

GLATZ FERENC

KONZERVATÍV REFORM

KLEBELSBERG, DOMANOVSKY,
SZEKFŰ, HÓMAN, HAJNAL

A kötet megjelenését támogatta:
Magyar Tudományos Akadémia
Budapesti Európa Intézet Alapítvány

SZTE Klebelsberg Könyvtár

1001232793

Szerkesztette, sajtó alá rendezte:
Burucs Kornélia

A jegyzeteket kiegészítette:
Burucs Kornélia, Kiltz Beáta

Képválogatás:
Demeter Zsuzsanna

Térképek:
Nagy Béla

Ajánló bibliográfia:
Pótó János

Névmutató:
Burucs Kornélia

Tipográfia, tördelés:
Horváth Imre, Burucs Kornélia

ISBN 978-963-09-8512-3

Minden jog fenntartva

© Glatz Ferenc 2016
© Kossuth Kiadó 2016

X

268751

TARTALOM

Az Olvasóhoz (Glatz Ferenc) XIX

TÖRTÉNETTUDOMÁNY, KULTÚRPOLITIKA, TÁRSADALOM, 1910–1949–1988

A könyv célkitűzéseiről. Előszó helyett
(1988)

CÉLKITŰZÉSEINK 3

Személyes indítékok • A magyar középosztályok újraértékelése • Modern kultúrpolitikai rendszerek (Eötvös, Trefort, Klebelsberg) • A polgári örökség rehabilitálása

ÉRTÉKMENTÉS, 1968–1988 8

Új nemzet, új nemzetfelfogás • Elitképzés, európai színvonal • Közjogi kérdés 1918 előtt és után • A trianoni sokk és a történeti közgondolkodás • Kultúrpolitika 1922 után: Klebelsberg • Egyéniségek: Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal • Proletárdiktatúra kontra polgári demokráciák, 1949 • Kettős örökség, 1988

KLEBELSBERG KUNO – MINISZTER ÉS ELNÖKI PROGRAM

KLEBELSBERG ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY, 1917–1931
A Történelmi Társulat, a közéleti fórum
(1969)

A TÖRTÉNETÍRÁS POLITIKAI FUNKCIÓJA 26

AZ INTÉZMÉNYEK A KÖZNAPI GONDOLKODÁS FORMÁLÁSÁBAN 28

TÖRTÉNETTUDOMÁNY, NEONACIONALIZMUS 31

Életpálya: 1875–1920 • 1920: a revízió alapja a kultúrfölény • 1917: Historizáló politikai érvelés • 1920: 1848–1849 kontra 1918–1919 • „Történelmi érzék” kontra forradalom

IDEOLOGIA, SZAKTUDOMÁNY, KÖZÖNSÉG 40

A történetírói műfaj és a szaktudományos igények • A „lényeges kérdések”-et kutatni, a közönséghez szólni • Az újkori történelem, a ma közvetlen előzménye • „A Gróf” egyénisége

TUDOMÁNSZERVEZÉS, A SZAKTUDOMÁNYON BELÜLI TERVSZERŰSÉG	47
A szervezetek igézetében • Összehangolt közös program • Tudósnevelés. Történeti kutatóintézet	
EGYÉNISÉG ÉS CSAPAT	53
Munkastílus: személyes részvétel • A csapat, Domanovszky Sándor • Szervezett tudománypolitika és a központosítás hátránya	
FINANSZÍROZÁS: MECÉNÁSOK – ÁLLAMI DOTÁLÁS	59
Császárok, hercegek • Az arisztokrácia: rang, presztízs, de kevés pénz • József és József Ferenc főhercegek • Tudományos tervek tematikái és a politika • Nagytőke: csendben, de sok pénzzel • Állami tudománypolitika, 1922	
A PROGRAM JELLEGÉRŐL: KONZERVATÍV REFORM ÉS POLGÁRI TISZTVISELŐ	69
DOKUMENTUMOK	73
1917: Társulati elnöki beszéd • 1920: Társulati elnöki beszéd • 1927: Beszéd a parlamentben a külföldi magyar intézetekről	

AZ ÚJKORKUTATÁS TÖRTÉNETE. A FONTES

Egy forráskiadvány-sorozat születése
(1969–1983)

A SZAKSZERŰ ÚJKORKUTATÁS KIALAKULÁSA EURÓPÁBAN	79
Nemzetállami fejlődés, társadalmi kíváncsiság és szakmódszertan • A porosz történetírás úttörése, 19. század • A világháború hatása: angolok, franciák, olaszok, magyarok	
A MAGYARORSZÁGI ÚJKORKUTATÁS KEZDETEI, 1867–1918	84
Napi, aktuális politikai-gazdasági indítékok – szakmai hozadék • Alkotmányos önállóság vagy függetlenség • Az újkorkutatás intézményes alapja: a levéltárügy fejlődése • Bécs hatása: magyar levéltárosok és osztrák minták	
POLITIKAI IDEOLÓGIA – FORRÁSKIADÁSI PROGRAM, 1917–1922	90
A Fontes-sorozat keletkezéstörténete • A közös állam és a történelmi Magyarország összeomlásának kihatása • A Fontes-sorozat tematikája az összeomlás után	
RENDEZŐ ELV: A KORMÁNYSZERVEK VAGY A NÁDOROK MŰKÖDÉSE?	95
DOKUMENTUMOK	97
1918: A bécsi magyar levéltárosok tervezete az újkori források kiadására • 1921–1991: A Fontes-sorozatban megjelent kötetek	

TRIANON, NEMZETISÉGI KÉRDÉS, FORRÁSKIADVÁNY

A szlovák, szerb és horvát konfliktus
(1973–1975)

I. TRIANON ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY	
A közgondolkodás történeti elemei	104

A „trianoni sokk” • A nemzeti történelem színtereinek, családrészek, olvasóközönség elvesztése • Történeti szimbólumok a napi környezetben • Történeti érvek, történettudomány, tudománypolitika • Nemzeti tematika és változásai a történetírásban • Történeti tudat, a politikai ideológia intézményei	
II. A „TÓT” KÉRDÉS ÉS STEIER LAJOS. Újságíró a levéltárban	118
Publicisztika és nemzetiségi kérdés, 1912–1919 • Történetírás és „revízió”, 1924 • Forrásanyag és következtetés aszinkronja • Önkritikus értékelés, 1936	
III. A SZERBKÉRDÉS ÉS THIM JÓZSEF	
Természetkutató a történettudományban	
1885: egy nemzet, több nemzetiség • 1893–1914: Szabadelvű orvos és „nemzeteszme” • 1921: „Utódállamokból kiűzött magyar” • Kutatásmódszertan az orvos- és a történeti kutatói gyakorlatban • A történetíró politizálásának szintjeiről • A polgári kor politizálás-fogalma	132
IV. A HORVÁTKÉRDÉS ÉS MISKOLCZY GYULA. A levéltáros történész	150
Délvidéki származás, forrásanyag, a levéltáros kérdésfeltevése • Központi (bécsi) kormányzervek kontra nemzeti helyi törekvések • Előttörténet: mi vezetett az állam feldarabolásához • Az alkotmányos horvátok és az állambontó illírek • Trianon következménye: a türelmes nemzetiségpolitika visszakeresése • Az „utolsó lehetőség”: a „lehetett volna” • „Nemzeti” és „társadalompolitikai” program sorrendje • Pártpolitika és a nemzeti érdek szembekerülése • Tudományos és tudományon kívüli tényezők a koncepcióalkotásban • A „történelem” és a „történész” kérdésállításának viszonyáról	

KONZERVATÍV REFORM – KULTÚRPOLITIKA

Gróf Klebelsberg konzervatív reformeszméi
(1989. július)

KULTÚRPOLITIKA 1920-BAN, 1989-BEN: SZAKSZERŰSÉG, REFORM	178
1989: lebontani a szovjet rendszert • 1989: építeni a polgári rendszert • „A Gróf” • A polgári kibontakozás, 1867–1920 • Új polgári középosztály	
A HÁROM REFORM MAGYARORSZÁGON, 1880–1930	185
Az ipari reformterv • Az agrárviszonyok modernizálása • A kultúra reformterve • Konzervatív reform – neonacionalizmus	
A FORRADALOM – BETEGSÉGTÜNET	193
DOKUMENTUMOK	194
1928: Klebelsberg a neonacionalizmusról • 1928: Klebelsberg a realpolitikáról, neonacionalizmusról	

KLEBELSBERG TUDOMÁNPOLITIKAI PROGRAMJÁNAK EURÓPAI HELYE

Minőség, autonómia, állami szerepvállalás (1999)

AZ ELEMZÉS SZEMPONTJAI. ELŐREBOCSÁTOTT MEGJEGYZÉSEK	198
Az ideológiakritikai megközelítésről • NDK az „állatorvosi ló”? • A tudományszervezés mint szakigazgatás • Az értékelés szempontjai	
TUDOMÁNYOSSÁG A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TÉRSÉGBEN 1949 ELŐTT	202
Tudományos-technikai forradalom és tudomány, 1867–1945 • Állami tudománypolitika Magyarországon, 1922–1949 • Konzervatív tudományszervezet	
SZOVJET TUDOMÁNPOLITIKA ÉS AKADÉMIAI FEJLŐDÉS, 1924–1991	204
Utolérni, központosítani, dirigálni • Az akadémia mint „szocialista autonómia” • Független kutatóintézetek	
A MAGYAR FEJLŐDÉS 1945 UTÁN	207
Törekvések a modernizálásra, 1945–1948 • Modernizáció szovjet módra, 1949 • Az MTA, az állami tudománypolitika intézménye • A korrekció kora, 1969–1990	
A RENDSZER FELBOMLÁSA. AZ ÚJ MODELL KIALAKÍTÁSA KELET-EURÓPÁBAN	211
Intézményeink leépülése • A tudománypolitikai reform kísérlete, 1997	
DOKUMENTUM	214
1927: Klebelsberg-előszó a tudománypolitikáról	

DOMANOVSKY SÁNDOR

– A KULTÚRPOLITIKA ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY MINDENESE

DOMANOVSKY ÉLETPÁLYÁJA
Történetíró, kutatásszervező, szerkesztő, tanár
(1977)

GONDOS ISKOLÁZOTTSÁG ÉS NEMZETI IDEOLÓGIA	223
Koraérett kutató • Az első, itthon képzett professzionális generáció	
KRÓNIKATANULMÁNYOK, FILOLÓGIA, NEMZETI IDEOLÓGIA	227
A hunkérdés, Kézai Simon. Történet szemlélet és filológia • Szaktudomány és nemzeti közvélemény • Szövegkritikai cél: a megtörtént történelem rekonstruálása vagy a hiteles forrás megtalálása?	
A GAZDASÁG ÉS A TÁRSADALOM INTÉZMÉNYEI	232
Európai és magyar gazdaság- és társadalomtörténet • A köznapi élet történelme • A jogviszonyok, intézmények és a cselekvések indítékai • A történeti „adat-tény” értelmezése • A szintetizálás akadályai	

A MŰVELŐDÉS, A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS ÜZEME	238
Művelődéstörténet: komplex történettudomány • A társadalmi élet kerekei, mezőgazdaság-történet	
A HABSBURG-KÉRDÉS 1918 UTÁN	241
A trianoni sokk és a magyar történetírás • A „magyar nádorok” hagyománya 1918 után • A protestáns függetlenségi hagyomány 1918 előtt: szabad királyválasztó, rendi hagyomány • Modern gazdaság- és társadalomtörténet kontra kuruc hagyomány • Az újkori forráskiadás korszerű normája	
A TUDOMÁNYOS NAGYÜZEM ADMINISZTRÁTORA	249
Szerkesztés, kutatásszervezés, történész-világszervezet • Működtetés, ügyszeretet • A politikától távol, erőszakellenesség	
„A PROFESSZOR”	252
DOKUMENTUMOK	253
1914: Domanovszky-előadás az Árpád-kori társadalomról • 1930: Előszó a mezőgazdaság-történeti sorozathoz • 1939: Előszó a „Magyar művelődéstörténet”-hez	

JÓZSEF FŐHERCEG, A MAGYAR NÁDOR

Egy forráskiadvány keletkezéstörténete és utóélete (1977–1988)

JÓZSEF NÁDOR ÉS IRATAI	262
Decentralizáció a Habsburg Birodalomban, 1790–1867 • József, a magyar nádor, 1796–1847 • Forrásadottságok és történeti következtetések, 1922 • A Habsburg-kérdés 1945 után • Az újkori forráskiadás tematikai váltása 1949 után • Idős szerző – „időszerűtlen” téma	
A NÁDORAKTÁK TÖRTÉNETE, FORRÁSÉRTÉKE. KUTATÁS-MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK	271
Egy forráskiadvány keletkezéstörténete és utóélete • A bécsi és grazi levéltárakban, 1977, 1983 • Kabinettsaktenek • Sammelbände • János főherceg kultusza és iratai Grazban • Kriegsarchiv • Nyelvi megmunkálás	
SZÖVEGKRITIKAI MEGFONTOLÁSOK	275
A megyei levéltár anyagai: mi történt a valóságban 1809-ben? Vihar-madarak és libák	

SZEKFŰ GYULA – AZ ÁTÉRTÉKELO

MŰHELYHATÁSOK A TÖRTÉNETÍRÁSBAN
Szekfű Gyula eszméi indítatásairól
(1969–1971)

EGYHÁZI KÖZÉPISKOLA – TÖRTÉNELEMSZEMLELET	286
Család: vidéki városi középosztály • Valláserkölc, egyéniségformálás,	

történet szemlélet • Valláspszichológia, történettudomány • Nemzet és világpolgárság. Önképzőkori dolgozatok, 1900 • A ciszterci történelem-tanárok: Szilágyi Jenő, Vass Bertalan • Kortárs európai történetírók a „nemzeti és faji elfogultságok” ellen

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS AZ EÖTVÖS-KOLLÉGIUMBAN 298

A modern tanártípus: Mika Sándor • Szakszerűség, liberális történet-szemlélet • Európai színvonalon

MARCZALI HENRIK SZEMINÁRIUMÁBAN 305

Európai mérce • Újkor és a jelenhez vezető út kutatása

TAGÁNYI KÁROLY 310

Forrásbázis és következtetés • Levéltárosélet, „levéltárban” a századfordulón • A történesek „hogyan”-ja. Nemzeti történelem országos forrásbázison • A modern levéltárban és forráskutatás alapelvei, 1897 • Új témák: intézmény, jog, szokásrend története • Szakszerűség kontra köznemesi történelemfelfogás

ANATOLE FRANCE BÜVÖLETÉBEN. RACIONALIZMUS ÉS A „JÓZAN REALITÁS” 320

A NÉMET HISTORIKERSTREIT 325

SZEKFŰ GYULA BÉCSBEN

Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció
(1970–1973)

A BÉCSI MAGYAR TÖRTÉNETÉSZEK KÖRE 328

Közös ügyek és nemzetállami történetírások a Monarchiában • Thallóczy Lajos: levéltárügy és kettős államrendszer • Osztrák–magyar közös érdek a Balkánon, 1878–1914 • A Balkán-tematika a történetírásban • A Thallóczy-kör, a „büzérek tanyája” • Károlyi Árpád: a központi kormány-szervek rekonstrukciója, 1527–1867 • Alkotmányos önállóság tegnap és ma

A LEVÉLTÁROS. FORRÁSANYAG – TÖRTÉNETI KÉP 342

Magyar ügyek iratanyaga – kapcsolat Európával • Közigazgatás-történeti tanulmányok – hivatalnok-polgári szemlélet • Az osztrák–magyar állam-jogi vita, 1867–1918 • Szekfű és a „67-es” álláspont

MÓDSZERTANI TÁJÉKOZÓDÁSOK: OSZTRÁK SEGÉDTUDOMÁNY, POROSZ ÁLLAMTÖRTÉNET 355

Institut für Österreichische Geschichtsforschung • Porosz közigazgatás-történet: a hivatalnok- és szolgáltató állam • Gustav Schmoller • Otto Hintze • A „hivatalnokállam” eszméje • Az újkortörténeti kutatás módszertani kérdései, 1910–1912

KÖTÖDÉSEK AZ UTÓCENTRALISTÁKHOZ, 1906–1910 370

A centralisták eszméinek utóéletéről • A Budapesti Szemle a századfordulón • Péterfy Jenő, Riedl Frigyes • Angyal Dávid: álkurucok ellen,

Széchenyi újraértékeléséért • A Történeti Szemle és a „fiatalok”, 1912 • A történeti-politikai elemek elrendeződéséről

TÖRTÉNETI KULTUSZ ÉS TÖRTÉNETÍRÁS Reflexiók Szekfű „A száműzött Rákóczi”-jához (1969–1973)

HAGYOMÁNY ÉS KULTUSZ 386

A történeti kultuszok természetéről • Rákóczi- és Kossuth-párhuzam, 1910. Márki Sándor

A TÖRTÉNETÉSZ TÉMAVÁLASZTÁSA 391

Szakmai-módszertani koráramok Európában és itthon • Historiográfiai nézetek és politikai ideológia

EMIGRÁCIÓ ÉS NEMZETI TÖRTÉNELEM 398

A „bekövetkezett jelen” mint a múltbeli „realitás” mércéje • Az emigráció és az „itthon maradt magyarok” • Tények elhelyezkedése a történeti koncepcióban • A történetíró „nemzeti hivatása” • Történetírói értékelés és magyarázat, ténycsoportosítás, írói megoldás: a „petty” • Előre komponált konstrukció

A VITA – „RÁKÓCZI SZÁMŰZÖTTJE” 408

Pártpolitika, ideológiai kérdések és történettudomány • Nemzeti hagyomány – függetlenségi hagyomány • A bécsi, közözügyis „tisztviselő”, az „udvar”

IDEOLOGIAI TÉZISEK ÉS HISTORIOGRÁFIAI ALAPELVEK 416

Elődök és kortársak keresése a történetírásban • Liberális mesterek (Angyal, Riedl) „elfelejtése” • Az új program: korkérdésekre keresni a választ • „Csak” szaktudomány vagy világnézeti választ? • Radikális társadalomkritikusból szelíd hivatalnokká • Alkotás-lélektani megjegyzések: örökölt hajlam, neveltetés, munkarend, liter bor • Kultusz ellen kultusszal. Vissza Széchenyihez

TÖRTÉNETÍRÓ, JELENKOR, INTERPRETÁCIÓ Szekfű Gyula „A magyar állam életrajza” című munkájáról (1972–1973)

KULTÚRTÖRTÉNETI ORIENTÁCIÓ – TÁRSADALMI-POLITIKAI KÉRDÉSEK 434

Alaphangulatok 1914–1915-ben: háborús lelkesedés, majd kultúr-pesszimizmus • Német megrendelés – keresztény-germán sorsközösség • 67-esség és konzervatív társadalmi álláspont • Műveltségesszmények és politikai környezet • A török kori tanulmányok: következtetések a jelenre • „Nemzeti hibák” – német orientáció • Nemzetiségi kérdés: a Balkán tanulságai, 1908–1916 • A történetírói koncepcióalkotás természetéről, ismét

„ÖNÁLLÓSÁG”, „FÜGGETLENSÉG”	446
Szellemtörténeti kategóriarendszer: „államegyéniség” • Meinecke-könyvpéldány Szekfű kezében • Az állam élő organizmus • 1916: veszélyeztettség kívülről, egymásrautaltság Ausztria–Magyarország között • Világháborús benyomások – forrásinterpretáció. Ifjabb Andrássy Gyula • Egy aláhúzgált könyvpéldány forrásértéke • Nyugathoz csatlakozás: Ausztriával együtt • Magyar állami önállóság • Kultúrnemzet – államnemzet. Ismét Meinecke • Az állam magyar jellege • Államalkotó: a magyar nemzet • „Beamtenstaat” (hivatalnokállam) és „Machtstaat” (hatalmi állam) • Az írói-alkotói gondolkodás „rétegei” • „Következtetések” a jelenre – az állam hiányosságai	
A HISTORIOGRÁFIAI ELEMZÉS „AKTUALITÁSAIRÓL”	480
A kultúrnemzet ma • Korkérdések történeti megvilágítása	

NEMZETI TÖRTÉNETÍRÓ A FORRADALMAK UTÁN A magyar középosztályok rehabilitációja? (1983)

ÉRTÉKELÉS, MAGYARÁZAT, 1983	484
A tudománytörténet szempontjai • Történeti magatartásforma	
EGY GENERÁCIÓ MEGRÁZKÓDtatásai	488
Egyházi gimnázium – liberális elvek • Szakmai színvonal – európai tájékozódás • Hivatalnokszemlélet, polgári nemzeteszmény • Történetíró – nemzeti sorskérdések	
NEMZETI TÖRTÉNETÍRÓ – KONZERVATÍV POLGÁR	501
1918–1919-ben • A második forradalom	
POLGÁRI NEMZETESZMÉNY KONTRA „FORRADALMI” TÜRELMETLENSÉG	505
DOKUMENTUM	506
1947: Szekfű a magyarság esélyeiről	

A TÖRTÉNÉSZ ÉS OLVASÓKÖZÖNSÉGE – TEGNAP ÉS MA Összeomlás előtt (1988)

MODERN ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM	511
Új polgári középosztály • Közkulturális emelkedés	
GONDOK, 1916	515
Az állami tisztviselő keserve • A nemzeti kisebbségek	
AZ ÁLLAM ÉS A NEMZET TEGNAP ÉS MA	517
Állam: a nemzetfejlődés eszköze • Az államnemzet, 1918–1920 • Az államnemzeti szempontok nyomorúsága ma, 1988-ban	
DOKUMENTUM	521
1923: Szekfű a magyarság sorskérdéseiről a világháború után	

HÁROM NEMZEDÉK TÖRTÉNETE A HETEDIK NEMZEDÉK SZEMÉVEL Hanyatlásunk okai tegnap és ma (1989 tavasza)

AZ ELŐZŐ NEMZEDÉKEK BÍRÁLATA	526
(Szekfű Gyula, a negyedik nemzedék)	
SZEKFŰ GYULA A FORRADALMAK-ELLENFORRADALOM IDEJÉN (A „Három nemzedék” születése, 1918–1920)	529
A liberális állam szociális reformja, 1918 ősze • A proletárforradalom oldalvizein, 1919 tavasza • Közhangulat a forradalmak bukása után • A forradalmi „bűnök” kritikája, megbánása, 1919 ősze	
KONSZOLIDÁCIÓBAN ÉS AZ ŐRSÉGVÁLTÁS IDEJÉN (A „Trianon óta” születése, 1934)	539
A fasizmus, nemzetiszocializmus megjelenése, 1933 • A konszolidáció ideológusa, 1920-as évek • Út a „csúcsra”, 1925–1928 • Konzervatív reform, szemben a jobboldali radikalizmussal, 1934 • Gazdasági világválság után	
KÉRDŐJELEINK SZEKFŰ GYULA TÉZISEIRŐL (A hetedik nemzedék kérdései, 1989)	550
Hanyatlás, de mikor – 1867, 1920, 1988? • Liberalizmuskritika: piac és állam • Asszimilációról, zsidóságról • „Kollektív felelősség”, a kisebbségi kérdés szőnyeg alá söprése • Trianonról, revízióról, kisebbségi jogokról • Nemzetállam kontra munkaszervezet igénye • Hanyatlás: kisállamiság, sztálini rendszer	
DOKUMENTUMOK	563
1920: Szekfű a „nemzeti alaphibák”-ról • 1934: Szekfű a társadalmi feszültségekről	

HÓMAN BÁLINT – TÖRTÉNETÍRÓ A POLITIKÁBAN

HÓMAN BÁLINT ÉS A NEMZETISZOCIALISTÁK ÖSSZEÜTKÖZÉSE Cseppben a tenger (1970)

1944. MÁRCIUS 19.	581
Megszállás előtt és után • Közfelfogás a vidéki napilapban	
AZ ÚJ FŐISPÁN	587
Őrségváltás kormányban, megyei tisztviselői karban • Toldy és pártfogói • Az „Isten küldötte vezér” • A „csendőrök” és a megyei-városi vezetés • Sajtópolitika az őrségváltás érdekében • A zsidórendeletek	
TOLDY KONTRA HÓMAN	598
Hóman fellépése • A régi kormánypárt és a nemzetiszocialisták ellentéte • A német megszállás megítélése • Toldy és a nemzetiszocialisták bukása	

DOKUMENTUM	604
1944: Hóman levele E. Veessenmayerhez	

NÉMETBARÁTSÁG, TÖRTÉNELMI ALAPOKON

Hóman Bálint a német megszállásról

(1984)

NÉMETBARÁTSÁGBÓL – MEGSZÁLLÁSELLENESSÉG	610
Tudományos-tisztviselői, majd politikai karrier • Hatalmi egyensúlytól a német szövetségig, 1930–1938 • Külpolitikai kollaboráció, belpolitikai önállóság, 1938–1944 • A megszállás után	
HÓMAN BÁLINT MAGYARORSZÁG MEGSZÁLLÁSÁRÓL	617
AZ ÉRTELMISÉGI KARRIERIZMUS CSŐDJE	627
DOKUMENTUM	629
1931: Hóman a külpolitikai irányokról a magyar történelemben	

ERDÉLY, 1940–1941

„A két nemzet: magyar és román megértette volna egymást”

(1987)

ROMÁN ÉS MAGYAR BARÁTSÁGA, 1903–1920	633
LEVÉLVÁLTÁS, 1940–1941	635

HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFŰ GYULA

Párhuzamos életrajzok

(1990)

ÁTÉRTÉKELÉS BOLSEVIK SZELLEMBEN	642
Politikai indítékok, 1949 • Az előző korszak „bűnei”	
ÁTÉRTÉKELÉS KONZERVATÍV POLGÁRI SZELLEMBEN, 1928	646
A pályakezdő Hóman Bálint és Szekfű Gyula • Szakmai újraértékelés a századelőn • A történeti Magyarország felbomlása és a történetírás • Kérdések ma, mint hetven évvel ezelőtt • A szemléleti újraértékelés 1919 után • Politikai konszolidáció, a szintetizálás kora	
A „MAGYAR TÖRTÉNET” – MAI SZEMMEL	666
A szellemtörténetről – ahogy mi látjuk • A magyar történelem egyes korszakairól	
HÓMAN ÉS SZEKFŰ ÉLETPÁLYÁINAK ELVÁLÁSA, 1932–1945	672
ÁTÉRTÉKELÉS A POZITÍV KRITIKA SZELLEMEBEN, 1976–1990	675
Szakmai meghaladás helyett politikai őrsgváltás, 1949 • A kádári konszolidáció két arca • Értékmentés a történetírásban, 1976–1990 • Válasz-utak 1956, 1968, 1989	
DOKUMENTUMOK	680
1920: A magyar történettudomány kézikönyve • 1928: Előszó a „Magyar történet”-hez • 1937: Hóman emlékbeszéde Gömbös Gyuláról • 1946: Szekfű Gyula levele a népbírósághoz	

A TUDOMÁNYBÓL A POLITIKÁBA

Hóman Bálint koporsója előtt

(2001)

A HALOTTNAK IS VANNAK EMBERI JOGAI	689
ÉLETÚT: EMELKEDÉS, ELBUKÁS	691
Hányatott sorsú generáció • Egyetemi tanár, kutató • Miniszterség, köz-élet • A rab • A közkeletű Hóman-kép	
MEGBÁNÁS, MEGBOCSÁTÁS	699

HAJNAL ISTVÁN – A NAGY MEGÚJÍTÓ

ELTŰNT MAGATARTÁSFORMÁK

A kutató vonzalmái

(1983–1993)

„KÉPZELETBEN TÁRSALOGNI”	706
„A MUNKÁSBAN AZ ALKOTÓT”	708

HAJNAL ISTVÁN TÖRTÉNETÍRÁSA

Az úttörés szenvedélye

(1987)

ÉLETÚT	709
Család: értelmiségi, középosztálybeli • Frontélmények, forradalmak, létbizonytalanság • Hercegi levéltáros – átértékelő történetírás, 1922–1930 • Fordulat a „reformnemzedék” irányába, 1928–1931 • Egyetemi tanár, a Századok szerkesztője, 1931–1942 • Közeledés a politikai baloldalhoz, marxizmus, 1945–1947 • Őrségváltás a forradalom nevében, 1948–1949 • Segély, kárpótlás, agyvérzés, 1949–1956	
ÍRÁSTÖRTÉNET – ÉRTELMISÉGTÖRTÉNET	722
Az írásbeliség – a „rögeszme” • Az európai oklevéltan fejlődése: belső, külső kritika, hivataltörténet • Fejérpataky László – írás-összehasonlítás • Írásoktatás a középkori Európában • Írás, iskolázás, írásbeliség • Nemzeti történetírás és európai történelmi folyamatok • A történeti módszertan megújulásának lehetősége: tegnap és ma	
VILÁGTÖRTÉNET – KORTÖRTÉNET-KRITIKA	732
Állam a „szocialitás szolgálatában”: történetfilozófiai útkeresés, 1930–1934 • Romantikus antikapitalizmus: társadalmi rétegek szerves egymásra épülése • Középkori szokásszerűség: igazi növényyszerű képlet	
SZOCIOLÓGIA – A SZOCIALITÁS ESZMÉNYE	738
Szociológiai történet szemlélet: szervesség, szakszerűség, mindennapos-ság • Az európai történetírás két vonulata: a nemzeti-állami és a szociális tényező • A magyarországi történeti szociológia alapozója: Tagányi	

Károly • A lipcsei egyetem szerepe • Szellemtörténet és a szociológia politikai elkötelezettsége • Hans Freyer tanai HAJNAL GONDOLATAINAK NYITOTTSÁGA	746
--	-----

FEJEZETEK A TÖRTÉNETTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉBŐL, 1920–1949

Olvasónapló. Négy szemközt Hajnal Istvánnal (1983–1990)

1920 – ELŐADÁS AZ ÁRPÁD-KORI OKLEVÉLÍRÁSOKRÓL	749
Bécs, Budapest, Bécs, Eisenstadt • Következtetés: „Magyarország mindig a keresztény Európa szerves része volt”	
1932 – EURÓPAI KULTÚRTÖRTÉNET – ÍRÁSTÖRTÉNET	753
Amerikai javaslat: Európa Intézet, Európa-kutatás • Teleki Pál akciója: felkérés a történészekhez • Kárpát-medence: zóna Kelet és Nyugat között	
1933 – SZOCIOLÓGIA ÉS ÍRÁSTÖRTÉNET	757
A világtörténelem mozgatóerőinek keresése • A német szociológia iskolái: M. Weber és A. Vierkandt	
1935 – HAJNAL ÚJKORTÖRTÉNETÉRŐL	760
Egyetemes történeti szemlélet Európában a háború után • A Magyar Szemle Egyetemes története I–IV. • Egyetemes tényezők keresése a világtörténelemben • Vitában Hajnal Istvánnal • Műhelytanulmányok, szövegvariációk • Szintézis a szemléletben • A rendi társadalom: a parasztság • Hollandiáról • XIV. Lajos Franciaországa • Anglia: az imperia- lizmus és az ipari forradalom	
1937 – A JELEN MAGYARÁZATA: A TECHNIKA TÖRTÉNETE	772
A „fejlődésmagyarázat”, avagy: ki politizál? • A technika: társadalom- szervező tényező	
1939 – A SZÁZADOK A TÖRTÉNETTUDOMÁNY MEGÚJÍTÁSÁÉRT, 1931–1941	776
Ember és környezete kölcsönviszonyban • A „triász”: Domanovszky, Hajnal, Mályusz • Új társadalomtörténet-írás Nyugat-Európában • A leg- fiatalabbak lázadása, zászló: Hajnal István neve • Történettudomány: a társadalomfejlődés kutatása	
1941 – ANTIKAPITALIZMUS ÉS VÁROSTÖRTÉNET	784
Mályusz Elemér településtörténete, Berr, Lefebvre • A népi irodalom és a történettudomány • A fasizmus liberalizmuskritikája 1938 után	
1942 – A TÖRTÉNETTUDOMÁNY NEMZETKÖZI KAPCSOLATRENDSZERE	788
A történészek világszervezete és a magyar történettudomány • A nem- zeti történettudományok nemzetközi betagozódása, 1926–1990 • A régiók Európája, 1942 • A történelem eltartó társadalom tegnap és ma	
1944 – NAPI POLITIKA, TÖRTÉNETTUDOMÁNY, 1941–1944	795
Erőgép vagy munkagép – az üzlet vagy a termelés szempontjai • A had- ba lépés kihatása • Nemzetiszocializmus, Baráth Tibor, „zsidókérdés”	

1946 – ÚJJÁÉPÍTÉS ÉS POLGÁRI DEMOKRÁCIA	801
A bekövetkezett jelen előtörténete • Értelmiségi életsors, 1945–1949 • Nemzetiszocializmus és marxizmus • Az értelmiség felelőssége, őrség- váltás, pozícióéhség	
1946–1947 – NÉPMŰVELÉS, ÉRTELMISÉGI ELKÖTELEZETTSÉG	808
Technikatörténet, 1937–1947 • Az állam piacsabályozó szerepéről • Gép, parasztság, munkásosztály • Közélet és pártélet • Értelmiségi el- hivatottság és csetlés-botlás, 1946–1947	
1947 – A DEMOKRÁCIA TUDOMÁNYPOLITIKÁJA, MARXIZMUS	813
Igazolások az egyetemen • Szakszerűség, autonómia kontra politika, 1945–1948 • Marx, Lenin, szociológia, 1945–1948	
1948 – ŐRSÉGVÁLTÁS INDUL	820
Kapitalizmus kontra kommunizmus, kapitalizmus kontra hűbériség, 1948	
1948 – ÉVFORDULÓ A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN	827
1949 – HAJNAL MEGBÉLYEGZÉSE ÉS VÁLASZA	830
Őrségváltás a tudományban • Politika a tudományban, 1949. február • Akik komolyan vették és veszik Marxot • Hajnal tiltakozása, 1949	

TÖRTÉNETTUDOMÁNY A MEGSZÁLLT ORSZÁGBAN, 1945–1990

Kérdések a jövőről. Utószó helyett (1991)

A PROLETÁRDIKTATÚRA PROGRAMJA, 1949–1956	842
Író és kutató a politikai rendszerben • A történettudomány programja, 1949 • Őrségváltás kontra szakmaiság	
A KÁDÁRI KONSZOLIDÁCIÓ	847
Politika és történettudomány • Nyitás a világ felé, 1965–1990 • Szak- szerű újkorkutatás, Oroszország-ismeret, gazdaságtörténet • Deficit: a szomszédos népek története • Marxizmus és kultúrpolitika • Falszifi- kációból szakszerű historiográfia • A „polgári pecsét” feltörése, a régiek visszavétele, 1976–1990 • A „három T” (támogatjuk, tűrjük, tiltjuk) és a történettudomány, 1966–1989 • A rendszer szétmállott vagy leváltot- ták? • Újabb csúcs a történettudományban?	
EGYETEMES ÉS NEMZETI KIHÍVÁSOK	856
Konfliktusok az intézményrendszerben • Tematikai, műfaji preferenciák • Akadályok	
Ajánló bibliográfia (Pótó János)	863
Egy generáció megrázkódtatásai. Képtár (Glatz Ferenc–Demeter Zsuzsanna)	869
Rövidítések	901
Névmutató (Burucs Kornélia)	903

Az Olvasóhoz

Újraolvasás után, ajánlasként...

Kedves Olvasóm!

Egy el nem készült, de 25 éven át írt könyv darabjait kapja itt kézbe. „Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal” a címe. Öt ember munkásságát tárgyaló kéziratokból állt össze. Valamikor monográfiasorozat darabjaiként épültek évről évre, fejezetről fejezetre... Az időhatárok 1920–1990: az öt ember – akiknek munkásságáról írtam, beszéltem – életének és utóéletének időtávja. 1920–1949 között voltak aktív alakítói koruk szellemi életének. 1920 után személyük hozzákötődik a trianoni Magyarország kulturális és tudományos életének berendezéséhez, majd 1945–1949 között, a veszített világháború után a demokratikus Magyarország megalapozásához. Azután 1949-ben, a proletárdiktatúra rendszerében következik személyük kiszorítása a közéletből, haláluk után munkásságuk kiejtése a hazai szellemi örökségből. Majd: 1968–1990 között írásaik, felfogásuk fokozatos visszavétele, személyük rehabilitálása.

Mi a kötetbe gyűjtés indoka?

1. Rehabilitáció dokumentumai tanítványaimnak, akik ezekkel a szövegekkel diákként találkoztak szemináriumon, vagy éppen vizsgák előtt? Is...

Most kiadják tanítványaim a kultúrpolitika, a történettudomány e nagy generációjáról szóló írásaimat. Fiatalkori kutatási témám köréből. „Rehabilitálásuk” a rendszerváltáshoz is vezető politikai-szellemi érlelődés eseménysorozatának – mondják – apró eseményei voltak. Ahogy összeállították a sort: Klebelsberg (1969), Hóman (1969), Szekfű (1970–1974, majd 1983, 1988, 1989), Domanovszky (1977), Hajnal (1987) – ez utóbbiak már akadémiai „nagy előadások”. Részei a dogmatikus kultúrpolitika és műltszemlélet tágitási akcióinak. (Én hozzáteszem: külön öröm, hogy megadatott számomra: mint „véletlenül” a rendszerváltó kormány minisztere, 1989–1990-ben létrehozva a tudomány külön állami díját, a Széchenyi-díjat, az első posztumusz kitüntetésre az 1949-ben az Akadémiáról kiszorított és tönkretett Hajnal Istvánt javasolhattam.)

2. Feleségemnek tartozom? Is...

Feleségem is természetesen ösztönöz, először ő. Szeretné egyben olvasni, „egy könyvben” azokat a fiatalkori életeszményeket, amelyek generációnkat, minket, kettőnket is hajtottak: a tudásban, a kultúrában hívő és e hitre nevelt nemzedéket. A tudás nemcsak a társadalmi presztízst adja, de egy külön világba emel, a művelt emberek világába. Ebben akartuk leélni életünket. Diákként csak anyanyelvi népességünkben, majd világpolgárként is. Ez sikerült. (Egyébként is: a

kutatói „szenvedélybetegségben” élők kellemetlen családtársak. Különösen a férfiak. Hanyag férjek meg családapák, a feleségeknek tehát legalább idősebb korukban lehetnek visszautasíthatatlan kívánságaik.) Akkor még nem voltak ma már velem dolgozó tanítványaim, így a feleség olvasta az első fogalmazványokat, fékezte az indulatot, javította a henye mondatokat. Igaza volt – újraolvasva e harminc-negyvenéves írásokat, belátom –, naivitás tölti el e szövegeket, hit, hogy ugyanis mindenkinek érdekes lehet egy régen elhalt kultúrpolitikus-gondolkodó intézményépítési terve, vagy egy történész írói megoldása. És naivitás, hogy a középkori krónikáink leszármazási sorrendje (lásd Domanovszky) körüli viták az irodalomban vagy történettudományban leköthetnek még órákra olvasókat a 20–21. században. Ahogy ő szokta mondani: „egyszerűen a történelem érdekes, no meg az is, aki azt egyéníti, megírja.” Tehát öt különleges egyéniségről szóló tanulmányok egy letűnt világból.

3. Tanári kötelelességtudat? Is...

No és a belénk ivódott kötelelességtudat. Az oktatás. Az egyetemen 1976–1990 között adtam elő főkéllégiumként a magyar és az európai történettudomány történetét. Erős kultúrpolitikai és értelmiségtörténeti háttérrel. (Közben 1980-tól a Történész-világszövetségen belül a Történettudomány Története Bizottság alapító tagja, majd öt évig főtitkára voltam, két világkongresszuson is előadó.) Hozzákötdtem tehát húsz év alatt e szakterülethez és oktatásához. 1990 után a historiográfiával felhagytam, majd amikor 2007-ben az európai unió ún. bolognai rendszer részeként a történészképzésben a történettudomány történetét két féléves főtárgyként bevezették, ismét „ringbe szálltam”, és noha már Európa-történetet tanítottam, környezet- és természettörténetet műveltem, a Föld-szemlélet történetéről írtam, adtam elő, vállaltam néhány félévet, nyugdíjba vonulásomig. (Örömmel hagyom ott a tudománytörténet, a 20. század első fele tömegkulturális életének kutatását. Örömmel, mert látom, hogy az utánam jövő generációkból mily sokan találták vonzónak a tudomány- és kultúrpolitika történetét. Mind többen tanulmányozzák e sokat hányattatott – két államösszeomlást, nemzetszétszaggatást, szociális rendszerváltást megélt – értelmiségi generáció működését, olvassák újra műveiket, vitatják válságkezelési technikájukat, elgondolásaikat. Nekik különösen jó szórakozást kívánok! Ha szenvedéllyel teszik ezt, nem fognak unatkozni életükben – ahogy ez velem is történt.)

A Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman. Hajnal „csapat” csak az én kutatási tematikámban csapat. mégis életművük áttekintése segít megérteni a magyar történeti és politikai gondolkodás történetét 1920–1949 között. És rehabilitációjuk története segít megérteni szellemi életünk történetét a rendszerváltásig. Remélhetem talán, hogy a történettudomány-oktatásban használható olvasmányanyagot adhatok a legfiatalabb kollégák kezébe. (Ezért is kértem arra a kötetet szerkesztő-sajtó alá rendező tanítványomat, munkatársamat, csatolja az iratgyűjteményemben található szemelvények általam kijelölt részét – mármint a Klebelsbergtől, Domanovszkytól, Hómantól, Szekfűtől vett szemelvényeket – egy-egy tanulmányhoz, illetve a Hajnal írásaihoz készített olvasónaplómat a Hajnal-

szövegrészletekkel. Annak idején kötelező olvasmányként adtam ki ezeket a hallgatóknak.) És kértem: az iratgyűjteményben található jegyzetanyagot illessze azon írásokhoz is, amelyek annak idején – az akkori kiadók kéréseinek eleget téve, hiszen a szövegek részben könyvek bevezetőiként szolgáltak – jegyzetek nélkül jelentek meg.

4. A történész szakma természetéről? Továbbgondolásra, csak úgy? Is...

Ez már az én személyes ügyem. Diákkorom óta izgatott szakmám természet. A kutatás-módszertani kérdések. Hogyan használjuk az emlékek különböző típusát – tárgyi, írásbeli és szóbeli emlékek – forrásként? Mi mire forrás, mit tekinthetünk elsődleges forrásnak? A forrásértékelés vagy forráskritika klasszikus mestersége a 19. század óta kialakította az ún. segédtudományokat, de ezek a középkorkutatásra szabottak. A mi fiatalkorunk pedig, az 1960-as évek, éppen a legújabb kor kutatásának nagy fellendülését hozta magával. A magyar történettudomány is a 20. század kutatásával került a világ élvonalába az 1970–1980-as években. Azok az évtizedek ezek, amikor a két világháború traumáit a történettudomány vállalkozott feldolgozni. (A történettudomány ettől lett 1970–1990 között a világ tudományosságának egyik „nagy tényezője”. A fizika, a biológia mellett a „big science”...) De hiányoztak az újkorkutatás módszertani alapstúdiukai. És ami akkor a legfontosabbnak tűnt: hiányoztak az elemzések a történettudomány és politika viszonyáról. Márpedig a legújabb kor a jelenünkig tart, tehát a jelen politikának közvetlen előzménye. A történeti kutatás ítéletei óhatatlanul kihatnak a jelen viszonyok megítélésére is. Tehát közvetlen politika.

Számomra is, egy diktatórikus rendszerben nevelkedve, az első kérdésfeltevés – éppen a Klebelsberg- és Hóman-tanulmányokban (1969) –: hogyan kapcsolódik a történettudomány a politikához; Klebelsberg mint miniszter miként vesz részt a történettudományos szakprogramok alakításában, nem beszélve Hómanról, aki korának nagy formátumú történésze is volt, nem csak miniszter. És folytatódott a kutakodás: hogyan határozza meg az aktuális nemzeti problematika (Trianon) a történettudományos tematikát? Egyáltalán: mi alakítja a történész ítéletalkotását? A forrásokból, azok kritikájából és a történészi egyéniségből, képzettségéből, külső ráhatásokból mennyi szüremkedik be a történészi értékítélet-alkotásba? Azután a történetírói értékítélet-alkotásban: a magyarázó és értékelő mozzanat keveredése. Hiszen a történésznek mindennek az okát meg kell magyaráznia – erre képezték ki. De vajon azzal, hogy magyarázatot ad, már el is fogadja az „eredményt”, a bekövetkezett múltat? Netán fel is menti az elkövetőt? Vagy ez már nem a történész dolga?

Kérdések sorát állítottam – most, hogy újraolvasom e szövegeket, látom – ezekben a tanulmányokban. Az „ötös” életpályája is érdekelt, de csak annyiban, hogy a módszertani témákat felfedezzem sorsukban, és kérdéseket állítsak, netán válaszoljak is azokra: lám, ilyen a történeti megismerés természete... És ezek talán olyan sajátosságai e szövegeknek, amelyek továbbgondolásra is serkentik a következő kolléganemzedékeket. (Ha másként nem, hát ellenvéleményt hívva elő bennük, az olvasókban...)

Hogy visszatérjek az öt személyhez: külön öröm – most már a „tudományos nagyüzemből” nyugdíjba vonulva, ilyenek is tényezők az ember életében –, hogy e személyesen nem is ismert mestereimtől a szakmagyakorlás csodálatos fogásait tanulhattam el. Megfigyelhettem a forráskezelés csínját-bínját, a leveleikben rögzített örömeiket a történelmi aprómunka felett; megfigyelhettem, hogyan gyúrta-formázta ki az alapötletből a kutatás a mondatokat, hogyan nevelte az írásgyőtrelem gondolkodásukat, sőt egyéniségüket. Remek iskola, csodálatos szórakozás volt, amelyben nevelkedni, élni életöröm volt és maradt...

*

Kérlek: mondjam el olvasói élményeimet 2014-ben az 1970–1990 között írott szövegek újraolvasásakor. Milyenek voltak a kutatói életviszonyok, az egyéni szakmai életcélok?

Hát, kezdeném, újrakezdem az „Ajánlás”-írást... Az ember íróként, átélőként nem mindig érzi a később megnevezett „aktualitást”. Én sem éreztem. Csak érdekelt, nem kutattam magamban, miért. Talán azért sem, mert – most már legalábbis így látom – a kutatás szenvedélybetegség, az ember elsősorban a maga öröme rohan levéltárba, könyvtárba, vagy ül íróasztala mellett, társalkodik éjszakába nyúlóan hőseivel, faggatja őket tetteik, írásaik indítékairól.

Így teltek az én fiatalkori évtizedeim is, 1965–1989 között, amikor e szövegek íródtak. Napjaim túlnyomó részét levéltárakban, kéziratárakban, könyvtárakban, otthoni cselédszobám íróasztala mellett éltem. A falra tűzött jegyzet-cédulákra ilyen mondatokat írtam: *a kutatás minden, az eredmény nem számít.* (Hm, nem kértek számon akkor még idézettségi mutatókat sem a kutatóintézetben, sem a tanteremben...) Azután: *a szakértelem, a szakmaiság mindennek előtt,* kutatóintézetben, üzemben, kereskedésben s – egyszer talán – a politikában is. (Meg voltunk győződve, hogy az apparátcsikpolitika a szovjet rendszer sajátja. Azután, amikor először tölthettünk hosszabb időt a nyugati demokráciákban, kellett rájönnünk, hogy dehogy... Ma meg már oda sem figyelünk... Mármint arra, hogy mennyire szakszerű a politika...) *Engem szakmám, a történetkutatás természete érdekelt legfőképp.* Így fordultam a korábbi száz esztendő magyar, majd európai történetírói felé. S lettem szorgalmas, méhecske természetű látogatója a hazai és az európai könyvtáraknak, ahol elődeim műveit bújtam, és a kéziratáraknak, ahol elődeim kéziratanyagait, feljegyzéseit, leveleit jegyzetelgettem. S hordtam haza a „kaptárba”: a magam barkácsolta könyvespolcaim papundekli cipősdobozzaiba, befőttesgumival fogva össze az egyes témacsomagok céduláit. Nem volt internet – tehát a saját memóriánkba vagy a cédulacsomagokba kellett raktározni (speichern) minden részinformációt, s cipelni öblös aktatászkában a cédulakilókat. Még ma is – a tanítványaim által rendezett sok folyóméternyi iratgyűjteményemben – megtalálható a megsárgult cédulák néhány tucat tematikus csomagja, amelyek megjárták Bécset, Münchent, Mainzot, Berlint, Párizst, Londont, Rómát, Moszkvát. (A kutatási terv tematikájától függött, melyik csomag került a bőröndbe.) És állnak még mindig a különböző országokban beszerzett cipősdobozokba rendszerezve.

(Már ahonnan hazatérve befért a doboz a kofferba, sportszatyrokba. Mert a kutatóút mindig kissé „beszerzőút” is volt. És a „kis csomagok”-nak is kellett a hely...)

Tehát követtem hőseim – a magyar történészek, kultúrpolitikusok – útjait. Ma is friss emlékek. (Ahogy az ember fiatalokból – legalábbis én – csak a szépre emlékszik, s ahogy öregszik, egyre frissebbek lesznek az emlékképek. Hm...) Csak most, amikor például az 1970–1974 közötti, Bécsben kelt cédulákat újra leporolom – és gondosan újragumizom a csomagokat, mert ezt a rendet szoktam meg –, amikor a régi tanulmányszövegezéseket újraolvasom, látom csak: hőseim levelezése, a bécsi intézeteik nyomain loholva ugyanúgy eljutottam a századelő – az ő koruk – bécsi, prágai, zágrábi kapcsolatszövevényéhez, mint annak idején Szekfű, Károlyi Árpád, Domanovszky, Eckhart Ferenc vagy Hajnal István eljutottak az európai szempontokhoz 13–19. századi hőseik nyomait kutatva Bécsben. Gyalog jártam be azokat az utcákat, amelyeken ők is naponta bandukoltak. Felkerestem a magyar kolónia volt kocsmáját, a Wiklitzkyt, melynek helyén ma már csak kis üzlet működik, azután beültem – ahogy ők is beültek a sok liter bor után – a Café Landtmannba a Ringen, ahol még 1970-ben, de ma, 2014-ben is igen jó kávékat főznek, s amely kávéházban talált rá az 1910-es években Szekfű későbbi feleségére. Naponta beültem a Staatsarchivtól néhány percnyi járásra a Himmelpfortgassen Luczer egykori kávéházába, és rendeltem a Grüner Veltlinert és a Debrezinert (ami Paulinyi Oszkár szerint annak idején is jobb volt, mint a mi debreceni kolbászkunk)... A Staatsarchiv levéltárosaival napi déli, ebéd idei sétáinkon a Hofburg új szárnya körül elképzeltam, ahogy Szekfű és Eckhart első bécsi éveikben milyen őszinte tisztelettel nézegethették a tér épületeinek, szobrainak emelkedését, a Ring utolsó szakaszának kiépülését (1910–1913 között). Elképzeltam, mennyire más volt innen a világ 1914-ben, a földgolyó egyik vezető birodalmának politikai és kulturális központjából, s nem mellékesen szakmájuknak, a történetírásnak egyik fővárosából, Berlin és Párizs mellett legrangosabb levéltári, egyetemi, kutatóintézeti székhelyéről. Mennyire más, mint Budapestről... (Ugyanezt érezhették a bécsi levéltár horvát, cseh, erdélyi szász, sőt balkáni tisztviselői is.) Ahogy számomra, a vasfüggöny mögött élő fiatal filosz számára is más volt 1970–1974-ben a látószög már a harmadik héten a világra, mint otthon... *Itt döbben rá az ember, mily fontos a kis nemzetek számára a világgal mérni magunkat.* (Ez is a cselédszoba falán évekig porosodó egyik cédula-plakát szövege volt.) A levéltári záróra után – a Staatsarchiv sok évtizedes életszabályai szerint – „egy sörre” a Gösserbe. Ahol folytak a viták az osztrák és magyar, európai levéltár-rendezetségi színvonaláról, az osztrák és a magyar történelem utóbbi száz évéről, ahogy feltehetően Szekfű és kortársai – erről az annak idején a legfiatalabbak, a velük dolgozó tanítványaik meséltek – folytattak az osztrák kollégákkal. (Már az első években természetesen vitatémánk a közös múlt, az értékelések különbözősége: még hogy mi, magyarok az „utolsó csatlósok” a második világháborúban? Akkor miért nem azok az osztrákok, s miért ők az „első áldozatok”? Mert 1943-ban a moszkvai nyilatkozat a hitleri birodalom áldozatainak nyilvánította őket? Miközben nálunk, az „utolsó csatlósoknál” a megszállásakor, 1944-ben nem üdvözölték a bevonuló hitleri csapato-

kat, mint Ausztriában 1938-ban, és így tovább...) És természetesen esténként gyakoroltam a megvásárolt német paleográfiai tankönyvekből a 18. századi kancelláriai írásváltás betűinek olvasását, sőt utánóztam az írásvonalakat – ahogy feltehetően a bécsi magyar tisztviselők is Bécsben tanulták meg az újfelnémet írásreform betűkultúráját. Így fonódhattak össze a tudományon belüli és tudományon kívüli tényezők a történész felfogásában nemzete és a világ történelméről – ahogy a forrásanyag, a téma tágítja-szűkíti a kutató látószögét és ugyanakkor a napi külső behatások (kulturális környezet, sajtó, szakmai-politikai viták) gyúrják gondolkodását. Hőseim, Szekfü, Domanovszky, Klebelsberg, Hajnal életközegem a századelőn, és az én életközegem az 1970-es években.

Így éltem kutatói életem első két évtizedét. Ugyanezt az életet Münchenben (1972, három hónapot ülve a világ első nagy független kutatóintézeti központjának, a Kaiser-Wilhelm-, ma Max-Planck-Gesellschaft levéltárában, először bontva ki történeti intézetének levéltári csomóit az 1920-as évekből), egy évet Mainzban, azután a csodálatos vatikáni könyvtárban (1976, ahol az akkori világ minden archivisztikai-írástörténeti, segédtudományi kézikönyve szabadpolcon előttem sorakozott, 10-től 14-ig szinte fel sem álltam az asztaltól), majd hónapokat Moszkvában (1978), Párizsban (1980), Londonban (1986). Közben USA, többször Bécs, Berlin, Prága... Újabb cédula a lipótvárosi cselédszoba falára: a 19. századból örököltük az elvet, *csak annak van jövője, aki a múltját megbecsüli, én azt mondom: csak annak lesz múltja, akinek jelene és jövője lesz.* Mert a múltat valakinek éltetni kell, és ezek a jelenben mi vagyunk, akik írjuk és kortársaink, akik olvassák, „fogyasztják” a múltat. Vagyis nincs is nálunk, történészeknél fontosabb ember a világon... Ma már természetesen ezt is egészen másként látom: a veszített háború után, idegen megszállás alatt a nemzeti történelem éltetői, mi, szakmabéliek valóban méltatásra érdemes szerepet játszottunk az anyanyelvi szakmai kultúra világ-szinten tartásával és a nemzeti történelmünk, nemzeti létünk lelki erősítésével meg azzal, hogy e kis kultúrának helyet tapostunk ki a világ történelmében nemzetközi előadásainkkal, tanulmányainkkal... Még azt is hozzáteszem, világfórumokon elmondjuk: a volt megszállt országok történészei fontos aprómunkával tartottuk a két világrendszer között az „átjárást”, a kapcsolatrendszerek folytonosságát a hidegháborús politika felett. Mégis, ma már talán a napjaink és a tegnapiaink összehasonlításából azt a következtetést is levonhatnám: félő, hogy ma túl keveset foglalkozunk a jelenünkkel, és túl sokat hivatkozunk tegnapi, történelmi „érde-meinkre”... De ez már nem az én dolgom...

*

És még valami. Amolyan postscriptumként. A címadásról. A „konzervatív reform” általam akkor használt fogalmáról. Talán pontosabban a forradalom és a konzervatív reform viszonyáról akkor, és talán ma is... Valahogy így gondolkodtam...

A forradalom a betegség kitörése. A „betegség” állapot: a szervezet addigi működésében beálló zavar. Előidézője: vagy bejutnak a szervezetbe új elemek, amelyek másként szerveződnek, mint az addig jelenlévők, konfliktusba kerülnek

azokkal, harcuk működésképtelenséghez, „forradalomhoz”, kitöréshez vezet. De származhat ilyen működésképtelenség a szervezet belső fejlődéséből is: a rendszer egyes elemeinek előregedése következtében megbomlik a „részek” közötti addigi arány és ennek hatására áll elő működési zavar, „gyulladás”. A szervezet élete, folytonos zavarok keletkezése és feloldása, szerintem folytonos fejlődés. Az új jövevény elemeket vagy kivetik a szervezetből a régiak, vagy megtanulnak azokkal együtt élni, a belső öregedésből következő arányeltolódásokat új funkcióelosztással korrigálják, és a szervezet működik tovább. Mindkét esetben többnyire azon az áron is, hogy az egész szervezetet alakítják át. Szinte minden szociális, etnikai-vallási, politikai konfliktus és feloldásuk természete leírható ebben a fogalomkeretben. A folytonos külső és belső hatások feldolgozása, befogadása a szervezetbe, vagy időbeni kivetése a feltétele az életképesség megmaradásának. A betegséget, a *zavart tehát megelőzni kell.* Folytonos önvizsgálatra van szükség.

A történelem kutatása önvizsgálat. Megmutathatja, hol és miben rejlik a jelenben érzékelhető konfliktusok, érdekütközések oka. (Később hozzátettem: orvosi műszóval ez a diagnosztika. Valamikor, fiatal kutató koromban, a Szabolcs utcai kórház orvosaival borozgatva.) A jelent alakító politikai tényezők azután eldöntetik, hogy milyen megoldást választanak a működőképesség biztosítására. (Orvosi műszóval: ez a terápia.) A betegség folytonos megújulásként is felfogható, de kitörése elkerülendő. A *forradalom* tehát nem „jó” és nem „rossz”, hanem a *nem kezelt konfliktusok kitörése*, amely mérhetetlen károkat okozhat a szervezet egészében. (Ilyennek láttam, kamaszkori emlékeimre hagyatkozva, 1956 forradalmát, vagy éppen az 1968-as párizsi diáklázadásokat. Mindkét esetben, tehát ösztönösen is, a régiak otrombaságát és alkalmatlanságát rögzítettem magamban a munkáslakótelepi és a gimnáziumi, illetve Párizsról az Eötvös-kollégiumi vitákból.) A hagyományokat nem merevíteni, hanem minduntalan felülvizsgálni, karbantartani, ha kell, egy-egy elemét cserélni kell. (Kamaszkoromban nyaranta a Csepel Autóban dolgoztam, félautomata gépsoron, amelynek ütemére – apám kezdte az eligazítást – lankadatlan figyelni kellett, a gépsor állandó feltöltésére, a gép karbantartására. Csendes, de szorgos aprómunka, ettől függött az egész gépsor, a hengerfej fúrás-csiszolás műveletének eredményessége. Felelősség, kötelesség.) Így alakult ki, emlékezetem szerint, fogalmaink között a „konzervatív reform”. Nem verekedni (a grundon), hanem tárgyalni. Ha valaki másként gondolkodik (a bandában), az nagyon is hasznos... Emlékek most, több mint fél évszázad távlatából... Aztán minderre települt – korosztálytól, egyéni sorstól, véletlenektől is – emlékrétegek: folytonosan modernizálni kell, mert ha nincs folytonos reform, akkor jön a robbanás, a forradalom, a pusztulás árán megújulás, vagy csak pusztulás...

Hogy ez a „konzervatív reform”, arról valamikor Eötvös-kollégista koromban, az 1960-as években beszéltem, majd később, fiatal író emberként írtam erről. Akkor éppen nálunk megjelentek a kínai diákok (1964), majd utánuk nem sokkal az egyetemen a maoista újbóloldaliak, aztán a Lenin-jelvényesek, s felrémlt előttem az akkor már történelemként tanulmányozott magyarországi proletárforrada-

lom első lelkes csapatának tragikus emléke. 1949–1952: a nagy kirekesztések betetőzése: még a háború előtt a zsidók (1938–1945), azután a svábok (1946), majd az „osztályellenségek” (1949–1952: a régi középosztály, a „kulákok”, a „munkás-arisztokraták”), no és az Akadémián (1949) a „régiek”. (Közöttük a legjobb szakemberek, akikről azért az egyetemi folyosókon akkor már beszéltünk.) Aztán konfliktus a Marx-szemináriumban, merthogy Marx a forradalom lelkes-romantikus imádója volt, én meg csak mondtam a magamét a betegségről, meg hogy a mozdony – Marx szerette a forradalmakat a történelem „mozdonyainak” nevezni – csak akkor bír értelemmel, ha mögötte vagonok vannak, benne emberekkel meg javakkal, és ha értelmes helyre viszi a rakományt... (Máig igen tisztetem Marxot, és Zsigmond professzort is, aki türelemmel – őszintén hívó és nagyon okos-művelt ember volt – magyarázgatta, hogy miért van igazam, de miért nem ért az én „konzervatív reformkultuszommal” egyet. Azóta már tapasztaltam: az előtünk járó generáció – vagy talán a mostaniak is? – szeretett lelkesedni a „forradalmi” változásokért, és minden változást forradalminak és egyben feltétlenül előremutatónak nevezni.) És azért az idősebb kollégák, az intézeti folyosón, az 1960-as években a novemberi és áprilisi ünnepek borozásain rázendítettek fiatalkori proletkultus mozgalmi dalaikra: „A múltat végképp eltörölni...” Én ezekből rendre kimaradtam... De megértettem a volt forradalmárokat, fiatalkori indítékaikat: mert ha egy társadalom fele kívül van a közéleten és a város peremén meg a sötét falvakban – ahogy volt 1945 előtt –, akkor ők nem fognak közösséget érezni a nemzet másik felével... Azoknak volt igazuk, még az 1945 előtti évtizedekben, akik ezekre a feszültségekre rámutattak. (Szekfű „Három nemzedék”-ét a kollégium könyvtárában nem az antiszemita fejezeteit keresve vettem kézbe, hanem az 1934. évi kiadásai miatt, amikor a Horthy-Magyarország robbanás előtti feszültségeiről ír... Most kértem is a szerkesztőt, illessze csak a Szekfű-fejezetbe ezeket az oldalakat, amelyeket kötelező olvasmányként még mindig a diákok kezébe adok...) Következtetés: *a megelőzést, a készséget a megelőzésre – ezt kell kifejleszteni a társadalomban. És mindehhez a szakszerűség, a jólképzettség a feltétel és az a társadalmi réteg, az értelmiség, amely ennek a szakszerűségnek a hordozója.* (Nő meg felmenőim: akik a rügyekkel kezdték az évet, meg akik a megmunkált munkadarabot csak ujjhegysimogatás után adták le a megmunkálás után...) A kultúra történetével és történeti módszertannal foglalkozó kezdő kutatóként kerestem ilyen pontokat a magyar társadalom és Európa történelmében. Akkor találtam rá erre a csapatra...

A kormányzatban a három gróf, Bethlen (az „eszes”) vezetésével a két értelmiségi gróf: Klebelsberg (a „pragmatikus hivatalnok”), Bánffy (az író, festő, zenész, színházi rendező „zseni”) és a hozzájuk felnőtt, parlamenti gyakorlattal ugyan nem rendelkező östehetség gazdapolitikusok és szociáldemokraták. (Azóta is „nemzetmentőnek” tartom, tartottam az 1921. december 22-én megkötött kormány-szocdem ún. Bethlen-Peyer-paktumot. Indexemben jó emlékü professzorum ellenvéleményének a nyoma...) Nekik kellett egy vesztes világháború, a történelmi államterület szétszakítása után újraberendezni az államot, megkísérelni

az új államokhoz jutott régi nemzetszomszédokkal újfajta viszonyt kiépíteni és új beszédkultúrát kialakítani a sok száz éves előregedett, megmerevedett társadalmi érintkezésrendszerben. Sok sikerrel, és sok kudarccal. Sikerrel, mert beengedték végre a művelt parasztot és munkást a politikai életbe, s a nemzeti kultúrának európai politikai intézményrendszerét alapozták meg. Kudarccal, mert nem érezték: a szociális és vallási kasztosodás, a kiszorítás vezethet éppen az általuk megelőzni kívánt forradalmi mozgalmakhoz, és vezethet a megóvni kívánt emberi életek megsemmisítéséhez. Pedig magukat a konzervatív reform mestereinek képzeltek. *Tragikus csapat*, ma már így látom, kudarcaik nemcsak közvetlen utódaikra, de ránk, az 1989-es rendszerváltás nemzedékére is kihatnak... Oldani és újrakötni társadalmat összetartó hálót.

Most, hogy ezt így, öregedő tanárként, illő visszaemlékezésszerű hozzávetőlegességgel leírom, így most már talán számomra is sok minden érthető. Most, hogy újraolvastam ezeket a régi kéziratokat. Érthető magam számára is, miért okozott oly nagy élvezetet számomra hónapokig ülni a kéziratárban Tagányi Károly kéziratgyűjteménye felett, hogy a szerves társadalomfejlődést, a szokásrendek történelmét tanulmányozhassam a középkorban; vagy rendeztem, mintegy hat hónapig „társadalmi munkában” (ma „önkéntest” mondanánk) kéziratárosként dolgozva, második műszakban Hóman Bálint hagyatékát, saját kezűleg tintával írva a palliumokra a levelezés, feljegyzések jelzéseit, és így tovább, és így tovább...

Talán még egyszer tanulságos lesz elolvasni e szövegeket... Ha nem, akkor még jobb, azt jelenti, hogy a magyar társadalomban nincs szükség a megelőzés, az állandó reformkészségre törekvés dokumentumaira, mert az jelen van.

2014. március 15. Sárvár, a forradalom évfordulóján

Glatz Ferenc

P. S. Egy valódi postscriptum. Köszönet az MTA Történettudományi Intézetnek, amelynek negyvenöt éve vagyok munkatársa, most már emeritusa, ahol e szövegek születtek, és ahol ma is vezethetem fiatalkori témám, a tudománytörténet témacsoportját.

TÖRTÉNETTUDOMÁNY,
KULTÚRPOLITIKA, TÁRSADALOM
1910–1949–1988
Előszó helyett

TÖRTÉNETTUDOMÁNY, KULTÚRPOLITIKA, TÁRSADALOM, 1910–1949–1988

A könyv célkitűzéseiről. Előszó helyett
(1988)*

CÉLKITŰZÉSEINK Személyes indítékok • A magyar középosztályok újra-értékelése • Modern kultúrpolitikai rendszerek (Eötvös, Trefort, Klebelsberg) • A polgári örökség rehabilitálása
ÉRTÉKMENTÉS, 1968–1988 Új nemzet, új nemzetfelfogás • Elitképzés, európai színvonal • Közjogi kérdés 1918 előtt és után • A trianoni sokk és a történeti közgondolkodás • Kultúrpolitika 1922 után: Klebelsberg • Egyéniségek: Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal • Proletárdiktatúra kontra polgári demokraták, 1949 • Kettős örökség, 1988

CÉLKITŰZÉSEINK

Személyes indítékok

Olyan időszak indítására íródtak e könyv fejezetei, amikor az 1956 után egyetemre kerülő korosztály Eötvös-kollégista vitáin feltette magának a kérdéseket: vajon mi teszi a „tanult embert” „értelmiségivé”? Hogyan szabadulhat meg az előző években, az 1950-es évtizedben eluralkodott hatalmi berögződöttségektől? (De úgy, hogy ne essék a másik végletbe sem: amikor a derék szektások gyermekei, atyáik módjára szektákká, „ellenszektákká” alakulnak, s így önmagukat szorítják ki a társadalom szervezéséből.) Amikor az első történelmi tanulmányaiban a 19. század nemzeti kultúrájához nyúlt, már az érdekelte: vajon *abban milyen értékkeremtőt*, a maga társadalmi elképzeléseihez felhasználhatót találhat? Az értékelés mércéjét az adta: vajon ki, kik, mennyire járultak hozzá a *mai magyar élő kultúra* kialakításához? Kik, mennyire biztosították a társadalom egészének magasabb szintre emelését? Közkultúrában, művészetélvezésben, tudományban egyaránt. Az értékelés célja az értékmentés. Ahogy *a történetkutatás célját is az értékmentésben látja, látjuk*. A magyar polgári középrétegekben is azokat a személyeket keresi, akik a mába nyúló magyar szellemi élet és a magyar társadalom napi kulturáltságát alakító tanárok, tisztviselők, vagy akár a *gazdasági élet folyamatosságát biztosító*

* [Glatz Ferenc 1988. októberben nyújtotta be „Történettudomány, kultúrpolitika, társadalom” címmel disszertációját a tudományok doktora cím elnyeréséért. A nyilvános vita 1989. május 2-án százszázalékos igen szavazattal a disszertációt elfogadta. Az itt közölt szöveg a disszertáció sokszorosított téziseinek rövidített, szerkesztett változata. – A szerk.]

kereskedők, banktisztviselők voltak. Még akkor is, ha őket 1948–1949-ben állásaikból elbocsátották, a közéletből kiszorították. Akik értelmiségi elődeink. Természetes, hogy ez a történeti nézőpont szembekerült azzal a kortársi, uralkodó felfogással, amely a magyar polgári kultúra teremtetőinek ezen csoportjában csak a „dzsentrí-katonatiszti reakciós elemek” – az „ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisa” – érdekképviselőit kereste és találta meg. Már az első írásainkban, az 1960-as évek végétől súlyt helyeztünk annak kimutatására, hogy az 1920 után kiépülő magyar polgári állam mindennapi kulturális, társadalmi életében *a döntő szerepet* egyre növekvő mértékben a középosztályok másik eleme, a képzettségéből élő polgárosult elem játszotta.

A magyar középosztályok újraértékelése

De ennek a történelemlátásnak része volt, hogy *keveset tudtunk kezdeni azokkal a vitákkal*, amelyek az 1960–1970-es években folytak az 1945 előtti magyar társadalom jellegéről, s amelyek – mi így láttuk legalábbis – végül kategóriák közötti egyszerűsítésekbe fulladtak (fasiszta, fasisztoid, félfasiszta stb.). Első nyugati ösztöndíjaink alkalmával kézbe vett olvasmányaink már mutatták, hogy az 1920–1945 közötti, ún. Horthy-rendszer, európai összehasonlításban, az európai konzervatív rendszerek közé tartozott, de már különbséget tettünk államrendszer és társadalom között. Mily sok provincializmus, ősi „nemzeti hibák” a politikában, s mégis mily sok, európai színvonalon mozgó elem a polgári magyar középosztályok gondolkodásában! Ténykérdés. Mondhatjuk? *Mércénkké nem az lett, mit találunk kihajítani valót nemzeti örökségünkől, hanem az: mit lehet beemlni kultúránkba...*

Ahhoz azonban, hogy történetírásunk múltjában ezt az értékkereső újvizsgálatot elvégezhesük, mérlegre kellett tennünk azt a társadalmi réteget, a *magyar középosztályok értelmiségi-hivatalnoki rétegét*, amelynek társadalomfelfogása lépten-nyomon érezte hatását az 1945 előtti *nagy történetírói egyéniségek* máig használható művein. Megmagyarázható-e például Szekfü Gyula felfogása államról, nemzetről, társadalomválságról anélkül, hogy ne tanulmányoznánk az államhivatalnoki és képzettségéből élő középrétegek színeváltozását, belső átalakulását 1917–1945 között? A polgárosodás etnikai változásokkal, foglalkozásváltással járó megrázkódtatásait éppúgy, mint a történeti államterület összeomlásának (Trianon) kihatását e réteg, *a magát a történeti állammal azonosító réteg gondolkodására*. De megmagyarázható-e a 20. század legnagyobb hazai tudományos adminisztrátorának, menedzserének, Domanovszky Sándornak türelmes, a maga dolgában biztos volta, elhivatottsága – amikor nagyra törő és sokban úttörő fiatalkori tudományos kezdeményeket cserél fel a mások munkájának szerkesztésével, igazgatásával, tanítványok nevelésével –, ha nem ismerjük a hagyományos középrétegeknek a maguk ún. államépítő és társadalomfenntartó munkássága belső indítékait? Mint ahogy a legnagyobb módszertani újító, Hajnal István felfogása

sem érthető meg a társadalom különböző elemeinek szervezetségéről, annak társadaloméleti fontosságáról, ha nem ismerjük azt a társadalmi közeget, amelyben felnőtt, amelyik magát a modern *polgári magyar állam működtetőjének* tartotta. (Ahogy magukról mondták: „hivatalnokcsalád vagyunk”.) Ezért is térünk vissza történeti, politikai álláspontok elemzése során újra és újra a magyar középosztályok ezen szárnyának rajzához.

A képzettségéből élő – az újabb külföldi történeti irodalomban Bildungs-bürgertumnak nevezett – réteg azon generációjáról szól e tanulmánygyűjtemény, amelyeknek egyik legnagyobb élménye a modern, 19–20. századi államszervezet kiépülése volt. *Könnyen belátható: az ipari-technikai forradalmak korának bonnyolulttá váló társadalmi igazgatása ennek a rétegnek különös jelentőséget adott.* És tegyük hozzá: ez a társadalmi réteg valóban működtette is a történeti Magyarország adminisztrációját. A magyar polgári értelmiségi (műszaki-politikai-kulturális) tisztviselői kar – mint minden hasonló európai kortárs társadalmi réteg – természetességgel gondolta azt, hogy ő fölötté áll a napi politikai, *pártpolitikai küzdelmeknek*. Úgy gondolta: politikai pártok keletkeznek, összeomlanak, átalakulnak, kormányok bukhatnak, de megmaradnak a *társadalmat működtető intézmények*. Az intézmények – szakigazgatási hivatalok, cégek, vállalatok, műszaki és kereskedőirodák, iskolák, tudományos társaságok stb. –, amelyek az ő munkásságának keretét adtak és adnak. Nem egyszerűen elemi tisztviselői iparkodást, még csak nem is hatalmi vágyak kiélésének lehetőségét látták abban, amit végeztek, hanem *nemzeti szolgálatot*. (Az utókor kritikusa természetesen pontosan látja, hogy ezen össznemzeti funkció valós és vélt gyakorlása mennyire társadalmi érdekektől is meghatározott volt – ahogy mindig, így valószínűleg ma is – a társadalmak életében. Így van az rendjén – tesszük hozzá.)

A magyar középrétegek olyan generációjáról szól ez a könyv, amely a századfordulón *csúcsára érkezett polgári kultúra ismeretében építette a térség igazgatási rendszerét, technikai infrastruktúráját, vasút-, út- és postarendszerét, szervezte a mind tömegesebb írásbeliség, a könyv, az irodalmi-tudományos gondolatanyag terjesztését, s emelte vagy építette nemcsak a pályaudvarokat, a város-, megye- és községházakat, de az iskolákat is. És ez a középosztály alakította ki azt a kulturális képzési rendszert is – noha erre kevésbé hivatkozott –, amelyben nemcsak a magyar középosztály, de a magyar munkásság – benne a magyar progresszió másik ereje, a szervezett, művelt munkásság – is iskolázódott. (Mint ahogy arra is keveset hivatkozott: ő sem tudta az *ipari társadalom szociális problémáit, a szegénység „társadalmi renddét”* merevedését feloldani. Ahogy egy évszázad múltán, ma [1988] sem képes még a modern társadalmi gondoskodás sem.) Ez a társadalmi réteg meghatározta az 1948 előtti történeti közgondolkodást, a történettudomány intézményes fejlődését és a korszak történettudományában az uralkodó felfogásokat a magyar társadalomról, a nemzeti és állami múltunkról. E réteg részletekbe ereszkedő kutatása a további társadalomtörténeti vizsgálódások célja lehet, lehet, hogy később még szétfeszíti a historiográfiából kiindult kutatási terveinket.*

Modern kultúrpolitikai rendszerek (Eötvös, Trefort, Klebelsberg)

A másik – szaktudományon kívüli és így a historiográfiai elemzéseket szintén szét-feszítő – tényező a kor történelemről gondolkodásában a *modern magyar kultúrpolitika intézményrendszere*.

A magyar kultúrpolitika 1867 után *folyamatosan építkezik*, követve a polgárosuló Magyarország közműveltségi igényeit, a társadalom munkarendjének differenciálódását. A politikai konszolidáció a kiegyezés első éveiben alapozza meg a *kötelező iskoláztatást* (Eötvös, 1868), az írni-olvasni és számolni tudáson kívül egységes keretbe foglalva mindazon társadalmi-tudományos ismereteket alsó szinten, amelyek a modern, tömeges írásbeliséget kívánó államrendszer technikai-hivatali működtetéséhez szükségesek. A modern állami-gazdasági adminisztráció szakemberigényét hivatott kielégíteni a Trefort által megalkotott *középiskolai törvény* (1883). Ezt követi a tudomány – mind a természet-, mind a társadalomtudományok – állami erővel támogatott és tervszerűen kiépített intézményrendszerének megalkotása az 1910–1920-as években, amelynek befejezése személy szerint gr. Klebelsberg Kunóhoz kötődik.¹ Felfogásában különösen jelentős szerepet kapott a történettudomány. Személyes érdeklődésének is köszönhetően *kultúrpolitikai programja meghatározó volt az 1920–1948 közötti magyarországi történettudományra*. Nemcsak annyiban, hogy a szakma központjában álló sorozatok, folyóiratok életre keltése, indítása az ő miniszterségének éveivel kötődik, nemcsak annyiban, hogy az ő elgondolásai irányadóak voltak Akadémiáról, múzeumok, levéltárak tudományos szerepéről, az önálló történettudományos kutatóintézetéről, de meghatározó volt abban is, hogy az ő kultúrpolitikai programadásában fogalmazódott meg történeti témákról a *trianoni Magyarország értelmiségi szemléletváltása*. Mind a történettudomány programjait, mind a társadalmi közgondolkodást meghatározva. Beszédei (nem utolsósorban az akkor a szakmában központi helyet elfoglaló Történelmi Társulatban elhangzott előadások), újságcikkei mondatai lényegében meghatározták a két háború közötti történészi gondolkodást. (Új nemzetszemléletről, az ún. neonacionalizmusról, az újkorkutatás fontosságáról, a középosztályok szerepéről, sőt olyan szaktudományos kérdésekről, mint a forráskiadás műfajának szerepe a közönség történeti kultúrájának emelésében.)

Ma már látjuk természetesen, hogy ez a klebelsbergi programadás szerves része volt az 1919 utáni kormányzati politika céljainak, ami a proletárdiktatúrával szemben a konzervatív reformot kívánta, az általa egyoldalúnak nevezett munkáspolitikai helyett a középosztályok érdekében igyekezett az államhatalmat mozgósítani, és a szintén egyoldalúnak nevezett osztályuralom helyett a nemzeti érdekek egyesítését, illetve a társadalom egésze célrendszerének tartott nemzeti célok követését ajánlotta. (Mint igyekszünk is bizonyítani: a társadalmi csoportérdekek fölé emelt nemzeti célok a középosztályok egyik szárnyának, éppen a fentebb említett hivatalnok-értelmiségi réteg érdekeit fogalmazta meg, mint ahogy szem-

1 [E kötetben: „Klebelsberg és a magyar történettudomány, 1917–1931” c. tanulmány.]

ben is állott az új konzervatív rendszer másik szárnyának, a fasisztoid szélsőjobboldal érdekeivel és törekvéseivel is.) Ez a kultúrpolitika a *gyakorlati programjában sok vonatkozásban reális következtetéseket vont le a történeti Magyarország összeomlásából*: a kicsinyre zsugorodott ország szellemi tőkéjét kívánta mozgósítani, életre injekciózni az egyetemi, akadémiai, közgyűjteményi rendszert, és mindezt a legapróbb szervezeti kérdésekig szakszerűen végiggondolta. (Például Akadémia, levéltár, múzeum, egyetem, valamint képzés, tudományos utánpótlás, könyv- és folyóirat-kiadás, hazai és külföldi kutatási intézmények egységes rendszerbe foglalását.) Mindezt természetesen egy új kultúrfőlény nacionalista jel-szavaiba és célegyüjtésébe fogalmazva, miszerint: Magyarországnak bizonyítania kell a Trianonban vele szemben „hálátlan” világnak, mennyire felette áll a környező országok kultúrájának, s hogy mennyire része a nyugati, európai kultúrának. Világos a konzervatív, forradalomellenes politikai cél, világos ugyanakkor a reformprogram. (De azt is igyekeztünk bizonyítani: mindaz, ami e program jegyében a gyakorlatban megvalósult, hozzá is járult, hogy a magyar tudományosság, mindekelőtt a történettudomány, nyugat-európai szintre – ami akkor a világszínvonal volt – fejlődjön. Azok a sorozatok (így a Fontes), az az intézményrendszer (például a külföldi intézetek rendszere: Bécs, Róma, Berlin, Párizs), amelyek ekkor indulnak, formálódnak, Európa egyik legmodernebb kultúrpolitikai intézményrendszerét alkotják, mint ahogy azok a történészek, akik ezen sorozatokat készítették, intézményeket működtették, munkásságukban *világszínvonalon* állnak.²

Szekfü Gyula, Domanovszky Sándor, Hajnal István életművének elemzésével igyekeztünk ezt bizonyítani. Ez a korabeli magyar történetírást meghatározó és jellemző csoport, társadalomtörténetileg tekintve, a magyar középosztályok konzervatív liberális szárnyához tartozott, egyénileg természetesen különböző szereket képviselve. Szekfü Gyula – nem utolsósorban konzervatív kötődéseiből következően is – eljutott a politikai antifasizmushoz; Domanovszky Sándor egész tudományszervezői tevékenységével, humánus tanári-rektori magatartásával utasította el a fasizmust; Hajnal István pedig tanaiban eljut a parasztság, majd a munkásság történelemformáló szerepének kimutatásához, politikailag pedig – már amennyire ő a fentebb már érintett középosztálybeli politikafelfogás alapján a pártpolitikához közel kerülhetett – egy harmadikutasnak is nevezhető politikai demokráciához, melyben a munkáspártok a társadalmi súlyuknak megfelelő helyet kaphatnának. A vezető garnitúrából Hóman Bálint távolodott el e célkitűzésrendszerétől. Mindekelőtt pártpolitikailag. Megtartja ugyan egyénileg, értelmiségiként konzervatív liberális felfogását (ő Gömbösnél a reformnemzedék erős támadója; 1939-ben Teleki mellett nyilasellenes beszédek szónoka; 1944-ben a német megszállás után undorodva fordul el az értelmiségi léttel összeegyeztethetetlen fajelmélettől, antiszemitizmustól, a maga szűkebb világában politikailag is fellép a szélsőjobb ellen), mégis, a közszereplő taktikai céljaiba merülve, megmarad a bukó rezsim hajóján,

2 [E kötetben: „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése” c. tanulmány.]

nem képes korábbi önmagával nyíltan szakítani.³ (Ahogy tették azt többen osztályostársai közül.)

A polgári örökség rehabilitálása

A felszabadulás után ez a garnitúra – kivéve a népbíróság elé állított, majd 1951-ben a börtönben meghalt Hóman Bálintot – részt vesz a tudományos életben: Dománovszky, Szekfű, Hajnal egyetemi tanár, utóbbi dékán is – ami akkor fontos tudománypolitikai pozíció –, Szekfű egyetemi vezető, majd moszkvai magyar követ. 1948 után a szűkkeblű értelmiségpolitika azonban kiszorította őket. A sztálini rendszer politikáját szem előtt tartó magyar politikai vezetés súlyt helyezett a propagandatézisekhez díszleteket felvonultató *történettudomány kézbevétele*re. Ahogy a politikában fokozatosan leszámolt a politikai baloldal hagyományos vonulataival – kezdve a nemzeti demokratákkal, liberálisokkal, folytatva a szociáldemokratákkal, eljutva magukhoz a hazai kommunistákig is –, úgy a tudományban hamarosan kirekesztette a századforduló konzervatív liberális világában nevelkedett, egyébként az új rendszerrel is együttműködni hajlandó régi értelmiségieket, nyugati típusú polgári demokratákat. És nemcsak az öreg professzorokat, hanem tanítványaikat is (Kosáryt, Bendát, Makkai Lászlót, Fügedi Eriket, Wellmann Imrét és a sor folytatható), kevés kivétellel, a perifériára szorította.

Olyan időszakban íródtak e tanulmányok az 1960-as évek végétől, amikor a világban széttekintő fiatal európai értelmiségiek – a háború hozta megrázkódtatásoktól magukat már szabaddá oldva és „izmusoktól” függetlenül is – mérlegre kívánták (kívántuk) tenni az újkori európai gondolkodás nagy alakjainak szellemi örökségét. Ugyanazon mérlegen mérve, ugyanazon szemüveggel olvasva valamennyit.

ÉRTÉKMENTÉS, 1968–1988

Kiindulópontunk: a magyar polgári tudományosság társadalomtörténeti alapjainak vázolója.

Új nemzet, új nemzetfelfogás

1867 után néhány évtizeden belül a Kárpát-medencében élő társadalomban sokirányú átrendeződés ment végbe. Az egyik, a leglényegesebb: a társadalmat mindennapjaiban megrázó *foglalkozási, munkaszervezeti* átalakulás. Magyarország, mint államilag egységes munkaerőpiacba foglalt terület, gazdaságilag betagozódott a Monarchiába, ami az állami politikai viszonyok rendeződésével – a történe-

3 [E kötetben vö. a Hóman Bálintról írott fejezeteket.]

ti irodalomból jól ismert – kapitalista „gründolási lázat” vont maga után. Ennek a változásnak társadalmi következményei egy polgár-paraszi fejlődés lassú megindulása (a jobbágyfelszabadítást követően), az ipari (majd nagyipari) munkásság formálódása, de leglátványosabb, az ország szellemi, politikai életét tekintve legdöntőbb: egy új, polgári tisztviselői réteg kialakulása. A polgári tisztviselő működteti a gyorsan fejlődő technikai infrastruktúrát (vasút, közút, posta stb.), majd az állategészségügyet, sőt az élet mind több köznapi szektorára kiterjeszkedő polgári állami és községi igazgatást, és ő a magán gazdasági-szellemi szféra (bank, kereskedelem, ipar stb., de ugyanúgy a sajtó) éltetője is. Működtetője, és egyben a *modern polgári kultúra első számú fogyasztója*.

Ez a réteg a 20. század elejére már a politikai életben is szerepet kér, mindekelőtt a modernizáció gócpontjaiban; a városokban, elsősorban a századfordulóra a világ nagyvárosai sorába emelkedő Budapesten. Fél évszázadon belül Magyarország politizáló közönsége, a *középosztály, gyors szerkezeti változásnak indult: a nemesi középosztály tömegeit felváltotta a polgári foglalkozásából élő tisztviselő középosztály*. A magyar középosztály polgárosodásának dinamikus előrehaladását azután majd az állam – mely ezen középosztály jelentős részének kenyéradója – összeomlása (1918) állítja meg. (Nem szólva arról a gazdasági és így egzisztenciális megrázkódtatásról, ami ezen új középosztály magánszférában foglalkoztatott részét érintette.)

A másik, a kortársak és az utókor történésze előtt már kevésbé, az újabb kutatások előtt azonban annál látványosabban kibontakozó átalakulás: a Kárpát-medence társadalmának *etnikai átváltozása*. Könnyű belátni, hogy a gyors polgárosodás új foglalkozási területeket nyitott meg a magyarországi társadalom előtt: nemcsak a vasút, a kereskedelem, az ipar igazgatása kívánt egyik napról a másikra új szakértelmet, hanem az ipari vállalatok alakítása is (például esztergályos, lakatos szakértelmet), az új polgári életforma pedig a „szolgáltató” ágazatokat: a nyomdászt, a cukrászt, a sörfőzőt, a divatszabót stb. És ez a munkaerő két forrásból származhatott: *belső tartalékokból* – mindenekelőtt a munkaerő-fölösleget vagy alacsonyabb megélhetést biztosító perem- vagy mezőgazdasági területekről – és a *Monarchia másik feléből*. Mind a belső migráció, mind a külföldről beáramló (elsősorban német-osztrák, morva, cseh, zsidó) nacionáléjú elemek az amúgy is soketnikumú magyar társadalom még erőteljesebb színezéséhez járultak hozzá. Megindul – a századfordulón rendkívül felgyorsul – egy csendes, de igen széles körű *asszimilációs folyamat*, amit majd megzavar a történeti Magyarország, illetve a Habsburg Monarchia szétesése. A kis „nemzeti államokkal” az etnikai keveredés és az egységes munkaerőpiac is megszűnt.⁴

Vizsgálataink szempontjából a lényeges: a 20. század elejére a Kárpát-medencében új magyar nemzet él. Mind *munkaszervezeti tagolódását*, mind *etnikai összetételét tekintve is új magyar nemzet*. És az átformálódással együtt jár

4 Glatz Ferenc: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században. (Eszmetörténet és társadalomtörténet.) Történelmi Szemle, 1974/1–2:248–260. p.

tudati-ideológiai *konfliktussorozatok* természetesen meghatározták a magyar történetársadalom egész gondolkodását nemzetről, államról, társadalomról.

Az addigiaknál etnikailag még sokszínűbbé váló magyar társadalomban, úgy látszik, a korábban döntőnek tartott agrárius nacionalizmus mellett nemcsak hogy élt, hanem a *döntővé az állami életben az ún. tisztviselői-értelmiségi középosztály* polgári nacionalizmusa lett, amely etnikai származása elé helyezte a modern polgári államrendszer működtetésében elfoglalt funkcióját és az ebből táplálkozó felfogását államról, nemzetről. Ennek az új rétegnek a nézetei határozták meg 1948-ig a magyar történettudomány szemléletét.

Elitképzés, európai színvonal

A magyar történettudomány első professzionista generációja az 1880-as évektől foglalta el a hazai szakmai vezető pozíciókat: tanszékeket, múzeumokat, levéltárakat, Történelmi Társulatot. (Marczali Henrik, Fejérfataky László, Pauler Gyula, Tagányi Károly nevei fémjelzik ezt a korosztályt.)

A következő nemzedék, a századfordulón felnövő tanítványok már tanáraik európai színvonalú szemináriumában kapnak képzést, a legtehetségesebbek elitképzést. (A századforduló polgári kultúrájának jellemző gondolata: az állami közösségi életben majd vezető szerepet betöltő értelmiség-növendékek közül a legtehetségesebbeket *elitiskolákban* képezni ki.)

A budapesti tudományegyetem mellett ilyen elitképző intézményként jött létre francia mintára az Eötvös-kollégium. Növendékei vidéki fiatalok, akik a kollégiumban egész életformájukkal, napi életük szervezésével (épületen belüli szakmai foglalkozások, könyvtár) elválnak egyetemi társaiktól, bár a kollégiumi órákra bejárhatnak az egyetem pesti hallgatói közül is. A kollégium diákjai – társadalmi összetételét tekintve – az új *tisztviselő-értelmiségi középosztály gyermekei* sorából kerülnek ki. Az 1919–1948 között meghatározó humán tudományos értelmiség majd’ mindegyike kollégista volt: a nyelvész Gombocz (tanáruk), az irodalomtörténész Horváth János, a zeneszerző Kodály, a művészettörténész Gerevich, de mindenekelőtt a történészek: Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Domanovszky Sándor (külső tag), a fiatalabbak közül Mályusz Elemér.⁵

Közjogi kérdés 1918 előtt és után

Amióta a Magyar Királyság betagozódott a Habsburg Birodalomba, a hazai politikai gondolkodás központi kérdésévé emelkedett a magyar állam, illetve a „*rendi*

5 Glatz Ferenc: Gondolatok az Eötvös-kollégiumi történetképzésről. Századok, 1970/3:799–805. p. [E kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfű Gyula eszméi indíttatásairól” c. tanulmányban.]

alkotmányosság” és a közös uralkodó viszonya. Az ébredő nemzeti mozgalmak korában, a 18. század végétől mindez az „uralkodó és nemzet” érdekütközésének formájában jelentkezett. Az 1867. évi kiegyezés, a dualista Monarchia kiépülése azután a birodalom két felének, az örökös tartományoknak és Magyarországnak nemzeti-területi érdekkülönbözőségeit fogalmazta meg a „*közjogi kérdés*” (közös uralkodó és Magyarország, örökös tartományok és Magyarország) keretében.

Az intézményeit, szervezeti kereteit 1867 után gyorsan kialakító magyar történettudomány kutatási témáiban, alaptéziseiben felsorakozott a közjogi problémák aktuális vitájához, középpontban tartva a Habsburg–magyar viszony háromszáz éves történetének érdekellentéteit.

A századfordulón határozott ideológiai-szemléleti alapokon állt össze egy *történész-levéltáros csoport*, Thallóczy Lajos bécsi magyar köre, amely a nemzet előtt álló feladatokat már nem a Habsburg–magyar (illetve osztrák–magyar) közjogi veszekedésekben jelölte meg, hanem az érdekek közösségéből indulva ki egy erőteljes *magyar érdekkiterjesztést* kívánt a Balkánon (osztrák támogatással), illetve legfontosabbnak a történeti Magyarországon belül élő *magyarok és nem magyarok viszonyának rendezését*. (Tudomásul vette a történeti államtesten belül élő társadalom soknemzeti voltát, nem elmagyarosítani akarta a társadalom mintegy felét kitevő nem magyar lakosságot, hanem az éledő magyarellen nemzeti mozgalmak „megszelídítését”). Ehhez a körhöz tartoztak az 1919–1948 közötti időszak történetírói egyéniségei közül a legszorosabban Károlyi Árpád, Tagányi Károly, Takáts Sándor, s a jelen könyvben elemzett fiatalabb generációból Szekfű Gyula, Hajnal István, távolabbról Domanovszky Sándor.⁶

Az összeomlás utáni magyar történetírás azután szükségszerűen fordult el a közjogi kérdéstől, hiszen az a dualista állam felbomlásával aktualitását veszítette. Mindazok az új elgondolások, amelyek Klebelsberg tudománypolitikai programjában a magyar nemzeti kérdést és így a történetkutatást érintették, *vissza-vezethetők e bécsi magyar történeti kör gondolkodására*, tevékenységére. Mint ahogy a régi történetírással szakítást hirdető új összefoglalók (mind a nemzeti történelemről, mind módszertani kérdésekről) elsősorban e körben találtak gondolati előzményeket.

A trianoni sokk és a történeti közgondolkodás

Külön fejezetet szentelünk könyvünkben a „*trianoni sokk*” kihatásának a magyar közgondolkodásra és a szellemi életre.

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés felszámolta a Habsburg Monarchiát, s annak részeként a történeti Magyarországot. Valóban egy ezeréves államterületet osztott szét részben a már meglévő (Románia), részben az újonnan

6 [E kötetben vö. a bécsi magyar történészekről írottakkal, valamint Szekfű Gyula, Domanovszky Sándor és Hajnal István pályáját, történetírását tárgyaló tanulmányokkal.]

létrejött államalakulatok között. Történetírásunk máig nem mérte fel – sőt a kérdést sem vetette fel –: vajon azok a különböző etnikumhoz tartozó társadalmi elemek, amelyek a történeti Magyarország államhatárai között éltek, „jobban jártak-e” szociálisan azzal, hogy az új államok keretei közé kerültek? Mint munkások, parasztok, mérnökök, tanárok mikor, mennyire álltak közelebb a vezető Nyugat-Európához életszínvonalban, kultúrában? Nem mérte fel, pedig a korabeli társadalmi mozgalmak jelentős része éppen abból a mindennapi élményből táplálkozott, hogy az adott társadalmi réteget miként érintette a régi államkeret szét-esése.

És itt ismét a középosztályhoz, ezen belül is a képzettségéből élő polgári értelmiséghez érkezünk. Ez a középosztály befolyásolta az ideológiát, fogalmazta az újságcikkeket, revíziós broszúrákat, vezette az intézményeket, amelyek kereteit adták a társadalmi méretű közgondolkodásnak. Ezért fel kell vetni olyan – eddig nem érintett – társadalommentális kérdéseket: mi és hogyan befolyásolja a köznap gondolkodást, milyen társadalmi méretű sokkot jelenthet az államterület harmadára zsugorodása, s mint munkaerő-piaci, gazdasági egység szétesése. S mindebben milyen szerepet játszhatott a történetírás, amely az ezeréves állami múlt letéteményesévé válik. A kiadott revíziós broszúrák, a különböző revíziós egyesületek felhívásai, valamint a revíziós propagandába bevont intézmények levéltári anyagai alapján rekonstruálhatjuk a „trianoni közhangulatot”, s tehetünk kísérletet *történettudomány-ideológiai közeg-társadalmi mentalitás* eddig kevésé érintett témaköreiben a forrásszerű feltárást a közönség elé bocsátani.⁷

Kultúrpolitika 1922 után: Klebelsberg

A magyar történettudományon belül 1885-ben fogalmazódott meg először a hazai szaktudomány egészét áttekintő felmérés (források, tudósképzés, egyes korszakok kutatása) igénye. Az akkor fiatal, európai szellemű programadásokat megfogalmazó nemzedék (Fejérfpataky László, Thallóczy Lajos, Marczali Henrik) idővel megtalálta helyét a tudományos fórumokon (egyetemi tanárok, levéltár-igazgatók lettek), de a programból mindenki csak a saját kis részterületén vonhatott le következtetéseket. A magyar történettudomány érdeklődésének előterébe az 1867–1918 közötti korszak állami-politikai harcai fölerősítette nemzeti-politikai szempontok és a politikai harcok felhangosította témák kerültek. A szakmai programok többnyire a politika és közfelfogás által elvárt témák közé, vagy éppen azok mögé

7 Ezt kandidátusi disszertációmiban („Történettudomány és történetpolitikai koncepció. Fejezetek történetírás és politika kapcsolatából a magyar polgári történetírás 20. századi történetében”, 519 p.; megvitatva 1975. május 23., illetve november 25.) tárgyaltam a szlovák-, a szerb- és a horvátkérdést bemutató Fontes-kötetek elemzésén. [Megjelent: *Glatz Ferenc: Történetírás és politika. Szekfü, Steier, Thim és Miskolczy felfogása nemzetről és államról.* Bp., 1980. 15–86. p. – E kötetben „Trianon, nemzetiségi kérdés, forráskiadvány” c. tanulmány.]

szorultak. A közönség előtt az ünnepelt történetíró „Rákóczi íródeákja”, Thaly Kálmán lett, s az akadémiai, társulati ösztöndíjak nem a magyar történeti forrásanyag teljes kataszterére irányultak (ahogy ezt Thallóczy javasolta 1885-ben), vagy a tervszerű egyetemi (Marczali Henrik) és posztgraduális képzésre, a külföldi és belföldi kutatóintézet kiegészítésére (amiről Fejérfpataky László beszélt), hanem a közjogi, a nemzeti-nemzetiségi ellentétekre.⁸

Amikor 1917-ben (Thallóczy halála után) a Történelmi Társulat elnöki székébe gr. Klebelsberg Kuno került, már az első hónapokban felfigyeltek történészeink arra, hogy olyan egyéniség az elnök, akinek sok évtized után először van elképzelése a hazai történettudomány egész szervezetének modernizálására. Bécsbe utazik, a szakmailag legkiválóbb és a forrásanyagban legtájékozottabb bécsi levéltárosokkal készített tervezetet az újkori történelem forrásanyagának feltárára, sorozatban történő kiadására; már ekkor visszanyúl mindazokhoz a gondolatokhoz az egyetemi oktatástól független kutatóintézetéről, amelyet három évtizeddel korábban fogalmaztak meg. Klebelsberg, a politikus lesz a magyar történettudomány legnagyobb ívű egységes programjának formába öntője. 1917 és 1923 között kifejtett elképzelései és intézményes reformjai (közben 1920-ban, illetve 1922-ben miniszter lesz) történettudományunk alapjait képezték 1949-ig.⁹ (Amikor egy másik, itt most nem minősítendő programadás igyekezett a magyar történettudományt – szintén a Társulat elnöki székéből – országos méretekben, sajnos nem sikertelenül, egy irányba vinni.)

A program nemcsak az irányt adó egyéniségek történelmi – jelen esetben tudománytörténeti – szerepére világít rá, hanem arra is: az *intézményeknek* általában milyen *meghatározó ereje* lehet. A folyamatosságot biztosítják. Nemcsak az eszmék terén, melynek jegyében fogantak, hanem a fiatalabb nemzedékek munkába való folyamatos bekapcsolása terén is. Akadémia–Társulat–egyetem–levéltárak–múzeumok viszonya a tudományos kutatásban, a kutatás infrastruktúrájának (könyvtár, bibliográfia, kiadói háttér stb.) szerves kapcsolódása a tudományos tevékenységhez, folyóiratok és sorozatok szakmát szervező szerepe – mind olyan alapkérdések, amelyekben a trianoni területre zsugorodott Magyarország történettudományának intézményes életfeltételeit e korszak programadása foglalta keretbe. (És ezen intézményes kereteket még használják a tudományt művelő mai generációk is Magyarországon.)

Vissza-visszatérő történetelméleti kérdés: vajon mit kezdjen a történeti értékelés azokkal a *szakszerűségükben időtálló programokkal*, amelyeknek ideológiai célkitűzéseit (azaz társadalmi célrendszeregyüttesét) *meghaladottnak találja*. Vajon igaz-e, hogy történetnyszemléleti viták konzervatív reformról, netán filozófálgató

8 A modern magyar történettudomány programjának alapvetését fogalmazza meg a Történelmi Társulat 1885. év kongresszusa. Vö. A Magyar Történelmi Társulat 1885. júl. 3–6. napjain Budapesten tartott Congressusának irományai. (Szerk. Szilágyi Sándor.) Századok, 1885/8. szám 202 p.

9 *Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány.* Századok, 1969/5–6:1176–1200. p. [E kötetben: 25–73. p.]

neokonzervativizmusról – és még több „izmusról” – jönnek, elmúlnak, de *maradnak* a „makacs rögzülések”: a művek, a sorozatok, az intézmények, amelyek kereket adnak a szakszerű tevékenységnek? Klebelsberg működése a magyar kultúra és a magyar történetírás története szempontjából kulcsszerep. Ő az, aki a leg pontosabban fogalmazza meg: a régi, 1918 előtti Magyarország avítságához visszatérni nem lehet, reformra van szükség, de nem az 1918–1919. évi forradalmak útján, hanem a szerves fejlődés jegyében. A *konzervatív* – sőt kezdetben az ellenforradalmi érvekhez is igazodó – *program* ugyanakkor a máig *legnagyszerűbb szaktudományos elgondolás* a nemzeti keretekben gondolkodó történettudomány számára.¹⁰

A klebelsbergi tudománypolitikai programadás bármennyire is egységbe foglalta a magyar történettudomány két háború közötti történetét, intézményeivel bármennyire is kihatott 1949-ig, sőt máig szakmánk történetére, mégis engedte a *történetírói egyéniségek kibontakozását*.¹¹ Az 1919 utáni gazdasági összeomlás, az állami alkalmazott egyetemi tanári, levéltárosi fizetések inflálódása rákényszerítette a történészeket, hogy azoknál a nagy, Klebelsberg meghirdette vállalkozásoknál keressenek megélhetést, amelyekhez „a Gróf” mecénásokat talált. Ezért adja fel egy időre a fiatalok közül Mályusz Elemér a középkori településtörténeti, Hajnal István az összehasonlító középkori paleográfiai kutatásait, az idősebbek közül Károlyi Árpád a 17. századi, Domanovszky Sándor a középkori gazdaságtörténeti tanulmányait, s kezdenek a pénzzel, ösztöndíjjal támogatott újkori forráskiadvány-sorozat egy-egy kötetéhez. (A legkönnyebb a mindinkább az újkorkutatásra váltó Szekfű Gyula helyzete volt.) Mégis, ahogy engedtek a gazdasági helyzet kényszerítő abroncsai az 1920-as évek végén, az irányt adó egyéniségek visszatértek egyéni elképzeléseikhez: Domanovszky a gazdaságtörténeti kiindulású művelődéstörténeti, Szekfű a közigazgatás-történeti alapozású államtörténeti iskola megalapítója lesz. Hajnal pedig az újkori egyetemes történelem bemutatásában próbálja ki a korszak társadalomtudományos szemléleti újítását, a szociológiai látásmód alkalmazását. Ezen generáció tudományos gondolkodásának műhelyeiből került ki a magyar történetírás egyik máig mértékadó ága.

De ha programadás és egyéniségek viszonyáról szólunk, előre kell bocsátanunk még valamit: a klebelsbergi program sarkalatos tézise volt a *szakmai színvonal* és az *európai tájékozódás* követelménye. Ahogy a Fontes-sorozat az európai történetírásban máig az újkori forráskiadás módszertani csúcsteljesítménye, úgy a kötetünkben tárgyalt iskolateremtő egyéniségek munkássága is európai színvonalon mozgott. Ezért is mondhatjuk, hogy a *magyar történetírás az 1930-as évekre a világ élvonalába került*, és százezstendős belső fejlődésében első csúcspontjára.

¹⁰ Uo.

¹¹ [E kötetben vö. a Klebelsberg kultúrpolitikáját, a Fontes forráskiadvány-sorozat, valamint Domanovszky Sándor életpályáját tárgyaló tanulmányokat.]

Egyéniségek: Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal

A kötetünkben szereplő egyéniségek: Domanovszky Sándor, Szekfű Gyula, Hajnal István. (Hóman Bálint személye elsősorban politikusként érdekelt bennünket.)

Domanovszky Sándor, kapcsolódva az – R. Várkonyi Ágnes által már korábban részletesen elemzett – európai pozitívizmushoz, a pozitivisták gazdaságtörténeti kutatás magyarországi iskolateremtője. Elemezzük a magyarországi történetírásban *középkori krónikáink historiográfiáját*, kimutatva: a leggondosabb filológiai elemzések mögött is mennyire és hogyan bújik meg a történetíró korának nemzetfelfogása. Bemutatjuk Domanovszkyt, mint a Klebelsberg körüli *tudományszervező csoport* első számú, mondhatnánk, „mindenes” *egyéniiségét*, az újkori forráskiadvány-sorozat szerkesztőjét, az Ösztöndíjtanács elnökét, és az iskolát teremtő professzort. Tárgyaljuk a *magyar mezőgazdaság-történeti iskola eredményeit*, amely nemcsak a 18. századi agrártörténetre hozott új ismereteket, hanem módszertanilag is korszerű volt az európai gazdaságtörténet-írásban: a nagybirtokot mint a mezőgazdasági termelés üzemét vizsgálta, és korukban úttörő szak-agrárgazdasági ismereteket alkalmazott a történeti kutatásban.¹²

A *Szekfű Gyulával* foglalkozó fejezet Szekfű életpályájában az állami és nemzeti problematikát kíséri nyomon. Azt vizsgálja: a konzervatív *liberális polgári nemzeteszményt miként rázták meg 1918–1919 forradalmi, a történeti Magyarország szétesése*, miként alakul ki a történetírásban az a *felfogás*, miszerint a historikusnak a pártpolitikától magát távol tartva a nemzet, a nemzeti társadalom egészét érintő kérdésekkel kell foglalkozni. *A történetíró a nemzeti sorskérdések megvilágítója*. Ez a történészi magatartásforma, ami a korábban említett liberális állami tisztviselői magatartásból származik, szüli a Szekfű nevéhez kötődő „történetpolitikai tanulmányokat” és Szekfű egész életében az oly sokat tárgyalt szekfűi magatartás elvi alapjait. Ez magyarázza *politikai váltásait* 1910–1949 között.¹³

Hajnal István életpályája a különböző szakmai-módszertani-átértékelési törekvések sorozata: az 1920-as években a *szellem-történet* és az ezzel együtt jelentkező pozitívizmusbírálat előretörése, majd az 1930-as években az új *társadalomtudományos-szociológiai indíttatású társadalomtörténet* megerősödése. *Középkori írástörténeti* tanulmányaiban Hajnal már az 1920-as évek elejére messze meghaladta kora oklevéltanának és segédtudományos felfogásának alapelveit. Ő a középkori íráskor elemzésében nem egyszerűen oklevél-olvasási problémát látott.

¹² [E kötetben: „Domanovszky életpályája. Történetíró, kutatásszervező, szerkesztő, tanár” c. tanulmány.]

¹³ Szekfű fiatalkori műveinek elemzésére vállalkoztam a fent idézett kandidátusi disszertációmban (vö. 7. jegyzet). (Megjelent: Történetíró és politika, i. m. 89–248. p.) [E kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfű Gyula eszmei indíttatásairól”; „Szekfű Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció”; „Történeti kultusz és történetírás. Reflexiók Szekfű »A száműzött Rákóczi«-jához”; „Történetíró, jelenkor, interpretáció. Szekfű Gyula »A magyar állam életrajza« című munkájáról” c. tanulmányok.]

nemcsak azoknak az intézményeknek a rekonstruálását tartotta feladatának, amelyek ezen okleveleket „kitermelték”, hanem az írásformák összehasonlításából a középkori európai írásbeliség társadalomszervező erejére is következtetéseket vont le. Először rekonstruálta, ez az „elsőség” bizonyítható, az európai történetírásban a *világi értelmiség kialakulásának* alapjait, és kimutatta, hogy a 13. században az európai folyóírás kifermődése azt is jelenti, hogy az írást most már mindennapi tevékenységre alkalmassá teszik. Ez, az írásbeliség 13. századi felújulása Hajnal egész közép- és újkorszemléletének alapja. A pályakép arra is rámutat: Hajnal az európai történetírásban máig el nem ért szinten kívánta művelni az ún. *segéd tudományokat*, azokat komplex művelődéstörténetként fogva fel.

Az 1930-as években *egyetemes történeti* munkássága tanszékre kerüléséből következett, de melynek eredménye végül is egy *szociológiai szempontú társadalommodell kidolgozása* lett. A társadalomban a *szervesség*, az emberi társadalomban a *kölcsönösség* előrehajtó ereje, tematikában az egyes társadalmi osztályok *életmódjának*, a kor *technikai színvonalának* rekonstruálása teszi munkáit úttörővé. Továbbgondolásra is alkalmat ad a kérdés: miközben a *szociológia európai történetében* találkozott a fasizmussal, ugyanakkor Hajnal politikai gondolkodása határozottan antifasiszta, és találkozik a marxistákkal, mindenekelőtt Erdei Ferencel. Mindebből is következik felfogásunk: mennyire a korabeli szűk látókörű értelmiségpolitika és a propagandisztikus marxizmus káros akciója volt Hajnal István modern történet szemléletének kiszorítása a magyar történetírásból.¹⁴

Proletárdiktatúra kontra polgári demokrácia, 1949

Az a kritika, amely megfogalmazódott 1949-ben a korábbi korszak történettudományáról, igen sokgyökerű volt. Visszanyúlt a politikai antifasizmus talajába, és ebből a szempontból kereste a vezető egyéniségek munkásságában a fasizmussal találkozás pontjait. A politikai okokból népbíráóság elé állított Hóman mellett nem igazolják Mályusz Elemért, de kikezdi az előbb tárgyalt két nagy egyéniséget, Domanovszky Sándort és Hajnal Istvánt is. De, mint láthattuk, ez utóbbiak 1948-ig végül megtalálják helyüket a tudományos életben. Úgy látszik: az új eszme, a marxizmus követői és az új politika által felszínre hozott professzorok mellett érvényesül a folyamatosság is a történettudományban.

1949-ben azonban *törés* következik be. A munkáspártok egyesülése után kibontakozó *hidegháborús sztálini politika kiszorítja a régi garnitúrát*: Domanovszky, Szekfű (politikai „karrier” mellett, az Elnöki Tanács tagja) nyugdíjba vonul, Hajnalt kényszernyugdíjazzák. Tanítványaik jelentős részét a perifériára szorítják. *A kritika alapja: a proletárdiktatúra politikai ideológiája és államrendszere.* For-

14 [E kötetben vö. erre a „Hajnal István történetírása” c. tanulmányt és a műveihez készített olvasónaplót („Fejezetek a történettudomány történetéből, 1920–1949”), amely végigköveti a magyar történettudomány 1920–1949 közötti történelmének főbb kérdéseit.]

rásvidéke: a kommunista párt felfogása történettudomány és politika viszonyáról. Eredete: a Szovjetunió...¹⁵

Kettős örökség, 1988

Korábban azt mondtuk: a magyar történettudomány csúcspontja az 1930-as évek voltak. A pesti egyetem majd minden katedráján olyan professzorok (Domanovszky, Szekfű, Mályusz, Hajnal) ülnek, akik akár a francia, akár a német egyetemek bármelyikén a színvonalat képviselték volna. És egyéniségek voltak.

Ha most a régi történetírás mai kritikai szempontjait vizsgáljuk, kétségtelenül az egyik legdöntőbb, hogyan mérjük a mai történetírásunkat a korabelihez. Nos, hogy rövid kitekintéssel fejezzük be elemzésünket: az 1980-as évek történetírása kétségtelenül a *magyar történetírás második csúcspontja*. (Mint ahogy a magyar kultúra egésze a hazai kultúrtörténelem egyik csúcspontja.) Alapja ennek az, hogy az 1956 utáni új kultúrpolitika „engedékenysége” beéri, visszakerülnek a polgári korszakban nevelkedett történészek a szellemi életbe (a legidősebbek közül az 1949-ben a kutatói-professzori körben bennmaradt Szentpétery Imre, Szilágyi Loránd, Mályusz Elemér, Elekes Lajos, Szabó István, Váczy Péter, Lederer Emma, Mérei Gyula, a hazai levéltárügy újjászervezői: Ember Győző és Borsa Iván), majd az 1956 utáni liberalizálódás korában műveltségük, szaktudományos alapozottságuk révén felül maradtak (Szekfű, Domanovszky, Hajnal, Mályusz legjobb *tanítványai* elfoglalják helyüket az egyetemi katedrákon, tudományos intézetekben, tudománypolitikai fórumokon: Wellmann Imre, Kosáry Domokos, Makkai László, Benda Kálmán, H. Balázs Éva, Pamlényi Ervin, Sinkovics István). S mellettük jelen vannak azok, akik az 1949 után feljöttek közül tehetségesnek bizonyultak. (Részben Pach Zsigmond Pál, Hanák Péter, Szabad György, Köpeczi Béla, Zsigmond László, Székely György, Niederhauser Emil, Wittman Tibor, Incze Miklós, Kovács Endre... Azután jön a „30-asok” generációja: Berend T. Iván, Ránki György, Szűcs Jenő, Varga János, R. Várkonyi Ágnes, Katus László, Diószegi István, Pölöskei Ferenc, Ormos Mária, Juhász Gyula, Ádám Magda, Heckenast Gusztáv, Urbán Aladár, az ókortörténész Mócsy András, Bóna István, és végül a legfiatalabbak...)

A két háború közötti történetírás kritikájában az alapvető szempont ma már a *kettős örökség*. A dogmatizmustól és a marxizmustól megtisztított marxi örökség és a magyar (vagyis az európai) szaktudomány másfél évszázados öröksége.

Kézirat, 1988. Sokszorosítva 100 példányban.

Lelőhely: MTA Levéltára, valamint Glatz Ferenc iratgyűjteménye.

15 [E kötetben vö. erre a Hajnal István műveihez írott olvasónaplót („Fejezetek a történettudomány történetéből, 1920–1949”), valamint a „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmányokat.]

KLEBELSBERG KUNO
– MINISZTER ÉS ELNÖKI PROGRAM

KLEBELSBERG ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY, 1917–1931
A Történelmi Társulat, a közéleti fórum
 (1969)

A TÖRTÉNETÍRÁS POLITIKAI FUNKCIÓJA	26
AZ INTÉZMÉNYEK A KÖZNAPI GONDOLKODÁS FORMÁLÁSÁBAN	28
TÖRTÉNETTUDOMÁNY, NEONACIONALIZMUS	31
Életpálya: 1875–1920 • 1920: a revízió alapja a kultúrfölény • 1917: His- torizáló politikai érvelés • 1920: 1848–1849 kontra 1918–1919 • „Tör- ténelmi érzék” kontra forradalom	
IDEOLOGIA, SZAKTUDOMÁNY, KÖZÖNSÉG	40
A történetírói műfaj és a szaktudományos igények • A „lényeges kér- dések”-et kutatni, a közönséghez szólni • Az újkori történelem, a ma közvetlen előzménye • „A Gróf” egyénisége	
TUDOMÁNSZERVEZÉS, A SZAKTUDOMÁNYON BELÜLI TERVSZERŰSÉG	47
A szervezetek igézetében • Összehangolt közös program • Tudósneve- lés. Történelmi kutatóintézet	
EGYÉNISÉG ÉS CSAPAT	53
Munkastílus: személyes részvétel • A csapat, Domanovszky Sándor • Szervezett tudománypolitika és a központosítás hátránya	
FINANSZÍROZÁS: MECÉNÁSOK – ÁLLAMI DOTÁLÁS	59
Császárok, hercegek • Az arisztokrácia: rang, presztízs, de kevés pénz • József és József Ferenc főhercegek • Tudományos tervek tematikái és a politika • Nagytőke: csendben, de sok pénzzel • Állami tudománypoli- tika, 1922	
A PROGRAM JELLEGÉRŐL: KONZERVATÍV REFORM ÉS POLGÁRI TISZTVISELŐ	69
DOKUMENTUMOK	73
1917: Társulati elnöki beszéd • 1920: Társulati elnöki beszéd • 1927: Beszéd a parlamentben a külföldi magyar intézetekről	

AZ ÚJKORKUTATÁS TÖRTÉNETE. A FONTES
Egy forráskiadvány-sorozat születése
 (1969–1983)

A SZAKSZERŰ ÚJKORKUTATÁS KIALAKULÁSA EURÓPÁBAN	79
Nemzetállami fejlődés, társadalmi kíváncsiság és szakmódszertan • A porosz történetírás úttörése, 19. század • A világháború hatása: anglo- lok, franciák, olaszok, magyarok	
A MAGYARORSZÁGI ÚJKORKUTATÁS KEZDETEI, 1867–1918	84
Napi, aktuális politikai-gazdasági indítékok – szakmai hozadék • Alkot-	

mányos önállóság vagy függetlenség • Az újkorkutatás intézményes alapja: a levéltárügy fejlődése • Bécs hatása: magyar levéltárosok és osztrák minták

POLITIKAI IDEOLÓGIA – FORRÁSKIADÁSI PROGRAM, 1917–1922	90
A Fontes-sorozat keletkezéstörténete • A közös állam és a történelmi Magyarország összeomlásának kihatása • A Fontes-sorozat tematikája az összeomlás után	
RENDEZŐ ELV: A KORMÁNYSZERVEK VAGY A NÁDOROK MŰKÖDÉSE?	95
DOKUMENTUMOK	97
1918: A bécsi magyar levéltárosok tervezete az újkori források kiadására • 1921–1991: A Fontes-sorozatban megjelent kötetek	

TRIANON, NEMZETISÉGI KÉRDÉS, FORRÁSKIADVÁNY A szlovák, szerb és horvát konfliktus (1973–1975)

I. TRIANON ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY A közgondolkodás történeti elemei	104
A „trianoni sokk” • A nemzeti történelem színtereinek, családrészek, olvasóközönség elvesztése • Történeti szimbólumok a napi környezetben • Történeti érvek, történettudomány, tudánypolitika • Nemzeti tematika és változásai a történetírásban • Történeti tudat, a politikai ideológia intézményei	
II. A „TÓT” KÉRDÉS ÉS STEIER LAJOS Újságíró a levéltárban	118
Publicisztika és nemzetiségi kérdés, 1912–1919 • Történetírás és „revízió”, 1924 • Forrásanyag és következtetés aszinkronja • Önkritikus értékelés, 1936	
III. A SZERBKÉRDÉS ÉS THIM JÓZSEF Természetkutató a történettudományban	132
1885: egy nemzet, több nemzetiség • 1893–1914: Szabadelvű orvos és „nemzeteszmé” • 1921: „Utódállamokból kiűzött magyar” • Kutatásmódszertan az orvos- és a történeti kutatói gyakorlatban • A történetíró politizálásának szintjeiről • A polgári kor politizálás-fogalma	
IV. A HORVÁTKÉRDÉS ÉS MISKOLCZY GYULA A levéltáros történész	150
Délvidéki származás, forrásanyag, a levéltáros kérdésfeltevése • Központi (bécsi) kormányzervek kontra nemzeti helyi törekvések • Előtörténet: mi vezetett az állam feldarabolásához • Az alkotmányos horvátok és az állambontó illírek • Trianon következménye: a türelmes nemzetiségpolitika	

ka visszakeresése • Az „utolsó lehetőség”: a „lehetett volna” • „Nemzeti” és „társadalompolitikai” program sorrendje • Pártpolitika és a nemzeti érdek szembekerülése • Tudományos és tudományon kívüli tényezők a koncepcióalkotásban • A „történelem” és a „történész” kérdésállításának viszonyáról

KONZERVATÍV REFORM – KULTÚRPOLITIKA Gróf Klebelsberg konzervatív reformeszméi (1989. július)

KULTÚRPOLITIKA 1920-BAN, 1989-BEN: SZAKSZERŰSÉG, REFORM	178
1989: lebontani a szovjet rendszert • 1989: építeni a polgári rendszert • „A Gróf” • A polgári kibontakozás, 1867–1920 • Új polgári középosztály	
A HÁROM REFORM MAGYARORSZÁGON, 1880–1930	185
Az ipari reformterv • Az agrárviszonyok modernizálása • A kultúra reformterve • Konzervatív reform – neonacionalizmus	
A FORRADALOM – BETEGSÉGTÜNET	193
DOKUMENTUMOK	194
1928: Klebelsberg a neonacionalizmusról • 1928: Klebelsberg a realpolitikáról, neonacionalizmusról	

KLEBELSBERG TUDOMÁNYPOLITIKAI PROGRAMJÁNAK EURÓPAI HELYE Minőség, autonómia, állami szerepvállalás (1999)

AZ ELEMZÉS SZEMPONTJAI. ELŐREBOCSÁTOTT MEGJEGYZÉSEK	198
Az ideológiai kritikai megközelítésről • NDK az „állatorvosi ló”? • A tudományszervezés mint szakigazgatás • Az értékelés szempontjai	
TUDOMÁNYOSSÁG A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TÉRSÉGBEN 1949 ELŐTT	202
Tudományos-technikai forradalom és tudomány, 1867–1945 • Állami tudánypolitika Magyarországon, 1922–1949 • Konzervatív tudományszervezet	
SZOVJET TUDOMÁNYPOLITIKA ÉS AKADÉMIAI FEJLŐDÉS, 1924–1991	204
Utolérni, központosítani, dirigálni • Az akadémia mint „szocialista autonómia” • Független kutatóintézetek	
A MAGYAR FEJLŐDÉS 1945 UTÁN	207
Törekvések a modernizálásra, 1945–1948 • Modernizáció szovjet módra, 1949 • Az MTA, az állami tudánypolitika intézménye • A korrekció kora, 1969–1990	

A RENDSZER FELBOMLÁSA. AZ ÚJ MODELL KIALAKÍTÁSA KELET-EURÓPÁBAN	211
Intézményeink leépülése • A tudománypolitikai reform kísérlete, 1997	
DOKUMENTUM	214
1927: Klebelsberg-előszó a tudománypolitikáról	

KLEBELSBERG ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY, 1917–1931

A Történelmi Társulat, a közéleti fórum
(1969)*

A TÖRTÉNETÍRÁS POLITIKAI FUNKCIÓJA

AZ INTÉZMÉNYEK A KÖZNAPI GONDOLKODÁS FORMÁLÁSÁBAN

TÖRTÉNETTUDOMÁNY, NEONACIONALIZMUS Életpálya: 1875–1920 •

1920: a revízió alapja a kultúrfölény • 1917: Historizáló politikai érvelés •

1920: 1848–1849 kontra 1918–1919 • „Történelmi érzék” kontra forradalom

IDEOLOGIA, SZAKTUDOMÁNY, KÖZÖNSÉG A történetírói műfaj és a szaktudományos igények • A „lényeges kérdések”-et kutatni, a közönséghez szólni • Az újkori történelem, a ma közvetlen előzménye • „A Gróf” egyénisége

TUDOMÁNSZERVEZÉS, A SZAKTUDOMÁNYON BELÜLI TERVSZERŰSÉG A szervezetek igézetében • Összehangolt közös program • Tudósnevelés. Történeti kutatóintézet

EGYÉNISÉG ÉS CSAPAT Munkastílus: személyes részvétel • A csapat, Domonvsky Sándor • Szervezett tudománypolitika és a központosítás hátránya

FINANSZÍROZÁS: MECÉNÁSOK – ÁLLAMI DOTÁLÁS Császárok, hercegek • Az arisztokrácia: rang, presztízs, de kevés pénz • József és József Ferenc főhercegek • Tudományos tervek tematikái és a politika • Nagytőke: csendben, de sok pénzzel • Állami tudománypolitika, 1922

A PROGRAM JELLEGÉRŐL: KONZERVATÍV REFORM ÉS POLGÁRI TISZTVISELŐ

DOKUMENTUMOK 1917: Társulati elnöki beszéd • 1920: Társulati elnöki beszéd • 1927: Beszéd a parlamentben a külföldi magyar intézetekről

A történetírás mindig kapcsolatban állt a széles értelemben vett politikával, tételei, megállapításai valamilyen módon elhelyezkedtek a társadalmi tudat szférájában. Ez az „elhelyezkedés” és e kapcsolat közvetlensége természetesen távolról sem azonos a különböző fejlettségű társadalmakban. Az alapos összehasonlító kutatás más-más vonalon haladva, más-más természetű különbségeket állapíthat majd meg. Olyan kérdésekre kell itt még majd többek között választ kapnunk, hogy

* A magyar történettudomány 1919–1923 közötti fejlődésének egyes kérdéseivel foglalkozva lépten-nyomon Klebelsberg elgondolásaival, ötleteivel találkoztunk. Ez késztetett arra bennünket, hogy egy bevezető részben megkíséreljünk felvázolni Klebelsbergnek a magyar történettudományt közvetlenül érintő elképzeléseit. Később külön tanulmányban kívánunk foglalkozni a Bécsi Történeti Intézettel, a Fontes kötetével, így ezekről csak annyiban tartottuk szükségesnek itt szólni, amennyiben részei Klebelsberg tudománypolitikai koncepciójának.

milyen a történetíró társadalmi helyzete, esetleg függősége az adott társadalomban, hogyan elégíti ki a történetíró a társadalmi igényeket. Vagy általánosabban, nem a történetíró oldaláról fogalmazva – s témánk szempontjából ez tűnik fontosabbnak –: mennyire termeli ki a polgári fejlődés azokat a tudománypolitikai mechanizmusokat – mint például Németország esetében –, amelyek segítségével a mindenkorai politikai rendszer a történetírást úgyszólván hozzákötí politikájához.

A TÖRTÉNETÍRÁS POLITIKAI FUNKCIÓJA

Nem lehet feladatunk e néhány sorban annak még csak hipotetikus felvetése sem, hogy a kapcsolódás különbözősége Európa országaiban mennyire vezethető vissza a keleti és nyugati polgári fejlődés különböző voltára; mennyire kiváltója a polgári demokrácia hiánya a keleti típusú fejlődésnek stb. S természetes, hogy akár ez utóbbi vizsgálatánál is újabb és újabb kérdések ötlenek fel, például hogy mennyire függ a szaktudomány és a politika kapcsolata az adott társadalmi berendezkedéstől, sőt az adott társadalomban uralmon lévő kormányzati módszereitől; hiszen egy-egy rövidebb korszakon belül is e kapcsolat hol lazább, hol szorosabb lehet. Milyen lehet egyáltalán az a funkció, amelyet a történettudomány betölthet egy korszak ideológiájában? A szaktudomány mely területeit érintik elsősorban „politikai” hatások? A bonyolult áttételek, melyek e mechanizmusban működnek, mikor, mennyire és hogyan hatnak ki a történet szemlélet formálódására, vagy akár a szaktudományos témaválasztásokra, műfaji kérdésekre?... E kérdések pusztán feltevésével csupán jelezni szerettük volna: az újkori történetírás és a történettudomány története kutatásában az egyik legérdekesebb problémát éppen abban látjuk, hogy megkeressük azokat a pontokat, amelyeknél kitapintható a történetírás mint szaktudomány és a politika érintkezése.

Mindez, úgy érezzük, közelről érinti a historiográfiai kutatások funkcióját is a történettudomány fejlődésében.

E kutatások célja megítélésünk szerint egyrészt az, hogy a tudomány története során a kitermelődött problémákat, a megoldási módokat mintegy felidézze, rámutasson olyan módszertani, problémamegközelítési eljárásokra, amelyek talán feledésbe merültek. Hiszen a tudományos megismerés számára nemcsak azok az eredmények lehetnek érdekesek, amelyek mintegy előzményei a ma igaznak tartott tudományos eredményeknek, hanem azok is, amelyek eltűntek, amiket meghaladott a tudományfejlődés. Másrészt a historiográfiának szem előtt kell tartania a történettudomány fentebb érintett sajátosságát, a bonyolult áttételeken megvalósuló távolabb vagy közelebb állást a politikához. Ennek vizsgálatát nemcsak azért tartjuk szükségesnek, mert valljuk a tudományos megismerés történetiségét, azt, hogy a tudományos koncepciókat, tételeket saját korukban betöltött társadalmi funkciójukban kell értékelnünk, hanem azért is, mert e korábbi koncepciókból vagy történetírói módszerekből a mai tudományosság számára felhasználható úgy tudjuk kihámozni, ha rámutatunk azokra a „korlátokra”, ösztönző vagy visszatartó,

irányt adó tényezőkre, amelyek a történetíró korában a társadalmi, tudati, politikai viszonyok következményei.

S a magyar historiográfia kutatására, úgy érezzük, fokozottan áll mindez: hiszen a hazai történettudománynak a reformkortól napjainkig húzódó történetében a legszembeötlőbb jellemző a történetírás mindenkorai politikai funkciója. Ezen összefüggés kifejtése, a magyar történetírás múltjában való nyomon követése még igen sok előtanulmányt, részletkutatást, egy-egy kérdéscsoport többszöri „körbejárását” igényli. A továbbiakban olyan, már a kezdeti kutatások során kirajzolódó összefüggéseket kell alaposabban, elemzően megvilágítani, mint például, hogy az újkori magyar történetírás gyakran szinte „pótolja” a politikatudományt, s az ideológiai szférában igen fontos szerepet kap.

A történeti kérdések a magyar szellemi életben majd’ mindig politikai kérdések is. Elég talán példaként csak a hazai történetírás legsarkítottabb ellentétének, a kuruc és labanc felfogású történetírás politikai töltésére utalnunk, a Rákóczi-kultusz és a dualizmus kori függetlenségi törekvések ideológiájának szerves kapcsolatára, nemegyszer egybeesésére. És a historizáló gondolkodás áthatja a politikai ideológia szférájába „betörő” más szaktudományokat is. A dualizmus közgondolkodásának közjogias szemlélete is végeredményben „történeti alapokon” nyugodott, mint ahogy az „ezeréves magyar alkotmány” fikciója, a Szent Korona-eszme timoni kifejtése a jogtörténet, tehát történeti tudomány keretén belül alakul ki; és nemegyszer történelmi kérdésekben jelentkeznek a különböző társadalmi indítású ideológiák közötti összeütközések. (Gondolunk itt mindenekelőtt Szekfű és a különben egyáltalán nem „historizáló” szocialista ideológus, Szabó Ervin szembe fordulására a köznemesi ideológiával a századelőn.)¹

A Horthy-korszakban azután a magyar történelem „idézése” a politikai ideológiában kiemelt helyet kapott. A történelemmel való foglalkozás gyakran közvetlen politizálást jelentett. Történészek tollából születnek meg a legszínvonalasabb politikai tanulmányok, a politikusok propagandabeszédekben minduntalan a történelemhez, a magyar történelem évezredes hagyományaihoz fordulnak. A történetiség, a történelem ilyen előtérben állása elsősorban Magyarország 1920 utáni helyzetével függ össze. A rendszer legfőbb törekvése: visszaszerezni az elszakított területeket, fellépni a békerendszer „besorolása” ellen, szinte szuggerálta a történeti kiindulópontot. A trianoni döntések ellenérveit a jelentős számú elszakított magyarság ellenére sem lehetett pusztán etnikai vagy akár földrajzi alapon összekovácsolni. Az óhajtott, Habsburgoktól független, de mind ez ideig a birodalom erejével fenntartott, a nemzetiségek feletti hatalmat biztosító Nagy-Magyarország „visszaállítását” elsősorban a történetiségre, a „történeti jog”-ra apellálva lehetett „indokolni”. E „történeti jog” legfontosabb alkotóelemei nem véletlenül a háború

1 [E kötetben: „Történeti kultusz és történetírás. Reflexiók Szekfű »A száműzött Rákóczi«-jához” c. tanulmány.]

alatt, a nemzetiségek kiszakadása felrémlésének pillanatában Karácsonyi János könyvében már egységes koncepcióban állnak össze.²

A magyar polgári történettudomány általunk vizsgálni választott 1919 utáni néhány évében a tudományszervezet kiépülése, a tudományos koncepciók majd mindegyike nagyon szoros kölcsönhatásban áll az ellenforradalom, majd a kibontakozó konszolidáció politikájával. Ugyanakkor a szaktudomány oldaláról nézve, az ekkor született koncepciók messze meghaladták a korábbi évek elgondolásainak színvonalát. *Szaktudományos fejlődés* és harcos politikához kötődés kettőssége élesen exponálódik ekkor, s a kutató talán nem alaptalanul érezheti, hogy a *szaktudomány és politika* összefonódásának egyik legérdekesebb esetével áll szemben a magyar történettudomány történetében.

AZ INTÉZMÉNYEK A KÖZNAPI GONDOLKODÁS FORMÁLÁSÁBAN

A legújabb kori állammechanizmuson belül kialakulnak az ideológiai szférát is át-fogó, a társadalom gondolkodásának *különböző területei* között – vagy a *szaktudományok* és a *politikai gondolkodás*, a *tudományos* és a *mindennapi gondolkodás* között – a kapcsolatot biztosítani hivatott *szervezetek*: társulatok, tanszékek, oktatási intézmények stb. A magyar történettudomány történetében végeredményben ilyen, a szaktudomány és a politika kapcsolatát közvetítő intézménynek tekinthető a *Történelmi Társulat*. Mivel Klebelsberg Kunónak a történettudományhoz kapcsolódó akciói a Társulaton belül indulnak meg, s mivel a két világháború közötti történettudományos közélet kerete elsősorban e társulat volt, szólnunk kell röviden a magyar szellemi életben betöltött szerepéről.

Egy korábbi írásunkban már jeleztük, hogy a Társulat megalakulása körüli küzdelmek mennyire összefüggtek a kialakuló dualista rendszer társadalmi erőviszonyaival. A két elképzelés közül: a Társulat egy szűk szakmai, az akadémiai szervezethez hasonlítható kutató-, tudóstömörülés legyen-e, vagy pedig inkább a társadalom széles rétegeihez forduló – mai kifejezéssel élve: a *történelmi tudat formálására hivatott* – *intézmény*, a kiegyezés légkörében fogant utóbbi került ki „győztesen”.³ A Társulat élére miniszter – a tudománypártoló és történészkedő gr. Mikó Imre – került, aki első elnöki beszédében már a dualizmusban együtt élő népek közé illeszkedésükről szólt, arról, hogy a Társulat feladata „a nemzet múltjában rejlő összes tanulságok közkinccsé tétele által a politikai érettség magas fokára” emelni az egész nemzetet, s legyen így a történelmi műveltség a „polgárok

2 Karácsonyi János: A magyar nemzet történelmi joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig. Nagyvárad, 1916. [E kötetben: „Trianon és a magyar történettudomány. A közgondolkodás történelmi elemei” c. tanulmány.]

3 Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok, 1967/1–2:250–251. p.

politikai kalauza”.⁴ S ha a későbbi évtizedekben az elnökök nem is ilyen tekintélyes politikusok, s a programadás sem mindig ilyen politikacentrikus, a Társulat története megmarad indíttatása irányában. Nemcsak azért állíthatjuk ezt, mert szinte az 1910-es évek közepéig az uralkodó magyar nemesi gondolkodás szellemében tevékenykedik s a nemesi múlt búvárlását tartja történetkutatói céljának,⁵ hanem mert ott találjuk minden olyan akciónál, ahol a magyar történelem a magyar uralkodó osztályok politikájához kapcsolható: a helységnevek megmagyarosítására, illetve a régi, történelmi emlékü helynevek visszaállítására irányuló mozgalomnál az 1880-as években, a „millenniumi gondolat” propagálásánál, sőt a szervezésnél, Budavár visszavétele évfordulójának (1886) megünneplésénél.⁶ De telve vannak aktualitással a társulati elnöki beszédek Ipolyitól Thallóczyig, s nem véletlen az sem, hogy az ország nemzetiségek lakta peremvidékein tartják a vándorgyűléseket, amelyek közül talán az erdélyieket, a dévai és Hunyad megyeit (1887), a Máramaros megyeit (1889) tarthatjuk a legközvetlenebbül a magyar politikába illeszkedőnek.⁷ S a Társulat e hol közvetettebb, hol közvetlenebb politikához kapcsolódása története első ötven évében (1867–1910) megmarad.

A *forradalmak (1918–1919) után* a magyar tudományos életben, mindennek előtt a társadalomtudományokban, teljesen új helyzet áll elő. Egyrészt nagy zűrzavar: tájékozódás az új helyzetben, célok keresése, új frontok szerveződése, alakulása. Másrészt bénultság, főként a hivatalnok-értelmiségi rétegeket sújtó gazdasági helyzet miatt. Ez a *bénultság* kiterjeszkedni látszott a történettudomány egészére. A tudomány életben tartója: a közlési lehetőség hallatlanul megnehezült. A papír ára szédületes arányban növekedett, s ez maga után vonta a kiadási költségek egészének emelkedését.⁸ Az Akadémia Történelmi Bizottmánya – mely addig hivatalból „gazdája” volt a történelmi tudományos könyvkiadásnak, s egyik központja a történészközéletnek is – kénytelen majdnem teljesen beszüntetni működését. Az évi jelentések arról panaszkodnak, hogy a gazdasági helyzet „a bizottságot tudományos munkaprogramjának megvalósításában jóformán teljesen megakasztotta”.⁹ Be kellett szüntetni a levéltári kutatások támogatását, leállították

4 Gróf Mikó Imre elnöki beszéde a Történelmi Társulat 1867. július 2-diki választmányi ülésén. Századok, 1867. 16. p.

5 Kosáry Domokos: A Társulat társadalmi bázisa és annak hatása a történetiszemléletre. Századok, 1967/6:1177–1180. p.

6 Pesty Frigyes Vegyes Iratai. II. köt. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK). Fol. Hung. 1115. Továbbá: Lukinich Imre: A Magyar Történelmi Társulat története. 1867–1917. Bp., 1918. 59–60., 70–71. p.

7 Szilágyi Sándor: A Magyar Történelmi Társulat 1887. évi július 24–27-iki vidéki kirándulása Déva városába és Hunyad vármegyébe. Bp., 1887.; A Magyar Történelmi Társulat 1889. augusztus 25–31-i vidéki kirándulása Máramaros megyébe és Nagybánya városába. Bp., 1889.

8 „1914 óta húszezer százalékkal drágult a rotációs papír.” Világ, 1922. január 6. A lap részletes kimutatást közöl a papír árának rohamos emelkedéséről 1914–1921 között.

9 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár (a továbbiakban: MTAKK). Az MTA Történelmi Bizottmány Iratai 8/1920. Az 1920. évről készült jelentés a bizottság 1920. december 17-én tartott üléséről.

a bizottság másolatgyűjteményének gyarapítását s a korábban megindított munkálatokat. Egy-egy, akár korábban kieszedett könyv megjelentetése csak akkor volt lehetséges, ha a szerzőnek esetleg sikerült adományozót találnia.¹⁰

Igen nagy a kontraszt, ha emellé odaállítjuk annak az eleven tudományos közéletnek a képét, ami a *Történelmi Társulat* keretében folyt. A nagy akciókat, amelyeknek eredményeként létrejött a nagy forráskiadvány-sorozat, a „Fontes”,¹¹ a Bécsi Magyar Történeti Intézet,¹² „A magyar történettudomány kézikönyve”¹³ című kiadvány, hogy csak a legfontosabbakat említsük. S amikor az Akadémián alig járnak el a tagok a bizottsági ülésekre, s napirendjeiken jóformán csak jelentéktelen, adminisztratív kérdések szerepelnek, akkor a Történelmi Társulat ülésein, sőt felolvasásain is nagy a látogatottság: nemcsak a történészek, hanem a közélet több szereplője is ott ül a sorokban.¹⁴ A Társulat a berendezkedő rendszer

10 Uo. Továbbá az 1921. évről készült jelentés: 12/1921:

11 „Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris”. 1917 tavaszán születik meg a terv Magyarország újabb kori története forrásainak kiadására. Eredetileg négy osztályra tagolódtak volna a kiadványok: általános történeti, közigazgatás-, művelődés- és társadalom-gazdaságtörténeti osztályra. A tényleges munka 1919 után veszi kezdetét: új forrásközlési szabályzatot alakítanak ki, s nagy lendülettel megindítják a másolási munkálatokat. – A kötetek forrásanyagát a bécsi udvari levéltár és a hazai levéltárak irataiból állították össze; mindegyik kötet elé összefoglaló bevezetést írtak. Az 1917-es tervezet szerint a kutatások határa 1848-ig terjedt volna, 1920-ban azonban 1918-nál állapítják meg a határt. [Vö. e kötetben: „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése” c. tanulmányt.]

12 A bécsi levéltárak kiaknázására Bécsben, 1920-ban létrehozott Bécsi Levéltári Expedícióból alakul ki a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Célja: biztosítani a „Fontes” kötetéhez az anyaggyűjtést. Igazgatója Károlyi Árpád, a volt Haus-, Hof- und Staatsarchiv nyugdíjas igazgatója, első asszisztensei Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc bécsi levéltárosok. [Vö. e kötetben: „Szekfű Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmányt.]

13 „A magyar történettudomány kézikönyve” Hóman Bálint elképzelése alapján 1920-ban elfogadott terv szerint a modern történettudományi szakág eredményeinek kézikönyvek sorozata. Az elképzelés – hogy minden történettudományi szakág eredményeinek összefoglalása külön kötetben történjék – csak részben valósul meg, a tervezett kötetek nagy része nem készült el. [Vö. e kötetben: „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmány s a végén közölt 1. dokumentumot.]

14 Itt kell megjegyezni, hogy az akadémiai Történelmi Bizottmány – mind az 1920-as, mind az 1930-as években – igen rossz anyagi viszonyok között tevékenykedik. Az összevetés kedvéért idézzük az 1931. évi társulati és bizottsági költségvetést: amíg a Történelmi Bizottmány első félévi költségvetése 1750 P volt (MTA Történelmi Bizottmány üléseinek jegyzőkönyvei 1931. XI. 6.), addig a Társulat egész évben 17 402 P-ből gazdálkodott (Századok, 1932/4–6:252. p.). S igaz, hogy az Akadémián a történettudományt végeredményben más bizottságokban is támogatták (például hadtörténeti bizottság), viszont a Társulathoz sem számítottak az alapítványok és kamataik összegét. A két „történész” szervezet súlyának különbsége az 1920-as években társadalmi funkciójukon kívül személyi különbözőségükön is alapul: amíg az Akadémián a „rég” garnitúra exponensei találhatók – így Fejérfarkas László, Áldásy Antal, Angyal Dávid –, addig a Társulat köré tömörül a fiatalabb generáció: Domanovszky Sándor, Hóman Bálint, Szekfű Gyula, s a legfiatalabbak, Hajnal István, Mályusz Elemér, Lukinich Imre és mások.

szellemi életének egyik középpontjává lesz. Amíg az Akadémián nyoma sincs az elképzelésnek, hogyan lehetne a magyar történettudomány sorait rendezni az új helyzetben, addig a Történelmi Társulat elnöki székből gr. Klebelsberg Kuno a magyar történettudomány, illetve a magyar tudomány átszervezésének korához igazított programjáról beszél.

TÖRTÉNETTUDOMÁNY, NEONACIONALIZMUS

A Történelmi Társulat 1920. május 14-i, a forradalmak utáni első közgyűlésén gr. Klebelsberg Kuno, a háború előtti politikai élet ismert alakja¹⁵ széles kitekintésű elnöki beszédet mond. De mielőtt a beszédet ismertetnénk, nézzük, csak lexikon-szerűen, ki volt Klebelsberg, akit a szélsőjobbra csúszott korábbi függetlenségi ellenzék „a kimondhatatlan nevű grófnak”, tisztelői csak „a Gróf”-nak neveztek, s aki magát leginkább polgári hivatalnoknak szerette mutatni.¹⁶

Életpálya: 1875–1920

1920-ban 45 éves, a korabeli felfogás szerint javakorában van. Köztudottan szegény, jelentősebb vagyon nélküli családban született, apja grófi családja osztrák hivatalnok-katonatiszti, anyjéé dunántúli köznemesi őseket mutathat fel. Gyermekkorától a dualista Magyarország középosztályának útját járja végig: a székesfehérvári cisztercieknél jár gimnáziumba, rövid ideig a bécsújhelyi katonai akadémia növendéke, majd Pésten jogot végez. Egy év a berlini egyetemen. Az állam által tervszerűen támogatott tudománypolitika gondolatának érlelődési éve ez Berlinben. Majdani kivitelezőivel, A. Harnackkal s a későbbi német (porosz) kultuszminiszterrel, C. H. Beckerrel személyes ismeretséget köt. Itthon a miniszterelnökségi adminisztráció legalsó fokán kezdi: Bánffy miniszterelnöksége idején segédfogalmazó, segédtitkár, majd titkár, 1903-tól 1910-ig miniszterelnökségi államtitkár. Tisza István veszi maga mellé, feltétlen híve marad mindvégig, de a koalíciós kormányban (1906–1910) is hivatalban van. Elsősorban a nemzetiségi ügyekkel foglalkozik. Rendkívüli adminisztratív-szervezői képességeiről korán ismert lesz. 1910–1913 között a Közigazgatási Bíróságon a közoktatásügyi és a szociális közigazgatási ügyek referense. 1914-ben visszakerül a kormánypolitikába, közoktatásügyi államtitkár 1917-ig. A háború alatt egyre súlyosabbá váló nemzetiségi kérdés tartozik hozzá, a nemzetiségi iskolaügyek, illetve a magyarság

15 Klebelsberg Kuno gr. (1875–1932) 1921 decemberében a második Bethlen-kormány belügyminisztere, mint a politikai konszolidáció feltétlen híve a szélsőjobboldal állandó támaszainak középpontjában áll. 1922. június 16-tól 1931. augusztus 19-ig, a Bethlen-kormány bukásáig vallás- és közoktatásügyi miniszter.

16 Pauliny Oszkár, Mályusz Elemér, Komjáthy Miklós, Domanovszky Ákos visszaemlékezései.

tervszerű telepítését célul tűző Julián-egyesület. Nem elmagyarosítani a nemzetiségeket, hanem a magyarságot erősíteni a nem magyar többségű területeken. A tudománypolitika iránt erősen érdeklődik, nagy része van a Konstantinápolyi Tudományos Intézet létrehozásában, melynek célja a török–magyar történeti kapcsolatok kutatása. Thallóczy Lajos halála (1916) után a Történelmi Társulat elnököt keres, befolyásos embert.¹⁷ Klebelsberg nem utasítja vissza a felkérést. Nagyszabású tervekkel áll elő: az újkori (18–19. század) magyar történelem forrásanyagainak kiadása 60–80 fves kötetekben, bel- és külföldi önálló kutatóintézetek szervezése. Közben 1917 tavaszától ismét miniszterelnökségi államtitkár, a „fiatalok” között, gróf Bethlen István mellett, a „jövő embere”-ként tartják számon. Az őszirózsás forradalom után a Bethlen körül szervezkedő Nemzeti Egyesülés Pártja alakulásánál találjuk, majd a Tanácsköztársaság idején vidéki ismerőseinél húzódik meg. A forradalmak után az első nemzetgyűlési választásokon legitimista programmal Sopron képviselője lesz. 1920 tavaszán a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjában a kisgazdákkal való egyesülés áll napirenden, s Klebelsberg az egység, az új erős kormánypárt létrehívásának egyik sürgetője, azok közé tartozik, akik a trianoni békeszerződés (1920. június 4.) előtti hetekben már az új állam berendezésére gondolnak. És ez a gondolat érződik az 1920. május 14-i társulati elnöki beszéde minden mondatából is.¹⁸

1920: a revízió alapja a kultúrfölény

A sok társadalmi előkelőség előtt elmondott beszéd központi témája természetesen a vesztes világháború és a forradalmak után kialakult helyzet általános értékelése volt. A háború előtti kormányok államtitkára hosszan szólt a háború elvesztésének okairól, a nemzeti egység hiányáról, a háborús felelősség kérdéséről – nyomatékosan hangsúlyozva, hogy Tisza István, a magyar kormány elnöke, 1914-ben „mindent elkövetett a háború elkerülésére”, azaz a magyarok felelőssége jóval kisebb, miként azt állítják – s a Trianon előtti hónapok vissza-visszatérő refrénjéről: a rajtunk osztozkodni akaró kis államoknak még csak a győztesnek kijáró joguk sincs meg, hiszen sem a német-osztrákok, sem a románok, szerbek, csehek, akik között Magyarországot szét akarják osztani, Magyarországot nem győzték le. „A történelem tanúsága szerint pedig – folytatja a gondolatot – az államok rendszerint nem képesek olyan pozíciót fenntartani, amelyet nem a saját erejükből vívtak ki. s ezért

lehet bízni abban, hogy a török korhoz hasonló megosztott Magyarország ebben a helyzetében nem fog annyi időt megérni, a Temesség felszabadításáig, mint tett Mohácsról Buda visszavételéig.”¹⁹

A revíziós gondolatok e korai variációja mellett megjelennek már azok az elemek is, amelyek a sajátosan klebelsbergi felépítésben az 1920-as évek vezető gondolatkörének, a neonacionalizmusnak lesznek alkotói, összetevői. *A tudománypártolás*, a tudományfejlesztés fontosságát nemzeti szempontokra hivatkozva például a *kultúrfölény* dualizmusból örökölt és az új viszonyoknak megfelelő, „modernizált” formában hirdeti. Éppen a magyarságnak nem szabad, mondja, engedni, hogy kultúrája összezsugorodjék, „hiszen jogcímünket hazánk területi épségének helyreállítására is kiválóképpen arra alapítjuk, hogy *mi nagyobb és értékesebb kultúrát* tudunk ezen a helyen kifejteni, mint azok a népek és államok, melyeket az Entente a mi rovásunkra területileg és népességben nálunk mesterségesen nagyobbá tett”. (Kiemelés tőlem – G. F.)

De idézhetnénk még mondatokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy a Történelmi Társulat – mely, mint Klebelsberg annyiszor hangoztatta, a forradalmak után először talpra álló tudományos társulat volt – első elnöki megnyitója már igen sok olyan gondolat elemet tartalmaz, amelyek szervesen beépülnek majd az 1920-as évek eszmei koncepcióiba.²⁰ Egyébként sem túlzás azt állítani, hogy az 1920-as évek első számú teoretikus hajlandóságú politikusa, Klebelsberg későbbi, nagy ívű, átfogó koncepcióinak gyökereit az alapos kutatás már az ellenforradalom első hónapjaiban, a Történelmi Társulat elnöki beszédeiben felfedezheti. Mint ahogy később – s ez is talán érzékelteti Klebelsbergnek a történészközélethez, a történelemhez fűződő szoros viszonyát –, kultuszminiszterként is a legfontosabb, a korszak legáltalánosabb ideológiai kérdéseit összegezve megfogalmazó beszédeit nemegyszer szintén a Társulat ülésén mondja el.²¹

Mégis, ezek a *közvélemény* és *sajtó által nagy érdeklődéssel kísért beszédek* nem annyira az ideológiai-politikai élet általános vagy akár a mindennapi politika aktuális kérdéseinek megfogalmazására törekednek, hanem a forradalmak utáni új helyzetben a *történettudomány társadalmi funkciójának*, szerepének, a megvalósítandó és megvalósítható feladatoknak a kijelölésére.

„Valójában a történelem nem retrospektív, a múltakba visszatekintő kíváncsiság csupán, hanem hatalmas erkölcsi erő, melynek ha ismerete és szeretete a lelkekből kivész, akkor a nemzet olyan, mint az emlékezőtehetségét veszített ember,

¹⁹ BCT 24–28. p. (1920)

²⁰ Klebelsberg általános kultúrpolitikai elveivel, elképzeléseivel legfőbb indítékával, a „kultúrfölény” gondolatával itt nem kívánunk foglalkozni. Erre lásd Balogh Sándor tanulmányait: Klebelsberg és a magyar „neonacionalizmus”. Valóság, 1959/3:22–33. p.; *Uő*: A bethleni konszolidáció és a magyar neonacionalizmus. Történelmi Szemle, 1962/3–4:426–448. p.

²¹ Hadd hivatkozzunk itt például „A történettudomány, az elméleti államtan és a publicisztika viszonya s a neonacionalizmus, mint elméleti államtan ideológia” címmel később, a „Neonacionalizmus” c. kötete mintegy elvi összegzésként megjelent beszédre. Klebelsberg Kuno: Neonacionalizmus. Bp., é. n. – Századok, 1928/4–6:593. p.

¹⁷ [Thallóczy Lajosról, a konstantinápolyi intézetről vö. e kötetben a bécsi magyar történet-szekről írottakkal: „Szekfü Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmányban.]

¹⁸ Századok, 1920/4–6:321–340. p.; Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavasatai. Bp., 1927. (A továbbiakban: BCT) 20–39. p. (1920) – Klebelsberg beszédeinek idézésekora – noha ezek megjelentek a Századok hasábjain is – beszédeinek gyűjteményes kötetére fogunk hivatkozni. A szövegben minden esetben feltüntetjük a beszéd elmondásának évét.

aki nem okul, hanem oktanul rohan a veszedelembe, a vesztébe. A társadalom tehát önmagát, saját rendjét védi, ha történetírását pártolja”²² – ez a végső következtetése és lényege annak a gondolatmenetnek, mellyel Klebelsberg Kuno a történelem fontosságára, társadalmi funkciójára hívja fel a figyelmet 1920-ban.

Milyen hatások váltják ki, hogy a magyar történettudományos közélet egyik vezető, mondhatjuk, 1919 után legfontosabb posztján a *történelemtudomány társadalomvédő szerepéről* beszéljenek? Hogyan kerül a kor szellemi életében és Klebelsberg nézeteiben ez a szempont előtérbe?

1917: Historizáló politikai érvelés

A történelem és a jelen problémái között Klebelsberg nem 1920-ban keres először szoros kapcsolatot.

Már 1917-ben, a történészközéletben való bemutatkozásakor igyekszik történetivé merevíteni az ország 1917. tavaszi háborús helyzetét. A magyar nemzet a „végtelen háborús és a történelmi csapások nemzete”, mondja, s „most klasszikus korát éli megint”. De nemcsak a pillanatnyi helyzetet historizálja, melynek nyomán szinte természetesnek tűnik a hosszú háborúzás, hanem a jövőbe vetett hitet, a helyzet mielőbbi jobbra fordulásában való bizakodást is a magyar történelemből olvassa ki. Mert a magyar történelem szerint nem egyedül azt tanúsítja, hogy a nagy háborúk, a nagy megpróbáltatások egymást követték, hanem azt is, hogy a „katasztrófák minálunk tüneményes fejlődésnek, csodás fellendülésnek kiindulópontjai voltak”, s a háború, az „óriási szenvedett kár” után ismét hatalmasat kell alkotnunk. Klebelsberg ezt emeli ki tanulságul. Példákkal bizonyítja, hogy ez mindig így volt: az Árpádok nagy birodalmát „idő előtt elhervasztja a tatárjárás korai fagya”, mely katasztrófát azután IV. Béla új honalapítása és az Anjouk, majd a Hunyadiak „ragyogó lovagkora”, illetve „páncélos kora” követi. A következő nagy nemzeti katasztrófát, a másfél százados török uralmat szintén „erőnk rohamos növekedése követte”, a III. Károly, majd Mária Terézia alatti alkotások kora. Egészen új államot kellett építeni a szabadságharc leverése, illetve 1867 után is. Ezt a gondolatot, a katasztrófák utáni újbóli „erőgyarapodást” „sugározza ki” a nemzeti történelem, tölti be „eredeti inspirációval az alkotásokra hivatottak lelket”, rázza fel a „történelmi érzéket”. Ezek a példák meggyőznek a fellendülés bekövetkeztéről, arról, hogy, mint mondja, „földünk hatalmainak ebből a nagy erőpróbájából, mely egyhamar nem ismétlődhet meg, ép területtel és megnövekedett tekintéllyel kerül ki Magyarország [...] És most is, mint korábbi pusztítások és romlások után, tele van a levegő, tele vannak a lelkek alkotási vágygal.”²³

Nem szükséges kitérni arra, hogy 1917 tavaszán, a központi hatalmak helyzetének pillanatnyi javulása ellenére mennyire voltak telítve a „lelkek alkotási

vágygal”, s hogy az elnyúló háború légkörében a lelkesítő példák közé miért sorakoznak fel a történelemből nyerhető, „optimizmust” sugalló, valóban jelentős történelmi figurák, történesek példái. A magyar történelem funkciója ebben a vonatkozásban az, hogy példáival bizonyítsa: nincs ok az elkeseredésre, s azoknak van igazuk, akik lelkesedéssel néznek a jövőbe, és így szemlélik a jelent is. A politikusoknak ezekből a példákból kell erőt kapniuk, úgy kell tenniük, mint a 19. század költőinek, íróinak, államférfijának, akik a „nemzeti múlt nagyságából merítették az ihletet, a sikerbe vetett hitet és a nemzeti zamatot”.²⁴ A magyar történelem az új „alkotásokra hivatottaknak” így adhat „eredeti inspirációt”, így sugározhatja ki „csodás nemzeti erejét”.

Azaz Klebelsberg gondolkodásában a nemzeti történelem és a jelen problémái összefüggésben állnak: a történelem bizonyíthatja a jelen állásfoglalásait, példáival alátámaszthatja azokat, adott jelenségsorozata folytonosságával sugallhatja a történelem által kínált politikai megoldások közül a választott út egyedül helyes voltát. Ezt jelenti a történelem jelenre kisugárzó volta, s ez az az elem, amely már 1917-ben kijegecesedve felfedezhető a klebelsbergi historizáló gondolkodásmódban.

1920: 1848–1849 kontra 1918–1919

Más azonban az az „erkölcsi erő”, melyet a nemzeti történelem későbbi – 1919 utáni – elképzelése szerint kifejthet. Mint a korábban idézett, 1920. évi beszéd-részlet is jelzi: ekkor már nem egyszerűen a napi politika történelmi analógiákkal való alátámasztására szolgál a múlt, hanem társadalmi, nemzeti tényező. Ekkor már a történelem és jelen politika összefonódása kiszélesítve, a nemzet, a magyar társadalom viszonylatában jelenik meg. A nemzeti történelem idézése – s itt már nem a történelem egyes eseményeiről van szó, hanem a magyar történelemről általában – határozott társadalmi funkciót nyer, mint tudománya, a történetírás is. Nézzük e gondolatmenetet!

A kiindulópont érezhetően a forradalmakhoz való szükségszerű viszonyulás, a törekvés: megvonni minél élesebben az elválasztó határt a forradalmak és a jelen között, a forradalmi gondolkodás és a jelen gondolkodása között. Fejtegetéseinek középpontjába ezért kerül a forradalom és a nemzeti történelem addigi folyamatának viszonya, s ebbe ágyazódnak a történettudomány társadalmi szerepéről, feladatairól mondottak.

1919 után, az ellenforradalmi gondolkörben publicisták, társadalomtudósok, politikusok szinte mindegyike úgy érezte: valamilyen formában állást kell foglalnia 1918–1919-cel kapcsolatban. Ha része volt a forradalomban, akkor azért, hogy most bizonyítsa: mennyire nem tartozott ő a „vérbeli” forradalmárok közé (például Hóman, Szekfü); ha éppen üldözték, vagy meghúzódtak csendesen a

22 BCT 37. p. (1920)

23 BCT 3–7. p. (1917)

24 BCT 6. p. (1917)

forradalom néhány hónapja alatt, akkor pedig úgy érezte: a számtalan irányból és szándékból összeálló ellenforradalom végeredményben az ő magatartását is igazolja. A szellemi élet jobboldalának e különböző szintű és nagyon vegyes színvonalú reagálása a forradalmakra egy közös gondolatot majd minden esetben tartalmazott: annak bizonygatását, hogy az őszirózsás forradalom és a *Tanácsköztársaság* csak „kisiklása”, nem pedig szerves folytatása volt az ezeréves magyar történelemnek.

Nemzeti történelem és proletárforradalom e szembeállítás a központi magva végső soron Klebelsberg fejtegetéseinek is. A magyar történelemből kiragadja a forradalmak és szabadságharcok példáit, s ezeket hasonlítja a proletárforradalomhoz. Többször kellett történelme folyamán a magyar nemzetnek fegyvert fognia – olvashatjuk – „az idegen osztrák érdekek csatlósává lett államhatalommal szemben”, s ezek a mozgalmak, nem úgy, mint az 1918–1919-es forradalom, „a nemzet legszentebb jogainak védelmére” kelt szabadságharcok voltak.²⁵ És Klebelsberg bátran nyúl a történelmi párhuzamokhoz: 1848–1849-cel hasonlítja össze 1918–1919-et. A „nemzettagadóvá lett Károlyi és Kun Béla mozgalmával” szembeállítva lesz nála 1848-ból a nemzeti történelem egyik dicső szakasza. Forradalom, még-hozzá „társadalmi forradalom” volt 1848–1849 is, de mégis szerves részét alkothatja a magyar történelemnek, nem úgy, mint 1918–1919, melynek radikális szelleme idegen anyagot képez a nemzet testében, amit el kell onnan távolítani. Amíg 1918–1919 szemben állott mindazzal, ami a magyar történelemben ezer év alatt lezajlott s beépült a nemzet gondolkodásába, addig a 19. század nagy magyar forradalma szorososan hozzákötődik a „nemzeti élet nagy folytonosságá”-hoz. Amíg a proletárforradalmat internacionalizmusa miatt nemzetietlennek tekinti, olyan forradalomnak, mely „egyoldalú” „pártszemlélete” miatt szem elől veszti a nemzet legnagyobb érdekeit s „országvesztő”, „nemzettagadó lázadásá fajult”, addig Klebelsberg 1848–1849-et – éppen a legforradalmibb költő, Petőfi személyén keresztül – a nemzeti történelem folyamatába kapcsolódónak tartja. Mert igaz, mondja, hogy Petőfi forradalmár volt, „de nemzeti forradalmár”, aki hazafias lírájának lendületét a „nemzeti múlt szépségeiből és nagyságaiból merítette” s „történelmi érzéke és hazafiassága” révén tölthette be ezt a szerepet. Petőfi 1848–1849-ének e nemzeti forradalmi szellemével homlokegyenest szemben áll az, ami „1918–1919-i összeomlásunkkor tombolta ki magát”, s amelyik „ahistorikus és anacionális radikalizmus volt”.²⁶

25 BCT 36–37. p. (1920)

26 BCT 37. (1920), 52. p. (1922)

„Történelmi érzék” kontra forradalom

A két forradalom elválasztásának, sőt szembeállításának alapja tehát – mint e gondolatok idézése mutatja – a központba emelt „nemzeti” kategóriája. S a klebelsbergi érvelésben e „nemzeti” *egyét jelent a nemzeti történelemhez tartozással*, a nemzeti érzés azonos a magyar történelem évezredes fejlődéséhez való kapcsolódással. A demokratikus és a proletárforradalom nem rendelkezik hagyományokkal a magyar történelemben, állítja e gondolatmenet. Gyökerei is csak a századelő radikalizmusáig nyúlnak vissza, s így természetes, hogy szemben áll nemcsak a magyar fejlődéssel, de mindennel, ami történelmi. A proletárforradalmak ezen „ahistorikus” volta Klebelsberg szerint nem csak Magyarországon mutatkozik. Ilyen volt az 1871-es párizsi kommün, és ilyet láthatunk Oroszország jelenlegi állapotában is, ahol ez a „nemzet egész bomlását idézi elő”. A franciák is büszkén vallják magukénak „a nagy forradalomban előfordult sok gyarlóság és vérengzés dacára is” 1789-et és 1848-at, nemzeti forradalmaikat, de a *párizsi kommünről* hallgatnak, illetve „mint idegen testet lökik ki nemzeti történetükből”. A magyaroknak is így kell eljárniuk „a nemzet lelkétől idegen, a nemzet legszentebb javait emésztő, sorvasztó” Károlyi–Kun-féle forradalmakkal szemben.²⁷

És ugyanez a szubjektív hang csendül meg akkor is, amikor a *történelemellenes, nemzetietlen forradalom* előtörténetéről – mely szerinte egyedül a polgári radikalizmus volt – beszél. Érdekes és jellemzi Klebelsberg egész, a liberalizmusból sokat megőrző politikai habitusát, hogy a forradalmakhoz vezető út kritikai felülvizsgálatánál nem általában a liberalizmust vizsgálja, nem annak válfajait teszi felelőssé a forradalomért, hanem következetesen a *polgári radikálisokat*. Ez a „vakmerő” irány – mondja – 1907-ben, a pécsi szabadoktatási konferencián ütötte fel a fejét először. Pikler Gyula és Jászi Oszkár felszólalásaiban, majd katedrákról hirdetve és a sajtóban mind jobban elharapódzott, míg a forradalomhoz vezetett.²⁸ A látható különbségtétel magyarázata kétségtelenül abban rejlik, hogy Klebelsberg sokat átörökölt nézeteiben és politikájában a háború előtti Tisza István-i politikából, melyben a keménykezű, antidemokratikus kormányzati módszerek együtt jelentkeztek a liberalizmus bizonyos megőrzésével.²⁹ E politikai

27 BCT 52. p. (1922)

28 Uo.

29 A világháború utáni Tisza-képek felsorakoztatásánál – aminek során érdekes következtetések levonásához juthatnánk az egész korszak gondolkodására vonatkozóan – fontos helyet kapna a Klebelsberg által rajzolt Tisza-beállítás. Szerinte Tiszának három nagy felismerés volt az érdeme: 1. A forradalmakhoz vezető ellenzéki mozgalmak visszaszorítására törekvés. Mint mondja, „korán észrevette a nemzetet erőteljesen vevő disszidációt, a köztünk elharapódzó féltelenséget és fegyelmetlenséget, amely a végén lehetővé tette az 1918. év őszeinek és az 1919. év tavaszának siralmas eseményeit. Ebből a felismerésből folytak küzdelmei az obstrukció ellen, a parlamenti rend érdekében.” 2. Látta a nemzet katonai megerősítésének szükségességét, de látta a Monarchia gyengeségét, s mindent megtett a háború elkerülésére. 3. Végül felismerte, hogy a dualizmust nem szabad továbbfejleszteni engedni, mert ez „a magyar nemzet érvényesülésének visszaszorítására” irányuló törekvést jelent. BCT 25–

kapcsolódást érezhetjük azon erőnek, ami visszatartja Klebelsberget a liberalizmus olyan „totális” elvetésétől, bírálatától, mint amely a kor más, ideológiailag irányító munkáiban hangot kap. Annál erősebben ostorozza azonban a polgári radikálisokat, akik szerint bűnösök abban, hogy a század első évtizedeiben – természetesen a főváros gondolkodásában – a történetietlen és nemzetietlen radikalizmus erőre kaphatott, s hogy a társadalomból szinte teljesen kiveszett a „történelmi érzék”.³⁰

Itt, a „történelmi érzék” kategóriájánál egy pillanatra meg kell állnunk. Már csak azért is, mert Klebelsberg 1919 utáni beszédeiben a történelem, a történettudomány társadalmi szerepéről mondottakkal kapcsolatban állandóan előfordul. A 19. századi romantika e jellegzetes kifejezése, ami akkor magába sűrített mindent, amit a filozófusok, költők, írók a dolgok, a történesek történelmi determinált-ságáról állítottak,³¹ Klebelsberg szóhasználatában – mai kifejezéssel élve – a társadalom történeti tudatának, a társadalom történelem iránti érdeklődésének megjelölésére szolgál. Vagyis történelmi érzéke van annak a társadalomnak, annak a nemzedéknek, amelyik érdeklődik nemzete történelme iránt; ismeri azt, s magáévá is teszi a históriájából levonható „erkölcsi” tanulságokat. Ha a társadalomban él a történeti érzék, mondja Klebelsberg, akkor nem lesz hajlamos befogadni a forradalmi szellemet. Jászi Oszkár radikalizmusa is azért tehetett fogékonnyá a társadalmat „a lelkeket felforgató, rendbontó eszmék” iránt, mert a társadalom gondolkodásából – mint a kortársak erre rá is mutattak, s ekkor Klebelsberg nyilván a radikálisokat „nemzeti” oldalról ért támadásokra gondol – *kiveszett a történelmi érzék*. „*Kiveszett minden nemzeti*”, *kiveszett a historikus látásmód*, „az a tudat, hogy a múlt milyen erkölcsi és jogi kincsesház a népek életében”. Jászi felismerte, hogy tanításai és a társadalom történeti érzéke mennyire kizárják egymást, mondja Klebelsberg, s ezért támadta „a magyar történetírás hagyományos nemes szellemét”; sejtette, hogy „csak dicső múltjáról megfélemedezett nemzedék fordulhat felületes tanításai felé”. Mert – s itt kapják meg legmélyebb értelmezésüket a társadalom történeti érzékéről eddig elmondottak – „aki ezredéves alkotmányunkhoz ragaszkodik, aki fel tudja fogni a *jogfolytonosságnak*, a *politikai tradíciónak* *erkölcsi és gyakorlati jelentőségét* – mint felfogja a világ első alkotmányos nemzete: az angol –, az *sohasem* szegődhet a *társadalmi rendbontás*, a mindent felforgató vörös zászlaja alá”.³² [Kiemelés tőlem – G. F.]

Tűlzás lenne a gondolatmenetek hasonlósága miatt közvetlen összefüggést keresni a francia és a német romantikának a francia forradalom utáni historizmusa és a fiatal magyar ellenforradalom egyik politikai-ideológusának gondolkodása között. De tény, hogy miként a francia forradalom szellemével s magával a forra-

27. p. (1920) Klebelsbergéről egyébként köztudott volt, mennyire kötődik személyesen is Tisza Istvánhoz.

30 BCT 36. p. (1920)

31 Arnold Hauser: A művészet és az irodalom társadalomtörténete. II. köt. Bp., 1969. 130–136. p.

32 BCT 36–37. p. (1920)

dalommal szembeforduló gondolkodók a társadalom, a politika történetiségében azonosították a történelmi folyamatot a szerves fejlődéssel, szembeállítva ezt a forradalom „önkényével”, fejlődést megszakító voltával, úgy a klebelsbergi mondatokban a társadalom történeti érzéke hasonlóval rendelkezik: magában foglalja az alkotmányosságot, a jogfolytonosságot, a politikai tradíciók jelentőségének tudatát, ami ellenszere a forradalmi „mindent felforgatás”-nak. Azaz a történelem, a klebelsbergi konzervativizmus értelmezésében, azonos a lassú organikus fejlődéssel, *az alkotmányossággal, a jogfolytonossággal*, s tagadása minden forradalmi radikalizmusnak. Így válik érthetővé mindaz, amit már korábban idéztünk Klebelsbergtől, s ahol arról szól, hogy *a történelem nem „retrospektív, a múltakba visszatekintő kíváncsiság csupán, hanem hatalmas erkölcsi erő”*, és ha a társadalomból *kivész* a múlt, a nemzeti történelem szeretete, akkor, mint az „emlékező-tehetségét veszített ember”, „oktalanul rohan a veszedelembé, a veszébe”, azaz a forradalomba. Ezért fejezi be a történelem és a jelen társadalmi közötti kapcsolódásokról szóló fejtegetéseit azzal, hogy „a társadalom tehát önmagát, s saját rendjét védi, ha a történetírást pártolja”.³³

A *történetírás társadalmi funkciója* ugyanis Klebelsberg szerint az, hogy *a forradalmi szellem elterjedését* egyedül meggátolni képes *történeti érzék fejlődését* elősegítse, hogy ébren tartsa a nemzeti történelem szeretetét, idézze annak tanulságait. A történetírás e társadalmi szerepét valló meggyőződése vezette akkor – mondja 1922-ben, természetesen utólagos koncipiálással –, amikor a „bolsevizmus összeomlása után” nyomban hozzálatott a Történelmi Társulat újjászervezéséhez, „melynek egyik fő hivatása éppen a történeti érzék ápolása a magyar nemzetben”.³⁴ [Kiemelés tőlem – G. F.] A klebelsbergi fejtegetésekben így válik a forradalom veszélyétől megóvó történeti gondolkodás ápolására hivatott történettudomány az ellenforradalmi gondolatvilág szerves részévé. S így ötvöződnék a történetírás társadalmi funkciójáról, a nemzeti történelem jelennek szóló erkölcsi mondanivalójáról kialakított képben *forradalom- és radikalizmusellenes konzervativizmus és nacionalizmus*.

33 BCT 37. p. (1920)

34 BTC 53. p. (1922) Jellemző, hogy Kornis Gyula, hízelegni akarva a kultuszminiszternek, az 1922. évi társulati megnyitóbeszédéből azt a „nemes bátorságot” emeli ki. „mellyel az ahistorikus és az anationalis radikalizmust” ostorozza. „melynek legfőbb ellensége a történeti érzék ápolása. Ennek szolgálatába állítja programod a Tört. Társaságot, s jól esik tudnunk, hogy ennek szolgálatába óhajtod állítani egész közoktatásunkat.” Jellemző Kornisra, hogy azonnal ajánlkozik: egy alkalommal szeretné elmondani Klebelsbergnek, milyen nagy harcot vív ő másfél éve a „sokszor jóhiszemű, de túlzó természettudományi irányzat ellen”. S mennyire nehezen értik meg, „hogy az, ami az embert az állattal szemben (melynek nincs története) emberré teszi: éppen a történeti tudat”. Már előre látja, hogy e koncepció érvényesüléséért a következőkben milyen nagy harcot kell majd ismét – a korábban Jásziék elleni harchoz hasonlóan – vívniuk (Kornis Gyula–Klebelsberg Kuno, 1923. II. 17. OSZKK Levelestár).

IDEOLÓGIA, SZAKTUDOMÁNY, KÖZÖNSÉG

A történettudomány e nemzeti, társadalmi szerepéből következik a szaktudományos feladatok körvonalazása. (A Klebelsberg gondolkodásmódjára annyira jellemző sajátosság, hogy ugyanis a „nagy” általános célkitűzésekből mindig eljut a konkrét, a politikai gyakorlatban is megvalósítható programig, ebben az esetben is érvényesül.) A történettudománnyal szemben 1919 után állított „korigény” szellemében emeli ki vissza-visszatérően beszédeiben és leveleiben a hazai történetírás általa fontosnak tartott kérdéseit.

A történettudomány társadalmi hatásának hangsúlyozása maga után vonta, hogy a történetírói teljesítményeket abból a szempontból értékeljék: vajon mennyire képesek a történetírás hirdette *eszméknek megnyerni a közönséget*? Milyen legyen a történeti munka, hogy a hatásához mindenekelőtt szükséges olvasottságot és érdeklődést felkeltse? Ezek a kérdések különböző oldalakról vetették fel a *történeti munka és a közönség viszonyának* problematikáját.

A történetírói műfaj és a szaktudományos igények

Ha a történetírás politizáló jellegének oldaláról közelítünk a különböző történetírói munkákhoz, kétségtelenül bizonyos csoportosítás alakítható ki a történeti munka műfajai szerint is. Erre vonatkozó elképzeléseinkre még a későbbiekben, a Fontes-kötetéről szólva visszatérünk, itt csak azokra az eltérő lehetőségekre szeretnénk utalni, amelyeket a történetírás különböző típusú „termékei” kínálnak a történésznek a „politizálásra”, arra, hogy korának általa kiemelt és döntőnek ítélt kérdéseit a történeti múltból szólva fogalmazza meg, s adjon azokra választ. A típusok rendkívül széles skáláján látszatra talán a legkevésbé „politikus műfaj”-nak a *forrásközlések* tűnnek. Itt adódik a legkevésbé alkalom, hogy a történetíró hangvétele, vagy rosszabb esetben a történeti tények hamis sorakoztatásával, esetleg mellőzésével szubjektív érzéseit tegye meg egyedüli vezetőjének.

A klebelsbergi program nyomán készített és megjelent munkák zöme hatalmas forráskiadvány.³⁵ A legtöbb esetben bőven közölnek anyagokat különböző jellegű forrásokból, nagy jegyzetapparátussal, a kérdés irodalmának alapos feldolgozásával. Mégis ki állíthatná, hogy a társulati elnöki programban oly gyakran emlegetett társadalmi funkciókat nem látták el, vagy nem illeszkedtek a rendszer tudománypolitikai és elvi programjához? Maga Klebelsberg is felteszi a kérdést: vajon a történeti érzék ápolását az ún. propagandairatok, vagy pedig a „*jól megírt történelmi munkák*” kiadásával kell-e végezni? A válasz nagyon határozottan az utóbbi mellett száll síkra, mondván, hogy „*ez a legjobb propaganda*”.³⁶ (Kiemelés tőlem – G. F.)

35 [A Fontes-sorozatra e kötet többször visszatér. Vö. 11. jegyzet.]

36 BCT 53. p. (1922)

Klebelsberg e megfogalmazásához itt két megjegyzés kívánkozik.

Az első: figyelembe kell venni azt, hogy Klebelsberg láthatóan komolyan törekedett a történeti munka szakszerűségének fenntartására. A történettudományhoz a politika felől közeledve *soha nem* gondolt a *szaktudományos igények feladására*. Magában a szaktudományosság fejlődésében is „nagy nemzeti erő” látott, s – mindenekelőtt mestereinek, a német tudománypolitika nem kis formátumú konzervatív reprezentánsainak hatására – úgy gondolta, hogy a magyar tudományosság hírnevének növekedésével, az európai kultúrához való szorosabb kapcsolódásával, a jól képzett szakőrök „kibocsátásával” a magyarság „életképességét” bizonyíthatnák Európának. A tudománnyal való politizálásnak e klebelsbergi elképzelésébe, a „kultúrfőlény” eszméjének modernizálásába beletartozott mindaz, ami a polgári szaktudomány fejlődését a rendszer célkitűzései között segíthette, az *elitnevelés* és a *tudatos* külpolitikai orientáció szellemében kiépített *külföldi ösztöndíjrendszer*től a hazai *tudományos státusok megteremtéséig*.

Második megjegyzésünk e politizáló szaktudományos munkák *közönségére* vonatkozik. Klebelsberg a munkák „közönségén” kétségtelenül csak aránylag szűk réteget, az értelmiség egy részét értette. Őket szerette volna irányt mutató könyvekkel ellátni. Kétségtelenül igaz részben, hogy mint az elitnevelés és a klebelsbergi kultúrpolitikai koncepció más (1920–1926 közötti) elemei, ez is része az egész program antidemokratizmusának, a szélesebb néprétegek művelődése elhanyagolásának,³⁷ de azt is hozzá kell tennünk, hogy ugyanakkor a program ezen arisztokratizmusa egy távolállást is jelentett – mint arra Klebelsberg szavainak idézésével utaltunk – az „olcsóbb” propagandisztikus eszközöktől. Márpedig ha a szaktudomány és a mindenkor politikai állandó kölcsönhatását a *szaktudomány* fejlődése szempontjából közelítjük meg, akkor nem lebecsülendő, hogy a szaktudomány – melynek közönsége mindig csak az értelmiség szűkebb rétege – *követelményei* és az igény a történettudomány politizálására 1919 után *egy programon* belül megfértek. (Különösen ha figyelembe vesszük, hogy – a hazai történetírás politikához kötődését nyomon követve – nem minden időszak tudománypolitikai programadása követelte meg a politikumába kényszerített történetírástól a szakmai értelemben is színvonalas „politikumot”.)

A „lényeges kérdések”-et kutatni, a közönséghez szólni

Az erről, illetve a *történettudomány közönség felé fordulásáról* tett Klebelsberg-megjegyzések kitérnek arra a jelenségre, hogy a 19. század végén s a 20. század elején lanyhult a közönség történelem iránti érdeklődése. A tényleges összefüggés ismert: a csökkenésben a döntő mozzanatot a modern kapitalizmus talaján bontakozó új világkép kialakulása okozza, melyben a természettudományos és a technikai ismereti elemek óriási túlsúlyra kerültek. Klebelsberg a jelenséget csak

37 Balogh Sándor: A bethleni konszolidáció, i. m. 426–448. p.

a tudomány és közönsége viszonyában fogja meg, mint a történeti érzék hanyatlásának egyik jelét. Ugyanakkor néhány valós összetevőre – már kortársként is – helyesen mutat rá.

Horváth Mihály és Szalay László munkáit „az öregek, a mi atyáink és nagyatyáink [...] érdeklődéssel és szeretettel lapozgatták”, mondja. Ezután azonban történetírásunkban egy joggal érdektelenséggel kísért korszak következett, amikor a kutatók mellékes, adalékszerű tények feltárására összpontosították figyelmüket. Azért nem tudott a nagyközönségre hatni a történelem, mert a történetírás rosszul választotta meg témáit, és a feldolgozási mód sem volt alkalmas a „közérdeklődést megragadni és lekötöni”. Helyes volt szerinte a homályos részproblémák tisztázása, de „bizonyos félelem, bizonyos horror mutatkozott a főbenjáró, nagy kérdésekkel, a fő eseményekkel való foglalkozástól, inkább harmadrangú kérdésekkel pepecseltek, nem voltak tekintettel a művészi kompozíció és előadás követelményeire, az újabb kort elhanyagolták, a legújabb kort pedig szinte elkerülték”.³⁸

Az érvelés egyik része, hogy ugyanis mellékes részkérdésekkel foglalkozott a dualizmus kori magyar történetírás, s hogy eközben a történetírók nem törődtek munkájuk olvashatóságával, az 1919 utáni korszak szinte minden történetírói programadásában megtalálható. Különösen a rankei utakon járó, később kibontakozó szellemtörténet vezető egyéniségei vádolták „túlzott specializáló szellemmel”, a *részletkutatásokban való elveszéssel* a századvég történetírását. Ezekben az értékelésekben az érvelés természetesen „szakmai”: vagy a történetírás „legújabb”, a pusztán adatgyűjtőgető irányzattal szembe forduló nemzetközi eredményeire hivatkoznak, vagy a szerző felkészültségétől függően több-kevesebb filozófiai műveltségre épülő „elvi” indoklást igyekeznek adni, nemegyszer a tudománytörténet törvényszerűségére hivatkoznak, mely szerint a rész kutatások és a szintetizálás kora követik egymást, s most látják elérkezettnek az időt, hogy a rész kutatásokon túllépjenek. Klebelsberg a szaktudomány érvelését politikai indítatású gondolatmenetébe olvasztja: *a közönségre hatás igényével* köti össze a dualizmus történetírásának bírálatát, a túlzott részletkutatások elvetését, az összefoglaló, a „lényeges” kérdések kutatására vállalkozó munkák megírásának sürgetését. Klebelsberg a szaktudomány „modern” törekvéseit a maga szempontjából jól illesztette össze az ellenforradalmi kor konzervatív tudománypolitikai célkitűzéseivel.

Az újkori történelem, a ma közvetlen előzménye

Az újkori történelem kutatásának megindulását is azért tartja sürgetőnek Klebelsberg, mert, mint mondja, *a közönséget jobban érdeklik a hozzá időben közel álló események*.³⁹ A kérdés azonban túlmutat ezen az összefüggésen, és az újkorkuta-

tásnak a klebelsbergi programban elfoglalt helyéről külön is kell röviden szólni. Egyrészt mert Klebelsberg volt az, aki a magyar történetírás történetében felvetette s programszerűen ki is fejtette a „hozzánk közelebb eső korok” kutatásának fontosságát. E program nyomán indult meg az újkori történelemmel foglalkozó magyar történetírás legnagyobb szabású forráskiadvány-sorozata, született meg több jelentős tanulmány, került a publicisztika teréről a tudományos megközelítés elé egy sor, történettudományunkat máig foglalkoztató kérdéskör. Másrészt ki kell térni tárgyalására azért is, mert az újkori történelem kutatása Klebelsbergnek a történettudomány helyéről, feladatairól kialakított koncepciójában lényeges elem. Szervesen illeszkedik mindabba, amit a *történetírás szerepéről általában* elmond, leír, s elképzeléseinek felvázolása talán bepillantást adhat egy tudománypolitikai *koncepció személyi indítékai* mögé.

Klebelsberg társulati elnökké választása után alig két hónappal, 1917 áprilisában elmondott beszédében olvashatunk először az újkori magyar történelem művelésének szükségességéről.⁴⁰ Idézzük gondolatmenetét! Az eddigi hazai publikációk, mondja, sajnos nem törődtek „a modern kort közvetlenül megelőző idő” történetével. Nem tárták fel a Buda visszafoglalásától az 1848. évi szabadságharcig húzódó több mint másfél évszázados korszak történelmi emlékeit. „Pedig a XVIII. század folyamán és a XIX. század első felében a korábbi meddő háborúk és felekezeti villongások helyébe közjogi, kulturális és közgazdasági törekvések léptek, melyek mai közéletünk közvetlen előzményei, s melyeknek ismerete nélkül viszonyaink és számos intézményünk igazán meg sem érthetők.” Fel kell dolgozni a török kiűzését követő időszakot, Kollonich Einrichtungswerkjét, a Mária Terézia és II. József alatti telepítéseket, „ami mellett kicsiséggé törpül, amit telepítési téren a kiegyezés óta tettünk”, a „neoacquistica commissio munkásságát, mely megvetette mai földbirtokviszonyainknak alapjait”, a jobbagyság helyzetének javítására tett intézkedéseket, az országgyűlési bizottságok 1823–1848 közötti munkálkodásait. Az analógiákat – a 18. századi és a dualizmus kori telepítéseket, a jobbagyintézkedéseket – azért idézi, hogy ezzel hangsúlyt adjon kiindulópontjának: a múlt történései és a jelen problémái között mennyi kapcsolódás van. Ezeket a korokat tehát azért kell kutatni, mert „*mai közéletünk közvetlen előzményei*”. Azért kell napvilágra hozni forrásanyagukat s ellátni megfelelő bevezetőkkel – „melyek a kiadott forrásokat kerek gondolatkörré foglalják össze s történelmünk egészébe beillesztik” –, mert az nem egyszerűen a múlt megelevenítését jelenti, hanem a múltból a jelenbe vezető út felrajzolását is. E könyveknek nemcsak a tudósok, „hanem közgazdászaink és politikusaink is hasznát látnák”.⁴¹ Ahogy a *történeti munkának legfőbb érdeme a múlt kérdéseinek jelenbe való kifejlődését* vázolni, úgy „az államirratnak és a politikai beszédnek is a maga szépségét éppen az *aktuális eseményeknek a történelmi előzményekkel való össze-*

⁴⁰ BCT 3–15. p. (1917)

⁴¹ [Az európai és a magyarországi újkorkutatásról vö. e kötetben: „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése” c. tanulmányt.]

³⁸ BCT 53. p. (1922)

³⁹ BCT 53–54. p. (1922)

kapcsolása, a nemzeti élet nagy folytonosságába való beállítása adja meg”.⁴² (Kiemelés tőlem – G. F.)

Nemcsak a történelemtudat *tematikai frissítését* kívánja tehát Klebelsberg, amikor az újkori történelem etapjainak kutatását, bizonyos kiemelt folyamatok történetének megírását sürgeti, hanem az *aktuális politikai kérdések történeti alapokra* helyezett vizsgálatát akarja. Megteremteni programszerűen, intézményesen a politikai gondolkodás és a történelemtudomány még szorosabb összekapcsolódását. (Mint ahogy ez épp Klebelsberg tudománypolitikai működése révén közelebb is került.) E program alapjaiban bírálja a korábbi történetírást. Ami a tematika kritikáját illeti, jogos volt: a dualizmus kori történetírás valóban megállt a 17. század második felénél, a 18. századból már csak az állandóan melegen tartott függetlenségi kérdés történetileg visszavetített és felmagasztalt képét, a Rákóczi-szabadságharcot tekintette témájának.⁴³ A történetírás egyébként – nem szólva természetesen a publicisztikai igényű írásokról s egy-két elvétve megjelent ilyen munkáról (például Marczali művei a 18. század végi Magyarországról, Fraknoi írása Martinovics Ignácról), vagy politikai-történeti visszaemlékezésekről – éppen azért nem foglalkozott a későbbi századok történetével, mert a korához közel eső történeteket nem tartotta tudományos megközelítés tárgyának. Természetesen nem arról van szó, mintha ezzel a magyar történetírás távol tartotta volna magát a politizálástól. A magyar politikai gondolkodás történetében a legkülönbözőbb kora és késő középkori témák megfelelően bizonyultak a históriával történő politizálásra, ami megszabta a történetírás által vizsgált kérdések körét is. A klebelsbergi program újszerűségét e téren az adja, hogy a magyar történetírás évszázados, de a szaktudomány által soha be nem vallott társadalmi funkcióját, *politizáló kiindulását nyíltan vallja*, sőt az általa leginkább politikusnak tartott újkori kutatások nagyszabású megindítását javasolja.

„A Gróf” egyénisége

Mielőtt Klebelsbergnek a történelem, a történettudomány funkciójáról kialakított nézetei tárgyalásának végére érünk, szólnunk kell e vonatkozásban Klebelsberg *egyénségéről*, gondolkodásmódjáról: történelmi műveltségéről s erre alapozódó, politikai indíttatású historizálásáról.

Meglepő, s már a kortársak számára is az volt, hogy a társulati elnök, politikus létére, milyen határozott és a konkrét történelmi csomópontokra lebontott programmal mer és tud kiállni a magyar történelemszázadok elé. Pedig még csak az sem mondható, hogy – mint a későbbi években – ott álltak volna közvetlen környezetében azok a historikusok, levéltárosok, akik a későbbi nagy tudomány-

⁴² BCT 13. p. (1917)

⁴³ *Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961. [E kötetben vö. a „Történeti kultusz és történetírás. Reflexiók Szekfü »A száműzött Rákóczi«-jához” c. tanulmányt.]

szervezési programok kialakításában és megvalósításában oly jelentős szerepet kaptak.⁴⁴ A történelem és jelen, a történetírás és politika viszonyának klebelsbergi felfogásához érdekes adalékokat nyújt ilyen jellegű feljegyzéseinek rövid szemügyre vétele.

A korábbi évekből származó jegyzetfüzetei, feljegyzései mindenekelőtt bizonyítják a történettudomány iránti igen erős fogékonyságát, érdeklődését nemcsak a magyar, hanem a német történelem és a német történetírás kiemelkedő képviselői (például Ranke, Burckhardt) iránt is.⁴⁵ Egyik kisebb tanulmánya a „Politikai megjegyzések az Árpád-kori történethez” címet viselte, majd Pauler Gyula és Acsády Ignác munkáiból gyűjtött anyagot egy nagyobb dolgozathoz („A magyar nemzet által a vaskori békétől a szatmári békéig kiforrott szervezetek”).⁴⁶ Nagy történelmi műveltségét, különösen a 18–19. század történetéből, mutatják későbbi, az 1920-as évekből származó levelei is, s nemegyszer megtörténik, hogy a frissen megjelent Fontes-kötetekben egy-egy tényelírássra hívja fel a figyelmet, vagy észreveszi az ellentmondásokat a különböző források között.⁴⁷ S amikor a nemzetiségi kérdéssről 1909-ben tanulmánytervezetet készít, abba külön történeti részt iktat, melyet később magántanári értekezésnek szánt. Amint az Huszti leírásából kiderül, e jegyzetek egyik legérdekesebb sajátossága, hogy felvet több, a modern polgári politikatudomány körébe vágó kérdést (például a gyakorlati politika és a politikai ideológia viszonya), s hiányolja, hogy ezekkel nem foglalkoznak. Másrészt az elvi, politikai fejtegetést mindig történeti visszatekintés előzi meg, mely az adott problémakörnek a jelenhez vezető útját vázolja, s erre épülnek, mintegy tanulságokként, a jelen politika feladatai. A nemzetiségi kérdést tárgyaló dolgozat tervében például először a történeti rész kidolgozása áll négy fejezetben: II. Rákóczi György bukásától a II. József-féle összbírodalmi kísérlet kudarcáig; II. Lipót uralkodásától 1848-ig; Világostól a kiegyezésig; a kiegyezéstől napjainkig. Az „indukció útján nyert igazságok” tárgyalása ezután következik.⁴⁸

⁴⁴ Az elnöknek, a miniszternek kijáró „hízelgés” mellett is jellemzőek azok a sorok, amelyekben egyes történészek az elnöki beszédekben a történeti tények, összefüggések megalapozottságáról, s nemegyszer a szakkörökben is újak számító beállításokról szólnak elismeréssel. (Eckhart Ferenc–Klebelsberg Kuno, Bécs, 1922. XII. 14. OSZKK Levelestár; Csánki Dezső–Klebelsberg Kuno, Budapest, 1922. XII. 1., 1925. I. 3. Uo.)

⁴⁵ E füzeteiket csak *Huszti József* leírása és hivatkozása alapján ismerjük. Huszti könyve (Gróf Klebelsberg Kuno életműve. Bp., 1942.) kétségtelenül erős elfogultsággal rajzolja meg a hozzá közel álló kultúrpolitikus életútját. Munkájában azonban felhasználta a hatalmas kéziratgyűjteményét, s bőven idézett adatainak egy részét ellenőrizni tudván, forrásfelhasználását, idézeteit igen korrektnek, megbízhatónak találta.

⁴⁶ *Huszti József*: i. m. 18–19. p. A szerző itt részletesen ismerteti egy 1905–1909 között keletkezett feljegyzéseket, jegyzeteket tartalmazó füzetet.

⁴⁷ Károlyi Árpád is láthatóan meglepődik, hogy Klebelsberg egy Széchenyi által Palmerstonhoz intézett levéllel kapcsolatban észrevette a döblingi kötet és Falk feljegyzései közötti különbséget. (Károlyi Árpád–Klebelsberg Kuno, Bécs, 1923. IV. 11. OSZKK Levelestár.)

⁴⁸ *Huszti József*: i. m. 30. p.

A jegyzetek nemcsak azt bizonyítják, hogy Klebelsberg érdeklődött a történettudomány problémái iránt s a szakirodalom alapján ismerte a magyar történelmet, hanem azt is, hogy a történelemhez a politika felől közeledett. A fiataloktól hivatali-politikai pályára készülő Klebelsberg⁴⁹ gondolatvilágában a történeti tanulmányok a jelen társadalmi-politikai kérdéseinek gyökereihez történő leásás szándékát jelentik. És a jelen politikai problémáinak gyökerei e megközelítésnél először természetesen a napjainkhoz legközelebb eső közelmúltban fedezhetők fel. Ezért kap az újkori történelem kutatása – mondhatjuk ismét: természetesen – annyira közvetlen politizáló szerepet mindenféle szaktörténeti megközelítésnél is. E közvetlen kapcsolódás objektív meglete ugyanakkor hatalmas „lehetőségeket” kínál – „természetesen” – a politikának, mely keresi kérdésfeltevéseire a választ, vagy jelenére az igazolást. Klebelsberg történelem felé fordulásaiban ez utóbbi eset példáját látjuk, s ez már magyarázza is részéről az újkori történelem felé fordulás indítékait.⁵⁰ Sajnos hatalmas, mintegy harminc vastag kötetre rúgó feljegyzésgyűjteménye tudomásunk szerint elpusztult, így nem vállalkozhatunk arra, hogy rekonstruáljuk, mennyire hatottak e politikai gondolkodási mód kialakulására a német történeti államtani iskolák,⁵¹ s mennyire a magyar politikai gondolkodás előzményei.⁵² Ha a párhuzamot keresnénk a magyar politikai közéletben, elsősorban a fiatalabb Andrássyra kellene gondolnunk, akinek a fentebb idézett tervekhez nagyon hasonló módszerű, hasonló megközelítéssel írott tanulmányai szép számmal jelentek meg.⁵³ De számunkra elsősorban maga Klebelsberg felfogása az érde-

49 Erre vonatkozóan lásd Kisteleki Károly és Lecuan Livius visszaemlékezéseit (1934) Klebelsberg fiatalkorára. OSZKK Analecta 10 582 és Analecta 10 583.

50 Természetesen azt is meg kell jegyeznünk, hogy az újkori történelemnek ennyire központba állítása messze túlvezet Klebelsberg egyéni koncepcióján. Az indítás, a programszerű meghirdetés és a program határozott politikai ihletettsége az, ami a klebelsbergi elképzelésekben a historiográfia szempontjából fontos. A kérdés azonban ennél tágabb értelemben is feltevésre vár: az egyéni meglátáson s azon túl, hogy a bécsi levéltárak megnyitása kínálta a még felhasználatlan történeti források közzétételét és kiaknázását, miért éppen az 1920-as évek elején kap az újkori történelem kutatása ilyen fontos helyet, miért kapnak az akkori tudománypolitikai koncepcióban a középkorkutatással szemben is előbbresorolást? (Hogy azután az 1930-as években a magyar középkor kutatása ismét átvegye a történeti tematikákban „hagyományos” vezető helyét!) [Vö. e kötetben: „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése” c. tanulmányt.]

51 Klebelsberg, mint említettük, Berlinben is járt egyetemre, ahol többek között C. H. Beckerrel, a későbbi porosz kultuszminiszterrel kötött barátságot. Beszédei, írásai is arról tanúskodnak, hogy elsősorban a német jogi, történeti munkák voltak olvasmányai. Vö. Huszti József: i. m., továbbá a berlini egyetemen tartott beszédét 1925. X. 25-én. (BCT 213–232. p.) Érdekes ilyen szempontból volt professzorához, A. Harnackhoz írott levele németországi látogatásáról. (Klebelsberg Kuno–A. Harnack, Budapest, 1925. XI. 10. Eredeti fogalmazvány. OSZKK Levelestár.)

52 Mái nem került elő a Huszti feldolgozta hagyaték, csak a Klebelsberg által írott levelek, intézményekhez beadott feljegyzései maradtak ránk. (OSZKK.)

53 [Ifjabb Andrássy Gyula történelemértelmezéséről vö. e kötetben: „Történetíró, jelenkor, interpretáció. Szekfü Gyula »A magyar állam életrajza« című munkájáról” c. tanulmányt.]

kes a múlt és jelen viszonyáról s az, hogy e felfogásból mi következik a történettudomány és politika viszonyára. A múltból a jelenbe vezető utak feltárása a történettudomány feladata, mondja Klebelsberg, s a múlt és a jelen egységben látását éppen a német historizmus tette általánosan elfogadottá a korabeli európai gondolkodásban. Ezzel a szellemi örökséggel él Klebelsberg is, amikor a magyar történettudomány feladatait kijelöli. Az idézett példák bizonyítják, hogy az újkori történelem és az ellenforradalmi évek politikai gondolkodásai összeolvadtak, s ez az újkori magyar történelem fejlődési vonalát úgy rajzolta meg, hogy rajta a demokratikus és proletárforradalom, „előzményeivel” együtt, csak elítélni való kitérést képezzen. E klebelsbergi historizáló szemléletben tehát a *nemzeti történelemhez közeledés a forradalmaktól való elhatárolódást* is jelenti.

Összefoglalva: a történettudomány fontos *társadalmi szerepet* kap: ápolni a társadalomban a forradalmi szellem terjedését akadályozó „*történeti érzéket*”. A történettudomány e *társadalmi funkciójából* következnek azután a *szaktudomány feladatai*, a *közönségre hatás* fokozottabb igénye és az *újkori magyar történelem kutatásának* közvetlen politikai indítású sürgetése.

TUDOMÁNSZERVEZÉS, A SZAKTUDOMÁNYON BELÜLI TERVSZERŰSÉG

A klebelsbergi programadás azonban nemcsak a történettudomány társadalmi funkciójára, a tudományos kutatás feladataira terjedt ki, hanem a *tudományos közélet egészének átszervezésére* is. Az évenként elhangzott történelmi társulati elnöki beszédek szinte mindegyike két részre tagolódik: a *történeti témák kiemelése*, a társulati tudományos tevékenység felmérése, és Klebelsberg *tudományszervezési elveinek* kifejtése. Már ezen beszédekben – és egész tárgyalt időszakunkba eső működésében – megtalálható a klebelsbergi tudomány-, sőt kultúrpolitika két legjelentősebb motívuma: 1. programadás az új politikai helyzetnek megfelelően, 2. nagyszabású szervezési munka, a központi elv alapján intézmények rendszerének kialakítása.

A szervezetek igézetében

Klebelsberg már 1917-ben átfogó tudományszervezési programot hirdet meg. Arról beszél, hogy a magyar történelem a maga „*inspirációját*”, „*ihlető erejét*” csak úgy fejtheti ki a mai problémákra, „*ha tudományának megadjuk a neki való szervezetet*”. Mert a modern korszakban csak óriási, tág keretekben kiépített szervezetek révén lehet „*átfogni*” a társadalmat, a tudománynak csak így lehet igazán széles körben hatása. „*A modern korszak óriási méreteit csak szervezetekkel lehet átfogni*. Amire korábban elég volt lelkes és tehetséges emberek egyéni vállalkozása, abból ma már igen sokat csak szervezetek láthatnak el sikeresen.” (Kiemelés

tőlem – G. F.) A 18. század és a reformkor nagy forráskiadó vállalkozóinak – Hevenes Gábor, Kaprinai István, Fejér György, Katona István, Kovachich – elpusztíthatatlan munkakedve legyen a jelen kutatóinak is példa. Ez a munkakedv, mondja, él ma is, „csak szervezés és vezetés dolga, hogy újabb virágzást fakasszon”.⁵⁴

Ezzel a gondolattal vezeti be a társulati elnök első tudományszervezési programadását 1917 tavaszán, melynek keretében szinte az egész magyar történettudomány átszervezésének tervét vázolja. S a későbbiekben is – 1920-as évekbeli beszédeiben, megnyilatkozásaiban, leveleiben – megtalálhatóak más-más összefüggésben az itt vázolt elképzelések.

Ezekről szólva mindenekelőtt azt kell körvonaloznunk, hogy mit jelentett a klebelsbergi tudományszervezés, mit értett a fiatal államtitkár, társulati elnök, majd később a közoktatásügyi miniszter „tudományszervezés”-en.

Szembeötlőek azok a megfogalmazásai, amelyek a tudományos kutatás, a kutatói tevékenység szervezettségét sürgetik. A modern tudomány szinte elsőrangú jellemzőjét a kutatás szervezettségében látja, s több megnyilatkozásában olvashatjuk a már idézett gondolatot: az egyéni vállalkozások ideje lejárt, a közös, összehangolt kutatómunkaé a jövő. „A történelem mezején is elmúlt a kaliforniai aranykeresés kora, s bár az egyesek levéltári kutatása még vezethet időnként váratlan és tűneményes eredményekre, de általában ma már többeknek tervszerűen összefogott munkája szükséges annak az óriási adathalmaznak a kibányászásához, mely különösen az annyira szétágazó újkori történelem fölépítéséhez szükséges” – indokolja a Fontes-sorozat kutatási programját. (Kiemelés tőlem – G. F.) „A modern kor igényeinek és követelményeinek a forráskutatás terén az ilyen nagy tudományos kollektív vállalkozások felelnek meg, melyeknek eredménye hatalmas sorozatos kiadványokban ölt testet.”⁵⁵ Ezért is kívánatos „levéltári kutatóinkat” szervezni „nagyobb szabású történelmi forráskiadásra”. Nem a tudományos gondolkodás, a tudományos alkotások egyéni indíttatását tagadja, mert, mint mondja (1921), a nagy felfedezések az egyén sajátjai, de a tudomány egészének fejlődése nem első sorban a nagy egyéniségek gondolataival, felfedezéseivel megy előre. Az „ilyen szükségképpen egyedülálló, sajnos ritka tűneményes erupciók mellett a szakképzettek ezrei működnek közre a tudományok továbbfejlesztésén. Főleg az előmunkálatokhoz, az anyaggyűjtéshez, a tudományos félgyártmányok előállításához kívántatik meg számos szorgalmas kéz, sok, a munka tömegétől vissza nem rettenő friss, fiatal erő. A tudományos munkáknak mennyiségileg túlnyomó része nem a lángész, hanem a szorgalmas kezek produktuma.”⁵⁶

54 BCT 7. p. (1917) [L. a tanulmány végén közölt 1. dokumentumot!]

55 BCT 16. p. (1918) [Vö. erre e kötetben: „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése” c. tanulmányt.]

56 BCT 44. p. (1921)

Összehangolt közös program

De nézzük, milyen következtetések származnak a tudományfejlődés e felfogásából a történettudományos kutatás szervezettségére vonatkozóan.

A szervezettség legmechanikusabb része, alapeleme: a kutató erők egyszerű összegezése; tíz levéltáros sokkal több anyagot tud átnézni, mint egy. Illetve a nagy, hatalmas, egy témára vonatkozó, szerteágazó forrásanyagot csakis „összehangolt, közös program alapján dolgozó historikusok” tárhatják fel – állítja. Ahogy a természettudósok a világot járva átadják egymásnak tapasztalataikat, úgy a történészek is végigjárják Európa levéltárait, s összegyűjtik a kutatott korszakra – Magyarország újabb kori történetére – vonatkozó anyagokat, hogy a „korszak története ne egyoldalú forrásból és hézagos adatokból, hanem minél teljesebb anyagból legyen megépíthető”.⁵⁷ Az így létrejövő nagy forráskiadások tervét csekély számú embernek kell megkonstruálnia, véghezvinni azonban csak nagyobb számú fiatal kutatóval lehet.

S a forrásanyag minél szélesebb feltárásának igényéből kiindulva fogalmazza meg Klebelsberg a hazai társadalomtudományok történetében először a *tudományágon belüli tervszerűség, sőt irányítottság szükségességét*. Nemcsak a nagy feladatokra vállalkozott munkatársak tevékenységének összehangolása miatt van erre szükség, hanem azért is, hogy a történelmi kutatásban a hézagokat ki lehessen tölteni. A történelem addig nem tárgyalt „fehér foltjai”-nak feltárását kell biztosítani, mégpedig úgy, hogy – az addigi „pályadíjak kítűzése helyett” – állásokat teremtenek és a disszertációs témák kijelölésével az „új nemzedéket” irányítják a „hézagok kitöltésére”.⁵⁸

A tudományos kutatás szervezetté tételével párhuzamosan mindig elhangzik a tudományos kutatás szervezete, intézményei kiépítésének sürgetése. A nagy, összehangolt kutatásokat meg is kell szervezni, s mint mondja, a társulatoké, akadémiáké ennek feladata. Meg kell teremteni a tudományos egyesületeknek a „kedvező előfeltételeket” (1918),⁵⁹ és az akadémiáknak, a tudományos társulatoknak észre kell venniük a nagy tudományos vállalkozások lehetőségeit, meg kell szervezni, adminisztrálni azt (1921).⁶⁰ Az intézmények megteremtését nemcsak azért tartja fontosnak, mert szervezik a tudományos munkát, hanem mert létükkel

57 Klebelsberg valóban igyekezett átnézni az újkori magyar történelemre vonatkozó anyagokat rejtő külföldi levéltárakat. Így jutnak el a hazai kutatók a különböző német, osztrák, francia, spanyol, angol levéltárakba. E kutatásokról a kutatók beszámolóit, Klebelsberghez intézett leveleit (OSZKK Levelestár).

58 BCT 46. p. (1921) Csak mellékesen említjük, hogy a tudományos kutatás szervezettsége, tervszerű irányításának igényéről folytatott további fejtegetések közben Klebelsberg olyan fontos, a mai tudományos mechanizmus kérdéseit is érintő szempontokat vet fel, mint például az egyetemi szemináriumok és a tudományos utánpótlásképzés, a fiatal egyetemi asszisztensek szerepe, a szemináriumok könyvekkel, segédesszközökkel való ellátása stb.

59 BCT 16. p. (1918)

60 BCT 45. p. (1921)

ságot fejtenének ki. Vagyis azokat a kezdeményezéseket kellene folytatni, mondja Klebelsberg, amelyeket egy-egy tudós a római, illetve a konstantinápolyi kutatásokkal megkezdett.⁷¹ De – hogy a kutatásoknál a kontinuitás biztosítva legyen – intézményt kell szervezni az egyéni munka helyébe: Róma és Konstantinápoly mellett Bécsben is, „melynek levéltárai nagy részét őrzik nemzeti történetünk emlékeinek”.⁷² (Zárójelben jegyezzük meg: Klebelsberg egész gondolkörének kialakításához sokban hozzájárulhatott a bécsi magyar történészek körének megismerése 1916–1917 fordulóján. A bécsi kör feje, egyben társulati elnök, Thallóczy Lajos halála [1916] után Klebelsberg felkereste őket Bécsben. Károlyi és a fiatalok, Szekfü, Eckhart készítették a Gróf számára a Fontes programjait is.⁷³) S noha a bécsi intézet gondolata itt már felbukkan – ráadásul teljesen úgy, miként az később meg is valósul: az ottani források kiaknázására –, Klebelsberg ekkor még a hazai intézet létrehozására gondol elsősorban. „A magyar történeti tudomány megszervezésének egyik legsürgősebb feladata, hogy ezt a belföldi intézetet megalkossuk.” Hiszen, mondja, az egyetem után „áthidalásra” van szükség, s attól lehet félni, hogy ha a végzett hallgató egyenesen a külföldi intézetbe kerül, akkor az első időben olyan bevezető tanulmányokra lesz szüksége, amelyeket az itthoni intézetben sokkal jobban elvégezhet. Először tehát létre kell hozni egy „budapesti előkészítő központi intézetet”, majd azután a két meglévő és a Bécsben megszervezendő intézetekkel egyesíteni őket, s így *Európában egyedülálló, hatalmas kutatóintézményt* hozhatnánk létre.⁷⁴

71 A római kutatásoknál nyilván Fraknoi Vilmosra gondol, akinek vezetése alatt 1884-ben megkezdődött a „Monumenta Vaticanae Hungariae Historiam Illustrantia” c. forrásgyűjtemény kiadása. Fraknoi később római villáját ajánlotta fel az államnak a római történeti kutatásokhoz. 1914-ben kezdte volna meg működését, de a háború miatt erre nem kerülhetett sor. 1923-ban nyílt meg itt a Római Történeti Intézet. – A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet 1917 januárjában nyitották meg, hogy elsősorban a bizánci–magyar, török–magyar érintkezések történetét kutatóknak adjon otthont. Az intézet gondolata akkor vetődött fel, amikor a török–magyar érintkezésekkel hosszú ideje foglalkozó Karácson Imre váratlanul meghalt, s a téma kutatása félbeszakadni látszott. Az intézet elsősorban a művészettörténeti kutatások terén mutatott fel eredményeket. [A konstantinápolyi kutatásokról e kötetben: „Szekfü Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmányban.]

72 BCT 10. p. (1917)

73 A bécsiek szerepe a klebelsbergi tervek kidolgozásában a rész kérdésekben érhető tetten. Az egész konstrukció láthatóan Klebelsberg személyes „találománya”. Vö. erre Károlyi Árpád, Szekfü Gyula, Eckhart Ferenc, Domanovszky Sándor leveleit Klebelsberg Kunóhoz. OSZKK Levelestár. [A bécsi magyarok köréről e kötetben: „Szekfü Gyula Bécsben...” c. tanulmányban.]

74 BCT 10. p. (1917). Itt a külföldi intézetekről csak mint majdani szaktudományos központokról eshet szó, s nem térhetünk ki arra, hogy milyen helyet foglaltak el 1919 után a klebelsbergi kultúrpolitikai koncepció egészében, hogyan illeszkedtek be a kultúrfőlény gondolatának kifejtése jegyében meghirdetett vezetőszakember-képzés, az értelmiségi elitképzés programjába. Vö. *Magyar Zoltán*: Vezető szakemberek képzése. Magyar Szemle,

Az intézmények ilyen hálózatát egészítenék ki, mondja 1917-ben, az egyetemi – a két nemrég szervezett pozsonyi és kolozsvári egyetemi – tanszékeken lévő történészek, a múzeumok tisztviselői, sőt a középiskolai tanárok is. Ebben a keretbe ágyazódik be a nagy forrásközlési terv: a „tisztos megélhetést és kellő előmenetelt biztosító állások létesítése hatalmas lendületet fog adni magának a tudományos munkának: a források összegyűjtésének, kiadásának és feldolgozásának”.⁷⁵

A tudományszervezési elképzelésben tehát a kiindulási pont – kimondatlanul is – a *tudományos tisztviselői réteg szervezett kiépítése* mint a tudományosság fejlesztésének feltétele. S ebben az első láncszem a *tudományos intézetek hálózatának létrehozása* – mindenekelőtt a hazai tudományos intézet megteremtése –, mely majd lendületet ad magának a tudományos munkának, a nagyszabású forráskiadásnak.

EGYÉNISÉG ÉS CSAPAT

Az 1920-as évek tudománypolitikájának bármely fejezetéről essék is szó, nem lenne teljes a felrajzolt kép, ha nem szólnánk Klebelsberg személyéről külön. Arról, hogy nemcsak a rendszer célkitűzéseit követő jól konstruált beszédeit mondta el, hanem maga is *részt vett szinte minden jelentősebb szervezésben*, a tervek kidolgozásában s a létrehívott tudományos intézmények tényleges vezetésében. Mint Huszti József leírja, jegyzetfüzeteiben külön rovatot nyit „Tennivalók a magyar történeti kutatás érdekében” címmel.⁷⁶ Érdeklődése, figyelme igen széles körű, a tudománypolitika különböző típusú munkát igénylő területeire kiterjed. Napi munkáját ma a levéltári, kéziratári jegyzőkönyvek, levelezések anyagai alapján rekonstruálva látjuk: részt vesz szinte minden, a tudománypolitika szempontjából fontos ülésen,⁷⁷ az intézeti, levéltári épületek belső díszítésének tervezésében, javaslatot tesz, kivel készíttessék a munkát,⁷⁸ hogy szervezzenek át társaságokat, kik kerüljenek vezető pozícióba és így tovább. Mint egy későbbi levelében írja, a

1928/1–4:319–327. p.; *Balogh Sándor*: A bethleni konszolidáció, i. m. 441–442. p., *Uő*: Klebelsberg és a magyar „neonacionalizmus”, i. m. 27. p.

75 BCT 12. p. (1917)

76 *Husztai József*: i. m. 75. p.

77 Lásd példaként a Gyűjteményegyetem elnökségi üléseiről készült jegyzőkönyveket. OL Magyar Nemzeti Múzeum (Országos Magyar Gyűjteményegyetem) iratai. 1922–25. sz.: 100. sz. stb. – Az OMGYE-t 1922-ben hívták életre (1922. évi XIX. törvénycikk) az Országos Levéltárt, a Nemzeti Múzeumot, a Szépművészeti Múzeumot, az Iparművészeti Múzeumot s részben az Egyetemi Könyvtárt egységbe foglaló szervezatként. Később más, kisebb intézményeket is hozzácsatoltak. Az élén álló Tanács az 1920-as évek tudománypolitikájának legfelsőbb irányító szervévé vált. Nemcsak a Gyűjteményegyetem elképzelésének kialakításában, de a létrehozásában, megszervezésében is legnagyobb része Klebelsbergnek volt. Az OMGYE fennmaradt hatalmas iratanyaga a korszak tudománypolitikájára vonatkozó legfontosabb – mindmáig kiaknázatlan – forrásanyagok egyike.

78 Klebelsberg Kuno–Károlyi Árpád, 1925. IV. 23. (másolat) OSZKK Levelestár.

dolgokat szerette „teljesen oldani meg”.⁷⁹ S ez a „teljességre” törekvés – ami nem egyszer kínos aprólékosságot is jelentett nála – végigköveti egész minisztersége idején, de különösen jellemző rá az 1917–1922 közötti években: Tisza volt államtitkára, majd a Bethlen-kormány belügyminisztere meglepően sok időt és energiát fordít a történettudományos ügyekre. (A korabeli gúnyolódások meg is jegyezték, hogy csak azért vállalta a belügyi tárcát, mert a levéltár is oda tartozott.)

Munkastílus: személyes részvétel

Személyesen szervezi a sokat emlegetett hollandiai akciót (Bánffy Miklós, Nagy Elek köv. tanácsos és György Miklós, a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete vezérigazgatója társaságában), melynek célja eredetileg az volt, hogy a megindítandó nagy forráskiadványokhoz előteremtse a szükséges pénzüsszeget. Hazatérve Hollandiából, 1920 februárjában Klebelsberg a társulati ülés elnöki megnyitójában csak arról beszél, hogy pénzelőlegben részesülnek a már jóváhagyott forráskötetek szerzői.⁸⁰ A valóságban azonban az összegyűlt 247 500 koronából 218 000-et szétosztottak a történészek között, tekintet nélkül arra, hogy részt vállaltak-e a társulati kötetek elkészítésében vagy sem. (51 fő kapott 2000–5000 koronányi segítyt.) A segélyezettek listáján gyakran szerepel a pénzkiutalás indoklásaként „régii tiszteletdíjának kiegészítése”, vagy hogy „munkatémája szintén később fog megállapíttatni, ami azonban az összeg kifizetésének akadályául nem szolgálhat”. A segélyezettek közt találhatjuk az idősebb nemzedék tagjait (Angyal Dávid, Fejérpataky László, Károlyi Árpád, Márki Sándor, Nagy Gyula, Takáts Sándor, Tagányi Károly), a középgenerációt, Szekfü és Hóman korosztályát, sőt a legfiatalabbakat (Bartonek Emma, Kossányi Béla, Mályusz Elemér és mások) is.⁸¹ Lényegében tehát az akkori történészközéletben hivatali keresetéből élő minden szakmabéli jelentős *fizetésekiegészítéshez* jut.

Klebelsberg személyesen indítványozza 1920 augusztusában, hogy hozzanak létre egy olyan könyvkiadó részvénytársaságot, amely, Széchenyi műveinek kiadásán túl, fedezné a tudományos társulatok kiadási igényeit is. A szervezést maga fogja össze, s hamarosan a székesfőváros, a Hangya Szövetkezet, a Pénzügyi Központ részvényeire és más alapítványokra – melyek megszerzésében Bethlen István is segítségére van – épülve megalakul a Széchenyi Könyvtár Könyvkiadó Rt. A kultuszminisztériumtól olcsó papírt szerez a kiadványok részére, majd amikor a nyomdák – ellensúlyozandó a kedvezményes papírt – nagyobb árat szabtak az előállításért, saját, altruisztikus nyomda alapítását sürgeti. Ennek eredménye-

79 Klebelsberg Kuno–Hóman Bálint, 1924. IX. 22. OSZKK Levelestár.

80 Gróf Klebelsberg Kunó hollandiai actiója a magyar történetírás érdekében. Századok, 1920/1–3:306–310. p.

81 A segélyezettek névsora: A Magyar Történelmi Társulat iratai. A Magyar Történelmi Társulat elnökének átirata a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-egyesület igazgatóságának. Budapest, 1920. II. 17. OSZKK Analecta.

ként jön létre 1921 nyarán a Czákó Elemér vezette *altruisztikus nyomda*, amelyből később kialakul a két világháború közötti történettudományos publikációk kiadója, az *Egyetemi Nyomda*.⁸²

E példákat, amelyek a „szervező” Klebelsberget mutatják be, kiegészítik azok az adatok, amelyek a történettudomány apróbb s nagyobb dolgaiban való személyes részvételéről tanúskodnak, s melyekkel hatalmas, kiterjedt levelezésében lép-ten-nyomon találkozhatunk, különösen 1922–1923-ig, amíg kultuszminiszterként a tárca egyéb területei felé nem fordul figyelme. Jól mutatja Klebelsberg munkastílusát – azt, hogy milyen következetesen ragaszkodott a *legkisebb ügyek kézben-tartásához* is – a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata Altruisztikus Nyomdájának egyik papírvásárlási ügyében való részvétele. 1922 júliusában megbízza Szabó István igazgatót, hogy Bécsben tárgyaljon a nagy külföldi papírgyárak képviselőivel 125 ezer kg olcsó papír vásárlásáról, szerezzen be mintákat, ajánlatokat, s ha a Károlyi Árpád, Domanovszky Sándor, Lukinich Imre, Eckhart Ferenc, Szekfü Gyula összetételű bizottság az üzletet kedvezőnek tartja, úgy szerződést is aláírhat.⁸³ Ezután ír Károlynak, a bécsi intézet igazgatójának, s kéri, segítsenek Szabó Istvánnak, s a döntést teljesen rájuk bízsa.⁸⁴ Majd kéri a bizottságot, hogy a bécsi magyar követség útján számjeles táviratban értesítsék, ha megfelelő üzletet tudnak kötni, hogy a szükséges pénzt azonnal küldhesse. Végül, mivel a minisztériumban meghagyta, hogy a papírgyárban érkező jelentésről azonnal értesítsék, vidéki útvjáról telefonon beszélte meg a kultuszminisztérium tisztviselőjével, hogy milyen feltételek mellett vásároljanak Károlyiék.⁸⁵

A csapat, Domanovszky Sándor

A Bécsi Magyar Történeti Intézetéről a negyed-, illetve félévi jelentéseken kívül rendszeresen, gyakran hetente kap beszámolót Klebelsberg az igazgatótól, Károlyi Árpádtól; s hogy e levelekben a takarítónőkről, a portáshányról, a szén magas áráról, a fűtési nehézségekről, a vásárolt törülközők és ágyak beszerzéséről éppen úgy szó esik, mint egy-egy újabb előkerült iratanyagáról, vagy hogy a munkatársak hol tartanak a kutatásban, a másolásban, az nem csak Károlyi kínos alaposságának tudható be.⁸⁶ Az elnök valóban tudni akart mindenről, s az első években szinte

82 A Széchenyi Könyvkiadó Rt. iratai. OSZKK Analecta. – Továbbá: Domanovszky Sándor: Emlékezés gróf Klebelsberg Kuno elnökségére. Századok, 1942/9–10:398–399. p.

83 OL Bécsi Magyar Történeti Intézet (továbbiakban: BMTI) iratai. 1. cs. 1920–1925. évi iratok.

84 Klebelsberg Kuno–Károlyi Árpád, 1922. VII. 10. OL BMTI iratai 1. cs. Ugyanerről még: Károlyi Árpád–Klebelsberg Kuno, Bécs, 1922. VII. 17. OSZKK Levelestár.

85 OL BMTI iratai 1. cs. 1920–1925. évi iratok.

86 Az 1922–1928 közötti kelt jelentések fogalmazványa, illetve másolata: OL BMTI 3. cs.; Károlyi Árpád Klebelsberghez intézett, s már eddig is idézett nagyszámú levelei: OSZKK Levelestár.

minden jelentősebb kérdésben véleményt nyilvánított, a vezetésben ténylegesen osztozott Károlyival.⁸⁷ Ha a bécsiek közül bárki – Károlyi, Eckhart, Szekfű, Zsinika, Lukinich – hazalátogatott, kötelességének tartotta kihallgatáson megjelenni az elnök-miniszternél, aki legtöbbször nem is hivatalában, hanem hidegkúti villájában fogadta őket.⁸⁸ Jellemző, hogy Károlyi még olyan – az intézeti ügyek vitelében is kicsinynek számító – kérdésben is kikérte véleményét, mint: kinek adjanak másolási munkát, vegyenek-e „foto apparátot” vagy sem stb.⁸⁹ A bécsi intézet alapszabályainak alapelveit személyesen beszéli meg a tervezetet készítő Károlyival,⁹⁰ ahogy néhány évvel korábban a Fontes-alapszabályoknál is ő végezte az alapelvek kijelölését és a végső megformálást.⁹¹ Mint Domanovszky említi, Klebelsberg még miniszter korában is hivatalba menet belátogatott néha a *Századok* szerkesztőségébe, hogy a szerkesztőtől a megjelenő újabb számról tájékozódjék, s lejárt az altruisztikus nyomdába megnézni, az új gépek hogyan működnek.⁹² Ő dönt végső fokón a Fontes-kötetek témájáról, noha itt Domanovszky és elsősorban Károlyi véleményére hallgat, tőle lehet haladékokat kapni a határidőkre, hozzá fordulnak javaslataikkal, terveikkel.⁹³ Ugyanakkor ad arra, hogy beszédeinek nyomtatott szövegét megküldje majd minden jelentősebb történésznek, s ne hagyja válaszlatlanul a hozzá érkező nagyszámú levelet. Olyan tudományszervező, aki képes maga köré gyűjteni a magyar történészgárda akkori legjobb erőit. Ügyesen felül-emelkedik a történészfront személyeskedő torzsalkodásain, noha a hozzá közel állóknak leginkább személyesnek számító dolgaiban is eljár. Tudjuk, hogy Szekfűt – fenntartásai mellett – mennyire támogatta: segítette a „Három nemzedék” megjelentetését s egyetemi tanári kinevezését.⁹⁴ Sőt Károlyi Árpád fizetésrendezésében maga jár el, s amikor a „jó öreg barát”, ahogy a miniszter nevezi az agg bécsi levéltárost, nővére tűrhetetlen budapesti lakásviszonyaira panaszkodik, utánajár s elintézi azt.⁹⁵ De van gondja, hogy Lukinichet és Domanovszkyt ne érje anyagi

87 Vö. erre: Csánki Dezső – aki ekkor a Gyűjteményegyetem ügyvezető alelnöke volt – hasonló értelmű sorait. OL BMTI iratai. 1. cs. 1920–1925. Csánki Dezső–Károlyi Árpád, Budapest, 1924. VII. 22.

88 Lásd Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula, Károlyi Árpád Klebelsberg Kunóhoz intézett leveleit. OSZKK Levelestár.

89 Károlyi Árpád–Klebelsberg Kuno, Bécs, 1923. III. 18., IV. 14. OSZKK Levelestár.

90 Károlyi Árpád–Klebelsberg Kuno. Bécs 1923. VIII. 22. OSZKK Levelestár.

91 *Huszt József*: i. m. 75. p.

92 *Domanovszky Sándor*: Emlékezés gróf Klebelsberg Kuno elnökségére, i. m. 390., 392. p.

93 Vö. Lukinich Imre (Bécs, 1922. X. 11.), Domanovszky Sándor (Bécs, 1922. VII. 4.), Hajnal István (Budapest, 1922. IX. 15.), Mályusz Elemér (1924. IV. 8.) és Szekfű Gyula (Bécs, 1920. X. 11.) levelét Klebelsberg Kunóhoz. OSZKK Levelestár.

94 Szekfű köszönő sorai a „Három nemzedék” ügyében: Szekfű Gyula–Klebelsberg Kuno, Bécs, 1920. X. 11. OSZKK Levelestár; az egyetemi tanári kinevezésről: Szekfű Gyula–Klebelsberg Kuno, Budapest, 1925. VII. 9. Uo. [E kötetben: „Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével” c. tanulmány.]

95 Károlyi Árpád–Klebelsberg Kuno, Bécs, 1922. IV. 20., IV. 22. OSZKK Levelestár.

károsodás bécsi kutató „kirándulásaik” miatt,⁹⁶ sőt az utóbbinak kinntartózkodása idején családi ügyekben is segítségére van.⁹⁷

A „történelem egyes tudományos kérdéseiről és idevonatkozó terveinkről” értekezni – vallja később a miniszter Károlyinak – „kedves foglalatosság volt nekem” (Kiemelés tőlem – G. F.). Mint mondja, a miniszternek mások kezdeményezéseivel, gondolataival, terveivel kell foglalkoznia, „s alig marad idő arra, hogy valami olyat tegyen, ami neki egyénileg örömet okoz”.⁹⁸

Ahogy minden vezető politikája gyakran azzal vizsgálzik, vajon képes-e maga körül megfelelő felkészültségű és operatív emberekből álló vezető garnitúrát kialakítani, úgy a klebelsbergi tudománypolitikának is egyik sarkpontja volt a színvonalas végrehajtó és a szűkebb tanácsadói kör létrehozása. Ezek segítségével könnyen kezében tarthatta a magyar tudományosságot, hiszen ez azt is jelentette, hogy az 1920-as évek tudománypolitikai vezetése egy maroknyi, jórészt történészlevéltáros tudós-politikus kezébe került. Idetartozott a szerényebb történészi kvalitású, inkább hivatalnok Csánki Dezső, akit állítólag nem kedvelt, de tény, hogy hozzásegítette tekintélyes pozícióinak további gyarapításához.⁹⁹ E kör tagja volt Hóman Bálint, aki tudományszervezési kérdésekben programadó jelleggel is konkretizálta, a berendezkedő kurzus igényeinek megfelelően „elmélyítette” a klebelsbergi koncepciót, s akinek tanulmányaira beszédeiben nemegyszer érezhetően maga Klebelsberg is támaszkodik.¹⁰⁰ Idetartozik még – s nézeteikben is, emberileg is Klebelsberghez legközelebb állanak – Károlyi Árpád és Domanovszky Sándor. Itt most néhány szóval *Domanovszky szerepét* szeretnénk csak kiemelni.

Az élete legnagyobb részét – ahogy maga értékelte – a „tudomány adminisztrálásával” eltöltő historikus illetén szerepe az 1919-et követő években alakul ki. Mint a *Századok* szerkesztője, igyekszik fenntartani a történészek más-más csoportjaival is a jó viszonyt. Mint ekkor írott levelei tanúsítják: törekedett tárgyilagosan megítélni a Klebelsberg vagy a maga számára kevésbé kedves személyeket is. Klebelsberg a történészek közül személyesen vele érintkezik a leggyakrabban, általában vele (és Károlyival) konzultálja meg az újabb elképzeléseket, terveit. Domanovszky nem annyira eszmei tanácsadó, mint inkább kivitelező az adminisztratív ügyekben Klebelsberg mellett. Szervezi a Széchenyi Bizottság üléseit, viszi a Széchenyi Kiadó Rt. ügyeit, 1921-ig vezeti a Fontes, a Széchenyi Kiadó, a Diplomáciai Iratok pénztárkönyvét, s ő tartja jórészt a kapcsolatot a Takarékpénz-

96 Lásd Lukinich Imre (Bécs, 1923. III. 3.) és Domanovszky Sándor (Bécs, 1923. II. 3.) levelét Klebelsberg Kunóhoz. OSZKK Levelestár.

97 Domanovszky Sándor–Klebelsberg Kuno, Bécs, 1922. VII. 27. OSZKK Levelestár.

98 Klebelsberg Kuno–Károlyi Árpád, 1930. IX. 15. OSZKK Levelestár.

99 Csánki Dezső az 1920-as évek elején az Országos Levéltár főigazgatója, az OMGYE ügyvezető alelnöke volt.

100 Gondolunk mindenekelőtt Hóman Bálint: A magyar tudományosság jövője c., a Budapesti Szemlében 1920-ban (181. köt. 518–519. sz. 127–161. p.) megjelent tanulmányára. [Hóman Bálintról e kötetben: „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmányban.]

tárak és Bankok Egyesületével (TÉBE), illetve Hegedűs Lóránttal. Szinte összekötő a bécsi történeti intézet, a hazai tudománypolitikai csúcsszerv: a Gyűjteményegyetem és Klebelsberg között. A fiatalok bécsi kiküldését kezdettől fogva ő intézi, s a Gyűjteményegyetem ilyen jogait teljesen Domanovszky gyakorolja. Gyakran ő foglalkozik a „Fontes” egyes kötetének technikai ügyeivel is: tárgyal a nyomdával, gondja van a klisékre, a név- és tárgymutatókra stb.¹⁰¹

Visszatérve a tudományszervezési kérdésekhez, talán az itt vázolt elgondolások, a történettudományt érintő felsorakoztatott adatok meggyőzhetnek arról bennünket, hogy a klebelsbergi tudományszervezési program, ami a Monarchia felbomlásának előestéjén (1917) kezdett kialakulni s az 1920-as évek elején bontakozott ki (1922–1924), az első volt, ami a *hazai polgári tudományosság történetében az átfogó tudományszervezés igényét* jelezte, és abból *sokat meg is valósított*.

Szervezett tudománypolitika és a központosítás hátránya

Csak röviden szeretnék utalni arra, hogy Klebelsberg törekvése a tudományos élet szervezetté tételére – túl a dolgok politikumán, melyre még visszatérünk – természetesen igen sok túlzáshoz is vezetett. Így például már a kortársak is vitatták, hogy helyes-e a tudománypolitika olyan mérvű *centralizáltsága*, mint az a Klebelsberg által létrehívott szervezetek, intézmények keretében (Országos Magyar Gyűjteményegyetem stb.) volt,¹⁰² vagy nyernek-e valamit a nagy átszervezésekkel a kisebb, a speciális, szűkebb szakprofilú gyűjtemények stb. Mindenesetre Klebelsberg kezdeti tudománypolitikai működésére, mely a történettudományt érintette leginkább, ez a túlzott centralizálásra törekvés nem jellemző.

E nagyszabású tudományszervezési program már önmagában is jelentős állomásnak számít a polgári tudományosság történetében, de még inkább annak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy a Történelmi Társulat első nagy szervezési programjainak meghirdetése után bukkan fel a hazai tudományos közéletben mind gyakrabban az igény: *szervezett tudománypolitikára van szükség*. Ezt sürgeti a klebelsbergi tudománypolitikai elveket „lebontó” s a gyakorlati szervezésre sok ötletet, egyéni elgondolást adó Hóman Bálint,¹⁰³ ezt hangoztatja „kultúrpolitikai irányelvei”-ben Kornis Gyula,¹⁰⁴ egy ilyen koncepció keretében látják az Akadémia adminisztratív vezetői a hazai tudományosság fellelegvárának „megmentését”, s ennek eredménye lesz azután, hogy „a nemzeti nagy célok” szellemében – mint Magyar Zoltán, Klebelsberg tudománypolitikájának első számú minisztériumi

101 Domanovszky levelei Károlyi Árpádhoz és Klebelsberghez. OSZKK Levelestár és OL BMTI iratai 1. cs. [Domanovszkyról részletesen e kötetben: „Domanovszky életpályája. Történetíró, kutatósszervező, szerkesztő, tanár” c. tanulmány.]

102 Még a klebelsbergi „törzsgárdához” tartozó Kornis is korholja a „puszta centralizációs mániát” a kis könyvtárak Gyűjteményegyeteméhez csatolásakor. Kornis Gyula–Hóman Bálint, 1927. IV. 12. OSZKK Levelestár.

103 Hóman Bálint: i. m. 94. p. („Művelődéspolitikai” c. kötet, 1938.)

104 Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei. Bp., 1921. 2. p.

adminisztrátora mondotta – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kebelén belül is kialakul a tudománypolitika átfogó bürokráciája.¹⁰⁵

S végezetül egy megjegyzés: hogy a tudomány szervezettségének Klebelsberg milyen nagy jelentőséget tulajdonított, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy néhány év múlva, a *tudománypolitika* jellemzésekor ennek két ismervét állapítja meg: „*az illető nemzet összhelyzetének szem előtt tartását*” és azt, hogy „*évek hosszabb során át következetes munkával megvalósítandó rendszeres programot* állítanak fel a tudományok különböző ágainak *tervszerű kifejlesztésére*” (Kiemelés tőlem – G. F.).¹⁰⁶

FINANSZÍROZÁS: MECÉNÁSOK – ÁLLAMI DOTÁLÁS

Azok az írások, kisebb értékelések, amelyek történeti irodalmunkban érintették a klebelsbergi tudománypolitikát, általában elismeréssel említik – ha szólnak erről –, hogy a Történelmi Társulat elnöke a tudományos kiadványokhoz a legrosszabb gazdasági helyzet idején is szerzett pénzt, gazdag mecénásokat.¹⁰⁷ Valóban, Klebelsberg, mint beszédei is igazolják, a szervezett tudománypolitika fontos részének tartotta a tudományos vállalkozások tervszerű anyagi dotálását. Azóta van tudománypolitika a világon, mondja „A magyar tudománypolitika alapvetése” című műhöz írott előszavában, mióta „a német birodalom [...] mozgásba hozta Németország állami és társadalmi erőit”.¹⁰⁸ A dualizmus kori Magyarország kultúrpolitikáját is azért bírálja, mert a kedvező gazdasági helyzet idején nem építeték ki a tudomány állami, tervszerű támogatását.¹⁰⁹ Klebelsberg tevékenységének fontos oldalát világítja meg annak számbavétele, hogy mikor és hogyan próbálta a társadalmi és állami anyagi erőforrásokra támaszkodva előteremteni a nagy tudományos tervekhez szükséges összegeket.

Császárok, hercegek

Mivel a Történelmi Társulat társadalmi alapon szerveződő egyesület volt, az államtól csak igen kevés dotációt kapott,¹¹⁰ a Társulat keretében a pénzszerzési lehetőség az évdíjas, rendes tagok számának gyarapítása, az alapító tagok vagy

105 Magyar Zoltán: Tudományos életünk virágzásának feltételeiről (1927). In: A magyar tudományos nagyüzem megszervezése. Nyolc év a magyar tudományos élet kormányzatában. Bp., 1931. 109., 7. p.

106 A magyar tudománypolitika alapvetése. (Szerk. Magyar Zoltán.) Bp., 1927. Előszó.

107 Ember Győző: A Magyar Történelmi Társulat száz éve. Századok, 1967/6:1155. p.; H. Balázs Éva: A Történelmi Társulat könyvkiadásának száz éve. Uo. 1171. p.

108 A magyar tudománypolitika alapvetése, i. m. Előszó.

109 BCT. 35. p. (1920), 41. p. (1921).

110 A költségvetés állandó évi hiányát 1911-től a VKM-től és a fővárostól kapott 2000–2000 koronával igyekeztek megszüntetni. Ezenkívül a Társulat más állami dotálásban nem

pedig a nagyobb összeget jelentő alapítványok révén kínálkozott. Az első – az „évdíjas tagok” gyarapítása – alig-alig jelenthetett valamit, sokkal inkább az alapító tagok beszerzése. A Társulat anyagi bázisának jelentősebb részét épp az általuk befizetett összegek és a nagyobb alapítványok képezték.

Az ezek gyarapításában rejlő lehetőségeket már felismerte a világháború idején a Társulat elnöke, Thallóczy Lajos is. Amikor a Társulat élére került, azt első sorban az anyagi nehézségek – és tegyük hozzá: az érdeklődés hiánya – miatt az elhalás veszélye fenyegette. Az igen nagy tekintélynek örvendő bécsi történész-politikus, kihasználva hatalmas ismeretségi körét és udvari kapcsolatait, két év alatt magas rangú és gazdag embereket szervezett be alapítónak a Társulatba. Csak néhány példát említve: 1915-ben lesz tag az öreg császár (4000 K) s az uralkodó-család többi tagja (Jenő főherceg – 400 K; Ferenc Salvator főherceg – 400 K; Károly Ferenc József főherceg – 600 K), Lipót bajor király (500 K),¹¹¹ majd Thallóczy ajánlja alapítónak Frigyes főherceget (1000 K) s a bécsi politikai élet olyan ismert alakjait, mint báró Conrad von Hötzendorfot (200 K), von Tschirschky-Bögendorff bécsi követet, sőt 1916 májusában a Történelmi Társulat tagja lesz II. Vilmos német császár is.¹¹² Az előkelő alapítók a Társulat számára a jelentős pénzösszegek mellett a társadalmi rangot, az elismerést is jelentették. Ugyanakkor a Monarchia vezetésében jelentős szerepet vivő és közismert személyek belépése maga után vonta a hazai arisztokrácia, egyes esetekben intézmények, vármegyék csatlakozását, alapítványait is.¹¹³

Klebsbergnek elnöksége kezdeti szakaszán a nagy tervek megvalósításához hatalmas összegeket kellett alapítványok révén előteremtenie. Mint arról már szoltunk, a világháború alatt s az 1920-as évek elején, az inflációban a nyomdatermek előállítási költségei igen gyorsan emelkedtek, s még a több ezer koronás alapítvány is mindössze egy-egy kötet, később már csak egy-két ív költségeit fedezte. Klebsberg vállalta a versenyfutást a pénzümorrallal, a kiadási költségek emelkedésével. A Társulat világháború utáni működésében így a *mecénások szervezése* jelenti számára az egyik fő feladatot. Kik voltak ezek a mecénások?

Az arisztokrácia: rang, presztízs, de kevés pénz

Először a magyar arisztokráciáról kell szólni, illetve az arisztokrácia egy szűkebb, a tudománypártolásra hajlandó részéről. A Társulat történetének első fél évszázá-

részesült. Vö. erre: A Magyar Történelmi Társulat 1911 évi okt. hó 19-én d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének jegyzőkönyve. Századok, 1911. 743. p.; Lukinich Imre: i. m. 108. p.

111 Domanovszky Sándor: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1915. évi működéséről. Századok, 1916/4–5:323. p. [Thallóczyról részletesen e kötetben a bécsi magyar történet-szokról írott fejezetben: „Szekfü Gyula Bécsben...”].

112 Századok, 1916/6: 425. p., Századok, 1916/7–8:558. p.

113 Erre a Századok 1915., 1916. évfolyamaiban a Társulat választmányi üléseiről készült jegyzőkönyvek.

dában az arisztokrácia mindenütt megtalálható. Elnöki tisztséget viselnek,¹¹⁴ „történelmi nevükkel” is emelve a Társulat „fényét”, esetleg maguk is tevékenykednek műkedvelő historikusként. Levéltáraik „átbúvárlása” a Társulat vidéki vándorgyűléseinek gyakori programja (az 1869. évi vándorgyűlésen még meg is fogalmazták, hogy városi levéltárakat nem fognak böngészni, hanem főként „nemesi levéltárakat”).¹¹⁵ Kiadatják családjuk levéltárát – mely történeti szerepükről, nagyságukról tanúskodik (Telekiek, Zichyek) –, ezzel is „anyagi áldozatokat” hozva a történetírásért, munkát adva egy-egy historikusnak. Számukra a Társulat azzal, hogy „történelmi”, a történelemmel foglalkozik, azt is jelenti, hogy az ő történetükkel, az ő családjuk múltjával foglalkozik. S a nemesi történetfelfogás – bár-hogy is szétválék a köznemesség külön „köznemességi tudata” az arisztokráciától – valóban ennek szellemében kutatta a magyar históriát... Szereplésük, ottlétük a társulati életben mutatója annak a kiemelt társadalmi-politikai szerepnek, amelyet a magyar arisztokrácia hagyományosan játszott az Osztrák–Magyar Monarchia politikai életében. A vesztes háború, 1918 után ez a közéleti súly kétségtelenül óriásit csökkent, s a számukra kínálkozó szerepkör is – különösen a királypuccsok után – összezsugorodott. Birtokuk, gazdaságuk is megcsappant, s noha a politikai élet vezetésében továbbra is ott vannak, erre már inkább csak az előretörő közeposztályokkal szembeni politikai tapasztaltságban való előnyük segíti őket. S ez a változás érezteti hatását, lemérhető az arisztokrácia „tudománypártoló” tevékenységén is. Ahogy esik politikai súlya, csökken aktivitása, úgy esik tudománypártoló hajlandósága is. Az, hogy a Történelmi Társulat mecénásai között 1919 után felbukkan egy-egy történelmi család sarja, vetülete annak a rövid ideig tartó útkezesnek, amellyel egyes magyar arisztokrata körök, vagy talán helyesebben egyes arisztokraták, keresték helyüket a Horthy-rendszer politikai-társadalmi életében.

Klebsberg – úgy tűnik – világosan látta, miben és mennyire „hasznosítható” a hazai arisztokrácia a tudománypártolás terén. Igyekszik kamatoztatni egyesek még meglevő szándékát: ápolni a családi hagyományokat, a hagyományos közéleti szerepet, gondozni a család történeti múltját. Amikor például 1920-ban Károlyi Árpád a bécsi Staatsarchivban rábukkan Széchenyi István lefoglalt hagyatékára, Klebsberg azonnal felszólítja a család tagjait, hogy fedezzék a kiadási költségeket, s a két Széchenyi unoka, gróf Teleki Tiborné és gróf Károlyi Lajosné ad is 200 000 koronát, ami akkor a kötet megjelentetéséhez elegendőnek látszott.¹¹⁶ Végeredményben hasonló az indítéka a nádorkötetek megindításának, illetve ez lesz az alapja József főherceg társulati közreműködésének is. (József főherceg a József nádor kiadvány részére 1922. januárban 400 000 koronát ajánlott meg.)¹¹⁷

114 Ember Győző: i. m. 1167. p.

115 Az 1869. V. 29-i választmányi ülés anyagaiból idézi Lukinich Imre: i. m. 33. p.

116 OSZKK. A Magyar Történelmi Társulat iratai. Döblingi hagyaték.

117 [A nádorkötetek és a Fontes-sorozat tematikájának alakulásáról vö. e kötetben „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése”, valamint „József főherceg, a magyar nádor. Egy forráskiadvány keletkezéstörténete és utóélete” c. tanulmányokat.]

Az arisztokrata támogatók közül a társulati közéletben leggyakrabban *Esterházy Pállal* találkozhatunk, aki adott arra, hogy az ország legnagyobb földbirtokosához méltó társadalmi szerepet vigyen. Nemcsak bújtatja birtokán a nyugat-magyarországi irredentákat,¹¹⁸ hanem bécsi palotájában otthont ígér – az egyébként erősen legitimista színezetű – Bécsi Magyar Akadémikusok Egyesületének.¹¹⁹ Ugyanakkor 1920 nyarán a szerveződő s a bécsi volt gárdapalota harmadik emeletén három szobával rendelkező Bécsi Magyar Történeti Intézetnek a hercegi palota bútorraktárából kiutalja a hiányzó berendezési tárgyakat.¹²⁰ Rendeztetni akarja a hatalmas családi levéltárat s közzéadni a Társulat kiadványaként a levéltár legfontosabb anyagát, ezért állandó állást biztosít egy levéltárosnak, aki mindezt elvégzi. (Így kerül Hajnal István az Esterházy-levéltárba.¹²¹) A Társulatnak természetesen szüksége volt a herceg jóindulatára: anyagi segítsége mellett a hatalmas családi levéltár az újkori kútfőkiadáshoz elengedhetetlenül fontos anyagokat tartalmazott.

József és József Ferenc főhercegek

A mecénások között kell szólni *József főherceg* szerepéről is. A hatalomból gyorsan kipottyant főherceg a Horthy-korszak egyik első közjogi méltóságát foglalta el. Azzal, hogy őt a Társulat „elnyerte magának”, igen sokat emelt annak tekintélyén. Ha megjelent egy-egy felolvasóülésen, ahol ilyenkor igyekeztek „megfelelő” témát napirendre tűzni,¹²² az előkelő vendégek egész sora foglalt helyet a sorokban, s ez azt is jelentette, hogy a napilapok híradásai között ott szerepelt a társulati ülés is.

Klebensbergnek igen jó kapcsolatai voltak a Habsburg-családdal. Még államtitkárként megismerkedett a főhercegekkel: Károlyival, Albrechtel, Józseffel. Tudjuk, hogy Károlynak, trónra lépte előtt, Klebensberg adott tájékoztatást magyar ügyekben,¹²³ s Józsefnek ő volt egyik belső tanácsadója, kit halálakor az özvegyhez intézett levelében a főherceg „meghiitt jó barátjának” nevezett.¹²⁴ A főherceggel az állandó jó viszonyt Klebensberg műveltségé mellett elsősorban az tartotta

118 Páter Zdravec titkos naplója. (Szerk. és bev. Borsányi György.) Bp., 1967. 181–182. p.

119 OL KüM. Sajtó- és kulturális ügyosztály. Bécs 1920–14–24325. sz. A sajtóosztály feljegyzése.

120 *Károlyi Árpád*: A Bécsi Magyar Történeti Intézet első lusztruma (1920–1925). Levéltári Közlemények, 1925/1–4:290. p.

121 [Esterházy Pál tudománypártoló tevékenységére vö. e kötetben: „Hajnal István történetírása” c. tanulmányt.]

122 Általában az elnöksége alatt futó kérdések tárgyalásánál vagy akkor jelenik meg, ha nádor öséről esik szó. (Századok, 1920/3–10:220. p., 1923/7–10:387. p.) [E kötetben a Habsburg-kérdéssel és József főherceg szerepével külön tanulmány foglalkozik: „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése”.]

123 Károly király kabinetirodájá–Klebensberg Kuno, Bécs, 1917. V. 29. OSZKK Levelestár.

124 József főhg.–Klebensberg Kunoné, 1932. X. 12. OSZKK Levelestár.

melegen, hogy fiának, a fiatal József Ferenc főhercegnek (1895–1957) legszorosabb baráti köréhez tartozott. A művészetek és a tudomány iránt érdeklődő – igaz, hogy atyjánál kevésbé fogékony – fiatal főherceg szinte minden kérdésben kikéri Klebensberg tanácsát. Érdeklődik az oktatási ügyek iránt; javasolja: hívjanak létre a minisztériumban egy „irodalmi szakosztályt”; Klebensberggel beszél meg a háború újabb fejleményeit, a Duna-szabályozás kérdéseit, s tőle kér olvasmányokat is. Így jutnak a fiatal huszártiszt-főherceg kezébe történeti-politikai művek, és így lesz József Ferenc a Konstantinápolyi Intézet elnöke.¹²⁵ (S mint arra már utaltunk, az, hogy a történeti kutatás terén Klebensberg későbbi tervei közül a legfontosabbak már hangot kapnak a főherceg megnyitóbeszédében, annak az a magyarázata, hogy a beszédhez a „direktívákat” Klebensberg írta meg.¹²⁶)

Klebensberg és a fiatal főherceg „társalgási köréhez” tartozott gróf *Bánffy Miklós* is, a 20. század magyar arisztokratáinak sajátos alakja.¹²⁷ Rajong a zenéért, színházért, irodalomért. Több regény, dráma szerzője, s festőként is elismert. Ott találjuk a Konstantinápolyi Intézet megszervezésénél, annak elnökségi tagja;¹²⁸ a forradalmak leverése után élénken részt vesz a politikai életben (egy ideig külügyminiszter), s egyik szervezője Klebensberg hollandiai pénzszerzési akciójának.¹²⁹

125 József Ferenc főhg.–Klebensberg Kuno, 1916. VII. I., IX. 2., XI. 11., 1917. I. 20., VI. 8. OSZKK Levelestár.

126 József Ferenc főhg.–Klebensberg Kuno, 1916. XI. 11. OSZKK Levelestár.

127 *Bánffy Miklós* (írói nevén Kisbán, 1873–1950): Régi erdélyi család sarja. Kolozsváron és Budapesten jogot tanul. Fiatalkora óta részt vesz a közéletben: szabadelvű, pártonkívüli, majd munkapárti politikusként országgyűlési képviselő (1901–1906, 1910–1918); a nemzeti koalíció alatt Kolozsvár és Kolozs vármegye főispánja (1906–1910); kormánybiztosként az 1916. évi királykoronázás főrendezője (pacifistaként a hadirokkantakat is felvonultatja a díszmenetben). A Bethlen-kormány külügyminisztereként (1921–1922) eléri, hogy Baranyából kivonuljanak a szerb csapatok, s a Sopron környéki népszavazáson a vidék magyar maradjon; tárgyal a genovai konferencián (1922), ahol a kor közéleti szereplőiről készít karikatúrákat. 1926-ban hazatér Erdélybe, s bekapcsolódik a romániai magyar közéletbe; elvállalja a Magyar Népközség elnöki tisztségét (1939–1940). A területrevízió után a magyar országgyűlés felsőházának tagja (1940). A második világháború alatt, Kállay Miklós magyar miniszterelnök titkos megbízásával, Bukarestben tárgyal az esetleges román–magyar közös, majd Horthyval a magyar kiugrásról. A háború után Romániában a németekkel való kollaborálással vádolják, birtokait elkobozzák, művészi működését lehetetlenné teszik. 1949-ben, betegen, visszatelepül Budapestre. 1976-ban kerül végső nyughelyére. a kolozsvári családi kriptába. A nagy nyelvtudású politikus otthonosan mozgott a színház (az Operaház és a Nemzeti Színház közös intendánsa, 1912/13–1918; a Kisfaludy Társaság tagja, 1916), a képzőművészet (Székely Bertalantól festeni s rajzolni tanul) és a zene világában is (több hangszeren pódiumszinten játszik). Erdélybe visszatérve az ottani magyar irodalmi élet meghatározó alakja. A Monarchia utolsó éveiről, az erdélyi és a magyarországi arisztokrata osztályostársai életformájáról ad kíméletlen rajzot főművében, az „Erdélyi történet” c. trilógiában (1934–1940).

128 Századok, 1917/2–3:202. p.

129 Századok, 1920/1–3:318. p.; *Domanovszky Sándor*: Emlékezés gróf Klebensberg Kuno elnökségére, i. m. 394. p.

Tudományos tervek tematikái és a politika

De e segítségadás mellett mit mutatnak a tények a másik oldalon? Azt, hogy mind- ez elég erősen érezte hatását a *tudományos tervek alakulásán*, a tudományos munkán. Az például közismert és bizonyítható, hogy a Fontes-sorozat programjába a főherceg-nádorok iratainak (József, Sándor Lipót, István) kiadására akkor került sor, amikor József főherceg mint a Társulat legelőkelőbb mecénása megjelenik.¹³⁰ Érdekes és jellemző volt Baranyai Béla „találkozása” az Esterházyakkal. A Fontes-sorozat egyik kötete az Einrichtungswerk születésének körülményeit, történetét tárgyalta volna. Az anyag összegyűjtésével, válogatásával és a bevezető megírásával a lelkiismeretességéről és filológusi hajlamáról ismert Baranyait bízták meg. A kutatások közben bebizonyosodott, hogy az 1687–1688. évi országgyűlések az 1687. XII. 8-i koronázási eskü „alapíratát” úgy csempészték be az 1687–1688. évi törvényekbe. E clausulához – melyet „azért tartottak fontosnak, hogy Magyarországot einrichtolni lehessen” – a rendek nem is járultak hozzá. A csalást a nádor, Esterházy Pál követte el, akit az udvar „kellemetlen függő ügyeinek reá nézve kellemes elintézésével” fizet meg. A fiatal kutató kétségbeesett levelet ír Klebelsbergnek: aényt kihagyni nem szabad, ez vétene a tudomány ellen, ha viszont megjelenik így, akkor azt „átveszi a hírlapirodalom, felfűjja, elmérgesíti, s kétségtelenül igyekszik az Esterházyak birtok jogcímének erkölcsi alapjait meg-ingatni”. A család pedig megijed, elzárkózik, elzárja levéltárát. Példája hat, s a többiek is eldugják irataikat.¹³¹ A kötet évről évre késik, s így a kérdés nem éleződik ki, de a példa jól jellemzi, milyen szempontokra kellett tekintettel lenni a kutatómunka során. S ha már az Esterházyaknál tartunk, annak említése is idekíváncs- zik, hogy a fiatal herceg néha mennyire túlzásba vitte a mecénási szerepet: a levél- tárosnak hozzá kerülő Hajnal Istvánt először támogatásáról biztosítja, majd hamarosan kiderül, hogy – mint Hajnal írja – amolyan „hercegi tudor”-nak tekinti csak. Pedig a fiatal tudóst írástörténeti munkája első sikerei s a magántanári habi- litáció után nem lelkesíti a családi levéltárosi állás, s az, hogy ő a „Történeti Társulat nagykövete Esterházy herceg mellett”.¹³² A herceg és gróf Esterházy Mór- ic megígéri Hajnalnak, hogy „öt pesti tudós társaságba belépnek alapítól”, de min- denképp arra akarják bírni, hogy az Esterházy család történetével foglalkozzék.¹³³

Ezek a kiragadott példák valamennyire érzékeltetik, hogy mit jelentett a tudom- anyban, a tudománypolitikában a közéleti szerepet vívó vagy arra vágyó arisz-

130 H. Balázs Éva: i. m. 1172. p. [E kötetben részletesen: „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése” c. tanulmány.]

131 Baranyai Béla–Klebelsberg Kuno, Bécs, 1922. XII. 9. OSZKK Levelestár.

132 Hajnal István–Klebelsberg Kuno, é. n. OSZKK Levelestár. [Hajnalról e kötetben: „Hajnal István történetírása” és a „Fejezetek a történettudomány történetéből, 1920–1949. Olvasó- napló” c. fejezetekben.]

133 Hajnal István–Klebelsberg Kuno, Kismarton, 1923. III. 16. Klebelsberg azt a megoldást javasolja, hogy a Fontes-sorozatban adjanak ki egy Esterházy–Haydn-kötetet, s ezt Hajnal írja meg.

tokraták mecénássága. S noha Klebelsberg sokszor hangoztatja, mennyire szüksé- ge van a magyar kultúrának az arisztokrácia támogatására, sőt a miniszter nézeteit oly szívesen felkapó Kornis külön cikket is ír „Arisztokráciánk kulturális feladatai- ról” címmel, hosszan értekezve arról, hogy az arisztokratáknak milyen, „az ősök történeti kultuszán alapuló” „sajátos erejük” van, a magyar arisztokrácia már csak elvéve áldoz a tudományra.¹³⁴ Ha viszont ad, mint az idézett egy-két példa is mutatja, az magával hozza mindazokat az elvárásokat, amelyeket feudális ősei idején is maga után vont. A fiatal Esterházy ugyanazokkal az „igényekkel” lép fel családi levéltárának kezelőjével szemben, mint amilyenel nagyapja, dédapja lépett volna fel. Csak éppen, mint ahogy Kornis ostromozza fentebb idézett cikké- ben a „mai” arisztokráciát, már egyáltalán nem mutatnak „a régibb főúri nemze- dékhez” hasonló érdeklődést a kultúra iránt.¹³⁵

Nagytőke: csendben, de sok pénzzel

Az érdemi pártfogásban, amikor nem elsősorban a név „kölcsonzéséről” volt szó, hanem a nagy összegek felajánlásáról, sokkal gyakrabban találkozunk a *nagytőke képviselőivel*, mint az arisztokratákkal. Amíg korábban a Társulat ténylegesen a vidéki gazdagabb nemesi réteg, az arisztokraták, egyletek és a tisztviselő értel- miség által fizetett tagdíjakra, alapítványokra támaszkodott, addig a világháború végén és az 1920-as évek elején az új program anyagi alapjának előteremtésekor már megváltozik a helyzet. 1917. április 26-án hangzik el az újkori források kiadá- sát meghirdető Klebelsberg-beszéd, s a Domanovszky által jegyzett Fontes-folyó- számlán már 1917 májusában ott szerepelnek a hat nagy hazai pénzügyi intézet által adott összegek. Május 4. és 16. között a következő bankok tettek alapítványt: Pes- ti Magyar Kereskedelmi Bank (10 000 K), Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egye- sület (10 000 K), Magyar Általános Hitelbank (10 000 K), Magyar Bank és Keres- kedelmi Rt. (10 000 K), Magyar Jelzálog Hitelbank (6000 K), Magyar Agrár- és Járadék Bank Rt. (4000 K),¹³⁶ s a listán 1920 júliusáig a felsoroltakon kívül csak a Vallás- és Köznevelésiügyi Minisztérium 21 000 koronás tétele, a Lukinich Imre által befizetett 10 000 K (valószínűleg nem saját pénze) és a hollandiai gyűjtés 2458 koronája szerepel. Azaz, szinte egyik pillanatról a másikra, a gyűjtések jelen- tős százalékát a bankok „jótékonykodási” alapjából befizetett összegek tették ki.

De az 1920-as évek elején az arány még inkább eltolódik a tőke, s elsősorban a pénzügyi intézetek felé. Azon az íven, amelyre a „Gr. Széchenyi István döblingi iro- dalmi hagyatéka” című kötet kiadási költségére összegyűlt összegeket feljegyez-

134 Kornis Gyula: Arisztokráciánk kulturális feladatai (1922). In: *Uő: Kultúra és politika. Tanulmányok* (Bp., 1928.) c. kötetben, 193–194. p.

135 Uo. 194. p.

136 „Magyarország újkori történetének forrásai” c. folyószámla kiadásainak és bevételei- nek csoportosítása. Első gyűjtés a Fontesre. A Magyar Történelmi Társulat iratai. OSZKK Analecta.

ték, az említett Széchenyi unokákon és Sigray Pálon kívül (összesen 200 500 K) a Hangya Szövetkezet és a Hangya Ipari Rt. 10 000 koronája, a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, az Első Magyar Általános Biztosító Társaság 25 000–25 000 koronája, a Biztosító Intézetek Országos Szövetkezetének 20 000, a TÉBE 100 000 és Fenyő Miksa 100 000 koronája olvasható. De a Széchenyi Könyvtár Kiadó alapításánál már a kisebb ipari-tőkés vállalkozókat is megtalálhatjuk a nagyobb pénzintézetek és ipari vállalatok mellett. Vagyis az általunk vizsgált periódusban első sorban a *banktőke* s kisebb mértékben az *ipari tőke* adja a történettudományos vállalkozások pénzalapját.

Sajnos Klebelsberg igen töredékesen fennmaradt iratanyaga szinte semmit sem árul el abból, hogy miként tudott ilyen rövid idő alatt aránylag jelentős összegeket szerezni a hazai bank- és ipari tőkéktől. Tény, hogy a „Gróf” felismerte a magyar társadalom legnagyobb pénzforrásait. Amíg a Társulat *díszhelyén a történeti magyar uralkodó osztályok tagjainak neveit* olvashatjuk, s az elnök tudománypolitikai beszédeiben az arisztokrácia felelősségéről beszél, és sajnálkozik a „kultúra fenntartására hivatott *középosztály*” *elszegényedésén*, addig szinte alig említi a *banktőkét*, pedig – mint Domanovszky belső könyveléséből kiderül – *ezek adták a pénz nagyobb részét*. Annak boncolgatása, hogy miért nem kap a „mindenható Hegedűs Lóránt” – ahogy tudományos körökben nevezték a pénzügyminisztert, a TÉBE későbbi elnökét – vagy Fenyő Miksa alapítványaihoz, pénzéhez mérten a Társulat díszesebb tagjai között helyet, elvezetne a nagytőke 1920-as évekbeli társadalmi szerepéhez. A pénztőke részéről a mecénáskodás kétségtelenül hozzátartozik *társadalmi-közéleti pozíciói kiépítéséhez*. Hogy mindez ilyen hirtelen, szinte fordulatszerűen jelentkezik a történettudomány anyagi támogatásában, annak oka nemcsak ennek a rétegnek a háború alatti gyors megerősödése, hanem az is, hogy a történettudományos közéletben fontos szerephez jutott a kezdő politikusként *a merkantilizmushoz közel álló Klebelsberg*, akinek kézenfekvő volt a hazai banktőkéhez fordulni. (A már eddig előkerült adatok is bizonyítják, hogy a TÉBE Jótékonyági és Kulturális Bizottsága a későbbi években is hol kisebb-nagyobb összegekkel, hol könyvadományokkal támogatta a klebelsbergi tudománypolitikai törekvéseket, s így a történettudományt is.¹³⁷)

Korábban már szó volt arról, hogy Klebelsberg tudományszervezéséhez a pénzszerezési lehetőség adva volt: alapító tagokat toborozni, másrészt minél több alapítványt szerezni. Ezért apellál Klebelsberg oly gyakran a társadalom áldozatkészségére, mely hivatott a magyar tudományt „megmenteni”. Célját, mint láttuk – részben a már hagyományosnak számító módon, az arisztokraták bevonása révén, de főleg a hazai nagytőke „áldozatkészségének” kihasználása útján –, sikerült is elérnie.

137 Hadd hivatkozzunk itt csak a külföldi kulturális intézetek, a Collegium Hungaricumok támogatására (OL Bécsi Collegium Hungaricum iratai) s más történeti kiadványok, emlékkönyvek pénzelésére.

Ha azonban visszagondolunk arra, hogy Klebelsberg a történettudomány beilleszkedését a modern társadalomba az intézményes, az átfogó szervezések révén találta megvalósíthatónak, joggal merül fel: nincs-e ellentmondás az állandó és folyamatos fenntartást követelő intézetek, intézmények „üzemeltetésének” igénye és az anyagi alap meglehetősen ingatag volta között? Fizetni kellett a bécsi intézet rohamosan felszökő kiadásait, állandó *alkalmazottakat, kutatókat, személyzetet*; biztosítani a kötetek kiadásához szükséges százazreket, a külföldi kutatóutakat – s mindezt a rossz gazdasági viszonyok közepette, amikor a korona rohamosan értéktelenedik, az árak kiszámíthatatlanul emelkednek.

Ez a gazdasági helyzet szinte lehetetlenné tette, hogy a tudományszervezés az egyéni adományokra alapozódjék. Mind sürgetőbbé vált *az állami beavatkozás*, az, hogy ha kell – a pénz romlásával párhuzamosan –, egyik hónapról a másikra esetleg százazrekekkel is növeljék a támogatást.

Semmi jel nem mutat arra, hogy Klebelsberg a „tudományos nagyüzemre” vonatkozó elképzeléseinek kialakításakor végiggondolta volna, hogy a már akkor zuhanó koronaárfolyam, az alapítványok egyik napról a másikra történő elértéktelenedése miatt nincs biztos anyagi alap tervezett programjához. Azt is hozzá kell tennünk azonban, hogy nem is volt más választása: akár mint államtitkárnak, akár mint belügyminiszternek, tudományszervezői programja kívül maradt az állami kultuszköltségvetésen. Az állam által tervszerűen és állandóan dotált tudomány gondolatával 1920-ban találkozhatunk először: ekkor Klebelsberg a szokásosnál sokkal kritikusabb hangon kéri számon – visszamenőleg – a dualista kultúrpolitikától *a tudomány állami támogatását*, mondván: a századfordulón a kedvező gazdasági lehetőségek idején sem gondolt erre, aminek a mostani „szomorú helyzet” is következménye. Az államtól viszont a rossz gazdasági helyzetben nem lehet elvárni – mondja –, hogy nagy összegeket fordítson a tudomány pártolására, ezért kell a tudományszervezésnek továbbra is a társadalom anyagi erejére támaszkodni.¹³⁸

Állami tudománypolitika, 1922

1922-re azonban a korábbi helyzet bírálatát pozitív program váltja fel. 1922. június 16-án veszi át Klebelsberg a közoktatásügyi tárcát, de már napokkal előbb teljesen készen áll terve az első miniszteri intézkedésére: megteremtteni „*az összes intézetek szerves collaboratioját*”, amely megfelelné a korábban kifejtett szervezési elveknek, s ugyanakkor az egészet – tehát az addig alapítványokra támaszkodó intézményeket is – *felvenni az állami költségvetésbe*.¹³⁹ Először az Akadémiának

138 BCT 36. p. (1920).

139 Károlyi Árpád–Klebelsberg Kuno, Bécs, 1922. VI. 19. A tervről csak Károlyi „vissza-idézéséből” lehet tudni. Károlyi szokása ugyanis az volt, hogy levélre válaszolva pontról pontra sorra vette annak állításait, legtöbbször megismételve a levélíró álláspontját. – Vö.

biztosít támogatást (1922. június),¹⁴⁰ majd az Országos Magyar Gyűjteményegyetem létrehozásával lényegében a tudományos intézményeket (múzeumok, könyvtárak, levéltárak) vonja közös igazgatás és költségvetés alá (1922. november). Ahogy az akadémiai segély után fogalmazott az újságíróknak: „A kultúrának megmentéséért vívott harc természetesen nem állhat meg az Akadémiánál, hanem ki kell terjeszkednie a magyar tudományosság egész területére, biztosítani kell azt, hogy minden tudományág fenntarthassa a folytonosságot a fejlődéssel.”¹⁴¹

1922-re tehát Klebelsberg előtt bebizonyosodik, hogy ha tudományszervezési elképzeléseit meg akarja valósítani, ezek anyagi alapját az állami költségvetésből kell biztosítani. Kultuszminiszersége első hónapjaiban ezt lényegében meg is teszi, s folytatja a következő években, amikor egymás után a Gyűjteményegyetemhez csatolják a különböző tudományos társulatok keretén belül működő intézeteket. Így kapcsolódik a Gyűjteményegyetem költségvetésébe hamarosan a Bécsi Magyar Történeti Intézet, mely épp a társulati pénztartalékok értéktelenedése, másrészt kimerülése miatt állandó anyagi zavarokkal küzdött.¹⁴² S miután az Akadémia személyi kiadásait is – a Gyűjteményegyetem költségvetési keretében – a minisztérium által folyósított összegből fedezi, a magyar történettudomány különböző műhelyeit, a levéltártól a tudományos intézetig, állami dotációból tartják fenn.

Mint már korábban jeleztük, munkánknak nem volt feladata a klebelsbergi kultúrpolitikai vagy akár tudománypolitikai elveket egészében bemutatni. E programnak azokat a részeit ragadtuk csak ki s igyekeztünk vázolni, amelyek kapcsolódnak a magyar történettudomány 1919 utáni történetéhez. Azzal is tisztában vagyunk, hogy Klebelsberg programjának a magyar történettudomány fejlődése szempontjából való értékelésére csak az elképzelések megvalósulásának vizsgálata után kerülhet sor. Mégis úgy érezzük, hogy az eddig elmondottak alapján is tehetünk néhány összegző megjegyzést.

A korabeli publicisztika és a történészek, kultúrpolitikusok megnyilatkozásaikban erősen eltúlozták a klebelsbergi tudománypolitikai program „tudományt mentő” voltát. Az viszont igaz, hogy ez, a maga ideológiai hangvételű programbeszédeivel együtt, a korábbi magyar tudományos intézmények mellett sok új – és a régieknél modernebbek – létrehozását tervezte és részben megvalósította. Kialakította a tudományos intézmények szervezetét, s megteremtette ennek anyagi

továbbá: Klebelsberg Kuno 1922. VI. 19-i beköszöntő beszédét a VKM-tisztviselek előtt, amelyben a „tudományok nagyarányú támogatásának munkafolytonosságáról” s a „tudománypolitika” fontosságáról beszél elsősorban. BCT 605. p.

140 Később az Akadémia kiadásainak nagy részét is az állami költségvetésből fizették. Az 1923. évi I. törvénycikk a Magyar Tudományos Akadémia állami támogatásáról. BCT 136–143. p. A törvény lényege az, hogy az Akadémia alkalmazottait átveszi a Gyűjteményegyetem személyzeti sorába, s így az állam fizeti a legnagyobb kiadásokat.

141 Pesti Napló, 1922. VII. 2.

142 Csánki Dezső: Beszámoló beszéd az OMGYE 1925. március 14-én a Magyar Tudományos Akadémiában tartott teljes ülésén. Az OMGYE kiadványai. III. füzet 1924–1925:4–5. p.

alapját. Az államilag irányított tudománypolitika fokozatos kiépülése segítette a hazai polgári szaktudományosság fejlődését. A magyar tudomány történetében ez a folyamat, a hazai tudományosságot átfogó méretekben, a klebelsbergi tudománypolitikai koncepcióval veszi kezdetét.

Ugyanakkor lényeges a program jellegére vonatkozóan, hogy az először a történettudományon belül meghirdetett klebelsbergi tudománypolitikai gondolat mennyire a *német típusú tudománypolitikát* követi, mely – mint korábban erre utaltunk – eleve magában hordja annak lehetőségét, hogy az így „megszervezett” tudományt az állam céljainak szolgálatába állítsák. Klebelsberg elgondolása is, noha túlzás lenne azt állítani, hogy egyszerű másolása a németnek, a központilag irányított „tervszerű” tudománypolitika elvére épült. Szerves része volt a rendszer állammechanizmusának, eszköz is a tudomány irányításában „a nemzet összhelyzetének szem előtt tartása”-ra.

A PROGRAM JELLEGÉRŐL: KONZERVATÍV REFORM ÉS POLGÁRI TISZTVISELŐ¹⁴³

A következő kérdés, mely a mai kutatóban felvetődik, az, hogy vajon a klebelsbergi elvek miként helyezkednek el a kialakuló ellenforradalmi és „neonacionalista” gondolatvilág egészében. Azért is indokolt e kérdés, mert – mint többször is utaltunk arra – e gondolatok nem egyszerűen a történettudomány, a szaktudomány célkitűzései voltak, hanem olyan gondolatok, amelyeknek központi tételeit a politikából származtathatjuk, s amelyek szervesen beleilleszkednek a rendszer, az 1920-as évek elejének eszmevilágába.

Természetesen minden ideológia, eszme vagy egyének eszmevilága része és alkotója a kor egész gondolatvilágának. Ha direkt összefüggés nem áll is fenn a társadalom egyes rétegei és egyes gondolatrendszerek, nézetek között – minden ideológiai elem mögött joggal kereshetjük a társadalmi indítékokat.

A Tanácsköztársaság bukása után az uralkodó osztályok újbóli hatalomátvétele már egy új helyzetben ment végbe: a forradalom maradványainak felszámolásában is tevékenyen részt vállaló középrétegek az 1918 előttinél nagyobb szerepet kértek az új politikából. Mint Ránki György tanulmánya néhány évvel ezelőtt kifejtette: az aktivizálódó középrétegek, különösen a dzsentri-katonatiszti csoportok, igen hangosan hirdették programjukat: a keresztény (azaz most már jórészt antiszemita), antiliberalis (azaz most már forradalomellenes), sajátosan agrárius, a zsidó nagytőke és a középosztály pozícióira éhezõ követeléseiket.¹⁴⁴

143 [Ezt, a régi középosztályt pozitívan értékelő fejezetet 1969-ben a *Századok* nem közölte. A teljes tanulmány megjelent: *Glatz Ferenc: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet, 1867–1987*. Bp., 1988. 121–178. p.]

144 *Ránki György: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. Történelmi Szemle, 1962/3:353–368. p.*

A mi szempontunkból jellemzésüknek, helyzetüknek egy pontjánál érdemes elidőznünk: gondolkodásmódjuknál. A társaság reprezentánsai: katonatisztek, elszegényedett volt nemesi családok hivatalba dugott sarjai. Katonatisztek, akik elvégezték a tiszti akadémiát, s a k. u. k. hadseregben elérték esetleg a századosi rangot. A dualista Monarchiában a politizálás számukra talán a független hadsereg követeléséig, hadsereg-átszervezési vitáig, katonapolitikai kérdésekig – tiszti kaszinókban, kávéházakban való beszélgetésekig – terjedt. Politikai műveltségük vagy a politika szféráiban magukat-kiismerésük igen gyenge. Ugyanígy gyenge a műveltsége a másik, az elsősorban vidéki dzsentri rétegnek is, mely esetleg a jegyzőségig, alispánságig vitte. A forradalom után hiába jutnak politikai – később ellenzéki – szerephez, nem találunk közöttük olyanokat, akik politikájukat valami eszmerendszer, valami végiggondolt politikai elv alapján tudták volna, vagy akár csak igyekeztek volna felépíteni. Mint ahogy ezt, a még a politikailag műveltebbek közé tartozó Gömbörsre vonatkozóan fogalmazza meg a szakirodalom: a félművelt katonatiszt-politikus nem rendelkezett „átgondolt politikai koncepcióval, csak a politika taktikai fogásait sajátította el”. Politizálásukban kétségtelenül „új elemek” kapnak helyet, de ha brosráikból, újságcikkeikből, parlamenti beszédeikből, fennmaradt naplóikból összeállíthatjuk is politikai gondolataikat, az „elvi” politikai átgondolást, a politikai ideológia határozottabb megjelenését nem találhatjuk meg náluk.¹⁴⁵ A politikai félműveltség, az egyszerű hivatali, vármegyei vagy katonai sémákban való gondolkodás – mint egész társadalmi helyzetük jellemzője – már eleve kizárta, hogy jelentős gondolatrendszerrel is jelentkezessenek.

A hivatalnokrétegnek azonban van egy *másik része* is: a foglalkozásuk – polgári foglalkozásuk – jellegével szinte teljesen azonosuló hivatalnokok, tisztviselők. Nehéz volna itt valamiféle számaránnyal dolgozva szétválasztani, de tény, hogy az állami és bankhivatalnokok jelentős része gondolkodását, nézeteit tekintve *elkülönül* a dzsentri „szellemi hagyományokat” éltető s azokat „modernül” felhasználó, szélsőségesen antiszemita, radikális, sok szociális demagógiával kiálló elemeiktől.

S lényegében ezekhez érezzük közel állóknak a *háza városi értelmiség* nagy részét is. Nem csak azért, mert a fél évszázaddal ezelőtti értelmiségiek jelentős mértékben tényleges hivatalnokok – könyvtárosok, muzeológusok, levéltárosok, hogy csak a társadalomtudományok területéről szóljunk – voltak. De azért is, mert egyetemi tanárok, vezető múzeumi tisztviselők levelezéseit olvasva is érzi az ember: *határozottan más arculatú, gondolkodási csoport ez, mint az előbb jellemzettek*. Ha beszélnek is kereszténységükről, azt nem kötik feltétlenül össze antiszemizmussal. És mérsékeltébbek politikai elképzeléseikben is: a forradalommal szemben álltak – esetleg az őszirózsát igenelték, mint azt az értelmiségi szervezkedések mutatják 1918 őszén, 1919 tavaszán –, de elvetik a jobboldali radikalizmust is. Sok szál köti őket a „békeidők”-höz, a dualizmushoz, annak iskoláiban nevel-

¹⁴⁵ Kónya Sándor: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp., 1968. 29–37. p.

kedtek, ott kezdték pályájukat – de most, az új világban ők lépnek elő a tisztségek várományosaiként. A régihez kötődésük párosul annak tudatával – hiszen ez egy helyzetét felmérő réteg –, hogy az új körülmények új politikát is követelnek. Természetesen semmit sem a forradalom, hanem a *mérsékelt reformok útján*.

Az értelmiségnek ez, a kultúrához, tudományhoz közel álló vagy azt művelő része, aránylag szűk körű. Mégis, mivel ez iskolázott társadalmi elem, s mivel társadalmi helyzetét más rétegeknél, csoportoknál sokkal tudatosabban fogja fel és fogalmazza meg, s nem utolsósorban mivel az idetartozók tollforgató, gondolataikat írásba öntő emberek – *társadalmi hatásuk és súlyuk számarányuknak többszöröse*. Mindehhez járul az is, hogy – különösen a társadalomtudományokkal foglalkozók – „mesterségüknél” fogva közel állnak a politikai szférához. Idetartozónak érezzük az általunk életrsorsukban is ismertek és a klebelsbergi program körül megjelenők közül Szekfü Gyulát, Hóman Bálintot, Domanovszky Sándort, Eckhart Ferencet, Hajnal Istvánt, Lukinich Imrét, a művészettörténész Hekler Antalt, Gerevich Tibort, a nyelvész Melich Jánost, Gombocz Zoltánt, a levéltáros Jánossy Dénest, Kossányi Bélát és másokat, az egyetemi tanári garnitúra jelentős részét. Nézeteiket tekintve – talán konzervatív-liberális vonásokkal jobban telítve – ide-sorolható a „háború előtti” vezető garnitúra is: Fejérfataky László, Áldásy Antal, Károlyi Árpád, a tudományadminisztrációban nagy hatalmat kapó Csánki Dezső, s talán nem túlzunk, az Akadémia vezetése általában.

Ennek a rétegnek legpolitikusabb képviselői különböző szálakon jutnak el a politikához, a politikai esszéíráshoz, a revíziós propagandában való részvállaláshoz, tudománypolitikai tisztségekhez. Az ún. pártpolitikához nem közelednek, noha Hómanról és Szekfőről tudjuk, hogy Wolffék Keresztény Községi Pártjához elég közel álltak, s Hóman részt is vett az 1920-as évek fővárosi politikai életében.

Ez a csoport az, amelyik írásaiban – cikkeiben, könyveiben, tudományos publicisztikától a nagyszabású, szigorúan tudományos forrásközlésekig – a mi értelmezésünkben a „konzervatív reform” eszméjét képviseli, majd a *bethleni konszolidáció*, *koalíciós ideológiáján* belül a *konzervatív liberális* elem leghatározottabb tollú megfogalmazója lesz.

Összehasonlítva a korábban említett, a szakirodalom által elemzett dzsentri csoportokkal: szemben állnak azokkal – vagy talán helyesebben: *elkülönülnek* azoktól – nemcsak műveltségükben, felkészültségükben, hanem egész habitusukban, gondolkodásukban is. A tudományos életben *szakszerű felkészültségük* eleve *szembeállítja őket* a kisnemesi sovinizmussal gyakran párosuló dilettantizmussal, „üri-muris” *magatartásformákkal*. Az agrárius indításhoz – talán az egy Hóman kötődéseit kivéve – szinte semmi közük. Igaz, hogy – különösen karrierizmusból – írásaikban antiszemiták, de a „Három nemzedék”-et író Szekfü felesége zsidó, míg a „zsidó kiadókat” is szidó Hekler s a liberális nemzetellenességet a tudományban ostromozó Hóman igen jó barátai szintén zsidó értelmiségiek vagy nagytőkés családok. S ez is jellemző rájuk! A nagytőke-ellenességtől nincs is mit várniuk, sőt a teljesen ingatag gazdasági helyzetben a nagytőke adja kötetekhez, folyóirataikhoz a pénzt. A Korányiak, Kornfeldek ott ülnek a Nemzeti Múzeum

Tanácsában, Fenyő Miksa – mint erről már szó esett – pénzeli Klebelsberg tudományos programját. „Konzervatív reform” eszméjük egyik legtipikusabb példáját látjuk épp a klebelsbergi tudománypolitikai elvekben.

Annak a Klebelsbergnek gondolataiban, aki következetesen vallotta, hogy „hivatalnok-miniszter”, aki a kormányzati adminisztrációban nőtt fel, aki a fizetési osztályok ranglétráin emelkedett Tisza alatt államtitkárságig, majd 1920 után a miniszterségig; aki mindig hangoztatja, hogy a magyar középosztály törekvéseit képviseli politikájában, s aki egész gondolkodásában, mint látni fogjuk, a történeti munkák tematikai vitáinál, az újkori állami adminisztrációnak, a közigazgatás történetének elsőbbséget ad az egyes csaták, nemesi családok történetével szemben. Ennek az ideológiának sarkpontját a „nagy nemzeti célokat” – a revíziót, a forradalomellenességet – alátámasztó eszmei elemek: a kultúrfölény modern formája, a történelem nemzetnevelő szerepének kiteljesítése képezik. Ugyanakkor mintegy a saját helyzetük differenciált elkülönítésére való törekvés jut kifejezésre, amikor Klebelsberg „a mi mérsékelt keresztény irányzatunk”-ról, a „mi mérsékelt reformunk”-ról ír. S tudjuk, hogy belügyminiszterként milyen keményen lépett fel az Ébredő Magyarok Egyesületével szemben, s hogy az ébredők ezért hevesen támadták, „zsídóbarátnak”, „hétfelé kacsingató politikai stréber”-nek nevezve plakátjaikon; s hogyan igyekeztek a legitimisták – akik egy ideig számítottak Klebelsbergre is – építeni a Klebelsberg–Gömbös ellentétre, illetve a választásokkor, az Andrássy–Klebelsberg soproni vetélkedés idején (1920) mint határolja el magát Klebelsberg az egyik választási gyűlésen az Andrássy ellen kiáltozó MOVE-tagtól. Az adalékokat sorolhatjuk: magatartását a numerus clausus kérdésében, melyet mint képviselő nem szavazott meg, s kultuszminiszterként is igyekezett az egyetemi zavargókat mérséklethez szorítani.

Minderről azért tartjuk szükségesnek ilyen részletességgel írni, mert sokan hajlamosak arra, hogy, mivel az 1920-as évek elejéről e korán, a politikai konszolidáció előtt meghirdetett konzervatív reformprogramokon kívül más eszmék vagy eszmeláncolatok összefüggő kifejtésben nem állnak rendelkezésünkre, ebből igyekezzenek levezetni az ellenforradalom ideológiájának minden reakciósságát; s megpróbálják itt megtalálni annak minden elemét. Még azoknak a politikai cselekedeteknek eszmei mozgatóit is, amelyek a magyar uralkodó osztályok egészen más csoportjához kötődnek. Csak éppen e csoportnak nincs hagyományos értelemben vett politikai eszmerendszere. Mert nemcsak az hibás feltételezés, hogy minden politikai gondolatok mögött más, statisztikailag is jellemezhető réteg áll, de az is, hogy minden, a fejlődés vagy hanyatlás által a politikai élet felszínére dobott rétegnek van politikai ideológiája. Ezért nincs nyílt összecsapás a közép-rétegek e két csoportja között ideológiai fronton, hanem ezen összeütközések csak a „mellékfrontokon” – egy-egy Fontes-kötet, a „Három nemzedék” szélsőjobb-oldali bírálata révén – jelentkeznek. Azt is mondhatjuk: a bethleni politikai konszolidáció (1922) igénye az ideológiai szférában, egész eszmei felépítése egyik későbbi fő támaszrétege révén már korábban, közvetlenül 1919-et követően itt formálódott ki.

Visszatérve fejtegetéseink elejére: a tárgyunkként választott gondolatrendszer a Horthy-rendszer államrezonjába beépülő konzervatív keresztény polgári eszmerendszernek tekintjük, mely kronológiailag meg is előzte a gondolatait kiteljesítő politikai berendezkedés hatalomra jutását. Ez a forradalomellenes, nacionalista ideológia elválasztandó a szélsőjobb irányba mutató dzsentroid-kispolgári elemek gondolkodásától, politikájától, brutális eszméitől. Ennek a gondolatrendszernek megfogalmazása, programszerű meghirdetése először a történettudományos közéletben, a Történelmi Társulat elnöki székéből hangzott el. S ez a program lényegében az 1920-as évek magyar polgári történettudományának volt a programja.

Megvitatta 1969 februárjában az MTA Történettudományi Intézet új- és legújabb kori osztálya.

Megjelent (az utolsó fejezet kivételével): Századok, 1969/5–6: 1176–1201. p.

Újra közölve az utolsó fejezettel: Glatz Ferenc: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987. 121–178. p.

DOKUMENTUMOK

1. 1917. ÁPRILIS 26.

ELNÖKI MEGNYITÓ A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZGYŰLÉSÉN

[...] A magyar történelem a maga ihlető erejét akkor tudja napjainkban megint igazán kifejteni, ha tudományának megadjuk a neki való szervezetet. A modern korszak óriási méreteit csak szervezetekkel lehet átfogni. Amire korábban elég volt lelkes és tehetséges emberek egyéni vállalkozása, abból ma már igen sokat csak szervezetek láthatnak el sikeresen. [...]

A siker a kérdések és feladatok négy csoportjának megoldásától függ. Meg kell teremteni a tudósnevelés összes előfeltételeit. Szervezni kell megfelelő számú állást, hogy a történelem önálló művelésére valóban hivatással bírók megélhetése és előmenetele biztosítva legyen. Gondoskodni kell a források összegyűjtéséről és közzétételéről, s elő kell segíteni a történelmi művek kiadását. Fokozni kell a közönség érdeklődését a történelem iránt, s általában bele kell vinni a magyar köztudatba a tudományos munka fokozottabb becsülését. [...]

Pályadíjakról s a tudományos munka utólagos jutalmazásának hasonló más módjaitól számottevő eredményt alig várhatunk. Hogy mennyire nem felelnek meg korunk szellemének, mutatja, hogy gyakran meddőkké maradnak. [...] De a tudósnevelést nem szabad az üzleti élet, a befektetés biztonságának szempontjából nézni [...]

Lényegesen csökkenti az előzetes segélyezés rendszerében rejlő kockázatot, ha nemcsak szétszórt ösztöndíjakat, tanulmányúti segélyeket és megbízásokat osztunk, hanem az

iffjakat bel- és külföldi történeti intézetekben egyesítjük, hol szakszerű irányítás és méltó felügyelet alatt, házi könyvtárral és más segédeszközökkel ellátva, a napi élet száz aprólkos bajától menten élhetnek tanulmányaiknak. Az ilyen intézet a társai közül az egyetemen kíváló, a tudományos hajlammal bíró ifjút a diplomatikai praktikumtól, a történelmi szemináriumtól átveszi, pár munkás esztendőn át a megélhetés gondját tőle távol tartja, kutatóvá képezi, sikerült dolgozatait kiadja, és élete folyását később is szemmel tartva, eligazodását és elhelyezkedését a tudományos életben elősegíti. Az intézeti vezető, az igazgató és a titkár kifürkészi a tagok előképzettségének hiányát, azokat pótolhatja, és így tudásukat egyenletessé teszi. Megállapítja tehetségük irányát, és annak megfelelő feladatok elé állítja őket. Korlátozza a csapongást és a választott tárgy túlságos kiterjesztését. Állandóan útbaigazítást és felvilágosítást adva, átsegíti növendékeit a tudományos munka első nehézségein, melyek nem egy magára hagyott tehetséget riasztottak el. A belföldi történeti intézet célja inkább a történelem segédtudományainak és a történeti kutatás módszerének teljes és gyakorlati elsajátíttatása. A külföldi intézeteké pedig, hogy tagjaik a legfontosabb levéltárak, gyűjtemények és emlékek felhasználásával már önálló tudományos munkásságot fejtsenek ki. Rómában Fraknoi Vilmos kezdése alapján a Magyar Tudományos Akadémia szervezett ilyen külföldi intézetet, Konstantinápolyban pedig Karácson Imre nyomán a magyar állam. [...] Róma és Konstantinápoly mellett intézetet kell majd szerveznünk Bécsben, melynek levéltárai nagy részét őrzik nemzeti történetünk emlékeinek. Magyar történeti intézetek állítását Rómában és Konstantinápolyban kezdve, voltaképpen nem követünk helyes sorrendet. Hazai történeti intézet létesítésével kellett volna a szervezés munkáját megnyitni. Az egyetemi szemináriumok és a külföldi kutatás között még áthidalásra van szükség, s attól lehet tartani, hogy külföldi ösztöndíjasaink első éve olyan bevezető és előkészítő tanulmányokban fog eltelni, melyeket honi intézetben, szakszerű útbaigazítás mellett, sikeresebben végezhetek volna. A magyar történeti tudomány megszervezésének egyik legsürgősebb feladata, hogy ezt a belföldi intézetet megalkossuk. S ha [...] sikerülne ezt a budapesti előkészítő, központi intézetet a konstantinápolyi és római fennálló és a Bécsben tervezett intézettel egységes nagy szervezetben egyesíteni, akkor a magyar tudósnevelésnek s magának a kutatásnak olyan hatalmas intézményét létesítenők, mely ritkítaná párját egész Európában. [...]

A fejlődés iránya arra mutat, hogy egyetemi, levéltári, múzeumi, könyvtári és középiskolai tanári állások mellett új csoportja alakul ki azoknak az állásoknak, melyeket tudományos szakképzettséggel bíró egyéneknek kell betölteni. Elsősorban az akadémiák s mellettük egyesületek sorozatos nagy műveket, forrásokat, gyűjteményes munkákat és folyóiratokat adnak ki, melyeknek lelkiismeretes és szakszerű szerkesztése és kellő időben való pontos megjelenése egész ember munkaerejét igényli. Tudományos hivatalnoki kar fejlődhetik így ki, mely a mi, sok tekintetben még kisarányú viszonyaink között önálló státust nem alkothat, hanem legcélszerűbben a középiskolai tanári karba osztható be. Társulatunk tudományos tennivalói is annyira növekednek, hogy máris főhivatású titkári állásra lenne szükségünk.

A tudósnevelés szervezése, tisztas megélhetést és kellő előmenetelt biztosító állások létesítése hatalmas lendületet fog adni magának a tudományos munkának: a források összegyűjtésének, kiadásának és feldolgozásának. [...]

De van a magyar tudományosság és így a magyar történetírás fellendülésének egy nagy akadálya, amelyet nehéz lesz leküzdeni, mert a magyar közszellem mélyén rejlik. Minden más tevékenységgel szemben túlságos jelentőséget tulajdonítunk a politikának. [...] Le kell fokozni a köztudatban a politikai szereplés jelentőségét. Ne a politizálás, hanem a közegészségügyi, kulturális, tudományos és irodalmi, közgazdasági és szociálpolitikai alkotás legyen ez új nemzedék eszménye. [...]

Megjelent: Elnöki megnyitó a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén, 1917. április 26. A beszéd első közlésekor (Századok, 1917/4–5:209–224. p.) a beszédeknek nem volt „címe”, de Klebelsberg beszédeinek 1927. évi kiadásakor (Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926. Bp., 1927.) a Társulatban ezen időszakban tartott megnyitószövegeinek címet adtak: „A magyar történeti kutatás feladatai és a kutatómunka megszervezése” (BCT 3. p.) Újra: Tudománypolitika, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932). (Vál., az előszót és a jegyzeteket írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1990. 29–46. p. [A továbbiakban: Glatz 1990.]

2. 1920. MÁJUS 14.

ELNÖKI MEGNYITÓ A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZGYŰLÉSÉN

[...] A történelmi tudományos munka megszervezése az a nemzeti kötelesség, mely részben a mi társulatunkra vár.

Ezen a téren éppen most széles körű és mélyreható tevékenység lehetősége kínálkozik. Az új Ausztria megnyitotta a cs. és kir. házi, udvari és állami levéltárnak azokat a magyar vonatkozású részeit, melyek eddig zár alatt voltak. Felszabadult tehát az a leglényegesebb, legérdeklőbb forrásanyag, mely lehetővé teszi a magyar nemzet XIX. századbeli történelmének megírását. Hitelesen megállapítható lesz a bécsi kormány összeköttetése a nemzetiségi mozgalmakkal, fel lesz deríthető 1848–49-i szabadságharcunk történetének több tisztázatlan részlete, az abszolutizmus kora s az osztrák diplomáciának a magyar emigráció figyelemmel kísérésére és működésének ellensúlyozására irányult akciója, az októberi diploma és a februári pátenz körül folyt politikai harc és az 1867-i kiegyezés előkészítése. Általában bőséges anyag áll rendelkezésre annak megvilágítására, mint küzdött az újkor folyamán a kialakuló osztrák nagyhatalom a magyar állameszmével, a jóléti és rendőrállam német rendszere a magyar rendi állammal, a magyar szabadság eszméjével, a magyar függetlenségi törekvésekkel. De hazánk történetének török korszakára is gazdag forrásanyagot tartalmaz a Habsburgok bécsi nagy levéltára, mely legalábbis egyenrangú a világ legnagyobb levéltáraival, a pápai és a velencei levéltárral, a párizsi Bibliothèque nationale-lal vagy a simancasi Archivo general de Españával. Ennek a levéltárnak magyar szempontból leendő rendszeres átkutatására társulatunk expedíciót küld Bécsbe, s reméljük, hogy ezt az expedíciót állandó intézménnyé: bécsi magyar történeti intézetté fejleszthetjük ki. Reményünk van arra is, hogy a nemzeti hadsereg a magyar testőrség bécsi palotájában rendelkezésünkre bocsátja Bessenyeinek és testőrtársainak szobáit, honnan a magyar irodalom megújítása Mária Terézia uralkodása alatt megindult. Vállalkozásunk

sikerének fő záloga, hogy a munkálatok irányítását Károlyi Árpád, a levéltár volt igazgatója és anyagának egyik legbelsőbb ismerője szíves volt elvállalni, kit a vezetésben dr. Szekfü Gyula és dr. Eckhart Ferenc, Bécsben élő magyar történészek fognak támogatni. A misszió tagjai, 3-4 kutató pedig a nyár folyamán indul útnak Bécsbe, s akkor a már teljesen előkészített munka nyomban kezdetét is veheti. Most egyébként, hogy kedvezőtlen valutaviszonyaink a római és konstantinápolyi magyar történelmi intézetek működésének újból való megkezdése elé egyelőre leküzdhetetlen akadályt gördítenek, az osztrák pénz ellenben a mienkkel egyenlő mértékben értéktelenedett el, most egyedül Bécsben gondolhatunk rendszeres külföldi kutatás szervezésére. [...]

A magyar nemzet történelmének teljes és egyenletes kimunkálása céljából hatalmas erőfeszítésre lenne szükség, hogy a rekonstrukciónak 1686-tól 1918-ig eltelt korszakát közvetlenül megelőzőtt török idők részletes, hű képét is megrajzolhassuk. A török veszedelem a világtörténelem egyik legnagyobb és legsajátosabb jelensége, mely a középkor végére és az újkor első felére rányomta a maga jellegzetes bélyegét. [...]

A magyar tudományosságunk ekként úgyszólván becsületbeli kötelessége, hogy az európai török uralom első, magyarnak nevezhető korszakát, a XIV. század második felétől a XVII. század végéig, teljesen felderítse és feldolgozza. Ez az a tér, ahol a nemzeti történelem az egyetemes történelemmel a legszorosabban összefügg, s így a magyar történelmi kutatás a hozzá legközelebb fekvő, természetes terét az egyetemes történelemben is megtalálja. [...]

[...] De nekünk, magyaroknak [...] nem szabad megengednünk, hogy kultúránk összezsugorodjék. Hiszen jogcímünket hazánk területi épségének helyreállítására is kiválóképpen arra alapítjuk, hogy mi nagyobb és értékesebb kultúrát tudunk ezen a helyen kifejteni, mint azok a népek és államok, melyeket az antant a mi rovásunkra területileg és népességben nálunk mesterségesen nagyobbá tett. Ha pedig parasztállammá fejlődnének vissza, amit egyesek jelszóként elég meggondolatlanul hangoztatnak, ha Liszt, Munkácsy és Eötvös hazája megszűnnék a kultúra számottevő tényezője lenni, akkor megdőlné a belső jogosultsága annak, hogy Európa közepén önálló nemzeti létet folytathassunk. [...]

[...] Mert feloszlott tudományos intézeteket nem lehet egy év alatt újból megszervezni, ha az anyagi eszközök megint rendelkezésre állanak. A tudományosság, éppen úgy, mint a közigazgatás és a jogszolgáltatás, a népesség egy bizonyos körén nyugszik, mely nemcsak hivatásának, hanem hivatásából is él. Ha a népességnek ez a köre megélhetésének biztosítása végett kénytelen lesz más feladatok felé fordulni, akkor a kontinuitás megszakad, s az így előállott rombolást évtizedek alatt sem lehet pótolni. Nem vak véletlenség az, hogy klinikákon és más tudományos intézetekben a professzor rendszerint 50-es, az adjunktus 40-es, az asszisztensek 30-as, a tanulóifjúság pedig a 20-as éveit éli. Így kapcsolódik egyik nemzedék a másikba, így csúszik át egyik tudása legkönnyebben a másikra, így nyer biztositást a tudományos munka folytonossága. Ha az ilyen intézetek létszámát apasztják, s e végből a gépezetből kivesznek egy-egy lényeges alkotórészt, akkor a gép működése akadozik, megáll. A folytonosság megszakad. A tudományos üzem pedig kényes szerkezet, mellyel valójában csínján kell bánni. [...]

Megjelent: BCT 20–39. p.

Újraközlve: Glatz 1990. 56–75. p.

3. 1927.

BESZÉD A PARLAMENTBEN A KÜLFÖLDI MAGYAR INTÉZETEKRŐL

[...] A tervszerű tudománypolitika nem érheti be a főiskolák pusztá megszervezésével, hanem ügyelnie kell arra is, hogy a főiskolák azon kiváló növendékei, akikről joggal tételizhető fel, hogy az életben is lényegesen fölébe tudnak emelkedni az átlagnak, a megélhetés gondjaitól mentesítve, egész idejüket és egész munkaerejüket tanulmányaiknak szentelhessék. Lehetővé kell főiskolai tanáraink számára tenni a professzor azon legnemesebb és legmagasabb kötelességének teljesítését, hogy amennyiben szemináriumában, laboratóriumában vagy klinikáján egy-egy valódi tehetség csillámlik fel, ösztöndíjban részesítését kezdeményezhesse, ezúton a létért való küzdelem mindennapi gondjaitól mentesítse, hogy ekként teljesen tanulmányainak élén, tehetségét minél teljesebben kifejthesse. Szükség van tehát tudományos ösztöndíjakra már az itthoni tanulmányi idő alatt is. De ösztöndíjügyünk szervezete teljessé csak akkor válik, ha a legtehetségesebbek számára a külföldi tanulás lehetőségét is megnyitjuk.

[...] Még nagy nemzetek kulturális életének is megártott az, ha egyes időszakokban túltengő sovinizmusból vagy saját szellemi életük túlbecsülése következtében elzárkóztak a külfölddel szemben, a kis nemzetekre pedig egyenesen végzetes, ha izolálódnak a nagy kultúrnéppekkel szemben, s annak a tévhitnek adják oda magukat, hogy elzárkózottan valami egészen speciálisan nemzetit tudnak kiforrni. [...] Midőn Szent István évezredünk elején az elé a sorsdöntő feladat elé került, hogy a magyar államot és annak keretében a magyar egyházat megalapítsa, többféle lehetőségekkel számolhatott. A pogányság további fenntartásával igyekezhetett volna a magyarság ázsiai jellegét továbbra is fenntartani. Csatlakozhatott volna Kelet-Róma egyházához és a bizánci államkoncepcióhoz, mely Kelet-Európa ortodox államrendszeréhez csatolt volna bennünket, végül bevezethette népét a nyugati egyházba, mely akkor a nyugati műveltség legáltalánosabb és legmagasabb rendű képviselője és letéteményese volt. Szent István ez utóbbi megoldást választotta, s e nyugati orientáció mellett tesznek tanúságot egyéb nagy tényei és elhatározásai is. [...] A magyar szellemi történetnek ez a rövid vázlata is mutatja, hogy a magyar nemzet évezredes történetének folyamán azon volt, hogy Európa nagy szellemi áramlatait befogadja és belsőleg feldolgozza. [...]

A fentiekben megjelölt és ismertetett kultúrpolitikai célokat csak intézmények segítségével lehet rendszeresen megvalósítani, s törvényjavaslatom evégből két új intézményt hoz, úm. a külföldi intézetet és a magas kultúra önkormányzatának egyetem feletti, országos központi szervét (Überuniversitát). Az első típus úgyszólván teljesen kiforrott, kész, amennyiben Bécsben és Berlinben ilyen intézmények már működésben vannak, s most csupán arra kérem a t. nemzetgyűlést, hogy a gyakorlatban kipróbált és bevált intézményeknek törvényes alapot adjunk, s az intézménytípust törvénnyel megrögzítsük. A második intézmény még fogalmilag is csak kialakulóban van, s így egyelőre csak azt javaslom, hogy az Országos Ösztöndíjtanács létesítésével rakjunk fel újabb követ felépítéséhez.

A tervszerű művészeti és tudománypolitikával bíró államok régtől fogva szükségét érezték annak, hogy külföldre küldött ösztöndíjasaik az idegenben szakszerű irányítás és ellenőrző felügyelet alatt álljanak. Az ösztöndíjasok nagyobbik része éppen az ifjúkornak

abban a szakában megy külföldre, amidőn a nagyvárosok kísértésével szemben különösen fogékony a lélek, s így a tehetséges, de gyengébb jellemű ifjak nemegyszer vonatnak el tanulmányaiktól. De túl az ellenőrző felügyeleten, rendkívül fontos, hogy az idegenbe kimenő ösztöndíjas ne álljon elhagyottan és tanácstalanul, hanem legyen ott a magyar intézet előjáróságának személyében olyan férfiú, aki az illető ország főiskolai rendszerét ismeri, ki tudja jelölni azokat a legkiválóbb tanárokat, kik az egyes szakmákban rendelkezésre állnak, és személyes összeköttetései révén be is tudja az ösztöndíjast ajánlani az egyes szemináriumokba, laboratóriumokba, klinikákra, könyvtárakba, levéltárakba, múzeumokba stb. Szükség van továbbá házi könyvtárra, hol az ifjú megtalálja mindama segédkönyveket (szótárakat, lexikonokat, kézikönyveket), melyeket minden egyes ösztöndíjas magával külön-külön ki nem vihet, melyre azonban tanulmányainak az idegenben való sikeres folytatásához szüksége van. Ilyen intézetek külföldön már régen működnek. Athénban a franciák 1846-ban, az angolok 1886-ban, Rómában a németek 1829-ben, az osztrákok 1881-ben, a franciák 1873-ban, az angolok 1901-ben, a románok 1921-ben alapítottak művészettörténeti, archeológiai, illetőleg történeti intézeteket. Hasonlóképpen Kairóban, Konstantinápolyban stb. létesültek több nemzetnek hasonló intézetei. Franciaországnak ma az említettekén kívül Firenzében és Nápolyban, Madridban és Barcelonában, Londonban, Prágában, Varsóban, Szófiában és Buenos Airesben vannak külföldi intézetei, amelyeket nemcsak tudományos kutatóintézeteknek, hanem a nemzetközi szellemi együttműködés kiválóan alkalmas szerveinek tekint.

A mi kifejlődésben levő külföldi intézeteinkben az a specifikum, hogy mi voltaképpen két intézményt egyesítünk közös szervezetben, úm. kutatási intézetet főiskolai tanulmányait már bevégzett fiatal tudósok (graduated students) számára, kik azért mennek külföldre, hogy valamelyik neves professzor vagy más elsőrendű szakember mellett magukat tökéletesítsék vagy éppen önállóan tovább kutassanak, és főiskolai internátust (Collegium Hungaricum), mely főiskolai hallgatók befogadására szolgál. Számos különleges szakmára ugyanis főiskoláink, sajnos, még nincsenek úgy berendezve és felszerelve, hogy itthon teljesen a magunk erejéből elsőrangú szakembereket tudnánk nevelni, mint például csillagászatban, zenetörténelemben stb., s ezenfelül a modern nyelvészet terén is csak abban az esetben lesznek jó középiskolai tanáraink, ha az angol, a francia, a német és az olasz nyelv leendő középiskolai tanárait legalább részben az illető ország főiskoláin képezzük ki. A magyar külföldi intézet típusa tehát kutatóintézetnek és főiskolai internátusnak közös szervezetbe való egyesítéséből fog állni, melynek keretében az egyetemi hallgatókra csak kedvező hatással lehet, ha fiatal tudós és kutató honfitársaik környezetében élhetnek. [...]

Megjelent: BCT 184–192. p.

Újraközölve: Glatz 1990. 175–187. p.

AZ ÚJKORKUTATÁS TÖRTÉNETE. A FONTES

Egy forráskiadvány-sorozat születése

(1969–1983)*

A SZAKSZERŰ ÚJKORKUTATÁS KIALAKULÁSA EURÓPÁBAN Nemzeti-állami fejlődés, társadalmi kíváncsiság és szakmódszertan • A porosz történetírás úttörése, 19. század • A világháború hatása: angolok, franciák, olaszok, magyarok

A MAGYARORSZÁGI ÚJKORKUTATÁS KEZDETEI, 1867–1918 Napi, aktuális politikai-gazdasági indítékok – szakmai hozadék • Alkotmányos önállóság vagy függetlenség • Az újkorkutatás intézményes alapja: a levéltárügy fejlődése • Bécs hatása: magyar levéltárosok és osztrák minták

POLITIKAI IDEOLÓGIA – FORRÁSKIADÁSI PROGRAM, 1917–1922

A Fontes-sorozat keletkezéstörténete • A közös állam és a történelmi Magyarország összeomlásának kihatása • A Fontes-sorozat tematikája az összeomlás után

RENDEZŐ ELV: A KORMÁNYSZERVEK VAGY A NÁDOROK MŰKÖDÉSE?

DOKUMENTUMOK – 1918: A bécsi magyar levéltárosok tervezete az újkori források kiadására • 1921–1991: A Fontes-sorozatban megjelent kötetek

A modern történettudomány a középkor, illetve az ókor kutatásán alakította ki módszertani alapelveit a 19. század közepén. Európában 1830–1870 között kialakult a szakszerű történettudomány intézményrendszere, a történettudomány művelése társadalmilag elismert „foglalkozássá” vált.

A SZAKSZERŰ ÚJKORKUTATÁS KIALAKULÁSA EURÓPÁBAN

A szakmai alapkövetelmény: a kritikai-filológiai felkészültség, a források szakszerű kritikája. A kritikai-filológiai iskolázottság kötődik az írott források kritikájához, mindenekelőtt az oklevelek, illetve az elbeszélőforrások, a középkori krónikások, ókori auktorok kritikájához. Ezekből alakulnak ki az ún. segédtudományok: az oklevéltan, a paleográfia, a pecséttan, lesz tudománnyá a genealógia, kronológia stb. Máig a történeti metodika alapjai. A 19. század közepétől a történészképzés elsősorban a középkorkutató-képzés alapelveit követte.

* [A szöveg első része előadásként elhangzott 1985-ben a történész-világkongresszuson (Stuttgart), „Az újkori források és kiadásuk” panelben. A műhelyvita anyagát is Glatz Ferenc készítette (Thesen zur Methodologie von Quelleneditionen des 19.–20. Jahrhunderts (Quellenkunde – Quellenedition.) Rapport. In: CISH XVe congrès international des sciences historiques. Rapport I. Grand themes, methodologie, sections chronologiques. Stuttgart, 1989. 673–683. p.)

Nemzetállami fejlődés, társadalmi kíváncsiság és szakmódszertan

A szakmai alapelvek találkoztak a társadalom érdeklődésével: az európai nemzeti fejlődések kibontakozásának kora ez Nyugat-Európában, amikor minden nemzet keresi a maga középkori történelmi gyökereit. A történetiség, a minél régibb tradíciók kimutatása az intézményekben, kultúrában, a fennálló *nemzettudat ragacsanyaga* lesz. Különösen azon nemzetek közgondolkodásában kap nagy helyet a nemzet antik nagyságának idézése, amelyeknél a jelenben (a 19. században) az egységes nemzetállam hiányzott (németek, magyarok, olaszok). A grandiózus középkori tárgyú forráskiadvány-sorozatok (Monumenták, Scriptoresek, Nuntia-turberichteek stb.) a modern forráskritika általános szabályainak kialakítói is, a szerkesztőségek egyben a modern forrástani iskolázottság műhelyei. De e kiadványsorozatok egyidejűleg jellemzik a történetírás érdeklődési területeit is, egyoldalú *középkor-centrikusságát*. (Most, az 1980-as évek elején, amikor látszik, hogy az utóbbi negyven esztendőben megingott a társadalmi érdeklődés középkor-centrikussága, és a szakmán belül a hangsúly az újkorkutatásra helyeződik át, a történettudomány szakmethodikai képzésanyagát illetően tanácstalanul áll.)

A 19. század utolsó harmadában bontakozik ki az érdeklődés az újkorkutatás iránt. A nyugat-európai nemzeti fejlődésnek egyik velejárója a modern polgári állam intézményeinek kialakulása. A 19. század második fele az adott államterület birtokbavétele az államigazgatás, vasút, kereskedelem, iskola- és *kultúrintézmények* révén. A korszak közgondolkodása az államot a történelemben általában a közösségirányítás legtokéletesebb eszközének tekinti, a modern állam fejlett intézményeit pedig az addigi politikai fejlődés csúcsának. A nyugat- és közép-európai államok határainak rögzülése (1867–1878), majd intézményeinek kiépülése magával hozza a társadalmi méretű „*kíváncsiságot*” az *újkori államok kialakulásának kora iránt*. Az újkor, a 17–18. század kutatásának megindulása azon témakörökben történik, amelyek a polgári állam fejlődéséhez kötődnek, és a jelen (a 19. század második fele, a 20. század eleje) valamiféle *előtörténete*. (A századfordulón a nyugat-európai nemzetek történetírásában jelen vannak azok a történetírók, akik már az újkori történelmet tekintik fő kutatási területüknek.)

A történész szakmai műveltségének egésze azonban megmarad középkor-centrikusnak: a kialakult, mértékadó európai történettudományos *intézményrendszerek* (tanszékek, folyóiratok, levéltári szervezet) és a *kézírókvek konzerválják a szakmethodikát*. Ezzel a konzerváló hatással magyarázható az is, hogy máig, amikor már az újkor, sőt jelenkor kutatása elnyerte megfelelő helyét a könyvkiadásban, tanszékek, intézetek szervezetében, a történészszakma módszertani alapozottsága, ún. segédtudományai még mindig elsősorban a medievisztikához kötöttek. Az intézmények rögzülése ugyan segíti a szakmai normatívák kialakulását, segíti a szakma egészét, de egyben konzerválja is a szakismereteket, gátolja a szakma megújulását. A történettudományban is. Ezzel a konzerváló hatással magyarázható az is, hogy míg a 19–20. század fordulóján az újkori történelem iránti érdeklődés a közönségben megnő, s hogy – nem utolsósorban a nagy, sokkötetes összefoglaló

nemzeti történelmek fejezeteiként – megszületnek az újkort is tárgyaló történeti fejezetek, mégis az újkori források kiadása – a *történeti ábrázolás műfajai* közül az újkori forráskiadvány – mindegyre késik.

A porosz történetírás úttörése, 19. század

A szakmethodika, a forrástan szoros kapcsolatban áll minden korszakban a *forráskiadvánssal*. A kiadott források jellemzik, minősítik is a nemzeti történetírások szakmai színvonalát. A források kiadása során csiszolódik maga a szakmai hozzáértés, a kutatási methodika.

Az első szakszerű újkori forráskiadvány-vállalkozás, az „Acta Borussica” (első kötete: 1866), a 18. századi porosz államszervezet működésének rekonstrukciója. Szerzői, H. Sybel és G. Schmoller már az első kötet előszavában igyekeznek tisztázni, hogy az „aktakorszak”, vagyis az újkor már egészen más forráskiadási alapelveket kíván, mint az oklevélkorszak, a középkor.¹ Az anyagbőség miatt – mondják – csak a legfontosabb aktákat indokolt teljes terjedelemben kinyomtatni, a többiek kivonatosan, a legfontosabb helyeket idézve adják közre. Azután legközelebb a Német Történelmi Társulat harmadik ülésén, 1895-ben jön elő ismét az újkori források (a hivatali iratok) kiadásának kérdése, és a válogatás, jegyzetelés alapelvei itt mondatnak ki máig időtállóan.² S itt fogalmazza meg azt az alapelvet: a közlésre kiválogatott aktákat az elhagyottak tartalmával kell kiegészíteni, a teljes terjedelemben közölt aktákat összekötő szövegekkel kell ellátni; legyenek az újkori forráskiadványok „Halbfabrikáté”-k, vagyis félig forrásközlések, félig feldolgozások. Sybel és Schmoller fentebb idézett „Acta Borussica”-jához készített Előszava után ez a második lépés a történettudományban az újkorkutatás forrástani alapelveinek kialakításához, ahhoz, hogy a kutatómódszertanban és a forráskiadás technikájában a medievisztika rögzült alapelveihez képest az azonoságokat és különbségeket megfogalmazzák.

A kezdeményezésnek azonban különösebb szakmai visszhangja nem volt. Pedig a kor német történettudománya kiterjedt intézményrendszerében – folyóirat-, évkönyvirodalmában – az új kezdeményezések ismertetése, a véleménycsere rendkívül élénk. A századelőn megjelenő német módszertani kézikönyvsorozat, az A. Meister szerkesztette „Grundzüge der historischen Methode” – amely össze-

¹ G. Schmoller–H. Sybel: Vorrede. Acta Borussica. I.

² Bericht über die dritte Versammlung Deutscher Historiker. 18. bis 21. April 1895 in Frankfurt am M. Leipzig, 1895. 18–25. p. – Magyarországon az 1885-ben megrendezett történetssz-kongresszuson Thallóczy Lajos, Fejérpataky László és Rómer Flóris a történeti anyagról, a segédtudományokról, a történeti érzék felkeltéséről szóltak. A kongresszus az addig csupán irattáraknak nevezett őrzőhelyek közlevéltárakká nyilvánítását is javasolta és szakszerű felügyelet felállítását kérte a levéltárban folyó őrzési, rendezési, megóvási munka érdekében. Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott congressusának irományai. (Thallóczy Lajos értekezése). Századok, 1885/8. Melléklet, 24–53. p.

sekhez tartozik, amelyek az újkorkutatást (és így az újkori forráskiadást) a medievisztikához hasonló szakszerűséggel, önálló forráskiadási-módszertani alapelvek kidolgozásával kívánta művelni.

A MAGYARORSZÁGI ÚJKORKUTATÁS KEZDETEI, 1867–1918

Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés az osztrák és a magyar politikai vezető réteg érdekei közötti kompromisszum volt. Ismételteti ezt immáron évszázada a két nemzet publicisztikai és történeti irodalma. Joggal. Kompromisszum, amely a Monarchia felbomlásáig telve volt már a kiegyezés előtt és az együttélés során keletkezett újabb és újabb félelmekkel egymástól, gyanakvással egymás iránt. A magyar vezető réteg félelme: a közös uralkodó Bécsben ül, a közös ügyek (hadügy, külügy, pénzügy) minisztériumai szintén a császárvárosban, s ez azzal jár, hogy az önálló magyar érdekek alárendelődnek az osztrák érdekeknek. A magyar politikai gondolkodás központi tematikája 1867–1918 között ezért is a magyar „öncélú” államiség hangsúlyozása.

Napi, aktuális politikai-gazdasági indítékok – szakmai hozadék

A magyar állami önállóság hangsúlyozása természetesen magában foglalta az aktuális szándékot: a magyar érdekek súlyának növelését a közös állam politikai döntéseinél. Mind a nemzetközi (diplomáciai, katonapolitikai), mind a belpolitikai (elsősorban gazdaságpolitikai) döntéseinél. De ezekről kevesebbet beszéltek. Annál több szó esett viszont a magyar állami érdekek történeti alapjáról, az ezeréves önálló államiság történelméről. Mintegy az *aktuális törekvések történeti alátámasztásaként*. E felfogás a következő gondolati utat járja be. A magyarok állama a 10. századtól önálló „nemzeti” királyság volt, s noha a magyar rendek 1526-ban meghívták a trónra a Habsburgokat, s igaz, hogy 1541–1699 között a magyar államterület három részre szakadt (királyi Magyarország, török megszállta középső terület, Erdélyi Fejedelemség), mégis, a *magyar államiség* folyamatosan él ezer év óta. Az önálló államiság letéteményese társadalmilag a *magyar rendiség*, intézményesen pedig a magyar államterületen folyamatosan működő *országgyűlések*.

Az osztrák–magyar közjogi és gazdasági viták ösztönzői is lesznek a kora újkor, a 16–17. század kutatásának a magyar történettudományban. Mégpedig két témakörben, függően az aktuális mondanivalótól: az egyik Magyarország *alkotmányos önállósága* folyamatosságának igazolására helyezi a hangsúlyt a Habsburg Birodalmon belül, a másik a magyar történelemben ki-kirobbant *függetlenségi harcokra* (a Habsburgok, illetve az örökös tartományok ellen).

Alkotmányos önállóság vagy függetlenség

Az elsőről, az alkotmányos önállóság folyamatosságáról. A magyar alkotmányosság folyamatosságának intézménye a magyar országgyűlés volt. Igaz, hogy az uralkodó a Habsburg-családból kerül ki, igaz, hogy Bécsben, az örökös tartományok „fővárosában” ül, de a magyar állam ügyeiben – mindenekelőtt a háborúk és adózás kérdésében – a magyar területen (Pozsonyban) ülésező országgyűlés dönt. Ez a valós érv természetesen az 1867 utáni országgyűlés és ezzel az önálló magyar állami érdekek fontosságát is aláhúzza... Ez az aktuális kiindulópont is magyarázza, hogy amikor 1867 után a magyar történettudomány kialakítja modern intézményrendszerét (tanszékhálózatát, országos levéltárat, folyóiratokat), óriási vállalkozásba kezd: 1874-ben megindítja a „Magyar Országgyűlési Emlékek” (MOE), majd 1875-ben az „Erdélyi Országgyűlési Emlékek” (EOE) című sorozatokat. Az 1526 utáni, illetve Erdély esetében az 1540 utáni országgyűlések iratanyagait adják közre. Az első sorozatnak 12, a másodiknak 21 kötete készült el 1917-ig.¹² A kezdődő szervezett újkorkutatás – ma azt mondanánk, koraújkor-kutatás – ezen irányának indítéka: a magyar állam alkotmányos önállóságának történeti alapjait, folytonosságát bizonyítani a Habsburg Birodalmon belül. Mely *alkotmányos önállóságnak* állandó ellenségei voltak a 16–19. században a centralizáló Habsburgok, és ellenségei ezen önállóságnak a gazdaságilag fejlettebb örökös tartományok osztrák–cseh uralkodó körei. Mint Európa más, fejlett történetírással rendelkező államaiban is: a 19. század második felében a nemzeti állam aktuális problémái felkeltik az érdeklődést az újkori államalakulások története iránt.

A másodikról, a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmek tematikájáról. A kezdődő újkorkutatások másik irányát is politikai koncepció vezeti. Az 1867 után a kiegyezéssel elégedetlen politikai álláspont a magyarság Habsburgok elleni függetlenségi hagyományait idézi fel: az 1849-ben a Habsburgokat trónjától megfosztó, emigráns Kossuthra gondolnak – de írni Rákóczi-írnak, aki 1707-ben, a Rákóczi-szabadságharc idején (1703–1711) a Habsburgokat szintén detronizálta. Ehhez a felfogáshoz kapcsolódik a 16–17. századi török uralom kutatásának alap-koncepciója: a magyarság a törökökkel békés szimbiózisban élt (egyes magyar történészek szerint békésebben, mint a Habsburgokkal), a török nem akarta a magyarságot elnemzetietleníteni, vallását (protestáns) elvenni (mint a Habsburgok).¹³ (A török–magyar kori történelmi emlékek két osztálya jön létre: I. Okmánytár. 1867–1873 között megjelent 9 kötete; II. Török történetírók – megjelent 1893-tól.)

12 Itt csak utalni szeretnénk, mint az újkori forráskiadási programokat segítő tudománytörténeti tényezőre, hogy a magyar történetírásban a szervezett középkori forráskiadásoknak erős a hagyománya: a „Monumenta Hungariae Historica” keretében 1857-től adja ki a Magyar Tudományos Akadémia az Okmánytár (Diplomataria) c. sorozatot (1915-ig 40 kötet jelent meg) és az Írók (Scriptores) sorozatot (1906-ig 38 kötet látott napvilágot).

13 Szekfü Gyula Angyal Dávidhoz írt egyik levelében ([1916.] márc. 10. MTAKK) szól arról: mennyire felháborítja, hogy a „bécsi magyarok” egyik kedvence, a Tatyá (Takáts Sándor) a török–magyar együttélést békésebbnek állítja be, mint a Habsburg–magyar viszonyt.

Az aktuális politikai indítékok tehát használtak is a szakmának, a történetkutatásnak: figyelmet, anyagi támogatást biztosítottak. Természetes, hogy a szakmán kívül keletkezett (általunk metafontikusnak nevezett) tényezők meg is határozzák a tematikát, sőt kimutathatóan torzítják a következtetéseket. Akár azzal is, hogy – mint éppen a függetlenségi harcok történelmének historiográfiája azt kimutatja – a korban tömegessé váló napilapok kultúra révén a kibontakozó politikai újságírás követel meg igazodást a történetkutatástól a napi politikai harcok jel-szavaihoz.¹⁴

Tény: mind a kiegyezésbarát (alkotmányos önállóságot méltató), mind a kiegyezésellenes (függetlenségi hagyományokat, nemzeti királyt hangoztató) politikai álláspont a 16–17. század kutatására irányította a magyar történetírás figyelmét. Ezzel magyarázható, hogy az európai történetírások között a magyar történetírás korán kezd az újkori források kiadásával is foglalkozni. Jellemző az is, hogy amikor 1886-ban az Akadémia Történelmi Bizottsága tárgyalja a magyar történetírás „hiányait”, szinte kizárólag újkorkutatási programot tart szükségesnek: az államtörténet terén a Pragmatica Sanctio (1713/1723) kíván eljutni az okmánytárakkal (ismeretes módon a Pragmatica Sanctio jelentette az 1867 után is fennállott közjogi alapok egyikét, a Habsburg-ház mindenképpen örökösödését). Egyidejűleg a program szükségesnek tartja a 18. századi magyar hivatalok (kamara) és főméltóság (nádor, tárnokmester) monografikus feldolgozását.¹⁵

A programot azonban háttérbe szorítja az államalapítás ezeréves évfordulójának ünneplése (1896), amikor a történetírás teljes figyelme a középkori magyar nagyhatalom létrejöttének rajzára összpontosul. A Kárpát-medencében a magyarság az egyedüli államalkotó nép ezer év óta – így összegezhető az ezredéves évforduló uralkodó történeti-politikai szlogenje, ami a középkorkutatás ismételt nagy fellendülésével járt.¹⁶ Ahogy az aktuális politikai indítékok segítették az újkorkutatás tematikájának előtérbe kerülését, úgy a politikai-ideológiai tényező – a millennium – segíti nemcsak a középkori tematika virágba szökését, hanem az újkorkutatás levéltári háttérének kiépülését is.

Az újkorkutatás intézményes alapja: a levéltárügy fejlődése

A millenniumi évforduló a közönség előtt a középkori magyar állam kultuszát erősítette, a levéltárügyön (és így közvetve a szaktudományon) belül azonban éppen az újkorkutatásnak kedvezett. Mégpedig azzal, hogy minden addiginál hangosab-

¹⁴ Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961. 502 p. [E kötetben: „Történeti kultusz és történetírás. Reflexiók Szekfű »A száműzött Rákóczi«-jához c. tanulmány.]

¹⁵ Századok, 1887/1:80. p.

¹⁶ Mann Miklós: A millenniumi „Magyar Nemzet Története” szerkesztési munkálatairól. Századok, 1968/5–6:1117–1148. p.

ban követelte a közös bécsi levéltárak szétválasztását, és azt, hogy az újkori magyar történelemre (16–18. század) vonatkozó aktákat Budapestre szállítsák haza.

A magyar állam újkori történetével kapcsolatos levéltári fasciculusok már 1874-től sajátosan aktuális „politikai” szerepet kapnak a két államrész közötti vitákban. Az 1874-ben újjászervezett budapesti Országos Levéltár követeli a Bécsben őrzött, a 16–18. századi magyar államéletre vonatkozó iratok megosztását. Ismeretes, hogy az Udvari Kamara (Hofkammer), mint az uralkodó mellett funkcionáló udvari hatóság, illetékes volt minden, az uralkodó országaiból ide felterjesztett pénz-, illetve gazdasági jellegű ügy intézésére. Vagyis az Udvari Kamara iratanyaga – mivel de facto a Pozsonyban székelő Magyar Kamara felettes hatósága is volt – természetes módon telve volt a Magyarországot érintő iratokkal. Ráadásul II. József halála (1790) után a magyarországi és erdélyi kancelláriai iratokat is az Udvari Kamara levéltárába vitték. (Ez egyébként jól elkülöníthető volt – ma is nyomon követhető a Hofkammerben – a többi irattól, mert a magyar vonatkozású iratsorozatok a Hofkammer kancelláriája eleve „H” betűvel megjelölve rakta be az irattárba.) 1868-ban viszont az egész kamarai levéltárat a közös pénzügyminiszter felügyelete alá helyezték, ahogy a kiegyezés után a központi udvari szervek levéltárai mind a közös pénzügy-, illetve közös külügyminisztérium igazgatása alá tartoztak. A közös pénzügyminiszter, a magyar Kállay Benjámin 1885-ben azután a kamarai levéltár élére magyar levéltárost hoz, Thallóczy Lajost.¹⁷ Mivel amúgy is itt volt a legtöbb magyar vonatkozású anyag, így a szétválasztás programja itt vált a legélesebb vitakérdéssé. (A levéltár neve ekkor K. K. Gemeinsames Reichsfinanzarchiv.) 1875–1918 között a közös levéltárak anyagainak megosztása körüli viták államjogi vitákká emelkedtek.¹⁸ Különös élességgel a Monarchia két tagállama ellentéteinek erősödésekor, így például a magyarországi ellenzéki koalíció uralomra jutásakor (1906–1910).

A vitákban három álláspont alakult ki:

1. A budapesti levéltárosok a magyar vonatkozású anyagok Budapestre szállítását szorgalmazták, s a politikusok közül a Függetlenségi Párt soraiból az alkotmányos érv is ezt igyekezett alátámasztani. Hivatkozásuk: Ferenc József fején az önálló magyar királyság szimbóluma, Szent István koronája – tehát a központi udvari levéltár magyar vonatkozású anyagai a magyar királyság székhelyét, Budapestet illetik.

2. Az ezzel ellentétes álláspontot az osztrák kormányzat képviselte, amely a megosztásban a több évszázados magyar függetlenségi törekvések folytatását látta. Ha a politikai helyzet úgy kívánta, tárgyalóasztalhoz ültek a magyarokkal levéltárügyekben. (Például a magyar állam ezeréves fennállásának alkalmából, 1896-

¹⁷ Thallóczy Lajosról vö. Glatz Ferenc: Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből. Történelmi Szemle, 1974/3: 396–420. p. [E kötetben: 327–384. p.]

¹⁸ Szűcs László: Adalékok a bécsi központi levéltári anyag Ausztria és Magyarország közötti felosztásának történetéhez (1871–1918). Levéltári Közlemények, 1962/1:27–42. p.

ban.) De valójában szabotálták a kérdés napirendre tűzését. Álláspontjuk szervesen összefüggött azokkal az osztrák alkotmányjogi véleményekkel (Biedermann, Lustkandl, majd Tezner, Turba), amely szerint a magyarok részben 1687-ben, majd 1723-ban a Pragmatica Sanctióban lemondtak alkotmányos önállóságukról. (S tegyük mi ma hozzá a vitához: függetlenül a politikai állásponttól, szerintünk a szaktudomány szempontjából szerencse, hogy a magyar félnek nem sikerült az azonos eredetű, provenienciájú levéltári anyagokat szétbontani.)¹⁹

3. A harmadik álláspontot a közös ügyekben illetékes Közösügyi Országos Bizottság (a „delegáció”) határozata képviselte: közös „osztrák–magyar államlevéltárat” kívántak létrehozni a kabineti, az udvari titkos, az udvari kamarai és a hadügyi levéltárból (1884). A tervet nemcsak a budapesti függetlenségi ellenzék támadása gátolta, hanem mindenekelőtt az, hogy az új épülethez, a szétválasztáshoz óriási ráfordítások kellettek volna, ám erre fedezet nem volt. A közös külügyminisztériumban erős „magyar lobb” mindenestre elérte, hogy a Haus-, Hof- und Staatsarchivban alkalmazzanak magyar levéltárosokat. (Így kerül Bécsbe a magyar történettudomány egyik későbbi élcsapata, az ún. bécsi magyar levéltárosok köre.) Emellett a közös pénzügyminiszter felügyelete alá vont valamikori Hofkammerarchivban kutatóként évente több hónapot tölt a budapesti levéltár egy-egy alkalmazottja, és válogatja szét titokban a magyar vonatkozású aktákat, készülve a különválasztásra vagy a közös osztrák–magyar levéltár alapítására.²⁰ A politikai-közjogi viták ösztönözték is a magyar levéltárosokat, hogy a 16–18. századi magyar történelemre vonatkozó forrásokat és a forrástermelés folyamatát, a korabeli igazgatás menetét alaposan megismerjék. Így ők az egész Habsburg Birodalom intézményrendszerének és az újkori magyar történelemnek kiváló értői lettek. (Akkor, amikor még az európai szaktudomány – és ugyanígy a budapesti tudományos történelemszék is – figyelmét a középkorra fordítja.) A *politikai indíték ismét hasznára vált a szaktudománynak*. (Noha, mint fentebb mondtuk: a függetlenségi politika magában hordozta a veszélyt, hogy egy esetleges szétválasztásnál sérül a levéltári „eredet-elv” [proveniencia], melyet a Staatsarchiv rendezési elveként épp a magyar Károlyi Árpád, a levéltár igazgatója, a „bécsi magyarok” éyonyje vezetett be.) Amikor azután 1917-ben, illetve 1920-ban napirendre kerül az újkori magyar történelem immáron a 18–19. századi forrásainak kiadása, ezt az ismeretet tudja hasznosítani a magyar történetírás. Ez magyarázza, hogy a magyar Fontes-sorozat, nemzetközi összehasonlításban is, a Habsburg-levéltárak anyagának máig legjobb kiadványsorozata.

19 Vö. erre *Glatz Ferenc*: Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció, i. m. [E kötetben: 327–384. p.]

20 E tevékenységet rekonstruálja a Hofkammerarchiv és a Staatsarchiv Direktionsaktenjei alapján: uo.

Bécs hatása: magyar levéltárosok és osztrák minták

A Fontes-sorozat szakmai megoldásainak és történetfelfogásának megértése céljából röviden tekintsük át a bécsi magyar kör szakmai-módszertani és történet-szemléleti megfontolásait!²¹

A bécsi magyar levéltárosok köre 1875–1918 között évről évre gyarapodott. Vezetőjük Thallóczy Lajos, a Hofkammerarchiv igazgatója, aki Ferenc József bizalmasaként több titkos küldetést nyert a császártól; rendkívüli nyelvtudással rendelkezett, a Monarchia külügyi apparátusának bizalmi emberévé vált keleti (orosz, délszláv) ügyekben. A kör tagjai között találhatjuk többek között Károlyi Árpádot, a Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatóját (1909–1913),²² igazgatóhelyettesét, Győry Árpádot. A „bécsi magyar kör” kiterjedt irodalmi tevékenysége közös szemléleti jegyeket is mutat: eszerint a magyarság jelenbeli érdeke külpolitikailag egybeesik az örökös tartományok érdekeivel; amennyiben különbözik belpolitikailag és gazdaságilag, azt a közös intézményekben kell érvényre juttatni, de sohasem feledve az egymásra utaltságot.²³ A *fő veszélynek* nem az osztrákok túlsúlyra törekvését látják, hanem az ébredő *szláv mozgalmakat* és az ezekre építő magyarelles *osztrák központosító*, illetve *trialista törekvéseket*, mindenekelőtt a trónörökös, Ferenc Ferdinánd körét. A magyarságnak az 1867-es állapotokat kell fenntartania. Thallóczy középkori okmánytáraival a magyarsághoz hű szláv családok és a „melléktartományok” okleveleit adja ki, „bizonyítva” ezzel a történeti Magyarország különböző etnikumai békés együttélésének lehetőségét. Károlyi pedig a 16–17. századi Habsburg-ellenes magyar mozgalmak történetét tárja fel, s vitatkozva osztrák kollégáival, azt bizonyítja: a magyar rendek mindig is királyhűek voltak, de az uralkodót körülvevő tanácsadók a centralizált birodalom eszméjét követve újra és újra megsértették a magyar alkotmányos önállóságot, s a rendek csupán az alkotmány védelmében keltek fel. És ő az, aki a „Magyar Országgyűlési Emlékek”-ben kiadja – előbb Fraknói Vilmosmal közösen az 1598–1601., 1602–1604., majd már önállóan – az 1605–1606. és 1606. évi országgyűlések iratköteteit.

És még valamit meg kell jegyeznünk a magyarországi újkorkutatásokról szólva: a Monarchia centrifugális, széthúzó erői a 20. század elején általában felhívták a figyelmet a Habsburg Birodalom újkori történetének tanulmányozására. A már említett alkotmányjogi, 17–18. századra összpontosító aktuális vitákhoz kapcsolódva is, ekkor indul meg a 18. század szakszerű kutatása: Ausztriában Theodor

21 [A bécsi magyar levéltárosok köréről e kötet Szekfü Gyula történetírását és pályáját taglaló fejezete részletesen szól: „Szekfü Gyula Bécsben...” c. tanulmány.]

22 *L. Bittner*: Árpád von Károlyi als Archivar. Bp., 1933.

23 *Ferenc Glatz*: Ungarische Historiker – Historiker der Habsburgermonarchie. In: Gesellschaft, Politik und der Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918. (Hrsg. Ferenc Glatz–Ralph Melville.) Wiesbaden–Budapest, 1987. 1–22. p. [E kötetben részletesen: „Szekfü Gyula Bécsben...” c. tanulmányban.]

Mayer foglalkozik (1911) a török kiűzése utáni új birodalmi berendezkedéssel,²⁴ ugyanezt dolgozza ki (1916–1922) a bécsi magyarok körének fiatal kutatója, Eckhart Ferenc. (Természetesen Magyarország „gazdasági kizsákmányolását” hangsúlyozva.)²⁵ 1910-ben németül is megjelenik az orosz Mitrofanov kitűnő II. József monográfiája; a magyar Marczali Henrik könyvei Mária Terézia koráról; Wertheimer Ede politikatörténeti cikkei, monográfiái.²⁶ 1902-ben Bécsben meg is alakul a Kommission für neuere Geschichte Österreichs, aminek tematikus terveit a magyar történészek is ismerik, és magyar folyóiratban recenzálják.²⁷

De térjünk vissza a historiográfiai-kultúrtörténeti kirándulásról a Fontes programjához!

POLITIKAI IDEOLÓGIA – FORRÁSKIADÁSI PROGRAM, 1917–1922

1917 februárjában, miután Thallóczy Lajos, a bécsi magyarok vezéralakja, a Történelmi Társulat elnöke vasúti szerencsétlenségben meghalt (1916), egy fiatal politikus került a Társulat elnöki székébe, gr. Klebelsberg Kuno.²⁸

A Fontes-sorozat keletkezéstörténete

Klebelsberg első társulati ténykedése: felkeresi Bécsben az ottani magyar levéltárakat, ennek a tárgyalásnak az eredményeként születik meg az átfogó újkorkuta-

24 Theodor Mayer: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Wien, 1911. (2. kiad.) (Hrsg. von Josef Fleckenstein und Heinz Stoob. Bearbeitet von Adalberth Toth.) Sigmaringen, 1980.

25 Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922. 380 p.

26 Mitrofanov, P. P.: Oppozíciója reformam Joszifa II. v Vengrii. Szankt-Petyerburg, 1905.; Mitrofanov, Paul von: Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit. (Aus dem Russischen ins Deutsche übersetzt von V. v. Demelic. Mit einem Geleitwort von Dr. Hanns Schütter.) Wien u. Leipzig, 1910. XXV+870 p. Ism. Szekfű Gyula. Századok, 1912/4:298–307. p. – Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. I–III. Bp., 1881., 1885., 1888.; Uő.: Mária Terézia, 1717–1780. Bp., 1891. – Wertheimer Ede: A tervezett négyes szövetség Ausztria, Orosz-, Francia- és Spanyolország közt, 1787–1790. (Adalék Ausztria keleti politikájához.) Bp., 1880. 91 p.; Uő.: Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében. Bp., 1890.; Uő.: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I–III. Bp., 1910–1913. stb.

27 Az osztrák kultuszminisztérium égisze alatt alakult Kommission für neuere Geschichte Österreichs Ausztria újabb kori forrásainak kiadását tűzte célul. A sorozat több kötetét is recenzálták, tehát a szakmai közvélemény ismerte azokat. Századok, 1908/8:720–737. p.; uo. 1913/2:132–139. p.; uo. 1917/7–8:494–496. p.

28 Ferenc Glatz: Historiography, Cultural Policy and the Organisation of Scholarship in Hungary in the 1920s. Acta Historica, 1971/3–4:273–293. p. Magyarul: Uő.: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969/5–6:1176–1200. p. [E kötetben: 25–73. p.]

tási program. Károlyi Árpád, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc el is készítik a részletes javaslatot (1918. II. 12.) s megküldik azt a „Gróf”-nak.²⁹ A sokoldalas, részletes indoklású tervben két aktuális szemléleti alapelv uralkodik: a hagyományos, Ausztria és Magyarország közötti *alkotmányos problémák*, valamint a világháború végén már mindenki előtt fontosnak látszó *nemzeti-nemzetiségi kérdés*. Mindkettő a bécsi magyar történetírók körének hagyományos kutatási területe. És mindkét témakör megoldásai a bécsi magyarok már ismertetett gondolkodását tükrözik. A program alap gondolatai:

1. Az *országgyűlések* (emlékezhetünk: a magyar alkotmányos önállóság letéteményese) *története 1790-ig*. Különös tekintettel azokra a gyűlésekre, amelyek a Habsburg–magyar viszonyban valami intézményes változást hoztak (1687, 1715–1723), s melyeket az osztrák közjogászok magyarellenés aktuális érvekhez használhatnak fel 1918-ban is. (Emlékeztetünk: a bécsi magyarok doyenje, Károlyi Árpád adta ki az országgyűlések iratköteteit 1606-ig.)

2. Intézménytörténet. Részben azon intézmények története, amelyek a *Habsburg centralizációs törekvéseket* mutatják, a magyar önállóság állandó visszaszorítását. (Kollonich Einrichtungswerkje – amely a Magyar Királyság újra-berendezkedésének szélsőségesen centralizáló terve volt [1688–1691] – és a töröktől visszafoglalt területek birtokjogáról döntő Neoacquistica Commissio [1690–1709] tevékenysége. Vagyis a török kiverése utáni Magyarország újra-berendezkedésének története.) Részben külön-külön iratkötetet kapnának azon kormányintézmények, amelyekben Magyarország igazgatása folyt, és amelyek iratanyagai mutatgatják az udvari-birodalmi szempontokat követő hivatalnokréteg és a magyar rendek állandó összeütközéseit (Magyar Királyi Kamara, Magyar Királyi Udvari Kancellária, Helytartótanács stb.). Külön helyet kapnának a török kiverése után központi igazgatás alá helyezett határörvidékek iratai. (Tehát a magyar országgyűlés és a magyar megyeszervezet ellenőrzése alól kivont területek.) Ezek lakói, szerbek, románok, ismert módon, mindig is Bécs „tartalékait” jelentették a magyar nemzeti-függetlenségi mozgalmakkal szemben.

3. Feltűnő a *gazdaságpolitika* – a vámpolitika, adórendszerek, pénzpolitika – előtérben állása. Olyan problémák a 18. század óta, amelyek a Monarchia két államalakulatát a 20. század elején is újra meg újra szembeállították.

4. A *nemzetiségi kérdések* egyháztörténeti kötetekben kapnak helyet: a görögkeleti egyház szerepe a szerbek és a románok (oláhok) nemzeti szervezésében. Vagyis: a nemzetiségi kérdés *akkor még*, 1917-ben a magyar–osztrák alkotmányjogi viták (például szerb, román határörvidék) és egyházpolitika történeteként (görögkeletiek) jelenik meg. (Jellemzően a nemzetiségi mozgalmak „nemzeti” jellegének fontosságát fel nem ismerő gondolkodásmódra, ami a magyar közép-osztályok körében még a világháború végén is általános volt.)

29 Szekfű kéziratoss tisztázata (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára [továbbiakban: OSZKK] Analecta. A Magyar Történelmi Társulat iratai. [Vö. a tanulmány után közölt 1. dokumentumot.]

Minden témánál az *időhatár*: 1790, illetve 1848. 1848, vagyis a parlamentáris magyar állam létrejötte, de hangsúllyal a 18. századra.

A tervből azonban e formájában nem valósul meg semmi. A háború utolsó fél esztendejének politikai válságai, majd a forradalom működésképtelenné teszik a Társulatot. És – nem utolsósorban – a válságok megingatják a Monarchiáról, Magyarország helyéről megfogalmazott történeti alaptézisek mindegyikét...

A közös állam és a történelmi Magyarország összeomlásának kihatása

Az 1918–1919-es évek ismeretes változásokat hoztak. Röviden, emlékeztetőül: 1918 novemberében az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlott. Először IV. Károly de facto lemondott a trónról, azután Ausztria, majd Magyarország is köztársaság lett. (A magyar állam hamarosan ismét királyság.) De a Monarchiával összeomlott a történeti Magyarország is: az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés elcsatolta az ország területének kétharmadát. (Vagyis sajátos – a korabeli történész számára is elgondolkodtató – módon valósult meg a Habsburgoktól „független Magyarország”.) A *függetlenség elnyerése, a területi és etnikai veszteségek* mellett a társadalomtudományos és általában az értelmiségi gondolkodást a *forradalmak* rázták meg. A polgári demokratikus (1918. október), majd a proletárforradalom (1919. március), ha rövid időre is, de a társadalmi forradalom győzelmét hozta, és annyit bizonyított: a Monarchia konzervatív társadalmi rendje tovább nem tartható. Ezek az értelmiséget, politizáló rétegeket és pártokat foglalkoztató alapgondolatok határozzák meg azt is, miként alakul az újkorkutatás programja Magyarországon 1920 után. De mielőtt az 1918. februári (előbb ismertett) tervezet változásait vennénk szemügyre, röviden utalni kell arra, hogy a forradalmak után a Történelmi Társulat hirtelen a politikai nyilvánosság előterébe került. Mindenekelőtt elnöke, gróf Klebelsberg révén, aki nemcsak a maga kormányzati pozíciójával – először belügy-, majd vallás- és közoktatásügyi miniszter – emeli a Társulat fontosságát, hanem azzal is, hogy társulati elnöki beszédeiben fogalmazza meg az új Magyarország viszonyát a Habsburg-Magyarországhoz és a forradalmakhoz.³⁰

Felfogása – címszavakba tömörítve korábbi fejtegetéseinket – a következő: a magyar politikai gondolkodásnak szakítania kell közjogias, mindenütt a Habsburg–magyar, illetve osztrák–magyar ellentéteket kereső hagyományaival. Részben azért, mert a dualista Monarchia megszűnt, részben azért, mert azoknak volt igazuk, akik már a világháború előtt rámutattak: Magyarországnak nem az osztrák–magyar ellentétekre kell figyelnie, hanem a nemzetiségi kérdésre. Végtére is belátható: a háborús vereség mellett a nem magyar népek önállósodási törekvései, majd kiszakadása hozta magával a történeti Magyarország összeomlását. Ugyanakkor

30 Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány, i. m. [E kötetben: 25–73. p.]

– mondja e gondolatmenet – a régi Magyarország társadalmi rendje sem tartható fenn. A forradalmakkal szemben, amelyek a történeti osztályok és a történelmi intézmények összetörését kívánták, nem a régi rend, az ancien régime restaurációját kell szembehelyezni, hanem a neonacionalizmust (amelyet én „konzervatív reform”-nak nevezek). A *reform* jelenti a politikában az *alkotmányos politikai intézmények továbbépítését* (Klebelsberg dolgozta ki 1922-ben az 1918 előttinél sokkal szélesebb körű választójogi szabályokat), társadalmilag pedig az államot fenntartó *művelt középosztály felemelését*, ugyanakkor a *munkásság, a parasztság „beemelését” a politikába*. Beemelést – szándéka szerint – a választójog kiterjesztése és a művelődés révén.

1920 nyarán ismét megkezdődnek a *Magyarország újabbkori történetének forrásai* (*Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris*) munkálatai, immáron pontos sorozatcímmel. Hamarosan (1920. november) elkészül és megjelenik a forráskiadási szabályzat.³¹ (Alapelveiben követi G. Schmoller és H. Sybel 1866. évi, valamint a Német Történelmi Társulat 1895. évi kongresszusának említett alapelveit. Részletes kidolgozását tekintve egyedülálló a korabeli európai történetírásban.) Klebelsberg a gazdasági összeomlás, az infláció közepette, amikor az Akadémián világítás és fűtés hiánya miatt nem tudtak ülést tartani, Történeti Intézetet alakít ki Bécsben a közös osztrák–magyar javak szétosztása során magyar kézben maradt egykori (magyar) testőrpáloka berendezésével (1920). A cél: az ottani magyar vonatkozású források – mindenekelőtt az újkori forrásanyag – feltárása.³² Igazgatója a Staatsarchiv volt vezetője, Károlyi Árpád. Az intézet törzstagjai a volt bécsi magyar levéltárosok. Ösztöndíjakat ad budapesti kutatóknak is, akik a Fontesből vállalnak egy-egy kötetet, vagy valamelyik tekintélyes professzornak (a szerkesztőnek) másolatokat készítenek. Pénzforrásai: a társadalmi gyűjtés, és mindenekelőtt a nagy történelmi családok és a zsidó nagytőke alapítványai.³³ A herceg Esterházy, a gróf Széchenyi, a gr. Teleki család leszármazottai ott ülnek a Társulat felolvasóülésein, s ezekről beszámolnak a napilapok is.

A *politikai igény* (az új államalakulat új nemzeti történelmi identifikációt kíván), a *szakmai lehetőség* (a bécsi levéltárak a Habsburg Birodalom összeomlásával kutathatóvá lettek) és a *személyi állomány* (a bécsi magyarok iskolázott újkorkutató csapata) találkoztak egymással. S mindehhez szükség volt az *irányadó*

31 A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai. (Melléklet a Századok 1920. évi folyamához.) Bp. 1920. 7–22. p.

32 Országos Levéltár (OL) A Bécsi Magyar Történeti Intézet iratai. 3. csomó. Szabályzatok. Az első „Tájékoztató” az „expedíció” céljáról, év nélkül. [1920. április.] 15–18. p. Mind az anyagi támogatások szervezése, mind a Bécsi Magyar Történeti Intézet létrehozására vö. Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány, i. m. [E kötetben: 25–73. p.]

33 OSZKK Analecta. A Magyar Történeti Társulat iratai. Domanovszky Sándor kézzel írott listája a pénzforrások pontos feltüntetésével, mellette a kimutatásokkal: a történészek közül ki, milyen célra, mennyi pénzt vett fel. Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány, i. m. [E kötetben: 25–73. p.]

egyéni ségre, akinek voltak elképzelései, ismeretei, és aki széles körű társadalmi-politikai befolyással rendelkezett. 1920-ban Domanovszky Sándor, a szorgalmas tudomány-adminisztrátor az, aki szervezte itthon, Budapesten a nyomdát, a korrektúrát, mozgatta a fiatalokat. Ő lesz Klebelsberg „legbelsőbb embere”, nagy szerkesztői tapasztalatával, beszélgetőtársa a legújabb tervek kovácsolásában. Emberismeretével meghatározza: milyen feladatra ki alkalmas.³⁴ Így indult a Fontes.

A Fontes-sorozat tematikája az összeomlás után

Az olvasót nem kívánjuk untatni a Fontes minden – évenként változó – program-módosulásával.³⁵ Inkább csak röviden az 1918–1921 között változott alapelvekről.

1. Az *osztrák–magyar viszony*, a magyar rendek és az udvar ellentéte 1918 után aktualitását veszítette. Érthető: az ezekhez kapcsolódó témák (országgyűlések, közbiztonsági kérdések stb.) már 1920 nyarán kiestek a tervekből.

2. Megmarad a *nemzeti kérdés*, de most már nem egyszerűen osztrák vagy magyar területi igazgatás kérdéseként, nem is mint egyházpolitikai téma, hanem: *magyarok és nem magyarok összeütközésének története*. Az 1918. évi felbomlás előtörténetét 1848/49-ig követik nyomon visszafelé. 1848-ig, hiszen mint ismeretes, ekkor tört ki az első nyílt összecsapás a felkelő magyarok és a Habsburgok pártjára álló nemzetiségek között. (1924–1940 között majd sorra jelennek meg a Fontes kötetei a szerb-, a horvát- és – Beniczky Lajos naplójának kiadásával – a szlovákkérdés történetéről 1830–1849 között.³⁶ E kötetek nélkül máig nem tanulmányozható a Kárpát-medence nem magyar népeinek nemzeti ébredése. Sajnos a néhány száz példányban megjelent iratkötetek kevéssé ismertek a szomszédos országok történeti irodalmában.)

3. Új témakör *gr. Széchenyi István* összes írásának kiadása. Széchenyi az 1825–1848 közötti magyar politikai reformmozgalom szülőatyja, a nemzet belső anyagi és lelki (műveltségi) erősödését tartotta a legfontosabbnak. Szenvedélyesen szállt szembe az 1840-es években a forradalom gondolatával, majd a királyt trónjától megfosztó Kossuthal. Széchenyi alakja 1919 után tudományos fórumokon és

34 Domanovszky életpályájára vö. *Glatz Ferenc*: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. Századok, 1978/2:211–234. p. [E kötetben: 221–253. p.]

35 A program 1920–1921 folyamán kristályosodik ki véglegesen. Rekonstruálható Károlyi Árpád és Domanovszky Sándor gr. Klebelsberg Kunóhoz (OSZKK Levelestár), valamint Károlyi Árpád és Klebelsberg Kuno Domanovszkyhoz intézett leveleiből (MTAKK). A fentiekben ezt foglaljuk össze röviden. [Vö. a tanulmány végén közölt 1. dokumentummal.]

36 *Steier Lajos*: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezzredes visszaemlékezései és jelentései az 1848–1849-i szabadságharcról és a tót mozgalomról. Bp., 1924.; *Uő*: A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben, I–II. k. Bp., 1937. — *Thim József*: A magyarországi 1848–49-i szerb felkelés története, I–III. k. Bp., 1930–1940. — *Miskolczy Gyula*: A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában, I–II. k. Bp., 1927–1928. Vö. erre: *Glatz Ferenc*: Történetíró és politika. Bp., 1980. 26–86. p. [E kötetben: „Trianon, nemzetiségi kérdés, forráskiadvány” c. tanulmány.]

napi politikai beszédekben egyaránt a *konzervatív reform történelmi szimbóluma* Magyarországon.³⁷ (Az impozáns kötetek máig az ún. reformkor nagy gazdasági-társadalmi mozgalmainak első számú forrásai.³⁸)

4. Külön köteteket kap az 1848. évi alkotmányos államrendszer, a *parlamentáris Magyarország rendjének kialakulása* (ebből majd az 1848. áprilisi törvények körüli viták forrásai kerülnek kiadásra) és az 1849. évi bukás után szétszóródott Kossuth-emigráció története.³⁹

5. Végül külön „osztály” marad az *intézménytörténet*. De már jelezve az új szempontokat: a magyar kormányzati politika története címen. Feladata volna a modern magyar kormányzat kialakulásának rekonstruálása. Az 1918. évi tervből változatlanul tovább él a török megszállás utáni berendezkedés iratainak kiadása (Kollonich Einrichtungswerkje), és 1921 nyarán Klebelsberg javasolja: a kormányzattörténeti sorozat középpontjába a *nádorok működéséről* valló iratok kiadását állítsák.

RENDEZŐ ELV: A KORMÁNYSZERVEK VAGY A NÁDOROK MŰKÖDÉSE?

Ez utóbbi javaslat meglepte Klebelsberg környezetét. Az öreg Károlyi Árpád, aki Bécsben vezette az intézetet, a régi terv mellett van: adják ki (úgy, mint az „Acta Borussica”-val tette Schmöller és Sybel) az *egyes irattermelő szervek* iratait. Levéltárosi érvelés: azonos provenienciájú iratanyagok kerüljenek az olvasó és a kutató kezébe. Egyébként is a nádorok működése rettentően szerteágazó, ezért igen sok irattermelő szerv anyagát kellene áttanulmányozni egy-egy kötet összeállításához.⁴⁰ (Arról nem szólnak a levelezések: vajon a református Károlyi Árpád-ban mennyire lehettek ellenérzések, emóciók a 18. századi katolikus arisztokrata, majd 1790-től a Habsburg nádorokkal szemben még 1921-ben is...) Károlyi nem is vállalt kötetet, inkább készíti sajtó alá az örületbe kergetett Széchenyi döblingi iratait, majd az 1848. áprilisi törvények iratköteteit.⁴¹ Klebelsberg „mindenesé”, a Fontes-sorozat ügyeinek összefogója, Domanovszky – ő is protestáns, de a „békésebb”, lutheránus egyházból – megértőbb a „Gróf” tervei iránt. Lehet azért, mert ő,

37 Széchenyi korabeli ideológiái átértékelésére vö. *Glatz Ferenc*: Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével. In: Szekfü Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1989. I–XXXVIII. p. [E kötetben: 525–563. p.]

38 A sorozatban (Gr. Széchenyi István összes munkái) megjelent Széchenyi István munkáinak, hírlapi cikkeinek, leveleinek, naplóinak 13 kötete.

39 *Hajnal István*: A Kossuth-emigráció Törökországban. Bp., 1927.; *Jánossy Dénes*: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. I–II. k. Bp., 1944–1948.

40 Károlyi Árpád–Klebelsberg Kuno, 1922. VII. 4. OSZKK Levelestár.

41 *Károlyi Árpád*: Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka, I–III. k. (A harmadik kötetet szerk. Tolnai Vilmos.) Bp., 1921–1925.; *Uő*: Németújváry gróf Batthyányi Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pere, I–II. Bp., 1932.; *Uő*: Az 1848-diki pozsonyi törvények az udvar előtt. Bp., 1936.

Budapesten élve, ismeri Klebelsberg taktikai megfontolásait. Tudja: amikor a nádorok iratainak kiadásáról esik szó, akkor Klebelsberg a 17. század nagy formátumú nádorára, Esterházy Miklósról is gondol, akinek leszármazottja a Társulat legbőkezűbb patrónusa, a fiatal hg. Esterházy Pál. Aki 1921-ben nemcsak megnyitja az ország első számú arisztokrata politikus családjának levéltárait a kutatás számára, és hajlandó egy kutató fizetését vállalni, hanem erkölcsileg is sokat jelent a támogatása. Így kerül a herceg levéltárosának állásába Hajnal István és készíti majd el az Esterházy nádor tevékenységét bemutató iratkötetet. (A Fontes-sorozat emblémáját, amely egy fiatal hölgy mellképét foglalja keretbe, állítólag a herceg családtagjáról rajzolta a grafikus.)⁴² De tudja Domanovszky valószínűleg azt is, hogy József Ferenc főherceg és általában a Habsburgok nádori („magyar”) ágából 1918, a Monarchia összeomlása után Magyarországon rekedt leszármazottak a király nélküli királyság államformájában fontos szerepet játszanak. Itthon érzékelhette, hogy az 1921. év nagy politikai kérdése: vajon a (Habsburg) király visszatérési kísérletei miként zárulnak?⁴³ (Mint ismeretes, 1921 novemberében rendeződik csak véglegesen a királykérdés a Habsburgok trónfosztásával.) A kormányzó, Horthy Miklós – ez is ismeretes a szakirodalomban – kételkedik a királyt személyes hűségéről, de felszólítja, hogy a nemzet érdekében távozzon.

József Ágost főherceg (1872–1962), a nádori ágból származó Habsburg, a nagy József nádor unokájának állandó szerepeltetése 1921-ben alkalmas volt a kétfelé kacsintó játékra: a Habsburgok (illetve a királyi család) iránt még nosztalgiaival viseltető közvélemény és a politikai vezető réteg felé is megnyugvást adott. Ugyanakkor a szabad királyválasztó politikusok és a közvélemény tradicionális Habsburg-ellenes, függetlenségi szemléletű része is megnyugodott: nem a „magyarellenes” császári, hanem a magyarosodott nádori ágban a leszármazottja jelent meg előtűnik. (Ezért a nádorok tevékenységében és a nádori leszármazottak közéleti szereplésekor a sajtó állandóan hangsúlyozta azok „magyarosodott” voltát és őseik szembenállását a bécsi udvarral, illetve a császárral.⁴⁴) És Domanovszky azt is pontosan tudta, hogy Klebelsberg a főherceggel még fiatal korától jó barátságban áll,⁴⁵ s hogy a főherceg, mint Magyarország (Magyar Királyság) közéleti méltóságlistájának élén álló személy, támogatásával sokat lendíthet az inflációs

42 Esterházyról vö. Glatz Ferenc: Hajnal István történetírása. Valóság, 1988/3:52–69. p. [E kötetben: 709–747. p.]

43 Pölskei Ferenc: Horthy és hatalmi rendszere, 1919–1922. Bp., 1977. 222 p.; Vargyai Gyula: Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör (1919–1921). Bp., 1971. 375 p.

44 A Habsburg-család nádori ágának „magyarítása” az 1920-as években csúcsára érkezett, amikor a jó írói képességekkel és társadalmi érdeklődéssel megáldott József Ágost főherceg háborús naplóinak kötetei megjelentek (A világháború amilyenek én láttam, 1914. július 31.–1915. május 25. Az aktszerű anyagot összegyűjtötte és összeállította Rubint Dezső. I–VII. köt. Bp., 1926–1934.). A főherceg, mint ismeretes, 1918-ban rövid ideig az államfői méltóságot (homo regius) is viselte Magyarországon.

45 Klebelsberg a főherceg fiának, József Ferenc főhercegnek szűkebb, művelődést pártoló köréhez tartozik. (József Ferenc főhg. levelei gr. Klebelsberg Kunóhoz. OSZKK Levelestár.) Klebelsberg és a Habsburg-család, valamint József Ágost főherceg személyes kapcsola-

világban Klebelsberg történettudományt megújító tervein. És feltételezzük, arra is nyilván felfigyelt: akárhányszor megjelent a nádor leszármazottja a Társulatnál, a napisajtó azonnal foglalkozott vele s így a Társulattal, a történettudománnyal is. Vagyis: a történettudományos programban újfent több politikai és szakmai tényező találkozott egymással: politikai taktika szakmai érdekből, és szakmai megfontolás a program kivitelezői részéről. Mint annyszor a tudomány történetében.

Arról azután már nem tudunk: vajon később Domanovszky belátta-e Károlyi Árpád szakmai igazát? A nádorok tevékenységének nyomon követése valóban sziszifuszi kutatómunkát kívánt: a legkülönbözőbb – bécsi, budapesti, sok esetben még grazi – forrástermelő intézmények irategyütteseinek áttekintését. Klebelsberg kérésére ugyanis Domanovszky elvállalja József nádor iratainak sajtó alá rendezését és életének monografikus megírását. Huszonöt évre vállalt így egy tematikához, személyhez láncoló „rabságot”, feláldozva is az őt már évtizedek óta foglalkoztató összefoglaló magyar gazdaságtörténet megírásának lehetőségét. (És amely terv megvalósításáról, az írói-kutatói életpályák külső meghatározottságáról, kényszeréről azután csak a késői tudománytörténész elmélkedhet...⁴⁶) József elődjének, a rövid ideig hivatalban volt Sándor Lipótnak iratai kiadására pedig kedves tanítványát, a fiatal Mályusz Elemért jelöli ki.⁴⁷

Megjelent: *Palatin Joseph und seine Schriften. In: Palatin Josephs Schriften. Vierter Band 1809–1813. Zusammengestellt und kommentiert von Sándor Domanovszky. (Herausgegeben und eingeleitet von Ferenc Glatz.) Bp., 1991. 17–56. p. Magyarul: Glatz Ferenc: Történetírás korszakováltásban. Tanulmányok. Bp., 1990. 231–246. p.*

DOKUMENTUMOK

1. 1918. FEBRUÁR 12.

A BÉCSI MAGYAR LEVÉLTÁROSOK TERVEZETE AZ ÚJKORI FORRÁSOK KIADÁSÁRA

[...] I. A köz- vagy politikai történelemre vonatkozóan ezeket a kiadványokat vélénk preferenter megvalósítandóknak:

a) Az ún. „Neoacquistica commissio” föllállításáról és működéséről szóló iratok. – Minél bizonyosb az, hogy e commissio működésére s a megteremtésével egybekapcsolt gondolat nagy befolyással volt annak az általános elégedetlenségnek előidézésére és elterjedésére, amelyből Rákóczi szabadságharca legalább részben táplálkozott, annál szük-

latáról vö. Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969/5–6:1176–1200. p. [E kötetben: 25–73. p.]

46 Domanovszky életpályájáról vö. Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban, i. m. [E kötetben: 221–253. p.]

47 Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg iratai, 1790–1795. Bp., 1926. 939 p.

ségebb volna a még megoldatlan téma megvilágítása az Országos Levéltárban és a közös pénzügyminisztérium levéltárában őrzött gazdag anyag kiválogatott darabjainak közlése által. [...]

b) A Kolonics [Kollonich Lipót] híres „Einrichtungswerk”-jére vonatkozó írásos emlékek rendszeres egybeállítását köztörténeti fontosságára és Kolonics intencióira való tekintettel közigazgatási tartalma ellenére is az első osztály kiadványai közé tartozónak véljük. A kiadás mellett szól az a körülmény is, hogy újabb időkben osztrák részről komoly elemzés alá vétetett e kérdés. [...]

c) Egy további alkalmas téma volna az 1687-diki országgyűlésre vonatkozó iratok egybeállítása a megfelelő történeti bevezetéssel. A legfőbb kérdések itt a Habsburg-ház fiágának trónörökösödése, a Turba által „Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion. I. Ungarn” című művében fölvetett „revíziós járadék” ügye. Mellettük az ezen országgyűlésen tárgyalt kérdések közül csak a protestánsok vallásgyakorlatának s az eperjesi vértörvényszék beszüntetésének ügye bír jelentőséggel. [...]

II. A közigazgatás történelme köréből a forráskiadvány számára a témák szinte maguktól kínálkoznak.

a) Elsősorban kívánatos volna a magy. kir. kamara szervezetére és történetére vonatkozó iratok rendszeres összeállítása. Okvetlenül vissza kellene azonban nyúlni az 1686 előtti időre is, a kamara föllállításáig. [...]

b) A m. kir. udvari kancellária szervezetére és történetére vonatkozó írásos emlékek egybeállítása is hiányt pótolna. De itt is vissza kellene nyúlni 1526-ig.

c) Külön is igen hasznos kiadvány volna a m. kir. helytartótanács föllállítására, szervezésére stb. vonatkozó fontosabb iratok közzététele. Itt legalább a magyarázó bevezetésben kellene a kiadónak a dicasterium elődjéről is megemlékezni.

d) Szép kiadványt képeznének egy külön kötetbe egybefoglalva az erdélyi hatóságok: udv. kancellária, gubernium és thesaurarius föllállítását és szervezését stb. feltüntető iratok. [...]

III. A vallási és szellemi élet köréből veendő forráskiadványok ügyében [...]

b) Legalább egy kötetre való anyagot nyújthatna a görögkeleti vallású oláhság egyházi uniójának történetére vonatkozó XVIII. századbéli főbb iratok összegyűjtése az Országos Levéltár különféle osztályaiból, s a bécsi állami levéltár némely állagából (mint pl. a „Staatsrat” levéltára). Fényes bizonyosága lenne e kötet annak a gondos jóakaratra, amellyel a hazai románság szellemi és erkölcsi nivóját a dynasztia, a magyar állam és a magy. kath. egyház erkölcsi és bőséges anyagi eszközökkel emelni, kultúráját előbbre vinni törekedett.

c) A görögkeleti szerb egyház autonómiájára vonatkozó iratok egybeállítása a XVII. század végétől kezdve ugyanezt a célt szolgálja; a dynasztia és a magyar állam mondhatni mértékfölötti nagy jóakarata világolván ki ily gyűjteményből, mely rendszeressé egészítené ki az e tárgyra vonatkozó, s eddig elszórtan megjelent iratokat. [...]

IV. Ami a gazdaságtörténeti problémákat illeti, e téren a nagy jelentőségű témáknak hosszú sora nyomul előtérbe. [...]

a) A vámügy történetére vonatkozó kardinális iratok 1848-ig. Ezek kiadására Eckhart Ferenc tagtársunk már vállalkozott.

b) A contributio történetére (a híres „porciók”, porták száma, fölosztása stb.) világot vető iratok, kimutatások stb. a XVII. század 80-as éveitől 1848-ig.

c) Némely királyi regalé (bányaregalé, sójövedék) fejlődésére és szabályozására vonatkozó intézkedések. [...]

d) Kamara, kancellária és helytartótanács intézkedései a magyar kereskedelem fejlesztése dolgában, a bécsi hatóságok megállapításainak különös figyelembevételével (bécsi udv. kamara levéltára, a Staatsrat iratai).

e) Ugyanezen hatóságok intézkedései a magyar ipar és

f) a magyar mezőgazdaság és állattenyésztés ügyében. Követendő példaképp állna a kiadó előtt a Tagányi szerkesztette kitűnő Erdészeti oklevéltár.

g) A pénzügy történetére vonatkozó iratok és az 1811-diki nagy devalvatio kérdése, amelyekre az Országos Levéltár, a bécsi közös pénzügyminisztérium s az osztrák pénzügyminisztérium levéltárai és a Staatsrat iratai is bő forrásul szolgálhatnak. [...]

V. Az ötödik osztályba tartozó kérdések közül különösen kettőre vagyunk bátrak, mint igen hálásakra, fölhívni a figyelmet:

a) a Délvidék (és Budapest környéke) betelepítésére vonatkozó állami intézkedések okirattára. [...] A volt magyar és bécsi kamarák levéltárai bőségesen ontják az idevágó anyagot, de a Staatsrat iratai is kiaknázandók volnának.

b) Az úrbériség fontos ügye Mária Terézia reformjától kezdve szintén megérdemelne egy külön okirattarat, amelyhez anyagot az imént említett lelhelyekből lehetne meríteni. [...]

Dr. Károlyi Árpád

Eckhart Ferenc

Szekfü Gyula

2. 1921–1991. A FONTES-SOROZATBAN MEGJELENT KÖTETEK

Gr. Széchenyi István összes munkái

1. [Nem készült el.]

2. Hitel. A Taglatat és a hitellel foglalkozó kisebb iratok. (Szerk. és bev. Iványi Grünwald Béla.) Bp., 1930. 737 p.

3–4. [Nem készült el.]

5. A Kelet Népe. (Szerk. és bev. Ferenczi Zoltán.) Bp., 1925. 684 p.

6. Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. (Szerk. és bev. Vízota Gyula.) I. köt. (1841–1845) Bp., 1927. 846 p.; II. köt. (1843–1848) Bp., 1930. 1211 p.

7–8. Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. 1–2. köt. (Szerk. és bev. Károlyi Árpád.) Bp., 1921–1922. 712 p.; 712 p.

9. Blick és kisebb döblingi iratok. (Szerk. és bev. Tolnai Vilmos.) Bp., 1925. 935 p.

10–15. Gróf Széchenyi István naplói. (Szerk. és bev. Vízota Gyula.) I–VI. köt. Bp., 1925. 927 p.; 1926. 823 p.; 1932. 810 p.; 1934. 754 p.; 1937. 840 p.; 1939. 810 p.

Kossuth Lajos összes munkái

16. Országgyűlési tudósítások, 1832. dec. 17.–1833. aug. 4. (Sajtó alá rend. a Kelet-európai Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének munkaközössége.) Bp., 1948. 635 p.
17. Országgyűlési tudósítások, 1833. aug. 5.–1834. márc. 24. (Sajtó alá rend. a Kelet-európai Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének munkaközössége.) Bp., 1949. 754 p.
18. Országgyűlési tudósítások, 1834. márc. 25.–nov. 29. (Sajtó alá rend. a Történettudományi Intézet munkaközössége Barta István vezetésével.) Bp., 1949. 747 p.
19. Országgyűlési tudósítások, 1834. dec. 1.–1835. aug. 26. (Sajtó alá rend. Barta István.) Bp., 1959. 684 p.
20. Országgyűlési tudósítások, 1835. aug. 27.–1836. máj. 2. (Sajtó alá rend. Barta István.) Bp., 1961. 850 p.
21. Ifjúkori iratok. Törvényhatósági tudósítások. (Sajtó alá rend. Barta István.) Bp., 1966. 1202 p.
22. Kossuth Lajos iratai, 1837. máj.–1840. dec. Hűtlenségi per, fogság, útkeresés. (Sajtó alá rend. Pajkossy Gábor.) Bp., 1989. 705 p., [8] t.
- [23–25. Az 1841–1847 közötti iratok gyűjteménye nem jelent meg.]
26. Kossuth Lajos 1848/49-ben. 1. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/49 (Sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta Barta István.) Bp., 1951. 772 p.
27. Kossuth Lajos 1848/49-ben. 2. Kossuth Lajos az első magyar felelős miniszteriumban, 1848. április–szeptember. (Sajtó alá rend. Sinkovics István.) Bp., 1957. 1098 p.
28. Kossuth Lajos 1848/49-ben. 3. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. 1. 1848. szeptember–december. (Sajtó alá rend. Barta István.) Bp., 1952. 976 p.
29. Kossuth Lajos 1848/49-ben. 4. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. 2. 1849. január 1.–április 14. (Sajtó alá rend. Barta István.) Bp., 1953. 1031 p.
30. Kossuth Lajos 1848/49-ben. 5. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai, 1849. április 15.–augusztus 15. (Sajtó alá rend., bev. Barta István.) Bp., 1955. 974 p.

A Nemzeti Színház százéves története

31. Pukánszky Kádár Jolán: A Nemzeti Színház százéves története. I. köt. Bp., 1940. 581 p.
32. Iratok a Nemzeti Színház történetéhez. (Szerk. és közléteszi Pukánszky Kádár Jolán.) Bp., 1938. 878 p.

Levelezések

33. Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. (Szerk., bev. és jegyz. ellátta Angyal Dávid.) Bp., 1925. 731 p.

Hivatalos iratok és levelek

34. A szatmári béke története és okirattára. (Közzétette, tört. bev. tanulmánnyal és jegyz. ellátta Lukinich Imre.) Bp., 1925. 634 p.

35. Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. (Bev. br. Wlassics Gyula; közléte Csengery Loránt.) Bp., 1928. 578 p.

36–37. Nemetújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. (Írta és szerk. Károlyi Árpád.) I. köt. A pör története. Bp., 1932. 658 p. II. köt. Pöriratok és államiratok. Bp., 1932. 691 p.

38. Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. (Írta és okirattal ellátta Károlyi Árpád.) Bp., 1936. 374 p.

Emlékiratok

39. Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezedes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. (Bev. és sajtó alá rend. Steier Lajos.) Bp., 1924. 786 p.
40. Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései az 1778/1822. évekről. (Bev., jegyz. ellátta és kiad. Madzsar Imre.) Bp., 1927. 211 p.
41. Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. (Szerk. és a bev. tanulmányt írta Czeke Marianne.) Bp., 1938. 447 p.

Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez

42. Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848. (Szerk. és bev. Szekfü Gyula.) Bp., 1926. 664 p.
- 43–45. A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. (Írta és kiadta Thim József.) I. köt. Elbeszélő rész. Bp., 1940. 527 p.; II. köt. Iratok: 1848. márc.–aug. Bp., 1930. 685 p.; III. köt. Iratok: 1848. szept.–1849. aug. Bp., 1935. 984 p.
- 46–47. A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. (Írta és kiadta: Steier Lajos.) I. köt. A kérdés története. Bp., 1937. 670 p.; II. köt. Okmánytár. Bp., 1937. 787 p.
- 48–49. A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. (Kiad. és bev. Miskolczy Gyula.) I. köt. Bp., 1927. 640 p.; II. köt. Bp., 1928. 576 p.

Iratok a magyar társadalom- és gazdaságtörténethez

50. A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. (Bev. és kiad. Szabó Dezső.) I. köt. Bp., 1933. 813 p.

Naplók, emlékiratok, történeti művek

51. Auer János Ferdinánd pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságban írt naplója 1664. (Közzéteszi és a történeti bevezetést írta Lukinich Imre.) Bp., 1923. 272 p.
52. Gávai Gál Jenő: Élmények és tanulmányok. Bp., 1940. 933 p.

Kormányzat- és közigazgatás-történeti iratok

- 53–56. József nádor élete és iratai. (Kiad. Domanovszky Sándor.) I. köt. József nádor élete. 1. rész. Bp. 1944. 466 p.; 2. rész Bp., 1944. 558 p.; II. köt. József nádor iratai, 1792–1804. Bp., 1925. 769 p.; III. köt. József nádor iratai, 1805–1807. Bp., 1929. 888 p.; IV. köt. József nádor iratai, 1807–1809. Bp., 1935. 959 p. [V. köt. Palatin

Josephs Schriften. Vierter Band 1809–1813. Zusammengestellt und kommentiert von Sándor Domanovszky. Herausgegeben und eingeleitet von Ferenc Glatz.) Bp., 1991. 803 p.]

57. Sándor Lipót főherceg nádor iratai, 1790–1795. (Kiad., a bev. tanulm. és a magy. írta Mályusz Elemér.) Bp., 1926. 939 p.

Iratok az 1848–49-i emigráció történetéhez

58. A Kossuth-emigráció Törökországban. 1. köt. (Szerk., bev. Hajnal István.) Bp. 1927. 929 p.

59. A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. (Bev. tanulmányt írta és az okiratokat összeáll. Jánossy Dénes.) I. köt. Bp., 1944. 895 p.; II. köt. 1. rész. Bp., 1944. 548 p.; [2. rész Bp., 1948.]

A magyar jakobinusok iratai

A magyar jakobinusok iratai. 1–3. köt. (Sajtó alá rend. Benda Kálmán.)

1. A magyar jakobinus mozgalom iratai. Bp., 1957 CIII., 1142 p.; 2. A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai, 1794–1795. Bp., 1952. 861 p.; 3. Naplók, följegyzések, röpiratok. Bp., 1952. 452 p.

A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben

A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben (Összegyűjt., szerk. és a bevezető tanulmányt írta: Andics Erzsébet.) Bp., 1952–1981.

1. Tanulmány, iratok, 1844. július 4.–1848. március 12. Bp., 1981. 583 p. [benne: Kiegészítő iratok a II. és III. kötethez. 355–466 p.]; 2. Iratok, 1848. március 15.–1849. március 4. Bp., 1952. 559 p.; 3. Iratok, 1849. március–1850. április. Bp., 1965. 543 p.

TRIANON, NEMZETISÉGI KÉRDÉS, FORRÁSKIADVÁNY

**A szlovák, szerb és horvát konfliktus
(1973–1975)**

I. TRIANON ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY. A közgondolkodás történeti elemei

A „trianoni sokk” • A nemzeti történelem színtereinek, családrészek, olvasóközönség elvesztése • Történeti szimbólumok a napi környezetben • Történeti érvek, történettudomány, tudománypolitika • Nemzeti tematika és változásai a történetírásban • Történeti tudat, a politikai ideológia intézményei

II. A „TÓT” KÉRDÉS ÉS STEIER LAJOS. Újságíró a levéltárban

Publicisztika és nemzetiségi kérdés, 1912–1919 • Történetírás és „revízió”, 1924 • Forrásanyag és következtetés aszinkronja • Önkritikus értékelés, 1936

III. A SZERBKÉRDÉS ÉS THIM JÓZSEF. Természetkutató a történettudományban

1885: egy nemzet, több nemzetiség • 1893–1914: Szabadelvű orvos és „nemzeteszme” • 1921: „Utódállamokból kiűzött magyar” • Kutatásmódszertan az orvos- és a történeti kutatói gyakorlatban • A történetíró politizálásának szintjeiről • A polgári kor politizálás-fogalma

IV. A HORVÁTKÉRDÉS ÉS MISKOLCZY GYULA. A levéltáros történész

Délvidéki származás, forrásanyag, a levéltáros kérdésfeltevése • Közpon-ti (bécsi) kormányzások kontra nemzeti helyi törekvések • Előttörténet: mi vezetett az állam feldarabolásához • Az alkotmányos horvátok és az állambontó illírek • Trianon következménye: a türelmes nemzetiségpolitika visszakeresése • Az „utolsó lehetőség”: a „lehetett volna” • „Nemzeti” és „társadalompolitikai” program sorrendje • Pártpolitika és a nemzeti érdek szembekerülése • Tudományos és tudományon kívüli tényezők a koncepcióalkotásban • A „történelem” és a „történész” kérdésállításának viszonyáról

I. TRIANON ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY

A közgondolkodás történeti elemei

(1974–1975)*

„Hiszek egy Istenben! Hiszek egy hazában, Hiszek Magyarország feltámadásában!” E verssorokkal nyerték meg azt a pályázati felhívást, amit 1920-ban egy „magyar hiszekegy”, egy magyar imádság megírására tűztek ki. A kis versikét, amelyet azután az iskolai tanítás kezdetén közösen mormoltak a gyerekek, egy döntőbizottság, melyben a Magyar Tudományos Akadémia fontos szerepet töltött be, választotta ki a pályázatokból. S ez nem véletlen.

A „trianoni sokk”

Annak a propagandának a megindításában, amely a háborús vereség, Habsburg Károly lemondása, a Monarchia összeomlása után Magyarországon kibontakozott a történeti Magyarország szétdarabolása ellen, a magyar tudományos világ aktív s igen gyakran indítványozó résztvevő volt.¹ A béketárgyalásokra utazó magyar delegáció – amely inkább csak átvevője volt a békeszerződésnek, mintsem valódi alakítója – tiltakozását előkészítő tervezetek, tanulmányok kidolgozásában éppen úgy részt vett a magyarországi tudományosság (földrajzprofesszorok, közgazdászok s nem utolsósorban történészek), mint azon többnyelvű brosúrirodalom megfogalmazásában, mely irodalom a Monarchia s így a történelmi Magyarország felbomlásának időszakában íródott, s mely – tegyük hozzá – valószínűleg olvasatlanul elfeküdt a korabeli publicisztikai termés mérhetetlen garnizonjában. A budapesti egyetem „La Hongrie” című térképes füzete Magyarország nemzetiségeinek elhelyezkedését mutatja be a 9. század végén, a 12., 13. és a 14. században, érzékelte, miként jönnek a későbbi évszázadokban fokozatosan az országba a

* [Eredetileg az 1975-ben benyújtott kandidátusi disszertáció (Történettudomány és történetpolitikai koncepció. Fejezetek történetírás és politika kapcsolatából a magyar polgári történetírás 20. századi történetében) bevezető fejezeteként készült szöveg. Kollegiális tanácsra a disszertációból kimaradt, hogy az opponenseknek ne kelljen a „Trianon-témával” foglalkozni. A disszertáció publikálásakor (Történetíró és politika. Szekfü, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról. Bp., 1980.) visszakerült a könyv élére, de hosszú viták után. Pedig időközben a Történettudományi Intézet folyóiratában közreadták, külföldi konferenciákon (1976. november 28. Erlangeni Egyetem; 1978. München) előadásként elhangzott, az 1980. évi történész-világkongresszus kötetében megjelent „Der Zusammenbruch der Habsburgermonarchie und die ungarische Geschichtswissenschaft” címmel. – A szerk.]

1 Az MTA részvételét igen jól példázzák az Akadémia Főtitkári Hivatalának iratai az 1920. évből. Régi Akadémiai Levéltár (a továbbiakban: RAL), Főtitkári iratok 1920.

magyarországi nemzetiségek.² A pozsonyi egyetem irata („Pro Hungaria”) azt igyekszik bizonyítani, hogy a szlovákoknak Magyarország állami keretein belül milyen jó helyzetük volt, sőt kedvezményekkel, kiváltságokkal bírtak, s a létrehozandó csehszlovák nemzeti egység mennyire nem „történelmi valóság”, s hogy a szlovákoknak nemzeti mivoltukat tekintve Csehszlovákiában jobban kellene félniük, mint a régi Magyarország keretében.³ Ugyanígy „szózáttal” fordul a „művelt világ egyeteméhez” a debreceni egyetem, történész tollából származó írással igyekeztet bizonyítani, hogy Magyarország a Kelet és Nyugat közötti konfliktusok áldozata, valójában pedig nem más, mint egy „közvetítő nép” Kelet és Nyugat között, s mennyire hagyománya Magyarországnak a nemzetek érzelmi és érdekközössége.⁴ S elég csak utalni azokra a tényekre, hogy a történettudományos közélet központjában álló és a két világháború között kulcsszerepet betöltő Domanovszky Sándor írja meg a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája alapelveit összefoglaló történetpolitikai brosúrát „A magyar kérdés történeti szempontból tekintve” címmel,⁵ hogy a fent említett röpiratok megfogalmazói jó nevű történészprofesszorok (Holub József, R. Kiss István), s hogy az Akadémia Szózatát a „művelt világhoz” szintén történész, Angyal Dávid fogalmazta meg.⁶

Ha e tényhez hozzászámítjuk még azt is, hogy a magyar történetírók közül szinte mindenki (az európai hírű Marczali Henrik,⁷ a „fiatalok” közül Domanovszky Sándor, Szekfü Gyula, Hóman Bálint⁸) megírja a maga „trianoni” művét, akkor már világossá válik, hogy nem azért történészek a magyar revíziós iratok első számú megfogalmazói, mintha valamiféle véletlen folytán historikusok ültek volna a különböző tudományos intézmények vezető pozícióiban, hanem mert a Monarchia s így a történeti Magyarország szétesése hívta elő a történelmi érveket, keltette fel a történetírás figyelmét. Továbbá az a tény, hogy a társadalmi és állami intézményektől függetlenül is szükségét érzik a régi államalakulat széteséséről – mint nemzeti sorskérdésről – beszélni s írni. Mindez mutatja már a mai kutató számára, hogy a legszorosabb értelemben vett napi politika, a politikai

2 La Hongrie. Cartes et nations géographiques, historiques, ethnographiques, économiques et intellectuelles. (Réd. par Bátky Zsigmond, Kogutowicz Károly, Pécsi Albert.) [Bp., é. n.] 48 p.

3 Pro Hungaria. Magyarország igazsága, szózat a békekonferenciához. Kiadja a pozsonyi magyar tudományegyetem. Pozsony, 1918. 62 p.

4 A debreceni magyar tudományegyetem szózata a művelt világ egyeteméhez. Debreczen. 1918. 32 p.

5 A magyar kérdés történeti szempontból tekintve. Írta: Domanovszky Sándor ny. r. tanár. Bp., 1920. 40 p. [Domanovszky Sándorról e kötetben a vele foglalkozó és a Klebelsbergéről, Hajnalról készült tanulmányokban.]

6 A Magyar Tudományos Akadémia szózata a művelt világ összes akadémiaihoz. Bp., 1918. 8 p. [Megjelent angol, francia, német és olasz nyelven is.] [Angyal Dávidról e kötetben a Szekfü Gyuláról frott tanulmányokban.]

7 [Marczali Henrikről részletesen e kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfü Gyula eszmei indítatásairól” c. tanulmányban.]

8 [Szekfü Gyuláról és Hóman Bálintról e kötetben külön fejezetek olvashatók.]

ideológia és a történeti szaktudomány érintkezésének egy igen sajátos esetével állunk szemben.

A politikai tény ismeretes. A világháborúban győztes antanthatalmak európai politikai céljainak érvényesülésével egybeesett a Monarchia kis nemzeteinek és a vele szomszédos államok (Románia, Szerbia) törekvése: a háborús vereség után a soknemzetiségű Monarchia kis államokra töredezett. A politikai felbomlás majd' kétésztenős folyamatában Magyarország sajátos helyet kapott és sajátos szerepet játszott. Következik ez 1918 előtti és 1918–1920 közötti történelméből.

Mint ismeretes, 1867, az osztrák–magyar kiegyezés óta Magyarország viszonylagos önállóságot élvezett, s területileg, közjogilag kiterjeszkedett azokra a Habsburg-tartományokra, amelyek a történelem folyamán korábban is a magyar koronához tartoztak. Vagyis a magyar nemzet Magyarországon belül az „állam-nemzetet” alkotta: az állam hivatalos nyelve a magyar volt, s noha a liberális fel-fogásnak megfelelően egyénileg minden állampolgár használhatta anyanyelvét, az állami kultúrpolitikában, a *bürokráciában a magyar nemzeti szempontok* domináltak. Azaz a magyar nemzet, illetve a magyar uralkodó réteg uralmi helyzetben volt a magyarországi szlovák, román, német, szász, horvát és szerb „nemzetiséggel” szemben. Ugyanakkor az államközösségen belül a magyar állam folytonos küzdelemben állt a Habsburg örökös tartományokkal, illetve azokkal a Bécsből eredő politikai-gazdasági törekvésekkel, amelyek a Habsburg Birodalom egységes államszervezetének kiépítése, a Gesamtmonarchie-felfogás szellemében a magyarok nemzeti önállósági törekvéseit minduntalan vissza akarták szorítani. Amíg egyfelől a magyar politikai vezetés nem akart tudomást venni a nem magyar népek kollektív nemzeti törekvéseiről, másfelől viszont folyton sértve érezte magát, ha Bécs ugyanígy nem volt hajlandó a magyar nemzeti szempontokat elfogadni.

Magyarország helyzetének másik sajátossága az volt, hogy az összeomlást nyomban forradalmak követték, először a polgári demokratikus forradalom, majd a Tanácsköztársaság, s ez a tény – noha a forradalmakat ellenforradalom követte – enyhén szólva nem ösztönözte az európai nagyhatalmakat a magyar uralkodó osztályok területi-nemzeti igényeinek kielégítésére.

A békeszerződés feloldhatatlan új ellentmondásokat szült. Az 1920-ban aláírt békeszerződések gyökeresen új helyzetet teremtettek Közép-Kelet-Európában, s mindenekelőtt a magyar nemzeti fejlődés számára. Mintegy tragikomikus mozzanataként a történelemnek, létrejött most már a „független Magyarország”, de úgy, ahogy azt senki nem akarta: függetlenségével egy időben a *korábbi államterület 70%-át, lakosságának több mint felét* veszítette el. S ami azután ellenkezőjére fordította a magyar és a szomszédos nemzetek korábbi viszonyát: a történeti Magyarország magyar anyanyelvű lakosságának mintegy 40%-a került az új ország területén kívülre, s lett most már az új államokban kisebbséggé, „nemzetiséggé”. Vagyis a térség nemzeteinek fejlődési irányai, amelyek már a 19. század derekától feszegették a Monarchia és a történeti Magyarország államkereteit, a *Monarchia felbomlásával ismét szembekerültek egymással*. A historiográfiai és módszertani célzatú tanulmány kereteit szétfeszítendő, ha belebocsátkoznánk annak

kimutatásába: mennyire és hogyan szorította ez a „politikai tény” a magyar nemzeti fejlődést tragikus ellentmondásokba, vergődés felé, miként fogta a korábbi államrendszernél is keményebb harapófogóba a 20. század államhatalmi apparátusának kiépülése, kiterjeszkedése a társadalmi élet mind nagyobb részére az „új” kisebbségeket, a magyar kisebbségeket. S miként *töltődött újra*, miként erősödtek meg a *térség nacionalizmusaiban a retrográd elemek*, nemzedékekre előrevetítve a nemzeti ellenségeskedések árnyékát. A korabeli magyar történetíró, aki nemzeti alapon nézte az emberiség történelmét, szenvedélyesen élte át a számára a történelemből is hihetetlennek tűnő „nemzeti tragédiát”. Ahogy a *dualizmus korának* történetírása sohasem tudott megszabadulni a hol közvetlenebbül, hol áttételesebben hangot kapó *közjogi kérdésektől* s az ezekhez kapcsolódó történeti érvrendszerek hálójától, úgy a *Trianont átélő magyar történész* sem tudott, s nem is tudhatott megszabadulni a *nemzeti sokkhatástól*.

Hogyan hat e nemzeti-állami átrendeződés a magyar történetírára, hogyan alakítja a magyar történészek koncepcióját Kelet-Közép-Európa népeinek történetéről, s miként fogható meg most már *forrásszerűen a politikatörténeti tény kisugárzása a történeti szaktudomány egészére*? Már a részelemzéseket megelőző kérdésfeltevés is szükségessé teszi, hogy szemügyre vegyük azokat a tényezőket, amelyek a hatás közvetítésében egyáltalán szerepet kaphatnak s kaptak a trianoni béke korának Magyarországon.

A nemzeti történelem színtereinek, családrészek, olvasóközönség elvesztése

A trianoni *sokkhatásnak* mindenekelőtt azokat a mozzanatait kell felvillantani, amelyek a korabeli történetírást mint *szaktudományt érték*.

Először: A kor történetírása, mely a politikai események, a háborúk, az országgyűlések történetét tárgyalta elsősorban (nem kis mértékben természetesen a magyar nemzeti dicsőséget keresve azokban), *Magyarország* területeinek elcsatolásával szinte egész *történeti színpadát veszítette el*. A határokon kívülre került a törökellenes végvári harcok, az előszeretettel tárgyalt középkori hódítások helyszíneinek jelentős része, a Bécs-ellenes éllel annyiszor megénekelt függetlenségi háborúk több színtere, a török időkben, a 16–17. században az önálló magyar államiság szimbólumának tekintett Erdély, az ország korábbi politikai fővárosa, Pozsony. A *történeti színpalak* – a várak, középületek, templomok –, melyekre mint a magyar nemzet államalkotó képességének bizonyítékaira oly szívesen hivatkozott az 1918 előtti magyar történetírás, most *elsüllyedni látszottak*. Ugyanakkor elveszni látszottak a magyar történelem *forrásai* is. Hiszen a magyar történelemre – éppen az államterület földrajzi tagoltsága, a peremterületek viszonylagos autonóm fejlődése és a központi hatalom viszonylagos gyengesége miatt is – a központi igazgatási szervek iratanyagai csak bizonyos vonatkozásokban jelentenek elsődleges forrásanyagot. Az a kutatónemzedék, amely a feltétlen forrástisztelet korában nőtt fel, s a legtermészetesebbnek gondolta akármely kicsiny

politikai eseményt is nyomon követni, ha kell, a nyugat-európai levéltáraktól, könyvtáraktól a belgrádi, sőt a lassan kutathatóvá váló konstantinápolyi levéltárig, nehezen tudta elfogadni a Monarchia s különösen a Magyarország felbomlásával előállott helyzetet a *történeti kutatás terén*. Könnyű belátni, hogy az 1920-as évek elején a szomszédos államok levéltáraiban kutatni szinte lehetetlen volt, mint ahogy az Országos Levéltárban is furán néztek volna akár ugyanarra a román Jan Lupasra vagy a cseh Kamil Kroftára, akik néhány évvel korábban még ugyanazon levéltári asztalnál kapták magyar kollégáik kezéből a cseh vagy a román történelemre vonatkozó középkori okleveleket vagy a kora újkori aktákat.

Másodszor. Szinte a szó szoros értelmében e történészeket *személyükben* is érintette Trianon egy *társadalomtörténeti következménye: a magyar középrétegek katasztrofális egzisztenciális válsága*. Mivel az állam hivatalos nyelve korábban a magyar volt, ezért a hivatalnoki és értelmiségi kar, ha nem magyar anyanyelvű volt, 1867 után gyorsan asszimilálódott, sőt végül már nagy részük csak magyarul tudott. Így a magyar állam összeomlása után a szomszédos országokhoz került területek értelmiségi-hivatalnoki karának jelentős része, aki állását, hivatalát, lakását, társadalmi presztízsét veszítette el, megindult Magyarország felé. A magyar történészek, levéltárosok pedig szinte kivétel nélkül a *Monarchia középrétegeiből* kerültek ki, s már ezért is *sorsközösséget éreztek a menekültekkel*. Nem szólva most arról, hogy a századelőn képzett történészek, sajátos módon, elsősorban a többnemzetiségű területekről származtak, a személyi levelezésekből minduntalan kiderül a számszerűen sohasem megfogható tény: *szinte minden magyar „középosztálybelinek”* volt rokona, hozzátartozója *az elszakadt területeken*, így a hazai történészeknek is. Ennek alapja kétségtelenül az a mindeddig nem eléggé vizsgált összefüggés, hogy a Monarchia értelmiségi-hivatalnoki rétege, ha horizontálisan rendkívül kiterjedt és vegyes volt is, vertikálisan legalább ennyire zárt.

Harmadszor. Elveszni látszott a magyar történetíró *közönségének* nagy része is, éppen a fent említett társadalmi mozgás következtében: a színvonalas értelmiséggel rendelkező polgárosult, iparosodott vidéki városok közönsége a történeti munkák első számú fogyasztójává nőtte ki magát a századfordulóra. Ez most elveszett...

Történeti szimbólumok a napi környezetben

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a történetírói koncepcióalkotásra erősen ható szellemi, *ideológiai közeget* sem, amely a technicizált kultúrában a mindennapi tudat szintjén szinte észrevétlenül tapossa ki a társadalomtudós számára is egy-egy gondolatmenet útját, s amelyről a szakirodalom minduntalan megfélekedzik. *A tömegkultúrának* e sajátossága – hogy egyszerre nagy *mennyiségben és azonos szabványok* szerint juttat el gondolati fordulatokat, *standardizált szövegeket* a társadalom széles rétegeihez újságok, felhívások, plakátok útján, s azután mindezek már mint köztudat, mint társadalmi-ideológiai igény jutnak vissza a kitermelők

szintjére – érezte hatását a történettudományban is. A tudományos közéletet elárasztják a különböző „honmentő” revíziós ligák, szövetségek meghívói: hol azért keresik meg az Akadémiát, hogy adományozzon szalagot és képviselője tűzze fel azt a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája zászlójára, hol az elszakadt területeket szimbolizáló szobrok leleplezésén kell megjelennie a tudományos világ képviselőjének.⁹ Kialakulnak a történeti szlogenek, szimbólumok, sőt előadástípusok is: az Erdélyi Magyar–Székely Szövetség a székely légió szerepéről tart előadást, a Délvidéki Liga és a Muraközi Szövetség a 17. század híres horvát bánjának, Zrínyi Miklósnak emlékét kívánja „a nemzet köztudatában állandóan ébren tartani”, ápolni. Célja, mint írja, a Jugoszláviához került Muraköznek és „a magyar hazához törhetetlen hűséggel ragaszkodó lakosságának érdekei megóvása” akkor, „amikor az ország ugyanolyan kétségbeejtő helyzetben vergődik, mint Zrínyi Miklós idejében”.¹⁰ De ugyanilyen történeti szlogenné vált például a mohácsi csatavesztés (és a középkori magyar állam felbomlása), valamint Trianon állandó párhuzamba állítása. Egy-egy revíziós töltésű *történelmi szimbólummá* meredek III. Béla, majd Nagy Lajos mint a „három tenger mosta” középkori magyar birodalom kiépítője, a magyar vitézséget a keleti határokon képviselő I. László, a Trianon utáni belső építőmunka igényének jelképe, Széchenyi István, a türelmes nemzetiségpolitika historizált alakja, I. István. Belátható, hogy ezek a nap mint nap újságokban, előadásokban elhangzó *történelmi szlogenek* mennyire befolyásolták a történetst – mint említettük: legtöbbször anélkül, hogy ez tudatosult volna benne – a szaktudományos munkák megfogalmazása közben is. Különösen, ha egyéb – már említett – társadalmi-tudati tényezők mintegy alkalmassá is teszik ezek észrevétlen befogadására.

Történeti érvek, történettudomány, tudománypolitika

S itt kell röviden utalnunk a revíziós propaganda és a magyar történelem idézése közötti, már említett összefüggésre: miért volt ennyire *történelmi ihletettségű e propaganda*? Azt hiszem, nem egyszerűsítjük le túlságosan a *köznapi gondolkodás* egyébként bonyolult mechanizmusait, ha azt mondjuk: elsősorban azért, mert a békerendszer ellen az egyetlen kifogástalannak látszó érvrendszer a *történeti érvelés* volt. A gazdasági megfontolásokat Magyarország együtt tartása érdekében visszajára is lehet fordítani, az etnikai érvek csak részben voltak használhatóak, hiszen az elszakadt területeken a magyar lakosságnak csak kisebbik része élt egy tömbben az új határok mellett, s e téren egyébként is a volt nemzetiségek relatíve többségben voltak. Maradt tehát a történeti indoklás: a valós történeti együttélés,

9 A zászlószalagról: RAL Főtitkári iratok 722/1920. Az „elszakításra ítélt területeket” szimbolizáló szobrok leleplezéséről uo. 770/1920.

10 A Zrínyi-idézet: uo. 390/1920. Ugyanitt a Délvidéki Liga és a Muraközi Szövetség meghívója és az akadémiai Zrínyi-ünnepség szervezéséről (ad 390/1920).

a történetileg kialakult közös kultúra, közös történeti hősök, a vállvetve együtt harcolás történeti mitizálása. S egészében: a múlthoz fordulás mindig egy dicsőbbnek látszó, a „magyarság nagyságáról tanúskodó” időszakra hivatkozást jelentette. A magyar történelem idézése jobban politikum lett, mint azelőtt bármikor.

Korábban utaltunk arra: Trianon és a történeti Magyarország szétesése milyen sokkot idézett elő az értelmiség s így a történetírók gondolkodásában is, s mennyire megnövelte a történeti érvek súlyát az 1919 után uralomra kerülő rendszer ideológiai közegében. Kimutattuk azt is: ezeknek a köztudatot alakító tényezőknek a hivatalos ideológia szintjére emelésében, majd abban, hogy befolyással voltak a háború utáni korszak történeti munkáinak, sorozatainak tematikájára, témaválasztásaira, abban nagy szerepet játszott az 1919 utáni tudománypolitika intézményrendszere, mindenekelőtt a bennünket érdeklő *történettudomány intézményeinek kialakítása*. Klebelsberg Kuno tudománypolitikai programjának kihatását vizsgálva a történettudományra, láthattuk, mennyire meghatározó volt a szaktudomány számára, hogy az 1920 utáni Magyarország helyzetének megfelelő ideológiai alapítások *programszerű* összefoglalásra találtak.

A magyar történettudománynak egy központi szervezete volt, a Történelmi Társulat, amely alapítványokból tartotta fenn magát, s így erősen függvénye volt a támogató arisztokrácia és a köznemesi réteg nézeteinek. A társadalmi-politikai, történelmi reprezentációt is ellátó Társulat mellett a történettudományt valójában a levéltárak tisztviselői, az egyetemi oktatók művelték. 1919 után azonban változott a helyzet: a Társulat élére még a háború utolsó éveiben kerülő gróf Klebelsberg Kuno államtitkár nagyszabású tervet dolgozott ki a tudományos kutatás állami támogatására. Mint kultuszminiszter (1922-től) összevonja a tudományos intézményeket, s mint a történelem iránt szenvedélyesen érdeklődő politikus létrehívja az első történettudományi intézetet Bécsben az újkori magyar történelem forrásainak kiaknázására.¹¹ A legnagyobb gazdasági nehézségek közepette kiadványt alapít a tudományos – mindenekelőtt a történeti – kiadványok megjelentetésére, nagyszámú ösztöndíjat ad a fiatal magyar történészeknek az európai országokba. Keresztülviszi, hogy az Országos Levéltár ne belügyi, hanem kultuszminisztériumi hatáskörbe kerüljön, ami gyakorlatilag tudományos intézménnyé változtatta a levéltárat. Politikai-társadalmi befolyását felhasználva az újkori magyar történelem programszerű feltárására sorozatot indít „*Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris*” címmel.¹² A sorozat, amelynek kiadásánál foglalkoztatták – s ezzel anyagilag is segítették – a korszak szinte minden számottevő történészét, bevallottan illeszkedett egy politikai-ideológiai konstrukcióba.

Ez az eszmerendszer abból indult ki, hogy Magyarország számára 1919 után gyökeresen új helyzet állott elő Közép-Kelet-Európában. A nemzeti törekvések korábbi célja, az osztrák–magyar államközösség tagadása már nem aktuális, tehát

egy új nacionalizmusra, ahogy Klebelsberg nevezte, „*neonacionalizmusra*” van szükség.¹³ A nemzet fő gondja most már az új állam berendezése, intézményeinek, kultúrájának rendszerezett kiépítése kell hogy legyen, azaz: egy ún. *pozitív, alkotó nacionalizmus*, mely nem merülhet ki többé az osztrák–magyar ellentétben alapuló Habsburg-ellenességben. Ugyanakkor a nemzeti kérdés súlypontja – noha erről a miniszter, a társulati elnök beszédei politikai okokból nem szólnak, csak a kézíratos programtervezetek, feljegyzések – áthelyeződik a magyar nemzet és a volt nemzetiségek, a szomszéd népek együttélésének témakörére.

S mivel Klebelsberg a történetiség és a napi politika – korábban említett – köznapi szinten történő együttmozgását, a *történeti érvekben rejlő lehetőséget* felismerte, programszerűen hirdeti, hogy a történelem idézése „nem retrospektív, csupán a múltakba visszatekintő kíváncsiság, hanem hatalmas erkölcsi erő, melynek ha ismerete és szeretete a lelkekből kivész, akkor a nemzet olyan, mint az emlékezőtehetségét veszített ember, aki nem okul, hanem oktalanul rohan a veszedelembé, a vesztébe. A társadalom tehát önmagát, saját rendjét védi, ha történetírását pártolja.”¹⁴ E mondat, mely különböző variációkban visszatér a korabeli politikai beszédekben, már jelzi, milyen helyet kap a történettudomány a politikai-ideológiai programban. Témánk szempontjából fontos: a *nemzeti történelem társadalmi mozgósító erejének* kiemelése, a történelem s így az azt vizsgáló tudomány szak, a *történettudomány helyének meghatározása*, elhelyezése a rendszer politikai ideológiájában. De Klebelsberg továbbmegy: felismeri, hogy a társadalmi mozgósító erő sokkal inkább az újkori, mintsem a középkori témákban rejlik.

A hozzánk közelebb eső korok története magyarázhatja meg a jelen helyzetünket – mondja –, s a megindítandó hatalmas forráskiadvány-sorozat két központi témáját jelöli meg: a 18. századtól a belső államberendezkedések történetének és a nemzeti, nemzetiségi kérdés történetének feltárását. Az előbbiekből születnek az újkori magyar közigazgatás történetének dokumentumkötetei, az utóbbiakból a nemzetiségi kérdés történetének kiadványai. Mindkettőn érződik az összeomlás utáni Magyarország fő nemzeti gondja: egyrészt a független állam apparátusának kiépítése, másrészt a nemzetállam kereteinek széthullása. Vessünk egy pillantást a bennünket most közelebbről is érintő utóbbira!¹⁵

Nemzeti tematika és változásai a történetírásban

A magyar történetírásban a *nemzeti problematika* szinte elsőprő erővel minden mást háttérbe szorít. Nem arról van szó, hogy korábban a történetírás nem állott

¹³ Elnöki megnyitó beszéd. Mondotta dr. gr. Klebelsberg Kuno a Magyar Történelmi Társulat 1928. május 10-én tartott évi rendes közgyűlésén. Századok, 1928/4–6:593–604. p.

¹⁴ Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926. Bp., 1927. 37. p. (1920)

¹⁵ [A Fontes-sorozat nemzetiségtörténeti köteteiről vö. e kötet következő fejezeteit.]

¹¹ [Klebelsberg programjáról e kötetben: „Klebelsberg és a magyar történettudomány, 1917–1931” c. tanulmány.]

¹² [A Fontes-sorozatról e kötetben: „Az újkorkutatás története. A Fontes” c. tanulmány.]

volna, úgymond, nemzeti alapokon s nem feltétlenül nemzeti keretek között gondolkodott volna. De a felbomlás előttihez képest felerősödik s megváltozik tartalma is. Ez a hangsúlyeltolódás nemcsak a már említett nagy történettudományos programon érződik, azon, hogy a Fontes-sorozat köteteként megszületik a magyar nemzettudat történetének máig egyik legfontosabb alkotása, az „Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790–1848)”,¹⁶ illetve hogy a magyar nemzettudat talán legnagyobb 19. századi klasszikusának, Széchenyi Istvánnak műveit, iratait hatalmas kötetekben adják ki,¹⁷ hanem a történeti irodalom egészének bizonyos deformitása: azon, hogy a magyar történetíráson belül *háttérbe szorul* – ha egyes esetekben átmenetileg is – a századelő több, *európai szintre emelkedett szakterülete. A filológia* – ha rövid időre is, de – a székeleykérdés s bizonyos mértékig ezzel összefüggésben a hunprobléma rabja lesz (amelyben, mint ismeretes, a fő kérdés: vajon a székeleyek nevezhetők-e a hunok és a magyarok rokonainak, s hogy ők voltak-e Erdély – amit 1920-ban Romániához csatoltak – őslakosai). S figyelemre méltó, hogy a korábban jelentős pénztörténeti munkákat, társadalomtörténetet író Hóman Bálintnál a *gazdaság- és társadalomtörténet szinte teljesen háttérbe szorul*; a korábban majd’ minden munkájába ragyogó gazdaságtörténeti fejezeteket illesztő Marczáli Henrik most „A béke könyvé”-n dolgozik (ahol hatalmas politikátörténeti anyagon kimutatja a trianoni békéről, hogy igazságtalansága egyedül áll a békekötések történetében);¹⁸ a korábban filológiai, de mindenekelőtt máig alapvető középkori *gazdaságtörténeti tanulmányokat* író Domanovszky, mint említettük, a Területvédő Liga részére írja meg a magyarság és a nemzetiségek harcának történetét, az általa szerkesztett *Századok* pedig bőven ismerteti a békeszerződés elleni brosrakat, az összeomlás körülményeiről írott pamfletet,¹⁹

16 Szerk. és a történeti bev. tanulmányt írta Szekfü Gyula. Bp., 1926. 655 p.

17 A Fontes „Gr. Széchenyi István összes munkái” sorozatában megjelent kötetek: Hitel. A Taglatat és a hitellel foglalkozó kisebb iratok. (Szerk. és bev. Iványi Grünwald Béla.) Bp., 1930. 737 p.; A Kelet Népe. (Szerk. és bev. Ferenczi Zoltán.) Bp., 1925. 684 p.; Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. (Szerk. és bev. Viszota Gyula.) I. köt. (1841–1845) Bp., 1927. 846 p.; II. köt. (1843–1848) Bp., 1930. 1211. p.; Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. 1–2. köt. (Szerk. és bev. Károlyi Árpád.) Bp., 1921–1922. 712 p., 712 p.; Blick és kisebb döblingi iratok. (Szerk. és bev. Tolnai Vilmos.) Bp., 1925. 935 p.; Gróf Széchenyi István naplói. (Szerk. és bev. Viszota Gyula.) I–VI. köt. Bp., 1925. 927 p.; 1926. 823 p.; 1932. 810 p.; 1934. 754 p.; 1937. 840 p.; 1939. 810 p.

18 *Marczáli Henrik*: A béke könyve. A múlt tanulsága. Bp., 1920. 195 p.

19 Megjegyzendő, hogy a Domanovszky szerkesztette *Századok* meglepő gyakorisággal tér vissza a Monarchia felbomlását, a világháborút és a forradalmak történetét érintő brosráirodalom ismertetésére. *Századok*, 1919/1–2:74–79. p. (La Hongrie. Ism. *D[omanovszky Sándor]*. Itt maga Domanovszky ismerteti a propagandairatok közül a történeti vonatkozásúakat.); Iványi Béla: Pro Hungaria Superiore. Ism. *Mályusz Elemér*: *Századok*, 1919/3–10:171–174. p.; Kleinwaechter, Friedrich F. O.: Der Untergang der oesterreichisch-ungarischen Monarchie. Ism. *Balanyi György*. *Századok*, 1921/1–5:94–99. p.; Das neue Ungarn. Ism. *György Tibor*. Uo. 99. p.; Domanovszky Sándor: A magyar kérdés történeti szempontból tekintve. Ism. – *ch* – e. Uo. 100–101. p.; Szviezsényi Zoltán: Hogyan

majd a külföld számára nemzeti céllal elkészít egy rövid magyar történetet,²⁰ s csak később tér vissza eredeti témáihoz. És ugyanígy említhetjük a *művelődés-történeti iskola* teljes szétesését. Amikor Nyugat-Európában már a szociológiával együtt a modern társadalomtörténet bontogatja szárnyait, Magyarországon a történeti irodalom tematikáit a nemzeti témák, s elsősorban a politikátörténet határozza meg. Ami ez alól kivétel, a valóban magas szintű *településtörténet* – megalapítója Mályusz Elemér – végeredményben bevallotta annak köszönhető kifejlődését, hogy alkalmas volt a történeti Nagy-Magyarország geográfiai-történeti egységének bizonyítására, amint kötetei is az elszakított megyékről íródtak.²¹ (Tegyük hozzá: nagy tudományos alapossággal.)

De nem lényegtelen az a *változás* sem, ami a *történeti irodalom nemzetfelfogásában* lejátszódik.

Elfordulás a Bécs-ellenes közjogi harctól. Arról már szóltunk, hogy a politikai ideológia síkján hogyan fogalmazódik meg ez a váltás: a magyar nacionalizmus fő kérdése már nem a Bécs-ellenes közjogi harc. Így a történetírában is szinte egy csapásra megszűntek a függetlenségi harcokkal, illetve az alkotmányos önállóság szimbólumával, az országgyűléssel kapcsolatos kutatások. A hagyományos témák áttranszponálódnak: a függetlenségi harcok kultusza – mely a Monarchián belül szinte uralta a politikátörténet-írást – megszűnt, s a függetlenségi nacionalizmus most a *nemzetiségi kérdésben* találta meg Bécs-ellenességének kielégítését; s Erdély történetének kutatása sem csak a Habsburgoktól független magyar állam témájára szűkült, hanem „kitágult” a szervesen az anyaországhoz tartozó Erdély bemutatására, amely Erdély az európai és a magyar kultúra 16–17. századi kapcsolatát testesítette meg.

Állam és nemzet viszonya. A legnagyobb változás az *állam és nemzet viszonyának* beállításában mutatkozott. Az 1919 előtti magyar történetírás – összhangban a már említett államnemzet politikai-ideológiai alapelvével – az államot tekintette kulcskategóriájának. A magyar állam kezdetektől erős volta egyrészt historizálta azt az önállóságot, amelyet a Habsburgok országai között, a birodal-

veszett el a Felvidék. Budapest, 1921. 121 l. Ism. *Gárdonyi Albert*. *Századok*, 1921/6–10:259–260. p.

20 Domanovszky német nyelvű magyar történelme: Die Geschichte Ungarns von Alexander Domanovszky. München und Leipzig, 1923. 379 p.

21 *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp., 1922. 196 p. – A „Település- és népességtörténeti értekezések” sorozatban megjelent: *Fügedi Erik*: Nyitra megye betelepülése. Bp., 1938. 70 p.; *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása. Bp., 1939. 65 p.; *Iczkovits Emma*: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp., 1938. 88 p.; *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. 424 p.; *Maksay Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Bp., 1940. 240 p.; *Kovács Márton*: A felsőőri magyar népsziget. Bp., 1942. 112 p.; *Bélay Vilmos*: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei a betelepüléstől a XVIII. század elejéig. Bp., 1943. 224 p.; *Nagy Károly Balázs*: Jászkunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában. Bp., 1943. 157 p. – A „Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből” sorozatban megjelent: *Szabó István*: Ugocsa megye. Bp., 1937. 615 p.; *Ila Bálint*: Gömör megye. Bp., 1944[–1976] I–IV. köt.

mon belül Magyarország mindig szeretett volna magának biztosítani, másrészt bizonyítani hivatott, hogy ezt az államot a magyarok alkották. (Ez utóbbit természetesen az ország nem magyar népeivel szemben.) Erre az alapgondolatra fűződött fel az a nagyszabású munka, mely az Árpádok államát tárgyalta (benne a magyarság államalkotó képességét bizonyítva a középkorban itt élő más népekkel szemben), majd mindenekelőtt a magyar országgyűléseknek előszeretettel tárgyalt története, tanúsítva mintegy, hogy az ország legfontosabb politikai szervében, az országgyűlésben a Habsburg-király alatt is a magyarok mindig maguk alakították sorsukat. Ez a felfogás azután – jórészt a német történetírás hatására – a századelőn fel is építette állam- és nemzettörténeti konstrukcióját: a magyar államot a magyarok alkották, s annak feladata hatalmával, apparátusával az országon belül a magyarság nemzeti érdekeit képviselni. A magyar állam a magyar nemzet legszentebb kincse – mondja. – *Az állam azonban 1918–1920-ban szétesett, sőt a magyarság jelentős részei más „államalkotó” nemzetek mellett nemzetiségekké lettek, tehát az államnemzet elvvel nem lehetett mit kezdeni 1920 után.* S most ugyanaz a Szekfü Gyula, aki 1916-ban a magyar állam történetéről a fentebbi alapgondolatot megfogalmazza, 1920-ban átfogó történeti esszéjében (a „Három nemzedék”-ben) már a nemzet erkölcsi erejét, a tudatos nemzetszeretetet tartja egy nemzet – így a magyar nemzet – életében a legfontosabbnak, s néhány évvel korábbi elveit – anélkül természetesen, hogy önmagát bírálná – „formális felfogás”-nak mondja. A magyar történetírás – ha nem akart lemondani a határokon túlra került magyarságról – az államot és nemzetet nem hozta most már egymással szoros kapcsolatba. *Az állam szerepe a két világháború közötti kutatásokban hátérbe szorul, illetve a belső közigazgatás, intézmények történetére korlátozódik.* Az azután „természetes”, hogy egy csapásra megszűnnek a – szakmailag egyébként rendkívül fontos – országgyűlés-történeti kötetek és tanulmányok.

Annál nagyobb teret kap a nemzetiségek történetének – illetve egy aspektusának: a magyarság és a nemzetiségek viszonyának – kutatása. Az „egy aspektust” azért kell hangsúlyozni, mert ezek a kutatások nem a történelmi Magyarország nemzetiségeinek – románok, szlovákok, szerbek – történelméről folynak, hanem a nemzetiségi kérdésről.

A „történeti jog” és a nemzetiségtörténet 1918 előtt és után. A magyar történetírásban volt hagyománya a nemzetiségtörténeti kutatásoknak. Ezek – most már mondhatjuk: természetesen – függvényei voltak azoknak a nemzeti-politikai összeütközéseknek, amelyek a 19. században lezajlottak a magyarság és a nemzetiségek között. A politikai viták azonnal megjelennek a történetírás területén is: ilyen összefüggés áll fenn az 1840-es években kiéleződött horvát–magyar ellentétek és a horvátkérdés első történeti tárgyalása között magyar nemzeti szempontból, s ugyanígy együtt mozognak a Monarchia és a történeti Magyarország utolsó időszakának politikai küzdelmei a történetírással. De a Magyarország területén élő nemzetek 19. századi együttélésének mikéntjéről kialakított álláspontja határozta meg azt is, hogy a történetíró hogyan közelítsen a témához. Ha a liberális felfogást vallotta, amely az egy politikai nemzet ideáját nem feladva, mégis messzemenő

engedményeket kívánt tenni a nemzetiségek nemzeti fejlődésének, jobbra valóban a magyarországi nemzetek (nemzetiségek) történetéről írt. Ilyenek: Szalay László tanulmánya az 1860-as években a szerbekről, Margalits Ede tanulmányai, Zsilinszky Mihály írásai;²² de ilyenek azok a kötetek is, amelyek az első világháború előestéjén, a nemzetiségekkel való politikai megegyezés politikájától indítva születtek az egyes magyarországi nemzetiségekről: ezek mind (külön kötetben a ruténekről, szlovákokról stb.) a nemzetiségek „an sich” történetét, etnikumuk, politikai intézményeik fejlődését adják elő, természetesen azzal a végső kicsengéssel, hogy a magyarság és a nemzetiségek együttélését a történeti Magyarország keretein belül minél inkább elfogadtassák.²³ A tanulmányok másik típusa azt igyekezett állandóan bizonygatni, hogy a magyaroknak *idetelepülésük elsőbbségénél fogva* van joguk a politikai vezető szerepre. Ahogy az éledő közép-kelet-európai nemzeti mozgalmak, különösen a szerbek, horvátok, románok, történelmükhöz fordultak és politikai törekvéseiket – valós vagy nem valós – történeti érvekkel igyekeztek alátámasztani, úgy a magyar politikai irodalom s ennek nyomán a történeti irodalom is a „történeti jog” fegyveréhez nyúlt.²⁴ Csak éppen arra nem gondolt senki, hogy a 19. századi nemzeti ellentétek valódi társadalmi-gazdasági és politikai alapjainak végeredményben semmi objektív kapcsolata nincs a „történeti jog” konstrukcióival, s hogy a nemzetek – így a Kárpát-medenceiek is – fejlődése a 19. vagy a 20. században egyáltalán nem attól függött, hogy ki mikor települt be egy területre, s hogy a másik a történelem során csak később települt oda. Ilyen történeti összefüggés csak a közfelfogásban jött létre, amikor az egymással aktuális érdekekben szembekerülő nemzetek kölcsönösen történeti érvekkel igyekeztek alátámasztani igényeiket. Máig ható zavarokat építve bele a térség nemzettudatainak konstrukciójába. Mert a historizálás lehet jóleső, magabiztosságot erősítő érvrendszer, de sem területi követelések, sem jogi előnyök érvényesítéséhez nem vezetett. Egyik oldalon sem.

22 Szalay László: A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest, 1861. 143 p.; *Uő*: A horvát kérdéshez. Pest, 1861. 94 p.; *Uő*: Fiume a magyar országgyűlésen. Pest, 1861. 24 p. – Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium. Bp., 1900–1902. 783 + 867 p.; *Uő*: Szerb történelmi repertórium. Bp., 1918. 930 p. – Zsilinszky Mihály: Széchenyi és a nemzetiségi kérdés. Akadémiai Értesítő, 1894. 335–373. p.; *Uő*: A hazafiság és nemzetiség kérdésehez. Bp., 1908. 20 p.

23 Gondolunk itt a Szabó Orest által szerkesztett, az 1910-es években, a Tisza-féle nemzetiségpolitikához kötődő Nemzetiségi Ismertető Könyvtár köteteire. A krassószörényi krassóvának. Bp., 1913. 196 p., 5 t.; Bruckner Győző: A szepesi szász nép. Bp., 1913. 172 p., 1 t.; Czirbusz Géza: A délmagyarországi németek. Bp., 1913. 207 p., 2 t.; Juga Velimir: A magyar szent korona országában élő szerbek. Bp., 1913. 288, [2] p., 6 t.; Neugeboren Emil: Az erdélyi szászok. Bp., 1913. 128 p., 5 t.; Nitsch Mátys: A dunántúli németiség. Bp., [1913] 102 p., 2 t.; Pechány Adolf: A tótokról. Bp., 1913. 282 p., 8 t.; Szabó Orest: A magyar oroszokról. Ruthének. Bp., [1913]. 300 p., 15 t.

24 Vö. erre Karácsonyi János tanulmányait a horvát és román történetírás ellen, illetve „összefoglaló” munkáját: A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig. Nagyvárad, 1916. 160 p.

Nos, az összeomlás utáni helyzet félretolta e kérdésfeltevéseket. A békeszerződések időszakában még megtalálhatjuk az előráncigált „történelmi jog”-érveket, a háborús vereség, az összeomlás, majd a békediktátum ténye azonban újabb irányt ad a történelmi érdeklődésnek. Mint ismeretes, amikor a Monarchia felbomlását nem katonapolitikai, egyetemes történelmi összefüggésekbe és a térség kis nemzetei önállósulási törekvései eredményeként próbálták beállítani, hanem valamiféle „szent igazságszolgáltatás” beteljesülésének, akkor hangzott el először az érv: a Monarchia, de különösen Magyarország rosszul bánt nemzetiségeivel, ezért „jogos” a feldarabolás. S a magyar történelmi irodalom azonnal támadásba lendült: a napisajtótól a történelmi szaktudományig a fő kérdés a nemzetiségtörténelmi kutatásokban annak bizonyítása lesz, hogy a magyarok mindig jól éltek együtt az országban levő más népekkel, illetve a magyar nemzetiségpolitika mindig is méltányos volt a nemzetiségekhez. Az, hogy valójában miként ítéltük meg a monarchiabeli nemzetiségpolitikát, külön stúdium tárgya. A mi szempontunkból itt lényeges: a magyar történelmi irodalom 1920 után a *nemzeti kérdést még inkább összeköti a nemzetiségi kérdés történetével*, mivel úgy látja, hogy az ország felbomlása, szétesése történelmileg ide vezethető vissza. S bár igaz, hogy hátat fordít a „történelmi jog” poros érveinek, de nem képes a nemzetiségek „an sich” történetének kutatására, hanem a *nemzetiségi kérdést* helyezi középpontba. Vagyis azt, hogy az ország nem magyar népei milyen szerepet játszottak a magyar nemzeti fejlődésben, és ezzel összefüggésben a magyar kormányok nemzetiségpolitikáját vizsgálja.

A nemzetiségtörténet ilyen felfogása magyarázza azt is, mikor, hogyan kerül az a magyar történetírás most már tudománypolitikai szinten meghirdetett programjába. Az újkori magyar történelem forrásainak kiadása ugyanis – ha igen szerény méretekben is – már 1918 februárjában, a háború idején felmerül a háború utáni időre gondoló Klebelsberg programjában. Ekkor még csak áttételesen, a magyar történelem vallásügyi és telepítési politikájáról készítendő forráskötetek témájaként. A forradalmak és az összeomlás utáni első programtervezetben egészen visszafogottan kap helyet a nemzetiségi problematika: csak az Ausztriával való vitás kérdés, Burgenland történetének megvilágításával. 1920 októberében viszont – néhány hónappal a trianoni békeszerződés aláírása után – hirtelen a program középpontjába került a nemzetiségek és a magyarság összeütközésének története 1849-ig, valamint a szabadságharc és a kiegyezés között. A következő fél évben azután még tovább differenciálódik a program: minden egyes nemzetiségi kérdés reformkori története önálló kötetet kap, s egy másik figyelemre méltó jelenség: mindinkább 1848–1849 kerül a kötetek tematikájának középpontjába. 1848–1849, a magyarság és a nemzetiségek összeütközésének első nagyobb korszaka, mely mintegy historizált előképévé válik annak a szembekerülésnek, ami a magyarok és a térség szomszédos nemzetei között 1918–1919-ben bekövetkezett.²⁵

25 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. A Magyar Történelmi Társulat iratai. Valamint: Károlyi Árpád, Domanovszky Sándor levelei Klebelsberg Kunóhoz. OSZKK Levelestár.

Történelmi tudat, a politikai ideológia intézményei

S ezzel a kör bezárult. Azok az ellentétek, amelyek a 19. században újra és újra szembeállították Kelet-Közép-Európa kis népeit, az ellentétek feloldásának imperialista hatalmi, területszerző módon történő kísérlete révén 1919–1920-ban létrehívták a kis népek újabb évtizedekre kiterjedő, a korábbinál még élesebb ellentéteit. Élesebbeket, mert a nemzeti ellenségeskedések most már a Monarchia romjain létrejött államalakulatok külső és belső hatalmi apparátusának közreműködésével állami szintre emelkedtek. A területi-nemzeti átalakulásokból kétségtelenül óriási veszteségekkel kikerülő Magyarországon a konzervatív polgári államrendszer kiépülése folytán a *történelmi tudat s ennek intézményrendszere is „elfoglalta” a maga pozícióját a politikai frontokon*: az „irányított” köztudat, majd a szervezett tudománypolitika révén programszerűen állította a történetírás középpontjába a magyarság és nemzetiségei, a magyar nemzet és a vele együtt élő szomszédos nemzetek szembekerülését.

*

Ez a trianoni sokk, a közgondolkodás és a történetírás ilyen gondolatrendszer-átrendeződési kísérletei adják azt az eszmei hátteret, amelyben az 1920-as évek elején megindul a Bécsi Magyar Történelmi Intézetben a 19. század első fele nemzetiségtörténetének kutatása. Ezek előbb – politikai okokból – nagy titkolódzások közepette folynak, de hamarosan megjelennek az első résztanulmányok a horvát-, a szerb- és a szlovákkérdés történetéről, s még mielőtt a „Fontes” reprezentatív nagy forráskiadvány-kötetei napvilágot láttak volna, már teljességükben kibontakoznak a nemzetiségtörténelmi kutatások körvonalai.

Megjelent: Történelmi Szemle, 1978/2:411–421. p., valamint Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Bp., 1980. 15–25. p.

II. A „TÓT” KÉRDÉS ÉS STEIER LAJOS Újságíró a levéltárban (1973)

Az 1919 utáni nemzetiségtörténeti kutatások „termékeit” forgatva, a szlovákok történetének feldolgozójáról, Steier Lajosról – mind a Bécsből kelt írásos beszámolók, mind a szóbeli visszaemlékezések – egyöntetűen mint „vasszorgalmú”, „kiváló ügybuzgalmú”, „fáradhatatlan és nagy tudású” kutatóról emlékeznek meg.¹ S e szorgalma, hatalmas munkabírása szinte megdöbbentő gyors munkatempóval párosult, aminek következtében a bécsi kutatók közül a leggyorsabban készül el Fontes-kötetével, a Beniczky-naplóval (emellett már 1922-ben szinte teljesen kész van a két 1848-as kötettel²), s mint kiderül, ezzel párhuzamosan összegyűjti az 1924–1925-ben megjelent két, 20-20 íves könyvének („Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei”; „Görgey és Kossuth”), valamint a közel 40 íves és 1926-ban publikált „Haynau és Paskievics” című monográfiájának és okmánypublikációjának anyagát.³ Nem is szólva arról, hogy ilyen mennyiségű akta átnézése (ne feledjük, az autodidakta újságíró Steier nem volt képzett történész) és szakszerű közzététele mellett szinte hihetetlen teljesítménynek tűnik e feldolgozások – egyébként igen jó konstrukcióval felépített – megírása.

Publicisztika és nemzetiségi kérdés, 1912–1919

Ha csak e teljesítményre gondolunk is, egy éjjel-nappal kutatóhelyéhez, íróasztalához kötött, történelmi aktákba, forrásokba temetkező történést képzelhetünk magunk elé. Épp ezért sokáig meglepőnek tartottuk azokat a beszámolókat, amelyek arról szólnak, hogy ez a látszatra teljesen a 19. századi nemzetiségi kérdés, a forradalom és szabadságharc világában élő ember vasajtós szobájába húzódva dolgozott: félt, politikai merénylettől tartott. Ahogy azonban e nyomon elindulva feltárul előttünk Steier politikai szerepe, egész életpályája – már sokat megértünk e félelemből. És mivel e helyütt írói egyéniségét, szemléletét, kötődéseit szeretnénk közelebbről szemügyre venni, nem látszik érdektelennek Steier történeti munkái megszületésének éveivel ívelő pályafutását röviden áttekintenünk.

1 Országos Levéltár (továbbiakban: OL) 1541. Bécsi Magyar Történeti Intézet (továbbiakban: BMTI) 3. cs. 2. tétel. Károlyi Árpád 1921. okt. 15-i és 1922. jan. 31-i jelentése, valamint Mályusz Elemér és Komjáthy Miklós szíves visszaemlékezése.

2 OL 1541. BMTI (3. cs.) Károlyi Árpád 1922. IV. 14-i jelentése.

3 *Steier Lajos*: Görgey és Kossuth. Ismeretlen adalékok az 1848–49. szabadságharc történetéhez. Bp. é. n. [1924]; *Uő*: Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei. Bp., 1925.; *Uő*: Haynau és Paskievics. I–II. köt. Bp., 1926.

Életpályája.⁴ A Vas megyei, zsidó vallású Steier család erősen magyar nemzeti érzésű. A nagyapa – mint azt Steier Lajos kéziratban maradt életrajzában említi – 1848–1849-ben Jelačić ellen harcol,⁵ az apa, Steier Izidor az 1870-es években megy a Felvidékre, Liptóba „magyar tanítónak” és „lett belőle itt magyar könyvnyomdász”.⁶ Steier az evangélikus gimnázium elvégzése után a műegyetemre jár, építésznek készül, de atyja halála miatt félbe kell szakítania a tanulást, s újságírónak áll. Szinte természetesnek tűnik, hogy a fiatal, gyorstollú újságíró a mind aktuálisabbá váló nemzetiségi kérdés iránt érdeklődik. Rákosi Jenő lapjába, a *Budapesti Hírlapba*⁷ írja első cikkeit (1906-tól), s noha a lappal, különösen annak felelős szerkesztőjével, Csajthay Ferencsel megtartja kapcsolatát, a nemzeti koalíció bukása után (1910) átáll Tisza István liberálisaihoz, s a Munkapárt körüli sajtóorgániumokban is állandóan publikál.⁸ 1912-ben jelenik meg a „Tót kérdés. A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története” című könyve, melyért 1915-ben

4 *Steier Lajos* (1885–1938) történétíró, publicista. 1906-tól szerkeszti a *Liptó* c. politikai hetilapot, később a *Felvidéki Őr* folyóiratot; 1917–1918-ban az *Újságban* és a *Pester Lloydban* cikksorozatot közöl a cseh–tót kérdéssről. 1919-ben Bécsbe költözik, itt kapcsolatba kerül Bethlen Istvánnal. Kormánykörök felkérésére több tanulmányt ír a párizsi békekonferencián részt vevő magyar delegáció számára; német és angol nyelvű írásaival szintén a cseh–szlovák egyesülés ellen érvel (*There is no chech culture in Upper Hungary*, 1920). Adatgazdagon dolgozza fel a szlovák nacionalizmus évszázados küzdelmét a „cseh szellemmel” (*A tót kérdés. Liptószentmiklós*, 1912). Az 1920-as évektől – a Történelmi Társulat megbízásából – a bécsi és budapesti levéltárakban kutat, s nemcsak az 1848/49-es szabadságharc magyar–szlovák kapcsolatokra vonatkozó, azóta jórészt elpusztult forrásokat adja közre (Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései... Bp., 1924.; *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. I–II. köt. Bp., 1937.*), hanem a Görgey–Kossuth viszonyról (1924), az 1849. évi trónfosztásról (1925), Haynau és Paskievics szerepéről (1926) állít össze testes köteteket addig kiadatlan iratokból. A *Magyar Szemlében* közel 30 írása jelenik meg a cseh–tót kérdéssről (1927–1934). Az elszakított felvidéki magyar nemzetrész sorsát, az ottani cseh politikát dokumentálja több mint ezeroldalas kötete (*Ungarns Vergewaltigung. Oberungarn unter tschechischer Herrschaft. Wien–Leipzig*, 1928), amit az MTA Könyi-díjjal és éremmel jutalmaz (1932). Két másik nagy kötete, a tótkérdés 1848 előtti történetéről, kéziratban maradt.

5 MTAKK Ms 662/E. Az önéletrajz Varjú Elemér hagyatékában maradt fenn. Keletkezésének ideje valószínűleg az 1930-as évek eleje. Azt nem tudjuk, hogy milyen célból készült.

6 *Steier Lajos*: *A tót kérdés. I. A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története. Liptószentmiklós. 1912. 354 p.* A szerző kiadása. – Figyelemre méltó, hogy ezt Steier szükségesnek tartja elmondani 1912-ben írott könyvének előszavában. Kiemelés az eredetiben.

7 Rákosi Jenő (1842–1929) 1881-ben – a Pesti Hírlaptól „disszidálók” csoportjával – indítja a *Budapesti Hírlapot*, mely „független, nemzeti irányú”, „az egész magyar közönség lapja” kívánt lenni. Külföldi tudósítokat, fejlett technikát (telefon) alkalmazva az úri középosztály és a városi polgárság egyik legkedveltebb hírforrása lett. A 67-es szellemiségű lap a 20. századtól mindinkább Tisza István politikáját támogatta.

8 Írásai közül ki kell emelni a *Magyar Figyelő* első évfolyamában közzétett kétrészes tanulmányát, mely már a cseh–szlovák és szlovák nemzeti törekvések „magyar szempontból” hangsúlyozott szétválasztása jegyében íródott. (*A tót kérdés. Magyar Figyelő, 1911. IV. köt. 361–376.; 460–479. p.*)

akadémiai jutalmat kap.⁹ Liptószentmiklóson él, szerkeszti a megyei magyar hetilapot, emellett a felső-magyarországi magyar írók egyesületének titkára, s mint ilyen, könyvecskét ír a sajtókamaráról.¹⁰ 1913-ban memorandumot terjeszt Tisza elé, amelyben javaslatokat tesz a szlovákkérdés megoldására, az „akció” megvalósítását azonban megakadályozza a világháború kitörése.¹¹

Mint a szlovákkérdés alapos ismerője, úgy látja, hogy a világháború miatt fel erősödött nemzetiségi mozgalom megszilárdította azt a korábbi felismerést, hogy a történeti Magyarország integritása szempontjából a Felvidéken a „fő veszély” a cseh–szlovák egységesülési törekvés, s mint korábban, most is a cseh–szlovák (és nem a Magyarország keretein belül gondolkodó szlovák nemzeti) törekvések veszélyességére igyekszik a figyelmet irányítani. Kissé a magyarországi szlovákok felé szólva írja: noha „a csehek [...] a népszabadítás és az önzetlenség lágy hangjain csábítgatják a tótokat”, az hasztalan, mert „a tót nép teljes egészében tántoríthatatlan híve Szent István országának, melynek védelmében számos fia a harc tereken életét és vérért áldozta”.¹² Az ország integritását megőrzendő, javaslatokkal áll elő a *szlovák–magyar viszony megjavítása érdekében*. Ekkor már svájci lapokat is „informál magyarbarát szellemben”, majd a világháború utolsó heteiben (1918. október), amikor a történeti Magyarország szétesése a vezető politikai körök előtt meglehetősen hirtelenséggel nötte ki magát realitássá, Steier már a szlovákság vezetőihez intéz figyelmeztetést a kormány német nyelvű félhivatalos lapjában, a *Pester Lloyd*-ban: egy adandó *cseh–szlovák egységből a szlovákokra igen sok hátrány háramlana*. Azt bizonygatja, hogy a szlovákok jövője egy cseh–szlovák egyesülés keretében csakis a „vollkommenes Untergehen” volna. S végül az ígért új nemzetiségi politikáról: „Jeder freiheitlich gesinnte Ungar ist überzeugt, daß in der slowakischen Politik des ungarischen Staates eine starke Umgestaltung eintreten muß und daß die Zukunft der Slowaken dadurch gesichert seinsoll.”¹³

A már a békeszerződésekre készülő gróf Teleki Pál hívására 1918. október végén Budapestre jön, hogy „a külföld részére a magyar–tót kérdésről” tanulmányt írjon. Bevonják azokba a tanácskozásokba, amelyek a nemzetiségekkel felleendő tárgyalások megindításáról folynak. Itt ismerkedik össze Bethlen Istvánnal, aki

9 Akadémiai Értesítő, 1915. máj. (305. füz.) 318. p.

10 *Steier Lajos*: A sajtókamara. H. n. [Liptószentmiklós], 1914. 44 p. A brosúra – mely a Felvidéki Magyar Írók és Újságírók Szövetségének 1914. jan. 28-i közgyűlésén elhangzott előadásának bővített szövege – sajtótörténetileg is figyelemre méltó elgondolásokat tartalmaz az újságírásnak mint szakmának kifejtéséről. A „befogadott” pályát ki akarja emelni az „altruizmusból”, s ezért üdvözlöi a sajtókamarák megszervezését. A szervezeti formák kialakításánál több korszerű javaslatot vet fel: tudósítói szindikátus tervezete, betegsegélyezés, nyugdíjbiztosítás, újságírói szaktanfolyamok indítása, szerzői jogvédelem stb.

11 Steier memorandumát a miniszterelnökségi anyagban nem találtuk, leírása idézett önéletrajzában olvasható. MTAKK Ms 622/E.

12 *Steier Lajos*: Mit követelnek a csehek? Ujság, 1917. nov. 28. A három cikkre tervezett sorozatból kettő jelent meg. A második a csehek – a Felvidék „elszakítására” irányuló – akcióit ecseteli. Ujság, 1917. nov. 29.

13 *L. Steier*: Slowaken und Tschechen. Pester Lloyd, 1918. okt. 26.

Steiert Angliába akarja küldeni, hogy a külföldet a szlovák–magyar kérdésről „magyar felfogásban” tájékoztassa.¹⁴

Az őszirózsás forradalom idején kapcsolatba kerül a csehellenes „keleti tót mozgalommal”, melynek keretében a magyarok Dvorcsák Győzővel szervezik „az akkori tót hangulathoz alkalmazkodva a tót köztársaság jelszavával” – ahogy ő később írja – a turócszentmártoni szlovák centrummal szembeni megmozdulásokat.¹⁵ Az integritás kérdésének minden más politikai szempontot alárendelve felfedezi a „tót autonómia” jelszavában rejlő lehetőséget, és számára a polgári liberális nemzetiségpolitikát követő elvekre épülő új tervezetek nem mások, mint az ország integritása megőrzésének eszközei.¹⁶ „Néhány önfeláldozó ifjúval, nagyrészt volt tisztekkel dolgozva” – mint írja – a legnagyobb titokban csehellenes szabotázsakciót szervez.

A Tanácsköztársaság harmadik hetében, 1919. áprilisban harcostársával, Dvorcsák Győzővel Bécsbe megy és ismét csehellenes politikai akciókba kezd. Tárgyal a szintén anticseh szudétanémetek vezetőivel, akik az osztrák delegáció tagjaiként eljutnak a párizsi békekonferenciára, s magukkal viszik Steier emlékiratát Felső-Magyarország kérdésében.¹⁷ Kapcsolatban áll a külföldi propaganda-szervekkel, amelyeknek „magyar–tót” anyagot szállít, majd a lengyelországi szlovák autonomista emigráns mozgalom segítségére siet: Lengyelországba utazik, s több cikket ír a lengyel sajtóban a „cseh–szlovakizmus” ellen az akkor még magyarbarát szlovák emigráció érdekében.¹⁸ A Tanácsköztársaság után részt vesz a budapesti csehellenes publicisztikai harcban, a békekonferenciára utazó magyar delegáció részére tanulmányt és egy angol nyelvű könyvecskét ír a magyarság felvidéki jogairól.¹⁹

14 Erről Steier szól idézett önéletrajzában. (MTAKK Ms 622/E.) Igazát teljesen alátámasztani látszik, hogy a *Pester Lloyd* 1918. októberi, de még inkább november–decemberi számaiban is azonos nemzetiségpolitikai elvek alapján álló cikkek sorozata foglalkozik a délszláv-, a román- és a szlovákkérdéssel. Steier ekkori írásai szervesen illeszkednek a publicisztikai akcióba. (Vö. erre a *Pester Lloyd* 1918. október–decemberi száma.)

15 A turócszentmártoni határozatra reagál Steier „Die slowakische Frage” c. cikke. (*Pester Lloyd*, 1918. nov. 19., ugyanúgy *Pester Lloyd Abendblatt*, 1918. nov. 16.) – Kapcsolatára Dvorcsák Győzővel vö. idézett önéletrajzát. (MTAKK Ms 622/E.)

16 Igen jellemző erre a „Die slowakische Republik” c. cikke, amelyben arról ír, hogy noha Jászi Oszkár nehéz helyzetben van, de mégsem reménytelenben. A Turócszentmártonban elfogadott elvek érvénytelenségét hangoztatja, majd azt, hogy a szlovákoknak van „önálló nemzeti öntudatuk”, amit bizonyít, hogy a csehszlovakizmussal szemben külső iniciativa nélkül él a szlovák nemzeti megoldás programja. *Pester Lloyd*, 1918. dec. 11.

17 Vö. erre Steier többször idézett önéletrajzát (MTAKK Ms 622/E.), valamint *Beller Béla*: Az ellenforradalom nemzetiségpolitikájának kialakulása c. monográfiáját, amelyet kéziratban használhattam.

18 A lengyelországi szlovák emigrációra, kapcsolatukra a revíziós magyar mozgalmakkal vö. *Beller Béla*: Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája. Századok, 1963/6:1291–1297. p.

19 There is no Czech culture in Upperhungary. Makoldy József történeti emlékeket idéző rajzaival. H. n. é. n. [1920]

Steier a Szlovákia visszaszerzésére irányuló mozgalom egyik hazai vezető alakja lesz. A „kor” közelebb jött az ő elgondolásaihoz, hiszen a *revanspolitika alapítója* most már bevallottan a *szlovák nemzet önállóságának igazolása*, függetlensége a csehektől, melyet – mint propaganda- és taktikai lehetőséget – Steier már korábban felismert. Meggyőződése, hogy Csehszlovákia felbomlasztása a délszláv és erdélyi revízió alapfeltétele is, s ennek érdekében nemcsak agitál, feljegyzéseket készít, hanem aktívan részt vesz a Miniszterelnökség, majd a Nemzetiségi Minisztérium irányításával működő különböző revíziós szervezkedésekben.²⁰ 1920 tavaszán Berlinbe utazik, ahol feladata láthatóan annak bizonyítása a német közönség előtt, hogy az antanthatalmak Magyarország feldarabolásával a németek hátában egyrészt egy erős franciabarát kisantantot szándékoznak létrehozni, másrészt ezáltal egy új, a németek számára igen kellemetlen szláv blokk alakulna ki Közép-Európában. Német lapokba frott cikkei (Russland und die kleine Entente; Benes, Franzosen und Tschechen; Der neue Slavische Block; Standrecht in der Slowakei), brosrúái (Hilferuf; Die kleine Entente und Oberungarn) – melyeknek már címei sok mindent elárulnak – mellett angol és francia nyelvű írásokat jelentet meg a nyugati sajtóban.²¹ Vagyis Steier az 1918 és 1920 közötti hatalmas hazai és nemzetközi propagandahullám egyik legmozgékonyabb publicistája, sőt titkos politikai akciók szervezője, aki nyelvtudása, a korábbi évtizedekből is származó helyzet- és tárgyismerete, fantasztikus „írássebessége” révén a békeszerződést megelőző időszakban egészen közel kerül a szerveződő rendszer legbelső erőihez is.

A békeszerződés aláírása (1920. június 4.) természetesen egy pillanat alatt értelmetlenné tette a magyar kormányzervek óriási propaganda-hadjáratát. Steier azonnal átlátja a helyzet megváltozását, és Bethlen támogatásával jelentkezik Bécsben Szekfű Gyulánál.²²

Az, hogy Steier a politikában találkozott először a nemzetiségi kérdéssel, hogy mint publicista a mindennapi propagandaharcban alakította ki és a politikai helyzethez mértén változtatta álláspontját, nyomon követhető a 19–20. századi fejlődésről rajzolt történeti képein is.

1912: A szlovák nemzeti fejlődés méltánylása. Annak ellenére, hogy Steier rendszeresen publikált 1910 után is a kormánypárti sajtóorgánumban, még nem jelenti azt, hogy ő egyszerűen a Tisza-féle nemzetiségi politika valamiféle propagandistájának tekinthető. Ő a történeti Magyarország integritását szem előtt tartva inkább ahhoz a nemzetiségpolitikai „vonalhoz” áll közel, amely felismeri a történeti Magyarország kereteiből kifelé kacsingató törekvések veszélyes voltát, ezért lényegbevágó megoldást sürget a cseh–szlovák irányzat ellen. Ugyanakkor enge-

20 Vö. erre Bellér Béla idézett munkáit (17. és 18. jegyzet).

21 Steier ezen brosrúáiról, tevékenységéről csak saját önéletrajzából tudunk (MTAKK Ms 622/E). Az írásokat a külföldi könyvtárakban sem találtuk. Önéletrajza azonban az ellenőrizhető egyéb pontokon (éppen hasonló könyvészeti, bibliográfiai vonatkozásokban) teljesen megbízhatónak bizonyult.

22 Vö. Szekfű Gyula–Klebensberg Kuno, 1920. OSZKK Levelestár és a Miskolczy történetírása kapcsán írottakkal.

dékenyebb álláspontra jut a szlovák nacionalizmus megítélésében: az önálló, de Magyarország keretei között maradni akaró szlovák nemzeti törekvéseknek több engedményt kíván adni. Talán nem leegyszerűsítés azt mondani: ahogy a horvát-kérdésben a Sufflay–Bajza-irányzat, úgy a szlovákkérdésben Steier a történeti Magyarország együtt-tartását szem előtt tartó magyar nacionalizmus szempontjából ügyesebb és „korszerűbb” nacionalista volt.²³

E szellemben építi fel 1912-ben megjelent könyvét, amely nagy tervének – megírni a „tót kérdés” történetét és abból következően a jelen tennivalóit – első része.²⁴ Célja: kiemelni és méltatni azokat a korszakokat a szlovák „nemzetiségi” fejlődésből, amelyekben az *önállósulási törekvések* nem a magyarok, hanem a *csehek ellen* irányultak. (A történeti feldolgozás az először szlovákul publikáló és prédikációit szlovákul kiadó [1718] Mácsay Sándor pálos rendi szerzetes tevékenységétől a jelenig húzódik.) Így nagy megértéssel tárgyalja a 18. századi cseh nyelvi fennhatóság alól magát emancipáló szlovák nemzeti ébredés kezdetét, majd a csehekkel szembeni önállóságot hangoztató Lúdvit Štúrt, a kiegyezés után a turócszentmártoniakkal szemben fellépő „magyar–tót testvériséget” hirdető magyar könyvkiadó (Minerva) társaságot és a később jelentéktelenné váló magyar kormánypárti *Slovenské Národné Noviny*.²⁵ Mindez logikusan vezet ahhoz, hogy magát a *szlovák önálló nemzeti törekvéseket* és azok kiemelkedő vezetőit meleg hangon méltatja. Steier könyve kiemeli a szlovák „nemzetiségi mozgalom” fejlett voltát a nemzeti fejlődés klasszikus korában, és *elismeri*, hogy a szlovák nép „a nemzetiségek között akkor és azután is jó ideig a legnagyobb számú és leghatalmasabb intelligenciával rendelkezett, és volt már középosztálya” (Bevezetés, 6. p.). Sáfárikot, Kollárt, Štúrt „nagy és híres férfiaknak”, Hurbant, Hodžát és Daxnert „harcos temperamentumúaknak”, Moysést „lelkes patrónusnak”, a „tót nemzetiség lelkét és tartalmát” pedig „csodálatosnak” nevezi, melyhez képest a csehbarátság hanyatlást idézett elő. Kiemelt és nagyra tartott szlovák „nemzetiségi” vezetőit is azonnal elmarasztalja azonban, amikor 1848, illetve az 1849-es „Hurban-lázadásról” van szó, mivel az az összbirodalmon belül egy, a magyar államtól független „tót tartományt” tervezett (37. p.), azaz, ha nem volt is csehbarát, de a történeti Magyarországból ki akarta szakítani az északi megyéket.

23 Itt nincs terünk részletesen kitérni arra, hogy az ifj. Andrássy Gyulához közel álló Bajza József (1885–1938), a bécsi magyar levéltárosok köréből jött Sufflay Milán (1879–1931) és Steier nézetei általánosabb összefüggésekben mennyire megegyeztek, s hogy az általuk megfogalmazott – végső soron Andrássy politikájához köthető – nemzetiségpolitikai elvek mennyiben igyekeztek a Monarchia, illetve a történeti Magyarország együtt tartása érdekében optimálisabb (ugyanakkor engedékenyebb) nemzetiségpolitikai programot adni, mint az igen nagy hangon „liberálisnak” beharangozott Tisza István-i politika.

24 Steier Lajos: A tót kérdés. I. A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története. Liptó-szentmiklós, 1912. 354 p.

25 Uo. 5–15., 32. p. (A könyvre a továbbiakban az oldalszámok zárójeles megadásával a főszövegben hivatkozunk.)

Sokkal érdekesebbek azonban a 19. század újra és újra fellángoló magyar-szlovák összeütközéseiről írottak. Ezen összeütközések mögött – a 19. század kezdetétől a Lex Apponyiig (1907) – igyekszik a csehbarát irányzat és az ő szemében jogosan fellépő magyar akciók összecsapását láttatni, viszont többször – igaz, néha csak megjegyzésekkel, amolyan oldalvágásokkal – *elmarasztalja a magyar nemzetiségpolitikát* is. És ez már kétségtelenül új hang a korabeli konzervatív nacionalista közfelfogásban. Nemcsak azt a reformkori magyar politikát bírálja, amely a szlovákok ellen a cseh nyelvet pártolta (31. p.), hanem azokat a „magyar politikai vezető köröket” is, akik a szlovák lapok magyarelles kijelentéseit igen komolyan véve, a koalíciós kormány idején (1906–1910) a hírhedt és az együttélést megmérgező sajtó- és izgatási perek „sajnálatosan nagy” számának részben okozói voltak (249. p.).²⁶ Ugyanakkor részletesen – és láthatóan mint saját elképzeléseinek forrását – ismerteti a sok megértést tanúsító Széll-kormány (1899–1903) elképzeléseit, „méltányossági irányzatát” (190–206. p.). S az „ököl politikájának”, az erőszakos nemzetiségpolitikának ezen következetes – politikai ihletettséggel – történeti bírálata ismét a jelennek (1912) szóló történelmi tanulssal záródik: a történeti fejlődés veszélyesen mutat a cseh–szlovák egyesülés irányába, amit meg kell akadályoznunk. Ezt kívánják a „magyar állam, sőt a monarchia érdekei [...] De hogyan? Egy teljesen új, a szélsőségeket kerülő nemzetiségi politikával” (354. p.). Így kerülnek az első világháború előtti *türelmesebb nemzetiségpolitikai* felfogásból származó következtetések keretei közé a szlovák nemzetiségi kérdés történetének eseményei.

1918–1919: „tót önállóság” a magyar államon belül. Azt, hogy a politikai helyzet változásával mennyire együtt mozog szerzőnk felfogásában a történeti koncepció, mi sem mutatja jobban, mint az őszirózsás forradalom idején a szlovák-kérdésről kiadott történeti-politikai könyvecskéje („Csehek és tótok”).²⁷ Szinte szóról szóra idekíváncskoznának azon bekezdések, amelyekben az új csehszlovák államalakulat létrejöttéről, a Felvidék elvesztéséről ír, hogy érezhessük az összeomlás feletti, belső fűtöttséggel teli elkeseredést. Szinte minden lehető érvet – történetit, geográfait, nyelvészetit – összehoz, csak hogy bizonyíthassa: a Felvidék Magyarország integráns része, és Magyarország szétdarabolása mind az

26 [Az 1905–1906-os alkotmányos válság időszakában, majd az ún. nemzeti koalíciós kormány (második Wekerle-kabinet) megalakulásakor még reálisnak tűnt az addigi ellenzék és a nemzetiségek megegyezése. Az 1906-os választási eredmények a nemzetiségi politikusok felsikere azonban a nemzetiségekkel szembeni engedékenyebb politika végét hozták. A szlovák sajtóban ekkortájt elszaporodó, a magyarság elleni hangulatot szító írások miatt 1906–1909 között sorozatos izgatási és sajtóperre, nyomában pénzbüntetésre, szabadságmegvonásra, foglalkoztatástól való eltiltásra, a parlamentben eldurvult vitákra került sor (például Juriga-ügy; Hlinka, Srobár; csernovai vérengzés). A felizgatott nemzetiségeket tovább hergelte az állami iskolákban a magyar nyelvet kötelezővé tevő új iskolatörvény (Lex Apponyi, 1907). Mindez a megegyezés helyett szakításhoz vezetett a kormány és a nemzetiségek között.]

27 Steier Lajos: Csehek és tótok. Bp. 1919. 96 p. (Táltos könyvek) – (A könyvre a továbbiakban az oldalszámok zárójeles megadásával a főszövegben hivatkozunk.)

eddig történelmileg, gazdaságilag, földrajzilag egységes és most megcsontított Magyarország, mind az új államok keretei közé került egykori nemzetiségek részére katasztrofális.

Magától értetődő, hogy a szlovák nemzet feltétele a „cseh áramlattól” a korábbi írásoknál is erősebben kap hangot.²⁸ A szlovákoknak ajánlott program most a „tót önállósági gondolat”, amely – mint mondja – a „tót nemzet politikusainak állandó törekvése volt”. Most „a cseh államba való bekebelezetése megtagadása mindazon politikai programoknak, melyeket a tótok vallottak” – írja (4–5. p.). Vagyis a polgári demokrácia autonómiaterve mögé becsúszik egy más alapon történő indoklás is: annak reménye, hogy ha a szlovákok megkapják a nemzeti autonómiát, talán valami módon megőrizhető a történeti Magyarország. S a „történetiség” most a két nép, a magyar és szlovák együttélésének hangsúlyozását is jelenti, hiszen – mint Steier egész gondolatmenete bizonyítja – a szlovákok „közös véreztek az országért” a magyarokkal a tatár, a cseh, a török inváziók alkalmával, Thököly, Rákóczi és Kossuth szabadságharcaiban. S e közös történeti múlt eredményeként a szlovák nemzetben „benne van az évszázadok óta megerősödött érzés, hogy csakis Magyarországon belül találhatja meg nemzeti boldogulását, és ezért a tót nemzeti mozgalmak, mint például 1848-ban, 1861-ben, 1867-ben maximális nemzeti követeléseiket az állam keretein belül kialakítandó autonómiába összegezték” (10. p.).

De nemcsak az autonómia kérdésében historizál ez a gondolatmenet, hanem feladja a dualizmus egész idejét uraló nemzetállam-koncepciót is, ami csak egy politikai nemzet létét ismerte el a Kárpát-medencében, az etnikailag nagyon különböző eredetű, de politikailag egységes – és egyetlen – magyar nemzetét. Most már nem „nemzetiségekről”, hanem több nemzetről, a „volt monarchia területén élő nemzetek”-ről beszél (76. p.), és a történeti érvelésben is a „tót nemzet” fejlődéséről ír. Vagyis a „politikai nemzet” konstrukcióját feladva, a két nemzet történetét egyenrangúnak mutatja be. (Sőt a szlovákok „nemzetként” való elismerését is összekapcsolja egyfajta történeti érveléssel: a magyarok korábban is türelmes politikáját bizonyítja – mondja –, hogy a szlovákok a nemzeti fejlődés ilyen fokára juthattak; ezt a csehekkel együtt élve nem érthették volna el – 17. p.).

Erről az alapról kezdi meg Steier az összeomlás másnapján a *Monarchia* és a monarchiabeli Magyarország nemzetiségpolitikájának kritikáját. A lehangosabb természetesen *Bécs, az osztrák politika bírálata*. Bécs a magyar politikai életet úgy befolyásolta, hogy a pánszláv veszélyre hivatkozva a magyarokat szembeállította a szlovák nemzeti törekvésekkel. „A bécsi politika, ha szükségesnek látta, a tótokat küldte a magyar szabadságtörekvések ellen, és ha szükségesnek látta, a magyaro-

28 A történeti alanyagra épülő brosúra felfogása teljesen megegyezik Steier 1918. nov.-i dec.-i német nyelvű cikkeinek felfogásával. 1918. nov. 24-én arról ír, hogy a „cseh invázió” „ist eine Übertretung des Waffenstillstandes, eine volksfeindliche Haltung und eine gegen das Volksrecht gerichtete Tat”, és ugyanakkor megsérti a wilsoni elveket. Sérti ugyanakkor a „Brudernation” (!), azaz a szlovák nemzet érdekeit is. (Pester Lloyd, 1918. nov. 24., ugyanúgy Pester Lloyd Abendblatt, 1918. nov. 22., valamint Pester Lloyd, 1918. dec. 11.)

kat a tótok ellen” – írja. S mivel most (1918 végén–1919 tavaszán vagyunk) a bécsi politika alól való felszabadulás bekövetkezett, megszűnt „az évezred óta együtt-lakó nemzetek közötti” türelmetlenségnek az alapja (19. p.). A valós történeti tény – az osztrák udvar állandó törekvése a 19. században a kis nemzeti mozgalmak megosztására – Steiernél oda vezet, hogy elhallgatja az egymással egy évszázadon át szemben álló szlovák és mindenekelőtt magyar nacionalizmus összeütközéseit.²⁹ (Nem utoljára a magyar történetírás történetében.)

Történetírás és „revízió”, 1924

A Monarchia szétesése után a szlovákkérdés még jó ideig napirenden maradt. Amíg a béketárgyalások folytak, amíg a magyar kormánynek valamiféle formában (legyen az akár autonómia is) volt reménye arra, hogy a Felvidéket Magyarország keretében tartsa, addig a nemzetiségpolitikában is egy türelmesebb irányvonal érvényesült. A békeszerződés másnapján azonban megindult a – látszat kedvéért Budapesten fenntartott – nemzetiségi minisztérium fokozatos leépítése, s azokat a terveket, amelyek korábban a nemzetiségeknek adandó nagy önállóság, békés együttélés ígéretésével a történeti Magyarország együtt tartását voltak hivatva szolgálni, most mind hangosabban „nemzetárulónak” kiáltotta ki a politikai közvélemény egy jelentős része.³⁰ A nemzetiségi kérdés egyre inkább kiszorult a napi politikából, s mindinkább a Horthy-korszak egészen végighúzódo *revíziós propaganda tézisei közé illeszkedett*. Ez a propagandapolitika természetesen mindig is az elvesztett területek „visszakerülését” tartotta szem előtt, s így, ha felhagyott is a nemzetiségek önállóságának, önálló nemzetként való elismerésének szólamaival, a nemzetiségek iránti türelmet hirdette és természetesen historizálta. Ennek, mint ismeretes, a korszakban két funkciója volt: egyrészt visszautasítani a külföldi irodalom azon megállapításait, amelyek Magyarország szétdarabolását azért mondták jogosnak, mivel a magyarok oly rosszul bántak a volt nemzetiségekkel, elnyomták azokat. Másrészt már ekkor megtalálható az a megfontolás is, amely közvetlenül a szétesést követő időkben a volt területek és a nemzetiségek „visszaszerzésére” gondolt. Ez az irányzat tisztában volt azzal, hogy a nemzetiségeket a hagyományos magyar nemzetiségpolitikával csak elijeszthetik. S noha itt nem feladatunk a korszak későbbi periódusaiban érvényesülő történeti-politikai elgondolások kontúrjainak még csak felvázolása sem, annyit mégis előrebocsáthatunk: ahogy a *revízió közeli lehetősége távolodott, a békülékenység alábbhagyott. Azután amint közelebb kerül – az 1930-as években –, ismét hangsúlyt kapott. Az*

29 Jellemző, hogy nem a gondolatmenetben, a szövegben, hanem csak a bevezetésben intéz – igaz, meglehetősen durva – kirohanást „volt, szerencsétlen kormányaink” ellen, akik minden „erőlködés” és figyelemfelhívás ellenére sem akarták elhinni a cseh-tót kérdés veszélyességét és csak „a stereotíp és lekicsinylő kézlegyintés volt a visszhang” (3–4. p.).

30 Vö. erre Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer..., i. m. 1308–1317. p.

1920-as évek elejének nacionalista politikai hangulata mindenestre csalódott az autonómiákat, önkormányzatokat hirdető nemzetiségpolitika sikerében, s ez a nemzetiségi kérdés általános kezelésében is megmutatkozott.

1924: A Fontes-kötet: Beniczky naplója. Ilyen körülmények között kell mérlegre tennünk a „Fontes” első nemzetiségtörténeti kötetének, Beniczky Lajos naplójának és iratainak nagyon is határozott vonásokkal kirajzolt koncepcióját.³¹

Az már a világháború előtti és az őszirózsás forradalom idején kiadott munkáiból látható, hogy Steier az 1910-es években a „méltányosság” alapján meglehetősen következetességgel ítéli meg a hazai nemzetiségtörténeti kutatások egyik kulcskérdését: mennyire ismerjük el, hogy a 19. századi és így az 1848–1849. évi nemzetiségi megmozdulások a szlovákok, románok, szerbek, horvátok *önálló nemzeti fejlődésének integráns részei* voltak. 1918–1919 fordulóján pedig – igaz, hogy csak az adott politikai helyzet meglehetősen nyers historizálásával – a szlovák és magyar nemzeti fejlődésről mint két egyenrangú, egymás mellett haladó történeti folyamatról beszélt. Az 1922-ben írott Beniczky-kötetben ez utóbbiról azonban már szó sincs. Nem lép vissza a dualizmus nemzetállam-koncepciójához, mely igen gondosan ügyelt arra, nehogy szlovák „nemzetről” beszéljen, de az 1848–1849-es harc bemutatásánál már nem a „magyar és tót nemzetek” összeütközéséről hallunk, amit Bécs kívülről „harmadikként” ügyesen kihasznált (ahogy 1918-ban írta), hanem csak *Bécs és a magyarok küzdelméről* ír, melyben a *szlovákok harcának lényegében nem jut több szerep, mint a „bécsi huzalokon” való mozgás*. (218. p.)

Ez a kettősség érződik Steier fogalomhasználatán is. Noha gyakran „tót nemzetről” ír (ez keveredik a „tót nemzetiségi mozgalom” kategória felbukkanásával), de érvelésében – tehát sokkal inkább tartalmi kérdésben – még ott kísért a dualista örökség; egy helyütt például arról beszél, hogy „a felső-magyarországi nemesség útja ott szakadt el a tót politikai törekvésektől, mikor felismerték bennök a *nemzetbontó* tendenciákat” (kiemelés tőlem – G. F.) (226. p.). Vagyis eszerint mégiscsak egy nemzet volt, melyet a Bécs által bátorított hurbanisták szétfeszíteni kívánnak. És ez látszólag ellentmondásban van Steier általános, több nemzet jelenlétét elismerő fogalomhasználatával („tót nemzet”, „magyar nemzet”). Ezen ellentmondás okát, a monarchiabeli gondolati elemek továbbélését kétségtelenül az 1919 utáni sajátos helyzet magyarázza. Steier az „integer Magyarország” platformján áll. Hőse, Beniczky és a benne megtestesített felvidéki nemesség nemcsak hogy elfordult a „nemzetfelbontó tendenciáktól” – mint írja – hanem határozott „politikai programmal” is rendelkezett: „az *egységes és osztatlan Magyarország* [...] volt [...] politikai programja” (kiemelés tőlem – G. F.) (226. p.).

31 Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. Életrajzát eredeti levéltári okmányok alapján írta, a visszaemlékezéseket és jelentéseket sajtó alá rendezte Steier Lajos. Bp., 1924. I–IX., 786 p. (A kötetre a továbbiakban az oldalszámok zárójeles megadásával a főszövegben hivatkozunk.) – A kötet megjelenésének körülményeire, Steier munkájára vö. Károlyi Árpád 1923. júl.-i jelentése. OL P 1541. (BMTI) III.

Steier e művében már nem halljuk a szlovák nemzeti mozgalom kiemelkedő alakjainak korábbi dicséretét – ahogy ezt 1912-ben meg 1918-ban írta – vagy akár csak méltánylását sem. Ahogy a szlovák mozgalmából sem marad lassan más, mint a Bécs által táplált harc a magyar nemzet ellen, úgy a mozgalom vezetői (mind Štúr, mind főként a katonai akciók vezetésében részt vevő Hurban) is csak mint a szabadságért harcoló Magyarország ellenségei szerepelnek. Helyettük a magyarhű, az integritás védelmében és a „nemzeti egységért” fegyvert fogó felvidéki nemesség kapja meg a korábban a szlovákoknak is kijáró elismerő jelzőket (226. p.).

A szlovák–magyar közös haza: a történeti Magyarország. Steier korábbi műveihez képest viszont még nagyobb hangsúlyt kap a nemzetiségekkel *közös hazában, testvériségben* eltöltött sok évszázados közös történelem. Kiemeli (a szövegben kurziválja és részletesen idézi) Beniczky Lajosnak, a börtönből szabadult és ismét politikai pályára lépő hőségnek 1861. májusi beszédét: „a horvát, a magyar, a magyar tótajkú és a román együtt harcoltak ott és ha valaki felbontaná a sírboltokat és nézné a tetemeteket, látná meg azokon az ellenség fegyvercsapásainak nyomát, de uraim, ki merné mondani, vajjon román vagy magyar, vajjon horvát vagy tót volt-e az, ki a szabadság harcában a közös haza védelmében itt elhullott? Ha ez így volt, lehetetlen gondolni, hogy ez ismét így ne lehessen.” (218. p.) És jellemző Steier interpretálása: „Beniczky ezzel a beszéddel józan előrelátással kijelölte azt az utat, melyen a magyar nemzetnek, de a nemzetiségeknek is haladniuk kell” – hosszabbítja meg a szerző mintegy a jelenig a történeti Magyarország népei történetileg megszépített együttélésének vonalait (uo.).

Új elem viszont a „tót nép” és a *magyarság ellen harcoló szlovákok szétválasztása*. „[...] a nép Hurbanék agitációjával nem rokonszenvezett és tőle hidegen vonult vissza” (109. p.) – így igyekszik Steier testes bevezető tanulmányában vissza-visszatérően, különböző variációkban megfogalmazni a *szlovák nép ragaszkodását a magyar hazához*. (Csak zárójelben egy példa: az osztrák Frischeisen jelentéséből Steier a következőket idézi: az „ellenség erős, a tót nép a magyar ügy érdekében vesz részt a népfelkelésben”, Hurbannak csak az aggodokat sikerült zászlói alá állítani – 90. p.).

Steier feladata eredetileg a szlovák nemzetiségi kérdésnek, majd annak 1848–1849-re szűkített történetének megírása volt. Csak a történetkutatót is néha kegyébe fogadó szerencsének köszönhetette, hogy a Kriegsarchivban megtalálta a szlovák felkelés leverőjének, Beniczky Lajosnak a naplóját. Steier azonnal felfedezi a témában rejlő lehetőségeket: egy szlovák születésű, német és latin kultúrán felnőtt köznemes, aki tökéletesen soha nem tanul meg magyarul, mégis 1848 őszén a magyar szabadságharc következetes híve, katonája lesz. Ő az a személyiség, aki születésénél fogva közel áll a szlovákokhoz s akiről majd elmondható: míg a hurbanistáknak a nép körében nem sok sikerük volt, őt „szerették s követték a tót nép fiai, katonái tótok voltak mindig és velük volt jóban-rosszban, hívó szavára kaszárapára kaptak az ellenség ellen. Népszerűségével nem tudott megbirkózni Hurban társasága”. (198. p.).

Forrásanyag és következtetés aszinkronja

Azt hiszem, nem szükséges azt bizonygatni, hogy a Felvidék szlovák lakossága 1848. őszi és 1849. tavaszi állásfoglalásának ilyen beállítása mennyire vitatható. Mégis, nem lehet megállni, hogy a kötet hatalmas iratanyagának átolvasása után legalább néhány mondat erejéig ne utaljunk arra, mennyire szemben állnak a Bevezetés ezen megállapításai a közölt iratok tartalmával. Ha például csak az 1848. decembere és 1849. tavasza közötti Beniczky- és Szemere-jelentések itt közölt német és magyar nyelvű szövegeit olvassuk, akkor az derül ki, hogy a Felvidéken a közhangulat a magyar seregek szempontjából rendkívül válságos (649. p.), hogy „a nép főképp a városokban fekete-sárga színű kevés kivétellel”, s attól lehet tartani, hogy a bányászok, a mesteremberek, a hivatalnokok „nyílt elleneinkké” válnak (667. p.). Majd az ellenséges seregre vonatkozóan kiderül, hogy – Steier Bevezetőjével ellentétben – például az Eperjesnél állomásozó 1384 főből 800–1000 szláv, a többi pedig vegyes nemzetiségű (672., 678. p.), és „az ellenség újoncozza magát a tótokból” (677. p.) és így tovább. Ugyanakkor Steier nem figyel fel azokra a lehetőségekre, amelyek esetleg – igaz, forráskritikailag ugyanúgy támadható módon – alátámaszthatnák koncepcióját. A Beniczky- és Szemere-jelentésekkel egy időben keletkezett osztrák Berichteek ugyanis arról panaszkodnak, hogy a szlovákok magyarbarátok. De mivel Steier a Beniczky-iratokat adta közre, ezért le kellett mondania az osztrák jelentésekről, s azokat csak a Bevezető tanulmányban használhatta fel.³² *A kötelező szakmai szempontnak érvényesítése bizonyos korlátok közé is szorítja ez esetben a történetpolitikai koncepció alkotását*: egyrészt a szlovákok ellenséges magatartását panaszoló magyar kormánybiztos jelentéseinek szükségszerű szó szerinti közlése fényt derít a *következtetések és a forrásanyag aszinkronjára*, másrészt a koncepciót legkézenfekvőbbben „igazolható” osztrák jelentések közlésétől pedig a *forráskiadvány maga szabta korlátai* miatt kellett elállnia. A reális kép – mely hozzátétőlegesen a kétféle (és hazafelé mindkét oldalon minduntalan a „nehézségeket” jelentő) híradás között van: a harci kedv, rövidebb időszakokat leszámítva, egyik oldalon sem volt a polgári és paraszti lakosságban túl nagy – fedve marad az olvasó előtt.³³

Változik Steiernél a szlovák és magyar nép közötti „súrlódások” és összeköttetések megítélése is. Míg 1912-ben, ha szőrmentén, de a magyar nemzetiségpolitika bizonyos kritikája is elhangzott, s míg 1918–1919-ben békítgető szándékkal Bécs szlovákokat és magyarokat egymásra uszító taktikájának tudta be a két nemzet meg-megújuló ellentéteit, addig most a békés *egvüttelés megzavarója* marad egyrészt „Bécs”, másrészt – s a hangsúly itt erre esik – a *szlovák nemzeti vezetők* lesznek. A magyarság az 1848–1849-es harc után is békejobbot nyújtott nekik, de „a tót nemzet vezetői, kik még mindig bécsi huzalokon mozogtak, nem

³² Uo. például 90–91., 201. p.

³³ Ezt végeredményben – egy mondat erejéig – Steier is elismeri, amikor Beniczky 1849. jan. 1-ről kelt szlovák nyelvű felhívását elemzi. Uo. 97. p.

fogadták el” (218. p.) – írja az 1860-as évek nemzetiségi vitáiról. Az egész szlovák nemzetnek „végzetes balsorsa volt az, hogy ebben a korszakban is azok akarták politikai sorsát vezetni, kik 1848–49-ben a bécsi reakció szolgálatába szegődtek” (uo.). „A bécsi reakció s ennek eszközei, a hurbanisták mérgezték meg évtizedekre a magyar és tót nemzet közötti viszonyt.”³⁴

Felelős: Bécs. A kör ezzel bezárult. A 19. századi nemzeti („nemzetiségi”) elmentétek kiváltói minduntalan a „bécsi reakció” és a velük együttműködő szlovákok voltak. Azaz a magyar nemzetiségi politikát felelősség nem terheli. Egyébként is, a fő kérdés – s ez a mű terjedelmi súlypontozásában is világosan kifejezésre jut – a két nemzet több évszázados békés együttélésének hangoztatása a történeti Magyarország kereteiben. A *történeti Magyarország* mint a *különböző népek békés együttélésének ideális térsége*: ez az a történetpolitikai alaptézis, amelyre végeredményben az új nemzetiségtörténeti koncepció felépült, kétségtelenül azzal a kíséggel, hogy a régi Magyarország a magyarság és más népek együttélésének a történelem által is bizonyítottan *legmegfelelőbb formája* volt. Amihez azután logikusan kapcsolódnak a kötet végén megfogalmazott politikai következtetések – ahogy Steier a *jelenére vonatkozó tanulságokat* mindig is levonta –: „Országunk szétmarcangolásából eredt mai súlyos helyzet igazolja legfényesebben – írja –, hogy Beniczkynek és osztályosainak ebben a tekintetben igazságuk volt, mert a tót nemzet is csakis Magyarország integritásán belül tudja nemzeti jellegét koncentrálni és nemzeti céljait elérni, elszakítva az anyaországtól tönkre megy, elsenyved, az elnemzetietlenítés halálos kórja elpusztítja.” (226. p.) S végül ezt, a már a nemzetiségek kiszakadása felrémlésének idejéről (1912) visszacsengő, aktualizált gondolatot a jövőbe vetett optimista hit zárja le: az ország integritásáért küzdő Beniczky alakjára „büszkén tekinthet a magyar történelem, és a nagy világviharban megalázott és megtépett magyar nemzedékek” vigaszt, buzdítást meríthetnek élete történetéből, „mint kell vészteljes időkben a hazáért erélyesen, önfeláldozóan, azonban minden erőt összefogva és összegezve, cselekedni és önfeláldozóan szenvedni”. A „hazaszeretet” e „termőerejében” bízunk és „serényen kell dolgoznunk a feltámadás nagyszerű munkáján” (226–227. p.).

Mit tehetünk ehhez mi most, 1973-ban, a tudomány szempontjából? Az idézetek magukért és ugyanakkor magukról is beszélnek: *historizálás*, „*optimizmus*”, *hamis politikai receptek*. Vajon véletlenül kerültek egymás mellé a fogalmak?

Önkritikus értékelés, 1936

Érdekes lenne továbbkísérni: miként módosulnak Steier Lajos már ekkor összegyűjtött forrásanyagán alapuló, de az 1930-as évek derekán végső formába öntött

³⁴ Vö. erre Steier vitáját a szlovák történeti irodalommal. (197–198. p. 322. sz. jegyzet.)

nagy munkájában az ugyanezen korra, témára vonatkozó tézisei.³⁵ Miként – és főleg miért – enyhülnek meg az 1936. novemberi előszó kitételei a szlovák mozgalom ellen, s miért hangzik el ismét a magyar nemzetiségpolitika bírálata is („kölcsonös hibák sorozatáról” beszélve), miért változik Steier hangneme e késői és az 1930-as évek revíziós programjai közepette megszületett „*Fontes*” szövegében, amikor újból *megértéssel* kezeli Štúr és Hurban mozgalmát, s hogy hárít most újra minden hibát a Monarchia népeinek elnyomójára, Bécsre.

Fejezet az 1975. novemberben megvédett kandidátusi disszertációból („Történettudomány és történetpolitikai koncepció. Fejezetek történetírás és politika kapcsolatából a magyar polgári történetírás 20. századi történetében”, 519 p.).

Megjelent: Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Bp., 1980. 26–38. p.

[A tanulmányt rövidítve adjuk közre. – A szerk.]

³⁵ *Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. I–II. köt. Bp., 1937.* – A Bécsi Magyar Történeti Intézet iratai (OL) és a Klebelsberghez írott Szekfü-, valamint Károlyi-levelek (OSZKK Levelestár) bizonyítják, hogy Steier már 1922–1923-ban készen áll a kötet iratanyagának összegyűjtésével.

III. A SZERBKÉRDÉS ÉS THIM JÓZSEF Természetkutató a történettudományban (1974)

Közismert, hogy a társadalom kérdéseivel foglalkozó emberek – legyen az író, történész, politikus vagy közíró – egész gondolkodására mély benyomást gyakorolnak a fiatalkori, *sőt gyermekkori élmények, a környezet*. Fokozottan áll ez olyan esetekben, amikor a felnőttkor választott témája szorosan kapcsolódik azokhoz a társadalmi problémákhoz, amelyek a gyermekkor, majd az eszmélés idejének körülményeit megtöltötték. Nos, a 19–20. század szellemi munkásai majd' mind-egyikének gondolkodásán valami módon áttör, ha *soknemzetiségű vidéken nevelkedett, nőtt fel*. Történészeink nagy része is, aki a nemzetiségi kérdéssel foglalkozott vagy foglalkozik, már fiatal korában találkozott – természetesen ez csak a felnőttkor megfogalmazása szerint „találkozás”, gyermeknek „*benne élés*”, „*közeg*” – a többnemzetiségű vidékek jellemző légkörével.

Szerb, német és magyar nyelvű város volt Zombor és vidéke, ahol Thim József, a 19. századi szerb történelem máig egyik legjobb kelet-európai ismerője felnőtt. Apja „nagynémet érzelmű” reáliskolai tanár, „*de népszerű volt, konciliáns magatartása miatt*”. Anyja – neve után ítélve valószínűleg horvát – iparoscsládból származott.¹ Tanárai, ahogy maga később írja, „néhányat kivéve különösen az

1 MTAKK Ms 4846/15 „ad 1” *Thim József* nagy terjedelmű hagyatékában több életrajzi vonatkozású – különböző korszakokból származó – feljegyzéstörredék maradt ránk. Ezek szempontjai, szemlélete, problémakiemelési természetesen tükrözik azt az – év szerint nem mindig pontosan datálható – időszakot, amelyben íródtak. – Ez a feljegyzés a Thim család történetére vonatkozó kutatásait és e kutatások indítékait tekinti át. – *Thim József* (1864–1959) orvos, történész. A zombori reáliskola igazgatójának fia Bécsben, Berlinben és Grazban végzi orvosi stúdiumait (1882–1886). Előbb a grazi közpórház alorvosa (1886–1888), majd egy évig a budapesti szemészeti klinikán tanársegéd (1888–1889). 1889-től Titelen, 1893-tól Zomborban központi járás-, majd tisztiorvos. Eredményesen szervezi a helyi közegészségügyet: felügyeli a gyermekkori himlő elleni oltást, az iskolai vizsgálatokat, a kórházi ápolást; Zomborban ő fekteti le az urológiai vizsgálat és kezelés alapjait. Sándor szerb király megbízásából az egész ország területén megszervezi a közegészségügyi szolgálatot, ezért és addigi történetírói munkálkodásáért az uralkodó a Szent Száva Renddel tünteti ki (1896). Minden-napi orvoslása mellett tudományos kutatásokat (bakteriológia, trachoma) folytat és a témában rendszeresen publikál (saját kimutatása szerint 1886–1932-ben 88 orvostudományi írása jelent meg); szerkesztője a *Közegészségügyi Kalauznak* (1900–1914). 1917-től Bécsben praktizál, 1921–1936 között a bécsi Collegium Hungaricum orvosaként. – Az orvoslás mellett már egyetemistaként érdeklődik a történelem iránt. Több cikket közlik a *Hazánk*, a *Bácska* és a *Délmagyarországi Lapok* c. folyóiratok és a Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve. Huszonévesként jelenik meg a „Délmagyarország önvédelmi harca 1848–1849-ben” (Zombor, 1887) c. műve, s ő írja az első átfogó, magyar nyelvű szerb történetet („A szerbek története a legrégibb kortól 1848-ig”, I–III., Nagybecskerek, 1892.). Bécsi tartózkodása alatt az itteni, valamint a magyar és jugoszláv levéltárakban kiterjedt forrás-feltárást végez az 1848/49-es szabadságharc alatti szerb–magyar ellentétéről. Több forrás-

alsóbb osztályokban nemzetiségi vidékekről valók voltak és magyar nyelvük sem volt magyaros, németes vagy tótos”.² S talán az sem véletlen, hogy Thim első könyvét éppen a rá legnagyobb hatást gyakorló tanárának, a horvát származású Margalits Edének³ és a hallatlanul művelt, irodalommal, zenével foglalkozó Bergmann Ágostnak – aki, mint Thim írja, „hír szerint megkeresztelkedett zsidó volt” – ajánlja. Őket és az apja révén közelebbről ismert helyi, amolyan filozófus ös-tehetséget, Schmitt Jenőt (aki később „ideális anarchista lett” és aki Berlinben, mindenki számára váratlanul, Hegel-tanulmányával elnyeri az Akadémia nagydíját, majd Trefort ösztöndíjával a fővárosba kerül) nevezi meg, mint akik gondolkodására lényeges befolyást gyakoroltak.⁴

1885: egy nemzet, több nemzetiség

Szinte természetes tehát, hogy ilyen környezetben a rendkívül fogékony diák érdeklődése a nemzetiségi kérdés felé fordul, s a magyarországi szerbek története megírásának nagy terve foglalkoztatja. A történetírást azonban nem tartotta élethivatásnak, s ez magyarázhatja, hogy miközben már gyűjti könyvének anyagát, az orvosi karra jelentkezik. Bécsben, Berlinben, Grazban folytatja tanulmányait (1882 és 1889 között), miközben megjelennek első cikkei (1885), majd hamarosan első könyve a hazai szerbek 1848–1849. évi harcairól.⁵ Ezekben a huszonéves orvostanhallgató – Horváth Mihály és Szalay László nyomdokain haladva⁶ – meg-

munkát közöl a magyar–szerb/jugoszláv kapcsolatokról („A magyarországi 1848–49-iki fölkelés története”, I–III. Bp., 1930–1940), közel száz történelmi tárgyú cikket-tanulmányt ír. Könyvritkaságokat és a magyar–jugoszláv kapcsolatokkal foglalkozó alapműveket tartalmazó könyvtára maradákat az Országgyűlési Könyvtár őrzi („Thim-gyűjtemény”).

2 „Tót” alatt a korabeli nyelvhasználat délszlávot is – nem csak szlovákokat – értett.

3 *Margalits Ede* (1849–1940) bécsi, párizsi tanulmányok után a bajai tanítóképzőben a szláv nyelvek tanára, majd a zombori gimnázium igazgatója (1885–1891), később a budapesti egyetemen a horvát nyelv és irodalom tanára. Közmondásgyűjteményén kívül elsősorban „Horvát történelmi repertórium”-a (I. köt. 1900. 783 p., II. köt. 1902. 867 p.) és 1918-ban (márciusban keltezett előszóval) kiadott „Szerb történelmi repertórium”-a jelentős. Előbbiben a horvát történelmi vonatkozású irodalmat tekinti át 1850 és 1900 között (ma is használható, részletes regeszták formájában) „a közeledés, a kölcsönös megértés és megismerés nemzetiségi politikájának” jegyében. „A horvát költészet, művészet, tudományosság, történetírás megismertetése” céljával. Egy ideig rendszeresen ismerteti a szláv történelmi irodalmat a *Századokban*.

4 MTAKK Ms 4846/13 „Gimnáziumi tanulmányaim.” – Vö. *Thim József*: Délmagyarország önvédelmi harca 1848–1849-ben. I. köt. Bács-Bodroghmegyei és Szerém-végvidéki események (Zombor, 1887.) c. munka ajánlását.

5 *Thim József*: A titeli fennsík a magyar szabadságharcban. *Hazánk*, 1885. máj. III. köt. 5. füz., továbbá 4. jegyzet.

6 Gondolunk Szalaynak a szerbekről írott munkáira és *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben (Genf, 1865.) c. könyvére. Ez utóbbi koncepciójának hatása egyértelműen kimutatható Thim e korbéli cikkein s könyvében.

lepő világossággal fogalmazza meg, a dualista korszak történetírásában kétségtelenül először, a kor uralkodó nemzeti ideológiájának, a *nemzetállam eszme konstrukciójának megfelelő nemzetiségtörténeti koncepciót*.

A magyar szabadságharc beállításának kiindulópontja a kor uralkodó magyar nemzeti álláspontja: a kiegyezési köznemesei felfogás, a 67-hez hajlított alkotmányos 48-asság. E szerint a magyar nemzet, mint mindig, 1848-ban is „royalista, alkotmányos és szabadságszerető volt”, és a kamarilla volt az, amely a „népjogok lábba való taposásával a legelvetemedettebb politikához” fogott, hogy „a trón és a minisztérium háta megett az országban lakó nemzetiségeket az uralkodó magyar faj ellen uszítsák”.⁷ A szabadságharc egészének beállítása azért fontos, mert az 1848-as nemzetiségi kérdés a magyarság és a nemzetiségek összeütközésének katonailag-politikailag legsúlyosabbika – a szerbekkel (és a horvátokkal) való harc – e koncepció keretein belül nyer értelmezést.

Ahogy az 1848–1849-es összeütközésért Thim a „bécsi reakciót” teszi felelőssé, egyedül ennek a számlájára írja a nemzetiségek magyarellenesei megmozdulásait is. „A szerbek, horvátok, oláhok és szászok örömmel fogadták a márciusi vívmányokat”, nem is gondoltak felkelésre az ország ellen egészen addig, míg „a dinasztia bizonyos tagjai megadták erre a jelt” (4. p.).

Thim azonban – ahogy minden későbbi munkájában is –, ha bizonyos konstrukcióból indult is ki, már ekkor a tényekhez szigorúan ragaszkodó történetíró. Így azután igen részletesen írja le a szerbek nemzeti mozgalmának eseményeit, melyek – szerintünk – nem éppen azt bizonyítják, hogy a szerb nemzeti mozgalom rugóit csak Bécsben kell keresnünk. Azt is előre kell bocsátani, hogy ezt az összecsapást könnyen egy korábban megjelent fejezetében „szomorú fajharcnak” nevezi,⁸ és mint ez később kitérni, mindig arra igyekszik kitérni: miként lett volna elkerülhető a magyarság és a nemzetiségek harca.

A magyarságról és az 1848-as vezetőkről lényegében minden felelősséget elhárít. A szerbek már a március 17-i pesti pontokban lényegében nemzetként való elismertetésüket kívánták, amelyben benne rejlik a törekvés: elszakadni az anyországtól – írja. A magyar minisztériumnak – és így Kossuthnak is – teljesen igaza volt, amikor a szerbeknek adott válaszában azt mondotta: a szerbeknek is biztosítva van nyelvük szabad használata, nem kell azt féltetniük, de „másképp kerekén kijelentette, hogy Magyarországon más nemzetet, mint a magyart, el nem ismer”. Az egyetlen nagy hiba, amit elkövetett – ti. mind a minisztérium, mind Kossuth –, hogy „elmulasztotta kifejtetni, mit ért »nemzet« alatt” (7. p.).

És Thim itt kétségtelenül igen jó érzékkel veszi észre, hogy az 1848-as magyar köznemesei ideológia más nemzetfogalomban gondolkodott, mint a szerbek. A magyarok – írja – a nemzetet olyanok közösségének fogták fel, „akik politikai közösségben egy bizonyos állam határain belül, ugyanazon törvénynek vannak

7 Thim József: Délmagyarország önvédelmi harca 1848–1849-ben, i. m. 4. p. (A könyvre a továbbiakban az oldalszámok zárójeles megadásával a főszövegben hivatkozunk.)

8 Thim József: A titeli fennsík, i. m. 376. p.

alávetve”. (7. p.) Hunfalvyt és német szerzőket idéz, mintegy a hagyományos magyar nemzetállam eszméjének utólagos igazolásaként: „Így Magyarország törvénye politikai tekintetben csak egy nemzetet ismer el, mely azonban természetes vonatkozásaiban különféle néptörzsekre oszlik, vagyis nemzetiségekre (Nationalitát), kiknél a nyelv megkülönböztető jegy.” (Uo.) (Kiemelés tőlem – G. F.) A szerbek Magyarország határain belül tehát – noha „eredet és rokonság szerint” a délszláv népekhez tartoznak – „nemzetet nem képezhetnek, amíg Magyarország fennáll, s csak ennek romlása után, ha Szerbiával egyesülnének, viselhetnék joggal a »szerb nemzet« elnevezést” (uo.). Mivel Thim az 1848-as vezetők nemzetállam-felfogását vallja 1887-ben is, s ezt tartja az egyetlen tudományosan is elfogadható álláspontnak, természetesen „lehetetlennek” találja a szerbek követelését: nemzetként való elismerésüket és – ugyanakkor másik, ezzel párhuzamosan kinyilvánított szándékukat – a magyar koronán belül maradásukat.

Vagyis Thim gondolatmenetében végig kettősség feszül: egyrészt makacs *ragaszkodás* a csak egy nemzet létét elfogadó, a 19. században uralkodó *nemzetállam-koncepcióhoz*, másrészt viszont törekvés a szerbek és magyarok összeütközése súlyosságának enyhítésére: az összeütközést csak Bécs uszítására, illetve egy, a nemzetet illető „elnevezésbéli” félreértésre akarja visszavezetni. A magyar kormány „messzemenő” engedményeként, de megkésettnek értékeli az 1849 nyarán hozott nemzetiségi törvényt is, ami az utolsó kísérlet volt „a nemzetiségek, illetve a szerbek kibékítésére”. (340. p.).

Szerb nemzet a szerb államban. Tovább lehetne természetesen e felfogást részletezni: kitérni arra, hogy Thimnél mennyire megtalálható a dualizmus kori történeti publicisztikát és történetírást gyakran zsákutcába kényszerítő „történeti” joga hivatkozás, mellyel a szerbség követeléseinek jogtalanságát kívánta aláhúzni; vagy mennyire kínosan ügyel arra, hogy a magyar és szerb oldalon a lakossággal szemben elkövetett kegyetlenségeket elsősorban a szerbeknél találja meg. („Melyeket lehet, hogy a mieink befejeztek, visszatörölésul” – írja a kölcsönös megtorlásokról).⁹ De ugyanakkor a nacionalista felfogáshoz tartozik annak liberalizmusa is a nemzetnek elismert (azaz Szerbiában élő) szerbekkel szemben. Az onnan Magyarországra, az itteni szerbek megsegítésére átjövő szerbiai csapatokról mindenhol elismeréssel szól, „vitéznek”, „hősiesnek” nevezi őket, vezérüket, a korabeli magyar irodalomban annyit szidott Knićanint pedig – szemben a hazai szerbek „vad csordáival”¹⁰ – „nemes jellemnek”, „a szerbek legnemzetesebb vezérének” tartja, akit „a magyar történetírók barbárnak neveztek el, pedig soha igaztalanabban nem sújtottak embert”.¹¹

Thim e fiatalkori munkájában szinte teljességében felfedezhető a 19. századi liberális köznemesei nemzeti felfogás hatása: az alkotmányos 48-asságtól az egy-

9 Ezeket különösen élénken ecseteli. Uo. 379. p.

10 Uo.

11 Thim József: Délmagyarország önvédelmi harca, i. m. 346. p.; Uő: A titeli fennsík, i. m. 377. p.

fajta Bécs-ellenességen keresztül a nemzetiségek harcát csak a magyar küzdők szemével néző történeti koncepcióig.

Egészen más hang csendül azonban ki néhány évvel későbbben írott munkáiból, az 1892-ben kiadott „A szerbek történeté”-ből és az 1848–1849-es szerb felkelés újrairrott históriájából. Ahhoz azonban, hogy e munkák felfogását – és Thim történész munkásságát – megérthessük, szükségesnek látszik néhány további élet-rajzi mozzanatra is felhívni a figyelmet.

1893–1914: Szabadelvű orvos és „nemzeteszmé”

Egészségügyi köztisztviselő – liberális polgár. Mint említettük, Thim orvosi pályára ment és tanulmányait Berlinben, Grazban folytatta. Ezek azok az évek, amikor az ismerősei által annyiszor emlegetett sokoldalúsága, szellemi érzékenysége kibontakozik. Amellett, hogy mint promoveáló diák Grazban magyar olvasó- és művelődési kört szervez, hogy nagy anyaggyűjtésbe kezd a szerbek (tehát nem a magyarországi, hanem a szerbiaiak) történetéről írandó munkájához, emellett szenvedélyesen érdekli hivatása, az orvostudomány.¹² 1899-ben hazatér Bács megyébe, ahol először megyei tisztiorvos, majd Zomborban, Apatinban főorvos, illetve tiszteletbeli főorvos. Hamarosan a horvátországi, sőt az egész magyar közegészségügy egyik legenergikusabb szervezője.¹³ Kezdő orvosként nagy érdemeket szerez a délvidéki kolerajárvány megfékezésében. A megyei adminisztráció megbecsült tagja lesz. Patrónusa, „kegyelmes pártfogója” – ahogy maga írja egy könyvajánlásában – *Khuen-Héderváry Károly horvát bán*, akinek politikáját életében a közvélemény, később a történeti irodalom annyit vitatta, s akit viszont Thim élete végéig nagy tisztelettel emlegetett.¹⁴ Ez a személyes kapcsolat, melyről írásos dokumentum ez ideig igen kevés került elő, a jelek szerint felfogásbeli,

12 Minderre vö. életrajzi vonatkozású feljegyzéseit személyi hagyatékában. MTAKK Ms 4846/44; Ms 4846/8; Ms 4846/3.

13 *Thim József*: Adatok orvos-egészségügyi működéséről. (Kézirat feljegyzés.) MTAKK Ms 4846/17.

14 Ajánlás „A szerbek története a legrégibb kortól 1848-ig” (Nagybecskerek, 1892) c. könyvének az MTA Történettudományi Intézetében levő példányán. – A maga említette kötetéről Khuen-Héderváryhoz Katus László szolgált információval. – [*Khuen-Héderváry Károly* (1849–1918) politikus, miniszterelnök, horvát bán. 1875–1881 között szabadelvű párti országgyűlési képviselő. 1882–1883-ban Győr vármegye főispánja, 1883. decembertől közel húsz éven át horvát-szlavón-dalmát bán. Bánként háttérbe szorítja a magyar-horvát kiegyezés (1868) felülvizsgálatát követelő Horvát Jogpártot. A dinasztia és a dualizmus iránti feltétlen hűsége miatt a Széll-kormány bukását követően 1903. június 27-től az uralkodó miniszterelnöknek nevezi ki (a belügyminiszteri és a király személye körüli miniszteri tisztséget is betölti), ám november 3-án – a haderőfejlesztés körüli viták miatt – távozik székéből. 1904–1918 között újból országgyűlési képviselő, 1906-tól a főrendiház tagja. 1910. január 17.–1912. április 22. között ismét kormányt alakít, immár az általa is alapított Nemzeti Munkapárt színeiben. Az első világháború idején a Kárpátbizottság elnöke, mozgalmat

politikai közelséget is tartalmazott, különösen a bán nemzetiségi kérdésben vitt, a szerbekkel egyezkedő s bizonyos együttműködést kereső politikájával. Talán jellemző Thim egyik későbbi, kéziratban maradt történeti munkájában Khuen-Héderváry beállítása: itt arról ír, hogy a nemzetiségi és a helyi vallási viszonyokat jól ismerő bán egységes státútumát a magyarországi ellenzék azért akadályozta meg, mert annak tervbe vett intézkedései „a felségjog és a magyar kormány felügyeleti jogának megszorítását célozták”.¹⁵ Nehéz lenne ma már pontosan megállapítani: vajon a szabadelvű Khuen-Hédervárynak a kormányzathoz fűződő kapcsolatai erősítik meg a fiatal főorvosban a mind határozottabb *ellenszenvet a megyei nemesi-dzsenti kormányzat bezárkózottságával, konzervativizmusával szemben?* Vagy pedig a polgári indíttatású, Európát megjárt, gondolatait egyetemesebb mércével súlyozó, irodalmi érdeklődésű, tettvággyal teli fiatal tudós magára eszmélése hajtja-e a számára túlságosan zártnak, provinciálisnak és maradi-nak tűnő megyei nemesség politikája ellen és egyúttal a szabadelvű ellentáborba? Tény, hogy Thim gondolkodásában és politikai elkötelezettségében az 1890-es évek elejétől a kettő – a korabeli természettudósokra egyébként egyáltalán nem jellemzően – szorosan együtt mozog. És ez *nyomon követhető mind az aktív publicista, mind a közegészségügy-politikus, mind a történetíró munkáján.*

Felvilágosult publicista: arisztokrata-, dzsentriellenesség. Ragadjuk ki egyik – kétségtelenül legfrappánsabb – társadalmi kérdéseket tárgyaló írását a megyei újságból. „A modern demokrácia – olvasható „A demokráciáról” című cikkében – az állameszmé keretén belül a szellemi és egyéni, az erkölcsi és anyagi erőket juttatja diadalra a polgári jogegyenlőség, szabadság és igazság elvei alapján”, rést ütve a „születési jogokkal és kiváltságokkal járó társadalmi intézményeken”. „A feltartóztatathatatlanság előrenyomulása” demokrácia az „az áramlat, mely az emberben embert és nem faj és vallási vagy politikai és társadalmi kiváltságok által kegyelt egyént lát”, „éreztetni azt a szükségét, hogy az embert vallás vagy faj különbségükért nem lehet, nem szabad gyűlölni. Éreztetni az életben, hogy a kiváltsági rend helyébe az ész, a műveltség, a képzettség arisztokráciája lép, mely hatalmas szellemével kasztokat bont, a múlt századbeli forradalom óta.” S ez a hallatlanul következetes, s ugyanakkor harcias felvilágosult polgári szemlélet – még a szerző egyéb polgári liberális beállítottságáról valló írásait ismerő olvasó részére is meglepetésül – átcsap az új osztály, a munkásság, illetve annak „intelligenciára szert tett” rétegének dicséretébe. Annak ugyan semmi nyoma, hogy Thim a szocializmus tanításaival tisztában lett volna. de az világosan kiderül, hogy – a maga értelmezése szerint polgári demokratikus – programjának végrehajtását ettől a társadalmi rétegtől, a kiművelt munkásságtól várja. Ez lesz az az idő, amikor „a zsebkendőbe varrt és a szivartárcára ragasztott több ágú koronák ismét veszteni

indít a katonasírok rendezésére. 1917–1918-ban a magyar delegáció elnöke. 1915-ben az MTA tiszteletbeli tagjává választja.]

15 *Thim József*: A magyarországi szerb nemzetiségi kérdés története. (Kézirat tanulmány.) MTAKK Ms 4844/21.

fognak értékükből”, ebben az „új osztályokat” a felszínre vető jövő, azaz a 20. században „a mostani pusztulófélben levő gentry akkor nem lesz mérvadó faktor és a már rég beállott hanyatlásnak legalsó fokára fog jutni”.¹⁶

Ez a nemesség-, illetve dzsentriellenesség tükröződik közegészségügyi publikációiban is. Mint modern szakember a korszerű magyar közegészségügy megteremtésének legnagyobb akadályát az egészségügy megyei alárendeltségében látja. Ki kell vonni a megye kezéből a közegészségügyet és centralizáltan felépített, szakszerű vezetésre kell azt bízni – igyekszik bizonyítani 1894-ben, majd 1895-ben írott könyvében.¹⁷ Ugyanezt a programot vallja később, másfél évtizeden át szerkesztett lapjában, a *Közegészségügyi Kalauzban*.

A fiatal orvos-tisztviselő – aki egyébként mindemellett Budapesten, Berlinben és Belgrádban látogat speciális trachomakutatási kurzusokat, s a bécsi közegészségügyi kiállításon aranyérmeket nyer¹⁸ – gondolkodásának és politikai beállítottságának ilyen alakulása magyarázhatja azután történeti koncepciójának formálódását. Ehhez, a Monarchia szellemi életének oly sok áramlatot tápláló talajából kinőtt liberális polgári társadalmi-politikai állásponthoz vezethetők vissza azok a liberális gondolkodási elemek, amelyek élete későbbi szakaszában is fellelhetők munkásságában.

A megyei nemesség bírálata. 1894-ben az 1848–1849. évi szerb felkelésről írott újabb tanulmányában¹⁹ már minduntalan érezzük: a szerző igen következetesen, kora haladó polgári értelmiségének szemével tekint a magyar és a szerb 1848-as harcra. Ez nemcsak abban tükröződik, hogy „a modern szabadságeszmét” és a nagy francia forradalmat emlegeti (67. és 72., 75. p.), hanem a kérdés egészének felfogásában. Már a márciusi vívmányok és hatásuk tárgyalásánál szétválasztja a szerbek különböző társadalmi rétegeit, s hangsúlyozza, hogy a márciusi vívmányokat a „végeken”, azaz a szerb nemzetiségi vidékeken „csakis a városi polgárság tette magáévá”, mert a nemzetiségek, amikor megtudták, hogy ez nem jelenti egyenrangúságuk elismerését a magyarokkal, akkor inkább „Ausztriához szívtak”.

A polgári társadalmi elemek és elvek ilyen kiemelése mellett megszólal természetesen a megyei köznemesség magatartásának éles történetírói kritikája is. Amikor 1848 nyarán a leginkább a gáton kellene állni – írja –, akkor bizony „a vár-

16 Thim József: A demokráciáról. Bácska, 1894. dec. 18. (100. sz.) Thim cikkében különböző gondolati elemek keverednek. A munkásság régi rendeket elsöprő megmozdulását egy olyan perspektívával köti össze, amelyben a „szeretet” fog győzni. Ehhez az ideális célhoz lényegesen közelít a demokrácia győzelme is.

17 Thim József: Az egészségügy közigazgatás-ügyi reformjáról. Bp., 1894.; *Uő*: Egészségügyünk jelen viszonyai és a reform. Bp., 1895.

18 MTA KK Ms 4846/5, 6; (Thim kéziratos feljegyzése); továbbá: Ms 4846/14 („Életrajzi adatok”).

19 Thim József: Az 1848–49. szerb fölkelésről. I–III. közlemény. Budapesti Szemle, 1894. 80. köt. 214. sz. 61–79. p., uo. 215. sz. 198–219. p., uo. 216. sz. 375–391. p. (A műre a továbbiakban az oldalszámok zárójeles megadásával a főszövegben hivatkozunk.)

megye alsó nemességéből származó alispánt”, Knézy Józsefet – aki „kifogástalan becsületű ember, de azon kívül semmi más” – lépten-nyomon „megcsalták”. (Már-mint a megyei nemesség.) És Thim alaposan nekiengedi tollát, amint Knézyből (és a hasonlóan festett Horvát Antal főispán esetéből) általánosítva a megyei köznemesség korabeli magatartását rajzolja meg. „Marhasült, paprikás mindig füstölgött asztalán, bor is volt elég. Mindenki ismerte az ő csizma alakú literes nagyságú poharát, melyet a szép Evicza szobalány töltögetett. Mindenről többet beszéltek itt, mint Szent-Tamásról [a szerb fölkelők táborhelyéről – G. F.]. Az alispán fiai ezalatt sportszerűen fogdostak »rácokat«, sőt akasztottak is. Ugyan akadhattak-e jobb barátai Bechtoldnak, mint ezek a megyei urak?”²⁰

A megyei vezetés tétlenségének és mulatozásának, ugyanakkor szerbeket fogdosó és akasztó sovén viselkedésének elítélése mellett vág egyet az 1848-as magyar küzdelmeket kritikátlanul tárgyaló *magyar némes történetfelfogáson* is. „Egy cseppet sem igaz Horváth Mihály azon állítása, hogy »hősiesen harcoltak« a magyarok 48 augusztusában és szeptemberében, hanem »gyáván megfutottak«.” „A szerbek vitézül védték magokat, Mészáros pedig téves intézkedéseket tett” – írja. Néhány évvel korábban – amikor még a Horváth Mihály-i konstrukció képezte munkája alapját – bizony nem írta volna Thim, hogy „a magyar sereg hangoztatott dicsősége abból állott, hogy a szerbek állásából ki nem verték; ez bizony nem nagy dicsőség volt” (214. p.).

Liberális nemzetfelfogás. Változás mutatható ki Thim koncepciójában a nemzetiségi, illetve a nemzeti kérdést illetően. A döntő új mozzanat: a nemzeti kérdés európaibb szemmel való tárgyalása, *minden nemzeti mozgalom egyenrangúságának elismerése*. Már bevezető soraiban a „magyar nemzeti állam megteremtését” valló magyar mozgalmat a „német supremátia” hívei (az osztrák-németek), valamint saját nemzetiségük érvényesülését, a birodalom föderalisztikus átalakítását célul tűző szláv nemzeti mozgalmak közé helyezi. Később is nagy gonddal igyekszik az önálló szerb nemzeti irányzatot elválasztani az ausztrószláv állásponttól. Amíg utóbbit minduntalan elmarasztalja, az előbbiről – noha a magyarság érdekeit sértő törekvéseit jogtalanoknak mondja – elismerően szól. E szétválasztás legélesebben az egyes szerb vezetők értékelésében mutatkozik meg. Rajačićot, aki „eleinte szerb nemzeti alapon állott”, majd – a Thimtől következetesen szidalmazott – Jelačić tanácsára Ausztria érdekeit „karolta föl, „pénzszomjasnak, kártyásnak, alattvalóival kíméletlennek és a határtalanságig önfejűnek” festi, kiragadva részleteket a patriarcha korabeli ellenfeleinek leírásaiból (76. p.). Ezzel szemben Suplyikác István vajda – akit a hazai szerbek vajdaként kértek kezdetül fogva, de

20 Bechtold Fülöp br. a bácskai seregek vezére volt, akit a korabeli történetírás ide-oda vonulgatásaiért és tehetetlenségéért marasztalt el. Thim a magyar csapatok beállításában egyébként hallatlanul kritikus. Míg korábban, a hazai közfelfogáshoz is igazodva arról beszélt, hogy a vérengzéseket a szerbek kezdték, a magyarok kegyetlenkedései csak válaszok voltak azokra, addig most a magyarok akasztásait, vérbíróságait említi előbb, s „nemzetiségi gyűlöletről” beszél. „A szerbek hasonlóképpen [kiemelés tőlem – G. F.] állítanak föl vérbíróságot. (Az 1848–49. szerb fölkelésről, i. m. 212. p.)

ő „nem szerette, ha vajdának czimezték [!] – erősen hitt a magyar állameszme változhatatlanságában”, „becsületes, derék, kötelességtudó katona volt” (77. p.). Hasonló elismerést kap a Kossuthal összeütköző Stratimirović György is mint „a nemzeti haladó szerb párt föltétlen híve”, aki „rajongott nemzetéért, s azon okból ragadott fegyvert hazája ellen, mert *faji érzete* erősebb volt *jogi érzelmeinél*” (199. p.). (Kiemelés tőlem – G. F.)

S e ponton elérkeztünk Thim polgári liberális nemzetfelfogásának nemcsak csúcsához, de korlátaihoz is. A francia forradalom szabadságeszményéből kiinduló gondolkodása ugyanis a szerb nemzeti mozgalom – mint minden nemzeti mozgalom – iránti lojalitásban és megértésben igen messze viszi a fiatal polgári értelmiségi szerzőt a korabeli görögtüzes, millenniumra készülő magyar nacionalizmus irányzatainak legtöbbszörétől. „Ők is át voltak hatva a modern szabadságeszméktől; a szerb nemzeti eszme éltető ereje oly nagy volt, hogy a független szerb vajdaságról is beszéltek” (67. p.). S mivel nemzeti mozgalmukat – amiről néhány évvel korábban csak mint a bécsi uszítás termékéről beszélt s nem mint a magyar mellett egy másik önálló nemzeti fejlődés kísérőjelenségéről – most az általános „szabadságeszmék” hatásaként tárgyalja, ezért még a *Magyarország keretében létrehívandó vajdaságért* folyó harcukat is megértéssel kezeli.

Miután Thim igen reális hangon leírja a szerbek 1848. tavaszi mozgalmát s törekvőiket a vajdaság létrehívására, fejezete végén visszakanyarodik a hagyományos magyar „történeti” jogi érveléshez: a szerbek hiába hivatkoznak I. Lipótól kapott 1690-es kiváltságaikra, mert az nem Magyarország területére szolt, hanem eredeti lakóhelyükre, Szerbiára (64. p.). Nincs tehát semmi jogi alapjuk nálunk önkormányzatot (azaz „önálló szerb koronatarományt”, vagyis Magyarországtól független, az uralkodóhoz tartozó területi-politikai egységet) követelni. Egyébként sincs „az a politikai ok, mely egy beköltözködött és kisebbségben levő nemzetiségnek az anyaország és más túlsúlyban levő nemzetiségek rovására jogsultságot adna egy új tartomány megalakítására” (78. p.).

Thim tehát egész koncepciója kereteit tekintve megmarad a történeti Magyarország sérthetlenségének álláspontján, és mereven elutasítja a szerb nemzetiségi kérdés ausztrorszláv megoldását. A történeti Magyarország keretein belül azonban, a polgári nemzeteszme talaján állva, *türelemmel szól a nemzetiségek 1848. évi törekvéseiről*, sőt azt a magyar társadalmi erőt, amelyet ő tapasztalatból a leginkább sovínisztának tart: a megyei köznemességet – összhangban polgári és demokratikus felfogásával – határozottan kritizálja.

Kossuth felelőssége. E felfogás vezeti Thimet ahhoz, hogy történetírásunkban a források fényénél először nagy súlyt adjon (jóval nagyobb, mint amit maga az eset megérdemel) Kossuth és a szerbek ismert összeütközésének. Thim szükségszerűen jut el ide. Korábban (1887) ugyanis jogosnak ítélte Kossuth ismert, Stratimirovićhoz intézett – állítólagos – heves mondatát: „Úgy hát akkor döntsön köztünk a kard!” A mondat mögött rejlő álláspont 1887-es művében teljesen beilleszkedett Thim akkori felfogásába. 1894-ben azonban, amikor a szerb és a magyar nemzeti mozgalom együttfejlődéséről ír és a szerb nemzeti fejlődést törté-

neti tényként kezeli s nem csupán a magyarság ellen áskálódó kamarilla kezét látja a szerbek akciója mögött, ekkor már meg kell valamiként magyaráznia a magyarság és a szerbek összeütközésének okát. Amíg korábban az okot a bécsi machinációkban és a szerbekben látta, most azt mondja, hogy a márciusi vívmányok táplálta „magyarbarát szerb-szellem” „Kossuth felelete után”, tehát annak mintegy következményeként tűnt el a végvidékeken. „Szavai felidéztek a szerb harczot összes borzalmaival” – írja Fonblanque angol konzul szavait idézve, sőt az esetet a magyar függetlenségi harc egészére döntő kihatásúnak mondja. Az, hogy Kossuth tette-e az idézett kijelentést vagy a Thim által később (1940) is felsorolt igen sok adat ellenére sem állítható, hogy e beszélgetés Stratimirović és Kossuth között egyáltalán lejátszott volna, *nem a historiográfia feladata eldönteni*. De arra rá kell mutatni, hogy egyrészt Thim egész új 48-as és a nemzetiségi kérdéstről alkotott *koncepciójában* a kérdés – egyetlen, de a történeti értékelésben kulcsfontosságú tény – *újraértékelése* szinte *logikailag szükségszerű* volt, vagyis egész konstrukciója hajtotta a hét évvel korábbi álláspont felülvizsgálatához. Másrészt viszont a kérdés funkcióját tekintve a századvég történeti-politikai gondolkodásában a magyar nemzeti vezetés felelősségét elismerni a nem éppen türelmes 48-as nemzetiségi politikaért, kétségtelenül pozitív állásfoglalás.²¹

Új vonás Thim történeti látásmódjában az is, hogy – összhangban a szerb nemzeti mozgalom méltatásával és azzal, hogy *a magyar nemesi vezetés türelmetlen nemzetiségi politikáját tartja a szerb felkelés okának* – változtat Bécs szerepének megítélésén is. A bécsi reakciót továbbra is a magyar függetlenségi harc fő ellenségének mondja, s továbbra is szétválasztja a „jó öreg fejedelmet” és a kamarillát. Sőt az udvart és a szerb nemzeti ügyet egymással szembe is állítva közelíti egymáshoz a vesztes magyar és szerb nemzeti mozgalmat (79. p.). Bécs azonban többé már nem a nemzetiségek felbujtója, hanem inkább az elrontott magyar–szerb viszony kihasználója.²² Ha Thimnél Bécs felelősségének kisebbsítése a szerb nemzeti mozgalom keletkezésében kétségtelenül összefüggésbe hozható is a szerző korának politikájával, illetve kötődésével e politikához, tény, hogy ez utóbbi beállítást áll – mai ismereteink szerint – a történeti valósághoz közelebb.

21 Thim e tanulmányában azt állítja, hogy amikor néhány évvel korábban Kossuth Herman Ottó útján cáfoló nyilatkozatot juttatott el a magyar lapokhoz, s arra Polit Mihály és (a még 1894-ben is élő) Höke Lajos válasza megjelent, ő már meg volt győződve arról, hogy *Kossuth szavai elhangzottak*. S itt az ismert forrásokon (Stratimirović, egykorú sajtó) túl a korabeli belgrádi angol konzul és egy olasz szabadságharcos tanúságára is hivatkozik. Azért nem nyilatkozott korábban – mondja –, mivel az agg Kossuth akkor nagybeteg volt. Most azonban „alakja a történetírást”, s elmondhatja véleményét. (Az 1848–49. szerb fölkelésről, i. m. 66. p.) – Függetlenül Kossuth és Stratimirović összeütközésének megítélésétől, Thim hallgatásának indoklását, kiindulva egyéniségéből, lehetségesnek tartjuk.

22 „A szerb fölkelést a király lázadásnak bélyegezte – környezete a mozgalmat a legloyálisabban ismerte el” – írja ugyanott (205. p.). De másutt is, például Hrabovszky leköszönésekor (213. p.) vagy Mayerhofer innsbrucki látogatásakor (208. stb.) utal az udvari körök szerbeket bujtogató tevékenységére.

A szerb állam felelősségéről. Ahogy a nemzeti koncepció egészének változása módosítja Bécs szerepének megítélését, úgy *módosul* Belgrád, azaz *Szerbia szerepének értékelése* is. Már az 1892-ben írott Szerbia történetének (mely jellemzően „A szerbek története...” címet viseli, de lényegében Szerbiáról, azaz a Thim által nemzetnek elismert állami keretben élő szerbekről szól) hangneme feltűnően „szerbbarát”, ahogy ő mondja: „szerb szempontú”. Munkájának gondolati gerince: a „szegény szerb nép” mind a Habsburgoktól, mind a törököktől csak szenvedett. A szerbek több évszázados történelméből – Thim alapkoncepciójának megfelelően – azokat az erőket (így mindenekelőtt az Obrenović-uralkodócsaládot) emelte ki, amelyek az önálló, független szerb nemzeti állam megteremtéséért harcoltak, szemben a Porta és a Habsburgok, valamint a cár gyámkodása alatt megerősödött Karadjordjevickekkel.²³ (Mint láttuk, a magyarországi szerbeket segítő belgrádi erők dicsérete még a korábbi [1885], a nemesi nemzetkoncepción felépülő 48-as történetbe is belefért.) 1894-ben megjelent munkájában Belgrád pozitív jelentősége megnő: mint a szerb nemzeti mozgalom szervezkedésének központja jelenik meg, mely már az 1840-es években misszionáriusokat küld Magyarországra. Mivel magát a szerb nemzeti mozgalmat Thim elismeréssel írja le, ezekről is tárgyilagos, tényközlő hangon emlékezik meg anélkül, hogy elmarasztalná őket a magyarországi szerbek mozgolódásának segítésében. Egyes vezetőikről pedig továbbra is a legnagyobb elismeréssel szól.

Ezek azok a főbb vonások, amelyekkel körvonalazni lehet a diákevek romantikus nemesi nacionalizmusának váltását a hivatalnok-értelmiségi érett, tágabb látókörű, következetes – kora nacionalizmusának egy türelmesebb, európaibb – polgári irányzatot képviselő koncepciójához.

1921: „Utódállamokból kiűzött magyar”

„Die Gründungsversuche Jugoslaviens 1848/49” – ezt a címet viseli Thim első tanulmánya 1919 után, az *Ungarische Jahrbücher* első füzetében (1921).²⁴ Maga a cím is sejteti, hogy a történeti Magyarország, a Monarchia széthullása az ő fel fogásán is rajta hagyta a nyomát.

Thim ekkor már közel egy évtizede orvosi kutatásainak él Bécsben, történeti munkája alig jelenik meg. A bécsi levéltárak megnyitása és a lehetőség, hogy mint az ottani *Magyar Történeti Intézet* orvosa, hivatásgyakorlása mellett történeti kutatásait folytathassa, fordítják ismét figyelmét a szerbek 1848–1849-es felkelésének történetére. Hamarosan megkapja a megbízást, hogy a készülő szlovák (Steier Lajos) és a horvát (Miskolczy Gyula) kötetek mellett fogjon hozzá a

²³ Thim József: A szerbek története a legrégibb kortól 1848-ig, i. m.

²⁴ Thim, J.: Die Gründungsversuche Jugoslaviens 1848/49. Ungarische Jahrbücher, 1921/1:22–35. p.

magyarországi szerbek 1848–1849. évi története megírásának, illetve a forráskiadvány összeállításához.

A Monarchia és vele együtt a történeti Magyarország szétesése Thimre *szerint* is *katasztrofálisan* hatott. Szlavóniának az új Jugoszláviához kerülésével Thim „az utódállamokból kiűzött magyar” lett – mint később Szekfű írja.²⁵ Noha Bécsben otthonosan mozgott, a déli területek elcsatolását – amint az levelezéséből élénk tárul – mindig is *hazája egy részének elvesztéseként élte meg*. De nemcsak egzisztenciája, vagyona veszett oda szülőföldjével s pénze a „hazafias” hadikölcsönök elértéktelenedésével, de elveszett az a lehetősége is, hogy mint korábban, a Monarchiában, magát mind Budapesten, mind Bécsben – és ugyanígy a szerbek között Belgrádban – otthon érezze. Az új nemzedék hangos nemzeti, forradalmi, majd ellenforradalmi jelszavai számára is a békés, nyugodt polgári világ letűntét jelentették. (Talán az sem véletlen, hogy ettől az időtől kerül mind közelebbi barátságba a Monarchia és a magyar történetírás két liberális öregjével, először Károlyi Árpáddal, majd Bécsbe költözése után Angyal Dáviddal, s emlegetik leveleikben vissza-visszatérően a monarchiabeli napok hangulatait, szinte közös, a Monarchia viszonyai között kialakult szókinccsel, az utcákat a régi neveiken emlegetve, s a Monarchia volt nemzetiségei szerint nevezve még mindig az új államok egyes vidékeit).²⁶

Természetes, hogy a „Die Gründungsversuche...” tengelyében a Monarchia széthullása okozta megrázkódtatás áll. Már maga a cím is jelzi a kimondottan historizáló szándékot: a történetíró a korához vezető szálakat annyira fel akarja fejteni a történelemben, hogy már a *szerbek 1848–1849-es megmozdulásában* nemcsak az 1919 utáni jelen – számára megrázó – élményének gyökereit, de a *20. századi politikai összeütközések kialakult formáit véli megtalálni*. Így, míg korábbi munkáiban a szerbek 48-as felkelésében legrosszabb esetben is csak a Magyarországon belül alakítandó önálló vajdaság követelésének veszélyét látta, addig most már kiemeli a *pánszerb törekvéseket*, s azok megvalósításának különböző terveit állítja be a szerbek harcának indítékaiként. Azok a korábbi kapcsolatok a magyarországi szerbek és Szerbia között, amelyeket legutóbbi munkájában az 1890-es években még a szerb nemzeti mozgalom természetes velejárójaként megértéssel tárgyalt, most már tudatos szerb törekvéseknek minősülnek, sőt a – korábban még csak nem is említett – szerb-horvát (s az egész Dalmáciára is kiterjeszkedő) egyesítési akciók előtörténeteként szerepelnek.²⁷

Amíg, mint emlékezünk, a felkelés kiváltó okául először Bécset (1887). majd az elrontott magyar nemzetiségpolitikát (1894) jelöli meg Thim, most a magyarországi szerbek nemzeti mozgalmának okát Belgrád, azaz Szerbia nagyhatalmi

²⁵ Szekfű Gyula–Thim József, 1930. V. 24. MTAKK Ms 4848/833.

²⁶ Különösen Károlyi Árpáddal folytatott levelezéséből bontakozik ki előttünk Thim (és Károlyi) gondolatvilága, s hogy a két történetíró barátságában a meghittséget mindinkább a Monarchiához ragaszkodás adja (Károlyi Árpád levelei Thim Józsefhez, MTAKK).

²⁷ Thim József kritikája *Šurmin*, *Gyuro*: Knez Miloš u Zagrebu 1848. (Milós fejedelem Zágrábban 1848-ban) c. könyvről. Századok, 1921/9–10:678–681. p.

törekvéseiben és a magyarországi szerbek kívülről jövő bujtoztatásában találja meg. Az újabb koncepció szerint a pánszláv gondolat hatására megerősödtek a horvát–dalmát–szlovén délszláv királyságot követelő eszmék, s ezzel párhuzamosan, Szerbiából kiindulva, egy nagyszerb királyság alapításának gondolata. A szerb megmozdulás célját pedig már *nem a történeti Magyarország* elleni fellépésben látja (mint korábban), *hanem az egész Monarchia szétbomlasztásában*. Szerinte ugyanis a szerbek már ekkor a nagy Jugoszláviát akarták volna megalapítani, de az orosz cár lefogta kezüket, s csak ezután tűzték ki mérsékeltőbb célként a magyarországi szerb vajdaság létrehívását, remélve, hogy egy Habsburg-ellenes olasz győzelem esetén, Magyarország és Csehország kiválásával egy időben, mégiscsak megalakíthatják majd Jugoszláviát.

A délszláv egység ilyen korai időre helyezése tehát az egész szerb nemzeti mozgalom mögé mozgatóként Belgrádot és a pánszerbizmust teszi.

Mindez együtt járt azzal, hogy Thimnek az *önálló nemzeti fejlődések* elismeréséről két évtizeddel korábban vallott *liberális polgári elvei némileg ártrendeződték*. Annak, hogy a „szabadság, egyenlőség” jelszavait és a forradalom polgári jellegét még most is hangsúlyozná, már nyoma sincs. A társadalmi forradalom kérdése azonban mégsem vész el szempontjai közül, de funkciót vált. Tanulmányainak kiindulópontjában még megmarad – Thim írásaiban utoljára – a francia forradalom (most már az 1848. februári és nem az 1789-es) mint az európai forradalmi mozgalmak megindítója. Ez a forradalom azonban – mondja – míg Franciaországban társadalmi jellegű volt, addig Németországban és a Habsburg Birodalomban *nemzeti jelleget* öltött (24. p.). Különösen áll ez a délszlávokra. Sem Belgrádban, sem a magyarországi szerbek között a forradalom társadalmi kérdései „nem találtak gyümölcsöző talajra” – írja elmarasztalóan –, hanem csak a nemzeti szempont nyomult előtérbe – s von le ebből negatív következtetéseket a szerb nemzeti felkelésre vonatkozóan.

A liberális polgár elvei eltűnnek. E felfogásból már hiányzik a másik nemzeti fejlődése iránti elismerés, annak belülről történő megvilágítása. Nemcsak az inkább esszé jellegű „Die Gründungsversuche...”-ban, hanem a nem sokkal később megjelent, gondos *tényfeltáráson alapuló történeti tanulmányában* (Századok, 1925) sem tesz már különbséget az ausztrófil Rajačić és a korábban önálló szerb nemzeti iránynak nevezett Stratimirović és Suplyikác irányzata között.²⁸ Egyik korabeli írásában sem foglalkozik már a szerb nemzeti mozgalom keletkezésében az egyes társadalmi rétegek vagy a katonaelemek sérelmeinek fontosságával, hanem mindent a külső erők mozgásából (a nemzeti megmozdulásban Belgrád közvetlen politikai beavatkozását mutatva ki), diplomáciai lépésekből, ellenlépésekből vezet le.

Most már sokkal határozottabban körvonalazza, mit kellett volna tennie Kosuthnak – akinek a felelősségét, ha nem is a korábbihoz hasonló élénk színekkel,

28 Thim József: A délmagyarországi szerb küldöttség Ferdinánd királynál Innsbruckban 1848-ban. Századok, 1925/1–3:15–24. p.

de minden alkalommal ecseteli –: el kellett volna fogadnia a magyar szupremácia alatt létrehozandó szerb vajdaság követelését.²⁹ Vagyis, paradox módon, míg 1919 után már nem a szerb nemzeti fejlődésből vezeti le a 48-as nemzetiségi megmozdulást, tehát a korábbinál szűkkeblűbb a más népekkel szemben, addig a magyar uralkodó osztályok *nemzetiségpolitikájának hibáival szemben elnézőbb*, mint 1894-ben. Ugyanakkor méltányosan megfontolandónak tartja a korábbi cikkében mindig jogtalanoknak mondott szerb vajdaság megteremtését 1848-ban Magyarország keretein belül. Ez már azonban nem több, mint a Trianon előtti nemzetiségi politika 1919 utáni szükségszerű bírálata, és a kritika alaphangját meghatározó *új – szintén szükségszerűen – türelmes nemzetiségpolitikai elvek érvényesülése a „konkrét” történeti értéktétele-alkotásban*.

Egészen új megvilágításba kerül Bécs szerepe is. A Századok-beli tanulmányában (1925) azt próbálja bizonyítani, hogy „a szerb fölkelést sem Ausztria kormányja, sem a dinasztia nem szította, hanem a belgrádi szerb kormány, abban a hitben, hogy az európai általános forradalmi zűrzavarban a szerb vajdaság felállításával egy lépéssel előbbre haladhat a délszláv birodalom megteremtésében”. Most már Rajačić sem ausztrófil – mint korábbi írásaiban –, hanem „csak a szerbiai kormány felszólítására lépett a küzdőtérre Magyarország ellen”, s a szerbek is „*hívatlanul* [kiemelés tőlem – G. F.] fogtak fegyvert az osztrák összbirodalom és a dinasztia érdekében”.³⁰ Természetesen tévedés lenne mindebből valami osztrákbarát, ún. labanc felfogásra következtetni. Bizonyítja ezt „az osztrák összbirodalmi” törekvéseknek, az osztrák „katonai reakciónak” erős hangú bírálata: ezek – mondja Thim – igyekeztek kihasználni a maguk céljaira a szerb felkelést. Mindez kétségtelenül finom differenciálást is jelent az udvar és a nemzetiségi mozgalmak összeütközésének megítélésében s ezzel együtt a kiegyezéssel (alkotmányos) és a „reakciós” (Gesamtmonarchie) osztrák álláspontok szétválasztásában. Mindkettő pontosan illeszkedik a szerb nemzeti küzdelem olyan felfogásához, amely szerint ez a Magyarország és a Monarchia együttes szétdarabolásához vezető történeti út kezdete. Ahogy a szerb vezetéssel megalakuló Jugoszlávia 1919 után Szerbia korábbi (1848-as) szerepére irányítja a történetíró figyelmét, úgy a Monarchia felbomlasztásának ténye azt eredményezi, hogy 1848 beállításában az osztrák birodalom és Magyarország érdekei – természetesen a külön magyar nemzeti szempontok megőrzésével – egymáshoz közelebb kerülni látszanak, a már akkor mindkettő érdekeit sértő (vagy inkább így beállított) külső támadással szemben.

A konstrukciónak ki van szolgáltatva a történetírói megközelítés egésze. Korábban, az 1890-es években Thim – aki a korabeli Bécs-ellenes függetlenségi politika iránt különösebb megértést nem tanúsított s aki Sándor szerb cár kitüntetését kapta meg Szerbia történetének megírásáért – a külső erőktől egyáltalán nem látta veszélyeztetettnek felfogásának alapkövét: a történeti Magyarország együtt tartásának elvét. Figyelme ekkor inkább a belső társadalmi-politikai tényezők felé

29 J. Thim: Die Gründungsversuche..., i. m. 31. p., továbbá a 28. jegyzetben idézett tanulmány.

30 Thim József: A délmagyarországi szerb küldöttség..., i. m. 24. p.

fordul a szerbekről írott történeti munkájában is. Az „összeomlás” azonban alapvetően változtatott történeti értékrendjén. Érdeklődését – mivel a békerendszer megalkotásában is ez tűnt számára döntőnek – a Magyarországot szétszakító külpolitikai erők ragadják meg, s ennek bomlasztó hatását vizsgálja már a hét év-tizeddel korábbi történeti folyamatokban is. Az, hogy 1919 után a *nemzeti ellentéteket mindinkább kidomborító külső erők* történetére helyeződik a hangsúly a 19. század eseményeinek bemutatásában, s hogy háttérbe szorul a *társadalmi és az európai problémák iránti érzékenység*, hogy mindez *világnézeti visszalépést* is jelent (Thim esetében a korábbi polgári forradalmat és a polgári átalakulást dicsérő történetfelfogáshoz képest), mutat valamit a történetírói koncepció belső egységét biztosító szálak együttfutásáról, egymást keresztezéséről.

Kutatásmódszertan az orvos- és a történeti kutatói gyakorlatban

Végül, miután Thim a szerb nemzetiségi kérdéstről alkotott képének ilyen színváltozásait végigtekintettük, s miután kimutattuk, hogyan függtek össze a változások a szerző társadalmi helyzetével és politikai felfogásával, mégiscsak felvetődik a kérdés: vajon Thim történeti koncepcióinak alakulásába miként játszanak bele a kora közgondolkodását irányító elemek, s mennyire kap szerepet az általa egyedül hangoztatott tényező, az új forrásanyagok előkerülése? Thim műveit, de tetemes kéziratanyagát, jegyzeteit is tanulmányozva, minduntalan kétségei támadnak a mai kutatóknak: vajon ez a minden adatát számtalan oldalról ellenőrző és egy-egy feltételezett aktacsomó felkutatásáért többször Jugoszláviába, sőt Párizsba utazó, adatait mások megjegyzéseivel gondosan szembesítő történész³¹ koncepciójában elsősorban *kora közfelfogása, annak visszavetítése* okozta a változásokat vagy pedig a *feltárt új anyagok*?

Hadd kíséreljük meg a kérdés megválaszolását egy látszólag távoli példa idézésével. Thim, mint említettük, orvos volt, sőt kutatóorvos, aki a trachomabetegségekről fiatal korától kezdve rendszeresen publikált. Éveken át izgatta a trachoma, illetve az ún. zárványos betegségek kórokozójának felfedezése. Jellemző Thim egész gondolkodására, miként közelít a problémához. A különböző kurzusok keretében összegyűjtött információs anyag alapján felismeri, azért nem jut előbbre, mert a rendelkezésre álló eszközök nem megfelelőek a kórokozó kimutatására. Ezért legfontosabbnak olyan új festékanyag és új festési eljárás kidolgozását tartja, mellyel a vegetatív kórokozók egyáltalán megfesthetők. Hallatlan szívóssággal lát neki a kémiai kísérleteknek és többévi – Németországból rendelt vegyi anyagok felhasználásával történő – kutatás után találja meg (1919-ben) a kémikussá lett orvos a megfelelő eljárást, s az új festéket, amivel ezután nemzetközi sikerre tesz, s eljárását hamarosan bevezetik az európai országok laboratóriumaiiban.

³¹ Angyal Dávid szavait idézve: Thim „előadásában [...] minden mondat egy tényt foglal magában”. Angyal Dávid–Thim József, 1930. V. 31. MTAKK Ms 4848/10.

Nos, úgy érezzük, hogy amikor az élete delén tartó és már igazán kialakult gondolkodású, munkatílusú Thim (épp az említett években) az 1848–1849-es szerb–magyar összeütközés felderítéséhez fog, őt szubjektíve valóban az a cél vezette, hogy kihámozza „a történeti igazságot, melyet a célzatos politika és a romantika oly sokszor meghamisított” – mint azt nagy összefoglalójának bevezetőjében írja.³² S amilyen *alapossággal* és a tényszerű megragadás igényével járt minden területen a *trachoma-kórokozó nyomában, ugyanolyan módszerességgel* kívánta a szerbek és magyarok 1848–1849-es konfliktusának valamennyi tényezőjét, mozgatóját megismerni. *Hitt abban*, hogy miként a vírusok az új kikísérletezett festékanyagban a maguk valóságában tárultak fel, *az információk, az adatok teljes összegyűjtéséből is kibontakozik majd a szerbek mozgalmának valós képe*.

Valóban, még a leginkább esszé jellegű tanulmányában is Thim az új forrásanyagok egész sorát sorakoztatja fel. Ezekben – mint ezt a később publikált irattalanyaggal történő egybevetés bizonyítja – valóban azok a tények állnak, amelyekre Thim a forrásokat tanulmányaiban idézi. És e tények önmagukban – akár ma is hasznosíthatóan – tények. Amivel Thim nem számol, az az, hogy a *tények, a pozitív ismeretek teljessége sem adja* – miként kémiai-orvosi lombikjában – *magát az eredményt, a történeti képet*. Ez a folyamat a történész fejében megy végbe. Márpedig ez a képalkotás – mint láthattuk – a „külső tényezők” egész sorának van kitéve.

A történetíró politizálásának szintjeiről

S e szempontból is kínálkozik Thim munkásságának *összehasonlítása* a szlovák nemzetiségi kérdés történetírójával, Steier Lajoséval. Mind életpályájukat, mind a történelemhez közelítésüket tekintve, mind pedig a bennünket itt közelebről érdeklő történetíró és politikus viszonyának szempontjából két, egymástól diametráisan eltérő *egénységnek* látszanak.

Steier Lajos újságíróként indul, s mint ilyen, a magyar nemzetiségpolitika egyik legismertebb publicistája lesz, később pedig, a történeti Magyarország felbomlásának éveiben, nemcsak tollal, propagandabrosúrák írásával, hanem napi, illegális szervezkedések szintjén is részt vesz a nemzetiségpolitika formálásában. Amikor – szinte egyik pillanatról a másikra – Bécsbe kerül s nemzetiségtörténeti kutatásaihoz fog, tollát ugyanúgy, mint néhány évvel korábban, a publicisztika mindenkor politikum-központúsága vezeti. Az, hogy iratkötetének bevezető tanulmányában nyíltan feltárja történeti hőse 1848–1849-es politikájának és jelene politikai propagandájának kapcsolatteremtési lehetőségét, mutatja, hogy számára a történetírásnak a napi politika taktikai lépéseire igazitása annak legtermészetesebb sajátossága.

³² Thim József: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. 2. köt. Iratok: 1848. márc.–aug. Bp., 1930.

Thim József egész történészi egyénisége viszont *távol áll* attól, hogy a *napi politikai tevékenységet a történetírás* – számára kedvtelésszerű – foglalatosságával összekeverje. Mint a korabeli egészségpolitika egyik leghatározottabb tollú szakírója, végeredményben „politikát csinál”, hiszen szakágzatának kérdései a legszorosabban fűződnek a kormányzati politika általános belpolitikai vitáihoz, sőt napilapokban is cikkezik, mégpedig a legegységelműbben politikai-társadalmi témákról. Mégis, történetírásában nyoma sincs a napi politikai küzdelmekhez kapcsolódásnak. Csak feltehető, hogy ebben része van a véletlennek is: míg Steiernél a *politikusi működés a történeti témáival* is egybeesik, addig Thimnél az *egészségpolitika és történetírásában* a szerbek történelme témájukban is távol állnak egymástól. És ugyanígy része van az utólag könnyen megtehető különbségtételben annak, hogy míg az újságírói pálya, különösen a századelő nemzetiségpolitikai publicista pályája, eleve a politizálás egy válfaja, addig az orvosi hivatás, vagy akár az egészségügyi vitákban való állásfoglalás nem jelent a polgári kor társadalmi életében „politizálást”.

A polgári kor politizálás-fogalma

A polgári korszakban a politizálás fogalma nem esett egybe a mai mai fogalomhasználatunkkal. *A polgári korszak felfogásában a párt- (vagy napi) politikában és az állami adminisztrációban való részvétel elválik egymástól*, nem is szólva azon *írói tevékenység megítéléséről*, mely a társadalom alapkérdéseit (nemzet, állam, társadalom stb.) érinti.

Ennek a nézetnek a gyökere visszanyúlik a polgári államrendszerek, a polgári bürokrácia kialakulásának korára, amikor a kapitalista államfejlődés nagy vívmánya, a modern állami adminisztráció a maga ügyvitelével kiépül. E felfogás annak a polgárnak a nézeteiből származik, aki úgy látja: a *pártok alakulnak, feloszlanak, kormányok jönnek-mennek, de a társadalmi élet működését biztosító adminisztráció*, a maga szakigazgatási, hivatali rendszerével szükségszerűen *marad*. Ebben az adminisztrációban részt venni a legtermészetesebb polgári foglalkozás, sőt javításán fáradozni, arról akár cikkezni, tanulmányokat írni mintegy társadalmi érdem. Talán már ez is magyarázza, milyen különbséget érzett a századelő polgára a kormánypolitika egyes napi akcióiban részt vevő, pártpolitikai szervezkedésekbe bonyolódó újságíró és a megyei egészségügyi adminisztrációban tevékenykedő, arról vitairatokat fogalmazó orvos társadalmi magatartása között. Amíg *Steier minden tétivel politizál*, addig Thim még akkor is távolállónak gondolhatja magát a politikától, amikor elmarasztalja az arisztokratákat és a dzsentrit, vagy dicsőíti a polgárosodást. És ugyanígy semmi köze sem volt a „politikához” annak – gondolhatta Thim –, ha a történész a maga témáját (jelen esetben a szerbek történetét) az állami és a nemzeti célok adott keretei szerint tárgyalta és értékelte.

Az, hogy a művek, a történetírás politikumhoz kötődése mennyivel tágabb körű, a politikum mennyivel mélyebbre, a társadalmi-politikai-írói tevékenység-

nek mennyivel több rétegébe hatol, s az adott kor politikuma éppen ezáltal mennyivel összetettebb, mint azt a korabeli felfogás gondolta – vélhetően már Steier és Thim történetírásának boncolgatása is bizonyította. S bizonyította talán azt is, hogy a *politikai változások a történetíró szándéka nélkül* vagy akár ellenére is mennyire átsütnek a mégannyira csak az adatfeltárássra törekvő történész festette *történelmi képen* is. Fel kell azonban figyelniünk a különbségekre is.

Thim és Steier munkáiból a *történetíró kora politikájához kapcsolódásának két szintje* tárul elénk: a *kormányzati politika taktikai lépéseire igazodó és a történetíró társadalmi kötöttségeit egy társadalmi rendszer alapkérdései szintjén vállaló történetírói magatartás*. Az előbbi lényegében jellemző Steier egész publicisztikai és történetírói működésére, és Thimnek az összeomlás, Jugoszlávia megalkulása után közvetlenül írott tanulmányára. A másik szinten Thim korábbi – a századfordulón keletkezett – munkái állanak, melyek korhoz kötöttsége elsősorban bizonyos társadalmi alapkérdésekben (48-ban a polgári reformok hangsúlyozása) és a korabeli polgári állam rendszerszerű eszméi tézisének (az államnemzet koncepciónak) érvényesítésében mutatkozik meg. E történetírói magatartásformák természetesen sokban függenek a *történetíró egyéniségétől* is. A mozgékony, gyors tollú, környezete változásainak irányát hamar felismerő, azonosulási készséggel rendelkező Steier és a részletek apró kimunkálásában elmerülő, mérlegelő, lassú, a természettudományokban a körültekintéshez szokott Thim *személyi tulajdonságainak különbözősége* sok mindent megmagyaráz történetírói működésük különbözőségeiből is. S azt is láthattuk, hogy a téma jelenbéli politikai töltése, s egyben a személyi azonosulás a történeti témával, mekkora befolyásoló erővel rendelkezik. És nem utolsósorban fel kell figyelniünk arra, hogy az adott politikai krízis (1918–1920) mennyire felfokozhatja (rövidebb-hosszabb időre) a történetíró politika, vagy éppen a témához kötődő politika iránti affinitását.

Fejezet az 1975. novemberben megvédett kandidátusi disszertációból („Történettudomány és történetpolitikai koncepció. Fejezetek történetírás és politika kapcsolatából a magyar polgári történetírás 20. századi történetében”, 519 p.).

Megjelent: Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Bp., 1980. 39–56. p.

[A tanulmányt rövidítve adjuk közre. – A szerk.]

IV. A HORVÁTKÉRDÉS ÉS MISKOLCZY GYULA

A levéltáros történész (1974)

Semmiképpen sem véletlen, hogy amikor az 1930-as évek fordulóján jelentkező fiatal, „szellemtörténész”-ként induló generáció egyik legtehetségesebb tagja, Deér József megírja a maga korában kiemelkedő eszmetörténeti tanulmányát a magyar–horvát államközösség kezdeteiről, szükségesnek érzi, hogy filológiai értekezését a történetírás és politika összefüggéseinek általános törvényszerűségeiről alkotott nézeteivel kezdje és – mintegy keretként alkalmazva – ezzel is fejezze be. Következtetése: a kora középkori magyar történelem problémái közül a horvát–magyar együttélés kérdései azok, amelyek a legújabb korig hatóan, eltérően a magyar történelem más Mohács előtti kérdéseitől, megőrizték *politikai aktualitásokat*.¹

Historiográfiai irodalmunk tisztában van ma már azzal, hogy a kora középkor mégannyira távol eső századainak beállítása is mennyire a történetíró korának szellemét, felfogását tükrözheti, viselheti magán,² de tény: a történeti Magyarország felbomlásáig talán még az osztrák–magyar viszonyra magát kinövő Habsburg–magyar kérdés sem váltott ki élesebb vitákat a történeti szakirodalomban, mint a horvát–magyar kora középkori kapcsolatok témája.

A vitás kérdések természetesen a napi politikától nyertek aktualitást és irányt is. A történetírás sokáig a „fordulatokat”, a kezdeményezéseket sem maga termelte ki, hanem készen kapta „laikusoktól”, azokhoz csak adatszerű bázist teremtett. László király 1091-ben mint fegyveres hódító vagy mint a Trpimirović-házzal rokon uralkodó jelenik meg Horvátországban? Távozása után unokaöccsét, Álmost mint megkoronázott uralkodót vagy mint helytartóját hagyta-e Horvátországban? Kálmán horvátországi hadjárata idején (1102) a Drávánál hódítóként érkezett-e Horvátországba, vagy pedig – miután a horvátok itt megállították – csak a horvát nemesek jogainak biztosítása ellenében mehetett tovább, megkötve ezzel a később hírhedtté vált „pactá”-t? S így a koronázással a két nemzet perszónaluniója nyert megpecsételést? Kérdésfeltevések, melyek ha fel-felbukkannak a szaktudományban, ma is szinte minduntalan megtaláljuk mögöttük azokat az aktuális „nemzeti” funkciókat, amelyeket e kérdéskörök már a korábbi évszázadokban is a nemzeti öntudat aktív elemeiként betöltöttek.³ Például a közép-kelet-európai nemzetek ébredésének kezdetével szinte egy időben, már az 1790–1791-es országgyűléstől

mind gyakrabban hangzik el a horvát rendek részéről a maguk állami önállóságának főbizonyítékaként a magyar és horvát érintkezések 11. és 12. századi mozzanata: a *pacta-elmélet*. Eszerint a horvát trón megegyezéssel jutott, nem pedig hódítással a magyar királyok kezére. (Vagyis a horvátoknak van lehetőségük a közjogi viszony felülvizsgálatára.) Azután hamarosan megszületik a magyar közjogi válasz is.⁴

Felsorakoztak a horvát és magyar „történeti érvek”. A magyarok a horvát *pacta-elmélettel* szembehelyezik Horvátország fegyverrel való meghódításának koncepcióját, mely így kizárja a horvát ellenállás bármilyen közjogi alapját. Majd a mindkét oldalon fejlődő történettudomány filológiai vértetbe öltöztetett érvek egész láncolatát kovácsolja a két közjogi álláspont szilárdítására. A józan hang alig szólal meg. Csak a magára maradt Sufflay Milán – a bécsi magyarok régi barátja – kísérli meg a háború első éveiben írott cikkében a tudományos józanság felé irányítani a téma kezelését.⁵ A már a középkortól kezdve rendi államszervezettel rendelkező horvát és magyar uralkodó osztályok „nemzeti álláspontja” a historizált közjogi formulák csűrös-csavarásában fogalmazódott meg. A szaktörténetírás is aktivizálta magát a nemzeti históriák „háborújában”.⁶

nyek, 1970/2:223–241. p.; *Uő*: A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához. Történelmi Szemle, 1967/1:45–56. p.)

4 *Horváth, István*: Ueber Croatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und des Königreichs Ungarn wirklicher Theil. Leipzig, 1844. 108 p.

5 *Milan Sufflay*: Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen. Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften, 1915/3–4:883–896. p. – *Sufflay, Milán* (1879–1931) T. Smičiklas, a híres zágrábi horvát professzor tanítványa; a századelő azon történetírója, aki a horvát–magyar közeledés érdekében – természetesen a Monarchia keretén belül – több tanulmányt, ismertetést írt magyar és horvát folyóiratokban. Cikkei mentesek a fentebb említett vita hangnemétől. (Vö. Az idéző pecsét a szláv források világánál. Századok, 1906/4:293–312. p.; 850–859. p.; Turul, 1905. 94–96. p.) [Kapcsolatára a magyar történet-szekkel, illetve a bécsi magyar levéltárosokkal vö. a Szekfü bécsi éveinél írottakkal! E kötetben: „Szekfü Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmány.]

6 Az igen terjedelmessé dagadó és a magyarok, valamint a horvátok „történeti joga” köré fonódó vita legkirívóbb termékei: *Karácsonyi János*: A horvát történetírás zátonyai. Századok, 1912/1:1–31. p.; *Uő*: A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig. Nagyvárad, 1916. – A „történeti jog” körüli viták elhelyezkedésére a századelő történeti vitáiban vö. *Glatz Ferenc*: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok. 1969/5. 6:1176–1177. p. [E kötetben: 25–73. p.] Horvát részről a legexponáltabb történész e kérdésben Šišić volt. Az ő álláspontjának módosulása mutatja a legvilágosabban, hogy e „történeti veszekedések” konkrétan a politikai helyzet romlásával függtek össze. 1914-es és 1917-es álláspontjának összehasonlítása Šišić 1914-ben megjelent „Enchiridion fontium historiae Croatiae” c. munkájával az 1102-ig terjedő horvát forrásanyag kritikájában a hagyományos horvát álláspont több alapkérdését megkérdőjelezi (például Horvátország és Szlavónia egyívé tartozása, Kálmán és a horvátok megegyezése a Drávánál stb. Vö. erre: *Deér József*: i. m. 10. p.), ugyanakkor 1917-ben írott ismert összefoglalójában („Geschichte der Kroaten”) ugyanezen kérdésekben teljesen a tradicionális, Horvátország különállását erősítő történeti érveket sorakoztatja már fel.

1 *Deér József*: A magyar–horvát államközösség kezdetei. Bp., [1931.] 42 p.

2 *Lederer Emma*: A korábbi középkorra vonatkozó magyar polgári történetírás bírálata. (Klny. az MTA társadalmi-történeti tudományok osztályának közleményeiből.) Bp., 1954. 102–133.

3 Nem minden tanulság nélkülük ilyen szempontból a mai horvát történetírásban ismét felbukkanó, hasonló ízű koncepciókkal terhes írárok, és Györffy György ezekhez fűzött megjegyzései a szlavóniai határkérdést és a dalmáciai városok privilegiumát tárgyaló cikkeiben. (Györffy György: Szlavónia kialakulásának oklevél-kritikai vizsgálata. Levéltári Közlemé-

Ezen ádáz küzdelem hevében született magyar és horvát historiográfiai hagyományokkal kellett szembenéznie a horvátkérdés 1919 utáni kutatójának. A történeti Magyarország szétesésével értelmét veszített közjogi kérdésekkel. Miskolczy Gyula a szerb–horvát–román nemzetiségi kérdést az első tervek szerint együtt dolgozná fel (1918), végül a horvátkérdés történetét választja magának témaként.⁷ És e választásában nemcsak a Horvátország és a magyar korona közötti közjogi viták megszűnése, hanem egy sor aktuális, *szakmai* és *személyi motívum* játszott szerepet. Nézzük először az utóbbiakat, a személyi motívumokat!

Délvidéki származás, forrásanyag, a levéltáros kérdésfeltevése

A szlavóniai (eszéki) elszegényedett hivatalnokcsaládból származó Miskolczy Gyula már fiatal diákként igen széles körű történeti ismeretekkel rendelkezett.⁸ Eötvös-kollégiumi felvételéhez mellékelt, szakválasztását indokló levelében megerősítik Bartoniek Géza igazgató előtt „csekély” történeti és filológiai ismeretei

7 Vö. erre a Fontes-sorozat tervezeteit, illetve a tervek alakulásáról valló leveleket (OL BMTI 3. cs. Károlyi Árpád jelentései), továbbá Károlyi Árpád és Szekfü Gyula Klebelsberg Kunóhoz intézett levelei (OSZKK Levelestár).

8 [Miskolczy (1908-ig Miskolczi) Gyula (1892–1962) történész; akadémikus. Szlavóniában született vasúti hivatalnok családban. Anyja korán özvegységre jut s egyedül neveli három gyermekét. Miskolczy középiskoláit a szegedi Városi Főgimnáziumban végzi 1909-ben, s még ez évben jelentkezik a budapesti egyetem bölcsészkarára latin–történelem szakra, illetve az Eötvös-kollégiumba. (Minősítmenyi ív a Bárány Eötvös József Collegium 1909. évi pályázatához. EKI 13. dosszié. M/3 – OL Lvt. Yi 2046/1913.) Eötvös-kollégistaként, lipcsei és müncheni tanulmányutakat (1912–1913) követően szerez tanári és bölcsészdoktori oklevelet a budapesti egyetem történelem–latin szakán (1913). Pályáját az Országos Levéltárban kezdi (1913), majd – háborús katonai szolgálattal megszakítva – a bécsi udvari kamarai levéltár (Hofkammerarchiv) tisztviselője (1913–1920). A háború után, kisebb megszakításokkal, a Bécsi Magyar Történeti Intézetben főként a 19. századi horvát nemzeti mozgalom történetét kutatja, közben 1925–1928-ban külügyminisztériumi titkári rangban a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar delegátusa; néhány hónapig a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója (1929). Közben a budapesti egyetemen az egyetemes újkori történet magántanára (1928–1948), a római egyetemen pedig a magyar történelem tanára (1930). A római Collegium Hungaricum (CH) igazgatója (1930–1935), majd Bécsbe visszatérve az itteni CH és a Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet igazgatója (1935–1948), egyúttal a bécsi Magyar Kulturális Intézetek főigazgatója; a bécsi egyetem vendégprofesszora, majd címzetes egyetemi tanára (1949–1962). 1945–1946-ban hivatalos felkérésre ő érintkezik az osztrák hatóságokkal kulturális kérdésekben. 1948-ban „jelentéstételre” nem tér haza, Bécsben marad. Akadémiai tagságától megfosztják; 1989-ben tagságát posztumusz helyreállítják. – Történészként kezdetben a bizánci és kora középkori magyar történelemmel (*Történeti Szemlebeli írásai*), valamint Hunyadi János törökellenes hadjárataival foglalkozik, az 1920-as évek elejétől figyelme a 19–20. századi horvát nemzeti mozgalom és a horvát–magyar viszony (A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. I–II. köt. Bp., 1927–1928.), valamint a Bach-korszak berendezkedése (Ungarn in der Habsburger-Monarchie. Wien–München, 1959.) felé fordul.]

miatt, s hivatkozik nehéz családi helyzetére és arra, hogy a felső osztályok végzése közben naponta több órát kellett dolgoznia a család anyagi megsegítése érdekében. Mégis az itt felsorolt latin és görög auktorok, valamint a szakirodalomban való jártasságát tükröző sorok széles történeti ismereteiről árulkodnak.⁹ Felfogását és látókörét – mint azt írja is – tágitotta bátyja, Miskolczy István,¹⁰ az ismert medievista ösztönzése. Ez is hozzájárulhatott, hogy a frissen érettségizett diák már mintegy meg is határozza – a rá később is jellemző „öntudatossággal” –, hogy a történelem mely ágaival kíván foglalkozni: őt nem az események egyszerű leírása, hanem azok „rugói”, őt a „szálak összefüggései” érdeklik s azokból levonni következtetést. „Általában szeretek a dolgoknak mélyére hatolni és a tények felett *elmélkedni*” – írja.¹¹ Nos, e fiatalkori sorok számunkra azért is érdekesek, mert bennük a későbbi történetkutató Miskolczy alapvető *személyi tulajdonságait* fedezhetjük fel. Nagy munkabírási, tájékozott, kiváló szakember, lényegre törő gondolkodó, ugyanakkor személyi képességeinek igencsak tudatában levő, vállalkozó kedvű ember. Mindezek a tulajdonságok még markánsabbá váltak az ő idejében első virágkorát élő Eötvös-kollégiumban, ahol ezekben az években Szilárd Leó, Zolnai Béla, Moravcsik Gyula, Eckhardt Sándor, Németh Gyula, Bárczi Géza és más, később elismert tudós képviselte – a tanári jelentések szerint – a „színvonalat”.¹²

Miskolczy filológusnak készül, s első munkáját Chalkondylesről írja.¹³ A kis forráskritikai természetű dolgozat mellett is sok jel arra mutat, hogy már ekkor érdeklődik a Balkán történelmére. Kiválóan tud szerbül, noha ezt latin, német és francia nyelvtudása mellett ő maga sohasem említi.¹⁴ 1913-ban, végzés után a

9 Miskolczy Gyula–Bartoniek Géza, 1909. szept. 6. Eötvös-kollégium Irattára (továbbiakban: EKI) 13. dosszié M/3 – Továbbá: Felvételi kérvénye „állami javadalmazású helyre”. Bp. 1910. máj. 31. uo.

10 Miskolczy István (1880–1937), a Piarista Főgimnázium tanára, majd c. r. k. egyetemi tanár, akinek a 14. századi magyar történelem köréből írott publikációi, elsősorban az Anjoukról és a korabeli olasz–magyar kapcsolatokról írott tanulmányai érdemelnek említést. Ezek 1908-tól kezdve rendszeresen jelennek meg történeti folyóiratokban és önálló monográfiákban is. Munkáinak fő erénye az adatfeltárás. Műveinek felsorolását l. Balanyi György: Miskolczy István. Századok, 1938/1–3:130–132. p. (Az itt szereplő születési dátum, 1881, téves; ezt az EKI-ban levő temetési értesítő adata bizonyítja.)

11 Miskolczy Gyula–Bartoniek Géza, 1909. szept. 6. EKI 13. dosszié M/3. Ugyanitt bátyjának hatásáról is. Miskolczy személyi tulajdonságairól, mindenekelőtt a túlzott önbizalomra való hajlamáról, ugyanakkor speciális történeti felkészültségéről: Szabó Miklós tanári jelentése az 1911/12. oktatási évről. EKI 101.1. dosszié.

12 Tanári jelentés 1910–1915. EKI 101. dosszié. [Az Eötvös-kollégiumról vö. e kötetben a „Műhelyhatások a történetírásban...” c. tanulmányt.]

13 Miskolczy Gyula: Adatok Laonikos Chalkondyles életrajzához. Klny. a Történeti Szemle 1913. évi 2. füzetéből. Bp. 1913.

14 Kiváló – talán anyanyelvi szinten álló – szerb–horvát tudására mutat egyrészt az, hogy a mai született délszlávoknak is sok olvasási nehézséget adó Gaj lapjának évfolyamait a horvát-kérdés történetéhez Miskolczy végig feldolgozta. A Bécsi Magyar Történeti Intézetbe kerülése alkalmával Károlyi is azt írja róla: kiválóan tud szerbül. (OL BMTI 3. cs. Károlyi Árpád jelentése, 1921. okt. 15.) Ugyanakkor Miskolczy különböző beadványaiiban minduntalan

kollégium igen meleg javaslatával az Országos Levéltárba kerül, majd még ugyan-ezen évben Bécsbe, a kamarai levéltár szétválasztási munkálataihoz, Thallóczy Lajos mellé.¹⁵ Rövid idő alatt igen nagy jártasságra tehetett szert, Károlyi Árpád, továbbá a magukat a császárvárosban és az udvari tudományos gyűjteményekben már jól kiismerő Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc társaságában. Hamarosan azonban őt is elragadja a világháború hazafias szólamokkal telített hangulata: önként jelentkezik a frontra már az első hetekben. Azt, hogy ez Miskolczy nál – mint a korban annyi más kortársnál – mennyire a valóban átélt, patriotizmuson alapuló háborús lelkesedés volt, mutatja, hogy később, miután hazaküldik különböző betegségek miatt, újra és újra jelentkezik.¹⁶

Csak a „hosszas egyedüllét töprengései között” – amelyekről Angyal Dávidnak számol be – fogja el őt is „az apáthia”, amely „mindjobban erőt vesz a fronton lévőkn”. Láthatóan nemcsak az halmozza fel benne a hivatása iránti erős tenni-akarást, hogy a legendás kollégiumigazgató, „BG Úr”-on kívül a fiatal bécsiek, mindenekelőtt Szekfű („aki időnkint szép és okos leveleivel felráz”) és Angyal Dávid, a kedves történetkollégák azok, akik „nem felejtették el”, hanem a munkától, hivatástól távol tartó négyéves katonalelet is; a fizikai és szellemi megpróbáltatások sora a keleti front viharai, lavínai közepette, amikor „mindnyájunknak már csak egy reménye van – mint írja –, hogy megérjük a háború végét”.¹⁷ Ez is feltölti, akkumulálja benne, mint annyi más fiatal értelmiségi katonatársában, a feltétlen tenniakarást majd otthon. Arról a tömegpszichikai jelenségről van itt szó,

említi német, francia, angol nyelvtudását, de a szerbet nem. (EKI 13. dosszié M/3.) A nyugati nyelveket – a német kivételével – szinte teljesen az Eötvös-kollégium kíváló nyelvóráin sajátítja el. Erre: Miskolczy Gyula Eötvös-kollégiumi bizonyítványa. Kiállítva 1915. febr. 26-án. EKI uo.

15 OL Lvt. Yi. 2046/1913. Csánki Dezső javaslata a bécsi kiküldetésre. Ebben Csánki idézi a bécsi levéltáros delegáció és a belügyminisztériumban is nagy tekintélynek örvendő Eötvös-kollégium, illetve Bartoniek Géza igen melegen méltató véleményét Miskolczyról. [Thallóczy Lajos köréről e kötetben: „Szekfű Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmányban.]

16 OL Lvt. Yi. 195/1915; 449/1929. A harcmezőre történő újrjelentkezéséről, betegségéről: Miskolczy Gyula–Bartoniek Géza, 1916. IX. 6. EKI 13. dosszié M/3. „Sok utánajárás után sikerült kikerülnöm a frontra” – írja. Most, hogy a románok hadat üzentek, „át fogjuk kérni magunkat a román határra”. – Miskolczy személyi tulajdonságairól több vonatkozásban Paulinyi Oszkár – aki két évtizeden át volt a legközvetlenebb munkatársi-baráti viszonyban Miskolczyval a bécsi Staatsarchivban – szolgált szíves tájékoztatásokkal.

17 1918. III. 28. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (továbbiakban: MTAKK) Ms 803/132. A fiatalok iránt mindig jóindulatú és figyelmes Angyal, mint a *Történeti Szemle* szerkesztője, Miskolczyval szabadsága idején írat ismertetést. – A Bartoniek Gézához frott levelek (1914. XII. 13.; 1915. IV. 24.; 1916. I. 3.; 1916. IX. 6.; 1917. XII. 25.), amelyek az Eötvös-kollégiumhoz való ragaszkodásáról és a volt Eötvös-kollégista történetshallgatók egymás iránti érdeklődéséről, egymással törődéséről vallanak: EKI 13. dosszié. [A volt Eötvös-kollégisták ezen összetartozásáról, Bartoniek Géza, Angyal Dávid szerepéről a fiatalok együtt tartásában vö. e kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfű Gyula eszmei indíttatásairól” c. tanulmányt.]

amely esetenként a háború utáni lendületes tettekre készséget, majd baloldali magatartást, más vonatkozásokban (de nem mindig más esetekben) a szélsőjobboldali megmozdulások dinamizmusát táplálta.

Mindezek a személyi tulajdonságok és egyéni körülményei alapján érthetjük meg azt az óriási lendületet, amellyel a Staatsarchivban hat év után (1920) ismét kutató Miskolczy a rábízott témákhoz fog.

A „Fontes” 1918 előtti első terveiben a román- és a szerbkérdés története közös kötetben kapott volna helyet. Ennek oka – noha itt a „Fontes” programjának mégoly tanulságos alakulását, változásait nem kísérhetjük nyomon – igen jellemző az 1918 előtti monarchiabeli köztisztviselő felfogására: Károlyi Árpád azt vallási (görögkeleti) kérdésként közösnek tekintette.¹⁸ Miskolczy azonban már az első hetek után szétválasztja a szerb-, a horvát- és a románkérdés munkálatait. Ő a „modern” – azaz korának megfelelő „nemzeti” – szempontok alapján a délszlávokat (szerbeket, horvátokat) vonja egy témába, s ezek történetét akarja egy kötetben ismertetni.¹⁹ Majd rájön (1922), hogy a történész számára egészen más a horvát-, mint a szerbkérdés.²⁰

Az archivisztikai szempont a témaválasztásban. A *témaválasztásba itt játszik bele a személyes és a környezet adta motívumokon túl* a levéltáros kiindulása, az *archivisztikai szempont*, a levéltárost szükségszerűen vezető igazgatás- és hivaltörténeti elem. Szembeötlő lehetett számára, hogy míg a szerbkérdésről alig akad 1848 előtt kormány szintű akta, addig a központi kormányzatok irattermelése – Horvátország közjogi helyzetéből következően – már a 18–19. század fordulójától ontja a horvát–magyar viszonyra vonatkozó iratokat. Ez volt tehát Miskolczy számára az a téma, amelyhez a volt közös kormányzatok levéltári anyagot szolgáltatnak, s a levéltáros-történész – aki a forrásanyag varázsa alól ritkán tudja kivonni magát – ezt a szempontot nyilvánvalóan számba vette.²¹

Szintén a horvátkérdést mutatja mind Miskolczy, mind pedig a „Fontes” munkálatait irányító Károlyi, illetve Szekfű előtt a legfontosabbnak az, hogy az udvarban egyre gyakrabban foglaltak állást a horvátországi helyzet kapcsán az egész magyarországi politikáról. Azaz: e téma kidolgozása révén lehetőség nyílt a magyarországi nemzetiségi kérdés egész *dualizmus kori történeti irodal-*

18 [A Fontes-sorozat terveinek alakulására vö. e kötetben „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése” c. tanulmányt.]

19 OL BMTI 3. cs. Károlyi Árpád 1921. okt. 15-ről kelt jelentése.

20 A három nemzetiség tervezett együttes történetének szétválasztására és ennek szemléletbeli alapjára vö. Miskolczy 1922. ápr. 25-i feljegyzését Károlyi Árpád részére (OL BMTI 3. cs. 778.), valamint *Miskolczy Gyula: A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában*. I. köt. Bp., 1927. Előszó 1. p.

21 Noha erről Miskolczy – mint hasonló esetben általában a történészek – nem sokat beszél, de ha ma átnézzük a Haus-, Hof- und Staatsarchiv „Hungaricái”, akkor azonnal szembeötlő, hogy az iratcsomók telve vannak a horvátkérdésre vonatkozó aktákkal. Magyarázat szerintünk: Horvátország és Magyarország közjogi kapcsolata. Vö. Wien HHSta Hungarica.

mának alapvető felülvizsgálására, Bécs, a magyarok és a nemzetiségek viszonyának kézzelfogható bemutatására.

Miskolczy végleges témaválasztása – és a horvát kötet létrejötte – végül is azon dőlt el, hogy a horvát–magyar viszony anyagaiból bontakozik ki a legvilágosabban, miként kötődnek a magyarok és nemzetiségeik összeütközései a bécsi politika kusza szálaihoz, s ebből következtetések vonhatók le mind a bécsi udvaron belüli politikai ellentétekre, mind Bécs egész magyarországi politikájára vonatkozóan. (Legalábbis Károlyi Árpádnak Klebelsberghez írott jelentése erről vall.²²)

Így fonódnak össze tehát már a témaválasztásban, a kutatási célkitűzésekben a leginkább személyes motívumok a legszűkebb értelemben vett szaktudományos levéltáros megfontolások és a történetíró korának ideológiai indítékai.

Miskolczy – és feltehetően a forrástani megfontolásokat képviselő Károlyi Árpád – a vizsgált kor forrástermelésének mechanizmusából és e forrásanyag használhatóságából indul ki a kérdésfeltevés kialakításában. (Korában modern kutatói módszer.) És ez erősen belejátszik a kidolgozás módszerébe is. Az például, hogy Miskolczy az egész horvátkérdés felgöngyölítésében megmarad a közjogi szempontoknál, szintén a fentebbi összefüggést erősíti. Azaz nem nemzetiségi kérdéssről, horvát nemzeti fejlődésről és ennek a magyar nemzeti mozgalommal való ütközéséről ír.

Levéltárosi kiindulás: az aktáinak kitermelőjét (esetében a központi kormány-szervekét) kívánja feltárni, hiszen ez az intézménytörténet a közölt forrásanyag forráskritikai értékelésének az alapja. Levéltáros kiindulási álláspontnak érezzük, amikor azt írja: munkájához a bevezetést állítólag csak azért készíti, hogy „az aktákat tehermentesítse”. Vagyis az aktákat, az ügyiratokat kívánja beszéltetni, de azokat az aktákat, amelyek a központi kormánysszervek működése kapcsán fényt vetnek – no nem a vitás kérdések tárgyára: a mögöttük meghúzódó nemzeti fejlőd-

22 Azt szinte lehetetlen most már kiszűrni a levelezési anyagból vagy a tanulmányok összevetéséből, hogy a horvátkérdés koncepcionális elhelyezése, a 19. századi magyar történelemről rajzolt új kép vajon mennyire egyedül Miskolczy vagy a munkáját „vezető” Károlyi Árpád, illetve Szekfü Gyula befolyásának terméke. Az azonban biztosnak látszik, hogy a kép egyes elemeinek elrendezésében Károlyi útmutatásainak nagy szerepe lehet. Erre mutat az is, hogy a Történelmi Társulat részére készített negyedévi jelentésében (1922. jan. 31.) Károlyi Árpád már egészen frappáns módon fogalmazza meg a még kutatásai kezdetén álló Miskolczy témájának körvonalait. És e körvonalak majd lényegében – eltekintve, hogy Károlyi saját felfogásának megfelelően többen hangsúlyozza a bécsi kormány „divide et impera” politikájának érvényesülését – megtalálhatóak Miskolczynak a horvátkérdésről adott első áttekintésében is. (1923. máj. 18. Előadás a Szent István Akadémián. Megjelent: A horvát kérdés (1790–1847). Századok, 1924/1–6:567–584. p. Ugyanerre: OL BMTI 3. cs. Károlyi Árpád 1923. jan. 31-i jelentése.) Mint ezt később látni fogjuk, Miskolczy kutatásainak valószínűleg jelentős szerep jutott a „József nádor iratai” kiadása gondolatának megszületésében is, mivel Kolowrat magyarellenes felfogásának ellensúlyozásában Károlyi igen kiemeli József nádor szerepét. [A József nádor szerepe körüli vitákra vö. e kötetben: „József főherceg, a magyar nádor. Egy forráskiadvány keletkezéstörténete és utóélete” c. tanulmányt.]

désre, hanem – a magyar rendek, az udvar és a nemzetiségek közjogi viszonyára.²³ Vagyis: a bécsi kormánysszervek iratanyagának magyar és horvát szempontból történő vizsgálata szükségszerűen vezette Miskolczyt az egész dualizmus kori magyar történetírás (tegyük hozzá: máig sem felszámolt) egyik nagy hibájának: a magyar történelem kétpólusú (Bécs–Buda) vizsgálata fogyatékoságának felismeréséhez.

A bécsi gyűjtemények anyagai – írja a horvátkérdésről szóló első tanulmányában – azért is érdemelnek nagyobb figyelmet, mivel a magyar történetírás minduntalan két tényező: a központi kormány és a magyar nemzeti fejlődés összeütközéséről beszélt. Holott „az iratok természete” és „a felületes vizsgálat” is világossá tette, hogy nem Bécs és a magyarság, de nem is csak két nemzet összeütközésére vezethető vissza a konfliktus, hanem egy hárompólusú konfliktushoz: a nemzetiségek (azaz a horvát nemzet), a magyarok és a központi bécsi kormánysszervek egymáshoz való viszonyához.²⁴ Vagyis a nemzeti harcok korából örökölt kétpólusú felfogást ő „három tényező” együttes vizsgálatára kívánja bővíteni.

Miskolczy, aki a Marczali-szemináriumban és Mika Sándor módszere alapján tanulta a forráskritikát, s az Eötvös-kollégiumban nyert áttekintést az európai történeti irodalomról, nagy bátorsággal – és e vonatkozásban máig helytálló bizton-sággal – szedi ízekre a horvátkérdés egész hazai és horvátországi irodalmát.²⁵ Fő hibájukat – hogy ugyanis egyoldalúak és „csaknem kizárólag a magyar vagy a horvát földről nézik és ítélik meg a tényeket” – akarja elkerülni és a kérdésben szerepet játszó mindhárom tényező hatását megvilágítani. Új nézőpontot keres. Úgy gondolja, hogy a bécsi kormánysszervek szemüvegén nézve a vitázó feleket, egy realisabb nézőpontot lehet találni, a korábbi irodalom kérdésfeltevéseit és egy-oldalúságait el lehet kerülni.²⁶

23 Miskolczy Gyula: A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. I. köt. Bp., 1927. (a továbbiakban: A horvát kérdés története, I. köt.) Előszó 3. p. A levéltáros kiinduló-pontjának és a korabeli történeti politikai gondolkodás találkozásának ez ismét igen kicsiny, de jellemző momentuma. A központi kormánysszervek irattermelése ugyanis elsősorban a közjogi természetű összeütközések rögzítőjeként a horvátkérdést közjogi és nem nemzeti kérdésként mutatta a kutató előtt. Az 1919 utáni történész, aki nem a horvát nemzeti fejlődés folyamatát kutatta, hanem a horvátok és a magyarok szembekerülésének (az elszakadás előzményeinek) történetét kívánta bemutatni, a forrásanyag által is igazolva láthatta önma-gát, illetve megközelítésének egyetlen helyes voltát.

24 Miskolczy Gyula: A horvát kérdés (1790–1847). Századok. 1924/1–6:568. p. – Az előadás formájában elkészült tanulmány egyébként sok vonatkozásban jobban rávilágít Miskolczy személyes indítékaira, mint a kérdés későbbi feldolgozásai, így „A kamarilla a reform-korszakban” (Bp., é. n. [1938] 228 p.) vagy a már idézett „A horvát kérdés története, I. köt.” (Bp., 1927.).

25 Vö. erre vonatkozóan A horvát kérdés irodalma c. fejezetet A horvát kérdés története, I. köt., i. m. 9–20. p. – A Marczali-szeminárium jelentőségéről lásd: Lederer Emma: Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban. Századok, 1962/3–4:466–467. p. [Mika Sándor és az Eötvös-kollégium jelentőségére vö. e kötetben a „Műhelyhatások a történet-írásban. Szekfü Gyula eszmei indítatásairól” c. tanulmányban írottakat.]

26 A horvát kérdés története, I. köt. 17., Előszó 2. p.

Forrásanyag, kutatói célkitűzés és az 1919 utáni aktuális helyzethez igazított történetírói program így olvadnak össze a horvátkérdés feldolgozójának kiindulópontjában.

Központi (bécsi) kormányzervek kontra nemzeti helyi törekvések

Mindezek után természetesen a következő kérdés az: vajon hogyan érvényesülnek a tágabb, többoldalú megközelítés ígért szempontjai?

Nézzük először, miként alkalmazza az új szempontot, a bécsi központi kormányzervek álláspontjának bevonását a vizsgálatba!

A bécsi levéltári anyagok már a kutatómunka első hetei után arra hívták fel a szakember figyelmét – mint ahogy a bécsi archívumokban dolgozó elődökét és utódokét is –, hogy a magyar történetírásban oly leegyszerűsítéssel kezelt „Bécs”, az „udvar” politikája korántsem volt egységes a magyarországi nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban. (Legalábbis Miskolczy iratválogatása és a kötet előrehaladásáról szóló jelentések erről vallanak.) Ami korábban Budapestről vagy Debrecenből, a dualizmus egész történetét végigkísérő kuruc–labanc gondolkörbe csomagolt viták hevében egységesnek tűnt, az most, a bécsi levéltárak aktái között, annak idején itthon nem is ismert szereplők, vitakérdések előtérbe nyomulása mellett, igen sokszínűnek látszott. Miskolczy például maga is meglepődik, hogy a magyar nemzeti mozgalom főellenségének annyiszor kikiáltott Metternich az 1843–1844-es országgyűlésig – amíg nem a magyar nemzeti mozgalom, hanem a szláv nemzetek ébredése látszott az összmonarchia érdekei legnagyobb ellenségének – kimondottan türelmes álláspontot foglalt el a magyar nemzeti törekvések dolgában. (Ugyanis: nyilvánvalóan az 1843–1844. évi országgyűlés, amelyen a magyar államnyelvet kikövetelték a rendek, mutatta a magyar nemzeti fejlődés politikai erejét és veszélyét a bécsi Gesamtmonarchie-felfogás ellen.)²⁷ Kolowrat viszont, akivel Kossuthék is tárgyaltak, egyfajta szláv közösségi érzéstől hajtva kezdettől fogva a magyar nemzeti mozgalom legnagyobb ellenségeként hangoztatja minduntalan, hogy a magyarok elnyomják a szlávokat, s hogy nem a szlávok az összmonarchia aláásói – mint azt Metternich gondolja –, hanem a magyarok. Ugyanakkor az is világossá válik Miskolczy előtt, hogy a bécsi kormányzatban vezető szerepet betöltő magyar arisztokraták között is óriási különbségek vannak éppen a magyar nemzeti érdekek elbírálását illetően.

Miskolczy többször kifejti, hogy ő a 19. század elejétől (pontosabban az 1790–1791. évi országgyűléstől) beszél csak nemzeti mozgalomról (ami tehát szemben áll a dualizmus kori történetírásban uralkodó nemzetkategorióval). A korábbi időszakot ő a hűbéri-rendi állam korának tekinti. (Tegyük hozzá: mi már

²⁷ Miskolczy Gyula: A horvát kérdés (1790–1847), i. m. 573. p. Metternichet a magyar történetírás igaztalanul ítélte meg – mondja. Hasonló szellemben ír Károlyi Árpád is Klebelsberghez intézett jelentéseiben (OL BMTI).

így tanultuk, ma is így látjuk.) A 19. század első felében modernnek, korszerűnek – és ezzel értékmérőjének is – a nemzeti állam kiépítését tartja. Ezt kezdi meg a magyarság, és találja szembe magát a század első évtizedeiben a nemzetiségekkel, illetve a bécsi udvarral. Idézetek egész sorát iktathatnánk ide, amelyekben Miskolczy a bécsi kormányzat értetlenségét bírálja e nemzeti mozgalommal szemben. „A kormány egyetlen tényezőt ismert, az államot, azzal szemben a nemzetiség alárendelt sorsra jutott; kormányzati bölcsessége a monarchia épségének megóvásában élte ki magát, s tagadta Magyarország nemzeti jellegét, minthogy abban az elszakadás felé vezető utat látta” – írja a „kormánycentrum” magyarországi politikájának megrajzolásakor.²⁸ És ugyanígy a „nemzeti eszme” a mércéje, amikor – mint látni fogjuk, meglehetősen ellentmondásossággal – a magyarokat mint a modern fejlődés útjára lépő nemzetet ábrázolja átellenben a „reakcionárius” horvát állásponttal (86., 101. p.), amelyik a modern nemzeti fejlődés útján járó magyarokkal az elavult territoriális elvet, közjogi érvelést szegezi szembe (154. p.).²⁹ Más, e

²⁸ Miskolczy Gyula: A horvát kérdés története, I. köt. 170. p. (A könyvre a továbbiakban az oldalszámok zárójeles megadásával a főszövegben hivatkozunk.) – Miskolczy, aki láthatóan mindig tartózkodott az erős, végletesnek tűnő megfogalmazásoktól, a legszigorúbb sorokat éppen a bécsi politikában érvényesülő „divide et impera” taktika felbukkanásakor és annak értékelésekor írja le. Amikor br. Malonyai János Alajos magyar alkancellár 1836. júl. 10-i felterjesztése a horvátországi izgató hangú népdalokról a konferencia-minisztérium elé kerül (uo. Irományok 30. sz.), a felterjesztésre ráírják, hogy míg egyrészt vigyázni kell, nehogy a horvátok elkeseredése tettlegességgé fajuljon, másrészt „so ist es nicht minder notwendig, die Nationalität der Kroaten auf das tunlichste zu schonen, und Alles zu vermeiden, was sie veranlassen könnte zu glauben, dass auch die Regierung sie fallen lassen wolle” (uo. 554. p.). Miskolczy a feldolgozásban ehhez hozzáfűzi: „Ezek a szavak mélyeséges bepillantást engednek egy felületes és elvtelen kormányzati bölcsesség rejtelmeibe, amely kétségbeesetten ragaszkodik a látszat megőrzéséhez, de szabadulni akar a lényeg felismerése elől, s gond nélkül feláldozza a nagyvonalúságot működésében, csak hogy megmentsse a pillanat nyugalmát.” (Uo. 217. p.) Jellemző példa Miskolczy álláspontjára az udvar és a magyar rendek szembekerülésének értékelése. Noha – egész történeti látásmódjából eredően – egyfajta „pártatlanság” szellemében elmondja, hogy a magyar rendek nem voltak tekintettel a Monarchia érdekeire, csak a magyar államéra, de ezután igen határozott kritikával és nagy antipátiával tárgyalja a magyar nemzeti törekvésekkel tanácsztalanul szemben álló Staatsratot és Staatskonferenzt, ahol Kolowrat befolyásának érvényesítésével a szlávbarát politika és a horvátok magyarellenessége (uo. 336. p.) találkozott a magyar nemzeti állam tagadásában. (Uo. 130. p.) – A bécsi udvar politikáját behatóan tárgyaló monográfiájában így ír a kamarilláról: „1848 szomorú emlékü véres nemzetiségi harcának, s mindannak a sok visszavonásnak, ami végül a történeti magyar államtest szétdarabolására vezetett, a kamarilla másfél évtizedes céltudatos működésében kell egyik gyökerét keresni” (A kamarilla a reformkorszakban, i. m. 179. p.).

²⁹ Jellemző erre a horvátországi rendi ellenállás elítélése a protestánsok horvátországi felekezeti szabadságának kérdésében. Mint ismeretes, az 1830-as években ez az ellenállás kétségtelenül akadályozta a magyar polgári elemek (iparosok, kereskedők) Horvátországba szívgárását. „A nemzeti állam kiépítése végeredményben nemcsak hatalmas méretű nivellálást jelentett a társadalmi berendezkedés minden megnyilvánulásában, hanem egyúttal a kereknek nemzeti tartalommal való megtöltését. Horvátország a tagadást képviselte mindkét

korszakot érintő írásai is mutatják Miskolczi e felfogását a 19. század első évtizedeiről, amely évtizedeket – ma már természetesen értékeljük ezt így – a nemzeti állam kiépítése korának tekintette.³⁰ Az, hogy ezen alapelvét érvényesítve elismeréssel beszél az aulikus (azaz királyhű, de ne felejtjük el: a magyar koronát viselő királyhoz hű!) magyar arisztokrácia egyes képviselőiről, s hogy másutt sajnálkozik II. József koráról, amikor a bécsi központosító törekvések miatt „nemzeti különállásában és rendi kiváltságaiban megtámadott magyar nemesség” közel állt ahhoz, hogy „felbontja uralkodóházával és az osztrák örökös tartományokkal századok folyamán kialakult viszonyát”³¹ – ez nem a minden önálló nemzeti fejlődéssel érdekellentétben álló Gesamtmonarchie-felfogás hívének mutatja, hanem a kiegyezéses nacionalizmus egyfajta továbbéltetőjének, egyik 1919 utáni történeti megfogalmazójának. És ami a nemzeti szempontú történetírást illeti, az élesebb választóvonalat szerintünk nem a magyar nacionalizmus különböző árnyalatai közé kell húznunk, hanem azok és a Gesamtmonarchie-elv képviselői közé.³²

folyamattal szemben” – összegezi Miskolczy az 1832–1836. évi országgyűlésen összecsapó irányzatokat (A horvát kérdés története, I. köt. 148. p.). A horvátok konzervativizmusát több megokolással marasztalja el. Egyrészt azért, mert szerinte ez a „dermedt konzervativizmus” tartotta vissza Horvátországot, hogy „saját nyelve és nemzetisége fejlesztésére” tegyen valamit, másrészt ez tartja vissza, hogy általánosabban megértse az idők szavát, a nemzeti fejlődés szükségességét, és így „ifjabb nemzedékének sem tette lehetővé a magyar nyelv olyan fokú megtanulását, hogy az kompromisszumot köthessen a jogos magyar érdekekkel” (uo. 127. p.). – Az indoklás a magyar történetírásban később nem ismeretlen „haladó magyarok” – „reakciós szlávok” pólusainak egyik első megfogalmazása. „Ez a haladó, kiépülésben levő modern társadalom gondolatmenetének visszhangja” (uo. 115. p.), míg a horvátok az idejétmúlt, konzervatív közjogi felfogásból indulnak ki. A „haladó” magyar és a „konzervatív” horvát álláspont közötti különbséget azután társadalomtörténetileg is megmagyarázza: „Horvátország [...] társadalmát elszegényedett, kiváltságaihoz ragaszkodó, kisbirtokos nemesség uralta, a lelkek vezetése pedig a világ legkonzervatívabb szellemű alakulatának, a katolikus egyháznak hatalmában volt” (uo. 117. p.).

30 Kategóriarendszerére és egész felfogására nyilvánvalóan hatással volt – itt nem részletezhető módon – Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat (München–Berlin, 1908.) c. munkája. Erre egyik jegyzete a „kultúr-nemzet” és „nemzetállam” kategóriák megvilágításakor is utal (A horvát kérdés története, I. köt. Bevezetés, 11. p.) [Meinecke felfogásáról, hatásáról Szekfü Gyula, a másik „bécsi magyar” felfogására vö. e kötetben: „Történetíró, jelenkor, interpretáció...” c. tanulmányban.]

31 Robert Gragger: Preussen, Weimar und die ungarische Krone. Berlin und Leipzig, 1923. (Ungarische Bibliothek, Erste Reihe 6.) ismertetése kapcsán. Levéltári Közlemények, 1923/3–4:360. p.

32 Újabb, a Miskolczy által kutatott témát is érintő történeti irodalmunk is bizonyítja Miskolczy beállításiának túlzóan magyar „nemzeti színezetét”. Jó példa erre Balassa Ferenc gr. horvát bán beállítása, akinek jozefinista működéséről a rendi, nemesi ellenállások (Miskolczy nál mint a nemzeti mozgalom kezdete) szembeni politikáját minduntalan megértés nélkül kezeli. (Vö. erre: A horvát kérdés története, I. köt. 71. p. – Balassa valós szerepének értékelése: Kállay István: Adalék a nádori porta fogalmának változásához. Levéltári Közlemények, 1972/2:397–401. p.)

Előttörténet: mi vezetett az állam feldarabolásához

Nem egyszerűen arról van szó, miszerint Miskolczy 19. századi történetünkben a nemzeti fejlődés fontosságát hangsúlyozza – ami nála azonos a nemzetállam kiépítésével –, hanem arról is, hogy a „nemzetit” az újkori magyar történelemben központi rendező elvvé emeli. Felfogása szerint a történelemben vannak „nemzeti célok” és „politikai célok”. Az utóbbiak egyes társadalmi (arisztokrácia, köz-nemesség) vagy politikai csoportok (konzervatívok, liberálisok stb.) céljainak összessége. Ezek alá kell hogy rendelődjenek a nemzet egésze érdekének, a párt-politikai célokat is magukban foglaló, de azok fölé emelkedő „nemzeti céloknak”. Minden politikus, politikai irányzat cselekvése akkor bizonyul pozitívnak, ha egybeesik a – történetíró által egyébként utólag megszabott – nemzeti érdekekkel, s elvetésre kerül, ha nem egy úton mozog azokkal. S a magyarság nemzeti célja Miskolczy szerint már a 19. század első felében „a magyar birodalom egységének” megtartása (379. p.).

Már nagy munkájának bevezetőjében világosan megfogalmazza, miért ez áll vizsgálatainak központjában. A *Trianon utáni helyzetből indul ki*, amikor „Magyarország államtestének feldarabolásával százados per nyert egyelőre megoldást”. Az ezt és Közép-Európa új berendezését végrehajtó Párizs környéki békék „a nemzetiségi elv” nevében daraboltak fel történetileg létrejött államokat, bármennyire „hipokrizist lehet is kimutatni az elv alkalmazásában és a békeszerződések végrehajtásában”. Mindezt azonban „gondolatilag” már előkészítették a 19. században, „s a nemzetiségi kérdés által felidézett küzdelmeket az idáig vezető út jelzőinek tekinthetjük”. És mivel Miskolczy vallja – nyilvánvalóan a német historizmus nyomán –, hogy „minden lényeges változás szerves előzményekből alakuló fejlődési sor végén áll”, ki is mondja, hogy „a horvát kérdés kutatásának feladata azon történelmi folyamat kimutatása, amely Horvátországnak Szent István koronájától való elszakadásához és a délszláv birodalom kötelékébe lépéséhez vezetett” (10. p.).³³ A *Trianonhoz vezető út, a történelmi Magyarország szétesésének okai* izgatják tehát Miskolczyt, s ezt akarja megrajzolni. Ő maga is érzi, hogy kérdésfeltevései a legszorosabban vett politikai kérdések. Miért nem tudta „a magyarság [...] megoldani a nemzetiségi kérdést” (11. p.), vagy hogy milyen az „út, melyet a lojalitásukra és alkotmányos érzelmükre büszke horvátok megtettek, amíg eljutottak a magyar koronától és birodalomtól való elszakadásig” (18. p.). Mintegy előre mentegetőzőként hangzik tőle – aki önmaga számára „a szándék tisztaságát” és „önzetlenségét” teszi értékmérővé –, amikor azt mondja: „Mondjuk ki magyarul: a nemzetiségi kérdés aktualitása úgyszólván napjainkig tart” (20. p.).

Miskolczy nem takargatja tehát kiindulópontját: ő a „Nagy-Magyarország” felbomlásának okát kutatja a nemzetiségi (a horvát) kérdés történetében, s hogy a felbomlást, az ország szétszakadásának problémáját (az „egyelőre megoldást” –

33 Szinte ismétlésszerűen beszél Miskolczy „a magyar szent korona integritásának remek elvéről” (A horvát kérdés története, I. köt. 149. p.).

9. p.) helyezi a saját jelenéig húzódó történeti fejlődés központi témájává. (A felbomlás az ő szemében az újkori magyar történelem legnagyobb megrázkódtatása volt.) Így lesz a *nemzeti cél* a 19. századi magyar történelemben a történeti Magyarország egységének megőrzése. Ez a kérdésfeltevés – ami az ő korában „nemzeti létkérdésnek” tűnt, s mögötte a „pártpolitikái” különbségek eltörpülni látszottak – historizált formájában azt jelentette, hogy minden politikai áramlat mércéje: hogyan viszonyulnak azokhoz a Miskolczy által megállapított normákhoz, amelyeknek betartása – őszintén, az 1920 utáni helyzetből visszatekintve – elkerülhetőt tette volna a „feldarabolást”.

Az alkotmányos horvátok és az állambontó illírek

Miskolczy keresi tehát azokat az erőket, amelyek szerint már az 1830–1840-es években a *történeti Magyarország felbomlásán* munkálkodtak, illetve amelyek – magyar oldalon – felismerték az *elszakadás lehetőségének veszélyét*. Kiindulásul áttekinti a térség nemzeti mozgalmait, és úgy látja: a magyarság és a környező népek nemzeti ébredése között az volt a lényeges különbség, hogy míg a magyarok a már meglevő államkeretet akarták „nemzeti tartalommal” megtölteni, addig a németek, olaszok, románok és a szlávok is a meglevő etnikai egységekből akarták kialakítani a „politikai nemzetet”, azaz államiságukat. Ez a szlávoknál a pánszláv ideológia megszületését hozta magával, aminek hatására a délszlávok között fel támadt az illírizmus, a „hárommegy királyság” gondolata (Dalmácia, Horvátország, Szlavónia önálló délszláv államként egyesítése). Ennek hívei voltak a történeti Magyarország bomlasztását először eszmei, majd politikai síkon is kezdeményező erők. Bennük találja meg Miskolczy mindenekelőtt azt a tényezőt, amelyik az „alkotmányos szellemű” horvátokat a Magyarországtól való elszakadáshoz vitte azzal, hogy a délszláv nemzeti egység eszméjét beoltotta a horvátok „alkotmányos” mozgalmába. A horvátoknak több évszázad óta megvolt „a történeti állama s a magyar koronával és alkotmánnyal való kapcsolata”. Ezt a kapcsolatot, ezt a „közösséget” akarta tudatosan megsemmisíteni az illírizmus, hogy „új szláv alakulatot hozzon létre”.³⁴

Miskolczy tehát abból a felismerésből kiindulva, hogy Gaj illírizmusa és a horvátok hagyományos közjogi opposíciója között valóban nagy különbség tapasztalható – s hogy a horvát ellenállás csak Gajék és a horvát nemzeti párt egyesülése (1843) után ölt erősen nemzeti színezetet – szembeállítja a horvát nemzeti mozgalom két szárnyát: a konzervatív, horvát rendi politikát folytatókat és a radikálisabb, nemzeti követelésekkel fellépőket. Előbbiek küzdelme mindig a történeti Magyarország keretein belül maradt, „*törvényes közjogi keretek megtartásával*”.³⁵ És mindazok, akik e keretek között léptek fel, Miskolczy szemében el-

³⁴ Miskolczy Gyula: A kamarilla a reformkorszakban, i. m. 157–158. p.

³⁵ Miskolczy Gyula: A horvát kérdés (1790–1847), i. m. 575. p.

fogadhatóak. Elítélendőek viszont az illírek, akik megmérgezték a horvát–magyar viszonyt, akik a magyar–horvát rendi államközösség alapját képező alkotmányos fórumokon kívül harcolva, a hagyományos együttélés kereteit semmibe vették.³⁶ És az illírek szerepének történetpolitikai értékelését, a horvát nemesség hagyományos mozgalmától való elválasztásának értelmezését maga Miskolczy adja, amikor munkája elején nyíltan kimondja – utalva Magyarország felbomlására és az új szerb–horvát állam megalakulására –: „azóta az illirizmus titkos politikai álmai megvalósultak”.³⁷ (Vagyis 1920 után létrejött a kortársi „hárommegy királyság”).

A horvát és magyar rendek közjogi vitáinak értékelésekor Miskolczy igyekszik – visszamenően – toleránsnak mutatkozni a horvátok irányában. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a korábbi egyoldalú horvátellenes magyar állásponttal szemben többször bírálja a magyar nemesség nemzetiségi politikáját, másrészt minden erővel bizonygatja, hogy a magyarok az államjogi keretek között mozgó közjogi irányzattal szemben *mindig is türelmes politikát* folytattak.

E „türelmes politika” utólagos érvényesítésének Miskolczy felfogásában elmentmond azonban anyaggyűjtésében talán a legérdekesebb *forráscsoport*, a császárhoz befutó titkos jelentések az 1825–1827. és 1832–1836. évi országgyűlésekről. Ezek a jelentések ádáz magyar–horvát küzdelemről számoltak be, amit az országgyűlésen kelt akták nem őriztek meg, mivel e vitákat a rendek „az utókorra való tekintetből” nem vétették föl a naplóba. (S tegyük hozzá: forrásértékük is éppen ebben rejlik.) Jellemző, hogy az összegyűjtött anyagot átnéző Károlyi Árpád is úgy értékeli: már e küzdelmekről – és nem az 1843–1844. évi országgyűlésen a magyar államnyelvről kialakult durva vitától – számítható a horvátok teljes elfordulása a magyaroktól.³⁸

³⁶ Az illírizmus és a kolowrati politika kritikáját majd esszé jellegű munkájában, „A kamarilla...” c. művében kapcsolja össze. Itt azt mondja, hogy a „lojális horvátokat, a magyarországi politika értékes elemeit” a „politikai okosság” diktálta az udvarhoz pártolni, az, hogy őket „ne idegenítse el magától és ne gátolja nemzetiségük kifejtését”. De az illírek támogatása (s „ezen túlhaladni és a magyarság elleni küzdelmét jogi alapra szervezni”) „olyan forradalmi és merész terv volt, hogy az csak a belügyminiszter [azaz Kolowrat – G. F.] fejében fogalmazhatott meg” (Kamarilla, 259. p.) [Emlékezhettünk: az illírizmus az 1830–1840-es években a horvát értelmiség, majd a nemesség körében terjedő horvát megújítási mozgalom; kulturális és politikai központja Zágráb. Elindítója gr. Janko Drašković (Draskovich János, 1770–1856) politikus, fő irányítói Ljudevit Gaj (1809–1872) horvát író, Vuk Karadžić (1787–1864) szerb író, Jan Kopitar (1780–1844) szlovén nyelvész. A magyarosító szándékok ellenében előbb nyelvi-irodalmi megújulást hirdető program idővel politikai célokkal bővült, s párttá szerveződött (Nemzeti Párt). Horvát vezetéssel a délszlávokat egy nagy illír államban kívánták egyesíteni. A mozgalom vezetői kapcsolatot tartottak az orosz pánszlávokkal, és élvezték a bécsi udvar támogatását is. Részben katolikus kötődése miatt azonban nem vált általános délszláv mozgalommá.]

³⁷ Majd érezve, hogy a „hárommegy királyság” terve és a szerb–horvát állam (Jugoszlávia) közötti párhuzam nem pontos, korrigálásként Miskolczy hozzáteszi: ez a megvalósulás „igaz, más alakban, mint ahogyan azt az első horvát földön kitermelt délszláv gondolat elképzelte”, történt (A horvát kérdés története, I. köt. 18. p.).

³⁸ OL BMTI III. Károlyi Árpád jelentése az 1922. év második félévéről.

Trianon következménye: a türelmes nemzetiségpolitika visszakeresése

Kik miatt éleződött ki tehát a helyzet? Miskolcgy mindkét felet elmarasztalja, természetesen nem egyformán. A magyarok közül elveti a „doktrinerek” álláspontját, akik a melléktartományokban is lehetségesnek tartották a magyar közigazgatási nyelv „hamaros” bevezetését, a latin helyettesítését; „e terv kétségtelenül támadást jelentett a horvát nemzetiség ellen is, mert így a horvát nyelvet aligha lehetett volna diplomatikai nyelvvé tenni valaha Horvátországban” – mondja (111. p.). És ugyanúgy a nyelvi magyarosítást ítéli el később a magyar ellenzékkel egy politikai platformon álló Zágráb megye 1847-es közgyűlési határozatában is, amely az iskolákban a magyar nyelv tanítását követelte, és azt, hogy az országgyűlésen a horvát követek magyarul szólaljanak fel. Ezek a pontok – mondja – „kétségtelen [...] a horvát nemzetiség kifejlődésének késleltetésére voltak hivatva” (424. p.) Miskolcgy tehát bírálja a 19. századi magyar nacionalizmus türelmetlenebb irányzatát, a nyelvi magyarosítást.³⁹

Miskolcgy azonban meg is magyarázza és mindjárt mentegeti is a magyarosítókat. Szerinte ugyanis a magyar rendek ilyen akciói nem feltétlenül a horvátok nemzetiségének visszaszorítását jelentették, csak – a romantika felfogása szerint – a „nemzetit” túl szorosan összekapcsolták a nyelvkérdéssel. „A magyar és a szláv romanticizmus tehát összetalálkozott egy nagyon lényeges pontban, a nemzetiség jegyének túlértékelésében...” (163. p.). Magyaráz és menteget. „Ez a magyar nemzedék – írja az első reformkori országgyűlés magyar politikusairól – nem akart magyarosítani Horvátországban, csak túlbecsülte azt a kapcsolatot, amely az érzés és kifejezésének eszköze között fennáll” (99. p.). Ugyanígy a horvátok a magyar rendek minden nyelvi törekvését – szerinte helytelenül – nemzetiségük elleni támadásként fogták fel. Pedig – mondja – a magyar rendeket sokszor nem is vezette semmiféle nemzeti gondolat, csupán az azonos nyelvű felső szintű közigazgatás kiépítésének vágya. Ebben van a „magyar–horvát kérdés magva hosszú időkre: két nemzet támadva védekezett, hogy nemzetiségét biztosítsa” (uo.).⁴⁰ Az 1832–1836.

39 A türelmetlen nyelvi magyarosítás elítélése igen következetesen érvényesül Miskolcgy munkáiban. Ezt már az 1825–1827. évi országgyűléstől kezdve a magyar nemzeti törekvések szélsőséges, kritizálандó szárnyaként értékeli. A „magyarizmus”, „túlzó hívei” támadták csak a horvátok nemzetiségét, azok, akik „doktriner módon” kivihetőnek tartják a latin közigazgatási nyelv azonnali felváltását a magyarra. Ez támadás. „mert így a horvát nyelvet aligha lehetett volna diplomatikai nyelvvé tenni valaha Horvátországban” (A horvát kérdés története, I. köt. 111. p.).

40 Miskolczynál e kérdéssel kapcsolatban – egy bekezdésen belül sem teljesen egyértelmű, egymásnak majdhogynem ellentmondó – megfogalmazások találhatók. Megállapítja például, hogy mindkét fél a nyelvhez, mint nemzetiségük ismérvéhez, szigorúan ragaszkodott, ugyanakkor néhány sorral később azt fejtegeti, hogy a szlávok (pánszlávok) a nyelvhez ragaszkodtak jobban, a magyarok pedig az államhoz (A horvát kérdés története, I. köt. 163. p.). Ezt a megállapítást éppen a türelmes magyar álláspont bizonygatásának szándéka magyarázhatja. Ennek tudható be ugyanis fejtegetésének konklúziója: a fő kérdés az volt – mondja –, „vajon a magyarországi szlávok a magyar haza, a magyar nemzeti állam meg-

évi országgyűlés vitáit értékelve Miskolcgy azt elismeri, hogy „a magyar rendek követelése lehetett túlzó, lehetett elsietett, de a horvát nemzetiséget komolyan nem veszélyeztette” (149. p.).

Talán világossá vált az idézett példákban is, hogy a Miskolcgy rajzolta történeti kép vonalainak irányát egy 1920 utáni türelmes nemzetiségpolitikai koncepció szabta meg. Ebbe a türelmes nemzetiségpolitikai koncepcióba illeszkedik a *nemzeti és nyelvi*, valamint a *területi kérdés* egyfajta újragondolása.

Miskolcgy a történeti Magyarország széteséséért egyrészt nyilvánvalóan a magyarosítókat okolta, másrészt ő is igen jól ismerte a nemzetközi fórumokon korábban annyiszor elhangzott érvet Magyarország feldarabolása mellett: a magyarok rosszul bántak a nemzetiségekkel, ezért azok jogosan szakadtak el. Tehát 1920 után a gondolkodó magyar történész (tegyük hozzá: nemzeti konzervatív történészről van szó) nyelvről és államról, nemzetről és államról nem vallotta többé a dualista korszak tarthatatlan felfogását. Az államon belül legtermészetesebbnek vette a többnyelvű kultúra és a több nemzet létezését. Miskolcgy ezt az 1920 utáni helyzetben kialakult saját fogalomkeretét használja akkor is, amikor a 19. századi eseményeket értékeli. Most már őszintén vallja – a saját kora Magyarországa helyzetében gondolkodva –, hogy a *nyelv* és a *nemzet* nem szorosan együvé tartozó fogalmak. És a „nemzetiben” is – mint láthattuk, épp a történeti Magyarország szétesésének hatására – a *területi*, nem pedig a nyelvi tényező lép előtérbe. Ez a példa arra is rávilágít, hogy miként kell értelmezni Miskolcgy esetében a „historizálást”. Nem egyszerűen valamiféle gondos mérlegelésről van itt szó, nem valamiféle keresgélésről: mi fog a jelen helyzet Magyarországanak vagy a „konzervatív rezsim” irányának megfelelni, hanem sokkal inkább arról, hogy a történész a feltárt történeti folyamatból utólagosan (1920 után) levonta a következtetéseit, és ennek megfelelően alakította ki *új fogalomrendszerét*, majd ezt, a már az új helyzetnek megfelelő fogalomrendszert *alkalmazza a korábban lejátszódott folyamat bemutatása közben*.

Miskolcgy tehát a nyelv kérdését igyekszik a 19. század eleji nemzeti ébredésben kisebb jelentőségűnek beállítani, és a horvátok és a magyarok vitáiban a protestánsok horvátországi birtokképesége, az adózás és mindenekelőtt a terület kérdésének komolyabb szerepet szán. Különösen az utóbbit tárgyalja visszavisszatérően, igen nagy alaposítással. Alsó-Szlavónia megyének hovatartozásáról van szó.⁴¹ Amíg például egyéb közjogi kérdésekben hajlandó elismerni, hogy

tagadásával szláv nemzetiségük tudatát teszik-e meg politikai-erkölcsi értékmérőjüknek, vagy pedig szláv nemzetiségi jegyeik megtartása mellett politikailag a magyar állam hű polgárai lesznek” (uo. 164. p.). A megfogalmazás azt sugallja, hogy a magyar nemzeti államon belül maradás a legtermészetesebben jelentette volna „nemzetiségi jegyeik megtartásának” lehetőségét. – Miskolcgy és a magyar nacionalizmus mentegetésére vö. *Arató Endre*: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon, 1790–1848. (Bp., 1960.) I. köt. jegyzetanyaga. 312. p.

41 Az Alsó-Szlavónia helyzetét érintő vitakérdésekre vö. a „történeti jognál” mondottakat (6. jegyzet).

gyakran inkább a horvátoknak volt igazuk, addig Alsó-Szlavónia kérdésében szinte változatlanul átveszi a dualizmus kori, illetve a két évszázados magyar közjogi álláspont összes történeti érvét, és elmarasztalja a királyt is, amikor rezolúciójában a három régi magyar vármegye jogi állását inkább Horvátország javára értelmezhetően határozta meg (64. p.). A magyar nemességet is kárhoztatja: azok nem törődtek a területi kérdésekkel, mert az ő felfogásuk szerint – s a korabeli nemesi közgondolkodásra vonatkozó észrevétele egyébként kitűnő – ha valami Horvátországhoz tartozott, az ugyanúgy a magyar korona része volt, mint Magyarország.⁴² Ezzel – mondja – mind a király, mind a magyar rendek hozzájárultak Magyarország és Szlavónia, illetve Magyarország és Horvátország kapcsolatának meglazulásához. A bíráló normatív kategóriája a területi elv, az ország területi egységben tartásának számonkérése az egy évszázaddal korábbi politikusokon. Az elv alkalmazása – nem lehet kétséges – az 1920-ban bekövetkezett területi szétválásnak tudható be.

Az „utolsó lehetőség”: a „lehetett volna”

Ha most már összeállítjuk Miskolczy koncepcióját a történeti Magyarország egységben tartásának *elmulasztott lehetőségét* illetően, akkor a következő képet kapjuk. A fő szempontnak már a reformkori magyar vezetőknek azt kellett volna tekinteniük, hogy a horvát ellenzéki mozgalom két szárnya közül melyik akart a *történeti Magyarország határain belül* megoldást találni. Ezek a horvát nemesi rendi ellenzék tagjai voltak. Velük szemben kellett volna – és itt Miskolczy a „*kellett volna*”-t az „*így történt*” felé hajlítja – *egy türelmes nemzetiségi politikát folytatni, békés együttélést kialakítani*. Ami természetesen azt is jelenti, hogy a bomlasztó illírekkel szemben igen radikális fellépés „*lett volna*” szükséges. Ilyen körülmények között együtt *lehetett volna* tartani a történeti Magyarországot.

Nos, ezt az időszakot – amikor a feltételek utoljára adva voltak – Miskolczy saját jelenétől igen távolra, az 1840-es évek elejére helyezi. Már a Szent István Társulat 1923. évi ülésén elmondott előadásában, de még inkább „A kamarillá”-ról írott tanulmányában szembetűnő, hogy Haller grófot és főként Metternichet mennyire kiemeli, mondhatjuk egész nyugodtan: *idealizálja*. A megfajtás, mint láthattuk, egyáltalán nem a metternichi Gesamtmonarchie, de még csak nem is az aulikus magyar főnemesek iránti szimpátiában rejlik, hanem abban, hogy Haller Ferenc horvátországi bánása idején és Metternich ekkor folytatott politikájában

42 Magyarországnak – mondja Miskolczy – nyolc évszázados „soha fel nem adott joga” volt Alsó-Szlavóniára, míg ezzel szemben Horvátország mellett csak az egy évszázados gyakorlat szólt. Mégis, ha 1836-ban „a nyelvkérdés és a valláskérdés nem kísértett volna, a magyar rendeknek aligha jutott volna eszébe megbolygatni az ügyet” – tesz szemrehányást a rendeknek, akik a területi együtt tartást nem ismerték fel idejében, s e problémához csak a „liberális korszellem” kérdéseivel törődve jutottak el (A horvát kérdés története, I. köt. 141. p.).

Miskolczy megtalálja az általa (tegyük hozzá: 1920 után) elképzelt, nemzetiség-politikailag ideális helyzet körvonalait. Metternich, „aki nem akarhatta a szakítás veszedelmét felidézni” (307. p.), még valóban a magyar korona iránt lojális horvátok megbékítésére törekszik, és bizonyos mértékig Kolowrattal szemben az illírek radikális mozgalmának határozott letörésén dolgozik. Az ő saját kezű szerkesztésében létrejött királyi leirat (1843. január) és az általa szentesített Haller-féle politika „a magyarság és a józan konzervatív politika győzelme volt az illírismus és bécsi pártfogói felett”. Mégpedig úgy volt magyar győzelem, hogy „a magyarság és a horvát nemzet a kölcsönös engedékenység alapján megegyezzen” – mondja.⁴³ A „nemzeti cél” akkor Haller – és az ő nemzetiségpolitikája mellé felsorakozó Széchenyi –, valamint a „józan konzervatívok” politikájában testesült meg.

„Nemzeti” és „társadalompolitikai” program sorrendje

Miskolczy igen határozottan elmarasztal mindenkit, aki szerinte e politikai vonal – a kölcsönös engedékenység – ellen, vagy nem ennek irányában tevékenykedett. Politikusok, programok, javaslatok értékelésének ez lesz a mércéje. Sőt a reformkor legnagyobb társadalmi-politikai akcióit is e szemszögből ítéli meg. A legjellemzőbb kétségtelenül a konzervatívok és liberálisok (illetve az ellenzék) bemutatása.

Miért nem hozhatott eredményt az 1843–1844-ben kialakult ideális helyzet? – teszi fel Miskolczy a kérdést. A válasz: a kormány és az ellenzék „eddig még sohasem tapasztalt” hevességgű összeütközése, valamint az ellenzék radikális fellépése a nyelvkérdésben az 1843–1844. évi országgyűlésen. Az összeütközés alapját – mint ez ismeretes – az országgyűlés nyelvének ügye jelentette. Amikor ugyanis a horvát követek azt az utasítást kapták otthonról, hogy csak latinul szólalhatnak fel, az alsótábla 1843 júniusában a magyart nyilvánította az országgyűlés kizárólagos nyelvének. A magyar ellenzéknek ez a türelmetlen, „következményeiben kiszámíthatatlan” lépése azt jelentette, hogy „a horvát követek nem gyakorolhatták többé jogaikat”, azaz az alsótábla állásfoglalása nemzetiségüket sértette. Egyben azt is eredményezte, hogy a horvátok és az illírek mind közelebb kerültek egymáshoz: az illírek feladták radikális céljaikat s közeledtek a horvát konzervatív programhoz és a – most már a magyarok ellen hangolódó – bécsi kormányzathoz. A magyar ellenzékiek ezzel „a nemzetiségi kérdésben buzgalmukban túllöttek a célon”⁴⁴ – állapítja meg Miskolczy. (Azaz a történész 80 évvel az események után

43 *Miskolczy Gyula*: A horvát kérdés (1790–1847), i. m. 578–579. [Gr. Haller Ferenc a bécsi udvari szolgálatban felnőtt, hadi érdemekkel kitűnt főnemes; 1842–1846 között horvát bán, aki Metternich és a magyarok politikája között közvetített. Az első bán, aki az országgyűlésben – ráadásul az államnyelvről folyó magyar–horvát viták idején – magyarul szólal fel. Végül az udvar kénytelen elmozdítani (1845) a horvát rendek ellenállása miatt. Mindezt a magyar államnyelv győzelme (1844) után.]

44 Uo. 578–580. p.

gondolatban újrátjátssza a történelmet.) Megállapítása szerint így egy csapásra tönkretették azokat a kezdeti eredményeket, amelyeket a horvát nemzeti párt megbékítésében, valamint az illírek háttérbe szorításában a „józan konzervatívok” elértek. Kétségtelen: a tények, a források egyrészt hallatlan széles körű felhasználása, másrészt a következetes „kutatás”, hogy megtalálja a türelmes és türelmetlen (azaz elrontott) nemzetiségpolitikai koncepció történeti előzményeit, elvezetik a historikust a magyar nemzeti mozgalom egyik belső tragédiájának felismeréséhez: a nemzeti fejlődés legdinamikusabb ereje, a *köznemesei ellenzék romantikus nemzeteszemléje, türelmetlen nacionalizmusa révén óhatatlanul összeütközésbe került a más népek nemzeti ébredésével.* (Ahogy mi látjuk, mai szemmel, az akkori eseményeket.)

A történeti anyag és a korábbi történeti koncepciók újragondolása Miskolczyt nemcsak a nemesi vezetésű magyar nemzeti mozgalom belső – szerinte és szerintünk is –, tragikus ellentmondásainak felismeréséhez vezeti el, hanem a kor másik, a magyar történeti gondolkodásban szinte kulcskérdésnek számító „nemzet” és „társadalmi haladás” viszonyának kérdéséhez is. Ez magyarázza, hogy noha elemzéseinek utolsó, poentírozott láncszeme mindig a nemzeti, a nemzetiségi kérdés, gondolatvezetésében azonban – mind koncepciója első kifejtésében (Századok, 1924), mind „A kamarillá”-ban, mind a nagy összefoglalójában – nem egyszerűen a nemzeti kérdés, hanem a *társadalmi-politikai és a nemzeti program viszonya* az ugrópont.

Miskolczy értékeli a kor alapkérdését. Világosan kifejti, hogy a reformkor magyar nemességének két kérdést kellett volna megoldania: az *ország társadalmi átalakítását* és az országban jelentkező *nemzeti kérdést* („az államnak magyar jelleget adni”). Miskolczy szerint hiba volt, hogy a magyar köznemesei ellenzék a kettőt *egyszerre* kívánta megoldani. Az ugyanis, hogy Magyarországon „a polgárság gyenge volt és nem magyar, a parasztság is csak fele részben tartozott a magyarsághoz”, logikusan mutatta, hogy „a liberális jogrend nem egyengette volna szükségszerűleg a nemzeti állam útját”. Az is látszott, hogy az udvar „az arisztokratikus berendezkedés megtartását” és „a magyar nemesség nemzeti törekvéseit” is „a nemzetiségek védelmének útján” fogja ellensúlyozni. Mindez fel kellett volna, hogy hívja a nemesi ellenzék figyelmét arra, hogy „a két folyamatot időrendileg óvatosan” el kell különíteni egymástól, „s az arisztokratikus társadalmi rend [ez alatt Miskolczy a hűbériséget érti, melynek természetes támasza a nemesség – G. F.] túlsúlyát kihasználni arra, hogy az államnak magyar nemzeti jellegét biztosítsa”. Miután ez az „átalakulás” befejeződött, „lehetett volna logikusan áttérni a demokratizálásra”.⁴⁵ Azzal ugyanis, hogy mindkettőt egyszerre napirenden tartották, csak azt érték el, hogy a társadalmi követelések miatt szembekerültek az udvarral, a nemzeti törekvések pedig felsorakoztatták a nemzetiségeket az udvar oldalára. A helyes megoldást – és itt utalnunk kell ismét az 1840–1843 közötti helyzet Miskolczy-féle értékelésére, mondhatnánk: szinte idealizálására – a köz-

45 A horvát kérdés története, I. köt. 171. p.

nemesi ellenzékkel szemben a „józan konzervatív” politika jelentette volna.⁴⁶ Ez után és a nagy gazdasági reformok után – mely Széchenyi programja volt, amit 1843-ban Metternich is hajlandó volt támogatni – jöhetett volna csak sorra a társadalom demokratizálása, a liberálisok programjának társadalmi célkitűzése. Az ellenzék azonban sem a nemzeti, sem a társadalmi kérdések területén nem ismerte fel reálisan a magyarság helyzetét a vele együtt élő nemzetiségek között: a nemzeti kérdésben a radikális nyelvi programot akarta keresztülvinni, mely szembeállította a nemzetiségekkel, társadalmi vonatkozásban ugyanakkor „teoretikus álláspontra” helyezkedve megbuktatta azokat a reformokat, amelyeket az „ország gyengeségének” felszámolására a józan konzervatívok és a kormányzat be akartak vezetni.⁴⁷

Miskolczy nem veti el a társadalmi kérdések megoldásának szükségességét, hiszen többször maga is ír a hűbéri társadalom idejétmúltságáról. Csak – hogy Kölcsey annyit használt és sok irányban kihasznált sorait idézzük – a „haza és haladás” kérdésében a „haza” számára fontosabb, mint a „haladás”. Miskolczy nem egyszerűen a nemzetet helyezi mindenek elé s a társadalmi haladás kérdéseit ennek rendeli alá, hanem a nemzet érdekének szolgálata nála egyoldalúan, az 1920 utáni helyzethez simulva, a *haza területi egységének megóvását* – s amibe ő foglalja mindezt –, a „nemzeti cél” jelenti.

Itt térhetünk vissza Miskolczynak az elemzésünk kezdetén említett „vezérelvéhez”: a nemzeti történelemben a „nemzeti” és a „pártpolitikai” célokhoz, ez utóbbi értelmezéséhez, illetve a kettő viszonyához. Míg a nemzeti cél – mint korábban már említettük – a nemzet egészének érdekeit képviseli, felette áll társadalmi csoportokon, politikai irányzatokon, addig a pártpolitikai cél Miskolczy értelmezésében a nemzeten belül, a politikai életben mérkőző erők csak egyikének-másikának céljait takarja.

Pártpolitika és a nemzeti érdek szembekerülése

Aki csak saját pártjának politikáját követte, és ha e politika szempontjai nem estek egybe a „nemzeti cél” fogalmába összesített politikai programmal, az elmarasztalást kap Miskolczytól. (Ez: türelmes nemzetiségi politikával a horvátokat a magyar állam keretein belül tartani, szembeállítani őket az illírizmussal, vagyis a délszláv összefogással, ami majd 1920 után a jugoszláv hárommegy királyság létrejöttéhez vezetett.) Így érthetjük meg, hogy esetenként nemcsak hibáztatja a liberális ellenzéket a pártpolitikai célok követése miatt, hanem ha fellépésük az általa felvázolt nemzetiségpolitikai vonalba vágott, akkor dicséri is őket.⁴⁸ De

46 A horvát kérdés (1790–1847), i. m. 578. p.

47 A horvát kérdés története, I. köt. 171. p.; A horvát kérdés (1790–1847), i. m. 579. p.

48 A liberálisok dicséretére és politikájuk fenntartás nélküli elismerésére igen jó példa a már korábban említett „haladó magyarok-konzervatív horvátok” ellentétpárból adódó értékelés.

ugyanezen (tegyük hozzá, aktuális, tehát 1924–1927-ben kialakított) skálájú mérleg serpenyőjébe helyezi az 1840-es évek konzervatívjainak a politikáját is, és amennyiben náluk a saját konstrukciójától eltérő politikát lát, elmarasztalja őket is. (Könyvében a legerősebb kritikát a magyarországi horvát politika 1845 utáni vezetője, a konzervatív Apponyi György alkancellár kapja, aki a Horvát Nemzeti Párt radikális szárnyával, az „illírekkel” kezdett tárgyalásokba, hogy letörje a horvátországi liberális Magyar Pártot, mindezzel közjogi, azaz most már az ország területi egységét is érintő problémákat előidézve. S mindezt pártpolitikai – konzervatív kontra liberális pártpolitikai – érdekeket előtérbe helyezve.)

A saját értelmezésű – 1924–1927-ben kigondolt – nemzeti szempont ennyire központba helyezése Miskolczi értékelésében megmutatkozik abban, hogy a *saját maga utólag konstruálta „okos” nemzeti politika követelményét állítja fel normaként a reformkori politikai mozgalmak elé, és e szerint állítja csoportba hőseit*, miközben „újrajátssza a történelmet”. De megmutatkozik ez a „nemzeti szempont” abban is, hogy kimondja: *a nemzeti problematikát minden más, így a társadalmi-politikai kérdések elé is kellett volna helyeznie a magyar politikai vezetésnek*. Mindez bizonyítja, hogy Miskolczi nyilvánvalóan az 1919 utáni fejleményekből, a *történeti Magyarország szétesésének végiggondolásából* következően *a nemzeti, a nemzetiségi kérdés valamiféle „előrelátó” megoldását kívánta, kérte számon utólag a reformkor magyar nemességétől*. Ugyanekkor *e sajátos történetírói logika útjának mai rekonstruálása magyarázatot adhat számunkra arra is, hogy a nemzetit ennyire központba helyező álláspont miért vezet a társadalmi haladás kérdésének bizonyos fokú háttérbe szorításához*. Azaz: a nemzeti problematika sokkírózó hatása 1920 után hogyan sodorja a nemzeti történelmet végiggondoló historikust szinte visszatartatatlannul egy társadalmilag konzervatív álláspontra. A történelem „újrajátzsása” óhatatlanul vezet a „játékos” – a mai történész – utólagos, mai szempontból ítélkező „döntéseihez”...

Amikor ugyanis a magyar politikai vezetést a horvátokkal folytatott vitájában azzal az érveléssel védte, miszerint a horvátok egy maradi felfogást képviseltek, akkor szükségszerűen igen magasra emeli a magyar liberálisokat. Ez a magyar liberalizmus volt az a politikai irányzat, mondja, amely Szlavóniának az anyaországhoz közeledését az 1830-as évek elején elérte, a „liberalizmus felé haladó magyarok” kivívták Verőce és Szerém rokonszenvét (A horvát kérdés története, I. köt. 117. p.). „A liberalizmus jelszavai megkezdették a szlavonitáknál a múlt erőinek likvidálását [...] ezzel párhuzamosan megindult az anyaország és az utóbbiak között a világnézeti összesimulás folyamata is” (uo. 121. p.). Abban az esetben tehát, ahol a liberalizmus hatása, a liberálisok törekvése egybeesett a Miskolczi által kimondott „nemzeti céllal”, azaz az anyaország és a melléktartományok kapcsolatának erősítésével, ott Miskolczi minden további nélkül megdicséri a liberálisokat. Ugyanazt a programot azonban elmarasztalja a horvátországi Magyar Párt tárgyalásánál, mert szerinte a párt politikája ott a melléktartomány eltávolodásának irányába hatott.

Tudományos és tudományon kívüli tényezők a koncepcióalkotásban

Az eddig elmondottakban a konkrét történeti téma – a horvátkérdés – beállításán túl igyekeztünk megragadni néhány tény, összefüggést arra vonatkozóan, hogy a történetíró *témaválasztását, kérdésfeltevéseit és értékrendjét* hogyan befolyásolják az író korának társadalmi-politikai viszonyai, magának a *szerzőnek egyéni meggyőződése*, s hogy mindezek *miként érvényesülnek a történetírói munkában*, hogyan *keverednek, mozognak egy irányban vagy ellentétesen, a legszűkebb értelemben vett szaktudományos megfontolásokkal: a forrásbázis kérdésével, a forráskritikai felkészültséggel stb.* Azaz igyekeztünk a konkrét kérdések tárgyalásakor a történetíró gondolkodásának menetét, *koncepcióalkotásának* folyamatában szerephez jutó tényezőket elemezni. Szükségesnek tartottuk ezt azért is, mert e téren – mely végeredményben a történetírói képalkotás általános kérdéskörébe tartozik, s magában foglal többek között olyan, mindig aktuális problémát, mint a „miként historizál a történész?” kérdését – valamiféle általánosításhoz eljutni csakis a történetírói műhelyek sokirányú elemzésével lehetséges. (A hangsúly itt nemcsak a történetírói munka személyi motívumainak felszínre hozásán van, hanem a többi műhellyel történő egybevetésen is.)

Miskolczi történetírói gondolkodására az eddigiekben tett megjegyzéseinket azonban ki kell egészítenünk egy általánosabb irányú, a történetírói gondolkodás mindenkor historizáló jellegére vonatkozó megállapítással.

Azt láthattuk, hogy Miskolczi, mint annyi más kortársa és kollégája, a kutatott téma végiggondolásában az 1919 után kialakult helyzetből indult ki. Ez nála elsősorban egy szaktudományos igényben (a téma dualizmus kori publicisztikai irodalmát meghaladni, a nemzetiségi kérdés tárgyalását szakkérdésként kezelni) és a kérdés esztétikortörténeti újragondolásában jelentkezett. Miskolczi valóban törekedett arra, hogy *a történelemből következtetéseket vonjon le jelenére*.⁴⁹ A következők nem a megtörtént történelemből a jelenben követendő programra szól, hanem egy – sajnos – *soha nem létezett álláspont keresésére* a múltban. És annak kikövetkeztetésére: *mit kellett volna az 1840-es évek szereplőinek tenniük, hogy elkerülhető legyen az összeomlás 75 évvel később, 1918-ban*. Vagyis: a magyarságnak türelmes nemzetiségi politikát kellett volna folytatnia (amit sohasem folytattak), s a nemzetiségi kérdést fontosságában a társadalmi-politikai problémák elé kellett volna helyeznie. (Amely tematikai „sorrendbe állítás” annak idején a gyakorlatban nem létezett.) A történelem utólagos újrajátzásának indítéka, mint láthattuk, a történeti Magyarország felbomlása okainak keresése. Ami nagyon is a történetíró jelenéhez kötődik. Mint ahogy a cél is – megtalálni azt a pontot, ahol még volt lehetőség, utolsó alkalom a horvátok és magyarok egy államkeretben tartására – a *történeti Magyarország szétesése nélkül sohasem fogalmazódik meg hazai törté-*

⁴⁹ Miskolczi az „aktualitást” a történeti munka dicsérendő tulajdonságának tartotta. (Vö. erre Steier Lajos: Beniczky Lajos [...] visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-i szabadságharcról és a tót mozgalomról. Ism.: *Miskolczi Gyula*. Századok, 1925/7–8:298. p.)

netíró fejében. Az tehát, hogy Miskolczi eljut az 1840 és 1843 közötti időszakhoz, egész történetírói gondolkodásában kétségtelenül egy – hogy ismét a német historizmus kategóriáját alkalmazzuk – történetpolitikai mozzanat. És tegyük hozzá: aki egy kérdésnek a jelenig húzódó történetét akarja feldolgozni, annak – már csak a szerkezeti-logikai szempontok miatt is – végig kell gondolni a kérdés helyét is az egész nemzeti történelemben. Miskolczi a maga sajátos módján tette meg ezt.

Sajnos Miskolczi nem írta meg a horvátkérdés *reformkor utáni* történetét, noha erre vonatkozóan nagy anyaggyűjtést végzett.⁵⁰ Felfogását azonban mégis rekonstruálni tudjuk levelezése alapján.

Thim Józseffel, a délszláv kérdés másik kutatójával, a szerbek történetírójával folytatott levélváltása az 1920-as évek kezdetétől jó kollegiális viszonyt, ugyanakkor bizonyos felfogásbeli különbséget is tükröz. Nemcsak annyiban, hogy a dualista korszak nemzetiségpolitikája Miskolczi számára történeti anyag, Thim számára pedig megélt élmény volt, ami gondolkodásában, érzésvilágában mély nyomot hagyott. De különbség mutatkozik kettejük felfogásában, amikor értékelik a századelő nemzetiségpolitikáját, mindenekelőtt a szerbekkel szemben engedékeny magyar nemzetiségpolitika irányvonalát. Míg ugyanis e (liberális) politika képviselőjének, a szabadelvű Tiszához közel álló Khuen-Hédervárynak és politikai koncepciójának, mint arra már korábban is utaltunk, Thim József szinte élete végéig híve maradt, addig azt Miskolczi – továbbgondolva reformkori stúdiumainak tanulságait – éppen a történeti Magyarország felbomlása szempontjából, elhibázottnak tartja.⁵¹

Miskolczi (korábbi munkáinak téziseit megismételve) kifejti – Thimmel vitatkozva –, hogy téves lenne az illírizmussal azonosítani a horvát nemzeti mozgalmat, mert az csak Bécs előtt igyekezett magát olyanként feltüntetni. De „az illírek hajlandók lettek volna elfogadni a szerb nyelv után a cirill írást is, sőt a vallási differenciákat is elhanyagolhatónak vélték”, csak hogy az összes délszláv pánszláv alapon történő egyesítése megtörténhessék. A bennük „megnyilatkozó pánszláv törekvéseket nem pártolta egy magyar kormány sem a viszonyok ismerete alapján”. „Más volt a helyzet – játssza ismét újra a történelmet, immáron a 19. században is – 1868 után, amikor Starčević tényleg tiszta horvát nemzeti programot

50 A horvát kérdés története, I. köt. Előszó 2. p. Itt Miskolczi egy sorozatról beszél, amelynek darabjai lennének az 1848-as „szakítás”, az 1861. évi tartománygyűlés, az 1868-as horvát-magyar kiegyezés „... esetleg még a délszláv gondolat hatása alatt jelentkező politikai mozgalmak irományainak” kiadása.

51 Miskolczi közvetlenül Bécsbe kerülése után Károlyi tanácsára ismerkedik meg az akkor még az intézettől függetlenül kutató Thim Józseffel (OL BMTI III. Károlyi Árpád jelentése). Miután Miskolczi feladata a horvátkérdés történetére szűkült, s Thim a szerbek történetét már elkezdte feldolgozni, a jól felkészült levéltáros láthatóan több esetben is kisegíti Thimet, s ugyanakkor tanácsokat is kér tőle (Miskolczi Gyula–Thim József, 1922. okt. 25.; 1924. jún. 10. MTAKK Ms 4848/663, 664). [Thim működésére s Khuen-Hédervárynak a szerbeket megértéssel kezelő politikájára vö. e kötetben: „A szerbekérdés és Thim József” c. fejezetet.]

állított fel, azt a programot *kellett volna* valamiképpen kiegyeztetni a magyar állásponttal, esetleg áldozatok árán is, mert ez tényleg horvát, sőt nagyhorvát volt, s magában hordotta a szerb (illetve pánszerb) iránnyal való összeütközés csírát.” (Azaz „*kellett volna*”).

Ahogy Miskolczi az 1840-es években találta meg az „alkotmányos” horvátok és a magyar nemzeti mozgalom magyar államkeretben való békés együttélésének egyetlen lehetőségét, úgy a 19. század második felének magyar nemzeti politikájában ő egyetlen okos választási lehetőséget lát: a Horvát Jogpárttal, illetve később Nemzeti Párttal való kiegyezést. S ahogy ezt a reformkorban a magyarság (azaz a történeti Magyarország) fő ellenségei, az illírek kizsorításának feltételeként mondja, úgy a dualizmus korában is a fő kérdésnek ő a szerb–horvát (azaz az illírismus alapját képező) irányzat letörését tartotta. „Az illírismus folytatása a jugoszlavensztvo, ezekkel megegyezni annyit tett volna, mint a jugoszláv államot előkészíteni. A Starčević-, illetve Frank-párt ellenben dinasztia- és monarchiahű volt, s ügyes politikával kitűnően lehetett volna alatta tömöríteni a horvátokat a szerbek ellen.”⁵²

És a történetírói továbbgondolás – ha akarja a történetíró, ha nem – azonnal kapcsolódást vagy kritikai hozzáállást jelent a közvetlen előzményekhez is. Ez a továbbgondolás viszi ugyanis Miskolczyt arra, hogy – saját logikájának megfelelően – a századelő politikai irányzatai közül ne a Munkapárt és Tisza István, a horvátkérdésben pedig Khuen-Héderváry politikáját igenelje, hanem sokkal inkább Andrássy Gyuláék vonalát. Ez a vonal a kiegyezéssel konstrukcióban hajlandó bizonyos közjogi engedményeket is tenni a horvátoknak. Felfigyel a horvát és a szerb–horvát irányzat közötti különbségre, s ebből a szempontból kétségtelenül messzebbblátónak bizonyult a korabeli hivatalos nemzetiségpolitikán belül, mint a Munkapárt. Miskolczi, aki ismeri Andrássy publicistájának, Bajza Józsefnek a horvátkérdésről írt cikkei, most a reformkori „okos nacionalizmus” folytatóját találja meg e politikában.⁵³

Miskolczi gondolatmenetének logikája szerint a *történetírónak fel kell kutatnia a jelenben is aktuális kérdések eredetét*; az ő esetében feltárni: mikor, hol adódott az *utolsó lehetőség* a „katasztrófa” megelőzésére. Ennek elemzése után, *ebből bontani ki a jelenhez továbbvezető szálakat*. Azzal, hogy a történetírói ítéletalkotás – bármennyire szaktörténeti minőségű elvégzett teljesítmény is – végeredményben „konstrukció”, láthatóan maga Miskolczi is tisztában volt. Fejtegetése végén azt írja Thimnek – akiről jól tudta, hogy más szemzőből nézte a horvátországi nemzetiségpolitikát –: „*Amit mi csinálunk, világos konstrukció, az akkori nemzedékek egészen más színben látták a dolgokat.*” (Kiemelés tőlem – G. F.)

52 Miskolczi Gyula–Thim József, Bécs, 1936. júl. 13. MTAKK Ms 4848/665.

53 [Andrássy Gyula felfogásáról, hatásáról a bécsi magyarok, Székfi Gyula felfogására vö. e kötetben: „Történetíró, jelenkor, interpretáció. Székfi Gyula »A magyar állam életrajza«” c. tanulmányban.]

A „konstrukció”, a történeti koncepcióalkotás szubjektivitásának felismerése az, ami árulkodik arról, hogy Miskolcynak a korábban tárgyalt szerzőinknél (Steier, Thim) sokkal pontosabban körülhatárolt elképzelése volt a *történetírói munka korhoz kötöttségéről s elhelyezkedéséről a társadalmi-politikai nézetek között*. De az, hogy Miskolczy ezt a konstrukciót, a horvátkérdés történetét a jelentől visszakövetve az első nemzeti konfliktusig valóban felépítette, s hogy első részének, reformkori szakaszának kidolgozását e konstrukcióra alapozta, az azt is mutatja, hogy ő *vállalja az utólagos „konstrukció” szükségét, látja elkerülhetetlen voltát a történetírói munkában*. Ő már szakképzett, jól iskolázott és – Steiertől, Thimtől eltérően – tudatos historikus, aki saját történeti munkájának jellegét is igyekszik végiggondolni. Ebből is származik, hogy mindazt, ami a történész gondolkodásának társadalmi kötöttségeiből Steier és Thim munkáiban érvényesül – anélkül, hogy bármelyikük is tisztában lenne következtetései, értékelései jelenük társadalmi felfogásából származtatóságával –, Miskolczy világosan megfogalmazza akkor, amikor a történelemben a „nemzeti” és a „politikai” célokról beszél, s amikor munkájában az ún. nemzeti célok követését tartja hősei érték-mérőjének. És történetírói konstrukciójának – ami nála az események valós leírása és elképzelt újrajátszása hőseivel – központi magva ez a „nemzeti” cél lesz.

A kérdés a horvátok kiszakadását, illetve a történeti Magyarország felbomlását illetően most már csak az, hogy ez a sajátos történetírói logika, ez a cizelláltan kimunkált historizáló gondolatmenet vajon mennyire esik vagy eshetett egybe a megtörtént „történelem logikájával”? Vajon azon túl, hogy az események másként következtek be – s a Miskolczy történeti értékítélete mögött feltárt történetpolitikai koncepció nem más csupán, mint egy eleve „ha így lett volna” történeti hipotézis-rendszer tetszetős konstrukciója –, *mennyire volt valóban adva ez a választási lehetőség a 19. században?* A mi kérdésünk éppen ez: vajon feltette-e a történelem úgy a kérdéseket a magyar és a horvát nemzeti mozgalom vezetői, valamint Bécs számára akár 1843–1844-ben, akár később, ahogy ezt Miskolczy elképzelte? (A mi ismereteink szerint: nem... A historiográfusnak is el kell árulnia saját értékelésének alapjait, a maga ismereteit...)

A „történelem” és a „történész” kérdésállításának viszonyáról

A válasz kétségtelenül elmarasztaló Miskolczy történetírói konstrukciójára és konstrukcióalkotási módjára nézve is.

Az egyik ok, ami hátráltatta Miskolczy történetírói gondolkodásának, konstrukcióépítésének közelhozását a valóságos történeti folyamatokhoz, az egy, a forrásadottságokkal is összefüggő *szemléleti kérdés*. A bécsi levéltárosok nagy erénye, hogy ugyanis betekintheztek a politikai döntések mechanizmusaiba, az ország, illetve a birodalom sorsát igazgató udvari adminisztráció legbelső rejtelmeibe, egy bizonyos fokon már gátjává is vált a történeti megismerésnek. A Staatsrat vagy a Staatskonferenz üléseiről fennmaradt aktákban Miskolczy például

remek fejtegetéseket olvashatott a horvátkérdés, illetve a nemzeti mozgalmak kezeléséről. (A mai történész számára is magukkal ragadó fejtegetések...) A Habsburg-bürokrácia kétségtelenül képzett udvari tisztviselőinek okfejtései, érvrendszerei az őket maga előtt látó, kicsiny intrikákba is betekintő történész számára könnyen korlátozhatta a kérdésfeltevést a „kinek volt igaza?” félrevezető eldöntésére. Félrevezető, mert a Hofratok szájából elhangzó fejtegetések politikai indokoltága elfeledtette (felejteti) a korábbi politikai döntések felett értékítéletet kimondó történésszel, hogy noha az illető tanácsos vagy éppen Metternich eszmefuttatásai az udvari politika és a kormányzat szintjén valóban szellemesek, sőt a maguk módján végiggondoltak voltak, de olyan udvari politikusok érvelései, logikai riposztjai, akik nem értették sem a horvát, sem a magyar nemzeti fejlődés egészét, annak társadalmi-kulturális tényezőiben gyökerező voltát. (Ahogy mi másfél száz esztendővel később, tucatnyi, azóta kelt történeti elemzésből már valamivel „többet tudunk”.) Vagy ha értették is, az ő szempontrendszerükben a politika mindig megmaradt a kormányzati eszközök, az adminisztráció szintjén. (Ahogy ezt éppen a nemzeti kérdés „mozgalomszerű” felszínre törése bizonyította szerintünk és bizonyíthatta a nemzeti kérdés kutatója számára.) Márpedig a nemzeti kérdések historikusa 1919 után éppen azzal az igénnyel nyúlt a 19. század első felének forrásaihoz, hogy azokból a nemzeti éledésre, a nemzeti küzdelmekre találjon kiindulópontokat s következtetéseihez tényanyagot.

A másik, a forrásbázishoz, forrásadottságokhoz kapcsolódó ok, hogy Miskolczy a szó legszorosabb értelmében vett *politikátörténész* volt. Politikátörténész, aki noha remekül tud kérdezni a legátfogóbb, egy nemzet, egy ország sorsát valóban formáló, alakító történeti helyzetekre, ezeket azonban mindig a politikai döntések szintjén próbálja megválaszolni. Politikusok hagyatékában, a bürokráciában kitermelt aktacsomók alapján vizsgál olyan tényeket, történelmi folyamatokat, amelyek – ma már így látjuk – sokkal mélyebb: gazdaság-, társadalom- és kultúr-történeti tényezőkre vezethetők vissza. Azt hiszi, hogyha 1843–1844-ben másként foglalt állást az országgyűlés a nyelv kérdésében, akkor a horvát rendek felhagynak követeléseikkel, hogy akkor továbbra is tartható lett volna a – Miskolczy által egyébként szépen elemzett – metternichi egyensúlyrendszer. Ahogy Miskolczy, a trianoni sokkot átélő konzervatív középosztálybeli történetíró nem értette, nem érthette meg a történeti Magyarország összeomlásának valós társadalmi-gazdasági okait, a nemzeti-nemzetiségi válság hirtelen támadt előidézőit, úgy Miskolczy, a mégoly kiválóan képzett és erős logikájú történész sem értette meg a 19. század első felében ható, a nemzeti fejlődés politikai, felszíni jelenségeit alakító társadalmi-gazdasági folyamatok súlyát.

Ha mármost arra gondolunk, amit korábban, Thim történetírásáról szólva mondtunk a történetíró „politizálásáról”, illetve az állam és apparátusának helyéről a korabeli közfelfogásban, akkor bizonyos rokoníthatóságot találhatunk a dualizmus korában „állami célok és történetíró”, valamint az 1919 utáni időszakban „nemzeti célok és történetíró” viszonyában. Ahogy a *dualizmus kori közgondolkodásban az állam működésében való részvétel, a céljai elérése érdekében való*

feladatvállalás valamiféle felülemelkedést jelentett a napi politikán, úgy most, 1920 után a nemzeti célok tűnnek fel az értelmiségi-hivatalnoki réteg előtt olyanoknak, amelyek nem kapcsolódnak valamelyik társadalmi osztályhoz, politikai csoportosuláshoz, a kormányok politikájához, hanem mindezek felett mint valami társadalmi (nemzeti) összérdek megtestesülései állnak, s amelyeket szolgálni a legtermészetesebb kötelesség. S ez a felfogás megtalálható a két világháború valamennyi történetírójának gondolkodásában, s lényegében ez volt az az alapelv, melyen a kor történetírásának társadalmi-politikai aktivitása nyugodott. A nemzeti célok – amelyek sorában, mint Miskolczynál már láthattuk, a területi integritás kérdése az első helyen állott, más történetírónál azután gazdagodott még a fogalomkör – szolgálata akár az intézményekben, akár az írói tevékenységgel, nem minősült a szaktudománnyal összeférhetetlennek tekintett politizálásnak.

Fejezet az 1975. novemberben megvédett kandidátusi disszertációból („Történettudomány és történetpolitikai koncepció. Fejezetek történetírás és politika kapcsolatából a magyar polgári történetírás 20. századi történetében”, 519 p.).

Megjelent: Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Bp., 1980. 57–86. p.

[A tanulmányt rövidítve adjuk közre. – A szerk.]

KONZERVATÍV REFORM – KULTÚRPOLITIKA

Gróf Klebelsberg konzervatív reformeszméi
(1989. július)*

KULTÚRPOLITIKA 1920-BAN, 1989-BEN: SZAKSZERŰSÉG, REFORM
1989: lebontani a szovjet rendszert • 1989: építeni a polgári rendszert • „A Gróf” • A polgári kibontakozás, 1867–1920 • Új polgári középosztály
A HÁROM REFORM MAGYARORSZÁGON, 1880–1930 Az ipari reformterv • Az agrárviszonyok modernizálása • A kultúra reformterve • Konzervatív reform – neonacionalizmus
A FORRADALOM – BETEGSÉGTÜNET
DOKUMENTUMOK – 1928: Klebelsberg a neonacionalizmusról • 1928: Klebelsberg a realpolitikáról, neonacionalizmusról

Magyarország utóbbi százesztendő történetének rövid összefoglalásán dolgoztam immár két éve, meg-megszakítva a munkát, amikor az Európa Könyvkiadó megkeresett a kéréssel: állítsak össze dokumentumkötetet gróf Klebelsberg Kuno írásából. Ne csak azt lássa a magyar olvasó, amire a dogmatikus korszak történeti irodalma annyit hivatkozott, hogy ugyanis Klebelsberg az „ellenforradalmi neonacionalizmus” ideológusa volt, hanem lássa azt is, amit az új miniszter (1989) már korábbi tanulmányaiban megállapít, majd politikai beszédeiben felidéz: „a Gróf” a trianoni Magyarország kultúrpolitikájának nagy formátumú teoretikusa, rendkívüli lényeglátással megáldott egyénisége volt, aki páratlan szervezőkészségével – igaz, egy igen jó, a Monarchiából örökölt szakapparátussal – miniszterségének tíz éve alatt irányt adó intézkedéseket, alapozásokat tett a tudomány, a felsőoktatás, a népiskolai oktatás, az iskolán kívüli népművelés területén. Ezt a feladatot – éppen betegszabadságra kényszerítve élek – elvállaltam. Elkészítettem a szövegmagyarázó jegyzeteket, s kezdtem írni az 1922–1931 közötti korszak kultúrpolitikájának rajzát. (Évtizede tanítom – előadásban, szemináriumon – a budapesti tudományegyetemen.) A mind bővebb terjedelmű kéziratot azonban félbehagytam. Rá kellett jönnöm, hogy a dokumentumkötet bevezetőjében az

* [Glatz Ferenc művelődési miniszterségének első napjaiban a miniszteri dolgozósobájából az íróasztal mellől a Lenin-szobrot kivitette, s a falra Eötvös József, Trefort Ágoston és Klebelsberg Kuno miniszterelődei fényképeit rakatta. Hozzáférhetővé akarta tenni a szegedi Földalmi templom kriptájában – amely az 1950-es évek óta nem volt látogatható állapotban – Klebelsberg nyughelyét. 1989. július 5-én, szegedi tárgyalásakor – Gyulay Endre szegedcsanádi püspökkel előre egyeztetve – kinyitatta a kriptát a sajtó nyilvánossága előtt. (Az újjáépített kriptát 1991. március 18-án szentelték fel.) A Gondolat Kiadó felkérte egy Klebelsberg-életrajz írására. Glatz egy Klebelsberg dokumentumkötet összeállítását és bevezető tanulmány írását vállalta. A kötet elkészült, s 1990 tavaszán megjelent (Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai, 1917–1932). – A szerk.]

olvasónak nem erre van szüksége, hanem sokkal inkább egy áttekintésre. Áttekintésre arról, hogy a Klebelsberg megfogalmazta programmegnyilatkozások, majd a program egy részének megvalósulása hogyan illeszkedik Magyarország újabb kori történetébe.

KULTÚRPOLITIKA 1920-BAN, 1989-BEN: SZAKSZERŰSÉG, REFORM

A magyarországi történetírás – s következésképpen a tankönyvirodalom is – a legújabb kor történetének tengelyébe a *forradalmak történetét* helyezte. Így a forradalom–ellenforradalom „dialektikus ellentéte” emberek tevékenységének, mozgalmak céljainak, kormányok politikájának, sőt gazdasági akcióknak is mércéje lett. Vajon nem ez a rossz viszonyítási szempont az oka, hogy az újkori, a modern Magyarország kialakulásának bemutatásakor annyi egyéni, társadalmi alkotás – mind az egyszerű emberek, mind az uralkodó politikai rendszert működtetők fardozásáig oly sok minden – kimarad? E „dialektikus egységbe” nem fér bele a köz-kórházak, a közlekedési infrastruktúra létesítése, a helyi iskola- és egyetalapítások, az iparkodó polgár takarékpénztári, pénzintézeti, kereskedelmi ügyletei, a vállalkozó paraszt és munkás feltörekvési szándéka. Hiszen ezek alig szoríthatók a „forradalom–ellenforradalom” Prokrusztész-ágyába. De vajon nem emiatt válik-e szintéziseinkben a „gazdaság”, a „kultúra” amolyan odabiggyesztett fejezetté? Hiszen ezek sem illeszthetők a „forradalmi tengely”-hez. Évek óta foglalkoztatott ez az ellentmondás, több előadásban kíséreltem meg a feloldását. Elővettem tehát a készülő magyar történeti szintézishez írott vázlatomat, és Klebelsberg beszédeinek, gondolatainak, mondatainak magyarázatoként a könyvhöz igazítottam. Ez a „bevezető” talán megvilágíthatja azt a problematikát, ami Klebelsberg mint politikust foglalkoztatta: a kultúra nemzeti hasznosságát.

1989: lebontani a szovjet rendszert

Most, 1989 júliusában egészen más periódusban él a magyar kultúrpolitika, mint 1920 után. Most le kell bontani a szovjet típusú államberendezkedés részeként kiépített kultúrpolitikai rendszert. Meg kell határozni ezen idejétmúlt rendszer legfőbb ismérveit: ellenőrzés, elzárkózás, állami paternalizmus stb.; meg kell határozni az átépítéshez a követendő célrendszert: szerintünk az európai szociális típusú jóléti államok alapján számba kell venni az ország leromlott gazdasági állapotát, a társadalom szerkezetét, és megjelölni az első lépéseket e sokéves, perspektivikus programhoz. (Nem is szólva az új típusú államépítkezéshez szükséges új típusú szakadminisztráció kialakításáról! Évek munkája, önmagában!)

Rombolni könnyű, különösen a nagyhangú korszakokban. Építkezni – hisz ez tervszerűséget kíván – nehéz. De rombolni, építkezési elképzelések nélkül – felelőtlenség. A kultúrpolitikára ez fokozottan érvényes. A politikusok gyakran

elfelejtik, hogy intézkedéseik nyomán gyermekes anyák, apák sorsa változik. A kultúrpolitikus felelőssége még nagyobb: ő a gyermekek sorsáról „rendelkezik”. E területen tehát jobban megkívántatik a szakszerűség, mint bárhol másutt. Ez pedig nem pártpolitika, pártharcok kérdése. Ilyen harcok közepette ugyanis a szakszerűségnek, különösen a kultúrpolitikának, nincs élettere.

1989: építeni a polgári rendszert

Miben áll akkor a kultúra adminisztratív vezetésében a „politikum”? Nos, nem a párttaktikák ügyes eligazításában. A politikum a mi szakmánkban a társadalom igényeinek és érdekeinek pontos meghatározása. Ennek érdekében szakszerűségünket vetjük be és használjuk fel. A mai kultúrpolitikus (1989 júliusában), mint szakember, gondolkodásának tengelyébe egy liberális, az egyén választási lehetőségét szolgáló iskolapolitikát állít, olyat, amelyben fel kell adnunk az állami iskolamonopóliumot,¹ ahonnan ki kell üznünk a pártideológiát,² de amely szilárd nemzeti alaptudást ad,³ és a rendszeren belül szigorú. Szigorú, azaz: demokratikus, mivel biztosítja mindenki számára az esélyegyenlőséget. (Már annak, aki az iskolában akar, munkája révén, boldogulni.) A mai kultúrpolitika radikálisan liberalizálni kívánja a művészeti alkotás lehetőségét, leépíteni ellenőrző,⁴ álságosan

1 Ezért készítjük elő az új oktatási törvényt. [A miniszter 1989. szeptember 2-án, a Fasori evangélikus gimnáziumban tartott országos tanévnyitó beszédében – a tévé nyilvánossága előtt – jelentette be az új, az állami iskolaalapítási monopóliumot feltörő oktatási törvény előkészítését. Az Országgyűlés 1990. március 1-jén fogadta el az 1985. évi oktatási törvényt módosító 1990. évi XXIII. törvényt. (A szaktárcának ugyanis a – „négyigenes népszavazás” miatt – márciusra előrehozott választások miatt a teljesen új oktatási törvény előkészítését fel kellett függesztenie.) A törvénymódosítás nyomán megszűnt az állam iskolalétesítési monopóliuma, a tantervekből kiiktatták a pártideológiát; nőtt az oktatási intézmények önállósága; a 4 osztályos mellett lehetőség nyílt a 8 osztályos gimnáziumok létesítésére stb.]

2 A marxizmus–leninizmus tárgyainak leépítése és modern társadalomtudományos tárgyakkal (Magyarország 20. századi történelme, szociológia, politikatudomány stb.) felcserélése folyamatban van. [1989. június 1.–szeptember 30. között a felsőoktatási intézményekben a marxizmus–leninizmus, illetve a tudományos szocializmus tanszékek leépítése, átszervezése megtörtént.]

3 [1989. november 13. Az Országgyűlés Kulturális Bizottsága a sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskolán tartott kihelyezett ülésén Glatz Ferenc művelődési miniszter ismertette a készülő új oktatási törvény koncepcióját, melynek része a „nemzeti alaptanterv” elkészítése. Ez az állami, egyházi, magán- és közösségi iskolákban egyaránt mérce kíván lenni, és biztosítani az átjárhatóságot a különböző fenntartók által működtetett iskolák között. A NAT munkálatai a minisztériumban 1990 tavaszán befejeződtek. 1990. május 7-én már az Országos Oktatáskutató Intézetben sajtótájékoztatót számoltak be a munka állásáról, május 24–26-án pedig Székesfehérváron került sor „a magyar közoktatás és pedagógia megújítása fundamentumának” szánt nemzeti alaptanterv első fogalmazványának vitájára.]

4 A cenzúra feloldása megtörtént, és készül a levéltári kutatást nyugati mintára átszabó jogszabály. [1989. június 8-i sajtótájékoztatót jelentették be a cenzúra eltörlését. A művelődési

„társadalmasító”, valójában az egyéni alkotószellem fölé emelt intézményeket, ezzel oldani kívánja a céhszerűséget, és segíteni a művészeti alkotótehetség kibontakozását. Egész más célok ezek, mint amelyek az 1920-as évek kultúrpolitikáját vezették.

Mi hát az azonos a két gondolatrendszerben? Az *építkezés* a nemzet európai szerepének felmérési igénye. És még valami: a hit a kultúra társadalomépítő, emberformáló voltában.

Így adjuk az olvasó kezébe gr. Klebelsberg Kuno írásait és a bevezetést az újkori magyar történelem három nagy reformpolitikai hullámáról. A harmadik hullám: a kultúráé, vezető helyén gr. Klebelsberg Kunóval.

„A Gróf”

Gróf Klebelsberg Kuno 1875-ben született az Arad megyei Magyarpécskán. Apja osztrák hivatalnok-katonatiszti arisztokrata, anyja magyar köznemesi család sarja. Gimnáziumi tanulmányait a székesfehérvári cisztereknél végzi, majd rövid ideig a bécsűjhelyi katonai akadémia növendéke. Jogi tanulmányait Budapesten, Berlinben, Münchenben és Párizsban folytatja. Miniszterelnökségi fogalmazóként indul a hivatali pályán, később Tisza István első kormányában, majd Wekerle mellett miniszterelnökségi államtitkár. Elsősorban a nemzetiségi ügyekkel foglalkozik. 1910–1913 között közigazgatási bíró, majd 1914-től vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkár. Ezután ismét Tisza szűkebb környezetében tevékenykedik: 1917-től miniszterelnökségi adminisztratív államtitkár. A forradalmak alatt bujkálni kényszerül, majd Bethlennel együtt szervezi a kormánypártot. 1920-ban Sopron képviselőjeként legitimista programmal bekerül a nemzetgyűlésbe. 1921. december 3-ától 1922. június 16-ig a Bethlen-kormány belügyminisztere, 1922. június 16-tól 1931. augusztus 24-ig kultuszminiszter. 1926-ban Szeged országgyűlési képviselőjévé választják. Politikai tevékenysége mellett számos tudományos egyesület elnöke, szervezője. (1916-ban nagy része volt a Konstantinápolyi Tudományos Intézet létrehozásában; 1917. február 16-án választották a Magyar

miniszter hangsúlyozta: elsősorban a politikai jellegű korlátok feloldásáról van szó, s nem arról, hogy a „szennykultúrának” utat engedjenek. A Minisztertanács – a művelődési miniszter előterjesztésére – 58/1989. (VI. 15.) MT sz. rendelettel módosította a könyvkiadásra, illetve a sajtótermékekre, filmre, zeneművekre, grafikákra stb. vonatkozó 1986. évi sajtótörvény végrehajtási rendeletét. 1989. július 1-jétől az engedélyezési eljárást – kivéve a helyi rádió- és tévéstúdiók alapítását – a Minisztertanács Hivatalához történő bejelentési kötelezettség váltotta fel. Az időszaki lapok nyilvántartásba vételét 1989 novemberében átvette a Művelődési Minisztérium. 1990. január 31-én pedig az Országgyűlés az 1986. évi II. sajtótörvényt módosítva (1990. évi XI. törvény) minden természetes és jogi személyre, társaságra kiterjesztette a lap- és helyi stúdióalapítás jogát. – A 118/1989. (XI. 22.) MT sz. rendelet a közgyűjteményekben (általános és állami szaklevéltárakban, múzeumokban, közkönyvtárakban és a Magyar Filmintézetben) folytatható kutatások esetén mindenki számára betekinthetővé tette a 30 évnél régebbi levéltári anyagokat.]

Történelmi Társulat elnökévé.) Műveltsége, szakértelme rendkívüli munkaintenzitással párosult. Személyével kapcsolatban valaki tréfásan „mozgó minisztérium”-ról beszélt.

1932. október 11-én hirtelen szívroham végzett az alföldi útja során szerzett paratífuszban meggyengült szervezetével.

A következőkben „a Gróf” – ahogy társaságokban nevezték a kimondhatatlan nevű minisztert – írásából, beszédeiből adunk közre szövegeket. Előtte azonban röviden áttekintjük, hogy Klebelsberg eszmerendszere s az általa hirdetett, képviselt „konzervatív reform” hol helyezkedik el az újkori magyar történelemben, s hogyan értelmezhető a szövegekből élénk társulói politikai-ideológiai-kultúrpolitikai program társadalmi jellege.

A polgári kibontakozás, 1867–1920

Magyarország az 1867. évi kiegyezés után gyors kapitalista fejlődésnek indult. Történetírásunk pontos adatokat sorol fel arról, hogy a politikai konszolidáció már 1867 után, az 1870-es években kezdte rendbe hozni a közösségi élet ügyintézésének kereteit, miként vonzotta a tőkét az országba, növelte a vállalkozások számát az iparban, kereskedelemben és a mezőgazdaságban, vidéken hogyan indult meg a jobbágyfelszabadítás (1848, 1853), majd az ország iparosodásának hatására a paraszti gazdálkodás, az élelmiszer-termelés üzemeinek átalakulása, piacosodása és egyúttal a vidéki munkaerő elvándorlása is a városi-ipari térségek irányába. Az ország lakosságának hétköznapijai, az utcák képe, az emberek életviszonyai azután az 1880-as évekre átalakultak.⁵

Sajátos és véletlennek látszó egybeesés: az ország politikai intézményrendszerének modernizálódása, polgárosodása Magyarországon egybeesik az európai ipari-technikai forradalom második szakaszának kibontakozásával. Arról beszélünk: a vasmegmunkálás technikája, a gőzenergia, a gép tömegessé válása mind a termelésben (ipar, mezőgazdaság), mind a közlekedésben, a vasútépítési programok átalakítják a termelés üzemformáit (gyár a városban, gépesített nagy- és középbirtok vidéken), a településszerkezetet, majd a társas élet egész rendjét. Ezekben az évtizedekben, 1867–1890 között születik meg a polgári Magyarország: a maga modern államigazgatási-szakigazgatási rendjével, amely éppen az ipari-technikai forradalom vívmányainak segítségével, a vasút-, út-, piac- és postahálózatával átfogja a hatalmas és földrajzilag igen széttagolt államterületet. A „történelmi Magyarország”, ez a Kárpát-medence egészére kiterjedő államigazgatási

⁵ A polgárosodás, az állami élet és a gazdaság fejlődésének sokrétű összefoglalását adja a tízkötetes Magyarország története VI. kötete (szerk. Kovács Endre és Katus László. Bp., 1979.), továbbá VII. kötete (szerk. Hanák Péter és Mucsi Ferenc. Bp., 1978.). Ezekben a gazdasági ágazatokat Katus László, Orosz István, Szabad György és Vörös Antal tárgyalja. Az 1848 és 1918 közötti problémákra vonatkozó terjedelmes irodalomból a gazdasági növekedésre vö. még Eckhart Ferenc: A magyar közgazdaság száz éve 1841–1941 (Bp., 1943.).

egység gazdálkodásában és településszerkezetében, munkaszervezetében korszerű nagytérsséggé épül ki. Ami együtt jár a mindennapi élet, a települések, házak, az eszközök kultúra, a hétköznapi átalakulásával. (Európát is – mint közismert – az ipari tömegcikk-sorozatgyártás az 1880-as években árasztja el.) Az összefoglaló történeti munka az országot jellemezve beszél arról: 1884 és 1913 között például az erőgépek lőerő-teljesítménye 700%-kal növekszik, a felhasznált energiában 1884-ben még 50% a vízi energia, 1913-ban pedig már csak 7%. Majd a század végén megjelenik a gőzturbina mint gépmeghajtó erőforrás, és megjelennek szintén a századfordulón a belső égésű és a villanymotorok is. A társadalomról történetírásunk elmondja: Magyarországon 1880 és 1910 között a gépiparban foglalkoztatottak száma 248%-kal nőtt, és 1910-ben az iparban foglalkoztatottak 33%-a már nagyüzemben dolgozott. A történetírás mindebből azt a következtetést is levonja, hogy az ipari-technikai fejlődés elsősorban a munkásosztály létszámának növekedésével jár együtt. Arra azonban kevésbé figyelt, hogy ez a technikai felfutás, a közlekedés és a kommunikáció fejlődése tette lehetővé Európa országaiban a peremterületek elérését. A kontinens északi, keleti, déli peremterületei betagozódnak a kontinentális nemzetközi piacba, az angol–francia–német „gazdálkodási központ” iparcikk-, élelmiszer-termelési kultúrája eléri a „keleti végeket”, így Magyarországot is. Magyarországon például 1890–1910 között, húsz év alatt a vasutak hossza 193%-kal növekszik, a vasúti személykocsik száma 308%-kal, a szállított személyek száma pedig 570%-kal! A hírközlés, táviró, posta berendezései évente átlagosan 7%-kal bővülnek. Nem szólva a 15-20-szorosra emelkedő tömeges napisajtó kialakulásáról.

Új polgári középosztály

Iparosodott, polgáriasult munkaszervezetről beszélünk, ha összefoglalóan jellemezni kívánjuk a 19. század végi Európát, és most már ennek szervesült részeként a Kárpát-medence térségét. Amelynek államigazgatási kerete az 1867-ben politikailag is konszolidálódott magyar állam. Mindezen intézmények működéséhez modern bürokrácia szükséges, és eligazodni tudás a jogszabályokban, az ügymenet útvesztőiben. A társadalom közép- és alsó szintű igazgatása – a modern közigazgatás, az új birtok- és adó-, kulturális igazgatás stb., az ún. polgári szakigazgatás – szakértelemmé nő. A modern állami szerkezet fejlődése magával hozza a korszerű adminisztráció kiépülését.⁶ Nem utolsósorban azzal, hogy a modern polgári állam mind több adót von el polgáraitól, de ezért cserébe mind több szolgáltatást nyújt az embereknek. (Az igazgatási rend, a közbiztonság mellett a közlekedés,

⁶ Az államgépezet kérdéseire, az összefoglalókon túl, részletezően jogtörténeti megközelítésben: *Sarlós Béla*: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében (Bp., 1976.), a későbbiekre is *Pölöskei Ferenc-Ránki György*: A magyarországi polgári államrendszerek (Bp., 1981.).

egészségügyi, oktatási szolgáltatásokat, környezet-karbantartást.) Európa államai történetének 1880 és 1910 között kétségtelenül ez az egyik legjellemzőbb sajátossága. Ez magyarázza statisztikánk adatait is: az állami adminisztrációból élő tisztviselők (megyei, városi alkalmazottak) száma 1910-ben családtagokkal és nyugdíjasokkal együtt már 770 ezer fő, az összlakosság 4,2%-a. Hozzájuk csatlakoznak az értelmiségiek, részben állami alkalmazottak, részben magántisztviselők (ügyvédek, orvosok, művészek, tanítók, lelkészek stb.). A modern köztisztviselő mellett megjelenik az ipari, műszaki, kereskedelmi szféra tisztviselője (könyvelő, mérnök, cégvezető, technikus) is. Egy olyan új polgári középosztály jelenik meg, amely már iskolázottsága révén képes volt megszervezni az üzemeket, összehangolni a szakmunka különböző fázisait. Mi a képzettségéből élő polgárságról (a német történeti irodalomban: Bildungsbürgertum) beszélünk. Magyarországon 1910-ben az iparban foglalkoztatott tisztviselő értelmiségiek abszolút száma – eltartott családtagjaikkal együtt – eléri a 160 ezret, ami a lakosság kb. 1%-át teszi ki, de az ipari termelésben mégis a legdöntőbb erőt képviseli.⁷

Az új középosztály modern államéletben betöltött politikai súlyát már saját kora is sokra tartotta. Jelentősége különösen a gyorsan fejlődő városokban nagy, létszáma minden ágazatban 10% fölött áll (Budapesten 12%). A szakigazgatási apparátus koncentráltága következtében a főváros politikai ereje a meghatározó minden korabeli európai államban.

Ezt látva azt mondhatjuk: az 1880–1930 közötti európai társadalmi fejlődés két dinamikus új ereje – a vállalkozók után immár – egyrészt a gyári munkásság, másrészt a tisztviselő-értelmiségi réteg. E félszázad Európájának fejlődésében döntő lesz e két osztály politikai színre lépése és szervezkedése. Most mi itt az utóbbiakról, az új polgári középosztályról beszélünk. Ennek a társadalmi rétegnek életideálja a szakszerű, pontos munka. Az adminisztráció pontos munkakezdést és határidőre való teljesítést kíván, a dolgozó egész életritmusa a napi 8-10 órai munkaidőhöz van igazítva. Biztos nyugdíjjal rendelkezik, ezt szavatolja az állami tisztviselő részére az állam, a magántisztviselő részére az állam által hozott törvények, amelyek szabályozzák a munkaadó és munkavállaló jogait, kötelezettségeit. (Így a bér- és nyugdíjbiztonságot.) Európa minden országában, így Magyarországon is kialakul a köz- és szakigazgatásban a hivatali előrejutást biztosító fizetési osztályok rendszere, amely egységes hierarchiába foglalja a segédfogalmazótól kezdve az állami iskola tanítóján át a miniszterig az egész állami adminisztrációt. A polgári munkaszervezet születésének ideje ez. És ebben a hierarchiában az elő-

⁷ A társadalmi szerkezet kérdéseit sok munka érinti, itt csak *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora 1–2. (Bp., 1934.) c. liberális szellemű összefoglalóját, *Concha Győző*: A gentry. I–II. közlemény, Budapesti Szemle, 1910. 142. köt. 400. sz. 1–34., uo. 401. sz. 173–199. p. *Weis István*: A mai magyar társadalom (Bp. 1930.) c. műveit említjük a régi irodalomból, az újabbakból *Hanák Péter*: Magyarország a Monarchiában (Bp., 1975.). A polgári eszmévilágot mutatja be *Horváth Zoltán*: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1846–1914 (Bp. 1974); *Glatz Ferenc*: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században. Történelmi Szemle, 1974/1–2:248–260. p.

rejtást biztosító erő már nem a születés, a nemesi előjogok tartozéka, hanem első sorban a szakszerűség és képzettség.

Ennek az új középosztálynak az eredete Európa különböző országaiban más és más. Angliában, mint ismeretes, a régi nemesi középosztály polgárosult, és így zökkenőmentesen épült be a modern bürokráciába, és emelkednek mellé részben paraszti, részben iparos származású elemek. Franciaországban, az európai bürokrácia otthonában ez a réteg az állami és pénzügyi adminisztrációban immáron két-száz éves múltra tekinthet vissza. (A nemesség hivatalnokká korszerűsödése itt is folyamatos.) Németországban a régi, szétszabdalt fejedelemségek bürokráciája és a hagyományos kézműiparoság soraiból került ki az új állami és magántisztviselői garnitúra, a közigazgatási és az ipari tisztviselők.⁸

Magyarországon sajátos helyzet alakul ki a 19. század végére. Az új középosztály kettős kötődésű. Vidéken a köztisztviselői pozíciókba behúzódik a régi nemesi vezető réteg gyermeke: a dzsentrí. Tanul, egyetemre jár, első sorban jogi karra, polgári tisztviselő lesz, de mentalitásában, gondolkodásában sokban kötődik a vidéki nemesi hagyományokhoz, etnikumát tekintve pedig nagyrészt magyar nemzetiségű. A városi igazgatásban és az ipari-kereskedelmi bürokráciában azonban egy más típusú középosztály jelenik meg: az urbanizált polgár. A gyors ipari, technikai és infrastrukturális fejlődés munkaerő-szükségletét az ország alapvető paraszti munkaereje nem tudja kielégíteni. Az ipari segédszemélyzet a falusi napszamosokból és vagyontalanokból toborzódik, de a szakmunkás és a tisztviselői réteg jórészt az Osztrák–Magyar Monarchia másik feléből érkezik. Éppen az új iparágakban, amilyen például a vasút, 1880-ban és 1890-ben a tisztviselői személyzetnek több mint 30%-a külföldön született; még 1900-ban is a műszaki tisztviselők 20,7%-a született külföldön, a művezetőknek, előmunkásoknak 20%-a, a kereskedelmi és igazgatási tisztviselőknek pedig 10%-a.⁹ Az új műszaki-technikai apparátus azután újratermeli magát, fiait ugyanazon pályákra adja.

1883-ban az új középiskolai törvény a középfokú oktatást államilag egységesíti, ami azt is jelenti, hogy a középosztályba emelkedés útja kiszélesedik a gyermekeiket taníttatni képes birtokos parasztok, kézműiparosok, lelkészek, tanítók számára is. A társadalom paraszti és iparos elemeinek is életideálja lesz a „biztos megélhetés”, az „úri munkát” adó középosztályba emelkedés. Magyarországon az 1910-es évekre már egy ilyen, képzettségben is azonos tisztviselőréteg ül az egyetemi katedrákon, tanul az elitképző egyetemeken és kollégiumokban. De az

egységes középiskolai rendszer ellenére már a századelőn világosan kiválik a középosztályból az a réteg, amely – kevésbé kötődve a régi nemesi-dzsentrí hagyományokhoz – a modern polgári, nyugat-európai mintára kívánja Magyarországot átrendezni. E középosztály természetesen nem ismerte a korabeli statisztikai adatokat Belgiumból, Dániából, Angliából, de még Németországból sem, amelyek azt mutatták, hogy ott az egy főre jutó ipari termék, a termelési mutatók sokkal magasabbak. Járt viszont Nyugat-Európát, mindenekelőtt Németországot, olvasta a német szaklapokat (a Magyarországon hozzáférhető szaklapok több mint 50%-a német nyelvű a századelőn), és látta a mindennapi élet fejlettebb technikai infrastruktúráját. E réteg szűkebb csoportja – amely néhány ezerre, szervezeten néhány tucat családra tehető csak – a tulajdonviszonyok átalakításával forradalmi súlyú változásokat kíván, közel kerülve így a forradalmi mozgalmakhoz, a szociáldemokráciához, illetve 1906 után külön szervezeti fórumokat, társasköröket, folyóiratot (*Huszadik Század*) teremtve maguknak. (Őket nevezi a történetírás polgári radikálisoknak.) E középosztály sok százezres többsége viszont a gazdasági és társadalmi élet reformjaival – az én mai kategóriám szerint, konzervatív reformokkal –, a társadalomban a szakszerűség növelésével kívánta Magyarországot európai szintre emelni. Ennek az új polgári középosztálynak nagy élménye a modern állam szervezetének kiépülése, amely a szakszerű igazgatás révén biztosítja a társadalom együttélésének kereteit. Tagjai úgy gondolják, hogy Magyarország lemaradását Nyugat-Európa mögött leggyorsabban az *állami adminisztráció eszközeivel* lehet felszámolni. Meggyőződésükké válik, hogy az iparban, hiteléletben, mezőgazdaságban a szakszerűséget törvényekkel, rendeletekkel irányított dotációval kell megvalósítani. Ezzel magyarázható, hogy azok a reform-elgondolások, amelyek 1880–1930 között keletkeznek Magyarország társadalmának átalakítására, mind felülről, az állam erejével kívánják e változásokat valóra váltani.

A HÁROM REFORM MAGYARORSZÁGON, 1880–1930

Magyarországon 1880 és 1930 között három koncepciózus reformelgondolás alakult ki az ország termelési szerkezetének átalakítására. Az első a magyar mezőgazdaság termékstruktúrájának és munkaeszköztárájának reformjára vonatkozott, és Darányi Ignác, valamint a magyar agrárlobbi nevéhez fűződik. A második – személyhez vagy csoporthoz nehezen köthető – az ipar állami eszközökkel való felfuttatását irányozta elő. Ez utóbbi fejlődését megzavarta a világháború, az államterület 1920-ban történt szétdarabolása pedig nagy szerkezeti átalakulást vont maga után. A harmadik reformelgondolásnak, az ország munkaerő-tartaléka képzettségi reformjának, a kulturális reformnak első megfogalmazása 1907-ben történik (népiskolai törvény), majd a felsőfokú intézmények új rendszerének kidolgozásával, de ennek végrehajtása és befejezése az 1920-as évekre tolódik át. (Már itt bocsássuk előre: Klebelsberg minisztersége idejére.)

8 A nemzetközi irodalomban 1984–1988 között zajlott le a „képzettségéből” élő európai polgári réteg történetéről egy négyrészes konferenciasorozat, Werner Conze és Jürgen Kocka szervezésében és vezetésével. Ennek anyagát közli *Jürgen Kocka: Bildungsbürgertum – Gesellschaftliche Formation oder Historikerkonstrukt?* In: *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert.* (Hrsg. J. Kocka.) Teil IV: Politischer Einfluß und gesellschaftliche Formation. Stuttgart, 1989. 9–20. p.

9 *Glatz Ferenc: Polgári fejlődés, asszimiláció, nacionalizmus.* In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* (Szerk. Glatz Ferenc.) Bp., 1988. 182–185. p., valamint *Uő: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században,* i. m.

Az ipari reformterv

Az egyik népszerű reformelképzelés, amelynek önálló ideológusa nem, de sok híve volt, az ipar gyors fejlesztését tűzte ki célul állami segítséggel. A gépgyártásról és az erőgépekről már közölt adatok mellett az állami ipartámogatás adatai mutatják a legjobban ezt az elképzelést. Magyarországon 1881-ben, 1899-ben és 1907-ben hoznak ipartörvényeket, amelyeknek eredményeként 1899 és 1914 között 500 gyár kap pénzbeli szubvenciót, s a szubvenció ellenében a gyártulajdonosok kötelezik magukat arra, hogy a kapott összeg mintegy négyszeresét fordítják beruházásra és ezzel új munkahelyek létesítésére, modernizálásra. 1890 és 1914 között az állami szubvenció évi összege átlagosan 60-szorosára emelkedett. Ugyanakkor a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ), a tőkés lobbizást is elérte, hogy a nagy állami vasút- és más építkezések beruházásánál az állam a hazai ipartól rendeljen. A technikatörténeti adatok mutatják, hogy a magyar kohászat, a gépgyártás egyes ágazatai világszínvonalra emelkedtek e politika révén. E reformkoncepció lényege a nyugat-európai kapitalizálódási modell követi: a modern társadalom elsősorban az ipar fejlesztését követeli, mégpedig a mindennapi élet technikai infrastruktúrájának, vasutaknak, szerszámoknak, gépeknek az alapját adó nehézipar fejlesztését. Magyarországon az iparon belül rövid húsz év alatt az élelmiszeripartól a nehézipar vette át a vezetést.¹⁰

Ennek az ipari és kereskedelmi átalakítást sürgető reformkoncepciónak a nagypolitika színterén nem volt határozott exponense. A reformelképzeléseket részben a GYOSZ, részben a minisztériumi adminisztráció, részben pedig az 1910-es években a kormányzó Tisza-párt színvonalas publicisztikája, a *Magyar Figyelő* köre képviselte. Ez az ún. merkantil kötődésű tisztviselő-gazdász publicistacsoport következetesen képviselte az ország egész területére kiterjedő technika- és ipartámogatást, és következetesen az ipart tartotta annak az erőnek, amely az elmaradt magyar falu életmódját is átformálhatja, és a társadalom egészét, így a munkásságot és parasztságot is beemeli a kultúrába. Pontos elképzelései voltak az áru-termelésről, az államháztartást szabályozó adózásról, s az általuk tervezett adótörvény kimondottan a középrétegeknek, azaz a jól kereső szakmunkástól a városi kispolgárságig terjedő rétegeknek kedvezett. Világos koncepciót alakítottak ki az ország közigazgatási reformjára, szemben a vármegyével – ahol a vidéki dzsentri-nemesi társadalmi elemek kezében volt a hatalom – ők a szakszerű, centralizált kormányadminisztrációt kívánták fejleszteni. A hatalmat mindinkább a kormány

¹⁰ Az ipar és az infrastruktúra gyarapodásának adatait megadják az 5. jegyzetben említett szintézisek, itt még kiemelendő *Zelovich Kornél*: A magyar királyi József Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története (Bp., 1922.); *Technikai fejlődésünk története 1867–1927* (Bp., 1928.), mely főleg a műszaki alkotói oldalt mutatja be. Az állami ipartámogatás előtti korszakra *Futó Mihály*: A magyar gyáripar története I. (Bp., 1944.). Sok részletet, a pénz- és ipari tőke összefonódását mutatja be *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1862–1900 (Bp., 1952.); a malomipar szerepének új szempontú rajzára vö. *Kövér György*: Iparosodás agrárországban (Bp., 1982).

által kinevezett főispánok kezében összpontosították, a szakminisztériumok hatáskörét pedig kiterjesztették a megyék fölé. (Ezért is volt az állam szakszerű bürokráciája és a nemesi-dzsentri helyi vezetés közti ellentét az egyik nagy politikai vitakérdés a századelő Magyarországon.)

Ezek a reformelképzelések ugyanakkor csak nagyon kis mértékben érintették az ipari reform által létrehívott legdinamikusabb társadalmi erőt, a munkásságot. A kormány törvényeket hoz a munkaidő szabályozására, sőt szociális intézkedéseket is tesz a városi munkásság életkörülményeinek javítására (rendkívül korszerű munkáslakás-építési programot indít). Mindezek a reformelképzelések azonban az ipari társadalomban a munkásságnak csak a legfelsőbb rétegét és a műszaki tisztviselők csoportját érintik, és nem jut el a politikai következtetéshez, hogy a munkásságot mint társadalmi osztályt az ország politikai életébe beemelje. Amíg Európa fejlett országaiban az 1890-es évektől a munkáspártok fokozatosan parlamenti pártokká válnak, a választójog kiterjesztésével a munkások politikai jogokat nyernek, addig Magyarországon a szociáldemokrata párt parlamenten kívül marad, a választójog kibővítésétől a reformerek – nevezzük őket tehát konzervatív reformereknek – elzárkóznak. Ez magyarázza, hogy 1918-ban, amikor a háborús vereség után kitör a forradalom, a városi munkásság legfontosabb követelése a választójog kiterjesztése. Vagyis: *a reformot gazdasági és szociális téren nem követte a politikai intézmények reformja*, és ez volt a forradalom, a robbanás egyik oka. A nagy ipari reformelgondolásokat ugyanakkor megszakította az, hogy Magyarország a trianoni békeszerződésben elvesztette területének kétharmadát és az ott található nyersanyagkincseit, vagyis az ország gazdaságilag megroppant. Az ipari fejlesztés folytatása csak az 1930-as évek végén, a háború hozta konjunktúrában, majd 1946 után valósult meg. (Ennek eredményével itt nem foglalkozhatunk.)

Az agrárviszonyok modernizálása

A másik reformelképzelés Magyarországot mint agrárállamot kívánta fejleszteni. Darányi Ignác,¹¹ aki az 1890-es évektől többször volt földművelésügyi miniszter, igen határozottan fogalmazza meg a magyarországi társadalom reformálásának

¹¹ *Darányi Ignác* (1849–1927) agrárpolitikus, földművelésügyi miniszter. A pesti egyetemen jogászdiplomát szerzett (1871), majd a fővárosban ügyvédként praktizált (1874–1892); ügyfelei között a politikai és gazdasági életben befolyásos arisztokrata családok (Teleki, Bethlen, Tisza) is megtalálhatók. Fiatal korától aktív közéleti szerepe van: a fővárosi törvényhatósági bizottságának tagja (1876), a Tiszavölgyi Társulat titkára (1878). 1893-ban a Szabadelvű Párt alelnökévé nevezik ki; előbb szabadelvű (1881–1894), majd alkotmánypárti (1904–1910), végül független (1910–1918) országgyűlési képviselő. Az agrárius körök egyik vezéralakja, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) ügyésze és igazgatósági tagja. A Bánffy-, a Széll-, a Khuen-Héderváry- és a Wekerle-kormányokban földművelésügyi miniszter (1895–1903, 1906–1910). Jelentősen növelte tárcája súlyát és költségvetését. A zöldség- és gyümölcskertészet fejlesztésére minisztériumi ügyosztályt állított fel

tervét. Felfogásának alapja az, hogy Magyarországon a mezőgazdasági adottságokhoz kell az ipari fejlődést igazítani. Mind az ő, mind a köréje gyűlt gazdasz-, birtokoslobbinak két alapelgondolása van.

A magyar mezőgazdaság *technikai korszerűsítése* a kiindulópont. Hatalmas propagandakampányt indítanak a modern ekék, a vetőgépek, majd az 1900-as években a traktorok érdekében. 1900 és 1914 között ennek eredményeként a magyar mezőgazdaság igaereje gyökeresen átalakult. A közép- és nagybirtok 70%-án az első világháború előtt már géppel vetnek és aratnak. A traktor nemcsak a szarvasmarhát és részben a lovat helyettesíti, hanem működteti a cséplőgépet. 1915-ben a magyarországi gabona 90%-át már géppel csépezték. 1913-ban a hazai szántóföldi művelés terméshozama eléri Franciaország szintjét. A nagy filoxérajárvány után, 1890–1914 között a szőlőtermelés teljes rekonstrukcióját is elvégzik. A kormány gazdaegyletek, tejszövetkezetek alakítását ösztönzi, és ugyanakkor agrárvámokkal védi a magyar mezőgazdaság érdekeit.

A mezőgazdaság *belterjessé alakítása* e reformelképzelés másik alapfogalata. Kulcspontra a szarvasmarha-tenyésztés. A régi magyar szarvasmarha elsősorban igavonásra volt alkalmas, a gépi erő ezt részben feleslegessé teszi. Ugyanakkor a városok és az ipari központok gyarapodása megköveteli a húsáruk és a tejtermékek rendszeres piacra termelését. Az ún. agrárlobbi ezért nagy összegekkel támogatja a szarvasmarha-fajtaújítást. 1910-ben a magyar szarvasmarha-állomány 70%-a már a svájci pirostarka szarvasmarha, ami közismerten a legjobb húsfajtát és kiváló tejelő. A szarvasmarha-állomány 1890 és 1910 között 6,1%-kal növekszik.

Az elképzeléseknek a tengelyében elsősorban a *modern nagyüzem ideje* áll. Ugyanakkor felfigyelnek arra is, hogy a piacra termelő mezőgazdaság bizonyos ágazatokban (zöldségtermelés, állattartás) a kis- és középbirtokot kívánja mint üzemi szervezetet. Darányi Ignác, e reformprogram vezéralakja maga is a 20–100 hold közötti farmergazdaságok létrehozását tartotta szükségesnek a nagybirtok mellett. Ezt célozta a központi hitelszövetkezet megszervezése, amely vidéken a kisebb gazdaságoknak nyújtott kedvező hiteleket a gépesítéshez és az állattenyésztésben a fajtaújításhoz. Ugyanakkor szakszerűsítik, állami ellenőrzés alá vonják az állategészségügyet, törvénnyel veszik ki azt a helyi szervek kezéből.¹²

(1896), újjászervezte az állatorvosi szolgálatot. A filoxéravész után támogatta a szőlőtelepítést; meghonosította a dohánytermesztést. Támogatta a termelő- és értékesítő-, valamint hitelszövetkezetek létesítését. Az agrároktatás korszerűsítésével (gazdasági akadémiai rangra emelte a keszthelyi, debreceni, kolozsvári és kassai gazdasági intézményeket; 17 földműves iskolát létesített), mezőgazdasági kísérletügyi állomások létrehozásával az agrárgazdaság szellemi bázisát is megalapozta. Minisztersége alatt a hazai mezőgazdaság az európai élmezőnybe került.

12 A magyar mezőgazdaság történetére vö. A magyar mezőgazdaság története a XIX–XX. században, 1849–1949. (szerk. Gunst Péter, Hoffman Tamás. Bp., 1976.); *Bernát Gyula*: Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914. (Bp., 1938.); A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. I–II. köt. (szerk. Szabó István. Bp. 1965.) c. társadalomtörténeti szempontú munkákat. Az egész birodalom századfordulós agrármérségének statisztikai elemzésére vö. *Kolossa Tibor*: Statistische Untersuchung der sozialen Struktur der Agrar-

Ennek a reformelképzelésnek a gyengéje ugyancsak a *társadalmi és a politikai reformok hiánya* volt. Noha bizonyos tagosításokkal Magyarországon 1890 és 1910 között emelkedik a 100 hold alatti gazdaságok száma, 1910-ben még mindig csak a művelt összterület 40%-ára terjed ki, míg a gazdaságok számának 99%-át adják. Viszont az 1000 holdon felüli nagybirtok a gazdaságok számának 0,16%-át adja, s kezében van a földbirtok 24%-a. A tulajdonviszonyok változatlansága gazdaságilag azt hozza magával, hogy az 1910-es évekre a gabonatermelő nagybirtok érdekei teljesen fölébe kerekednek a belterjes közép- és kisbirtoknak, és mind nagyobb föld nélküli agrárszegény réteg jön létre.¹³ Ez az agrárszegénység és kisbirtokosság azonban nem rendelkezik önálló politikai képviselőkkel, és ez magyarázza, hogy az 1918 őszi forradalom egyik legnagyobb vívmányának a földosztás megkezdése számít. (Mint ahogy a Tanácsköztársaság bukásának okai között is kétségtelenül megtalálható az, hogy a parasztság elfordult a proletárforradalomtól, mivel az nem osztott földet, sőt nagyüzemeket kívánt létrehozni. A gazdasági reformelgondolásokat – hasonlóan az ipari reformokhoz – e téren sem követte a politikai reform, és ez a forradalom előidézésének másik tényezőjévé vált.

Jól mérte fel tehát az 1919 utáni Horthy-rendszer kormányzati politikája, hogy Magyarországon a politikai konszolidáció egyik alapkérdése: a *kisgazda birtokos paraszti réteg beemelése a politikába*, másrészt pedig a munkásság legális politikai pártjának, a *szociáldemokrata pártnak a beengedése a parlamentbe*. Az agrárnépesség és az iparosság tekintetében a *politikai reform* a magát ellenforradalmi nak nevező Magyarországon következett be.

A kultúra reformterve

A harmadik reformelgondolás, a kulturális élet reformja, 1920 után bontakozik ki. 1918–1919 forradalmi elbuktak Magyarországon. De nemcsak a forradalmak buktak el, hanem *szétesett a történeti magyar állam* is, területének kétharmadát

bevölkerung in den Ländern der Österreichisch–Ungarischen Monarchie (um 1900). In: Die Agrarfrage in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1900–1918 (Bukarest, 1965.) c. kötetben. Az agrároktatásra *Vörös Antal*: Óvár, óvár... A mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve (Bp., 1968.); az általános növekedés modern statisztikai elemzésére *Katus László*: Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism 1867–1913. In: Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe (szerk. E. Pamlényi, Bp., 1970.), a nemzetközi kerethez vö. még *Berend T. Iván–Ránki György*: Európa gazdasága a 19. században 1780–1914. (Bp., 1987.).

13 Az agrárviszonyok modernizálására és a századforduló társadalmára vö. Magyarország története 1890–1918 (főszerk. Hanák Péter, szerk. Mucsi Ferenc. Bp., 1978.) c. összefoglaló IV–V. fejezetét, továbbá *Vörös Antal*: A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján, 1849–1890. In: A magyar mezőgazdaság története a XIX–XX. században, 1849–1949, i. m., valamint *Uő*: A paraszti gazdálkodás, életmód és mentalitás változása, 1850–1914. In: Életmód: modellek és minták. Bp., 1984. 297–309. p.

csatolták el. Magyarországot e területveszteségek egy gazdaságilag dinamikus európai középhatalomból egy gazdaságilag elszegényedett kisállammá változtatták. Mindaz a mezőgazdasági és ipari fejlődés, ami 1880 és 1910 között végbe ment, és amelyről már szoltunk, megrekedt. A Kárpát-medence hat nemzetállami igazgatási egységre bomlott, hat, egymástól független, sőt egymással ellenséges nemzetgazdasági autarkias fejlesztési célokat követve, eltérő termelési, kereskedelmi és beruházási elgondolásokkal. Társadalmilag a legdrasztikusabb veszteség a középosztályokat érte, mindenekelőtt az állami tisztviselőket. Az ország peremterületein élő, a magyar kultúrához – és államnyelvhez – kötődő köztisztviselői és értelmiségi réteg egyik pillanatról a másikra állás nélkül maradt, hiszen a magyar állami adminisztráció összeomlásával létalapját veszítette el. 70-80%-ra becsüljük azoknak az állami tisztviselőknak az arányát, akik az ország elcsatolt kétharmad részének igazgatásából, értelmiségi apparátusából az új államokban elvesztették állásukat, és ezek nagy része áttelepült a maradék magyar állam közepére. De az itthoni köztisztviselői és részben ipari tisztviselői kar is – amely fizetésében is az államigazgatáshoz volt kötve – az állam elszegényedésével, az inflációval tönkremegy. Ennek a megélhetésében megroppant, presztízsében megingott rétegnek az érdekeit fogalmazzák meg az 1919 utáni publicisztikai és politikai programokban gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter, Szekfü Gyula történész és Szabó Dezső, Tormay Cécile, Herczeg Ferenc írók műveikben.

Ez a középosztály elhatárolja magát a forradalmaktól. Képviselői, jórészt a forradalmak „kihívására”, nagyon pontosan fogalmazzák meg most már elméletileg is az új középosztály politikai-társadalmi programját, a „konzervatív reform”-ot. A gondolatmenetük – jobbára levelezéseikből, részben írásaikból rekonstruálva – a következő mondatokban foglalható össze. (Még ha megfogalmazni mindegyikük csak a gondolatmenet egy-egy elemét fogalmazza meg.) Szerintük a forradalom nem volt képes a magyar állam kereteit megtartani. Az állam a nemzet örökifejtésének eszköze, és a társadalom, azaz a nemzet jóléte attól függ, hogy a nemzet középosztálya mennyire képes egy erős államszervezetet kiépíteni. Felfogásuk szerint ők, a középosztály az igazi nemzetfenntartó erő, mivel az államot, a társadalom mindennapi életének kereteket adó intézményeket ők működtetik. Az ő társadalmi helyzetük fölötté áll a politikának. Vannak a társadalomban politikai célok, és vannak ún. nemzeti célok. A politikai célokat a pártok követik, a politikai azonos a pártok politikájával. Akik azonban a nemzetet fenntartó állam céljainak szolgálatában állnak, azok ún. nemzeti célokat követnek. Politikai pártok győzhetnek választásokon, alakíthatnak kormányokat, majd megbukhatnak – de az állam és tisztviselői kara marad és állandó. Miniszterelnökök, miniszterek jönnek-mennek, de az államigazgatási vagy szakigazgatási-szolgáltatási alkalmazottak (orvosok, mérnökök, egyetemi tanárok) maradnak, hiszen ők működtetik az intézményeket (igazgatást, postát, közlekedést, egészségügyet, oktatást stb.). 1919 után levonják a következtetést: a legfőbb nemzeti feladat az új állam gazdasági és politikai berendezése. A legfontosabbnak az államfenntartó középosztály megerősítését tartják. A kulturális reform a középosztálybeliek talán így rekonstruálható

gondolatmenetéből sarjad ki és egy ilyen célrendszerű társadalmi, politikai környezetben bontakozik ki Magyarországon.¹⁴

Az új kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kuno pontosan látja, amit ma így fogalmazunk meg: egy ország munkaerejének képzettségétől függ az ország eredményessége. Már az 1910-es években többször megfogalmazódik Tisza István miniszterelnök környezetéből az az elgondolás, hogy a magyar munkaerőt – köztük a munkást és a parasztot is – azért kell megfelelően iskolázni, hogy színvonalasabb termékeket állítsanak elő az üzemekben, a földeken. Most, 1920 után a kulturális program középpontjába mégis a középosztályok kerülnek elsőként. Kétségtelen az elgondolás igazsága: az új államberendezkedés azon múlik, vajon meg tudják-e oldani a magyar középosztályok rendszeres foglalkoztatását és rendszeres képzését. És meg tudják-e oldani, hogy az színvonalában elérje a nyugat-európaiakat. *A művelt középosztály a nemzet vezető ereje* – szögezik szembe e tételt a forradalommal, amely a társadalom vezető erejeként a munkásosztályt jelölte meg. 1922–1926 között megszervezik az ország egységes tudományos intézményrendszerét: egy szervezetbe vonják a múzeumokat, a levéltárakat (Országos Magyar Gyűjteményegyetem), állami dotációban részesítik az Akadémiát (1922), az 1910-es években megkezdett egyetemi építkezéseket gyors ütemben folytatják. (Ennek eredményei az új egyetemek Debrecenben, Szegeden, Pécsen.) 1924–1926 között újabb középiskolai törvényeket hoznak, bevallottan mindezt a magyar középosztályok nevelése és szinten tartása érdekében.¹⁵ Ez a középosztályprogram természetesen az új polgári középrétegek programja, azt is mondhatjuk: a századelőn megizmosodott, *képzettségéből élő polgárság most kerül politikai vezető helyzetbe*. És felfogása jövőről, múlttól szemben állt a régi, 1918 előtti politikai vezető rétegek közül az arisztokráciáéval, vagy éppen a dzsentri elemekével. Ők a születés adta kiváltságot, vezetéshez való jogot a szakszerűséggel kívánták felváltani. A „konzervatív reform” így azt is jelenti – ismét saját szavakkal rekonstruálom a programot –: Magyarországon reformot kell megvalósítani, reformot az 1918 előtti állapotokhoz képest és konzervatívot abban az értelemben, hogy az 1918 előtti társadalmi struktúrából a már ott kialakult új erőt, a művelt középosztályt kell hatalomra juttatni.¹⁶

¹⁴ Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969/5–6:1176–1200. p. [E kötetben: 25–73 p.] Más felfogásban: Balogh Sándor: Klebelsberg és a magyar „neonacionalizmus”. Valóság, 1959/3:22–33. p.; Uő: A bethleni konszolidáció és a magyar neonacionalizmus. Történelmi Szemle, 1962/3:4:426–448. p.

¹⁵ [Ezen témakörökre válogatott ki a beszédek, cikkek, a „Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai, 1917–1932” (Vál., az előszót és a jegyzeteket írta: Glatz Ferenc. Bp., 1990. 586 p.) c. kötet.]

¹⁶ Vö. erre Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány, i. m. Az ott is használt korabeli szociográfiai és a frissen kelt történeti irodalomból néhány címet iktatunk ide. Buday Dezső: Magyarország honoratior-osztályai. Budapesti Szemle, 1916. 165. köt. 470. sz. 228–249. p.; Szekfü Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1989. 320–322. p.; Weis István: A mai magyar társadalom. Bp., 1930. 1–8., 161–181., 205–232. p.; Laky Dezső: Az értelmiség válságának gazdasági és társadalmi

Konzervatív reform – neonacionalizmus

E „konzervatív reform” természetesen levonja a következtetést a forradalmakból a maga módján. A felismerést, amelyet már a világháború előtt megfogalmaztak, hogy ugyanis a munkaerő műveltsége és a munkaerő haszna között összefüggés áll fenn, most politikailag is végiggondolják. E középosztály feladata, és mindenekelőtt a tömegesen képzendő tanári-tanítói karé, hogy a nemzet – benne a munkásság és a parasztság – szellemi színvonalát emelje. A műveltség révén kell ezen rétegeket beemelni a társadalomba. Vagyis amíg a forradalom először politikai jogokat ad a munkástömegeknek, és a politikai hatalom megszerzése útján kívánja őket műveltséghez juttatni, addig a „konzervatív reform” először művelődési jogokat kíván biztosítani, hogy ezzel, mint gondolják, alkalmassá tegyék őket arra, hogy a nemzet dolgaiba beleszólhassanak. Ez a lényege az „új nacionalizmus”-nak, ahogy Klebelsberg 1928-ban meghirdeti a „neonacionalizmust”.¹⁷

1926–1927-ben nagyszabású *népiskolai program* veszi kezdetét Magyarországon. A miniszter személyesen közreműködik az iskolaépítési tervek kialakításában. A vidéket 5 km sugarú körökre osztják, és törvénnyel kötelezik a törvényhatóságokat vagy a birtokosokat, hogy népiskolát hozzanak létre. Rövid három év alatt ötezer tanyasi tanterem épül Magyarországon. És az alföldi homok közepén – ahol a házaknak még 60-70%-a nádfedeles, 50%-ának a fala még vályogból

háttere. Bp., 1931.; *Erdei Ferenc*: A magyar társadalom a két világháború között. In: *Új Magyar társadalomról*. (Szerk. és utószó Kulcsár Kálmán.) Bp., 1980. 291–346. p.; *Földes Ferenc*: A munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. [1941] In: *Új Válogatott írások*. [Sajtó alá rend. Földes Ferencné.] Bp., 1967.; *Szabolcs Ottó*: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában, 1919–1944. 1920–1926. Bp., 1965.

- 17 Klebelsberg a neonacionalizmus tartalmát két, egymást követő hírlapi cikkben fejti ki 1928-ban: „Az egyes ember is, a nemzet is, ha nagy krízisen esik át, nemcsak kárát látja a krízisnek, hanem hasznát is. Lelke, mely új világba transzponálódik, eközben megújul. Mink, magyarokra nézve a világháború elvesztésének szerencsétlenségét még megduplázza az, hogy úgy a forradalom, mint az ellenforradalom lelkiileg teljesen meddőnek bizonyult, nem hozott egyetlen új eszmét, egyetlen eredeti gondolatot sem, amely a nemzeti élet felvirágoztatásához vezethetett volna. [...] Így a magyar nacionalizmus csak két más céljáról szólhatok: *művelt és jómódú nemzet akarunk lenni, szóval fajsúlyosabb, mint a bennünk élő környező népek*. [...]” *Pesti Napló*. 1928. január 1. „A magyar neonacionalizmus”. [...] Ellenfeleinkben ugyanis mindig megvolt a törekvés arra, hogy túlozzák a magyar nemzet csekély számát. *Ha faji álláspontja helyeskednénk, a tízmillió magyarból igen jelentékeny számot le kellene ütni*. Ezzel szemben a politikai okosság azt kívánja, hogy *magyarnak tekintsünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelemben, lelkiességben és nyelvben teljesen s fenntartás nélkül összeolvad*.

A fajvédelem nem is egészen világos fogalom, mert a fajvédők soraiban legtöbbször Petőfi-ről és Munkácsyról sem akarnak lemondani, hanem akcióikat kizárólag a zsidóság ellen irányítják. De akkor meg bent vannak a tiszta antiszemitizmusban. [...] Az antiszemitizmus lényegében pedig *negatív politikai elv*. [...] *Pesti Napló*, 1928. január 8. „Reálpolitika és neonacionalizmus”.

épült, és csak 30-40%-ánál van külön illemhely az udvaron – e tanyasi iskolák téglából épülnek, a legmodernebb építészeti megoldásokkal készült tantermekkel, vörösfenyő padlózattal, hatalmas ablakokkal és palatetővel. Mindegyik iskolához háromszobás tanítói lakás, az udvaron téglából épült WC és Magyarországon még addig nem látott, téglából épült disznóól tartozik. Európa legmodernebb államainak mintájára tervbe veszik a 14 éves korig fölemelt kötelező oktatást, amelyet azonban az ország ekkor még sem tanteremmel, sem tanerővel nem bír el.

1927-ben nagy programot alakítanak ki az *iskolán kívüli népművelésre*. (Magyarország 6 éven felüli lakosságának 12%-a ugyanis analfabéta.) A modern, az írásbeliségre épülő társadalom és a modern szakmai képzés nem tűri el az ilyen nagy arányú írástudatlanságot. (Ha nem fogalmazza is meg, levelekből, beszédekéből rekonstruálható a gondolatmenet.) Ezért önművelő egyleteket kívánnak létrehozni, ahol a felnőtt lakosságot írás-olvasásra fogják. A költségek azonban óriásiak, és a mozgalom már egy-két év után lanygul, illetve – majd az 1930-as években – lassan különböző gazdátanfolyamokon, iparoskörök tanfolyamain folytatódik.

E reformoknak azonban a társadalom jelentős része ellenáll. A vidéki törvényhatóságok ugyanúgy, mint a magánnagybirtokosok „kulturális fényűzést” látnak a tömeges iskoláztatásban. A minisztériumnak szankciókat kell életbe léptetnie és büntetéseket kilátásba helyeznie az iskolaépítést megtagadókkal szemben. De ellenáll a felülről indított reformnak azok többsége is, akiknek érdekében hirdették meg a programot: a parasztság és részben a munkásság. Megyei levéltári anyagok bizonyítják, hogy büntetések sorát kellett kiróni szegényparaszt és munkásszülők-re, mert gyermekeiket nem engedték iskolába. Az ok majd minden esetben: télen nincs annyi ruha a családban, hogy az összes gyereket egyszerre lehetne iskolába engedni, vagy a család nem nélkülözheti, hogy a gyereket már 10 éves kora felett valamiféle munkára befogják. A felülről szervezett reformok állandó akadályai ezek.

A FORRADALOM – BETEGSÉGTÜNET

Az 1930-as évek elejének gazdasági válsága azután elsöpörte e nagyszabású terveket, de bizonyos vonásait felerősítette. A fasizmus egészen új modernizációt hirdetett Közép-Európában: már nem a szakszerűséget és a reformot, hanem a szociális forradalmat. Nem a középosztályok államfenntartó szerepét hirdette, hanem a munkások és parasztok politikai beemelésével egy hivatásrendi államot vizionált, amelyben a munkásság és parasztság ugyanolyan szerepet kaphat, mint a középosztályok vagy a tőkés-nagybirtokosok. E gondolkör hatása Magyarországon is jelentkezik, de a szociális forradalom témája már egy más korszakhoz vezet bennünket, amely korszak az 1930-as évektől kezdődően a szocialitás eszméjével telítődik, és amelynek dinamikus, új programja részben a fasizmus, részben a szociáldemokrácia és a kommunizmus. Amíg az 1880–1930 közötti évek Európa

államaiban a tisztviselő középosztályok társadalmi, politikai emancipációját hozták, addig az 1930-tól (vagy a gazdasági világválságtól, 1929–1932-től) kezdődő időszak már a munkás- és parasztrétegek politikai egyenrangúsításának és azon politikai intézményrendszerek keresésének kora, amelyben a társadalom e különböző rétegei megtalálják képviselőiket.

Áttekintve a magyarországi reformelgondolásokat, láthatjuk: a kulturális területen kibontakozó ágazati reformon kívül sem a mezőgazdaság, sem az ipar reformja nem csapott át a társadalmi és politikai reformok terére. Megmaradtak termelési-ágazati problémaként. Azok az erők: a munkásság, értelmiség, tisztviselői réteg, amelyeket az ipari fejlődés a politizálás felszínére hozott, nem kapták meg megfelelő képviselőket a társadalmi, politikai életben. Az a paraszti-gazdagparaszti réteg, amely megizmosodott az első világháború előtt, nem lehetett politikai és gazdasági meghatározó erővé, és főként nem juthatott földhöz a nagybirtok érintetlenül maradása következtében. Ezért a termelési modernizációt nem követték a gazdaságpolitikai reformok. Ugyanez történt az iparosításban is. Feszültség állott elő, és kitört a forradalom. Az már aztán a történetfilozófia kérdései közé tartozik, hogy a forradalom mennyiben előrelendítő ereje a fejlődésnek és mennyiben a válságok felszakadása, betegségtünet.

Megjelent: *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932) Bp., 1990. 5–26. p.; História, 1990/2:24–29. p.*

DOKUMENTUMOK

1. 1928. JANUÁR 1.

KLEBELSBERG A NEONACIONALIZMUSRÓL

Az egyes ember is, a nemzet is, ha nagy krízisen esik át, nemcsak kárát látja a krízisnek, hanem hasznát is. Lelke, mely új világba transzponálódik, eközben megújul. Miránk, magyarokra nézve a világháború elvesztésének szerencsétlenségét még megduplázza az, hogy úgy a forradalom, mint az ellenforradalom lelkiileg teljesen meddőnek bizonyult: nem hozott egyetlen új eszmét, egyetlen eredeti gondolatot sem, amely a nemzeti élet felgyorsulásához vezethetett volna. [...]

[...] Napirenden volt egymás sivár okolása és a kiegyezés korának szigorú elítélése anélkül, hogy egyenértékű pozitívumokat tudtak volna vele szembehelyezni. A Bethlen-kabinetnek jutott azután feladatuk, hogy úgy a forradalmat, mint az ellenforradalmat likvidálja és a normális életet helyreállítsa. E részben jellemző, hogy sem a forradalomból, sem az ellenforradalomból nem maradt meg egyetlen alkotás sem, egyetlenegy intézmény, amely a nemzet állandó birtokállományának kiegészítő része lenne. [...]

[...] Mert mi volt az elmúlt négy évszázadban a magyar nacionalizmus tartalma? Elsősorban küzdelem az osztrák centralizáció és germanizáló törekvésekkel szemben. Ez tárgytalanná vált, miután elszakadtunk Ausztriától. Másodsorban harc volt a magyar

nacionalizmus a magyar állameszmének beleplántálásáért azoknak a népeknek lelkebe, amelyek hazánk területén éppen azon idő alatt szaporodtak el, midőn a török és a német egyaránt pusztította a magyart. Ez a törekvés is tárgytalanná vált annak következtében, hogy a trianoni béke elszakította tőlünk nemzetiségeinket. A magyar nacionalizmus ekként elvesztette legfőbb tartalmát, és így a régi érzés elé új célokat kell állítani. Integritási kérdésekről aktív miniszter magasabb tekintetéből az ország kára nélkül alig beszélhet. Így a magyar nacionalizmus csak két más céljáról szólhatok: művelt és jómódú nemzet akarunk lenni, szóval fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek. [...]

Megjelent: „A magyar neonacionalizmus.” *Pesti Napló*, 1928. január 1.

Újraközlve: *Glatz* 1990. 434–439. p.

2. 1928. JANUÁR 8.

KLEBELSBERG A REÁLPOLITIKÁRÓL, NEONACIONALIZMUSRÓL

[...] Minden kornak megvan a maga nacionalizmusa, amely csak részben tevődik össze állandó elemekből, nagyobbik része s különösen céljai időnként változnak.

Az ellenforradalmi időkben kitalálták a turanizmust. Íme, a tősgyökeresen magyarnak vélt kül- és kultúrpolitikai orientáció megjelölésére megint csak latin műszó, szintén afféle izmus. Az alapérzés, amely a turanizmus alatt lappangott, ha jól fogtam fel, az volt, hogy Európa Trianonban igazságtalan és kegyetlen volt velünk szemben, és a Nyugat elfeledte, hogy a velünk fajrokon törökökkel szemben mi voltunk a nyugati civilizáció védelmezői. E hálátlanság, igazságtalanság és kegyetlenség láttára forduljunk el tehát a hálátlan Nyugattól, és keressünk fajunk keleti eredetének és érzelmvilágának megfelelően keleti orientációt. De hát vissza Etelközbe, vagy tovább Lebédiába, vagy még hátrább, a Kaszpi-tenger északi partvidékére, alig telepedhetnénk, meri azokra az óriási területekre, ahol korábban a velünk rokon népek, hunok, avarok, besenyők, kunok tanyáztak, azóta előrenyomult a szlávok és bennünket elvágott északon a rokon finnek, délen a törökök. [...] E rokon népekkel irodalmi és érzelmi kapcsolatokat ápolhatunk, de a magyar reálpolitika szempontjából ezektől a törekvésektől aránylag kevesebbet várhatunk, s különösen külpolitikai és kultúrpolitikai orientáció tengelyévé e törekvéseket nem tehetjük.

Félreértés elkerülése végett ismétlem, hogy szívesen ápolom a szellemi kapcsolatokat a finnekkel és az észtekkel, ahol annyi megértésre találunk, a törökökkel is, ahol máris sok magyar szakember dolgozik, de amikor kultúrpolitikánk alapvonalait kell megrajzolni, a domináló szempontnak egészen másnak kell lennie. Hiába, ápolnunk kell a kapcsolatokat a hálátlan Nyugattal, tetőtől talpig európeereknek kell lennünk, hiszen Európa közepén élünk. Általában mitől sem kell inkább óvakodni, mint a fantasztikumoktól, mert úgyis nagy hajlam van bennünk arra, hogy az élet nagy realitásait fel nem ismerve, politikai légvárakat építsünk.

Ugyancsak az ellenforradalom hozta a fajvédelem jelszavát. Még nagy népeknél is, amelyek igen nagy kiterjedésű hazában óriási lezárt nyelvetterületet alkotnak, vita tárgya, hogy melyik országrészben maradt fenn tisztán a faj. De ha még a nagy nemzeteknek is

csínján kell bánniok a fajiság kérdésével, mit kezdjen ezzel a jelszóval a maroknyi magyarság, amely bele van ékelve a germán, szláv és román elemek közé? De ha faji álláspontra helyezkednénk, akkor; hogy csak a hegycsúcsokról beszéljek, baj lenne a Zrínyiekkel, József nádorral, Petőfivel, Damjanichcsal, Erkelrel, Munkácsyval, Semmelweiszel és annyi mással legjobbjaink között, akik nélkül a magyar haza nagyságát s művelődését el sem lehet képzelni.

Ellenfeleinkben úgyis mindig megvolt a törekvés arra, hogy túlozzák a magyar nemzet csekély számát. Ha faji álláspontra helyezkednénk, a tízmillió magyarból igen jelentékeny számot le kellene ütni. Ezzel szemben a politikai okosság azt kívánja, hogy magyarnak tekintsünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelemben, lelkiességben és nyelvben teljesen s fenntartás nélkül összeolvad.

A fajvédelem nem is egészen világos fogalom, mert a fajvédők soraiban legtöbbször Petőfiről és Munkácsyról nem akarnak lemondani, hanem akcióikat kizárólag a zsidóság ellen irányítják. De akkor meg bent vannak a tiszta antiszemitizmusban. Ebben a cikkemben én nem az antiszemitizmusról, hanem a neonacionalizmusról akarok beszélni, mely utóbbinak tartalma pozitív kell hogy legyen. Az antiszemitizmus lényegében pedig negatív politikai elv. [...]

[...] A magyar nacionalizmusnak minden téren meg kell hogy legyen a maga speciális programja. Ez a program a kultúrpolitikában nem lehet más, mint: a nemzeti termelés élére európai nivón álló vezetők ezreit, a nemzeti termelés szolgálatába pedig magas erkölcsű és értelmi kultúrával bíró tömegek millióit állítani.

Megjelent: „Reálpolitika és neonacionalizmus.” Pesti Napló, 1928. január 8.

Újraközölve: Glatz 1990. 440–446. p.

KLEBELSBERG TUDOMÁNYPOLITIKAI PROGRAMJÁNAK EURÓPAI HELYE

Minőség, autonómia, állami szerepvállalás
(1999)*

AZ ELEMZÉS SZEMPONTJAI. ELŐREBOCSÁTOTT MEGJEGYZÉSEK Az ideológiakritikai megközelítésről • NDK az „állatorvosi ló”? • A tudomány-szervezés mint szakigazgatás • Az értékelés szempontjai
TUDOMÁNYOSSÁG A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TÉRSÉGBEN 1949 ELŐTT Tudományos-technikai forradalom és tudomány, 1867–1945 • Állami tudománypolitika Magyarországon, 1922–1949 • Konzervatív tudomány-szervezet

A SZOVJET TUDOMÁNYPOLITIKA ÉS AKADÉMIAI FEJLŐDÉS, 1924–1991 Utolérni, központosítani, dirigálni • Az akadémia mint „szocialista autonómia” • Független kutatóintézetek

A MAGYAR FEJLŐDÉS 1945 UTÁN Törekvések a modernizálásra, 1945–1948 • Modernizáció szovjet módra, 1949 • Az MTA, az állami tudománypolitika intézménye • A korrekció kora, 1969–1990

A RENDSZER FELBOMLÁSA. AZ ÚJ MODELL KIALAKÍTÁSA KELET-EURÓPÁBAN Intézményeink leépülése • A tudománypolitikai reform kísérlete, 1997

DOKUMENTUM – 1927: Klebelsberg-előszó a tudománypolitikáról

Üdvözlendő az az elképzelés, amely szerint a berlini akadémia születésnapjára fordulókor essék szó Európa és ezen belül a volt szovjet rendszer akadémiaiának általános problémáiról.

Örülünk mi, Európa keleti felén élő kutatók ennek az érdeklődésnek részben azért, mert a szovjet rendszerben élt országok iránti figyelem mind a történelmi, mind a politológiai irodalomban visszaesett azóta, amióta maga a rendszer és a Szovjetunió is felbomlott. Örülünk azért is ezen érdeklődésnek, mert a szovjet politikai rendszerben élt államok és nemzetek történelme csakis a szovjet rendszer összehasonlító vizsgálata alapján érthető meg. Mint ahogy a nemzeti különbségek is csak ezen összevetés során lesznek világosak. Remélem, hogy azok a rendszer-szintű összehasonlító kutatások, amelyeket 1996 februárjában javasoltunk, majd folytatódhatnak a következő években. Most látom csak, amikor e referátum szöve-

* [1999. november 6. Előadás Berlinben a porosz akadémia megalakulásának 350. évfordulójára rendezett tudományos ülésszakon. A második világháború utáni akadémiai mozgalmak álltak a rendezvény középpontjában. A nyugati akadémiai mozgalomról Guy Ourisson, a Francia Tudományos Akadémia elnöke tartott előadást, a szovjet zónabeli országokról Glatz Ferenc, az MTA ekkori elnöke. – A szerk.]

gét írni kezdem, mennyire hiányoznak a részkutatások, noha magam hosszú időt töltöttem a 20. századi tudomány- és kultúrpolitika tanulmányozásával. Hiányoznak nemcsak az összehasonlító kultúrtörténet, hanem a politika, a gazdaság történelmének résztanulmányai is.¹ Tehát inkább csak vitára szeretnék ösztönözni téziseimmel és kérdéseimmel.

Mielőtt az akadémiák és a tudománypolitika részkérdéseibe bocsátkoznék, engedjenek meg néhány, részben a kutatás szempontjait is magyarázó, előrebocsátott megjegyzést.

AZ ELEMZÉS SZEMPONTJAI. ELŐREBOCSÁTOTT MEGJEGYZÉSEK

Az ideológiakritikai megközelítésről

Amikor a szovjet rendszer történelméről beszélünk, természetesen nem tudunk menekülni az ún. rendszerkritikai szempontoktól. Hiszen a szovjet rendszer örökségének felszámolása ma is folyik, a szovjet rendszerrel még bukása után is „napiharcban” állunk, legyen szó a volt szocialista országok *politikai, társadalmi, közgazdasági* vagy *tudományszervezeti* kérdéseiről. (Én magam is az elmúlt évben publikáltam könyvet az 1996-ban megindított magyarországi tudománypolitikai reformról, részletesen tárgyalva az információs társadalom, a globalizáció kihívásait és a szovjet tudománypolitikai rendszer örökségét a kelet-közép-európai térségben.²)

E rendszerkritika közben gyakran utólag is a *rendszer ideológiája* ellen küzdünk, és kevésbé figyelünk a *valóságos történelmi, társadalmi folyamatokra*, amelyek a rendszer mélyén a társadalomban, gazdaságban mentek végbe. Ezen aktuális rendszerkritika néha feledtetni velünk a térség 1949 előtti állapotainak pontos felmérését. Vagyis azt, hogy ezen államok és nemzetek előtt *milyen alternatívák állottak* a 20. század közepén, és *ezekhez képest* mit hozott a szovjet rendszer bevezetése. Emellett úgy érzem – néha a magam 1970–1980-as években írott munkáit is újraolvasva –, hogy gyakran keveredik az *értékelő* és a *magyarázó* mozzanat kutatói gondolkodásunkban. Minősítjük, értékeljük a jelen mércéjén a múltat, ám kevés helyet kap a korabeli lehetőségeket számba vevő *magyarázat*. (Pedig a történész hivatás egyik lényege: függetlenül attól, miként értékeljük a korábbi generációk tetteit, a magyarázatot mindenképpen meg kell keresni. Természetes: a „magyarázat” még nem „felmentés”.)

1 Ferenc Glatz: Multipart System in Hungary. 1989–94. In: Lawful Revolution in Hungary 1989–1994. New York, 1995. 15–30. p.; *Uő*: Vergleichende Untersuchung der Länder der sowjetischen Zone. In: Die Geschichte des Ostblocks (1945–1991). (Hrsg. Ferenc Glatz) Bp., 1998. 9–26. p. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. Band 7.

2 Ferenc Glatz: Wissenschaftspolitik um die Jahrtausendwende. Bp., 1999. 142 p. Magyarul: *Uő*: Tudománypolitika az ezredforduló Magyarországon. Bp., 1998. 123 p.

NDK az „állatorvosi ló”?

Amikor a volt szovjet rendszer akadémiáiról beszélünk és vitatkozunk,³ a kiindulópontunk csakis az lehet: milyen volt a kelet-közép-európai térségben a tudományok helyzete a szovjet rendszer bevezetése előtt, mennyire volt kiépített és hatékony a korábbi tudományszervezet.

Ehhez kapcsolódik következő előrebocsátott megjegyzésem. A Német Demokratikus Köztársaságot, megítélésem szerint, túlzottan tekintik a kutatók „jellemzőnek”, amolyan „állatorvosi lónak”, amikor a szovjet rendszerrel írnak. Kelet-Németország szovjet korszakbeli történelméből túlságosan sok általánosítást vonnak le az egész szovjet rendszerre. (Talán mert a szovjet rendszert tanulmányozók legkönnyebben a német nyelvet tanulják meg.) Feledésbe merül, hogy az NDK egy olyan területen jött létre, Kelet-Németországban, ahol *1945 előtt a világ egyik legfejlettebb technológiai, gazdálkodási, valamint szellemi kultúrája* élt. (Eltérően a többi kelet-közép-európai országtól.⁴) Így tehát azok a modernizációs intézkedések, amelyek a kelet-európai társadalmak esetében *pozitív kísérletnek* számítottak, az NDK területén szükségszerűen *negatív* előjelet kapnak, mert azok *funkciótlannak, indokolatlanok* voltak. (Bármit mondott is Németország korábbi történelméről az NDK történetírása.) Így volt ez jelen esetünkben a tudomány, a tudományszervezet történelméről szólva is.

Mint ahogy kevés általánosításra ad alapot a szovjet rendszer egészére vonatkozóan az NDK modelljének tanulmányozása azért is, mert *Németország frontállam* maradt a rendszer történelmének utolsó napjaiig, és Kelet-Németországban az utolsó órákig fennmaradt a *proletárdiktatúra sztálini intézményrendszere és politikája*, míg az a többi szovjet szatellitállamban 1956 után fokozatosan, majd az 1970-es évektől még a Szovjetunióban is, már a puha diktatúra uralmi rendszerére váltott.

A tudományszervezés mint szakigazgatás

A szovjet rendszer akadémiáiról beszélve első pillanatban csak azt látjuk, hogy ez a *szovjet típusú akadémia* mennyire volt *része a szovjet uralmi rendszernek*. (Mint ahogy szerves része volt annak.) De egy pillanatra sem feledkezhetünk meg, hogy amikor az akadémiák történelméről beszélünk, nemcsak, sőt nem is elsősorban az illető állam politikai rendszeréről, a tudomány életkereteiről beszélünk, hanem

3 A tudományos akadémiák összefoglaló, lexikonszerű áttekintésére: *Conrad Grau*: Berühmte Wissenschaftsakademien. Von ihrem Entstehen und ihrem weltweiten Erfolg. Leipzig, 1988. 344 p. – Az NDK tudományos akadémiájáról: Akademie der Wissenschaften der DDR. Geschichte und Auftrag. (Red. von T. Reuter.) Berlin, 1987. 175 p.

4 Ferenc Glatz: Ungarn. Der Transformationsprozess in Ungarn. In: Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa. Aktualisierte und vollständig überarbeitete... (Hrsg. Werner Weidenfeld.) Gütersloh, 1995. 171–190. p.

egyidejűleg századunk tudományszervezetéről, szakigazgatásáról is. És ezek szerintem sok esetben politikailag indifferensek lehetnek. Ilyen téma – a politikai rendszertől akár független jelenség is – lehet például: az állam tudománypolitikai intervenciója közben anyagilag és presztízsből kiemeli a *kutatói elit egy részét*, mondván, hogy az arisztokrácia, az oligarchia után az adófizetők pénzéből külön „kaszót” hoz létre, a *meritokráciát*. (Amilyen a szovjet rendszerben az akadémikusok, illetve a minősített kutatók helyzete volt.) Más példa: a szovjet rendszer tudományos minősítésként az általa kiépített országos állami minősítési szabályokat fogadta el, felváltva az európai tudományos minősítés addigi egyetlen rendszerét, a *lokális*, azaz az *egyetemi* tudományos minősítési rendszert. De fel kell tenni a kérdést ennek értékelésekor úgy is: függetlenül a szovjet politika szándékától, milyen ennek a kihatása a kis és a nagy nemzeti kultúrák esetében? (Magyarország például 1993 után a szovjet minősítési rendszer egyik fokozatát, az akadémiai doktorátust mint állami minősítési fokozatot megőrizte, miközben az európai PhD-t lokális minősítésként visszavette. És a rendszer szakpolitikai szempontból jól működik.) Ismét más példa: helyes-e az egyetemről *független kutatóintézetek* létrehozni, és ha igen, akkor a kutatószervezetben hol legyen azok helye? Minisztériumokhoz rendelve, autonómiák alá rendelve? Mi 1990 után megtartottuk a független kutatóhálózatot, és továbbra is az akadémiai autonómia és nem a végrehajtó hatalom alá rendelve.

Ki tagadná, hogy noha – mint látni fogjuk – a szovjet rendszer tudománypolitikájának alapkérdései ezek, de alapkérdései voltak már a szovjet rendszer születése előtti időszak Európájának, mindenekelőtt a Németországban az 1900-as évek elején született új állami tudománypolitikának.⁵ (Ahogy arra majd rámutatni igyekszem, a szovjet rendszerben kialakult tudománypolitikai struktúra elsősorban Németország 1910–1918 közötti új tudománypolitikájától tanul: az állam felfigyel a modern technika, a tudományos kutatás meghatározó szerepére mind az ipari mind a mezőgazdasági termelésben, mind pedig az életminőség javításában.⁶) Hatalmas költségvetési összegeket fordít a tudományos kutatás szervezetének modernizálására. Az új „német modell” 1911-ben, bevonva a termelő tőkét is, a költségvetési injekciókat nem engedi szétaprózódni a hagyományos tanszéki szervezetben, hanem – figyelve az Amerikában magánalapon szerveződő nagy intézményekre – főállású kutatókból álló, koncentrált munkaprogram alapján dolgozó kutatóintézeteket hív létre.⁷

5 Bernhard vom Brocke: Die Kaiser-Wilhelm-/Max Planck-Gesellschaft und ihre Institute zwischen Universität und Akademie. In: Die Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft und ihre Institute. (Hrsg. Bernhard vom Brocke und Hubert Laitko.) Berlin–New York, 1996. 1–32. p.

6 Komkov, G. D.–Levsin, B. V.–Semjenov, L. K.: Akademia Nauk SSSR. 1–2. tom. 2. izd. pereab. i dop. Moskau, 1977. 382 p., 454 p.

7 Bernhard vom Brocke: Die Kaiser-Wilhelm Gesellschaft im Kaiserreich. Vorgeschichte, Gründung und Entwicklung bis zum Ausbruch des Ersten Weltkriegs. In: Forschung im Spannungsfeld von Politik und Gesellschaft. Geschichte und Struktur der Kaiser-Wilhelm-

A Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft létrehozása (1911) a világ első állami tudománypolitikai intervenciója. Az új típusú kutatószervezetben már az első években elnyert Nobel-díjak, valamint a rendkívüli hatékonyság – többek között a hadiiparban alkalmazható termelési ágazatokban – az etatista német tudománypolitikát a gyors fejlődést elérni akaró államok egyik mintájává tette. Anélkül, hogy ezt bevallották volna. Így másolta e német tudománypolitikát 1922 után a Szovjetunió, és az sem véletlen, hogy Franciaország 1920 után hasonló vállalkozásra törekszik (gondoljunk csak az 1939-ben létrejött CNRS-re⁸). A kelet-közép-európai térség egyetlen tudatos állami tudománypolitikája, a magyar tudománypolitika is, ahogy említettem, a német modellt igyekszik – igaz, költségvetési eszközök és vállalkozói tőke hiányában sikertelenül – követni.

Az értékelés szempontjai

Mindezek után talán érthető – és ez az utolsó előrebocsátott megjegyzésem –, hogy a volt szocialista országok akadémiainak és tudománypolitikájának történelmében – nem titkolva, hogy értékelésemben a szaktudományosság fejlesztése, nem pedig a politikai rendszer minősítése áll az első helyen – a következő értékelő szempontokat tartom mérvadónak:

- a) milyen volt az adott országban a tudományos kutatás 1945 előtt, és milyen változást hozott ahhoz képest – épített, illetve rombolt – a szovjet rendszer;
- b) mennyiben szolgált – szolgált-e – az új tudományszervezet és tudománypolitika az egyetemes tudományfejlődés témáinak és a tudományos módszerek jelenlétét az állam területén, mennyiben szolgált a térségben a kutatói gondolkodás fejlődését;
- c) mennyire volt adekvát az új kutatószervezet a lokális gazdasági és kulturális fejlődéssel, az életminőség emelésével;
- d) segítette vagy hátráltatta az új tudománypolitikai rendszer a lakosság széles tömegeiben a tudásalapú közgondolkodás kialakulását.

Az invokáció hosszú, mert a témáról is valószínűleg hosszan fogunk vitatkozni. Én most csak négy témakörrel szeretném elmondani véleményemet, és kérdéseket exponálni:

1. a kelet-közép-európai térségben a tudományosság 1949 előtt,
2. a szovjet tudománypolitika és az akadémiai fejlődés, 1925–1999,
3. a magyar fejlődés rövid ismertetése, 1945–1990,
4. a rendszer felbomlása 1990 után.

Max Planck-Gesellschaft. Aus Anlaß ihres 75jährigen Bestehens. (Hrsg. Rudolf Vierhaus und Bernhard vom Brocke.) Stuttgart, 1990. 17–162. p.; Lothar Burchardt: Die Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Ersten Weltkrieg (1914–1918). In: uo. 163–196 p.

8 National de la Recherche Scientifique. Paris, 1959.

TUDOMÁNYOSSÁG A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TÉRSÉGBEN 1949 ELŐTT

A tudományos kutatás és a kutatásszervezet 1949 előtt elmaradott a térség gazdasági és politikai súlyához képest.

Tudományos-technikai forradalom és tudomány, 1867–1945

Teljes oktatási és kutatásszervezetről 1918 előtt csak Magyarországon beszélhetünk, mivel a magyarságnak 1867 óta van önálló államisága, amely 1867 után gyors közoktatási, majd az 1900-as évek elején egyetemfejlesztésbe kezd (1910–1932), és már a századfordulón állami erővel támogatja a nyugat-európai – mindenekelőtt német – technológia és tudomány eredményes adaptációját. Az ipari és mezőgazdasági területen a tanszékek már bizonyos kutatási szolgáltatást is végeznek (talajmelioráció, vízgazdálkodás, tejgazdálkodás stb.). Nyugati mintára kialakulnak a tudományos nagyüzem alapjai: szakfolyóiratok, tudományos társaságok és a századfordulóra differenciálódó felsőoktatási rendszer.⁹ A közép-európai térséget a 19. század második felében éri el az *ipari-technikai forradalom*, ami a Monarchia anyanyelvi intézményekkel rendelkező nemzeti kultúráinak, az osztráknak, a magyaroknak, lengyelnek, horvátnak és a csehnek az erősödését hozza magával. (A nemzetállami kultúrpolitikát Magyarország esetében erősíti egy rendkívül dinamikus – Európában a leggyorsabb – gazdasági fejlődés.) Eredmények – mind Magyarországon, mind a német-osztrák fejlődésben részes Csehországban – elsősorban a társadalomtudományok területén jelentkeznek. E két nemzet a német tudományos társulatoknak és az európai módszertani iskoláknak a követője.

1920 után a helyzet változik.¹⁰ A térségben az új nemzetállami fejlődés megerősíti ugyan – mindenekelőtt a lengyel, a cseh, a szlovák, de a délszláv területeken is – a nemzeti anyanyelvi közoktatás és egyetemi képzés rendszerét és ezzel az anyanyelvi szakértelmiség kialakulását, de a térséget sújtó gazdasági visszaesés gátolja a tudományos élet kibontakozását. (S gátolja fejlődését Magyarországon is.) Az első számítások szerint például a Monarchia volt területére irányuló nemzetközi tőkebefektetés 1920 után egyhatedére esik vissza. A nemzetállami rendszer szociális nyomorúsága így kihat a tudományos bázis fejlődésére is.

⁹ Glatz Ferenc: Konzervatív reform – kultúrpolitika. In: Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932). (Vál., az előszót és a jegyzeteket írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1990. 5–26. p. [E kötetben: 177–194. p.]

¹⁰ Trianon and East Central Europe: Antecedents and Repercussions. (Ed. by Béla K. Király and László Veszprémy.) New York, 1995. Atlantic Studies on Society in Change. Atlantic Research and Publications No. 80. Továbbá: Hungarians and their Neighbors in Modern Times, 1867–1950. (Ed. by Ferenc Glatz.) New York, 1995.

Állami tudománypolitika Magyarországon, 1922–1949

Magyarországon dinamikus tudománypolitikai program bontakozik ki.¹¹ Német mintára – és itt ismét a Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft, majd az 1920-ban létrehozott Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaften példáját kell említeni – a magyar tudománypolitika az egyetemfejlesztés mellett egyetemtől független *kutatóintézeteket* kezd kialakítani és (közgyűjteményekben lévő) *kutatói állásokat* hoz létre, sőt külföldi magyar kutatóintézeteket is alapít. Az egyetemtől független intézeteket és múzeumokat egyetlen országos autonómiába, az Országos Gyűjteményegyetembe tömörítik. A gyűjteményegyetembe tartozó intézetek teljes körű autonómiát élveznek, és ugyanakkor százszázalékos állami fenntartást. A Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft intézményrendszerétől alapvetően az különbözteti meg a magyarországi helyzetet, hogy itt nincs jelen a tőke, az állami költségvetés viszont szegény, az intézetek inkább csak kutatócsoportok és nincs infrastruktúrájuk.

Országos autonómiával rendelkezik a Magyar Tudományos Akadémia, amely – noha kezdettől európai mintájú tudóstársaság csak, de – a nemzeti hierarchiában kiemelt szerepet kap.¹² Nem uralkodói akaratból jött létre 1825-ben, hanem közadakozásból, jelentős saját vagyonnal rendelkezik, tagjainak különböző típusú segélyeket, pótlékokat is ad. Sajátos nemzeti reprezentációt tölt be a magyar államon belül. Az 1922-ben kibontakozó tudománypolitikai reform részeként az Akadémia állami ellátást kap, ugyanakkor megtartja teljes tudományos autonómiáját.¹³

A nagyszabású tudománypolitikai reform azonban nem tud kibontakozni: az 1929–1932. évi világgazdasági válság a tervezett természettudományos fejlesztéseket lehetetlenné tette, ugyanakkor a tudománypolitikai rendszer működtetői (a magát Adolf Harnack tanítványának tartó gróf Klebelsberg Kuno miniszter) nem veszik észre épp a német példa nagy tanulságát: a működő tőke részvétele nélkül nem lehet modern természettudományos tanszéki vagy akár kutatóintézeti rendszert működtetni.

Konzervatív tudományszervezet

A tudományos eredmények a kelet-közép-európai térségben sporadikusan és elsősorban a helyi természeti és társadalmi viszonyok leírásában jelentkeznek. Azaz a nemzeti identitáshoz kapcsolódó diszciplínákban: történelemben, nyelv- és iro-

¹¹ Magyary Zoltán: A magyar tudományos nagyüzem megszervezése. Bp., 1931. 8–33 p.; Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969/5–6:1176–1200. p. [E kötetben: 25–73. p.]

¹² A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. (Főszerk. Pach Zsigmond Pál.) Bp., 1975.; Glatz Ferenc: Az Akadémia két világháború közötti történetéhez. Magyar Tudomány, 1970/12:873–880. p. – Az európai akadémiákkal összehasonlítás: C. Grau: i. m.

¹³ Magyary Zoltán: A magyar tudománypolitika alapvetése. Bp., 1927. A kötet előszavát Klebelsberg Kuno írta. [Lásd a tanulmány végén közölt dokumentumot.]

dalomtudományban, néprajzban. A természettudományok terén a közép- és felső-szintű oktatás – elsősorban Budapesten és Prágában – igen erős. Jellemző: akik a térséget elhagyják, kiválóan helytállnak a külföldi, elsősorban az amerikai egyetemeken. (Jellemző a térség oktatási rendszerének fejlettségére és ugyanakkor a tudományszervezet fejletlenségére, hogy a térségből származó és itt iskolázódott 12 Nobel-díjas közül 10 külföldön, az Egyesült Államokban, Német- és Franciaországban folytatott kutatásaiért kapta a díjat.)¹⁴

SZOVJET TUDOMÁNPOLITIKA ÉS AKADÉMIAI FEJLŐDÉS, 1924–1991

A Szovjetunió történelmének ismerete nélkül nem lehet eredményesen tanulmányozni a volt szocialista országok történelmét, legyen szó akár a tudománypolitikáról is. Érdekes módon a szovjet rendszer másolása talán a kultúr- és tudománypolitikában érhető tetten a legerősebben. A Szovjetunió államrendszerének célkitűzéseihez igazodik a szovjet tudománypolitika is.

Utolérni, központosítani, dirigálni

A szovjet vezetők gondolkodásában az első évektől a bukásig a vezető motívum: *a fejlett Nyugatot utol kell érni gazdaságban, kultúrában*. Márpedig ez a gyors modernizáció csakis a tudományos-technikai bázis fejlesztésével érhető el. Ezt célozza a szovjet tudománypolitikai rendszer.

A világon ekkor – ismereteink szerint – két koncepció létezik: a liberális (amerikai) és az etatista (német, francia). A liberális állami tudománypolitika – leegyszerűsítve – a projektfinanszírozásra törekszik, a magántőke vagy az állam megrendelőként üzleti viszonyba lép a kutatóbázissal. Az etatista koncepció közvetlen és hosszú távú intézet- (tanszék- vagy kutatóintézet-) fejlesztést eszközöl.¹⁵ Ebből az alapelvől azután következtetések adódnak az intézetrendszerre, mobilitásra stb. vonatkozóan, amivel most nem foglalkozhatunk.

Ténykérdés: a Szovjetunióban európai mintájú állami tudománypolitika alakul ki 1924 után. (Magántőke a szovjet rendszerben nincs is jelen, a teljes állami tulajdon esetében az állam a kormányzati és a vállalati megrendelő is.) Önálló nehézipari, ezen belül energetikai, majd kémiai, később elektro- és biokémiai ipart fejlesztenek ki, ami mögé óriási méretű egyetemfejlesztést, azaz elitértelmiség-termelő intézményeket hoznak létre.¹⁶ Ismételjük: itt nincs tőke, vállalkozó, aki

14 György Marx: The Voice of the Martians. Bp., 1997. Második, javított kiadás.

15 Die Akademie der Wissenschaften der Union der sozialistischen Sowjetrepubliken. (G. Sokolowskij.) Leningrad, 1928. 39 p.; Bastrakowa, M. S.: Stanowlenie sowetskij sistemy organizacii nauki. Nauka, 1973.; Komkov, G. D.–Levsin, B. V.–Semjenov, L. K.: i. m. 1. tom.

16 Organizacija sovetskij nauki, 1926–1932. Nauka, 1974.; Lachtin, G. A.: Organizacija sovetskij nauki. Nauka, 1991., továbbá l. a 15. jegyzet.

megrendelést adjon, itt állami fenntartású kutatóbázist kell létrehozni. A kontinensnyi területen a földből kinőtt városokban, ipari-mezőgazdasági központokban regionális egyetemi és kutatóbázisokat építenek ki. (A Szovjetunió gyors ipari-technikai, tudományos fejlődésében ennek a tudománypolitikának szerepe máig nincs hangsúlyozva. Érdekes esettanulmány tárgya lehet: a tudománypolitika az államszervezet és a tömegkultúra emeltyűje egy kontinensnyi országban.)

Az állami intervenciós tudománypolitika első számú követelménye: a *hatékonyság*. Ezért a nagy *egyetemfejlesztő* program mellett, amelynek szakemberképző szerepet szának, német mintára egyetemektől *független kutatóintézeteket* hívnak létre, amelynek hatékonyságát éppen az első világháború – és a német példa – bizonyította be. Itt jelentkezik az első szakpolitikai „gap”: az oktatás szétválik a kutatástól. A független kutatóintézetek igazgatási rendszere is német modellt követ. Nem rendelik a végrehajtó hatalom, azaz minisztérium alá azokat, hanem – éppen a Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft (1911) mintájára – egy *autonóm igazgatási csúcscsúszerv*, az akadémia alá rendelik. Így alakul ki a Szovjetunió Tudományos Akadémiája alá rendelt kutatóhálózat.¹⁷

Az állam termeléspolitikáját – és tegyük hozzá: ebben is a német mintát – követi a *tanszék- és intézetfejlesztés belső struktúrája* is. Ahogy a Kaiser-Wilhelm-Gesellschafton belül elsősorban az iparhoz kapcsolódó fizikai és kémiai kutatásokat preferálják, úgy a szovjet kutatóintézeti rendszeren belül is a nehézipari bázishoz, hadseregfejlesztéshez kapcsolódó hatalmas fizikai és kémiai kutatóintézeti rendszer jön létre. Ez a folyamat felgyorsul a második világháború tanulságainak hatására, a hidegháborús időszakban (1947–1985).

Különösen felfutnak azok a kutatóintézetek, amelyek az *új energiához és fegyverkezési eszköztárhoz, az atomhoz kapcsolódnak*, majd az 1950–1960-as években a *kémia*, az 1970-es években a *biológia*, mindenekelőtt a molekuláris biológia fejlesztése következik. (Tegyük hozzá: ezek a tematikai preferenciák követik a világ tudományosságának fejlődési vonalát is: fizika, kémia, biológia.) Mivel politikai kérdéssé emelkedik az *ökológia* az 1970–1980-as években, így annak fejlesztése elmarad, mint ahogy nem sikerül – itt nem részletezhető okok miatt – az *informatikához* kapcsolódó fejlesztés sem.

De e tudományos nagyüzem hatékonyságát az első pillanattól rontja a politikai rendszer két jellemzője: a kutatásszervezetben a *minőség alárendelése a napi politikai céloknak*, valamint a *hidegháborús elzárkózás* a világtól. Különösen a természettudományok szenvednek ez utóbbitól. Ugyanakkor az önálló innovációs lánc – azaz minden diszciplínában kutatót képző egységek létrehozása – megteremtéséhez *hiányzik a megfelelő számú értelmiség*. A Szovjetunió szinte egész 70 éves történelmére jellemző a tudományszervezetben a megfelelő szintű káderek hiánya.

17 Kasack, W.: Die Akademie der Wissenschaften der UdSSR. Überblick über Organisation und Aufgaben. Verzeichnis der Instituten. Bad Godesberg, 1967.

Az új szovjet tudománypolitika a *tudományos értelmiséget* megkülönböztetetten kezeli.¹⁸ Az általános szociális válságból pótlékokkal és egyéb juttatásokkal igyekeznek azokat kiemelni. (Ahogy a két, háborút veszített államban, Magyarországon és Németországban – utóbbiban a Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaften – a tudományos intézeteket, illetve a kutatókat meg akarta kímélni az állami szféra háború utáni válságától.) E kiváltságokban részesülnek az akadémia tagjai. Sőt, az egyetemek és kutatóintézetek saját belső üzlethálózattal és üdülőkkel rendelkeznek. Másik kiváltság: a nemzeti tudományos reprezentáció biztosítása és korlátozott kapcsolatteremtés a nyugati világgal.

A rendszer azonban kezdettől csak zavarral működik, a szovjet elit értelmiség tömegeit versenyképtelenségre kárhoztatja. Mint ahogy rontja ezen értelmiségpolitika hatékonyságát a politikai-ideológiai szempontok számonkérése. (Ezekről a szempontokról csak a stratégiaiilag fontos, természettudományos témákon dolgozó legfelső értelmiség mentesül.)

Mivel a szocialista rendszerben hiányzik a tőke; általában nincs magángazdaság, ezért ezen intézeteket teljes mértékben az állam tartja el. A százszázalékos állami finanszírozás két formában történik: 1. közvetlen intézetfinanszírozás révén, 2. vállalati megrendelések révén. De mivel a vállalatok is állami tulajdonban vannak, és mivel a vállalatok termelési szintje is elmarad a világszínvonaltól, ezért ezek a megrendelések nem keltenek valós versenyhelyzetet, és nem közvetítenek valós kihívásokat.

Az akadémia mint „szocialista autonómia”

Az akadémia kiemelt szerepet kap a szovjet rendszer tudománypolitikájában. A totális állami tudománypolitika értelmiségpolitikája csak akkor működhet, ha országos a *minősítési* (kvalifikációs) rendszer.¹⁹ Ennek a minősítési rendszernek a gazdája az akadémia. Az első fokozat, mint ismeretes, a tudományok kandidátusa, a második fokozat a tudományok doktora. Fölöttük állnak az akadémikusok. Az élethossziglan járó akadémikusi pótlék része a preferenciának, amit azzal indokolnak, hogy az általános életszínvonal alacsony volta egyszerűen lehetetlenné tenné a kutatói életmód létminimumát is. Ezért van szükség az állami minősítés rendszerére és a hozzákapcsolódó tiszteletdíjra.

Független kutatóintézetek

Az akadémia *független kutatóhálózatot* működtet, és az egyes diszciplináris osztályok szakmai felügyeletet gyakorolnak az akadémiahoz tartozó intézetek felett. Ez

¹⁸ Nautschnye kadry SSSR. Mysl', 1991.

¹⁹ A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada, i. m., továbbá 12. jegyzet.

a felügyelet természetesen formálissá válik, noha az intézetek igazgatói általában az akadémia tagjai. A rendszer utolsó évtizedeire, amikor lazul a „pártirányítás”, azaz a politikai irányítás, az intézetek feletti ellenőrzés már szakmai értelemben sincs meg. (Az 1970–1980-as években a Szovjetunió Tudományos Akadémiája és a többi szocialista ország akadémiai intézeteinek teljesítménye már ugyanúgy nem mérhető, mint a CNRS vagy a Max-Planck-Gesellschaft intézetei is nehezen minősíthetők.)

A Szovjetunió tudománypolitikája a világ első, „lemaradást behozó” tudománypolitikája, amikor a fejletlen gazdasági viszonyokat és a képzetlen munkaerőt állami segítséggel kívánják versenyképpessé tenni. Oroszország hagyományosan tökeszegény ország, így tehát az állam kiemelten vállal szerepet a tudományos bázis kiépítésében. Szédítőek azok a számok, amelyek a szovjet kutatói szféra létszám- és intézetfejlesztéseiről beszélnek. Két generáció alatt egy egész kontinens iparát, mezőgazdaságát, hadiiparát, egészségügyét, oktatását akarják ellátni. Tervgazdaság, állami intervenció révén. Részben sikerült is. Ám saját csapdájukba esnek. Az antidemokratikus politikai rendszer ugyanis jó eszközt kínál az *erőkoncentrálásra* (a lakosság életminőségét szolgáló költségvetési tételek rovasára fejlesztik a tudományt), de szerintem a *magántőke hiánya, kizárása nemcsak a finanszírozási nehézségeket jelzi, hanem egyben a verseny kizárását és a termelésből jövő valós kihívások elhanyagolását is*.

A hidegháborús elzárkózás pedig, amelynek teljes feloldása csak a rendszer lényegének tagadásával jöhetett volna létre, hosszú távon hozzákötötte e tudományos bázis létét a politikai és a gazdasági rendszerhez. Vagyis a hidegháború „önleépülése” után a világversenyben esélytelen volt. Korszerű volt e tudománypolitika viszont abból a szempontból, hogy Németországgal és Franciaországgal egy időben az állam szerepvállalását vezette be. (Noha hiányoznak az összehasonlítható adatok, valószínűleg a GDP messze nagyobb hányadát fordították tudományra, mint bármelyik más európai állam.) Ám létrejöttének pillanatában gúzsba kötötték a napi politikai körülmények.

Lényegében ezt az 1924 után a Szovjetunióban kialakult tudománypolitikai rendszert vezették be a későbbi szocialista országokban 1945, illetve 1949 után.

A MAGYAR FEJLŐDÉS 1945 UTÁN

Törekvések a modernizálásra, 1945–1948

A magyar tudományszervezetben még a szovjet rendszer bevezetése előtt, 1945–1948 között változás történik: részben szervezeti demokratizálódás megy végbe, részben utat törnek maguknak az addig visszaszorított természettudományok. Noha már 1926-ban egy természettudományos kutatási alapot hív létre a Klebelsberg-kormányzat, ez azonban eredménytelen marad: a hazai nagyipari bázis gyen-

gesége következtében a természettudományos tanszékek nem jutnak megrendelésekhez, csak a gyógyszer-, illetve kismértékben az elektromos ágazatban: a rádió- és az izzóiparban van jelentős magyarországi fejlesztés.²⁰ Vagyis: a magas színvonalú, állami közép- és felsőfokú intézmények kitermelte *értelmiséget nem tudja a hazai kutatóintézet vagy laboratórium menedzselni*. Jellemző, hogy a két háború közötti magyar egyetemekről kilenc olyan természettudós került ki, akik Amerikában vagy Németországban működve érdemlik ki a *Nobel-díjat*.²¹ Éppen az egyetlen, itthoni kutatásaiért Nobel-díjjal jutalmazott tudós, Szent-Györgyi Albert „robbantja fel” az Akadémia konzervatív szervezetét 1947-ben: nagyobb helyet kíván a természettudományoknak, és általában nagyobb állami támogatást.

Modernizáció szovjet módra, 1949

Az 1947-ben felismert modernizációt 1949-ben – paradox módon szovjet mintára – hajtják végre. E modernizálás kétarcú: több tízszeresére növeli a magyar tudományos potenciált egyetemek, intézetek alapításával. A magyar kutatóbázison belül – az amerikai, nyugat-európai bázisokhoz hasonlóan – *előretörnek a természettudományok* (a fizika, a kémia, majd a biológia). Másrészt e bázisfejlesztés magán hordja a szovjet bélyeget: a *fejlesztéseket politikai stratégiákhoz igazítják*. Mivel Magyarországot is a „vas és acél országává” kívánják tenni, az óriási nehézipari beruházások mögé nagy műszaki, fizikai és kémiai beruházások sorakoznak fel. A meglévő Műegyetem mellé Miskolcon újabb Nehézipari Egyetemet alapítanak az északkelet-magyarországi nehézipari bázis mellé. A műszaki fejlesztésre – a nyugati országokhoz hasonlóan – kiemelt alapot hoznak létre. Majd az 1960-as években – szintén a nyugati fejlesztésekkel egy időben – külön vegyipari műszaki egyetemet alapítanak, az 1970-es években pedig – a nyugati fejlesztésekkel párhuzamosan – szuper „kutatógyárat” a molekuláris biológiának. A *szükséges modernizáció* és a rendszer jellegéből következő *politikai szempontok keverednek*.²²

A szovjet típusú politikai módszerekkel kétségtelenül felgyorsítják a természettudományok már 1945 után megindult előretörését, de a fejlesztések *megalomániába* csapnak át. A napi politikai szempontok és a szükséges modernizáció szempontjai keverednek az értelmiségpolitikában is. Adminisztratív-politikai akciókkal fejlesztik a természettudományos kutatóbázist, de ugyanakkor napi politikai szempontok szerint szorítják háttérbe azt a kutatói gárdát, amelyik már 1945 előtt szerepet játszott, vagy beépült a nyugati tudományosságba. Tömeges,

20 Gróf Klebelsberg Kuno: Elnöki megnyitó-beszéd a magyar természet-, műszaki és mezőgazdaság-tudományos országos kongresszuson. 1926. január 3. In: Tudomány, kultúra, politika, i. m. 160–174. p.

21 György Marx: i. m.

22 Vö. erről Kónya Sándor: Az MTA osztályszerkezetének változása a kezdettől napjainkig. Bp., 1999. (Kézirat.); Glatz Ferenc: Természet- és társadalomtudományok aránya az európai akadémiákban és Magyarországon. Bp., 1999. (Kézirat.)

politikai szándékú őrsgváltást hajtanak végre a tanszékek, intézetek élén, de mindekelőtt az Akadémián. (Különösen a társadalomtudományokban erős a napi politikai indíttatás.)²³

Az MTA, az állami tudománypolitika intézménye

A Magyar Tudományos Akadémia korábbi nemzeti és központi tudományszervező szerepe a szovjet rendszer bevezetése révén megerősödött. Ahogy minden szocialista országban, úgy Magyarországon is az Akadémia „a legmagasabb tudományos intézmény”. Ez a vezető szerep önmagában nem volt idegen – eltérően a többi kelet-európai országtól – a hagyományos magyar Akadémia-modelltől. 1950 után – a „tudománynak napi termelőerővé kell válnia” elv jegyében – olyan természettudományi osztályokat (Műszaki Tudományok Osztálya, Agrártudományok Osztálya stb.) hívtak létre az Akadémián, amelyek akkor a nyugati világ egyetlen klasszikus nemzeti akadémiáján sem voltak. Amelyek viszont ma – a politikai hangsúlyok megszűnése után – a magyar Akadémia előnyére szolgálnak.

Szovjet mintára kapta meg a Magyar Tudományos Akadémia is az országos tudományos minősítés jogát. Mindez azért nem volt feltűnő, mert az MTA tagjai különös nemzeti presztízzsel bírtak 1945 előtt is. (Presztízsszempontból Magyarországon az Akadémia tagjának lenni még nagyobb megtiszteltetés volt, mint Franciaországban a francia akadémia tagjának lenni.) Az akadémikusok hagyományos pénzsegélyei most, 1949 után intézményesedtek, és kiegészültek egyéb juttatásokkal: kedvezményes lakáshoz jutással, üdülési joggal és gépkocsi-használattal. Miközben az elit értelmiség életszínvonala – a szovjetunióbelihez hasonlóan – a jobb szakmunkásréteg szintjére süllyedt.

Az Akadémia – szovjet mintára – a nemzeti kutatóhálózat felügyelője lett. Megkapta a korábban létrehozott és német mintára autonómiával rendelkező – mint említettük, igen szegényes – néhány kutatóintézetet, majd ezek számát 1951–1972 között többszörösére szaporították, nagy kutatói létszámemelés világviszonylatban is, korszerű dokumentációs, könyvtári és kiszolgáló rendszerrel. Hatalmas területen elhelyezkedő intézetegyüttest kapott a fizika, majd az 1960-as években a kémia, az 1970-es években a molekuláris biológia.²⁴ Emellett még – a német Fraunhofer-intézetekhez hasonlóan – műszaki-fizikai, műszaki-kémiai intézetbázis is kialakult.

Összegezve: Magyarországon 1945 előtt egy a térségben egyedülálló, a legfejlettebb nyugati mintákat követő, etatista tudománypolitikai intézményrendszer volt jelen, de e tudománypolitika részben csak program maradt, mert az egész térséget s benne Magyarországot is sújtó gazdasági válságok, valamint a tőke-

23 [Vö. e kötetben: „Hóman Bálint és Szekfü Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmányt.]

24 Az MTA kutatóintézetei. (Szerk. Glatz Ferenc.) Bp., 2000. A 29 füzet az egyes intézetek történetét, adattárát tartalmazza.

szegénység megakadályozta a lépéstartást a feltörekvő természettudományos világ fejlődésével. A természettudományok előretörése és a kutatóbázis tematikai modernizálása 1945–1948 között megfogalmazódott, de csak a szovjet rendszer bevezetésével (1949) valósult meg. Ennek következtében a bázismodernizálás magán viselte a szovjet rendszer – fentebb leírt – negatívumainak mindegyikét.

A korrekció kora, 1969–1990

A nyílt proletárdiktatúra visszaszorítása után (1963) megváltozott Magyarországon a politikai környezet.²⁵ Lazult a közvetlen politikai irányítás, megkezdődött – az 1970–1980-as években erőteljesen – a magyarországi kutatóbázisok integrálódása a nyugati tudományszervezetekbe. Az értelmiségpolitika fokozatosan „visszaengedte” az ún. polgári tudósokat a kutatásszervezetbe. De nem az egyetemekre, hiszen ezeknek agitációs-nevelő szerepük is volt, hanem az akadémiai kutatóintézetekbe. Ez megnövelte a független kutatóintézetek szellemi erejét, sőt egyes kutatási területeken a szakma nemzetközi kapcsolatrendszerének lettek működtetői.

A magyarországi szovjet rendszer a tudománypolitikában is reformokra határozta el magát. 1969-ben tudománypolitikai irányelveket fogadtak el, amelyek ugyan telve voltak ideológiai szlogenekkel, de az űrkutatás, a kémiai forradalom és általában a műszaki-technikai fejlődés igényeit korszerűen – igaz, szovjet célokhoz igazítva – adaptálták.²⁶ Tíz év múlva, 1978-ban már megfogalmazódott a kutatóbázis és ezzel a korábbi preferenciák felülvizsgálatának igénye is, a felülvizsgálat azonban az 1980-as években elmaradt.²⁷

A tematikai preferenciákban azonban csak kismértékben következett be változás. A világ tudományosságát követve előrelépés, hogy 1972-ben megalakult a (gyár nagyságú) molekuláris biológiai intézet, és erősödött a biológiai fejlesztés az egyetemeken. Az 1980-as években jött létre a számítástudományi alkalmazott kutatásokban – szintén a Nyugattól való elzárkózás miatt gyár nagyságúvá fejlesztett – számítástechnikai és alkalmazási (akadémiai) kutatóintézet. Ezzel párhuzamosan mikroelektronikai és számítástechnikai fejlesztések következtek az egyetemeken.

Előrelépés történt a finanszírozási rendszerben is, a közvetlen intézetfinanszírozás mellett nőtt a feladatfinanszírozás szerepe (az állami vállalatoktól elnyert

25 A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada, i. m. Továbbá: Csöndes Mária–Szántó Lajos–Vas-Zoltán Péter: Tudománypolitika és tudományszervezés Magyarországon. Bp., 1972. 233 p.

26 Tudománypolitikai irányelvek. Az MSZMP KB Tudománypolitikai irányelvei. (Az MSZMP KB 1969. június 26-i ülése.) Társadalmi Szemle, 1969/7–8:47–70. p.; Lőrincz Lajos: A tudományos kutatások állami irányítása. Bp., 1969.

27 Az MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei megvalósításának tapasztalatai. Magyar Tudomány, 1977/9:641–655. p.

megrendelések formájában), és létrejött a már meglévő műszaki alap (OMFB) mellett egy, az alapkutatásokat is pályázatok formájában támogató alap (OTKA). Vagyis kialakult a projektfinanszírozás intézménye is. Mégis, a tudománypolitikai rendszer egésze maradt az 1961-ig kialakult bázison. Az intézethálózat megmerevedésének feloldására, valamint a preferenciák felülvizsgálatára a tradeunionizálódó tudománypolitikai rendszer már nem volt képes. A végrehajtásra sem politikai erő (konfliktusvállalás), sem pedig pénz nem maradt. A tudománypolitikai rendszer, ugyanúgy, mint a „nagypolitikai” rendszer, a túlélésre rendezkedett be. Anélkül, hogy a túlélésnek a célját a vegetáláson túl valaki is meg tudta volna határozni.

A RENDSZER FELBOMLÁSA. AZ ÚJ MODELL KIALAKÍTÁSA KELET-EURÓPÁBAN

A kelet-európai szocialista országokban a szovjet modellt 1949 után mindenütt bevezették. 1990, a rendszer összeomlása után a korábbi bázist többnyire maga alá temette a politikai összeomlás. És maga alá temette a volt szocialista országok akadémiainak tudománypolitikai vezető szerepét is. Ennek a tudománypolitikai összeomlásnak a történelme alapvetően ismert a tudományos irodalomban. Két monográfia is tárgyalta az elmúlt három esztendőben. Több, mint ahány magának a szovjet rendszernek az általános politikájáról szól.²⁸

Intézményeink leépülése

Ebben a tudománypolitikai és akadémiai összeomlásban szerepet játszottak közvetlen politikai tényezők: az akadémiák kiemelt szerepét egyszerűen a szovjet politikai rendszer sajátosságának tekintették. De a tudománypolitikai rendszer alapjait az rázta meg elsősorban, hogy a rendszer hozzákötődött a szovjet gazdaság- és világpolitikához. A gazdasági, politikai elzárkózás lebontásával egyszerűen fölöslegessé váltak a nagy természettudományos, hazai szükségletre dolgozó kutatóintézetek.

Megszűnt a vállalati megrendelés is. A térségben a privatizációt a nemzetközi nagytőke hajtotta végre, azaz vásárolta fel a működőképes vagy versenyképes üzemeket. És ez a nagytőke már nem a lokális kutatóbázistól rendelte meg a maga kutatás-fejlesztési igényeit. A K+F-szférában foglalkoztatottak létszáma 40–50%-kal esett vissza. Mindenekelőtt a nagy akadémiai természettudományos kutatóbázisokat sújtotta ez a változás.²⁹ Egyes országokban a radikális leépítés (Cseh-

28 Összefoglalva: Transformation mittel- und osteuropäischer Wissenschaftssysteme. (Hrsg. R. Mayntz, U. Schimank, P. Weingart.) Opladen, 1995. 1182 p.

29 Az egyes országok akadémiainak átalakulásáról a „Transformation mittel- und osteuropäischer Wissenschaftssysteme” c. gyűjteményes kötetben (28. jegyzet):

ország), más országokban a „spontán elhalás” útját választották (Oroszország, Lengyelország, Románia, Magyarország, Bulgária). Nem bizonyult járhatónak az a politikai út sem (Magyarország), amelyik az ipari megrendelések elmaradását totális költségvetési finanszírozással akarta pótolni (1993, 1995). Tegyük hozzá: a spontán elhalást ma már nem is szükséges állami eszközökkel siettetni, hiszen az intézetek kutatási morálja és ezzel eredményessége magától is szertefoszlik: a kutatók oly sok mellékállás, „háztáji” vállalkozásra kényszerülnek, ami az intézetek eredményességét is csökkenti.

1990–1995 között Magyarországon is a spontán privatizáció és a lassú elhalás indult meg a kutatóhálózatban. Ez létszámleépítésekben (a kutatóhálózatban foglalkoztatottak száma 50%-ra esett, az egyetemi szféra elszegényedett) és intézeti épületek kiürülésében mutatkozott meg. Emellett mind az intézetekben, mind az egyetemeken óriási műszerhiánnyal küzdenek.

A tudománypolitikai reform kísérlete, 1997

1996-ban mi úgy tettük fel a kérdést: beavatkozni vagy *veszni hagyni* a bázis értékes, versenyképes részét is?³⁰ Beavatkozni – volt a válaszuk –, hiszen mi, történészek tanultuk meg a leginkább az elmúlt száz év történelméből, hogy sokkal több múlik az emberi akaraton, a „beavatkozásokon”, mint ahogy azt mi tanítottuk. Sokkal több a történelemben az alternatíva, mint ahogy mi eddig gondoltuk.

1996-ban megindítottunk egy „beavatkozást”: tudománypolitikai reformot Magyarországon, aminek célja *a piacgazdaság és a nyitott világ körülményei között megtalálni a magyar kutatószervezet és ezen belül a kutatóbázis helyét*. Továbbra is az európai (német, francia és magyar) állami tudománypolitika

– The Academy of Sciences of the Czech Republic. Prague, 1998.; *Filáček, A., Londín, I., Provazník, St. et. al.*: Transformation des Wissenschaftssysteme in der Tschechischen Republik. Praha, 1994.

– *Gaponenko, N.–Gohnberg, L.–Mindeli, L.*: Razvitie nauki v Rossii. Moskau, 1993.; *Neswetaljow, G. A.*: Bol'naja nauk w bol'nom obščestve. Soziologičeskije issledovanija. 1990. Nr. 11., Nauchno-techničeskaja i innovacionnaja politika. Rossijskaja federacija. Moskva, 1993.

– *Nizuk, J.*: Social conditions in the transformation process of Polish science in the nineties. In: *Kuklinski, A. (ed.): Society, science, government (Science and government Series, 1992.)*; *Jableckaja, J.*: Three years later: The perception of the reform of the research system in Poland by the scientific community. (Paper delivered at the FASST conference, Budapest, August 1994.)

– *Dachin, A.–Sandu, S.–Toia, A. et. al.*: Transformation Process of the Science System in Romania. Bukarest, 1994.; *L'Académie Roumaine a son 125e anniversaire – Bucarest, 1991.*

– *Simeonova, K.*: Conflicts in the Bulgarian Scientific System in Transition to the Market Economy. In: *Science Studies*, No. 1. 1993.

30 *Ferenc Glatz*: Wissenschaftspolitik um die Jahrtausendwende, i. m.

századelőn kialakult elveit követjük, amely döntőnek tartja az állam szerepvállalását az alap kutatások, valamint a nemzeti tematikájú kutatások finanszírozásában, és ugyanakkor az ún. piacorientált természettudományi kutatásokban diszciplinárként meghatározott arányban biztosítja az alapellátást. Kényszeríteni kívánjuk a szovjet rendszerben kialakult kutatóbázist újabb létszám-kiigazításokra, de a hazai innovációs lánc megtartására is; és kényszeríteni arra, hogy a hazai és a nemzetközi piacon találja meg a kutatáshoz szükséges kiegészítő forrásokat. (Meghatározzuk az állam által biztosított, ún. „garantált létszámot” az intézeteken belül, amelyet a „teljes létszám” jelentősen meghaladhat, ha azt az intézet saját vállalkozásából finanszírozza.) Célul tűztük ki az állami kutatóbázis átvilágítását, először az akadémiai kutatóhálózatét (ez 1996–1999-ben megtörtént), majd az ún. társkutatóintézetekét, végül pedig az egyetemi tanszéki bázist.

Az átvilágítás során feltárulnak az 1980-as évek fejlesztési deficitjei, de közben intézetfejlesztés indul az ökológia, földtudomány, vízgazdálkodás, kisebbségi kérdés, regionális kutatások területén. A „beavatkozás” rendbe kívánja hozni az állami finanszírozás szétesett rendszerét, határozott különbséget téve az alap-, a feladat- és a projektfinanszírozás között. Ez utóbbi érdekében növelni kívánja az állami alapok súlyát a közvetlen intézetfinanszírozások rovására. Nagymértékű adókedvezményt javasol azon vállalatok számára, amelyek hazai kutató-fejlesztői bázist alakítanak ki. (Az Akadémia autonómiájának törvényes rendezése 1988–1994 között megtörtént, s ezzel párhuzamosan visszaállt az egyetemek habilitációs joga. Az akadémiai tiszteletdíjak – a régi hagyomány részeként is – megmaradtak.)

Ez az 1996-ban meginduló és a jelenben is tartó tudománypolitikai reform nem enged semmiféle ideológiai nyomásnak, amikor kialakítja a tudománypolitika alapelveit.³¹ A szovjet rendszer tudománypolitikáját és tudományszervezetét pedig a bevezetőben említett négy szempont szerint értékeli, és azt egy adott történeti korszak termékének tekinti. Alapelve: *a régi épület minden alkalmas követ használd fel az új épület emeléséhez!* Igaz, hogy ez az alapelv feltételezi: legyen az építendő új épületről is pontos tervünk, elképzelésünk, ne csak a régi idejétmúlt voltát hangoztassuk, ismételjük.

Megjelent: „Wissenschaftsakademien und Wissenschaftspolitik in den einstigen sozialistischen Ländern. Schwerpunkt Ungarn.” In: Die Berliner Akademie der Wissenschaften im geteilten Deutschland, 1945–1990. (Hrsg. Jürgen Kocka.) Berlin, 2002. 229–245. p.; „Akadémia és tudománypolitika a volt szocialista országokban, 1922–1999.” Magyar Tudomány, 2002/4:494–506. p

31 Uo.

DOKUMENTUM

1927. KLEBELSBERG-ELŐSZÓ A TUDOMÁNPOLITIKÁRÓL

Tudománypolitika? Nincs-e ellentmondás ez összetett szó két alkateleme közt azonfelül, hogy a kényesebb nyelvészek azt vitatják, hogy magyar és latin szót nem is szabad egy összetett szóba összevonni? Szabad-e politikáról egyáltalában beszélni, ha tudományról van szó, hiszen jaj a tudománynak, ha politika szüremkedik be abba. A kifejezés kétségtelenül nem egészen szerencsés, de mivel beszélnek közgazdasági, közegészségi, művészeti stb. politikáról, elvégre lehet tudománypolitikáról is szó, miközben hangsúlyozni kell, hogy itt a politika nem az úgynevezett napi vagy pártpolitikát jelenti, hanem a kormányzatnak tervszerű és rendszeres tevékenységét a tudományos élet felvirágoztatása érdekében.

A tudománynak évezredek óta voltak nagy mecénásai, a tudománypolitika ellenben újabb keletű. Korábban egyes tudósok fejedelmeket, minisztereket, főnemeseket megnyertek egy-egy kedves tervük részére, vagy ezek a vezető emberek kerestek tudományos kedvteléseik kielégítéséhez tudós segítő társakat. Ellenben újabb keletű az az eljárás, hogy a kultúrpolitikusok az illető nemzet összhelyzetének szem előtt tartása mellett és figyelemmel különösen közegészségi, közgazdasági, műszaki és művelődési szükségleteire, évek hosszabb során át következetes munkával megvalósítandó rendszeres programot állítanak fel a tudományok különböző ágainak tervszerű kifejlesztésére. A tudománypolitika a kultúrpolitikának legfiatalabb ága, melyet valóban megkapó öntudatossággal a német birodalom és Poroszország akkor fejlesztett ki, mikor U. Wilamowitz-Moellendorfnak, Harnacknak, Schmidt-Otnak, Bódnak sikerült II. Vilmos császárt grandiózus terveiknek megnyerni és a császár, a háborút megelőző évtizedekben hihetetlenül meggazdagodott Németország állami erői mellett, még a társadalmi erőket is mozgásba hozta nagy tudománypolitikai alkotások létrehozása érdekében. Bár a háború Németországban ennek a monumentális tudománypolitikának egyelőre véget vetett, maga a tudománypolitikai gondolat nemcsak megmaradt, hanem áterjedt a többi népekre is, s a kornak ezzel az egyetemes kultúrpolitikai irányzatával természetesen számolnunk kell nekünk magyaroknak is. Ebből az alapgondolatból indultam ki, mikor befejeztem a debreceni és megkezdtem a szegedi klinikai telep építését; mikor kiépítem a svábhegyi csillagvizsgálót; mikor létesítem a tihanyi biológiai és a lágymányosi geofizikai kutatási intézeteket: mikor befejezve az Országos Levéltárt és restaurálva a Nemzeti Múzeumot a gyűjteményegyetemi szervezet révén pezsgőbb életet nyújtok nagy közgyűjteményekbe bevontam: mikor sorra létesítem a Felső, berlini, zürichi, római és párizsi külföldi intézeteket és azok számára itthon egységes irányító szervet létesítek. E külföldi kapcsolatok ápolása annyival fontosabb, mert a nagy kultúr-nemzetekkel való ilyen állandó és intézményes érintkezés nélkül a jövőben is mindig egy évtizeddel megkéskéve követnénk az európai fejlődést, aminek a múltban annyiszor kárát láttuk. Végül boldog lennék, ha a lágymányosi megoldás révén sikerülne a Ferencz József-hídtól a vasúti összekötő hídig a Duna-parton a műegyetemi épületek bevonásával egy oly összefüggő természettudományi telep alapjait lerakni, amely mintegy húsz év alatt kiépülve, párját ritkítaná egész Európában.

A sikeres tudománypolitikának azonban nélkülözhetetlen előfeltétele a meglevő erőnek gondos számbavétele, a meglevőnek és a közeljövőben létesülőknek odatárása úgy tudósaink, mint a magas kultúra iránt érdeklődő nemzeti közvélemény elé. E célt van hivatva szolgálni ez a kötet, melyről bizvást el lehet mondani, hogy a magyar tudománypolitika alapvetése. A kötet létrejöttének idejében a legnagyobb hazafias öröm töltött el annak láttára, hogy tudományos életünk színe-java páratlan lelkesedéssel fogott össze, hogy az egyes szakcikkben tudásának legjavát nyújtja; a kultuszminisztérium tudománypolitikai ügyosztályának főnöke, dr. Magyary Zoltán miniszteri tanácsos pedig nemcsak páratlan eréllyel és szorgalommal látta el a szerkesztő tiszteit, hanem az értékes cikkeknél sorát is írta. Midőn e helyről is mindnyájuknak meleg köszönetet mondok, egyúttal egész rencesét kívánok a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetségének ehhez az első kiadványához, amely nem fog nyom nélkül elenyészni a magyar tudománypolitika fejlődésének történetében.

Megjelent: Magyary Zoltán: A magyar tudománypolitika alapvetése. Bp., 1927. III-IV. p.

DOMANOVSKY SÁNDOR
- A KULTÚRPOLITIKA ÉS A
TÖRTÉNETTUDOMÁNY MINDENESE

DOMANOVSKY ÉLETPÁLYÁJA
Történetíró, kutatásszervező, szerkesztő, tanár
 (1977)

GONDOS ISKOLÁZOTTSÁG ÉS NEMZETI IDEOLÓGIA	223
Koraérett kutató • Az első, itthon képzett professzionális generáció	
KRÓNIKATANULMÁNYOK, FILOLÓGIA, NEMZETI IDEOLÓGIA	227
A hunkérdés, Kézai Simon. Történet szemlélet és filológia • Szaktudomány és nemzeti közvélemény • Szövegkritikai cél: a megtörtént történelem rekonstruálása vagy a hiteles forrás megtalálása?	
A GAZDASÁG ÉS A TÁRSADALOM INTÉZMÉNYEI	232
Európai és magyar gazdaság- és társadalomtörténet • A köznapi élet történelme • A jogviszonyok, intézmények és a cselekvések indítékai • A történeti „adat-tény” értelmezése • A szintetizálás akadályai	
A MŰVELŐDÉS, A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS ÜZEME	238
Művelődéstörténet: komplex történettudomány • A társadalmi élet keretei, mezőgazdaság-történet	
A HABSBURG-KÉRDÉS 1918 UTÁN	241
A trianoni sokk és a magyar történetírás • A „magyar nádorok” hagyománya 1918 után • A protestáns függetlenségi hagyomány 1918 előtt: szabad királyválasztó, rendi hagyomány • Modern gazdaság- és társadalomtörténet kontra kuruc hagyomány • Az újkori forráskiadás korszerű normája	
A TUDOMÁNYOS NAGYÜZEM ADMINISZTRÁTORA	249
Szerkesztés, kutatásszervezés, történész-világszervezet • Működtetés, egyszerűség • A politikától távol, erőszakellenesség	
„A PROFESSZOR”	252
DOKUMENTUMOK	253
1914: Domanovszky-előadás az Árpád-kori társadalomról • 1930: Előszó a mezőgazdaság-történeti sorozathoz • 1939: Előszó a „Magyar művelődéstörténet”-hez	

JÓZSEF FŐHERCEG, A MAGYAR NÁDOR
Egy forráskiadvány keletkezéstörténete és utóélete
 (1977–1988)

JÓZSEF NÁDOR ÉS IRATAI	262
Decentralizáció a Habsburg Birodalomban, 1790–1867 • József, a magyar nádor, 1796–1847 • Forrásadottságok és történészi következtetések, 1922 • A Habsburg-kérdés 1945 után • Az újkori forráskiadás tematikai váltása 1949 után • Idős szerző – „időszerűtlen” téma	
A NÁDORAKTÁK TÖRTÉNETE, FORRÁSÉRTÉKE. KUTATÁS-MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK	271

Egy forráskiadvány keletkezéstörténete és utóélete • A bécsi és grazi levéltárakban, 1977, 1983 • Kabinettsaktenek • Sammelbände • János főherceg kultusza és iratai Grazban • Kriegsarchiv • Nyelvi megmunkálás	
SZÖVEGKRITIKAI MEGFONTOLÁSOK	275
A megyei levéltár anyaga: mi történt a valóságban 1809-ben? Vihar-madarak és libák	

DOMANOVSKY ÉLETPÁLYÁJA

Történetíró, kutatósszervező, szerkesztő, tanár
(1977)*

GONDOS ISKOLÁZOTTSÁG ÉS NEMZETI IDEOLÓGIA Koraérett kutató •

Az első, itthon képzett professzionális generáció

KRÓNIKATANULMÁNYOK, FILOLÓGIA, NEMZETI IDEOLÓGIA A hun-kérdés, Kézai Simon. Történetsszemlélet és filológia • Szaktudomány és nemzeti közvélemény • Szövegkritikai cél: a megtörtént történelem rekonstruálása vagy a hiteles forrás megtalálása?

A GAZDASÁG ÉS A TÁRSADALOM INTÉZMÉNYEI Európai és magyar gazdaság- és társadalomtörténet • A köznapi élet történelme • A jogviszonyok, intézmények és a cselekvések indítékai • A történeti „adat-tény” értelmezése • A szintetizálás akadályai

A MŰVELŐDÉS, A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS ÜZEME Művelődéstörténet: komplex történettudomány • A társadalmi élet keretei, mezőgazdaságtörténet

A HABSBURG-KÉRDÉS 1918 UTÁN A trianoni sokk és a magyar történetírás • A „magyar nádorok” hagyománya 1918 után • A protestáns függetlenségi hagyomány 1918 előtt: szabad királyválasztó, rendi hagyomány • Modern gazdaság- és társadalomtörténet kontra kuruc hagyomány • Az újkori forráskiadás korszerű normája

A TUDOMÁNYOS NAGYÜZEM ADMINISZTRÁTORA Szerkesztés, kutatásszervezés, történész-világszervezet • Működtetés, ügyszeretet • A politikától távol, erőszakellenesség

„A PROFESSZOR”

DOKUMENTUMOK – 1914: Domanovszky-előadás az Árpád-kori társadalomról • 1930: Előszó a mezőgazdaságtörténeti sorozathoz • 1939: Előszó a „Magyar művelődéstörténet”-hez

1877. május 27-én született Nagyszebenben, apja jogakadémiai tanár, filozófus.¹ Középiskoláit Budapesten végezte, egyetemre a pesti bölcsészkarra járt. Tanárai –

* Előadását elhangzott 1977. november 18-án Domanovszky Sándor születésének 100. évfordulója alkalmából az MTA Dísztermében rendezett jelölvasútilésen.

¹ Domanovszky Sándor édesapja, Endre (1817–1895) tótkomlósi evangélikus családban született, a felvidéki Selmechányán. A pozsonyi evangélikus teológián tanult, papjelölti vizsgát is tett, azután jogot hallgat a dunántúli protestáns fellegvárban, Pápán. A német lutheri teológia „Rómájában”, a magyar evangélikus értelmiség által hagyományosan látogatott Halléban is tanult, ezután 1850–1876 között a szarvasi evangélikus gimnázium, majd a soproni evangélikus líceum tanára. Közben filozófiatörténeti dolgozatokat írt, 1871-ben az MTA tagja, filozófiatörténete („bölcsészet”) tankönyvként íródott és szolgált évtizedeken át (1870–1890).

mint azt „Curriculum vitae”-jében szükségesnek tartotta megnevezni – a középiskolában Márki Sándor, Mika Sándor, az egyetemen Marczali Henrik, Fejérpataky László, Lánczy Gyula, majd az Eötvös-kollégiumban – ahová nem kollégistaként is bejárt órákra – ismét Mika Sándor.² 1899. szeptember elejétől Pozsonyban, a főreáliskolában helyettes, majd rendes tanár. Itt írja első krónikatanulmányait. 1904-ben Pestre kerül, a Kereskedelmi Akadémián tanít történelmet 1914-ig. Figyelme a gazdaságtörténet felé fordul. 1907-ben a Történelmi Társulat választmányi tagja, 1909-ben az Árpád-kori történelem magántanára a budapesti egyetemen. 1913-ban rábízák a Társulat és egyben a magyar történettudomány központi folyóiratának, a *Századoknak* a szerkesztését. 1914. július 14-én, Békefi Remig halála után kinevezik a művelődéstörténeti tanszék professzorának; 1915-ben az Akadémia levelező tagjává választják. 1920-ban a béketárgyalásokra utazó delegáció történeti szakértője. Közeli kapcsolatban áll Teleki Pál gróffal, s mint a Társulat egyik vezetője – két évtizedig alelnöke, ügyvezetője –, gróf Klebelsberg Kunóval, majd Hóman Bálinttal is annak elnöksége idején. Az 1920-as években tagja a Közoktatási Tanácsnak (1921–1926), majd a magyar tudománypolitika mintegy csúcsszerveinek, az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának (1922-től), 1927 júniusától (létrehívásától) ügyvezető igazgatója az Országos Ösztöndíjtanácsnak, 1928-tól a nemzetközi történettudományi bizottság magyar delegátusa, 1933–1938 között a bizottság rendes tagja.³

Amikor e száraz életrajzi adatokat előrebocsátom, teszem azt egyrészt azért is, hogy világossá váljék: olyan sokoldalú, nagy munkásságú történétíróról kell szót

Élete utolsó aktív korszakában (1876–1887) a nagyszebeni jogakadémia tanára. A családi hagyomány szerint egész életében ragaszkodott fiatalkorának, a reformkornak nemzeti és függetlenségi, Habsburg-ellenes eszmevilágához. (Szintén a családi legendáriumból hallhatuk: emlegette, hogy Selmechányán összebarátkozott a szintén ott tanuló Petőfi Sándorral.) Pályáját meghatározza az evangélikus teológiai tanításokhoz és a filozófiához, pedagógiához ragaszkodás, amely – unokája, Domanovszky Ákos visszaemlékezése szerint édesapjának – Sándornak történet- és életszemléletét is kicövekei. A családban egyébként is a „lutheránus családesháza”, a családsteret és az „otthoniasság” uralkodott – mondotta az unoka. (Akitől a később általam sajtó alá rendezett Domanovszky-kéziratot is kezembe kaptam, és aki édesapjáról, annak mentalitásáról, eszményeiről sok emlékeztetést diktált 1976–1977-ben.) [A család következő generációjáról vö. e kötetben: „József főherceg, a magyar nádor. Egy forráskiadvány keletkezéstörténete és utóélete” c. fejezetet.]

2 [Mika Sándorról. Eötvös-kollégiumról. Lánczy Gyuláról. Marczali Henrikről. Fejérpataky Lászlóról. mint Szekfü Gyula tanáiról vö. e kötetben: „Műhelyhatások a történétírásban. Szekfü Gyula eszmei indítatásairól” c. tanulmányt.]

3 Domanovszky Sándor életrajzi adatainak összeállításához felhasználtam: „Curriculum vitae” (az igazolóbizottsághoz benyújtott részletes önéletrajzát), személyi hagyatékát (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára – továbbiakban: MTAKK), az Akadémia két világháború közötti bizottságainak iratait (Régi Akadémiai Levéltár: RAL). Ezúton is szeretnék a Domanovszky tevékenységére, pályafutására vonatkozó adatokért köszönetet mondani dr. Domanovszky Ákos ny. könyvtárigazgatónak és Domanovszky Sándor volt tanítványainak (Paulinyi Oszkár, Mályusz Elemér, Komjáthy Miklós) [Klebelsberg melletti működéséről e kötetben: „Klebelsberg és a magyar történettudomány, 1917–1931” c. tanulmány.]

ejteni, akit nem követhetünk működésének minden területén nyomon. De teszem ezt azért is, hogy jelezzem: nem életrajzi méltatást szeretnék elsősorban adni, mely a „régik idők neves embereinek” cím, rang, társadalmi megbecsülés miatt kijár, hanem egy tudományos életműben rejlő, nagyon is élő, mai szakmai munkákra is ható történétírói problémákat keresni. A tudós életműve nem egyszerűen életrajzi adatok sora: életműve gondolatait rögzítő íásaiban, szerkesztéseiben, tanítványai munkásságában rejlik. Domanovszky szellemi hagyatéka élő hagyaték: történétírásához, tárgyyszerűségével tiszteletet keltő munkáihoz ma is nyugodtan fordulunk kutatásaink közben, történétírói megoldásain újra és újra elgondolkodunk, tudományszervező, tanári egyéniségének önzetlenségét, tudományszeretetét csodáljuk. A következőkben néhány, ma is aktuális témakört ragadunk ki munkásságából: a filológus Domanovszkyt hozzánk közelebb hozó *krónikatanulmányokat, gazdaság- és társadalomtörténet-írásának módszertani kérdéseit*, a 18–19. század fordulóját érintő kutatásait, végül röviden a tudományszervezőt s a tanárt.

GONDOS ISKOLÁZOTTSÁG ÉS NEMZETI IDEOLÓGIA

Koraérett kutató

Domanovszky Sándor első tanulmánya 1895 nyarán jelent meg a korabeli művelt, human érdeklődésű középosztályhoz szóló folyóiratban, a *Hazánkban*. A dolgozat igazi millenniumi témát boncolgat: Árpád sírjának hollétét keresi.⁴ A meglepő nem is az éppen csak 18 esztendő diák témaválasztása, hanem az, hogy a dolgozat szerzője életkorát meghazudtoló filológiai felkészültséggel és íráskészséggel fog Anonymus jól ismert – a honfoglalást tárgyaló és annyit vitatott – 52. fejezetének elemzéséhez. Kitűnő latintudás, a kiadott okleveles és krónikaanyag kritikai használata, érett történészt sejtető tájékozottság a középkori határleírások módjában – s mindez párosulva a szakirodalom historiográfiailag rostált használatával, a probléma világos exponálásával, szinte kiforrott írás- és szerkesztési móddal. (Talán nem véletlen, hogy amikor Domanovszky a cikket néhány évtized múlva ismét ki akarja adni, csak annyiban változtat a szöveg kéziratán, hogy az újabb kutatási eredményekből néhány mondatnyi kiegészítést fűz hozzá.)

S ha elolvassuk ugyanezen hónapokban megjelent más kisebb cikkei, majd a következő évekből származó egyetemi szemináriumi dolgozatait – Brunechildről, az Istvánffyánál előforduló külföldi helynevekről, vagy a Szent László korabeli okleveles gyakorlatról, a 8. századi longobard krónikaíró, Paulus Diaconus forrá-

4 *Domanovszky Sándor*: Árpád sírja. *Hazánk*, 1895. július. Ugyanennek kézírata, későbbi rájegyzésekkel: MTAKK Ms. 4530/14. – További cikkei a folyóiratban: Vöröskő vára (*Hazánk*, 1895. augusztus); Báthori Erzsébet (*Hazánk*, 1895. szeptember). Egyetemi szemináriumi dolgozatai: MTAKK.

sairól⁵ –, azok szerzőjében szinte kész történezt kell felfedeznünk. Ugyanaz a nyugodt, kiegyensúlyozott, leíró stílus jellemzi, ugyanaz az első pillanatra is áttekinthető szerkesztés, melyben a századelőn kelt krónikatanulmányoktól az 1940-es években befejezett József nádorkötetekig bezárólag későbbi művei írótak. Ha Domanovszky hagyatékában a kis írások némelyikének hátlapján nem lenne feltüntetve a szeminárium címe s a szemeszter dátuma, hajlana azt hinni a mai kutató: kiadásra nem került késői tanulmányokat tart kezében.

A dolgozatok mellett, hogy a humán tudományokban szokatlanul korai érettséget, egyben hallatlan szakmai jártasságot is tükröznek, mind a Meroving-kori, mind a longobárd kori írás a kiadott francia és német okleveles anyag alapos ismeretét, a vonatkozó szakirodalom teljes „kézben tartását” tanúsítják. Szerzőjük olvassa Waitz, Wattenbach, Mommsen, Michelet munkáit,⁶ pontosan emeli ki a

5 Domanovszky kis dolgozata, a Paulus Diaconusról szóló forrástanulmány példája a korabeli magyar középkorkutatás és történeti képzés európai irányainak. P. Diaconus longobárd nemzeti család sarja (720/35–796/99), két longobárd király „jegyzője” is volt, aki a longobárd dinasztiákat legyőző Nagy Károly udvarában is szerepel. (Személye és munkássága a 19. század második felében felvirágzó németországi krónikakutatás egyik állandóan vizsgált és vitatott alakja.) Paulus megírja a longobárdok történetét, így a Pannóniában töltött évtizedek történetét is, korábbi longobárd krónikák alapján. Folytatja a legnevesebb kora keresztény egyházi krónikás művét – ezért a 19. századi egyháztörténet is állandóan tárgyalja, sőt a longobárd „kihalt” germán nyelv kutatói is rendre elemzik műveit. Az európai középkori forráskiadás mintájául szolgáló „Monumenta Germaniae Historica” sorozatban kiadják műveit az 1870-es évek krónikátörténeti irodalmának visszatérő tárgya, így a magyar történetírásban is 1885 után. (A Kárpát-medencében élt longobárdokra első számú forrás.) Domanovszky dolgozatának ihletői, Borovszky Samu (1885) és Márki Sándor (1897) e tárgyú dolgozatai a magyar történetírás központi folyóiratában, a *Századokban* olvashatók. S ugyanekkor jelenik meg Gombos F. Albin kismonográfiája, amely a szerzetes krónikaíró fordítását és életművének elemzését is tartalmazza. – A történeti szakirodalom, a folyóirat szerepe az egyetemi képzésben, a német forráskritikai iskola módszertani és tematikai példaadása, valamint a saját nemzeti-állami múlt történetéhez való erős ragaszkodás a Kárpát-medencei őstörténet tematikában – együtt érhető tetten a fiatal Domanovszky dolgozatában.

6 Waitz, Georg (1813–1886) német jogtörténész, középkorász. Pályaválasztására nagy hatással volt Leopold von Ranke. Az 1840-es évek elejétől a német középkori forrásgyűjtemény („Monumenta Germaniae Historica”) munkatársa, majd a szerkesztőbizottság vezetője (1875–1886). Folytatja a Dahlmann nevével fémjelzett német történeti forrásgyűjteményt („Quellenkunde der deutschen Geschichte”). Közreműködik a *Historische Zeitschrift* (1859-től) és az „Allgemeine Deutsche Biographie” (1875-től) kiadásánál. Főműve a középkori intézményeket megalakulásuktól a 12. század közepéig tárgyaló nyolckötetes „Deutsche Verfassungsgeschichte, 1844–1878”. Az MTA kültagja (1879). Munkássága nagy hatással volt a magyarországi középkorkutatásra és kútfőkiadásra. – Wattenbach, Wilhelm (1819–1897) német történész. A „Monumenta Germaniae Historica” munkatársa (1843-tól), a középkori források (Waitzcal együtt) korában egyik legismertebb kiadója. 1858-ban kiadott fő műve a „Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts”. Paleográfiai munkái a középkori segédtudományok területén máig használhatók. – Mommsen, Christian Matthias Theodor (1817–1903) a német ókorkutatás klasszikusa. Magyarországon római történeti szintézise (Römische Geschichte, 1854–1856) tette ismertté, amit az 1870-es években magyarul is kiadtak. A római kori feliratok gyűjtő- és kutató-

szakirodalom vitás kérdéseit. Az, ahogy például Paulus Diaconus forrásairól írva kútfőjének nyelvezetét elemzi, majd a leírt események zárt logikájú taglalása során határozza meg az interpolációkat, már a későbbi krónikatanulmányok mesterét mutatja az egyetemistában. Kis oklevéltani dolgozatában Szent László okleveleit veszi sorra: vizsgálja azokban az oklevélformulákat, a stílust, s ezek alapján hasonlítja össze a 12. század második felének okleveles gyakorlatát a Szent István korabelivel, megállapítva az oklevelezési gyakorlatban a néhány évtized alatt végbement hanyatlást.

A dolgozatok – s rövidre fogottan ismertetett eredményeik – azért is kelthetnek bennünk méltán meglepetést, mert a modern történettudomány történetében az ilyen *korai szakmai érettség* majdhogynem párját ritkítja. A 19. század második felében elfogadottá váló szaktudományos fejlődés azon sajátossága, hogy e kritériumok a középkorkutatásban alakultak ki, egy sor olyan hosszú, fáradságos tanulással elsajátítható ismeretanyagot követelt meg a történeztudománynak a későbbi korszakoktól, ami kizárta már a 19. század végén is a néhány évtizeddel előbb, az autodidakta történetírás korában még igen gyakori esetet, hogy kiemelkedő tehetségű, mozgékony gondolkodású, szorgalmas fiatalemberek huszonéves korukban dolgozataikkal akár az Akadémia tagjai is lehettek. A 19. század végén a történettudomány első számú szakmai normája: a középkori források eredetiben olvasása. S az írott anyag pusztulása miatt különösen Magyarországon hiányos, gyenge forrásadottságokból származó követelmény: a források különböző részeinek egymásra vonatkoztatása, mind az okleveles, mind az elbeszélő források rendkívül aprólékos kritikája. Mindez a filológiai ismeretek elsajátításán túl megkövetelte a már feltárt irodalomból a köztörténeti tényanyaggal való szabad bánásmódot is; a történeti műveltséganyag birtoklása mellett egy kifinomult gondolkodásbeli iskolázottságot. Azaz fel kell tenni a kérdést, olvasva Domanovszky e kezdő dolgozatait: vajon e *korai szakmai érettsége pusztán neveltetésből, iskolázottságból magyarázható-e?* Tudjuk, hogy apjának, a jó nevű Dante-kutatónak, a filozófia professzorának hetedik, de egyetlen életben maradt, igen-igen késői gyermekeként otthon védetten s – költséget nem kímélve – a tudomány szeretetére nevelték, s hogy már gimnazista korában a latin mellett kiválóan tud franciául, kitűnően beszél németül. Már 18 évesen bemutatják az öreg Szilágyi Sándornak, aki a kamasz historikusra rá is bízta a nagy

munkája eredménye a 16 kötetes „Corpus Inscriptionum Latinarum”. Friedrich Althoffhoz fűződő kapcsolata révén jelentős a befolyása a porosz tudománypolitikára és felsőoktatásra. 1902-ben római történetéért irodalmi Nobel-díjat kap. – Michelet, Jules (1798–1874) francia történész. Antiklerikális, liberális demokrata felfogása a történetírás első számú feladatának a „jelenhez szólást” tekint. Nagyszabású összefoglalóit – 18 kötetben megírta Franciaország, 12 kötetben a francia forradalom történetét –, de ugyanígy az aktuális társadalmi-erkölcs-politikai témákról írott műveit („Jezsuiták”, „A papról, a nőről és a családról”, „A Nép”) szellemes megfogalmazás, áttekinthetőség jellemzi. Műveit több európai nyelvre fordítják, így több kiadásban Magyarországon is, hatása szinte minden európai történetírásra, így a magyarra is kimutatható.

millenniumi történeti kiállítás egyik termének rendezését.⁷ Vagy mindemellett egyéni pszichikai tulajdonságokra vezethető vissza e jelenség? Vagy alkotás-pszichológiailag vizsgálva a tudományos teljesítményeket: e korai szakmai érettség hozzájárul-e ahhoz, hogy Domanovszky pályája későbbi szakaszán – újra és újra fiatalkori témáihoz, a középkori forrástanulmányokhoz visszatérve – lényegében ugyanazokkal a módszerekkel közelít krónikáihoz, mint több évtizeddel korábban?

Az első, itthon képzett professzionális generáció

Ezek a korai dolgozatok ugyanakkor segítenek Domanovszky történetírása, történetírói módszere genezisének feltárásában és helyének kijelölésében is. Mutatják, hogy a magyar történettudomány első módszeresen képzett nemzedékének szemináriumai miként nevelődött fel az a történetészgeneráció – tagjai Domanovszky mellett a néhány évvel fiatalabb Szentpétery Imre (1878–1950), Szekfű Gyula (1883–1955), Hóman Bálint (1885–1951), Eckhart Ferenc (1885–1957), majd az utánuk következő Hajnal István (1892–1956) és a többiek –, amely szakmai felkészültség, iskolázottság tekintetében európai színvonalra emeli később a magyar történetírást. A mesterek között kell említenünk a rendkívül invenciózus *Marczali Henriket* (1856–1940),⁸ aki a maga zsenialitásával fejből idézi – igaz, sokszor tévesen – forrásait, de aki a magyar középkori kútfők rendszeres áttekintését készítette el, s aki az 1870-es években végigutazza Európa minden jelentős történetész-professzorának „szemináriumait”, megismerkedik Ranke történetírói iskolájával, a „szakállas Wattenbach”-hal. Marczali képes volt arra, hogy mind az Árpád-kori források kritikája, mind az újkori történelem köréből meghirdetett társadalom- és politikatörténeti szemináriumain diákjaival megértesse részben a párizsi École des Chartes,⁹ de főként a porosz történetírás módszertani vívmányait. Említenünk kell *Fejérfataky Lászlót* (1857–1923), aki az ekkor az európai medievisztika élére ugró osztrák történeti intézet (Institut für Österreichische Geschichtsforschung, IfÖG) igazgatójának, a forráskritika egyik máig legkiemelkedőbb mesterének.

7 Szilágyi Sándor tudományszervezői tevékenységére vö. *Mann Miklós*: A milleneumi „Magyar Nemzet Története” szerkesztési munkálatairól. *Századok*, 1968/5–6:1117–1148. p.

8 [Marczali Henrikről részletesen *Glatz Ferenc*: Történetíró és politika. Bp., 1980. [E kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfű Gyula eszmei indíttatásairól” c. tanulmányban.]

9 École Nationale des Chartes: a könyv- és levéltárosok, múzeumi tisztviselők párizsi elit-képző intézménye, a történelem segédtudományai oktatásának-kutatásának egyik központja. Ötlete még Napóleonban merült fel. (A francia forradalom idején ugyanis az állam birtokába kerültek a kolostori és nemesi családi levéltárak, amelyek szakszerű megőrzése és feldolgozása képzett hivatalnokokat igényelt.) Az iskola 1821-ben, XVIII. Lajos rendelete nyomán (két évig működött), majd 1829-ben nyitotta meg kapuit. 1897-től a Sorbonne-on kapott helyet. Az oktatás két fő súlypontja a középkori és az újkori, illetve a jelenkori történelem.

Theodor Sickelnek cizellált diplomatikai, paleográfiai iskoláját képviseli a budapesti egyetemen, és a segédtudományok művelésének rendszeres kiépítését sürgeti a magyar történetírásban. Mellettük – ugyanúgy, mint a későbbi vitapartner, Szekfű Gyula esetében – a jó öreg *Mika Sándort* (1859–1912) találjuk azon tanárok sorában, akik meghatározzák Domanovszky történeti látásmódját, történelemhez közelítését. A Mika-szeminárium az, ahol az Eötvös-kollégisták nemcsak az oklevélolvasást, a kiadott magyar és európai okleveles anyag adott szempontú felhasználását, a „Monumenta Germaniae”, a forráskiadványok és általában a források feltétlen tisztelétét tanulták meg – ezek Marczalinál és Fejérfatakyknál is tökéletesen elsajátíthatók voltak –, hanem ahol egyedülálló képességet szereztek a történeti irodalomban való tájékozódásra. Ahol Niebuhr, Ranké, Waitz, Wattenbachot, de ugyanúgy a franciákat, mindenekelőtt Michelet-et kötettség nélkül olvastak, megérezve sok mindent a kritikai szellem szerepéből a történetírásban, a történetírás igazi örömeiből, az összehasonlításból.¹⁰

KRÓNIKATANULMÁNYOK, FILOLÓGIA, NEMZETI IDEOLÓGIA

Ilyen szellemi környezetből, a rendszeres forráskutatásra nevelés ilyen műhelyeiből és természetesen Domanovszky egyéni érdeklődéséből származtatható a középkori források kritikájában való elmélyülés, mindenekelőtt az egyetem elvégzése után egymást követő *krónikatanulmányai*. Már utolsó éves korában elkészíti doktori disszertációját a Dubniczi Krónikáról, melyben az Illésházyak dubniczi kastélyából előkerült 15. századi kódexet veszi vizsgálat alá (1899). Amolyan iskolatanulmányként sorra tárgyalja a kódex formáját, külső alakját könyvészeti szempontból, a kódex későbbi sorsáról árulkodó, de nem a krónikához tartozó bejegyzéseket, a krónika kronológiai utalásainak alapján az íratás korát, majd – s ez már szinte előrevetíti a későbbi krónikatanulmányok sorát – összefüggéseit a ránk maradt többi krónikával. Domanovszky ugyanis a rendkívül alapos filológiai összevetésben már nem is annyira a 15. századi események elbeszélése miatt tartja érdekesnek a Mátyás korabeli szöveget (melyet saját, azaz készültének korára amúgy is csekély forrásértékűnek mond), hanem azért, mert az megőrzött egy Nagy Lajos (1342–1382) korabeli töredéket. Azzal, hogy tanulmányának végén ezt tartja fő érdemének, sejteti, hogy a szerző elindul korban visszafelé, s keresni fogja a korábbi *krónikaszerkesztmények egymásra épülését*. Már itt tisztán felvázolja krónikáink családfájának két ágát: a Bécsi Képes Krónika és a Budai Krónika

10 Az európai történettudomány módszertani iskoláiról – a német kritikai filológiai iskoláról, a francia és az osztrák segédtudományi képzőintézményekről –, valamint az Eötvös-kollégiumról vö. *Glatz Ferenc*: Gondolatok az Eötvös-kollégiumi történetképzésről. *Századok*, 1970/3:799–805. p.; *Uő*: Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből. *Történelmi Szemle*, 1974/3:396–420. p. [E kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfű Gyula eszmei indíttatásairól” és a „Szekfű Gyula Bécsben...” c. tanulmányok.]

családját. S ezzel bizonyos mértékig összegzi a középkori elbeszélő forrásainkra vonatkozó addigi kutatások eredményeit, és ki is jelöli a további munkálatok irányait. A huszoneves fiatal pozsonyi középiskolai tanár már ezzel beírta nevét a magyar történetírás történetébe.¹¹

Domanovszky a krónikák egymáshoz való viszonyának meghatározása közben jut el Kézai Simon IV. László (1272–1290) korabeli krónikaszerkesztményéhez. Már a Dubniczi Krónika szöveg-összehasonlításánál felfigyelt rá, mint viszonyítási pontra, a szövegszármaztatásokban. Majd a már említett két krónikacsalád elkülönítésében elsősorban ennek szövegére támaszkodik. Logikusan zárja tehát a krónikatanulmányokat – további kisebb szerkesztmények taglalása mellett Kézai Simon mester krónikájának impozáns elemzése.¹²

S itt talán azért érdemes néhány percre elidőznünk, mert a Kézai-tanulmány megítélésünk szerint, egy általánosabb módszertani-historiográfiai kérdést rejti magában: *történet szemlélet és filológia viszonyát* a történetírói gondolkodásban.

A hunkérdés, Kézai Simon. Történet szemlélet és filológia

A korai elbeszélő forrásainkkal való foglalkozást – tudománytörténeti perspektívába állítva – nemcsak a szaktudomány művelésének valamiféle öncélú szándéka vezette, hanem az amögött mindig meghúzódó nemzeti problematika, ennek is egyik legkényesebb, legérzékenyebb része: a nemzet származásának, eredetének vagy legalábbis származástudatának kérdése. (Erről tanúskodik nemcsak a századforduló, hanem a korábbi és napjainkig húzódó ilyen témájú irodalom végigolvasása is.) E származástudat „hic Rhodusa” a századforduló nemzeti gondolkodásában: vajon a magyarság hun, finnugor vagy bolgár-török rokonságú nép-e? Különösen a hunkérdés kapott ideológiai hangsúlyt. Márpedig a hun eredet gondolata éppen Kézai Simon krónikájában maradt fenn. A magyarság hun származásának, illetve rokonságának alaptézise mindig szorosan hozzákötődött a forrás Kézai hun krónikájának megítéléséhez. A tudomány számára a kérdés: vajon a magyarok hun származásának tudata az 1270–1280-as években író krónikás

- 11 Domanovszky egymást követő krónikatanulmányai: *A dubniczi krónika* (Századok, 1899: 226–256.; 342–355.; 411–451. p.); *Budai krónika* (Századok, 1902: 615–630.; 729–752.; 810–831. p.); *A pozsonyi krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések* (Századok, 1905: 397–419.; 518–547. p.); *Esztergomi vagy pécsi krónika* (Századok, 1905: 680–685. p.); *Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány*. Bp., 1906. – *Mügelin Henrik német nyelvű krónikája és a Rimes krónika* (Századok, 1907/1: 20–35.; 2: 119–142. p.). Az 1937-ben készült bibliográfiában (Juhász Lajos munkája) még nem említett krónikakiadásai: *Chronicon Posoniense*, *Chronicon Monacense*, *Chronicon rhythmicum Henrici de Mügelin* (Scriptores rerum Hungaricarum. II. Budapest, 1938.) – Ennek forráskiadói módszeréről vö. *Mályusz Elemér*: A Képes Krónika kiadásai. Klny. In: *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. (Szerk. Horváth János, Székely György.) Bp., 1974. 167–186. p. különösen 172. p.
- 12 Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány. Bp., 1906. 180 p.

Kézai Simon *kompilációja-e* – aki azt csak az 1270-es években vette át a magyarokat és hunokat azonosító nyugati szövegekből, s innen került át a köztudatba –, vagy pedig már a honfoglaló magyarok is tudtak arról, hogy ők a hunok rokonai lennének? Annak a vitéz népnek a leszármazottai, amely több száz évvel korábban egyszer már uralta a Kárpát-medencét, s megverte fél Európát. Vagyis a kérdés kettős. Egyrészt a hun eredetmonda megítélése: a hun rokonság tudata – amely a századvég közgondolkodásában is kapukat hagyott annak a nemzeti büszkeségnek melengető gondolatnak, hogy a magyarok valamilyen módon valóban a hunok rokonai – korai hagyomány-e, s erről tudtak a honfoglalás körüli időben. Másrészt annak filológiai eldöntése: vajon *mikor foglalták írásba*, s milyen forrásra alapozva a hun–magyar rokonságot. A kutatás és a hunkérdés vitája is két vonalon mozgott: a *hagyomány* (etnográfia, irodalomtörténet), valamint az *írott emlékek* kritikája (történeti filológia) terén, de a kettő eredményei között állandó korreláció mutatható ki. S ez szükségszerű is: nem nehéz ugyanis belátni, hogy aki elfogadja azt a tézist, miszerint a hun hagyomány csak a 13. századi krónikás, Kézai külföldi krónikából származó kompilációja, az eleve tagadja a magyarok régi, honfoglalás előtti hun hagyományát, implicite tagadja a hun származás lehetőségét. Ez, a „nemzetietlenség” tekintett irányzat a századfordulón háttérbe szorult. Az uralkodó álláspont ugyan elismerte: a hun krónika Kézai műve, tehát 13. századbeli szerkesztés, de állította, hogy az írásba foglalás kései időpontjától függetlenül létezett a szóbeli hun hagyomány, s Kézai a 13. században ezt a szóhagyományt vette át, rögzítette.

Domanovszky Kézairól írott tanulmánya külön fejezetet szentel a *hun krónikának*. Mindenekelőtt azt igyekszik bizonyítani, hogy Kézai elbeszélésének két része: a hun krónika és a IV. László korabeli rész nem lehet azonos szerző műve, azaz a hun krónikát már a korábbi évszázadban írásba foglalták. Ezzel Domanovszky a hunkérdésben a hun rokonság lehetőségét tagadó („nemzetietlen”) álláspont utolsó, addig kétségbe nem vont filológiai érvét kérdőjelezi meg, nevezetesen: a hun hagyomány először csak Kézai 13. századi kompilációjában bukkan fel, vagyis rendkívül későn, majd’ háromszáz évvel a honfoglalás után, s ha e hagyomány létezett volna, úgy a korábbi krónikaszerkesztmények is megőriztek volna abból valamit. Domanovszky ezzel szemben azt igyekszik bizonyítani: Kézai azt egy korábbi ősforrásból másolja. Azaz: a *hun származástudatnak* igenis *létezik már korábban is írásbeli rögzítése*. A hun krónika ezen ősforrását Domanovszky hajlik a 12. század végére helyezni. A kérdés ma is tudományos vita tárgya. Azt azonban filológiai irodalmunk már tisztázta: Domanovszkynak ebben a kérdésben nem volt igaza, a hun hagyomány léte nem bizonyítható a 12. században, a hun történet a 13. század végi krónikáiról, Kézai műve.¹³

- 13 Kézai Simon és a hun krónika kérdéseinek elemzésére vö. *Szücs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történet szemlélet Kézai Simon „Gesta Hungarorum”-ában. 1–2. Századok, 1973/3–4: 569–643., 823–873. p.

Szaktudomány és nemzeti közvélemény

De számunkra, amikor a történetírói gondolkodást mozgató tényezőket keressük, sokkal inkább az a fontos: vajon a krónikakutatás nagymestere, Domanovszky, miért éppen ebben a kérdésben téved? Nem függ-e össze a filológiai álláspont Domanovszkynak a hun monda, s ezzel a származástudat általánosabb kérdésében vallott állásfoglalásaival? Noha azt írja, nem kíván a hun monda vitájához szólni, ő csak az írásos forrás szövegkritikáját fogja előadni, mégis rögzíti: egyrészt elfogadja, hogy a hunokkal az 5–10. században azonos szállásterületen élő magyarok körében kellett hogy létezzen e származástudat, ami nem idegen népek vagy 10. századi nyugati krónikaírók közvetítésével került hozzánk, hanem a „magyar földhöz kötődő hagyomány”, másrészt elfogadja azt is – szintén a korábbi irodalomból –, hogy csakis e magyar szóbeli hagyomány lehet a forrása a hun–magyar rokonság tudata írásba foglalásának. (Ismeretes: a korai szóbeli hun hagyomány megletének és azon ténynek, hogy a hunokat mint a magyarok rokonait a német évkönyvek, krónikák említik, úgy is összeegyeztetni kívánta a történetírás, hogy azt állította: a hun hagyományt a 11. században bejövő német lovagok „hozták” magukkal.) Domanovszky tehát premisszaként indul ki a hun hagyomány korai meglétéből, s ezzel már el is árulja, hogy *eleve nem hisz abban*, miszerint az csak a késői krónikaszerkesztményből táplálkoznék.

Hogy Domanovszkyt Kézaihoz és így a hun történethez is kimondottan filológiai szempontok vezették, kétségtelen. Sőt egész korabeli tudományos tevékenységét, történetírói alkatát tekintve bizonyosra vehetjük, hogy nem is kívánt hozzászólni a magyarok származástudatáról szóló vitához. De hogy érvelése *akaratlanul is kapcsolódik a közvéleményben folyó széles körű disputához*, ő is érezte. Tőle teljesen szokatlanul, munkája bevezetésében igyekszik előre tisztázni magát, miszerint el akarja kerülni „azt a gyanút, hogy csak azon pontokat használom fel tanulmányomban, amelyek talán egy előre megalkotott nézet bizonyítására alkalmasak”.¹⁴ Vajon a hun krónika szerzőségének kérdésében azért tévedett a történész, mert elvétette a filológiát? Vagy egy logikai hibát ejtett, s nem figyelt fel arra, hogy ha a korai hun monda s ezzel a származástudat meglétét elfogadja, eleve prekoncepcióval nyúl a filológia fegyveréhez? Vagy a történetíró gondolkodásában olyan mélyen *mozognának érzelmi tényezők*, hogy azok még a legkiválóbb forráskritikai munkákon is átütnek? Kérdések, amelyeket akár egy esetben is, így Domanovszky Kézai-tanulmánya esetében is csak hasonló jellegű elemzések s ezek összevetése után tudnánk bizton megválaszolni.

14 Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája, i. m. 21. p.

Szövegkritikai cél: a megtörtént történelem rekonstruálása vagy a hiteles forrás megtalálása?

Domanovszky krónikatanulmányainak eredményei, kevés kivétellel, időtállóknak bizonyultak a későbbi, a krónikakutatásban már komplexebb módszereket alkalmazó történetírás számára is. Historiográfiai értéküket azonban mégsem csak eredményeik időtállósága adja, hanem a *szövegkritikai módszer* finom alkalmazása. Annál is inkább indokoltnak látszik ennek kiemelése, mert a későbbi történetírás, mindenekelőtt a majd nagy szintéziseket adó *szellemtörténet*, meglehetősen *maliciával* emlegette a történetírásnak azon periódusát, amikor historikusaink, úgymond, elmerültek az Anonymus-kérdésben és a krónikaproblémákban. És volt olyan időszak a *magyar marxista történetírás történetében* is, amikor a *filológia*, a *forráskritika* és a forrástanulmányok *nem kapták meg az őket megillető helyet*.

Kétségtelen: a szövegkritika művészi szintre fejlődése a történetírás története korábbi periódusának volt a terméke. Az az időszak hívta életre, amikor a források összegyűjtésének még sok altruizmussal művelt foglalatosságát szükségszerűen felváltja a források szakszerű kritikája. A kor történetírója nem tud menekülni a forrás ígézetétől, s *tudományának legnagyobb teljesítményét a forrás szakszerű elemzésében látja*. Számukra már nem is a *megtörtént történelem*, hanem az *arról hirt adó forrás* s annak hitele a fontos. A magyar történelem korai időszakából, mint ismeretes, rendkívül gyér az okleveles anyag, s az elbeszélő források is – részben a késő középkori pusztulások, részben a magyarországi tömeges írásbeliségnek a nyugati országokhoz képest megkésett fejlődése miatt – rendkívül mostoha szövegkörnyezetben, nehezen felfejthető történelmi körülmények között maradtak fenn. Szinte természetesnek kell tehát tekintetünk, hogy a 19. század végén a szervezeti kereteit és programját is mind határozottabban kereső magyar történettudományon belül szembe kell nézni azzal a történetírói programmal, amely csúcsteljesítménynek az *elbeszélő források* kritikai *megrostálását* tartotta.

Domanovszky krónikatanulmányai ezt végezték el. E téren kifejtett munkássága majd az 1930-as években tetőzik, amikor a Szentpétery szerkesztette „Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum” két vaskos kötetét (1937–1938), amelyben ő és munkatársai (Balogh József, Bartoniek Emma, Deér József, Domanovszky Sándor, Jakubovich Emil, Pais Dezső, Pukánszky Béla) az Árpád-kor legfontosabb latin nyelvű elbeszélő forrásait (évkönyvek, gesták, krónikák, legendák stb.) tették hozzáférhetővé, a német („Monumenta Germaniae Historica”) korabeli forráskiadási eljárásait, módszertanát követve.

15 Szentpétery Imre (1878–1950) szerkesztette az Árpád-kori elbeszélő források („Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum”) két vaskos kötetét (1937–1938), amelyben ő és munkatársai (Balogh József, Bartoniek Emma, Deér József, Domanovszky Sándor, Jakubovich Emil, Pais Dezső, Pukánszky Béla) az Árpád-kor legfontosabb latin nyelvű elbeszélő forrásait (évkönyvek, gesták, krónikák, legendák stb.) tették hozzáférhetővé, a német („Monumenta Germaniae Historica”) korabeli forráskiadási eljárásait, módszertanát követve.

remélhetően ismét – a forrásnak, a forrásbázisnak és a cizellált forráskritikának mindig nagy szerepe lesz.

A GAZDASÁG ÉS A TÁRSADALOM INTÉZMÉNYEI

Domanovszky Sándort úgy tartja számon a magyar történetírás, mint az újabb magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás atyját. És joggal.

Európai és magyar gazdaság- és társadalomtörténet

Mint ismeretes, a gazdaságtörténet-írás megszületését a historiográfia világ-, illetve Európa-szerte hozzáköti a kapitalizmus virágkorához, s jogosan hangsúlyozza annak szemléleti funkcióját: a kereskedelemről, a termelőmunkához kapcsolódó üzemágakból gyarapodó polgárság világfelfogása tör magának utat azzal a történetírásban. 1879-ben megjelenik Inama-Sternegg „Deutsche Wirtschaftsgeschichte”-je, 1893-ban megindul a nemzetközi gazdaságtörténeti folyóirat, a *Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* [sic!] és 1894-től jelenik meg Magyarországon a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*.¹⁶

A folyóirat – mely a középkor, de főként a kora újkor, a 16–17. század időszakából közöl rész tanulmányokat a birtokgazdálkodás, a birtokjog, a halászat s nem utolsósorban a kereskedelem története köréből – rendkívül sokféle adatot hoz a felszínre, az összegyűjtött anyag valamiféle rendszerbe foglalása azonban már meghaladja a magyar történetírás erejét. Oka szerintünk: amellett, hogy a gazdaságtörténet-írás korabeli legjobb képviselői sem gondolnak még az összefoglalásokra, a magyar történetírásban is a századelőn uralkodóvá, majdhogynem eluralkodóvá válik a politikatörténet, az állam életével összefüggő jelenségek iránti érdeklődés. Ezekhez csatlakoznak azután a Habsburg Birodalomban Magyarország helyét – a Habsburg–magyar viszonyt – történetileg feszegető témakörök (függetlenségi hagyomány, az országgyűlések története) és az 1910-es években mind harsányabban a nemzetiségi kérdés.

A köznapi élet történelme

Ilyen körülmények között kezd Domanovszky Sándor a gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkozni. Annak magyarázata, hogy a krónikatanulmányok immár fiatalon nagy elismerést aratott szerzője miért kezd váratlanul egy addigi kutatási területétől távol eső témával foglalkozni, nem vezethető vissza semmi historio-

16 Izsépy Edit: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. Századok, 1969/5–6:1077–1103. p.

gráfiai vagy történet szemléleti indítókra. *Magyarázata egyszerű*: a pozsonyi középiskolai tanár tudományága műveléséhez a fővárosba törekszik, s itt 1904 őszén a budapesti Kereskedelmi Akadémián kap történelemtanári állást. Minden különösebb megrázkódtatás nélkül kezd most a kereskedelem történetével foglalkozni. Először csak a felső kereskedelmi iskolák történelemtankönyveit írja meg (az ókortól a legújabb korig¹⁷). Majd az 1910-es években megszületik a magyarországi középkori vámtörténet három klasszikus alkotása: a „Harmincadvám”, a „Mázsaszekér”, majd „A szepesi városok árumegállító joga”.¹⁸ E tanulmányok, mint egy alkalommal maga Domanovszky írja, csak „melléktermékei”, előtanulmányai egy nagy tervnek: a középkori magyar vámtörténet összefoglalásának.¹⁹ A tervhez a már tőle megszokott rendszerességgel és alaposággal lát hozzá: sorra búvárkodja az észak-magyarországi városok levéltárait, mindenekelőtt a szepességeket, ahol Domanovszky – családjáé illetősége révén – amúgy is otthon érezte magát. Vessünk egy pillantást e tanulmányokra módszertani szempontból, annál is inkább, mert azoknak erős kihatásai lesznek a későbbi korszak magyar történetírásában a gazdaságtörténet művelésére!

17 Domanovszky Sándor tantárgypedagógiai érdemeivel itt nincs terünk foglalkozni. Mind tankönyveit, mind módszertani cikkeket, kismonográfiáit ajánljuk a történelemtanítás didaktikai kérdéseivel foglalkozók számára ma is olvasásra. Tankönyvei: *Történelem felső kereskedelmi iskolák számára I. Ókor és középkor*. (Bp., 1909. 220 p.) Ugyanezen sorozatban: II. *Az újkor*. (Bp., 1909. 220 p.) III. *A legújabb kor és a kereskedelem története*. (Bp., 1910. 206 p.) Megjegyzendő: e tankönyveket átírta és ismét kiadta az újraberendezkedő magyar oktatás számára 1928–1930-ban. Ezen túl több módszertani tanulmányt, kismonográfiát írt a középszintű történelemoktatásról. (*A történettanítás a kereskedelmi iskolákban*. Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönye. 1903/1904. 649–651. p.) *A történelem tanítása...* Kereskedelmi szakoktatás. 1909–1910. 97–99. p.; *Támpontok a történelem oktatásához*. (Bp., 18 p.) Mindezeket túl elkészíti a „honvéd főreál- és hadapród iskolák” számára a tankönyvsorozatot: *Egyetemes történelem... I. Az ó- és a középkor története*. (Bp., 1910. 231 p.), valamint: *II. Az újkor története*. (Bp., 1911. 284 p.) Később, az 1920-as években ír a középiskolák számára is tankönyveket: *Magyarország története a középiskolák III. osztálya számára*. (Bp., 1926. 222 p.) Kiemelkedik a korban *Világtörténelmi tankönyvsorozata: Az ókor története*. Kr. u. 180-ig. A középiskolák IV. osztálya számára. (Bp., 1927. 140 p.) *A katonacsászárok korától a középkori intézmények virágkoráig*. A középiskolák V. osztálya számára. (Bp., 1928. 238 p.) Ennek folytatása a VI. osztály számára. (Bp., 1929. 200 p.) és a befejező kötet *A francia forradalom kitörésétől napjainkig* a VII. osztály számára. (Bp., 1930. 120 p.)

18 Domanovszky Sándor: A harmincadvám története. Székfoglaló előadás. Bp., 1916. 54 p. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/4.); *Uő*: Mázsaszekér. In: Emlékkönyv Fejérfatay László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik [...] évfordulója ünnepére. (Szerk. Szentpétery Imre.) Bp., 1917. 37–74. p.; *Uő*: A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért, 1385–1570. Bp., 1922. 522 p. – Domanovszky vámtörténeti tanulmányai újraközölve: *Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban*. (Sajtó alá rend., bev. tanulmányt írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1979.

19 Kijelentése, hogy az 1910-es évek vámtörténeti tanulmányai csak „melléktermékek”, a „Curriculum vitae”-ben. (Vö. 3. jegyzet.)

Bizonyos szempontból e dolgozatok valóban „melléktermékek”, illetve előtanulmányok. Amíg ugyanis Domanovszky krónikatanulmányai műfajilag kiforrott voltukkal a szövegkritikai megközelítés mintadarabjai, a vámról írottak módszertanilag jóval kiforrotlanabbak. Bár ezeket is a rendkívül széles forrásbázis és a forráskritikai alaposság jellemzi, de egyúttal olyan benyomásunk támad, hogy a szerzőt, a krónikatanulmányokhoz hasonlóan, itt is elsősorban adatainak megvilágítása, hitelességük eldöntése és felsorakoztatása érdekli. Kétségtelen – ez ismeretelméletileg visszavezethető a pozitivizmus tényfogalmára, amely a forrásban előforduló adatot azonosította a történeti ténnyel –, számára az bírt bizonyító erővel, ha egy állítást minél több hiteles forrásból származó adattal támaszthatott alá. (Feledve: a kor legdöntőbb eseményeiről – ismert módon, akár éppen a legfontosabb tényről – gyakran nem marad vissza semmi emlék, amit forrásként használhatna fel.) Így a történészi értékítélet bizonyítása elsősorban a visszamaradt emléktanyag kritikai vizsgálatára szorítkozhat.

De e történetírói alapállás eredetét Domanovszky esetében, aki egyáltalán nem volt teoretikus történetíró, kevésbé *elméleti megfontolásokban* vagy azok tagadásában kell keresnünk, sokkal inkább a korábban kialakult *forráskritikai gyakorlatában*. Rokonthatóak ugyanis krónikatanulmányai és a most írott vámtörténeti tanulmányok a kifejtés módjában is. Ahogy korábban, úgy most is: említi az adatot, előfordulási helyét, majd a főszövegben hozzáfog forrástani elemzéséhez. Az elemzés során azután kibomlik előttünk szinte az egész társadalmi és gazdasági élet, megjelennek az ablakaiknál árusító kovácsok, szűcsmesterek, a vámtarifajegyzékbe betoldást készítő „ravasz ember”, aki szándékolta olvasati hibával terjeszti ki a vámost áruk körét, s akit a szerző látható élvezettel csíp nyakon most, több száz évvel később.²⁰ Mégis, a hús-vér emberek – akiknek pedig szokásait a szerző maga előtt látja, nyelvezetüket is tökéletesen érti – mintegy háttérben maradnak, s tevékenységükről, állapotukról csak egy-egy, a vámok fejlődését jelző oklevéladat kritikai érvelései közé szorítva hallunk.

A jogviszonyok, intézmények és a cselekvések indítékai

És itt következik másik észrevételünk: az immár forráskritikailag mintaszerűen megrostált adatok az intézmények, a rendelkezések, szabályok fejlődését dokumentálják. Nem magát a gazdaságtörténelmi folyamatot – hogy például a vámok mennyiben s hogyan illeszkedtek az ország gazdasági életének egészébe stb. –, *nem a társadalmat* állítja a szerző elé, hanem *annak jogviszonyait, intézményeit* s az ezekről valló adatokat.

Amikor Domanovszky gazdaságtörténeti tanulmányainak ilyen módszertani sajátosságait – ahogy ő mondta: „előtanulmány” jellegüket – hangsúlyozzuk, külön fel kell figyelniünk Domanovszky gazdaság- és társadalomtörténet-írásának

már e tanulmányokban is világosan kidomborodó *metodológiai érdemeire*. Nem arra, amit már említettünk, hogy ugyanis olyan korszakban fordult a gazdasági-társadalmi jelenségek felé, amikor a politikátörténet uralta a történetírást, hanem mindenekelőtt arra, hogy jól látta: csakis a forrásainak adatait kritikai szűrővel megjelenítő, a *történet egyediségét* is látó kutatói megközelítés képes a társadalom, a gazdaság működését, a működés sokszínűségét, a cselekvő ember tevékenységének motivációit feltárni. A tömeges jelenségek észrevételéhez szükséges *a jelenségek egyediségükben történő vizsgálata*. És Domanovszky történetírásának, sőt mint azt az előadásairól készült jegyzetek, saját előadásvázlatai is bizonyítják,²¹ egész történelemtanári tevékenységének is ez maradt egyik központi törekvése: *az egyének cselekvési motívumaiban a tömegjelenségek megragadása* és ugyanakkor a társadalom életében *a sok egyéni indíték feltárása*. Ha volt Domanovszky történetírásának történetelméleti és metodológiai alapköve, úgy ez volt az.

Összefügg-e azonban ez a tudományelméleti alapvonás, mely a történetírás fő feladatának e sokszínűség közvetítését, a feldolgozás során annak feltétlen megőrzését hirdeti, azokkal a módszerbeli sajátosságokkal, a bizonyos „előtanulmány” jelleggel, amiről előbb szoltunk? S miként függ össze mindez a Domanovszky-tanulmányok eredményeivel, hogy ugyanis azok végeredményben az intézmények, a tömegjelenségek és az egyéni cselekedetek *intézményes kereteinek* feltárását adják?

A történeti „adat-tény” értelmezése

A kérdések megválaszolásához közelebb jutunk, ha ugyanilyen szempontból röviden megvizsgáljuk életművének ugyancsak periódusában készülő – kéziratban maradt – *társadalomtörténeti előadásait* is, amelyek egyúttal Domanovszky egyetlen szintetizálási kísérletét is jelentik.

Ezek az előadások tanári működéséhez kötődnek. Előadásainak egyes darabjait leírta, feltehetően fel is olvasta. (Az 1930-as években – amely évekről szemtanúink vannak – már inkább szabadon beszélt, de esetenként felolvasott.) Ezen előadásokra is áll az a megállapítás, ami az egy időben keletkezett vámtörténeti írásokra: módszertanilag bizonyos mértékig félúton megállnak a *forrástanulmány* és a par excellence *társadalomtörténeti tanulmány* között. Ahogy a harmincadvámról írott tanulmányban, úgy az összefoglaló előadásaiban is nagy oklevélkritikai fejtegetéseket találunk a főszövegben. Amikor a „szabadok dénárjai”-ról ír, belefeledkezik a témába, s hosszú – a maga nemében rendkívül éles megfigyelőképességet, analíziskészséget bizonyító – diplomatikai fejtegetésekbe bocsátkozik arról a két oklevélcsoportról (a borsmonostoriról és a heiligenkreuziról), ame-

²¹ Itt felhasznált egyetemi előadásainak szövegei, kéziratok előadásai: MTA KK Ms. 4528/178.; 4528/179.; 4528/183.

²⁰ Domanovszky Sándor: A harminczadvám története, i. m. 36. p.

lyekben a „liberi denarii” kategória előfordul.²² De hasonló példák egész tömegét sorolhatnánk itt fel. Figyelemre méltó a másik egyezés is: ahogy a gazdaság, úgy a társadalom esetében is az *intézményeket*, a *társadalmi jogviszonyokat* állítja előtérbe. Miért? Azt hiszem, munkái e sajátosságaiban felesleges lenne világnézeti vagy „történetfilozófiai” meggondolásokat keresni. Hacsak annyiban nem, hogy metodikai, szakmódszertani gyakorlatában – mint arra utaltunk – a pozitivizmus egyfajta adat-tény interpretálása itt is kimutatható. Domanovszky írott forrásokból indul ki: A középkori gazdaság- és társadalomtörténet írott forrásai azonban mit tartanak fenn elsősorban: a társadalmi jogállást. Írásba is az ezen jogállást érintő vagy érvényre juttató aktusokat foglalják. A metodikailag az adatot a ténnyel azonosító történetírás, amikor okleveleiből kihámozta a gazdaságra, a társadalomra vonatkozó információkat – mivel azok a jogállapotokról, jogviszonyokról vallottak –, tematikában is a jog- és intézménytörténethez jut el. Vagyis az a célkitűzés, hogy nem az állami-politikai szférát, hanem a társadalmi életet vizsgálja, annyiban és úgy valósul meg, hogy elsősorban a *társadalmi élet kereteit*, hierarchiáját, a *társadalom tagjainak kodifikált viszonyait* világítja meg.

Mindjárt hozzá kell tennünk: ez természetesen nem csak Domanovszky társadalomtörténet-írásának sajátja. A korabeli európai történetírás semmivel sem tartott előbbre. A társadalom- és gazdaságtörténet-írás ugyanezen módszerét, a forrásokhoz tapadó tényfelfogást és ennek következtében a jogviszonyok történetének együttmozgását találhatjuk meg a német gazdaságtörténet-írás első nagy művelője, Inama-Sternegg²³ gazdaságtörténetében – amit Domanovszky nemcsak adataiban, hanem a középkori társadalmi fejlődés átfogó megítélésének koncepciójában is használ –, és sok vonatkozásban megtaláljuk ugyanezen jellegzetességeket a *bécsi gazdaságtörténeti iskola* legnagyobb képviselője, Alphons Dopsch²⁴ századelőn.

22 A szabadok dénáiról, a jogviszonyokról és a gazdasági ellentétekről, ugyanakkor a honfoglaló társadalom differenciálatlan voltáról „A társadalom differenciálódása” c. előadásában. (Közlve: *Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban*, i. m. 213–280. p.)

23 *Inama-Sternegg, Karl Theodor von* (1843–1908) német gazdaságtörténész. A gazdaságtörténet (*Wirtschaftsgeschichte*) fogalma, mint a történetírás önálló részstudiuma, először egyik művének címében szerepel (1879). Az újkori európai nagybirtok működését, a tervszerű telepítések történetét tárgyaló kutatási tematikák egyik megalapozója. Nevéhez több, a modern gazdaságtörténetben máig használatos – így a történeti statisztikai – módszer kötődik („*Österreichische Statistik*”, „*Statistisches Handbuch*”). Munkássága és a bécsi gazdaságtörténeti iskola (A. Dopsch) a megszülető magyar gazdaságtörténet szinte kizárólagos mintái.

24 *Dopsch, Alphons* (1868–1953) osztrák alkotmány- és gazdaságtörténész. Az *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* munkatársa (1889–1891), a bécsi egyetem tanára (1898–1937), az itteni gazdaság- és kultúrtörténeti szeminárium alapítója (1922). Forráskiadványai (osztrák örökös tartományok alkotmánytörténeti vonatkozású oklevelei; tartományi urbáriumok) jelentősek. Az uradalmak történetével foglalkozva megállapítja: a római kori nagybirtok a középkorban tovább fejlődött, s nem természetes gazdaság volt, hanem feltételezte a bér munkát, a pénzforgalmat és a kereskedelmi kapcsolatokat.

kelt írásaiban. Ebben az irányzatban joggal láthatjuk mind az európai, mind a magyarországi szakszerű gazdaság- és társadalomtörténet-írás úttörését.

A szintetizálás akadályai

De amikor Domanovszky 20. század eleji gazdaság- és társadalomtörténet-írásának ilyen módszertani alapjaira mutatunk rá, azt is el kell mondanunk, hogy Domanovszky nem marad meg valamelyik történetfilozófiai „irányzat” teoretikus módon kijelölt keretei között. Az 1910-es években írott előadása, mely joggal nevezhető talán egyik legszebb munkájának, az Árpád-kori társadalom differenciálódásának²⁵ leírása közben olyan következtetésekre jut a társadalmon belüli mozgás természetére vonatkozóan, amelyeket mai történetírásunk is elfogadottnak tekint (vagy újra fölfedezhet). Noha a honfoglaló magyarság differenciáltságát – elsősorban az írott források szűkössége és a fejlett régészeti kutatások hiányában – nem látja tisztán, mégis pontosan kimutatja a szabadok süllyedésének folyamatait, a mezőgazdasági termelés, a megtelepedés rétegeket, osztályokat alakító voltát, a nemzeti viszonyok felbomlását, a kalandozások „harcias elemei”-nek süllyedését azáltal, hogy nem képesek a mezőgazdasági termelésbe illeszkedni. És korszerű érveket hangoztat akkor is, amikor arról szól, hogy a forrásai által tükrözött „jogi különbségek csak ott támadnak, ahol a társadalomban már előbb gazdasági ellentétek fejlődtek”.²⁶

Mindezek után fel kell tenni azt a – mind a tudománytörténet, mind a történettudomány, s nem utolsósorban a gazdaság- és társadalomtörténet-írás elmélete szempontjából idekívánczó – kérdést: vajon miért maradt el a *Domanovszky-féle gazdaság- és társadalomtörténet szintézise*? „Fejemben itt van készen az egész magyar gazdaság- és társadalomtörténet” – mondotta többször is tanítványainak.²⁷ S elgondolkodtató: vajon élete utolsó öt-hat évében, amikor környezetében mindenki a sok kéziratos előtanulmányra is támaszkodó nagy magyar gazdaságtörténeti összefoglaló megírását várta tőle, a magyar gazdaság- és társadalomtörténeti iskola megteremtője miért fog egészen más, a szellemi kultúra körébe vágó témához? Vajon kötődik-e a *szintézis elmaradása* azokhoz a *módszertani sajátosságokhoz*, amelyekre már eddig is felfigyelhettünk? Milyen irányban keresi ő a szintetizálás lehetőségét?

25 [Lásd a tanulmány végén közölt 1. sz. dokumentumot.]

26 *Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban*, i. m. 217. p.

27 Paulinyi Oszkár, Komjáthy Miklós, Wellmann Imre visszaemlékezései.

A MŰVELŐDÉS, A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS ÜZEME

Nézzük ehhez történetírásának fejlődését a háború utáni, az 1918 utáni időszakban! Mint életrajzi adataiból láthattuk, 1914 nyarán megkapja a pesti egyetemen a művelődéstörténeti tanszéket. Domanovszky – összhangban kora történetírásával – az 1910-es években mindazon jelenségek vizsgálatát, amelyek *kívül estek* „az állami élet külsődleges jelenségein” (politika, háborúk), a művelődéstörténet tárgyának tekintette. A két világháború között ehhez képest elvi célkitűzésében határozottan „előrelép”: a művelődés történetét nem egyszerűen az állami és politikai életen kívül álló szférákkal foglalkozó diszciplínának tartja, hanem egy lépést téve a francia „civilizáció”-konceptió irányába, abba az emberiség minden kultúrákötését, így az államot is beletartozónak mondja.²⁸

Művelődéstörténet: komplex történettudomány

A művelődéstörténet eszerint „a” komplex történettudomány, amely integrálja a gazdaság-, a társadalom-, a vallás-, a jog-, az alkotmánytörténetet és a „szellem-történet”-et. Ugyanakkor ezt az ún. totális kultúrtörténeti felfogást a gyakorlati kutatómunka feladataihoz érve korántsem érvényesíti, hanem a művelődéstörténet szintetizáló jellegének szempontját félretéve, a hagyományos módon, bizonyos kutatási területekre szűkíti azt. S ezek a kötetek: a gazdaság- és társadalomtörténet, a közigazgatás és a „szellem-történet”. Noha a kor művelődéstörténeti iskolájának – mely a szintetizálás igényével lépett fel (a francia Annales-iskolára gondolunk) – elméleti alapvetését ismerte, de történetírói gyakorlatában – mint az e korszakban keletkezett kisebb tanulmányai is mutatják – az évtizedekkel korábban, még az 1910-es években elért módszertani elveket nem haladta meg. (Megjegyezzük: Domanovszky a német mellett franciás műveltségű ember volt, mégsem mutat semmi példál arra, hogy a francia Annales-iskola korai termékeit figyelemre méltatta volna.)

Új vonás a két világháború között a Domanovszky-féle művelődéstörténeti felfogásban a fokozott igény a társadalmon belül az élet, pontosabban az „élet-szerűség” bemutatására. Az általa szerkesztett „Magyar művelődéstörténet” előszavában, áttekintve az európai történeti irodalom művelődéstörténetéről vallott nézeteit, a leglényegesebbnek azt tartja, hogy bebizonyosodott: „a kultúra [...] társadalmi alakulás s a társadalom is kultúrájának keretei között él”. Társadalom és kultúra ezen szoros összetartozását szem előtt tartva fogalmazza meg: „Az ember [...] csak mint közösséget alkotó, kulturált lény tárgya a történelemnek.” A művelődéstörténettől tehát azt várja, hogy kutatója „az elmúlt életet át tudja élni, össze-

függéseit meglássa s így a saját szellemén át feleleveníthesse”. „A történetíró – írja – az élet kérdéseivel akar tisztába jönni.”²⁹ A program – mondhatjuk mi utólag, ma – ha terhes is a szellem-történeti módszerek beszívargásától és bizonyos eklekticizmustól, kétségtelenül újszerű, és ebben a vonatkozásban már eredményeiben, amelyeket az életmódvizsgálat és a társadalmi élet rejtett zugaiba való behatolás terén elért, odasorolhatóak a kortárs francia Annales-, a németországi kultúrtörténeti iskola és az etnográfia, valamint a korabeli szociológia mellé. Korszerű útkeresések voltak tehát.

A társadalmi élet keretei, mezőgazdaság-történet

A történetírói program központjában szintetizálási pontként a társadalmi élet áll. Modern célkitűzés. Eredménye részben az egyetemi előadásokban, részben a híres mezőgazdaság-történeti dolgozatokban is mutatkozik. A „Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez” című sorozat darabjai – amellet, hogy a két világháború közötti magyar történetírás egyik legjelentősebb kezdeményezését jelentik – valóban sok ponton ablakot nyitnak olvasóinknak a 18. századi uradalom és általában az agrárnépeesség életébe: bepillantást engednek a termelésbe, a nagybirtokon folyó gazdálkodás működésébe. (Több tekintetben tehát a tanítványok valószínűleg meg azt, amit tanáruktól előadásaiban, instrukcióiban hallhattak.) De arra is fel kell figyelniünk: a birtoktörténetek végeredményben szintén csak résztanulmányok, s szintézist csak a valamikori igazgatási egység szintjéig jelentenek. Mint ahogy az első füzet bevezetőjében a szerkesztő-professzor írja: ahhoz, hogy bemutathassák a mezőgazdasági termelést, az agrárnépeesség életét, meg kellett keresni a „szervezeteket”.³⁰ Domanovszky ismét azokat az intézményi kereteket kutatja s

²⁹ A „Magyar művelődéstörténet” Előszavából vett idézetek a 10. és 11., illetve a 13. lapról valók. [Lásd a tanulmány végén közölt 3. dokumentumot.]

³⁰ A mezőgazdaság-történeti sorozathoz írt Előszó: Bakács István–Jármay Edith: A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. Bp., 1930. 3–5. p. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 1. Szerk. Domanovszky Sándor.) [Lásd a tanulmány végén közölt 2. dokumentumot.] – A sorozatban megjelent további kötetek: Belitzky János: A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Bp., 1932. 150 p.; Komoróczy György: Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp., 1932. 148 p.; Dvihalhy Anna Mária: A budai szőlőművelés története. Bp., 1932. 126 p.; Kalász Elek: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Bp., 1932. 181 p.; Csapodi Csaba: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp., 1933. 51 p.; Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Bp., 1933. 186 p.; Sinkovics István: A magyar nagybirtok élete a XV. sz. elején. Bp., 1933. 68 p.; Gerendás Ernő: Az esztergomi főkapitány gámszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében. Bp., 1934. 175 p.; Tholt Judit: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Bp., 1934. 79 p.; Berlász Jenő: A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére. Bp., 1936. 107 p.; Juhász Lajos: A porta

²⁸ A művelődéstörténet fogalomköréről beszél az „Igazságszolgáltatás” c. előadásvázlatának bevezető fogalmazványában (MTAKK Ms 4529/7.), valamint lexikoncikkben összefoglalóan Ms 4530/19.

találja meg a birtokban, amelyek között „a gazdaság élete” mozgott. Vagyis a történeti feldolgozó munkában a szintetizálási pont ismét beszorul a társadalmi-gazdasági élet korabeli – többek között az intézmények – *keretei* közé.

Ugyanezt a módszertani megfontolást mutatják egyetemi előadásai is, ahol – mint azt részletesen kidolgozott óravázlatai mutatják – hatalmas ismeretanyagot közölve lényegében feldolgozta a magyar társadalom történetét 1790-ig.³¹ Egykori hallgatók jegyzetei arról vallanak: tanítványai számára a részletkérdésekben képes volt megjeleníteni a társadalom fejlődésének főbb mozgatórugóit. De ezek a jegyzetek azt is tanúsítják, hogy a Domanovszky-előadások központjában szintén a bemutatni kívánt élet „keretei”, az azokat szabályozó törvények, okleveles adatok állanak.

Történetírásának ez a módszertani sajátossága kétségtelenül az egyik oka annak, hogy az általa már a századelőn európai színvonalon művelt gazdaság- és társadalomtörténet-írás nem jutott el a szintézisig. Azért nem, mert kitűnő iskolázottságú művelője, ha *feltárta is* a társadalom életében a *tömeges jelenségeket*, ami a gazdaság- és társadalomtörténeti szintézis egyik alapkövetelménye, az *absztrakcióra* – a metodológiai eljárásra, ami a *feldolgozásban* a másik követelmény – nem lelt rá. Mi gátolta őt? Őt, aki a kortársai közül egyedül rendelkezett a szintézishez szükséges ismeretanyaggal, logikai készséggel. Talán az, hogy a *történeti összefoglalás* alapját csak azokban a keretekben tartotta lehetségesnek, mely keretek – *korabeli intézmények* és köznapi viszonyok – között a társadalom élete „*an*nak idején”, a maga korában zajlott? Lehet. De szerintünk gátolta őt az is, hogy mivel a társadalom életében a *sokszínűséget* és e sokszínűséghez a *történeti egyediséget* tartotta döntőnek, *szembeállította ezt az egyediséget az általánosítással, a közös vonások kiemelésével*. S mivel a történeti ábrázolásban a sokszínűség megragadását tekintette fő feladatnak, mereven elzárkózott a történetírói munkában, mint azt fentebb is említettük, az absztrakció elől. „A történelemben nincs veszedelmesebb, mint az absztrahálás és az általánosítás!” – vallja a „Magyar művelődéstörténet” előszavában.³² Nem vette észre, hogy éppen azon követelmény elől zárkózott el, ami a gazdaság és társadalom kutatásában s bemutatásában, a tömeges jelenségek, a Domanovszky által is annyit hangoztatott sokszínűség leírásában – mint ezt már az utókor történésze látja – egyik legfontosabb

története 1526–1648. Jobbágygazdálkodásunk egysége és az adóegység. Bp., 1936. 84 p.; Lukács Zsófia: A szerződéses jobbágyok helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig. Bp., 1937. 83 p.; Ravasz János: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp., 1938. 103 p.; Majláth Jolán: Egy alföldi cívis-város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megletelepedéstől a XVIII. század elejéig. Bp., 1943. 218 p. – A sorozatról általában: Wellmann Imre: Mezőgazdasági-történetünk új útjai. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp., 1937. 664–714. p.

31 Domanovszky igen részletes vázlatot készített előadásaihoz. MTAKK. Ms 4528/178–180. Ms 4529/1–23.

32 Magyar művelődéstörténet, Előszó, 17. p.

metodológiai követelmény. Maradtak tehát az utókornak a remekbe szabott kis tanulmányok – ahogy szerzőjük nevezte őket: a „melléktermékek” –, a kéziratos töredékek, vázlatok, s nem utolsósorban tanítványainak munkássága, akik a középkori bányászat, kereskedelem és az újabb kori mezőgazdaság történetét sok monográfiával, tanulmánnyal vitték előbbre.

A HABSBURG-KÉRDÉS 1918 UTÁN

A másik ok, ami Domanovszky történetírásában a társadalom- és gazdaságtörténet művelését – és így a szintézist is – hátráltatta, az kirándulása az újkori történelem mezéjére, a 18–19. század fordulójára.

A trianoni sokk és a magyar történetírás

Messze vezetne bennünket – mélyen a politikatörténet, a politikai gondolkodás mezéjére – azon okoknak akár csak felvillantása is, amelyek miatt a középkori filológián nevelkedett, majd egy évtizedig Árpád- és Anjou-kori vámviszonyainkkal foglalkozó, halk szavú Domanovszkyt életének szakmailag legjobb éveiben (1920-ban 43 éves) József nádor ötvenévi kormányzása első 17 évének története (1795–1812) kösse le.³³ A körülmények pontos számbavételéhez fényt kellene vetnünk arra a megrázkódtatásra, ami a történelmi Magyarország széthullásával érte a magyar történetírás gondolati alapjait, sőt azt a társadalmi réteget is, melybe a korabeli magyar történetírási társadalom betagozódott, s ami gyökeres változást hozott a történetésznek saját társadalmi feladatairól, a történeti magatartásformáról kialakított álláspontjában. S ami odavezet, hogy szinte minden jelentősebb történetésznünk megírja a maga „trianoni művét”: a „Három nemzedék”-en, a „Történetpolitikai tanulmányok”-on dolgozó Szekfű Gyulától az ellenforradalmi tudomány-politikáról cikkező Hóman Bálinton, a béke könyvét – a békekötések mintegy világtörténetét – író Marczali Henriken át a békedelegációk történeti érvanyagait filológiai, kereskedelem-történeti, majd nemzetiségtörténeti írásokkal szolgáló Domanovszky Sándorig.³⁴ De fényt kellene vetnünk a történelem idézésének mind

33 Domanovszky Sándornak a József nádor életéről, valamint iratköteteiről vö. Glutz Ferenc: Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban. (Domanovszky Sándor: József nádor iratai c. kéziratos művének kiadása 1988-ban) In: *Uő*: Történetírás korszakváltásban. Bp., 226–261. p. [E kötetben: 261–277. p.]

34 Domanovszky a béke-előkészítések ügyében Teleki Pál tanácsadója volt. Több történeti feljegyzése maradt ránk e témakörökben. (Vita a szerbekkel; Magyarország mint kereskedelmi összekötő kapocs a Nyugat és Kelet között; A francia-magyar kapcsolatok történetéről; Az osztrák békeszerződés elvei nem alkalmazhatók Magyarországra. MTAKK Ms 9522/42.; 43.; 44.; 45.; 46.; 47.) Magyarország feldarabolása ellen írott brosrúja: A magyar kérdés történeti szempontból tekintve. Bp., 1920. A területi felosztás később is állandóan foglal-

határozottabb integrálódására a politikai gondolkodás alapanyagába, sőt propagandaszótárába, aminek következtében a történettudomány minden addiginál inkább nemzeti tudománnyá nőtt, s amihez – paradox módon – visszavezethető jórészt az a nagy fellendülés, ami az új- és legújabb kor kutatásának politikai indíttatású fellendüléséhez vezet. És ennek következménye a történettudomány intézményrendszereinek továbbépítése (új sorozatok indítása, külföldi történeti intézetek szervezése, publikálási viszonyok rendezése). A trianoni sokkhoz visszaterve: az 1920-as években – bármely ponton nyúlunk is a kor szellemi életének vagy akár szűkebben: történetírásának történetéhez – minden szál Közép-Európa kis népei dolganak újfent rosszul rendezéséhez, a történeti Magyarország szétválásának traumájához vezet.³⁵ Hosszan kellene szólni a magyar történetírásban bekövetkező azon deformálódásokról is, amelyeket a fentebb említett sokkhatás idéz elő a történetírás belső struktúrájában, és veti vissza éppen a legmodernebb gazdaság-, társadalom- és közigazgatás-történeti részstudiumokat. Miként hagy fel, hogy csak a korábban említetteknel maradjunk, a középkori gazdaságtörténet, a pénztörténet művelésével Hóman Bálint s fordul a „nemzetibb” tematikájú hun- és székelykérdés, a megelőzően közigazgatás-történetet művelő Szekfi Gyula a publicisztika felé, hogyan törik derékba – más vonatkozásban – Marcziari társadalomtörténet-írása. Ez az időszak, ez a gyors sodrású ideológiai és tudománytörténeti korszak Domanovszky újkorkutatásának szellemi forrásvidéke is.

A „magyar nádorok” hagyománya 1918 után

Domanovszkynak fel kell hagynia középkori vámtörténeti kutatásaival, mert, mint később maga is mondja, az északi megyék elszakadása miatt épp a téma legfontosabb forrásanyaga került az *országhatáron túlra*. Azt pedig, hogy mikor jön el az idő, amikor ismét cseh, román, horvát és magyar kutató nyugodt kollegialitásban kutathasson Késmárkon, Lőcsén, Kassán – vagy fordítva: csehek, szlovákok, románok a budapesti levéltárban –, 1919 után bizonyos még sokáig nem láthatta a történész. Domanovszky először a nyugat-magyarországi határkérdés okmánytárát akarja elkészíteni.³⁶ De amikor Klebelsberg kedvenc eszméjéhez, az újkori

koztatja. Ismeretlen cíllal 1945 után is memorandumot ír a békelegációhoz. MTA KK Ms 4522/72/I. [A trianoni sokkhatásról a magyar történetírásban e kötetben: „Trianon és a magyar történettudomány” c. tanulmány.]

35 Minderre vö: *Glatz Ferenc*: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969/5–6: 1176–1200. p.; *Uő*: Történetíró és politika. Bp., 26–86. p. [E kötetben: 104–117., illetve a Fontes-sorozat nemzetiségtörténeti kötetek elemzései: 118–176. p.]

36 Ausztria Nyugat-Magyarországra vonatkozó történeti igényeinek cáfolata. (A magyar béketárgyalások. I. Bp., 1920. 460–467. p.) A magyar kérdés történeti szempontból tekintve. Bp., 1920. 40 p. La Hongrie Occidentale. Paris-Budapest, 1920. 60 p. (Teleki Pállal közösen.) Die „historische” Rechte Ungarns auf Westungarn. Pester Lloyd, 1920. 69. sz.

forráskiadvány-sorozat kiadásához fog, ő is – mint annyi más medievista (az idősebbek közül Károlyi Árpád, Angyal Dávid, a fiatalok közül Mályusz Elemér) – témát vállal a Fontes-sorozatból.³⁷

Historiográfiai irodalmunk még adós az 1919 utáni évek magyar történetírásában lejátszódó koncepcionális változások alapos elemzésével. Annyit azonban már látunk, hogy az újkori történelem, a „hozzánk közelebb eső korok” – mint mondták – bizonyos tematikai vonalakon történő megközelítése aktuális ideológiai indítékkal történt. A levelezések, tervezetek azt mutatják – ha maguk a sorozat készítői közül sokan csak a szakmai hasznát látták az újkorkutatás preferálásának –, hogy a korabeli hivatalos történettudomány nagy támogatója, a későbbi kultuszminiszter, a Történelmi Társulat elnöke, gróf Klebelsberg Kuno látta mind a nemzetiségtörténeti, mind a Széchenyi-, mind pedig a nádorkötetek *történeti-politikai helyét*. Most ez utóbbiakról.

Az, hogy Klebelsberg személyesen igen jó baráti viszonyban volt József főherceggel – József nádor unokájával –, nyilván befolyásolta őt abban, hogy a Habsburg nádorok tevékenysége köré rendezze az újkori közigazgatás-történeti kötetek témáit. De: erősebben játszhatott szerepet egy általános politikai tényező, a Habsburgok történelmi szerepének megítélése 1919 után. A királyság államformáját megtartó, de most már független Magyarországon meghatározott ideológiai funkciója volt a Habsburgok bármiféle légitimációjának. (Ahogy szemben állott ez a köztársasági államformát programszerűen valló baloldali szociáldemokrata és liberális politikával, mind Magyarországon, mind Ausztriában – úgy szemben állott a nemzeti radikális szabad királyválasztókkal is. És szemben állott a hagyományos függetlenségi – elsősorban protestáns szemléletű – felfogással.) Klebelsberg tanácsadó történészei között – elsősorban a protestánsok között – nem is arat egyöntetű sikert ez a terv. Különösen a volt császári-királyi bécsi levéltár nyugalmazott igazgatója, az öreg – tegyük hozzá: református – Károlyi Árpád zsörtölődik, aki jobban szeretné az osztrák birodalmi centralizációs törekvések történetét elkészíttetni a közigazgatás-történeti sorozatban. (Tehát a bécsi centralizáló, magyarellenes bürokrácia történetét, amelyik számlájára írták már akkor sokan a történeti Magyarország, sőt a Monarchia összeomlásának előidézését.) Klebelsberg új nacionalizmusa (neonacionalizmusa) azonban szakítani akar a régi Habsburg-magyar ellentét témájával a történeti gondolkodásban. A régi, közjogi ellentétpárokból gondolkodó, a Habsburgok uralkodása mögött mindégyre az örökös tartományok és a magyar nemzeti érdekek összeütközését kimutató és bizonyító történetírás már korszerűtlennek látszik. Ő meg akarja „menteni” attól az újkori magyar állam történetének bemutatását, hogy az a függetlenségi és önállósodási mozgalmak történetére szűküljön, ami még a kettős Monarchia magyar történetírásának volt központi eszmeköre. Amit ő ajánl, valóban jobban

37 A Fontesről vö. *Glatz Ferenc*: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969/5–6: 1176–1200. p. [E kötetben: 25–73, továbbá „Az újkorkutatás története. A Fontes” c. tanulmányokban.]

igazodik az ún. modern aktuális problémákhoz: az *újkori magyar államapparátus kiépítésének és működésének* rajzát, előtörténetét adni.³⁸ (De azzal – s ezt már csak a következményekkel is számot vető mai történész látja így –, hogy ezt a Habsburg nádorok működésén kívánta bemutatni, végeredményben „visszacsempészte”, de legalábbis ébren tartotta a történeti gondolkodásban a Habsburgkérdést. És Klebelsberg által nem, de Károlyi által feltehetően érzékelt szakmai-kutatásmódszertani nehézségeket is vont magával. De erről majd később.)

A programok természetesen nemcsak a politikában, de a szellemi életben sem mindig úgy valósulnak meg, ahogy azokat meghirdetik. S itt is, mint amott, igen sok múlik azokon a személyeken, akik az elképzeléseket kivitelezik.

A történeti forrásanyag alapos feldolgozásán, az adatok tiszteletben tartásán túlmenően a szerzőknek (Domanovszkynak, Mályusz Elemérnek, Hajnalnak, a nádorkötetek későbbi szerzőinek) a magyar történelemről kialakult álláspontja is erősen közrejátszott abban, hogy a nádorok, mindenekelőtt József nádor beállítáiban egy sajátos, részben az 1918 előtti történetírás függetlenségi hagyományait megőrző, részben *megmagyarított, új Habsburg-kép bontakozik ki.*

A protestáns függetlenségi hagyomány 1918 előtt: szabad királyválasztó, rendi hagyomány

Domanovszky József nádor iratai első három kötetének kiadását követően, a nádor életének feldolgozásakor szinte az egész magyar történelemről alkotott, a korábbi évek tanulmányaira is visszanyúló felfogását adja, mintegy a nádor tevékenységének háttereként. Itt kap igazán értelmezést egy sor korábbi kisebb írása is.

Már fiatalkori tanulmányai több helyen árulkodnak arról, hogy a krónika-kérdés, valamint a gazdaság- és társadalomtörténet mellett Domanovszkynak határozott álláspontja van a Habsburg–magyar viszony s az e köré csoportosított dualizmus kori történetírás főbb politikatörténeti kérdéseiről.

1913-ban, az Árpádok öröklési rendjéről folyó vitához szólva elmondja, hogy ő a nemzet *szabad királyválasztó jogát* látja érvényesülni a középkorban.³⁹ Aligha kell részletezni, hogy a trónöröklés nélkül maradt aggastyán császár halála előtt és a magyarellenességéről ismert Ferenc Ferdinánd már biztosnak látszó uralomra jutása előestéjén milyen aktuális álláspontot takartak a vitában elhangzó vélemények. (Így Domanovszky 1913. évi álláspontja.) Ugyanez a felfogás érvényesül a rendiségről, illetve a köznemesi rend szerepének értékelésében. (Először egyetemi előadásában, melyek egy része kéziratban maradt ránk.⁴⁰) Ismeretes, hogy a rendek tömegei a szabad királyválasztás követelői voltak. És ismeretes a korban, hogy

38 [E kötetben: „Klebelsberg és a magyar történettudomány, 1917–1931” c. tanulmány.]

39 Domanovszky Sándor: A trónöröklés kérdéséhez az Árpádok korában. Budapesti Szemle, 1913. 156. köt., 444. sz. 367–398. p.

40 MTAKK Ms 4578, 4579.

e szabadkirályválasztó-álláspontnak igen erős protestáns, függetlenségi gyökerei voltak, a katolikus Habsburgokkal szemben. Majd néhány év múlva, 1918-ban Szekfű Gyula „Der Staat Ungarn”-ját ismertette Domanovszky már a *köznemesiség szerepét*, illetve szerepének pozitív voltát kiterjeszti az újkori magyar történelem évszázadaira. Jellemző, hogy azért dicséri meg Szekfű könyvét, mert az a 16–18. századi magyar fejlődésben, az állam szétszakadása után, a *köznemesi rendet tartja a magyar nemzeti gondolat őrzőjének* és továbbvivőjének.⁴¹ Ezek apró nyomok, amelyek még valóban csak nyomok, de már jelzik, hogy Domanovszky gondolkodásában a magyar nemzeti fejlődést illetően a rendi függetlenségi elemek hagyományai mily erősen élnek. Egyelőre – mivel gazdaság- és társadalomtörténeti, illetve filológiai munkákkal foglalkozik – kutatásai nem teszik szükségessé, hogy a töredékekből akár csak önmagának is határozott kontúrú képet rakjon össze. Megteszi ezt azonban akkor, amikor 1919–1920-ban a történelmi Magyarország szétesésének okait vizsgálja s gondolja végig. Úgy látja, hogy a *baj ott kezdődött, amikor Magyarország idegen hatalommal került perszonális unióba*, mert az idegen kormányzat érzéketlen volt a nemzet ősi tulajdonsága iránt, nevezetesen, hogy a vendég népekkel – és így a mind nagyobb számban betelepülő nemzetiségekkel – jól bánjon, türelmes legyen. Ez a *minden nemzeti iránt érzéketlen bécsi politika* – mondja – *kijátszotta a nemzetiségeket a magyarok ellen*, s ezzel megkezdődött a konfliktussorozat először a magyarok és a szerbek, majd más nemzetiségek között is. Ha a magyar nemzetiségpolitika követett is el hibát, akkor az e két tűz közé szoríttatása, Bécsnek a magyar nemzeti törekvések elleni áskálódása miatt történt.⁴²

Tudjuk: a történetíró gondolkodási útjának, a koncepcióalkotás folyamatának feltárása mindig is nagyszámú hipotézis közbeiktatásával történik, hiszen a művek, a levelezési anyag nem minden esetben árulkodnak a szerző véleményének indítékairól, arról nem is szólva, hogy ezen indítékokat legtöbbször maga a történész az írás, gondolkodás közben fel sem ismeri. Óvakodnunk kell tehát attól, hogy elszórt nyomokból valamiféle egyenes útírányt olvassunk ki Domanovszky gondolkodásában. Annyi azonban bizonyos, hogy ha 1919 előtt csak feltételezhetően, de 1919 után már bizonyosan összeállt a magyar történeti fejlődés egészének megítéléséről a kép, melyben egyik oldalon *Bécs, a nemzet fejlődésétől idegen Habsburg király*, a másik oldalon pedig – a török uralom és a Habsburg-abszolutizmus idején – a nemzeti függetlenség és az önállóság őrzője, a rendiség, mindenekelőtt a köznemesiség áll. S ha fellapozzuk az 1930-as években a Hóman–Szekfű-féle „Magyar történet” Szekfű-köteteit, különösen a 16–18. század története körüli vitákat – melyek során Domanovszky életében talán egyetlen

41 Szekfű Der Staat Ungarn c. műve ismertetésében Domanovszky a rendiség szerepéről: Századok, 1918/3–4:170–171. p. – Szekfű munkájáról: Glatz Ferenc: Történetíró, jelenkor, interpretáció. (Történetpolitikai koncepció és „történetfilozófiai” irányzat Szekfű Gyula Der Staat Ungarn c. művében.) Századok, 1976/2:183–222. p. [E kötetben: 433–482. p.]

42 A nemzetiségekkel szembeni türelemről a magyar politika részéről: „Történeti bevezetés a nemzetiségi kisebbségek jogairól készült emlékirathoz.” (Kézirat.) MTAKK Ms. 4522/42.

alkalommal, szubjektív kirohanásokat intéz a magyar köznemesség, a protestáns történeti hagyományrendszer védelmében –, akkor láthatjuk: Domanovszky történetírói gondolkodása az 1920-as években következetesen ugyanezen érvrendszer mentén mozog. Kiegészülve a protestáns történetírás említett, erősen függetlenségi irányú hagyománykészletével, amihez *Domanovszky, evangélikus* voltán túlmenően, a *szekfüi koncepció erősen katolikus ihletettsége* miatt is kapcsolódik.⁴³

Modern gazdaság- és társadalomtörténet kontra kuruc hagyomány

József nádor életének feldolgozásából végül is – igaz, már több mint tíz esztendővel Klebelsberg halála után, 1944-ben – sok ponton a régi, az 1918 előtti közjogi problematikához visszavezető nemzeti álláspont bontakozik ki. Az újkori magyar történeti fejlődésnek két útját rajzolja meg: az egyiken járnak az egymásra talált, dinasztikus érdekektől mozgatott Habsburgok és az osztrák tartományok, a 18. században hozzájuk édesgetett főúri családokkal, a másikon a magyar rendiség. A magyar rendiség, amelyet Domanovszky most, 1944-ben – tizenöt esztendővel a Szekfüvel folytatott vita (1929–1930) után – már korántsem értékel olyan pozitívan, mint korábban: kiemeli érdemeiket „a magyar független állameszme hűségese szolgálatában”, de látja maradiságukat, s hogy révükön „a sajátosan nemzeti csak a »Corpus Iuris« és a »Tripartitum« egyoldalú, megcsontosodott imádatában jutott kifejezésre”, s hogy az a „*rendi kiváltságok alapján szembehelyezkedett a jövő fejlődés egyetlen lehetséges alapjával, az alsóbb társadalmi rétegek a korszellemnek megfelelő fölemelésével*”.⁴⁴ (Kiemelés tőlem – G. F.) Domanovszky láthatóan a magyar történelemben egyértelműen pozitívnak a reneszánszban meginduló polgári fejlődést, az „urbanizálódást” tartja.⁴⁵ Ez azonban – mint részletezi – hiába erősödött a 13. századtól elsősorban a bányagazdálkodás és a kereskedelem révén, a 16. századi háborús viszonyok és Bécs Magyarország-ellenes gazdasági törekvéseinek hatására „a polgári foglalkozás elsorvadt”. Azaz, ha Domanovszky felfogása a magyar történelemtől igen sok szállal kötődik is a rendi-nemesi függetlenségi hagyományokhoz, a rendiséghez, illetve a köznemességhez ebből csak annyi köti, amennyiben egyedül abban – azaz a köznemesség politikájában – találja meg a nemzeti álláspont képviselőjét a centralizáló bécsi törekvésekkel szemben. Ami felfogása *társadalomtörténeti szempontjait* érinti – hűen gazdaság- és társadalomtörténeti előadásainak szelleméhez –, ennek az egy érint-

43 Domanovszky kritikái a „Magyar történet”-ről: Domanovszky Sándor: Hóman Bálint és Szekfü Gyula: Magyar történet. I. kötet: Hóman Bálint: Östörténet, törzsszervezet, keresztény királyság. [Ism.] Századok, 1929/9–10:423–429. p.; Uő: Hóman Bálint és Szekfü Gyula: Magyar történet IV. kötet: Szekfü Gyula: A tizenhatodik század. Századok, 1930/9–10:881–903. p.

44 Domanovszky felfogása a rendiség helyéről a magyar történelemben a József nádor élete. (Első kötet. Első rész, Bp., 1944.) „A magyar sors” c. fejezetben. Az idézetek: 26–27. p.

45 A polgári fejlődésről és a Habsburgokról: uo. 19. és 21. p.

kezési pontnak a kivételével teljesen *szemben áll* a hűbéri társadalom és a rendiség iránti bármiféle szimpátiával.

Visszatérve most már a társadalomtörténeti kérdésektől – amelyeknél Domanovszky is oly szívesen időzött – a politikátörténethez: József nádort az udvar és a magyar társadalom között őrlődő politikusként ábrázolja, aki miután közelebbről megismerkedik a magyar viszonyokkal, igyekszik az egyetlen „helyes” megoldást érvényre juttatni: az *alkotmányosság útját egyengetni. A nemzeti önállóság védelme, de alkotmányos úton* – ez lesz értékmérője most már a magyar politikával szemben is; dicséri a „megfontolt államférfiakat” (Ürményit, gr. Zichy Károlyt) s elmarasztalja a más dinasztiákkal tárgyaló nemesi politikusokat.⁴⁶ S Domanovszky nagy gonddal ássa ki azokat az adatokat a bécsi levéltárból, amelyek bizonyítják: József nádor ellen mennyit intrikáltak Bécsben a magyarbarát politikája miatt, aminek következtében a nádor egyre jobban összeforrt a nemzettel...⁴⁷ Az egyik kérdés most már a tudománytörténet számára, hogy a Domanovszky-munkában rajzolt Habsburg-kép mennyire vezethető vissza a dualizmus korabeli történetírásnak az 1848-as alkotmányosságból táplálkozó felfogásához, s mindenekelőtt Károlyi Árpád történetírásának, a századforduló bécsi magyar történészeinek alapítziseihez. S részletes elemzés tárgya lehetne annak kimutatása, mennyire érződik Domanovszky munkáján a szándék: a függetlenségi hagyományokhoz kötődő történeti koncepcióba beilleszteni a Habsburg nádort, s személyében, politikájában mind határozottabban a „*magyar nádor*”-t rajzolni meg. Természetesen még inkább aláhúzza ezzel a bécsi centralizáló törekvések tarthatatlan voltát.⁴⁸

A másik kérdés a magyar történetírás számára az, hogy milyen kihatással – pozitív-negatív kihatással – járt a magyar történetírás és az egyes történészek, így Domanovszky Sándor munkásságára is a klebelsbergi program – a „Gróf” szakmai szempontokat természetesen nem ismerő – szándékától függetlenül. Most az egyéni esetről, Domanovszky esetéről. Domanovszky – mint említettük – a *hagyományos függetlenségi problematikához igazítja* a nádor alakját, az alkotmányos önállóság elvét. Ebből a szempontból nézve a rengeteg energiát felemésztő, ezer nyomtatott lapnyi összefoglalást – még ha meg is toldanánk az elmondottakat az életrajz szép részeinek felidézésével, bravúros forrásfelhasználási módszerének méltatásával – korántsem tarthatjuk olyan historiográfiai jelentőségűnek, mint egyéb munkáit. Nem szólva arról, mekkora hátránnyal volt saját munkásságára, hogy a valóban korszerű historiográfiai igény – a gazdaság- és társadalomtörténet

46 A magyar nemesi ellenzék értékelése: uo. 144., majd 183. p.; Zichyrol, Ürményiről: 146–148. és 180–181. p.

47 József nádor alkotmányosságért harcoló beállítása végighúzódik a kötetben, tézisszerű megfogalmazása: uo. 513. p.

48 A bécsi magyarok „alkotmányos nemzeti” felfogásáról mint a magyar nacionalizmus egyik sajátos válfajáról vö. Glatz Ferenc: Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfü Gyula bécsi éveinek történetéből. Történelmi Szemle, 1974/3: 396–420. p. [E kötetben: 327–384. p.]

színvonalasabb művelése – helyett, alkotóerejének virágkorában, az avított Habsburg-kérdés újrafogalmazása köti le.

Az újkori forráskiadás korszerű normája

Amiben Domanovszky Sándor József nádorral kapcsolatos kutatásainak igazán nagy a historiográfiai jelentősége, az az *újkori forrásközlés mintaszerű metodikájának érvényesítése*. (És ez igaz a magyar történetírás egészére is.) Noha a kiadás alapelveinek kidolgozása a „bécsiek”, Károlyi Árpád, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc munkája, s noha ezek az alapelvek általában érvényesülnek is minden kötetben, mégis az újkori források közlése legmaradéktalanabban, példamutatón, korukban egyedülálló színvonalon a két nádor, Sándor Lipót főherceg (készítője Mályusz Elemér) és József nádor iratainak kiadásában valósul meg.⁴⁹ (Ezekhez zárkózik fel, megítélésünk szerint, Szekfű Gyula „Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez” c. Fontes-kötete.) Talán éppen azért, mert a *nádorok állították szakmailag a legnagyobb feladat elé a történészt?*

Az „aktakorszak” – vagyis a már intézményeket kiépítő és tömeges forrásokat termelő újkor – legnagyobb forráskritikai és forráskiadási problémáját exponálták ezek a kötetek: a történést, a bemutatni kívánt ügy szálait a forrástermelő intézmények bonyolult útjain nyomon követni, s úgy válogatni a legdöntőbb aktát a kiadványba, hogy a központban álló akta szerelkezvényeiből kitessék annak egész forrásértéke a mondanivaló szempontjából! A nádorok tevékenysége a legkülönbözőbb korabeli igazgatási szervekhez kötődött, s így nemcsak rendkívül fáradságos volt utánajárni a nádorhoz kapcsolódó ügy történetének, hanem a történésznek a legeltérőbb provenienciájú forráscsoportok forráskritikai értékelését és tanulmányozását is el kellett előzőleg végeznie. S most, amikor több évtized után végre megindíhattuk az iratok kéziratban maradt utolsó kötetének sajtó alá rendezését, amikor e munka közben rákényszerülünk Domanovszky írásának, gondolkodásának nyomon követésére, tárulkozik fel igazán előttünk az újkori történetkutatásnak a források sokszínűségéből származó szakmai izgalma.⁵⁰ S ez teljesen rácafol azokra a véleményekre, amelyek vitatják vagy inkább még nem ismerték fel a forrásfeltárás és a szakszerű kiadás feldolgozással egyenrangú intellektuális értékét, s csak sajnálkozással láthatjuk, hogy ma, újkori forrásaink kiadásakor milyen kevés gondot fordítunk a forráskritika alapelveire.

49 [A Fontes alapelveiről e kötetben: „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadványsorozat születése” c. tanulmány.]

50 [Domanovszky kéziratban maradt kötet 1991-ben megjelent: Palatin Josephs Schriften. Vierter Band 1809–1813. Zusammenge stellt und kommentiert von Sándor Domanovszky. (Herausgegeben und eingeleitet von Ferenc Glatz.) Bp., 1991. 803 p. A német nyelvű bevezető magyarul: Glatz Ferenc: Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban. (Domanovszky Sándor: József nádor iratai című kézirat műveinek kiadása 1988-ban.) In: *Uő: Történetírás korszakváltásban*. Bp., 1990. 226–256. p.]

A TUDOMÁNYOS NAGYÜZEM ADMINISZTRÁTORA

A modern tudomány már nem redukálható egyszerűen az elért szakmai eredmények összességére. Szervesen hozzátartozik az eredményeket segítő intézmények rendszere, a tudomány adminisztrációja. És Domanovszky életműve, tevékenysége ismét figyelmeztet bennünket a modern tudományosság fejlődésének ezen alapmotívumára.

Szerkesztés, kutatásszervezés, történész-világszervezet

Domanovszky meggyőződése volt, hogy a modern tudománynak szüksége van az adminisztrációra: a folyóirat-szerkesztőkre, akik gyakran a leghálátlanabb munkát végzik kollégáik kéziratának sajtó alá rendezésével, a tudományos sorozatok, a külföldi kutatások megannyi anyagi és adminisztratív feltételeit biztosító tudományos hivatalnokokra. Mint életrajzi adataiból is láthattuk, kortársai között egyedülállóan sok tudományszervezői funkciót látott el: 30 esztendeig szerkesztette a *Századokat*,⁵¹ a *központi történész-folyóiratot*, majdnem ugyanennyi évig vezette a *Történelmi Társulat* adminisztrációját,⁵² különböző akadémiai bizottságok tagja; aktívan részt vett a nemzetközi történészbizottság munkájában, a *Nemzetközi Büro* első magyar tagja, az 1930-as években irányadója.⁵³ Újjászervezte a bölcsészkar művelődéstörténeti tanszéket, dékán, majd rektor volt. S mindezekben a tisztségekben érdemlegesen tevékenykedett. Mint társulati ügyvezető, az 1919 utáni mostoha gazdasági helyzetben – amikor Klebelsberg a magyar nagytőkések közül néhányat és a vagyonosabb arisztokráciát a tudomány iránti anyagi áldozatokra bírta – vezeti a társulati bevételek, részvénytársasági átutalások *könyvelését*; ő adminisztrálja az öt-, illetve tízezer koronás kifizetéseket, melyeket a történészek kutatási segélyként kaptak; gyakorlatilag ő tartja rajta kezét a Társulat bécsi kutatásain. S miközben családját itthon anyagi nehézségek között hagyva, Bécsben diákösztöndíjából él s másolja József nádor iratait, arra is van energiája, hogy az alakuló *Bécsi Magyar Történeti Intézet* legapróbb gondjaival foglalkozzék: a szobák berendezésével, csak rántott levest és kenyérhéjat megengedő anyagi ellátott-

51 Domanovszkyról és a Századokról részletesen Glatz Ferenc: Hajnal István történetírása. Valóság. 1988/3:52–69. p. [E kötetben: 709–747. p.]

52 Domanovszky tudományszervezői tevékenységére vö. Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára (továbbiakban: OSZKK), Analecta. A Magyar Történelmi Társulat iratai. Továbbá levélváltása Klebelsberg Kunóval: Domanovszky Sándor levelei Klebelsberg Kunóhoz, OSZKK Levelestár; a levélváltás másik része: Klebelsberg Kuno–Domanovszky Sándor, MTAKK.

53 Domanovszky gondosan elrakta a Nemzetközi Büro tagjainak érkezett anyagokat. (Tanítványát, Baráth Tibort a Büro párizsi irodája titkárának juttatta be.) Ő 1932–1938 között minden rendezvénynek, így a varsói és zürichi nemzetközi kongresszusok szervezésének egyik irányítója. MTAKK Ms 4520/1–264.

ságával, az öreg Károlyi Árpád villamosbérlet-ügyével. A hasonló beállítottságú miniszterrel közösen főzik ki a terveket, miként lehet az itthon megszerzett lepedőket párosával egy-egy ösztöndíjassal kiküldeni, s mint lehet a rossz koronát hajón illegálisan Bécsbe juttatni. Noha tele van munkával, gondosan készíti egyetemi előadásainak részletes és roppant anyaggazdag vázlatát – majdhogynem kész mondatokba fogalmazva –, állandó késésben van a nádorkötettel, mégis napi tíztizenkét órát töltve íróasztalánál, javítja a Fontes-sorozat egyes köteteinek *korrektúráját*, kilincsel mezőgazdaság-történeti tanulmányainak anyagi fedezete ügyében, adminisztrálja – amellet, hogy szerkeszti – a művelődéstörténeti sorozatot, szinte fillérnyi haszon nélkül.⁵⁴ Apró-cseprő dolgok, de ha ezeket nem intéznék – mert ezek maguktól nem oldódnak meg –, „a tudományos nagyüzem”, ahogy Klebelsberg környezetéből néhányan nevezték a szervezett tudományt, leállna.

Működtetés, egyszerűség

Domanovszky a tudományos adminisztrációban nem hatalmi pozíciót keres, hanem az ügy intézését, a tevékenységet magát szereti. Kretschmer olvasva többször emlegeti, hogy ő végeredményben egy „tatkraftiger Praktiker”.⁵⁵ Az intézmények világában él, nemcsak a gazdaság- és társadalomtörténetben, hanem saját mindennapi valóságában. Munkásságában az intézmény- és egyszerűséget néha mindent megelőző, amely hol „opportunizmusra”, hol „bátor kiállásra” vezetett. Ez magyarázza, hogy amikor a fiatal Szekfű „A száműzött Rákóczi”-ja körül kitör a vita⁵⁶ – s az egyébként szakmai kritikát író Domanovszky teljesen Szekfű oldalán érzi az igazságot –, mint a *Századok* szerkesztője, majd a Történelmi Társulat helyettesítő titkára, távol marad a vitától, féltve a válságból épphogy kilábalt folyóiratot. Opportunizmusa ára: életre szóló rossz viszony Szekfűvel. Ugyancsak a Társulathoz, a korábbi Klebelsberg-programhoz, a megkezdett munkálatok rendes befejezéséhez ragaszkodás szabja meg viszonyát Hómanhoz az 1930-as években, aki szeretné társulati elnökségét és miniszterségét új vállalkozásokkal is megkoronázni. Ez a magatartás vezet ahhoz a – később, az 1945 utáni igazolásoknál sok keserűséget okozó – konfliktushoz is, hogy 1942-ben – az előírásokhoz és a szabályokhoz való ragaszkodástól indítva – az akadémiai nagydíj kiosztásánál Hóman Bálint pártjára áll, nem tulajdonítva jelentőséget annak, hogy a német-barátságáról ismert bukott minisztert politikai okokból támadják, s hogy az állás-

54 Domanovszky hagyatékában a mezőgazdaság-történeti sorozat és a Magyar művelődéstörténet szervezésével kapcsolatos iratok. MTAKK Ms 4521/279–307; Ms 4521/161–167.

55 Kretschmer, Ernst (1888–1964) német pszichiáter. „Körperbau und Charakter” (1921) c. munkájában azt igyekszik bizonyítani, hogy a három alapvető testalkati típusnál mely elmebetegségek gyakoribbak. – Idézését Domanovszky Ákos információjának köszönöm.

56 A száműzött Rákóczirol vö. Glatz Ferenc: Történeti kultusz és történetírás. Reflexiók Szekfű Száműzött Rákócziához. Történelmi Szemle, 1976/1–2:64–102. p. [E kötetben: 385–432. p.]

foglalás itt már rég nem szakmai kérdés, hanem politizálást jelent.⁵⁷ (Tegyük hozzá: feltehetően nem is értett egyet azzal, hogy a két régi barát, Hóman és Szekfű közötti választás politikai kérdés legyen...)

Levelezéseit, rendszeres kimutatásait olvasva, konfliktusait követve, a század eleji állami vagy szakigazgatási adminisztráció tagjainak liberális polgári magatartásformáját látjuk tovább élni a két háború közötti évtizedben. Ezek a századelőn képzettségükből élő és az intézmények működtetését mindennél fontosabbnak tartó értelmiségi tisztviselők az intézményeket a társadalmi élet legtermészetesebb kereteinek és egyúttal továbbvivőjének tekintik, amelyben részt venni nem politika, nem politizálás, hanem – ahogy ők gondolják – nemzeti kötelesség. Mondhatjuk: Domanovszky munkásságában, megjelenésében, munkaerkölcsében is sokban kötődött a Monarchia liberális értelmiségi világának felfogásához. A tudomány szolgálatát nemzeti ügynek tekintette, mely felül áll a napi politikán és személyes érdekeken.

Közismert volt, hogy tanítványai milyen szorosan kötődnek hozzá, s hogy ő is mennyit törődött velük. Mégis, amikor tudományos funkciójából eredően kellett döntenie, még ilyen elfogultságok sem vezették. Tudjuk például, hogy a két világháború közötti korszak történetírásában a felekezeti hovatartozás rendkívül erős szerepet kapott. Érezhető volt ez már a diákoknál is, s Domanovszkyt mint „protestáns” történetírót emlegették. Ha történetírásában – mint láthattuk, különösen korai szakaszában – ez a felekezeti elkötelezettség érvényesült is, tudomány-szervezői munkásságában nem érhető tetten. Mint az Ösztöndíjtanács ügyvezetője vagy mint a *Századok* szerkesztője ugyanúgy mindent elkövetett mások tanítványainak, vagy az övétől eltérő felfogású fiatalok érvényesüléséért, ha bennük tehetséget látott, mint a sajátjaiért.

A politikától távol, erőszakellenesség

Közéleti szereplései során óhatatlanul közel került a politikához. A szakigazgatási szereplők, tetteik – legyen szó akár éppen a tudományos szakigazgatásról – elhelyezkednek a közöttük zajló napi politika frontjain, vagy a frontok között. Emlékeztetőül: a kor felfogása a szakigazgatásban, az adminisztrációban való részvételt nem tartotta politizálásnak, s Domanovszky ezen az alapon mindig távol tartotta magát a napi vagy pártpolitikától. Ami nem jelentette azt, hogy ne lett volna politikai véleménye. De egész habitusához éppúgy hozzátartozott a politikától magát távol tartás, mint álláspontjának szilárdsága. 1945-ben az igazolásokkal kapcsola-

57 Az akadémiai nagydíj ügyére vö. idézett igazolási aktáit (MTAKK), továbbá: Országos Levéltár, Magyar Nemzeti Múzeum iratai 103/1945. Igazoló Bizottság. Erre Domanovszky beadványa az igazolási iratok között. – Hóman Bálint levelei Domanovszkyhoz: MTAKK. Ms 4524/616–645. [E kötetben: „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmány.]

tos nyilatkozatukban a hozzá igen közel álló tanítványai is azt mondták, hogy csak elszórt megjegyzésekben nyilvánult meg felfogása. A türelmességet, nyitottságot, megértést hirdető polgári humanizmusa ugyanúgy értetlenül állt a Szovjetunióból importált iskolareformok, az iskolák átpolitizálása előtt, féltve a műveltséget a propagandától, mint ahogy szembehelyezkedett korábban, az Evangélikus Tanáregyesület elnöki székéből az olasz és a német fasizmussal.⁵⁸ Az erősödő fasizmus idején az európai civilizáció legnagyobb vívmányát a türelemben látta, s ezen évszázados fejlődés eredményeit attól féltette, hogy „az emberiség egyes csoportjai: felekezetek, világnézetek, nemzetek, társadalmi rétegek nem a meggyőzés és a békés együttélés álláspontjára” helyezkednek. S hogy ezt az elvét is komolyan vette, azt mutatják szelíd egyéniségéből nehezen eredeztethető, sokkal inkább őszinte felháborodásából, világnézeti alapállásából következő személyes kiállásai az antiszemita diákzavargásokkal szemben és a fasizmus üldözte lengyel és francia professzorok mellett.⁵⁹

„A PROFESSZOR”

Ha Domanovszky Sándor tevékenységében a kutatás, tudományszervezés, tanítás arányait hűen akarnám érvényre juttatni, akkor most hosszan kellene szólni tanári működéséről. Nemcsak azért, mert mint tanárt – ahogy jegyzetei is tanúsítják – a pontosság, a szorgalom, a tudomány, a kultúra szeretete jellemezte, hanem azért is, mert a magyar történettudomány történetében a kevés közül az egyik igazi nagy tudós-tanár egyéniség volt. Olyan tanár, aki iskolát tudott teremteni, s akinek a „polgári korszakban” nevelkedett tanítványai tegnapi és mai történettudományunk kiváló művelőivé, egyesek vezető egyéniségeivé is nőttek. Egyik kedves tanítványának visszaemlékező sorából mindaz kicsendül, amit a szétszórt forrásokból dolgozó mai történész hosszú fejtegetések eredményeként elmondhatna: „Komoly volt már megjelenése is. Távozó alakja úgy marad előttünk, amint sötét ruhában, arcán a vállalt kötelezettségeinek mindig és mindenben megfelelő ember tiszteltet parancsoló öntudatával lépett katedrára. Választékos formájú előadásai, négy, szinte klasszikusnak mondható nagykollégiuma, kiskollégiumai biztos bevezetőt adtak hallgatóinak a magyar történelembe. Az a professzor volt, aki nem tudományos kedvtelése, hanem mindenkor hallgatóinak szükségletei szerint készítette el előadásait. Domanovszky Sándor tanár volt, nagyon jó tanár, olyan, amilyen

58 Előadásából az idézet: az Evangélikus Tanáregyesületi Közgyűlés megnyitóján 1940-ben elmondott beszédének eredeti kéziratából (MTAKK Ms. 4522/80). Hasonló szellemben a többi, 1941–42–43-ban tartott beszédekben is: uo. Ms. 4522/81., 82., 83.

59 Lengyelország lerohanásakor a lengyel professzorok melletti kiállításáról, antifasiszta magatartásáról: Doktoravató beszédek (Bp., 1940.). Továbbá igazolása érdekében tanítványainak beadványa az Igazoló Bizottsághoz (vö. 57. jegyzet). – Az antiszemita diákzavargások elleni határozott fellépésének részletes beszámolóját tanítványának, Lederer Emmának köszönhetem.

évszázadonként csak kevés születik: *tanulni lehetett Tőle*. Formaérzéke, szigorú kritizmusa, módszeressége és biztos iudiciuma tették életre szólóan tanulságossá péntek délutáni szemináriumait is. Igazi nevelő egyéniség volt. Keveset beszélt, annál többet mondott magatartásával. Egyetlen rosszálló pillantása hatásosabb és félelmetesebb kritika volt, mint hangoskodó emberek indulatkitöréseinek sorozata. Nem telepedett rá tanítványaira. Szabadon engedte képességeik kibontakozását. Legönállótlanabb hallgatójában is jobban tisztelte az embert, semhogy a maga elképzelését akarta volna ráerőszakolni. De aki tanácsára vagy segítségére szorult, sohasem fordult hozzá hiába.”⁶⁰

Vajon kell-e tanárnak nagyobb elismerés, mint hogy így álljon tanítványai emlékeztetőben, vajon kell-e tudományszervezőnek nagyobb elismerés, mint hogy az utókor benne tisztelje ma is élő tudományos intézményeinek hosszú évtizedeken át életét, életben tartóját, s lehet-e tudósnek nagyobb elismerése, mint hogy dolgozatainak eredményeit, módszereit a rohanó – szempontrendszerében fejlődő – társadalomtudomány hat-hét évtized után is élő, szerves részének tartja? Domanovszky Sándor akadémiai szintű tudós volt, modern, kiváló tudományszervező s professzor.

Megjelent: *Századok*, 1978/2:211–234. p.

DOKUMENTUMOK

1. 1914. DOMANOVSKY-ELŐADÁS AZ ÁRPÁD-KORI TÁRSADALOMRÓL

I.

[...] Amíg azonban a honfoglalók régi életmódjukat tovább folytatták, amíg a harc és az állattenyésztés voltak egyedüli foglalatosságaik, az uralkodó magyarság soraiban még mindig nem lépett fel az elszegényedés társadalmi krízist előidéző folyamata, s így társadalmuk nem rétegeződött: kisebb-nagyobb vagyoni különbségek mellett a nemzeti szervezetben valamennyien ugyanazon szabadságot élvezték.

II.

Lényeges változás csak akkor következhetett be, amikor a kalandozások megszűntével a népnek új foglalkozást kellett keresnie. Ezzel életmódja is megváltozott, és a nyugati fejlődés medrébe terelődött. Akkor nálunk is bekövetkezett az eddig egyenlő szabadok tagozódása különböző társadalmi osztályokba.

A zsákmányolás már nem volt kereseti forrás, a büszke harcosnak, aki addig magára nézve lealázónak tartotta a békés munkát, földet kell művelnie. Az igények is növekedtek. A nyugati kalandozások idején a kalandozók nem csak hadakoztak, érintkezésük a nyugat

60 A „tanár” alakját Komjáthy Miklós Domanovszky Sándor temetésén elmondott beszédéből idéztem. (Kézirat, saját tulajdonomban.)

művelt népeivel műveltségüket is fejlesztette. Ez ugyan nagyrészt még csak a külsőségekben nyilvánult meg, de a magyarság régi szükségletei mellé akkor bizonyára újak is járultak. A szilárd hajlékot még megvetette, amint a hóditó germánok is megvetették abban az időben, amikor a régi római birodalom provinciáiban megtelepedtek; de azért mégis új értékekkel ismerkedett meg, amelyek korábban életviszonyaira hatással nem voltak. A legnevezetesebb új érték maga a föld volt, illetve a jog, hogy a nemzetség vagy a falu közös földjéből bizonyos rész megillette. Amikor Szent István meghonosította az adomány rendszert, ezzel a magánbirtok alapjait is megvetette, amely szükségképp új vagyoni különbségeket teremtett, és maga után vonta a társadalom differenciálódását.

A szabad magyarok jelentékeny része akkor súlyos gazdasági válságba jutott. Az új értékeket csak fokozott gazdasági munkával lehetett megszerezni, a gazdaságnak az előző állapottal szemben intenzívebbé kellett válnia. Az igények növekedése és az intenzívebb gazdálkodás azonban mindig gazdasági és társadalmi krízisekkel járnak. Aki tekintélynek, társadalmi állásának régi polcán akart megmaradni, az a fokozott igényeknek megfelelő, megnövekedett szükségleteit csak fokozott munkával, a termelés szerencsés gyarapításával szerezheti meg. Az ilyen válságok idején az egyént a nagy versenyben, a küzdelemben nem védi semmi, a nemzetségi kötelék és a faluközösség sem nyújt mindig elég védelmet – aminthogy hasonló fokon a germánokat sem védelmezte meg a régi Markgenossenschaft. Az ilyen átalakulásban szabadon működik a természetes kiválasztás: az erősebb kiemelkedik, a gyenge szegényedik, társadalmilag süllyed. [...]

A szabad magyarok társadalmában az első osztálykülönbségek nyomai Szent István törvényeiben maradtak fenn. [...]

Ahol ilyen fokozatokat látunk a büntetésekben, kétségtelen, hogy új intézkedésekkel állunk szemben, amelyek már számoltak a viszonyok új alakulásával, és a fogalmak megjelölésére gyakran a nyugatról kölcsönözték a terminusokat. Ilyen intézkedést tartalmaz mindenekelőtt a „de his, qui suas uxores occidunt” [azokról, akik feleségüket meggyilkolják] (I. §. 15.) című szakasz, amely a feleséggyilkos comest [ispán] 50 tinóval bünteti, míg a „miles vel alicuius vir ubertatis” [vitéz vagy más tehetős férfi] ugyanazon bűnért csak 10, a „vulgaris” [közember] csak öt tinóval bűnhődött; azután a „de periuris” [hamis esküt tevő] (I. §. 17.) című, amely szerint a hamisan esküvő előkelő (quis valencium) kezét 50 tinóval bünteti, a „vulgaris, aki ugyanazt a bűnt követte el, kezét 12 tinóval válthatta meg; „de his qui murmurant vel loquuntur hora missae” [azokról, akik a mise alatt suttognak vagy fecsegnek] (I. §. 18.), amely a „maiores”-ekre [az ország nagyjaira] és a „minores et vulgares”-ekre [alsóbbrendűekre és közrendűekre] szintén különböző megszégyenítő büntetést szab ki, és a „de his, qui alienis servis libertatem acquirunt” (I. §. 21.) [azokról, akik idegen szolgáknak szabadságot szereznek] című szakasz, amely a „dives” [gazdagok, jómódúak] büntetését 50, a „pauper et tenuis”-ét [szegény és alacsony sorsú] 12 tinóban állapítja meg; valamennyi az új jogrend következménye. Az itt említetteken kívül pedig még két szakaszban fordul elő különböző büntetés. Az egyik a nőrablásról szól (de raptu puellarum; [a lányok rablásáról] I. §. 27.), ami hazánkban alig lehetett bűn. Ez a paragrafus is a nőrablásról, ha „miles” [vitéz] 10, ha „pauper qui, hoc vulgaris”, 5 tinó fizetésére ítélte. A másik a „de invasione domorum” [a házak megtámadásáról] (I. §. 35.) intézkedése, amely a comest, ha más comes házáat megrohanja, halállal bünteti, ha mileseit küldi ellene, 100 tinó fizetésére

ítéli, míg ha miles miles házáat támadja, a büntetés csak 10, ha vulgaris vulgaris otthonát támadja, éppenséggel csak 5 tinó.

Hogy különben is ezek a különböző büntetési fokozatok mennyire újak s a magyar szokással ellenkezők voltak, azt bizonyítja, hogy a későbbi törvényekben, Szent László és Kálmán idejében a fokozatos büntetések ismét előtűnnek. [...]

Kézirat. Domanovszky Sándor egyetemi előadása („A társadalom differenciálódása”) hagyatékában (MTAKK Ms 4528/179.)

Közl.: Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok. (Vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1979. 215–279. p.

2. 1930. ELŐSZÓ A MEZŐGAZDASÁG-TÖRTÉNETI SOROZATHOZ

Negyvenhárom évvel ezelőtt adta ki a Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottsága Wenzel Gusztáv könyvét, „Magyarország mezőgazdaságának történeté”-t. Wenzel akkor arról panaszkodott, hogy a magyar gazdaságtörténet még töretlen terület, hogy alig állott rendelkezésére előmunkákat könyvének megírásához, hogy a nyersanyagot is jórészt magának kellett összegyűjtenie, amiért is nem kívánja munkáját „kísérletnél egyébnek tekinteni”. Azóta külföldön nagyot haladt a gazdaságtörténelem, szomszédaink közül különösen a németek és a lengyelek fordítottak nagy gondot gazdaságtörténelmi emlékeik összegyűjtésére és földolgozására. A magyar történetirodalom ezen a téren nem tartott lépést a külföldivel. Megkísérelték ugyan nálunk is külön folyóirat indítását, de a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle nagy nehézségek után megszűnt s az újabb időben tett kísérletek új életre keltésére eddig még nem vezettek eredményre. Negyven esztendővel Wenzel Gusztáv után Kazal Zsigmond vállalkozott, hogy újabb összefoglaló munkában vázolja a magyar mezőgazdaság történetét a honfoglalás előtti időktől az újabb korig, de az ő munkája sem jelent haladást különösen azért nem, mert nincs tájékozva arról, hogy erről a kérdésről ő előtt mit írtak. Gazdaságtörténelmi irodalmunk éppen a mezőgazdaság történetével foglalkozott legkevesebé, Tagányi Károly erre vonatkozó tanulmányain kívül alig történt valami előbbrevitelére.

Ez a hiány annál feltűnőbb és szomorúbb, mert Magyarország elsősorban agrár-állam, ahol a közönségben természetszerűleg meg kell lenni az érdeklődésnek a mezőgazdaság múltja iránt. Az ódium ezért az elmaradottságért nem kizárólag a magyar kutatókat és a magyar közönséget terheli. A gazdaságtörténelem egvén ágai mellett a mezőgazdaság története más országokban is csak később fejlődött és aránylag hátrább van. Következik ez abból, hogy a gazdaságpolitika különböző ágai közül az agrárpolitika fejlődött legkésőbb, hogy a modern állami élet alakulásának idejében is még csak az ipar és a kereskedelem kérdéseivel foglalkozott az állam.

De következik abból is, hogy az anyaggyűjtés a mezőgazdaság történetéhez sokkal nehezebb, mint az ipar vagy a kereskedelem történetéhez. A mezőgazdaságnak nem voltak olyan szervezetei, mint a céhek, nem voltak olyan irányítói, mint a városok. A mezőgazdaságban tehát kénytelenek vagyunk a kutatásban az egyes gazdaságok életéig visszamenni,

és hogy eredményt vonhassunk le, azt hosszabb időn át tanulmányozni. Gazdasági instrukciók egymagukban még nem világosítanak fel arról, hogy az illető uradalom vagy gazdaság élete milyen keretek között mozgott. Az instrukció csak ideális követelményt állít fel, amellyel szemben még meg kell vizsgálni a való állapotot.

A magyar mezőgazdaság történetének ez az elhanyagolt volta indított arra, hogy a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemnek vezetésem alatt álló Magyar Művelődéstörténeti Intézetében megszervezzem a magyar mezőgazdaság történetének kutatását.

Történetet nem lehet adatok nélkül konstruálni. Wenzelnek is az volt a legnagyobb baja, hogy feldolgozásához adatok nem állottak kellőképpen rendelkezésére. Hogy tehát a magyar mezőgazdaság-történelem helytálló megállapításokra juthasson, szükség van a részlettanulmányok egész sorozatára. Meg kell állapítanunk, hogy a különböző korokban s az ország különböző részeiben milyen volt a gazdasági üzem berendezése, milyenek voltak a művelési formák, milyenek voltak a terméseredmények és a birtok jövedelmezősége. Ezen túlmenően vizsgálni kell, hogy milyenek voltak a termés értékesítésének lehetőségei volt-e kivitel és hova, vagy mik voltak a kivitel akadályai.

A vezetésem alatt álló intézetben tehát az erre vonatkozó kérdések egész sorát dolgoztam fel, és azokat „Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez” címen külön sorozatban szándékozom közreadni. Ezt a kiadványsorozatot elsősorban a hazai történetművelői, a mezőgazdasági érdekeltségek és a gazdaközönség figyelmébe ajánlom. Csak az ő jóindulatú támogatásuk viheti sikerre vállalkozásomat, amellyel kirívó hiányt kívánok pótolni.

Fogadják tehát jóindulattal e vállalkozás két első zsengéjét, amelyek a regéczi uradalom XVIII. századi történelmével foglalkoznak. Ez az uradalom a sárospatakival együtt a legnevezetesebbek egyike volt a Felső-Tisza vidékén; korábban Rákóczi-birtok, amely a tárgyalt korszakban a Trautsohn hercegek tulajdonában állt. A birtok számadásai száz évről majdnem szakadatlan sorban maradtak meg az Országos Levéltár állományában, s a számadásokat urbáriumok, összeírások és instrukciók egészítik ki. Más tanulmányoknak a célja lesz, hogy megmutassák, hogy az ország egyéb részeiben milyen volt a hasonló nagybirtok helyzete. A *pragmatica sanctio* korának összeírásaiból tudjuk, hogy a Tisza vidék volt akkor az országnak gazdaságilag elhanyagoltabb része, amely ellentétben állt különösen a Dunántúllal. A dunántúli uradalmakra vonatkozó hasonló kutatások lesznek hivatva, hogy erre az ellentétre közelebbről rámutassanak. Készül azonban olyan tanulmány is, amely a kivitel és az értékesítés kérdéseivel foglalkozik, amely tehát rá fog mutatni arra, hogy a politikai viszonyok mennyiben befolyásolták a gazdálkodást.

Az eredmények java része az egyes tanulmányokat követő táblázatokban mint statisztikai anyag van lefektetve. A szövegrész ennek magyarázata és az eredmények összegezése.

Előre is köszönetet mondok azoknak, akik az első füzet kiadása körül nagy megértéssel siettek vállalkozásom támogatására és kilátásba helyezték azt, hogy a munka terjesztésében segítségemre lesznek. Különös hálával tartozom e részben Pesthy Pál öccsellencéjének és Bernáth István öméltóságának.

Megjelent: Bakács István–Jármay Edith: A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. Bp., 1930. 3–5. p.

3. 1939. ELŐSZÓ A „MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET”-HEZ

[...] Az utolsó években nagyon sok szó esett a szellemtörténetről, de a közönség nagy része nem tudja, hogy mit értsen alatta. Nem is csoda. Még a tudós világban is igen sokféle értelmezésével találkozunk. Nálunk leginkább eszmetörténelemmel azonosítják, ámbar a szellemtörténet korántsem az eszmék fejlődésének vizsgálatát tűzi maga elé.

Ezt a szót (*Geistesgeschichte*) a német filozófia teremtette, amely az utolsó évtizedekben igen sokat foglalkozott nemcsak a történelemmel, hanem általában a szellemtudományokkal. Az okot erre az a történettudományban felmerült törekvés adta, amely a történelemben is a természettudományokhoz hasonló törvényszerűséget akart megállapítani s a történeti fejlődést néhány törvényszerű fejlődési formulára törekedett leegyszerűsíteni.

A történetelméletnek ezzel a törekvéssel szemben az volt az álláspontja, hogy a történelemben semmi sem ismétlődik, az események egyediek, szingulárisak, a feltűnően egyezők közt is lényeges különbségek vannak. Ami azonosnak látszik, sem az, s az ilyen hasonlóságok korántsem olyan szabályos ismétlődések, mint a természet törvényszerűségei.

A két álláspont küzdelme a kérdés filozófiai megvizsgálásán dőlt el, amely rendszeresen fölfedte azt a lényeges különbséget, amely természeti és társadalmi jelenségek folyamataiban észlelhető. [...] Így került előtérbe a „szellemtudományok” elnevezés, annak a felismerésnek az alapján, hogy a tudományok e csoportját módszer tekintetében éppen az állítja szembe a természettudományokkal, hogy az emberi szellem produktumaival foglalkoznak, amelyek nem folynak le olyan szigorú törvényszerűséggel, mint a természet jelenségei.

Az emberi szellem e jelenségei állandó változásnak vannak alávetve éppen az emberek cselekvései, gondolatai és érzései következtében. Azok nemcsak az időben, hanem a térben is különböző formákban jelennek meg. Az ember nemcsak az idők folyamán alakította át kultúráját, hanem egymás mellett is különböző kultúrákat fejlesztett. Ezek a kultúrák az emberi szellem különböző megnyilatkozási formái, amelyek eleven életet élnek. [...]

Kétségtelen, hogy ennyire ellentétes gondolkodási formák közt e szinte azonos eredmények csak a közös fejlődési jelenségekből magyarázhatók, abból, hogy a megelőző kollektivistá szemlélet az egyéniség, a hősök kultuszával a tömeg jelentőségét s a tömegben szinte észrevétlenül működő erőket állította szembe. [...]

De nem minden történelem, ami a múlthoz tartozik. Éppen most emeltük ki, hogy csak az „emberi” múltról van szó. Az állati és növényi fajok származása, a föld kérgének alakulása, a világmindenség keletkezése is a múlté – és mégsem történet, hanem a természettudomány körébe tartozik és csak annak törvényei szerint kutatható. Még az ember múltjának azok a mozzanatai sem tartoznak a történelem körébe, amelyek az ember társas életén kívül fekszenek, azt megelőzték. Az emberi fajok alakulása, az ember emberré levésének korszaka, amikor az ember még állati színvonalon állott és életének eseményei még kizárólag természetadta törvényszerűségek kereteiben játszódtak le, sem tartozik a történelemhez. Ha ez esetben mégis az ő történetéről beszélünk, ez nem az a magasabbrendű fogalom, amelyről most tárgyalunk, hanem egyszerű kifejezése annak, hogy az a korszak is az ember múltjához tartozik.

Még az ősnépeknek is alig van történetük. Egyéneik életében alig van valami, ami alakuló közösségeikre nevezetesebb eredménnyel járna. Szokásaikból, életformáikból még alig alakult valamelyes eszmevilág vagy erkölcs. Inkább csak az emberiség általános fejlődésére nyújtanak felvilágosítást. A történelemből tehát ki kell zárunk az ember természeti fejlődését s a primitív ember kezdő korszakait.

Az ember így csak mint közösséget alkotó, kulturált lény tárgya a történelemnek. Az ember közösségi élete azonban lényegesen különbözik a természet életjelenségeitől, sőt a kezdetleges ember ősi életétől is.

A természetben minden szigorú törvényszerűséggel folyik le, jelenségei meghatározott szabályossággal ismétlődnek és mindig visszatérnek. Még akkor is, amikor a természet valami újat alkot, bizonyos szabályszerűen visszatérő megzavarásokra van szükség, hogy hosszú fejlődés eredményeként ez az új megszülessék.

A történeti folyamatokat ilyen törvényszerűségek nem irányítják. Ott soha semmi meg nem ismétlődik. Ha még oly hasonlóak is egyes fejlődési mozzanatok, százféle hatóerő a hasonlóságokba lényeges eltéréseket visz bele. És minél magasabban fejlődött valamely társadalom, annál kevésbé van lehetőség ilyen párhuzamosságra. Azok a kísérletek, amelyek a pozitivisták világszemlélete hatása alatt történtek, hogy a történeti fejlődés törvényszerűségeit megállapítsák (P. Barth, Kurt Breysig stb.), mindössze annyira jutottak, hogy bizonyos analógiákat állítottak föl, amelyek azonban csak az intézmények és egyes formák hasonlóságait állapították meg. Összehasonlításaikban sokkal több a szétválasztó, mint az egységbe foglaló elem. A társadalmi alakulásnak csak legalsóbb fokán, a primitív szervezeti formákra tudtak szabályosságot megállapítani, ott is csak úgy, hogy a szellemi tényezőket, a kultúrát figyelmen kívül hagyták.

Semmi sem mutatja világosabban, hogy a régi történeti iskoláknak mennyire igazuk volt, mikor azt hirdették, hogy a történeti jelenségek szingulárisak, meg nem ismétlődhetők. [...]

A történetkutatónak mindenekelőtt a szemléletet kell megszereznie olyan megértéssel és olyan elevenen, hogy az elmúlt életet át tudja élni, összefüggéseit meglássa s így a saját szellemén át azt fölleveníthesse. Ez magában is bonyolult földadat: az adatok föl kutatása, hitelességük megítélése, az adattömegből a lényeg kiválasztása s a jellemzőnek összerakása. Anyaggyűjtés és forráskritika az első állomások, amelyekből a rekonstrukció elindul. De maga az anyag még nem történelem. A történetíró az élet kérdéseivel akar tisztába jönni. Keresi a választ ezekre a kérdésekre, s e közben a szemléleti anyag új és új kiegészítésére szorul, hogy a feleletet azokra a kérdésekre, melyek lelkében felmerültek, meg tudja adni. Ezen a ponton mindig abban a veszedelemben forog, hogy a felújításba tülságosan sokat visz bele saját magából, valamint korának szemléletéből. Folytonosan ellenőriznie kell tehát saját magát, hogy az interpretáló prizmáján át a múlt képe el ne torzuljon. Csak ezek után következik a földadat művészi része, a formába öntés.

Ennek a munkának a lényege azonban az értelmi részen van: a történeti anyag megértésén s a problémamegoldással szemben gyakorolt erős önkritikán. Ez az igazi történeti teremtő munka, szintézis és analízis szoros összefonódásával. Aki ezt elvégezte, ha nem is adatott meg neki a magával ragadó előadás képessége, maradandót alkotott. Amint hogy az is, aki bármely csekély részletkérdés tisztázásával a történeti tudás előbbreviteléhez

hozzájárult, derék munkát végzett. Mert részletmunka nélkül nem lehet az összefogó képet sem tökéletesíteni s az analízis nélkül a szintézis nagymesterei sem jutnak eredményre. A kérdés csak az, hogy ezt az analízist legalább részben maguk végzik-e el, vagy nem?

Itt is bizonyos zavar van a fogalmak körül. Szintézis nemcsak a nagy áttekintést nyújtó összefoglalás. Szintetikus munkát végez az is, aki bizonyos történelmi kérdés megoldására vállalkozik és azt a maga összefüggéseiben dolgozza föl. Természetesen mentől inkább haladunk a nagyobbvonalú összefoglalás felé, annál szintetikusabb lesz az eljárás. A szellemtörténeti fölfogásból, amely azt hirdeti, hogy a szellem egy s azt részeire széttörölni nem lehet, még nem következik az, hogy aki nem úzi a legmagasabbrendű összefoglalást az oszthatatlan szellemiség irányában, nem szintézist csinálna akkor, amikor a szellem különböző megnyilatkozási formáinak, például a jogi életnek, vagy az eszmék fejlődésének kérdéseivel foglalkozik. Már egymagában a munka nehézségei bizonyos körülhatárolást tesznek szükségessé.

Az, amit a szellemtörténet a történetírótól megkövetel – amit azonban ma az ez iskolán kívül álló modern történetírók is nagyrészt megkívánnak –, hogy a történeti előadás ne szorítkozzék az eseménytörténet pusztán időrendileg csoportosított külsőségeire, hanem keresse az események értelmét, az emberi szellem megnyilvánulásának módját. Nem „elbeszélést” kíván tőle, hanem magyarázatot a múlt kérdéseiről, hogy ezekről ne csak tudomást szerezzen, de meg is érthesse őket. [...]

Maga a történelem, abban az értelemben, ahogy a fentiekben értelmeztük, a sajátlagos, – vagyis a nemzeti kultúrának is egyik leglényegesebb meghatározója. Az étellel tehát sokszorosan összeszővődött. Amint az élet új és új kérdéseket vet föl, a történelem is fölveti a kérdést, hogy a múltban ez hogyan volt? Ilyen módon a történelem szemléletében is folyton változásoknak van alávetve. Ez nem azt jelenti, hogy a történelem nem mozog elég szilárd alapon. Hiszen a természettudomány is változik. Vajon ki merné ma a természettudományok bármely ágát is a csak negyedszázad előtti szemlélet alapján áttekinteni? Pedig a természet törvényei ma változatlanul úgy fönnállanak, mint akkor! A történettudománynál is csak a szempont változik, amelyből a történelmet tekintjük. [...]

*

[...] Nemzeti történelmünk az utolsó években a szellemtörténeti kíváncsalmaknak mindenben megfelelő, kitűnő földolgozást nyert Hóman Bálint és Szekfü Gyula immár népszerűvé vált nagy munkájában. Bármennyire tiszteletben is tartották a tudós szerzők a szellemtörténet kíváncsalmait, saját nyilatkozatuk szerint, mégis a politikai tényezőket emelték ki legelső sorban.

Ez a munka is, amelyet most olvasóink kezébe adunk, a magyar nemzet történetét fogja adni, de némileg más szemszögből. A politikai események ismeretét föltételezve, inkább a szellem kevésbé élesen észrevehető működésére fogjuk figyelmünket összpontosítani. A szellem életének általános jelenségeit fogjuk kiemelni, a formákat ismertetni, amelyek közt az egyes korokban ez a szellem érvényesülésének különböző területein működött.

Nem abban az értelemben fogjuk tehát föl a művelődéstörténelmet, mint egyes régebbi iskolák, amelyek egyszerűen egykori életszokások leírását értették alatta s elsősorban azt

keresték, hogy a bölcsőtől a sírig hogyan folyt le az ember élete. Nem is korlátozzuk egyedül a társadalmi, vagy csak a szellemi élet jelenségeire. [...]

[...] Szellemi tényezők mellett azonban szó lesz anyagiakról is: a birtokba vett föld jellegének átalakításáról, a lakosság nemzeti összetételéről, a társadalomról és a gazdaságról, a szellemi élet különböző ágainak alakulásáról s végre a lakosság különböző rétegeinek életformáiról.

Az egyén tehát háttérbe szorul, a keretek lépnek előtérbe, amelyek közt élt és az életnek stílusa. Egyes esetekből iparkodunk elvonni azt, ami saját nemzeti viszonyainkra és kultúránk egyes koraira jellemző. A hős helyét ebben az előadásban a nemzet nagy tömegének életformái, gondolatvilága és teremtő cselekvése veszi át. A világért sem törekszünk azonban elvonásra. A történelemben nincs veszedelmesebb, mint az absztrahálás és az általánosítás. Nem is tulajdonképpen elvonásról van tehát szó, csak a kor szerint jellegzetesnek kiemeléséről. [...]

Ezt az engedményt gondolkodásunk követeli tőlünk, amely bele akar látni a dolgok mélyébe, keresi a megértést és nem törődve a filozófiai kategóriák szigorú betartásával rákényszeríti a kutatót és az író, hogy a lényeg, amelyet olvasójával meg akar értetni, lehetőleg röviden és mindenekfölött világosan érzékeltesse. [...]

Megjelent: Magyar művelődéstörténet. I–V. (Szerk. Domanovszky Sándor et al.) [Bp.] [1939–1943] 8–17. p.

JÓZSEF FŐHERCEG, A MAGYAR NÁDOR

Egy forráskiadvány keletkezéstörténete és utóélete

(1977–1988)

JÓZSEF NÁDOR ÉS IRATAI Decentralizáció a Habsburg Birodalomban, 1790–1867 • József, a magyar nádor, 1796–1847 • Forrásadottságok és történeti következtetések, 1922 • A Habsburg-kérdés 1945 után • Az újkori forráskiadás tematikai váltása 1949 után • Idős szerző – „időszerűtlen” téma A NÁDORÁK TÖRTÉNETE, FORRÁSÉRTÉKE. KUTATÁS-MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK Egy forráskiadvány keletkezéstörténete és utóélete • A bécsi és grazi levéltárakban, 1977, 1983 • Kabinettsaktenek • Sammelbände • János főherceg kultusza és iratai Grazban • Kriegsarchiv • Nyelvi megmunkálás

SZÖVEGKRITIKAI MEGFONTOLÁSOK A megyei levéltár anyaga: mi történt a valóságban 1809-ben? Viharmadarak és libák

Domanovszky Sándor 1922-ben kezdi meg József nádor iratainak gyűjtését, 1925-ben megjelenteti az „Iratok” I. kötetét (1792–1804), 1929-ben a II. kötetet (1805–1807) és 1935-ben a III. kötetet (1807–1809). A IV. kötet nyers kéziratát (1809–1813) szintén előkészíti, de nem fejezi be, félre teszi és először megírja a 4 kötetes iratsorozat „bevezetése” a „József nádor élete” című monográfiáját két kötetben. Valójában a nádor első életszakának, az 1795–1812 közötti működésének feldolgozását.¹

Tehát fél évszázaddal ezelőtt elkészült könyvet tart kezében az olvasó. A ma élete derekán lévő vagy még inkább a fiatal kutatónemzedéknek bibliográfiai adat akár a könyv szerzőjének, Domanovszky Sándornak a neve, akár a sorozat címe („Magyarország újkori történelmének forrásai”), amelynek darabjaként e kötetnek meg kellett volna jelennie.² Amikor ma (1988), Domanovszky kézirat-hagyatékából közreadjuk, úgy gondoljuk, kötelességünk is a mű létrejöttét, korábbi darabjait és utóéletét röviden az olvasónak bemutatni.

¹ József nádor iratai. (Kiadta és magyarázatokkal kísérte Domanovszky Sándor.) Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. I. 1792–1804. Bp., 1925. 769 p.; II. 1805–1807. Bp., 1929. 888 p.; III. 1807–1809. Bp., 1935. 938 p.; Továbbá: Domanovszky Sándor: József nádor élete. I–II. rész. Bp. 1944. 466+558 p.

² A kérdésről vö. Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969/5–6:1176–1200. p.; Uő: Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfü Gyula bécsi éveinek történetéből. Történelmi Szemle, 1974/3:396–420. p. [A Fontesről e kötetben: „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése” c. tanulmány.]

JÓZSEF NÁDOR ÉS IRATAI

Decentralizáció a Habsburg Birodalomban, 1790–1867

A történetírás érdekfeszítő témái közé tartozik máig a Habsburg-család 1790–1867 közötti története. A részletes és körültekintő feltárás – szerintünk – azért is hiányzik, mert ez az a korszak, amikor II. József centralizációs elképzeléseinek bukása után a család uralta különböző területeken – mind az örökös tartományokban, mind Csehországban, Magyarországon – kibontakoznak az ipari-technikai forradalmak „állásaiként” a regionális helyi középrétegek, a regionális érdekképviselő politikai intézményei és ennek velejárójaként a lokális nemzeti-kulturális fejlődés (amelynek összehasonlító kutatása a történelemtől a helyi nemzeti nyelvek ismeretét, valamint jártasságot követelne a lokális irattermelő intézmények történelmében). Ez az a kor, amikor a dinasztia, ehhez a körülményhez igazodva, egy-egy tagját teszi meg egy-egy birodalomrész „helytartójává”. Ahogy Sándor Lipót főherceg (1791–1795), majd József főherceg Magyarország nádora (1796–1847), ugyanígy kormányoz Rainer főherceg Lombardiában, Miksa főherceg Galíciában, Esterházy Ferdinánd főherceg (József nádor veje) 1835-től Erdélyben, és sajátos helyi társadalmi vezető szerepet (kormányzati hatalom nélkül ugyan) játszik János főherceg Grazban, Károly Csehországban. És a főhercegek – ha különböző mértékben is – idomultak a kormányzásuk alatt álló birodalomrészek önálló igényeihez: közvetlen híveket szereztek maguknak a helyi vezető rétegben, magánéletükben is igazodtak a helyi szokásokhoz. Emellett a főhercegek, a császári udvartól függetlenül, közvetlen kapcsolatot is fenntartottak egymással – mint azt éppen a Domanovszky Sándor hagyatékában fennmaradt és közre nem adott levelezéstörödékek mutatják³ –, különösen Ferenc császár testvérei: József, János és Károly főhercegek. A főhercegek így hol kevésbé, hol erősebben képviselték is az általuk kormányzott területek helyi érdekeit, nemegyszer a központi kormányzat ellenében. Emiatt a császár és a főhercegek között a viszony néha elhidegült, sőt feszültté vált. A Habsburg-országok helyi (nemzeti) érdekeinek megjelenése és szembe kerülése az összbirodalmi érdekekkel lecsapódott a család belső ellentéteiben is. Nos a történetírásnak, amely ezeket a családtörténeti mozzanatokat közép-európai összefüggésben kívánja részletesen bemutatni, ugyanúgy ismernie kell majd mind a magyar, mind az örökös tartományok közül a stájer, a cseh, a lengyel–orosz, az erdélyi, az északolasz területek belső fejlődését, és mindenekelőtt a ma különböző nemzetállamokban fekvő helyi iratanyagot.

3 MTAKK Ms 4536/1–39. Domanovszky hagyatékában a Józsefhez írott levelek másolatai. Ezek eredetije elégett a nádor alcsúti levéltárának pusztulásakor, 1945-ben, ezért a másolatok forrástértékére ezúttal is felhívjuk az 1790–1825 közötti időszak kutatóinak figyelmét.

József, a magyar nádor, 1796–1847

Emlékeztetőül az olvasónak, rövid, lexikonszerű életrajz József nádorról: *József Antal János* (1776–1847) Habsburg főherceg, a Habsburg-dinasztia ún. nádori ágának megalapítója; Mária Terézia unokája, II. Lipót császár–király 7. fia. Bátyja, I. Ferenc császár–király testvérük, Sándor Lipót tragikus halála után, 1795. júliusban nevezte ki Magyarország helytartójává, 1796. novemberben pedig a magyar országgyűlés közfelkiáltással választotta az ország nádorává. Tisztségét haláláig, több mint ötven éven át viselte. A francia háborúk idején több ízben (1797, 1800, 1809) szervezte és vezette a magyar nemesi felkelést. Gyakorlatias, használni akaró főhivatalnokként napi 12–16 órát ült íróasztala mellett, ügyeket intézve. Kezdetben a bécsi udvar politikáját képviselte, de a magyar alkotmányt, az ország köznapi viszonyait, történelmét megismerve mindinkább együtt érzett a helyi társadalommal – ahogy erről nádori jelentései tanúskodnak. Az udvar és a magyar rendi követelések kiegyensúlyozásán, „előnyös kompromisszumok” létrehozásán fáradozott. 1825-ben az ő rábeszélésére hívta össze az uralkodó – 13 év szünet után – az országgyűlést. Az 1832–1836. évi pozsonyi diétán kiállt a magyar nyelv érdekében (a szentesítő törvények magyar szövegét írta alá először). 1840-ben az ő közbenjárására szabadult a bebörtönzött Wesselényi Miklós és Kossuth Lajos. Elvitathatatlan az érdeme az ország gazdasági és kulturális életének fellendítésében, Pest-Buda országos központtá fejlesztésében is. A tankönyvekből is jól ismert reformkori nagy polgári alkotások kivitelezésénél majd’ mindenütt ott találjuk. Segítette Széchenyi terveit a Lánchíd építésében és az Al-Duna szabályozásában. Bábáskodott az első magyar vasútvonal (Pest–Vác, 1846) építése körül, s elsőként jegyezte a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapításához szükséges részvényeket (1832). 1808-ban az ő támogatásával született meg a Nemzeti Múzeumról szóló törvény, az épület részére pedig saját költségén vásárolt telket; az Akadémia felállításához is magánvagyonából járult hozzá. Szorgalmazta egy magyar tisztiskola (Ludoviceum) létrehozását, amihez ő vette meg a telket az Orczyaktól. A Gellért-hegyi csillagda (1815) építését ugyancsak ő indította, s védnökségével nyílt meg Pesten a Vakok Intézete (1826), valamint az önálló mérnökképző intézet, a József Ipartanoda (1846). Alcsúti birtokán mintagazdaságot rendezett be, a Pollack Mihállyal közösen tervezett kastélya parkjában pedig egy arborétum alapjait vetette meg. (Itteni kertészei irányították azután a budai királyi vár és a Margitsziget parkosítását.) Számos polgári kezdeményezést pártfogolt, így alakulhatott meg a Kisfaludy Társaság (1836) is. Az 1848:I. cikk törvénybe iktatta József nádor emlékét, aki – Domanovszky szavaival – „Habsburgnak született, de magyarnak halt meg”.

József főherceg fogadtatása Magyarországon rendkívül szívélyes volt, mivel – mint ismeretes – II. József halála után a birodalmi centralizáció feladásának számított II. Lipót császár részéről az, hogy 1790-ben visszaállította a nádori méltóságot. Ez a magyar közjog szerint az ország első zászlósúri méltósága, és fontossága a Habsburg-időkben még nagyobb lett: 1608-tól többször megerősítet-

ték, hogy amennyiben a király nem tartózkodhat az országban, úgy öt helyben – később helyben székelő – „teljes kormányzati hatalommal” a nádor helyettesítse. Az idegenben trónoló és mindig gyanakvással tekintett uralkodóval szemben a nádor helyben lakik, viseli az ország több főméltóságát, a király és a „nemzet” közötti ellentétekben „közbenjár”. A nádor nemcsak a király képviselője Budán, hanem egyben a magyar országrész érdekeinek képviselője is Bécsben. Míg a 17–18. században ezt a méltóságot valamelyik magyar főúr töltötte be, 1790-ben II. Lipót császár saját, nem trónörökös fiát „ajándékozta” a magyar nemzetnek. Mint ez már Domanovszky kutatásai előtt ismeretes volt a magyar történetírásban és a politikai közbeszédben is: Sándor Lipót, majd még inkább József felfogása Magyarország kormányzásáról sok esetben teljesen eltért az uralkodó nézeteitől.

Domanovszky korát, az 1920-as éveket még csak háromgenerációnyi távolság választotta el a magyar reformoktól (1825–1848), amely Magyarország polgárosodásának, nemzeti önállósodásának (gazdaságban, irodalomban) aranykora volt, és amely önállósodásnak több alkotásánál a nemzeti emlékezetben (és a valóságban is) ott állott József nádor. Köztudott volt, hogy Széchenyi István reformtervei mögött is ott volt a nádor, s hogy a „legnagyobb magyar” felfogásának elemei előbbukkantak a nádor megnyilatkozásaiban is. A Bécs-ellenes József nádor-kép⁴ különösen éles kontúrokat nyert a századfordulón, a magyar–osztrák érdekellentétek idején. A mai történetírás úgy mutatja be: József nádor a „magyarországi realitások megfogalmazója volt”, s anélkül, hogy ezt kimondta volna, az *alkotmányos monarchia* felé vitte Magyarország fejlődését az *abszolút monarchiát* erőltető bécsi udvarral szemben.⁵ A korabeli politikai életben – és így generációkon át a köztudatban is – az élt: Metternich és az Udvari Kancellária nem értette a nádort, mellőzték a magyarországi ügyekben, sőt az udvar nagy akcióját a magyar nemzeti reformmozgalom ellen 1845-ben, az adminisztrátori rendszer bevezetését, illetve az új megyei főispánok kinevezését kimondottan József nádor politikája kritikájaként és a nádor megkérdése nélkül szervezték meg. (Hadd tegyük hozzá: magunk is úgy látjuk ma, 1983-ban, a nádori iratok és a Habsburg családi levelezés alapján: József főherceg a polgári Magyarország születésének bábja volt. Alkotásai a történeti feldolgozásokban azonban mindegyre elhalványulnak a magyar nemzeti államot megteremtő többi hős – Széchenyi, Kossuth, Deák és a többiek – mögött. Talán azért is, mert a reformkor történelmét történetírásunk a nemzeti-állami fejlődésünk csúcspontjának tekintett 1848–1849, az állami önállóságunk

4 Ezt a nádorképet a magyar történetírásban Horváth Mihály rögzítette a reformkorról alkotott felfogásunkat máig meghatározó monográfiájában (Huszonöt év Magyarország történetéből, 1823-tól 1848-ig. I–II. Genf, 1869.). A dualizmus korában – Marczali Henrik monográfiáin kívül – ezt a nádorképet színesíti, lényegében ugyanazon vonalak között: Wertheimer Ede: József nádor eszméi Magyarország és Ausztria regenerálásáról 1810-ben. Budapesti Szemle, 1881. 26. köt. 52. sz. 102–112. p.; Thewreik István: József főherceg. Bp. 1893. 199 p.; Éble Gábor: József nádor és Károly főherceg Pesten 1803–1804-ben. Bp. 1911. 99 p.

5 Magyarország története, 1790–1848. (Főszerk. Mérei Gyula, szerk. Vörös Károly.) V/2. Bp., 1980. 754., 888., 926–927., 938–939. p.

megteremtésének pontjáról nézi. És ekkorra a nádor már halott. Azért is jegyezzük ezt meg, mert érzékeltetni kívánjuk: a tudománytörténész, jelen esetben e sorok szerzőjének értékelését erősen meghatározza: hogyan látja a megtörtént történelem szereplőinek, jelen esetben József nádornak a cselekedeteit kutató előde, jelen esetben Domanovszky Sándor.)

Forrásadottságok és történeti következtetések, 1922

Domanovszky előtt feltárultak a megnyílt császári családi levelezések, ismerte a budai nádori titkos levéltárat és mindenekelőtt József nádor alcúti levéltárát, amelyet 1922-ben a nádor unokája, József Ágost főherceg⁶ Klebelsberg kérésére nyitott meg. Mivel a második világháborúban elpusztult az alcúti levéltár, így csak a Domanovszky-hagyatékban fennmaradt másolatok bizonyítják: Domanovszky pontosan láthatta a családon belüli – a császár és a főhercegek közötti – ellentéteket. Mint ahogy Domanovszky pontosan láthatta az udvar és a nádor harcát is. Íratkötetei anyagainak válogatásánál, mint ezt mondja is, az a szempont vezette, hogy bemutassa a nádor harcát az alkotmányosságért.

Az eredeti elképzelés: a nádor működésének 1796–1847 közötti irataiból adni válogatást. Domanovszky, miután tájékozódik az anyagban, változtat a terven: a nádor iratait bontsák három részre: az 1796–1812, az 1812–1825 és az 1825–1847 közötti évek anyagára. Az indok: az anyag túlságosan nagy, és a nádor súlya a

6 [József Ágost (1872–1962), „Alcúti Jóska”; Habsburg–Lotaringiai főherceg, magyar királyi herceg, József nádor unokája, honvéd tábornagy. A gimnázium után, apja nyomdokait követve, a katonai hivatást választja, előbb a közös hadseregben, majd a magyar honvédségben emelkedik a ranglétrán. Az első világháborút különböző frontokon harcolja végig. (Rendszeresen vezetett hadinaplója 1926–1934 között hét kötetben megjelent, „A világháború, amilyenek én láttam” címmel.) Katonai körében nagybecsülésnek örvendett. 1918 októberében IV. Károly király valamennyi magyar csapat főparancsnokává és saját teljhatalmú magyarországi helytartójává (*homo regius*) teszi. Károlyi Mihályt ő nevezi ki miniszterelnöknek, s fiával együtt hűségnyilatkozatot tesz a Magyar Nemzeti Tanácsnak. A proletárdiktatúra idején internálják. A kommün bukása után rövid időre ismét politikai szereplő: 1919. augusztus 7–23. között Magyarország kormányzójaként kinevezi a Friedrich-kormányt, illetve Horthy Miklóst főparancsnoknak. Az antant nyomására lemond, ezzel addigi befolyásos politikai és katonai szerepe véget ért, bár a törvényhozás felsőházának 1927–1944 között tagja lett. A köz- és művészeti életben mindvégig aktív, számos egyesület, egyesület fővédnöke, elnöke. Tudományos és irodalmi munkásságáért 1906-ban az MTA tiszteletbeli tagjává fogadta, majd elnökévé választotta (1936–1944). Vadásztörténetek és színes útirajzok szerzőjeként is ismert. 1944. októberben hűségesküvet tett Szálasinak. (Ezért tágabb családjá ma sem szívesen emlegeti.) 1944 őszén családjával Nyugatra menekült, előbb az USA-ba emigrált, majd az NSZK-ban telepedett le. (Az alcúti kastély lángok martaléka lett, s megsemmisültek a generációk alatt felhalmozott értékek: berendezési tárgyak, műkincsek, a több mint 60 ezres könyvtár és a teljes főhercegi levéltár.) 1957-ben a Vitézi Rend emigrációs újjászervezője és haláláig főkapitánya. 1992-ben az egykori budai várkapolna alatt található nádori kriptában temették újra.]

politikában változó volt: 1796–1812 között nagy befolyása van, s ekkor vívja harcait az udvarral; 1812 után teljesen visszaszorul, majd a reformmozgalom megindulása után (1825) tekintélye az udvarban csak részben áll vissza.⁷ (Mi hozzátesszük: annál aktívabb volt a polgári magyar állam kulturális intézményeinek – Akadémia, Nemzeti Múzeum, Duna-szabályozás stb. – alapozásában.)

Minden jel arra mutat: Domanovszkyt csak az első korszak, az 1796–1812 közötti időszak – vagyis az *udvar elleni aktív harc* ideje – érdekelte. (Hagyatékában igen sok fel nem használt másolat maradt, de mind csak az 1796–1812 közötti évekből.) Négy hatalmas iratkötetet és két kötet monografikus életrajzrészletet szánt ezeknek az éveknek, amelyekben az *udvar és a magyar nemesség harca a leginkább megmutatkozott*. Valóban a túlságosan széles körű forrásanyag miatt szűkítette Domanovszky a kutatást a nádor működésének első periódusára? De akkor miért nem adta a folytatást más kezébe? (22 évig dolgozott az „Iratok”-on és az „Életrajz”-on, pontosan tudhatta már az 1920-as évek végén, hogy aligha fog az 1812 utáni korszakhoz jutni.) Vagy talán *szemléleti okok* – erős Habsburg-ellenessége, melyről mint a protestáns történetfelfogás jellemzőjéről, már szóltunk korábban⁸ – miatt tartotta érdemesnek csak az összeütközések időszakának iratanyagát kiadni?

A kérdésekre a választ könnyen megadhatjuk, ha olvassuk az 1944-ben megjelent kétkötetes biográfiát. Abban Domanovszky – ez a korábbi, középkori gazdaságtörténeti témánál a következtetéseiben oly kiegyensúlyozott kutató és író – szinte többet foglalkozik az udvar magyarellenességével, az udvari tisztviselők, Grossing és Izdenczy nemességellenes érveinek cáfolatával, mint a nádor felfogásával. Szinte *utólagos vitát* folytat az 1940-es években, íróasztalánál ülve, a 18. századi udvari tisztviselők magyarellenessége, nemességellenes kirohanásaival, az országgyűlés és a király viszonyáról, Werbőcziről, a magyar közjogról stb. A József nádor iratkötetéből és a „József nádor élete” című feldolgozásból az *udvari centralizáció és a magyar rendek alkotmányos küzdelmének* monumentális munkája lett.

A historiográfus munkája mindig a közvetett bizonyítékok forráskritikáján alapszik. Domanovszky Sándor József nádorrról készített forráskiadvány-köteteinek és feldolgozásuknak a történet szemléleti háttere bizonyíthatóan táplálkozott a *szerző hagyományos Habsburg-ellenes nézeteiből*, a bécsi magyarok *Habsburg-barát*, de *centralizációellenes alkotmányos felfogásából*, és indítást kapott az 1920-as évek *aktuális Habsburg-problémájából*.⁹ (Kihat ez a felfogás a szerző

7 Előszó. In: József nádor élete, I. köt. Bp., 1944. Itt részletesen jellemzi a hatalmas József nádor monográfiát.

8 Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. Századok, 1978/2:211–234. p. [E kötetben: 221–253. p.]

9 A bécsi magyarok felfogására vö. Glatz Ferenc: A „bécsi” magyar nacionalizmus a történetírásban. Magyar Tudomány, 1979/1: 34–45. p.; *Uő*: Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfü Gyula bécsi éveinek történetéből. Történelmi Szemle, 1974/3:396–420. p. [E kötetben: 327–384. p.]

válogatási szempontjaira, amit a kötet mai használói és olvasói lépten-nyomon felfedezhetnek...)

Az „Iratok” olvasóinak emlékeztetőül idézzük fel, hogyan gondolkodott Domanovszky az 1944-ben kiadott monográfiájában hőséről, József nádorrról:

[...] „Isolationsgeist”-je hagyományossá vált nemcsak az udvarban, hanem az osztrák közvéleményben is. Pedig a Habsburg-monarchiának hűséges szolgája volt. Nem abban az értelemben, amint azt az akkori bécsi kormánykörök a Gesamtstaat érdekében kívánták volna, amely mindenütt azonos intézményeket, azonos terheket, azonos szellemet és nyelvet óhajtott volna. A nádor a nagy államszervezetnek különböző fejlődésű, népileg is sokféle tartományait magasabb államközösségnek tartotta, amelyek mindegyikének megvan sajátos színezete és különleges érdeke is a közösségen belül. E különbségeket nem elmosni akarta, hanem az egész annál nagyobb erő kifejtésére fönttartani és érvényesíteni. Nem volt barátja a magyar rendiség kinövésének, de nem is akart ellene irtó háborút indítani, hanem fokozatosan a hibákat kiküszöbölni. Ami Magyarországon megragadta, éppen az alkotmányos forma volt, a szőnyegre kerülő kérdések megvitatása különböző nézőpontokból, és a következetes ragaszkodás a nemzeti hagyományokhoz. Ezeket különböző fölterjesztéseiben ismételtén kiemelte, nagy értéknek nevezte, s ebben a tekintetben Magyarországnak bizonyos elsőbbséget adott az osztrák örökös tartományok fölött. Főlháborította őt az a mód, ahogy a magyar érdekeket az osztrák örökös tartományoknak egyoldalúan és hamis beállítással kiszolgáltatták. Már a század első éveiben érthetetlennek mondotta, hogy egy ország jogos kívánságait ne teljesítsék, ha azok az egésznek nem ártanak, mert valamely más tartomány mesterségesen fenntartott előnyeire károsan hathatna vissza, értelmetlennek, hogy az ország életbevágó kívánságait csak abban az esetben teljesítsék nagy nehezen, mintegy ellenszolgáltatásképpen, ha az a kormányzat kívánságainak eleget tett.

Az ő elképzelése is az volt, hogy a monarchia erőforrásainak nagyobb része Magyarországra esik. Az erőforrásoké – és nem a pénzügyi teherbírásé, amely csak abban az esetben emelkedhetné, ha az ország gazdasági erőforrásai felszabadulnának, ha terményeit értékesíthetné, iparát fejleszthetné, kereskedelmét kifejtethetné, pénzforgalmát is meggyorsíthatná. Elítélte tehát azt a méltánytalan eljárást, amely a kivített tilalmakkal korlátozta, a mezőgazdaság intenzívebb üzését lehetetlenné tette, egyoldalú vámintézkedéseivel pedig az ipart elfojtotta s a kereskedelmet az osztrák tartományok polgárainak szolgáltatta ki. [...]

(Domanovszky Sándor: József nádor élete. Első kötet második rész. Bp., 1944. 509–510. p.)

A Habsburg-kérdés 1945 után

1944-ben Domanovszky elkészült az 1796–1812 közötti korszak biografikus feldolgozásával és az iratok IV. kötetével. A biográfia, mint említettük, még az ostrom

előtt megjelent, az iratkötet viszont – a nyomdai előkészítéssel, tipográfiai jelölésekkel – Budapest ostroma miatt már nem érte el a szedőgépeket. 1945 után pedig – mint azt a szerző fia, Domanovszky Ákos, e kézirat megőrzője mondotta – „gondolni sem lehetett egy főherceg iratainak kiadására”. Hosszú kultúrtörténeti fejtegetésekre itt nem vállalkozhatunk, hogy megkíséreljük elmagyarázni az olvasónak a fiú e szavainak értelmét, az utalást az 1945 utáni magyar szellemi élet alakulására. Két tényre azonban – melyek magyarázatként is szolgálhatnak – felhívjuk az olvasók figyelmét.

Az 1945 utáni demokratikus fejlődés kezdettől „forradalmi türelmetlenség”-gel nyúlt mindenhez, így a történelmi hagyományokhoz is. A demokrácia nem tudta elviselni a régi arisztokrácia emlékét, és így a királyság emlékét sem. József nádor emlékezete esetében többről is van szó. A nagy nádor unokája, József Ágost főherceg, Klebelsberg barátja ugyanis 1945-ben persona non grata, hiszen kitarzott a nyilasok uralta politika mellett, s emiatt az általa elnökölt Akadémiáról is kizárták és formálisan leváltják tisztségéről.¹⁰ De kiiktatni igyekezett ez az időszak a magyar történelmi közgondolkodásból mindent, ami a Habsburgokhoz kötődött. Többféle Habsburg-ellenesség találkozott a magyar szellemi életben. A hagyományos, 18–19. századi függetlenségi, ún. „kuruc” és református hazafiság mellett a két háború között megjelent a szélsőjobboldalon egy radikalizálódó Habsburg-ellenesség, és a „másik oldalon” – az antifasiszta németellenes propaganda részeként – egy ún. baloldali Habsburg-ellenesség is. (1945–1949 között a legtöbb kiadást megért történelemkönyv Mód Aladár „400 év” c. monográfiája, amely Magyarország Mohács [1526] utáni történetének tengelyébe a német-, illetve Habsburg-ellenes függetlenségi harcot állította.¹¹) Aktuális politikai céltól vezetve összemosta a németellenességet (az aktualitást 1938–1945 között) a Habsburg-ellenességgel (a történelemmel). Ez a mind kommunista, mind polgári baloldali publicisztikában, politikai szlogenekben élő Habsburg-ellenesség találkozott a magyar közgondolkodás hagyományos (elsősorban protestáns) *kuruc kultuszával*. (Amelyet, ismételjük: az 1936–1945 közötti szélsőjobboldalon jelentkező nemzeti radikalizmus is felkapott.) A Habsburg nádor nem is lehetett „téma”, mint ahogy az sem érdekelt senkit: a József nádor-témát Domanovszky nagyon is Bécs-ellenes (Habsburg császárellenes) szellemben dolgozta fel.

10 A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825–1979. (Főszerk. Pach Zsigmond Pál.) Bp., 1975. 349. p.

11 *Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Bp. [1943], 1945.², 1947.³, 1948.⁴, 1948.⁵, 1951.⁶, 1954.⁷ – A kommunista publicisztika, mindenekelőtt a párt főideológusa, Révai József nagy példányszámban terjesztett és nagy hatású írásai fogalmazták meg legpregnansabban ezt a koncepciót.

Az újkori forráskiadás tematikai váltása 1949 után

A másik tény az 1948 utáni szemléleti változások közepette: a Fontes-sorozat programjának gyökeres átalakítása. 1948-ban a Történelmi Társulat ismét felvirágozni látszik. Ugyanolyan ösztönző okok miatt, mint Klebelsberg idején, 1920-ban: politikai okokból. Csakhogy most épp ellenkező tartalommal. A munkáspártok egyesítése (1948), a polgári pártok felszámolása (1947–1951) idején a proletárdiktatúra akkori vezetői rendkívül fontosnak tartották a történelmi átértékelést. Ugyanúgy, mint a maga korában Klebelsberg, 1945 után Révai és köre is pontosan tudta, hogy a magyar politikai gondolkodás mennyire „történelemérzékeny”, és a politikai átértékeléshez hozzá kívánták kapcsolni az egész magyar múlt átértékelését. Különösen figyeltek azokra az intézményekre, amelyek a tudatformálásban részt vehetnek: az egyetemekre (az oktatásra) és az elvből szélesebb közönséghez (azaz az értelmiséghez, különösen a történelemtanárokhoz) szóló Történelmi Társulatra. És kiemelten figyeltek a politikailag leginkább mozgósítható hagyományanyagra, az újkori történelemre. A Társulat új elnöke, Andics Erzsébet (a párt KB apparátusának osztályvezetője) maga is történész.¹² Újraélesztik az 1930-as években már halódó Fontes-sorozatot, de természetesen új programmal: a konzervatív reform Széchenyi-kultusza helyett a Habsburgok trónfosztását keresztülvivő Kossuth Lajos kultusza következik, s megindítják iratainak sokkötetes kiadását.¹³ Az „alkotmányos önállóság” hagyományanyagával pedig 1945 után a köztársasági mozgalom hagyománya feszül szembe. (Megindítják az összeesküvő, majd kivégzett Martinovics Ignác iratainak kiadását.¹⁴) Ugyanígy külön hangsúlyt helyeznek az 1848/49-es Habsburg-ellenes függetlenségi harc és forradalom „belső ellenségeinek”, a nagybirtokos arisztokrácia forradalomellenes tevékenységére is. (Ezeket az iratköteteket maga Andics Erzsébet rendezi sajtó alá.¹⁵) Kétségtelen,

12 *Andics Erzsébet*: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. Századok, 1948/1–4:1–18. p. – Erről részletesebben: *Glatz Ferenc*: Hajnal István történetírása. Valóság, 1988/3:52–69. p. [E kötetben: 709–747. p. valamint a „Hóman Bálint és Szekfü Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmányban.]

13 Eddig megjelent: Kossuth Lajos: Országgyűlési tudósítások, 1–5. 1832–1836. Bp., 1948–1949., 1959–1961.; Kossuth Lajos: Ifjúkori iratok. Törvényhatósági tudósítások. (Sajtó alá rendezte: Barta István.) Bp., 1966. 1202 p.; Kossuth Lajos 1848/49-ben. 1. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48-ban. (Sajtó alá rendezte: Barta István.) Bp., 1951. 772 p.; 2. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. (Sajtó alá rendezte: Sinkovics István.) Bp., 1957. 1098 p.; 3–4. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. 1–2. (Sajtó alá rendezte: Barta István.) Bp., 1952. 976., 1953. 1031 p.; 5. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. (Sajtó alá rendezte: Barta István.) Bp., 1955. 974 p.

14 A magyar jakobinusok iratai. (Sajtó alá rend. Benda Kálmán.) 1–3. köt. Bp., 1952–1957. 1. A magyar jakobinus mozgalom iratai. Bp., 1957. CIII, 1142 p.; 2. A magyar jakobinusok elleni felségsejtési és hűtlenségi per iratai, 1794–1795. Bp., 1952. 861 p.; 3. Naplók, följegyzések, röpiratok. Bp., 1952. 452 p.

15 A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. (Összegejt., szerk. és a bev. tanulmányt írta: Andics Erzsébet.) 1. köt. Bev. és iratok. Bp. 1981. 2. köt. Iratok 1848.

a szakmának használt is – ismét, mint 1920-ban, „is” – a politika: a reformkor és a nemzetiségi kérdés, valamint a polgári állam megteremtésének részletes megismerését segítette. És használt a szakmának egyértelműen az, hogy a rendszer politikai ideológiájához illeszthető és illeszkedő monográfiákon, konferenciákon túlmenően, forráskiadványokra is szánt figyelmet és pénzt a proletárdiktatúra kultúrpolitikája.¹⁶ Az természetesen „magától értetődő” volt, és egyáltalán nem használt a szaktudománynak, hogy a Fontes régi programjának még munkában lévő darabjai, így a József nádor iratai IV. kötete szóba sem jöhetett.

Idős szerző – „időszerűtlen” téma

A József nádor-témához hasonlóan minősült „időszerűtlennek” a szerző, Domanovszky Sándor is a magyar szellemi életben 1948 után.

1945 után megtartotta egyetemi katedráját. Noha az igazolások során mint volt felsőházi tagot el akarták tiltani az oktatástól,¹⁷ de annyira közismert volt antifasiszta beállítottsága, bátor németellenessége, antiszemitizmus-ellenes kiállása és lengyelbarátsága, hogy mégis maradhatott. Nagyszámú tanítvány vette körül. 1949-ben azután, a „nagy átértékelés” idején, mégis eltávolítják az egyetemről, tanszékét megszüntetik, akadémiai rendes tagságát „tanácskozó tagság”-gá minősítik vissza. (A régi professzori garnitúra számos tagjával együtt.) Visszavonultan él, hátat fordít addigi témáinak, félrepackolja korábbi jegyzeteit. A maga kedvére „az emberi gondolkodás történetével” kezd foglalkozni. A magyar történetírás történetének legaktívabb szervező alakja, egyik legsokoldalúbb alkotója „feleslegessé” vált öregkorára. Sorsa egy korszak, az 1950-es évek tévedéseinek bírálata is. 1955-ben halt meg.

Emlékbeszédet e sorok írója tartott róla 1977-ben, a Magyar Tudományos Akadémián.¹⁸

márc. 15–1849. márc. 4. Bp., 1952. 559 l.; 3. köt. Iratok 1849. március–1850. április. Bp. 1965.

¹⁶ Csak megjegyezzük: a proletárdiktatúra tudománypolitikájának komoly értékelése remélhetően kitekint majd arra is – és remélhetően sajátos méltatással –, hogy a propagandaművek készíttatése, az állandó ideológiai-politikai átképzés erőltetése mellett ez a politika is nagy figyelmet fordított a forráskiadványokra.

¹⁷ Igazolásáról: Országos Levéltár Magyar Nemzeti Múzeum iratai 103/1945.

¹⁸ Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. Századok, 1978/2:211–234. p. [E kötetben: 221–253. p.]

A NÁDORAKTÁK TÖRTÉNETE, FORRÁSÉRTÉKE. KUTATÁS-MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

Egy forráskiadvány keletkezéstörténete és utóélete

Domanovszky Sándor kéziratban maradt IV. kötetét fiától, Domanovszky Ákostól kapta kézbe e sorok írója 1977-ben. Domanovszky Ákos fiatal könyvtárigazgató korában maga is készített másolatokat édesapjának a nádoriratokhoz. Apja halála után féltő gonddal kezelte annak egész kézírathagyatékát, melyet rendezett állapotban az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának adott át. A József nádor iratainak IV., félig kész, kéziratos kötetét azonban magánál tartotta.

Domanovszky Ákos a legidősebb fiú. A családban – visszaemlékezése szerint is – tovább öröklődött a lutheránus családi gondoskodó szellem és a „magyar nemzeti reneszánsz”, a reformkor őszinte tisztelete, valamint a lutheránus „szolgálat”-eszmény. Beszélgetéseinkben együtt emlegettük a híres lutheri mondást: „Ha tudod is, hogy holnap eljő a világvége, akkor is ültess el az almafát!” E kötelesség- és munkaethoz volt jellemző – Ákos szerint – nemcsak édesapjára, hanem a három fiára is. Domanovszky Endre (1907–1974) neves festő, aki sokoldalúságáról és tanári elkötelezettségéről volt ismert (Iparművészeti Főiskola). Korai halála után jelent meg a „Korok ruhái” című, a művelődéstörténeti szemináriumomban is használt viselettörténeti gyűjteménye (1979). A legfiatalabb testvér, Domanovszky György (1909–1983) a néprajzi múzeum igazgatója volt, aki az édesapja szerkesztette „Magyar művelődéstörténet” II. kötetében fejezetet írt „A jobbagyság élete” címmel. Ákos mellett a vele folytatott beszélgetések során kelt életre előttem, s mindig jegyzetelésre buzdított, a Domanovszky család – ahogy ő mondotta – „százéves családpedagógiai szellemisége”. Domanovszky Ákos (1902–1982), apja indítására, jogi doktorátust szerez (Münchenben), azután a klebelsbergi kultúrpolitikához, konkrétan a Hóman Bálinthoz és Pasteiner Ivánhoz kötődő Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ tisztviselője (1926, helyileg az Egyetemi Könyvtárban), hamarosan az Egyetemi Könyvtár munkatársa. (Ahol egyébként édesapja kezdte hivatali pályáját, és Hóman Bálint, édesapjának jó barátja, a klebelsbergi kultúrpolitika első számú gyűjteményi-könyvtári-múzeumi exponense az igazgató, s aki a könyvtár igazgatói székéből a Nemzeti Múzeumba távozva, egyben a klebelsbergi tudományos és gyűjteményi állami csúcsszervezet, az OMGYE elnöke is lesz.) Domanovszky Ákos a magyar könyvtárügy legmegbecsültebb személyisége lesz, már fiatalon elismert könyvtári szakember, reformokat vezet be az 1930-as években a pécsi egyetem könyvtárában, majd visszatérülve a fővárosi Egyetemi Könyvtárba (1942), az igazgatói szék várományosa, úgy is mint a katalógizálás nemzetközi hírvé szakembere. 1945-ben – elbeszélése szerint – a könyvtár főigazgatói tisztségének várományosa, de a felsőházi tagsága miatt éppen igazolásra szoruló édesapja árnyékában e várakozása irreálisnak bizonyult. (Ehelyett az általa – és sokunk által – tisztelt Mátrai Lászlót, az irracionális

filozófia bírálóját, a szellemtörténeti irány briliáns fiatal titánját nevezik ki igazgatónak.) Az Egyetemi Könyvtárban – Mátrai hűséges helyetteseként – ő volt a meghatározó vezető. (Mátrai számtalan köztisztviséget tölt be, mindenekelőtt az MTA-ban és az egyetemi életben.) 1967-ben ismertem meg, amikor Klebelsberggel kezdtem foglalkozni. (Az általam elnökölt BEAC labdarúgó szakosztály – akkor a pesti egyetem vezetőinek kiemelten kezelt intézménye – mindenese, Kerecsényi József, Domanovszky Ákos legközvetlenebb munkatársa mutatott be „Domanovszky fiának”). De a leghűségesebb Domanovszky-tanítvány, a szintén lutheránus felvidéki pap-gyermek, atyai barátom, Paulinyi Oszkár is ajánlott hozzá. A tiszteletbeli barátság iránta haláláig megmaradt. Domanovszky Ákosnak nemcsak e sorok szerzője tartozik köszönettel, de a magyar történetírás egésze is, hogy édesatyja hagyatékát átmentette az utókor számára.

Az örökös kívánsága az volt: ne változtassunk Domanovszky szövegén, ne tegyünk a szöveg közé jegyzeteket, amelyek esetleg a mai történetírás már eltérő nézőpontját is tükrözik, vagy akár csak helyreigazítják Domanovszky esetleges „tévedését”, hanem ilyen természetű megjegyzéseinket a Bevezető számára tartjuk fenn. Mielőtt tehát az olvasó a forrásanyag olvasásához (vagy lapozgatásához) kezd, szükségesnek tartjuk néhány megjegyzésünket röviden előrebocsátani. (Merthogy a historiográfusnak ez is kötelessége: ismerni nemcsak az elődök munkáit, hanem azt a forrásanyagot is, amellyel ők dolgoztak, s eligazításhoz segíteni azokat a kollégákat, akik a téma továbbkutatásához – tehát nem historiográfiai célkitűzéssel – fognak. Jelen esetben az 1796–1847 közötti időszak kutatásához.) Mindenekelőtt az itt kézbe vett iratanyag forrásértékéről.

A bécsi és grazi levéltárakban, 1977, 1983

Az első három kötet ismeretében is nyugodtan állítható volt már: József nádor iratainak I–IV. kötete Magyarország és a Habsburg Birodalom 1795–1812 közötti kapcsolatának legteljesebb forrásgyűjteménye. A kéziratban maradt IV. kötet kiadását már önmagában ez is indokolja. De még inkább világossá vált a kiadás fontossága akkor, amikor az iratok ellenőrzéséhez fogtunk. Kiderült: a kötetben teljes terjedelemben vagy részletekben közölt (hivatkozott) iratanyag eredeti példányainak nagy része a második világháborúban elpusztult. (A birtokunkban levő másolatokat vissza kellett illeszteniük darabonként, a fennmaradt mutatók alapján, az „eredeti rend”-be.) A másolatok kiadásával most a napóleoni háborúk térségbeli politikai, gazdaság- és társadalomtörténelmének eddig legteljesebb forrásanyaggyűjteményét tesszük a nemzetközi történettudomány asztalára.

A kötetben közölt iratanyagot a következő állapotban találtuk 1977-ben, majd 1983-ban, amikor ausztriai tanulmányutakra nyílt lehetőségünk.

Kabinettsaktenek

A *Kabinettsaktenek* – melyek a hivatkozások nagy részét teszik ki – súlyosan károsodtak a második világháborúban. A háború utáni helyreállítás eredményeként ma már kartonizálva állnak a bécsi Staatsarchivban.¹⁹ Az akták kartonizálása során megjelölték az épen maradt Protokollumokban, mely akták pusztultak el, s melyek maradtak meg. Vagyis a mai kutató, ha az itt közölt forrásokat eredetiben szeretné kézbe venni, akkor a Protokollumból kell elindulnia, s látja, mely iratok maradtak meg s melyek hiányoznak. (Ezt tette – darabonként – e sorok szerzője is.) A pusztulás – az itt részleteiben vagy egészében közölt akták között – 75–80%-os. A megmaradt akták a növekvő iktatószámok szerint kerültek kartondobozokba. Domanovszky eredeti jelzete alapján tehát ma könnyen visszakereshetők. Mind a Protokollumok pontos jelzése az elpusztult aktákról, mind a megmaradtak nyomon követhetése az eredeti jelzet alapján feleslegessé tették, hogy a mai hivatkozásokat megadjuk. (Például az 1811. év 1594–2032. számú iratai a 32. dobozban fekszenek, ha valaki Domanovszky jelzetei alapján e két szám közé eső aktát keres vissza, miután a Protokollumból kiderült, hogy ez az akta megmaradt és a helyén van –, kéri a 32. számú dobozt.)

Az elpusztult Kabinettsakteneknek ismerjük viszont a Resolúcióját, mivel az aktákon lévő Resolúciókat egy-két napos különbséggel bemásolták a Protokollumokba.²⁰ A Resolúciók egyes évekből igen részletezőek, más évekből (például 1812) igen szűkszavúak. Kis részben pótolják tehát csak az elpusztult akták tartalmi információit. (És növelik az itt, most közölt akták másolatainak forrásértékét.)

Sammelbände

A Habsburg családi levelezés (*Sammelbände*) anyaga épségben megmaradt. A háború utáni kartonizálás természetesen praktikus célokat szolgált, nem követte az eredeti – Domanovszky által is megadott – kötetszámokat. Viszont a címzettek, majd a levél írójának neve és a keletkezés dátuma alapján könnyen visszakereshető. Nem láttuk értelmét, hogy újabb jelzeteket illesszünk az iratokhoz. (Például a 2. sz. iratban a hivatkozott 1809. június 4-i levél jelzete Domanovszkynál: Sammelbände 280. Ma a dátum alapján könnyen visszakereshetően a 42. sz. kar-

¹⁹ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Anna Corethnek a Haus-, Hof- und Staatsarchivot érintő információiért. Köszönet illeti még dr. Leopold Auer főtanácsost és dr. Elisabeth Springer főtanácsost, Gecsényi Lajos bécsi magyar levéltári delegátust, akik szintén segítségemre voltak a levéltár-történeti kérdések tisztázásában.

²⁰ Amikor Domanovszky a Resolúcióra hivatkozik, akkor az eredeti aktából készítette a válogatást. Sem ő, sem a másolásban neki segítők nem dolgoztak a Protokollumokból. (A József nádor-kötet anyaggyűjtésében Bécsben az 1930-as években segédkező Csapodi Csaba és Paulinyi Oszkár szíves közlése.)

tonban található. – Ugyanebben a kartonban fekszik egyébként a kötetben idézett 14., 26., 36., 38., 42. sz. levél is.)

János főherceg kultusza és iratai Grazban

A kötetben közölt *grazi levéltári anyag* elpusztult. Mint 1977-ben August Rossmann kolléga, a Steiermärkisches Landesarchiv levéltárosa elmondta: János főherceg iratanyagának sorsa igen kalandos volt. A levéltárat a háború idején Starlbach telepítették át, gondolván, a kis helységet nem fogják bombázni. A háború utolsó hónapjaiban azonban Starlbach háborús területté lett, a harcoló szovjet csapatok megtalálták a levéltári anyagot, s mivel a jó minőségű ládákra szükségük volt, az aktákat kipakolták. Azután jöttek az „ideiglenesen beszállásolt munkások”, akiknek meg a helyiségek kellettek, s az iratokat kiszórták a szabadba. Így éppen János főherceg hagyatéka károsodott a leginkább. A Domanovszky használta és idézte levelek is elpusztultak, csak egy lapon maradt meg János főherceg kézírásával egy lista a hozzá írott levelekről (hónap és nap, év nélkül). Ezek a május–június levelek voltak.²¹ A *grazi levéltárban* tett utunk azt is nyilvánvalóvá tette, milyen kár volt, hogy Domanovszky csak Bécsbe kölcsönözte ki Grazból az adott időben keletkezett leveleket,²² ám személyesen nem utazott le János főherceg kedves városába. Ha ezt megteszi, valószínűleg világosabbá válik előtte, mert saját szemével is láthatta volna, hogy a főhercegek mennyire igazodtak az általuk kormányzott tartományhoz, nemegyszer Béccsel szembeszegülve. (János kultuszát keze nyomát Graz ugyanúgy magán viseli, mint a reformkori Magyarország József nádor működésének emlékeit.) És feltehetően kézbe vette volna János főherceg rendkívül érdekes Feldzugserzählungját, amely éppen a kötetben is tárgyalt kritikus időszakra, 1809. június–júliusra, a győri csata időszakára igen sok adatot és szempontot adhatott volna számára.²³

Kriegsarchiv

A *Kriegsarchiv* anyaga nem szenvedett károsodást. A Domanovszky használta iratanyag nagy része (Operationsjournal) az 1930-as években Magyarországra került. Maradéktalanul megmaradt, és a régi jelzetek alapján kutatható a budapesti Országos Levéltárból kimásolt iratanyag is. Elpusztult viszont teljesen a világháború

21 Összevetve a kötet dátumait, valamint Domanovszky kérvényének jelzeteit, melyekkel átkölcsönözte Bécsbe a *grazi* leveleket, biztosan megállapítható volt az elpusztult levelek éve is: 1809. Steiermärkisches Landesarchiv. II. E. J. eigenhändig über erhaltene und abge-sandte Briefe Nr. 5–27.

22 Staatsarchiv, Wien. Direktionsakten.

23 Feldzugserzählungen. 1809. E. Johann eigenh. Nr. 1166. Schachtel 8. E sorok íróját magával ragadta János főherceg kézíratos „naplója”.

utolsó évében József nádor alcsúti mintagazdaságában lévő levéltára. A kötet alcsúti anyagát így ellenőrizni nem tudtuk.

Tehát vagy teljesen elpusztult, vagy pedig a régi jelzet alapján könnyen nyomom követhető és kutatható iratanyagot kap kézbe a kötet használója. A pusztulás és az, hogy bizonyos levéltári állagok csak e kiadásban találhatók, növeli a kötet értékét. Az, hogy a bécsi levéltárakban az újrarendezés és a kartonizálás az említett pontossággal történt, lehetővé tette, hogy elálljunk eredeti szándékunktól, hogy ugyanis minden régi jelzet mellett megadjuk a mai jelzetet is.

Nyelvi megmunkálás

És még valamire ösztönzött bennünket, pontosabban a kiadót, az a tény, hogy az itt közölt akták jelentős része elpusztult: a teljes német nyelvű kiadásra. (Mert a historiográfia, a tudománytörténeti megközelítés erre is való: kijelölni egy mű helyét és hasznát a tudományos életben, s ez alapján szólni hozzá a közlés nyelvéhez, módszeréhez.) A korábbi kötetekben (I–III.) ugyanis az aktákat eredeti nyelven, de a regesztákat, összekötő szöveget, jegyzeteket magyarul közölték. Mivel feltehetően a Habsburg Birodalom más nemzetiségű kutatóit is érdekelheti a közreadott forrásanyag, s mivel ma már csak az veszi kézbe az ilyen könyvet, aki érti az akták eredeti (többnyire német) nyelvét, ezért az *összekötő szövegeket, regesztákat is németre fordítottuk*. Reménykedve is: talán érdemesnek találja a külföldi szak-közönség a korábbi kötetek reprint formában való újrakiadását. (Hiszen azok a maguk korában néhány száz példányban készültek, terjesztésük is rossz volt.)

SZÖVEGKRITIKAI MEGFONTOLÁSOK

Nagyobb gondot okozott a szövegkritika. Azt már tudtuk az előző, megjelent kötetekről, hogy a „József nádor iratai”-ban előfordulnak szöveghibák. Ezeket nyomdai, illetve korrektori hibáknak tudtuk be.²⁴ (Mint ismeretes, abban az időben még kézírás, még hozzá egy kötetben belül különböző személyek írását is elfogadta a nyomda szedésre.) Most, az ellenőrzésnél (1977–1983) derült ki, hogy feltehetően olvasati hibák is előfordulnak.

Rekonstruáltuk Domanovszky munkamódszerét: maga válogatta az iratanyagot, másolásra kijelölte a fiatal kollégáknak.²⁵ A másolatok természetesen különböző minőségűek voltak. A kötetek szerkesztésekor azután Domanovszky javított

24 Károlyi Árpád „Tájékoztatója” a bécsi levéltári kutatásokról 1920 áprilisában külön kiemeli a „másolás és kivonatolás” pontosságának a fontosságát. (OL Bécsi Magyar Történeti Intézet iratai, 3. csomó, 15–18. p.)

25 Domanovszky bécsi kutatásait és előrehaladását rekonstruáltuk gr. Klebelsberg Kunóhoz írott leveleiből (OSZKK Levelestár), illetve a Staatsarchiv Direktionsaktenjei, valamint bécsi levéltáros kollégáihoz intézett levelei alapján.

a másolatokon. Kezdetben hosszabb időre jutott fel Bécsbe, hogy a kijelölés mellett az ellenőrzést is elvégezze. Az 1930-as években sok egyéb teendője miatt erre már nem maradt ideje, s ma még a budapesti Országos Levéltárból készített másolatokra is tettünk kérdőjelet... Mit tegyünk? Minden egyes aktamásolatot javítsunk ki a mi olvasatunk (feltételezésünk) szerint? Megtehető lett volna, hiszen a kéziratban maradt szöveget a most gépelt szöveggel úgyis össze kellett olvasnunk. De mi legyen azokkal az iratokkal, amelyek eredetije elpusztult, viszont kétségünk támadt az olvasatnál? Készítsünk egy öszvér kötetet? Az örökösrel, Domanovszky Ákossal tehát kompromisszumban egyeztünk meg: a nagyon szembevető szöveghibákat (például félbehagyott mondat, szavak stb.) javítottuk, a kétséges eseteket viszont hagytuk Domanovszky és másolói olvasatában. (A budapesti Országos Levéltárban található akták eredeti példányával való egybevetésben segítségemre volt dr. Soós István, akinek ezúton is köszönetet mondok.)

A megyei levéltár anyaga: mi történt a valóságban 1809-ben? Viharmadarak és libák

Jogosan kérte Domanovszky Sándor fia, hogy ne nyúljunk édesapja jegyzeteihez. A nádoriratok a Fontes-sorozat alapszabályai szerint „félkész termékek”. A kötetek nemcsak a nádortól származó iratokat tartalmazzák, hanem elmondják az iratok érintette téma elő- és utótörténetét, nyomon követik az ügy útját, s ha kell, bőven idéznek más kéztől származó iratrészeket is. (Ezeket a sorozat egészében Domanovszky tipográfiailag különböztette meg: petittel szedette.) Ennek következtében Domanovszky munkája szinte monográfia jellegű ismertetése azoknak a témaköröknek, amelyek 1809–1812 között Magyarország és Bécs kapcsolatában meghatározóak: a *francia háború*, az *insurrekció felszámolása* és mindenekelőtt a *pénzügyi devalváció*. Ugyanakkor bármilyen beavatkozás az összekötő szövegekbe, jegyzetekbe, keresztezhetette, megváltoztatta volna Domanovszky elgondolásait. Hiszen könnyű belátni: a szerző nem véletlenül tett – általában a magyar rendeket mentető – megjegyzéseket a főszövegek után, vagy bocsátkozik egyes kérdések részletezésébe. Nem tudjuk például megmagyarázni, miért hagyott ki Domanovszky olyan, szerintünk fontos iratokat, mint például az 1811–1812. évi országgyűléssel kapcsolatban Metternich feljegyzése, József levelei testvéreihez, a főhercegekhez a győri csata után, vagy például a sóáremelési rendelettervezet, a tárgyalás anyaga a franciákkal 1812-ből stb. Ezek jegyzetelve, kiadásra előkészítve fekszenek hagyatékában.²⁶ A *forráskiadás* ilyen, módszertanilag legmagasabb szintű formája, szinte *ugyanolyan lehetőséget ad a szerzőnek koncepciója érvényre juttatására*, mint a monográfiaírónak. És a mai történésznek, ha más szemmel néz is a térség, a Habsburg Birodalom történetére, mint nézte azt nagyapjának generációja, így Domanovszky Sándor, akkor sem szabad egy el-

készült kiadás szövegkörnyezetén változtatni. Szabadjon csak egyetlen példán megvilágítani döntésünk alapját.

A nádoriratok alapján Domanovszky kormányzattörténeti szempontból tekint az 1809–1812 közötti évek történetére. És azon belül is a magyar rendek és az udvar harcát helyezi középpontba. A mai történetírás természetesen kormányzattörténet alatt már nemcsak a kormányzatszervek működésének, egymás közötti és belső vitáinak történetét érti, hanem azt is vizsgálja: vajon a kormányzat egy-egy rendelkezésének *mi lett a hatása a társadalomban*. Amíg az előző szempontoknak maradéktalanul megfelel a Domanovszky-kötet, az utóbbinak – megítélésünk szerint – már nem. A kéziratot kézbe kapva az volt a szándékunk, hogy az ellenőrzésen túlmenően kiegészítést illesztünk a kötethez: vajon mi lett például a *nádor egy-egy leiratának következménye a megyékben*. Kíváncsian néztük át a napóleoni háborúk miatt legérdekesebb nyugat-magyarországi megyék – amelyeket a francia csapatok megszálltak – levéltári anyagait. Azután rájöttünk: ez külön stúdium tárgya lehet csak, s mennyire sajnálhatjuk, hogy annak idején erre Domanovszky nem kerített sort. (Talán felfogásán is változtatott volna a magyar rendek szerepéről.) Míg ugyanis a kötetben a nádor komoly hangú leiratokat fogalmaz a megyékhez, vagy éppen harcol a császárral, vitatkozik a főhercegekkel hadseregéről, a magyar nemesség értékeiről – közben a megyékben valami egészen más történik. Mire például a mozgósítás ügyében a leiratok megérkeztek, már elveszett a győri csata, a megyei nemességet pedig elsősorban az foglalkoztatta, kinek hogyan szerezzen mentességet, s hogy a franciák által kivetett hadisarcot a nádor tudja be majd a subsidiumba stb.²⁷ Vagyis míg a kötetet olvasva úgy érzi az olvasó: egy birodalom sorsa forog kockán, a *megyei iratanyagot látva* kiderül: a rendek – mit tehettek egyebet – a saját helyi, rosszul szervezett életükben *mindennapos apróságokkal vannak elfoglalva*, semmit sem éreznek és értenek a birodalom és Magyarország sorsából. *(Itt viharmadarak repdesnek az égen, amott libák tocsognak a pocsolóiban* – jegyeztük fel céduláinkra, a megyei levéltár anyagainak tanulmányozása során.)

Mit tegyen a mai sajtó alá rendező? Hiszen itt már a kötet koncepcionális kérdéseiben kellene vitatkoznia olyannyira tisztelt és nálánál sokkal nagyobb tudású elődjével, „a Professzorral”. A historiográfus, az utólag sajtó alá rendező felteszi a kérdést, de tudja, mindenki másként válaszolja meg azt... Az én válaszom kiterő. Mindnyájunk munkája a maga korának szülte – vontam le a következtetést. S megtoldom azzal: bárcsak a mi generációnk írsaiban találhatna az utókor annyi maradandót, mint mi az elődeinkében!

Megjelent: Palatin Joseph und seine Schriften. In: Palatin Josephs Schriften. Vierter Band 1809–1813. Zusammengestellt und kommentiert von Sándor Domanovszky. (Herausgegeben und eingeleitet von Ferenc Glatz.) Bp., 1991. 17–56. p.

26 MTAKK Ms 4534/16, 4536/1–39.

27 Vas megyei Levéltár. Vas vármegye közgyűlésének iratai. 1809–1810.

SZEKFŰ GYULA
- AZ ÁTÉRTÉKELŐ

MŰHELYHATÁSOK A TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Szekfű Gyula eszmei indíttatásairól

(1969–1971)

EGYHÁZI KÖZÉPISKOLA – TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET	286
Család: vidéki városi középosztály • Valláserkölc, egyéniségformálás, történetiszemlélet • Valláspszichológia, történettudomány • Nemzet és világpolgárság. Önképzőkori dolgozatok, 1900 • A ciszterci történelem-tanárok: Szilágyi Jenő, Vass Bertalan • Kortárs európai történetírók a „nemzeti és faji elfogultságok” ellen	
TÖRTÉNELEMTANÍTÁS AZ EÖTVÖS-KOLLÉGIUMBAN	298
A modern tanártípus: Mika Sándor • Szakszerűség, liberális történetiszemlélet • Európai színvonalon	
MARCZALI HENRIK SZEMINÁRIUMÁBAN	305
Európai mérce • Újkor és a jelenhez vezető út kutatása	
TAGÁNYI KÁROLY	310
Forrásbázis és következtetés • Levéltárosélet, „levéltár” a századfordulón • A történetek „hogyan”-ja. Nemzeti történelem országos forrásbázison • A modern levéltár és forráskutatás alapelvei, 1897 • Új témák: intézmény, jog, szokásrend története • Szakszerűség kontra köznemesi történelemfelfogás	
ANATOLE FRANCE BŰVÖLETÉBEN. RACIONALIZMUS ÉS A „JÓZAN REALITÁS”	320
A NÉMET HISTORIKERSTREIT	325

SZEKFŰ GYULA BÉCSBEN

Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció

(1970–1973)

A BÉCSI MAGYAR TÖRTÉNÉSZEK KÖRE	328
Közös ügyek és nemzetállami történetírások a Monarchiában • Thallóczy Lajos: levéltárügy és kettős államrendszer • Osztrák–magyar közös érdek a Balkánon, 1878–1914 • A Balkán-tematika a történetírásban • A Thallóczy-kör, a „büzérek tanyája” • Károlyi Árpád: a központi kormány-szervek rekonstrukciója, 1527–1867 • Alkotmányos önállóság tegnap és ma	
A LEVÉLTÁROS. FORRÁSANYAG – TÖRTÉNETI KÉP	342
Magyar ügyek iratanyaga – kapcsolat Európával • Közigazgatás-történeti tanulmányok – hivatalnok-polgári szemlélet • Az osztrák–magyar állam-jogi vita, 1867–1918 • Szekfű és a „67-es” álláspont	
MÓDSZERTANI TÁJÉKOZÓDÁSOK: OSZTRÁK SEGÉDTUDOMÁNY, POROSZ ÁLLAMTÖRTÉNET	355
Institut für Österreichische Geschichtsforschung • Porosz közigazgatás-történet: a hivatalnok- és szolgáltató állam • Gustav Schmoller • Otto	

- Hintze • A „hivatalnokállam” eszméje • Az újkortörténeti kutatás módszertani kérdései, 1910–1912
- KÖTŐDÉSEK AZ UTÓCENTRALISTÁKHOZ, 1906–1910 370
- A centralisták eszméinek utóéletéről • A Budapesti Szemle a századfordulón • Péterfy Jenő, Riedl Frigyes • Angyal Dávid: álkurucok ellen, Széchenyi újraértékeléséért • A Történeti Szemle és a „fiatalok”, 1912 • A történeti-politikai elemek elrendeződéséről

TÖRTÉNETI KULTUSZ ÉS TÖRTÉNETÍRÁS
Reflexiók Szekfű „A száműzött Rákóczi”-jához
 (1969–1973)

- HAGYOMÁNY ÉS KULTUSZ 386
- A történeti kultuszok természetéről • Rákóczi- és Kossuth-párhuzam, 1910. Márki Sándor
- A TÖRTÉNÉSZ TÉMAVÁLASZTÁSA 391
- Szakmai-módszertani koráramok Európában és itthon • Historiográfiai nézetek és politikai ideológia
- EMIGRÁCIÓ ÉS NEMZETI TÖRTÉNELEM 398
- A „bekövetkezett jelen” mint a múltbeli „realitás” mércéje • Az emigráció és az „ittthon maradt magyarok” • Tények elhelyezkedése a történeti koncepcióban • A történetíró „nemzeti hivatása” • Történetírói értékelés és magyarázat, ténycsoportosítás, írói megoldás: a „petty” • Előre komponált konstrukció
- A VITA – „RÁKÓCZI SZÁMŰZÖTTJE” 408
- Pártpolitika, ideológiai kérdések és történettudomány • Nemzeti hagyomány – függetlenségi hagyomány • A bécsi, közösgyűis „tisztviselő”, az „udvar”
- IDEOLOGIAI TÉZISEK ÉS HISTORIOGRÁFIAI ALAPELVEK 416
- Elődök és kortársak keresése a történetírásban • Liberális mesterek (Angyal, Riedl) „elfelejtése” • Az új program: korkérdésekre keresni a választ • „Csak” szaktudomány vagy világnézeti választút? • Radikális társadalomkritikusból szelíd hivatalnokká • Alkotás-lélektani megjegyzések: örökölt hajlam, neveltetés, munkarend, liter bor • Kultusz ellen kultusszal. Vissza Széchenyihez

TÖRTÉNETÍRÓ, JELENKOR, INTERPRETÁCIÓ
Szekfű Gyula „A magyar állam életrajza” című munkájáról
 (1972–1973)

- KULTÚRTÖRTÉNETI ORIENTÁCIÓ – TÁRSADALMI-POLITIKAI KÉRDÉSEK 434
- Alaphangulatok 1914–1915-ben: háborús lelkesedés, majd kultúrpeszizmizmus • Német megrendelés – keresztény-germán sorsközösség • 67-esség és konzervatív társadalmi álláspont • Műveltségesezmények és politikai környezet • A török kori tanulmányok: következtetések a jelenre

- „Nemzeti hibák” – német orientáció • Nemzetiségi kérdés: a Balkán tanulságai, 1908–1916 • A történetírói koncepcióalkotás természetéről, ismét
- „ÖNÁLLÓSÁG”, „FÜGGETLENSÉG” 446
- Szellemtörténeti kategóriarendszer: „államegyéniség” • Meinecke-könyvpéldány Szekfű kezében • Az állam élő organizmus • 1916: veszélyeztettség kívülről, egymásrataltság Ausztria–Magyarország között • Világháborús benyomások – forrásinterpretáció. Ifjabb Andrássy Gyula • Egy aláhúzgált könyvpéldány forrásértéke • Nyugathoz csatlakozás: Ausztriával együtt • Magyar állami önállóság • Kultúr-nemzet – állam-nemzet. Ismét Meinecke • Az állam magyar jellege • Államalkotó: a magyar nemzet • „Beamtenstaat” (hivatalnokállam) és „Machtstaat” (hatalmi állam) • Az írói-alkotói gondolkodás „rétegei” • „Következtetések” a jelenre – az állam hiányosságai
- A HISTORIOGRÁFIAI ELEMZÉS „AKTUALITÁSÁIRÓL” 480
- A kultúr-nemzet ma • Korkérdések történeti megvilágítása

NEMZETI TÖRTÉNETÍRÓ A FORRADALMAK UTÁN
A magyar középosztályok rehabilitációja?
 (1983)

- ÉRTÉKELÉS, MAGYARÁZAT, 1983 484
- A tudománytörténet szempontjai • Történeti magatartásforma
- EGY GENERÁCIÓ MEGRÁZKÓDtatásai 488
- Egyházi gimnázium – liberális elvek • Szakmai színvonal – európai tájékozódás • Hivatalnokszemlélet, polgári nemzetesezmény • Történetíró – nemzeti sorskérdések
- NEMZETI TÖRTÉNETÍRÓ – KONZERVATÍV POLGÁR 501
- 1918–1919-ben • A második forradalom
- POLGÁRI NEMZETESZMÉNY KONTRA „FORRADALMI”
 TŰRELMETLENSÉG 505
- DOKUMENTUM 506
- 1947: Szekfű a magyarság esélyeiről

A TÖRTÉNÉSZ ÉS OLVASÓKÖZÖNSÉGE – TEGNAP ÉS MA
Összeomlás előtt
 (1988)

- MODERN ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM 511
- Új polgári középosztály • Közkulturális emelkedés
- GONDOK, 1916 515
- Az állami tisztviselő keserve • A nemzeti kisebbségek
- AZ ÁLLAM ÉS A NEMZET TEGNAP ÉS MA 517
- Állam: a nemzetfejlődés eszköze • Az állam-nemzet, 1918–1920 • Az állam-nemzeti szempontok nyomorúsága ma, 1988-ban

DOKUMENTUM	521
1923: Szekfű a magyarság sorskérdéseiről a világháború után	

HÁROM NEMZEDÉK TÖRTÉNETE A HETEDIK NEMZEDÉK SZEMÉVEL

Hanyatlásunk okai tegnap és ma

(1989 tavasza)

AZ ELŐZŐ NEMZEDÉKEK BÍRÁLATA	526
------------------------------------	-----

Szekfű Gyula, a negyedik nemzedék

SZEKFŰ GYULA A FORRADALMAK-ELLENFORRADALOM IDEJÉN	
---	--

(A „Három nemzedék” születése, 1918–1920)

529

A liberális állam szociális reformja, 1918 ősze • A proletárforradalom oldalvein, 1919 tavasza • Közhangulat a forradalmak bukása után • A forradalmi „bűnök” kritikája, megbánása, 1919 ősze

KONSZOLIDÁCIÓBAN ÉS AZ ŐRSÉGVÁLTÁS IDEJÉN	
---	--

(A „Trianon óta” születése, 1934)

539

A fasizmus, nemzetiszocializmus megjelenése, 1933 • A konszolidáció ideológiusa, 1920-as évek • Út a „csúcsra”, 1925–1928 • Konzervatív reform, szemben a jobboldali radikalizmussal, 1934 • Gazdasági világválság után

KÉRDŐJELEINK SZEKFŰ GYULA TÉZISEIRŐL	
--------------------------------------	--

(A hetedik nemzedék kérdései, 1989)

550

Hanyatlás, de mikor – 1867, 1920, 1988? • Liberalizmuskritika: piac és állam • Asszimilációról, zsidóságról • „Kollektív felelősség”, a kisebbségi kérdés szőnyeg alá söprése • Trianonról, revízióról, kisebbségi jogokról • Nemzetállam kontra munkaszervezet igénye • Hanyatlás: kisállamiság, sztálini rendszer

DOKUMENTUMOK	563
--------------------	-----

1920: Szekfű a „nemzeti alaphibák”-ról • 1934: Szekfű a társadalmi feszültségekről

MŰHELYHATÁSOK A TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Szekfű Gyula eszmei indíttatásairól

(1969–1971)

EGYHÁZI KÖZÉPISKOLA – TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET Család: vidéki városi középosztály • Valláserkölc, egyéniségformálás, történetiszemlélet • Valláspszichológia, történettudomány • Nemzet és világpolgárság. Önképzőköri dolgozatok, 1900 • A ciszterci történelemtanárok: Szilágyi Jenő, Vass Bertalan • Kortárs európai történetírók a „nemzeti és faji elfogultságok” ellen TÖRTÉNELEMTANÍTÁS AZ EÖTVÖS-KOLLÉGIUMBAN A modern tanártípus: Mika Sándor • Szakszerűség, liberális történetiszemlélet • Európai színvonalon

MARZALI HENRIK SZEMINÁRIUMÁBAN Európai mérce • Újkor és a jelenhez vezető út kutatása

TAGÁNYI KÁROLY Forrásbázis és következtetés • Levéltárosélet, „levéltár-tan” a századfordulón • A történetek „hogyan”-ja. Nemzeti történelem országos forrásbázison • A modern levéltár-tan és forráskutatás alapelvei, 1897 • Új témák: intézmény, jog, szokásrend története • Szakszerűség kontra köznemesi történelemfelfogás

ANATOLE FRANCE BŰVÖLETÉBEN. RACIONALIZMUS ÉS A „JÓZAN REALITÁS”

A NÉMET HISTORIKERSTREIT

„Igazi könyvmoly s a megtestesült kötelességtudat” – írja a 18 éves Szekfű Gyuláról pártoló tanára, Vass Bertalan ciszterci szerzetes, a székesfehérvári katolikus főgimnázium tanára, miközben protekciót kérve tanítványának az Eötvös-kollégiumba, kidomborítja diákja olvasottságát, fogalmazókészségét, jártasságát a francia nyelvben.¹ Minden hézagot nyom, amely a később szakmai és politikai botrányok, teátrális jelenetek és mutatott vagy valódi lelki viharokról tanúskodó „történetpolitikai váltások” főszereplőjének indulásáról vall, a fentebbi félmondatokkal is jellemezhető. A székesfehérvári ötgyermekes ügyvéd legidősebb fia – akit atyja, ha nem sikerült volna tandíjkezdve menyesnek az Eötvös-kollégiumba felvétetnie, a kor szokásos hivatalnokgyermek pályájára adott volna, ahogy írja: jogásznak,² egyetemistaként másolásokkal, óraadásokkal – igen szorgalmasan töltötte bölcsész éveit. Történelem–latin szakosként az alapvizsgán fő tárgyaiból dicséretet szerzett, melléktárgyából, magyarból jóra vizsgázott. Amennyit az e korból még hiányosan fennmaradt Eötvös-kollégiumi tanári jelentések elárulnak – s majd

¹ Eötvös-kollégium Irattára (továbbiakban: EKI) Vass Bertalan levele feltehetően Mika Sándorhoz, 1900. jún. 22.

² Szekfű Ignác–Bartonic Géza, 1900. máj. 26. EKI.

a későbbi évek már természetesen sok megszépítő felhanggal is íródott levelei bizonyítanak – a „félszeg” (ez Thallóczy Lajos jelzője), de rendkívül ambiciózus diák igen kitartó szorgalommal igyekezett az egyetemi és a kollégiumi szemináriumokon magára szedni mindazt, amit a századelő legjobb magyar történetírói iskolái a kor történészhallgatójának nyújthattak.

EGYHÁZI KÖZÉPISKOLA – TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET

Ha a Szekfűt ért hatásokat számba vesszük, akkor kétségtelenül már az egyetemi évek előtt, sőt éppen a középiskola és a székesfehérvári nevelkedés kapcsán kell szólnunk röviden Szekfű Gyula indíttatásáról. Annál is inkább, mert mind a körötte később zajló vitákban, mind pedig az életművét később értékelő véleményekben a székesfehérvári évek mindig hangsúlyt kaptak. Az itt eltöltött időszak – a város az oly sokat emlegetett századfordulói „agrárius-klerikális reakció fellegetvárának” minősült – s a katolikus környezet, amely családi, iskolázottsági kötöttségek révén valóban igen sok szállal kapcsolódott a későbbi években is Szekfű gondolatvilágához, még cselekedeteit is befolyásolta.

Család: vidéki városi középosztály

A Szekfű család – ahogy egyik közeli ismerősük elmondotta – „*köztisztelőben álló familia*” volt Székesfehérváron.⁴ Az ötgyermekes családapának, Szekfű Ignác köz- és váltóügyvédnek – ha nem tartozott is a város tehetősebb ügyvédek sorába – annyira tellett, hogy praxisának jövedelméből kis birtokot vásároljon Nagy-Perkátán. Székesfehérvár főterén bérelt egy első emeleti, többszobás lakást a megyés püspök védnöksége alatt álló „Székesfehérvári katolikus kör” háza nagyává választották, de a városi „jobb” ügyvédekkel szemben nevét nem találjuk sem az ügyvédi kamara tisztikarában, sem az anyagi szempontból és a városbeli presztízsből szerepet játszó városi egyletek és intézetek tisztségviselői között. 1888-ban azonban külön kérvényezés után elérte, hogy a perkátai „földbirtokára” megállapított 216 forint 63 krajcárnyi adó alapján felvegyék a megye legnagyobb

3 [Glatz Ferenc 1975-ben megvédett kandidátusi disszertációjának ezen alfejezete – Szekfű gimnáziumi dolgozatrészleteivel kiegészítve – megjelent a Fejér megyei Történeti Évkönyvben „Szekfű Gyula a ciszterciák székesfehérvári gimnáziumában” címmel (Székesfehérvár, 1976. 131–150. p.).

4 Haáder István szóbeli közlése. Ezúton is szeretném megköszönni Farkas Gábor megyei levéltár-igazgatónak, hogy a Szekfű Gyula székesfehérvári éveire vonatkozó adatok kutatásában segítségemre volt.

5 Székes-Fejérvári naptár képekkel katolikusok, protestánsok, óhitű keresztények és izraeliták részére az 1896. szökö évre. Székesfehérvár, 133., 145. p.

adófizetőinek listájára.⁶ Azt, hogy anyagi helyzetét illetően mégiscsak igaza lehetett legidősebb fia felvételi kérelméhez mellékelte levelében, bizonyítja az, hogy a megyei adófizetők között „nevének kétszeresen számítása” ellenére is (ez megilletett minden egyetemi végzettségűt) az utolsók között foglalt helyet.⁷

A vidéki, erősen *katolikus beállítottságú értelmiségi családban* szinte természetesnek számított, hogy a fegyelmezett, szorgalomra szoktatott, *vallásos szellemen* nevelt fiúk egymás után a helyi legjobb gimnáziumnak, a ciszterci rend székesfehérvári katolikus főgimnáziumának lettek a tanulói. Gyula, Jenő, majd az iskolai bizonyítványai alapján a legjobb tanuló, Ignác a híres gimnázium igen jó előmenetelű diákjai közé tartoztak, s volt év, amikor – mutatva kissé az otthoni műveltségre nevelést is – az egész gimnázium rendkívüli tárgyként haladó franciát tanuló 16 diákja között három Szekfű gyerek található.⁸ S még talán az is a vidéki városi középosztálybeli család portréjához tartozik, hogy a gyerekek közül Jenő orvosnak megy, Ignác a teológián tanul tovább, a városi jobb körökben híresen szép lánynak számító Katalin pedig orvoshoz megy feleségül.⁹

Valláserkölc, egyéniségformálás, történetiszemlélet

A hazai művelődéstörténeti kutatások eddig meg sem kísérelték felvetni azt a kérdést, vajon Magyarország új- és legújabb kori történetében az egyházaknak milyen volt a szerepük az értelmiség, illetve a szélesebb társadalmi osztályok műveltséganyagának kialakításában. Még a témának forrásszerűen leginkább megragadható része, az egyházi iskoláztatás is jórészt ismeretlen. A képről, amely akár Szekfű Gyula gimnáziumának iratanyaga, illetve kinyomtatott értesítői alapján a kutató előtt kibontakozik; természetesen nem lehet részletesebb leírást adni e dolgozat keretei között, bármennyire csábítana erre bennünket a forrásanyagból nyert újabb szempontok és összefüggések érdekessége.¹⁰ Csak két alapvonását érinthetjük itt a ciszterci gimnáziumában folyó oktatásnak, azokat, amelyek Szekfű későbbi

6 Fejér megyei Levéltár (továbbiakban: FmL) Alispáni iratok 2660/1888. Szekfű Ignác kérvénye a megyei legnagyobb adófizetők közé való felvétele tárgyában. Ugyanitt található az eredeti lista, amelyről neve még hiányzik, valamint a megye „igazolási választmánya” ülésén kelt határozat szövege, mely Szekfű kérelme jogosságát elfogadja.

7 „Névjegyzéke a legtöbb adófizető vármegyei bizottsági tagoknak 1889. évre”. Uo. – Szekfű Ignác a virilis jegyzéken a felvett 174 adófizető között a 155. helyen áll. Kisebb adófizető azok között, akiknek kétszeresen számították adóját – tehát akik valós adóalapjuk szerint nem juthattak volna fel a listára –, nálánál csak 5 személy volt: egy járási orvos Kápolnásnyékről, egy csabdi ügyvéd és 3 plébános.

8 A Ciszterci Rend székesfehérvári kath. Főgimnáziumának Értesítője (továbbiakban: Értesítő) az 1899–1900. iskolai évről. Székesfehérvár, 1900. 97. p. – „A rendkívüli tárgyakat tanulók érdeksorozata.”

9 Vö. erre EKI és Haáder István szóbeli visszaemlékezése.

10 FmL. VIII. 51.c. A Ciszterci-rend Szent István Gimnáziumának iratai.

történetírói fejlődésén is nyomot hagytak: az iskolában folyó *vallásos nevelést*, illetve a *történelemoktatás szemléleti alapkérdéseit*.

A hittanoktatás az I–VIII. osztályban heti két órában folyt, s ha az órák tematikáját, kiegészítve a ránk maradt tanári jegyzetekkel, szemügyre vesszük,¹¹ akkor a korabeli hittanoktatás szokásos rendjétől annyi eltérést észlelhetünk, hogy egyrészt a hittételekhez kapcsolható erkölcsi eszmények igen nagy teret kapnak, másrészt feltűnően erős a vallásos és az egyházi (katolikus) tananyag kiegészítése történeti, műveltség-történeti elemekkel. Szekfü osztálya például hetedikben egész éven át hittanból az „erkölcsi jóról és erkölcsi rosszról”, illetve az „erkölcsről általában” tanult, összekötve mindezt nagyon is konkrét társadalomszemléleti kérdésekkel: „Isten, önmagunk és embertársaink iránti kötelességeinkkel”, a „családi állami, egyházi kötelekkel”.¹² Nyolcadikban viszont egész évben a katolikus egyház történetét tanulták,¹³ miután évekkorábban már a „szent helyek és készletek” cím alatt a leghíresebb egyházi, illetve vallásos tárgyú műemlékekről hosszan hallhattak a hittanórákon,¹⁴ illetve a vallásos tárgyú irodalomból is sokat olvastak a „Magyar irodalmi olvasmányok, görög irodalom és művelődéstörténelem” elnevezésű tárgy keretében.¹⁵

Figyelemre méltóbb az iskolában folyó „valláserkölcsi nevelésnek” a vallásgyakorlatokra eső része. A délelőtti előadásokat imádsággal kezdték, illetve fejezték be 12 órakor, ezenkívül az iskolai templomban a diákok minden reggel 1/2 8-kor szentmisén vettek részt, vasár- és ünnepnapokon ugyanígy, kiegészítve a délután 3 órakor kezdődő litániával.¹⁶ A rendszeres vallásgyakorlathoz tartoztak még az *évi meghatározott számú gyónások*, illetve az adventi és nagybőjti időszakban a „hitelemzés”, a húsvét előtti háromnapos „szentgyakorlat”, „elmélkedés és litánia” a tanárok jelenlétében.¹⁷ Mindezt kiegészítette a meglehetősen nagy számú ünnepségsorozat, amelynek keretében egy-egy egyházi vagy nemzeti szempontból jelentős évfordulót a gimnáziumi templomban vagy a főtemplomban ünnepeltek meg. Az ünnepi misék között ott találjuk az *egyházi ünnepeken túl a történeti évfordulókat*: október 6., március 15., Erzsébet királyné halálának évfordulóját, Ferenc Józsefnek és az iskola védnökének, a zirci apátnak a névnapmiséjét is.¹⁸ Ha figyelembe vesszük, hogy Szekfü diákoskodásának éveiben a taní-

tás reggel 8-tól 12-ig, majd ebéd után du. 2-től 4-ig tartott, akkor megérthetjük, hogy miért írhatta néhány év múlva az iskola tanára az intézmény történetével kapcsolatban: „a vallásos ténykedések teljesen át- és átszöttek az ifjúságnak minden cselekedetét és azt folytonosan Istenre, a mindenség alkotójára és minden jónak adományozójára figyelmeztették”.¹⁹

Ennek az egyházas, katolikus légkörnek nyolcéves *szemléletformáló* hatását pontosan lemérni természetesen igen nehéz. Az azonban bizonyosra vehető, hogy az *egyházi főgimnázium zárt rendje*, a *hívő* katolikus szellemű nevelés, a *magába zárkózásra szoktatás*, a *társadalomlátásban az egyéni „lelki tulajdonságok” kiemelése*, a rendszeres vallási buzgósághoz is vezető tanári szellem mind olyan tényezők, amelyek ha – a fiatal Szekfü egyetemi s azt követő éveiben ellenkező hatások sorozatára – háttérbe szorulnak is, egész életében potenciálisan meglevő gondolati s főként *érzelmi alapanyagként* benne lappanganak.

Vallápszichológia, történettudomány

Az azután, amit már később történetíró vitapartnerei fordítanak Szekfü ellen: hogy ugyanis a katolikus vallásgyakorlás a vallás egy sor embert formáló normájának átvételét is jelenti (így például a gyónás motívuma mennyire adhat alapot az állandó vélemény- és álláspont-változtatás jogossága erkölcsi alapjának kialakí-

istentisztelet), *szept. 16.* (első gyónás, másnap reggel áldozás), *okt. 4.* (a császár neve napja a székesegyházban), *okt. 6.* („a magyar szabadsághősök kivégeztetésének” évfordulója: a tanulók részt vesznek a requiemen, utána az iskolában megemlékezés), *nov. 1.* (mindenszentek napja), *nov. 2.* (halottak napja; gyászistentisztelet), *nov. 5.* („Szent Imre hg. ünnepe” – gyónás-áldozás, ünnepélyes szentmise), *nov. 16.* (Ödön-napi szentmise – Vajda Ödön zirci apát névnapja), *nov. 17.* (requiem Vörösmarty Mihályért), *dec. 8.* (a szeplőtelen fogantatás ünnepe). – Ezután a karácsonyi szünet következik: a székesfehérváriak vasár- és ünnepnapokon 1/2 8-kor szentmisén vesznek részt, karácsony napján pedig 8-kor nagymisét hallgatnak. *Jan. 1.* (a székesegyházban testületileg „Oltáriszentség-imádás”), *jan. 6.* (vízkereszt), *jan. 13.* (Jézus neve ünnepén gyónás, másnap áldozás), *jan. 20.* (Fábián-Sebestyén-napi fogadalmi ünnep: reggel 7-kor mise, majd részt vesznek a városi körmeneten), *febr. 2.* (Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe), *febr. 3.* (1/2 8 mise, ezután „balázsolás”), *febr. 28.* (mise, hamvazás), *nagybőjt vasárnapjain* (du. 3/4 3 „hitoktatás”), *márc. 18.* (a harmadik nagybőjti vasárnapon (du. 3/4 3 „hitoktatás”), *márc. 18.* (a harmadik nagybőjt vasárnapon intézeti templomban szentségimádás), *ápr. 7-én és 8-án* „elmélkedés”, *9-én* gyónás. A húsvéti szünetben a helybeliek du. 2-kor a „szent sírokat látogatják”, húsvét vasárnapján és hétfőjén misét hallgattak, *ápr. 21.* (a 48-as törvények szentesítésének évfordulójára ünnepség és mise), *ápr. 25.* (búzaszentelő körmenet), *ápr. 26.* (a három évvel korábban elhunyt igazgatóért „nagy requiem”), *május 4.* (Flórián-napi körmenet), *máj. 21., 22., 23.* („keresztjáró körmeneteken” vesznek részt a diákok), *máj. 24.* (Krisztus mennybemenetelének ünnepe), *jún. 3. és 4.* (pünkösdi ünnep, 35 tanuló bér mátkozott), *jún. 14. és jún. 21.* (ünnap körmenetben vesznek részt), *jún. 22.* (gyónás, majd áldozás), *jún. 29.* (évvárás alkalomával ünnepélyes Te Deum). Értéskítő 1899–1900. 125–128. p.

¹⁹ Lakatos Dénes: i. m. 65. p.

¹¹ A gimnázium tanárainak óráikhoz készített kéziratok jegyzetei. Uo.

¹² Értéskítő 1898–1899. 83. p.

¹³ Értéskítő 1899–1900. 36. p.

¹⁴ Vö. erre a FmL. VIII. 51.c. A Ciszterci-rend Szent István Gimnáziumának iratai. Tanári jegyzetek. Az itt található műemlékek vázlatával, illetve rajzaival, képeivel.

¹⁵ Az 1896–1900 közötti Értéskítő „Előadott tananyag. Tankönyvek. Tanár” c. fejezete.

¹⁶ „Istentisztelet és tanórák rendje...” Lásd az Értéskítő évi kötetiben.

¹⁷ Lakatos Dénes (cisz. r. tanár): A székesfehérvári ciszterci rend katolikus főgimnázium száz éves története. Székesfehérvár, 1914. Vallás-erkölcsi nevelés c. fejezete 60–75. p. – Itt a vallásgyakorlatnak az 1890-es években szokásos rendjét vesszük figyelembe, vagyis azon éveket, amikor Szekfü az iskola tanulója volt, s ezeken maga is részt vett.

¹⁸ Az 1899–1900. évi tanévben, tehát amikor Szekfü Gyula VIII. osztályos volt, a következő misével egybekötött ünnepségekről tudunk: *szept. 11.* (Erzsébet királyné évfordulója, gyász-

tásához), olyan *valláspszichológiai* motívum, ami szintén figyelemre érdemes, ha eltűlése nem indokolt is. A nevelés befolyását egy alkotó emberre, így Szekfűre természetesen igen nehéz pontosan, pályájának egy-egy szakaszán megfoghatóan kimutatni. Hiszen arra rakódnak újabb és újabb érzelmi-gondolati rétegek, ahogy Szekfűnél is majd látni fogjuk. És a fiatalkori neveltetés felnőttkorban majd csak elemeiben bukkan fel. Mint ahogy az alkotó gondolkodókat ért szellemi hatások sohasem tisztán érvényesülnek, nagy szerepük van az egy időben ható, vagy egy más után, egymásra épülő más hatáskomponenseknek, amelyek ötvöződve a legkülönbözőbb szellemi áramlatoknak egészen sajátos amalgámját adják. Az idő folyamán azután hol egyik, hol másik gondolatkészlet-alapanyag kerül előtérbe, túlsúlyra. Egy-egy szerző – jelen esetünkben a magyar történeti közgondolkodást később erősen befolyásoló fiatal történész – gondolatvilágának körvonalazásakor azt kell szem előtt tartanunk, hogy a környezet, a történelem sodrása mikor, mit olvaszt ki vagy csiszol fényesebbre ezen ötvözet alapanyagai közül. Mindenesetre Szekfű pályájának későbbi szakaszán gyakran tér vissza a vallás kérdésére, amelyet sohasem szabad leegyszerűsítve a vallásgyakorlásra vagy a hívésre korlátoznunk. És még inkább láthatóak majd a *lelki megrázkódtatások* esetében a vallásos neveltetés érzelmi alapszövevei. Éppen Szekfű gondolkodását, viselkedésformáit tanulmányozva válik majd világossá, hogy ezen alkotáspszichikai folyamatok mennyire a különböző hatások és egyéni hajlamok bonyolult összeszővődéseként kell tekintenünk. És az *alkotás lelki folyamatait* rekonstruálni akaró kutatónak minden esetben konkrétan kell megvizsgálnia, miért jelentkezik az egyik-másik fiatalkori élmény – Szekfű esetében 8 év katolikus egyházi iskolázás –, és mekkora szerepet játszik mindez az adott helyzetben.

Nemzet és világpolgárság. Önképzőkori dolgozatok, 1900

„Madách műve elsősorban esztétikai érzelmeket kelt fel bennünk. S ez már elég is végelemzésben a nemzeti szellem ápolására. Aki esztétikailag gyönyörködik, annak szívéből az igazságtalanság és a gyávaság egyaránt eltávozik. Lelke felmagasodik egy Danton egetverő szellemén, szívét megragadja a Marseillaise, mely tulajdonképpen csak az igazság, a jog védelmének legszebb kifejezése. Egyszerre megérti a kapcsolatot, mely millió és millió embert összefűz, és megérti az erőt, mely előbb-utóbb összedönt némely hatalmasságot. Más szóval, a szó legvalódibb értelmében felemelkedik a világpolgárságra. És »aki valóban kozmopolita, az patrióta is«. Aki testvérnek érzi magát a szabadságért felkelő francia néppel, a kinek lelkében visszhangra talál a Pharaót és Keplert oly nemes munkára hívó szózat, lehetetlen, hogy ne érezné lelkén a nemzeti kötelékeket is szorosabban.” Az idézet 1900-ból való, és azért illesztettük ide ilyen hosszban, mert a székesfehérvári ciszterci gimnázium VIII. osztályos tanulójának, Szekfű Gyulának önképzőkori díjnyert dolgozatából való. A „Miképp ápolja az irodalom a magyar nemzeti szellemet” című írás végső következtetése: „Az emberiség sorsa küzdelem és ennek

nyomán haladás. A nemzet sorsa ugyanaz.” Amiből a fiatal diák szerint az következik, hogy „a nemzet vesz át az emberiségtől, a műveltebb népektől, a korszellemtől”. S az irodalom feladata – folytatja romantikus ihletettséggű „történetelméleti” gondolatvezetést – ezen eszmék átalakítása „nemzetivé”, mivel az irodalom az „összekötő kapocs a nemzet és emberiség között”.²⁰ Egyrészt *nemzetközpontság*, másrészt a francia forradalom eszméivel rokonított *világpolgárság-eszmény!* Részben egy olyan történelemfelfogás, amely minden társadalmi folyamatot, művészi irányzatot annak „nemzeti jellege” alapján bírál el (elutasítva így például a szecessziót s a modern képzőművészeti törekvéseket is, mondván, hogy divatos áramlatok jönnek, hatnak a nemzetre, majd újabbak is megjelennek, de a konstans, a nemzet” marad). Részben egy, a reformkor irodalmától ihletett társadalomlátás, amely e nemzeti célú „irodalom munkálkodása” legnagyobb eredményének a reformkorban azt tartja, hogy nélküle „talán most is volna jobbágyság és kiváltságos osztály”, s amely felfogás a „nemzeti szellem” legállandóbb letéteményesét a képzőművészetben véli felfedezni.²¹ De számunkra itt most nem az a fontos, vajon mai történetírásunkban, közgondolkodásunkban a sémák vagy az annyira divatos ellensémák közé mennyire illeszthetők e sorok, hanem sokkal inkább az, hogy lássuk: a századelő szellemi környezete milyen *sokszínű történeti képcsarnokkal* vette körül a kamaszkorú fiatalembert még az olyannyira zárt rendszerű katolikus egyházi iskolarendszerben is. A mélyen *vallásos világnézet* jól megfűrt a reformkor népnemzeti és szabadságközpontú – egyéni és nemzeti szabadságközpontú – társadalomfelfogásával.

Nézzünk meg az önképzőkörből ránk maradt más dolgozatokat is, hogy kiderüljön: vajon Szekfű munkája mennyire tekinthető kivételnek ebben az időben a ciszterciek gimnáziumában? A diáktársak dolgozatai igen vegyes színvonalúak, s szemléletileg is egészen különbözőek. S ez az, ami bennünket érdekel, részben Szekfű egyéniségére, részben a katolikus főgimnázium szellemére vonatkozóan. Látszik, hogy Szekfű történelemlátása mennyire *egyéni* már gimnazista korában, és látszik, hogy a *katolikus középiskola engedte a sokszínűséget*, nem követelt egyugyanazon történeti értékítéletet diákjaitól. A „Szent István mint apostol” című dolgozatban például arról olvashatunk, hogy a kereszténység felvételével a magyarság előtt „egy új világ nyílt meg: a keresztény műveltség és polgáriasultság pályája”, s hogy a kereszténységnek, István apostoli működésének köszönhető nemzetünk „szelídítése”, „polgárosítása”.²² A francia forradalom dicséretéről szól egy másik dolgozat.²³ máskor pedig meglepő történetfilozófiai fejtegetésekre

20 FmL. VIII. 51. c. A Ciszterci-rend Szent István Gimnáziumának iratai. Önképzőkori dolgozatok. Önk. dolg. több évből c. füzet. 32. p.

21 Külön tanulmány tárgya lenne annak elemzése, hogy miért s milyen formában élnek tovább a reformkori nemesi liberalizmus olyan kiemelkedő egyéniségének, mint Kölcseynek eszméi, különösen a jobbágy, illetve a jobbágy-nemes viszonyának kérdésében.

22 FmL. VIII. 51. c. A Ciszterci-rend Szent István Gimnáziumának iratai. Önképzőkori dolgozatok.

23 A Bastille vasárlarcos foglya. Uo.

bukkanhatunk (amelyek, 17-18 éves diákokról lévén szó, szinte egészükben a tanárok, az olvasmányok hatásának tudhatók be). A ténszerűség kedvéért még néhány gondolat abból a füzetből, amelyben a Szekfi-dolgozat is található, a diáktársak írásából. „A népek mindig maguk intézik sorsukat, maguk választják meg az irányt, melyben haladnak”, a nagy egyéniség „nem mindig okoz nagy átalakulásokat”, „hanem az emberiség életére kiható események, a földművelés, ipar, közlekedés új vívmányai azok, a melyek a népek életében új korszakot hoznak létre” – írja az egyik diák „Magyarország és a pápaság: az egyház és állam viszonya” című dolgozatában. (Hozzátehetjük ma: a kor legkorszerűbb történelemlátása szellemében fogalmaz a dolgozatíró.) De ehhez hasonlóan figyelemre méltóan korszerű, polgári szellemben íródott az a dolgozat is, amely „A keresztes hadjáratok haszna” címmel azt igyekszik bizonyítani, hogy a keresztes hadjáratoknak nem a távoli keresztyének – akiket a törökök később még inkább elnyomtak – látták hasznát, hanem Európa. Mégpedig azért, mert míg addig Európában a nemesség csak a fegyverforgatással törődött, a népet pedig „nyomasztó helyzete nem engedte a tudományokkal foglalkozni”, „most megváltozott minden: a keresztes háborúk, a kelettel való sűrű közlekedés az általános szellemi képzettséget nagyban előmozdította, mert a távol országokkal és népekkel, idegen szokásokkal és életnézetekkel, másféle államintézményekkel és társadalmi élettel való megismerkedés, kiragadták az embereket eddigi korlátoltságukból, megismertették más népek tudományaival, művészetével, szellemi életével és ezáltal a világ és az emberiség való fogalmát szélesítette”. S emellett, hogy az ifjú szerző megdicsőít a papságot, amely egyedül akarta a nemesség ellenében a tudományok fejlődését kiemelni, hogy a háborúk révén emelkedett a „városi és polgári intézmények hatalma és jelentősége, mert távol országokkal való érintkezés és idegen gyártmányok megismerése emelték a kereskedést, az ipart, és jólétet idéztek elő”.²⁴

A diákok szövegeinek olvasása után a kutató a dolgozatírók *tanárainak felfogását*, nézeteit is igyekszik rekonstruálni.

A ciszterci történelemtanárok: Szilágyi Jenő, Vass Bertalan

A gimnázium „pragmatikus történelemtanára” Szilágyi Jenő, ciszterci áldozópap volt, akiről azon túl, hogy a helyi lapokba írt kritikákat, igen keveset tudunk.²⁵ A bennünket érdeklő Szekfi Gyulát több éven át tanította történelemre, s az említett önképzőkori dolgozat megírása idején ő tartotta a gimnáziumban az 1848-as törvények szentesítésének évfordulós ünnepi beszédet. Nem minden alap nélkül

tekinthetjük tehát az ő nézeteit olyanoknak, amelyek – többek között – a fiatal Szekfi felfogására is hatottak. Az emelkedett hangvételű beszédben Szilágyi tanár úr az 1848-as törvények jelentőségét abban látja, hogy azok „arányt hoztak a jogok és kötelességek közé, melyek által szabaddá lett a föld, a gondolat, a szó, az ember; mely törvényekben oly vívmányok foglaltattak, melyek hazánkat egyszerre szabad, modern, demokratikus állammá tették”. S a törvények méltatása így folytatódik: azok „ezentúl nem ismernek különbséget az ember és ember között; a megdermedt, elalélt, béna és rabbá lett nemzetet újra szabaddá tették; nyelv, vallás és társadalmi állásra való tekintet nélkül testvérré lett e honnak minden lakója; [...] Mai állapotaink szemüvegén tekintve – folytatja az alkotmányos érzelmű polgár gondolatmenetét – szinte nem is tudjuk eléggé mérlegelni, felfogni azt a nagy lépést, melyet az elveknek törvénybe iktatása által az addig széttagolt, nem adózó nemesi nemzet a haladás, a fejlődés útján előre tett.” S miért marasztalja el az 1848 előtti Magyarországot? Mert az egy „pártokra, felekezetre, nemzetiségekre bomlott omladozott alkotás”, ahol „a munkának nincs becse, nincs hitel, nincs vállalkozás, nincs pénz”, ahol „az utak rosszasága akadályozta a közlekedést, s a mily nehezen haladt a szekér, oly nehezen haladt az országban a gondolat is”. Bírálja a kor uralkodó osztályait. „A főnemesség – mondja –, mely a hazától mindent nyert, semmit sem adott annak. Elszakadt a nemzettől viseletében, nyelvén, érzésében. Külföldön élt, ott költötte el dús birtokainak jövedelmét [...] a magyar nyelv szolgálói szerepben legfőlebb az előszobában, vagy az istállóban húzódott meg cselédei között [...] a köznemesség szereplését kimerítette egy-egy az ország- vagy a megyegyűléseken időnkint elmondott *latin* beszéd nemesi jogainak védelmére, azután haza ment s kúriájának fehérre meszelt tornácán pipája füstjének karikáin át szemlélte nyugodtan az egyhangú életet, itt-ott vidítván fel magát torok, szüretnek, kereszteslők, vásári összejövetelek kínálta örömmel.” A *polgárság* pedig „saját czéhbeli kiváltságainak sánczai közé húzódva elkülönözött életet élt”. „Ki dolgozott tehát?” – teszi fel a kérdést a szónok, s ez a kérdése már önmagában is jellemző – „egyedül a *paraszt, a jobbágy*ság, mely az államtól semmit sem kapott, ez adott mindent, fizette az adót, állított katonát, túrta véres verejtékkel a földet, csinálta az utat, melyen az urak jártak”.²⁶ Majd 1848 nemzeti eszméiről szólva a kiemelkedő szereplők érdeméül azt tudja be, hogy azok „midőn nemzetünk ügyének szolgáltak, az egész emberiség lebeg vala szemük előtt, tudva, hogy miként ők atomja a közemberiségnek – ezt javítani, nevelni, művelni, dicsővé tenni [...] a cél”. Ez adja Széchenyi nagyságát, aki hangoztatja: „Küzdeni nemzetünkért s nemzetünkben a mindenségért, megtartani, kifejleszteni, feldicsőíteni egy nemzetet a mindenség számára.” Ez készíti ugyanakkor a legnagyobb magyart arra, hogy „kíméletlen kézzel nyúl a nemzeti jellem sebeinek gyógyításához [...] a munka jelszava alatt tette serkent mindenkit; könyveket ír, folyókat szabályoz, várost rendez, lánczhidat épít, társulatokat, egyesü-

²⁴ A keresztes hadjáratok haszna. Uo.

²⁵ Szilágyi Jenő Ferdinánd (1854–1928) római katolikus pap, ciszterci szerzetes. Földrajz-történelem szakos középiskolai tanári diplomát a budapesti tudományegyetemen szerzett (1878). Belépett a ciszterci rendbe (1872). A rend egri (1878–1884), pécsi (1884–1886), székesfehérvári (1886–1908) és bajai (1908–1910) főgimnáziumának rendes tanára.

²⁶ FmL VIII. 51. c. Értesítő 1899–1900. iskolai évről. Szilágyi Jenő beszéde: 56–60. p. Idézetek: 57. p.

leteket alapít [...] hangoztatja, hogy a népnek földet és jogot kell adni, kötelességet róni arányosan a gazdagokra, szabaddá kell tenni a gondolatot, a szót”. S a nap, amelyen a Széchenyi mellett küzdök – „a nagyok közt is óriás: Kossuth Lajos” – „önzetlen áldozatkészséggel mondtak le ősi jogaikról és kiváltságaikról [...] olyan hazánk történetében, mint 1789. augusztus 4-ike Franciaországban”. A bőven idézett sorok a ciszterci pap-tanártól természetesen a „korona és nemzet közötti béke” jegyében fogantak, a 67-es nemzeti álláspont alapján, s a korban szokásos hazafias szólamokkal fejeződtek be. Mégis elgondolkodtató eszmei anyagot adtak az ugyanezen napokban az irodalom nemzeti hivatásáról dolgozatát készítő nyolcadikos gimnazista Szekfű Gyulának.

A ciszterci gimnázium még egy történelemtanáráról kell megemlékeznünk, akinek hatása az itt diákoskodó Szekfű Gyula nézeteire erősnek látszik: a már idézett pártfogólevelet író *Vass Bertalanról*.²⁷ Az irodalmat és művelődéstörténelmet tanító ciszterci pap-tanár – akinek irodalmi munkásságát is számon tartja a szakirodalom²⁸ – a válogatott olvasmányokból művelődéstörténeti korrajzokat vázolt tanulóinak elé. Ahogy a történelemről és a történettudományról alkotott nézeteinek összefoglalásában mondja, „a mai és helyesebb értelemben vett történetírás az embert keresi a múlt idők homályában”. Mind a tudományban, mind a történelem-oktatásban szerinte a kor emberét kell megeleveníteni cselekvésében, gondolkodásában. Azt kell kutatni, „micsoda eszmék foglalkoztatták, milyenek voltak érzelmei, elhatározásai”, a „fajbeli, környezeti s időbeli” tényezőket, amelyek az „erkölcsi eszmét, mint a cselekvés legfőbb rugóját” meghatározzák. Szerinte a vallási, tudományos és művészeti téren, az államalakulás, a családi élet, az „ipar és kereskedelem mezőin” „a szellemalkotás különböző irányát” kell megtalálni, vagyis el kell készíteni „a múlt idők pszichológiáját” s abból magyarázni meg az alkotásokat. S a példa minderre: „Taine Hippolit remek és szikrázó” angol irodalomtörténete. Vass Bertalan szűkszavú tanmeneteit olvasva – ahol egy-egy félétől belül elemzésre kerültek az ókori görög klasszikus drámaírók, a kuruc dalok és az angol irodalom legkiemelkedőbb alkotásai – világosabban áll előttünk, hogy e széles világirodalmi műveltségű pap-tanár milyen – már-már szellemtörténeti ihletettséggel, de a pozitivizmus klasszikusaiból is sokat megőrző – tényanyag birtokában volt képes nézeteit a fogékonyabb diákok számára meggyőzően előadni. Szerinte a vallást is fel kell használni a történeti ismeretek bővítésére, „a bibliai elbeszélésekből nemcsak népekről, hősekről [...] hall a tanuló, hanem meg-

27 *Vass Bertalan László* (1857–1935) római katolikus pap, ciszterci szerzetes, történész. Magyar-történelem szakos középiskolai tanári és bölcsészdoktori oklevelet szerzett a budapesti tudományegyetemen (1885). 1873-ban lépett be a ciszterci rendbe, s 1879–1907 között előbb a rend székesfehérvári, majd pécsi főgimnáziumának rendes tanára, később a nagyváradai tankerület, utóbb a székesfehérvári tankerület főigazgatója 1928-ig. Történészként főként Horvát István történetíró és Révai Miklós munkásságával foglalkozott. Tanította Klebelsberg Kunót is.

28 *Vass Bertalan*: Horvát István életrajza. Bp., 1895.; *Uő*: A szonett és jelesebb művelői. Székes-Fejérvár, 1889.; *Uő*: A Zrinyiász mondattana. Magyar Nyelvőr XII–XIII. köt.

ismer belőle sok államtani, társadalmi, erkölcsi rendre, műveltségre vonatkozó fogalmat”.²⁹

Az irodalmi, történelmi elemzés e szelleme: *a tárgyalt kor alkotásaiból a korabeli társadalmi-kulturális élet lehető egészének kibontása*, emellett a kortárs külföldi – francia, angol – történetírás legkiválóbb képviselőinek (Taine, Macaulay) ismerete nem maradhatott hatástalan a történelem és irodalom iránt igen fogékony, sokat olvasó gimnazista Szekfű szellemi érlelődésére. Annál is inkább, mivel – mint azt az Eötvös-kollégiumi évek története mutatja³⁰ – Mika Sándornál, a kollégium neves történelemtanáránál, majd a történelmi elemzésnek ugyanezt a módját sajátították el a kollégisták: a tárgyalt korábbi korszakok irodalmi termékeinek művelődéstörténeti forrásokként való sokszínű felhasználását, a ránk maradt források mögött az emberi élet tarkaságának, szellemi, társadalmi vonatkozásainak kibontását. A különbség *csak* annyi – s itt a csak nem a különbség kicsiny voltát akarja jelezni –, hogy míg az Eötvös-kollégiumban mindez mentes a vallásssággal teljes összhangban álló „erkölcsi” tényezők hangoztatásától, addig mind Vass Bertalan fentebb citált fejtegetéseiben, mind pedig a gimnazista Szekfű idézett dolgozatában az erkölcsi kategóriák át- meg átszövik a történeti értéktételeket. Mint láthattuk, Szekfű a Marseillaise-ben „az igazság, a jog védelmének legszebb kifejezését” látja, s a „nemzeti szellem” ellenségének – összhangban a világpolgárságról és nemzetiségről korábban mondottakkal – nem a „külső ellenséget” tartja, hanem „a személyes érdekek és személyes törekvések” előtérbe helyezését.³¹ Tanára egy évvel korábban született s az iskola Értesítőjében megjelent tanulmányában azt írja, hogy a történetírás, a történelemkutatás célja, hogy „akaratunkat a jó, igaz és szép, a világot átható e hármas egység megvalósítására ragadja”.³² Ugyanígy erkölcsi szinten mozognak Szekfű általánosításai, amikor a „nemzeti szellem szolgálatában” állónak csak azon műveket tekinti (s a már érintett módon interpretált Madách-drámát ezért sorolja ide), amelyek „kiölik belőlünk egyrészt az igazságtalanságot [...] másrészt a gyávaságot”.³³

29 Macaulay-t idézve fogalmazza meg Vass Bertalan a maga történeti felfogását: „Igyekszem a nép történetét szintúgy előadni, mint a kormányét, vázolni a hasznos és szép mesterségek fejlődését, leírni a hitfelekezetek keletkezését és az irodalmi ízlés változatosságait [...] azon változásokat sem mellőzve, amelyek a ruha, bútortat, lakomák körül s közvilágalmakban történtek.” Következtetése mindebből: „Mit érdekli a népet Ezsau tál lencsége, a khinai dinasztiaik sorozata?...”. *Vass Bertalan*: A középiskolai történetírás. Értesítő 1898–1899. 11., 14–15. p.

30 [Vö. a „Történelemtanítás az Eötvös-kollégiumban” c. következő alfejezetet.]

31 *Szekfű Gyula*: Miképp ápolja az irodalom a magyar nemzeti szellemet? Értesítő 1899–1900. 26. p. FmL. VIII. 51.c. A Ciszterci-rend Szent István Gimnáziumának iratai. Önképzőkori dolgozatok. Önk. dolg. több évből. 1897–1903. 23. p.

32 *Vass Bertalan*: A középiskolai történetírás, i. m. Értesítő 1898–1899. 7. p.

33 *Szekfű Gyula*: Miképp ápolja az irodalom a magyar nemzeti szellemet? i. m. 18. p.

Kortárs európai történetírók a „nemzeti és faji elfogultságok” ellen

S ha már a történetiszemléleti elemekről szólnunk, ki kell emelnünk Szekfű tanárának, Vass Bertalannak a tájékozottságát az *európai historiográfiai irodalomban*. Nemcsak Taine-t idézi a történetírás céljáról adott eszmefuttatásában, hanem kritikailag foglal állás Stuart Mill, E. Lavisse, Macaulay, Thiers, Mommsen, Gibbon, Carlyle nézeteivel kapcsolatban is. Fentebb ismertetett gondolatmenetét is azzal indítja, hogy vitatkozik Mill-lel, aki – szerinte – „az egykorú adatokat a maguk valóságában” kívánja csak beszéltetni, s ezzel „a történetírást kétes értékű eszmétlen krónikává törpíti”. Vass (többször is) Salamon Ferencet idézi, aki az „adatok kritikai vizsgálata okszerű összefoglalásában” látja a történetírás feladatát. „Az igazi történelem – írja következtetésként – az ily módon megrostált anyagot nem hagyja széthullani. Keresi egybetartozását, kutatja a tünetények okait, kiszámítja a tényezők eredményét. Okszerűséget állapít meg, logikai rendbe szedi a csodásnak, végzetszerűnek látszó tényeket, s kényszeríti, hogy az izolált darabok egymást támogassák, kiegészítsék, felvilágosítsák, a mi értelmünk követelményeit kielégítsék.”³⁴ (Zárójelben jegyezzük meg: ha filológiailag nem bizonyítható is a közvetlen kapcsolódás Szekfű ténamegragadása, korához mérten meglepő nagy átlátókészsége és Vass Bertalannak a „logikai rendről”, a tények „okszerűségéről”, összefüggéseiről hangoztatott elvei között, az összefüggések feltárása vagy teremtése iránti készségét minden bizonnyal előmozdították, segítették tanárának nézetei. Az pedig szintén figyelemre méltó: Salamon Ferenc később a fiatal Szekfű egyik kedvenc történetírója lesz.³⁵)

Az egyetemes historiográfiai kitekintésből, valamint a történetírás feladatainak ilyen felfogásából azután szemléleti kérdésekre vonatkozó következtetéseket

34 Az összefüggések megtalálásának fontosságát hangoztatja Vass Bertalan a tudományok közti „kölcsonhatásról”, az egymáshoz „kapcsolódó ismeretekről” szólva is. „Ha a nyelvi olvasmányokból merített adat, tanulság megtalálja a történettanításban azt a szilárd pontot, melyhez függedhet, a hová tartozik, amit kiegészítenie, megvilágítania kellene – írja – akkor válik az csak eleven erővé, gerjesztő tanulássá, különben holt készlet marad.” (Vass Bertalan: A középiskolai történetírás, i. m. Értesítő 1898–1899. 13. p.)

35 Salamon Ferenc (1825–1892), hírlapíró, író, történész, akadémikus. Tüzér hadnagyként részt vesz a szabadságharcban; Világos után bujkál. 1852-ben Pesten orvosnak tanul, majd – Kemény Zsigmond körének hatására – irodalommal foglalkozik. Az 1850–1860-as években nagy számban színműveket, regényeket, kritikait, esztétikai tanulmányokat, műfordításokat készít (*Magyar Hírlap, Budapesti Hírlap, Pesti Napló, Hölgyfutár*). Írói munkássága elismeréseként az Akadémia (1859) és a Kisfaludy Társaság (1860) választja tagjává. A minisztertanács a *Budapesti Közlöny* c. hivatalos lap szerkesztőjévé nevezi ki (1867–1892). Az 1860-as évek közepétől érdeklődése a történelem felé fordul. A budapesti tudományegyetemen a magyar (1870/71–1881, 1889–1892), illetve egyetemes (1881/82–1889) történelem tanára. Az 1886 őszen induló történelmi szeminárium első igazgatója. Angyal Dávid mellett a *Budapesti Szemle* körének állandó tagja. A szakirodalom a történeti esszé 19. századi kiemelkedő művelőjeként tartja számon. Történetíróként, szerintünk, a 16–17. századi török hódítás történetének máig legeredetibb gondolkodású alakja. [Vö. e kötetben a „Szekfű Gyula Bécsben...” c. fejezetben az utócentralistákról írottakat.]

is levon Vass Bertalan. Az „összesség impozáns erejét” kell ugyanis láttatni – mondja –, s ehhez ki kell mozdulnunk „az egész emberiség” történelme felé, megismertetni „életének hajnalán, delén, alkonyán”. Az „emberiség” és „nemzet” viszonyát is ebből vezeti le. A „nemzetes, hazafias tanításról” írva elismeri: „a nemzeti elemnek természetesen a tanítás egyik ágában sem szabad háttérbe szorúlnia”, de a „nemzetes tanítást [...] ne tűzzük egyenesen célul, mert akkor részt állítunk az egész helyébe, mi egyoldalúságra vezet”.³⁶ Salamon Ferencet – „nemzeti történetírásunk ez óriását” – idézi ismét, aki „azt állítja, hogy a történetírásba nem kell bevinni a nemzeti és faji elfogultságokat”, mert „az önértzet elbizakodás-sá fajul”, s ennek eredményét érezhették a poroszok Jénánál, a franciák Sedannál s mi Mohácsnál vagy Nikápolynál. (Azaz nemzetük életét meghatározó nagy katonai vereségüknél – tegyük hozzá magyarázatként.) Ha a külföld „igazságtalan irányunkban”, akkor erre ne válaszoljunk „hősködő szólammal, mint a francziák teszik”, hanem „tanuljuk az összes vonatkozó tudományágakat [...] s azokból reálisan próbáljuk összeállítani nemzetünk múltját”. A cél: a diák szívében „az erkölcs szeretete mellett felbuzog [...] a nemzeti érzék, s a nagy világ történetében érdeklődik keresi saját nemzete szerepét”.³⁷

Vallásos életmód, buzgó katolikus életfelfogás, ugyanakkor a kor polgári történetírásának legkorszerűbb áramlataitól átvett módszerek, a liberális demokrata hagyományokba visszanyúló *történetiszemléleti alapelvek* – mindezek együttesen érték a fiatal gimnazista Szekfűt. Ezek a *napi életrendjét, egyéniségét* s egyúttal *gondolkodását* befolyásoló, formáló tényezők. Messzevezető egyház- és művelődéstörténeti vizsgálatok nyújtánának csak biztos alapot arra, hogy a ciszterciek gimnáziumának ezt a sajátos szellemi légkörét minden részletében világosan láthassuk, hogy megérthessük, miként fértek össze a „nemzeti szellemű” katolikus történetfelfogást hirdető előadásokkal a jobbagyfelszabadítás nemzeti jelentőségéről, az iparúzés, kereskedelem meghatározó voltáról, nemzet és emberiség kapcsolatáról idézett fejtegetések.³⁸ Látnunk kellene azt a folyamatot, melynek során az eredetileg monasztikus ciszterciek tanítani kezdtek, s kialakult a *szerves-*

36 Jellemzőnek tartjuk Vassnak az egyetemes és a nemzeti történet viszonyáról adott eszmefuttatását. „Nem helyeselnők [...] azt az eljárást, mely az egyetemes történetet, nagy nemzetek, angol, francia, példájára a hazai történet tárgyalásába beolvasztaná. Az eszmék fejlődésének, az események keletkezésének történetét ott kell kezdenünk, ahol azok először megjelentek.” A reformáció történetének előadásában pl. nem a magyarországi, hanem az európai reformációval kell kezdeni, s azokat az egyetemes történeti eseményeket sem szabad mellőzni, amelyek esetleg nem voltak hatással Magyarországra. Vagyis, mondja: „Maradjon az egyetemes történet a népek története, csak hazánk történetét kellőképpen domborítsuk ki benne.” (Vass Bertalan: A középiskolai történetírás, i. m. Értesítő 1898–1899. 19. p.)

37 Uo. 9. p.

38 A „Tanári jegyzetek” között található néhány olyan kéziratos feljegyzés, amely láthatóan fő feladatának annak bizonyítását tartotta, hogy a katolicizmusnak a magyar nemzet fejlődésében egyedülállóan fontos, döntő voltát bizonyítsa. (A jegyzetek az 1890-es évekből valók, de szerzőjük nem azonosítható.) FmL. VIII. 51.c. A Ciszterci-rend Szent István Gimnáziumának iratai. Tanári jegyzetek.

tanárnak az a típusa, amelyik mind közelebb kerül a világi kulturális élethez, amelyik anyagilag teljesen függetlenül tudományának él, megismerkedik az *európai szellemi áramlatok* egész sorával, s a polgári kultúra talaján mind „világosabban” kezd gondolkodni. Az ateizmustól vagy a „rendet felforgató” eszméktől távol tartva magát, kihasználva talán még a katolikus egyházon belüli „modernizáló” áramlatot is, a helyi irodalmi, tudományos körökben működve fokozatosan hat iskolája, városa kulturális életére.

A vallásos szellemű nevelés mellett – amely eleve egyfajta konzervatív világnézeti indítást is jelentett – a kultúra iránti nyitottságot, feltétlen tiszteletet, ugyanakkor a tanulásban, a munkában határozott *rendszeret*et, *szorgalmat* láthatott és sajátíthatott el a gimnazista Szekfű Gyula a fehérvári ciszterciek iskolájában.

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS AZ EÖTVÖS-KOLLÉGIUMBAN³⁹

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a történetírói gondolkodás alapmotívumait kiformáló szellemi-lelki érlelődési folyamat talán legfontosabb szakasza az egyetemi képzés néhány esztendeje. Kétségtelen az is, hogy mindez szorosan összefügg szaktudományunk tudományelméleti szintű specifikumaival: amíg az irodalom, a művészetek vagy akár a természettudományok terén a szakmai érlelődés már egy korábbi életkori fázisban is bekövetkezhet, a történelem látásmódjának kialakulásához szükséges szakmai előfeltételek – többek között egyszerűen az ehhez szükséges ismeretanyag – megszerzése a modern történettudomány korában az egyetemi tanulmányok idejére helyezi a történeti felfogás kialakításának és a történeti érlelődésnek a kezdetét. Nem szólva most azon „saját társadalmi tapasztalat”-ról, ami a történeti gondolkodásban mindig is nagy szerepet kap, s amelynek megszerzése életkorhoz, általános világszemléleti felnőtté váláshoz is kötődik. S ez, ha a modern kori történetírók felfogását befolyásoló tényezőket keressük, szintén historikusaink egyetemi esztendői – a kamaszkor utáni, 18–25 éves kor – felé irányítanak bennünket. Ha az előző fejezetben igyekeztünk néhány olyan szemléleti elemre, neveltetési körülményre felhívni a figyelmet, amelyek a középiskolában, a serdülőkorban a későbbiekre is kiható módon érték a fiatal Szekfű Gyulát, akkor meg kell ezt kísérelnünk az egyetemi tanulmányok idejére vonatkozóan is.

Mint ismeretes, a korabeli egyetemi oktatás – éppen szervezeti felépítéséből következően – tulajdonképpen a kiemelkedő tudósegénységek tanári működésének egymással szigorú összefüggésben korántsem álló láncolata volt. A képzésnek ezt a sajátosságát csak a budapesti egyetem híres kollégiuma, az Eötvös-kollégium törté meg, ahol a hallgatók az egyetemi tanulmányok idején rendszeres, az egye-

39 [E fejezet alapjául az Eötvös-kollégium történetét tárgyaló tudományos konferencián (1970. április 24.) elhangzott előadás szolgált. Megjelent: *Glatz Ferenc: Gondolatok az Eötvös-kollégiumi történetképzésről. Századok*, 1970/3:799–805. p.]

temi órákat kiegészítő szakmai és idegen nyelvű foglalkozásokon vettek részt. (E foglalkozásoknak volt köszönhető, hogy a kollégiumok mindenkori szemlélet- és emberformáló hatása az Eötvös-kollégiumban fokozottan érvényesült.)

A szakirodalom már jellemezte általánosságban az Eötvös-kollégium nevelő erejét.⁴⁰ De milyen volt a kollégium mint a szaktudományos képzés műhelye? Lehet-e arról beszélni, hogy tagjai valamiféle egységes történeti látásmódot, történet-szemléletet nyertek itt? Egyáltalán: milyen volt annak a kollégiumnak a szellemisége, amelyből az újkori magyar polgári történetírás „nagy nemzedék”-ének több tagja került ki; mi volt az a „plusz”, ami gazdagította – sőt: egyes időszakokban talán meg is határozta – e történetírói nemzedék képzettségét? Szekfűről szólva azért is fel kell tennünk a kérdést, mert minden későbbi utalás a levelezésében arra mutat, hogy a Székesfehérvárról a kollégium falai közé került fiatal, történelem-latin szakos hallgató felnőttként, a későbbi években is kötődik a kollégiumhoz mint intézményhez, igazgatójához, Bartoniek Gézához, s mindenekelőtt kollégiumi történelemtanárához, Mika Sándorhoz. A kollégiumi évek idején szerzett jó kollegiális, néha baráti kapcsolatok pedig évtizedekre összekötötték őt nemzedéke későbbi kiválóságaival. Nyugodtan mondhatjuk, hogy „kiválóságai”, mert a század utolsó éveiben itt nevelődött annak a korosztálynak a nagy része – Szekfű, Domanovszky Sándor, Eckhart Ferenc, a művészettörténész Gerevich Tibor –, amelyik a századforduló erőgyűjtése, viszonylagos visszaesése után majd ismét európai szintre emeli a hazai históriaírást. (A történészek mellett a magyar nyelv-tudomány és irodalomtörténet későbbi professzori garnitúrája is itt nevelődött.)

A modern tanártípus: Mika Sándor

A kollégiumban folyó történelemtanításról fennmaradt forrásokat, mindenekelőtt Mika Sándor néhány tanári jelentését tanulmányozva, első pillanatra úgy tűnik, hogy a képzés központjában a középkori magyar történelemre vonatkozó főbb forráscsoportok olvasása és elemzése állott: Árpád-kori törvények, krónikák, legendák filológiai boncolgatása, s ami a hallgatók készségeinek formálását illeti, a német kritikai-filológiai iskola vívmányainak elsajátítása. Ez azonban, ha a forráskezelésben biztonságot adott is, lényegében még nem haladta meg azt a szakmai képzési színvonalat, amit az egyetemi szemináriumokban a német iskolázottságú Marczali Henrikől vagy a pályájának delén álló, európai szintű Fejérpataky Lászlótól megkaphattak a legjobb növendékek.⁴¹ Miben állott az az Eötvös-

40 A kollégium általános jellemzésére vö. *Tóth Gábor: Régi és új kollégium. Tanulmányok a neveléstudomány köréből. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye. Bp., 1961.*

41 A Fejérpataky-szeminárium jellemzéséről vö. *Áldásy Antal: Fejérpataky László t. t. osztálytitkár emlékezete. Bp., 1924. 23 p.; Uő: Fejérpataky László tudományos hagyatéka. Levéltári Közlemények, 1924/1:135–141. p. Továbbá Fejérpataky órajegyzeteit: Országos Széchényi*

kollégiumbeli „többlet”, melyről éppen Szekfű emlékezik meg majd később is oly méltatón?

Mika Sándortól, megítélésem szerint, nem csak azt kapták a kollégisták, amiről szűkszavú tanári jelentései vallanak, sőt nem elsősorban a mesterségbeli – sokszor technikai – fogások elsajátítását: a forrásolvasás, a forráselemzés művészetét. *Szemléletet* adott a Mika-óra, a történelem átfogó megismerésének módját, a kollégium alapítójának szellemében fogant *európai látásmódot*. Ahhoz azonban, hogy világossá váljék, milyen szemléletre gondolunk, ki kell térnünk Mika Sándor történelemtanári egyéniségére. Annál is inkább, mert a mester hatása sokkal nagyobb volt a hazai polgári történetiszemlélet formálására, mint azt említeni szoktuk.⁴²

A fiatal erdélyi historikus egyetemes történelemmel foglalkozott, s amikor a magyar történettudomány nagy szervező egyénisége, Szilágyi Sándor kiválaszt néhány fiatalembert, hogy az európai szemináriumokba küldje őket, köztük van Mika Sándor is. Mint fennmaradt leveleiből kiderül, két évig jár Európa legnevesebb historikusaihoz. Fél évig hallgat többek között *Wattenbach*-nál paleográfiát, majd Párizsba utazik, s az európai történetész- és levéltárosképzés egyik fellegrárában, az *École des Chartes*-ban tanulmányozza a segédtudományokat s tanul középkori franciát. Ugyanakkor az *École pratique* történeti osztályán összehasonlító politikatörténetet és francia történelmet hallgat. Mint levelei tanúsítják, hallatlan munkabírással óriási könyv- és kéziratanyagot dolgoz fel egyetemes történeti tanulmányaihoz, s „mellékesen” – mivel ezzel nem foglalkozik – küldi haza Szi-

Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK). [Fejérvatakról részletesen e kötetben: „Hajnal István történetírása” c. tanulmányban.]

- 42 *Mika Sándor* (1859–1919) erdélyi értelmiségi tisztviselő családból származik. Apja külföldi egyetemeken végzett mérnök, nagybátyja ismert biológus, öccse jogász. A bölcsészeti elvégzése után (1879) Kolozsvárott magántanár, hamarosan kétéves ösztöndíjjal Párizsba kerül. Visszatérése után a brassói főreáliskola, majd a fővárosi VII. kerületi főgimnázium, 1895-től a gyakorló gimnázium történelemtanára. Innen kerül az Eötvös-kollégiumba tanárnak, ahol haláláig tevékenykedik. Elsősorban a középkori egyetemes történethez és Erdély történetéhez kapcsolódó témákkal foglalkozik. Jelentősebb munkái: Richelieu bíbornok-miniszter befolyása Franciaországra és Európára (1879); A pápaság felemelkedése a XI. században (1883); Ranke felfogása a középkor kezdetéről (1884); Az investitúra kérdése (1884); A francia forradalom a legújabb megvilágításban (1885). Erdélyre vonatkozó kutatásai köréből: Egy százsz történetíró a múlt századból: Hermann Mihály (1888); Egy év Brassó és Erdély történetéből, 1618 (1891); I. Rákóczi György összeköttetése Brassóval (1894). – Munkái a kor átlagos tehetségű, de széles olvasottságú historikusának művei. A magyar történettudomány története számára nem annyira kismonográfiái, cikkei jelentősek, sokkal inkább kiemelkedő tanári munkája. (Vö. erre vonatkozóan a gimnáziumok számára készített egyetemes történeti tankönyvét – 1902.) Eötvös-kollégiumi történelemtanári működése során válik a kollégium a hazai történetképzés egyik otthonává. – A családra vonatkozó feljegyzések: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (továbbiakban: MTAKK) Ms 785/120–122; tanári működésére: Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc Bartoniek Gézához intézett levelei, EKI. Továbbá MTAKK Ms 492. cs. – Történetírói tevékenységét áttekinti: *Domanovszky Sándor*: Mika Sándor (1859–1912). Századok, 1912/5:398–400. p.

lágynak a magyar történelemre vonatkozó francia források jegyzékét.⁴³ Mika látóköre itt bővül óriásit: remekül megtanul franciául, s a francia kultúra élete végéig érezteti hatását művein, tanári pályáján. Ezt a szellemet – túllépni a tradicionális német irodalom szellemi határain – hozza magával Párizsból, s ez teljesedik ki oktatói tevékenységében az Eötvös-kollégiumban. (A kollégium – oly gyakran emlegetett – szabadgondolkodó szelleme nem utolsósorban éppen a történelemoktatás keretében nyilvánul meg.⁴⁴) Azt, hogy milyen irodalomra, milyen európai szellemi nagyságokra irányul Mika és tanítványainak figyelme, leginkább talán azok a történelmi olvasókönyvek tanúsítják, amelyeket a gimnáziumok számára az Eötvös-kollégistákkal állíttatott össze. Tekintsünk most el attól, hogy a hazai történelemoktatás történetében milyen jelentőségűek e ma is haszonnal forgatható könyvecskék, s nézzük a bennük foglalt forrásszövegek összeállításának koncepcióját.

Szakszerűség, liberális történetiszemlélet

Az olvasókönyvek a magyar történelem legfontosabb forrásaiból közölnek szemelvényeket a honfoglalástól 1848-ig, illetve az egyetemes történeti kötet 1871-ig. Madzsar Imre (a kollégium diákja, majd történelemtanára), Szekfű Gyula, Holub József, Eckhart Ferenc, Szentpétery Imre, Szabó Dezső s maga Mika Sándor fordítja a forrásanyagot. A középkori résznél az tűnik fel, hogy számba veszik a magyar vonatkozású külföldi forrásanyagokat, s hogy e publikációk során a fiatal medievisták egy része sokban kipróbálhatta elsajátított filológusi készségét.

Sokkal többet árulnak el azonban a szemléletről az újkori kötetek. A központban a hagyományos német mellett elsősorban a francia történelem áll. Spinoza és John Locke polgári kormányzatról készült írása mellett ott találjuk Mika fordításában Voltaire „XIV. Lajos századát”-nak egy részletét, Montesquieu „Perzsa levelek”-jének és a „Törvények szellemé”-nek, továbbá Rousseau „Társadalmi szerződés”-ének szemelvényeit. A felvilágosodás századából beválogatják Nagy Frigyes Voltaire-hez intézett levelét, II. József türelmi rendeletét és Szabó Dezső fordításában az Amerikai Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozatát. Böven olvashatunk a francia forradalomról: a nemzetgyűlés megalakulásáról, itt találjuk az Emberi jogok deklarációjának szövegét s az elfogultsággal nem vádolható nagy német gondolkodó, Goethe mondását: a francia forradalommal Európa történelmének új szakasza kezdődött. A válogatásban helyet kap a német kancellár, Bismarck

43 Mika Sándor 1881–1882-ben Szilágyi Sándorhoz írott levelei. OSZKK Fond IX/426.

44 A kollégium szellemét e vonatkozásban igen jól jellemzi annak igazgatója, Szabó Miklós. Kiemeli az alapító Eötvös Loránd célkitűzéseit, az első szakvezető tanárok (Péterfy Jenő, Riedl Frigyes) tevékenységét, s részletesen szól a kollégiumnak az École Normale Supérieure-rel való hasonlóságáról. *Szabó Miklós*: Előadás az Eötvös Kollégiumról. É. n. [1940 vagy 1941] 3–5. p. MTAKK Ms. 5207/78. – Ugyanezt jól érzékelteti: Korunk Szava, 1938. nov. 15. 728. p.

beszéde, a német birodalom alkotmánya, végül egy leírás a francia kommun bukásáról (mely, tegyük hozzá: nem a kortársi hiperkritikus, esetenként uszító hangnemet üti meg). A kötet anyaga világosan mutatja, mennyire egyetemes szemléletű s a liberális szabadgondolkodó szellemről tanúskodó műveket, szövegeket adott Mika tanítványai kezébe.⁴⁵

De nézzük a *magyar történeti kötet újkori anyagát!* Az újkorból négy témát ragadnak ki Mikáék: közreadják a szabad vallásgyakorlatról, a magyar nyelv használatáról, a hadügyről és a jobbágyságról kiadott legfontosabb rendeletek és törvények szövegét. Azokban az években történik mindez, az 1900-as évek elején, amikor a magyar értelmiséget s nem utolsósorban az egyetemi ifjúságot a vallási háborúskodások talán legerősebb hulláma – például az állami iskolákban a kereszt kifüggesztéséről – önti el. Olyan évek ezek, amikor a kiegyezést követő békés évtizedek után a felszínre tör, a nyilvánosság előtt is megjelenik a katolikus, a protestáns és a zsidó vallásúak felekezeti ellenségeskedése. A kollégiumban érvényesülő, ezeken túllépő szabadgondolkodó szellembe illenek az 1681. évi XXV. tc.-nek az 1608. évi I. tc.-re utaló szavai a vallásgyakorlás teljes szabadságáról s a Habsburg katolicizmus uralmát feladó 1790. évi XXVI. tc.-nek a szabad vallásgyakorlatot kinyilvánító sorai.

A hadügyről – ami a dualizmus kori Magyarország egyik állandó függetlenségi követelése – az önálló hadsereg megalapozottságát sugalló szöveget közöl: a magyarok újoncmegajánlásának alkotmányos jogát. És olvashatunk a nemzeti fejlődés témakörében a magyar nyelvről, az anyanyelvhasználat bevezetéséről keletkezett törvényekről. S ami szintén mutat valamit: a kötet a jobbágykérdésnél a jobbágyterhek megszüntetésének történetét kíséri nyomon, közreadva a vonatkozó jogszabályokat az 1836. évi VIII. tc.-től az 1848-as – a közteherviselésről, az úrbér és az úrbéri törvényhatóság, valamint a papi tized megszüntetéséről szóló – rendeletekig.⁴⁶

Mindez már elárul valamit az Eötvös-kollégium historikusnak készülő nemzedéke történelmi műveltségének szelleméről. Voltaire, Rousseau, Montesquieu, az Emberi jogok deklarációja mellett a történelmi szakirodalomból Taine, Renan, Michelet ismerete és a német történeti (tehát nem csak filológiai) irodalom nagyjainak: Niebuhr, Ranke műveinek olvasása – mint a Szekfi-levelekből kitérünk – volt az a nóvum, amit az Eötvös-kollégium és a Mika-szeminárium a hallgatóknak jelentett.⁴⁷ S még egy igen lényegeset, mely e nemzedék történetírói pályafutásán végig nyomot hagy: a széles történeti látókört és a századforduló európai történeti iskoláiban ritkán elsajátítható „francia világosságot” és „áttekintő képességet”. (Ne felejtjük el, ez a történelemszemlélet hirdeti meg s írja majd – a két világháború között – a nagy összefoglaló műveket s fogalmaz programot a korábbi rész-kutatások meghaladására.)

Az Eötvös-kollégium, Mika szeminárium – ahová belátogatott a nem kollégista Domanovszky Sándor is – tehát elmélyítette a kollégisták ismereteit a filológia stúdiumaiban, de mindenekelőtt szemléletüket, történelemfelfogásukat határozta meg. Az egész európai történetírás átlátása, az egyetemes érdeklődési kör kialakítása elvitathatatlan érdeme a kollégiumi szemináriumnak. Az itt nevelődött fiatal történészek szellemisége, műveltséganyaga az alapjában sok feudális, nemesi szemléletű, provinciális vonást hordozó magyar történetírással több ponton szemben áll. Szemben áll *szakmai alapképzettségben*, melyet a szintén Franciaországban és az osztrák iskolában felnőtt Fejérpatakytól és részben Marczalitól tanult az egyetemen, valamint a hazai historiográfiában még méltó helyet nem kapott Tagányi Károlytól a levéltárban. És szemben áll az *európai látókör, európai műveltség* alapján, melyet az Eötvös-kollégiumban szerez.

Itt van az Eötvös-kollégiumi történészképzés igazi jelentősége és hatása. Abban a vonatkozásban adott sokat hazai történetírásunk fejlődésének, amely vonatkozásban még sok *pozitívumot* fedezhetünk fel *polgári tudományosságunkban*. Mert ne felejtjük el: a fiatal Szekfi kedvenc olvasmánya a haladó polgári író, Anatole France, s a fiatal historikus – mint majd látni fogjuk – a magyar irodalom máig egyik legjobb Anatole France-tanulmányát írja.⁴⁸ Az Eötvös-kollégiumi polgári szellemben üt rést a fiatal Szekfi a köznemesi ideológia történeti bástyáin, Werbőczy tanain társadalomtörténeti dolgozatában (a később még tárgyalandó „Servienek...”-ben), s készíti el – természetesen ellenkező oldalról sem minden elfogultság nélküli – kritikáját e történetfelfogásnak „A száműzött Rákóczi”-ban.⁴⁹ Ha felütjük a sokat meghurcolt könyv első lapjait, ott éppen a mester, Mika emlékének szóló ajánlást találhatunk: „In memóriam magistri optimi Alexandri Mika.” S az sem volt véletlen, hogy a köznemesi ideológia másik alaposzlopát, a Szent Korona-tant is egy másik, az Eötvös-kollégiumban, Mika szemináriumában nevelődött historikus, Eckhart Ferenc veszi bonckés alá s szaggatja majd ízekre.⁵⁰

Az elmondottakból kitűnik: az Eötvös-kollégiumi történészképzést a magyar történettudomány egyik *legpozitívabb irányú polgári iskolájának* tekintjük, ahol a századelőn a diákok nemcsak mesterségbeli képzettséget, hanem modern polgári szemléletet is elsajátítottak. S mindezt nemcsak a kritikai-filológiai iskola hagyományos stúdiumanyagán, a középkori történelem forrásain, hanem az újkori nemzeti és egyetemes történelem fejlődésén keresztül.

48 Szekfi Gyula: Anatole France. Budapesti Szemle, 1910., 143. köt., 405. sz. 359–387. p.

49 Szekfi Gyula: A száműzött Rákóczi. Bp., 1913. Az Eötvös-kollégium szellemi hatására Szekfi Rákóczi-könyvében jellemző a szerzőhöz igen közel álló Riedl Frigyes feljegyzése. A neves irodalmár, filológus ceruzajegyzeteiben arról ír, hogy a nagy vihart kiváltott munkában „Mika Sándor szelleme + tudom.” érezteti hatását, majd egy papírszeletkére feljegyzi: „Kurucz balladák (Szekfi kis Mika)”. MTA KK Ms. 491.

50 Eckhart Ferenc: A szent korona eszme története. Bp., 1941. Vö. erről Kardos József: Az Eckhart-vita és a szentkoronatan. Századok, 1969/5–6:1104–1117. p.; Glatz Ferenc: Eckhart Ferenc. (Előadás az ELTE Jogtudományi Karán, 1970.) (Kézirat.)

45 Történelmi olvasókönyv. V. rész. Bp., 1909.

46 Történelmi olvasókönyv. VI. rész. Bp., 1910.

47 Szekfi Gyula–Bartóniek Géza, Bécs, 1912. jan. 17. EKI.

Európai színvonalon

Ha mármost – csak a tematikánk adta keretek közé szorítva is – összehasonlítani kívánnánk a hazai történészképzést, az École des Chartes-et vagy a korábbi Wattenbach-szemináriumot, vagy akár az Európa legjobb történészképző intézményének tartott – és sokban a francia diplomatikához kötődő – Sickel-intézetet (Institut für Österreichische Geschichtsforschung), azt látjuk, hogy az 1900-as évek magyarországi történészképzése semmivel sem marad el mögöttük.⁵¹ Nincs mód, hogy részletezzük az európai történészképzésnek lassan csak a kiadástechnikai kérdések felé fordulását, a segédtudományok nemegyszer rosszul értelmezett, öncélú felfogását. Tanrendjeik is arról tanúskodnak, hogy a 19. század történettudományosságának nagy újdonsága: a jövőendő historiákutatók szakszerű képzése, felkészítése adott szinten megrekedt.⁵² Ami ezen iskolákban a paleográfia, a pecséttan, a kronológia és más segédtudományok terén eltanulható volt, azt magába szívtva a hazai történésznevelésben később jelentős helyet kapó Fejérpataky, Marczali, Károlyi Árpád, Mika Sándor. Szekfű, Eckhart, Szentpétery és a többiek pedig tanáraiktól tökéletesen elsajátították e téren a legapróbb fogásokat is. S ezt a mesterségbeli felkészültséget nemcsak finomították az Eötvös-kollégiumban, hanem össze is kapcsolták az európai látókörrrel. S majd a Bécsben a Haus-, Hof- und Staatsarchivban Károlyi Árpád irányítása alatt dolgozó magyar levéltáros-történészek többsége: Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc és a később kikerülő fiatalok (Paulinyi Oszkár, Pleidell Ambrus, Varga Endre és a többiek) a kollégiumban szívták magukba az európai látásmódot.⁵³

Hosszan sorolhatnánk még a tényeket s említhetnénk összefüggéseket, amelyek bizonyítják az Eötvös-kollégiumi történészképzés európeert nevelő voltát. Utalhatnánk arra, hogy nem véletlen a mind szorosabb kapcsolat az Eötvös-kollégiumbeli történészképzés és a magyar történetírás mindinkább – épp a kollégistákkal – izmosodó bécsi ága között.⁵⁴ S utalhatnánk arra: nem véletlenül állnak az 1920-as években a leginkább európai műveltséget kívánó *külföldi történeti intéze-*

51 Brandt, Karl: Zur Geschichte der historischen Hilfswissenschaften, I. École des Chartes zu Paris, 1942.; Lhotsky, Alphons: Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1854–1954. Graz–Köln, 1954. Továbbá az Institut-beli képzésről beszámoló: Károlyi Árpád, Fejérpataky László – a bécsi Institut magyar hallgatóinak – levelei Szilágyi Sándorhoz. OSZKK Levelestár. [E kötetben részletesen: „Szekfű Gyula Bécsben...” c. fejezetben.]

52 Brandt, Karl: Geschichte der Geschichtswissenschaft. Bonn, 1952.

53 Országos Levéltár (továbbiakban: OL) BMTI III. Károlyi Árpád negyedévi jelentései az intézeti munkatársak tevékenységéről.

54 Thallóczy Lajos 1904–1912 között Bartoniek Gézához írott levelei. OSZKK Fond XI/66. – Ezt a kapcsolatot tovább erősítette az a tény, hogy a kollégium híres igazgatója, Bartoniek Géza nagy energiával igyekezett fenntartani a volt kollégistákkal a kapcsolatot. „Bégé Úr” – ahogy diákjai nevezték kedves igazgatójukat – minden volt diákja iránt érdeklődött, s e kapcsolatot a fennmaradt levelezésből rekonstruálható. Vö. Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc Bartoniek Gézához írott levelei (EKI), továbbá MTAKK Ms. 492. cs.

tek élén egykori Eötvös-kollégisták: a Bécsi Magyar Történeti Intézetet sokáig gyakorlatilag Eckhart Ferenc irányítja, a berlini Magyar Intézetet Gragger Róbert hívja életre s vezeti haláláig (s később a szintén Eötvös-kollégista Gombocz Zoltán veszi át az igazgatást), s áll a Római Intézet élén Gerevich Tibor.⁵⁵

MAR CZALI HENRIK SZEMINÁRIUMÁBAN

Olyan, történetírói felfogásának forrásait, vagy akár szakmai személyi viszonyait tudatosan rendszerező és alakító történetíró esetében, mint Szekfű Gyula, igen nagy körültekintéssel kell a nézetek, történetírói fogások eredetét, kötődését megállapítani. Legbeszédesebb példa erre Marczali Henrikhez, illetve történetírásához való kapcsolódása.⁵⁶ Ismeretes, hogy Szekfű 1943-ban, Marczali sírköavatásán mondott beszédében magát egyértelműen Marczali-tanítványnak vallotta, és igen szép előadásában – szekfűi módon: valós elemek kiragadásával – „nemzedékének” történésszé formálását egyenes vonallal kötötte a Marczali-szemináriumhoz.⁵⁷ Nemcsak nemzedékének „kifinomult kritikai módszerét”, hanem a (szekfűi értelemben vett) „szellemtörténetet” is Marczalira vezeti vissza. Az emelkedett hangú méltatást olvasva azonban azonnal felidéződnek ezzel szemben azok a sorok, amelyekben az 1910-es évek fiatal bécsi historikusa – a többi volt Marczali-szeminaristához, Eckhart Ferenchez, Hóman Bálinthoz hasonlóan, akik tanárunk amolyan slampos zsenialitásából éppen a tőle is hallott kritikai-filológiai igények miatt ábrándultak ki – mereven elhatárolta magát egykori professzorától.⁵⁸ (Tegyük hozzá: Marczali is egykori diákjaitól.) Ahogy az 1910-es évek elfordulását Szekfű esetében magyarázhatjuk azzal, hogy a bécsi magányában közvetlen, emberi kapcsolatokra vágyó fiatal levéltáros számára Marczali gyakran ellenszenves emberi tulajdonságai, állandó nyugtalan kapkodása és csapongása igen antipatikus lehetett, s hogy ekkor már Marczali – egyébként túlhangsúlyozott, de valóban felismerhető – felületessége, politikai „vitézkedései” Szekfű környezetében milyen visszahatást váltottak ki, ugyanúgy érezhetjük az 1943. évi beszédben a szintén túlajtott „mesterkeresést”, ami ekkor már a polgári demokrácia útján járó Szekfű demonstrációja volt a Horthy-rezsimben feltűnően mellőzött és – 1943-ban, a zsidótörvények után vagyunk! – zsidó származású Marczali mellett.

55 A külföldi magyar intézetek működése és a magyar műveltség célját szolgáló külföldi ösztöndíjak az 1925/26. évben. Bp., 1927.

56 Marczali Henrik történetírói munkásságát átfogóan tárgyalja Lederer Emma: Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban. Századok, 1962/3–4:440–470. p.

57 Az Izs. Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve, 1943. (Szerk. Szemere Samu.) Bp., 1943. 387 p. Szekfű beszéde: 125–132. p. Klny.

58 Szekfű Gyula 1911–1916 között több levelében ír vallomásszerűen volt professzoráról Angyal Dávidnak. Szekfű Gyula–Angyal Dávid, MTAKK.

Európai mérce

„Eötvös-kollégista a Marczali-szemináriumba jár” – a Szekfűt követő korosztálynak ez a mondása valószínűleg a századelő diákeveihez nyúlik vissza, amikor – mint azt a ránk maradt történészórárendek is bizonyítják – Marczali szemináriumába járni még jelentős rangnak számított.⁵⁹ (Az egyetemi diákközfelfogás mindig is „tudta”: a legjobbaknak melyik szemináriumot „illik” látogatniuk.) Szekfű órarendje is arról tanúskodik, hogy a csütörtök délutáni Marczali-előadásokon kívül felvett még 2 óra szemináriumi gyakorlatot is,⁶⁰ ahol Marczali a vármegyei történetét tárgyalhatta, illetve krónikaproblémákkal foglalkozott. Nehéz természetesen megállapítani (és utólagosan rekonstruálni), vajon a 20 év körüli diák mit sajátít el a már kialakult felfogású professzortól, mit „épít be” műveltséganyagába, későbbi életművébe. S különösen nehéz ezt megállapítani olyan, a kapott szellemi hatásokat már korán egyénítő diák, mint Szekfű és az olyan sokarcú mester, mint Marczali esetében. Hiszen azt is mondhatnánk – ha filológiaiilag nem bizonyíthatjuk is – Marczali korabeli írásai, előadásai alapján, hogy Szekfű e szemináriumban hallott a legtöbbet okadatoltan arról, hogy a „magyar állam” a magyarság legsajátosabb alkotása (mely majd „A magyar állam élettrajza”-nak alap gondolata); vagy itt hallotta először a magyar alkotmány történetének olyan interpretációját, amelynek aktuális csattanója Werbőczy továbbélő felfogásának éles bírálata (gondoljunk ismét a „Serviensek és familiárisok”-ra).⁶¹ Vagy utalhatunk arra a Marczalit igen jellemző magatartásra – ami a közéleti vitákba sodródó Szekfűre is annyira jellemző lesz az 1910-es években –, hogy a „tudomány tisztelét” éppúgy félti Giesswein Sándortól, mint a „szociológusoktól”, s hogy állítólag Szabó Ervinnek még azt is mondta: „Önök olyanok, mint a jezsuiták, csak olyanokat vesznek be, mi nyíukre való.”⁶² De – anélkül, hogy a hasonló hangzású Szekfű-nyilatkozatok közvetlen őst keressük – idézhetnénk a már öreg Marczali visszaemlékezéséből (és szintén a maga kora lenyomataként értékelendő) azon sorokat is, amelyekkel saját századeleji felfogását ecseteli: „Az igaz történetírónak konzervatívnak kell lennie, mert ő tudja legjobban, minő nehéz az építés és milyen könnyű a rombolás. De haladónak is kell lennie, mert a történelem lényege a változás, és arra kell törekednie, minthogy az el nem kerülhető, hogy jobb állapotok következzenek be, ne pedig rosszabbak.”⁶³ Nehéz lenne pontosan rekonstruálni, hogy a köznemesi történet-

59 Paulinyi Oszkár, Barta István közlése.

60 Szekfű Gyula órarendje: EKI 109. dosszié.

61 Csak utalni szeretnénk arra, hogy természetesen Marczali is a kortól, helyzettől függően igen gyorsan változtatta e kérdésekről alkotott felfogását. Ilyen szempontból nem érdektelen a Szilágyi Sándor szerkesztette millenniumi magyar történetből (A magyar nemzet története. Bp., 1895–1898.) kibontakozó szemlélet, valamint annak a Werbőczy-értékelésnek összevetése, amelyet Marczali Henrik adott Szekfű egyetemi habilitációs jelentésében, erősen bírálva Szekfű Werbőczy-kritikáját (OSZKK Fol. Hung. 1940.).

62 Nyugat, 1929. (II.) 480. p. Marczali Henrik visszaemlékezései.

63 Uo. 482. p.

szemléletet oly előszeretettel ostromozó Marczaliból mi folytatódik Szekfű jól ismert és ekkor formálódó felfogásában, vagy hogy Marczali szinte mindig és mindenben kritikai elemet vegyítő előadásmódjából mennyi öröklődött magának sem bevallottan, vagy magában sohasem felmérten, a fiatal Szekfűben és kortársaiban.

Néhány elem azonban bizonyosan vezethető vissza Szekfű történetírásában Marczalira. Mindenekelőtt több mesterségbeli, még a későbbi történeti munkáknál is érvényesülő „történetírói fogás” eltanulása. Noha mindig nehéz megállapítani, az író az egyetemi padokban vagy pedig az újraolvasáskor fedezi fel igazán mesterét, tény, hogy Szekfűnél többször kitapintható a konstrukcióalkotásban Marczali hatása. Ilyen – a német történeti irodalomból is származtatható – a szinte már „kézikönyvszerű” *fogalomtiszta* való törekvés.⁶⁴

A másik, már hangsúlyozott kapcsolódás Szekfű és Marczali történetírása között a *kritikai-filológiai módszer* elsajátítása és a német történeti iskolák megismerése. Természetesen e vonatkozásban is nehéz megválaszolni: miként keverednek az Eötvös-kollégium történelemtanárától, Mikától megismert egyetemes történeti, nemzetközi összefüggéseket, a „nagy nemzeti kérdéseket” szenvedélyesen feszegető Ranke és a Marczali-szemináriumban a modern történeti forráskritika kidolgozójaként emlegetett Ranke hatása Szekfűben, s miként emelik a történeti irodalom nagy 19. századi mesterét – a ma már gyakran csak „egy konzervatív professzor”-ként méltatott Rankét – „a” történetírói piedesztálra.⁶⁵ A történeti irodalom eddigi megállapításaihoz mindenesetre annyit hozzá kell tennünk, hogy ezt a filológiai-forráskritikai iskolázottságot a századelő történészhallgatói nemcsak Marczalitól sajátíthatták el, hanem az oklevélkritika hazai nagymesterétől, Fejérfarkas Lászlótól, a bécsi Sickel-iskola egykori növendékétől, vagy az ugyancsak a német történetírás kritikai-filológiai iskolájában nevelkedett Láczy Gyulától is (akinek óráit Szekfű szintén látogatta).⁶⁶

64 Ennek talán egyik legjobb példája az, hogy Szekfű az „Íratok a magyar államnyelv történetéhez” (ami már nem Marczali szellemi közelségében született) Bevezetőjében ugyanúgy szócikkkelemzéssel indít, hogy ezután annál frappánsabban domboríthassa ki saját – eltérő – felfogását a „nemzetről”, „nemzetiségről”, mint Marczali egyik, század eleji történelem-felfogására legjellemzőbb előadás-sorozata: A nemzetiség történetbölcséleti szempontból. (Bp., 1906. 10. p.)

65 Ranke erős hatása Marczalira: *Lederer Emma*: Marczali Henrik helye..., i. m. – Marczali kéziratban fennmaradt előadásaihoz készített feljegyzéseiben is több, Rankétól származó alap gondolatot fedezhetünk fel. A híres Ranke-tételnek, a külpolitika primátusának átvételéről pl. saját maga mondotta: „Mindig azt állítottam – ezért sokan megtámadtak, de megmaradok mellette –, hogy a mi belső politikánkat a külső intézi.” OSZKK Fol. Hung. 1896. 115.

66 Szekfű Gyula órarendje: EKI 109. dosszié.

Újkor és a jelenhez vezető út kutatása

Sokkal fontosabbnak látszik azonban számunkra Marczali történetírásának két, eddig nem eléggé hangsúlyozott vonása: az egyik az *újkori történelem beható vizsgálata*, a másik – ezzel szerves összefüggésben álló – a történetírásnak a *kor politikájához való nyílt, az uralkodó politikai áramlatok iránt fogékony kapcsolódása*.

Közismertek azok a könyvcímek, amelyek Marczali Henriknek az újkori történelemre vonatkozó munkásságát jelzik. A joggal főművének tartott „Magyarország története II. József korában” című háromkötetes munkája⁶⁷ – ami majd’ egy évtizeden át készült – mutatja, hogy – noha Marczalinak ez idő közben más területekről is jelennek meg nagy számmal publikációi – a 18. század története, különösen pedig a 19. század fejlődését alapvetően meghatározó 18. századvég kérdései állandóan foglalkoztatták őt.⁶⁸ Marczali hatása Szekfű későbbi történetírói működésén lépten-nyomon kimutatható. Nemcsak az újkor iránti érdeklődésben, nemcsak abban az igényben, hogy az újkorkutatásban alkalmazza a középkorkutatásban évszázada kialakult módszertani eljárásokat, hanem a tények csoportosításában, a művek szerkezetének építésében is. Ha csak a II. József korának első fejezeteit nézzük, szembetűnik a mind Marczali, mind az érett Szekfű történetírásának jellemzője: a „fő vonalak” kiemelésére való törekvés. A nagy „általános” megállapítások ugyancsak jellemzőek mind Szekfű, mind Marczali műveire. (Mint például a 18. század egésze elűtő jellegének kiemelése a magyar történelem korábbi századaival szemben, vagy a döntő „határesemények” határozott mozdulattal történő kijelölése stb.) Ahogy mindkettőjükre jellemző a történetíró korának politikai és a száz évvel korábbi események párhuzamba állítása, az arra való törekvés, hogy a *történelem előadásával a jelen magyarázatát is adják*. Hasonló mindkettőjüknél a szerkesztés is: először világos problémaexponálás, azután a témára vonatkozó addigi történeti irodalom megállapításainak számbavétele, és végül a saját nézetek mérése azokhoz.⁶⁹ (E szerkesztést hajlunk Ranke-olvasmányaira visszavezetni. Szekfű esetében tetten érhetjük e szerkezetépítést számtalan esetben, akár a „Servienssek és familiárisok”, akár „A száműzött Rákóczi” nagy ívű

67 Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. Bp., 1881–1888.

68 A három kötethez szervesen kapcsolódó Marczali mű. Az 1790/1-dik országgyűlés két kötete majd 1907-ben jelenik meg. – Egyetemi előadásainak saját kezű vagy hallgatóitól származó lejegyzett részei bizonyítják, hogy Marczali igen részletesen adta elő a legújabb kori történetet. Külön félévben beszélt pl. az abszolutizmus és a kiegyezés koráról (OSZKK Quart. Hung. 2777.), másik előadás-sorozatában pedig (feltehetően 1916–1917-ből származó feljegyzései szerint) igen részletesen szolt az 1867 utáni politikáról, sőt a „jelen” világháború kitörésének nemzetközi előkészítéséről is. OSZKK Fol. Hung. 1896. Marczali Henrik történeti tárgyi iratai és feljegyzései.

69 Ugyanerről tanúskodnak Marczali egyetemi előadásairól a különböző évekből fennmaradt jegyzetei. Különösen jellemzőnek tarthatjuk egyik hallgatójának folyamatos jegyzeteit az 1915/16-os tanév második szemeszteréről. OSZKK Quart. Hung. 2777.

áttekintéseiben, vagy akár az olyan kisebb tanulmányokban is, mint „Az osztrák központi kormánysszervek irodalma”. Ezek vezetnek a rá jellemző határozott historiográfiai állásfoglalásokra.)

De itt kell emlitenünk Marczali történetírásának azon sajátosságát is, hogy az újkori magyar historiában a nemzeti történelemnek a történetíró jelenéig meghatározó tényezőit állítja középpontba, s hogy a *nemzeti történelemről folyó jelenbeli viták kulcskérdéseire* keres választ. Ilyen természetesen a századfordulót, azaz saját korát is állandóan feszültségben tartó Ausztria és Magyarország, vagy az uralkodó és a magyarság viszonyának taglalása, amely aktuális feszültségek előtörténete lesz a „fő szempont” a 18. század történelmének feldolgozásakor. Leginkább akkor érződik ez, amikor mindketten a saját koruk aulikus („udvarhű”) nacionalizmusának megfelelően oldják fel a „két főáramlás” – ahogy Marczali a birodalmi centralizáció és a nemzeti függetlenségi harcok sorozatát nevezi – ellentéteit. Marczali például azon magyar aulikus politikusokat tartja irányadóknak, akik 1681-ben és 1687-ben az országgyűlésen visszatartják az udvart az abszolút királyi hatalom bevezetésétől, mentik, „ami menthető a régi alkotmányból”, akik visszatartják Lipótot attól, hogy Magyarországot csak gyarmatként kezelje; akik a béke létrehívói s akiknek „a rendi szabadság és a királyi hatalom szélsőségei közt [...] állandót és tovább fejlődésre képeset” kellett alkotniuk.⁷⁰

A *jelenhez vezető út, a jelen kérdéseit is magyarázó okok feltárása* – ez Marczali újkortörténeti tanulmányának célja. És az újkori történelemnek ilyen igénnyel való művelése már Marczalit – ahogy később Szekfűt is – a *történeti-politikai publicisztika* felé sodorják. A nagy munkák áttételes, finomabb historizálása mellett egyfajta „bátorsággal” vállalkozik publicisztikai cikkek írására is. Hosszan sorolhatnánk ezeket.⁷¹ Mint jellemzőre, itt példaként csak a „Történet-hamisítás?” című cikkére szeretnénk utalni. Ebben egyrészt nyíltan közösséget vállal a nemzeti koalíciós kormány (1906–1910) vezető konzervatív egyéniségeivel, így Apponyi Alberttel – aki élete végéig igen jó viszonyt tartott Marczalival⁷² – és Andrássy Gyulával. Másrészt viszont a történeti érvek szinte ömlesztett tállásával igyekszik bizonyítani a *magyarság európai hivatásának* történeti alapját, mondván: a történelem folyamán mi, magyarok Nyugat-Európa, a nyugati civilizáció védőbástyája voltunk a Kélet rohamaival szemben. Érvelésében „nagyvonalú” könnyedséggel tér ki a szomszéd államok többségi nemzeteinek (románoknak, szerbeknek) befolyására a magyarországi nemzetiségekre, azok éledő nemzettudatára, illetve azok történeti elemeire is. Ők – mondja Marczali – vagy hűtlenek lettek a magyar állam Nyugatot védő szerepéhez – amit szerinte mutat, hogy a szerbeknek törökhöz pártolása döntötte el a nikápolyi csatát (1396), Hunyadi rigó-

70 Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában, i. m. 10. p.

71 Még Kossuth Ferenc (1841–1914) nekrológját is Marczali írja a munkapárti kormány idején a Budapesti Szemlében (1914. 158. köt. 450. sz. 452–454. p.), szinte a koalícióhoz kötődő kapcsolatai vállalásaként.

72 Vö. erre Marczali Henrik leveleit Apponyi Alberthez. MTAKK.

mezei veresége (1448) pedig a románok „elpártolása” miatt következett be –, vagy ha e nemzetek betöltötték is e világtörténelmi hivatást, a „történelmi munkát” sohasem mint született románok (Hunyadi), horvátok (Jurisics, Zrínyi, Martinuzzi) stb., hanem mint „magyarok” végezték. S a történetpolitikai fejtegetés aktuálpolitikai vonatkozását is világosan fogalmazza meg: „a magyar birodalomban élő népek egyesítését akartam mindig csekély erőmmel szolgálni” – írja.⁷³ Szintén *nemzetpolitikai aktualitással* telítettek azok a mondatok, amelyekben Ausztria és Magyarország több évszázados viszonyának főbb vonásait írja le. Hangsúlyozza: a történelemben az összeütközések esetében mindig *Bécs volt a hibás, mert elnyomó politikájával felkelésre készítette a magyarságot*. Politikailag célzatos az az összevetés is, amelyben a függetlenségi harcokat hasonlítja a nagy török háborúhoz: míg az előbbieket „mindig reákényszerítették” Magyarországra, addig a török háborúkban az ország „történelmi hivatásának legsajátosabb ösztönét követte”. Marczali a történelemből bevallottan „a jövőre nézve” kíván fontos tanulságot levonni, s ezért bizonyítani, hogy a magyarság akkor maradhat „paizsa és őrzője” az európai műveltségnek, ha „önálló marad” s „ha létének veszélye nélkül szabadon követheti természetes ösztönét”.⁷⁴

A tanítványok munkásságában a tanár legellentétesebb és egészen különböző tulajdonságai hagynak nyomot. Az, hogy a tanártól hallott előadásokból, a meghatározó élményt jelentő szemináriumi gyakorlatokból vagy az olvasmányokból rögződött benyomások közül mikor, melyek törnek erősebben a felszínre, az függ a tanítványok *egyéni hajlamaitól*, azok addigi élményeitől, pillanatnyi fogadókészségüktől, a tanár és diák egyéniségének *szimpátiaviszonyától*. Így volt ez a magukat a professzorukhoz hasonlóan tudóssá kinövő Marczali-tanítványok – köztük Szekfű Gyula – esetében is. Marczali szeminaristái a történetírói gyakorlatban a legkülönbözőbb irányokat követték: kik erősebben a gazdaság- és társadalomtörténet, mások a politikatörténet művelése felé fordultak. Az, hogy Szekfű történetírói munkásságában Marczali fent említett történetírói magatartásából, témához közelítésében, tanulmányainak építkezésében fedezhetünk fel gyakrabban és többet, nem pedig a Marczali munkáiban fontos helyet kapó gazdaság- és társadalomtörténelmi elemzésekből, az a volt tanítvány pillanatnyi érzékenységevel, illetve későbbi életútjával magyarázható.

TAGÁNYI KÁROLY

„Tagányi Károly országos levéltárnok úrnak tanítványi tisztelettel és hálával” – így dedikálja Szekfű Gyula „Serviensek és familiárisok” című munkáját az Ország-

73 Marczali Henrik: Történelemhamisítás? Budapesti Szemle, 1906. 128. köt. 360. sz. 477., 481. p.

74 Uo. 486. p. – Figyelemre méltó, hogy Marczali egyetemi előadásaiban is elhangzottak hasonló „történetpolitikai” tételek. Vö. erre idézett feljegyzéseit: OSZKK Fol. Hung. 1896.

gos Levéltár halk szavú és mellőzött tisztviselőjének.⁷⁵ Szekfű kéziratos hagyatéka tanúskodik arról, hogy a fiatal történész személyes kötődéseit – akár barátairól, akár kollégáiról, mestereiről volt szó – igen komolyan vette; a fentebbi sorok már ezért is forrásértékűek. S még inkább azok, ha figyelembe vesszük, hogy a később a magyar történetírás első vonalába emelkedő Szekfű az előző nemzedék egyetlen tagjáról nem ejtett sohasem – a reá egyébként jellemző – kritikai megjegyzést sem leveleiben, sem nyomtatásban: Tagányi Károlyról.⁷⁶ S ha csak Szekfű irodalmi és kéziratos hagyatékát tekintjük át a mai kutató, könnyen gondolhat arra, hogy talán bizonyos – Szekfűre nem mindig jellemző – *ragaszkodásról*, de személyes elfogultságról annál inkább van szó ez esetben. (A századelőn történésszé serdült korosztály kéziratos hagyatékai viszont arról árulkodnak, hogy a fiatal, levéltárosnak, tanárnak készülő történész-növendékek körében Tagányi maradéktalan *tisztelete* szinte általános volt, az Országos Levéltár tisztviselője hallatlan tekintélynek örvendett előttük.)

75 A könyv dedikált példánya Tagányi Károly hagyatékában: OSZKK Oct. Hung. 821.

76 Tagányi Károly (1858–1924), történész, levéltáros, etnográfus; akadémikus. A német eredetű, nyitrai levéltáros család sarja a budapesti tudományegyetemen bölcsészdoktori és középiskolai tanári oklevelet szerez (1879). Az Országos Levéltár tisztviselője (1879–1919); szerepe van a levéltár értékes pecsétgyűjteményének kialakításában. A napi levéltárosi munka során az ún. történelmi segédtudományok (heraldika, genealógia), a levéltártudomány és a helytörténet (Szolnok-Doboka megye, Nyitra megye) területein is jártasságot szerez, több levéltári segédletet is összeállít. A *Turul* folyóiratban teszi közzé az 1690–1691 előtről származó hercegi, grófi, bárói, honossági és nemesi okleveleket, s 6 füzetben összeállítja Magyarország hatósági címertárát (1880). Áttekintő leltárt készít a Régi Országos Levéltárról és a két (magyar és erdélyi) kancelláriai levéltárról, mely egyben – a korban egyedülálló módon – hivataltörténelmi összefoglalókat is tartalmazott. Módszeresen áttekintő a hazai forrásörző helyek anyagait, így annak amolyan „mindent ismerőjévé” vált. 1885-ben fiatal pályatársaival (Marczali Henrik, Károlyi Árpád, Fejérfpataky László) az országos történész-kongresszuson nagyszabású programmal lépnek elő. A *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* alapító szerkesztőjeként (1894–1901) főbb munkatársaival (Acsády Ignác, Takáts Sándor, Kováts Ferenc) a hazai gazdaság- és társadalomtörténet-írás egyik megalapozója a Thaly és követői nemzeti romantikus politikatörténetével szemben. (E folyóirat első számában jelenik meg az utókor által legtöbbet idézett munkája a magyarországi földközösség történetéről.) A „Magyar erdészeti oklevéltár” 3 kötetében (1896) az erdőgazdaság fejlődésére vonatkozó okleveleket-iratokat gyűjti össze a honfoglalás korától. A szakma nagy vitáját folytatja a *Történelmi Szemle* hasábjain az Árpád-kori magyar társadalomtörténet egyes kérdéseiről Erdélyi Lászlóval (1913–1916). a *Magyar Nyelv*-ben a korai magyar helynevekre vonatkozó vizsgálódásait adja közre. Széles körű érdeklődésének lenyomata hatalmas cédula- és kézirathagyatéka, értékes adatokkal a magyar közigazgatás-, település- és jogtörténetre. A népi jogszokások kutatásának hazai elindítója („A hazai élő jogszokások gyűjtéséről”, 1919). Nemcsak a bécsi magyar történész-levéltáros kör tagjaival áll szoros kapcsolatban, hanem hatalmas nyelvtudása révén követi a nemzetközi szakmai közéletet is. Bár több tudományos társaság tagja, a „hivatalos” történettudományon mégis kívül áll. Széles látókörre, hatalmas forrásismeretre, szakirodalmi jártasságra ellenére nagyobb ívű társadalomtörténelmi összefoglaló megírására nem vállalkozott. Temetésén – a főváros által adományozott díszsírhelyen – a „Tatyát” az Akadémia nevében Hóman Bálint búcsúztatta.

Tagányi azon tudós történésztípushoz tartozott, akinek élő ismeretanyaga, a vele folytatott beszélgetések során megtapasztalható áttekintőkészsége mindig kiterjedtebb volt cikkeinek, könyveinek anyagánál. Olyan történésztípus, akinek *kézirathagyatéka nagyobb, mint publikált öröksége*. Tagányi – sok tucat történész hagyatékanyagának ismeretében állíthatjuk – ezek közül is egyedi eset. „A földközösség...”⁷⁷ című tanulmányán túl nem sok ismert művet sorolhatnak fel még azok sem, akik pedig nem szűkmarkúan mérik az elismerést az előző generációk eredményeit illetően. Hatalmas kézirathagyatéka azonban lenyűgöző. Nemcsak azért, mert pusztá áttekintése a munkaórák százait veszi igénybe, hanem első sorban azért, mert kibontakozik belőle a századforduló egy szerény történészének képe, akinek gondolkodásában egyaránt nyomot hagyott a kor mind „haladó”, mind „konzervatív” világfelfogásának szinte mindegyike;⁷⁸ aki nemcsak könyvcímekként emlegette Taine-t, hanem búvárkodásai közben állandóan forgatta munkáit, ugyanígy az orosz vagy horvát nyelvű szakirodalmat, aki céduláinak, kéziratok bibliográfiáinak, jegyzeteinek tanúsága szerint behatóan ismerte a korabeli európai történeti irodalmat; aki életének túlnyomó részét a megismerésre, az új ismeretek szerzésére s kevésbé a „minél többet mutatásra” áldozta. Nos, ezt a történészt tisztelte Tagányiban *Szekfü Gyula*, de rajta kívül mások is, mindenekelőtt a hozzá szintén igen közel álló *Eckhart Ferenc* és *Hóman Bálint*.

Ez a három historikus rendkívül erősen ragaszkodott és kötődött Tagányihoz. De mi volt e vonzerő? Mivel keveset publikáló történésztől van szó s mivel a mester–tanítvány viszonyról amúgy is a kéziratok hagyaték beszélhet a legtöbbet, e kérdésben a Tagányi-hagyaték kötegszámra sorakozó cédulaanyaga, ránk maradt anyaggyűjtése, megjegyzései – melyek hónapokra adhatnak felfedezés-örömet a türelmes és kíváncsi mai kutatónak – igazíthatnak el bennünket. Ezen hagyaték ismerete alapján érthetjük csak meg a fiatalok vonzódását hozzá.

Forrásbázis és következtetés

Tagányi politikai nézeteit tekintve nem különösebben tájékozott történész. Kezdetektől izgatja azonban a 19. század második fele történetírásának nagy kérdése: *a forrásbázis és a forrásokból levonható következtetések kérdése*. Elméleti tételekben ezt soha nem fogalmazta meg (annál is inkább, mivel „az írás mestersége sohasem volt könnyű munka” részére⁷⁹), de hagyatéka árulkodik belső elhatározottsá-

77 Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Bp., 1894. Újrakiadása Molnár Erik bevezetésével (Bp., 1950.).

78 Tagányi nézeteinek bizonyos vonásait érinti Izsépy Edit: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. Századok, 1969/5–6:1077–1103. p. Továbbá: Lederer Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp., Kossuth, 1969. Az Erdélyi–Tagányi-vita kapcsán szól róla Rottler Ferenc: Erdélyi László történetírása. Bölcsészdoktori disszertáció. Bp. 1965. (Kézirat.)

79 Tagányi Károly–Thallóczy Lajos, 1913. jún. 23. OSZKK Ann. XI.

gáról, amely munkásságát – mindenekelőtt következetes forráskutatását, tematikus anyaggyűjtéseit – hajtotta. Az újabb és újabb forrásanyag bevonása a történetíró bizonyítási eljárásába, a megtalált vagy csak hipotetikus felépített összefüggések folytonos újraellenőrzésének igénye vezeti akkor, amikor ismert, jó nevű történészként elvállalja a debreceni városi levéltár rendezési munkálatait, közben a hazai forrásörző helyek anyagának végiglapozását, s készít magának az Akadémia, majd a Nemzeti Múzeum kéziratáráról jegyzékeket.⁸⁰ (Ma már szinte érthetetlen, mi célja volt azzal, hogy a Nemzeti Múzeum korabeli katalógusát kézbe vegye s összehasonlítsa a tényleges anyaggal, s a maga számára egy teljes áttekintést állítson össze.⁸¹) Csendes, kedélyesen nyugalmas, a maga dolgában magát biztosnak érző kutatói tudat élte. A magyar levéltári anyag amolyan „mindent ismerőjévé” nővi ki magát, aki nemcsak egy-egy témára kutatva tallóz a korai feudalizmus és az újkor levéltári anyagai között hónapszámra, hanem aki módszeresen vizsgálja át a kezelésében levő levéltári állagokat, s aki, megérkezvén egy-egy vidéki levéltár vagy más intézmény gyűjteményeinek búvárlásából, „rázza ki” magából – Paulinyi Oszkár⁸² kifejezésével élve – a kollégák számára, témájukhoz érdekesnek számító anyagokat. S az „ajándék” cédulákon a levéltári jelzettekkel.

Az ilyen jellegű kiterjedt levelezési anyagból is szembetűnő a „bécsiek” részére szállított hatalmas történeti anyag. Thallóczyhoz írott levelei vallanak arról, hogy nemegyszer Tagányi javaslatára választanak új témákat a bécsi kollégák, majd az általa küldött adalékokat ismerhetünk fel a bécsiek tanulmányainak jegyzeteiben. (Így például Thallóczy „kedvenc” délvidéki témáihoz küldött adatokat a horvát szokásjogról, a Blagay családról stb.) Ezek a levelek – ahogy a fennmaradt legendák is – a hallatlan tájékozottság mellett Tagányi önzetlen segítőkészségéről is tanúskodnak.⁸³

80 OSZKK Fol. Hung. 1573. Ugyanitt a levéltártani irodalom igen széles körű bibliográfiája az európai levéltári folyóiratokkal együtt.

81 OSZKK Fol. Hung. 1572. – A múzeum levéltári anyagának mutatója 1815-ből származott: Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Nationalis Hungaricae Széchenyiano-Regnicolaris, 1815. I–III. köt. E katalógus és Tagányi jegyzékének („Magyar Nemzeti Múzeum”) összevetése azt mutatja, hogy igen sok helyen korrigálta, másutt a megnézett iratcsomó alapján tartalmi utalásokkal látja el, pl. ilyenekkel: „utak, hidak statisztikája és teljes népességi statisztika, gyönyörű”.

82 A Szekfüket követő generáció tagja, a szintén Eötvös-kollégista Paulinyi Oszkár a levéltáros „szakmát” Tagányi mellett az Országos Levéltárban tanulja.

83 Vö. erre Tagányi Károly és Thallóczy Lajos levelezését 1891–1914 között. OSZKK Ann. XI. 973. [A bécsi levéltárosokra vö. e kötetben: „Szekfü Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmányt.]

Levéltárosélet, „levéltártan” a századfordulón

Tagányi az Országos Levéltárban mellőzöttten él. A mellőzöttség egyik oka feltehetően – a levéltáros-szöbeszéd szerint – a szokásos szakmai féltékenység és történet szemléleti különbözőség közte és a levéltári főnökök, Csánki Dezső és Pauler Gyula között. A mellőzöttség másik oka szintén „szokásos” a hazai értelmiségi közéletben: csoportok közötti személyeskedés.⁸⁴ A hazai levéltáros-vezetés köztudottan – és nemzeti „hivatásból” – rossz viszonyban áll a bécsi udvari levéltár magyarjaival, Thallóczy Lajossal, Károlyi Árpáddal, akiknek viszont nemcsak állandó munkatársa, hanem jó barátja is Tagányi Károly. Tagányi, mivel alaposan tájékozott a magyar történelem európai forrásanyagában is, részt vesz Thallóczy Lajos oldalán a bécsi levéltári anyagok szétválasztásának előkészítésében. Gyakori vendég a közöstudott bécsi levéltárosok körében, Thallóczy lakásán. Így behatóan megismeri a bécsi levéltárak – elsősorban magyar vonatkozású – állagait, s figyelemmel kíséri az európai bibliográfiákat, a levéltári szakirodalmat.⁸⁵ Ugyanúgy „saját használatra” készít mutatókat az európai levéltári anyagokról, mint a magyar forrásörző intézmények anyagáról. Nem tudni, hogy miért másolja ki az európai városok betűrendje szerint Hettler „Archivalischer Almanach”-jából az egyes levéltárak állagaira vonatkozó adatokat és a levéltárak forráskiadványainak jegyzékét. A maga számára írja ki a bécsi Hofbibliothek kéziratárából, illetve a grazi tartományi levéltárból a katalógusok alapján mindazon utalásokat, amelyek mögött – egyáltalán nem saját témaival összefüggésben – a magyar történelemhez kapcsolódó szálakat sejtethet.⁸⁶

Így érthető meg, hogy amikor a Marczali-szeminárium tehetséges fiataljai, először Hóman Bálint, majd Szekfi Gyula és őket követően a „kis Eckhart” az Országos Levéltárba kezdenek járni, a csendes főlevéltárnok (a „Tatyá”) saját jegyzékeiből, bibliográfiájából a közép- és újkori magyar történelem szinte teljes hazai és nemzetközi könyvészeti és levéltári anyagát „szállította” nekik. Különösen megragadhatta a fiatal, historikusnak készülő egyetemistákat az, hogy Tagányinál ez a hallatlan forrásismeret, egy-egy kérdéskör lehetőleg teljes forrásbázisának felmérése nem az „anyaggyűjtő” típusú kutatókat jellemző szétesettséggel, éppen

84 A levéltári és más korabeli klikkekről – amelyek a fiatalokat is vonzották amolyan továbbélő hagyományként maguk köré – igen elkeseredett hangú levelek szólnak. Az országos levéltárbeliek pl. a bécsi magyarokat (és a hozzájuk csatlakozó Tagányit) amolyan „tisztán-tulias” összetartásból (valójában féltékenységből) igyekeztek az itthoni pozíciókból kitolni. Különösen megmosolyogatóak Tagányinak Paulerről, a „Hököm-Néróról” szóló beszámolója, aki „véggép megmarhult, mióta könyvét megírta” s aki „a belügyminisztertől azt kérte, hogy hatalmazza fel arra, hogy hivatalnokait vétség esetén pénzbírsággal sújthassa! Hát nem egy örült marha ez!” Tagányi Károly–Thallóczy Lajos, é. n. OSZKK Ann. XI. 973., valamint Csánkiról, a „lovagról” írott levelei.

85 Egy-egy bécsi levéltári kutatásairól, szétválasztási munkálatairól jelentései: OSZKK.

86 OSZKK Fol. Hung. 1573. Ugyanitt az ezen évtizedekben kifejlődésnek induló levéltártani irodalom igen széles körű bibliográfiája, többek között az európai levéltári folyóiratok áttekintése.

ellenkezőleg, határozott, koncepciózus történetkutatói programba való illeszkedéssel párosult.

A történesek „hogyan”-ja. Nemzeti történelem országos forrásbázison

Tagányi történet szemléleti kiindulópontját a mai kutató természetesen megkísérli rekonstruálni, mivel ő erről nem ad eligazítást. Ezek: a társadalomban a szociális mozgásokat, a gazdaságban a működést, a gazdálkodást kell rekonstruálni, a történesek hogyanját kell megragadni. Mindezt a kritikailag megrostált írott emlékeanyagra alapozva. Ehhez viszont az állam központi intézményein túl az igazgatás alsóbb szintjeinek, intézményeinek írásos hagyatékát, valamint országosan a családi levéltárak anyagát is mozgósítani kell. Levéltárosként számára ez láthatóan azt jelenti, hogy országos katasztereket (mutatókat) kellene létrehozni. A levéltáros feladata lenne – rekonstruálhatjuk a hagyaték, a levelezés és levéltártani publikációi alapján Tagányi felfogását – ennek a minuciózus forráskritikával dolgozó történet szemléletnek a szolgálata. E koncepció talán legszebb megfogalmazása az a néhány sor, amelyet Thallóczynak ír 1890-ben. „Egyáltalán a mi levéltári kutatásaink igen felületesek voltak eddig. Azok a nagyhangú tört. társulati kirándulások igen kevés hasznót hoztak a tudománynak [kiemelés tőlem – G. F.]. Többet érne, százszor többet, ha évente 4-5 képzett ember be-bejárna egy vidéket és pontosan fölvenné az egész levéltár anyagát, hogy az ember tudná, mely családok levéltárait keresse hol” – írja, s arra buzdítja Thallóczyt, hogy végezze el ezt ő, legyen ő „Colombusa a magyar história anyagának”.⁸⁷

Tagányi megfogalmazása a kor történeti magatartásának lényeges vonására utal: a következtetések forrásokra alapozottságának igényére és ugyanakkor ennek fékező voltára is a szintézisteremtéskor. A magyar történelem forrásainak áttekintését, alapos megismerését e nemzedék legjobbjai a történeti összefoglalás előfeltételének tekintették. (Csak emlékeztetünk, hogy a Thallóczyhoz írott, fentebb idézett levél előtt öt évvel, már az 1885. évi történeti kongresszuson⁸⁸ is felvetődött a hazai forrásörző helyek pontos számbavételének és jegyzékbe foglalásának

87 Tagányi Károly–Thallóczy Lajos. 1890. ápr. 26. OSZKK. Ann.

88 A Magyar Történelmi Congressus ünnepélyes közgyűlését (Budapest. 1885. július 3–6.) Ipolyi Arnold nyitotta meg. A kongresszus I. osztálya ülésén Pulszky Ferenc megnyitója után Thallóczy Lajos a történelmi anyagról, Fejérfataky László a történelem segédtudományairól, kiemelten a hazai oklevéltár helyzetéről, Lánchy Gyula pedig a történeti módszerről beszélt. A II. osztály ülésén Szász Károly megnyitóbeszédét követően Rómer Flóris tartott előadást „A történeti érzék keltése a közönségnél, ünnepi menetek, színpadi előadások, nemzeti képek, történeti kiállítások és muzeumok által” címmel. A III. osztály ülését Klamarik János elnök nyitotta, majd Márki Sándor a nép- és középiskolai történelemtanításról, Marczali Henrik pedig a történelmi felsőoktatásról referált. Századok, 1885/8. Melléklet: Kongresszusi irományok.

programja. Éppen Thallóczy Lajos tartott erről referátumot.⁸⁹⁾ Ez, a tudomány belső fejlődésének szempontjából kétségtelenül korszerű, a századvégen mind többször elhangzó igény ugyanakkor, paradox módon, a nagyobb munkák megszületését fékező kétségek sorát is támasztotta. S ennek nyomán – a legbeszédesebb példaként kínálkozó – Tagányi, Thallóczy és a „mezőny” középső részébe tartozó történészek, levéltárosok sora marad adós kutatásainak, tudásának összefoglalásával. De Károlyi Árpád is megreked a szép, gazdag anyaggyűjtésre, forrásbázisra alapozott tanulmányoknál, részmunkák publikálásánál. A nagy művek, nagy kiadványok majd csak a következő generáció – Hóman, Szekfű, Eckhart, az irodalomtörténetben Horváth János, a művészettörténész Gerevich Tibor és nemzedéktársaik – tollából, 1919 után születnek meg. Mindenesetre ez a historiográfiai felmérés indítja Tagányit, hogy elkészítse „a hazai történelem anyagának kataszterét”, amely a „rendelkezésünkre álló összes anyagot minden korszakra, területre és szakmára nézve nyilvántartaná, hogy ezáltal [...] történetírásunk mindinkább alaposabb s mélyebb járású legyen”.⁹⁰ Vallja, hogy „történetírásunkra alig lehet valami termékenyítőbb hatással, mint az efajta munkásság”, s egymás után készíti előbb a magyar és erdélyi udvari kancelláriák föllállításáig az Országos Levéltárban található hercegi, grófi, bárói, honossági és nemeslevelek jegyzékét,⁹¹ majd a régi Országos Levéltár s az erdélyi udvari kancelláriai levéltár ismertetését.⁹² (E programszerűen fogalmazott két utóbbi írás levéltártani szempontból ma is különösen figyelemre méltó.)

A modern levéltártan és forráskutatás alapelvei, 1897

Azokban az években készültek ezek a Tagányi-munkák, amikor az európai levéltárügy modern alapokra került, s mintegy másfél évtizeddel azelőtt, hogy a levéltárosok és könyvtárosok brüsszeli nemzetközi konferenciája (1910) elfogadja irányadóul a *proveniencia elvét*, amely a modern történeti kutatás számára a történeti anyagot a maga eredetében és fejlődésében őrzi és dolgozza fel, mutatózza. Ezek azok az évek, amikor végre a bécsi Staatsarchivban is szakítanak az elavult „tematikus” rendezési elvvel, s nagyrészt a magyar igazgatóhelyettes, Károlyi Árpád közreműködésével megkezdődik a levéltári anyag „eredet” szerinti számbavétele.⁹³ A bécsi magyarokkal szoros kapcsolatban álló és a nemzetközi levéltáros-történész közéletet nyomon követő Tagányi elkészíti Európa egyik első, a modern

89 Thallóczy Lajos értekezése a történelmi anyagról: Századok, 1885/8. Melléklet, 24–53. p.

90 Tagányi Károly: A régi Országos Levéltár. A M. kir. Országos Levéltár ismertetése. I. köt. Bp., 1897. 3. p.

91 Tagányi Károly: Jegyzéke az Országos Levéltárban a magyar és erdélyi udv. kancelláriák föllállításáig található hercegi, grófi, bárói, honossági és nemesi okleveleknek. Bp., 1886.

92 Tagányi Károly: Az erdélyi udvari kancelláriai levéltár. Bp., 1898.

93 Büttner Lajos: Károlyi Árpád a levéltárnok. Levéltári Közlemények, 1933/3–4:173–207. p.

elv alapján összeállított levéltári ismertetését. Az Országos Levéltárba került iratanyagot – mondja – nem abban a sorrendben írja le, „amelyben az egyes gyűjtemények a hely színén föl vannak állítva, de még merőben az időrend szerint sem”, hanem – „minthogy mindig valamely volt *hivatal* vagy testület levéltárát képezik” – „az *illető hivatal és levéltár történeti fejlődésével kapcsolatban*”. Érdemes idézni modern, szakszerű indoklását is: „Ez első tekintetre talán szokatlannak látszó, s megeshetik, hogy imitt-amott némi visszasságot is idézhet elő, de kétségtelen, hogy mivel a levéltár az *illető hivatal* múltjának tükrében mint valami szerves egészet igyekszik bemutatni, ezáltal a különböző levéltári rendszereknek s az egyes gyűjteményeknek áttekintését könnyebbé teszi. Hiszen egy ilyen *levéltárban csak akkor lehet sikeresen kutatni, ha az illető hivatal tevékenységi körét ismerjük*, s ha az egyes gyűjteményeknek nemcsak tartalmáról, de *rendeltetésük egymáshoz való viszonyuk* felől is tájékozódva vagyunk” [kiemelés tőlem – G. F.] fogalmazza meg a hazai szakirodalomban először a modern történetkutatás ma is időszerű ábécéjét.⁹⁴ Ezek a sorok azt tanúsítják, hogy szerzőjük nem egyszerűen a levéltári rend modern szisztémáját olvasta ki valamelyik nyugat-európai archivisztikai füzetből, hanem a *forráskutatás* egész mechanizmusát, a forráskritika művészetét a máig legmodernebb alapokon szemlélte. Felfigyelt és sok mindent megértett – ha erre vonatkozó pontos megfogalmazásai nincsenek is – abból a (hazai történészképzésben a mi évtizedeinkben már mind kevésbé érvényre jutó) szaktudományos alapelvből, amelynek lényege: a kutatott korszak forrásadottságai a kor egész forrástermelésének (írott, anyagi vagy szóbeli emléktérrelésének) mechanizmusától függenek, s hogy a történeti kutatásnak mindig a forrásainkat termelő szervek, intézmények megismerésével kell kezdődnie. (Ezen alapelv vezet majd el a modern forráskritika követelményének elterjedéséhez a 20. század első felében. Forrásörző helyen éppúgy, mint egyetemi képzésben.) Ha Tagányi ezt nem írta is le jegyzeteiben, munkáiban, bizonyára végiggondolta; erre utalnak a levéltári rendre vonatkozó fentebbi sorai, és mindaz, amit a levéltár helyéről és funkciójáról vall.

Új témák: intézmény, jog, szokásrend története

Mint modern szemléletű levéltárost, alapelvei szükségszerűen vitték Tagányit – kortársai között kétségtelenül egyedülállóan – „modern” kutatási témák felé is. A forrástermelő szervek beható ismerete – mint a történeti forráskritika elsődleges feltétele – fordítja érdeklődését a hivatal- és igazgatástörténet, illetve a társadalomtörténet irányába, s tartja ezért fontosnak a „modern Magyarország bölcsőjének”, az újkornak a történetét is. Ezt fogalmazza meg mintegy archivisztikai alapelvként a bécsi levéltári anyagok szétválasztási jegyzékéhez fűzött megjegyzésében: „Az állam természetét, hatalmi állását, működési körét semmiből

94 Tagányi Károly: A régi Országos Levéltár, i. m. 4. p.

sem lehet annyira megítélni, mint lyta [levéltára] tartalmából; azt az állást és hatalmi kört, melyet valamely intézmény vagy ország elfoglal, leghívebben levéltára tükrözi vissza.”⁹⁵ De ugyanez a kiindulópont vezeti érdeklődését a jogtörténethez is. Pontosabban – s ez az, amiben Tagányit levéltártani elvei irányba viszik, mint a hasonló kiindulású kortárs német (porosz) és osztrák iskolát – a forrástermelés mögött megbújó jogviszonyok és társadalmi szokások kutatásához. Cédulakötegei, anyaggyűjtései egyértelműen vallanak erről. A 14. századból a teljes hazai családi és királyi okleveles anyag alapján gyűjt a következő jogesetekre példákat: jobbágyköltözés, önkéntes fogság, közös föld, bérlet, szőlőtelepítés, földközösség, leánynegyed, gyilkosság miatti vérszakadás, vérdíj, párbaj, városok jogai, városi tisztikar, ügyvédváltó levelek értéke, gyilkos bocsánatkérése és más hová költözése stb.⁹⁶ De ugyanúgy jog-, illetve szokásjog-történeti kiindulással nyúl – a nevét máig a kötelező olvasmányok jegyzékén tartó tanulmányában – a földközösség témájához, s ennek nyomait fedezhetjük fel összehasonlító szokásjog-történetében, amelynek nyugat-európai és különböző szláv nyelvű forrásanyagát máig tisztelettel ébreszt az olvasóban.⁹⁷ Ugyanígyenek témajavaslatai is, amelyek kidolgozását különböző pályadíjbizottságok tagjaként terjesztette elő.⁹⁸ S mindezzel gondolatilag összezsugorítja, amikor fentebb idézett levéltár-ismertetése Bevezetésének gondolatmenetét azzal zárja: azért kell alaposan átnéznünk a forrástermelést, forrásainkat, mert nálunk amúgy is „a politikai történeteken kívül egyébre alig van érzék”.⁹⁹

A Tagányi munkásságát majdan felmérő tanulmánynak természetesen hálás feladata lehetne a hátramaradt szép forrásanyag – Tagányi anyaggyűjtése, cédulakötegei hagyatékában – kínálta összefüggések felgöngyölítésével kimutatni, hogyan vezet ez a historiográfiai koncepció Tagányinál a jog- és alkotmánytörténeten át a társadalomtörténet modern, néprajzi indíttatású koncepciójához s végül a gazdaságtörténet műveléséhez. (Mivel azonban mi azokra a pontokra koncentrálnunk, amelyekhez Szekfű történetírásából száznak kötődnek, csak utalunk arra, hogy forrásszerűen bizonyítható: mind a fiatal Hóman Bálint témaválasztásainak, első tanulmányaihoz megmozgatott forrásanyagának, mind Eckhart Ferenc gazdaságtörténeti és kisebb oklevélkritikai témáinak eredete Tagányi Károlyhoz nyúlik vissza.)

⁹⁵ OSZKK Quart. Hung. 213.

⁹⁶ OSZKK Quart. Hung. 2287.

⁹⁷ Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész. A családjog és öröklési jog köréből. Bp., 1919. A különböző népek szokásjoga iránt azért érdeklődik, hogy párhuzamokat keressen bennük „az ősi magyar jogi, társadalmi és gazdasági élet földterítéséhez, illetőleg az erre vonatkozó történeti adatok magyarozatához, megértéséhez”.

⁹⁸ Ilyenek pl. „Adassék elő az osztrák főhivatalok szervezete és befolyása a magyar ügyekre III. Károlytól 1848-ig”. OSZKK Quart. Hung. 2288.

⁹⁹ Tagányi Károly: A régi Országos Levéltár, i. m. Bevezető. 4. p.

Szakszerűség kontra köznemesi történelemfelfogás

De visszatérve Tagányi 1890-ben Thallóczyhoz írott leveléhez – amelyben a rendszeres forrásfeltárás szükségességét hangoztatja, s amely kiindulópont történetírói működésének sok részletéhez –, fel kell figyelünk Tagányi soraiban arra is, hogy azokból a korábbi magyar történetírás egyik irányzatának határozott kritikája is kicsendül. Mégpedig az 1870-es években fellendülő és még a neoabszolutizmus idejére visszanyúló autodidakta, elsősorban passzióként művelt forráskutatás lebecsülése. A tudományfejlődés hozta szükségszerű kritikája ez azoknak a valóban jó szándékú, szalonnázással, borozással összekötött „levéltári kirándulásoknak”, amelyek a nemesi családi levéltárak megnyitása után váltak gyakoribbá a művelődés, a kultúra – és természetesen saját történelme – iránt fogékony vidéki köznemesség körében. S melyeknek az 1860-as években, a Dunántúli Történetkedvelők levekenysége révén még pozitív kultúrpolitikai töltése volt,¹⁰⁰ de amelyek az 1867-ben megalakult Magyar Történelmi Társulat működésében továbbélve erősítették a levéltári kutatások esetlegességét. S ezzel tulajdonképpen hozzájárultak ahhoz, hogy hazai történelmünk forrásainak feltárása és közzététele a később különösen a „Történelmi tár”-ból jól ismert formában történjék: összefüggéseiből kiszakított, szakszerű jegyzetapparátus nélkül nyomdába ömlesztett, áttekinthetetlen adathalmazként. Tagányi, mint az első szakszerűen képzett (az egyetemen Horvát Árpád, Salamon Ferenc tanítványa),¹⁰¹ alapos segédtudományi ismeretekkel felvértezett generáció képviselője – aki a francia és német levéltári szakirodalom, folyóiratok, a „szakállas Wattenbach” műveinek állandó olvasója – láthatta, hogy az európai országok mind szakszerűbbé váló történetkutatása mellett a magyarok egyelőre elmaradnak. Az okot a szakszerűtlenségben, a kedvtelenségben a történetkutatásban jelölte meg. És e ponton, akarva-akaratlanul, korának még élő történetkutatási gyakorlatát kritizálja, amely a hazai vidéki nemesi, jobbára hivatalnokréteg kedvtelése közé szorult. Ellenszenv a megyeháza „horizontjához” szokott, mégoly jóindulatú vidéki dzsentri iránt.

Ez a köznemes-dzsentriellenesség erősödik meg benne a földközösség továbbéléséről folytatott kutatásai, majd a tanulmány megírása során. A földközösség intézményének középkori túlélését bizonyítva felteszi a kérdést: miért hallgat arról a köznemesi társadalom- és történelemfelfogás „bibliája”, Werbőczy „Hármaskönyv”-e. A Werbőczy-féle felfogás precíz forráskritikáját adva Tagányi bizonyítja: a „Hármaskönyv”-ből azért tűnnek el az akkor még élő jogszokások, azért hallgat a földközösségről is, mert az nem volt beilleszthető a köznemesség rendi jogainak konstrukciójába. S ahogy majd azt Szekfű is idézi a maga Werbőczy-

¹⁰⁰ Vö. erre Glatz Ferenc: Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben. Századok, 1966/6:1278–1299. p.; Uő: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok, 1967/1–2:233–267. p., valamint R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961.; Mann Miklós: Ráth Károly élete és munkássága. Századok, 1965/4–5: 836–860. p.

¹⁰¹ Tagányi Károly egyetemi bizonyítványai és kinevezései: OSZKK Quart. Hung. 2288.

kritikája kiindulásaként Tagányitól:¹⁰² „[Werbőczinek] azok a tételei, hogy a földesurak birtokaikat valóságos s kétségtelen tulajdonjoggal bírják, s viszont a parasztot csak munkájának bére és jutalma illethetik meg stb., jórészt csak [Werbőcz] rendszerének logikai folyamányai.”¹⁰³ Nem arról van tehát szó, mintha Tagányi valamiféle „ideologikus” alapon vagy társadalmi-politikai nézetei következtében szállt volna szembe a köznemesi társadalomfelfogással a középkori magyar történelem egyes kérdései bemutatásakor, hanem az általa szigorú akribiával megkövetelt *szakszerűség* szükségszerűen vette kritika alá ennek a felfogásnak az elemeit. Tagányi munkásságának egésze – amelyből még kiemelhetőek az itt tárgyalásra nem kerülő, igen fontos gazdaság- és társadalomtörténeti dolgozatai – természetesen diametrálisan eltért a korábbi nemesi történetiszemlélet szokásos témáitól, és az európai polgári történetírás modern áramához kapcsolták tevékenységét. A szaktudományos követelmények, valamint a szakszerűtlenség összeütközéséből adódó messzemenő következtetéseit azután majd a tanítványok – Hóman Eckhart, de mindenekelőtt Szekfű Gyula – vonják le, természetesen mindegyik a maga módján.

ANATOLE FRANCE BŰVÖLETÉBEN. RACIONALIZMUS ÉS A „JÓZAN REALITÁS”

A történetíró – mint minden „szaktudós” – nem biztos, hogy elsősorban a szorosabban vett „szakmunkái” alapján érthető meg. A szaktudomány megkövetelt – és jól elsajátított – normái, keretei, az irányzatokhoz (vagy éppen csoportokhoz) tartozás szem előtt tartott követelményei nemegyszer elfedik a szerzők gondolatainak vagy sohasem „kikapcsolható” személyi indítékainak rugóit. Tapasztalataink szerint már ezért is igen tanulságosak a tudomány- (vagy tágabban: eszme-) történeti vizsgálatokban az egyes szerzőknek más szakág területére tett „kirándulásai”, melynek során nemegyszer felfogásuk egyéni, akár érzelmi forrásai tárulkoznak fel. Nem túlzunk, ha jellemzőnek tartjuk e szempontból Szekfű Gyula Anatole France-ról írott tanulmányát.¹⁰⁴

A már a későbbi, lenyűgöző stílusú esszéíró sejtető cikk nem „megrendelésre” készült. A francia irodalom őszinte csodálata az Eötvös-kollégiumi évek mintegy utóterméke, amelyből árad a századforduló francia szellemi élete iránti elragadtatás. S erről árulkodik a korabeli, immáron 1908 óta Bécsben, a Haus-, Hof- und Staatsarchivban dolgozó Szekfű leveleinek néhány megjegyzése is: őszintén örül, hogy itthoni mentora, Angyal Dávid a neki megküldött Anatole France-kéziratot jónak s közlésre érdemesnek tartja, mert „az embernek könnyebb és ami fő, *szebb* lelki táplálékra is szüksége van, mint a közigazgatás-történet és hasonló szaktanulmányok, s nagy lelki gyönyörűséggel készítenék kis ismertetéseket a francia dolgokról”. Ajánlkozik, hogy szívesen írja az Aulard-Taine „ügy” újabb fázisáról vagy Cochin újabb könyvéről, a „La crise de l’histoire revolutionnaire”-ról.¹⁰⁵

Szekfű kedveli France műveit s magát a szerzőt is, aki épp a tanulmányírás éveiben a franciaországi jobboldali támadások reflektorfényébe került. (És itthon, Magyarországon is ismert, ha másról nem, hát arról, hogy Anatole France az európai híré Dreyfus-perben kiáll a szélsőjobb által támadott Dreyfus mellett.) A kérdés természetesen az, hogy mit szeret Anatole France-ban. Az íróban és a közéleti emberben. Láthatóan közel áll hozzá France hőse, az apja könyvkereskedésében szabadon tallózó és olvasó fiatal „szellemi arisztokrata”, Bonnard Szilveszter könnyed mosolyú kedvessége, a „Vörös Liliom” lélekrajzában minden érzékeny fület – és egykor e sorok íróját is – elbűvölő finomsága. Sőt, láthatóan szereti Szekfű a másik France-hőst, a mindent kételkedéssel fogadó derék abbét, Coignard-t is (ami az ő szemében már állásfoglalás is bizonyos mértékig). És cikkének első részében úgy elnászpángolja – amolyan France-tól eltanult kesernyés humorral – a jobboldali politikai provokációk eszmei aláfestését adó francia konzervatív irodalmi kritikát, hogy a Szekfű-tanulmányt olvasó a bevezetés után joggal gondolná: itt France egyszerű utánérzéséről vagy legalábbis az őt övező viták, botrányok France-párti leírásáról lesz szó.

Pedig nem ez történik. Szekfű – kedvenc írójától eltanult – nagy eleganciával átlép azokon a botrányokon, amelyek (éppen Ady remek cikkei révén¹⁰⁶) a magyar

102 A Szekfű-mű („Servienek és familiárisok”), valamint Tagányi nézeteinek kapcsolódása egyértelműen kimutatható: vallanak erről Szekfű jegyzetei, de főként Angyal Dávidhoz ez időben írott levelei. Tagányi nemcsak a levéltári anyagot adja Szekfű részére, hanem „A földközösség...” című munkájával a Werbőczy-kritika példáját is szolgáltatja. Szekfű Gyula–Angyal Dávid. 1911. jún. 25., 1911. nov. 29. MTAKK

103 Szekfű Gyula: Servienek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. Bp. 1912. 120. p. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. k. 3. sz.)

104 Szekfű Gyula: Anatole France. Budapesti Szemle, 1910., 143. köt., 405. sz. 359–387. p. – [Anatole France (Thibault, Anatole Francois, 1844–1924), francia író, költő; a francia akadémia tagja. Fiatalon a korban divatos romantikával szembeforduló, a klasszicista eszményeket követő, ún. parnasszista költőként a Leconte de Lisle szerkesztette *Parnasse contemporain* folyóiratban jelennek meg versei, majd a lírától a próza felé fordul. Első jelentős sikerét a „Bonnard Szilveszter vétké” című regényével aratja (1881); a kiváló

korrajzot adó „Jeanne d’Arc életé”-t (1908) viszont az egyház indexre teszi. Az 1890-es évektől érdeklődése mindinkább jelene társadalmi kérdéseire irányul („Jelenkori történetek” ciklus, 1896–1901). Az állam és egyház szétválasztásának elkötelezett harcosa. A Dreyfus-ügyben a sajtóban és népgyűléseken áll ki Dreyfus és Zola mellett: ekkor kerül kapcsolatba a szocialistákkal is. Pacifistaként elutasítja az első világháborús lelkesedést, a végén az általa igazságtalannak tekintett békét. A háború után a kommunista párt lapjában, a *L’Humanité*-ben publikál. Műveit születésük óta rajongás vagy elutasítás övezi. Munkásságáért irodalmi Nobel-díjat kap (1921).]

105 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1910. dec. 19. MTAKK.

106 Vö. erre Ady cikkét a klerikálisok által megtámadott Anatole France mellett: Budapesti Napló, 1904. jún. 19. – Ady Endre összes prózai művei (továbbiakban: ÖPM) V. köt. Bp., 1965. 62., 323. p. Ugyanígy ír 1906-ban is Anatole France összegyűjtött beszédeinek kiadása ürügyén, majd a nagy francia írónak a szocializmushoz való „megtérése” alkalmából (ÖPM VIII. köt. Bp., 1968. 423., 63–65. p.). France sokat emlegetett „nihilizmusáról” írott

közönség előtt is ismertek. Olyan ügyeket, mint a hírhedt Dreyfus-perben France-nak Dreyfus oldalán való kiállása, az író tudományba vetett végtelen hitével magyaráz. Ezen az alapon tehát egyértelműen melléje áll. És e közelítési mód adja a Szekfi-tanulmány kulcsát is.

Szekfi ugyanis megalkotja a maga Anatole France-képét. Kihasznlva az esszé műfaj nyújtotta lehetőséget, végeredményben nem is France műveiről ír, hanem arról, hogy mit jelent számára egy-egy france-i gondolat vagy mű. S ebből bontható talán ki valami a fiatal történetíró világnézetére vonatkozóan.

Legszembetűnőbb kétségtelenül, hogy a konzervatívok „elintézése” után végig azt igyekszik bizonyítani: France egész írói magatartása ellentmondásokkal teli. Pesszimizmus–optimizmus, racionalitás–érzelmesség egyszerre fedezhető fel a Bonnard Szilveszter írójának lelkében. Ami az elsőt, France pesszimizmusát illeti, Szilveszter és az őt követő szereplők sora, Coignard, Choulette, Bergeret, a „nyughatatlan elméjű” tudós, „az abszolút, a létező, a bizonyos tagadásával valóban fölforgatja a társadalomnak a tekintélyen és hiten nyugvó alapjait”.¹⁰⁷ Ez azonban – mondja Szekfi – mégsem igazi mindent tagadás, hanem végeredményben „productio”-ra kényszerítő pozitív magatartás: hiszen a hősök már a kételyben is kételkednek, tehát már nemcsak a „negatio”-hoz jutnak el, hanem egy új állításához is. Szerinte már csak azért sem igazán szkeptikus Anatole France, mert „az összerombolt és megsemmisített világ romhalmazára” nem telepszik rá, mint az a szkeptikusról gondolnánk, hanem egy új kis világot teremt azokon, „miben neki – úgy látszik – nagyobb öröme fog telni” (365. p.). És itt kezd a kritikus Szekfi kedves olvasmányainak szerzőjét a maga felfogása felé hajlítani. Nem az az, hogy nyíltan kimondja: France „új világa” bizony „távrolról sem mérkőzhetik a régivel”, mivel abban „egy pár ártatlan középkori szent él”, „derült kedélyű epikureusok, stoikus görög bölcsek, néhány okos abbé, gazdáik gondolkodásmódját megközelítő macskák és kutyák” s végül – nagy számban – „philológus tanárok, akik Vergiliust, az Imitatiót, a Legenda aurea forgatják, a világból semmit sem akarnak megérteni [kiemelés tőlem – G. F.] és néha mégis felviszik az akadémiakusságig”. Anatole France szekfi interpretációja ott kezdődik, amikor Szekfi azt akarja bizonyítani – France-szal szembeszegezve saját sorait –, hogy a „rút, szétrombolt világ” egyes alkotóelemei annyira szívéhez nőttek, hogy ezeket „megtartja magának”. Vagyis a minden meglevő gyökeres felforgatójának annyiszor nevezett France nem is olyan veszedelmes újító. Szekfi éles szemmel meg is találja a megfelelő, neki tetsző sorokat. „A szépség, az erény, a szellem örökké megtartják hatalmukat; Kleopátra bűbája, assisi Szent Ferenc finomsága, Racine költőiessége sohasem lesznek formulákra visszavezethetők” – emeli ki France-tól a saját álláspontjához közel álló mondatokat. A France-nál (egyébként az irodalomtörténet-

írásban gyakran mellőzött, de valójában szerintünk, mint fiatalkori France-rajongó által is látni vélt) meglevő állandó kettősség ugyanis lehetővé teszi Szekfi számára, hogy a kor világnézeti vitáiról elmondja a maga álláspontját. A pesszimizmus mellett – amit egyesek egyeduralkodónak vélnek kihallani a művekből – Szekfi az „aktív” Anatole France-ot fedezi fel, aki szocialista gyűlésekre jár, agitál. S ha nem arról van is szó, mintha az 1908-ban France-kritikát író Szekfi ezt az agitációt esetleg igenelné, de mint „pozitív” magatartásformát, magának vallja a mindent csak kritizáló, csak romboló szkeptikus állásponttal, a „negatív” magatartással szemben.

Ugyanezt az ellentmondást találja meg Szekfi France-nak a racionalizmus filozófiájához való viszonyulásában. Elismeri, hogy France gondolatai a racionalizmusban gyökereznek. France mesterét, Renant idézi: ő hisz a tudomány haladásában s „az emberiség ellen való legnagyobb bűnöknek az észt érő sértéseket, a vallási és nemzeti fanatizmust tartja”. De – teszi hozzá – az öreg Renan négy évvel később saját korábbi gondolkodását „optimistának” tartja azon az alapon, hogy a tökéletességet az emberiség úgysem fogja elérni, s ha van haladás, az oly lassú, hogy alig érzékeljük (369. p.). Ez a kettősség Szekfi szerint Anatole France gondolkodásában is fellelhető. A merő racionalizmusból kiábrándult Renan fedezhető fel France érzelmi melegségében: a mindenben racionális összefüggést kereső elme belátja a racionalizmus „dogmáinak” szembenállását a realitással; az ész egyedüli mindenhatóságának hitét feladta, és helyt adott a vele szemben álló érzelmeknek is. „Az érzelm melege még lehidegebb teremtményét is felvilágyozza néha-néha, még az elkeseredett, gyakran éhes, még többször szomjas Coignard se tudja egyszer, egyetlen egyszer kiinni palackját, mikor a Justizmorddal kivégzett szobalány történetén elmélkedik.” És Szekfi most már világosan megmondja, hogy a szerinte „kettőslelkű” France-ból neki melyik oldal tetszik: „Ez a melegség adja meg azt a különös vonzerőt France skepticizmusának, ami Renant is a fiatalok és idealisták mesterévé teszi...” (371. p.). Szekfi bírálja a racionalizmus „doktrínáit”, amelyek szerinte a gyors, egyenes vonalú, kiszámítható haladásban, a történeti tapasztalatok elleni állásfoglalásban nyilvánulnak meg, de szerinte ez a kételkedés a racionalizmusban Anatole France-tól sem idegen. France – írja – csakúgy, mint Renan korábban, két küzdőt ismert: „a jövőbe néző tudományt” és „a múltban gyökerező életet”. De Renan belátta, hogy „a gondolatokat hordozó betű nem fogja pár nap alatt a földi világ megcsontosodott képződményét feloszlatni és helyébe egy újat összesűriteni; be kellett látnia, hogy egy-egy nemzedék egész szellemi munkája bárhogy megfeszítve sem képes a haladás menetét csekély időmennyiséggel is gyorsítani, ezért tárta ki ajtóját a skepticizmus előtt” (374. p.). Ebből származik egyrészt Anatole France „meleg színeken levő skepticizmusa, másrészt a racionalizmus szolgálatába állva, irodalmi és társadalmi működésének egész újabb iránya”. Szekfi számára France-ból fontos „a lélekben való hit, a népnek tisztelete, mely mind csakis akkor foglalhatott el olyan nagy szerepet lelki életében, mikor belátta, hogy tisztán a racionalizmus nem elégíti ki az egyes ember oly véges életű lelki szükségleteit” (375. p.). Vagyis a Szekfi által

cikke („Egy kis irodalom”) pedig a később a Szekfit is foglalkoztató problémakörökhöz visz közel bennünket (ÖPM VIII. i. m. 67. p.).

¹⁰⁷ Szekfi Gyula: Anatole France, i. m. 362. p. (A tanulmányra a továbbiakban az oldalszámok zárójeles megadásával a főszövegben hivatkozunk.)

felállított *France-i kettősség* arra vezethető vissza, hogy a szellem arisztokratáinak kedvelt írójában a gyermekkori olvasmányokból örökölt „*humanista melegség*” és a szocialista gyűléseken „a legvegyesebb hallgatóságok előtt” agitáló *racionalista forradalmi szellem* együtt van meg, s hogy ez a két dolog – Szekfű szerint – a legnagyobb természetességgel *mond egymásnak ellent*. Ugyanígy ellentmond egymásnak a racionalista észtisztelet és a „szív” (375. p.), valamint a racionalisták egyenes vonalú haladásba vetett hite és a realitás, a történetiség, a józan valóság, ami France szellemi atyját, Renant is meghátrálásra készítette. A „skeptikus” és a „rationalis-socialista” (378. p.) e vegyüléke magyarázza meg azután France-nak a történelemről és a történetírásról alkotott nézeteit, s különösen a viták központjában álló, Jeanne d’Arcról írott művét.

Anatole France e munkával – írja Szekfű – „az újabban német hatás alatt elművésztetlenedő francia történetírást ismét a Michelet, Taine, Renan, Fustel de Coulanges művészi magasztára emelte” és a legjobb Jeanne d’Arc-művet alkotta meg. A periratokra épített munkában azonban – Szekfű szerint – kiteljesedik France „történetietlen racionalizmusa”: kétségbe vonja, hogy Jeanne hitt volna abban, amit mondott, s hogy elhivatottságérzete lett volna harcának indítéka.¹⁰⁸ Ehelyett azt igyekszik bizonygatni, hogy Jeanne – miután a személyéhez kötődő hagyományról lefejtjük az utólagos legendákat – valószínűleg nem volt több, mint a francia udvartartásokban gyakran felbukkanó egyszerű, jobbára egzáltált leányok egyike. A racionalista France – mondja bírálóan Szekfű – „nem hiheti el, hogy a hit, egyedül a hit elég erős lett volna Jeanne lelkét hatalmába keríteni és egész működésének irányt adni”, hogy indítóoka „egyedül erős érzelem volt”. *A racionalizmus, a mindent megváltoztatás, egyoldalú „hideg” észérvek, illúziók kergése így állítódik szembe az érzelmekkel, a józan realitással, a történetiséggel Szekfű gondolkodásában.*

Ezt az Anatole France-elemzést jellemzőnek találjuk az Eötvös-kollégiumból kikerülő, két évig múzeumban dolgozó, majd Bécsbe kerülő fiatal Szekfű világlátásának ellentmondásos tarkaságára. Az 1900-as években a konzervatívok részéről annyiszor pellengérré állított és a politikai és szellemi baloldalon annyiszor megvédett Anatole France sajátos „vállalása”, ugyanakkor France-ban a szellemi elegancia nagymesterének szétválasztása a szocializmus igénylése felé tartó intellektueltől, azután a konzervatívok által oly veszedelmesnek kikiáltott racionalizmus „megszelídítése” – a minden új iránt egyfajta liberális toleranciával viseltető polgár hangja volt Szekfű írásában. De még feltűnőbb a hírhedt Historikerstreitre tett megjegyzése s ennek összefüggésbe hozása Anatole France Jeanne d’Arcjával.

A magyar történeti irodalomban a Historikerstreit – végre megtörve a korabeli hazai történetírás elméleti, módszertani kérdések iránti igénytelenségét – nagy visszhangot váltott ki.¹⁰⁹ Talán nem véletlen, hogy Szekfű kollégistatársa, a segédtudományok későbbi neves művelője, Szentpétery Imre foglalkozott ezzel kissé talán még szemináriumidolgozat-ízű íásaiban, s a szintén az Eötvös-kollégium „stábjához” tartozó Madzsar Imre írt máig érdekes tanulmányt a Lamprecht-féle kultúrtörténeti felfogásról, majd – éppen Szekfű Antole France-cikkének megjelenésével egy időben – vitacikket Szentpétery ellen.¹¹⁰ Szentpétery ugyanis, noha nem állt oda a Lamprecht, majd Breysig körül keletkezett vitában az új „collectív” felfogást kárhóztatók csoportjához, de lényegében (különösen második cikkében) az „individuális” irány mellett foglalt állást. Madzsar ezzel szemben sokkal több megértést követelt a Lamprecht-irányzat iránt.

A kérdés a korabeli német történeti irodalomban szinte vízváltató volt.¹¹¹ Nem is az új irányzat világnézeti vagy társadalmi-politikai „forradalmisága” miatt, sokkal inkább az új iskolának a wilhelminista akadémikusvilág tradicionalizmusát sértő Ranke-féle felülvizsgálat, az újat akarás miatt.

És az ekkor már a szocialistákkal együttműködő, „istentelennek” bélyegzett Anatole France-ot – aki ellen hívó katolikusok felvonulásokat rendeztek – sok vonatkozásban megértve mentegető Szekfű a jóval kevesebb világnézeti elemet tartalmazó Lamprecht-Breysig-vitával kapcsolatosan egészen szubjektív megjegyzéseket tesz. Szerinte Anatole France nézetei szinte a Lamprecht-elveket kiteljesítő Breysig követelményeinek megvalósítását jelentik, mely elvek az *individuumok története helyett a kollektív jelenségek kutatására helyezik a hangsúlyt*. France is „az illuminatus Jeanne-t a többi illuminatus közé akarta visszaszorítani, Jeanne egyénisége azonban ellenállott [ti. Szekfű szerint – G. F.], s úgy látszik, az individuum nem hagyja magát az új német iskolától oly könnyen megsemmisíteni” – írja.¹¹² Ez az álláspont még a Budapestről Európába néző fiatal historikust mutatja, a minden új iránt érzékeny és a maga szubjektivitásával válogató Eötvös-kollégistát, akinek olvasmányai között, műveltséganyagában minden – az egymás-

¹⁰⁹ A vita visszhangjának – ami önálló tanulmány tárgya is lehetne – legfontosabb korabeli hazai irodalma: Szentpétery Imre: Két történetphilosophus. Századok, 1904/5:454–462. p.; Uő: A történettudomány objectivitásának kritikája. Századok, 1906/7:585–619. p.; Uő: Individuális és collectív történetírás. Századok, 1908/3:193–216. p.; Uő: Lamprecht Károly történetelmélete. Századok, 1908/6:481–539. p.

¹¹⁰ Madzsar Imre: Egyének és tömegek a történelemben. (Első közlemény) Századok, 1909/1:1–15. p.; Uő: Egyének és tömegek a történelemben. (Második és befejező közlemény) Századok, 1909/2:97–114. p.; Uő: A Lamprecht-féle történetkutatási módszer és a lipcei új Egyetemes Kultúrtörténeti Intézet. Századok, 1909/9:758–766. p.

¹¹¹ Vö. erre: Engelberg, E.: Zum Methodenstreit um Karl Lamprecht. In: Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft von der Reichseinigung von oben bis zur Befreiung Deutschlands vom Faschismus. Berlin, 1965. 136–152. p.

¹¹² Szekfű Gyula: Anatole France, i. m. 387. p.

¹⁰⁸ Pedig a periratok tanúsítják – emeli ki Szekfű –, hogy a „merev XV. századi jegyzőkönyvvezetők maguk is megsejthettek valamit Jeanne lelki finomságából”. Ezek a periratok megőrizték Jeanne franciául adott válaszainak „illatát”. Uo. 383. p.

sal már az akkori felfogás szerint is szemben álló, különböző – európai irányzat megfért egymás mellett. A korabeli európai szellemi élet jelenségei még nem kötődnek egymáshoz azokkal a szálakkal, amelyek a későbbi Szekfű-munkákban gyakran túlságosan is egyenesre feszítve kapcsolnak össze eszmei tájékozódási pontokat. Míg egy bécsi, berlini vagy párizsi ifjú történész számára Monod, Taine, Michelet egészen más műveltség-alapanyagot jelentett, mint például Ranke vagy Droysen, addig a budapesti Eötvös-kollégium diákjának (aki talán e szerzők műveit jobban ismerte, mint külföldi kollégái) szemével ezek könnyedén egy helyre kerültek. A későbbi – különösen a bécsi – évek majd természetesen határozottabb vonalakat húznak Szekfű gondolkodásában a kortárs európai szellemi áramlatok között, de e sajátosság: a különböző történetírói irányzatokból egyszerre, egy időben válogatni s a „tanult” anyagot a saját szempontoknak megfelelően gyűjteni, formálni – szinte egész történetírói működésében felfedezhető.

Fejezet az 1975. novemberben megvédett kandidátusi disszertációból („Történettudomány és történetpolitikai koncepció. Fejezetek történetírás és politika kapcsolatából a magyar polgári történetírás 20. századi történetében”, 519 p.).

Megjelent: Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Bp., 1980. 92–124. p.

SZEKFŰ GYULA BÉCSBEN

Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció (1970–1973)

A BÉCSI MAGYAR TÖRTÉNÉSZEK KÖRE Közös ügyek és nemzetállami történetírások a Monarchiában • Thallóczy Lajos: levéltárügy és kettős államrendszer • Osztrák–magyar közös érdek a Balkánon, 1878–1914 • A Balkán-tematika a történetírásban • A Thallóczy-kör, a „büzérek tanyája” • Károlyi Árpád: a központi kormányzat szervek rekonstrukciója, 1527–1867 • Alkotmányos önállóság tegnap és ma

A LEVÉLTÁROS. FORRÁSANYAG – TÖRTÉNETI KÉP Magyar ügyek iratanyaga – kapcsolat Európával • Közigazgatás-történeti tanulmányok – hivatalnok-polgári szemlélet • Az osztrák–magyar államjogi vita, 1867–1918 • Szekfű és a „67-es” álláspont

MÓDSZERTANI TÁJÉKOZÓDÁSOK: OSZTRÁK SEGÉDTUDOMÁNY, POROSZ ÁLLAMTÖRTÉNET Institut für Österreichische Geschichtsforschung • Porosz közigazgatás-történet: a hivatalnok- és szolgáltató állam • Gustav Schmoller • Otto Hintze • A „hivatalnokállam” eszméje • Az újkortörténeti kutatás módszertani kérdései, 1910–1912

KÖTÖDÉSEK AZ UTÓCENTRALISTÁKHOZ, 1906–1910 A centralisták eszméinek utóéletéről • A Budapesti Szemle a századfordulón • Péterfy Jenő, Riedl Frigyes • Angyal Dávid: alkurucok ellen, Széchenyi újraértékeléséért • A Történeti Szemle és a fiatalok”, 1912 • A történeti-politikai elemek elrendezéséről

Szekfű munkái, de még inkább a kéziratos források aránylag biztosan vezetnek bennünket azokhoz a pontokhoz, amelyeken Szekfű a századelő nevesebb, későbbi munkásságára is befolyást gyakorló szellemi, történetírói műhelyeihez kapcsolódik. Őre is áll az, amit maga ír Anatole France nézeteinek, írói arcának kialakulásáról: mi sem volna könnyebb, mondja, mint France munkáinak egyes helyeit olvasmányaira vagy különböző szellemi áramlatok tételeire, idézetekre visszavezetni. „Mindez csak anyagot adott gondolkodásának és érzéseinek, lelki struktúrájához köveket”, a „struktúra alakja”, „berendezése”, felépítése. „saját lelki dispoziációból” származtatható.¹ Nos, e „saját dispozició” áll a maga körül zajló dolgokat mindig igen nagy egyénítő erővel feldolgozó Szekfű gondolkodásának alakulására is. Fiatalkori munkáit és néhol lebilincselően érdekes, szinte vallomásszerű leveleit tanulmányozva ezek mindinkább arra ösztönzik a kutatót, hogy a történetíróvá érlelődés körülményeit, a fiatal historikus szellemi környezetét vegye jobban vizsgálat alá. És ez a környezet Bécs.

¹ Szekfű Gyula: Anatole France. Budapesti Szemle, 1910. 143. köt., 405. sz. 366–367. p.

Ahhoz természetesen, hogy érzékeltetni tudjuk azt az atmoszférát, amelyet a századelő császárvárosa árasztott, vagy megkísérélhessük körvonalazni azokat a kulturális-szellemi áramlatokat, amelyek Bécsset a századforduló kultúrtörténetében oly sajátos helyre emelik, a festészet, a zene, a szépirodalom, a színház, a tudomány s mindemellett a korabeli Bécsre annyira jellemző s az ottani életet „éterként átjáró” *bécsi köznapi kultúra ecsetelésére* kellene vállalkoznunk. Felidézni azt a képet, amelyet a német nyelvű fővárosban a legkülönbözőbb szláv és bevándorolt egyéb nemzetiségű kiskereskedők cégerei, az annyira elfogadott öltözködési „vonalak” vagy az utca emberének „bandlizo” (pepecselő) beállított-sága színe. Meg kellene eleveníteni a ma már exportcikké konzumált, de a korban valós kultúraalapot adó walzerlázat, a ráérős és egyben bágyadt sokszínűséget, a Theater and der Wient, a Hofoper dalait dúdoló trafikoslányokat – egyszerűen mindazt, amit korunk kultúrtörténetének egyik klasszikusa „a fennálló rend atmoszférájaként” jellemez, amely „hallgatólagos egyetértésként ült meg mindent”.² S e hallgatólagos egyetértés mögött a 20. század zenei, irodalmi kultúrájának, új tudományágainak korai apostolai kezdenek írni, komponálni, festeni. Az erős, biztos válaszokhoz szükséges az újra törekvést ingerlő kihívás.

A BÉCSI MAGYAR TÖRTÉNÉSZEK KÖRE

Ha több mint fél évszázad múltán lapozgatjuk a *Die Post* korabeli számait (melyet Szekfű olvasott), vagy felidézzük a zsidóellenes fellépést és a Lueger polgármesterségét követelő tüntetést, vagy a Heeresgeschichtliches Museum képanyagát, amelyben a 18. századból bizony a Habsburgok örökösödési háborúi, majd a hét-éves háború s a különböző tartományi zűrzavarok mellett a Rákóczi-szabadságharc összesen egy képpel kap helyet – akkor már valamivel közelebb jutunk annak a szellemi közegnek az érzékeléséhez, amely a fiatal, Bécsbe érkező Szekfű Gyulát fogadta. Nemcsak számára addig ismeretlen, új utcanévek, új napi szokások, viselkedésformák vették körül, hanem ez az új világ, az új élethely (s főként a Monarchia társadalmi-politikai szerkezetének megismerése) egészen új kérdéseket állított a Budapestről érkező új lakója számára. S e kérdéseket most már Bécsből, más látószögből kellett megválaszolnia. Legyen szó világpolitikáról, a Monarchia két államának egymáshoz való viszonyáról, valamint az erősödő tartományi-nemzeti önállósodási törekvésekről és Magyarország kilátásairól, kulturális áramlatokról, a köznapi gondolkodás témáiról vagy éppen szakmája, a történettudomány és foglalkozása, a közügyis tisztviselő érdekeiről.

² Adorno, Theodor W.: Bécs. In: Zene, filozófia, társadalom. Esszék. (Vál. és előszó Zoltai Dénes.) Bp., 1970. 97. p. A századelő szellemi, művészeti körképéhez igen sok találó vonást rajzol meg Pók Lajos: A szecesszió c. válogatott dokumentumgyűjteményéhez írott bevezető esszéjében (Bp., 1972.).

Közös ügyek és nemzetállami történetírások a Monarchiában

A történésznek, aki majd egyszer az Osztrák–Magyar Monarchia – tehát nem Ausztria és nem Magyarország, hanem a Monarchia – ezen utolsó évtizedeinek, a századforduló történetének monografikus megírására vállalkozik, valószínűleg el kell majd szakadnia egyszer-egyszer a történetíró hagyományos eszköztárának kellékeitől – aktákból nyert tényektől, statisztikai-demográfiai felmérések eredményeitől –, s szinte szépirói feladatra kell majd vállalkoznia ahhoz, hogy érzékeltethesse a virágkorában álló osztrák–magyar államközösség politikai-társadalmi-kulturális élete hétköznapijainak hangulatát.

S mindemellett egymás mellé, ha kell, egymással szembe kell helyeznie a politikai életben a magyar huszáregyenruhában megjelenő Ferenc Józsefet mint magyar királyt, az udvari intrikákat, a Budapesten magyarfalónak nevezett trónörökös, Ferenc Ferdinándot, a magyar parlamentben hangoskodó, minden bajért a Lajtán túliakat és az 1867. évi kiegyezést okoló függetlenségi párti ellenzék – amelynek vezérei azután a legnagyobb alázattal illeődtek meg kormányra kerülésük idején (1906) a bécsi császári-királyi fogadáson. Ugyanakkor láttatnia kell majd a késői kollégának, hogy Bécsben Luegert azért is éltette a tömeg, mert – ahogy ezt a közügyis bécsi magyar tisztviselők látták – a kiegyezési állam-szövetség magyarellenes támadóinak száma nőtt a császárváros politikai vezető köreiből. E képben egy kis sajátos színfoltot fog valószínűleg képezni az a jobbára történészekből, levéltárosokból, bécsi közügyis tisztviselőkből, néhány művészből álló társaság, melynek tagjai hol rendszeresen, hol pedig alkalmakat keresve s találva jöttek össze Thallóczy Lajosnak, a Finanzarchiv igazgatójának, Bécs, III. Traungasse 1. számú házában, részletesen tárgyalva a legfrissebb udvari intrikákat vagy a budapesti politikai, akadémiai pletykákat. Amikor e kép festésére kell majd vállalkozni, összeférni nem látszó rikító színekkel, alakokkal, mindig ügyelni kell majd arra – mint ahogy a Monarchiával foglalkozó mai történetírásban is mindig ezzel vannak a legnagyobb nehézségek –, hogy az összetartó keret megfelelően láttassék. Látszódjának majd azok a magatartásformák, a történeti elbeszélés során azok a hivatalok, kulturális intézmények, szereplők, amelyek és akik az állandó belső ellentétek közepette is az állami együttélés történeti tényéből nőttek ki. S tegyük hozzá: amelyekről oly gyakran feledkeznek meg a történetírók, akik a Monarchia történetében eleve a felbomlás előzményeit keresik. (Vagy éppen a maguk nemzetállamának születési folyamatát írják le.) S ezáltal elsősorban a belső – hol élénkebb, hol csendesebb – ellentétek feltáráshoz jutnak el.

Jórészt erre és bizonyos eszmetörténetileg sem érdektelen jelenségekre vezethető vissza az, hogy az utóbbi évtizedekben a magyar történetírás is a Monarchia két része között feszülő ellentétekre összpontosított. Igaz, hogy mind erősebb az a törekvés, amely most már nemcsak magyar, hanem osztrák oldalról is igyekszik a közös államalakulat politikai történetét vizsgálat alá vonni, meg is haladva a „hagyományos” magyar függetlenségi álláspontot, mégis megmaradunk érdeklődésben a hagyományos témák, az ellentétek tárgyalásának bűvöletében.

(Ha megértőbben kezeljük is a másik államrész törekvéseit.) Továbbra is hiányzik a közös állam életét egybetartó intézmények – a hadügy, a külügy, a pénzügy – tárgyalása, a Monarchiának mint államnak közösen vitt ügyei kívül maradnak a kutatás köréből. (Nem sokat enyhít ezen az sem, hogy megindult a közös minisztertanácsai ülések jegyzőkönyveinek kiadása. Jellemző vontatottsággal, és kihatás nélkül – egyelőre – a Monarchia-vitákra. Arról már nem is szólva, hogy a többi utódállam – a csehszlovák, lengyel, jugoszláv és román – nemzeti történetírása még inkább szenved ezen egyoldalúságban.) Ennek okait hosszan tárgyalhatnánk: szerepet kapnak itt természetesen a kutatási nehézségek: a közös állam intézményeinek szerteágazó volta, a nyelvi nehézségek – a német és a magyar mellett a cseh, szlovák, lengyel, horvát, szlovén, szerb, no és a román, olasz nyelv ismerete –, a közös intézmények kitermelte forrásbázis hatalmas mennyisége. De azért az egyoldalúságok első számú oka szerintünk mégiscsak a történetírás „nemzeti feladatának” korunkhoz tapadó értelmezése, amely minden történelmi jelenséget az egyik nemzet (legtöbbször természetesen a történetíró saját nemzetének) vélt vagy valós „szempontjaiból” vizsgál. Mindezt biztos kézzel megállapítani a mi korunk kultúrtörténelmét tárgyaló majdani történész feladata lesz.

Hogy miért kívánczik ide mégis mindennek felvetése? A válasz: kutatási témánk természete miatt. Először is, amint túllépünk a történetírásunkat uraló tradicionális politikatörténeti szempontokon, és például a Monarchia kulturális-szellemi életének történelme felé fordulunk, azonnal láthatóvá válik: a korabeli kulturális élet – mint a történelemben mindig – kevésbé volt beszorítva az állam-nemzeti keretekbe, mint a politikai élet. (A politika történetével foglalkozó történetírást természetesen uralják el az összecsapások témái. A kultúrtörténet írásának hagyományai sokkal inkább egyetemes indíttatásúak, mint a politikatörténetíráséi.) Másodszor: a bécsi magyarokról, Thallóczy köréről írva felvetődik a Monarchia története historiográfiájának kérdése azért is, mert a magyar történetírók bécsi köre éppen a Monarchia 1867-es konstrukciójában kialakult ún. közös-ügyeknek köszönhetette kialakulását, s ez a tény határozta meg írói, tudományos működésüket, műveik alapgondolatait.

Thallóczy Lajos: levéltárügy és kettős államrendszer

Mint ismeretes, annak következtében, hogy az 1867. évi kiegyezés a külügyet, pénzügyet és hadügyet közösnek nyilvánította, a minisztériumok tisztviselői karába szükségszerűen kerültek növekvő számban magyarok. Sőt éppen a kiegyezést magyar szempontból továbbfejleszteni akaró álláspont egyik követelése volt az, hogy a kormányzat ezen ágaiban mind több magyar kapjon helyet. Az is ismeretes, hogy több magyar politikus karrierjét segítette ez a pénz- és a külügyi adminisztrációban. A majdan Bécsben dolgozó magyar történészek szinte mindegyike ennek a magyar törekvésnek – amit az öreg császár-király bizonyos mértékig támogatott – köszönhetette a császárvárosba kerülését; ez segítette – tudományos érdemei

mellett – Károlyi Árpádot az előrejutásban a Staatsarchiv ún. magyar aligazgatói, majd igazgatói széke felé, s így lesz igazgatóhelyettes Győry Árpád is. A közös levéltári állagok néha titokban végzett szétválasztási munkálataira jön több rövidebb kutatóútra s lesz a bécsi kör állandó vendége Takáts Sándor, Tagányi Károly, néhány évre Hodinka Antal, Török Pál, majd hosszú évekre – az 1900-as évek elején – mint kezdő historikusok Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Miskolczi Gyula, Gagyai Jenő. A legjellemzőbb azonban a századvég bécsi szellemi életében magának sajátos rangot kivívott magyar kör alapítójának és vezérének, Thallóczy Lajosnak Bécsbe kerülése és itteni tevékenysége.

Thallóczy Lajosra, a budapesti Országos Levéltár fiatal tisztviselőjére – aki kiválóan beszélt szerbül és kisebb tanulmányai jelentek meg a bosnyák történelem köréből – felfigyel Kállay Benjámin, a közös pénzügyminiszter, s mint ilyen, egyben Bosznia főkormányzója, s kinevezeti a minisztérium kötelékébe tartozó Udvari Kamarai Levéltár igazgatójának (1885).³

³ Thallóczy (Stommer) Lajos (1857–1916) Német tisztviselőcsalád sarja, de magyarságát hangsúlyozva felveszi a Thallóczy nevet (1877). A budapesti tudományegyetemen előbb történelem–latin szakos tanári és bölcsészdoktori oklevelet (1875), majd magántanári képesítést szerez a magyar pénzügy- és közgazdaság-történet tárgykörben (1877). Hivatalnoki pályája az Országos Levéltár tisztviselőjeként (1877–1884) indul. Kállay Béni közös pénzügyminiszter hívja Bécsbe a Hofkammerarchiv (Udvari Kamarai Levéltár) igazgatójának (1885–1908). Bécsben a Theresianumban a magyar történet és közjog, a Konzuli Akadémián a magyar közjog tanára. Jelentős szerepe volt II. Rákóczi Ferenc és a bujdosók hamvainak a hazahozatalában (1906). Legendák keringtek személyes kapcsolatairól, befolyásáról; Ferenc József bizalmi embere, Balkán-szakértője volt. A megszállt Szerbia polgári kormányzója (1915–1916). – Tudományos érdeklődése sokoldalú: az őstörténettől a 19. századig a legkülönbözőbb korok, a gazdaság-, politikatörténet és régészet foglalkoztatja. A Történelmi Társulat 1885. évi kongresszusán előadást tart a magyar történelem forrásairól (Századok, 1885/8:24–53. p.). Alapvető jelentőségű a balkáni államokat érintő történetírói munkássága. (Kállay Béni hatására fordul figyelme Szerbia, Bosznia, Hercegovina, Albánia és a dalmát városok története felé.) Spanyol, olasz, osztrák, magyar, horvát levéltári kutatásainak eredményét forráskiadványok őrzik. Társzerzőkkel készül a „Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára” (1887, Gelcich Józseffel) „Magyarország melléktartományainak oklevéltára” (I–IV. 1903–1915, Hodinka Antallal) és a Blagay (1897, Barabás Samuval), valamint a Frangepán család (I–II. köt., 1910–1913, Barabás Samuval) oklevéltára. Albán oklevéltári sorozatot indít („Illyrisch-albanische Forschungen”, 1916). Többnyire Deli álnéven történelmi regények és – számtalan utazására alapozva – olvasmányos útleírások szerzője. Naplói a „közössüges” politika értékes történeti forrásai. A Magyar Történelmi Társulat elnöke (1913–1916); a Századok (1874–1884) és az Archeológiai Értesítő (1876–1880) segédszerkesztője. A „Jajcza története, 1450–1527” c. művét az MTA nagydíjjal jutalmazza (1915). – Életére igen sok adatot közölnek a Traeger Ernő által szerkesztett, A Thallóczy Lajos Társaság Kiadványai c. sorozat egyes füzetei, melyekre a későbbiekben külön-külön hivatkozhunk. Pályafutásáról áttekintést ad: Károlyi Árpád: Thallóczy Lajos emlékezete. Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XXIII. köt. 1. sz. Bp., 1937. Ugyanezt kiadta a Thallóczy Társaság is: Thallóczy Lajos élete és működése. Bp., 1937. (Károlyi neve mellett a hivatkozás ez utóbbira történik.)

A kinevezés nyilvánvalóan összefüggött a levéltárügyben is lejátszódó közjogi harccal, amely az Országos Levéltár 1874. évi újjászervezése után magyar részről a Bécsben levő magyar vonatkozású levéltári anyagok Budapestre szállításaért folyt.⁴ A magyar követelés, mely a pertinencia – mai levéltártani szempontjaink szerint elavult – archivisztikai elvének alapján állott, elsősorban a Hofkammerarchiv anyagainak megosztását követelte, mivel az újkori magyar történelemre itt volt található a legtöbb anyag. Ez abban az ismert közigazgatástörténeti tényben gyökerezett, hogy ha nem is „de jure”, de „de facto” az Udvari Kamara a Magyar Kamara felett állott. (Már a közös Habsburg–magyar adminisztráció 16. századi kiépítésétől – az Udvari Kamara alapítási éve: 1527 – kezdődően.) Ugyanakkor 1782 és 1790 között a magyarországi kamarai igazgatás legfőbb szerve a Magyar Kancellária volt, amelynek iratanyagai viszont szintén az Udvari Kamara levéltárába, a Hofkammerarchivba kerültek. Közöttük egy sor, egyébként nem az Udvari Kamara hivatali működéséből keletkezett, magyar vonatkozású levéltári anyaggal (például a 16–18. századi országgyűlésekre vonatkozó több, a kincstár által vásárolt magyarországi irattal) együtt. A vita a *magyar belügyminisztérium* – mint az Országos Levéltár főhatósága – és a *közös pénzügyminisztérium* között folyt. Noha első szakaszában – az erdélyi iratok bizonyos részének visszaadásán kívül – visszautasították a magyar követeléseket, Kállay közös pénzügyminiszterre történt kinevezése (1882) után azonnal közölte, hogy folytatni kívánja a tárgyalásokat a magyarokkal. 1885-ben hozza fel a miniszter a viták középpontjában álló levéltár élére Thallóczy Lajost.⁵

E harcokból bennünket csak Thallóczy sajátos szerepe érdekel természetesen. Ha a budapesti levéltár igazgatási aktái között a levéltári szétválasztási munkálatokról szóló jelentéseket nézzük, vagy a bécsi Finanzarchiv iratai között Thallóczy működésének nyomait s ugyanakkor a delegációkban a levéltárügy sorsának alakulását, akkor láthatjuk, hogy Thallóczy részben megfelelt a budapesti elvárásoknak: az ő támogatásával végzik a már említett magyar levéltárosok – szinte inkognitóban, mint egyszerű kutatók – titokban a Hofkammerarchiv fondjainak átnézését, magyar szempontú lajstromozását, s rejtik külön palliumba és az igazgatói szóba szekrényeibe a kiválogatott aktákat. Ugyanakkor azonban el is tért Thallóczy felfogása e kérdésben a budapesti függetlenségi opposíció álláspontjától, amely azt követelte: szállítsanak minden magyar vonatkozású levéltári anyagot Magyarországra. Thallóczy a magyarországi kormánysszervek által kitermelt iratanyagot

4 Österreichische Staatliche Archive. In: Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv. 4. (Hrsg. von L. Bittner.) Wien, 1936. Einleitung 33–37. p.

5 Mindennek elemzése levéltártani szempontból, elsősorban az Országos Levéltár iratai alapján Szűcs László: Adalékok a bécsi központi levéltári anyag Ausztria és Magyarország közötti felosztásának történetéhez, 1875–1918. Levéltári Közlemények, 1962/1:27–42. p. – A hatalmasra nőtt vitában a politikai indítékokat a Szűcs által igen jól ismert magyar levéltáros állásponton kívül az osztrák érveket is kimerítően megvilágítják: Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban: HHSta). Hofkammerarchiv, Archivsverhandlungen 1884–1913 között évek szerint csoportosítva.

nem Budapestre, hanem a létrehozandó új osztrák–magyar közös levéltárba kívánta elhelyezni.⁶ Már ebben a kérdésben is megmutatkozott egész működésének kettsége – ami a bécsi magyar történészek körének szinte egészére jellemző volt –: törekvés a 67-es k. u. k. *Monarchia konstrukciójának és a magyar nemzeti szempontoknak az összhangba hozására*. Minél több évet töltött el Bécsben, annál erősebbé válik naplófeljegyzéseiben, történeti munkáiban és politikai működésében is a makacs meggyőződés: *a magyar nemzet és az örökös tartományok érdekei közösek, s e közösség megtestesítője a közös uralkodó*. A Monarchia két része közötti állandó közjogi csetepatékkal először csak a közösügyes tisztviselő álláspontjáról került szembe. Mint ilyen, ugyanúgy nem vehetett részt a hivatalos magyar állam politikai életében, mint osztrák származású kollégái az osztrákban.⁷ Ő, mint ezt többször papírra veti, *az uralkodó szolgálatában áll*. Thallóczynál ezt az egyébként minden Bécsben dolgozó magyar levéltáros-történész gondolkodásában kimutatható felfogást rendkívül erősítette gyakorlati – a *közös uralkodó szolgálatában* kifejtett – politikai tevékenysége.

Osztrák–magyar közös érdek a Balkánon, 1878–1914

Thallóczy, mint már említettük, a Balkánra vonatkozó ismeretei révén került a közös pénzügyminisztérium kötelékébe. Még hozzá azokban az években, amikor Bosznia-Hercegovinát a Monarchiához csatolták, s mint osztrák–magyar „közös szerzeményt” a közös pénzügyminisztérium igazgatása alá helyezték. Thallóczy hamarosan amolyan jobb kezévé vált a boszniai ügyeket oly szívesen intéző pénzügyminiszternek, Kállay Benjáminnak. (Nincs itt terünk azoknak az adatoknak az ismertetésére, amelyeket a Thallóczy-hagyaték tartalmaz Kállay és Thallóczy boszniai működésére vonatkozóan, s amelyek tanúskodnak arról, hogy Kállay – gazdasági, politikai, sőt történelmi szempontból – valóban szakértője is volt Boszniának és általánosabban a Balkánnak; figyelme az eke és a modern földművelés módszereinek elterjesztésétől a bosnyák nemzeti érzékenység megőrzésének mikéntjén át, a Monarchia-barát vezető réteg kialakításáig számtalan részletre kiterjedt.)

Kállay és Thallóczy számára a nagyhatalmi terjeszkedések korában a Monarchia döntő gazdasági és politikai céljává a balkáni terjeszkedés vált, s ezt – mint a Monarchia mindkét felének érdekét – előbbre valónak tartották minden egyébnél.⁸ Ez magyarázza meg Thallóczy balkáni, oroszországi utazásait, megbízatásait, amelyekről – mint a császártól eredő titkos küldetésekről – már saját korában any-

6 Szűcs László: i. m.

7 Tömöry Márta: Bosznia-Hercegovina annektálásának történetéből. Részletek Thallóczy Lajos naplójából. Századok, 1966/4–5:878–923. p.

8 Thallóczy megemlékezése Kállayról: *Thallóczy Lajos*: Kállay Béni mint történetíró. Bp., 1908.

nyi legenda és politikai pletyka keringett, s amelyekről sajnos a források keveset szólnak. Tény: Thallóczy mellett, hogy gondosan ügyelt a levéltár folyamatos rendben tartására, a rendezési munkálatokra s írta – különösen az első években szorgalmasan – az évi jelentéseket, a feljegyzéseket, aktív irányítója volt a Monarchia boszniai politikájának⁹ Kállay több mint két évtizedes minisztersége idején (1882–1903) éppúgy, mint később Burián és Biliński mellett. Ez utóbbi körben teljesített fontos „misszióért” – ahogy Burián írta – kapta a valóságos belső titkos tanácsosi címet, majd a (polgári) állami tisztviselői pálya egyik csúcsát jelentő besorolást a III. fizetési osztályba a császár-királytól.¹⁰ Amikor azután a Balkán-háborúk következtében Törökország kiszorult a Balkánról (1912–1913), terjedelmes memorandummal fordul a magyar politikai élet vezetőihez, mondván: „épen a legújabb alakulásnak az a fő tanulsága, hogy ha valamikor, úgy most az ideje, amikor be kell látni, hogy csakis vállvetett működéssel töltheti be a Monarchia azt a hivatását, amelyre földrajzi tagozódása rendeli”. Majd így folytatja: „újabb politikai fejlődésünk rákfenéje, hogy majdnem hit-elvvé vált, hogy az, ami Magyarországnak hasznos, Ausztriának káros és viszont”. Magyarország és a magyar nemzet helyét az európai politikában éppen abban látja, hogy az a Monarchia erejére támaszkodva kereskedelmet építhet ki a Balkánnal, afféle közvetítő lehet. „Ezért tanulmányozzuk a Balkán népeinek szokásait, a népek fiainak ösztöndíjakat kell adnunk, egyetemeinken szláv tanszékeket létrehívunk és így tovább.”¹¹

A Balkán-tematika a történetírásban

A magyarság nemzeti feladatainak ilyen körvonalazása, *Ausztria és Magyarország egymásraultaltságának* ilyen indokolása érződik azután Thallóczy történelmi tanulmányaiban is. Az a szakmailag ma is imponáló okmánytársorozat, amely Magyarország és melléktartományainak középkori történetét hivatott megvilágítani,¹² kétségtelenül egy türelmes nemzetiségpolitikai koncepció szellemében fogant

9 Wien, HHStA Finanzarchiv. 1887-től Thallóczy Lajos kéziratossal jelentései: „Bericht des Leiters des K. u. K. gemeins. Finanz-Archivs über die amtliche und wissenschaftliche Tätigkeit des Archivs im Jahre...”

10 Károlyi Árpád: Thallóczy Lajos emlékezete, i. m. 8. p.

11 Thallóczy Lajos: A Balkán-félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaságpolitikai téren. 1912. (Emlékirat). OSZKK Fol. Hung. 1900. II. köt. A nyomtatvány Szekfi kéziratossal másolatai között maradt fenn. Szekfi kézírásával: „Thallóczytól”. „Thallóczy memorandum”. – A századelő új nemzetiségpolitikai koncepcióiról ebben az összefüggésben: Glatz Ferenc: Vítas kérdések a dualizmus-korabeli magyar nacionalizmus történetében. Theológiai Szemle, 1973/9–10:269–276. p.

12 Magyarország melléktartományainak oklevéltára. I. köt. A horvát véghegyek oklevéltára 1490–1527. Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria (továbbiakban: MHHD) XXXI. 1903.; II. köt. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára (MHHD XXXIII. köt. 1907.); Alsószlavóniai Okmánytár. (MHHD XXXVI. köt. 1912.); IV. köt. Jajcza, a bánság, a vár és város története (MHHD XL. köt. 1915.)

megértéssel és elismeréssel a délszláv népek történelmi eredményei iránt –, s szemben állott a 30 millió magyar ideáját hirdető, magyarosító sovinizmussal.¹³ Ugyanakkor a sorozat fő célja a Balkán szláv népeinek és Magyarországnak szükség szerű történelmi sorsközösségét, egymásraultaltságát bizonyítani.¹⁴ Az I. kötet („A horvát véghegyek oklevéltára 1490–1527”) annak tanúságtétele, hogy I. Ferdinánd – mint Habsburg-magyar király – idején miként alapozzák meg a szlovén és horvát föld ősei, Zrínyi és Frangepán a határőrvidéket. A II. kötet a szerbek és magyarok kapcsolatának 12–15. századbeli történetét adja, s szándéka annak bizonyítása, hogy a már korábban is kimutatható (Imre király, 1196–1204) hűbéri viszony a török támadásait követően miként válik szoros történelmi kapocssá, miként fordulnak a szerbek vezetői a magyar koronához, s találjuk ott őket még a 16. században is zászlósuraink között. Ugyanezt a szellemet tükrözi a többi kötet is. Az „Alsószlavóniai Okmánytár” a szlavón nemzetiségeknek a magyar birodalom védelmében folytatott törökellenes harcait dokumentálja mindenekelőtt, és a magyarság, valamint a horvát-szlavón országrész egymásraultaltságát sugallja a két magyarbarát horvát főúri család, a jól ismert Frangepánok, valamint a – magyarok mellett a 12. század végén a németek ellen, majd a Károly Róbert idején önállósulási törekvésekkel fellépő Subichok leverésében közreműködő – Blagay család levéltárának kiadása. Ez utóbbi kötet Bevezetésében – mintegy történelmi-politikai tézist – fogalmazza meg Thallóczy: „...az egységet [ti. a Magyar Királyság és Bosznia között – G. F.] a király személye képviselte, benne látták a különböző jogok kútfőjét s éppen ez a személyes momentum biztosította a békés megférhetést.”¹⁵ Hosszan elemezhetnénk még a kisebb-nagyobb tanulmányokat, a forráskiadványokhoz írott előszavak sorait, amelyek – s egy alapos Thallóczy-monográfia ezt még behatóbban – bizonyíthatják: ha volt történetírója a Monarchiának, aki nem külön osztrák, nem magyar, nem cseh nemzeti szempontból, hanem a Monarchia egyik nemzetének (ez esetben a magyarnak) és a Monarchia egésze érdekei összehangolásának szellemében fogalmazta történelmi munkáit, úgy Thallóczy Lajos volt az.

Nemzetfelfogásának ez a vonása – hogy a magyar nemzet érdekeinek leghatásosabb képviselőjét a 67-es konstrukció alapján képzelte el, a 67-es konstrukció követelményeinek vetette alá, ennek viszont minden lehetséges pontját a Monar-

13 Thallóczy nemzetiségpolitikai elveinek érvényre jutásáról történetírásában: Eckhart Ferenc: Thallóczy Lajos a történetíró. Bp., 1938.: d. [Angyal Dávid]: Thallóczy Lajos (1857–1916). Budapesti Szemle, 1917. 169. köt., 481. sz. 147. p.

14 Jellemző a Thallóczyt jól ismerő Károlyi Árpád megfigyelése: „Az egy Havasalföld kivételével nincsen hát a Balkán-félszigeten olyan, hajdan magyar főnhatóság vagy politikai befolyás alatt álló darab föld, amelynek történetére és hazánkhoz való viszonyára újabb és újabb adatokkal Thallóczy rá ne világított volna. Az impulzust ehhez neki a Bosznia ügyeivel való hivatalos foglalkozás adhatta” – írja. Károlyi Árpád: Thallóczy Lajos emlékezete. i. m. 17. p.

15 A Blagay-család oklevéltára. Bp., 1897. MHHD. Bevezetés LXXIX. Thallóczy e sorait idézi Eckhart Ferenc: Thallóczy Lajos a történetíró, i. m. 5. p.

chián belül a magyar érdekek érvényesítésére kívánta kiaknázni, s e szempontból ítélte meg a magyar történelmet is – sok ellenkezést váltott ki természetesen Bécsben, különösen a 67-es rendszert az összmonarchiai („Gesamtmonarchie”) koncepció alapján továbbfejleszteni akaró trónörökös körében. De ellenkezést Budapesten is, mindenekelőtt az ellenzék soraiban. Ez magyarázza csak meg, hogy azt a Thallóczyt, aki a levéltárügyben – igaz, a provenienciáelv térhódításával az archivisztikában mind csendesebben – a magyar igények érvényre juttatásának legbiztosabb pontja, aki megakadályozója annak a trónörökös által is támogatott tervnek, hogy a gazdag magyar anyagot tartalmazó Hofkammerarchivot kiszakítsák a közös pénzügyminisztérium kötelékéből s egyesítsék az udvari levéltárral, aki mozgatója és végrehajtója volt a Rákóczi-hamvak hazahozatalának Törökországból, s aki bárhol hall magyar történelmi emlékről vagy iratanyagról (Hunyadi belgrádi ágyújától Corvin János Bajorországban lappangó levéltáráig), mindent elkövet annak Magyarországra juttatásáért – a budapesti parlamentben és sajtóban annyit „abzúgolták”.¹⁶ És csak így érthetjük meg azokat az állandó, ún. nemzeti vádakat, amelyeket a bécsi levéltárosok, Károlyi Árpád, Szekfű Gyula és a többiek fejére olvasott később is a budapesti bulvársajtó egy része: hogy ők „rejtik el azokat a levéltári anyagokat, amelyek a Habsburgoknak a magyar nemzeti mozgalmak elleni ármánykodását bizonyíthatnák, egy Bocskai, Zrínyi, sőt Széchenyi meggyilkoltatását. Újra- és újraéledő nemzeti tulajdonság...

A Thallóczy-kör, a „büzérek tanyája”

Miközben láthatjuk, hogy Thallóczy gondolkodását mennyire áthatotta a politikai törekvés: a 67-es konstrukcióba illesztve megtalálni a magyar nagyhatalmi tervek helyét, s mennyire áthatotta ez politikai és történetírói működését egyaránt, aközben nehezen tudjuk magunk elé képzelni az ugyanazon kézíratos hagyatékból, levelezésekből élénk táruló vidám bohém tanyája képét, ami pedig jellemző volt Thallóczy traungassei házára. Mint ahogy a ház gazdájának leveleiből sem csak az író Bosznia-Hercegovinára, majd 1915-től Szerbiára vonatkozó nagyvonalú kereskedelmi-politikai elképzelései tűnnek fel a mai történésznek, hanem szemtől szűrnak a levélpapír bal felső sarkába nyomtatott meztelen ülep, s a legkomolyabb levelekben is fel-felbukkanó disznólkodó rigmusok, amelyeket Thallóczy magas állású barátai is mosolyogva vettek tudomásul, s ha nem érezték méltóságon aluli-

16 Thallóczy a közös pénzügyminisztérium (közös) levéltárának integritását védi: HHSta, Finanzarchiv. Thallóczy évi jelentései. – Közbenjárására a külföldön fellelhető magyar vonatkozású történeti források és muzeális tárgyak hazahozatala érdekében: Uo.; A Hofkammerarchiv és a Staatsarchiv egyesítésének megakadályozására többek között: Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv. V/4. (Hrsg. von L. Bittner.), i. m. Einleitung 33–34. p.; Rákóczi hamvainak hazahozatalában játszott szerepére vö. *Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961.; politikai szerepének megítélésére Pesten: *Tömör Mária*: i. m.

nak, képesek voltak arra is, hogy ugyanúgy viszonzózzák azokat.¹⁷ Az esti összejöveteleken politikusokon, néhány művészen és a később még említésre kerülő magyar levéltárosokon kívül ott találjuk a Thallóczy-ház elmaradhatatlan íródeákját, Réthy Lászlót, aki a borozó társaság nagy gyönyörűségére szavalta el legújabb obszcén verseit, melyek azután oly kétes értékű ismertségre segítették szerzőjüket. (S amelyek közül máig Arany János Toldijának átköltése a legismertebb.) A „büzértanya” – ahogy Thallóczy elnevezte társaságukat s magát „büzérnagynak” – minden bentlakásos tagjának és állandó vendégének megvolt a maga csúfneve, a néha az akkori – és mai – jó ízlést is meghaladó viccelődéseken senkinek sem volt szabad megsértődni. Vidám borozásaik, kicsapongásaik, tréfálkozásaik vagy azok híre néha megütközést keltettek a korabeli Bécsben, de elnézték azt, ha másért nem, hát azért – mint egyszer a társaság egy tagja megjegyezte –, mert tudni vélte mindenki: Thallóczy befolyásos ember a császárnál, s ahogy beáll a tél, ő küldi Ferenc Józsefnek reggelire a csécsi paprikás szalonnát. Legendák, magatartásformák, melyek éppen úgy hozzátartoztak Ferenc József monarchiájához, mint a korábban már vázolt komoly vagy kevésbé komoly közjogi-politikai cselekvések.¹⁸

Károlyi Árpád: a központi kormányzervek rekonstrukciója, 1527–1867

Thallóczy bécsi magyar körének szakmailag kétségtelenül legnagyobb tekintélyű s Szekfű szakmai munkáját ez években meghatározóan befolyásoló tagja Károlyi Árpád volt.¹⁹

17 Vö. erre a Thallóczyhoz írott leveleket: OSZKK. (Közöttük nem egy ma sem bírja el a nyomdafestéket.) A „büzértanya” leírása: *iff. Németh Károly*: Emlékezések Thallóczy Lajosról. Bp. 1940. 8–10. p.

18 A levelezéseken kívül vö. erre *Traeger Ernő*: Thallóczy Lajos a baráti kör tükrében. Bp. 1936. 6–111. p.; *Horánszky Lajos*: Magyarok Bécsben. Károlyi Árpád és Thallóczy Lajos köre. Bp. 1941. Számottevő legenda, történet él még ma (1971–1973-ban) is a bécsi levéltárosok körében. Thallóczy egyéniségére, bohémosságára fényt vet: *Thallóczy Lajos*: Tudákos levelek (H. n. 1912.) c. munkája.

19 *Károlyi Árpád* (1853–1940). A református tanácsaládból származó diák Szilágyi Sándor tanítványa a nagykőrösi gimnáziumban; a budapesti egyetemen szerez jogtudományi doktori oklevelet (1875). Az Akadémia ajánlásával, a kultuszminisztérium ösztöndíjával Bécsben az Institut für Österreichische Geschichtsforschung első magyar diákja. történeti segédtudományokat, főként oklevéltant és paleográfiát hallgat (1875–1877). Alfred von Arneth, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatójának hívására 1877-től a Staatsarchiv tisztviselője, később második (1893-tól), majd első aligazgatója (1897-től), végül igazgatója (1909–1913). A századelő egyik legképzettebb levéltárosa Európában, a Staatsarchiv szakszerű rendezésének egyik vezetője. Baráti a viszonya a társasági életben is otthonos Thallóczy Lajossal, körük szerveződik az ún. bécsi magyar történetírók köre. A Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója (1920–1928). Az intézet, szerintünk, a Pátser (Károlyi gúnyneve) alatt élte fénykorát. Az Osztrák Tudományos Akadémia külföldi levelező tagja (1910). Az MTA Marcibányi-jutalommal (1888, 1902) és Nagyjutalommal (1933) ismerte el

Károlyit Szilágyi Sándor küldte Bécsbe az Institut für Österreichische Geschichtsforschungba tanulni (1875–1877), s mint itt képzett levéltáros került a közös külügyminisztérium igazgatása alá tartozó Staatsarchivhoz levéltárosnak.²⁰ Az, hogy miként haladt előre a levéltárosi pályán, hogy milyen szerepe volt az akkori Európa első számú levéltárának modernizálásában, átszervezésében, mennyire volt Sickel tanainak legkövetkezetesebb érvényre juttatója a Staatsarchiv levéltárosai között, azt éppen a századfordulón a keze alatt dolgozó fiatal osztrák levéltáros, későbbi utóda, L. Bittner tollából ismeri a szakirodalom.²¹ Ami azonban Károlyi levéltárosi működésének legfontosabb mozzanatát, archivisztikai, történeti módszertani elveit illeti – hogy ugyanis volt olyan időszak (Arneht igazgatása idején, 1868–1897), amikor egyedül képviselte a proveniencia elvét a levéltárban, s hogy ez Sickel tanaira megy vissza –, az bizonyos mértékig éppen a bécsi magyarok működésének ismeretében látszik.

Szóltunk már arról korábban, hogy a Thallóczy támogatásával Bécsben titokban folyó levéltári szétválasztási munkálatok egyik legelszántabb munkása, később a munkálatok magyar felelőse a budapesti levéltárban Tagányi Károly volt, s arról is szóltunk, hogy Tagányi már egészen korán modern archivisztikai elvekkel vallott.²² Nehéz természetesen ma már biztonsággal rekonstruálni, hogy azokon a beszélgetéseken, amelyek a Thallóczy-körben zajlottak le az 1890-es években, a jelenlevők melyike fogalmazta meg először az akkor még egyáltalán nem elfogadott, s Budapesten Tagányi, a Staatsarchivban csak Károlyi által képviselt Provenienzprinzip („eredetelv”) modern voltát, mint a levéltárrendezés egyetlen tudományos alapelvét. Azt, hogy Tagányi munkásságában ez mennyire következetes volt, mutatja a már idézett levéltári publikációin kívül az a tény is, hogy éppen az eredetelv miatt él bizonyos megfontolásokkal a magyar szétválasztási munkálatokkal szemben. Mindenesetre a bécsi magyar levéltárosok körében találkoztak a

bécsi intézet nagynevű igazgatójától, Theodor Sickeltől hozott *diplomatikai gyakorlat* (Károlyi), a nemzeti szempontokat követő szétválasztási munkák és az általuk felvetett igény: ha már tárgyak szerint megosztják a levéltári anyagot, legalább készüljön egy, az iratok keletkezését is megőrző *áttekintő levéltári leltár* az eredetelv szerint. (Talán érdemes megjegyezni: ekkor, az 1890-es években, Sickel távozása után, az Institutban bizonyíthatóan alig volt ismeretes a nemzetközi archivisztika legújabb – többek között francia – eredménye, míg a Sickel-tanítvány Károlyi, vagy a bécsi kör másik magyar tagja, Tagányi következetesen hangoztatják azokat.)²³ Így érthető csak meg Károlyi azon törekvései, amelyekkel – igazgatósága idején – véget kívánt vetni a konzervatív ún. osztályra (azaz tárgykör szerinti) tagolódásnak, s hozzákezdett az anyagok proveniencia szerinti „összefoglaló átnézet”-einek elkészíttetéséhez. Ebben messzemenően mellette állottak a fiatalok: maga Bittner, Lothar Gross, Karl Hönel, Josef Mayr, a szétválasztások munkálataitól a Staatsarchivba kerülő magyar Szekfü Gyula, a Thallóczy-kör „bentlakásos” tagja és barátja, Roderich Gooß.²⁴

S ha már a magyar és az osztrák történetírás századfordulós kapcsolódásait, valamint a Szekfü történetírásához – ha áttételesen is – kötődő szálakat keressük a bécsi kör történetíróinak tevékenységében, még egy mozzanatot kell kiemelnünk Károlyi munkásságából, s ez szintén a rá személy szerint mély benyomást gyakorló Sickelhez²⁵ kapcsolódik: a sickeli *diplomatikai tanítások elsőkénti alkalmazását az újkori forrásanyagra*.

Miután Károlyi bekerült a Staatsarchiv hivatalnoki karába, történészként a levéltár magyar vonatkozású aktáira figyelt, hasznosításukra a magyar történeti kutatásokban. Természetes, hogy itt az 1526 utáni időszak történetéhez kellett eljutnia, ahhoz a korszakhoz, amellyel megkezdődik a Habsburg-királyok sora a magyar történelemben. A 16. századdal kezdődő forrástermelés azonban döntően

munkásságát; 1930-ban Corvin-koszorúval, 1937-ben Corvin-lánccal tüntették ki. – Sokoldalú, hatalmas levéltári forrásfeltáráson alapuló munkásságának időhatárai a kora Árpád-kortól a 19. századig terjednek. A magyar alkotmányos önállóság gondolkodásában fogant tanulmányai a 16–17. század köréből műfajilag is irányadóak maradtak a magyar történetírásban. Kiadja Széchenyi István döblingi hagyatékát és a Batthyány-per anyagát. Szerkesztője a „Magyar országgyűlési emlékek” IX–XVII. kötetének (1885–1917), a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvének (1931–1935).

²⁰ Károlyi Árpád bécsi pályájának egyes állomásaira: HHStA Adm. Registratur. FK Personalia. Karton 159. (Itt Károlyi 1913. évi nyugdíjaztatási kérelméhez csatolva hivatali előrehaladását jelző iratok.) Történetírásának átfogó méltatása: Szekfü Gyula: Károlyi Árpád, a történetíró. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születésének nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 1933. október 7. Bp., 1933. 5–27. p.; Angyal Dávid: Károlyi Árpád emlékezete (1853–1940). Bp., 1943.

²¹ Bittner Lajos: Károlyi Árpád a levéltárnok. Levéltári Közlemények, 1933/3–4:173–207. p. – Károlyi szerepét az osztrák levéltárigazgatók, illetve tisztviselők mögé szorítja indokolatlanul és bizonyítás nélkül: Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs. (Hrsg. von Leo Santifaller.) Band I. Wien, 1948. 128–129. p.

²² [Vö. erre vonatkozóan a Tagányi Károly c. alfejezetben írottakat.]

²³ Ezekre vö. az Institut tanrendjeit, illetve a tanárok jelentéseit. Wien, Universitätsarchiv. Archiv des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (továbbiakban: AIÖG).

²⁴ Wien, HHStA Kurrentakten, 1909–1912 közötti akták (Károlyi neve szerint évenként haladó rendben). Továbbá Szekfü Gyula: Károlyi Árpád, a történetíró, i. m. 18. p.; a modern forráskritikai elvek érvényesítéséről: Bittner Lajos: Károlyi Árpád a levéltárnok, i. m. 192. p.

²⁵ Sickel, Theodor (1826–1908) német-osztrák történész, az oklevéltan művelője. Halléban és Berlinben teológiát tanul, majd Párizsban, az École des Chartes-ban folytatja tanulmányait. A francia kormány megbízásából itáliai, francia és osztrák levéltárakban kutat (1852–1854). A Bécsben 1854-ben alapított Institut für Österreichische Geschichtsforschung (IfÖG) tanára (1857) és igazgatója (1869–1891). A Vatikáni Levéltár megnyitáskor megalapítja a Római Osztrák Történeti Intézetet, amit személyesen vezet (1891–1901). A „Monumenta Germaniae Historica”-ban az oklevélsorozat vezetője; az általa alapított „bécsi iskola” fontos szerepet játszik a MGH uralkodói okleveleinek kiadásánál (1875–1893). A francia levéltárosképzés mintájára az IfÖG-öt Európa egyik legkiemelkedőbb történészképző intézményévé formálja. Elsők között alkalmazza a fényképezést mint új technikát. H. Sybellel közösen adja ki a „Kaiserurkunden in Abbildungen” kötetet. A Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung folyóirat alapítója. Diplomatikai és segédtudományi működését az osztrák történetírás egyik csúcsaként értékeljük.

különbözik az oklevélkiadás gyakorlatától. Károlyi mindazt, amit Sickel óráin megtanult a diplomatika körében a forráskritika finom művészetéről, a forrás születési körülményei rekonstruálásának mesterségéről, azt önálló módon gondolja végig és alkalmazza az újkori források feltárása során. Tanulmányain kívül – melyek sajnos csak magyarul jelentek meg – a később Bécsbe kerülő fiatal magyar kutatóknak adott témáiból, útmutatásaiból is kiderül: hallatlan következetességgel rekonstruálja a központi (bécsi) kormányzervek történetét, hogy a kezébe kerülő források keletkezésének összes körülményét – s ezzel forrásai értékét is a történettudomány számára – pontosabban meghatározhassa. Ez segíti abban, hogy bravúros forráskritikai elemzéssel megírt tanulmányai máig maradandóak, s egyedülállóak a maguk korában.²⁶ Ha tanulmányait nem magyarul írta volna, s ha talán nem a magyar történelemről, ma valószínűleg az osztrák kollégák is egyetértéssel Bittner megállapításával a levéltáros Károlyiról, hogy ugyanis Károlyi Sickel legkövetkezetesebb tanítványa volt az *archivisztikában*. Mindezt ki kell egészítenünk azzal: a Sickel-iskolából kikerülő egyik legkiemelkedőbb *történetírói egyéniségnek* kell őt tekintenünk, s nemcsak azért, mert történetírása teljesen mentes az Institutban képzettek általános „betegségétől”, a száraz részletekben való elmerüléstől, hanem azért is, mert kora legjobb diplomatikusának, Sickelnek a tanításait az egészen más típusú források (az újkori, az ún. akta-korszak emléktárájának) kritikájában és felhasználásában továbbfejlesztette.

Témánk szempontjából érdemes azonban arra is figyelni, hogy Károlyi az újkori magyar történelemből mely eseményeket rajzolja meg s milyen szándékkal.

Alkotmányos önállóság tegnap és ma

Károlyi kedvenc témái az 1526 és 1847 közötti időszakból – mint ismeretes, a századfordulón a Staatsarchiv anyaga először 1815-ig, majd 1830-ig, végül 1847-ig volt kutatható – a magyarországi függetlenségi harcok, illetve a magyar országgyűlések története a 16–17. században. Arról, hogy miként jut Károlyi e témákhoz, közvetve maga vall volt igazgatója, Alfred Arneth történetírásáról szólva. Arneth történetírásán – mondja, s tudjuk, hogy emiatt valóban éles nézeteltérések keletkeztek az egyébként igen jó kollégák között – „vörös fonalként húzódik keresztül [...] az a kidomborított meggyőződés, hogy a Habsburgok összes birtokait magában foglaló »osztrák« birodalomnak világtörténeti missziója volt és van, s hogy ez a német hegemonia alatti nagy Ausztria világtörténelmi szükség”. Ezen ő-osztrák felfogás számára – mondja Károlyi –, melyben osztoztak és osztoznak ma (azaz 1902-ben) is osztrák kollégái, „a mi küzdelmünk” (azaz a magyaroké), melyek pedig „legitim küzdelmek”, „a mi történelmünk legszebb alakjai csak botránykövek azon az egyenes úton, melyen ő [Arneth] a maga Ausztriáját missziója felé vezet-

26 Károlyi Árpád ezen kisebb tanulmányai összegyűjtve: *Károlyi Árpád: Néhány történelmi tanulmány*. Bp., 1930.

te”.²⁷ S hogy Károlyi mennyire koncepcionálisan tartotta feladatának, hogy harcoljon ezen irány ellen, azt bizonyítja: tanulmányainak jelentős része kimondottan az osztrák kollégák ilyen szemléletű írsaival szemben készül.²⁸ Sorra veszi a *Habsburgok és a magyar rendek összeütközésének* eseményeit, hogy bizonyítsa: a magyar függetlenségi mozgalmak alkotmányos harcok voltak, s minden esetben csak azért robbantak ki, mert a birodalom vezetői – s megjegyzésre méltó: sohasem maga a király – nem voltak tekintettel Magyarországnak a birodalmon belül elfoglalt alkotmányos önállóságára. Nagy forráskritikai akribiával bizonyítja: a Bocskai-felkelés egyik indítóoka, az 1604:XXII. articulus egy utólagos, törvénytelen betoldás volt, amit Rudolf tudta nélkül Mátyás főherceg csúsztatott be az 1604. évi törvényekhez, s Bocskai csak azért kelt fel, mert ezzel a király megsértette „a magyar alkotmány amaz alapelvét, hogy törvényt csak a király és nemzet közös egyetértő akarata szabhat”.²⁹ Bocskai tehát, állítja Károlyi, nem „királya ellen pártütő jobbagy”, hanem „mint fölforgatott törvények helyreállítója”, mint „tisztá céltól vezetett tanácsadó”, „eszményének magva [...] abból [...] a nagyszerű s egyszersmind egyetemes értékű gondolatból állott, hogy a Szt. István koronájával is megkoronázott római császár nagyhatalmi politikájába [...] bele kell illeszteni a magyar nemzeti állam politikáját oly módon, hogy a magyar királynak mint ilyennek is legyen meg a német-római császáré mellett a maga külön magyar politikája”.³⁰

Magyarország helyének megtalálása a birodalmon belül, a más Habsburg-országokkal való egyenjogúság, a Habsburg király és a nemzet közötti harmónia megbomlása és e harmónia szükségszerű visszaállítása – ez a vezérfonal húzódik végig Károlyi történetírói munkásságán. Ezért készíti szívós munkával a kor közjogi felfogása szerint a magyar alkotmányos önállóság intézményszerű letéteményesének, az országgyűlésnek az *iratköteteit*, ezért látja a 17. századi Erdélyben a magyar nemzeti önállóság hordozóját, de határozottan elítéli azokat a törekvéseket, amelyek azt a koronától – mivel az Habsburg-fejen van – el akarták volna szakítani. Míg barátja, Thallóczy egyszerűen a közös birodalmi szempontok előterbe helyezése érdekében fordult el mind a politikában, mind a történetírásban a dualista Monarchia két uralkodó nemzete, az osztrák és a magyar közötti közjogi küzdelmekről, addig Károlyi – a maga szelíd, vitapartnereiben is szimpátiát keltő módján – belebocsátkozik azokba. Megőrizve azonban függetlenségét a magyar történetírás kuruckodó álláspontjától, ugyanakkor 67-es alkotmányos alapon

27 *Károlyi Árpád*: Emlékbeszéd Arneth Alfred külső tag felett. Bp., 1902.

28 Bethlen Gáborról szóló tanulmányát Károlyi azért írja, hogy a Neue Freie Presse által rajzolt „részes Bethlen Gábor”-képet helyreigazítsa (*Károlyi Árpád*: Bethlen Gábor levelezései. In: *Uő*: Néhány történelmi tanulmány, i. m. 402. p.). Thököly-cikkét pedig O. Klopp tanulmánya (*Klopp, Onno*: Tököli a legújabb megvilágításban. Uo. 459. p.) váltja ki. Jellemző, hogy a Szekfünek adott téma, a központi kormányzervek története szintén aktuális indítást az osztrák–magyar közjogi harcban. (L. még az 57. jegyzetet.)

29 *Károlyi Árpád*: A huszonkettedik articulus (az 1604. XXII. t.-c.) In: *Uő*: Néhány történelmi tanulmány, i. m. 155. p.

30 *Károlyi Árpád*: Bocskay szerepe a történelemben. Uo. 248–249. p.

vítázva az osztrák történetírásban meglevő „nagyosztrák” állásponttal, a magyar-ellenesnek talált berögződött reflexekkel.

Ezzel együtt Károlyi Árpád munkássága éppúgy a legszorosabb tartozéka volt a dualista Monarchia szellemi életének, mint Thallóczy Lajosé, aki a k. u. k. állam birodalmi terveinek megfogalmazója volt a történetírásban.

Nem lenne teljes azonban a kép a századfordulón Bécsben élő és dolgozó magyar történészekről, ha nemoznánk legalább röviden a Thallóczy házát rendszeresen felkereső vagy éppen ott lakó levéltárosokról. A már említett Tagányi Károlyon kívül rendszeresen, hónapokon át itt lakik *Takáts Sándor*, dolgozva a levéltári szétválasztási munkálatokon, igen sok anyagot gyűjtve 16–17. századi gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti dolgozataihoz és a török kori magyar végvári katonaelét rajzához, amelyek máig az egyik legolvasottabb magyar történetíróvá emelték. Azon a néhány éven túl, amit a Hofkammerarchivban tölt, újra és újra megjelenik Bécsben *Hodinka Antal*, aki Thallóczy okmánykiadvány-sorozatának anyaggyűjtésében működik közre. A ház állandó nem magyar vendégei között találjuk a fiatal *Roderich Gooß*t, aki szintén az Institutban végzett, s aki a Staatsarchivban közvetlen munkatársa és jó barátja a magyaroknak, s aki az Árpád-kori történelem köréből írt, tagja volt a Magyar Történelmi Társulatnak; ugyanígy *Milan Sufflay*t, Thallóczy pártfogoltját, a rendkívül tehetséges fiatal horvát historikust.

Ez a társaság, Thallóczy Lajos bécsi magyarjainak derűs, de „nemzeti hivatásukra” mindig sokat adó kolóniája volt 1907-től, Bécsbe kerülésétől a fiatal Szekfű Gyula mindennapi szellemi környezete. S mint későbbi munkáinak elemzéséből kitetszik: a bécsi magyarok sajátos 67-ességének, „pozitív nacionalizmusának” nyomai mind történeti koncepciója konstrukcióján, mind a részletek kidolgozásán felfedezhetők.

A LEVÉLTÁROS. FORRÁSANYAG – TÖRTÉNETI KÉP

Szekfű Bécs „előtti” munkái nem tükröznek még (24 éves fiatalemberről lévén szó, nem is tükrözhetnek) sem kialakult történetírói látásmódot, sem pedig valamilyen kialakult historiográfiai koncepciót akár a magyar történelemtől, akár kora történetírásáról. A Nemzeti Múzeum kéziratárának munkatársaként két filológiai dolgozatot publikál az egyetem utáni két évben: kis cikket az elvesztettnek hitt Scheseus-kéziratról és disszertációját, Szamosközy történeti munkáinak kritikáját. Ez utóbbi – noha egy-egy elejtett megjegyzése utal általánosabb összefüggések végiggondolására is, így a Nyugat és Kelet problémája; a vallási, rendi elfogultság fölé emelkedő történetírói magatartás dicsérete stb. – lényegében műfaját és eljárás módját tekintve is a századelő jól ismert, a „tényekhez, pozitívumokhoz való ragaszkodása” szellemében íródott filológiai tanulmányainak sorába illeszthető.³¹

31 *Szekfű Gyula*: Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Bp., 1904. Elsősorban 60–63. p.

(Most nem térhetünk ki arra, hogy a hazai történetírásban módszertanilag először kísérli meg az eszmetörténeti elemzést felhasználni a forráskritikában – sikerrel.) Joggal keressük tehát a következő, a már sok világnézeti, történetírás-módszerbeli, eszmei-ideológiai töltésű munkái – „A száműzött Rákóczi”, „A magyar állam életrajza”, a „Három nemzedék” és így tovább – megértéséhez a fogódzókat bécsi környezetében.

Szekfű *Tagányi Károly ajánlására kerül Bécsbe*, mint aki „feltétlenül megbízható” e bizalmi munkára, s aki szabad idejét is a bécsi gyűjtemények tanulmányozására fordíthatná, s ezen ismereteket a későbbiekben esetleg „a magyar érdekek védelmére” kamatoztatja az Országos Levéltár tisztviselőjeként.³² Feladata, hogy a 16–19. századi állagokról pontos felmérést készítsen: jegyezze fel az egyes akták iktatószámát, fogalmazzon az akták tartalmáról egy-egy „Schlagwortot”, amelyből kiderül annak magyarországi vagy birodalmi illetékessége. A munka unalmas és – mint Szekfű írja – könnyű volt.³³ Az anyag teljes egészében újkori, elsősorban a 18–19. század gazdaság- és igazgatás-, valamint intézménytörténete köréből való. Jelleget tekintve igen vegyes: térképektől, különböző tervektől kezdve gazdasági egyezmények több évszázadon áthúzódó aktacsomóiig mindent megtalálhatunk benne.³⁴ Mint az Szekfű jelentéseiből kiviláglik: a félévenként mintegy háromszáz csomóról végzett leírás és jegyzékkészítés elsősorban nem is az újkor gazdaságtörténelme köréből adhatott újabb ismereteket, hiszen az aktákat csak akkor olvasta át, ha semmiféle eligazító tartalmi megjegyzés nem szerepelt a felzeteken, hanem e munka sokkal inkább abban vált Szekfű hasznára, hogy a bécsi levéltári anyagban igen alapos eligazodási készséget szerezhetett, s emellett igen biztos *hivatali történeti tájékozottságot* kívánt, illetve adott.

Szekfű láthatóan igen szorgalmasan dolgozott, s mivel hamarosan Thallóczy is megkedvelte, hasonlóan az éppen akkor a Staatsarchiv élén álló Károlyi Árpádhoz, az Országos Levéltár díjtalan fogalmazógyakornokát átveszik a Staatsarchivhoz II. osztályú fogalmazói minőségben.³⁵

Nem túlzott a bécsi levéltári anyagot maga is igen alaposan ismerő levéltáros kolléga, amikor az 1930-as évek közepén, a bécsi levéltárosi környezetről írva úgy szól Szekfűről, mint „aki évtizedes itt töltött aktív és az osztrák munkatársak részéről mindenkor a legnagyobb elismeréssel, követendő példaként emlegetett levéltárnoki” munkásságából – egykori magyar főnökével együtt – a legjobban ismerte a bécsi anyagot.³⁶ A hallatlan széles körű anyagismeret, az éveken keresztül a

32 OL Lvt YI 1891/1906. Tagányi Károly 1906. XII. 27-i előterjesztése. Ugyanerre: Szekfű Gyula kérvénye az OL fogalmazói gyakornokságért. 1908. I. 3. Uo. YI 73/1908.

33 Szekfű Gyula–Thallóczy Lajos, 1908. júl. 25. OSZKK.

34 Szekfű jelentései Tagányihoz, illetve Tagányi Károly jelentései az igazgatóság számára. OL Lvt. YI 1147/1907.; 2019/1907., 308/1908.; 1355/1908.; 166/1909.; 1409/1907.

35 Szekfű lemondólevele országos levéltárbeli állásáról s bécsi kinevezéséről: OL Lvt. YI 418/1910.

36 Paulinyi Oszkár–Szekfű Gyula, Bécs, 1935. febr. 4. Egyetemi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: EKK) G 628.

levéltári raktárakban töltött csendes, szorgos „hivatalnokmunka” képezte Szekfű történetírásának legerősebb bázisát. Azt a korabeli és a jelenkori kritikusoknak is el kell ismerniük, hogy bármennyire is túlhajtottak, gyakran első pillanatra felismerhetően szubjektíven hajlítottak is a szekfűi koncepciók, a munkák szerzőjének forrásanyag-ismerete minden kutató történészben tiszteletet ébreszt.³⁷ A nagy ívű összefoglalások és a nagy fejlődési vonalakat felvázoló koncepciók sohasem születhettek volna meg, ha nincs e történetírói munka mögött a majd két évtizedes bécsi levéltárosi működés.

Magyar ügyek iratanyaga – kapcsolat Európával

Miben állott a fiatal történész-levéltáros feladata Bécsben, s mennyiben színezte e levéltárosi tevékenység történetírását?

A legfontosabb e szempontból kétségtelenül az, hogy Szekfű a levéltár belső rendje szerint mint „közös szolgálatban álló” hivatalnok dolgozott. Ez fontos volt a levéltári hierarchiában elfoglalt helyzetét illetően, hiszen hozzákötötte ahhoz a vékony bécsi hivatalnokréteghez, amiről már Thallóczy működésével kapcsolatban szóltunk, s amely állásából eredően (s a Monarchia mindinkább csontosodó kultúrbürokratái az uzsonnasört és a hivatalt komolyan vették) hivatva volt mind az osztrák, mind a magyar oldallal szemben „elfogulatlanul” bármikor állást foglalni. (A kérdés természetesen mindig az volt, hogy ki hogyan értelmezte ezt: a magyarok Szent István koronájának viselőjét, az osztrák közösgyesekek pedig az osztrák császári jelvények hordozóját látták uralkodójukban.) De sok mindent meghatározott ez szakmai téren is. Szekfű kezdettől a közös igazgatási szervek, hivatalok iratanyagával kapcsolatos referatúrákat kapott. Ezt tanúsítják a levéltár belső utasításai (Direktionsakten), valamint az ezen években Szekfű munkája közvetlen irányítójának, Bittnernek későbbi levéltártörténeti adatai.

Az 1913-ból származó utasítás szerint a cseh Malotával együtt a Kabinetssarchivhoz (benne a reformkori magyar történelemre kulcsfontosságú anyagokat tartalmazó Staatsrat aktáival), a Hungaricákhoz, valamint a kancellári és követi levéltárhoz és „természetesen” a külügyminisztériumi anyaghoz volt referensként

37 A volt Szekfű-tanítvány például így emlékezik Szekfű jóval későbbi tanári tevékenységére: „keményen bírálta tanítványainak munkáját is, nem tűrve semmiféle pontatlanságot, bizonyítatlan, vagy csupán látszatösszefüggésekkel, inszinuáló analógiákkal bizonyított állítást. Elsajátította velük a szellemtörténet-írás módszerét, megtanította őket annak ismeretelméletére is, de első tudományos próbálkozásaiktól elsősorban mégsem a módszer alkalmazását követelte, hanem a forrásokban való elmélyülést, azok kritikai vizsgálatát, a lehető legszélesebbkörű anyaggyűjtésen nyugvó feldolgozást [...] És – úgy látszik – ebben lehet keresni egyik nyitját annak a mély és széles körű hatásának, amelyet Szekfű Gyula írásai nem csupán a nem szakértő olvasóközönségre gyakoroltak, hanem tudományos életünkre is.” (Méri Gyula: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatahoz. Századok, 1960/1–3: 180. p.)

beosztva.³⁸ Kezdetről részt vett a levéltár inventárának előkészítésében, amit az 1910. évi brüsszeli nemzetközi levéltáros- és könyvtáros-konferencián elfogadott Provenienzprinzip bevezetésével egy időben kezdtek meg. Szekfű több levéltári segédletet készített, elsősorban a császári udvari intézmények – közöttük kimondottan a Magyarországgal kapcsolatosak – iratanyagáról (Hofkanzlei 1760–1860; Hofkriegsrat 1720–1860; Oberste Justizstelle; Ungarische Hofkanzlei, Ungarisches Ministerium 1745–1867; Siebenbürgische Hofkanzlei 1749–1865, továbbá az itáliai, a dalmáciai és a galíciai udvari kancelláriai anyagok a 18. századból stb.).³⁹

Mindemellett – mint azt a Staatsarchiv levéltári levéltárának iratai bizonyítják – Szekfű lényegében a „magyar ügyek” referense lett. Ez azt jelentette, hogy a levéltárhoz érkező magyarországi vagy a magyar történelmet érintő kérésekkel ő foglalkozott. A Direktionsakten mutatóiból kiugró Szekfű-akták legnagyobb része pusztán hivatalnoki ügyintézés jelez.⁴⁰ Magyarországról befutnak a kérések – gyakran kimondottan személyi megkeresések, a szokásos ajánlásokkal – s már a következő napi dátummal ott fekszik a levéltár-igazgatóság számára készített feljegyzés: kinek a részére milyen állagokból milyen aktákat emelt ki Szekfű, s küldött a szokásos egy hónapi kölcsönzési időre Budapestre. Rövid idő alatt levélben, de leggyakrabban személyesen is – hiszen a legismertebb kutatóknak, még egy Balagi Aladárnak vagy Fraknoi Vilmosnak is érdeke volt, hogy a „magyar levéltáros” őt jóindulattal kezelje – megismerkedik szinte minden számottevő hazai történésszel, pontosan tudja, ki min dolgozik, s akaratlanul is betekintést nyer a legkülönbözőbb témák forrásanyagába.

S mivel a magyarországi események Bécsbe vezető száalai nemcsak egyszerűen a magyar királyi udvar, hanem egyben a német-római, majd osztrák császári udvar sok országot átfogó és érintő nemzetközi politikájához való kötődést is jelentették, már e forrásanyagok is a magyar történelem nemzetközi összefüggéseire terelték a fiatal bécsi levéltáros figyelmét. Ugyanezeket az összefüggéseket domborították ki a Habsburg Birodalom fentebb említett kormánysszerveinek visszamaradt iratanyagai. A magyar történelemnek az európai eseményekkel való kapcsolatba hozása, együttlátása – a korábbi indíttatások mellett – a napi levéltárosi munka során még inkább erősödhetett. A kínálkozó esetek közül csak példa-

38 HHSta Direktionsakten 1487/1913.

39 Vö. erre vonatkozóan a Staatsarchiv „Zettelkatalog”-ját, melyben a mai kutató is nyomon követheti az egyes segédletek készítésének időpontját és a készítőket neveit is. A segédlet-készítés természetesen elsősorban a régi segédletek átdolgozását jelentette. L. Bittner: Gesamtinventar der Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Inventare Österreichischer Staatlicher Archive V. In: Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs 4. (Hrsg. L. Bittner.) Wien, 1936.; Franz Huter: Biographien der Archivbeamten seit 1749. Uo. 145–148. p.; Übersicht der Archivbehelfe (Repertorium). Uo. 174–179., 255. p.

40 Az egyes akták felsorolása, mely Szekfű levéltári ügyintézéséről vall, éppen e teendői adminisztratív jellege miatt, érdektelen. Vö. erre a Staatsarchiv Direktionsaktenjeit 1909–1918 között.

ként ragadjuk ki azt az évekig húzódó levélváltást, amely egy stuttgarti cég megbízásából a Rákóczi-szabadságharc történetét író Hengelmüller László és Szekfű között folyt. A kolléga – mint írja Szekfű – a Rákóczi-szabadságharcot az addigi magyar irodalommal ellentétben nem a magyar, hanem az európai, elsősorban az osztrák, illetve az orosz cári politika oldaláról szeretné megvilágítani, különösen arra való tekintettel, hogy miként illeszkedtek a felkeléssel kapcsolatos diplomáciai vonalak egymáshoz.⁴¹ A későbbi munkára, „A száműzött Rákóczi”-ra gondolva láthatjuk tehát, hogy az ötlet – ti. Rákóczit és mozgalmát a nemzetközi kapcsolatok összefüggésébe, azok eszközeként bemutatni – nem Szekfűé. S az sem az ő ötlete, hogy például a fejedelemszszonyról szóló berlini és svéd követjelentéseket, ugyanígy I. Péter cár lengyelországi és Rákóczival szemben vitt politikájának kapcsolatáról stb. valló aktákat a szabadságharc egyetemes történeti háttérére vonatkozóan hasznos lenne átnézni. A kutatói kérésekre tett megjegyzéseiből kiérződő „nyaggtatás” miatti bosszúság mellett azonban az ilyen ügyek – jelen esetben Hengelmüller Rákóczi-kutatása – Szekfű figyelmét is új külpolitikai szempontokra, adatokra irányították.⁴²

Mindehhez az is hozzátartozik, hogy a magyar történelem Európa felé futó száalai a levéltáros számára a Kaiserhof intézményein keresztül vezettek. S ez csak erősíthette azt a már a Szamosközy történetírásáról általa írottakban is felbukkanó elemet, hogy a magyar történelem *Nyugathoz (azaz Európához) tartozása számára mindig is a Habsburgokon keresztül történhetett.* Mindaz, amit Szekfű kezdettől fogva erős Ranke-tisztelete esetleg magában foglalhatott egy nemzet történetének külpolitikai determináltságáról,⁴³ vagy amit a kimondottan nyitott Eötvös-kollégiumi határok túlra tekintés hordozott magában, vagy ami a korábbi évekből az aulikus katolikus közgondolkodásból csak töredékekként a fiatal Szekfű fejében maradtak – a *napi levéltárostmunka hatására történeti tényé, korszakokról, eseményekről most összeálló képében történetiszemléleti alapokká szilárdultak.*

A kérdés megválaszolása – ti. a bécsi levéltárban eltöltött évek milyen új vonásokat vésnek Szekfű történetírására – elvezet bennünket érdeklődéséhez, a

41 HHHSta Direktionsakten 320., 856/1914.; 5., 59/1917.

42 Azt, hogy Szekfű a magyar történelem Európa felé futó száalaira vonatkozó kiterjedt ismeretét már ez évektől kezdve gyarapította, bizonyítja Mitrofanov II. Józsefről szóló munkájáról írott ismertetése (*Szekfű Gyula: Mitrofanov. Paul von: Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit. Übersetzt von V. v. Demelič. Mit einem Geleitwort von Hans Schlitter. Wien, Leipzig, 1910. Századok, 1912/4:298–307. p.*). Az osztrák állami kancelláriai anyag ismeretében veti Szekfű a szerző szemére, hogy az csak az addigi feldolgozásokból ismeri a Bécsbe érkező követjelentéseket – s ebből származnak hiányos következtetései.

43 Jellemzőnek tartjuk a külpolitikai összefüggések mind szélesebb körű megismerésének nyomán is erősödő Ranke-tiszteletére azt, hogy Szekfű a fent idézett Mitrofanov-kritikában (vö. 42. jegyzet) az európai események és a magyar történelem európai összefüggéseiről szólva minduntalan Rankéra hivatkozik (*Századok, 1912/4:299–300., 303. p.*). Historiográfiai áttekintésében azt írja a II. József korát feldolgozó történetírókról: „köztük, mint egyebütt is, legvilágosabb és legnagyobb Ranke”. Uo. 299. p.

közigazgatás- és az alkotmánytörténethez, amely témakörök szaktörténeti munkájához is sok vonatkozásban metodikai alapokat adtak.

Közigazgatás-történeti tanulmányok – hivatalnok-polgári szemlélet

A századfordulón megizmosodott modern archivisztika alaptézisei megkövetelték a modern kori levéltárostól a közigazgatásnak, mint a forrástermelő szervek történelmének, ismeretét. Szekfű is ezt az utat választja. Szekfű első bécsi témája: az újkori közigazgatás születése a 16. század első felében. A korszakot – I. Ferdinánd korát – Angyal Dávid javasolja, s nagyszabású 16. századi aktapublikáció készítésére buzdítja. Szekfű azonban inkább kora közigazgatás-történeti irodalmának egyik vitatott problémáját választja: hogyan épül ki a modern államszervezet a Habsburg Birodalomban, miként vezetik be a nyugati mintákat a Habsburgok részben az örökös tartományokban és részben Erdélyben.⁴⁴ A témakörből született első két tanulmánya, a „Serviensek és familiárisok”, valamint „Az osztrák központi kormányzati szervek irodalma” azt mutatja, hogy a fiatal történész megtalálta „témáját”.

A magyar történelmet koncepciózusan végiggondoló historikus számára mindig kulcsfontosságú kérdés: miért s miben maradt el, illetve késelt meg a magyar fejlődés a nyugat-európaiktól. Szekfű e késés okát az újkorban a közigazgatás, az állam belső szervezetségének különbözőségében fedezi fel. Azon nehézségek ugyanis, mondja, „melyek az országnak Habsburg-uralom alá jutása után nyugati mintára, collegiálisan szervezett központi hatóságok felállításával jártak”, abban lelik magyarázatukat, hogy „a hazai fejlődés a XVI. századtól kezdve lassan tovább ment a rendi igazgatás felé [...], amely a hivatalnok-államokban kifejlődött modernebb közigazgatás berendezését sokáig sikerrel megakadályozta”.⁴⁵ (Maga a mű, a „Serviensek”, ennek a levont konklúzióknak bizonyítóanyaga elsősorban: a „familiárisoktól hordozott patrimonális forma” – mely előidézte, hogy „a hazai közigazgatás nem ment keresztül a teljes hűbéri fejlődésen” – kialakulásának, megerősödésének leírása.) Témája szükségszerűen viszi a német történetírás még alaposabb megismeréséhez, illetve felhasználásához. A magyar adatoknak és a hazai fejlődésnek állandó összevetése a némettel megkövetelte a német nyelvű közigazgatás-történeti irodalom igen alapos ismeretét. S mind a „Serviensek”, de még inkább az osztrák központi kormányzati szervek irodalmáról írott összefoglalója tanúsítja: Szekfű nemcsak a magyarra párhuzamosan futó német fejlődés mozzanatait veti egybe a magyarországgal, hanem magát az újkori közigazgatás- és államszervezet kiépülésének európai összefüggéseit is végiggondolja.

44 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1908. nov. 19. MTAKK. – Az erdélyi témaválasztás megbeszélése az erdélyi történelem szakértőjével, Mika Sándorral: Szekfű Gyula–Bartonic Géza, 1912. EKI.

45 *Szekfű Gyula: Serviensek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből.* Bp. 1912. 112. p. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. k. 3. sz.)

A nyugati és a magyar fejlődés összemérése fordítja szembe először Szekfűt a köznemesség történeti szerepét kiemelő hazai történetírással. Ahogy évekkel korábban már Tagányi, úgy most Szekfű is a *Werbőczy-kritikából* indul ki. Ahogy Tagányi annak idején a tőle szokásos finom forráskritikai érzékkel bizonyítja, hogy a Hármaskönyvből azért „tűnnek el” a korban, a 15–16. század fordulóján még élő jogszokások, azért hallgat a földközösségről, mert az a köznemesség rendi jogainak konstrukciójába nem volt beilleszthető,⁴⁶ úgy most Szekfű is Werbőczy felfogásában keresi a titok megoldását: miért hallgat a Tripartitum a források által pedig bizonyított familiáris réteg létezéséről?⁴⁷ Werbőczy hallgatásának oka az – bizonyítja bravúros forráskritikával –, hogy a familiáris intézmény közjogi elismerése lényegében a főnemességnek mint külön rendnek – egyúttal a nemességen belüli differenciálódásnak – az elismerését jelentette volna. Ez pedig szemben állott Werbőczy és a köznemesség törekvésével, az *una aedemque libertas*, az „egy és ugyanazon szabadság” alapelvének bizonygatásával. Vagyis a Werbőczy által szolgáltat „Szapolyai-párt politikai törekvéseire a legnagyobb csapás lett volna”. A familiaritás intézményének rögzítése a Hármaskönyvben azt bizonyította volna, hogy a nemesek szervitori és familiáris szolgálatban álló rétege gyakorlatilag nem élvezi a nemesi jogok egy részét. Werbőczy és a köznemességi felfogás érvényre juttatása miatt nem érvényesülhetett azután közjogilag a familiáris a napi igazgatási gyakorlatban mint „hivatalnok”, csak mint „nemes” a 16. század utáni rendi Magyarországon. A Werbőczyánus felfogás és a köznemességi érdekek miatt maradt a valójában hivatalnoki munkát végző familiáris közjogilag rendezetlen viszonyban urával.

Mivel Szekfű a familiárisban a *modern hivatalnok potenciális elődjét* látja, aki mint „osztály, önmagából képes lett volna továbbfejlődésre”,⁴⁸ s mivel e familiáris viszony a „nyugati hivatalnokállamba” nem illeszthető, Szekfű alaposan elpáholja a Werbőczy-korabeli köznemességi felfogást. Majd a köznemesség fellegrárárt, a vármegyét és a Werbőczyánus századfordulós magyar jogtörténeti irodalmat is. Az előbbi azért, mert mint „a köznemesség rendiségének, közjogi szereplésének alapja” mindent elkövetett, hogy a „vármegye érintetlenül maradjon a nagybirtok társadalmi hatásától”, s így a familiárisokat kizárta egyes megyei hivatalok viselésének lehetőségéből, a történeti irodalmat pedig azért, mert a Hármaskönyvből indul ki, az általa rajzolt képet tünteti fel valósnak. Az elmarasztalt szerzők között nemcsak a „Werbőczy panegyriseket” (ami kezdő historikusról

46 Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Bp., 1894.

47 A kapcsolódás – túl a Szekfű és Tagányi közötti személyi kötődéseken – igen jellemző. Nem véletlen, hogy Szekfű itt – a maga Werbőczy-kritikája közben – idézi hosszan, szó szerint Tagányit: „Azok a tételei [Werbőczynek – G. F.]: hogy a földesurak birtokaikat valóságos s kétségtelen tulajdonjoggal bírják, s viszont a parasztot csak munkájának bére és jutalma illethetik meg stb. jórészt csak [Werbőczy] rendszerének logikai folyományai.” Szekfű Gyula: Servienek és familiárisok, i. m. 120. p.; vö. Tagányi Károly: Falu és földközösség. Közgazdasági Lexikon. I. köt. Bp., 1898. 616. p.

48 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1911. jún. 15. MTAKK.

létén szó, igen durva kifejezés volt, s Angyal próbálta is Szekfűvel ezt kihúzatni) írók szerepeltek, mint Komáromy András vagy az egyébként nagy tekintélyű és a jogtörténeti egyetemi tankönyvet író Illés József, hanem a köznemesség történeti szerepének történetietlen visszavetítője, a magyar jogász közfelfogást leginkább befolyásoló Timon Ákos is.⁴⁹ Az azután már Szekfű historiográfiailag kialakult álláspontját és magatartásának „makacsságát” mutatja, hogy Timonék felfogásának eltévelyesítésétől – mely „a középkori magyar állam alkotmányos, sőt parlamentáris (1) [felkiáltójel Szekfűtől – G. F.] jellegét”⁵⁰ hangoztatja – nemhogy a tanácsok ellenére nem áll el, hanem kimondottan várja, hogy a kritizált szerzők a tanulmányt „kénytelenek lesznek [...] elítélni!”⁵¹ Figyelmet érdemelnek e megjegyzések. Nem csak azért, mert a modern kori magyar fejlődés bemutatásakor itt *elmarasztalja el először* Szekfű a köznemességi pártot (melynek „egész ereje a köznemességnek politikailag iskolázatlan és könnyen vezethető tömegén nyugodott”, „Servienek” 120. p.), s a modern fejlődésben a köznemesség erős rendi törekvéseit, valamint a vármegyét a visszamaradottság előidézőjeként állítja elének. Nem is csak azért, mert Szekfű az európai történetírás modern vértetéiben fiatalos biztonságérzettel fordul szembe a nemesi vármegye táblabírói szellemét valóban sokban megőrző jogtörténeti koncepciókkal, hanem azért, mert felfogásában először kerül egymás mellé a két elem: a *köznemességi történetfelfogás és a szakszerűtlenség kritikája*. És e szemléleti elemek Szekfű későbbi történetírói munkásságában igen erősen átütnek. Szenvedélyes vitái is többnyire e szemlélet érvényesítésének következményei.

A közigazgatás-történeti tanulmányok azonban nem csak a magyar jogtörténeti irodalom bírálatához és áttételesen bizonyos szemléleti alapelvek kijegyzéséhez vezetnek el Szekfűt. Az első lépés, nevezetesen az, hogy a „közös alkalmazású” hivatalnok rögtön Bécsbe kerülése után I. Ferdinánd korának közigazgatás-történetét választja témaként, nem véletlen. Ferdinánd nevéhez fűződik ugyanis az első kísérlet a Habsburg Birodalom történetében, hogy „csak a fejedelemtől függő”, a rendek befolyását visszaszorító „központi kormányzat”-ot kiépítsék. A bécsi magyar levéltárosok két „öregje”, Thallóczy és Károlyi Árpád kedves osztrák munkatársának, Alfons Huber⁵² közigazgatás-történetének volt kiindulópontja a Ferdinánd-féle reformterv. Része annak a koncepciónak, amely – elfor-
dúlva az osztrák és magyar közjogi irodalom hagyományosan tárgyalt témáitól –

49 Szekfű Gyula: Servienek és familiárisok, i. m. 114. p. (jegyzet) és 5–6. p. (1. jegyzet). – Szekfű tudatos Werbőczy-kritikájára vö. Várkonyi Agnes: i. m. 311. p. – Timon Ákos felfogásának jó jellemzését adja Degre Alajos: A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény XXIII. Series historica. Bp., 1968.; Timon nézeteinek kritikájára: Vargyai Gyula: Adalékok a magyar nacionalista állam- és jogtörténetírás kritikájához. Történelmi Szemle, 1970/4:451–479. p.

50 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1911. márc. 11. MTAKK.

51 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1912. ápr. 24. MTAKK.

52 Károlyi Árpád: Emlékbeszéd Huber Alfonz kültag felett. Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XV. köt. 9. sz. Bp., 1912.

az „alkotmányos és törvényes” kiegyezés szellemében azokat a kapcsokat kereste, amelyek a Habsburg Birodalom országai (elsősorban Magyarország és Ausztria) között összekötők lehettek. Amelyek a Habsburgok és az abszolutizmus modernizációs jellegét hangsúlyozták mind az örökös tartományokban, mind a magyar korona országaiban. Összekötő kapocs kínálkozott a központi kormánysszervekben (illetve azok történetének felfejtésében), melyeknek – mint a „modern [azaz Szekfű szemében a Habsburg – G. F.] kormányzat” kialakulásának – előtörténetét Huber a hagyományos és addig ismert 18. századi kezdetektől a 16. századig vezette vissza.⁵³ Az egész monarchia berendezkedését érintő kérdések ilyen „pozitív” irányú kifejtése azonban csak a nyugalmi politikai időszak terméke volt. S ahogy az 1860-as, a kiegyezés előtti évek ismert politikai-közjogi vitái természetesen mozgatták meg a közigazgatás-történeti érveket mind osztrák, mind magyar oldalon, természetes volt, hogy a 20. század elejének politikai feszültségei – a budapesti „nemzeti koalíció” (1906–1910) vitái Béccsel a gazdasági kiegyezés megújításáról, a hadseregről, egyéb alkotmányos kérdésekről, a másik oldalon, Bécsben pedig a trónörökös környezetében mindinkább erősödő Gesamtmonarchie-irányzat – aktivizálták a közjogi irodalmat. *A közjogi irodalom* pedig ismét elővette a történelmi és közigazgatás-történeti érveket. Ebben a légkörben a közigazgatás- és alkotmánytörténet szükségszerűen, ha nem is a napi politika, de mindezenesetre a politikai koncepciók elrendeződésének egyik területévé vált.

Az osztrák–magyar államjogi vita, 1867–1918

Ez magyarázza, hogy amikor Szekfű megkapta Károlyi Árpádtól a „pensumot”, hogy a 16–18. századi osztrák közigazgatás-történeti irodalomról készítsen áttekintést, a munkához szükségesnek látja előljáróban, azután kézírata több pontján részletes fejtegetésekbe bocsátkozni a „gazdaság-, alkotmány- és közigazgatás-történet” önmagáért való művelésének fontosságáról,⁵⁴ végül mégis kénytelen beismerni, hogy ez a látszólag a „fő és állami működések körén kívül eső” tudományág „sőt még az úgynevezett segédtudományok is beletartoznak abba a birodalomba, ahol a napi politika eseményeitől életre keltett irányok alakítólag, gondolatot ébresztőleg és elnyomólag uralkodnak”. Igaz, hogy Szekfű mindezt a távolról szemlélő tekintetével szeretné látni, mégis az első pillanatra csak a szaktudománynak szánt (és a kis példányszámú *Történeti Szemlé*ben megjelentetett) tanulmányában az osztrák központi kormánysszervek történeti irodalmáról, akarva-akaratlan kora forrongó közjogi kérdéseinek irodalmához, a „politikához” kapcsolódik egé-

53 *Alfons Huber*: Geschichte der österreichischen Verwaltungsorganisation bis zum Ausgange des achtzehnten Jahrhunderts. Innsbruck, 1884.

54 *Szekfű Gyula*: Az osztrák központi kormánysszervek történetének irodalma. *Történeti Szemle*, 1912/2:185., 200. p.

szen közvetlenül. Az sem véletlen, hogy e tanulmánya tartalmazza az első komolyabban átgondolt fejtegetéseket a történetírás és politika kapcsolatáról.

A rendkívül sokágú vita – Magyarországon a koalíciós kormány politikája győzelmével, Bécsben pedig Ferenc Ferdinánd összmonarchiai elképzeléseitől táplálva – felerősödött. A vita, amely a korabeli jogászi gondolkodás rafinériáitól kísérve igen kitartóan és hangosan zajlott, egyik érdekes szakaszához érkezett, amikor ifj. Andrássy Gyula – a magyarországi nemzeti koalíció minisztere, a hazai politika legintellektuálisabb egyénisége – nagyszabású munkájában⁵⁵ a két legexponáltabb osztrák jogtörténész, Tezner és Turba érveit⁵⁶ először vette történetileg alaposan bonckés alá. Leegyszerűsítve, a legfőbb vitakérdések: az osztrák oldal szerint Magyarország elvesztette szuverenitását, önálló államiségét, mivel a magyar király mint önálló személy megszűnt – Andrássy szerint viszont a magyar király megmaradt külön közjogi személynek, s az sem áll, amit Tezner a zsitvatoroki béke (1606) egyes tételeire alapítva mond, hogy ugyanis a magyar királyság alárendeltetett volna a császárságnak.⁵⁷ Szintén Ausztria és Magyarország viszonyát érinti az a tétel, miszerint a birodalmat a központi szervek alakították volna ki, s hogy ezeknek illetékességük van a magyar szervek felett. (Ez az érv még az 1860-as évek Deák–Lustkandl vitájára megy vissza.) A magyarok (azaz Andrássy Gyula és a hozzá csatlakozó Wlassics Gyula,⁵⁸ de a koalíció bukása után közvetlenül Tisza István is) ezzel szemben egyrészt a magyar törvényhozás szerepét hangsúlyozzák a Monarchia létrehozásában, másrészt hozzáteszik: a kiegyezés nem Ausztria és Magyarország, hanem a „nemzet” és királya között kötött; s különben is – hangzik az érvelés – „Magyarországon a legfelsőbb hatalom nem a királyé, hanem a törvényhozásé”. Az „osztrák felfogás” a központi kormánysszervek hatalmának kifejlődésén túl, a király hatalmának megnövekedését állította érvrendszerének központjába. Szerintük a középkorban a magyar király hatalma

55 *Andrássy Gyula*, gr.: A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. III. köt. Bp. 1911. Különösen 334–412. p. (Az I. és II. kötet korábban jelent meg.)

56 Andrássy itt G. Turbának a könyve írása közben közzétett jogi elméletének bírálatára vállalkozik, „Die Grundlage der Pragmatischen Sanktion. I. Ungarn” c. munkájával vitatkozva (*Andrássy* i. m. 1911. 394. p.). Megjegyezzük azonban, hogy Turba egyéb, sőt részben korábbi munkája is (*Gustav Turba*: Die Pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stefanskronen. Wien, 1906.) ugyanazt a szellemet tükrözi. – Teznernek a maga korában hírhedt s még a közjogi viták kiéleződését megelőzően publikált munkája: *Friedrich Tezner*: Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publizistik. Wien, 1899. 234 p.

57 A korabeli magyar vitairódlom – így Andrássy, majd a központi kormánysszervek történeti irodalmáról írott cikkében Szekfű is – mindig következetesen mutatott rá az osztrák centralizáló törekvések hangjának el-elhalkulása mellett is annak kontinuitására. S arra, hogy az újabb szerzők lényegében csak egy osztrák kiegyezésellenes nacionalista, politikailag az 1860-as években kialakult álláspontot vallanak. (Vö. erre a fentebb említett munkákban a Lustkandl–Biedermann–Tenzer–Turba-féle álláspontok összekapcsolását.)

58 *Wlassics Gyula*: Az 1867. XII. tcz. jogi természete. Budapesti Szemle, 1911. 148. köt., 420. sz. 321–359. p.

annyira megnőtt, hogy még a törvényhozás jogát is gyakorolhatta, ugyanakkor (ezt Turba fejtette ki részletesen) a királyi eskü fel is mentette őt (azaz most már a Habsburg királyt) a törvények végrehajtásának kötelezettsége alól. A magyar válasz erre természetesen a magyar országgyűlés és a magyar kormányzervek mint az alkotmányosság legfontosabb szervei fontosságának erősítése.⁵⁹

Hogyan foglal állást Szekfű az összekuszálódott érvrendszerekben?⁶⁰ Felismeri, hogy már az 1860-as években a központi szervek befolyásának kiterjesztését „bizonyító” történeti irodalom a kiegyezés előtti csatározások osztrák sovíniszta törekvéseit hordozza, melyeket azonban elsodort a kiegyezés. De nem áll a kortárs hazai irodalom által gyakran szinte forrásként emlegetett Deák érvelése mellé sem, hanem kimutatja: ahogy az osztrákok a központi kormányzervek kiterjedt fennhatóságára egyedül az erre forrásként egyáltalán nem használható Corpus Iurist idézik (mert Szekfű szerint ebből sehol sem derül ki: a magyar hatóságoknak beleszólásuk lett volna a központi kormányzervek dolgaiba), úgy Deák is erre a forrásbázisra építve beszél az országgyűlés befolyásáról egyes igazgatási ágakra. Ezzel Deák „a köztudatba belevitte, hogy az országgyűlések története a magyar történet gerince”. Ezért van az, hogy míg a magyar történetírásban a krónika- és regestakiadásban „s általában az intézmények történetében a külföldtől igen messze elmaradtunk”, addig az országgyűlések területén „szinte a megfordított viszony áll fenn”. Deák magukról a központi kormányzervekről terelte el a figyelmet⁶¹ – s ez ütközik Szekfű felfogásával.

Szekfű azért sürgeti a *központi kormányzervek történetének kutatását*, mert úgy látja, hogy ennek révén jobban rá lehetne mutatni: a modern államszerkezet (és a 67-es szisztéma) kialakításában még a magyarországi intézmények (nemzeti) sajátossága is érvényesült. A híres „receptio”-elmélet bírálatán mutatja be: nem igaz, hogy a Nyugatról behozott intézményreformok teljesen ugyanúgy kiépíthetők voltak Magyarországon is, mint Nyugat-Európában (ahogy ezt az összbirodalmi törekvések hívei állítják). Ferdinánd és Miksa erdélyi reformtervei egészen mást eredményeztek Erdélyben, mint a nyugati tartományokban, mivel a reformtervek „a meglevő intézményekben rejlő energia hatása alól néhol nem tudnak teljesen szabadulni”.⁶² A magyaroknak tehát arra kellene törekedniük, hogy ezt a *magyar hatást*, annak érvényesülését kimutassák a közös kormányzervek kialakulásában, s ne pedig a magyar országgyűlés hatáskörének akkurátus bizonygató-

sára fordítsák minden energiájukat. (Ez a felfogás egyébként gyökere és magyarázata Szekfű későbbi szimpátiájának a központi kormányzervek Habsburg-hű magyar tisztviselői iránt.)

A központi kormányzervek ilyen „bécsi magyar” szemszögből való megítélését szervesen egészíti ki a magyar király szerepének beállítása. Már a „Servien-sék”-ben is feltűnő (s a békés természetű Angyal ezt is törölni javasolta), hogy a megerősödött magyar királyi hatalomnak milyen nagy szerepet ad a magyar államiság megőrzésében.⁶³ S most, e másik nagyobb tanulmányában is a királyt szolgáló központi kormányzervek kapják gondolatrendszerében a „modern államszerkezet” kiépítőjének szerepét. Az országgyűlésről magyar szempontból is csak negatív értelemben ír, teljesen hallgatva a korabeli vitairodalom ezzel kapcsolatos osztrák és (e vonatkozásban fontosabb) magyar szempontjairól. Így vezeti Szekfű Gyulát, a közöstügyis bécsi levéltárost a *központi kormányzervek közigazgatás-történeti irodalmának végig gondolása véleményalkotásra a magyar államiság egyik alapkérdéséről, a Monarchia konstrukciójáról, és késztetik állásfoglalásra a nemzeti problematikáról*.

Szekfű és a „67-es” álláspont

Szekfű koncepciója, mint a korabeli uralkodó felfogás szinte minden irányzata, 67-es alapon áll. Ezen belül is az ortodoxok felé közelít, amely a központi kormányzerveknek mint a „modern” állam működése magjának fontosságából kiindulva eljut a központi államapparátus feltétlen szükségességének és modern voltának hangoztatásához. Miközben a kiegyezés kereteinek bolygatásától tartózkodik, ugyanakkor az ellenzéket is megsegényítő szívóssággal fordul szembe az osztrák Gesamtmonarchie-felfogás közjogi érveivel. Minden jel arra mutat, hogy Szekfű – valószínűleg a bécsi magyarok és saját tapasztalatai alapján – igen közelről és jól látta azokat az osztrák törekvéseket, amelyek a *kiegyezés osztrák szempontú „továbbfejlesztését”* célozták, s amelyek éppen a központi kormányzerveket kívánták céljaikhoz felhasználni. Azt is mondhatnánk, hogy Szekfű a magyarokra nézve ezt tartja az *igazi veszélynek* s az ezen törekvések ellen folytatandó harcot az előbbrevalónak.⁶⁴ De ő a „nemzeti küzdelmet” nem parlamenti eszközökkel, obstrukciókkal és a királlyal szembeni követelésekben véli a leghatározottabban folytathatni, hanem szerinte a magyaroknak a Monarchia apparátusában, a *központi kormányzervekben* folyó ügyekre kellene jobban figyelniük. Ebben a sok forrásból táplálkozó „sajátos” – mondhatnánk úgy is: „*bécsi magyar*” – *hatvanhetes nemzeti koncepcióban* békésen megfér egymás mellett a „kiegyezésses rendszer”, a király tiszteletben tartása és ugyanakkor a századelő magyar „nemzeti”

59 Az osztrák álláspont politikai-ideológiai hátterét – anélkül, hogy e vitákról magukról szólna – jól megvilágítja: Günther Ramhardter: Geschichtswissenschaft und Patriotismus. Österreichische Historiker im Weltkrieg 1914–1918. Wien, 1973. Különösen 17–53., 99–145. p.

60 Figyelemre méltó, hogy Károlyi Árpád az osztrák közigazgatás-történeti irodalom áttekintésének „feladatát” Szekfűnek az osztrák és a magyar sajtóban dúló vita kellős közepén adta. Ez is mutatja, hogy a Szekfű-tanulmány kérdésfeltevése – akár függetlenül szerzője eredeti szándékától – a történeti kérdések politikai horderejét világosan látó Károlyitól mennyire „direkt” politikai indíttatású.

61 Szekfű Gyula: Az osztrák központi kormányzervek történetének irodalma, i. m. 195. p.

62 Uo. 214. p.

63 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1911. márc. 11. MTAKK. – Vö. erre. Szekfű Gyula: Servien-sék és familiárisok, i. m.

64 Szekfű Gyula: Az osztrák központi kormányzervek történetének irodalma, i. m. 215–216. p.

követelése, ami a magyarságnak a Monarchia konstrukcióján belül nagyobb súlyt kívánt adni.

Csak hogy Szekfű a „továbbfejlesztőkkel” szemben más utat és más módot is javasol. Szerinte ugyanis az osztrák közjogászokkal és az osztrák történetírással folytatott vitákban a magyarok rossz módszert követnek. Amíg itthon „Werbőczyről panegyriseket írnak”, addig a „kritika terét átengedik a magyar viszonyokkal szemben éppen nem objektív állásponton levő és a hazai irodalmat nem eléggé ismerő idegeneknek”, amilyen például a hírhedten magyarellenese H. Steinacker.⁶⁵ Amikor azután megjelennek az osztrák közjogászok írásai, akkor a magyar álláspontot „nem a legilletékesebb írók”, hanem – mint levélben is panaszoja – újságírók fejtik ki a német lapokban.⁶⁶ Vagyis Szekfű az osztrák központosítási törekvések ellen javasolja egyrészt a ragaszkodást a 67-ességhöz, másrészt ezen az alapon keres és találni vél egy eredményesebb harcteret (*az adminisztrációt*) s eredményesebb harcmodort.

Ugyanez a felfogás fogalmazódik meg akkor, amikor Szekfű a magyar és az osztrák történetírás vitájáról, illetve Turba hírhedt „Pragmatica Sanctio” című munkájáról szól. Ennek kiadása – mondja – „a magyarok kötelessége lett volna”. „Lehetetlen észre nem venni – írja – a tervszerűséget, mellyel az osztrákok a magyar történet gerincét, a központi kormányzás történetét kisajátítják.”⁶⁷ Az „osztrák központból megírják a provinciák kormányzása történetét: a csehekét és tirolit éppúgy, mint a magyart. Így lesz a magyar historiographia provincializálódott.” S ezért szidja a magyar történettudomány vezető posztjain ülőket, a történettudományi bizottság nagyjait, hogy ezek a tények sem bírják rá őket „valamelyes munkaprogram felállítására”, pedig „aránylag gyorsan igen szép dolgokat lehetne csinálni”.⁶⁸ S e „szép dolgok” helyett Szekfű – természetesen nagyon is egyfelé nézve – otthon csak a tudományos irodalom „egyoldalú fejlődési irányát” látja, a szakszerűtlenségnek már korábban is érintett párosulását a köznemesi rendi szemlélettel, a magyar tudományosság európaibb szintű képviselője helyett program nélküliségét, magába zárkozó, provincialitásba süllyedő Werbőczy-irodalmat.⁶⁹

65 Szekfű Gyula: *Serviensek és familiárisok*, i. m. 114. p. – Harold Steinacker Timon-kritikáját érinti Vargyai Gyula említett tanulmánya is (vö. 49. jegyzetet). Míg azonban mind Timon kritikáját, mind Steinacker beállítását meggyőzőnek érezzük, addig elszórtan találjuk a szekfűi kritikával nagyon is szoros gondolati úton mozgó és ez időben szintén éppen a bécsiak között tartózkodó Eckhart Ferenc felfogásának direkt visszavezetését Steinacker nézeteire.

66 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1912. febr. 28. MTAKK.

67 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1911. márc. 9. MTAKK.

68 Uo. és 1911. dec. 2. MTAKK.

69 Szekfű e megjegyzése a Werbőczy-irodalomra sejtetni engedi: eleve élt benne egyfajta félelem, tartózkodás is, hogy ha a Werbőczy-kultusz ellen felszólal, ezzel „jó magyarsága” kérdőjeleződik meg. „A Hármaskönyvnek Werbőczyre nem mindig kedvező kritikájához ugyancsak jó magyarok [kiemelés tőlem – G. F.] és a populus Werbőczianus tagjai mutatták meg az utat.” Szekfű Gyula: *Serviensek és familiárisok*, i. m. 114. p. 1. jegyzet.

Szekfű tehát egy tágabb látókörű, tudományosan is felvértezettebb, magasabb színvonalú, általa okosabbnak vélt „nemzeti” alapállást kér számon kora hazai tudományosságától és ugyanígy politikusaitól is. Ezen álláspontba belesűrűsödött a Habsburgok iránt mindig is lojális, katolikus szellemű neveltetése, történeti „iskolái”, a századelő magyar „parlamentari kretenségének” lebecsülése, a „bécsi magyarok” királyhű, de határozott centralizációellenes magatartása. És ide kell sorolnunk mindenekelőtt Szekfű életfelfogásának, mindennapi közegének alakulását: a közös kormánysszervek naponta új és új (természetesen a Habsburgokon át vezető), *európai összefüggést kínáló iratanyagát*, s nem utolsósorban a Monarchia kultúrbürokráciájának alakuló *polgár-hivatalnok öntudatát*. Szekfű magához legközelebb állónak azt a hivatalnoktípust tekinti, akire „a központi berendezés a rendek kezében levő igazgatással ellentétben”, a fejedelem mint tőle „függő”, általa kinevezett és neki felelős hivatalnokokra támaszkodott. És ezek a hivatalnokok – mondja, talán a maga társadalmi helyzetének előképét is látva a 16–19. századi hivatalnokokban – „többnyire nem a rendek soraiból kerültek ki, hanem *polgári származásúak vagy idegenek voltak*”.⁷⁰

A király, kormánysszervek, központosítás és a rendek, országgyűlés viszonyáról kialakított alapkoncepció megértéséhez azonban szükséges azokról a forrásokról is szólnunk, amelyekből Szekfű ha nem is e történeti kép vázát, de legalábbis színeket merített, és szólni azokról a műhelyekről, ahol a képalkotás technikájának egyes fogásait sajátította el. E források és e műhelyek egész történetírásán (témától is függően hol kisebb, hol nagyobb mértékben) nyomot hagytak.

MÓDSZERTANI TÁJÉKOZÓDÁSOK: OSZTRÁK SEGÉDTUDOMÁNY, POROSZ ÁLLAMTÖRTÉNET

Történeti irodalmunk eddig, ha a magyar történetíráshoz ható német történeti irányzatokról szólt, szinte kizárólag a 19. század liberális történetírói és az ún. Geistesgeschichte képviselőit sorolta ide.⁷¹ Ebbe a sorba szervesen illeszkedett a Szekfű-irodalom, mely egyébként joggal állapította meg, hogy Szekfű szinte egész pályája során tanulmányozta, forgatta ezen irányzat képviselőinek munkáit.⁷²

Hogy ez a hatás a fiatal Szekfű indulásánál mennyire látszik, érzékelhető már a korai Ranke-tiszteletben. Hibáznánk azonban, ha nem figyelnénk fel arra: ez a Ranke-hatás kezdettől együtt jelentkezik a francia történetírás korabeli kiemelkedő képviselőinek tiszteletével és alapos tanulmányozásával. Tehát egyáltalán

70 Szekfű Gyula: *Az osztrák központi kormánysszervek történetének irodalma*, i. m. 212. p.

71 Nincs terünk itt annak tárgyalására, hogy ezen egyoldalúság genezise mennyiben van kapcsolatban a dogmatikus beállítással, mely a szellemtörténeti irányzathoz vezetett nacionalizmus „ideológia-kritikai” fővonalához illesztette a magyar történetírás 20. századi történetét.

72 Mérei Gyula: i. m. különösen 184–193. p.

nem beszélhetünk a német, vagy azon belül is az államtörténeti iskola egyoldalú befolyásáról. S még inkább erősödik az európai, illetve a német hatások sokszínűsége, ha számba vesszük: a fiatal Szekfű Gyula Bécsben milyen újabb történetírói iskolákkal kerül kapcsolatba, s milyen módszerbeli, szemléleti elemek, kutatási eljárások épülnek be történészi gondolkodásába, írói-szerkesztői gyakorlatába.

Institut für Österreichische Geschichtsforschung

Mindenekelőtt Bécs egyik tudományos büszkeségét, az Institut für Österreichische Geschichtsforschungot kell szemügyre vennünk, mivel az intézet kapcsolata a magyar történetíráshoz az 1880-as évektől folyamatosan nyomon követhető: háromévenként végeznek itt a magyar történetírás későbbi jeles művelői, ugyanakkor jó a viszony az Institut, valamint a hazai történetírás vezetői között a század végén. A bécsi magyar levéltárosokat, Thallóczyt és Károlyi Árpádot pedig közvetlen, kollegiális kapcsolat fűzte nemcsak az intézet igazgatójához, Theodor Sickelhez, hanem több professzorához is, akik részben a Staatsarchiv tisztviselői is voltak.

Az Institut működésének hatása a közép-kelet-európai országok történetírására még nincs eléggé megvilágítva a historiográfiai irodalomban. A feltárt anyagok, valamint az intézeti levéltár iratai alapján e vonatkozásban az intézeti tevékenység két alapotívumára kell itt utalni. Az egyik: *szerepe a Monarchia levéltárosképzésében*. (Az osztrák levéltárosok és történészek, valamint a Monarchia más nemzeteinek legkiemelkedőbb historikusai többnyire az Institutban szereztek meg európai színvonalú szakképzettségüket, főként segédtudományi ismereteiket.) A másik kiemelendő funkciója az intézetnek: tagjai gondolkodásában a Monarchia-hű szemlélet kialakítása és egyúttal a Monarchiában együtt élő nemzetek egymás iránti toleranciájának kinevelése. Az Institutban *a Monarchia különböző részeiből ideszereglő, különböző nemzetiségű s itt képzett historikusok* közvetlenül és közvetve is a Habsburg Birodalom szükségessége elfogadásának szellemében „nevelkedtek”. Közvetlenül annyiban, hogy az Institut-beli szemináriumokon ilyen beállítással foglalkoztak a Habsburg-országok történelmével, közvetve pedig annyiban, hogy szemükben a Monarchia fennállása, a közös intézmények kiépülése tette lehetővé szakmai képzésüket, azt, hogy a saját nemzeti történetírásaiknál jóval magasabb színvonalon tanulhassák a történelemkutatás mesterségét.⁷³

A fiatal levéltáros Szekfű bécsi szakmai tájékozódásának egyik, láthatóan legnagyobb csalódása mégis a nagynevű Sickel-Institut. Legplasztikusabban vall

erről Bartoniek Gézához, az Eötvös-kollégium igazgatójához, „Bégé úr”-hoz írott levelében. Bejárva az egyetemi órákra s többször beszélgetve az Institut volt hallgatóival, látja, hogy ezek „a nyugati diplomatikát kitűnően ismerik, Meroving-kori írást sokan fényesen olvasnak (ami nálunk fehér hollónál ritkább), még a gazdaságtörténetben is van jártasságuk (ami a budapesti egyetemen most senkitől sem szerezhető meg), de e mellett olvasottságuk és így igazi történeti látókörük a Collegiumbeli munkával szerzetthez képest nagyon csekély”. A beszélgetésekből az is kiderült: noha nagyon büszkék, „mint sajátjukra”, a német történetírás 19. századi nagy mestereire, Rankéra és Mommsenre, de ezeket csak „félkötetenként olvasták”, s érdeklődésük annyira beszűkült, hogy az egyik, aki a 16. századi gazdaságtörténetben „nagyon olvasott”, „a görög történetben Curtiuson és Grotén kívül nem ment, s Niebuhr-ról nagyon homályos képe volt”. Az „Európába” frissen kikerült Eötvös-kollégista kifogásait csak gyarapítják, hogy az osztrákok teljesen tájékozatlanok a francia irodalomban („rám nézve mint kollégistára is, leglehangolabb a francia kultúrelemeknek teljes nem ismerése”), s hogy a francia irodalom olvasása révén nyerhető világos áttekintőkészség hiánya fosztja meg az Institutban képzetteket attól az örömtől, „a mit a lehető széles körben való összehasonlítás” nyújt. Igen alaposan képeznek „mesterembereket, akik hat napon át becsülettel dolgozván, a hetediken vígan elhagyják mesterségüket”, épp az előbbi „öröm” hiánya miatt.⁷⁴ Nem véletlen, hogy ez az áttekintőkészség jelenti Szekfű számára később is az Eötvös-kollégiumi képzés hallatlan előnyét, azt, hogy míg az Institut-beli „igen kitűnően olvasnak középkori okleveleket, a kollégium szellemi tökéjét képező Taine, Ranke, Michelet stb. nemegyszer még névleg is ismeretlen előttük”.⁷⁵ Ami még az 1870–1890-es években Bécsbe kerülő fiatal történészeket (Károlyit, Fejérpatakyt s a többieket) csodálatba ejtette,⁷⁶ a 20. század elejének Eötvös-kollégistáját már nem elégítette ki. S ez érthető is, hiszen az Institut nyújtotta, a magyar történelem tanulmányozásához szükséges filológiai felkészültséget ekkor már a budapesti egyetemen Fejérpataky, Marczali szemináriuma is biztosította, s az Eötvös-kollégium – valamint Szekfű számára ezt kiegészítve Tagányi útbaigazítása – magasabb szintű történészi indítást adott, mint a virágkorán már túllépő Institut für Österreichische Geschichtsforschung.

Ha a híres Sickel-Institut, mint a történészképzés műhelye, nem gyakorolta is Szekfűre azt a hatást, amit a korábbi, itt kiképzett magyar történészekre, annál inkább nyomon követhető befolyása Szekfű történetírói felfogására a szemléleti kérdésekben. Mégpedig azáltal, hogy Szekfű kapcsolatba került a Staatsarchivban és az Institutban – ahová láthatóan rendszeresen bejárt – a Monarchia más népeinek Bécsben iskolázott fiatal történészeivel, akikben (a már említett Monarchiához

73 Az intézeti szemináriumok tematikájáról az egyes tanárok évi jelentései vallanak (Wien, Universitätsarchiv, AIÖG; különösen Sickel, Zeissberg és Přibram jelentései). – Az intézet történetének inkább adatgyűjteményszerű, erősen „osztrák szellemű” feldolgozása: *Alphons Lhotsky: Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1854–1954*. Graz–Köln, 1954.

74 Szekfű Gyula–Bartoniek Géza, Bécs, 1908. febr. 24. EKI.

75 Szekfű Gyula–Bartoniek Géza, Bécs, 1912. jan. 17. EKI.

76 Vö. erre Károlyi Árpádnak (OSZKK 1875. jan. 23. és 1877. máj. 9. között) és Fejérpataky Lászlónak (OSZKK 1877. okt. 10. és 1879. jún. 24. között) bécsi tanulóveikről Szilágyi Sándorhoz intézett beszámoló leveleit.

hű szemléleti bázison, 1867-es – vagy azt a nemzetiségek javára módosítható – alapon) az itt eltöltött szemináriumi évek lecsiszolták az esetleg magukkal hozott nemzeti ellenségeskedések érdességét. Szekfű, aki különösen gyors levéltárosi előmenetele révén érezhető tekintélynek is örvendett e körben, a maga „közös-ügyis” felfogásával könnyen talált elfogadható alapot a jó kapcsolatok kiépítésére. E kapcsolatok létrejöttében kétségtelenül segített az a századelős közös kulturális élmény- és ismeretanyag, amely a Monarchia két fővárosának értelmiségi-hivatalnoki rétegét egymáshoz közelítette. E rétegeken belül – egyének, családok között – mind szorosabb a személyi összefonódás. De mindenekelőtt segíthette Szekfűt a Monarchia más nemzetei fiatal történész-levéltárosaival a kapcsolatteremtésben egyéni felfogása is: Szekfűről – a visszaemlékezők szerint – tudott volt, hogy a nemzetiségi kérdésben a különböző népek békés együtt-tartásának elvén állott. Ezt az alapállást Szekfűben nemcsak a státusával való azonosulás alakította ki, hanem ez irányban hatott rá a bécsi magyarok köre és e körben a nemzetiségi kérdés türelmes kezelését, a szlávok és a magyarok „közelebb kerülését” (természetesen a magyar szupremácia jegyében) legtudatosabban sürgető alakja, Thallóczy Lajos is. Itt kell megemlíteni Szekfű bécsi barátját, a „magyarórságáról” – azaz magyar-barátságáról – híres horvát Sufflay Milánt, akinek ekkor már ismertek a szerb-horvát magyarellenes történetfelfogással vitatkozó tanulmányai. De ugyanígy ismertek a szlávok „államalkotó” készségét, önálló középkori állami intézmények meglétét kétségbe vonó magyar szélsőséges nacionalizmus elleni írásai is. (Őt a fiatal hazai történészek még az Országos Széchényi Könyvtárban ismerhették meg, midőn Sufflay a Horvátországban uralmon levő szerb-horvát párt miatt ott-hon nem kaphatott állást, s a bécsi magyarok a múzeumi levéltárban szereztek számára helyet.⁷⁷)

E környezet hatását Szekfű felfogására legjobban az a szervezőtevékenység dokumentálja, amelyet Angyal Dávid segítőjeként az induló *Történeti Szemlé*nél fejtett ki. Angyal Dávid ugyanis az új történeti folyóiratban bő nemzetközi folyóiratszemlét indít, s ennek keretében ismertetéseket közöl arról, hogy a szomszédos nemzetek történetírása miként tárgyalja a magyar történeti kérdéseket. A Monarchia különböző nemzeteinek békés egymás mellett tartásának szelleme és főként a higgadt tájékozódás igénye, objektív, reális hangnem jellemzi a nemzetiségpolitikai szempontból is igen kényesnek számító történeti kérdésekről írott ismerteté-

77 Sufflay, Milan (1879–1931), horvát történétíró. Zágrábból kerül 1902-ben Bécsbe, az Institut für Österreichische Geschichtsforschungba, ahol kiváló paleográfiai és diplomatikai képzettséget szerez. Thallóczy baráti köréhez tartozik. Meggyőződéses hívévé válik a különböző népek együttélésének a Monarchia keretei között. Erről az alapról fordul szembe a horvát sovíniszta ihletettségű történeti-közjogi koncepciókkal, s ugyanakkor a sovíniszta magyar nemzetiségpolitika történeti alátámasztóival is. – Ilyen szellemű cikkei: Századok, 1906. 293. stb.; Turul, 1905. 94–96.; Századok, 1907. 848. p. stb. – Sufflay Milánra vonatkozóan: Bajza József: Sufflay Milan (1879–1931). Századok, 1931/4–6:211–216. p.; Deér József: Sufflay Milan. In: Jancsó Benedek Emlékkönyv. (Szerk. Asztalos Miklós.) Bp., [1931.] 410–413. p.

seket. Angyal e rovat szerkesztésekor elsősorban a Bécsben, a Monarchia soknemzetiségű értelmiségét összpontosító császárvárosban élő Szekfűre támaszkodik. Szekfű a szerzői gárdát az Institut volt tagjai köréből toborozza. Javasolja Sufflayt a délszláv, Kamil Kroftát a cseh történeti folyóiratok recenzálására, de protezsálja Gooß Roderichet és mind a *Történeti Szemlé*hez, mind a *Budapesti Szemlé*hez a román Jan („János”) Lupast.⁷⁸ (Az viszont már Szekfű nemzetiségpolitikai nézeteinek indítékairól árulkodik, amikor az utóbbiról megjegyzi: annak álma egy „oláh-magyar közösség [...] tehát nem ellenség, de nem is jóbarát”.⁷⁹) Nehéz természetesen a kéziratok ismerete nélkül ítéletet mondani a *Történeti Szemle* Angyal Dávid által valószínűleg megszerkesztett ismertetéseiről – hiszen ha lett volna e kéziratoknak valami magyar- vagy Monarchia-ellenes felhangjuk, a szerkesztő azokat valószínűleg gondosan letompította volna –, mivel azonban bizonyára hozzá nem tett, azaz bele nem írt semmit, így érzékeltethetik e kis, leíró recenziók a fentebb már említett szemléletet. Ez a „bécsi, Monarchia-hű szemlélet” tette lehetővé, hogy például a cseh Krofta a honfoglalás koránál a mégoly „kényes” magyar-szláv kérdésekről, majd Bosznia-Hercegovina annektálásakor a csehek közjogi követeléseiről tárgyilagos hangnemben írhasson.⁸⁰

Szekfű beilleszkedett a *Monarchia célszerűségének hitében felnevelt fiatal bécsi történész-levéltárosok* közé, akikkel azután később, a háború után is találkozhatunk a magyar történetírás történetében. Találkozhatunk vagy mint a letűnt bécsi évek szellemét őrző magyar- (és Monarchia-) barát, vagy mint a békeszerződések hangulatához, az új nemzeti államok propagandájához igazodó (és természetesen saját korábbi nézeteikkel is szembeforduló) historikusokkal. Hogy csak néhány példát említsünk: Sufflay Milán mint a magyar-horvát unió híve, a szerbekkel való egyesülés ellensége, 1918-ban elveszti zágrábi tanszékét, sőt 1920-ban bebörtönzik. Szekfű Gyula, Domanovszky Sándor, Hóman Bálint kieszközlik, hogy Budapestre meghívják egyetemi katedrára (1928), amit azonban a jugoszláv állam nem enged elfoglalni. Mint a szerbellenes horvát nacionalizmus egyik veze-

78 Roderich Gooß (1879–1951) erdélyi szász származású történész-levéltáros, diplomata. Az IfÖG elvégzése után – az Institut tagjaként is az Árpád-kori magyar kancellária történetét kutatja (vö. Lhotsky: i. m. 244., 288. p. és Bittner: i. m. I. köt. 45. p.) – a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv levéltárosa (1904-től). A bécsi magyar történészek köréhez tartozik. Történész munkássága a 16–17. századi erdélyi politikatörténet terén főként alapos forrásfeltárása miatt jelentős. 1919-ben Versailles-ban a német békeküldöttség tagja, s a német külügyminisztérium munkatársa (1919–1944). – Kamil Krofta 1896-tól végzi az Institutot, a cseh rendiség történetére kutat, később Rómában Sickel mellett a pápai levéltár cseh vonatkozású aktáinak feltárásában vesz részt (Monumenta Vaticana res gestas Bohemiae), majd prágai levéltáros (Lhotsky: i. m. 166., 243., 277. p.) – Sufflay Gooß-szal egy kurzusban végzi tanulmányait, s kora középkori horvát történeti kérdésekkel foglalkozik (uo. 287. p.)

79 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1911. jún. 20., júl. 11., 1912. ápr. 24. MTAKK – A Lupastra tett megjegyzés: uo. 1914. okt. 8., továbbá: Angyal Dávid–Szekfű Gyula, 1911. jún. 24. EKK G 628.

80 Kamil Krofta ismertetései: *Történeti Szemle*, 1912. 158., 318. p.

tő alakját, 1931-ben meggyilkolják.⁸¹ Roderich Gooß szintén jó viszonyt tart fenn a magyar tudományos élettel: mint az osztrák újkortörténeti bizottság titkára s mint levéltáros az 1920-as években a Bécsi Magyar Történeti Intézet munkatársainak segítségére van a magyar vonatkozású újkori források publikálásában, tagja a Magyar Történelmi Társulatnak. Kamil Krofta (1918 után egy ideig külügyminiszter, majd bécsi cseh követ, azután ismét külügyminiszter) cseh nacionalista álláspont-ról készíti el a Monarchián belüli magyar nacionalizmus kritikáját, s historizálja már a világháború előtti politikai kérdések közé az 1918 utáni csehszlovák állam külpolitikai problémáit.⁸²

Ha Szekfű korábban idézett sorai szubjektívek voltak is a budapesti és bécsi történészképzés összehasonlításakor, azt mindenesetre forrásaink bizonyítják, hogy Szekfűre – noha igen sokra tartotta az Institut nyújtotta segédtudományi ismereteket – a híres Sickel-intézetnek sokkal inkább *szemléleti téren volt hatása*, mintsem a szűkebb értelemben vett szaktudományos, metodikai kérdésekről való lott nézeteinek alakulásában. Ez utóbbiak formálódásában az első bécsi években sokkal inkább a porosz alkotmány- és közigazgatás-történeti iskola alaposabb megismerése játszott közre. Csak feltételezhetjük – mert filológiailag nem bizonyíthatjuk –, hogy az igen alaposan képzett fiatal levéltáros még otthon megismerkedett az osztrák és a porosz közigazgatás-történeti irodalommal, de elmélyült tájékozottságát kimutathatóan Bécsben szerezte. Erre indította Szekfűt belénevel igényessége: a kora történetírásában való friss tájékozódás, de erre ösztönözte a tudományos munkáját ekkor sokban irányító Károlyi Árpád is. Így ismerkedik meg Szekfű behatódóan az *osztrák és a porosz közigazgatás-történeti irodalommal*, melyből különösen ez utóbbi két kiemelkedő kortárs-reprezentánsa, Gustav Schmoller és Otto Hintze munkáinak nyomát találjuk meg a későbbi években is történetírásán.

Porosz közigazgatás-történet: a hivatalnok- és szolgáltató állam

A Schmoller által megindított porosz alkotmány-, közigazgatás- és gazdaságtörténeti iskola jelentősége a közép-európai történetírás fejlődésében mind a mai napig nincs megvilágítva a nemzetközi historiográfiai irodalomban. Az első világháború után a megújuló szellemtörténet s ugyanígy a szociológiai irányzatok nem jutottak el az „öskeresésben” az „Acta Borussica” és más közigazgatás-történeti művek alkotóihoz. (Ahová egyszer, reményeink szerint, eljutnak.) Nem véletlen, hogy először az 1960-as évek végén a nyugatnémet történetírásban megerősödő társadalomtörténeti érdeklődés fordult feléjük, s talán megjegyzésre érdemes, hogy a polgári baloldali és szociáldemokrata történészek emlegetik mind többet a maga

⁸¹ Bajza és Deér i. m. (vö. 77. jegyzet)

⁸² Kamil Krofta: Konec starého Uhorska. Bratislava, 1924. c. könyvének ismertetése: Századok, 1925/1:73. p.

korában konzervatív Schmoller, de még inkább tanítványa, Hintze nevét.⁸³ Helyénvaló azonban itt hangsúlyozni, hogy Schmoller (és ugyanúgy Hintze) mindig is elhatárolta magát a marxizmustól, s hogy nem vonható kétségbe: a társadalomtörténeti kérdések iránti érdeklődés a polgári oldal reakciója is volt a marxizmusra és a munkásmozgalomra.⁸⁴ Azonban a Schmoller és Hintze felé fordulás megítélését azzal is ki kell egészítenünk, hogy a történészek egy része a Schmoller- és Hintze-féle társadalom-, közigazgatás- és gazdaságtörténeti hagyományban a tradicionális német szellemtörténeti iskola ellenpólusát keresi a polgári történetírásán belül. Noha a történetfilozófiai kérdésfeltevések szerint osztályozó historiográfiai megközelítés (természetesen) semmi különbséget sem talál a Schmoller–Hintze-vagy a Meinecke-féle történetírói koncepcióban (hiszen egyformán „idealisták” voltak, a „társadalmi törvényszerűségek objektív létét tagadták” stb.), a történetírásukat módszertanilag is vizsgáló olvasó azonban jelentős különbségekre figyelhet fel.⁸⁵ E különbségek közül a legdöntőbb, hogy a porosz közigazgatás- és alkotmánytörténet-írás szinte teljesen szakít a német történetírás „filozofáló” kiindulópontjával, s a német, illetve porosz közigazgatás újkori történetét *a korabeli hivatalnoki apparátus, az újkori állammechanizmus működésének oldaláról nézi*. Központi ideája – éppúgy, mint a Rankéhoz köthető „régí német iskolának” – az állam, de számára ez sokkal kevésbé Machtstaat, mint inkább a társadalmi jólét, igazságosság, a „reális”, „józan” polgári világ egyensúlyának megőrzője. Ahogy erre maga Schmoller, de még egyértelműbben Hintze is utalt egyszer: őket sokkal inkább az államszervezet belső kiépítése, a modern állami bürokrácia, hivatalrendszer létrehozása érdekelte, mint az állam külpolitikai „*hatalmi kiteljesedése*”. S ennek magyarázata szerintünk a porosz alkotmány- és közigazgatás-történeti iskola erős kötődése a 19. század második felében Európa-szerte kifejlődő modern polgári hivatalnokréteghez, a *bürokráciához*.⁸⁶

⁸³ Legjellemzőbb erre az Otto Hintze műveit kiadó Gerhard Oestreich előadása az 1967. évi nyugatnémet Historikertagumon (Die Fachhistorie und die Anfänge der sozialgeschichtlichen Forschung in Deutschland. Historische Zeitschrift, 1969. 320–363. p.). A nyugatnémet társadalomtörténet-írás megerősödésének folyamatáról: Hans Schleier: Zum Verhältnis von Historismus, Strukturgeschichte und sozialwissenschaftlichen Methoden in der gegenwärtigen Geschichtsschreibung in der BRD. In: Probleme der Geschichtsmethodologie. (Hrsg. von Ernst Engelberg.) Berlin, 1972. 299–353. p.

⁸⁴ Noack, Karl-Heinz: Zu einer Tradition der gegenwärtigen Sozialgeschichtsschreibung in der BRD (Gustav Schmoller). In: Probleme der Geschichtsmethodologie, i. m. 285–298. p.

⁸⁵ Ebből a szempontból nem tartjuk éppen szerencsésnek a Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft. Band II. (Die bürgerliche deutsche Geschichtsschreibung von der Reichseinigung von oben bis zur Befreiung Deutschlands vom Faschismus. Hrsg. von Joachim Streisand. Berlin, 1965.) több, Hintze tevékenységét is érintő tanulmányát. Nem tartjuk véletlennek, hogy bizonyos különbségekre egyedül a módszertani kérdések iránt fogékony Ernst Engelberg professzor figyel fel (Zum Methodenstreit um Karl Lamprecht. Uo. 136–152. p.).

⁸⁶ Hintze, Otto: Gustav Schmoller. Ein Gedenkblatt. (Teljes szövege először: Hintze, Otto: Soziologie und Geschichte. Hrsg. von Gerhard Oestreich. Göttingen, 1964. 519–543. p.)

Gustav Schmoller⁸⁷

Schmoller maga is *állami hivatalnoksaládból* származott (Hintze szintén), s egész történet-, illetve társadalomfelfogására mély benyomást gyakorolt az a tény, hogy másfél évig maga is állami hivatalnokként dolgozott a frissen kiépülő, polgári értelemben modernizálódó s a porosz hivatalnokállamot mintájául tekintő dél-német (würtembergi) államapparátusban. A fiatal Schmoller a gyakorlatban tanulta meg a hivatalnokállamot tisztelni (s mint egyik biográfusa mondja: kritizálni is), s ami igen fontos, a gyakorlatban látta a modern polgári államgépezet működését. Mind ez, mind későbbi politikusi pályafutása arra ösztönözte, hogy a modern porosz állam történetében a hivatalok és a hivatalnokok gyakorlati működéséből induljon ki.⁸⁸ Már az első, 18. századi porosz közigazgatás-történeti tanulmányai, de még inkább az „Acta Borussica” (melyet nyugodtan nevezhetnénk – ha az újkorkutatás módszertana levált volna már a medieviztikáéről – az újkorkutatás Monumenta Germanicájának) saját, napi hivatalnokgyakorlatából nyert felfogásával egybehangzóan arról győzik meg, hogy a modern állam politikai és társadalmi bázisa a hivatalnokréteg, s hogy az addigi történelemben leginkább a jól kiképzett hivatalnok képes a hatalom legmegfelelőbb gyakorlására.⁸⁹ Erre a hivatalnokrétegre támaszkodhat az erős és a szociális igazságosságot biztosítani hivatott központi hatalom (azaz a monarchia). S ez a hivatalnokréteg, amely *csak az államot szolgálja, tehát nem áll a parlamenti pártok és az „osztályszervezetek”*

A fent említettekhez vonatkozóan igen szemléletes, a személyes benyomásokat is felhasználó, forrásértékű Hintze-tanulmány szerint pl. Schmoller nem véletlenül fordul I. Frigyes Vilmos (és nem Nagy Frigyes), a „rend” helyreállítója felé, és Bismarck kormányzásából nem a „hatalmi időszakot” (1878–1888) emeli ki, hanem a belső erősödés, az erőgyűjtés éveit (1864–1870). Uo. 542. p.

87 Schmoller, Gustav (1838–1917) német nemzetgazdasági író, történész, szociálpolitikus. Államtudományt és közgazdaságtant oktat (Halle, Strassburg). Az „ifjú német közgazdászok” ún. történeti iskolájának fő képviselője, a német társadalomtörténet-írás egyik megalapozója. Ahogy a modern kori kormányzat- és közigazgatás-történet egyik atyjának is tartják, szerintünk joggal. Alapítója és első elnöke a német szociálpolitikai egyesületnek (Verein für Sozialpolitik, 1872). Szerkeszti – a kortársak által Schmoller-évkönyvként emlegetett – „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich” c. évkönyvet (1877); alapítója a „Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen” (1878–1903) c. könyvsorozatnak. Az „Acta Borussica” sorozatban a 18. század elejétől publikálja a porosz államélet aktáit (1892-től). [Vö. erre e kötetben az újkorkutatás történetéről írottakat.] Alapítója a *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* c. folyóiratnak (1893).

88 Anderson, Pauline R.: Gustav Schmoller. In: Deutsche Historiker II. (Hrsg. von U. Wehler.) Göttingen, 1971. 39–65. p. – A sorozat, mely a nyugat-németországi baloldali polgári és szociáldemokrata értelmiség felfogásának megfelelően tárgyalja a német történetírás történetét, illetve a legjelentősebb történetírók életművét, sok új megállapítást tartalmaz, és főként több új összefüggésre hívja fel a figyelmet.

89 Uo. 42. p. [E kötetben vö. „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése” c. tanulmányban írottakkal.]

szolgáltatásban, képes biztosítani a gazdasági életet irányító, jól átgondolt reformokat végrehajtó állam felülemelkedését az osztályszempontokon és a pártérdekeken. E koncepció szinte tökéletes alátámasztását nyújtják az „Acta Borussica” köteteinek aktái, közreadásuk pedig a történelmi érdeklődést mutatja: a mindennapi hivatali életnek, az államszerkezet gyakorlati működésének precíz rekonstrukcióját.⁹⁰ Ez a hivatalnok-polgár gyakorlatias és társadalmi rétegéhez erősen kötődő kiindulópontja határozza meg Schmoller egész működését, gondolkodását: elméleti szembehelyezkedését a racionalizmussal, a „tisztá Ész”-szel, állásfoglalását a „reális történeti-kulturális megértés etikai értéke” mellett;⁹¹ a pártok felett álló monarchikus állammal szembeni igényét a társadalmi nehézségek kiküszöbölésére, a „párt- és osztálykormányzatot” jelentő parlamentáris rendszertől való elfordulását; híres „kathedersocializmusát”, történeti stúdiumaiban a merkantil gazdaságpolitika államot gazdagító voltának hangsúlyozását stb. Schmoller a történettudomány számára a modern hivatal- és közigazgatás-történet megalapozója, a társadalomtörténetben a polgári hivatalnokréteg szerepének első alapos kimunkálója, és természetesen saját korában e réteg tudatos képviselője volt.

Otto Hintze

Ha történetírói módszerében, működésében Schmoller eltávolodott az egyoldalú politikatörténeti iskolától, még inkább áll ez a jobban a történettudomány mezején maradt tanítványára, Otto Hintzére.⁹² Igaz, hogy a századvég német történetírásá-

90 Vö. az „Acta Borussica” köteteit, különösen annak Hintzétől kimunkált Behördenorganisationját (Acta Borussica VI/1), valamint a „Grundriß der Volkswirtschaftslehre” (Leipzig 1908.) 2. kötetének előszavát.

91 Anderson, P. R.: i. m. 43. p.

92 Hintze, Otto (1861–1940) német történész. Történelmet, nyelvtudományt, filozófiát, majd jogi és államtudományi tanulmányokat folytat; tanárai között J. G. Droysen és G. Schmoller. 1887-től az „Acta Borussica”, a 18. századi porosz közigazgatás aktáit kiadó nagyszabású forráskiadvány-sorozat munkatársa. Egyetemi habilitációja (1895) után a berlini egyetem újonnan alapított alkotmány-, közigazgatás-, gazdaságtörténeti és politikatudományi tanszékén tanít. Az ő kiadásában jelenik meg a „Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte” c. sorozat (1898–1913). A szociológiai megközelítés jellemzi a hivatalnokállamról és annak szolgáltató funkciójáról írt tanulmányait, köztük a töredékesen fennmaradt, kiadatlan fő művét, az általános összehasonlító alkotmánytörténet („Allgemeine vergleichende Verfassungsgeschichte”). A náci hatalomátvételi követően nem publikál. 1938-ban – a zsidó származású feleségét ért megkülönböztetések miatt – kilép a Porosz Tudományos Akadémiából, melynek 1914-től volt a tagja. Hasonló okból távozik a *Historische Zeitschrift* társkiadói tisztségéből is (1933).

A Hintzére vonatkozó nagy irodalomból itt most a legújabbakra hivatkozunk csak. Ebből is kiemelendőnek tartjuk a Hintze műveinek gyűjteményes újrakiadásához (Otto Hintze: Gesammelte Abhandlungen. Band I–III. Hrsg. von G. Oestreich) írott három tanulmányt: Hartung, Fritz: Otto Hintzes Lebenswerk az I. kötethez (Staat und Verfassung. Göttingen, 1962. 7–33. p.); Oestreich, Gerhard: Otto Hintzes Stellung zur Politikwissenschaft und

nak problematikája közelebb vitte bizonyos alaptézisekben a „történetpolitikai” („national-politisches”) irányzat képviselőihez, így például a külpolitika és államviszonyának kérdésében.⁹³ Módszerében azonban őt tekinthetjük a *modern köz-igazgatás- és hivataltörténet* módszertani megalapozójának. Míg Schmoller, aki maga mellé vette a fiatal Hintzét az „Acta Borussica”-hoz, sziporkázó egyéniségeivel szinte mindennel foglalkozott, addig Hintze egész életében megmaradt a közigazgatás- és alkotmánytörténet mellett. Újrakiadott műveiben szakmai elismerést vált ki a vele esetleg egyet nem értő olvasóban is az anyag- és gondolatgazdagság, a világos politikai programvállalás, a történeti tényekből szándékoltt politikai következtetést vállalás. Anyagkezelésében tudatosan támaszkodik mesterének, Droysennek a módszerére: kevésbé követi a Ranke által kedvelt, kipoentírozott, kiragadott események spekulációs összefüggésbe hozását, inkább a forrásbázis egészének áttekintését követeli önmagától.⁹⁴ A hatalmas anyagra s ugyanakkor erős logikával építkezés több olyan megállapításhoz vezet, amelyeket a német történetírás történetében máig „felfedezésként” tartanak számon. Ezek közül kétségtelenül a legfontosabb a közigazgatás-történetnek az „össztörténettel” való kapcsolatba hozása, annak kimutatása, hogy a polgári államban a közigazgatás a legszorosabban összefügg a kormányzat politikájával s így a hatalmi törekvésekkel. Mindez a 18. századi porosz államnak „modern” (azaz polgári) katonai és hivatalnokállammá szervezése példáján megjelenítve. Noha Schmollerhez hasonlóan Hintze is nagy fontosságot tulajdonít az államszervezet belső kiépítésének, mindezt azonban az állam külpolitikai ereje forrásának látja s azzal összefüggésben mutatja be. A közigazgatás-történet az ő munkásságában válik igazán az „össztörténet” mindent (gazdaságot, politikát, kultúrát) magába foglaló magjává.⁹⁵ A közigazgatás, az állami bürokrácia ilyen központba emeléséből következik, hogy az „államképződések” és az „alkotmányfejlődés” individualitását (államegyéniségét) igen erősen hangsúlyozza, és ennek alapján mutatja ki a német államberendezkedés elütő fejlődését a nyugat-európai államberendezkedésektől.

Soziologie a II. kötethez (Soziologie und Geschichte. Göttingen, 1964. 7–67. p.); *Uő*: Otto Hintze und die Verwaltungsgeschichte a III. kötethez (Regierung und Verwaltung. Göttingen, 1967. 7–31. p.).

- 93 Egyes kérdésekben jól mutat rá e közeledésre a reprezentatív, már idézett „Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft” c. kötet néhány tanulmánya (vö. *G. Vogler, H. Schleier, E. Engelberg, H. Krauze és L. Stern* írásait). Az, hogy e „közeledés” hangsúlyozása az „összemosáshoz” is vezet, annak oka nemcsak a már korábban említett módszertani megközelítés hiánya, hanem egyszerűen ténybeli tévedések is. *Leo Stern* például az „összekapcsolódásban” odáig elmegy, hogy Hintzét „Ranke-Schüler”-nek nevezi. Uo. 407. p.
- 94 Erre igen meggyőzően mutat rá *Hartung, Fritz*: Otto Hintzes Lebenswerk, i. m. 11. p. – Ami Hintze koncepcióitását és egyidejűleg munkája adatszerű megalapozottságát illeti, arra jellemző, amit Hartung említ: Treitschke, aki „a Schmoller-iskolából kikerülő legszörnyűbb aktakuckacnak” bélyegezte Hintzét, az „Acta Borussica” Behördenorganisationját olvasva bevallja, hogy „ez a maga módján példászerű teljesítmény”. Uo.
- 95 *Kocka, Jürgen*: Otto Hintze. In: Deutsche Historiker III. (Hrsg. von. H.-U. Wehler.) Göttingen, 1972. 41–64. p.

De Hintze a *jóléti hivatalnokállamról* alkotott felfogásában is konkrétabb Schmollernél. (Talán azért is, mert kevésbé érdekli jelenében a gyakorlati politika.) Már a századfordulón többször felveti a *társadalom* – illetve nemzet – és az *állam viszonyának* kérdését. Az állam és a társadalom között *kölcsönviszony* áll fenn, amennyiben a társadalom az állam bázisa, s az államnak (s ez Hintzénél is 1919-ig a monarchikus hivatalnok-katonai államot jelenti) kötelessége a társadalom, illetve a nemzet érdekeit „kiteljesíteni”. Így – mondja már 1893-ban – az államnak azért kellene a szociális reformokkal törődnie, mert ezt követeli a nemzet (azaz a társadalom) is.⁹⁶ Később, 1913-ban ugyanezt határozottabban fogalmazza meg: „az állam nemcsak a kormány ügye, hanem a népe is”, vagyis (Hintze értelmezése szerint) meg kell tartani mindenképp a „királyi katonai és hivatalnokállamot”, s így az erős, pártok felett álló, az osztályharcoknak elejét vevő kormánnyal szoros összetartásra kényszeríteni az egész „néptestet”.⁹⁷ Az erős központi államba vetett hit vezet – felfogása sok liberális vonása ellenére is – a liberális történetfelfogás bírálatahoz: amíg utóbbi a modern (azaz a liberális) Poroszország születését a 19. század elejével keltezi, addig Hintze a katonai-bürokratikus monarchia Poroszországa mellett törve lándzsát a Frigyes Vilmos-i (1713–1740), illetve a Nagy Frigyes-i (1740–1786) időkben látja a modern Poroszország (Németország) őseit.⁹⁸

A „hivatalnokállam” eszméje

A porosz közigazgatás-történet vázlatos bemutatása után a kérdés most már természetesen az, hogy mindebből mi szüremlik be Szekfű történetírói felfogásába.

Már a központi kormánysszervek irodalmáról írott cikkében feltűnő, hogy Szekfű milyen világosan kiszabja a porosz iskola historiográfiai helyét. Felismeri azt a különbséget, ami a Thomas Fellner által fémjelzett osztrák közigazgatás-történet szárazsága, adatokban való elveszése, illetve a nagyobb összefüggések feltárására is vállalkozó porosz iskola között van. A különbség: a *társadalom- és politikatörténeti beágyazottság* gazdagsága a poroszoknál, az osztrákoknál pedig

⁹⁶ *Hintze, Otto*: Roschers politische Entwicklungstheorie. (Újrakiadva: *Uő*: Soziologie und Geschichte. Band II., i. m. 3. p.)

⁹⁷ *Kocka, Jürgen*: i. m. 53. p.

⁹⁸ Hintze és a liberális Max Lehmann összeütközésére a 19. századi német történelemtől vallott felfogásban *Giinter Vogler* hívta fel a figyelmet (Max Lehmann. In: Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft, i. m. 80–81. p.). Hintze *Lehmann* Stein-monográfiáját (Freiherr vom Stein. Erster Teil: Vor der Reform 1757–1807. Zweiter Teil: Die Reform 1807–1808. Dritter Teil: Nach der Reform 1808–1831. Leipzig, 1902. 454 p., 1903. 607 p., 1905. 510 p.) meglehetősen harcias hangnemben támadja meg (Historische Zeitschrift, 1905. 412–427. p.). A terjedelmes ismertetés olvasásakor azonban világossá válik, hogy Hintze számára itt a főkérdés nem a liberális vagy konzervatív történetfelfogás, hanem a porosz-német hivatalnok-katonaállam őseinek keresése. Márpedig a „liberalizmus” kérdése nem korlátozható csak erre az egy kérdésre.

az egyszerű *intézménytörténeti szempont*. Az „Acta Borussica” kiadóinak és a hozzájuk sorolt Below munkáját Szekfű azért tartja kiemelkedőnek, mert azok, túl lépve az osztrák felfogáson, „az egyes szervek életműködésének az emberi egyéniségektől való függését illusztrálják”. Azért, mert nemcsak azt mutatják be, ahogy egyik utasítást felváltja a másik, hanem az utasítások megváltoztatásának okait is feltárják; azt, hogy „minő emberek tényleges befolyása érvényesül az elvek keresztülvitelében”, mivel látják, hogy a „biographikus elem is szükséges az intézmények életműködésének minden oldaláról való megismeréséhez”. A porosz felfogású közigazgatás-történetben „a szorosan vett hivatalszervek története mellett – írja – igen tanulságos vizsgálatokat találunk az egyes korszakok hivatali szemlézete egyéni viszonyairól, a hivatalnokok anyagi és társadalmi állásáról”.⁹⁹ Vagyis Szekfű, aki maga is látja hivatalnok-polgári napi munkája során a *hivatali szervezet és a hivatalnok egész életvitelének összefonódását*, már kortársként felismeri a porosz közigazgatás-történeti iskola számára legadekvátabb érdemét: a modern polgári hivatalnokrétegnek mint az *állammechanizmus működtetőjének* döntő fontosságú politikai szerepét. Azt, hogy a hivatalban nemcsak egy gépezetet kell látni, hanem a működését biztosító *hivatalnokot* is, aki – hivatalánál, „kenyerénél” fogva is – egyben a modern bürokratikus államszervezet legbiztosabb bázisa. Szekfű, aki a „Servienssek” című munkájában is a közigazgatás történetét, a társadalom oldaláról, a hivatalnokréteg kialakulása felől közelítette meg, joggal érzett szakmai, gondolkodásbeli hasonlóságot a porosz iskolával. S ha azt nézzük, hogy a „Servienssek”-ben is érvényesül a Szekfű történetírásában mindig központi álló szempont, a történeti (ez esetben közigazgatás-történeti) események általános politikai összefüggésbe illesztése, s hogy ezt szinte programszerűen vallotta feladatának a porosz iskola (mint láthattuk, a legvilágosabban Hintze), akkor megérthetjük, hogy Schmoller, Below, Hintze irodalmi munkásságát említi Szekfű olyanként, „amit ma a központi kormányzás, közigazgatás- s hivaltörténet elvi alapjaihoz számítunk”.¹⁰⁰

De a nyomon követhető hatás természetesen túlmegegy a Szekfű adta historiográfiai értékelésen. Hiszen az általa idézett Schmoller, de mindenekelőtt Hintze és Below munkáinak átolvasása is meggyőz bennünket: számtalan rokonság fedezhető fel a királyi hatalom és a központi kormánysszervek, valamint az azokban ülő hivatalnokok államát mindenek fölé emelő Schmoller és Hintze, illetve Szekfű felfogása között, amikor az utóbbi a Habsburgokat (akik magyar királyok is) és a központi kormánysszerveket tekinti az *osztrák és magyar közjogi viták meghaladási pontjának*. De ugyanígy érezhetjük ezt majd a néhány évvel később írott monográfiáján, a „Der Staat Ungarn”-on, ahol Szekfű az állam működését a Hintze által többször is megfogalmazott összefüggésben: a kormányhivatalokat és a politikát együtt látva rajzolja meg, nem is szólva a munka utolsó oldalain nyújtott

elemzéséről állam és társadalom viszonyáról, melyek könnyen vezethetők vissza elsősorban Hintze már vázolt fejtegetéseire.¹⁰¹

Az újkortörténeti kutatás módszertani kérdései, 1910–1912

Volt még egy nem elhanyagolható szempont, ami Szekfű figyelmét a porosz alkotmány- és közigazgatás-történeti irodalom folyamatos nyomon kísérésére készítette: az akkori Európa történetírásában a Schmoller indította munkát jelentette a szakszerű, a publicisztikától elváló újkortörténeti kutatást.

Szekfű nyilván ismerte – hiszen többször hivatkozik a sorozatra – az „Acta Borussica” saját korában híres bevezetőjét, mely szerintünk az újkortörténeti kutatás metodikájának szempontjából historiográfiai jelentőségű volt. Schmoller és Sybel elvi igénnyel fogalmazták meg itt a közép- és újkori történelemnek a forrástan szempontjából leglényegesebb elválasztó jegyét: a *forrástermelésben az újkor meghozza az „aktatermelést”, s ezzel a forráskritika, a forráskutatás számára új feladatokat állít*.¹⁰² Ezeknek az új feladatoknak igyekszik azután a forráskiadás terén az „Acta Borussica” megfelelni, s ezzel – ki nem mondottan – a történetírás történetében egy máig nem eléggé szem előtt tartott szempont alkalmazását veti fel: az újkorkutatás szakmetodikája szükségszerű önállóságának gondolatát. Szekfű, s az ösztönzéseket adó Károlyi Árpád rátapintottak az újkorkutatás tudományos alapkritériumainak (ma is többnyire mellőzött) egyik legfontosabbikára: a kutatott kor forrástermelő szerveinek és forrástermelésének intézményes formái az újkort kutató történésztől *sajátos forráskritikai felkészültséget* kívánnak meg. Az újkori hivaltörténet beható ismeretét. Ez részben kétségtelenül nem más, mint a kritikai-filológia módszer medieviszták által tökéletesített követelményeinek alkalmazása az újkorkutatásban – vagyis a forrástermelő intézmények szervezetének, gyakorlatának feltárása. De részben fordulatot is hoz az újkort kutatói gyakorlatában és az újkori levéltári anyag feldolgozásában is a *módszerbeli újítás*: mivel az újkorban a forrástermelő szervek igen szerteágazók és bonyolultak, a *hivatalszervezet pontos rekonstruálása* lesz a levéltáros legfontosabb feladata. Hiszen e hivatalszervezet nélkül a kutató nem tudja a kezébe kerülő „akta” forrásértékét meghatározni. S itt van a Schmoller–Hintze-irányzat historiográfiai szerepe, amit természetesen csak akkor veszünk észre, ha a *történetírás történetét a történetírás módszertani fejlődésének oldaláról is vizsgáljuk*, nem pedig csak a történetírói következtetések politikához vagy történetfilozófiai irányzatokhoz kötődésének szempontjából. Az „Acta Borussica” kötetei a maguk közigazgatás-történeti kiindulópontjukkal az első fogódzót kínálták az újkori forráskritika alapvetéséhez.

101 [Vö. erre e kötetben részletesen: „Történetíró, jelenkor, interpretáció. Szekfű Gyula »A magyar állam életrajza« című munkájáról” c. fejezetben írottakat.]

102 Schmoller, G.–Sybel, H.: Vorrede. Acta Borussica, i. m.

99 Szekfű Gyula: Az osztrák központi kormánysszervek történetének irodalma, i. m. 209. p.

100 Uo. 207. p.

Ha módszertanilag ezen összefüggéseket Szekfi soha nem írta is le, azonban minden jel arra mutat, hogy döntő alapvonásait teljes mértékben felismerte. Amikor például megjelenik az újkori metodika számára máig haszonnal forgatható kézikönyv, Gustav Wolf „Einführung in das Studium der neueren Geschichte” című munkája,¹⁰³ Szekfi azért kívánja ismertetni a könyvet a *Történeti Szemlében*, „mivel ő [Wolf] megkísérli az újkori történet rendelkezésre álló anyagminőségét a középkortól elkülöníteni”.¹⁰⁴ Nem véletlen, hogy ismertetésében a könyvnek azokat a részeit taglalja, amelyek – tegyük hozzá: korántsem oly világosan, mint az ismertetőt író Szekfi – a forrásanyag minőségében bekövetkező változásokról beszélnek a 15. század végén, a 16. század elején. Az „irományoknak egész csomó új fajtája jelentkezett” akkor, emeli ki Szekfi az állandó diplomáciai képviselő intézményének bevezetésével kapcsolatban, s különösen – ezt a szempontot már Szekfi hangsúlyozta, Wolf nem méltatja – „a modern hivatali apparátus kifejlődésével” „a közigazgatás minden terén szervezett intézményekben az irományoknak mérhetetlen tömegét hozta létre”.¹⁰⁵ A fiatal levéltáros-történésznek, Szekfinak az egykori hivatal aktatermelése és a jelen levéltáros feladatának kérdésében van a legtöbb módszertani mondanivalója. Az ismertetés jelentős részében lényegében kiegészíti Wolf könyvét: nemcsak abban, hogy felhívja a figyelmet a nem tárgyalt francia újkorkutatás (a forradalom korai történeti feldolgozása) „mozgalmára”, hanem finom historiográfiai elemzését is adja az élete alkonyán a római nuntius-jelentéseken dolgozó Sickel forrásfeltárási tevékenységének, melynek során Sickel tökéletesen rajzolta meg a pápai hivatalok szervezetét és működését, s ezzel – igaz, csak az egyháztörténet keretén belül – „az újkori aktákra alkalmazott diplomatikai megalapozáshoz is sok adatot” szolgáltatott.¹⁰⁶ Majd – a korában teljesen újszerűen az újkorkutatás területén a segédtudományok feladatait kereső – Wilhelm Bauer tanulmányának gondolataira támaszkodva részletez néhány, az újkori porosz fejedelmi udvartartás hivatali működéséből fennmaradt forrástípust, s ezek forrásértékének, valamint a hivatal belső szerkezetének összefüggéseiből mutat rá bizonyos forráskritikai alapelvekre.

És itt kanyarodjunk vissza egy pillanatra Szekfűhöz, a Staatsarchiv hivatalnokához. A Staatsarchiv magyar szempontból az újkori magyar történelemre (a Habsburgok 16. századi magyar királyságától kezdődően) kínálta és kínálja a legnagyobb mennyiségű és kulcsfontosságú anyagot. Ez döntően hozzájárulhatott, hogy a franciás műveltsége folytán az újkori európai történelemben igen olvasott, a Marczali-szemináriumban és az Eötvös-kollégiumban is az újkori érdeklődést magába szívó Szekfi *véglegesen az újkori történelem felé forduljon*. Erről az összefüggésről egyébként maga Szekfi is említést tesz, amikor Mika Sándor ha-

lála után Bartoniek Géza felkínálja neki az Eötvös-kollégium történelemtanári állását. „Egyetlen tanárának” (ahogy e levélben Szekfi Mikát nevezi) székét azért nem foglalhatja el s azért marad a Staatsarchivban, írja, mert az ő „tudomány-ága” (azaz az újkori magyar történelem) „képtelen hátra van maradva Magyarországon, vezetői annyira a sötétben tapogatóznak, hogy javulás hosszú időre nem várható”.¹⁰⁷

Az újkori történelem kutatásához tudományos igényességgel nyúló Szekfi az útkeresés közben is szinte szükségszerűen találkozik – mint láthattuk – a német alkotmány- és közigazgatás-történeti iskola mestereivel, Schmollerrel és Hintzé-vel. Ez magyarázza későbbi munkáiban is az újkori államigazgatási szervek, azok működésének alapos tárgyalását. S ez magyarázza, hogy amikor Bécsben tudomást szerez a Történelmi Társulat új elnöke, gr. Klebelsberg Kuno nagy újkorkutatási elgondolásairól (1917), jellemző módon nemcsak attól fél, hogy a számításba vett 52 kötet tervét „olyanok konstruálják, akik XVIII. századi aktát életükben nem láttak, s a magyar fejlődésről soha nem gondolkodtak”, hanem attól is, hogy a „Gróf tanácsadói” közül igen kevesen forgatták az „Acta Borussica”-t, nemigen olvasták „Hintze munkáit a porosz belső reformokról a XVIII. században”.¹⁰⁸

A történész *olvasmányai* és a tanulmányozott *irodalom*, a kezén átmenő *levéltári anyag* természetesen a legszorosabb kölcsönhatásban áll mindig. A levéltáros metodikai szaktudományos szempontok Szekfinél kihatottak a szemléleti kérdésekre is. Jellemző, hogy Szekfi ezen szempontok szerint húzza meg a középkor és újkor határát (Wolfal egyébként egyetértően): „Ezen határvonal segítségével nevezhetjük középkornak azt a kort, melynek története szemlélésénél főként *oklevelekre* vagyunk utalva, és újkornak azt, amelynél *aktákra* támaszkodunk.” [Kiemelés tőlem – G. F.] „Az újkori anyagnak a középkortól elütő természete a kutatót új feladatok elé állítja”¹⁰⁹ – mondja, és a forrástermelés, valamint a forrás elütő természete, illetve a kutató előtt álló új feladatok lényegében az újkori közigazgatási szervezetnek, tágabban az újkori állammechanizmusnak a középkortól elütő voltában gyökereznek. Ez is magyarázza, hogy az újkori történelem leglényegesebb produktumának Szekfi az új típusú – azaz az ő szemében: intézményeivel megszervezett – államot tekinti. Szekfi felfogásában – mint az majd első nagyobb összegzéséből, „A magyar állam életrajza”-ból kitűnik – az újkori államszervezet kialakulása a későbbiekben is az újkori történelem periodizációjának egyik alapja marad.¹¹⁰

107 Szekfi Gyula–Bartoniek Géza, 1912. máj. 15. EKI.

108 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, 1917. máj. 2. MTAKK.

109 Szekfi Gyula: Wolf, Gustav: Einführung in das Studium der neueren Geschichte, i. m. 117. p.

110 [Erről e kötetben: „Történetíró, jelenkor, interpretáció. Szekfi Gyula »A magyar állam életrajza« című munkájáról” c. fejezet.]

103 Wolf, Gustav: Einführung in das Studium der neueren Geschichte., Berlin, 1910. 793 p.

104 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, 1911. jún. 20. MTAKK.

105 Szekfi Gyula: Wolf, Gustav: Einführung in das Studium der neueren Geschichte. Történeti Szemle, 1912/1:117. p.

106 Uo. 118. p.

KÖTŐDÉSEK AZ UTÓCENTRALISTÁKHOZ, 1906–1910

A székesfehérvári neveltetés, a diákevek, az egyetemi szemináriumok, az Eötvös-kollégium, Tagányi Károly, majd a bécsi magyarok köre, emellett az európai (francia és német) irodalmi hatások – címszavakban jelzik a fiatal Szekfű formálódásának, a nagy történeti művek megírása előtti „szellemi erőgyűjtésnek” az időszakát. Amikor ma a késői kutató e „műhelyeket” sorra veszi, olvassa a fennmaradt levelezéseket vagy hősének olvasmányanyagát, könnyen eshet abba a hibába, hogy elmulasztja megmutatni: az önálló gondolkodású íróembert milyen irányba, korának mely szellemi áramlatához (vagy melyek közelébe) sodorják az irodalmi-politikai hatások? Amelyekről nemcsak a művek, hanem az írói indítékokról valló levelek is szólhatnak.

A válaszhoz a kiindulópontot maga a Szekfű-levelezés kínálja: a Bécsben élő Szekfű élénk levélváltást folytat a hazaiakkal. Kiterjedt levelezésének legértékesebbjei – mint ez eddig idézett forrásainkból is kitűnhet –, a Szekfű szándékairól, egyéniségéről leginkább vallók, az Angyal Dávidhoz írott beszámolóik. A szakmai, politikai és főként személyes problémákat a Szekfűtől megszokott gondos stílusban tárgyaló levelek olvasása arról is meggyőz bennünket, hogy Angyal Dávidhoz több kötötte Szekfűt ezekben az években, mint az idős kolléga iránti tisztelet, vagy az olyasféle tanítványi vonzalom, mint amilyet például a Bartoniek Gézához írott levelek tükröznek. Az Angyallal folytatott ez időbeni levélváltás – annak ellenére, hogy szaktörténeti kérdésekben Szekfű más iskolák neveltje s másként is tanulta a történelmet írni, mint Angyal Dávid – igen sok vonatkozásban szellemi csatlakozást is jelölnek a *Budapesti Szemle* híres triászának (Angyal, Péterfy Jenő, Riedl Frigyes) történetéhez.

A centralisták eszméinek utóéletéről

„Én előttem a Bp. Szemle mindig az a Revue, amelyben Csengery, Gyulai, Szilágyi Sándor, Péterfy, Salamon írtak, és a mai hanyatlott állapot dacára nagy dolog ugyanazon hasábkra írhatni, amelyeken ők írtak” – vall Szekfű Angyalhoz intézett levelében, miközben megköszöni, hogy Anatole France-cikkét a „Tanár Úr” – ahogy Szekfű Angyalt leveleiben megszólította – alkalmasnak találta a *Budapesti Szemle*ben megjelentetni.¹¹¹ Hogy e sorok nem valamiféle hízélgést jeleznek, azt nemcsak a nagy múltú folyóirat korabeli „hanyatlott állapotára” tett utalás mutatja, hanem a felsorolt nevek által kirajzolt vonal beilleszkedése a századelő *Budapesti Szemlé*jének sokarcúságába.

Nem vállalkozhatunk itt azon ellentmondások tárgyalására, melyek e sokarcúság mögött meghúzódtak s melyeket főbb vonalaikban már tisztázott irodalomtörténet-írásunk. A következőkben csak arra teszünk kísérletet, hogy a *Budapesti*

Szemle köré csoportosuló triász szellemi arculatának legmarkánsabb vonásait – különösen a bennünket érdeklő kérdésekkel kapcsolatosan – felrajzoljuk. E látszólagos kitérőre azért van szükség, mert a fiatal Szekfű levelezése, majd munkái is egy igen tudatos szellemi kapcsolódásról árulkodnak a *Budapesti Szemle* körének képviselőihez.¹¹²

A korabeli *Budapesti Szemle* átolvasása évfolyamról évfolyamra ma is szórakoztató – több hónapra tanulságot adó – elfoglaltság. Benne kibomlik a magyar akadémiai elit egész társadalomlátása és műveltségisménye. Mégis a hanyatlás, a bezárkózás, az, hogy az „akadémiai” folyóiratból „akadémikusság” lesz, érezhető már az 1880-as évek füzetében. (Ha azt is nézzük ugyanis, mi maradt ki a kor szellemi áramlataiból a *Budapesti Szemle* szerkesztőinek látóhatárából.) A cikkek olvasása és részben az egyik szerkesztő, Angyal Dávid igen kiterjedt, s Riedl Frigyes szerényebb terjedelmű levelezése is sejteti azonban, hogy ez nemcsak az öreg Gyulai Pál szerkesztői energiáinak megfogyatkozására vezethető vissza – ahogy ezt Angyal Dávid visszaemlékezéseiben mondja¹¹³ –, hanem – mint azt egy vonatkozásban az irodalomtörténet is megvilágította – sokkal inkább arra a szemléleti válságra, amely már az 1890-es évek elején megkezdődik a magyar szellemi életben. A kiegyezés utáni polgári fellendülésre épülő „egyensúly” megbomlott – írja a korszak irodalmának monografikus feldolgozója –, „az erők szétváltak, egyrészt a radikalizmus, másrészt a klerikális és nacionalista reakció irányában”. Az új kérdésfeltevések idején a *Budapesti Szemle* köré tömörülő, *mind a forradalmat, mind a feudális ihletettségű klerikális reakciót, mind a szélsőséges nacionalizmust elutasító „maroknyi elit”*, a maga liberális-centralista hagyományokra épülő gondolkodásával, „légüres térbe került”.¹¹⁴

112 A következőkben jellemzett szerzők bemutatásánál az általunk használt, kiadott munkákon, a *Budapesti Szemle* évfolyamainak egyes füzetében és bizonyos levelezési anyagon túl elsősorban irodalomtörténet-írásunk konkrét elemzésére támaszkodtunk. Azért is tettük ezt, mert olyan önálló művek állottak rendelkezésünkre, mint *Zimándi P. István* igen alapos, tényanyagban gazdag munkái (Péterfy Jenő és barátai köre. Bp., 1960.: *Utó*: Péterfy Jenő élete és kora [1850–1899]. Bp., 1972.), de mindenekelőtt *Németh G. Béla* szempontgazdag és az eddig általunk áttanulmányozott kéziratok forrásokkal teljesen alátámasztott esszéi (Mű és személyiség. Irodalmi tanulmányok. Bp., 1970.). Eredményeire, melyeket igen frappáns megfogalmazásokkal telítve foglalt össze „A magyar irodalom története” IV. kötetében (Bp., 1965. 957–980. p.), a következőkben többször fogunk hivatkozni. Az már természetesen független az irodalomtörténet-írás megállapításaitól, hogy a részleteikben jól jellemzett csoport tagjait eszméletörténetileg mi a centralisták eszméinek késői képviselőinek – „utócentralistáknak” nevezve őket – tekintjük.

113 *Angyal Dávid*: Emlékezések. London, 1971. 120. p.

114 *Németh G. Béla*: Péterfy Jenő. In: A magyar irodalom története. IV. köt., i. m. 957–980. p.

111 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1910. dec. 19. MTAKK.

A Budapesti Szemle a századfordulón

A századelő *Budapesti Szemléje*, az Akadémia és a Kisfaludy Társaság „hivatalos” folyóirata irodalomszemléletében megreked az akadémikus konzervatívságnál, cikkeinek színvonala erősen ingadozó. Amit még a leginkább pozitívnak értékelhetünk már korántsem egységes arculatán, az éppen a kisebb cikkekből, tárcákból, ismertetésekéből kihámozható vonal, mely szerintünk a késői *centralista-polgári értelmiségi hagyományok* megőrzésének tekinthető.

Őrzésének, s nem folytatásának. Amivel azt szeretnénk érzékeltetni, hogy sokkal inkább a centralisták, a magyar polgári fejlődés legintellektuálisabb ideológusai bizonyos gondolatainak ismételtetéséről, azoknak a jelenre alkalmazásáról beszélhetünk, mintsem a centralistáknak a maguk idejében betöltött társadalmi-politikai funkciójának megértéséről és e funkció jelen helyzetéhez hangolásától. Azt is mondhatnánk: a három *Budapesti Szemle* (az 1840–1841-ben alapított, Eötvös–Lukács Mór–Szalay–Trefort szerkesztette „revue”; az 1857-ben újraindított Csengery-féle, majd az 1873-ban alapított, Gyulai szerkesztette folyóirat) története alapvonásaiban *egybeesik a magyar polgári liberális értelmiség fokozatos elbizonytalanodásával*. S ez az elbizonytalanodás vezet majd oda, hogy a polgári átalakulás legkövetkezetesebb reformkori képviselőinek gondolati elemei inkább már csak tételekké repedezve és merevedve „légüres térbe” kerülnek a századelő új, harsány pólusai – az izmosodó munkásmozgalom és a radikálisok – között, s mind konzervatívabb társadalmi-politikai álláspontokhoz vezetnek. De ha kitaróan olvassuk a századelő *Budapesti Szemle*-füzeteit, beláthatjuk: ebből lehet a leghitelesebb képet nyerni ma a századelő magyar akadémikus társadalomszemléletéről. (Magunk rendszeresen délutáni olvasmányként kezeltük kötetről kötetre a folyóiratot fél éven át az Országgyűlési Könyvtárban.)

A folyóirat kétségtelenül őrzi a 19. századi Magyarország polgárosulásának klasszikus programelemeit. Ennek az elerőtlenedett, talán az elődöknél sokkal kevésbé koncepciózus, megfáradt, de a Csengery, Szalay, Trefort eszméinek elemeit mégis őrző iránynak jellegzetes képviselője Angyal Dávid.

Angyalt az irodalomtörténet meg a közfelfogás Péterfy és Riedl társaságában a *Budapesti Szemle* „triásza” egyik tagjaként tartja számon. A történetírás közepeszerű történészként, akit már saját kollégái is a szomszéd szakmához, az irodalomtörténethez szerettek sorolni, vagy azzal jellemezték munkáját, hogy abban egy „mert” sem fordul elő. Legtöbbször jellemzéséhez az a historiográfiai áttekintés ad, mely politikai-társadalmi nézeteit behatóan és megnyugtatóan tisztázza.¹¹⁵ Hiányzik azonban a magyar kultúrtörténetből a *szerkesztő-szervező-esszéíró* Angyal portréjának megrajzolása, melyhez – témánk körében maradván – két vonással szeretnénk csak hozzájárulni. A *Budapesti Szemle* belüli, már említett *nemesi liberális hagyományok szerkesztői* továbbbélteséről, valamint később a *Történeti Szemle szerkesztőjének* tevékenységéről kell szót ejtenünk.

¹¹⁵ Péter László: Angyal Dávid a történész. In: *Angyal Dávid: Emlékezések*, i. m. 7–31. p.

Péterfy Jenő, Riedl Frigyes

A *Budapesti Szemle* Péterfy–Riedl–Angyal triászának 1880-as évekbeli alapelvei ismertek, s csak emlékeztetőként utalunk eszméik néhány alapmotívumára: Péterfy és Riedl ma is tiszteletet parancsoló *európai tájékozódási igényére*, a magyar szellemi élet *európai mércékkel mérésére*, nemcsak a hazai és külföldi eredménynek viszonyítására, hanem arra is, hogy írásaik (különösen Péterfyéi) milyen sikeresen olvasztják magukba a korabeli francia (mindenekelőtt Taine) és német (Ranke) történelem-, illetve kultúrtörténet új megközelítési, elemzési módszereit.¹¹⁶

Péterfynek¹¹⁷ személy szerint nincs, nem is lehetett köze Szekfű Gyulához, mint volt Riedl Frigyesnek és Angyal Dávidnak. Mégis, mivel a *Budapesti Szemle* meghatározó egyénisége, érdemes kitekinteni látókörére. A nemzeti öndicséretnek, a nemzetnek-hízelgésnek erős hangú kritikusa. Gondoljunk csak Jókairól írt kritikájára, akiben a „nemzeti illúziók” regényíróját bírálja, s akitől „realisztikus mérték”-et igényelne¹¹⁸ – s amiért azután Péterfytől a korabeli kritika egyik oldalról a „nemzeti öntudat” istápolása iránti tiszteletet (Asbóth János), másik oldalról pedig a „liberális szabadságba” vetett hitet kéri számon. A nemzeti kérdésben vallott álláspontjára jellemző, hogy míg az integer Magyarországon belüli, kulturális eszközökkel folyó magyarosítást elfogadja, addig az adminisztratív eszközökkel is élő magyar sovinizmust ostromozza; híve a nemzetiségek és a magyarság békés egymás mellett élésének, ugyanakkor 1848-at „ábrándnak” minősíti, mintegy továbbhajtva a Magyarország állami önállósága iránti centralista „érzékletlenséget”. Viszont a centralisták korábbi eszméinél is határozottabban áll a magyar társadalom és politikai élet középkorias intézményeinek (különösen a vármegyének)

¹¹⁶ Figyelemre méltó Péterfy Jenő tanulmányainak listája, amelyet az Angyal Dávid által összegyűjtött műveiből állítottunk össze. H. A. Taine-ről szóló írásai: Franciaország klasszikus philosophusai a XIX. században. Filozófiai Írók Tára. IV. köt. (Bp., 1906.) Előszó; Az angol irodalom története. I. köt. Buda-Pest, 1881. [Ism.] Budapesti Szemle, 1882. 31. köt. 67. sz. 142–148. p.; Taine legújabb kötete. (A jakobinus kormányzatról.) Budapesti Szemle, 1885. 41. köt. 98. sz. 290–305. p. Összegyűjtve: Péterfy Jenő összegyűjtött munkái. (Angyal Dávid előszavával.) II. köt. Bp., 1902.

¹¹⁷ Péterfy Jenő (1850–1899) irodalomtörténész, esszéíró, kritikus. A budapesti egyetemen filozófia–német szakos tanári és bölcsészdoktori oklevelet szerez (1873). Élete végéig a VIII. kerületi főreáliskolában tanít, emellett a budapesti egyetemen az újabb kori magyar irodalomtörténet magántanára (1888–1899), az Eötvös-kollégium tanára (1896–1899); a Kisfaludy Társaság tagja (1887). Széles körű zenei, irodalmi, esztétikai, filozófiai, történelmi műveltsége közmondásos körében. Zenekritikus a *Pester Lloyd*-nál (1874). Színkritikákat ír az *Egyetértés*-be (1880–1883), s 1880-tól a *Budapesti Szemle* főmunkatársaként itt publikálja legtöbb esszéjét. Kritikus hangú esszét írt a kortárs regényírókról (Eötvös József, Kemény Zsigmond, Jókai Mór), a történettudomány és a filozófia egymásra hatásáról, a kortárs irodalomtörténeti törekvésekről stb. Műbírálatai mellett kiváló fordító (Taine, Baudelaire, Meyer és Platón). Az agglegényként, anyjával élő, magányos, depresszióra hajló embernek az írás mellett másik szenvedélye az utazás volt (Németország, Ausztria, Olaszország); egy útján önkezeléssel vetett véget életének.

¹¹⁸ Péterfy Jenő: Jókai Mór. Budapesti Szemle, 1881. 26. köt. 52. sz. 1–27. p.

lerombolása mellé. (Ezt leginkább Eötvös-esszéje tükrözi.¹¹⁹) Elveti a szélsőségeket, a radikalizmust. Jellemző, hogy a párizsi kommünt egyszerűen az utópiák közé sorolja.

Riedl Frigyes már meghatározó személy Szekfű életében.¹²⁰ Tanári és irodalmi működésében is Péterfyéhez hasonló jegyeket – ha kevésbé markáns egyéniségeiből következően halványabban – találhatunk. Gondoljunk lendületes hangvételi cikkére „A magyar hunmondák”-ról, mely a nemesi nacionalizmus egyik legavítabb historizált elemét vette célba,¹²¹ vagy gondoljunk csak a békés, belső építő munka szükségességéről írott cikksorozatra,¹²² ahol az ország polgári erősödésének programjához a gondolkör „ösét”, Széchenyit idézi. Nem mellékes az a momentum sem, hogy Péterfyvel összehasonlítva, Riedl sokkal inkább megmarad a Gyulai-féle költői magatartás követelte nemzeti program talaján („a nagy költők mindig megtartják nemzeti sajátosságaikat” – írja), viszont a „nemzetit” kisajátító, „ál-kuruc” történeti és irodalomtörténeti irányzattal az 1910-es években majd határozottan szembefordul. Nem csak máig méltán híres tanulmányának, „A kuruc balladák”-nak bravúros filológiai elemzése jelzi ezt, vagy az, hogy a Beöthy-féle nemzeti-romantikus szemlélet által „nemzetietlennek, nemzetrontónak”, „kozmo-politának” leminősített Reviczky Gyuláról, Komjáthy Jenőről s Vajda János költészetéről tart méltató előadást.¹²³ (Aki isméri a századforduló irodalmi vitáit, annak jelzésértékű e névsor.) De jellemzi Riedl társadalom- és irodalomszemléletét bátor és határozott kiállása Szekfű Gyula mellett „A száműzött Rákóczi” nyomán kelt hajszában.¹²⁴ Hasonló jelenségről van szó, mint amire a fiatal Szekfűnél – ugyanezen években – már utaltunk: a *közneemesi történetfelfogással* Riedl is a *szakszerű-*

119 Péterfy Jenő: Báró Eötvös József, mint regényíró. Budapesti Szemle, 1881. 25. köt. 49. sz. 1–33. p.

120 Riedl Frigyes (1856–1921) irodalomtörténész-filológus; akadémikus. A budapesti tudományegyetemen, ahol Greguss Ágost és Gyulai Pál tanítványa, előbb bölcsészdoktori (1879), majd magyar-német szakos tanári oklevelet szerez. Ezután a berlini és a párizsi (1879–1880), majd a bécsi tudományegyetemen (1881) tanul, Párizsban Taine-t is hallgatja. Már reáliskolai tanárként (1881–1904) jelentős irodalomtörténeti munkássága, a budapesti egyetem magyar irodalomtörténeti tanszék legendásan kedvelt tanáraként (1904–1921) pedig nemzedékek szemléletére hat. (Meghatározó a befolyása a történészek közül Hóman Bálintra, Szekfű Gyulára.) Kritikus pályáját a *Pesti Naplónál* kezdi, majd a *Budapesti Szemle* állandó munkatársa. Népszerűek voltak középiskolai retorikai és poétikai tankönyvei. Az ún. „kuruc dalpör”-ben filológiai vizsgálatokkal bizonyítja, hogy tíz kuruc balladát maga Thaly Kálmán írt.

121 Riedl Frigyes: A magyar hunmondák. Budapesti Szemle, 1881. 27. köt. 57. sz. 321–340. p.

122 Egy névtelen levelei a szerkesztőhöz I. Budapesti Szemle, 1883. 34. köt. 78. sz. 475–480. p.; II. Uo. 1883. 35. köt. 79. sz. 156–160. p.; III. Uo. 1883. 35. köt. 80. sz. 317–320. p.; IV. Uo. 1883. 35. köt. 81. sz. 476–480. p.; V. Uo. 1884. 37. köt. 85. sz. 155–160. p.; VI. Uo. 1884. 37. köt. 87. sz. 475–480. p.; VII. Uo. 1884. 38. köt. 88. sz. 156–160. p.; VIII. Uo. 1884. 38. köt. 89. sz. 316–320. p.

123 Németh G. Béla: A magyar irodalom története. IV. köt., i. m. 994. p.

124 [Vö. erre a „Történeti kultusz és történetírás...” c. tanulmányban írottakat, illetve a Riedl-Szekfű levélváltást (MTAKK, EKK).]

séget helyezi szembe. Ugyanakkor Riedl – mint „A száműzött Rákóczi”-t tárgyaló fejezetben látni fogjuk – páratlanul tájékozott a hazai szellemi életben: amikor tanácsokat ad majd Szekfűnek, pontosan látja, ki ellen s miért támad.

Angyal Dávid: álkurucok ellen, Széchenyi újraértékeléséért

Ugyanezen gondolkörben mozognak, csak közelebb a napi politikához a triász harmadik tagjának, Angyal Dávidnak írásai.¹²⁵ Ő is megírja fiatalon a maga „ál-kurucellenes” tanulmányát, a korban méltán híres Ocskay-tanulmányt (1882), nem mindennapos bátorsággal híva ki maga ellen a Rákóczi-kultusz „letétemenyésének”, Thalynak a haragját. A fiatal Angyal Dávid cikke azonban nemcsak szakmai bírálat „Rákóczi íródeákjának”, Thalynak a történetírói hitelességéről, hanem egyben egyértelmű, világos kifejtése is a magyar nemzet és a Habsburgok viszonyáról alkotott 1867-es felfogásnak. Thaly történetírói gyengéinek pellengetre állítása mellett ugyanis megkérdőjelezi, hogy Ocskayt egyértelműen árulónak lehet-e minősíteni. A fő érve: Thaly lényegében azért tartja Ocskayt árulónak, „mintha a százados tusát egy külső ellenség az összes Magyarországgal s nem két magyar párt külső segítségre támaszkodva vívta volna”.¹²⁶ Ocskay tehát „nem a hazát árulta el”, hanem az egyik küzdő felet. Vagyis nem túlzó az a megállapítás, hogy „Angyal bírálatának politikai tartalma”, szemben Thalyéval, „az volt, hogy a 48-as hazafiság mellett királyhű hazafiasság is létezett – a XVII. században és 1867 után is”.¹²⁷ S ugyanezt, a triász többi tagját is ekkoriban foglalkoztató tematikát viszi tovább, amikor Jókainak, a nemzet nagy regényírójának vág oda, mivel az a „Szeretve mind a vérpadig” című (máig sokszor kiadott és sokat olvasott) könyvében teljesen átveszi Thaly szemléletét, „minden alaptalan leleményét” és „naiv felfogását” Ocskayval kapcsolatban.¹²⁸ A hamis nemzeti illúziók s az

125 Angyal (1880-ig Engel) Dávid (1857–1943) történész, irodalomtörténész; akadémikus. A budapesti tudományegyetemen német-magyar szakos tanári és bölcsészoklevelet szerez (1879), majd Berlinben tanul (1882–1883). Házitanítóként indul pályája (1878–1889), majd Budapesten az Egyetemi Könyvtár őre (1885–1890), főreáliskolai (1890–1897) és főgimnáziumi tanár (1897–1925). (Benedek Marcell és padtársa, Hóman Bálint tanára a gimnáziumban.) A budapesti tudományegyetemen előbb az újkori egyetemes történet magántanára (1896–1909), majd az újkori magyar (1909–1925), később az újkori egyetemes történelem (1925–1929) rendes tanára. Először Gyulai Pál triászának tagjaként irodalomtörténeti, majd történeti esszéket írt, mindenekelőtt a 17–19. század történelméről. Egyebek mellett a *Történeti Szemle* szerkesztője (1912–1922). Klebelsberg ajánlására 72 évesen Habsburg Ottó történelemtanára Spanyolországban. A Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatójaként (1929–1935) indítja az intézet Évkönyvét (1931). Szekfű Gyulának haláláig mentora.

126 Angyal Dávid: Thaly Kálmán: Ocskay László. [Ism.] Budapesti Szemle, 1882. 30. köt. 65. sz. 161–202. p.

127 Péter László: Angyal Dávid a történész, i. m. Bevezetés, 21. p.

128 Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása, i. m. 183. p.

ezeknek alapját adó *szakszerűtlenség elleni harc* (az egyébként igen szelíd természetű Angyalnál) *párosul a 67-es ortodoxiával*. Ennek lesz egyik szilárd pontja a királlyal való bármilyen konfliktus kerülése, a kiegyezés bármiféle módosításának elutasítása. Apponyi és részben a fiatal Andrassy politikáját – különösen a közös ügyek megbolygatását – ezért tartja elhibázottnak. Felfogását a nemzeti kérdéssről legjobban kétségtelenül a „Deák Ferenc emléke és a katonai kérdés” című tanulmánya tükrözi,¹²⁹ melyben először bizonyítja teljes hitelességgel: az önálló magyar hadsereget követelők történeti érveivel szemben a magyar hadsereg már a 16–17. században sem volt sem ténylegesen, sem jogilag önálló, sőt az 1848-as törvények sem írták elő az önálló magyar hadsereg felállítását, így a kiegyezés „nem adhatta fel” az 1848. áprilisi törvényeket. (Amint azt a kiegyezés nemzeti irányú továbbfejlesztői 1904 körül a kiegyezéskritikájukban állították.) Angyal kimutatja, hogy a „továbbfejlesztők” által minduntalan idézett Deák 1867 után maga is mereven elutasította a kiegyezés módosításának programját. Azt, hogy Angyal e történeti-politikai fejtegetései mögött mennyire egy „elvi magatartás” rejtett, s hogy e gondolatrendszerben a „józanabb” nemzeti álláspont és a 67-esség mily szorosan összefonódott, mutatja a tanulmány befejező soraiban a sovinizmusról szóló fejtegetése. „Ez a divatos betegség” – írja – a „kisebb nemzeteket halálos veszedelemmel fenyegeti”. A sovinizmus szemben áll a hazafisággal. „A chauven mindent kockáztat, csak hiúsága érdekeit nem, s öntudatlanságában vagy könnyelműségből a leghamarabb magát a hazát kockáztatja; a hazafi aggodalmakkal telve óvatos s legelőször is a maga nyugalma és népszerűségét kockáztatja. A chauvinista nem ismeri önmagát s nem akarja nyugodt, tiszta pillantással nézni hazája múltját, jelenét s jövőjét; a hazafi bármily kellemetlen érzések fogják el, csalódás nélkül akarja látni nemzete történetét s helyzetét a többi nemzetek között.”¹³⁰

A *történeti gondolkodásban* mindig létezik egy bizonyos *jelrendszer*, melyben a történeti *kérdésállítások* és azok *megválaszolása* valamiféle elrendeződésbe kerül a jelen politikai-társadalmi törekvéseivel. Nos, ha ezt a sovinizmusról írott Angyal-idézetet a kor társadalmi-politikai összeecsapásai, vonulatai szemszögéből nézzük, érzékelhetjük, hogy a történeti elemek és a jelen politikai törekvései Angyal gondolkodásában kétségtelenül összekapcsolódtak. És ez a *jelenkapcsolódás* határozza meg kora egy sor más kérdése megválaszolásának hogyanját is. Ezen az alapon száll szembe a kor szélsőséges nacionalista illúziójával, a 30 millió magyar birodalmának gondolatával (Beksis Gusztáv Mátyás király könyvéről írott esszé szerű kritikájában¹³¹). De az, hogy a történeti témák tárgyalásakor mennyire kapcsolódott a maga kora nemzeti szempontokról vallott nézeteihez, az

129 *Angyal Dávid*: Deák Ferenc emléke és a katonai kérdés. Budapesti Szemle, 1904. 117. köt. 325. sz. 13–52. p.

130 Uo. 51–52. p.

131 [*Angyal Dávid*]: Beksis új röpirata. Budapesti Szemle, 1905. 123. köt. 345. sz. 441–448. p.

agresszív nacionalizmussal szemben bizonyos türelmes, „építő” polgári nemzeti elvek követéséhez, azt leginkább Széchenyi új történetpolitikai értékelése tükrözi.¹³² (S ami majd az 1919 utáni történeti közgondolkodásban – nem utolsósorban Szekfű közvetítésével – meghatározó lesz.)

Széchenyi-értékelésében két, a századelő gondolatkörébe illeszkedő elemet látunk szükségesnek itt kiemelni. Az egyik a Kossuth–Széchenyi-vita ismételt előtérbe állítása. Angyal a saját korához szóló Széchenyi-próféciák elhallgatását látja azokban az irodalmi törekvésekben, amelyek Széchenyi és Kossuth összeütközését mellékesnek tartják.¹³³ Angyal Széchenyi oldalára áll. De tartózkodik a végletektől. Tartózkodására egész kérdésfeltevése jellemző: elutasítja e híres polémia hazai megközelítéseit, amelyekben az egyikre a „történet ítélőszéke” előtt mindig kimondják a „halált”. Ő úgy akarja Széchenyi nagyságát kiemelni e vitában, hogy Kossuth érdemeit se vonja kétségbe.

A másik kiemelésre érdemes elem – mert Szekfű és az 1919 utáni magyar történeti irodalom Széchenyi-ábrázolásában uralkodó tematika lesz –: Széchenyi tevékenységében az „*erkölcsi tényezők*”, valamint „a magyar faj sajátosságait fenntartó” törekvések hangsúlyozása. Az „értelmességet, a munkásságot, a takarékoskosságot s előretörekvő gazdálkodás szellemét” Széchenyi gondolkodásában Angyal mindezek „erkölcsi értékével” kapcsolja egybe, melynek lényege az ön-, illetve nemzetnevelés, az önismeretre törekvés.¹³⁴ A vagyonosodás és a Széchenyi által sürgetett polgári reformok Angyal szerint csak a nagyobb „lelki” célok megvalósításának eszközei, s a „legnagyobb magyart” szerinte nem is a gazdasági szegénység, hanem az „erkölcsi süllyedés” nyomasztja: a rosszakarat, irigység, a társadalmi szolidaritás hiánya. Széchenyi a „becsületes és értelmes” (azaz – s ezt Angyal is érzékelteti – „polgári”) munka értékelésére kívánta nevelni nemzetét, európai áramlatokból nyert eszmékkel nemesíteni azt. Ám itt megtorpan Angyal gondolatmenete: noha a korábbi irodalomhoz képest az ő tanulmányaiban bontakozik ki leghűbben Széchenyi európai tájékozódása, Angyal mégis azt hangsúlyozza, hogy Széchenyi „inkább kockáztatja szabadelvűsége hírét, semhogy *viszonyainkhoz nem illő irányoknak* nem a kellő időben való érvényesítésével a *magyar faj sajátosságaiban való fenntartásának* érdekeit veszélyeztesse” [kiemelés tőlem – G. F.].¹³⁵ Vagyis – mint azt a Széchenyi-kérdés historiográfusa megjegyzi – Angyal Dávid a Széchenyi-képpel végső soron saját korának, a századelő Magyarorszá-

132 *Angyal Dávid*: Gróf Széchenyi István történeti eszméi. I–III. közlemény. Budapesti Szemle, 1907. 130. köt. 365. sz. 161–177. p.; 366. sz. 347–370. p.; 131. köt. 367. sz. 56–80. p. Ugyanaz önálló füzetként: Bp., 1907. 74 p. (Ez Angyal akadémiai székfoglalója volt 1907-ben.)

133 Angyal Dávid Széchenyi-beállítását, tanulmányainak legfontosabb tételeit igen jól fogja össze Varga Zoltán: A Széchenyi ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban (1851–1918) c. monográfiája (Bp., 1963. 374 p.).

134 *Angyal Dávid*: Gróf Széchenyi István történeti eszméi, i. m. I. közl. 168–169. p.

135 *Angyal Dávid*: Gróf Széchenyi István emlékezete. Budapesti Szemle, 1910. 142. köt. 401. sz. 201. p.

gának forradalmi áramlataitól félti a „nemzeti” sajátosságokat.¹³⁶ Olyan vonások ezek az újrarajzolt Széchenyi-képen, amelyek a Kossuth történelmi szerepét meghamisító, nevének a nép tömegeiben meglevő varázsával visszaélő koalíciós pártok ellen irányultak, s a függetlenségi párti „kevés dohányú, nagy füstű” vezetőség politikájával szemben a *csendes, hasznos polgári munkát ajánlják programként*. De ugyanazon szembeállítással, ugyanazon Széchenyi-képpel egyben meg is teremtik a másik „szélsőség”, a radikális forradalmi törekvések ellenképét is. (Olyan elemek ezek, amelyek – mint erre utaltunk, és amelyeket látni fogunk – más körülmények között, más súlyozással, de mégis hasonlóan csengenek majd vissza néhány év múlva, s azután később is, Szekfű munkáiban.)

A fentiek elsorolása után nem csodálkozhatunk azon, hogy Angyal szükség-szerűen *szembekerült a nemzeti koalícióval*. (Azaz: ismét a napi politika.) Már említett Beksics-ellenes támadása is – a 30 milliós magyarság ábrándja miatt – meglehetősen nagy konsternációt váltott ki, amit csak fokozhattak kisebb esszéi és az ugyancsak általa szerkesztett rovatokban más szerzőktől napvilágot látott, hasonló hangvételű írások. Felszólal a *vármegyerendszer ellen*, mivel a megyék élén „a főispáni hatalom nem hivatalnokot illet, ki azzal élni tudna, hanem méltóságot, a ki vele élni nem tud”. Akik védik ezt a maguk is látta ellentmondásos rendszert, azt csak azért teszik, mert annak megváltoztatását lehetetlennek tartják addig, „amíg Ausztriával szemben gazdaságilag, a nemzetiségekkel szemben számszerűleg meg nem erősödünk”. (Vagyis elsődleges céljuk nem a belső reform, hanem az Ausztriával szembeni támadás.) Mire Angyal felcsattan ellenük: az ilyen vélemény hangoztatókat „a százados magyar hagyomány s ennek a legutóbbi pár évben új életre kelt túlságai [azaz a koalíciós politika, 1909-ben vagyunk – G. F.] tartják fogva”.¹³⁷ E sorok után még inkább szembeötlő, hogy a *Budapesti Szemle* nemcsak a koalíció éveiben (1906–1910), hanem az egész századelőn milyen következetesen nyúlt vissza a *centralistákhoz*, minden lehető alkalommal Eötvös József, Kemény Zsigmond, Trefort Ágoston tevékenységéhez, eszméik tárgyalásához. A magyarság békés szupremáciája, az egész nemzetet érintő kérdések „széchenyis” megoldásának kívánalma érződik a *Szemle* magatartásán a bosznia-hercegovinai válság (1908) idején is. A spanyol gyarmatosítók direkt „egyszerű kizsákmányolási” szisztémája ellenében felidézi azt a – bécsi magyarok korábbi feje, Kállay Béni követte – külpolitikai hagyományt, ami egy virágzó, intenzív gazdasági életet élő Bosznia megerősödését kívánta, mellyel az Amerikába való kivándorlás megállítható lett volna, s melytől 1908-ban „eltértünk”. és ezt „nem tehetjük soha többé jóvá a legelmésebben kigondolt és indokolt telepítési tervekkel sem”.¹³⁸

136 Varga Zoltán: i. m. 144–160. p.

137 –a. [Angyal Dávid]: A megye múltja és jelene. Budapesti Szemle, 1909. 137. köt. 385. sz. 29. p.

138 Somogyi Euthym: A bosnyák-hercegovinai gyarmat. Budapesti Szemle, 1908. 136. köt. 384. sz. 342. p.

Angyal még a *szocializmus* kérdésében is megtalálja a liberális konzervatív polgár (a századelőn még) toleráns álláspontját. Egy debreceni „magyar szocializmust” propagáló könyvről írott kritikájában méltatlankodva jegyzi meg, hogy a szerző a nemzetközi szocialistákat egyszerű „zsebelőknek” mondja, a „többi társadalmi osztályok haszonbérőinek”, s hogy „útszéli jelzőkkel” – így Angyal – a szerző „börzsiáner bérencekről”, „népgyilkoló merkantil érdekszövetkezetekről” ír. Angyal természetesen nem áll a szocializmus mellé, a szocialisták céljait, a magántulajdon, a profit megszüntetését olyanoknak tartja, melyekről „lehet, kell vitatkozni”, de „szalonbetyároknak” nevezni nem lehet őket – mondja az alkotmányosságot tisztelő polgár lojalitásával –, amikor „közülük egy-egy Angliában, Franciaországban miniszteri székhelyen ül”, Németországban pedig a második leg-erősebb pártot alkotják.¹³⁹

E sokfelé futó történeti-publicisztikai, szerkesztői koncepció egyik legfigyelemreméltóbb alkotóeleme a *nemzetiségi kérdés* következetesen *türelmes tárgyalása*. Legjellemzőbb cikkét, „A magyar cultura és a nemzetiségek”-et (1908) ismét a *sovinizmus bírálatával kezd*, mert szerinte a „francia lelki betegségnek” a „ragálya” pár évtizede nálunk is kezd terjedni. „A hazáért, a nemzetért való elfogult beteges föllengzés, dicsvágy, mérhetetlen hiúság, a nemzeti erő túlbecsülése” jellemzi a sovinsztát, aki „sok népből álló nemzetünkben” „a nemzet politikai szótárában” a legelső helyre teszi a sovinszta szót, s „nemzetünk fölényét, uralkodását ősi földjén [...] azzal véli igazolni, ha leszólja a nem-magyar hazai népeket”, s úgy akarja e fölényt biztosítani, „ha kultúránkat állami hatalom-szóval, magyar nyelvű állami oktatással rájuk kényszerítjük”. Angyal szerint azonban „a *nemzeti fölény bizonyára kultúrai fölény, s ha nem az, embertelen bitortlás*”, s e kultúrát „nem vad népekre csendőrrel, birsággal, börtönnel ráerőltetni, valóságos ellenmondás pszichológiailag, sikertelenséggel fizető vállalkozás politikailag”.¹⁴⁰ A reformkori magyar történelem korai átértékelése adja itt is – mint Széchenyi esetében is láttuk – a történeti „érveket”. Az 1848-as kossuthi álláspontot szegezi szembe Széchenyiével, illetve az öreg Kossuthéval. Míg a sovinszták Kossuth vissza-visszatérően citált 1848. április 8-i, a szerb deputációhoz intézett mondását tartják irányadónak, úgy értelmezve azt, hogy a „haza minden polgárát csakis a magyar nyelv egyesítheti”,¹⁴¹ Angyal Széchenyi híres akadémiai beszédére hivatkozik, melyben a nyelvi magyarosítást elveti, s arról beszél – idézi Angyal –, hogy „a szólás még korántsem érzés, a nyelvnek pergése korántsem dobogása a szívnek”. Majd hosszan részletezi az öreg Kossuthnak a függetlenségi párti Herman Ottóhoz, a jeles

139 –a. [Angyal Dávid]: Király Péter: Magyar socializmus vagyis: a socialisták törekvéseinek s céljainak okszerű és észszerű ismertetése – magyar szellemben – politikai, társadalmi és közgazdasági szempontból. Debreczen. Kiadja: Hegedüs és Sándor könyvkiadóhivatala, 1906. [Ism.] Budapesti Szemle, 1907. 130. köt. 364. sz. 141–144. p.

140 –a. [Angyal Dávid]: A magyar cultura és a nemzetiségek. Budapesti Szemle, 1908. 134. köt. 378. sz. 457. p.

141 [A szerb deputáció és Kossuth összeütközése megítélésének historiográfiai elemzése e kötetben: „A szerbkérdés és Thim József” c. tanulmányban.]

természettudóshoz intézett levelét, biznyságul arra, hogy maga Kossuth is elítélte az iskolai magyarosítást. S idézhetnénk Angyal mondatait arról, hogy a *magyarság nem számszerű erejével*, hanem „erkölcsi, szellemi magvánál, kultúrájánál fogva lett e földnek ura s a vele élő más népek vezetője, Európa életének tényezője”; vagy a híres *Szent István-i alapelv* (az egynyelvű ország gyengesége) megvédéséről, melyek a következő évtizedek történetírásában oly sokszor visszaesengenek, s melyeknek az az egyszerű magyarázata, hogy Angyal levonta annak a ténynek a következtetéseit, miszerint a „magyar államban szám szerint tényleg 45%-ot teszünk”.¹⁴² E „józanabb”, *türelmes nacionalizmus* lesz jellemző Angyalra mint a *Budapesti Szemle* szerkesztőjére. És ez lesz jellemző az 1912-ben induló *Történeti Szemle* szerkesztőjének koncepciójára is. És lesz ez a felfogás majd 1919 után a hazai történeti közgondolkodás egyik alaptézise. (A magyarság szupremáciáját a magyar államban a kulturális fölényrel látta indokolva, s mely nem a magyar állam adminisztratív – a király ellen alkotmánybiztosítékokkal fokozott – erejére, hanem a közös uralkodójú Monarchia hatalmára támaszkodva gondolta fenntarthatónak.)

A Történeti Szemle és a „fiatalok”, 1912

A *Történeti Szemle* új szint hozott a korabeli történészközeletbe. A századelő történetírásának anyagközlő – sokszor unalmas – tanulmányai természetesen az induló folyóirat hasábjain is felfedezhetők, de ami historiográfiailag inkább említésre méltó, az az, hogy egyrészt itt jelentkezik az új történetírói nemzedék filológiai biztos utakon járó írásaival, másrészt a fiatalok segítségével Angyal egyedülállóan érdekes és információgazdag „Irodalom és Folyóiratok és Könyvek” (azaz folyóiratszemle) rovatokat állít össze, fokozottan bekapcsolva ezzel – a válságban levő *Századok*¹⁴³ helyett – a magyar történetírás áramába az európai történetírás elsősorban módszertani eredményeit, s mutatja be a környező nemzetek történetírásában a magyar históriáról élő képet.

Ha például a *Történeti Szemle* első három évfolyamának szerzőgárdáját nézzük, feltűnő, hogy a „bécsiek” (Thallóczy, Eckhart, Szekfű, Miskolczy, Takáts) körén túl megtaláljuk ugyan az idősebb korosztály (közöttük a szükséges protokoll szerinti) képviselőit is, mégis jobbra a fiatalok jutnak szóhoz. A már említett Szekfű-írásokon (az osztrák központi kormányzatszervek történetének irodalma, G. Wolf könyvének ismertetése stb.) és Eckhart Ferencnek a maga korában mintaszerű kis diplomatikai-metodikai cikkén kívül az első számokban jelenik meg Angyal volt diákja, a fiatal Hóman Bálint – később az Erdélyi-Tagányi-vita révén nevezetessé váló – tanulmánya „Az első állami egyenes adó”-ról; a germanisz-

142 –a. [Angyal Dávid]: A magyar cultura és a nemzetiségek, i. m. 461. p.

143 [A Századokról e kötetben a „Domanovszky életpályája. Történetíró, kutatósszervező, szerkesztő, tanár” és a „Hajnal István történetírása” c. tanulmányokban.]

tikában igen korán eredményeket felmutató, Szekfűékhez közel álló Gragger Róbert két dolgozata, Bleyer Jakab két tanulmánya, s publikál a kezdő Miskolczy Gyula, valamint Lukinich Imre.¹⁴⁴ Ez a nemzedék gyakran jelentkezik könyvismertetésekkel is: a volt Eötvös-kollégisták most kamatoztatják nemzetközi tájékozottságukat, a jó öreg Mikánál nyert „világos áttekintő készségüket”, s a fent említettek (rajtuk kívül még Szentpétery Imre) recenzálják a német, osztrák és francia történeti irodalmat, feltűnően erős tájékozódással a módszertani és metódikai kérdések iránt. Angyal Dávid a fiatal, kezdő historikusok „mentora” lett a *Történeti Szemle* szerkesztőjeként.¹⁴⁵

Angyal a fentebb már megrajzolt nemzeti és türelmes nemzetiségi elveknek megfelelően szerkesztette a *Történeti Szemlét* is. Erről tanúskodnak az olyan szerkesztői fogások, mint például a Kossuth és Eötvös nemzetiségi politikáját tárgyaló (egyébként a türelmes politika szellemében fogant) cikkhez adott szerkesztői jegyzete, melyben kifogásolja, hogy a szerző nem tesz elég különbséget Eötvös, Kossuth és Széchenyi elvei között. Mert míg az előbbi kettő nézetei – különösen Kossuthé – igen alkalmasak voltak arra, hogy „veszélyeztesse a nemzeti állam jövőjét, az Eötvösé kisebb, a Kossuthé nagyobb mértékben” és „az általános emberi jogokat is sértette volna, melyeket a két államférfiú nagylelkűen kímélni akart”, addig Széchenyi felfogásának „diadala a nemzeti állam és annak keretében a méltányosság szilárdítását jelenti”.¹⁴⁶ A *Széchenyi elvei szerinti* (a Monarchia és a magyar állam keretében történő) *békés egymás mellett élés koncepciójának* alkalmazását talán a legkövetkezetesebben tanúsítja a nemzetközi folyóiratszemle – már a bécsi magyarok körének tárgyalásánál említett – szerkesztői koncepciója is.

Amikor Angyal szerkesztői-szervezői tevékenységéről s arról szólunk, hogy a fiatal historikus nemzedék jelentős részét magához tudta egy rövid időre kapcsolni – köztük a bennünket elsősorban érdeklő Szekfűt –, akkor arra is érdemes kitérni, hogyan helyezkedett el az Angyal által is képviselt értelmiségi magatartás, tudománypolitikai koncepció az 1910-es évek elejének politikájában, szellemi közéletében. Azért is érdekes lehet ez, mert Angyal Dávid az 1910-es évek elején sajátos szerepet tölt be a hazai tudományos közéletben.

A *koalíció nagy ellenségének*, Angyalnak – aki miatt a koalíciós kormány (1906–1910), a kor felfogásától teljesen eltérően, még a *Budapesti Szemle* szubvencióját is meg akarta vonni – a tevékenysége a Munkapárt ismételt hatalomra kerülése (1910) után kiszélesedik. Nemcsak azzal, hogy most már Tisza István „ideológiai” folyóirataiban, a *Magyar Figyelő*ben is találkozunk Angyal cikkeivel,

144 Vö. erre a *Történeti Szemle* 1912., 1913. és 1914. évfolyamait.

145 Angyal Dávid, mint a fiatalok „mentora”: Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1911. jún. 21. MTAKK. – Angyal Dávid igen kiterjedt levelezése tanúsítja, milyen meleg, közvetlen viszonyt tudott kialakítani a fiatal nemzedék tagjaival. Ugyancsak bizonyítják Szekfű, Eckhart levelei Hóman Bálinthoz (OSZKK Levelestár.)

146 „Szerkesztői jegyzet” *Görög Imre*: Kossuth Lajos és Bárány Eötvös József nemzetiségi politikája a szabadságharc után c. tanulmányához. *Történeti Szemle*, 1913/4:575. p.

hanem mindenekelőtt a *Történeti Szemle* szerkesztőségének elnyerésével. Különfeldolgozás témája lehetne annak a pontos feltárása: mennyire volt személy szerint Angyalnak is része abban, hogy a *Budapesti Szemle*, az új *Történeti Szemle* és a *Magyar Figyelő* ezekben az években oly feltűnő módon közel kerülnek (és miben) egymáshoz. Ez a tény ugyanis a folyóiratok néhány évfolyamának egyszerű együttolvasásakor is szembeötlő: azonos témák szinte teljesen azonos hangvételű tárgyalása (a nemzetiségi kérdés, a Széchenyi-kultusz ápolásának sürgetése, a közjogi kérdés '67-es alapon történő megvilágítása stb.), gyakran ugyanazoktól a szerzőktől. Természetesen korántsem arról van szó, hogy egy olyan szakfolyóirat, mint a *Történeti Szemle* és egy sokkal közvetlenebbül politizáló irodalmi-politikai lap, mint a *Budapesti Szemle* akár szerzői garnitúrájukkal vagy akár cikkeikkel közvetlenül a Lukács-, majd a *Tisza-kormányzat napi politikájához* köthetők (kivéve Angyal Dávidot és a *Figyelő*, valamint a *Budapesti Szemle* néhány publicistáját). Sokkal inkább arról, hogy a koalíció nagy hangú, de nem sok eredményt felmutató négyéves politikájából kiábrándult konzervatív polgári értelmiségiek a Munkapárti újrakezdésével egy ideig valami hozzájuk közelebb álló politika eljövételét érezték. Tegyük hozzá: az új „munkapárti” kormányzat, amely oly sokféle politikai árnyalatot, törekvést cipelt magával s amely politizálási módját tekintve valóban modernebb, „polgáribb” volt, mint a koalíció, sokban képviselte is e réteg tényleges társadalmi-politikai érdekeit.

A történeti-politikai elemek elrendeződéséről

Kanyarodjunk vissza Szekfű Gyulához! Azt hiszem, e vázlatos kitérő a *Budapesti Szemle* körére s különösen Angyal Dávidra sok mindent érthetővé tesz Szekfű kötődéseiből. Megvilágítja az egybeeséseket kettőjük gondolkodásában például a közjogi kérdés kezelésében (különösen a királyhűségben) és a közös kormány-szervek, illetve a közös ügyek változatlanul tartásának fontosságában, az egybeesést a centralista hagyományok bizonyos továbbvitelében, a nemesi vármegye kritikájában. Azonos felfogást láthattunk a *szellemi igényesség megkövetelésében*, annak méltánylását, hogy a közös *Monarchia európai látószöveget kínál*, és azonos a törekvés is a saját korukban egy, a dzsentrí-nacionalizmusnál „modernebb”, *polgáriasabb nemzeti koncepció* kialakítására.

Korábban azt mondtuk, hogy a történetíró gondolkodásában létezik egy *jelrendszer*, melyben a történeti kérdések szemlélete a jelen politikai-társadalmi törekvéseivel egyfajta elrendeződési viszonyba kerül. Akinek például határozott történetírói koncepciója alakul ki a 19. századi magyar történelemről, s így az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc tárgyalása folyamán arra a következtetésre jut, hogy a Habsburgok trónfosztása a magyar nemzeti mozgalom szempontjából nem volt helyes, annak ez a „történeti meggyőződése” meghatározta már a politikai állásfoglalását is a 20. század elején a Habsburgokkal, illetve a közjogi kérdések egy részével kapcsolatban. A századelő magyar történetírásában

a történeti közgondolkodásban elképzelhetetlen volt, hogy valaki egyszerre emelje ki az ónodi országgyűlés (1707) trónfosztó határozatainak nagyszerűségét s ugyanakkor dicsérje Széchenyi mérsékletes bölcsességét a nemzetiségi kérdés kezelésében. *Történeti meggyőződés és jelenkori politikai koncepció* ezen („lineáris”) kapcsolata mellett létezik egy hasonló típusú (a szemléletesség kedvéért „horizontálisnak” is tekinthető) *elrendeződés* a rész kérdések értékelésében a nagyobb korszakokról kialakított *történeti koncepción belül* is. Aki képes végiggondolni egy nemzet történetének főbb állomásait, annak gondolkodásában talán nem megfogalmazottan, de belső gondolati egység, vagy legalábbis arra való törekvés fedezhető fel például a 18. századi függetlenségi harcok és a 18. századi Habsburg-politika megítélése között. Az egyszer megfogalmazott történeti álláspontok „költötték” a történetíró kezét.

Most már Szekfűre gondolva, folytathatjuk a párhuzamos kérdésfelvetéseket: vajon aki a századelő magyar történeti közgondolkodásában Werbőczy és a köznemesi gondolkodás berögződöttségeit továbbcipelő, uralkodó magyar történeti felfogásra akkorát sújt, mint Szekfű Gyula (aki, mint leveleiből láthattuk: igen tudatosan vállalja ezt az „odacsapást”), s aki a nemesi vármegye köznemesi uralmat biztosító fennmaradásában látja az akadályát annak, hogy a számára ideális hivatalnok-polgári állam kiépüljön, azt vajon milyen állásfoglaláshoz (s még azt sem vonnánk kétségbe, hogy a történelmi tanulmányok adta meggyőződésből kialakított állásfoglaláshoz) vezetik e tanulmányok az 1900-as évekbeli függetlenségi ellenzék politikájának megítélésekor? Amikor az a megyei önkormányzat megerősítését az önálló magyar politika zálogaként emlegeti. (Nevezhetjük ezt „múltból kiinduló” történeti értékelésnek is.) Vagy fordítva, a maga kora, a történész jelen helyzetéből való kiindulás milyen következtetésekhez vezethet a korábbi korszakok megítélésében? (Ezt „jelenből kiinduló” történeti értékelésnek, akár „előtörténet”-keresésnek is nevezhetjük.) Mert ez, a *jelenből kiindulás*, mint láthattuk, felfedezhető Szekfű gondolkodásában is, aki a központi kormánysszervek és ezáltal a közös uralkodó megmaradásának szükségességét oly biztonsággal véli látni jelenében – így természetesen nagyra fogja értékelni a Habsburg Birodalom együtt tartásának történeti előzményeit is. S ami most már a történeti elemeknek a történeti koncepción belüli elrendeződését illeti: aki a 16. századi Werbőczyről, mint egy társadalmi réteg elfoglult ideológiai exponenséről oly határozottan mutat ki egyoldalúságokat, vajon nem érzi-e, a korabeli történeti gondolkodás „alaponalait” követve magától értetődőnek, hogy a 17–18. századról írva is kritikusan ítéljen Werbőczy szellemének örökösei felett? Eltekintve most a történetitlen historizáló gondolkodásmód elméleti taglalásától, aényt szeretnénk megállapítani: a fiatal Szekfűnek a magyar történelemről kialakuló koncepciójában léteztek ezek a gondolkodásbeli sajátosságok.

Azért is szükséges ennek tisztázása, mert így érthetjük csak meg a még laza, de már kimutatható szálakkal összefűzött szerkezetet Szekfű gondolkodásában a századelő, a világháború előtti évek Magyarországnak helyzetéről. Ezek a mind

határozottabban összekapcsolódó, szaktudományos megfontolásokkal át- meg át- szótt szemléleti elemek az első pillanatra csak különböző színeikkel szemünkbe ötlő mozaikszemcsék, hamarosan majd egy biztos körvonalú képen mutatkoznak meg történeti köntösben a magyar nemzet, a magyar államiság alapkérdéseit illetően. És az elemek elrendezését elvégzi majd a személyi megrázkódtatás („A száműzött Rákóczi”-t kísérő vita), illetve a világháború kitörését követő társadalmi megrázkódtatások: nemzetről, velünk élő nemzetiségekhez, a Monarchia-hoz való viszonyunkról, államról és a középosztályok sorsáról.

Megjelent: Szaktudományos kérdésfeltevések és történeti-politikai koncepció. Történelmi Szemle, 1974/3:396–420. p.

Fejezet az 1975. novemberben megvédett kandidátusi disszertációból („Történettudomány és történetpolitikai koncepció. Fejezetek történetírás és politika kapcsolatából a magyar polgári történetírás 20. századi történetében”, 519 p.).

TÖRTÉNETI KULTUSZ ÉS TÖRTÉNETÍRÁS

Reflexiók Szekfi „A száműzött Rákóczi”-jához
(1969–1973)

HAGYOMÁNY ÉS KULTUSZ A történeti kultuszok természetéről • Rákóczi- és Kossuth-párhuzam, 1910. Márki Sándor

A TÖRTÉNESZ TÉMAVÁLASZTÁSA Szakmai-módszertani koráramok Európában és itthon • Historiográfiai nézetek és politikai ideológia

EMIGRÁCIÓ ÉS NEMZETI TÖRTÉNELEM A „bekövetkezett jelen” mint a múltbeli „realitás” mércéje • Az emigráció és az „itthon maradt magyarok” • Tények elhelyezkedése a történeti koncepcióban • A történetíró „nemzeti hivatása” • Történetírói értékelés és magyarázat, ténycsoportosítás, írói megoldás: a „petty” • Előre komponált konstrukció

A VITA – „RÁKÓCZI SZÁMÚZOTTJE” Pártpolitika, ideológiai kérdések és történettudomány • Nemzeti hagyomány – függetlenségi hagyomány • A bécsi, közösgyis „tisztviselő”, az „udvar”

IDEOLÓGIAI TÉZISEK ÉS HISTORIOGRÁFIAI ALAPELVEK Elődök és kortársak keresése a történetírásban • Liberális mesterek (Angyal, Riedl) „elfelejtése” • Az új program: korkérdésekre keresni a választ • „Csak” szaktudomány vagy világnézeti válaszút? • Radikális társadalomkritikusból szelíd hivatalnokká • Alkotás-lélektani megjegyzések: örökölt hajlam, neveltetés, munkarend, liter bor • Kultusz ellen kultusszal. Vissza Széchenyihez

„Nemcsak egyéneknek, de nemzeteknek is van ibseni értelemben vett élethazugságuk, s ilyen hazugság volt a kiegyezéskori Magyarországon a kuruc romantika. Nagynak, nemesnek álmodhatta magát ennek a révén egy züllött, bomló ország, megteremthette a maga áltató, hitető mítoszt” – írja az irodalomtörténész, számba véve a századelő magyar közgondolkodásában a kor értelmiségét táborokba rendező eszmei irányzatokat, jellemezve a függetlenségi eszmevilághoz kötődő ún. utókuruc tábor. Találón mondja: „szinte jelképes volt az, hogy egy rendezetlen, meghasonlott magánéletű, elvetélt sorsú, félbe maradt költő, Thaly Kálmán állott szervezőként és történészként ennek a hódító kultusznak az élén. Ő fényesítette a kuruc legendát: így vett elégtételt a maga megvalósulatlan, torzóban maradt magányos sorsáért.” A korabeli közfelfogást meghatározó munkák, költemények olvasása csak megerősíti a szerző megállapítását, hogy folytassuk jellemzésének idézését: „egy ország volt így evvel. Kuruc álmok fénye fedte el a jelent: egy elromantizált daliás, szép múlt hitelesítette a sóvárgott nagyságot.”¹ S hogy e „sóvárgott nagyság” milyen általános ideákhoz kötődött a századelő Magyarországon, az ismert történeti irodalmunkból. Szinte minden korabeli írónál, publicistánál

¹ Király István: Ady Endre. Bp., 1970. 702. p.

másként fogalmazódott meg. Ki a 30 milliós magyar birodalomról, ki Mátyás király erős magyar nagyhatalmáról, ki a Monarchián belüli magyar túlsúlyról, a Habsburgoktól való elszakadásról szövögte az álmokat, de valami módon mindig a Közép-Kelet-Európában hirtelen nagy impériummá nőtt Magyarország ábrándjához kötődött. (Amihez érthető alapot – ma már ezt is tudjuk – a Monarchia magyar felének 1890–1910 közötti rendkívül gyors, Európában páratlan gazdasági fejlődése adott.) Politikailag ez két általánosabb jelszóba – jelszóba s nem programba – volt tömöríthető: 1. Magyarország európai nagyhatalommá emelkedhet, 2. a történeti Magyarország területén a magyarságnak túlsúlyt kell biztosítani állami eszközökkel a nemzetiségekkel szemben. A jelszavak kifejtésére több, az elképzelések „realizálásának” átgondolására, konkrét javaslatokra, intézkedésekre már sokkal kevesebb energia jutott. Mi sem példázza ezt jobban, mint az, hogy a Függetlenségi Párt radikális szárnya e jelszavak legügyesebb ki- és felhasználója, de e jelszavakkal néha taktikai megfontolásokból élő pártvezetőség sem rendelkezett soha határozott gyakorlati politikai elképzeléssel: sem az Ausztriával kapcsolatos közjogi átrendezésről, sem pedig a magyarság „túlsúlyának” hatékony biztosításáról.²

HAGYOMÁNY ÉS KULTUSZ

A történelem – korszakainak, hőseinek, a történés színhelyeinek, dátumainak – kultuszra szentesítése csak árthat mind a történelmi személyiségnek, mind a korszak egésze feldolgozásának. Külső szemlélő számára úgy tűnhet, hogy a történeti kultusszal a közönség gondolkodásában a történetiség nyert teret, valójában ennek az ellenkezője történik. A mára gyártódó történeti kultusz – mivel az csak témájában „történelmi” – megfoszt a történelem idézésének egyetlen igazi céljától s értelmének felismerésétől: attól, hogy ösztönözzön a magunk helyzete feletti gondolkodásra. És szoborrá merevíti a kultusz tárgyává emelt – egyébként hús-vér hősokeket. Előlegezzük meg az eddigi kultúrtörténeti kirándulásaink eredményét: *a valós helyzetével szembenézni nem merő társadalomnak van szüksége a kultuszokra, s a népek, egy nép, egy nemzet valós problémáival szembesülni nem akaró politikai-társadalmi irányzatok ösztönzik e kultuszteremtést. S hogy az irodalom, a művészetek, a tudomány Magyarországon sajnos szállítja a történeti fétiseket – szinte „természetes”.*

2 A függetlenségi „programszerű önállóságot” a nemzeti kérdésben jelzi, hogy a közgondolkodást erősen befolyásoló függetlenségi propaganda mellett a politikai vezetés szűkebb és ideologikusabb szféráiban a magyar nacionalizmus fentebbi gondolatokéből az ideológia síkján éppen a támadott kormánypárt s a hozzájuk közel állók rendelkeztek egyáltalán „konstruktív” elképzelésekkel, s vetették fel politikai-közjogi, társadalmi, gazdasági téren az első programtörvényt. *Glatz Ferenc:* Vítás kérdések a dualizmuskorabeli magyar nacionalizmus történetében. *Teológiai Szemle*, 1973/9–10:269–276. p.

Nincs terünk, hogy a századforduló történeti kultuszainak kialakulását, a kultuszteremtés belső társadalmi-politikai, tömegpszichikai aspektusait vázolni próbáljuk. Monografikus feldolgozásnak *korunkban sem aktualitás nélküli* feladata lehetne ez. Ha erre valaki vállalkozik, akkor annak kétségtelenül a *Rákóczi-kultusz* nyújthatja gondolatilag és forrásszerűen is a legtöbb anyagot. A korabeli szellemi életéről, sőt a *közgondolkodásról* valló legkülönbözőbb forrástípusok szinte kínálják annak lehetőségét, hogy a hazai közgondolkodásunkat mozgató belső szociális, kulturális, politikai tényezőket területileg s társadalmilag is adatoltan, pontosan korhoz kötötten, történeti módon feltárjuk. Azt azonban már eddigi ismereteink is bizonyítják – s számunkra most ez elegendő –, hogy a Rákóczi-kor idézése nagyon is pontosan körülhatárolható programadáshoz kötődött az 1867. évi rendszer fennállása alatt, különösen az ún. „67-es pártok” első nagy veresége idején (1905), és az ún. nemzeti koalíció (1906–1910) – melynek vezető ereje a Függetlenségi Párt volt – uralomra jutása utáni években. A politikai helyzet, a sajtó, a politika iránti érdeklődés megbolydult, zibongott.

A korabeli „hivatalos” Magyarország különböző szinten gondolkodó politikusainak, értelmiségieinek olyan európai összefüggések ismeretét igénylő kérdéseket kellett (vagy kellett volna) átlátniuk, mint a Délkelet-Európában döntően új helyzetet teremtő Balkán-háborúk (1912–1913), a magyarországi nemzetiségek szomszédos államokban élő rokon népeinek mind erősebb önállósulási és terjeszkedési törekvései. (Románok, szerbek, majd a csehek felé tájékozódni kezdő szlovákok, valamint a balkáni átrendezésekből újabb elszakadási ösztönzéseket nyerő horvátok.) És ismerniük kellett (kellett volna) e törekvések európai diplomáciai hátterét. Ugyanakkor át kellett élniük s valami módon értékelniük a magyar politikai vezető garnitúra korabeli legnagyobb csődjét: a magyar közvélemény nagy része által üdvözölt „nemzeti” koalíciós kormány kiáltó *tehetetlenségét*, mely mind társadalmi téren, mind az annyira várt nemzeti vívmányok terén megmutatkozott. A „mindent bearanyozó” (ahogy Ady nevezi a Rákóczi-kort, illetve ahogy jellemzi a rá való hivatkozás politikai-társadalmi funkcióját) Rákóczi-hagyomány idézgetésében sajnos nem a *magyarság reális közép-európai helyének*, a belső társadalmi feszítőerőknek akár csak tudomásulvétele fogalmazódott meg, hanem ellenkezően: a gyengeségek kritikus felmérése helyett a „magunk nagyratartása”, egy messzebb tekintő, javító szándékú önkritika helyett a közelre néző, a nemzetnek hízogó „szép hazugságok”.

A történeti kultuszok természetéről

A *történeti kultuszok*, bármennyire nem a történetírás kelti is azokat, nem hagyják érintetlenül a történetírást sem. Inkább a *történet szemléletet tesz történetietlenné*. Ezt tette a Rákóczi-kultusz is a kuruc korról foglalkozó történetírással. A kuruc kor historiográfusa szerint: a Rákóczi-kultusz 18. századbeli és a szabadságharc, valamint az azt követő neoabszolutizmus (1849–1867) idején betöltött pozitív funk-

cióját „Thaly történetírásának s pártjának, a Függetlenségi Párt politikájának hatására vesztí el” a századvégre.³ Az igaznak látott összefüggést a kuruc kor idézése és a századforduló politikája között kiegészíthetjük a korszak kutatására vonatkozó megállapítással is: a politikai szándékú „ál-kuruckodás” (a *Huszádik Század* kifejezése) fosztja meg a történetírást attól a lehetőségtől, hogy a kuruc korról reális történettudományos kép alakuljon ki, sőt ezen „ál-kuruckodás” ösztönzi a történetírót a kuruc témájú népszínművek, operettek hangulatának megfelelő történeti tények kiemelésére, az ezek megkívánta beállításokra.⁴ S természetesen nem csak Thaly Kálmán, a fejedelemnek a Függetlenségi Párt padsoraiban szinte már mulatságosan, kedves-sután kevélykedő „íródeákja” állott a kultuszhangulat szolgálatában, illetve hatása alatt.

Ahhoz, hogy érzékelhessük Szekfű „A száműzött Rákóczi” című munkája megszületésének mintegy előtörténetét, illetve hogy megérthessük a munka megjelenésének megrázó hatását a fentebb említett *központok-doklás-világban*, érdemes röviden kitérni a Szekfű munkája előtt nem sokkal megjelent Rákóczi-életrajzra. Annál is inkább, mivel Szekfű szándéka és e munka néhány kitétele tényleges összefüggésbe hozhatók. *Márki Sándor* biográfiájáról van szó, mely három kötetben, 1907–1910-ben egyszerre két kiadásban jelent meg.⁵

Rákóczi- és Kossuth-párhuzam, 1910. Márki Sándor

Márki ma is méltatásra érdemes munkája rég várt összefoglalása volt Rákóczi Ferenc hányatott életútjának. Összefoglalás a szónak abban az értelmében is, hogy átfogta mindazt a feltárt tényanyagot, melyet Thaly valóban érdemleges anyagfeltárásai és más kutatások a történeti irodalomban a felszínre hoztak. A munka, ha nem tükrözi is Márki korábbi Dózsa-könyvének („Dózsa György és forradalma” Bp. 1883) szerzői felfogását, sokkal igényesebb tudományos szinten mozog, mint a majd később megszülető Márki-művek nagy része: a világháború alatti sovíniszta brosrák vagy a világháború utáni „trianoni elkeseredésében” íródott munkák. A könyv egészében Thaly munkáinak szellemében fogalmaz, noha ítéleteiben mérsékeltebb, tényanyagában is szolid. Beállítása mégis követi a fentebb felvillantott kultuszos igényeket. Konkrétan Rákóczi életsorsában annak bizonyosságát látja, hogy „el kell jönnie annak az időnek, amikor a *hazaszeretet* lesz minden népnek

legfőbb vallása”. Ugyanakkor a következő oldalakon már – mintegy feledve a két-száz évvel azelőtti Rákóczi következetes Habsburg-ellenességét – a Rákóczi-hagyomány és a Habsburg-ház kibékítésére vetíti vissza a jelenben királyhű, alkotmányos alapokon álló függetlenségi kultuszt. A Habsburg-ház kibékítésére törekedve írja: „a nemzet sohasem a király *személye*, hanem politikai *rendszere* ellen küzdött”. Igyekszik mentegetni Rákóczi „rebellisségét”, mondván, hogy ő nem akart király lenni, és nem akart hozzányúlani a monarchikus államformához sem. Nemcsak *Rákóczi* folytatta ezt a politikát, hanem – s e párhuzamkeltés igen figyelemre méltó – *Kossuth* is. Márki ugyanis a koncepcionális „főbb kérdéseket” megfogalmazó befejezésben – a maga korában egyáltalán nem meglepő – *párhuzamot* von 1703–1711 és 1848–1849 hősei között. „Rákóczi lelke száztizenhárom esztendővel a földi halál után kitört az égből, s Kossuth akkor épp úgy leborult a nemzet nagysága előtt, mint valaha a fejedelem” – írja, s azután nagy serényen vonja tovább a párhuzamokat: „Rákóczi lelke Kossuthba, Széchényi Pálé Széchényi Istvánba, Telekessyé Lonovicsba, Vetési Lászlóé Szalay Lászlóéba, Rádai Pálé Csányiba, Klobusiczkyé Duschekba, Bottyáné Bembe, Károlyié Görgeybe, Mikes Kelemené Ihász Dánielbe látszott átszállani” – mondja.⁷ Eltekintve most a további egymás mellé állítások idézésétől, a sorok önmagukban is sokatmondóak: mutatják, mit jelentett a Rákóczi-kultusz emlegetése a nemzeti koalíció éveiben (1906–1910-ben vagyunk), mennyire összefonódtak abban a Rákóczihoz és a száműzött Kossuthhoz kötődő érzelmi szálak, aki személyében mindig tiszta szándékú maradt, annak ellenére, hogy nevével sok visszaélést kényszerült megélni. És a könyv mutatja is: ez az összefonódás a közgondolkodásban szinte már tragikomikus párhuzamkeresés a tudományos történetírás értékalkotási lehetőségére. Nem véletlen, hogy a későbbi Rákóczi-vitában a visszavonuló Márki a nemzet előtt szinte szentként tisztelt Kossuthhoz hátrál, mondván: én még éreztem „egy bujdosónak, Rákóczi után a legnagyobbnak, áldókezét a fejemen s hallottam azt az intelmét, hogy hazánk iránt nem teljesíthetek szentebb kötelességet, mint ha a hazaszeretetet érzetét csepegtetem olvasóim, tanítványaim szívébe”. A folytatás már inkább az ilyen célkitűzésekkel művelt tudomány belső, kibékíthetetlen dilemmájáról vall: „Tudom [...] – írja Márki –, hogy közszellem, melyet a *hazaszeretet* ébreszt és *történelmi kritika*, melyet a tudomány követel, *gyakran járnak különböző utakon*; de egyiknek *célja sem lehet az, hogy a másikat elnyomja*.”⁸ (Kiemelés tőlem – G. F.) Furcsa paradoxon: a tudós elismeri, hogy szakmai és ideológiai mozzanatok, egyéni érzések nem hozhatók közös nevezőre. Kortörténelmi kirán-

3 *Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961. 334. p.

4 Erre vonatkozóan *Király István* említett Ady-monográfiája tartalmaz kultúrtörténeti utalásokat (702. p.).

5 *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc. I–III. köt. Bp. 1907–1910.

6 *Márki Sándor*: Magyar uralom az Adrián. Bp. 1915.; *Uő*: Háborús beszédek. Doctor-avatásokon. Kolozsvár, 1915.; *Uő*: Kapcsolatok a turáni népek történetével. Bp. 1922.; *Uő*: A M. kir. Ferenc József Tudományegyetem története 1872–1922. Szeged, 1922., továbbá *vő*: *Szebenyi Péter*: Márki Sándor mint középiskolai tanár és didaktikus. Századok, 1969/5–6:1201–1214. p.

7 *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc, i. m.

8 *Márki Sándor*: A száműzött Rákóczi. Budapesti Szemle, 1914. 158. köt., 449. sz. 177. p. – Rákóczi és Kossuth, illetve 1703–1711 és 1848–1849 párhuzamba állítása Márkinál visszatérően megtalálható, miközben a történetírás és hazaszeretet kapcsolatáról beszél. *Vő*. erre Rákóczi-monográfiájának vonatkozó fejezetét, valamint a *Budapesti Szemle*-beli itt idézett cikkének bevezetését. „A sarkadi várkertben, Rákóczi kuruczainak ősi fészkeben, lovagolunk fűzfásipot fűjva mi gyerekek s Kossuthot vártuk Garibaldival, mint ahogy a régi kuruczok gyerekei várhatták Rákóczit, mikor jön be Péter cárral.” *Uo*. 161. p.

dulást kívánna annak taglalása – erre nincs terünk kitérni –, hogy ez gyakran milyen tudományos, ideológiai meghasonlásokra vezet történészeknél, publicistáknál, és miért a századelő történeti irodalmában. Az azonban, hogy a *nemzeti érdek* és a *szaktudományos követelmények* ennyire bevallottan s elfogadottan kerültek egymással szembe, igen figyelemreméltó. Amikor azt Márki először leírta – 1908-ban –, még büszke vállalás,⁹ később, 1914-ben, a Szekfű művét követő Rákóczi-vitában megszólaló Márki részéről már védekezésnek szánt, kényszerű vallomás.¹⁰ Azonban mindenképpen őszinte, s annyit bizonyít: a kultusz szellemében folytatott történetírás nem kínált megfelelő programot a nemzeti kérdéseket és a tudomány kérdésfeltevéseit egyszerre komolyan átgondoló fiatal – vagy akár idősebb – történetírónak.

Visszakanyarodva a Rákóczi és Kossuth közötti párhuzamhoz, Márki nemcsak Rákóczit „mentegeti”, s mondja el, hogy nem akart király lenni és hogy nem akart hozzányúlni a monarchikus államformához sem, hanem – mint láthattuk – Kossuthot is. Mintha a trónfosztás sem 1707-ben, sem 1849 áprilisában nem történt volna meg, a Rákóczi-hamvak hazatérése (1906) korából származó függetlenségi párti hangulattal idézi Ferenc József leiratát „király és nemzet egyesült kegyeletéről”. Majd Rákóczi és Kossuth emléke után felidéződik az „udvari történetíró”, Thaly alakja is: Márki neki ajánlja könyvét, „a ki megírta történetüket, haló porukból feltámasztotta őket”.¹¹ A Rákóczi-kultuszhoz és a függetlenségi politikához háttérként ott áll a *meghamisított Kossuth-kultusszal való közvetlen kapcsolatteremtés*, a szaktudomány terén az egyfajta, hamisan felfogott hazafias szellem és *szakmai igényesség* közös nevezőre hozásának megfeneklése és ennek nyílt és vállalt beismerése, s mindehhez *Thaly történetírói örökségének* magasra emelése. Mindez jellemző a századelőn a Rákóczi-kor történeti irodalmának felfogására, és kiindulópont – egyben magyarázat is – a fiatal Szekfű Rákóczi-képének vonalvezetésére.

9 Márki Sándor: Az 1848–49. évi szabadságharc története. Bp. 1908. Előszó.

10 Márki Sándor: A száműzött Rákóczi, i. m. 177. p. Márki e sorainak és érvelése egészének egyébként emberileg becsületes és tisztességes indítékait mutatja, hogy Márki e cikkében milyen őszintén feltárja a Rákóczi-kultuszhoz fűződő – társadalompszichológiai is figyelemre méltó – kötődéseinek történeti alapjait. „Mi mostani öregek – írja –, akik olyan időben születünk, mikor a magyar nem találta honját a hazában”, amikor a történelemben az ókor száműzött politikusaíróit olvastak diákkorukban, „a magunk korának bujdosására gondoltunk, akinek lelkét az érzelmeknek leírhatatlan vihara dúlta, mikor hazájának szerencsétlensége hasztalanná tette” (161. p.). Ők is abban „a reményben nőttek fel”, melyet Rákóczi érmeire verettetett, hogy ugyanis „tandem oppressa resurget” [az elnyomott végre föltámad]; „azért beszélünk a száműzöttekről más érzésekkel, mint azok, akik az alkotmány helyreállítása után születtek” (162. p.).

11 Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc, i. m. 717–718. p. Márki az I. kötetet ajánlotta Thalynak – aki ekkor még élt –, majd a II. és III. kötetet Thaly emlékének. Vagyis háromszoros ajánlásról van ez esetben szó!

A TÖRTÉNÉSZ TÉMAVÁLASZTÁSA

Túlzás lenne azt állítani, hogy amikor a fiatal bécsi levéltáros fejében először fordulhatott meg a gondolat: a törökországi Rákóczi-emigráció történetének megírása a Thallóczy által átengedett új akták felhasználásával, akkor erre valamiféle „ideológusi szerepvállalás” indította volna. Nem, Szekfű korántsem azért nyúlt a száműzetésben élő fejedelem hányattatásának történetéhez, mert azáltal a Rákóczi-kultusszal vagy általánosabban a történeti kultusszal akart volna „leszámolni”. A téma, mint ismeretes, adott volt: Karácson Imre¹² hagyatékának kiadása közben a kiadókollektíva (Thallóczy, Kracsma-rik, Szekfű) kezére jutott d’Andrezel levelezésének felhasználásával a törökországi emigráció története.¹³

A Szekfű-munka egészének, illetve a nyomán kirobant vitának megértéséhez az előzmények felvázolását még folytathatnánk. A monografikus feldolgozás nem mulaszthatná el, hogy belebocsátkozzék annak tárgyalásába, vajon Szekfű és a különböző politikai irányzatokhoz tartozó kortárs értelmiségiek számára Rákóczi, a kuruc kor kritikátlan idézése a már említett ideológiai-politikai pólust képezte-e. Vajon a századelő Magyarországon a társadalomtudományok körén belül ki figyelt fel a valóban létező és a különböző történelmi szituációkban, különböző társadal-

12 [Karácson Imre (1863–1911) turkológus, katolikus pap. A budapesti központi Papnevelő Intézetben teológiai doktorátust szerez (1888). A győri katolikus tanárképző tanára (1889), majd igazgatója (1890-től), 1900-ban péri plébános és esperes, majd szentszéki ülnök. Az 1880-as évektől sorra jelennek meg változatos tematikájú történettudományi, valamint hagiológiai tanulmányai (*Katholikus Szemle*, *Magyar Sion*, *Hadtörténeti Közlemények*, *Magyar Nyelvőr*, *Magyar Könyvszemle* stb.). A keleti nyelvek tanulmányozása végett az 1890-es években több utazást tesz a Balkánon és Kis-Ázsiában, hosszabb időt tölt a török fővárosban is. Historiográfiai jelentőségű törökországi kutatásai Thallóczy Lajos és Thaly Kálmán ösztönzésére és segítségével indulnak meg (1907-től haláláig). (II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazaszállításával párhuzamosan ugyanis sürgető lett az emigráció kutatása.) Karácson az egyik első európai tudós, aki a török állami és egyházi levél-, irat- és könyvtárakban bújárkodhat. A „Török történetírók” c. sorozatban ő fordítja Evlia Cselebi magyarországi útleírását (1904–1908). Váratlan halála miatt Konstantinápolyban/Isztambulban készült művei csak halála után jelentek meg: A Rákóczi-emigráció török okmányai, 1717–1803 (Bp., 1911), Török-magyar oklevéltár, 1533–1789 (Bp., 1914).]

13 Karácson Imrere és hagyatékára vö. *Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása, i. m. Ugyanezt a források által is igazoltan mondja el Szekfű később a vita során: *Szekfű Gyula*: Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit? Bp., [1916.] Továbbá: Szekfű Gyula–Riedl Frigyes, 1913. jan. 25. MTAKK. A már munkánk korábbi fejezetében röviden említett Riedl Frigyes [vö. e kötetben „Szekfű Gyula Bécsben...” c. tanulmányban mondottakat] ekkor az MTA Könyvkiadó Bizottságának titkára. Szekfűt – még néhány évvel korábban egy tervezett 16. századi erdélyi közigazgatás-történeti tanulmánnyal – Mika Sándor protezsálja nála. „A száműzött Rákóczi” megírásának idején a Riedlhez írott Szekfű-levelek a munka születésének körülményeiből igen sok historiográfiailag érdekes mozzanatra világítanak rá. Vö. Szekfű leveleit (MTAKK) és Riedl válaszait Szekfűhöz: (EKK). Riedl a későbbi vitában Szekfű védelmének egyik fő szervezője. Vö. erre az előbb idézett leveleket, valamint *Dénes Iván Zoltán*: A történelmi illúziók elleni küzdelem történetéhez. Az „utolsó ál-kuruc felkelés” kritikájának konzervatív és progresszív irányzatai. Valóság, 1973/8:20–31. p.

mi rétegek szívében, gondolkodásában más és más jelentősegtartalommal élő – a gyakran csak a visszafajtott elkeseredés felszabadulásához szükséges bormennyiség felhajtása után felszakadó – Rákóczi-emlegetésnek, a kurucidézésnek lehetséges és valós társadalmi töltésére? Vajon a személyi, nemzeti színekkel, haraggal, felháborodással átszőtt osztály- és rétegszempontoknak a ránk maradt forrásokban csak bizonytalanul követhető nyomai mikor és mennyiben (vagy egyáltalán bármikor is) képeztek-e egységes Rákóczi-hagyományt?¹⁴ A „nem” válasz biztos, és könnyű lehet mind az első, mind a második kérdésre. De a nemzeti hagyomány – s mint minden, olyannyira különböző jelentésű hagyomány – kultusszá merevítése csak akkor bontható fel a valós társadalomtörténeti s társadalompszichikai elemekre, ha e fáradtságos s talán nem is látványos kutatómunka – kapcsolódva az álkuruc kultusz delelőpontjának beható tárgyalásához – egyszer gazdára talál. Ennek elvégzéséig a zenetörténet, a néprajztudomány s az emlékirat-irodalom képviselte sokszínű Rákóczi- s kuruchagyomány mindig ki lesz szolgáltatva a kultuszra amúgy is könnyen hajló – s a történészek egy része által táplált – hazai közgondolkodásunk spontán mechanizmusának.

Szakmai-módszertani koráramok Európában és itthon

„A száműzött Rákóczi” eszméletörténeti előzményeihez tartozó témaköröket követhetik a munka szakmai-módszertani tanulságokat kínáló apróbb elemei.

Az ún. szellemtörténeti megoldások keveredése a hagyományos filológiai-kritikai eljárásokkal mennyiben járult hozzá a Rákóczi-korszakról kialakult történeti kép egyes vonásainak újrarajzolásához? Vajon az apró, kis ténykérdéseknek a korábbtól *eltérő módszerű* tárgyalása mennyiben függ össze a *konceptió belső logikai* rendjével? Csak a példa kedvéért szeretnénk arra a látszatra kis eltérésre utalni, mely a két, egymáshoz személyileg, sőt felfogásban is közelálló történész, Károlyi Árpád és a fiatal Szekfű Gyula értékelésében található a Rákóczi korabeli francia diplomácia megítélésében, illetve XIV. Lajos bécsi diplomatája, Grémonville kijelentéseinek interpretálásában. Talán láthatóvá lesz, miként lehet ugyanazon forrás eltérő értelmezése, az értelmezés eltérő módja a konceptióalkotás fontos „alkatrésze”. Abban, hogy a francia diplomata, Grémonville a Zrínyi-összeesküvés (1666–1671) leleplezése után a császár előtt hódolva örömét fejezi ki a magyar lázadók letörése felett, Károlyi Árpád nem lát mást, mint a 17. századi

diplomácia szokásos fordulatát, mondván: e helyzetben a pártütőket amúgy bátorító XIV. Lajos nem tehetett mást.¹⁵ A fiatal Szekfű (pontosan három évtized múltán) ugyanezt már beilleszti a Napkirály egész franciaországi külpolitikai elképzelésébe. A formailag teljesen korrekt Károlyi-állásponttal (hiszen biztos, hogy XIV. Lajos nem örült Zrínyi és társai kivégzésének) szemben a kijelentésből azt a következtetést vonja le, hogy a franciák nem többet, csak a Habsburgok háta mögötti politikai erőt s eszközt láttak az összeesküvőkben.¹⁶ Miért nem a Grémonville elhangzott mondatait teljesen helytállóan értelmező Károlyi jut el a helyes történeti összefüggés felismeréséhez, s miért az a Szekfű, aki a kijelentést mint érvert támadható összefüggésben idézi ugyan, de a szó szerinti szövegösszefüggések mögött a messzebbfutó szálakat is felfejtve értelmezi XIV. Lajos üzenetét, s joggal mutat rá: egy olyan abszolút uralkodó, mint Lajos, végeredményben ugyanazon elvek alapján törte le korábban saját országában a főnemesi ellenállókát, mint azt I. Lipót tette a magyarokkal.¹⁷ A *forráskritikai módszer* eltérő volta *mennyire illeszkedik* szükségszerűen – vagy csak véletlenül? – a *történeti koncepcióba*? S miért lesz Károlyi álláspontja az egyik szakmai tartópillér az osztrák történetírás kritikájában, mely történetírás az osztrákok háta mögötti magyar-francia szövetség irreálisát hangoztatta? Szükségszerű-e, hogy Szekfű másfajta tényelemzése és a francia szövetség csalókaságának (egyébként a korabeli osztrák történetírással egybeeső) hangoztatása szervesen egybeilleszkedjék?

Történetszemléleti összefüggéseket áshat ki a monografikus feldolgozás Szekfű munkája és a pozitivisták történetírás nagymestere, H. Taine írás- és szemléletmódjának összevetése alapján is. Nemcsak azért vetődik fel a párhuzamba állítás lehetősége, mert tudjuk, hogy Szekfű behatóan ismerte Taine könyveit, s hogy szándékozott is cikket írni arról a nagy historiográfiai vitáról, ami Taine történetírói öröksége körül dúlt éppen az 1900-as évek elején Franciaországban, hanem azért is, mert „A száműzött Rákóczi”-ban a francia udvar vagy akár Rákóczi

15 Károlyi Árpád: Tököli a legújabb világításban. Budapesti Szemle, 1883. 35. köt. 79. sz. 1–18. p. Újrakiadva: *Uő*: Néhány történelmi tanulmány. Bp. 1930. 479–480. p. (Hivatkozás e szerint.) Károlyi Árpád itt Klopp német-osztrák történész magyarellenes beállítottságú munkájával vitatkozik (*Klopp, Onno*: Das Jahr 1683 und der folgende große Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699. Graz, 1882.)

16 Az osztrák történetírás egyik kedvenc tétele volt annak bizonygatása, hogy a franciák csak eszközt láttak a Habsburgok hátában mozgolódó magyar politikusokban. Ezzel – az egyébként önmagában valós ténymegállapítással – mintegy kisebbiteni akarták a magyar nemesi ellenállás belpolitikailag indokolható voltát, egyszerűen csak a franciák európai politikájának meghosszabbításaként láttatni a Habsburg-ellenes mozgalmak történetét. – A kérdés aktuálpolitikai háttere mind a „rebellisek dolga”, mind a francia szövetség terve miatt egyértelmű volt a Monarchia mindkét felének történeti irodalmában. Erre a Károlyi-tanulmány néhány passzusa is félreérthetetlenül utal („nekünk magyaroknak” mai álláspontja és I. Lipót, illetve XIV. Lajos történeti megítélése közötti összefüggés: Károlyi Árpád: Néhány történelmi tanulmány, i. m. 458. p.; Thököly megítélésében annak szerepe, hogy valaki több száz évnek előtte „vérünkben való vér” volt: uo. 462. p. stb.).

17 Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi. Bp., 1913. 10. p.

14 A Rákóczi-hagyomány továbbélésének első összefoglalása Köpeczi Bélától olvasható az *R. Várkonyi Ágnes-Köpeczi Béla*: II. Rákóczi Ferenc (Bp., 1955.) c. munka „Az élő Rákóczi” fejezetében (384–392. p.). – A Rákóczi-hagyomány „szórt jellegére”, rendkívül áttekintő társadalmi töltésére az utóbbi másfél évtized zenetörténeti, irodalomtörténeti napló-irodalma hívja fel a figyelmet inkább. Vö. erre: *Vörös Károly*: A Rákóczi-nóta dallamának egy ismeretlen változata (kiny. a Zenetudományi tanulmányok VI. kötetéből, 1957. 337–344. p.), valamint: Mindennapi. Horvát István Pest-budai naplója, 1805–1809. (Szerk. Temesi Alfréd, Szauder Józsefné.) Bp., 1967.

Törökországba érkezésének leírását olvasva azonnal megjelenik előttünk Taine egy-egy leltárszerű s mégis lenyűgözően színes-mozgalmas történeti freskója az udvari életről: a szokásokról, az etiketről. Anatole France-ról írott cikkének sikere után Szekfi tervezte, hogy a *Budapesti Szemle* részére más „francia dolgokról” is ír. Angyal Dávidnak szóba hozza, hogy szívesen beszámolna az „Aulard-Taine-ügy” újabb fázisáról, Cochin nemrégén napvilágot látott munkájáról („La Criste de l’histoire revolutionnaire Taine et A. Aulard”¹⁸). Egymás után olvasva Taine könyvében a rizsporos parókákat piszkáló arisztokratákról vagy a Napkirály egy-egy felkelését kísérő ceremóniákról írott, az udvaroncok hódolatát részletező, a főkomornyik, a főkamrás, az „öltözde nagymestere”, az „öltözdemester” szerepét könnyed vonásokkal ecsetelő oldalakat,¹⁹ majd Szekfi könyvében a Napkirály kétezer testőr, apród és muskétás által kísért temetési menetéről adott, az udvari cselszövések szálait oly finoman a politikai vonalhoz simító leírásokat – akkor a színes történeti filmekhez szokott késői olvasónak is el kell ismernie: nincs az a történeti hűséggel készített kosztümös film, mely ilyen megjelenítő erővel hozhatja közel hozzánk a 17. századi királyi udvar hétköznapi életét. De e hasonlóságok a megformálásban szükségszerűen párosulnak-e a *hasonlósággal a történetírói módszerben*, s ha igen, mennyiben? Mélyebb egyezéseket tudunk-e kimutatni, mint a megjelenítőerőhöz oly fontos korhű hangulati elemeket adó forráscsoportok, illetve a forrásokban az elejtett apró megjegyzések sziporkázó felhasználása közötti hasonlóság? Vajon mindez együtt jár-e s mennyiben annak a szemléletnek az interpretálásával, mellyel Taine nézi a 18. századot? Mint helyezhető el mindez a Taine-életműből a századelőre már tudatosan különböző elemeket kiemelő irányzatok között?

Tovább is szaporítható kérdések, kérdőjelek, melyeket „A száműzött Rákóczi” beható elemzésének igénye állít a mű s az azt követő vita historiográfiai és eszméletörténeti feldolgozásával szemben. Jelen témánk keretében – amikor elsősorban módszertani kiindulóponttal szeretnénk a történetírói értékítélet- és koncepcióalkotás mozzanatait Szekfi történetírásának elemzésével mélyebben megismerni – tárgyalásunkat néhány kérdéskörre korlátozzuk: a Rákóczi-könyv megírása közben mennyiben szilárdul tovább Szekfi koncepciója a magyar történetírásról, s ezután: mennyiben kapnak erősebb hangsúlyt a nemzeti történelem újabb – a Habsburg-magyar viszonyon túltekintő – témakörei.

Historiográfiai nézetek és politikai ideológia

„Közelebbről nézve nem is olyan csúnya, mint hírlik róla. Csak a képei rosszak” – írja Szekfi még a Rákóczi-könyv gondolatának felmerülése előtt, 1912-ben Thallóczy Lajosnak címzett egyik levelében Márki fentebb már érintett Rákóczi-monográfiájának olvastán.²⁰ Egy évvel később, „A száműzött Rákóczi” írása közben viszont már nekiront Márki történetírói módszerének. A könyvben Szekfi kritikája már nem egyszerűen forrásbázisra vagy forrásfelhasználásra, adatok vagy összefüggések helyesbítésére, kiigazítására irányul, hanem azon „távlati csalódás” ellen, melyet Márkinál – szerinte – „az úgynevezett Rákóczi-cultus” okoz.²¹ Úgy tűnhet, hogy a Márki-kritika kiváltója egyedül a szakmai normákat mindenek elé helyező fiatal tudós szakmai kifogása történész kollégája ellen, aki engedi, hogy a Rákóczi-kultusz szelleme beszivárogon a történész munkába. Márki – írja Szekfi – a Rákóczi iránti „tisztetlenségből, nem hajlandó felismerni a szégyenteljes helyzeteket [azaz az emigráns Rákócziét – G. F.], s hogy úgy mondjuk, ugyanazon a szemüvegen át nézi a dolgokat, mellyel Rákóczi áltatta önmagát” (350–351. p.). A történettudomány értékítéleteinek, a *tudományos megközelítés lehetőségének feltétele a kultusz okozta torzulásoktól* azonban csak az egyik ösztönző tényező Szekfi történeti gondolkodásában a kultusszal történő szembefordulásra. Ez a szakmai indíttatás hozzátartozik Szekfi koncepciójában a bécsi Staatsarchiv-hivatalnoknak a mindenkori törvényes király iránti alkotmányos tiszteletéhez, mely, mint láttuk, sokféle szakmai és aktuális politikai csomópontokhoz is kötődő szálaival bécsi évei alatt fokozatosan épült s erősödött. E felfogás hatásáról és érintkezéséről a kultusz elleni bírálat magá is világosan beszél éppen az egyik Márkit kritizáló részben. Márkinál ugyanis a „Rákóczi-cultustól inspirált költői felfogás”-nak tudja be azt, hogy Rákóczi-biográfiájában az egyik fejezetnek „A magyar-török-spanyol szövetség” címet adja. Holott – mondja Szekfi – épp abban az időben Rákóczi „Magyarország törvényes királyával egyetértésben osztatlanul harcolt a török ellen”. Vagyis: az ország „törvényes királya” (a Habsburg császár) képviseli Magyarországot, s nem beszélhetünk az emigráns Rákóczi diplomáciai terveiről, szövetségeket kereső akcióiról mint „a magyar” szövetségről. Az már azután az ostromozott történetfelfogás szakmai gyengeségéről alkotott ítéletét erősítette meg Szekfi szemében, hogy Márki elhallgatja a tényt: formális szövetséget valójában sem a törökök, sem a spanyolok nem kötöttek sohasem Rákóczival (351. p.). A szakmai kifogás és a függetlenség ügyében a konkrét nézeteltérés egymást erősítő érvek.

A szakmai-módszertani, valamint szemléleti és aktuális jelentéssel is bíró kritikai elemek összefonódása adja Szekfi híres – vagy nyugodtan mondhatjuk: hírhedt – Thaly elleni támadásának alapanyagát. Filológiai akribiával akad fenn

18 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, 1910. dec. 19. MTAKK.

19 Taine, H.: A jelenkori Franciaország alakulása. Bp., 1881. 167., 169. p. – Taine „történeti képfestő” művészetére vö. R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történetnézete. Bp., 1970. 165–166. p.

20 Szekfi Gyula–Thallóczy Lajos, 1912. aug. 3. OSZKK.

21 Szekfi Gyula: A száműzött Rákóczi, i. m. 350. p. (A munkára a továbbiakban az oldalszámok zárójeles megadásával a főszövegben hivatkozunk.)

azon a tényen, hogy noha Thaly jól tudott latinul, a forrásban álló „sexdecim”-et nem tizenhatnak, hanem hatvannak fordítja. Ez nem lehet merő véletlen – állítja Szekfű –, hanem Thaly ezáltal a rodostói kolónia jelentősebb, nagyobb létszámú voltát igyekszik kimutatni. A kritika, hogy e filológiai „tévedésnek” ilyen határozottan megmutatja „ideológiai-politikai” alapjait, Szekfű finom elemzőképességét bizonyítja. A bírálat azonban nem marad a filológia mezején, abban nemcsak az hangzik el, hogy Thaly „sohasem ment át módszeres iskolázáson”, vagy hogy „methodikai kételyektől teljesen mentesen” írt, hanem megcsendül az az ideológiai érv is, mely tulajdonképpen a Thaly-kritika alapmotívumát adja: *Thaly „a múltban politikai és költői ideáljainak visszavetített képét”* kereste. Sőt mindezt összeköti aktuális utalásokkal is. Azzal ugyanis, hogy Thaly elfordulását a komoly szaktudománytól attól az időponttól datálja, „mióta állami hivataláról lemondott” (371. p.) – tehát kívülrre került a királyhoz kötelezően hű állami tisztviselői karon. E két tény összefüggésbe hozása Szekfű részéről már kimondatlanul is azt jelenti: Szekfű szerint Thaly aktuális politikai álláspontja befolyásolja szakmai tevékenységét is. *Thaly „politikai ideálja Rákóczi Magyarországa volt, s ezért küzdött, tekintet nélkül a megvalósulás lehetőségére”* – fogalmaz Szekfű (uo.). Az ellenzéki függetlenségi politikai program követésének szemrehányása már nemcsak Thaly-nak mint történésznek szólt, hanem Thaly-nak, a Függetlenségi Párt egyik (volt) vezéralakjának is. Mint ahogy „Rákóczi íródeákja”-nak műveit sem csupán tudományos tévedések miatt tartja „költeményeknek”, hanem azért is, mert azokat „kuruczkeservből és saját politikai vágyódásaiból” írta (372. p.). Szekfűben a szaktudós felháborodása összekötődik tehát már kora politikai kérdéseivel. Visszatekintve pályája előző szakaszára, láthatjuk, hogy a benne kezdettől meglévő erős kritikai hajlam, a szakmai szempontok radikális számonkérése elődei tudományos munkáiban milyen hamar – már az első években – összefonódtak a bécsi hivatalnok *politikai meggyőződésével*.

Az összefonódás erősségét látva fel kell tennünk a kérdést: vajon miért vezetett az életpályán a *szakmai-kritikai kiindulás* ilyen egyenes ívvel a 67-es alkotmányos felfogás *politikai alapállásához*? Hiszen a katolikus szellemű neveltetés és a bécsi környezet önmagában még nem kellett hogy ezt eredményezze. Véletlen talán, hogy a maga történész hivatását és ugyanakkor a társadalmi-politikai kérdések megválaszolásának igényét, a hivatás és ez igény magas szintű betöltését magától együtt követelő fiatal történész nem a koalíciós pártok valamelyikének, vagy éppen a függetlenségi programja mellett horgonyzott le? Nem, semmiképpen sem volt véletlen, mint ahogy a Függetlenségi Párthoz köthető koncepció Thaly-n és Márkin kívül senkit nem tudott magához kapcsolni a történettudományból a századelő Magyarországon. Az, hogy Thaly munkásságában milyen volt a szakmai hivatás és a társadalmi kérdések megválaszolásának igénye közötti összhang, arra már választ adott a Thaly pályáját tárgyaló monográfia.²² Az, hogy mindez mennyire – bevallottan is – nem volt közös nevezőre hozható Márkinál,

22 Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása, i. m.

arról leginkább korábban idézett saját szavai vallanak. Szekfű mindenesetre végiggondolta és felvetette ezt az igényt, s annyit észrevett, hogy a hazai történetírás korábbi vezéralakjainak – Szalay László, Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor – irányától eltérően a Thaly Kálmánt a csúcsra emelő függetlenségi kultusz időszakában háttérbe szorult az újat kereső s előtérbe került az *irányadó hang*. Természetesen Szekfű mindezt felfokozva érezhette a Rákóczi-korral, illetve közvetlenül előtte a török korral foglalkozva. A kuruc kor és Rákóczi beállítására valóban állt az a megállapítás, amit azután Szekfű erős szubjektivitással tovább általánosít kora egész magyar történetírására: „jaj volt annak, ki az ő szélbali-kurucz felfogásától mentesen mert volna belefogni e kor [ti. a Rákóczi-kor – G. F.] tanulmányozásába” (372. p.). Ha az expozíció túlságosan éles is, ha a kép túlságosan fekete-fehér is, a kontúrok mégis valósak. Mert ahogy túlzás egyszerűen azt állítani – mint ahogy Szekfű teszi –, hogy a történeti kritika „Thaly erőszakos fellépése folytán” némult el, az azonban, hogy Thaly tudománypolitikai tevékenysége s művének hatása a kritikai hangvétel ellen munkáltak – igaz és valós. Ma, amikor adott korok társadalmi-politikai történetének és a szellemi-ideológiai élet jelenségeinek összefüggéseiről jóval többet tudunk, mint a századelő polgári történetírása tudhatott, világosabban áll előttünk, mint annak idején Szekfű előtt állhatott: a közvetlen politikai-társadalmi okokra visszavezethető kuruc kultusz vette hátára és növelte színpadi óriássá Thalyt s azt a tudománytalan történetfelfogást, amit képviselt, s nem fordítva. Szekfű felcserélte az okot és az okozatot, de a jelenséget észrevette. Azt ugyanis, hogy a társadalom kérdéseivel elmélyülten s a tudomány fejlődése által mindig is megkövetelte kritikai, önvizsgáló módon foglalkozó történész nem találhatja meg helyét a szellemi diktatúrát hozó kultusz-szemléletben. A kérdés az, hogy a történetíró Szekfű, amikor ezt végiggondolta, *szakmai vagy politikai indíttatásból* írta-e le. Válaszunk a Szekfű-levelezés és a megírt munka egyúttolvasása után: bármennyire csak szakmai felháborodásból pattant is ki talán az első szikra s került papírra az első kurta megjegyzés, amint az megfogalmazódik, gondolatá formálódik, maga is *politikummá válik*, akárhogy is vélekedjék erről maga az író.

Szakmai és társadalmi-politikai kérdések összhangjának keresése fordítja tehát Szekfűt szembe Thaly történetírásával. Nem a filológiai-kritikai tévedések Thaly munkáiban, s nem is Thaly politikai szereplése. Az előbbi soha sem lehetett eléggé ingerlő ilyen súlyú és hangvételű kritikára, az utóbbi távolabb állott Szekfűtől, hogysem a magyar történetírást féltve, ahol csak lehetőség nyílik rá, Thaly történetírói corpusába csipkedjen. Ha csak a Rákóczi-kutatás historiográfiai képét akarta volna újrarajzolni, akkor – mint azt a könyvet az Akadémiában javasoló Riedlnek ígérte az írás előtti hetekben²³ – megmaradt volna egyszerűen a Thalytól eltérő Rákóczi-megformálásnál. A magyar irodalomtörténet finom kritikai érzékéről híres professzora, Riedl „tanár úr” nyilván sok mindent megértett a szerző szándékából, amikor Szekfű a könyv írása közben a majdani címet keresve azért

23 Szekfű Gyula–Riedl Frigyes, 1913. jan. 25. MTAKK.

nem találja jónak a „költői” „Bujdosó Rákóczi” kifejezést, mert ő „a témát a Thaly-féle hagyományoktól mentesen” dolgozza fel.²⁴

EMIGRÁCIÓ ÉS NEMZETI TÖRTÉNELEM

Azért, hogy a szakmai megfontolások és a politikai kötődések pillanatnyi találkozását jobban szemügyre vehessük, röviden ki kell térnünk a Szekfi-munka koncepcionális kérdései közül elemzésünk szempontjából talán a legfontosabbra, az *emigráció és a nemzeti történelem* fejlődésének összekapcsolására felfogásában.

A „bekövetkezett jelen” mint a múltbeli „realitás” mércéje

„A száműzött Rákóczi” lapjain többször is visszatérő gondolat: a Rákóczi-emigráció kapcsán valami általánosabb érvényűt mondani az emigrációról. A közönségnek a mű első olvasásakor feltűnhetett, hogy Szekfi több helyen félreérthetetlen utalásokat helyezett el *általában* az emigráncsorsra, az *emigráció történeti megítélésére*. Azt írja, hogy az Hôtel de Transylvanie – azaz Rákóczi párizsi üzleti célú hoteljének – megalapításával, „Bethlen Gábor Erdélyországának neve most szerencselovagok és félvilági hölgyek reményeinek vált czégérévé” és „a száműzetéssel járó nyomorúságok természetes következménye volt” (33. p.). Általánosít akkor is, amikor azt írja: „Bercsényiék az emigráncsok tipikus hibájába estek”, amikor idegen segítséggel akarnak Magyarországra betörni, s „azt hitték, hogy Magyarország most is melléjük fog állani” (78. p.). Ugyanezt még nyíltabban fogalmazza meg, amikor a Rákóczi-könyv megírásának előzetesen kialakított koncepciójáról szól egyik levelében: „A cél volna – írja – Rákóczi diplomáciai törekvéseinek, s ezek ellensúlyaként az általános európai helyzetnek előadása, amelyből kiderül, hogy Rákóczi akkor már *igazi emigráncs volt, akinek tervei és fáradozásai a reális viszonyokon megtörttek*” (kiemelés tőlem – G. F.).²⁵ Ugyanígy általánosítva szól az emigráncsok elszigeteltségéről, a külpolitikai helyzet tipikusan rossz megítéléséről, hogy azután a végkövetkeztetésben kimondja: „Minden [...] száműzetésnek megokolása éppen abban rejlik, hogy az otthoni új rend a régi rend embereinek nem tudja többé hasznát venni és eltávolításukkal kénytelen könnyíteni magán” (336. p.).

Az emigráció nemcsak hogy politikailag s erkölcsileg vezet bizonyos zülléshez, tévutakhoz, de léte, szervezett politikai működése önmagában is szemben áll a nemzeti fejlődéssel. Szemben áll, „a köznek haszontalan”, mondja Szekfi, mert – s számunkra az indokolás a figyelemre méltó – az általa képviselt politika, a felkelés elbukása, illetve „az új rend” létrejötte egyben már megokolása is, miért kell

emigrációba vonulnia. Az emigráció ezen általános célbavételének, valamint az *emigráció nemzeti fejlődéssel való szembeállításának* két lényeges alapotívumát emelhetjük ki Szekfi felfogásában.

Az egyik általánosabb, s a történetírói értékeléssel áll összefüggésben. Szekfi „történeti képletében” ugyanis minden lejátszódott történeti esemény beilleszkedik a nemzeti fejlődés menetébe, még a szabadságharc is, amit a nemzet érdekében elkerülhetetlennek tart. De egy pont van, ami Szekfi történetírói mércéje szerint *elfogadhatatlan: az alkotmányos kereteket felrúgó trónfosztás*. Az alkotmányos monarchia, az 1867-ben kialakított államrend – mely Szekfi számára 1913-ban ideálisnak és még jól működőnek látszott – a nemzeti fejlődés egyetlen szilárd biztosítójaként élt öbenne Magyarország újkori történelmében. A két nagy „katastropha” (ahogy 1707-re, a Rákóczi-féle és 1849-re, a Kossuth-féle trónfosztásra utal Rákóczi-könyvének befejező fejezetében Szekfi), s ezek, szerinte logikus, folyományaként a két emigráció mindig is idegen volt szemében attól a fejlődéstől, mely „*valós mederben*” vitte előre a magyarságot.

Itt a hangsúly a „valós” kifejezésen, illetve annak értelmezésén van. Szekfi számára ugyanis a bekövetkezett események képezik a történetírói mércét. Sarkítva: a történelemben *annak volt igaza, akit a történelem későbbi fejlődésével igazolt, aki tehát „győzött”*. Itt kötődik jelenéhez a történetíró mértékállítása. Mert Szekfi, kiindulva a *67-es államkonstrukció egyedüli realitásából* – mely az 1906–1910-es „nemzeti” koalíciós kísérlet bukása után még inkább az egyetlen járható útnak tűnt szemében –, a nemzeti történelemben azt tartja igazolhatónak és elfogadhatónak, ami a magyar történelem folyamán a *kiegyezésben* megfogalmazott elvnek mintegy „előtörténetét” alkothatja. Mint minden „előtörténet”, szerintünk Szekfi ezen belső logikai építménye is, egy *alapvető hibától* szenved: megfedkezik arról, hogy az a későbbi jelenség, melynek „előtörténetét” vagy melynek „előzményeit” rendezzük sorba, sohasem a jelenségek egyik típusából, hanem a *különböző irányzatok, felek összeütközése, egymásba ötvöződése*, újabb elemek kiválása révén alakul ki. Ha a történetíró kiemeli például 1867-ből az osztrák és a magyar fél közötti kiegyezés tényét – melynek mintegy antipólusaként meredezett az 1849-es emigráció a kiegyezést követő években –, s ezt a kiegyezést a magyar nemzeti fejlődés egyetlen reális útjaként fogja fel, s mindehhez történeti párhuzamként megtalálja 1711-et, akkor 1711 megítélésében lényegében a jelenhez vezető út vélt realitása (azaz 1867) lesz a meghatározó. Ahogy az 1849-es emigráció is a *reális* (azaz a *megvalósult* 1867-es) álláspont tagadásaként jelenik meg, ugyanígy a Rákóczi-emigráció sem jelent számára többet, mint a „szerencsétlen” politika folytatását. Ahogy Szekfi mondja: a száműzötteknek az otthoni új rend már nem veszi hasznát (336. p.). Csak éppen arról feledkezik meg *szerintünk*, hogy azokhoz az „alkotmányos” engedményekhez, amelyeket 1711 vagy 1867 után királyától a magyar uralkodó osztály megkapott, szükség volt a korábbi erőfeszítésekre is. Hiszen Bercsényi vagy Rákóczi álláspontjukkal, emigrációjukkal ugyanúgy szükséges „*alkotói*” is Károlyi Sándor 1711-ének, ahogy *Kossuth 1849-e és emigrációja Deák 1867-ének*.

24 Szekfi Gyula–Riedl Frigyes, 1913. jún. 2. MTAKK.

25 Szekfi Gyula–Riedl Frigyes, 1913. jan. 15. MTAKK.

Az emigráció és az „ittthon maradt magyarok”

E történetírói felfogásban kétségtelenül a *hivatalnok-polgár rendtisztelete* *tűkrözdik*, ami egy történeti végiggondolásban, a maga belső logikája szerint, szükségszerűen vezetett a mindenkori elfogadott, megvalósult rend formája iránti lojalitáshoz. A történetírói magatartás *társadalmi-politikai töltése* és a történeti megközelítés *szakszerűségnormája* végeredményben ezáltal kerülnek belső szinkronba a hivatalnok-polgár szemléletében. Az alkotmányos rendben s annak szervezetében, az állami adminisztrációban elhelyezkedő, helyét megtaláló, a maga szolid hivatalnokéletét élő, az évek szorgos és szakszerű mindennapi munkájával a fizetési ranglétrán emelkedő hivatalnok a történetírói normatívákban, a *történelemről* alkotott koncepciójában is keresi és meg is találja az elveivel egybevágó megközelítési módot, s ennek segítségével a nemzeti történelemben az ideálhoz vezető fejlődési vonalakat.

1913-ban, „A száműzött Rákóczi” megírásakor a szekfüi álláspontnak van azonban egy másik, a pillanatnyi politikai helyzet tarkaságában nagyon is meghatározó alapszíne, s ez a mindenkori emigrációnak most már Rákóczira – illetve kimondva-kimondatlanul *Kossuthra*, a *Kossuth-emigrációra* – való vonatkoztatása. A könyvet politikusabb szemmel olvasók tudták, hogy a Rákóczi- és Kossuth-kultusz a századfordulón majdhogynem azonos gondolati s érzelmi elemeket tartalmazva szinte egybeolvadt. Mint korábban bizonyítottuk: akik Márki Rákóczi-monográfiáját átlapozták, ott szó szerint olvashatták Rákóczi és Kossuth történelmi szerepének szoros összekapcsolását s mindkét szabadság hősi emlékének nagy jelentőségét a hazafias gondolkodásban. Csak az előbb mondottakra gondolva is érezzük: a Riedl Frigyeshez írt, fentebb már idézett levélben is említett „reális viszonyok” azok, amelyek Szekfü történetírói mércéjén a határvonalat képezik. (Ismételve Szekfü: „A cél volna Rákóczi diplomáciai törekvéseinek, s ezek ellensúlyaként az általános európai helyzetnek előadása, amelyből kiderül, hogy Rákóczi akkor már *igazi emigráns volt, akinek tervei és fáradozásai a reális viszonyokon megtörténtek*”²⁶ [kiemelés tőlem – G. F.].) S mivel e történetírói mérce egységei a megtörtént történelem, s mivel a bekövetkezett jelen a múltban az egyedüli realitások meghosszabbítása, és történetileg a bekövetkezett által igazolt és szemében egyedüli útként bizonyított lehetőség szerint szabattak ki, minden, ami e reális – azaz az itthon bekövetkezett – fejlődésen kívül történik, az a nemzet számára mindig az *irrealitást* jelenti. Ez a történetírói elv, ez az általános koncepció adja alapját az 1711 és az 1849 utáni emigráció együtt láttatásának. (Tegyük hozzá: Thalynál, Márkinál, Szekfűnél egyaránt.) Mert noha Szekfü „A száműzött Rákóczi”-ban nem mondja ki, hogy nem csak az emigráns Rákócziról beszél, de párhuzamai, általánosításai révén munkája a már kihalt, de az 1900-as években még mindig aktualitással bíró *Kossuth-emigrációról is szól*. (Levelezésében egy helyen kiugrik az árulkodó mondat, melyből kiderül: az eredeti szövegben igenis

ott állott a párhuzam a fejedelem száműzöttsége és Kossuth turini remetesége között.²⁷)

Részben ezzel az aktuális – Rákóczi és Kossuth – párhuzamba állítással is magyarázható, hogy Szekfü könyvében olyan, kora nemzeti problematikájába szántó kérdésekre keresi a választ a 18. századi magyar történelemben, mint a „ki volt valóban a nemzet akarátának végrehajtója” (azaz a békességet kötő Pálffy és Károlyi, vagy az emigráns Rákóczi – 81. p.). Ezzel magyarázható, hogy Szekfü nem az emigráció, hanem az *ittthon maradt magyarok* (s hogy magyarok, az igen lényeges Szekfü gondolatmenetében) oldalára áll a kérdés megválaszolásakor: a nemzet sorsa és az emigránsok útja szétváltak egymástól. Mint írja: „az emigránsok és a nemzet között mély űr nyílt meg” (83. p.). A magyarság azáltal fejlődött és haladt tovább a maga útján, hogy a kurucok visszatértek mindennapi munkájukhoz, s amikor az emigránsok megkísérlik újra felkelésre hívni a nemzetet, akkor „Rákóczi nevére a magyarság mozdulatlan maradt” (88. p.). (Sőt a Rákóczi nevével a törökök oldalán Erdélybe betörő emigránsok ellen a parasztok még vasvillára is kelnek.) S itt, a magyarság és az emigráció által kínált választás mögött a koncepció kettős alapozottsága ismét érezhető: egyrészt a kapcsolat a 18. és a 19. századi emigráció között, másrészt a történeti tanulság: nem az emigráció (azaz az 1849-es), hanem a békességet (azaz a kiegyezést) kötők magyarsága jelenti a *nemzet fejlődésének reális útját*.

Tények elhelyezkedése a történeti koncepcióban

Tény: „A száműzött Rákóczi” alapkoncepciója az emigráció és a nemzeti fejlődés reális útjának szembeállítására épül, s hogy a két álláspont közötti ellentétek kiélezésének szellemében fogant. Tény: ezt Szekfü nyíltan be is vallja könyvében, s bizonyíthatóan eredetileg a Kossuth-emigrációval vont párhuzam is szerepelt a szövegben. Mindez mutatja: 1913-ban, a könyv írása közben Szekfü történeti látásmódjában a nemzeti történet kérdései a korábbiakhoz képest erősebben kötődnek a jelenhez. Nyíltabban, bevallottabban, most már nem csak jegyzetekbe rejtett mondatokba bújtatva. (Ahogy ezt láthattuk a szerviensekről írott tanulmányában is.) Ha arra gondolunk, amit az előző fejezetben fejtegettünk a történeti-politikai elemek elrendeződéséről a történeti gondolkodásban – a magyar történelem egyes fordulópontjai beállításának funkciójáról a századelő hazai történetírásában –

²⁷ Riedl Frigyes volt az, aki ezt kihúzni javasolta, valószínűleg épp azért, mert Riedl a tudományos érvrendszerbe nem akarta a politikai aktualitást belekeverni. Szekfü hagyatékából (EKK G 628.) érdekes módon hiányzik az erről szóló Riedl-levél – vagy elveszett, vagy Szekfü „elhányta” –, viszont Riedl hagyatékában ránk maradt az erről valló Szekfü-levél (Szekfü Gyula–Riedl Frigyes, 1913. szept. 15. MTAKK). Riedl az, aki majd a vitában írott Szekfü-válaszból is törölni javasolja a Szekfü által eredetileg beleírt célzást a Rákóczi-kultusz mögött meghúzódó Kossuth-kultuszra. (Riedl Frigyes–Szekfü Gyula, é. n., h. n. EKK.)

akkor Szekfű belső logikája szerint teljesen érthető, hogy felfogásában a Rákóczi- és a Kossuth-emigráció (azaz 1711 és 1867) megítélése között szoros kapocs létezett.

A félreértések elkerülése végett azonnal ki kell e megállapítást egészítenünk: nem arról van szó, mintha feltételeznénk: Szekfű fejében élt egy előre elkészített „séma” a történeti vonulatokat illetően, s azt alkalmazta volna először a középkori társadalomtörténetre, majd a közigazgatás-történeti problémákra s végül a 18. század első felének magyar történetére. Sokkal inkább *a magyar történelemről alakuló koncepció folyamatáról van szó*. Egy átfogó koncepció elemeinek lassú, konkrét témák feldolgozása során bekövetkező kikristályosodásáról. Az anyagot e kristályokhoz természetesen a magyar történelem egyes szakaszai szolgáltatták, tehát a koncepció valós szakmai kérdések szakszerű történeti elemzésein alapult, de a kristályosodás csomópontjait s e csomópontokat szerkezetileg szilárdító kötőszálakat a történetíró az 1910-es években ért szellemi s politikai hatások formálták.

A történetíró „nemzeti hivatása”

A következő kérdés már csakis az lehet: mely külső körülmények okozták, hogy Szekfű gondolkodásában mind erőteljesebbé váltak a koncepció vázát képező történetpolitikai – tehát a jelenhez is kötődő – elemek? Illetve: miért tárja fel munkájában is mind nyíltabban – s a következőkben még inkább – felfogásának a jelenhez kötődő szálait?

A válaszadáshoz vissza kell nyúlni – ha csak említészerűen is – „a bécsi magyarokhoz”, a Thallóczy-körhöz, illetve azok felfogásához a magyarság Monarchián belül elfoglalható helyéről. Mint azt éppen egy, Szekfű hagyatékában s feljegyzésével ellátva fennmaradt Thallóczy-elaborátum is mutatja: a bécsi magyarok körében a magyar nemzeti „sorskérdések” tárgyalása már messze túlment a hazai függetlenségi és az 1867-es koncepció szembeállításának látóhatárán; ott a magyar állam egésze megrendülésének veszélyét érzékelték a Balkán-háborúk után.²⁸ Ez a nemzeti program, mely a környező önálló szláv államok megalakulásának s a hazai nemzetiségek várható – illetve jól érzékelhető – mozgalmának következményeit kívánta felmérni, úgy látta: a *belső pártpolitikai perpatvarok elterelik a figyelmet a külső és a nemzetre nézve nagy veszélyről*. Szekfű ebből a Thallóczy-felfogásból igen sokat appericipiált gondolkodásában. Mindenekelőtt azt a bécsiek politikai „hivatásával” is együtt járó történetírói magatartást, miszerint a történetíró feladata *nem valamelyik párt*, hanem a *nemzet* érdekeinek szolgálata. S hogy a fiatal levéltáros, aki egyáltalán nem vádolható Tisza- vagy „mungó”-barátsággal, mégis miért a *függetlenségi*ek s a koalíció politikájához kapcsolódó

28 Vö. a Thallóczynál írottakkal. [E kötetben: „Szekfű Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmányban.]

szellemi irányzatokat támadja kisebb-nagyobb szúrásokkal? Mert Bécsből tekintve őket, az 1906–1910 között leszerrepelt nemzeti koalíciót tartotta – leveleinek célzaiból legalábbis ez látszik bizonyosnak – a *legkevésbé képesnek arra*, hogy a *nemzet*, általa gondolt, *érdekeit képviseljék*. Az pedig érezhetően, hónapról hónapra fokozódva ingerelte, hogy a hazai közönség előtt a szűk látókörű, de nagyhangú, díszes dolmányú álkurucok osztogatják a magyar történelem hőseinek a nemzeti babérokat. Emlékezhetünk idézett jegyzetére a „Serviensek”-ben, ahol egy mellékmondatba már beszúrta: a Werbőczit kritizálók is „jó magyarok” voltak.²⁹ S most „A száműzött Rákóczi” alapkonceptiójában is minduntalan visszacseng, hogy a szatmári béke megkötői is magyarok voltak. Amit azután a Rákóczi-könyv meghurcoltatása, a munka vitája során így fogalmaz meg: „Mindaz a sok ezer magyar, a ki megbékélt a szatmári békében, mindaz, a ki itthon maradt és verejtékezve művelte a magyar földet, az egész nemzet, a hogy élt és működött 1711 után 20-30 éven át, mindez nem igaz magyar, mindebben csak »formailag« van a »haza gondolata«, egyszóval az egész magyar nemzet rossz magyar.”³⁰ A vitában Szekfű felsorolja az „egyoldalú kurucz felfogás” elleni érveit: őt azért nevezték hazaárulónak, mert „sympáthiáját” nem tagadta meg „azon magyaroktól, akik a volt kurucz tábornok fegyvertársai, a tatárok kezeiből kilenczezer magyar rabot szabadítottak ki”.³¹ Kritikusai szerint – folytatja Szekfű – „az igaz magyar az a kurucz volt, a ki nem ismerte el a dolgok változását, és tatárok sereghajtójaként volt kénytelen – jobb érzése ellenére – magyar földre lépni”. „Ez a felfogás – csattan fel Szekfű – a *nemzeti ideálok megmentésének* ürügye alatt a *nemzet szellemi kincseinek egész tömegét szórja ki* felelőtlen pazarlással, mindazon javakat, melyek az *ő mai világba áthelyezett kurucz törekvéseinek nem szolgálnak támasztékul*.” (Kiemelés tőlem – G. F.)

A *történelem eseménysorai*, a nemzeti történelem hősei így kerülnek bevalottan is a *jelen törekvéseivel* egy történelmi útra. Most már nemcsak a kurucz időszakról, Károlyiról, Forgáchról, Esterházy Antalról és a nemzeti történelem „reális” folyamatáról, ezek egymás közötti viszonyáról beszél, hanem gyors pergéssel sorol fel az újkori magyar történelem hősei közül egy tucatnyit, akiket a Szekfű-kritikusok hagyománykezelése kiszorít a hazafiak sorából. A Szapolyaival szemben Ferdinándhoz csatlakozó Nádasdy Tamás, a Batthyányak, Báthoryak vagy Zrínyi, a szigetvári, Losonczy István, a temesvári hős ezek szerint éppúgy áruló, mivel a Habsburg- király „hű szolgálói” voltak, mint ahogy „az szerintük Görgey is”.³² Mind a nemzeti hagyományos ilyen időbeni kiszélesítése a 16-tól a 19. századig, sőt a jelenkorig, mind pedig a „sem nem kurucz, sem nem labancz” történeti vonal vélt megtalálása, az, hogy Szekfű a maga részéről egy „egyszerűen

29 [Vö. erre, valamint a bécsi évek szemléletformáló hatásáról mondottakat e kötetben a „Szekfű Gyula Bécsben...” c. tanulmányban.]

30 *Szekfű Gyula*: Újabb válasz bírálóimnak. Történeti Szemle, 1914/3:470. p.

31 Utalás a kurucok részvételére a török-tatár hadak 1717. évi erdélyi betörésében. Uo. 470. p.

32 Uo. 471. p. – Erről majd Szekfűhöz hasonlóan vélekedik a Szekfűtől disszertációtémáját kapó Kosáry Domokos (A Görgey-kérdés története. Bp., 1936.).

magyar nemzeti, minden nemzetit átfogó felfogás”³³ érvényre juttatását akarja – mindez kétségtelenül nem szakmai, hanem a történetíró korából nyert aktuális kiindulópontokhoz vezethető vissza.

A történetíró belső szándékai érlelődésének rekonstruálására természetesen minden forrás „kevés”. És a legjobb filológiai-logikai érvek vagy akár a szerző – esetünkben Szekfű Gyula – saját megnyilatkozásai is hagynak bizonytalanságokat a mai elemzőben. Úgy látjuk: Szekfű mind „politikusabbá” válásában, saját munkájával szembeni ilyen igényeinek fokozódásában nagy hajtóerőt jelentett szakmai-historiográfiai ismeretanyagának bővülése. Az, hogy mind a két korábbi témájának (szerviensek, illetve a központi kormánysszervek) feldolgozása, mind „A száműzött Rákóczi” írása közben belebotlott a *köznemesei történetiszemléletnek az aktuális függetlenségi párti programokhoz történő kortársi hozzáigazításába*, hogyan mentette be Werbőczit a kortársi közjogi irodalom rövidlátó nemzeti álláspontjába és hogyan igazodtak a thalys szakszerűtlenségek a nagyhangú magyarodáshoz.³⁴ De hipotézisünkben valószínűleg nem megyünk túl messzire, ha azt állítjuk: e „mennyei felhalmozódás” mellett a *nemzeti problematika mind égetőbbé válása* a maga korában, politikai-közéleti környezetében és ennek felismerése döntően hozzájárulhatott ahhoz, hogy Szekfű mind határozottabban fogalmazza meg történeti tanulmányaiban a korához szóló *aktuális* mondanivalót. Ez hajtja, hogy Rákóczit, illetve az emigráció történetét a nemzeti történelem egész újkori menetébe illessze, s ez, hogy majd a vita során nyíltan is vállalja az újkori történelemről alkotott felfogásának a jelen kérdéseire kötődését. A történetíró úgy érezte: *az a hivatása, hogy a nemzeti fejlődés egészéről beszéljen kortársainak*. Hogy a szándék önmagában indokolt és már történetírói méretű volt – semmi kétség. Hogy a tett hatása s eredménye milyen volt, vagy volt-e eredménye – azt az utókor s a bekövetkező események döntötték el.

Történetírói értékelés és magyarázat, ténycsoportosítás, írói megoldás: a „petty”

Az elemzés azonban nem elégedhet meg egy történetírói életmű, vagy akár csak gondolattöredék rekonstruálásakor, értékelésekor sem azzal, hogy kimutatja: milyen szálak kötik az alkotó gondolkodását, elképzeléseit kora politikájának, közgondolkodásának áramlataihoz. Azt is el kell mondania s mérlegre kell tennie, hogy az elemzett koncepció, most már szinte *függetlenül annak politikai-közgondolkodásbeli funkciójától, mennyire tartalmaz valós elemeket*. Így például a jelen esetben a szekfűi munka tárgyalásához szorosan hozzátartozik annak leszögezése is, hogy „A száműzött Rákóczi”-nak nemcsak a tényeket leíró részei, hanem az emigrációs életre, az emigrációra vonatkozó legfeltűnőbb és legélesebb általa-

³³ Szekfű Gyula: Újabb válasz bírálóimnak, i. m. 471. p.

³⁴ [Vö. korábban a „Szerbiensek és familiárisok”-ról írottakkal. E kötetben: „Szekfű Gyula Bécsben...” c. tanulmányban.]

nosításai is igen *sok helytálló megállapítást* tartalmaznak. Hiszen az emigrációs-sors, az otthoni fejlődésből kiszorult politikus sorsa valóban szükségszerűen vezet akár a tanulságok okán (tegyük hozzá: nagyon is felismert lehetőségeket nyújtó tanulságok levonása okán is) „tervkovácsolásokhoz” (85. p.) – hogy Szekfű szávaival éljünk. Szükségszerűen együtt jár azzal, hogy az emigráns által képviselt korábbi – tegyük hozzá: „bukott” – társadalmi-politikai programnak nem látja már oly biztosan egyetemesebb politikai kontúrjait. Valóban, az *emigrációssors „szerencsétlensége”* (e jelzőt Szekfű oly szívesen használja száműzött Rákóczijának neve előtt) egy sor olyan politikai lépésre kényszerít, amelyeket a mozgalom fénykorában talán sohasem tett volna meg annak bukott vezére. Jó megfigyelések alapján írja le Szekfű is Rákóczi sorsának és emigrációs politikájának ellentmondásosságát. De bármennyire is kevés annak a lehetősége, hogy részletekbe bocsátkozzunk, arra mindenképpen utalnunk kell: Rákóczi sorsának tragikusságát Szekfű együttérzéssel és sokkal mélyebben és őszintébben állítja elénk, mint előtte bárki. Azt, hogy Rákóczi rosszul mérte fel a nemzetközi viszonyokat az emigrációban – ténykérdésnek tekintjük, s történeti irodalmunk ma is elfogadja. Az, hogy mindent megpróbált az erdélyi fejedelemség elnyeréséért – szintén tény.³⁵ S folytathatnánk Szekfű megállapításaival az emigrációssorsra vonatkozóan, hiszen igaz, hogy a politikus az emigrációban mindig könnyebben keveredik kalandorok játszmáiba, hogy játékszerévé válik a nemzetközi viszonyoknak, s csak azok kedvező alakulásától várhatja sorsa jobbra fordulását.

Mi az mégis, ami e sok hiteles részlet, valós észrevétel ellenére szinte valótlannul egyenes vonalúvá merevíti a szekfűi koncepciót, s az olvasóban minden elismerés mellett nyugtalanságot hagy igaza iránt? A kérdés megválaszolásához nézzük Szekfű munkájának egyik legnagyobb erényét: a történetek körülményeinek igen alapos és gyakran feltűnően terjedelmes magyarázatait. Munkájának igazán erős oldala nem is annyira a tények felsorakoztatása, csokorba szedése, hanem hogy a tényesorokat valóban a cselekvő Rákóczi belső vívódásai közé illeszti, hogy amikor a – Rákóczira nézve akár „pozitív”, akár „negatív” – jelenségeket leírja, akkor azokat azonnal magyarázza is.

Egyik típusa a történetírói beállításmódnak az az eset, amikor Szekfű a főhős minden, látszólag egyéni *hibáját megmagyarázva* – mintegy szimpátiáját, megértését is bizonyítandó – nem Rákóczit, hanem sorsát, az „emigráncsorsot” teszi a történetekért felelőssé. Amikor arról ír például, hogy Rákóczi a nemzetközi helyzetet rosszul ítéli meg, nem Rákóczit személy szerint, hanem a fejedelem maga választotta sorsának, az emigrációnak a tévedését hangsúlyozza, s még azt sem Rákóczi személyére vonatkozóan érezzük minősítésnek, amikor vele kapcsolatban kimondja: nevetségessé vált, ha nem vette is észre, mert kívánságait nem helyezték megfelelően szabta, s európai uralkodókkal egyenrangúként kísérelt meg tárgyalásokat folytatni (178. p.). Szekfű azonban nem rója meg Rákóczit e maga-

³⁵ Vö. erre R. Várkonyi Ágnes–Köpeczi Béla: i. m., illetve Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország (Bp., 1966.) c. monográfiáját.

tartás miatt, hanem *együttérzéssel* ábrázolja, mint szenvedőt. *Nem személy szerint* ő a hibás, hanem – s most jön a magyarázat – az *emigráncssors*. Ennek „legsúlyosabb átkát” kell Rákócziának is elviselnie. Rákócziának, a történeti személyiségnek, az erdélyi fejedelemség után vágyó „trónkövetelőnek” ezen legtöbbször rosszul kimért tetteit, tévedéseit Szekfű lépten-nyomon az emigráncssorssal magyarázza.

De Szekfűnek, a történetírónak műhelyébe, eszköztárába talán még tágabban enged bepillantást a *ténycsoportosítás*. A megírás során rendelkezésére álló eszközfelhasználás tág határok között mozgó voltára rávilágít Rákóczi Törökországba utazásának leírása. Rákóczi azon döntésének magyarázatát, hogy török földre távozzon s onnan próbálja meg az erdélyi fejedelemséget megszerezni, Szekfű a következőképp építi fel. Leírja a 2. fejezetben a török háború történetét, élénk színekkel ecseteli Savoyai Eugén „zsenialitását” és Esterházy Antal magyar emigránsainak hiábavaló vállalkozását az erdélyi betörés alkalmával, majd a török belgrádi vereségével (1717) zárja e részt. Ezután jön a kontrapunkt: „a balsors üldözöttje, Rákóczi” ekkor érkezik meg „dagadó reményekkel” a már „tehetetlen Törökországba”. Rákóczi tehát rosszul számított, sőt rosszul döntött: hiszen már a marseille-i hajóra szállás előtt értesült a belgrádi eseményekről, a török vereségről. A történetíró azonban nem „marasztalja el” ily egyszerűen Rákóczit. „Mégsem tehető fel – írja nagy együttérzéssel Szekfű –, hogy a kivihetőség legcsekélyebb reménye nélkül indult volna neki ennek a súlyos következményekkel járó vállalatnak.” (103. p.) Ezután következik a magyarázat: a fejedelemnek az európai diplomáciai helyzetbe vetett reményének felvázolása. Az olvasó azt gondolná, hogy e magyarázat, az európai diplomácia alakulásának, bonyolult szálainak, kereszteződéseinek nyomon követése, bogainak bemutatása a fejedelem döntésének magyarázatául szolgálnak majd. Csak a diplomáciai helyzetet egy pókháló finomságával megrajzoló, terjedelmes (mintegy 30 oldalas) rész végére érve értjük meg: az egész magyarázat funkciója nem más Szekfű gondolatmenetében, mint hogy bebizonyítsa számunkra: Rákóczi terve sok „lehetre” épült, s hogy „a sok *lehet*”, mely az európai helyzet feltételezetten kedvező alakulásához szükséges, „mily sok bizonytalanságot hordozott magában”, s erre – az olvasó is meggyőződhet róla – mennyire csak az „emigráns álmok”, „emigráns elhatározások” építenek (132. p.). Rákóczi csak azért alapozott a kiszámíthatatlanul sok variációs lehetőségre, mert emigráns volt. A látszatra megértő indíttatású – *magyarázat* csak azt a célt szolgálja, hogy még inkább aláhúzza a fő tézis bizonyosságát: az emigrációssors a választaknál szükségszerűen vezet a politikailag és a valóságban járhatatlan útra, azaz az emigráció sem a nemzetnek, sem a nemzeti célokért küzdőknek nem képes helyes alternatívát vagy jó döntési lehetőséget biztosítani.

Hasonló, de már jobban a történetíró egyéniségével is összefüggő írói megoldás: a „*petty*”. Az, amikor Szekfű a hőseiről adott méltató leírások közben, csak úgy mellékesen, egy őket személyileg igen rossz megvilágításba helyező megjegyzést tesz – amit azután hosszadalmasan kezd magyarázni és szinte mentegetni. Amikor például Rákóczi forgolódásáról ír a francia udvarban, részletesen tárgyalja a fejedelemnek a szépnemhez fűződő kapcsolatait. Elmondja itt, hogy a szabad-

ságharc idején „nem egyszer fontos pillanatokban hagyta ott az országot, hogy életkedvét kielégíthesse Lengyelországban”. (25. p.). A harc elbukásának idején is, amikor a „szétszórt kurucoknak nem volt hol fejüket lehajtaniok, a parasztságot kurucz és császári sereg egyaránt kiélte, Rákócziék és Bercsényiék víg szánkócsilingeléssel sikamlottak a lengyel határ haván, szép lengyel asszonyok társaságában” (uo.). S amikor a készülő portré arcára a festő már odaejtette ezt a „pettyet”, amikor már a főhős személyi hibáit bevonta a koncepció bizonyításába, akkor hirtelen rendkívül megértően s szakmailag teljesen indokolt módon hozzáfűzi a magyarázatot: „Az emberek érzékenysége akkor nem volt ilyen dolgokban annyira kifejlődve, mint manapság. Csak a XIX. század francia és német érzékenysége és romantikája fejlesztette ki a köztudatot, hogy a táncz és mulatozás sorscsapások lesújtása idején szentségtörés” (25. p.). Továbbfűzve a korabeli életfelfogás mérceinek a maitól elütő voltát, remek fejtegetéseket ad Szekfű arról, hogy csak az „iskolai romantika szereti a történeti alakokat »átfinomítani«” sápadtképzű, szabadságvágy tüztől izzó szemű hőské, azok a valóságban erős, egészséges természetű emberek voltak (26. p.). De a történeti eszmefuttatás a kor eltérő normáiról már nem tudja feledtetni az olvasóval a szép lengyel asszonyokhoz siető „csilingelő szán” képét. Már csak azért sem, mert az olvasóban nem Rákóczi asszonyvigasság-szeretete és ennek a „sorscsapások” idején „szentségtörés” mivolta kelti a rossz benyomást, hanem a kurucok nyomorúságának és Rákóczi egyidejű mulatozásainak a szekfűi képben megkonstruált szembeállítás. Az olvasónak Szekfű csak a mulatozni szeretést magyarázza, ugyanakkor a leírásában felmerülő vád Rákóczival szemben: valójában cserbenhagyta a saját katonáit, illetve nem törődött az ország dolgaival.³⁶

Előre komponált konstrukció

Azt hiszem nem túlzunk, amikor azt mondjuk: Szekfű történetírói módszerében a bizonyító eljárásnak ez a logikailag önmagába visszatérő volta az egyik magyarázata annak, hogy miért érezték már kortársai – s érzi a mai olvasó is – a kora problémáiból nyert *koncepció* hol nyílt, hol bújtatott, de visszatérően *keresztül-erőszakolt érvényesítését*. A szakmailag briliáns részleteket, a ritka jó szemre valló észrevételeket, a forrásokból bravúrosan kibontott új ténysorokat, összefüggéseket egy előre zártan megkomponált konstrukció vázára fűzi fel. A részletek s az

³⁶ Ugyanígy jár el Szekfű Rákóczi „udvartartásának” leírásakor. Miután elmondja, hogy Rákóczi a vele száműzetésben élő nemes úrfiakat milyen szolgálói feladatokra használta (borbélyként, fullajtárként stb.), gyorsan hozzáfűzi a magyarázatot: „E viszonyok akkor természetesnek látszottak s aki megütöközt volna rajtuk, legalább is száz évvel járt volna kora előtt.” (A száműzött Rákóczi, 31. p.) – Ezt az írói módszert, a „*pettynek*” odaejtését egy véletlennek látszó rossz mozdulattal a képre, Szekfű későbbi történeti ábrázolásaiban lépten-nyomon (még utolsó nagyobb munkájában, az öreg Kossuthról írott tanulmányában is) felfedezhetjük.

egyébként mesterien hajlított konstrukció külön-külön mintaszerű, ragyogó történetírói eredmény, de ha betekintünk a gondolatmenet belső szerkezetébe, feltáruhat előttünk a részeknek mesteri, de gyakran az összeilleszthetőség kedvéért magát az anyagot is károsító túlcsiszoltsága.

A VITA – „RÁKÓCZI SZÁMÚZÓTTJE”

„Rákóczi száműzöttje” – így jellemezte egy volt tanítványa Szekfűt, a későbbi évtizedek neves professzorát és publicistáját, akit még az 1930-as években is levelek árasztottak el, hazafiatlansággal, valamiféle magyarellenés német szellem terjesztésével vádolva őt „A száműzött Rákóczi” miatt. A sok vita közül, amelyek Szekfű életútját végigkísérték, valóban ez a – nyugodtan mondhatjuk – meghurcoltatás, ami „A száműzött Rákóczi”-t követte, gyakorolta Szekfű *érzelemvilágára, egyéniségére a legdőntőbb befolyást*.

Pártpolitika, ideológiai kérdések és történettudomány

A hírhedt vita bizonyos vonatkozásai ismertek történeti irodalmunkban, ezért jelen keretek között eltekintünk annak részletezésétől.³⁷ Néhány rövid megjegyzést azonban – inkább a tárgyalás későbbi menetének megvilágítása végett – szükséges tenni.

1. Ismeretes, hogy Szekfű e művét érdemleges *szakmai kritika* – Angyal Dávid, Domanovszky Sándor és Schöpflin Aladár recenzióján kívül – nem érte. E kritikák méltatják azt a szakmai előrelépést, amelyet Szekfű munkája hozott

37 A vita bizonyos fázisainak, legfontosabb részleteinek összefoglalása (Szekfű oldaláról tekintve) Szekfű Gyulától származik. Vö. *Szekfű Gyula: Újabb válasz bírálóimnak. Történeti Szemle*, 1914/3:452–480. p., illetve *Uő: Mit vétettem én? – Ki gyalázta Rákóczit?* Bp., é. n. [1916]. Szekfű ezenkívül a Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatóságához intézett két beadványban is áttekinti a vita egyes fázisait (Wien, HHSta Direktionsakten). A korabeli irodalomból ad némi összefoglalást a vitáról: *Török Pál: Igazságot Szekfű Gyulának!* (Győr, é. n.), valamint *Eckhart Ferenc* részletes ismertetése a Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschungban (XXXVI. köt. 2. füzet). Ezenkívül Szekfű összegyűjtötte a könyvét követő vita szinte egész sajtóanyagát, ami hagyatékában ránk maradt, s amely rendkívül megkönnyíti a vita történetének áttekintését a mai kutató számára, de amelyre szakirodalmunk eddig nem hivatkozott. Diákjaimat is ehhez a gyűjteményhez igazítom. (MTAKK Ms 333; Ms 10.203/4.) Ez utóbbiban 139 db cikk található a napilapokból. Ugyanígy Riedl Frigyes gyűjteménye: MTAKK Ms 491/88.) – A vitát a szakirodalomban érinti: *Mérei Gyula: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához*. Századok, 1960/1–3:180–256. p. Mái a legteljesebb igénytel, a Rákóczi-kor historiográfiájának és Thaly történetírásának mérlegével összefüggésben tárgyalja a vitát *Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása c. idézett könyvének utolsó fejezetében* (A történetíró és az utókor, 309–336. p.). Az általa felvetett szempontot (a Szekfűt védők „irányainak” differenciálását) alkalmazva tekinti át a vita sajtóanyagát, felhasználva ehhez a Szekfű-hagyaték egyik részét: *Dénes Iván Zoltán: A történelmi illúziók elleni küzdelem történetéhez*, i. m.

a Thaly-irodalomhoz képest a hazai historiográfiában, s ugyanakkor felhívják a figyelmet a munka bizonyos gyengéire.³⁸ Nem ismerhették fel természetesen e kritikák a munkának azt a historiográfiai jelentőségét, amelyet szemléleti téren képviselt a nemesi történetiszemlélettel szemben. Helyesebben: majd csak a vitában – de akkor igen határozottan – figyelnek fel a Szekfű-munka e vonására a polgári radikálisok, akik éppen ettől indítva sietnek Szekfű védelmére.

2. Történeti irodalmunk azt is tisztázta, hogy a munka alapos szakmai megvitatása és így valós gyengéinek feltárása azért nem volt lehetséges, mert a Rákóczi-munkából *napi politikai vitákat kavartak* a bukott s tehetetlen koalíciós pártok (1906–1910).³⁹ Ezt talán kiegészíthetnénk mindjárt: nemcsak a Szekfű-könyv valós hibái nem kerülhettek napvilágra a politikai viták miatt, hanem Thaly munkásságának alapos revízióját is – ami pedig igencsak időszerű volt – megakadályozta a Szekfű ellen indított hajszák.

3. A rendi történetfelfogás kritikájáról. Thaly felfogása végeredményben a magyar rendi felfogást tartotta ébren a történetírásban; történetírói módszere pedig – anyagfeltáró munkásságának bizonyos elismerése mellett – nemcsak európai, hanem hazai mércével mérve is már saját korában elavult volt. Az a szemlélet, amellyel a fiatal Szekfű Gyula nézte a történelmet, alapvetésében szakmailag korszerű, szemléletében polgári volt. (Azt is láthattuk, hogy Szekfű történetírói megközelítése korszakos előrelépést jelentett Thalyéhoz képest.)

4. E polgári alapállás féloldalisága azonban nemcsak a 20. század eleji polgári ideológia frontjain való elhelyezkedésből látszik, hanem magából Szekfű *rendiségkritikájából* is.

Szekfű a Rákóczi-könyvben igen egyértelműen, *szimpátia nélkül ábrázolja a rendiséget*, illetve Rákóczi és környezete rendi magatartását. Sőt e rendiségbírálatában – ahogy a feudális osztályok gyengeségeit a polgári kritikusok oly gyakran látják máig érvényes hitelességgel – meglepő következetességet tanúsít. „Felfogása – írja könyvében Rákócziról – a legtisztább rendiség álláspontját fejezi ki, azét a rendiségét, mely vérbe fojtja a parasztok lázadását, de maga az aranybullára támaszkodva jogosan kel fel a koronás király ellen is.” A rendi alkotmány szerint – mondja ironikusan – „lázadásra nem is képes más, mint a jobbágyok, az urak alattvalói, kik mozgalmukkal csak zavart támasztanak az állam testében. Ha azonban a vármegyék nemessége nyúl fegyverhez, ez már a nemzeti hadjárat nevét

38 Különösen figyelemre méltó *Domanovszky Sándor* kritikája: *A száműzött Rákóczi*. Magyar Figyelő, 1914. (IV.) 5. sz. – Hogy már a „szakkritika” is magában hordta a későbbi vita hangulati elemeit, az egyfajta Rákóczi-féltést, mutatja Domanovszky egy észrevétele és Szekfű ceruzás megjegyzése Domanovszky kritikájának margóján. Recenziójában Domanovszky megjegyzi: „Amennyiben ez a száműzetésre és az emberre vonatkozik, elismerjük igaz voltát. Különben azonban *Rákóczi történeti jelentőségének megítélésében* nem értünk egyet Szekfűvel.” Szekfű rájegyzí ceruzával: „erről nincs is szó”. A kritikák gyűjteményét lásd az idézett Szekfű-hagyatékban: MTAKK Ms 333. [Domanovszkyról e kötetben: „Domanovszky életpályája. Történetíró, kutatósszervező, szerkesztő, tanár” c. tanulmány.]

39 *Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása*, i. m. 323., 327. p.

érdemli meg, mert a közös szabadságnak törvényes védelmére történik.” (62. p.) Rákóczi is elmondja: nem más ő, mint a rendi felfogás érvényre juttatója. Ahogy a rendi szemlélet a parasztmozgalmakban „közönséges büntettet”, „lábadást” lát, a „felségsértés bűnét”, úgy Rákóczi fejedelem is elítéli, megvetéssel sújtja Tokaji Ferenc lázadását, pedig „mely az ő felkelése kezdetének mindenben homogen előfutára volt” (63. p.).⁴⁰

Miben rejlik tehát mégis – e látszólagos következetessége ellenére – a bíráló „féloldalúsága”? Mindenekelőtt abban, hogy a rendiség kritikája címén Szekfü elsősorban a *köznemesség történeti szerepére irányítja bírálata ösztüzét*. Amíg a rendiségről általában beszél, a „vármegyei nemesség” mellett mindig ott találjuk a *főrendeket* is: a Rákóczi-könyv idézett részletében a Rákóczihoz csatlakozó Forgách, Károlyi, Esterházy nevét (63. p.). Ezek azonban a kritizált oldalra sorolás után nyomban bizonyos felmentést is kapnak, mert – a rendiségnek megfelelően „bármilyen korlátlanul uralkodtak is fejedelemséggel felérő birtokaikon” a Károlyiak, Pálffyok, Bercsényiek – „mikor Bécs felé fordult tekintetük, mindnyájan alattvalói alázattal hajtották meg térdüket természetes uruk, királyuk előtt” (64. p.). A törvényes (Habsburg) királyhoz való ragaszkodás az, ami az arisztokrácia képviselőit részben kedvezőbb színben tünteti fel Szekfü előtt. „A magyar főurak [...] – írja – mindig királyhű alattvalók voltak” (65. p.).

Ugyanakkor abban, hogy a rendiség elleni kritikában a *főtüzet a köznemesség ellen* irányítja, része volt már az előzőkben is vázolt szakmai-historiográfiai elvei kialakulásának. Míg a Rákóczi-felkelés és a *rendiségkritikájában* az arisztokrácia bírálata fokozatosan csendesedik, addig a *köznemesség-ellenesség* nemcsak hogy fokozódik, hanem szinte azonossá válik a rendiség elmarasztalásával. Felfogásának ez a – már az 1910-es évek elején megmutatkozó – „sajátossága” nemcsak mutatója a Szekfü és a kortárs „polgári radikálisok” rendiségbírálata közt levő különbségnek, hanem a későbbi évtizedekben – természetesen újabb benyomások hatására – a nagybirtokos arisztokráciáról festett történeti kép alapszíneibe is belekeveredik.

5. Épp a differenciálás érdekében lenne szükséges annak filológiai feltárása: miért s milyen szintig találkozunk egy pillanatra Szekfü munkájának iránya és a korabeli *marxista tudományosság*. Mert találkozunk. Mely pontok azok, amelyekben párhuzamosság áll elő a Szekfü melletti felhívást aláíró Szabó Ervin és a fiatal bécsi levéltáros egészen más világnézetű történeti kritikája között. Mert voltak

40 „Tokajiékban nem lát mást – folytatódik az idézet –, mint szemtelenül lázongó néptömeget; eszébe sem jut, hogy a szegény nép elnyomása meggondolásával enyhébben ítélné meg őket.” Amikor néhány év múlva Rákóczi zászlaja alá „eleinte csak nyomorult, földönfutó parasztok gyülekeztek”, Rákóczi „nagyúri tartózkodással jegyzi meg, hogy az első csapatban egyetlen nemesember volt, s ennek megfelelően nehéz is az embereket katonai tisztességre szoktatni. A parasztok vezére arisztokrata volt, aki alig várta, hogy a nemesek, az úrak, a politikai nemzet, az erő és hatalom birtokosai, jöjjenek támogatására” (A száműzött Rákóczi, i. m. 63. p.). Ezután Szekfü elmondja, hogy a „legmagasabb katonai rangot csak az ország bárói közé tartozók nyerhettek”, s hogy az a világ „igazi rendi világ” volt (uo.).

ilyen érintkezések. Voltak, de csak egy pillanatig. Egy pillanatig, mivel Szekfü a vitában nemcsak taktikából nem merte vállalni a polgári radikálisok felkínálta szövetséget – vagy azt, hogy őt a „materialistákkal” ültessék egy gyékényre –, hanem valójában széles és mind szélesebb volt az a szakadék, amely az ő és a Marx-követők (Szabó Ervin) vagy akár a polgári radikálisok történetiszemlélete között húzódott. A „kultusz” szelleme elleni harc, a tudománynak a kultusztól való féltése közel sodorta a korabeli entellektüeleket „A száműzött Rákóczi” szerzőjéhez, de hamar kiderült, hogy a magyar történelem alapkérdéseit illetően gyökeres nézetkülönbség áll fenn köztük. A Szekfűhöz közelítés okát kétségtelenül a későbbi *polgári radikálisoknak* és *Szabó Ervinnek* a modern magyar társadalom fejlődéséről alkotott felfogásában kell keresnünk. Abban a koncepcióban, amely Magyarországon a *feudális vonások elleni harcot tartotta* a legidősebbnek s a legfontosabbnak, s amelynek vallója joggal érezhetett nézetazonosságot a köznemesei felfogásra oly határozottan sújtó Szekfűvel.

6. S végül: a vita részletes elemzése szinte iskolapéldáját szolgáltatná annak, hogy az aktuális *történeti kultuszokat teremtő historizáló* közgondolkodás milyen *hajmeresztő párhuzamokat* képes vonni a *több száz év előtti és a jelen események között*. Amíg ugyanis ki tudjuk mutatni „A száműzött Rákóczi” aktuális kicsengéseit az emigráció, a Kossuth–Rákóczi párhuzam kérdésében vagy a koalíciós politikával szembeni ellenérzésben, az azonban már csak egy Kacziány-féle publicistának a fejében születhetett meg, hogy az Hôtel de Transylvanie emlegetését a Rákóczi-könyvben a kormányra kellemetlen 1912-es margitszigeti botrány⁴¹ hozza összefüggésbe. Ugyanígy a szerzőtől függetlenül kapott aktuálpolitikai élt Rákóczinak a szabadságharc idején, illetve bukása után vitt francia orientációjú politikájának megítélése is: Károlyi Mihály franciaországi tájékozódása,⁴² a Függetlenségi Párt külpolitikai koncepciójának kifejeződése játszott abban közre, hogy a Kacziány-féle publicisztika Szekfűt úgy állíthatta be, mint az 1910-es évek kormánybarát politikájának primitív visszavetítőjét a 18. századba.⁴³

41 [1912-ben a főváros javasolta a kormánynak, hogy a Margitsziget fejlesztési programját a sziget bérbeadásával és az ott létesítendő kaszinó, szórakoztató és pihenést biztosító egységek jövőbeli bevételeiből fedezzék. Ehhez a Lukács László vezette kormány támogatását is megszerezték. 1912 novemberében megalakult a nemzetközi konzorcium, 1913. január 1-jével felállt a Szent Margitsziget Gyógyfürdő Rt., mely 60 évre bérbe vette a szigetet. Az ellenzék panamával vádolta a miniszterelnököt, aki a botrány nyomán 1913. júniusban lemondani kényszerült. Utóda, Tisza István ejtette a kaszinó ügyét.]

42 Vö. erre *Pölöskei Ferenc*: Kormányzati politikai és parlamenti ellenzék. 1910–1914. Bp., 1970. 236–237. p.; *Diószegi István*: A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája, 1900–1914. Századok, 1973/1:13–14., 22. p.

43 [Kacziány Géza (1856–1939) író, műfordító, publicista, függetlenségi párti politikus; a *Budapesti Hírlap* egyik alapítója (1881). Politikai, történelmi, irodalmi tárgyú írásai mellett több színműve, a katonai életet ábrázoló elbeszéléskötete, valamint angol, francia és német munkák fordításai láttak napvilágot tollából. A száz magyar vértanú emlékét felújító „Magyar vértanúk könyvé”-t (1905) a Kossuth-kultusz ébren tartóknak, a nemzeti függetlenség eszméjének ajánlotta szerzője. Görgeyvel több művében is foglalkozott, fenntartva az árulás

7. Mindez csak erősíti azt a megállapítást: a vitában a *napi politikáról* és nem Szekfű munkájáról, sőt még csak nem is a szekfűi munkának a *hazai közgondolkodás történetében* elfoglalt helyéről volt szó.⁴⁴ Monografikus feldolgozás témájának is kínálkozik annak kimutatása, hogy a nemzeti koalíció bukása (1910) után a bomló koalíció útkereséseitől, politikai akcióitól milyen út vezet az országos méretű hangulatkeltésig, a könyvégetésig. (Szekfű könyvét a vereséget szenvedett nemzeti koalíció vidéki párthívei egyes helyeken máglyákon égették el.) Akik szakmai téren vagy a Szekfű által valóban érintett kérdéskörnél a történetírás társadalmi funkciójának és a szakmai igényességnek az összefüggésénél maradvaként támadták „A száműzött Rákóczi”-t, egyértelműen alulmaradtak Szekfűvel szemben (Ballagi Aladár, Márki Sándor). S noha igaza van a Thaly-monográfia szerzőjének: Rákóczi iránt érzett kegyeletünk tiltja, hogy felidézzük a Rákóczi-kultusz védelmezőinek megnyilatkozásait a vitában,⁴⁵ de ne feledjük: ha csak Szekfű megközelítésének gyengéiről szólunk, s elhallgatjuk a vele szemben állók tucatszámra idézhető ostobaságait – akaratlanul is félrerajzoljuk a századelő hazai történetírásának és szellemi életének valós frontjait.

Nemzeti hagyomány – függetlenségi hagyomány

„Ezek az emberek ahelyett, hogy meglapulnának, arcátlanul járkálnak a mai világban is, mintha nem ők volnának a mai bajoknak okai. Velük szemben nem lehet kesztyűs kézzel működni. Betyárok, akiket le kell lőni, mint a kutyát...”⁴⁶ Az ingerült sorok tükröznek valamit abból a hangulatból, ami a fiatal Szekfűn eluralkodott a munkáját követő viták során. Ballagi Aladár,⁴⁷ az asszimilált magyarok „kacsa-

vádját.] – Kacziány Géza ekkor Károlyi Mihály publicistája, s neki, valamint a szintén Károlyi oldalán dolgozó Milotay Istvánnak igen nagy szerepe volt a botránykeltésben. Vö. erre a *Magyarország* cikkeinek gyűjteményét Szekfű kéziratgyűjteményében (MTAKK Ms 10.203/4.). Hasonlóan bizonyos részben a Thallóczy-hagyatékban (OSZKK)

44 A Szekfűnek Riedlhez és Angyalhoz, illetve ugyanezeknek Szekfűhöz írott levelei (MTAKK és EKK) bizonyítják, hogy Szekfű és védői, különösen Riedl, maguk is világosan felismerték a Rákóczi-vita napi politikai hátterét.

45 Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása, i. m. 319. p.

46 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1914. okt. 12. MTAKK.

47 Ballagi Aladár (1853–1928) történész, nyelvész, politikus: akadémikus. A budapesti és heidelbergi egyetemen tanul. Először a budapesti református gimnáziumban tanít történelmet (1875–1876), majd a sárospataki református teológiai akadémián magyar művelődéstörténetet (1877–1879). A budapesti egyetemen az egyetemes történelem tanára (1889–1924); több tudományos folyóirat szerkesztője (*Magyar Nyelvőr*: 1872–1877; *Századok*: 1873–1902; *Archaeologiai Értesítő*: 1878–1890; *Magyar Könyvszemle*: 1879–1889 stb.). 1905–1910 között függetlenségi párti országgyűlési képviselő. Erősen protestáns szellemben tárgyalja a Rákóczi-kor politikai történetét. Személyeskedő hangú politikai hajsztát vezetett Szekfű Gyula ellen, annak 1913-ban megjelent „A száműzött Rákóczi” könyve miatt. Szekfű főként Ballagi vádjaira válaszol a „Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?” című vita-iratában.

gányos kompenzációjának” oly szomorú mintapéldánya az Akadémián; Polónyi Géza,⁴⁸ a Függetlenségi Párt – szerintünk – tehetségtelen hordószónoka a parlamentben; az egyetemen Ballagin kívül Marczali (a koalícióval bukott Apponyi gróf belső embere); a Függetlenségi Párt lapjában gróf Károlyi Mihály publicistája, Kacziány Géza s a vidéki törvényhatóságok némelyikében a helyi nagyságok – a tudományos és politikai élet szinte minden szintjén akadtak Szekfű könyve ellen forduló harcias „nemzetmentők”. A kormányzó, Tisza István vezette Munkapárt, mely ellen a bukott nemzeti koalíció pártjai a *botránykeltést* több oldalról is ki akarták használni, már a politikai taktika íratlan szabályai szerint sem vette védelmébe Szekfű könyvét.⁴⁹ Sőt, társadalompszichológiai esettanulmány témájának kívánczik: mint volt elérhető a világháború kitörésének idején az a hamis „álmemzeti” örületkeltés, hogy Erdélyben – mint azt Szekfűvel „jóakarói” igyekeztek sürgősen tudatni – a kutyákat Szekfű és Riedl névre keresztelték.⁵⁰ Nincs történetíró, akit ne rázott volna meg az a hajsza, amit a hazafiatlannak, nemzetietlennek kikiáltott Szekfűnek ki kellett állnia. Érezhetően nem is annyira a tudományos meghurcoltatás, a tudományos ellenérvek – amelyeket fölényes könnyedséggel visszavert –, nem is a szaktársak nagy részének hűvös tartózkodása, a levéltárbeli és a történelmi társulatbeli „klikk sanda hallgatása” volt számára a nehezen elviselhető,⁵¹ hanem a „nemzetietlennek” kikiáltottak megbélyegzettsége.

48 [Polónyi Géza (1848–1920) függetlenségi párti politikus, miniszter. Ügyvédként praktizál (1872–1906), közben több cikluson keresztül függetlenségi párti képviselő (1881–1906). Szerepe van a polgári házasság, a Szapáry-féle közigazgatási reform, az 1889. évi véderőtörvény vitájában. Az 1903. évi parlamenti obstrukció, majd Fejérváry Géza darabont-kormány alatt az ellenzék egyik vezéregyénisége. Az uralkodóval való 1906-os megegyezés egyik előkészítőjeként a második, koalíciós Wekerle-kormány igazságügy-minisztere (1906–1907).]

49 Mindemellett Szekfű érzekelte, hogy a Tisza-kormány csak a napi politikában határolja el magát munkájától. Ennek legbeszédesebb példája, hogy amikor Thallóczy Lajos (aki Szekfűre „megharagudott” a Rákóczi-könyv keltette botrány miatt) Szekfű nevét le akarja vetetni közös kiadványuk, a Karácson-hagyaték címlapjáról, akkor Tisza ezt nem engedi. Szekfű Gyula–Angyal Dávid, [1914.] júl. 7. MTAKK.

50 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1915. jún. 25. MTAKK Ms 804/324.

51 Arra már Várkonyi Ágnes felfigyelt, hogy a *Századok* nem reagált a századelő legjelentősebb szakmai vitájára, s hogy az Országos Levéltárból egyedül Tagányi Károly írta alá a Szekfűt védő nyilatkozatot. (Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása, i. m. 321. p.) – A levelezési és kéziratforrások (Szekfű idézettekhez intézett levelei, valamint a Tagányi Károly–Thallóczy Lajos levélváltása. OSZKK) bizonyítják, hogy a nagy „szakmai” hallgatás mögött a *hazai történetírói front megmerevedett klikkvonalai* húzódnak. A Történelmi Társulat és az Országos Levéltár vezetésének összefonódott klikkje (erősen protestáns színezettel) magát „semlegesnek” hirdetve nem siet Szekfű védelmére. A „bécsiekhez” közel álló Tagányi, illetve az ő köréhez tartozó fiatal Herzog József volt ez alól kivétel. A taktikázás odáig fajult, hogy Herzogot itthon már azért is összeszidták, mert Szekfűt Bécsben meglátogatta; a Rákóczi-könyv mutatóját készítő Gagyi Jenő társulati jegyzőségének ára pedig a Szekfűtől való elhatárolódás volt, s hogy még Domanovszky állásfoglalásában is kiszámított kettősség tapasztalható: míg Angyalhoz intézett levelében felháborodik a Szekfű-ellenes kirohanásokon s arról ír, hogy „az ember néha elámult rajta, hogy

Ebben rejlik annak magyarázata, hogy „A száműzött Rákóczi” körüli botrány Szekfű történetírói koncepciójában, sőt egész gondolkodásában a nemzeti kérdés mind határozottabb végiggondolását eredményezi. S ez, a kuruckodó oldalról jövő megtámadtatás járul hozzá döntően ahhoz is, hogy Szekfű – most már a magyar történelem egészére, sőt a magyar historiográfiára vonatkozó – felfogásában mindig a „nem kuruc” oldal *magyarságát*, nemzeti voltát *hangsúlyozza*. Mind a vita idején íródott leveleiben, mind a támadásokra adott válaszában végső soron azt igyekszik bizonyítani: a magyar nemzeti tradíciókat nem lehet leszűkíteni az ún. „kuruc” álláspontra. Nemcsak a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok története jelentheti a nemzeti tradíciókat. „Nem tehetek róla, ha szeretem azokat a magyarokat, kik vérző kuruc szívvel letették a fegyvert a szatmári békében, és munkába, verejtékes dologba fogtak, hogy a hosszú harcban elfáradt hazájuk újra felviruljon és élvezze a béke áldásait” – írja 1916-ban a „Mit vétettem én?” című védekező iratában.⁵² Noha hozzát teszi rögvést: „de a künnmaradt kurucokat sem ítélem el” – azért a bizonyítandó mindig is a Károlyi Sándorék „jó magyarsága” marad. A vitában is elismeri – s ezt valójában a Rákóczi-könyvben sem vonja kétségbe – az emigrációt választó kurucok „amit tettek hazaszeretetből, a nemzet felszabadítása vágyából tették”, de azért mindez (Szekfű szavaival) csak „mentő körülmény” a számukra. E „mentésre” Szekfű koncepciójának fő irányához képest van szűkség: ő ugyanis az *itthonmaradottakat tekint a nemzeti folytonosság biztosítóinak*. „Szeretem azt a nemzedéket – mondja –, mely a modern független magyar királyság alaptörvényét, a *pragmatica sancti*öt létrehozta.”⁵³ Vagyis Szekfű a *nemzeti tradícióknak függetlenségi harcokra redukált felfogásával szembeáll*, de úgy száll szembe, hogy a hangsúlyt teljesen áttolja a másik oldalra: a függetlenségi harcok integrálása mellett ő a mindenkori magyar államkeretek között politikálót állítja előtérbe. Kétségtelenül nem olyan kizárólagosan, mint ahogy Ballagiék ezt a függetlenségi politika képviselőivel tették, de világossá téve: ő is szembeállítja a két irányzatot, s egyértelműen az általa támogatott (az ún. „labanc”) mellé áll.

A bécsi, közösgyis „tisztviselő”, az „udvar”

Az sem véletlen, hogy Szekfű nagy válasziratában többször is kitér arra a vádra, ami könyvének Rákóczi-beállítását az ő bécsi, közösgyis alkalmaztatásával hozta összefüggésbe. Az, mondja, hogy ő „császári és királyi hivatalnok”, „nem jelent

hogyan ki lehet a dolgokat forgatni a mivoltukból”, s a megtámadott Szekfűt „szívből üdvözlő” (MTAKK Ms 801/55), addig publikált cikkeiben – noha ő Szekfű igen kevés reális hangnemű kritikusa közé tartozik – már ennek a felháborodásának nyomát sem találjuk. [Domanovszkyról e kötetben: „Domanovszky életpályája. Történetíró, kutatószervező, szerkesztő, tanár” c. tanulmány.]

⁵² Szekfű Gyula: Mit vétettem én? i. m. 75. p.

⁵³ Uo.

egyebet, mint hogy idegenben, távol az otthontól kezelem a közös, osztrák és magyar levéltárnak a magyar aktáit [...] *képviselem* – kicsiny rangomnak megfelelő szerény körben – a magyar érdekeket.”⁵⁴ S cáfolni akarja azt a lábrakapott és a Függetlenségi Párt által országszerte terjesztett – s a hazai közfelfogás szintjére jellemzően: oly szívesen elhitt – politikai állítást, miszerint ő a Rákóczi-könyvet az *udvar megbízásából* írta volna. És bizonygatása is ez annak, hogy az általa képviselt felfogás ugyanúgy magyar (és nem osztrák) *érdekeket képvisel*, mint az őt vádolóké. Szekfű mindezt nem taktikából írja, hanem a legőszintébb átélessel. (Nem zárható ki természetesen annak feltételezése sem, hogy mindezt a világháború első heteit átjáró hazafiaszkodó közhangulatnak megfelelő opportunizmusból írja. 1914 júliusában vagyunk, amikor az utcán tömegek skandálják a „kutya Szerbia” elleni hazafias mondatokat, a nemzeti zászlók alatt masírozva.) A védekező irat és az egy időben keltezett Szekfű-levelek között tökéletes összecsengést hallhatunk e kérdésben. Szekfű hitt abban, hogy „A száműzött Rákóczi” megjelenése előtti pesti értelmiségi pletykák, miszerint műve „osztrák felfogást” képvisel, elülnek a munka megjelenése után, hiszen abból meggyőződhetnek, hogy ez nem így van.⁵⁵

Amikor azután a vitában Ballagi azzal vádolja, hogy átveszi az osztrák közjogi irodalom magyarellenés álláspontját, akkor Szekfű szinte a korábbi, őszinte felháborodással írott leveleinek gondolatfűzésével utasítja vissza az azonosítást. S ebben az összefüggésben is megismételhetjük, amit már korábban mondtunk Szekfű „okosabb” nacionalizmusáról: ő sokkal jobban észrevette kora magyar nacionalizmusának többszínűségét, árnyaltságát, sokkal jobban érzékelte az azokkal szemben álló osztrák nacionalista törekvések erejét és azok veszélyességét a magyar nacionalizmusra, mint legtöbb kortársa, vagy mint akár a későbbi magyar történeti irodalom több művelője. Az osztrák közjogi irodalom azon kedvenc témájáról, miszerint a bécsi kormányzások a 16–18. században „tényleg és jog szerint uralkodtak a magyar országgyűlés befolyásától mentesen”, az osztrákok már igen sokat írtak, de – mondja – ezen „irodalmuk irányzatainak megrostálására és visszaszorítására magyar történész még nem vállalkozott – rajtam kívül”⁵⁶ – hivatkozik korábbi „nemzeti” érdemeire. (A 16–18. századi központi kormányzások osztrák irodalmát áttekintő, 1912-ben megjelent cikkére utal.⁵⁷) Ismét az a gondolat bukkan fel e mondatokban – amint azt már korábban is tárgyaltuk –, hogy ő *eredményesebben és jobban képviseli a magyar nemzet érdekeit, mint az őt nagy hangerővel gyaláznak*. Beszűrődtek ebbe a köznevelési függetlenségi nacionalizmus polgári bírálatának évtizedekkel korábban elhangzott érvei (hogy ti. a hazai belharcokban nem egyszerűen osztrák állott szemben a magyarral, hanem magyar

⁵⁴ Uo. 44. p.

⁵⁵ Szekfű Gyula–Riedl Frigyes, 1913. dec. 2. MTAKK

⁵⁶ Szekfű Gyula: Mit vétettem én? i. m. 114. p.

⁵⁷ Történeti Szemle, 1912/2:185–219. p.

a magyarral).⁵⁸ S beleszűrődött a *tudomány komoly művelését féltő* fiatal történész és az *alkotmányos polgári gondolkörben mozgó bécsi levéltáros* felháborodása, valamint a magyar nemzeti érdekeket tágabb összefüggésekben szemlélő s *magát a pártérdekeken felül elhelyezkedőnek* tekintő ifjú kifakadása a nemzeti hagyományok önmaguk kreálta letéteményesei ellen. Beleszűrődik továbbá, keményítő kötőanyagként, a korábban a magyarság Monarchián belüli súlyának megőrzéséért belső egységet sürgető „*bécsi magyar*” álláspont, amely most, a világháború kitörésének idején rugalmasan igazodik a *háborús helytállás* által követelt „*nemzeti egység*” szövegeihez. „*A politikusokat – írja a fentebb már idézett durva kifakadását folytatva a Rákóczi-hajsza keltői ellen –, kik most hadsegélyező hivatalok élére állnak, mikor két hónappal azelőtt még a németet szidták és muszkát dicsérték, száműzni kellene. Belzavarok örök okozói, javíthatatlanok, ki velük!*”⁵⁹ Erős szubjektív kifakadás volt ez a függetlenségi párti ellenzékiekkel szemben a fiatal meghurcolt történétírótól, amelynek magyarázatához s megértéséhez magunk előtt kell látnunk a gátlásos, a „*bécsi száműzetésben*” (ahogy maga nevezte bécsi éveit) közismerten magányosságra hajló vallásos fiatalember *töprengő egyéniségét*, talán még a liter borok gátlásosságot oldó és tollat lendítő hatását is.

„A száműzött Rákóczi” hozta meghurcoltatás döntően hozzájárult, hogy *Szekfű történétírói mércéje mind egyoldalúbbá* vált; hozzájárult ahhoz, hogy a mindig is nemzeti keretek között mozgó gondolkodásában a fő helyet a *köznemesei nacionalizmus* s az ehhez kötődő történeti „*vonalak*” *kritikája foglalja el*. És e vita hozzájárult ahhoz is, hogy történétírói gondolkodásában, *műveinek szerkesztésében* döntővé válik a *sarkítottan polemikus kérdésállítás* és a sarkított következtetés. S nem túlzunk, ha e szinte sokkoló vitának döntő szerepet tulajdonítunk abban, hogy e nagy tehetségű történétíró – akiről oly sokan újra és újra elmondják, s joggal, hogy történétírói, politikai álláspontjait mily szorgalmasan gyúrta át az új helyzeteknek megfelelően – egész életében görcsösen kapaszkodott abba a magának-bizonygatásba, *hogy ő nemzete (korához igazított) érdekeit ismeri fel*, s azt valami jobb, okosabb módon képviseli.

IDEOLÓGIAI TÉZISEK ÉS HISTORIOGRÁFIAI ALAPELVEK

A nemzeti problematika végiggondolása 1910–1913 között, a Rákóczi-könyvet követő vita tükröződik Szekfűnek a *magyar történetírásról* kialakuló ítéletében is. Mint említettük, első bécsi éveiben is sokat foglalkozott a hazai történetírás helyzetével, feladataival, illetve a mulasztásokkal, s láthattuk: ítéletei szoros, koncepcionális egységben állottak konkrét történeti munkáiban kifejtett álláspontjával.

58 Vö. erre vonatkozóan Angyal Dávid: Emlékezések (London, 1971.) c. memoárját. [A bécsi magyar történészek és a fiatal Szekfű osztrákellenes nemzeti koncepciójára vö. e kötetben: „Szekfű Gyula Bécsben...” c. fejezetben írottakat.]

59 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1914. okt. 12. MTAKK.

(Hasonló egység tapintható ki a Rákóczi-emigráció, illetve a 18. századi magyar történelem egyes szakaszainak beállítása és Szekfű azon megfogalmazásai között, amelyekben a magyar történetírás saját koráig húzódó vonulataiban elhelyezni igyekszik felfogását.)

Elődök és kortársak keresése a történetírásban

Véleményét az itthoni rövidlátó és tehetetlen tudománypolitikai vezetésről már idéztük. Személyi és szemléleti kötődéseit a bécsi magyar történészekhez, az itthoniak közül Tagányi Károlyhoz, Angyal Dávidhoz mutatják levelei s korábbi munkái.⁶⁰ Azt pedig, hogy mennyire átélt indulatokkal rontott neki a Thaly által fémjelzett romantikus köznemesei irányzatnak, tanúsíthatják megnyilatkozásai a Rákóczi-könyv megírása közben, és a munka jegyzetei közé iktatott Thaly-, illetve Márki-kritikái. S e kritika közben jut el historiográfiai fogódzópontjainak kijelöléséhez. Ahogy a Rákóczi-időszak politikai hőseinek megítélésében mindenképp bizonyítani akarja: nemcsak az emigrációba ment kurucok tartoznak a nemzeti hagyományokhoz, ők csak egy részét képezik annak, ugyanúgy a magyar történetírás irányzatainak értékelésében is a központi kérdés: vajon csak azok a történetírók tekinthetők „*nemzeti íróknak*”, akik Rákóczi „*kuruc fejedelemségét*” tartották „*ideáljuknak*”? „Elsősorban kiemelem, hogy a hazafias magyar történetírás Rákócziában egész a legújabb időkig *nem* látta a nemzeti függetlenség megszemélyesítését, hanem alakját és történetét éppen olyan profán tárgynak tartotta, mint a nemzeti történet egyéb profán tárgyait” – írja a „Mit vétettem én?” című védekezésében saját felfogásáról.⁶¹ Felsorolja a magyar történetírás korábbi évszázadaiból a protestáns sárospataki Tsétsit – aki „(nem helyesen) csak a hatalmasok önzésének megtestesülését látta” a kuruc hadakban –, majd a 18. századi katolikus történetírókat, akiknek a Regnum Marianum volt az eszményképük, s akiknek „*nemzeti történetfelfogásuk szerint Rákóczi lázadó volt*”. Távol áll tőle – írja magáról Szekfű –, hogy elfogadja a „*Historia critica*” szerzőjének, a jezsuita Katona Istvánnak „*egyebütt is megnyilvánuló szigorú ítéletét*”⁶² a kurucokról. Sőt ő Katonával szemben vallja a felkelés „*szükséges voltát*, hisz amint Bocskay Rudolf abszolutizmusától, úgy mentette meg *Rákóczi felkelése a magyar államot és nemzetet a Hoher és Kollonits-féle törekvésektől*”.⁶³ De ha Katona felfogása „*egyoldalú volt*” is, őt mégis „*a mi hazafias és kritikai történetírásunk atyjá*”-nak tartja.⁶⁴ Horváth Mihályt, az 1848-as minisztert idézi, aki a „*Magyarok történeté*”-ben (1844) méltatja a fölkelés szerepét az alkotmány megmentésében, s abban, hogy okulásra készítette

60 [Vö. erre e kötetben „Műhelyhatások a történetírásban...” és a „Szekfű Gyula Bécsben...” c. fejezetekben mondottakat.]

61 Szekfű Gyula: Mit vétettem én? i. m. 136–137. p.

62 Uo. 138. p.

63 Uo. 141. p.

64 Uo. 137–138. p.

a kormányt: törvényes úton kormányozzon, s tartózkodjék Magyarország egyszerű tartományként való kezelésétől, de aki a három kötet hat oldalán (s Szekfi mellékesen, de annál figyelemre méltóbban jegyzi meg, hogy a három kötetben csak hat oldal foglalkozik a felkelés történetével) az „árnyképre” is rámutat. Idézi Horváth Mihályt: „A labancok aligha égettek föl több helységet, öltek meg azokban több ártatlan lakost, mint a pártduktól megvakított, már honfiban is, ha más pártú volt, ellenséget szemlélő kurucok.”⁶⁵ Ráadásul Horváth Mihály az ónodi országgyűlésen Rakovszky és Okolicsányi levágását azok eltérő véleménye miatt egy szinten emlegeti az eperjesi mészárlással. Pedig – teszi hozzá Szekfi – Horváth Mihály „nemzeti író” volt. De olyan, aki észrevette a Rákóczi-felkelésben, hogy „a párt-szellem, a magyarnak különben is tulajdona, még mélyebb gyökeret vert a nemzetben”⁶⁶, s olyan, „aki nemzetéről jót, rosszat, kötelméhez híven megírt, nem pedig Rákóczi udvari történetírója”⁶⁷ volt. „Ki merné azonban meggyanúsítani őket, hogy nem voltak hazafias ideáljai, hogy élt lelkükben a független állam és a szabad nemzet égető vágya”⁶⁸ – teszi fel mindezek után a kérdést. De összeállítható a Horváth Mihály, Szalay László utáni nemzedékből is azok névsora, akiket Szekfi a maga nézete, illetve történetírói programja elődei közé sorol. Igaz, a felsorolás csak a Thaly-kritika szempontjából történik, s így korántsem állnak össze teljes historiográfiai képpé, de Szekfi történetírói felfogásáról mégis sokat elárulnak.

„A száműzött Rákóczi” írója azt a *történetírói magatartást* érzi a maga elődjének, ami a tudományos kritikának mindig helyet követelt a szellemi közéletben. A Thalyt kritizáló Pauler Gyulát és Gyulai Pált láthatóan csak az általuk „képviselt irány” (azaz a kritikai szemlélet) miatt említi.⁶⁹ Hasonlóan tanárát, Lánczy Gyulát – akinél az egyetemen a világtörténetet hallgatta.⁷⁰ Az a nézete, hogy a Thaly által fémjelzett kultuszos történelemszemlélet a magyar történetírás legnagyobb rákfenéje volt, arra ösztönzi, hogy az egész 19. század második fele historiográfiai fejlődésének első megrajzolásakor a kultuszos szemlélet ellen dolgozó vagy legalábbis az attól eltérő irányt jelentő historikusokat méltassa. „A hatvanas években gyönyörűen indult meg az új Magyarország történetírása: nyugati előkelő színvonalon és igaz magyarsággal [kiemelés tőlem – G. F.], az újonnan felfedezett kútfők friss színeiben. Csak Szalay László, Salamon Ferenc, Szécsen Antal gróf, Szilágyi Sándor neveit kell említenem.”⁷¹ Szekfi szimpátiája e történetírói nemzedék iránt több, kimondottan szakmai megfontolásra is visszavezethető. Így például vonzó volt számára az említettek munkásságában a maga kora történetírására

nem éppen jellemző „olvasható stílus”, „világos beosztású szerkezet”. „A száműzött Rákóczi” megírása előtt, készülő munkájáról azt írja Riedl Frigyesnek: „Olyannak szántam, ahogyan a régebbi historikusok, Salamon, Szécsen Antal, Károlyi Árpád a Budapesti Szemlébe szoktak írni.”⁷² Ekkor azonban – írja másutt – „Thaly Kálmán ragadta magához a vezetést. S a legfőbb veszteség [...] a történeti kritikának elnémulása [kiemelés tőlem – G. F.] Thaly erőszakos fellépése folytán.”⁷³ Vagyis már nemcsak a Rákóczi-korról rajzolt történeti kép ferdítései, hanem a magyar historiográfiába a *Thaly hozta szellem izgatja Szekfit*. A magyar történetírók osztályozásában ez lesz a negatív pólus – a hajlam, hogy a közgondolkodásban kialakuló legendákat, kultuszokat a történettudomány elfogadja. Jellemző, hogy amikor a vita idején a török történetírókról írott könyv bevezetője miatt szembekerült öreg barátjával, Takáts Sándorral, akkor ezt így kommentálja Angyal Dávidnak: Takáts azért haragudott meg rá és Károlyi Árpádra, „mert nem hisszük el, hogy a török hódoltság jótétemény lett volna a magyarságra. Egy új *legenda-képződésnek* vagyunk tanúi és majd szenvedhetünk, ha megkíséreljük *kútfők alapján, legenda ellenére dolgozni*. Lassanként alig lesz a magyar történetnek részlete, hol ilyen *szentesített legendák* nem állnak a tudomány útjába.”⁷⁴

Ha most azon szempontot nézzük, amit a *Rákóczi-könyv* írását követő két évvel, a vita után, a „Mit vétettem én?” mintegy bevezetőjeként Szekfi irányadóként fogad el, s egy pillantást vetünk azok neveire, akiket a nála idősebb nemzedék tagjai közül az őt védők között kiemel, akkor a historiográfiai kép vonalainak elrendeződésében alapos változást figyelhetünk meg. A „nemzeti” oldalról megtámasztott Szekfi most már nem a tudományos kritika követése és követelése szerint csoportosít, hanem – mint a 18–19. század eleji történetírók felsorakoztatásánál is – válogatásának szempontja „a tudomány[t] és nemzeti érzés[t]” összekapcsoló historikusi magatartás lesz. Aminek magyarázataként azt a már említett tényt kell megismételnünk, hogy a Szekfi-munkát nem tudományos koncepciójáért, hanem állítólagos „nemzetiellen” beállításáért vonták a napi politikai küzdelmek színterére. A tény viszont – most már függetlenül a magyarázó körülményektől – az, hogy Szekfi egy olyan tudománypolitikai érvrendszer bástyái közé húzódik be, mely az 1910-es évek tudománypolitikai konstellációjában a konzervatív felfogást képviselte. Hiszen, mint ismeretes, a műve elleni hajszában a Szekfi mellett legbátrabban kiállóak közül szép számmal éppen „A száműzött Rákóczi”-ban kifejtett historiográfiai koncepció érdekében szálltak síkra. Ezt látja a vitában a Szekfi mellett az egész országra kiterjedően agitáló Riedl Frigyes⁷⁵ s a polgári radiká-

65 Uo. 138. p.

66 Uo. 139. p.

67 Uo. 138. p.

68 Uo. 140. p.

69 Szekfi Gyula: A száműzött Rákóczi, i. m. 372. p.

70 Szekfi Gyula tanrendje. EKI 109. dosszié. [Vö. e kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfi Gyula eszmei indíttatásairól” c. tanulmány.]

71 Szekfi Gyula–Riedl Frigyes, 1913. febr. 3. MTAKK.

72 Szekfi Gyula–Riedl Frigyes, 1913. febr. 3. MTAKK.

73 Szekfi Gyula: A száműzött Rákóczi, i. m. 372. p.

74 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, [1916.] márc. 10. MTAKK.

75 Riedl ugyanebben az időben bizonyítja, hogy a tíz ún. legszebb kuruc balladát Thaly utólagosan hamisította. Vö. erre Török Pál: Igazságot Szekfi Gyulának! i. m. 19. p. Ugyanígy párhuzamba állítja Riedl és Szekfi Thaly-kritikáját Várkonyi Ágnes is (Thaly Kálmán és történetírása, i. m. 328–331. p.) [Riedl Frigyesről e kötetben: „Szekfi Gyula Bécsben. Szak tudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmányban.]

lisok is, természetesen „a kurucbőmbölés” elleni küzdelemmel összekapcsolva.⁷⁶ Védekező iratában Szekfű azonban szinte elfelejtkezik hivatkozni arra a kínálkozópárhuzamra, amely Riedl Thaly-kritikája és „A száműzött Rákóczi” körüli viták között kínálkozott,⁷⁷ s mind taktikából, mind a „közöttük levő világnézeti örvény” miatt is – ahogy azt a *Husadik Század* anonim szemleírója észrevette – igyekszik elhatárolni magát a polgári radikálisoktól. Nem tarthatjuk azt sem véletlennek, hogy Szekfű 1916-ban az őt védő napilap-nyilatkozatokból nem a tudományos szempontból kétségtelenül fajsúlyosabb és demokratikusabb hangvételű, 1914. április 29-iki szöveg aláírói közül válogat a maga védelmére, hanem *Az Estben* megnyilatkozó névsorából (1914. március 29.). Az áprilisi – amelyre Szekfű nem hivatkozik – „A száműzött Rákóczi” historiográfiai jegyzeteinek szellemében a tudománynak azt a szabadságát hangoztatja, amely feljogosít bármelyik történeti hősről bírálata, s „a kritika ellen fordított terrorizmussal” szemben „a gondolat és a sajtó szabadsága nevében” tiltakozik; aláírói között pedig a „társulati klikken” kívül álló öregeken (Tagányi, Takáts Sándor, Angyal Dávid, Fejérpataky László, Áldásy Antal, Békefi Remig) túl a fiatal historikusok és Szabó Ervin neve található.⁷⁸

Liberális mesterek (Angyal, Riedl) „elfelejtése”

De az még inkább figyelemre érdemes, hogy a maga mellett csatasorba állított tevékenységéből mit emel ki Szekfű 1916-ban. Öreg mesterét, Tagányi Károlyt most már nem a tudománytalan közfelfogás tudományos-szakmai bírálójaként idézi – mint négy évvel korábban a „Servienssek”-ben, a Werbőczy-kritika eszméi történeti fejtegetései közben –, hanem mint „az Árpádok független államának elsőrangú kutatóját”; s nem véletlen az egyébként világosan fogalmazó Szekfűtől az sem, hogy a mondatösszefüggés rovására odabiggyeszt egy alárendelő mellékmondatot is Tagányi nevéhez, „kinék nevét a közönség akadémiai vagy *Szen. István Társulati szereplések* hallja...”⁷⁹ [kiemelés tőlem – G. F.]. Hasonló funkcióval kerül a maga álláspontjának rokonítottjai közé Békefi Remig, Károlyi Árpád, Takáts Sándor, s hasonló szempont alapján emeli ki azok történetírásának egy-egy vonását. Békefi „a magyar ciszterciák apátja”, „könyvtára menő hazafias szellemű történeti művek szerzője”; Károlyi Árpád „Bocskay szabadságharcának és a magyar vallásszabadság megszerzésének történetírója”, „aki emellett a magyar állam története gerincét, a »Magyar Országgyűlések Emlékei«-nek kötetét írja meg” (egy szóval sem említve természetesen, hogy ezt a felfogást éppen ő,

Szekfű bírálta először élesen 1912-ben⁸⁰). Takáts Sándor „az a rendje hazafias hagyományait ápoló piarista tudós”, aki „hazafias rajongással írt” tárcáiban népszerűsítette tudományos eredményeit: „a török–magyar vitézi élet és kultúra felfedezését”. (Megfeledezve korábbi, már idézett levelében Takáts török kutatásait illető kifakadásáról, miszerint azok táplálják a legendákat, s szemben állnak a forrásokon alapuló elemzéssel.⁸¹)

Kétségtelen: a hivatkozottak névsorának összeállítását s azt, hogy az említettek munkásságát „csak” nemzeti szempontból méltatja, magyarázza a „tudományos háborúskodás” taktikája. Taktikának tudható be, hogy Szekfű a hozzá legközelebb álló Angyal Dávidot a vitában csak jegyzetben, Riedlt pedig egyáltalán nem említi. Annál is inkább feltűnő ez, mert Riedl – ahogy erről a közönség előtt természetesen rejtve maradó levelek bizonyítják – a legkisebb tennivalók dolgában is utasításokkal látja el Szekfűt, s szinte irányítója a harcnak.⁸² Angyal Dávid pedig éppen a nemzeti kérdésben szolgáltatja Szekfű számára az esztörténeti és a konkrét historiográfiai anyagot.⁸³ Ha tehát nem is lehet a „Mit vétettem én?” névsora alapján Szekfű személyi kötődéseit megállapítani, de a hova-fordulás, a kit és főként a kitől mit idézés, majd az, hogy milyen történetírói elvekhez hátrál a vita folytán, Szekfű általános történetfelfogását mégiscsak jellemzi. A történetírás feladatairól alkotott véleményében, historiográfiai mércéjén a döntő osztályozási szempontok közül a történeti kritika követelése s az ehhez kapcsolódó tudománypolitikai álláspont háttérbe kerül, s az e téren bekövetkező visszalépéssel

80 Szekfű Gyula: Az osztrák központi kormányzatszervek történetének irodalma, i. m. [E kötetben: „Szekfű Gyula Bécsben...” c. tanulmány.]

81 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, [1916] márc. 10. MTAKK.

82 Riedl nemcsak a vitában szervezi Szekfű védelmét (vö. erre levélváltásukat MTAKK, EKK), hanem érveket is szállít részére. Szinte bizonyosra vehető például, hogy Szekfű szakmai védekezéséhez az egyik leghatékonyabb érv, hogy ugyanis Thaly még több negatív vonását sorolja fel Rákóczi egyéniségének, Riedltől származik. (Vö. erre Debreceni Egyetem Könyvtár Kézirattára. Riedl Frigyes levele ismeretlenhez, 1914. máj. 13. Ugyanerre a Riedl-hagyatékban MTAKK Ms 491/86.)

83 A védekező irat fentebb már ismertetett passzusai – miszerint a korábbi magyar történetírás erősebb kritikával szólt a Rákóczi-szabadságharcról – először az Angyal által fogalmazott nyilatkozatban (1914. ápr. 29.) fordulnak elő; sőt azt is tudjuk, hogy Horváth Mihály korábban már ismertetett soraira Angyal Dávid figyelt fel, s ő emelte ki azokat a „Magyarok történeté”-ből, hogy Szekfű felhasználhassa. (Nem szólva arról, hogy az idézetek alapgondolata mennyire Angyal korábbi Thaly-kritikájának mondanivalóját adja vissza, annak szövegét olvasva érezhető: szinte ahhoz válogatta őket.) Nagy a hasonlóság abban is, hogy mind az Angyal Dávid-féle nyilatkozat (Nyilatkozat. Szekfű könyve ügyében. Történeti Szemle, 1914/3:424–429.), mind pedig Szekfű historiográfiai vázlata végén Széchenyi felfogásának idézése áll a „nemzeti önismeretről”. „Tanár Úr Széchenyi tanulmánya” a kezében van – írja Szekfű a válasz fogalmazása közben. (Szekfű Gyula–Angyal Dávid, [1916.] febr. 14. MTAKK.). Ötleteiket, érveléseiket felhasználja Szekfű, sőt a koncepcionális kérdésekben követi is Angyal Dávid felfogását, de a helyzetnek megfelelően egyéníti: egyrészt lehalkítja annak a tudományos demokratizmusra vonatkozó kitételeit, másrészt felerősíti és alaposabban kidolgozza a nemzeti kérdésről és a Széchenyiről adott részleteket.

76 Szekfű és Andrassy Gyula gróf. Husadik Század, 1914/1:685–686. p.

77 Erre a csoportosításra: *Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása, i. m. 320–322. p.

78 Az 1914. április 29-i nyilatkozatot Angyal Dávid fogalmazza és az általa szerkesztett Történeti Szemle (1914/3:424–429. p.) jelent meg. Szekfű egyébként az 1912-ben indított folyóirat törzsrője volt. [Erre vö. e kötetben: „Szekfű Gyula Bécsben...” c. tanulmány.]

79 Szekfű Gyula: „Mit vétettem én?” i. m. 9. p.

egy időben fölerősödik érzékenysége a nemzeti problematika iránt, történétírói hitvallásában ez lesz a meghatározó. Ez a kettősség: a társadalomszemléletben a konzervatív vonások erősödése, ugyanakkor fokozott érzékenység a nemzeti kérdésben, s az ő okosabbnak tartott magyarságérzésének bizonyítani vágyása – ez lesz a Rákóczi-vita során Szekfű történétírói felfogásának alapmotívuma.

Az új program: korkérdésekre keresni a választ

Tsétsi, Katona, Horváth Mihály és Szalay László – a maga történétírói felfogása „előfutárainak” felsorolása –, majd Békefi, Károlyi, Takáts, Tagányi idézése – amelyet egyik levele tanúsága szerint „az uralkodó történétírói irányok” „elítélésének” szánt – összecseng a főtétele: a nem függetlenségi koncepció magyar voltának bizonyításával. „Ebből feltétlen bizonyossággal megállapítható – írja –, hogy Rákóczi eszménye, a kurucok ideálja csak egy része a nemzeti eszmének, és hogy rajta kívül nemzeti érzések, kívánságok és eszmények egész sora létezhetik, melyek tőle sok tekintetben különbözhetnek” (kiemelés tőlem – G. F.).⁸⁴

Szekfű historiográfiai koncepciójának megfogalmazásakor tehát lényegében a magyar történelem egész hagyományrendszeréről, a nemzeti hagyományok kezeléséről mondja el véleményét. Ez magyarázza védekező iratának bizonyos szerkezeti felépítésbeli sajátosságát is, azt, hogy a historiográfiai eszme-futtatás a „Mit vétettem én?” utolsó fejezetében található, „A nemzeti fejlődés folyamata” címmel. Ez érthetővé teszi historiográfiai és aktuálpolitikai érveinek összefonódását: miként Thalyék felfogását idejétmúlt történetiszemléletnek tartja, úgy azon politikusokat, akik a nemzeti fejlődést fel akarták tartóztatni „a maga széles, mert egyetemes, minden magyart befoglaló útján”, azokat is a „múlt emberének”, „az új nemzeti feladatoktól idegen, irántuk ellenséges politikusnak” nevezi. S nem túlzunk, ha azt mondjuk: a nemzetinek, a nemzeti fejlődés nagy kérdéseinek, valamint a történétírás feladatainak ilyen szoros összekapcsolása „A száműzött Rákóczi”-t követő hajsza hatásaiba nyúlik vissza. Ekkor rögzül a történétírói magatartás, az ugyanis, hogy majd a történétírói munka közben is a nemzeti fejlődés hosszabb érvényű és korára kiható kérdésfeltevéseire kereste a választ, s hogy élete hátralévő évtizedeiben a történétírást Szekfű mind határozottabban *par excellence* „nemzeti tudományként” tekinti. A történétíró, aki azzal a programmal indult szakmai pályáján, hogy a tudományt minden külső behatás nélkül, önmagáért fogja művelni, a szakma irányában jelentkező társadalmi-politikai elvárások legkésebb megfogalmazójává válik majd a magyar történétírásban. „A száműzött Rákóczi” írása és a vita idején még csak a „legendák” elleni, kútfőkkel dolgozó történétírás védelmének szándékával teszi ezt, néhány év múlva pedig már bevallotta a napi politikai kérdésfeltevésekre keresve a választ.

⁸⁴ Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1915. máj. 14. MTAKK.

„Csak” szaktudomány vagy világnézeti választ?

A „nemzetietlenség” mellett a másik vád, amit Szekfű következetesen visszautasított már a vita első szakaszában is, az felfogásának rokonítása a századelő baloldali eszmei áramlataival. S ez a visszautasítás, ez a következetes magatartás, melyben az Eötvös-kollégium falai között nevelkedett. Az Eötvös-kollégiumi évek erősítették benne bizonyos szellemi merészséget, s ennek nyomán töltődött fel műveltségi anyaga nemcsak a történeti irodalom korabeli európai (konzervatív) klasszikusai, hanem az európai baloldali polgári entellektüelek ismeretével is. Nemcsak a német Ranke, a francia Taine, Renan, de ugyanúgy Voltaire, Montaigne és a korának annyit idézett és átkozott, akkor baloldalinak számító klasszikusa, Anatole France is kedvenc s olvasott szerzői között található. (Ezért is áldoztunk kiemelt figyelmet e témának Szekfű fiatalkori tájékozódásának rajzolásakor.⁸⁵)

Kétségtelenül túloztak azok, akik „A száműzött Rákóczi” mögött a „történelmi materializmus” világnézeti alapállását vélték felfedezni, s mint láthattuk: túl messzemenő következtetést abból sem szabad levonni, hogy a korabeli hazai marxista irodalom legkiemelkedőbb alakja, Szabó Ervin 1914 tavaszán aláírja „A száműzött Rákóczi” szerzőjének védelmét szolgáló nyilatkozatot. Mégsem volt megalapozatlan az egyébként szószátyár Ballagi Aladár állítása: Szekfű írásában ott bujkált (még ha áttételesen is) a francia polgári baloldali műveltséganyag szelleme. Mi okozza azonban, hogy a „Bonnard Szilveszter” íróját oly alaposan ismerő s őt még a Jeanne d’Arc-kritika közben is mentegető Szekfű (1910) nemcsak hogy nem vállalja Ballagival szemben Anatole France-ot (1914–1916-ban), hanem egyenesen azt igyekszik bizonygatni: ő „nem meghatottságból”, hanem „abból az alkalomból” írt róla, mert France „igaztalanul” vádolta meg Jeanne-t.⁸⁶ És vajon az a Szekfű Gyula, aki büszkén vallja 1913-ban, „A száműzött Rákóczi” írása előtti hetekben, hogy „Voltaire és Renan meg Montaigne tisztelete” nem engedik meg, hogy „egy könyvet antiszemita és sovíniszta szempontból” ítéljen meg,⁸⁷ miért nem meri 1914-ben, a vita kirobbanása után egyértelműen vállalni

⁸⁵ Szekfű Gyula: Anatole France. Budapesti Szemle. 1910., 143. köt., 405. sz. 359–387. p. [Vö. e kötetben a „Műhelyhatások a történétírásban. Szekfű Gyula eszmei indítatásairól” c. tanulmányban.]

⁸⁶ Szekfű Gyula: Mi vétettem én? i. m. 113. p.

⁸⁷ A kijelentéseket tartalmazó levélváltás indítóoka Fournier, a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung tanára Napóleon-könyvének esetleges magyar nyelvű kiadása. A fordítás, amit Angyal Dávid javasolt, Szekfű Rákóczi-könyve helyett jelent volna meg az Akadémia kiadójánál. Az antiszemita azonnal „felfedezték” Angyal és Fournier zsidó származása, illetve a könyv kiadásra javasolása között az „összefüggést”. Ezen habordok fel Szekfű (Angyal Dávid–Szekfű Gyula, 1913. febr. 9. EKK, illetve Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1913. febr. 12. MTAKK; az idézet ez utóbbi levélből származik).

Ballagival szemben a „gúnyosan nevető Voltaire-t” vagy „az optimista Renan-t”⁸⁸ Miért elégszik meg azzal 1914-ben, hogy bizonyítsa Ballagi tájékozatlanságát a francia irodalomban, s az emlegetett francia szerzők közötti különbségek felidézésével Ballagi vádjának tarthatatlanságát mutassa ki, s később, 1916-ban pedig már a Ballagi által sorolt névsorból (Voltaire, Montaigne, France) Anatole France-ot emelve ki, visszautasítsa szellemi kapcsolatát az említettekkel?⁸⁹ S folytatva a kérdéseket: vajon véletlennek tekinthető-e, hogy már első védekező írása nyomdába adása előtt legfőbb gondja, hogy abban „talán [...] a materializmus elleni részlet még élesebbé volna teendő”?⁹⁰ Vagy hogy a Staatsarchiv igazgatósága részére készített feljegyzésében igyekszik a materializmus ellene felhozott vádját eleve jelentéktelennek feltüntetni s félre is magyarázni?⁹¹ S hogy kéri Riedlt: a polgári baloldali *Világ*ot ne szólítsa fel agitálásra, az ő igaza mellett?⁹² Miért mond le Szekfi az őt őszintén védelmezni akaró polgári radikálisok támogatásáról, sőt félreérthetetlenül elválasztja magát tőlük, s minduntalan azon van, hogy befolyásos arisztokratákat, a katolikus egyházat, magát a hercegprímást, Prohászka és Radnai püspököket nyerje meg magának?⁹³ Annál is jogosabb a kérdés, mert hiszen a Szekfi-levelezés bizonyítja: a fiatal szerző tisztában volt azzal, hogy a klérus a felfogása miatt nem fogja támogatni „A száműzött Rákóczi” íróját, a párt-politikában ellenzéki vizeken evező – a katolikus klérushoz közel álló – Néppárt pedig politikai megfontolások miatt fogja magát a munkától elhatárolni?⁹⁴

A kérdésekre a választ ismét Szekfi társadalmi állásának, a századelő társadalmi hierarchiájában elfoglalt helyének felidézésével adhatjuk meg.

A „botrány előtt” Szekfi, mint maga írja, szabadon élt a tudománynak, s nem voltak „kenyérgondjai”, „a tudományt szinte gyermetegül, felelőtlenül, egyik napról a másikra napsugárban élve” művelte.⁹⁵ Ha az Eötvös-kollégiumi műveltség, eszmény, a Mikától s Tagányitól hozott tudományszeretet, a bécsi környezet, a hivatali-levéltári munkakörökhöz mindinkább igazodó magatartás ki is cövekelt szemléleti és szakmai gyarapodásának útját – Szekfi maga ezeket a kötöttségeket nem észlelte, mint ahogy nem is volt semmi, ami ezt észlelni kényszerítette. Láthattuk, már korábban is fel-felvillan egy-egy fejtegetés a történetírás kötődéséről a napi eseményekhez, ezek azonban kimondottan a magát távoltartás szellemében

88 Szekfi Gyula: Újabb válasz bírálóimnak. Történeti Szemle, 1914/3:467. p.

89 Szekfi Gyula: Mit vétettem én? i. m. 113. p.

90 Szekfi Gyula–Riedl Frigyes, [1914.] márc. 31. MTAKK: ugyanerre Riedl Frigyes (é. n.) 17. sz. levél EKK.

91 Wien, HHStA Direktionsakten 409/1914. Szekfi dátum nélküli (1914 nyara?) beadványa a Staatsarchiv igazgatóságához. Szekfi itt szükségesnek látja megjegyezni, hogy a materialista felfogás vádja csak annyit jelentene: „die ideale Grösse Rákoczis nicht genügend würdigen”.

92 Szekfi Gyula–Riedl Frigyes, [1914.] ápr. 2. MTAKK.

93 Prohászka Ottokár–Szekfi Gyula, 1914. máj. 6., 1916. febr. 3. EKK G 628. – Szekfi ilyen szándékaira vö. Szekfi Gyula–Riedl Frigyes, [1914.] ápr. 2.; 1914. ápr. 19. MTAKK.

94 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, 1914. ápr. 29. MTAKK.

95 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, 1915. máj. 14. MTAKK.

íródott teoretikus fejtegetések.⁹⁶ Arról nem gondolkozott, hogy mindez a bécsi hivatalnok esetében is járhat következményekkel, s hogy a történetíró nézeteit anélkül, hogy ezt ő maga kontrollálhatná, átgyúrja, formálja környezetének, mindennapi közegének szelleme. Különösen, ha a körötte zajló eseményekre oly szeizmografikus érzékenységgel reagáló egyéniségről van szó, mint Szekfi. Azt, hogy elmúltak már a szabad szellemi tallózást, egyben kötetlenséget is biztosító kollégiumi évek, az első levéltáros esztendő, s hogy a Haus-, Hof- und Staatsarchiv hivatalnokának, a közös külügyminisztérium alkalmazottjának lenni még a k. u. k. Monarchia kissé szűtte, konzervatív liberális szerkezetű államgépezetében is politikailag-ideológiailag meghatározott társadalmi állást jelentett, melyhez adandó alkalomkor alkalmazkodni kell, és hogy alkalmazkodni kell a közben kitört világháború harsány hazafiaskodásának áramához – ezt Szekfi „A száműzött Rákóczi”-t követő botrány másnapján érezte először. Most kellett az őszintén átélt egyéb megrázkódtatások között ráébrednie, milyen komplikációkat okozhat az számára Bécsben, ha a parlamenti interpellációt követően a delegációban – ahogy annak híre elterjedt – valóban szóvá teszi a magyar fél Szekfi munkájának felfogását.⁹⁷ (Egy kimondottan szaktörténeti munka az osztrák–magyar delegációk napirendjén?)

S a tények Szekfi számára addig elképzelhetetlen összefüggések felé mutattak. Az, hogy a Függelenségi Párt külpolitikai akcióival (a nagy visszhangot kiváltott tapogatózásról van szó a világháborúban „főellenség” franciákkal) kapcsolatba hozták a munkáját, vagy hogy Budapesten az ellenzéki *Magyarország* című napilap házatáján „tudni vélték”: a Rákóczi-könyv az udvar megrendelésére készült – közvetlenül is reflektorfénybe hozta Szekfi bécsi állását, hivatalát. Hivatalát, melynek ekkor már felfogásában, mentalitásában is sokkal inkább függvénye, mint gondolná. Amíg ez a „függés” szemléleti kérdésekben tükröződött, a központi kormányzervekről írott tanulmányában és részben – keveredve a korábbi hatásokkal – „A száműzött Rákóczi”-ban, addig erre legfeljebb kortársai és a késői olvasó figyel fel. A műve kiváltotta hajszában azonban Szekfi is ráébred helyzetére. S ezzel a szakmai-társadalmi helyzettel Szekfi már összekötötte egész életét. (A hivatalnoki biztos megélhetést, képességeinek nyugodt kibontakozását lehetővé tevő levéltárosi állással, amely egyenesen vezethetett a tudományos elismeréshez, az egyetemi katedrához.) Most már ebből a szempontból, a közügyis hivatalnok társadalmi helyzetéből mérlegel.

96 Szekfi Gyula: Az osztrák központi kormányzervek történetének irodalma, i. m. [Vö. erre e kötetben a „Szekfi Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmányt.]

97 Szekfi Gyula–Riedl Frigyes, [1914.] máj. 6. MTAKK.

Radikális társadalomkritikusból szelíd hivatalnokká

Ez magyarázza, hogy amikor – még a vita kirobbanása előtt – megjelenik Schöpfung Aladár szép méltatása a Rákóczi-könyvről a *Nyugatban*,⁹⁸ a minden szerzőnek jóleső, méltányló kritikát Szekfű fanyalogva fogadja, mert ez a dicséret – mint írja – az egyetemi állásért megindított folyamodványhoz „rosszul jön”, „a karban kilátásaim [...] csak eshettek”.⁹⁹ És a radikálisok pártfogásának visszautasítását is azért „voltam kénytelen kérni – írja Riedlnek –, 1. mert a kath. körökben, Bp. H. [Budapesti Hírlap] köreiben is rossz hatást tenne, 2. a hivatalomban sem használna”.¹⁰⁰ És hosszan idézhetnénk a fentieket alátámasztó részleteket abból a két feljegyzésből is, amelyeket Szekfű 1914. március 21-én, majd dátum nélkül néhány héttel később a Staatsarchiv igazgatósága részére készített, s amelyből e vonatkozásban világosan kiolvasható: nemcsak az alól a vád alól kívánja magát tisztázni, hogy bármi köze lenne is művének a politikához, s nemcsak azt bizonyítja, hogy az ellenzék és a kormány harcának malomkövei közé az ellenzék jóvoltából jutott történeti munkája (ami a bécsi hivatalban csak jó pontot hozhatott számára), hanem gondosan igazodik egyéb kérdésekben is a sejtett vagy kiszámíthatónak vélt hivatali elvárásokhoz. Munkahelyén, a Staatsarchivban beadott igazoló jelentésben (ismét *Az Est* 1914. márc. 29-i számára hivatkozva) Andrásyt, Hengelmüller László bárót, a ciszterci Békefit, a Staatsarchiv igazgatóját, Károlyi Árpádot, Takátsot, Tagányit (de itt már nem mint az önálló magyar királyság megalapítójának historikusát, hanem csak mint „katolikus beállítottságú történészt”) idézi, természetesen kevesebb nemzeti színnel ékesítve az idézeteket, mint majd azt két év múlva a „Mit vétettem én?”-ben a magyar olvasóközönségnek teszi. (Ugyanitt található a már más összefüggésben említett materializmus vádja.) S hogy Szekfű jól számolt az udvari hivatal értékelési szempontjaival, tanúsítja a feljegyzésére firkantott bécsi kommentár: Szekfű Fraknóival egy éve készíti elő kiadásra a volt katolikus pap, Karácson Imre hagyatékát, ami a budapesti katolikus kiadónál fog megjelenni. S a kommentár végén: „Sein jüngerer Bruder ist kath. Geistlicher.”¹⁰¹

Vagyis igaz, hogy Szekfű elhatárolódása a materializmustól, a radikálisoktól telve van taktikai megfontolásokkal, s ugyancsak *taktikai megfontolások* miatt hátrált meg a tudománypolitikai kérdésekben is. De túl e taktikai megfontolásokon, legalább ennyire készíti ezen elhatárolódásokra ekkor szilárduló *világnézeti, történet szemléleti meggyőződése* is. Mindinkább igazodik hivatala feltételezett elvárásaihoz. Visszariad a századelő vibráló légkörében már megjelenő radikális,

forradalmi kérdésfeltevésektől, egyre inkább hasonulva a mind konzervatívabbá váló hivatalnok polgárhoz. *Most ébred rá először önmaga tényleges társadalmi helyzetére*, kényszerül az új pólusok között elhelyezni a maga gondolkodásának világnézeti, szemléleti alapjait. S ez nemcsak azt jelenti, hogy ráébred hivatali kötöttségeire, hanem azt is, hogy azokat a legtermészetesebb életkereteinek tekintti. Az egykori bátor szellemű *Eötvös-kollégistából* a hivatali-napi követelményeivel megalkuvó, s ezt a megalkuvást a legtermészetesebb magatartásnak felfogó *állami hivatalnok* lesz. És nem veszi észre: milyen kiáltó különbség van a bécsi éjszakai magányában szinte átéléssel írott korábbi, 1910–1912-ből származó s a mostani, 1914–1916-ban kelt leveleinek hangvétele között. Csak a Szekfű-leveleket fél század után újraolvasó kutató fülében válik harsogóvá az a disszonancia, mely a korábbi évek Timon- és werbőcziánus-kritikákat maga ellen kihívni akaró, a kongreganisták minisztériumi protekciója miatt felháborodó fiatal, tudósi hivatásra készülő Szekfű Gyula írásainak radikális hangneme és a Rákóczi-vita utáni k. u. k.-hivatalnok szelíd hangja között kihallik. A Rákóczi-könyv miatti hajsza közben írja otthoni mentorának, Angyal Dávidnak érezhető belső örömmel s valamiféle rezignáltsággal: mennyire hálás a sorsnak, hogy nem került az „elégedetlenkedők”, Ady és a Holnap-osok közé.¹⁰²

Eddig Szekfű a magyar szellemi életben csak a köznemesi nacionalizmussal került szembe, mégpedig polgári alapról, s ennek során úgy látszott, hogy a köznemesi hagyományok felszámolásáért legkövetkezetesebben küzdő polgári radikálisokkal, sőt egy pillanatra még a hazai marxizmus akkori legszínvonalasabb képviselőjével, Szabó Ervinnel is *nézetérintkezés* alakul ki. A találkozás után azonban rögvest kiderült: ha van is közöttük nézetbeli hasonlóság, az csak a köznemesi nacionalizmus bírálatában áll fenn, s ez még nem *nézetazonosság*. Az egy pillanatra és egy kérdésben létrejött nézetérintkezés különböző talajba nyúló gyökereit Szekfű maga törekszik feltárni. A találkozás jellemzi *a századelő polgári szellemi életének* élénk mozgását, a legkülönbözőbb indítású *felfogások együttfutását és gyors szétválását*. (Amely találkozás emléke azután később, 1918–1919-ben, rövid időre ismét egy táborba látszik sodorni Szekfűt és a radikálisokat.¹⁰³) Szekfű meghatárolása, elhatárolódása pedig a hazai polgári entellektüelek útjainak mind határozottabb elágazásait jelzik: ki a radikális változások különböző módozatai, ki a konzervatív megoldások irányába mozdul.

Alkotás-lélektani megjegyzések: örökölt hajlam, neveltetés, munkarend, liter bor

A történész, aki későbbi évtizedek után szellemi irányok, egymással együtt mozgó, egymástól szétváló politikai, gondolkodásbeli áramlatok sodrába (vagy éppen

¹⁰² Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1915. jan. 19. MTAKK.

¹⁰³ [Vö. erre e kötetben: „Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével” c. tanulmányt.]

⁹⁸ Schöpfung Aladár 1914-ben kétszer is írt a *Nyugatban* Szekfű Gyuláról: Thaly Kálmán revíziója (1914/3:183–189. p.); A Szekfű-ügy (1914/7:500–502. p.)

⁹⁹ Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1914. febr. 9. MTAKK. Ugyanerre vö. Angyal Dávid–Szekfű Gyula, 1914. ápr. 28. EKK G 628. – Külön tanulmány tárgyául kívánczik az a szellemi kálvária, amit a vitával egy időben az egyetemi habilitációért folyamodó Szekfűnek kellett bejárnia.

¹⁰⁰ Szekfű Gyula–Riedl Frigyes, 1914. ápr. 2. MTAKK.

¹⁰¹ Wien, HHStA Direktionsakten 409/1914.

kedvesen erőltetett filozófiatörténeti tankönyvek elméletei közé) helyezi el a könyvespolcnyi munkát író korábbi elődök munkásságát, könnyen megfélekedzik arról: a kezében tartott művek vagy az azok születésének hátterét megvilágító levelek, feljegyzések mennyire másként kezelendők, mint például valamely modern államapparátus politikai-gazdasági adminisztrációjából kikerülő, de a történetírói megismerésben hasonló funkciót betöltő akta vagy számadáskönyv. A forrásfelhasználás szempontjából a különbség óriási: míg az egyik mögött a sokkal kevésbé egyéníthető, a hivatali munka rendje szerint aktát – számunkra „forrást” – termelő hivatalnok rejlik, addig a tudományos-írói termékek szükség-szerűen magukon viselik *szerzőjük egyéniségét*. Ha igen szakszerű kifejezésekkel akarunk élni: a forrástermelés folyamatának eltérő voltáról van itt szó.

Ha van példa, ami erre a különbségtételre a kutató figyelmét felhívhatja, akkor az Szekfű munkái, illetve *levelei*. A Bécsből kelt levelek már az első évtől fokozott érzékenységet, magába mélyedésre hajlamosságot mutatnak. Több *pszichikai tényező együtthatása* eredményezhette ezt. Hozzájárult az eleve *magányosabb életmód*, magával hozta a bécsi magyar levéltárosok tanyáján megszeretett, s éjszakákon írás közben az asztal lába mellett tartott *liter bor* társasága, s hozzájárult az egyik fiatalkori alapélmény, mely az egyéniségformálás legkényesebb időszakában érte: az erősen katolikus, *vallásos neveltetés*. Sőt a Szekfűt közelről ismerő kortársak még a *családban örökletes idegi gyengeséget* is idesorolják. Nos, ezek után elképzelhető, hogy az egyébként is érzékeny Szekfű Gyulára „A száműzött Rákóczi” nyomán kisarjadt hajsza milyen *pszichikai sokkot* gyakorolt. Mégpedig rendkívül ellentmondásos módon. Egyrészt tovább erősítette benne a *hajlamot a magába fordulásra*, a minden iránt óvatos *szepticismusra*, a *bizalmatlanságra mindenki iránt*. A háttér mindehhez a *nyilvános meghurcoltatáson kívül* (mint említettük, a kutyákat róla nevezték el Tordában; anyja lebeszéli a hazalátogatásról stb.) az, hogy kollégái közül is sokan egyik pillanatról a másikra elfordulnak tőle, befolyásos vezető történészek (mint például Fraknói) korábbi szokásuktól eltérően, a levéltárban járva nem nyitnak be hozzá („az Idő szava” – jegyzi meg öniróniával), s hogy a hozzá és Tagányihoz szintén közel álló Herzog Józsefet szájukra veszik az Országos Levéltárban, mert Bécsben járva meglátogatta őt.¹⁰⁴ S így folytathatnánk az apróbb és nagyobb megrázkódtatást kiváltó eseményeket, amelyekről leveleiben panaszkodik.

Ugyanakkor, paradox módon, a *vita megedzette önbizalmát* is: „az emberek és viszonyokat kénytelen voltam átértékelni és lehet, hogy a botrányokra való reakcióból a magam személyének túlbecsülésére jutottam” – írja a *vita* első hullámának lecsendesülése után.¹⁰⁵ A sok kritika, rágalom, a naggyá növesztett politikai hajsza nemcsak meggyötörte, hanem egyik pillanatról a másikra a köztudat közepontjába is lendítette az addig a szűkebb szakmai körökön túl szinte ismeretlen

bécsi levéltárost. Neve, személye ismertté vált, munkájával kapcsolatban – igaz, sokszor anélkül, hogy olvasták volna – a szellemi s a politikai közélet szinte egésze állást foglalt. Az első sorból való akadémikusok írtak napilapok és szakfolyóiratok hasábjain kiemelkedő tehetségéről, képességeiről. S ahhoz, hogy Szekfű a kisebb horderejű résztémák után majd hivatottnak érzi magát a nagy „nemzeti problémák” megfogalmazásához nyúlni, a hajsza idején megnövekedett „önbecsülése” is kétségtelenül hozzájárult.

Mégis, ha a *vita* kihatását keressük történetírói egyéniségének formálódásán, akkor – túl a későbbiekben állandóan meglevő ellentmondásosságon, félszesség és vállalkozókedv együttélésén – a legdöntőbbnek az írás, a történetírói elhivatottság-érzés halálosan komolyan vételét, *mondandója szenvedélyes átélését* jelölhetjük meg. Az a szubjektív, az *olvasóhoz közvetlenül szóló* hang, ami majd különösen történeti publicisztikáját jellemzi a későbbi években, először a Rákóczi-vita védekező íásaiban jelenik meg. Ebben az átélésre törekvésben találjuk meg először Szekfű gondolkodásában annak a mély vallásosságnak, katolikus érzésnek a pszichikai alapmotívumát, amelyek az 1930-as években annyira erősek lesznek felfogásában. „Óriási lelki élmény – fakad ki egyik levelében a parlamenti botrány kirobbanását követő hetekben –, hogy ezt megkaptam, a gondviselés valóban pazarul ajándékozott meg vele. Nem érdemlem meg, de boldog vagyok.” Szinte a katolikus életszemlélet serdülőkorban oly sokat hallott példái elevenedhettek meg előtte, amikor a mellette szóló összegyűlt aláírásokról értesülve így fogalmaz: „Éreznem kell, hogy az egész világ összefügg a szeretet által, és hogy az ember semmit sem ér és semmit sem ért a világból, ha egyedül áll. Nagy, jótékony megalázkodásra kényszerül: egy része csak az egésznek.”¹⁰⁶

A magyar történetírásban mindent mindig kiszámítani, pontosan felmérni akaró emberként, a „hüvös” történetírói magatartás hirdetőjeként ismert Szekfűben rendkívül makacs-erős belső ellentmondások sorában állandóan ott élt, dolgozott a körötte zajló események mély átélése, „lelki tényezőkre” való lebontása, egy szinte már *betegesen mély önvizsgálatra hajlamosság*. Oly sok túlzásában, a kérdések túlsarkítottóságát részben magyarázó írásmódja kialakulásában döntő hatása lesz e pszichikai mozzanatnak.

Kultusz ellen kultusszal. Vissza Széchenyihez

A Rákóczi-vita által okozott pszichikai megrázkódtatás, ugyanakkor az az élmény, hogy első jelentősebb könyve ennyire a kor hivatalos eszmévilágában – és döntően a köztudatban is – központban álló, rendező elvként élő nemzeti eszmények körüli szenvedélyes harcokhoz nyújtott alpanyagot s történetírói munkásságát azzal összekapcsolta, azt is eredményezi, hogy Szekfű nemcsak történetírói programjához, nemcsak „nemzeti” felfogásához keres fogódzópontokat a magyar történe-

¹⁰⁴ Az utalás Fraknói esetére Riedl Frigyeshez írott 1914. márc. 24-i, Herzog esetére s a „levéltári klikkre” Angyal Dávidhoz intézett 1914. ápr. 3-i levelében (mindkettő MTAKK).

¹⁰⁵ Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1915. máj. 14. MTAKK.

¹⁰⁶ Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1914. ápr. 24. MTAKK.

lemben, hanem egész szellemi, magatartásbeli alapállásához is. A vita arra is készteti, hogy saját felfogásában a maga módján – mint láthattuk, addigi szellemi poggyászanyagából sok mindent kiszórva vagy a külső szemlélő elől a nem látható zugokba gyömöszölve-dugdosva – „rendet teremtsen”. Nemcsak hogy rendet teremtsen, hanem hogy megtalálja a nyugópontot a hajsztolt, zaklatott ember szilárd kiindulást – és önigazolást – keresésének belső szüksége szerint. S ez vezeti Széchenyihez. Ha beszélhetünk arról, hogy „a legnagyobb magyar” Szekfű történetírói mércéjén normatív alakká – vagy normatív programmá – merevedik (márpedig, mint látni fogjuk, ez valóban bekövetkezik), akkor ennek első nyomát „A száműzött Rákóczi” vitája után találjuk meg gondolkodásában.

Az első megfogalmazások vagy inkább megjegyzések még általánosak. Azoknak a leveleknek a hangulatát idézik, amelyekben 1908–1910 körül a hazai „hanyatlott állapotokkal” a „nagy kultúrkorszakot”, a „Széchenyik és Deák korát” helyezte szembe. „Szegény Széchenyi, milyen sorsra jutott alapítási!”¹⁰⁷ – csattan fel a Rákóczi-könyvet kiadó Akadémiát ért támadáson és az Akadémia vezetőinek habozó állásfoglalása láttán.¹⁰⁸ „Széchenyi háza” nem tudja magát kivonni a „botránykeresés” láza alól¹⁰⁹ – így érvel később, a vita második hullámának megéledése idején.

A vita hatására ismét felidéződnek benne Angyal Széchenyi-tanulmányának elvei. Tudjuk, hogy budapesti mentora javasolja neki ismét kézbe venni a Széchenyi „történeti eszméiről” írott kis füzetet (1907), hogy a védekezésben felhasználhassa. (Amely kis Széchenyi-tanulmányt a nemzeti koalíció idején a Tisza-párti, liberális Angyal Dávidtól programnak is vehették az Akadémián, amikor azt székfoglalóként elmondta.¹¹⁰) Mint ahogy Angyalnak volt köszönhető az is: a Szekfű mellett kiálló 1914-es nyilatkozatban minduntalan Széchenyi szavait idézik, és épp az Angyal-tanulmány értelmezése szerint. A „de mortuis nil nisi verum” elkövetésének szükségessége ugyanis – s a nemzeti önismeretnek mint legfontosabb elvnek hangoztatása Széchenyi nyomán – már az Angyal Dávid szövegezte nyilatkozatban megtalálható: „az oly nemzet, mely érzékeny phrázisok, révedező álmok ködfátyolán át nézi múltját és jelenét, örökké kiskorú marad és a sorsjátékszere lesz” – írja itt Angyal, s ebből már le is vonja a következtetést a történetírás feladataira vonatkozóan: „Széchenyi elvének legjobban megfelel az oly történetírás, mely a nemzeti hagyományok szeretetével a legszigorúbb bírálatot egye-
síti.”¹¹¹

A nyilatkozat szövege tehát – mely, ismételjük: Angyal 1907-es, már tárgyalt Széchenyi-tanulmányára nyúlik vissza – mind a nemzeti kérdésben, mind pedig a historiográfiai koncepció tekintetében nemcsak a fogódzókát, hanem szinte a kész megfogalmazásokat is kínálta Szekfű számára. Érthető, hogy amikor Szekfű most, 1914-ben újraolvassa az Angyal-tanulmányt, abban érzéketlenül kifejtve megtalálja Széchenyi azon elveit, illetve ezek olyan értelmezését, amelyek nemcsak hogy felhasználhatók a maga védelmére, de amelyek egyenesen akár *az ő helyzetére is vonatkozhattak*. Angyalnak azt a kiemelését, hogy Széchenyi Törökországban járva különösebb részvét nélkül említi Rákóczit, Szekfű már úgy építi be szövegébe, hogy Széchenyi a kuruc romantika bölcsőjénél „éppen nem örvendetesnek mondható érzelmekkel állott”.¹¹² Széchenyi utazásai és magyarországi benyomásai hatására született, nemzetét kritizáló, annak elmaradottságát, polgárusatlanságát *fájdalmas önkritikával bíráló feljegyzéseiből Szekfű először fogalmazza meg a később egész nemzetképző koncepciójának* – s ezen belül a köznemesi nemzetfelfogás makacs és igen nagy hatást gyakorló kritikájának – egyik alapelemét: az elmaradottságról tanúskodó, hátramaradásunkat mutató időtlenített „rossz nemzeti tulajdonságok” (kiemelés tőlem – G. F.) ostromozását. „A kuruc fogalom neki [azaz Széchenyinek – G. F.] hányavetiséget, pártszellem és tespedő múltbafordulást jelentett” – írja. S ehhez illesztődnek az Angyal-tanulmányból vett szó szerinti idézetek a „tatar felfogásról”, a „kurucz politikai mélységről” (azaz felszínességről) és a nemzeti alapállású jogos, sőt szükséges kritikáról: e rossz tulajdonságokat „ne haragudjatok, drága honosim, de bizony ki kell mondanom; mert ha én nem cselekszem, ki cselekszi más?”¹¹³ A megfogalmazások Széchenyi-idézetként az Angyal-tanulmányból származnak, *de a nemzeti hibák elhivatott ostromozója*, Széchenyi „szerepének” vállalása már a Rákóczi-könyvet kísérő hajszából erősödő „önbecsléssel”, elhivatottságérzéssel kikerülő fiatal történetíró legegynibb alapállása. Most már bevallottan is a saját korára vonatkozóan idézi Széchenyinek a „kuruc-magatartásra” tett (már Széchenyiné is ahistorikus és a reformkori belső politikai harcokra interpretált) megjegyzését: „Pedig ha egy kissé mélyebbre nem visszük politikai tervezeteinket, bizony szinte csak kuruc s ezzel egybeházasított Heister-féle eredményeket fogunk honunk mezejére idézni.”¹¹⁴

107 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1914. ápr. 29. MTA KK.

108 Wien, HHStA Direktionsakten 409/1914. Az 1914. márc. 21-i feljegyzés.

109 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1915. dec. 24. MTA KK.

110 Angyal Dávid 1907. január 14-én olvasta fel székfoglalóját az Akadémia II. osztályán. Megjelent: *Angyal Dávid: Gróf Széchenyi István történeti eszméi. I–III. közlemény.* Budapesti Szemle, 1907. 130. köt., 365. sz. 161–177. p.; uo. 366. sz. 347–370. p.; 131. köt. 367. sz. 56–94. p., továbbá önállóan (Bp., 1907. 74 p.).

111 Nyilatkozat Szekfű könyve ügyében. Történeti Szemle, 1914/3:425–426. p.

112 Vö. e tekintetben *Szekfű Gyula: Mit vétettem én?* i. m. 139. p., valamint *Angyal Dávid: Gróf Széchenyi István történeti eszméi.* i. m. (II. közlemény) Budapesti Szemle, 1907. 130. köt. 366. sz. 348. p.

113 *Angyal Dávid: Gróf Széchenyi István történeti eszméi,* i. m. (III. közlemény) Budapesti Szemle, 1907. 131. köt. 367. sz. 68. p.; *Szekfű Gyula: Mit vétettem én?* i. m. 139. p.

114 *Szekfű Gyula: Mit vétettem én?* i. m. 139. p. – [Heister, Siegbert (1646–1718) osztrák gróf, császári tábornagy. A törökök elleni visszafoglaló háborúban szerzett érdemei. 1704-ben Nagyszombatnál, majd 1708-ban Trencsén mellett a Rákóczi személyes irányítása alatt álló kuruc főereget is legyőzte. Az udvar kuruc politikájának változása miatt 1710 szeptemberében az udvar végleg visszarendelte Magyarországról, helyét Pálffy János foglalta el.]

S Széchenyi nemcsak mint a kuruc romantika, nemcsak mint a köznemesi nemzeti felfogás, a kritikátlan nemzeti alapállás bírálója lesz normatív alakká, történetietlen mércévé Szekfű felfogásában, hanem Szekfű még *egyéni alkatában is a magáéhoz hasonló lelki tulajdonságokat vél felfedezni Széchenyiben*. Ilyen elvekért manapság, írja, a „legnagyobb magyar” sem kerülhetné el ugyanazokat a vádakokat – hogy „ő is a sikert, az aranyborjút imádja, hogy ő is gonosz materialista és a nemzeti eszmények megvetője” (140. l.; kiemelés tőlem – G. F.) –, amelyekkel Szekfűt illetik. „Mert Széchenyi István *is keblében* hordozta a nemzeti eszményeket, nem pedig ajkán, miként az manapság annyira elterjedt divattá lett.”

Néhány évvel korábban – mint láthattuk – Széchenyi korához mérte Szekfű a maga korát, s találta „hanyatlottnak” a századforduló konzervatív polgári nemzetfogalmához mérten a századelő Magyarországot. A vita kirobbanásakor elkeseredésében ugyanilyen szellemben emlegeti „Széchenyi háza”, az Akadémia becsületének visszaesését, azt, hogy „a mellőzés manapság, Vörösmarty és Gyulai Pál akadémiájában tudományos érdem”.¹¹⁵

A korábbi időszakhoz visszanyúlás a jelen bírálatában még nem több, mint egy valós azonosulásérzés a reformkor, illetve az abból kinövő nemzedék (s azon belül a centralisták) magyarságeszményével, és arra a – szellemi élet történetében általánosan megfigyelhető – jelenségre hívja fel figyelmünket, miszerint a kritika mindig a bírált közvetlen elődöt megelőző korhoz nyúl vissza az őskeresésben. Hogy annak pozitívumait kiemelve annál sötétebbnek lássék az azt követők munkája. 1916-ban azonban a kritika formája már nem csupán az előző korszak idézése, hanem abból – nem utolsósorban a történetíró saját személyiségválságának hatására – egy fokozatosan ideállá növesztett egyéniség, Széchenyi kiemelése. A sors iróniája, hogy a *Rákóczi-kultusz történeti alapozottságú kritikája* a hazai polgári történetírás legkiemelkedőbb képviselőjénél miként válik egy – igaz, más tartalmú, de *hasonló – kultuszteremtés (a Széchenyi-kultusz) kiindulópontjává*. (S csak zárójelben kívánczik mindehhez: sajnos nem utoljára a hazai történeti gondolkodásban.)

Fejezet az 1975. novemberben megvédett kandidátusi disszertációból („Történettudomány és történetpolitikai koncepció. Fejezetek történetírás és politika kapcsolatából a magyar polgári történetírás 20. századi történetében”, 519 p.).

Megjelent: Történeti kultusz és történetírás. Történelmi Szemle, 1976/1–2: 64–101. p.

115 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1914. dec. 11. MTAKK.

TÖRTÉNETÍRÓ, JELENKOR, INTERPRETÁCIÓ

Szekfű Gyula „A magyar állam életrajza” című munkájáról

(1972–1973)

KULTÚRTÖRTÉNETI ORIENTÁCIÓ – TÁRSADALMI-POLITIKAI KÉRDÉSEK
Alaphangulatok 1914–1915-ben: háborús lelkesedés, majd kultúrpresszizmizmus • Német megrendelés – keresztény-germán sorsközösség • 67-eség és konzervatív társadalmi álláspont • Műveltségesszmények és politikai környezet • A török kori tanulmányok: következtetések a jelenre • „Nemzeti hibák” – német orientáció • Nemzetiségi kérdés: a Bálikán tanulságai, 1908–1916 • A történetírói koncepcióalkotás természetéről, ismét „ÖNÁLLÓSÁG”, „FÜGGETLENSÉG” Szellem-történeti kategóriarendszer: „államegyéniség” • Meinecke-könyvpéldány Szekfű kezében • Az állam élő organizmus • 1916: veszélyeztetettség kívülről, egymásrautaltság Ausztria–Magyarország között • Világháborús benyomások – forrásinterpretáció. Ifjabb Andrássy Gyula • Egy aláhúzgált könyvpéldány forrásértéke • Nyugathoz csatlakozás: Ausztriával együtt • Magyar állami önállóság • Kultúr-nemzet – állam-nemzet. Ismét Meinecke • Az állam magyar jellege • Államalkotó: a magyar nemzet • „Beamtenstaat” (hivatalnokállam) és „Machtstaat” (hatalmi állam) • Az írói-alkotói gondolkodás „rétegei” • „Következtetések” a jelenre – az állam hiányosságai
A HISTORIOGRÁFIAI ELEMZÉS „AKTUALITÁSAIRÓL” A kultúr-nemzet ma • Korkérdések történeti megvilágítása

Szekfű Gyulát bécsi éveinek kezdetétől erősen foglalkoztatta az állam – különösen az államszervezet, az igazgatás, a működés – problematikája. Tanulmányai tanúsítják: a bécsi magyarok és napi levéltárosmunkájának hatására milyen élenken figyel Szekfű a *modern államszervezet kiépülésének* európai történeti irodalmára.¹ Sőt levelei arról is vallanak: akárhányszor témát keres magának, mindig előbukkan az újkori magyar állam történetéből egy-egy rész kérdés: korábban az erdélyi államszervezet, majd a Ferdinánd-féle kormányzati rendszer kiépítése, 1914-ben pedig – miközben még javában kavarnak „A száműzött Rákóczi” kiváltotta botrány hullámai, s fő gondja a védekezés megszervezése – azon tőri a fejét, hogy fel dolgozná a Habsburg-ház uralmának magyarországi kiépülését.² A modern állam

* [A szöveg Mainzban készült az Institut für Europäische Geschichte ösztöndíjas éve idején, ott előadásként elhangzott: „Eine Meinecke-Interpretation in der ungarischen Geschichtsschreibung” címmel (1972. október). – A szerk.]

1 [Erről e kötetben: „Szekfű Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmány.]

2 Szekfű Gyula–Török Pál, [1914.] dec. 9. MTA Könyvtárának Kézirattára (továbbiakban: MTAKK). – A tervhez az ötletet s a kiindulópontot Georg von Below: Der deutsche Staat des

kialakulásának kérdése állandóan foglalkoztatja. Érthető, hogy amikor 1915-ben német részről megkeresik: írjon egy összefoglaló áttekintést a magyar történelemről, akkor Szekfi a magyar *állam* történetének megrajzolását ajánlja.

A történeti irodalom különböző szempontból foglalkozott már „A magyar állam életrajza”-val.³ Az eddigi vizsgálatok elsősorban azért nyúltak e munkához, hogy megmutassák benne azokat a gondolati elemeket, amelyek Szekfi forradalom utáni felfogásából már 1918 előtt „késznek” tűnhetnek, illetve bizonyos mértékig azokat, amelyekhez képest 1919 után – főként a „Három nemzedék”-ben – elmozdulás következik be.⁴ Mi most azt kíséreljük meg bemutatni, hogy Szekfi történetírásában milyen *szemléleti elemek* kötődnek az Életrajz megírásának időpontjához.

És természetesen érdekel a *történetírói koncepcióalkotás bonyolult folyamatának* feltárása bennünket. Vagyis: folytassuk kísérletünket!

KULTÚRTÖRTÉNETI ORIENTÁCIÓ – TÁRSADALMI-POLITIKAI KÉRDÉSEK

„A magyar állam életrajza” német megrendelésre készült.⁵ A háborús Németországban a szövetségesek jobb otthoni megismertetése érdekében egy müncheni kiadó könyvsorozatot indított, s ebben szeretett volna Magyarországról történeti áttekintést nyújtani. A könyv megírását tehát egyértelműen a háborús célok indították, s természetes, hogy a munkából a világháborúban a Németország oldalán harcoló magyar állam szövetségesi hűségének történeti megalapozása sarjadt ki, vagy úgy is mondhatnánk: kellett hogy kisarjadjon.

Alaphangulatok 1914–1915-ben: háborús lelkesedés, majd kultúrpeszimizmus

A mi kérdésfeltevésünk szempontjából először az az érdekes, vajon a munka egyik fő gondolata – a *Magyarország és „a keresztény-germán kultúrközösség”* tételének elrendeltetészerű, sorsszerű kapcsolatba hozása – egyedül a világháborús szövetség (Németország, Ausztria-Magyarország, Olaszország) tényére vezethe-

Mittelalters (Leipzig, 1914.) I. kötete adta. Below a középkori államszervezet kialakulásáról adott fejtegetései „A magyar állam életrajza”-ban, valamint Szekfi későbbi munkáiban lép-ten-nyomon felfedezhetők.

3 Vö. erre vonatkozóan: *Szigeti József*: A magyar szellemtörténet bírálatához. Bp., 1964.; *Mérei Gyula*: Szekfi Gyula történetiszemléletének bírálatához. Századok, 1960/1–3:180–256 p., valamint *Pach Zsigmond Pál*: Az ellenforradalmi történetiszemlélet kialakulása Szekfi Gyula Három nemzedékében. Történelmi Szemle, 1962/3–4:387–423. p.

4 Ebből a szempontból a legbehatóbban *Pach Zsigmond Pál*: (i. m. 1962.) vizsgálja az összefüggéseket.

5 *Szekfi Gyula*: A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány. Bp., 1917. 240 p. (továbbiakban: Életrajz)

tő-e vissza, s arra, hogy a munka német megrendelésre készült?⁶ Vagyis arra kell választ adnunk: hajtja-e Szekfi s ha igen, mi, a háborús szövetség tényén túlmenően, egyik koncepcionális alaptételének megfogalmazásában?

„XVI. századi német reformatios dolgokat olvasok [...] Miféle hatalmas, gyönyörű emberek, egy Sickingen, Pirkheimer, Pentinger, egy Hohenzollern markgráf! Ezek most már nem egymást eszik föl, hanem együtt kifelé harcolnak. Nincs okunk aggódni!”⁷ Ez a levéldízet a háború első heteiből (1914. július) való, abból az időszakból, amikor Szekfi a Monarchia világháborús céljainak teljes átérzésével lesi a délutáni lapokat, s Eckhart Ferencsel együtt a török kori iratkiadvány munkálatai közben sem tudják magukat kivonni a háborús pszichózis hatása alól.⁸ „A francia harctéren a németek hatalmas dobbanásai, amint napról-napra felénk hallatszanak, végképp lehetetlenné tették, hogy nyugodtan végezzük dolgainkat” – írja ekkor Szekfi.⁹

De a lelkes hangulatot – melynek ébresztése mögött ott zúgtak a háborús propaganda szimpátiát keltő szándékkal hirdetett frázisai (például „a szabad Lengyelország meghozataláról”) – a „lomb lehullásával” egy rezignált kiábrándultság váltja fel. Októberben már a galíciai „rossz hírek” hallatára megszűnik a háborúval való azonosulás: „jó ha az ember semmiben sem hisz: jóban sem, de rosszban sem.”¹⁰ És jönnek a besorozott barátok, kollégák híradásai: jó barátja, Török Pál Kárpátjáról küld képeslapot „üdvözlő amíg él” aláírással; a többi hű volt kollégista társ, Horváth János, Miskolczy Gyula a különböző harcterekről jelentkeznek híradásokkal, áthatva a létbizonytalanság érzésével, amely az értelmiségiek számára mindig is nehezebben elviselhető.¹¹ „Vajon nincs-e az embereknek joguk elkeseredni azon a gondolon, hogy egy egyén [...] elpusztul és az, ami az ő lelkében van és olyan különös egyéni szépségű, senki mástól sem produkálható [...]” De „nemcsak az ember barátai és akiktől sokat vár, a legutolsó tisztiszolga és sánczáló munkás is úgy nézi és élvezi a világot, ahogy rajta kívül soha senki, – tehát az ő elpusztulásával is pótolhatatlan, épp oly pótolhatatlan, mint Goethe-é

6 A „keresztény-germán kultúrközösség” lényegében az egykori német-római császárság kereteit kívánja jelölni. Szekfi gyakran használja ezzel a kifejezéssel szinonimaként a „közép-európai hatalmakat”. A 19–20. századi Európa állami viszonyai között ez Németország, a Monarchia (illetve Ausztria és Magyarország), valamint Olaszország területét foglalja magában. Az országnevek felsorolása is jelzi már, hogy ez lényegében az első világháború központi hatalmainak szövetségrendszerét jelenti, s annak a kínálózó párhuzamnak historizáló felhasználását, hogy a német-római birodalom és a világháború központi hatalmak között területi-államhatári egybeesés volt.

7 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, 1914. júl. 14. MTAKK.

8 Szekfi ekkor készíti sajtó alá Eckhart Ferencsel közösen a budai basák levelezésének első kötetét. Megjelent: A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. köt. 1553–1589. (Szerk. Takáts Sándor, Eckhart Ferenc, Szekfi Gyula.) Bp., 1915.

9 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, 1914. júl. 28. MTAKK.

10 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, 1914. okt. 8. MTAKK.

11 A volt Eötvös-kollégisták Szekfi Gyulához írott levelei: 1914. október–1915. július. Egyetemi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: EKK) G 628.

lett volna, vagy Napóleoné, ha mint hadnagy elesik”. S Angyal Dávidhoz írott e levelében odabiggyeszti: ebben nem szabad „hazátlan szocializmust vagy kozmopolitást látni”.¹² Szekfű levelei most már rendre telve vannak nemcsak a *kiábrándultsággal*, hanem a polgári humanizmus alapján álló mind határozottabb *háborúellenességgel* is.¹³ Az ígért gyors sikerek helyett bekövetkező katasztrófák, a behívástól való félelem, az idegi és fizikai teljesítőképesség határait feszegető megpróbáltatásokról beszámoló levelek a frontokról – a háború értelmetlenségét mind világosabban rajzolják Szekfű elé. Őszintén átérzi a *háború kultúrát pusztító hatását*. Leveleiben szinte a korabeli szentképek hangulatára emlékeztető, ájtatos átérzésben fogalmazott hasonlatok, allegóriák bukkannak fel. A háború mint az emberiség „kultúrincseinek pusztítója” jelenik meg, máskor mint egy piszkos nagy csizma, mely a frissen hullott hópelyhek millióit „tapossa egy lépéssel a pusztulásba”. Szekfű leveleinek ez lesz az alaptónusa.¹⁴ Máskor erős kifakadások, melyek néha még a párhuzamosan folyó Rákóczi-vita feletti felháborodását is elnyomják.

Német megrendelés – keresztény-germán sorsközösség

Ilyen körülmények között, 1915. november végén kapja tehát Szekfű a megbízást a „Der Staat Ungarn” megírására. Azaz olyan időpontban, amikor már *rég túljutott az első háborús lelkesedésen*, amikor már túlzott egyszerűsítés volna azt mondanunk: a háborúval vagy a háborús célokkal való azonosulás s így a háborús szövetséges iránti lojalitás eredményezi, hogy a történetíró a nemzeti történelem évezredes folyamatából azt vonja le következtetésként, hogy a magyarság elrendeltetészerűen kapcsolódik a keresztény-germán kultúrközösséghez. Lehetséges volna, hogy a szakmai követelményekre olyannyira igényes történetíró, mint Szekfű, ilyen nyersen vetítse vissza a háborús szövetség *politikai tényét* vagy a háborús *propagandaszempontokat* az igen komolyan vett *nemzeti történelem egész meneté-*

12 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1915. jan. 29. MTAKK.

13 Igen jellemzőek e szempontból a Bartoniek Gézához írott levelei, melyekben Szekfű folyamatosan beszámol a volt kollégisták sorsáról (Eötvös-kollégium Irattára, EKI).

14 Történeti irodalmunk sajnos szinte teljesen adós annak a társadalompszichológiailag is rendkívül érdekes, politikatörténetileg pedig igen messze ható folyamatnak a bemutatásával, amely a háború idején a különböző társadalmi rétegek gondolkodásában végbemegy. (Jobban figyel a problematikára a német történeti irodalom.) A hosszú békeidő után bekövetkező s az addig mind diplomáciai téren, mind pedig a belső erő kifejtés terén elképzelhetetlen erősségű háborúnak a hazai értelmiség nézeteinek alakulására gyakorolt hatása igen szemléletesen bontakozik ki az irodalomtörténet révén a konzervatív-liberálisok – a mi kategóriahasználatunk szerint konzervatív polgári értelmiségiek (akik a háborúval kezdetben mint a „nemzeti célok” egyikével azonosultak, majd különböző indítékok hatására abból kiábrándultak) – korabeli levelezéséből. Irodalmi színvonalú ilyen szempontból a Riedl Frigyes–Szekfű Gyula, Szekfű Gyula–Angyal Dávid, Szekfű Gyula–Bartoniek Géza levélváltása (EKK, MTAKK, EKI).

re? A válaszadáshoz ismét a Bécsből kelt, néha már terjengősen őszinte levelek adják a kiindulópontot.

1918 májusában, amikor Török Pál, a régi kollégista jó barát Hatvany Lajos lapjában, az *Eszkendőben*¹⁵ ismertetni akarja „A magyar állam életrajza”-t, Szekfű a következő módon igyekszik őt erről lebeszélni: „Az Eszkendő és Pesti Napló, mindkettő Hatvany Lajos tulajdona, s őrá, aki figyelemmel kísérte a háborús évek irodalmát, mindenki tudja, hogy »bolsevik«, azaz annyiban bolsevik, amennyiben egy ilyen gazdag ember az lehet, aki nagyon jól meg tudja becsülni a pénz értékét. Úgy mondják, hogy ő és sógora, Jászi Oszkár a radikális tömegek uralomra jutásától remélik saját hatáskörük megnövekedését (miniszterség? nem tudom), Károlyi Mihálynak fegyverbarátjai, s ehhez képest a német szövetség ellenségei. De ilyen politikai okok mellett egyébként is elfogult Hatvany minden olyan cikk iránt, mely a német szövetséget őszinte jóindulattal kezeli. Ő és köre a francia és angol irodalmon nőttek fel, a németből a legmodernebb áll szívükhöz közelebb, s az igazi német kultúrát fejlődésük folytán nem tudják méltányolni. Ez a *kultúrúr* választja el tőlünk. Tőlem és Tőled, ki *velem együtt szintén elismerted a magyarság németszövetségének szükségességét* – nemcsak Hatvanyt, hanem olyan pompás magyar litterátorokat is, mint Schöpflin és Babits. Ők a németben csak a porosz junkert látták, – s nem hiszik el, hogy nekünk magyaroknak elsősorban porosz *rendszeret*re és *német tisztességre*, melynek egyetlen hanggal sincs magasabb hangja, mint ami megfelel az ő realitásának, erre a német szolidaritásra közügyekben és privát életben volna *szükségünk*. Ők azt hiszik, h[ogy] a *gentry uralma megdőléséből*, a radikális elemek uralomra jutásából fog kinőni a jobb Magyarország, melyben nem lesz hely többé Kacziányiak és Apponyiak számára. Nagy illuzionisták, akiknek egyetlen hibája *nem a magyartalanság – mivel épp oly igazságtalanul vádolják őket, akárcsak engemet* –, hanem a *történeti érzék hiánya*”¹⁶ (Kiemelés tőlem – G. F.).

Hosszú levélrészlet, melynek szó szerinti idézését nemcsak feltétlenül őszinte volta indokolja, hanem az is, hogy a gondolati elemeken túl magát a gondolatsort, a következtetések belső egymásra épülését is mutatja Szekfű politikai, vagy nyugodtan mondhatjuk, történeti-politikai koncepciójában, s itt-ott látni engedi: a munkában megfogalmazott alaptéziseinek gyökerei milyen mélyen nyúlnak a történetíró legszubjektívebb elképzeléseibe, szellemi közegébe, az őt ért hatások elfogultságainak szövevényébe. Sőt látni engedi: hogyan érik el e gyökerek saját társadalmi-politikai helyzetéről alkotott koncepcióját. Hogyan amalgamozódnak össze a *háborús pusztítások* kiváltotta lelki *megrázkódtatások*, a *háborúban létrejött kulturális szakadék* a korábban egységesnek tűnő nyugat-európai kultúrában? Miként jelenik meg a háború kiváltotta otthoni politikai és társadalmi polarizáló-

15 A Hatvany Lajos alapította és szerkesztette szépirodalmi folyóirat, az *Eszkendő* 1918. január–1919. február között jelent meg Budapesten, munkatársai főként a *Nyugat*hoz tartozó alkotók közül kerültek ki.

16 Szekfű Gyula–Török Pál, [1918.] máj. 29. MTAKK Ms 1054/54

dás? És a német megrendelés – vagyis hogy német közönségnek kell írnia a magyar államról – hogyan eredményezi a történetírói konstrukcióállításban az alaptézis elfogadását: a magyarság a keresztény-germán kultúrközösség része. (Amelyről korabeli történeti szakirodalmunk oly magától értetődően beszélt?)

67-esség és konzervatív társadalmi álláspont

Az 1918. májusi levél első mondatai: Hatvany „bolsevikiségéről”, a „radikális tömegekről”, Jászi és Hatvany „fegyverbarátságáról” Károlyi Mihállyal, s mindezek összekapcsolása a német szövetség ellenzésével, az antantbarátsággal egy kimondottan *politikatörténeti* összefüggésre hívja fel a figyelmet.

Szekfi, mint ezt korábban is láthattuk, vallotta: a Habsburg uralom, a *közös monarchia* használ a magyar nemzeti fejlődésnek. A Habsburgokat – történeti tanulmányai alapján, hivatali környezetéből, az államról alkotott felfogásából eredően is – a „nemzeti” királyok alkotmányos és törvényes utódainak tartotta. Nemcsak a bécsi hivatal, hanem egy sor apró, az osztrák–magyar „egymás mellett élésből” is következő s a történész szemével nézve már „történetivé” vált jelenség is ezt erősíti benne. (Azaz ismét a „megtörtént” történelem bizonyító erejével állunk szemben!¹⁷) „Miféle bolondok azok, akik a szétválasztást prédikálják!” – csattan fel türelmetlenül egyik levelében. „Vajon illik-e jobban két ország egymáshoz, mint a mi dualisztikus országunk!” Hiszen – folytatja Anatole France-i ironiával – a Bezirkshauptmann ugyanolyan „bölc és előrelátó, mint a szolgabíró”, a bécsi és a budapesti polgármester egyformán „energikus, önzetlen, kevés beszédű, tett-erős”, s „az alsó-ausztriai helytartó csak abban különbözik a magyar kormánytól, hogy a helytartó minden nap új kenyérrendeletet ad ki, amit másnap visszavon”, míg a magyarok „nem is rendelkeznek, de nem is vonnak vissza” – vall az osztrák–magyar társadalom egymáshoz növeséről közvetlenül a könyv írása előtti hónapokban.¹⁸ Kedélyeskedve ironizáló – s a levelekből még bőségesen idézhető –, de a Bécsben élő magyar történész értékítéleteit a köznapi gondolkodás szintjén igen erősen befolyásoló hangulati elem ez. A Monarchia- és királyhű szemlélet csak erősödhetett a háború során mind hangosabb ellenzéki párttal, a Függetlenségi Párttal való szembekerülés során, mindenekelőtt a *Rákóczi-vita hatására*. Szekfi szemében, mint arra már utaltunk, Károlyi Mihály mindig is megmaradt az őt gyalázkodón-durván támadó *Magyarország* című napilap irányítójának, annak a politikusnak, aki a Habsburg-hű hivatalnok előtt mindig is irreális külpolitikai utakat – francia- és oroszbarátságot – ajánlott a magyar politika részére.

A Habsburgok államához való ragaszkodás e ponton szinte szükségszerűen vezet egyfajta konzervatív alapálláshoz a társadalomszemléletben is. A Habsburg

17 [Vö. erre e kötetben: „Történeti kultusz és történetírás. Reflexiók Szekfi »A száműzött Rákóczi«-jához” c. tanulmányt.]

18 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, 1915. ápr. 24. MTAKK.

államalakulathoz való ragaszkodás a világháború alatt – amikor az egykor oly kedélyes, Ferenc József-kabátos bürokrataállam eresztékei recsagnéi kezdtek már – nemcsak a nemzeti kérdésben való állásfoglalást jelentette, hanem *elfordulást* is a hirtelen felszínre törő *szociális mozgalmaktól*. (Amely ma még csak félelem, de lehet, hogy holnap a jövőt alakító társadalmi erő.) Az életét mindig is az alkotmányos és hivatali-állami keretek között elképzelő polgár számára már nemcsak a közös államkapcsolatok felbontását hirdető politika tartozik a „*forradalmiság*” (s ahogy másutt nevezi: „szélbaliság”) kategóriájába, hanem a „radikális tömegek” esetleges mozgalma is. A Monarchia utolsó esztendeiben, amikor az államalakulatot az egyes népek függetlenségi törekvésein túl a k. u. k. állam egészét belülről feszítő társadalmi erők is fenyegették, nemcsak a függetlenségi Károlyi Mihály és a polgári radikális Jászi, valamint a liberális Hatvany egymás mellé kerülése volt szükségszerű, hanem az államhoz, a fennálló rendhez hű államhivatalnok gondolkodásában is természetesen párosultak a *Habsburgokhoz ragaszkodás* és társadalomfelfogásában a *mind konzervatívabb társadalompolitikai elemek*.

Műveltségesszmények és politikai környezet

A keresztény-germán kultúrközösség tétele megfogalmazásának historiográfiai indítékait keresve, számba kell vennünk Szekfinek azt a megjegyzését is, amelyben Hatvanyék tőle különbözését többek között abban is látja, hogy azok a *francia és angol irodalmon* nevelkedtek. Ezeket a sorokat olvasva ismét az jut eszünkbe: hol van már az a fiatal Szekfi, aki az Eötvös-kollégiumban franciás műveltség hatása alatt cseperedett szellemileg, és aki a Bécsbe kerülése utáni hónapokban – mint emlékezhettünk idézett levelére – éppen azért bírálja az osztrák–német történészképzést, mert az teljesen híján van a „francia kultúrelemnek”.¹⁹ S hol van az a lelkesedés a francia irodalom iránt, aminek egyik eredménye az Anatole France-tanulmány?²⁰

Eltávolodás a korábbi eszményektől. Mi magyarázza ezt? Kétségtelen: részben magyarázhatja a *világháborús szövetség politikai ténye*. Ha másban nem is, hát abban: erősítette a fiatal történészben azt a magyar históriából levont „tanulságot”, miszerint a francia orientációjú magyar külpolitika sohasem vezetett valós eredményekhez. Hiszen a franciák a magyarokban nem láttak mást, mint a Habsburgok hátában mozgósítható pillanatnyi politikai szövetségest. (Ahogy ezt „A száműzött Rákóczi” témája, a 18. század első felének történelme is „bizonyíthatta”.) Azaz Szekfi a *háború* hozta európai államhatalmi ellentétek készletét a

19 Szekfi Gyula–Bartonek Géza, Bécs, 1908. febr. 24. EKI. [Vö. erre még e kötetben a „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfi Gyula eszmei indítatásairól” c. tanulmányban mondottakat.]

20 Szekfi Gyula: Anatole France. Budapesti Szemle, 1910. 143. köt., 405. sz. 366–367. p. [E kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban...” c. tanulmányban.]

magyar állam európai elhelyezkedésének átgondolására. Annak helyes felismerésére, hogy a francia diplomáciát magyarországi tapogatózásában mindig is a franciák németpolitikája mozgatta. És ez a tény általánosságban *távolítja a francia orientációtól*. (Nemcsak a politikai következtetések, hanem a *kulturális tájékozódás szintjén is*.) A francia irányultság elítélése egyébként „jól is jön” történeti koncepciójához: az ónodi trónfosztást (1707) – mely az alkotmányos érzelmű, királyhű Szekfi szemében a Rákóczi-szabadságharc igazán végzetes lépésének számított – 1916-ban, az Életrajz írásakor már egyedül a francia diplomácia eredményének tudja be. A Habsburg-hű aktuális szemlélet találta meg itt szinkronját a hosszú távon érvényesülő „történeti tanulságok”-kal.

Amikor ilyen típusú tanulságokat fogalmaz magában a jelenre vonatkozóan, akaratlanul is az addig megtörténtek, azaz a jelenleginek létrejöttét eredményező folyamat igazolójává válik. A „magyarázat” ismét „értéktétele” emelkedik. A magyar történelem ugyanis valóban kínálja annak a következtetésnek a levonását, hogy a francia politika *távoli eszközként* és nem többként érdeklődött a magyar ügyek iránt, és így logikusan következhet a másik „tanulság”: a német nyelv- és kultúrterületeken létrejött államalakulatok tanúsítottak Magyarország iránt mindig is érdeklődést. Tehát *a magyarság nyugati tájékozódása csakis a német kultúra irányában „reális”*. (Azaz történetileg igazolható.)

Emlékezhetünk arra, hogy Szekfi egyik első filológiai munkájában is ott rejtőzött már a magyarság Nyugathoz tartozásának időfelettivé merevített tétele, de akkor ez még ugyanúgy jelenthette a francia, mint a német kultúra iránti tájékozódás igényét.²¹ A bécsi évek során a *német nyelvű kultúrkörnyezetben megélt mindennapok már önmagukban a német kultúra egyedüli realitását erősíthette a bécsi levéltáros gondolkodásában*. Sorolhatjuk a köznap körülményeket, tényeket: azt, hogy – mint Szekfi maga írja – gyakran hónapokig csak a német nyelvet kellett írásban és szóban használnia; azt, hogy a német történészközlethez a bécsi magyar történészek szinte közelebb álltak, mint a hazaihoz, s hogy a német tudományosság eseményei, folyóiratcikkok, viták képezték a napi eszmecsere, a szakmai és szellemi élete témáit.²²

Ugyanabban az irányban hatott a *historiográfiai tájékozódás* is: leveleiben, munkáiban mindinkább elhalványul Voltaire, Renan, Taine emlegetése, és megerősödik az európai történetírást „eluraló” német történettudomány vezéregyéniségeinek tisztelete (és ismerete). Szekfi komoly meggyőződését fogalmazta meg a magyar Életrajz előszavában a német történetírás európai fölényéről („a ma élő legnagyobb francia történetírók német iskolába is járván, a német kutatás módszereit alkalmazzák”) – írja a magyar közönségnek²³).

A török kori tanulmányok: következtetések a jelenre

Paradox módon a magyar történelem mind tágabb horizontú áttekintése Szekfit szemléleti beszűkülés felé sodorja. Egyrészt a magyar történelemből most már „tanulságokat” levonni akaró történész úgy látta – mint erre a francia orientáció témakörénél „A száműzött Rákóczi”-ról szólva, utaltunk –, hogy a magyar történelem során a *Nyugat felé mozdulásban egyedül a német politika jelenthetett* (a szekfői kategóriát használva) *reálpolitikai irányzatot*. Ezt erősítették benne azután az itt nem részletezhető, Szekfi későbbi koncepcióinak alakulására erősen kiható *török kori tanulmányok* is. (Thallóczy ösztönzésére kezdí sajtó alá rendezni Karácson Imre – a török levéltárak első magyarországi kutatójának – hagyatékát.) Török kori kutatásai az 1912 és 1915 közötti években véglegesen meggyőzték Szekfit arról, hogy a Nyugathoz tartozás a magyarság életben maradásának feltétele. Ennek a török korban tett kirándulásának eredménye szerintünk az, hogy a magyar történelemben a Nyugattól való elmaradás okát már sokkal kevésbé belső, társadalmi, államszervezeti fejlődésfolyamatokban kutatja – mint azt tette korábban, például a „Servienek”-ben –, hanem inkább a török pusztításban. Ezt a politikatörténeti összefüggést azután igazolja számára az a módszertanilag bravúros elemzés is, amelynek eredményeként kimutatja a hódoltság korabeli török történetírók megbízhatatlanságát, meseírószerűségét a kortárs nyugati történeti irodalomhoz képest.²⁴ Egyik oldalon a királyi Magyarország, másik oldalon a török; egyik oldalon a törvényes Habsburg uralkodó, másik oldalon a török betörésre váró száműzött kurucok. Így polarizálódnak a 16–17. századi magyar történelemről Szekfi történetírói értéktételei.²⁵

Az összefüggés a *történeti koncepció elemei*, valamint a *jelen politikai tendenciái* között immáron teljesen egyértelmű a 17–18. század történelmi és a jelen politikai értékelése között. Szekfi szemében közvetlen a kapcsolódás *Rákóczi* (1703–1711) és *saját kora* (1913–1916) függetlenségi párti politikája között. Nem véletlen, hogy „A száműzött Rákóczi”-ból a francia, illetve az orosz külpolitikai orientáció javára a Függetlenségi Párt, illetve Károlyi Mihály politikai tőkét akar

24 Kútfőkritikai tanulmány a hódoltság korabeli török történetírókról. Török történetírók III. köt. (1566–1659). Fordította és jegyzetekkel kísérte: Karácson Imre. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: Szekfi Gyula. Bp., 1916. 446 p. Különösen a bevezető. I. VII. p.

25 A török korszak értékelésének alaptézisei Szekfi történetírásában az 1910-es évek elejére vezethetők vissza. Historiográfiailag rendkívül tanulságos annak nyomon kísérése, hogy koncepciója miatt miként kerül szembe öreg barátjának, Takáts Sándornak a felfogásával (Szekfi Gyula–Angyal Dávid, [1916.] márc. 10. MTAKK), majd a Fontes-sorozat tervezett török kori köteteinek egyik szerkesztőjeként miként alakítja ki a két világháború közötti kutatások irányát kimutathatóan befolyásoló historiográfiai koncepcióját (Szekfi Gyula feljegyzése Klebelsberg Kuno részére, OL BMTI III. cs.), s hogyan épül mindez be a 16–17. századról formált történeti képbe 1919 után. [E kötetben: „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése” c. tanulmány.]

21 Szekfi Gyula: Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Bp., 1904. 60–63. p. [E kötetben: „Szekfi Gyula Bécsben...” c. fejezet vonatkozó részei.]

22 Különösen jól tanúsítják ezt a bécsi magyar levéltárosok kézírathagyatékai, mindenekelőtt a napi munkakörülményekről valló iratok, a Staatsarchiv idevonatkozó Direktionsaktenjei.

23 Életrajz, 9. p.

kovácsolni.²⁶ Az, hogy Szekfű jelenében elítéli a Függetlenségi Pártot, Károlyi Mihályt, immáron szerves kapcsolódásban áll történetírói meggyőződésével: azzal, hogy Rákóczi külpolitikája annak idején irreális volt. És kétségtelen: a történetpolitikai koncepció *eredetileg* valóban *szakmai indítékokból* származott, ugyanis Rákóczi politikájának irreálisából: francia szövetségének, illetve török politikájának irreálisából.²⁷ Egymásba fonódó *szakmai-politikai-személyi indítékok*, amelyek összességükben, a háborútól függetlenül is, *német orientációjú kultúrtörténeti-eszmetörténeti tájékozottságot* eredményeztek. S melyhez az aktuális tényező, a háború, a központi hatalmak világháborús szövetségi rendszere *tet-szetős történetpolitikai konstrukció lehetőségét is kínálta*.

És még egy kultúrtörténeti kérdést vet fel Szekfű – általunk fentebb hosszán idézett – megfogalmazása, amikor a maguk (azaz ő és Török Pál) európai tájékozódását elválasztja az angolos, franciás neveltetésű Hatvanytól és Jásziétól. A kérdésünk: vajon létezik olyan egyértelmű egybeesés társadalmilag-politikailag meghatározott mozgalmak és valamely külső ország szellemiségére orientált műveltséganyag között, mint ahogy azt Szekfű állítja? Hogy nem, arra akaratlanul már Szekfű is ráérez, amikor azt mondja: Hatvanyék szívéhez a német kultúrából is közel áll valami, de csak a legmodernebb. *Modernség és konzervativizmus szemben állásáról* is tanúskodik tehát Szekfű levele.²⁸ És tanúskodik megjegyzései között egy ellentmondásról is: még a legsterilebb eszmetörténeti megközelítéssel sem lehet szerintünk nemzeti kultúrák hatásából politikai mozgalmakat, egyes európai nemzeti kultúrák felé orientáltságából társadalmi-politikai irányzatokat levezetni. Mint ahogy egy nemzeti kultúra sem volt sohasem homogén – például csak konzervatív vagy csak modern – a történelem folyamán, és ma sem az. De azt a jelenséget mégiscsak jelzi Szekfű megjegyzése, hogy adott társadalmi-politikai helyzetben lehet *jelentéshordozó funkciója a kulturális orientációnak*. A világháború éveiben a francia orientációnak volt annyi politikai minősítő tartalma, hogy egyfajta kitörési lehetőséget, kitörési utat is keresett a Monarchia egész állami és kultúrbürokráciájának *hagyományos* – s annyiban is hagyományos, hogy német *műveltségisményei köréből*. Ha a progressziót az 1910-es évek Magyarországon nem lehetett is kultúrtörténetileg hozzákötni kifejezetten vagy kizárólagosan a francia, illetve az angol kultúrelemek nagyobb mérvű befogadásához, s nem lehe-

tett a világnézetileg-politikailag konzervatívát a németes kulturáltsághoz kapcsolni, mégis élt egy kultúrtörténetileg megfogható összefüggés a *régi, hagyományos kultúra német pozícióinak védelme és a konzervatív polgári társadalmi-politikai álláspont között*.

„Nemzeti hibák” – német orientáció

Szekfű magyarságának, szemlélete nemzeti voltának megkérdőjelezése „A száműzött Rákóczi” vitája idején és erre reakcióként „nemzeti elkötelezettségének” még mélyebbre ivódása gondolkodásában magyarázza azokat a – már e vita idején is elhangzott – megjegyzéseket az időtlenné merevített „*nemzeti tulajdonságokról*”, melyek a Török Pálhoz írt, fentebb már idézett levélben is említésre kerülnek. S ami a meglepő lehet: a német orientációval kapcsolatban.

Emlékezhetünk: néhány évvel korábban, a Rákóczi-vita során, Széchenyihez „menekülésének” egyik mozgatója éppen az volt, hogy benne fedezte fel a „magyarság hibáinak” nagy ostromozóját, a „hányavetiséget”, a hangos hazafiaskodás mint levetkőzendő nemzeti ismertetőjegyek kipellengérezőjét. Azt is láthattuk, hogy Szekfű felfigyelt arra az összefüggésre, ami a magyar társadalom felfogásában a szóhasználatokban, újságcikkekben – különösen a nemzeti koalíció éveiben – a nemzeti elkötelezettség érzése és az álkuruc történetiszemlélet között fennállott. Ahhoz sem férhet kétség, hogy Szekfű nemzetfelfogása a maga historizált, Széchenyi-mondatokba burkolt formájában a mind retrográdabbá váló köznemesi koncepciókhoz képest modernebb, polgáribb volt. *Több polgári „vonást”, „ismertetőjegyet”* szeretne tehát Szekfű látni az általa elképzelt ún. *nemzeti tulajdonságok* között, s ezt dicséri – a helyzethez is idomítva – a poroszokban. (Erre vonatkozik a fentebb részletesen idézett levél megjegyzése: a magyarságnak „rendszeretetre”, „tisztességre”, nem nagyhangúságra, hanem „szolidaritásra” lenne szüksége.²⁹ És ez magyarázza az Életrajz magyar kiadásához írott előszó egyik, látszólag a szövegösszefüggésből kilógó, erőltetett mellékmondata is, amely a németiséget méltatja, azt a népet, „mely oly kötelességtudóan és oly kultúrával tud dolgozni”.³⁰

Széchenyi az, aki felismeri, hogy a magyarság elmaradottságát külföldi (nyugati) tulajdonságok „beoltásával” kell gyógyítani, éppen ezeket a tulajdonságokat akarja a nemzethe plántálni. Széchenyi az, aki most már a magyar történelem egyik központi alakjává emelkedik (Szent István mellett), az újkori magyar nemzeti fejlődés elindítójává. Szekfű ábrázolásában ő az az erkölcsi magasságokra emelt hős, aki „népétől szigorú önismeretet és kemény önfegyelmézést várva” elsősorban a „nemzeti hibák” elmarasztalására összpontosítja tevékenységét. „Az önelégült

26 [A háborús készülődést ellenző Károlyi Mihály 1914-ben többször tárgyalt francia politikusokkal. 1914. február 2-án Poincaré francia köztársasági elnök másfél órás audiencián fogadta, ahol a francia fél veszélyesnek minősítette a Monarchia szövetségi politikáját. Károlyi jelentős francia beruházási hitelt kért, hogy Magyarország lazíthassa kapcsolatát a hármas szövetséggel, benne Németországgal. Károlyi 1914. márciusi és júniusi párizsi tartózkodása alatt is több francia politikussal tárgyalt, köztük Georges Clemenceau-val, André Tardieu-val és Joseph Caillaux pénzügyminiszterrel. Párizsi missziói azonban eredménytelenül zárultak.]

27 [Vö. erre e kötetben: „Történeti kultusz és történetírás. Reflexiók Szekfű »A száműzött Rákóczi«-jához” c. tanulmányban mondottakat.]

28 Szekfű Gyula–Török Pál, [1918.] máj. 29. MTAKK Ms 1054/54.

29 Uo.

30 Életrajz, 9. p. (A munkára a továbbiakban az oldalszámok zárójeles megadásával a főszövegben hivatkozunk.)

terméketlen rendiség” idején egyedül ő a „tudatos alkotó akarat” megtestesítője (181. p.), aki szembeszáll a „nemzeti hibák” sorával: irigységgel, bosszúállással, a „lovagiasság hamis felfogásával” (180. p.) s kívánja azok számának szaporítását, akik polgári erényekkel ékeskednek (179. p.). (Szinte már 1916-ban látszanak az 1920. évi kulcsmű, a „Három nemzedék” Széchenyi-alakjának vonalai.³¹) És most, 1916-ban, a „nemzeti hibák” (azaz azon tulajdonságok, amelyeket az irodalom oly egyértelműen a hanyatló dzsentri társadalmi szerepének kísérőjelenségeként sorol fel) ostromozása is egy vékony, de a szoros összetartozást biztosító szálon hozzákapszódik a keresztény-germán kultúrközösség iránti szimpátiához, melynél a kötökapszót az a korban még sok pozitívumot tartalmazó beismerés jelenti, hogy Nyugat-Európától le vagyunk maradva.

Mindezek a tényezőkön túlmenően – amelyek a Szekfü-levélből mint az Életrajz szubjektív magyarázatából kifejtethők – volt még egy hajtóerő, ami Szekfü az Ausztriával – mint a keresztény-germán kultúrközösség egyik tagjával –, illetve a közép-európai hatalmakkal való együttélés célszerűségéről meggyőzni látszott. S ez a *nemzetiségi kérdés* volt.

Nemzetiségi kérdés: a Balkán tanulságai, 1908–1916

Történeti irodalmunk egyértelműen kimutatta: a 67-es magyar nacionalizmusnak fontos ösztönzője és érve volt, hogy a Monarchia erejével lehet biztosítani a magyar szupremáciát, a magyar uralkodó osztályok uralmát a Kárpát-medencében az 1848-ban ellenünk felkelt nemzetiségek felett. Azt azonban már kevésbé tártuk fel, hogy a dualizmus fél évszázados történelmének melyik szakaszán, milyen jellemző vonások válnak rövidebb-hosszabb időre meghatározóvá a 67-es magyar nacionalizmus arculatán. (Így például mikor s miért látják be a magyar közép-osztályok a kiegyezés szükségességét ahhoz, hogy a nemzetiségek törekvéseit visszaszoríthassák.)

Szekfü – illetve tágabban: a bécsi magyarok – erre egy kis, de talán jellemző adalékot szolgáltatnak. Említettük már más összefüggésben azt az emlékiratot, amelyet a Balkán-háborúk idején Thallóczy Lajos készített, s amely Szekfü kéziratai között, Szekfüől származó rájegyzéssel maradt ránk.³² Arra is utaltunk, hogy az emlékirat egyik fő mondandója: a Balkánon beállott új helyzet, a szláv népek önállósulási törekvései nem lesznek hatás nélkül a magyarországi nemzetiségek mozgalmaira sem. A románok Lipcsében, Franciaországban szemináriumot rendeznek be, illetve az egyetemeken nagy propagandát folytatnak Magyarországgal szemben – olvashatjuk az emlékiratban. Ami számunkra érdekes: Thallóczy ebből korántsem von le olyasféle következtetést, hogy netán a nemzetiségekkel, illetve

31 [Vö. e kötetben: „Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével” c. tanulmányt.]

32 OSZKK Fol. Hung. 1900. II. köt. [E kötetben: „Szekfü Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmányban.]

a szomszédos kis államokkal szemben határozottan fel kellene lépni, hanem ellenkezően: liberális felfogásának megfelelően, Magyarország részéről sürgeti a felkészülést az önállósuló szláv népekkel való mindennapi kereskedelmi-kulturális érintkezésre. Ennek belső feltételeit azonban abban látja – mint arra már utaltunk –, hogy félrerakjuk a Bécs és Budapest közötti állandó ellentéteket, s ne higgyük végre azt – ami „újabb politikai fejlődésünk rákfenéje” –, hogy „az, ami Magyarországnak hasznos, Ausztriának káros, és viszont”. Thallóczy szerint a „legújabb alakulásnak [azaz a Balkán-háborúnak – G. F.] az a fő tanulsága”, hogy be kell látni: csak „vállvetett” együttműködéssel tölthetjük be hivatásunkat.³³

Amit Thallóczy 1912-ben már érzékelt és e sorok leírására s kinyomtatására készítette, azt Szekfü számára megerősíthette a világháború tanulsága. Ekkor már nemcsak az elméleti fejtegetések szintjén – mint 1912-ben –, hanem a gyakorlati politikában is jelentkezik a közép-kelet-európai nemzetiségeknek a magyar államiséget fenyegető fellépése. Ha másra nem is, de a *Budapesti Szemle* (amit rendszeresen olvasott) híradásaira bizonyosan felfigyelt, amelyek többek között beszámoltak a nemzeti kisebbségek – épp az Életrajz írása idején tartott (1916) – *európai konferenciájáról*, ahol a „nemzeti önállóságról” bocsátottak ki nyilatkozatot, természetesen az antant hatalmak támogatásával.³⁴ S az, hogy a világháborúban, éppen 1916-ban, a Monarchia-, illetve a történeti Magyarország-ellenes *nemzetiségi mozgalmak* – mint „természetes” szövetségesek – megjelentek az antant oldalán, s hogy a nemzetiségek mozgolódása a háborús magyar belpolitikának is mind nagyobb nehézségeket jelentett, a történetíró koncepciójában nemcsak megerősíthette a 67-esség célszerűségét a magyarság szempontjából, hanem kiegészíthette azt a háborús jelenben a *központi hatalmakhoz kötöttségünk történeti szükség-szerűségének* gondolatával.

A történetírói koncepcióalkotás természetéről, ismét

Láthatjuk tehát, hogy egyrészt igaz az a megállapítás, miszerint a keresztény-germán kultúrközösséghez tartozás szüksége Szekfü Gyula gondolkodásában (mind leveleiben, mind tanulmányaiban) elsősorban a világháborúnak köszönhető. Sok vonatkozásban vissza is vezethető ez a német „megrendelésre”, valamint arra a tényre, hogy Magyarország a központi hatalmak egyikeként harcolt a háborúban. Másrészt azonban – mindezeket túl – a magyarság „betagozódása a keresztény-germán kultúrközösségbe” gondolkodásában *történetpolitikai konstrukció*, azaz nemcsak a történész jelenének terméke, hanem az *ezeréves magyar történelem*

33 OSZKK Fol. Hung. 1900. II. köt. Szekfü igen sokat merít Thallóczy memorandumából.

34 A Budapesti Szemle a tematikához kötődő cikkeiből: *Marczali Henrik*: Románia. 1. közlemény. Budapesti Szemle, 1916. 168. köt. 479. sz. 161–177. p.; *Fraknoi Vilmos*: Az osztrák-magyar kormány területi ajánlatai Olaszországnak. Uo. 178–200. p.; *Fraknoi Vilmos*: Diplomatiiai tárgyalások Romániával, 1914–1916. Uo. 480. sz. 321–353. p.; *Marczali Henrik*: Románia. 2. és utolsó közlemény. Uo. 354–383. p.

szekfői értelmezéséből származik. És e konstrukció sok egyéb historiográfiai elem-ből építkezik: a történetíró korábbi *műveltséganyagából*, az őt ért *szemléleti hatásokból*, kiérleltnek tűnő szakmai megfontolásokból, a történetírót ért napi kör-nyezeti *benyomások* hatásaiból.

A történetírói koncepcióalkotás természetét vizsgálva hozzá kell tennünk: igaz, hogy az alkalom, a megbízás sokban csak a korábbi években támadt gondolatok, következtetések összefoglalására készíti a történetírót, de e *korábbi megállapításokból, elemzésekből* nyert tények zárt gondolatsorba állítása, a koncepció egységének megformálása visszahat a koncepciónak korábban talán más összefüggésbe illeszkedő elemeire is: új részletösszefüggésekben vagy új megvilágításban rögzülnek. S az új összefüggések felismerése nemcsak a pillanatnyilag formálódó mű gondolati konstrukciójára, bizonyos témák kiemelésére, tények hangsúlyozására hatnak, hanem kihatnak a történetíró későbbi műveire is. A történész munka során ugyanis, annak természetéből következően, a *történetíró nem végzi el minden esetben valamennyi korábban kelt konstrukcióelem filológiai-irodalmi újrazvizsgálatát*, hanem csak a szükséges pontokon teszi ezt. Az új – a korábbitól talán lényegesen eltérő – *koncepcióba szervesen beépülnek korábban már kifejezese-dett, szinte tétellé szilárdult megállapítás-sorozatok, összefüggések*. Nos, ilyennek tekinthetjük Szekfű történeti koncepciójában a magyarság és a német kultúra, politikatörténetileg (politikailag) a német orientáció tételének megszilárdulását. Úgy is mondhatnánk: a történetíró gondolkészletében amolyan „*előregyártott elemekként*” *raktározódnak el részletösszefüggések*. S ismét Szekfű példájára gondolva, elmondhatjuk: ahogy a társadalmi-politikai frontokon való elhelyezkedés, szakmai, személyi indítékok, az európai hatalmi viszonyok alakulásának összjátékaként formálódott ki a történetírói „*alaptétel*” – ugyanilyen összetetten, különböző tényezők készítenek majd két évtized múlva, 1932 után a közben minden munkájába beépített összefüggés újragondolására s lényeges módosítására.³⁵

„ÖNÁLLÓSÁG”, „FÜGGETLENSÉG”

A keresztény-germán kultúrközösség és a magyarság kapcsolatáról kialakított történetírói tételt a koncepcióképződés bonyolult és áttételes voltának példaként tárgyalva vigyáznunk kell, nehogy a részletes-terjedelmes taglalás azt a benyomást keltse az olvasóban, mintha Szekfű a magyarság nemzeti érdekeit a nagyhatalmaknak alárendelő, valamiféle „*fiókimperializmus*” tudatos megfogalmazójává lett volna a Monarchia felbomlásának előestéjén. Sőt, mint látni fogjuk, éppen ellenkezőleg: egy olyan *magyar önállóságot* konstruál kora politikai rendszereinek leírásakor, ami a valóságban az 1867. évi dualista államrendszerben fennállá-

35 [Vö. minderre e kötetben a „Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével”, majd a Hóman Bálinttal közösen írott „Magyar történet”-et tárgyaló, „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmányokat.]

ság, 1918-ig a valóságban nem volt meg. A keresztény-germán kultúrközösséghez tartozás és az önállóság kettős alapelvét azután következetesen érvényre juttatja a magyar történelem ezeresztendős menetének, „A magyar állam életrajza”-nak megírásában is.

Miután a Bach-korszakban meggyengült Ausztria kénytelen feladni itáliai tartományait, majd 1866-ban a porosz-osztrák háborúban, a königgrätzi veresége után német birodalmi hatalmi állását is, „a Lipót-féle abszolutizmus német-olasz nagyhatalmi konstrukciója végképp elmerült és a múlté lett, Közép-Európa széles térségein pedig a történeti és nemzeti erők felszabadulván, a hosszú fejlődés újabb lépcsőjén *három önálló államegyéniségnek* adtak életet: 1871-ben a németnek, 1867-ben az osztráknak és a magyarnak” – írja Szekfű az Életrajzban (kiemelés tőlem – G. F.).³⁶ Vagyis ugyanabban a mondatban, amelyben a keresztény-germán kultúrközösség szellemében az egységes német állam és a Monarchia megalakulásának egyidejűségét hangoztatja, bizonyítva egyúttal „a közép-európai állam-történet egységes jellegét”,³⁷ ugyanott eltúlozza a magyar állam önállóságát, (a többi szövetséggel) egyenrangú voltát: s a ténylegesen két államalakulat (Németország és a Monarchia) helyett *három önálló államról* beszél. Helyesebben: nem államról, hanem „*államegyéniségről*”. E látszólag csak kategóriabeli különbségnél meg kell állni egy pillanatra és rátekinteni Szekfű Gyula történetírásának korabeli európai szellemi-szakmai forrásaira.

Kutatásaink e témakörben a nemzet és állam viszonyának nagy tekintélyű mesteréhez, Friedrich Meineckéhez, a német szellemtörténet kétségtelenül legnagyobb alakjához vezetnek. Aki bevezeti a századelő történettudományos gondolkodásába az „államegyéniség” fogalmát is.³⁸ És e kutatások hívják fel a figyel-

36 Életrajz, 215–216. p.

37 Uo. 216. p.

38 Meinecke, Friedrich (1862–1954) német történész, a szellemtörténeti felfogás klasszikusaként, kiteljesítőjeként tartjuk számon. Germanisztikát, történelmet és filozófiát tanul Berlinben. Nagy hatással vannak rá tanárai: J. G. Droysen, H. Sybel, H. von Treitschke és W. Dilthey. Előbb levéltáros (Geheimes Staatsarchiv), majd a strasburgi (1901), a freiburgi (1906) és a berlini egyetem (1914) tanára. Évtizedeken át a *Historische Zeitschrift* szerkesztője (1893-tól) és kiadója (1896–1935). A második világháború után a berlini Freie Universitát első igazgatója, tiszteletbeli rektora (1948); az egyetem történettudományi intézete 1951-től az ő nevét viseli. – Életműve kiterjed a történetpolitikai publicisztikától az oktatáson, szerkesztői és szakírói tevékenységén át a tudományszervezésig. Különösen értékesek – politikatörténeti szempontból is – naplói és széles körű, historiográfiai értékű levelezése. (Születése 100. évfordulója alkalmából indult összes műveinek kiadása.) Az 1890-es években az ún. Lamprecht-vitában a rankeanus „régibb irány” oldalán áll. 1903-tól Georg von Below-val megjelentetik a „Handbuch zur mittleren und neueren Geschichte” c. kézikönyvet. A „Weltbürgertum und Nationalstaat” (1908) c. művében – mely széles ismertséget hozott számára – a nemzetek kialakulásának két eltérő típusára az „államnemzet” és a „kultúr-nemzet” fogalmat alkalmazza. A két világháborús vereséget egy-egy esszékötetben dogozza fel (Nach der Revolution, 1919; „Die deutsche Katastrophe”, 1946). (Mindkét mű jellege, sőt címe is erősen hasonlít az öt folyamatosan olvasó Szekfű Gyula világháborús könyveire: „Három nemzedék” 1920, „Forradalom után”, 1947). A világ történetírására – a „Welt-

műnkét arra is: nemcsak most, az 1916-os könyvében, az Életrajzban lesz ez a szellemtörténeti megközelítés a történeti konstrukció eszköze, hanem később, az 1919 utáni műveknél is, az 1920-ban írott „Három nemzedék”-ben és az 1926–1928-ban készült „Magyar történet”-ben is. Sőt joggal feltételezhetjük, hogy az 1947-ben papírra vetett „Forradalom után”-ban is.

Szellemtörténeti kategóriarendszer: „államegyéniség”

Szekfű Gyula „A magyar állam életrajza”-t németül írta. Az eredeti német szöveg elemzése – majd összevetése a maga fordította magyar változattal – sok fogódzót adhat nemcsak a fogalomhasználatához, hanem annak a kérdésnek a megválaszolásához is: miként lehet a történeti konstrukció segítőeszköze a *fogalomrendszer*. És a fogalomrendszerek mögött mindig meghúzódó világfelfogás.

Szekfű már az eredeti német kiadás („Der Staat Ungarn”) Bevezetésében elmondja, hogy könyvében a „Nationalität, nationale Autonomie, Nation” kifejezéseket Meinecke több kiadást megért művének („Weltbürgertum und Nationalstaat”³⁹) értelmezése szerint használja.⁴⁰ S a Meinecke-könyv, valamint a „Der Staat Ungarn” – tehát a „három államegyéniség”-et emlegető német nyelvű eredeti írásmű – fogalomkészletének összevetése valóban szinte teljes egybeesést mutat. Nemcsak a Szekfű-bevezetés által jelzett esetekben, hanem az államra vonatkozó megjelölésekben is. (Zárójelben jegyezzük meg: ezek az egyezések *csak* Szekfű német szövegének olvasásakor lesznek világossá. Ezért Meinecke és Szekfű munkájának összehasonlításakor a magyar kiadástól [A magyar állam életrajza] kis mértékben eltérő eredeti német szöveget [Der Staat Ungarn] használtuk. A valós egyezésekre, illetve eltérésekre Szekfű és Meinecke között azért is a „Der Staat Ungarn” szövege világíthat rá, mert Szekfű, amikor a korábban megírt német szöveget magyarra fordítja, a fogalmak esetében nem törekszik a német fogalom fordítására, hanem többnyire a magyar szakirodalom már meglevő fogalomkészletét használja.⁴¹)

bürgertum”-on kívül két nagy monográfiája gyakorolt hatást: „Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte” (1924) és a „Die Entstehung des Historismus” (1936).

39 Friedrich Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates. München, Berlin, 1908.

40 Julius Szekfű: Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie. Stuttgart, Berlin, 1918. 11. p.

41 Nyelvtörténeti és esztétörténeti szempontból is rendkívül tanulságos lenne a „Der Staat Ungarn” és „A magyar állam életrajza” kategóriaalkotásának összevetése. Itt azon ritka alkalom adódik, hogy a munkát németül író szerző maga fordítja le szövegét magyarra, azaz filológiaiul tetten érhető a korabeli fogalomértelmezés is. Esztétörténetileg pedig tanulságos, hogy azon fogalmak, amelyek egy későbbi időszakban nagyon is meghatározott politikai-világnevezeti irányzatok fogalomkészletébe tartoznak, itt még e *funkció nélkül* s *németül* használatosak. Legjellemzőbb példája ennek a „Volkstum” kifejezés, amit Meinecke és németül Szekfű is állandóan használ, magyarra azonban még nem a később, a világháború után használt „népiség” értelemben fordítja.

A fentebb magyarul idézett sorok német megfogalmazásában a „Staatspersönlichkeit” – azaz az államegyéniség –, Meinecke egyik kedvelt kategóriája áll. Ha Meinecke munkáját abból a szempontból olvassuk, hogy a fogalomhasználat mennyire van kapcsolatban az államról és nemzetről alkotott Meinecke-konstrukcióval, akkor egy lépéssel már talán közelebb jutunk annak megértéséhez is, hogy Szekfűnél a fogalomátvitel nemcsak a német közönséghez igazodást, még csak nem is egyszerűen a német szellemtörténet legnagyobb élő mesterének másolását jelenti, hanem segítségére volt a magyar történelemről alkotott álláspontjának az addiginál határozottabb, differenciáltabb megfogalmazásában is.

Meinecke nézeteivel, akár azok rövid összegezésével e dolgozat keretei között – amelyik Szekfű felfogásában a történeti koncepcióalkotás fejlődését vizsgálja – nem foglalkozhatunk.⁴² Bármily csábító volna is, csak azt kíséreljük meg bemutatni: miként hatottak az államról és nemzetről vallott nézetei Szekfű Gyula gondolkodására.

Meinecke-könyvpéldány Szekfű kezében

Nézzük tehát az „államegyéniség” kategóriáját! Meinecke munkája 1907-ben fródt. Célkitűzése – mint arra maga is utal – az egységes német állam (az ún. második császárság) előtörténetét adni. Azét a német államét, amely 1871-ben jött létre 25 szövetségi államból: 4 királyságból, 6 nagyhercegségből, 5 hercegségből, 7 fejedelemségből, 3 szabad városból. És amely állam segítségével – nem utolsósorban az ún. bismarcki centralizált politikai rendszer nagyarányú technikai-katonai és szociális modernizációs programja révén – ismét a világ vezető civilizációi közé emelte a német kultúrát. Természetes, hogy a munka fő kérdése: az állam és nemzet értelmezése, mégpedig – mint arra a történeti irodalom már rámutatott – szellemtörténeti értelmezése. (De hogy miért és hogyan használja a német esetre Meinecke a szellemtörténeti felfogást, azt a szakirodalom már nem tárgyalja.)

42 Meinecke életrajzának rövid összefoglalását lásd a 38. jegyzetben. – A Meinecke 1918 előtti tevékenységét tárgyaló nemzetközi irodalom könyvtárnyi terméke közül csak néhányra szeretnénk utalni: Schleier, Hans: Die Ranke-Renaissance. In: Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft. II. Berlin, 1965.; Lozek, Gerhard: Friedrich Meinecke. Uo., különösen 306–311. p. – A hatalmas nyugatnémet irodalomból kiemeljük a *Das Argument* c. folyóirat „Kritik der bürgerlichen Geschichtswissenschaft” c. különszámát (1972), melyben a szociálliberális Immanuel Geiss ad néhány jó – a korábbi irodalmat meghaladó – szempontot a fiatal Meinecke történetfelfogásának kritikájához (Kritischer Rückblick auf Friedrich Meinecke. *Das Argument*. 1972. 22–36. p.) Említésre érdemes még G. Iggers könyvének Meinecke-ábrázolása (Iggers, Georg G.: Deutsche Geschichtswissenschaft, München, 1971.), valamint Elisabeth Fehrenbach tanulmánya (Fehrenbach, E.: Ranke-Renaissance und Imperialismus in der Wilhelmschen Zeit. In: Geschichtswissenschaft in Deutschland. München, 1974. 54–65. p.).

A Meinecke-mű „egyes gondolkodók [...] meghatározott ideáinak története”⁴³ – ahogy maga jelölte meg könyvének tárgyát –, lényegében annak bemutatása: milyen történeti fejlődés eredménye az egységes nemzet, nemzetállam gondolatának kialakulása. Azaz: hol, kinél, melyik politikus, filozófus gondolkodásában találhatók meg állam és nemzet felfogásának olyan előzménye, amely majd a bismarcki Németországban – a szellemtörténész fogalmai szerint – „megvalósul”.

Figyelve a német nemzeti fejlődés körülményeit, s főként nehézségeit, amelyeket az 1871 utáni Németországnak meg kellett haladnia, természetesen találjuk: Meinecke egyik fő gondolja annak kimutatása, hogy a sok kis német állam fennállása idején is létezett *olyan idea* (hisz Meinecke ezek történetét vizsgálja), amely az államot általában egységes egésznek fogta fel, s ezzel kifejezésre juttatta: a német államot az összes német nyelvű igazgatási egység egészének szeretné látni. Természetes, hogy Meinecke a történelemben csak 1871-ben megvalósuló *egység-előtörténetét* nem az intézményekben, nem is a törvényhozásban vagy a politikában találta meg, hanem a *szellemi életben*, a politikai, filozófiai írók, gondolkodók körében. S itt jön a szellemtörténeti megoldás: a konkrét politikai vagy közigazgatás-történeti megközelítést félretolva az államiság, illetve a *nemzetállamiság gondolatának* történetét állítja a középpontba. Ebben a felfogásban a történeti vizsgálat tárgya: az állam és a nemzet nem mint konkrét politikai képződmény jelenik meg, hanem mint elvonatkoztatott gondolati konstrukció. És ehhez találja alkalmasnak Meinecke a német romantika fogalmi konstrukcióját az „államegyéniségről”. Az állam – Meinecke idézi és méltatja Johann Müller⁴⁴ nézetét – „eine geschlossene Persönlichkeit”, amely „abgerundeter Charakter”-rel bír. Olyan „individuum”, mely magában foglalja az egyéneket, és a kutatónak be kell látnia mondia, „daß menschliche Gesellschaft im Ganzen und Großen sich nicht anders darstellen kann, denn als ein erhabener und vollständiger Mensch...” „Der Staat ist ... nicht bloß ein Spielwerk oder Instrument in der Hand einer Person, sondern es ist eine Person selbst, ein freies, in sich durch unendliche Wechselwirkung strebendes

43 Meinecke: Weltbürgertum, i. m. Allgemeines über Nation, Nationalstaat und Weltbürgertum c. fejezetet. 21. p. (Dolgozatunkhoz az 1922. évi 6. kiadás szövegét használtuk.) A Meinecke-mű példányát Szekfű Gyula ceruzás aláhúzásaival használhattuk, Paulinyi Oszkár ajándékaként. Paulinyi elmondása szerint Károlyi Árpád könyvtárából vette kölcsön azt Szekfű és húzgálta alá a számára fontos mondatokat.

44 [Müller, Johannes von (1752–1809) svájci történész, államférfi, diplomata. A felvilágosodás eszmevilága, főként Montesquieu és Voltaire voltak rá nagy hatással. Személyes kapcsolatot is ápol a felvilágosodás európai és német képviselőivel (J. G. Herder, G. E. Lessing, J. W. Goethe, A. W. Schlegel, A. von Humboldt, J. G. Fichte, Batsányi János). Osztrák állami szolgálatban áll Bécsben (1793–1804), majd Berlinben lesz udvari történész. Napóleonnak hoz pártolása után – amiért kortársai árulónak tartották – Kassalban az újonnan létrehozott Westfáliai Királyság oktatási minisztere (1806–1809). Hazafias, nemzeti hangvételű, erősen átpolitizált művei hatottak a svájci és német történetírára, köztük L. von Rankéra. Kezdeményezésére állították fel a Regensburg melletti Walhalla emlékművet, és ő iniciálta a terjedelmes „Monumenta Germaniae Historica” forráskiadvány összeállítását. Ötkötetes főműve Svájc történetét foglalja össze.]

tender und sich versöhnender Ideen bestehendes wachsendes Ganzes” (kiemelés tőlem – G. F.). Az államegyéniség egy olyan „Lebenswesen, das in allen seinen Gliedern und Funktionen von Vitalität und Geist überquillt und auch nur wieder in Zusammenhang des ganzen, von Persönlichkeit durchdrungenen Weltalls steht”.⁴⁵

Az állam élő organizmus

A hosszú idézetek egész fogalomkincse a mai fiatal olvasóközönségnek valószínűleg teljesen idegen, aminek egyik oka, hogy a német szellemtörténet művelőinek írásait a maguk korában nem fordították magyarra, mint előzőleg a német, francia pozitívizmus klasszikusait. Annál jobban érzékeltetik azonban a sorok, hogy a filológiai munkákon, közigazgatás-történeti tanulmányokon és az aktakritikán alapuló történetírára nevelődött Szekfű *gondolkodásában* – utaljunk csak akár a Schmoller, Hintze korában oly mélyen elemzett állam felfogására⁴⁶ – milyen *nagy áttekintést kívánt a szellemtörténeti kategóriarendszer megemésztése*, s írás közben annak használata.

Az államra vonatkozóan Szekfű átveszi Meinecke konstrukcióját: a magyar állam története szintén egy – szellemtörténeti módon mindenek fölé emelt – „államegyéniség” különböző megvalósulási formáinak története lesz az „Életrajz”-ban, Szent Istvántól 1867-ig. Már maga a magyar kiadás címében rejlő fogalom, az „Életrajz” is utal arra, hogy Szekfű az államban – Meinecke nyomán – valami egységes, élő organizmust lát. Élő organizmust, ami különböző változási perióduson keresztül fejlődik: a patrimoniális államból átalakul rendi állammá, s ebből „modern”, alkotmányos polgári állammá.⁴⁷ A magyar állam „egyéniesség”-jellegének hangsúlyozása természetesen nem a szellemtörténet kategóriarendszerének valami világnézeti indíttatású másolása. A történetíró a maga kora szellemi áramlatai közötti tájékozódásakor mindig *konkrétan tetten érhető szakmai, személyi vagy társadalmi-politikai indítékokat követ*. A szerző valamihez, valakihez fordulását e mozzanatok befolyásolják, néha megfoghatóan meghatározzák. Az azután szintén a dolgok természetéhez tartozik, hogy az átvett, egyénített gondolatok, felfogások át- meg átformálják a történetíró egész látásmódját: nemcsak új összefüggéseket tárnak fel (vagy látszanak feltárni) előtte, nemcsak addig figyelemre nem méltatott tények emelkednek döntő fontosságúvá, hanem a történelemről – mint tudományágának tárgyáról – is alakul, formálódik nézete.

45 Meinecke: Weltbürgertum, i. m. 148. p.

46 [E kötetben: „Szekfű Gyula Bécsben...” c. tanulmány.]

47 Itt nem térhetünk ki annak részletezésére, hogy Szekfűnek az állam fejlődése különböző szakaszairól adott rajza mennyiben vezethető vissza Below felfogására. A „Der deutsche Staat des Mittelalters” (1914) és Szekfű „Der Staat Ungarn” c. művét olvasva feltűnő párhuzamok találhatók a hűbéri állam-patrimoniális állam s általában az államszervezet átalakulásának Below és Szekfű adta ábrázolása között.

Ez történik Szekfű történeti látásmódjában is a szellemtörténeti felfogás hatására. Ahhoz azonban, hogy felfedezhessük e felfogás nyomait, szemügyre kell vennünk azt, hogy a konkrét történeti folyamatról – jelen esetben a magyar nemzet és állam fejlődéséről – rajzolt történeti képben hol, mikor, milyen funkcióval s milyen indítékkal alkalmazza a *szellemtörténeti konstrukciót*. S itt azonnal láthatjuk, hogy például a „Staatspersönlichkeit”, Meinecke egyik kulcskategóriájának átvétele nagyon is átgondolt történetírói álláspontot takar, sőt hozzáköthető Szekfűnek a magyar történelemről, illetve a magyarságot érintő aktuális kérdésekről 1916-ban kialakult álláspontjához.

1916: veszélyeztetettség kívülről, egymásrautaltság
Ausztria–Magyarország között

Több oldalról érintettük már Szekfű 67-es alapállását, s azt is láthattuk, hogy aki a magyarság monarchiabeli helyzetét nemcsak Budapestről, hanem a császárvárosból, Bécsből is szemlélte, az nemcsak a hazaiak hangerejét, hanem az osztrák centralisták magyarellenes szívós és nem eredménytelen harcát is számításba vette.⁴⁸ Ez utóbbiak ellenében az 1867-ben elért államiságunk megőrzésére Szekfű a kiegyezésben keresett biztosítékokat. A világháború, a nemzetiségi probléma fenyegető voltának felismerése tovább erősítette 67-ességét, illetve arra készítette, hogy az Ausztriával való együttélésben mindinkább a magyar önállóság támaszát lássa.⁴⁹ A világháborúban elszenvedett vereségek, a magyar állam egysége elleni nemzetiségi mozgolódások (1916) az érzékenyebb gondolkodókban már veszélyérzetet keltettek a magyarság jövőjét illetően. Ezekben a hónapokban ír Szekfű a „bekerítettségünkről” (maga is látván, hogy az „ostromlott vár” hasonlatot a németek és Tisza is a háborús lelkesedés gerjesztése végett hirdetik, de hatása ellenkező: inkább félelmet kelt a közgondolkodásban). Majd rezignáltan idézi már 1916 novemberében Losonczy Istvánnak a töröktől körülvevett Temesvárról származó utolsó levelét: „várjuk az órát, melyben meg kell fizetnünk az utolsó adósságot”.⁵⁰ Ez a *fenyegetettségérzés* a korábbinál fokozottabban erősítette Szekfűben az Ausztriára, illetve a kiegyezésre utaltságunk gondolatát, azt, hogy az ilyen erővel (sarkítva azt is mondhatnánk *csak* ilyen erővel) rendelkező nemzet, mint a magyar, önmagában nem tudja önállóságát megőrizni. Ugyanakkor viszont éppen a fenyegetettség miatt növekszik szemében az addig csak az Ausztriától féltett önállóság fontossága. A magyar új- és legújabb kori történelem egyik legnagyobb nemzeti dilemmáját Szekfű végiggondolta, és környezete, tanulmányai s most a nemzet-

közi hatalmi helyzet hatására is úgy állította fel: a *függetlenség*, a „szétválasztók” jelszava illúzió és irreális a Kárpát-medencében, de *önállóságunkhoz* ragaszkodni kell. Igaz, hogy érvelésében felerősödött az egymásrautaltság hangoztatása, de elszántabbá vált korábbi Gesamtmonarchie-ellenessége, *hangosabbá lett „kiegyezéspártiságában” a magyar önállóság hirdetése*.

Ezen konkrét történelmi körülmények tekintetbevétele után már érthetőbbé válik a szellemtörténeti interpretáció *nagyon is konkrét* történeti-koncepcionális szerepe. Amikor Szekfű az *államról* szóló *szellemtörténeti tanításban* felfedezte az *államnak mint egyéniségnek* felfogását, egy olyan vezérfonalat vélt megtalálni, amelynek segítségével lehetségessé vált a magyar történelem évezredes folyamataiban a magyar állam mindenkor *önállóságának* hangsúlyosabb kiemelése. Hiszen ha az államban nem intézmények összességét vagy nem csupán „eszközt” látunk, hanem – mint Meinecke mondja – egy, a történelemben különböző formákban testet öltő, az állam egyszeri megalakulásától megszakítás nélkül élő „szubstanciát” (Staatlichkeit, Staatspersönlichkeit), akkor a magyar különállás, az állami önállóság történetileg szépen nyomon követhető a *Mohács utáni évszázadokban is*, amikor pedig az egységes magyar állam politikailag, közigazgatásilag felbomlott, mint intézmény nem létezett. Akkor nem zavarja a történetírót, hogy hol az *erdélyi fejedelemségben*, hol egy *kiemelkedő történelmi személyiség gondolkodásában* (például Zrínyi), hol egy *eszmekörben* (Regnum Marianum) lépten-nyomon kimutassa az önálló magyar államiság kontinuos létét. S ha elfogadjuk így a magyar történelemre a szellemtörténet kategóriarendszerét, akkor 1867 valóban *nem egy államalakulatot*, az Osztrák–Magyar Monarchiát, hanem két „*államegyéniséget*” hívott lére.

Világháborús benyomások – forrásinterpretáció. Ifjabb Andrassy Gyula⁵¹

A kiegyezés intézményére támaszkodó magyar önállósági gondolat megerősödése tehát igen szorosan összefüggött az 1910-es években, mindenekelőtt a háború idején végbemenő politikai eseménysorozatokkal, s a történetírónak az ezek szelle-

48 [A bécsi magyarok gyakran „labancnak” nevezett nemzeti koncepciójára vö. e kötetben a Miskolczyról mondottakat („A horvátkérdés és Miskolczy Gyula”), valamint a „Szekfű Gyula Bécsben...” c. tanulmányban írottakat.]

49 Erre utal Pach Zsigmond Pál, i. m. 388. p.

50 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1916. nov. 25. MTAKK.

51 Andrassy Gyula gr., ifj. (1860–1929) politikus, miniszter; az MTA tagja. Andrassy Gyula gr. közös külügyminiszter és Magyarország miniszterelnökének fia. A századforduló meghatározó politikusa és gondolkodója. 1885–1904 között szabadelvű párti képviselő, az 1890-es években belügyi államtitkár, a király személye körüli miniszter. 1905-ben a Szabadelvű Pártból távozott disszidensekből megalakítja az Alkotmánypártot, amely az 1906–1910 között kormányzó ún. nemzeti koalíció gerincét adja. Belügyminisztersége idején fogadják el a kivándorlási és a közegészségügyi törvényt. 1918-ban (hat napig) az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó külügyminisztere, különbéke-tárgyalásokat szorgalmaz. A Tanácsköztársaság elől Bécsbe emigrál, ahol az Antibolsevista Comité egyik vezetője. Nemzetgyűlési képviselő (1920–1926), 1922-től a bethleni konszolidáció legitimista ellenzékének vezetője. – A politika mellett Andrassy a magyar alkotmányjog és a társadalomtudományok terén is maradandót alkotott. Foglalkozott a Szent Korona-tannal, a magyar és az angol alkotmány

mében megfogalmazott történeti értékeléséhez a szellemtörténeti felfogás alap-elemei kínálkoztak. Nem lehet azonban az sem érdektelen számunkra, hogy a Nyugathoz tartozásunkról, kiegyezési alapon nyugvó önállóságunk egybekötéséhez talált-e s hol, már kialakult gondolati anyagot, s ha igen, mennyire s miben veszi át vagy változtatva gyúrja jelen helyzetének megfelelően e tételeket?

E kérdésekről alkotott felfogásának kialakítása közben talál rá Szekfi ifj. Andrassy Gyulának „Az 1867-iki kiegyezésről” című könyvére.⁵² A századforduló legintelligensebb arisztokratájához Szekfit személyi kapcsolatok is fűzték: a gróf nagy munkájának, „A magyar állam fennmaradásának...” angol nyelvű kiadásához⁵³ – Angyal Dávid közvetítésével – Szekfi készíti a mutatókat még budapesti levéltárosként. Szekfi tehát ismeri Andrassy munkáit, ám Andrassy koalíciós szereplése (1906–1910) miatt – a koalíciót erős antipátiával néző – fiatal bécsi levéltáros „Kónyi bácsi” és Angyal unszolására sem vállalja Andrassy könyvének ismertetését. Ez a tartózkodás megszűnik, amikor, mint ismeretes, „A száműzött Rákóczi”-t kísérol botrányban Andrassy Szekfi mellett emeli fel szavát, s inti le a „nemzeti” tőkét kovácsolni akaró ellenzék manővereit.⁵⁴

Andrassy nézetei a kiegyezés szükségességéről, ugyanakkor a kiegyezésen belüli magyar alkotmányos önállóságról ismertek voltak a századelő Magyarországon. Korábban már utaltunk arra, hogy ő volt az, aki az Ausztriával kötött „alkotmányos házasság” célszerűségének bizonygatása után a hazai politikai irodalomban „A magyar állam fennmaradásának...” III. kötetében (1911) nagy közjogi és történeti fejtegetésekkel, a magyar alkotmányos önállóság teljes történeti érvrendszerének felsorakoztatásával veszi fel a harcot az osztrák központosító irányzat exponenseivel, Friedrich Teznerrel és Gustav Turbával.⁵⁵ Emlékezhünk, hogy ez a felfogás időben egybeesett azokkal a Szekfi-féle kirohanásokkal, amelyek szintén az osztrák sovíniszta irodalom elleni harc hiányát vetették a hazai közjogi irodalom werbőcziánus híveinek szemére. Ugyanígy 1867 és Magyarország viszonyának beállításában sem találhatunk ezen években nagyobb eltéréseket Szekfi és Andrassy nézetei között. Azok a megfogalmazások, amelyeket Andrassy ad e könyvében a kiegyezésről, nemzeti s állami önállóságunk alapjairól – szintén megegyeztek Szekfi felfogásával. „A magyarok létérdeke az Ausztriával való belső kapcsolatot követeli ugyan meg – olvashatjuk Andrassynál –, de az

Ausztriával való egybeolvadásunk olyan öngyilkosság volna, hogy rá a magyar sohasem lesz kapható...” Majd így folytatja: „A magyar nemzet ellen a Monarchiát nem lehet fönn tartani, a magyar nemzet pedig soha semmiféle körülmények között nem fog állami létéről lemondani.”⁵⁶

Szekfi a nézetazonosság alapján nyúl ahhoz a másik Andrassy-könyvhöz („Az 1867-iki kiegyezésről”), melyben a tézisek legrészletesebb kifejtése megtalálható.

Egy aláhúzgált könyvpéldány forrásértéke

A történetírói gondolkodás természetét s azon bonyolult összefüggéseket vizsgálva – amelyek a történetírói összegyűjtött forrásai, a feldolgozás folyamata, valamint magának a megírt műnek gondolati és tárgyi anyaga között fennállnak – nem lehet érdektelen a következőkben mellékelni az Andrassy-könyv egy-egy fejezetéből azokat a sorokat, amelyeket Szekfi aláhúzott.⁵⁷ Ezeket a mondatokat ugyanis biztonsággal tekinthetjük olyanoknak, amelyeket a történetíró nemcsak hogy át-olvasott, de mondanivalójukra fel is figyelt. Íme a Szekfi kiemelte részek.

Elkerülhetetlenül szükségünk van állandó államszövetségre. (1)

Azért mert a világtörténelmet mozgató erők úgy alakultak, hogy a mi azelőtt lehető volt, ma már nem az. (1)

A nagyobb államok fölényét a kisebbek fölött a modern korban az okozza, hogy a túlerőnek ma döntővé vált tényezőivel biztosabban rendelkeznek, mint ezelőtt. Ma az államok harci ereje lakosságuk számának, anyagi erejöknek, természetes hatalmoknak arányában szokott növekedni vagy apadni. (3)

56 Andrassy Gyula, gr.: A magyar állam fennmaradásának..., i. m. III. köt. 414. p.

57 A történetírói gondolkodást, az interpretációk jellegét természetesen akkor érzékeljük a legvilágosabban, ha az egész Andrassy-szöveget tudjuk a Szekfi által aláhúzott részletekkel egybevetni. Vagyis az is láthatóvá válik: mit nem húzott alá Szekfi, azaz a maga részére mit nem talált fontosnak. Erről természetesen le kell mondanunk, s így Andrassy két fejezetéből (a témánkhoz szorosabban tartozó I. és VI. fejezetből) közöljük azokat a mondatokat, amelyekben Szekfi aláhúzásai találhatók. A Szekfi könyvtárából származó példányon kétféle bejegyzés van: az első tulajdonos, egy mérnök, erősebb, vastagabb ceruzával és jellegzetes, a névírásból azonosítható írással tett néhány, kimondottan függetlenségi szemléletet tükröző megjegyzése, valamint Szekfi más, általa használt kötetének megjegyzésanyagából is jól ismert gyakori aláhúzásai, margóra tett rövidített szavai. A Szekfi-megjelölések kétfélek: aláhúzások és a sor melletti hosszabb vonalak. (Részben terjedelmi okokból, részben pedig azért, mert az aláhúzott sorok mondanivalóját csak erősítik, kidomborítják, nem közöljük azokat a részeket, amelyeket Szekfi a margón vonallal jelölt meg.) A Szekfi könyvtárából származó példányt Vörös Antalnak köszönhetem. – Ezúton is köszönetet mondok Benda Kálmánnak, Vörös Antalnak és Vörös Károlynak, akik a Szekfi-könyvtár sorsára vonatkozóan eligazításokkal szolgáltak.

hasznoságaival, a közigazgatási reformmal. A Magyar Társadalomtudományi Társaság elnöke (1901–1906). A korszak nagy műgyűjtője és mecénása.

52 Andrassy Gyula, gr.: Az 1867-iki kiegyezésről. Bp., 1896. 446 p.

53 Andrassy Gyula, gr.: A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai (I. köt. 1901. 445 p., II. köt. 1905. 270 p., III. köt. 1911. 459 p.) c. művének angol kiadása 1908-ban jelent meg, mely Mátyás korával zárja tárgyalását (*Julius Andrassy: The development of Hungarian constitutional liberty.* (Transl. ... by C. Arthur & Ilona Ginever.) London, 1908. 465 p.

54 Jellemző erre – s szerintünk igen találó – a „Szekfi és Andrassy Gyula gróf” c. cikk. Huszadik Század, 1914/1:685–686. p.

55 [Vö. erre e kötetben a „Szekfi Gyula Bécsben...” c. tanulmányban írottakat.]

Szóval, az előadott okok következtében *ma egy kis állam rosszabb helyzetben van, mint volt a régi időkben.* (5)

Mindebből az következik, hogy igen fölületes és igen hibás volna az a logika, amely a múltban megvolt önállóságunkból azt akarná levonni, hogy ma is megélhetünk önmagunkban nagy károk és nagy veszélyek nélkül. (5)

A hátrányt, a mely műveltségük fejletlenségéből eredt, busásan pótolta, a nomád korból megmaradt könnyűvérű vállalkozás szellemén kívül, a nemzet egysége. (7)

A német nemzet expansiója nem kelet felé gravitált, hanem délnek, a szép Olaszország, az örök város felé. (7)

Németország egysége a lejtőn lefelé csúszott a nagy császárok daczára is. (8)

Ennek köszönhetjük későbbi szabadságunkat is és azon erőt, a melylyel képesek voltunk önállóságunkat föntartani. (9)

Hogy önállóságunk is már a XVI. században odaveszett, s hogy azt újra kivívunk és föntartanunk azóta mindvégig állandó lehetetlenség volt ránk nézve, ez a keleti fejlemények következménye. (13)

Az önfentartás ösztöne a nyugat államait arra sarkalta, hogy magukhoz csatolják a természetes védbástyájukat. E tendentia és a Keletnek expansiv ereje közé ékelve, e két küzdő erő közül az egyikhez kellett csatlakoznunk. (13)

A föld, a hol vagyunk, a nyugati és keleti államrendszernek egymással érintkező pontján terjed el. (15)

Tizenöt millió ember nem ad elég anyagi erőt, elég nagy sereget, elég vagyont ahhoz, hogy velők valamely állam a XIX. században nagyhatalom legyen. (19)

Ma a tömegek döntenek. A mely állam nem bír nagy tömegekkel síkra szállani, az önálló politikát nem folytathat, annak a többiekhez kell simulnia. (19)

Nem méltóbb-e ama királyaink dicső emlékéhez, ha nyomdokaikba lépve ma is föntartjuk nagyhatalmi állásunkat, igaz, nem magunkban állva, hanem szövetségünkkel, a fejedelem személyének és a népek érdekeinek azonosságánál fogva hozzáuk csatolt szomszédainkkal? (20)

Újabb időben gyakran mutatnak elegikus hangon a kis Romániára, a kis Szerbiára, Bulgáriára, a melyeknek külön seregük, külön diplomatiájuk van, holott nekünk, a náluk hatalmasabbaknak, ilyeneink nincsenek.

Megvallom, nem értem az argumentumot. Szememben az ő sorsuk csak eljesztő, nem pedig követendő példaul szolgálhat. Igaz, hogy existálnak. [...] Főleg, ha mi erélylyel kitartunk védelmök mellett; több erélylyel és bátorsággal, mint néha tettük.

De éppen ebben van tragikuma az ő sorsuknak, a melyet nem irigylek. Létök a szomszédok rivalitásán vagy jóakarátán alapul. (21)

Bulgáriában, Romániában, Szerbiában megvan a külső függetlenség; de belső életök a szomszédok függésébe jut. (24)

Ez idő szerint nemzetiségeink nagy többsége megbízható, s nem is képzeli, hogy sorsa változhatnék. (25)

De nem ébredhetnének-e föl ez emlékek, ha Magyarország sorsüldözöttén hánykolódnék a kelet és a nyugat küzdő erői között? Ha ezen ellentétek között ide és tova (25) lökődnék; ha a nyugattól támogatást nem kapva, esetleg kénytelen lenne [...], bár

ideiglenesen is, sorsát oly kombinációhoz kötni, mely hasonlítana a dunai confoederatiohoz: az ilyen experimentumok közben könnyen felülkerekedhetnének a széthúzó elemek. Ha szláv vagy román támogatásra szorulnánk, nem kellene-e ezen fajoknak hazánkban concessiókat adni? (26)

Kiszámíthatatlan lenne ennek a hatása, ha gyengeségünk külső nagyhatalmak beavatkozásának is utat nyitna. (26)

Csak abban tért el a nemzet többségétől, hogy másutt kereste a támaszt, mint ez.

Már Szent István választott a Nyugat és Kelet között, midőn a magyar nemzetet bevezette a keresztény vallásba és a nyugati civilizációba. (30)

A Kelettel való fegyverbarátságnak a múlt tradícióiban és emlékeiben egyáltalában nem volt támasza. (32)

Utolsó megnyilatkozása a Kelettel való szövetség eszméjének Kossuth confoederalis terve volt. (33)

Kossuth confoederalis tervének azon vázlata, a melyet 1862-ben Helfy tett közzé, sok tekintetben még nagyobb megkötöttséget teremtett volna, mint az 1867-diki kiegyezés. (35)

Most, még ha igaza volna is Kossuthnak, ha csakugyan fölládoztuk volna országunk önállóságát, ő pedig biztosította volna azt, a kiegyezésnek óriás fölénye az ő terve fölött az, hogy ez országban legalább magyarok lehetünk. Belpolitikáinknak mi vagyunk urai. Semmiféle nemzetiségnek szerződésileg nem adtunk önálló politikai existenciát. (38)

A kurucz gondolat e végső következményeinek modern kiadása még sokkal károsabb az eszme régi alakjánál. (39)

A nyugattól elszakadni vágyó és ezért gyenge Magyarország a Kossuthéhoz hasonló concessiók árán sem találna biztos támaszra kis szomszédjaiban. A fulladóval a frigy csak egy föltétel mellett jöhetne létre: ha Oroszország is reá adná áldását. (41)

A dunai confoederatio koncepciójának is megvan a maga fényes, eredeti és örök igaz része. Miként a sötét éjben a villám messze területeket élénken megvilágít, úgy Kossuthnak ez agyréme is hazánk reális politikájának egész horizontját volt képes földeríteni. De maga az az igazság is, a mely a confoederatio gondolatában van, a legnagyobb ékesszólással bizonyítja a terv alapeszméjének, a kelettel való szövetségnek, hibás voltát. (45)

Mindenképpen igaz, hogy semmi sem könnyíti annyira a nemzetiségi kérdés kedvező alakulását, mint olyan viszony, a mely mellett kis szomszédaink tőlünk várják érdekeik képviselését és előmozdítását Európa előtt s létök védelmét: olyan viszony, a melyben érdekeik megkövetelik, hogy jóakaratumat maguknak biztosítsák. (46)

Mi nem akarjuk nemzetiségeinket elnyomni. Csak expanzív és a területiális szervezkedésre irányuló vágyaikat akarjuk és fogjuk elfojtani. Ebben nagy segítségünkre lehet, ha őket kívülről nem izgatják és ők viszont látják, hogy mi fölkaroljuk testvéreik ügyét. (48)

A keleti államokban két áramlat küzd egymással. Egyik a chauvinista, mely, mint mindenütt, a külszíntől megvakítva, fölébe helyezi a nemzeti hiúság kielégítését az igazi érdekek szolgálatának.

Ezen áramlat szemben áll egy másikkal, mely a czélokot a *reális erőkhöz, az elérhetőhöz* és e szerint az igaz érdekekhez szabja, mely nem akar ma hódítani, hogy a hódítással együtt és ennek következtében holnap maga elpusztuljon, mint a darázs, mely még akkor sem tud ellenállani annak az ingernek, hogy csipjen, ha ezzel fullánk-ját vesztvén, maga is kimúl.

Az első áramlat nagy-román, nagy-szerb politikát akar csinálni. (49)

A másik irány tudja, hogy ha mi nem volnánk többé, ők a pánszláv tengerben fulladnának meg; hogy nagyon is sokat akarva, elveszítenék a meglevőt is; hogy államiságuknak jobb és biztosabb barátja nincs, mint Ausztria–Magyarország. (49–50)

Ha erősek vagyunk, a keleti államokkal való szövetség, nem tekintve azon előnyökre, a melyeket fentebb már említettem, világtörténelmi fontosságot ad monarchiánknak. (50)

Midőn a pánszláv eszme diadalra jutása ellen küzdünk, az európai egyensúlyt, Európa függetlenségét védjük meg. (51)

De ezen missiónak is csak akkor felelhetünk meg, ha erősek vagyunk. (51)

Létünk föltételei megszabják politikánk irányát. Egyrészt arra szorítanak bennünket, hogy állandó államszövetségben éljünk oly államokkal, a melyekkel együtt nagy hatalommá lehetünk, másrészt arra, hogy e szövetséget a Nyugaton keressük. A sors úgy akarta, hogy erősek legyünk, vagy semmik. Az is a mi hatalmunk forrása lehet, ha erősek vagyunk; méreggá válik, mihelyt gyöngék vagyunk. Erősek pedig, magyar jellegünk megóvásával, csak az Ausztriával való szövetségünk által lehetünk. A kiegyezésnek az volt a célja, hogy ezen alapigazság szerint rendezze be államjogunkat. Célja volt, oly alakba önteni kapcsolatunkat Ausztriával, hogy ezzel együtt nagy hatalom lehessünk. De ezt nem tekintette és nem is tekinthette egyetlen föladatának. (52–53)

A mohácsi vész óta soha sem voltunk oly fokú élvezetében írott jogainknak, mint vagyunk a kiegyezés óta. (192)

A seregre nézve a dolog természeténél fogva sokkal nehezebb annak constatálása, vajjon *tényleg elfoglaltuk-e* benne a kiegyezésből eredő állásunkat vagy sem? Hogy a pozitív törvényeken sérelem nem esett, s hogy közállapotaink e téren is minden tekintetben megfelelnek a jognak, kétségbe vonhatatlan. Kérdés tárgya csak az lehet, vajjon a sereg belső viszonyai is alkalmazkodtak-e a jogi állapot követelményeihez; vajjon azon ténynek, hogy a sereg a magyar államnak is intézménye, a seregben is megvannak-e a szükségszerű következményei; vajjon annak erkölcsi is hozzásimultak-e az új alkotmányhoz? (209)

De azért magam sem állítom, hogy a sereg szelleme már teljesen megfelel azon kívánságnak, a melyet fentebb kifejeztem. (210)

Most még csak a kiegyezés működését, elért eredményeit Magyarországnak tulajdonképpen belügyeiben akarom röviden megvilágítani. (213)

A gazdasági téren a vámszerződés az ország függetlenségét időről-időre megkötötte. Ezen a téren tehát az önállóság teljes gyakorlásáról nem lehet szó. E kötelezettségek azonban mind szabadon vállalt, saját gazdasági érdekeink kielégítésére szolgáló szerződések következményei, s ezért nem bizonyítják a közös intézményeknek a tör-

vényes mértéken való túlhágását; nem törvénytelen függés eredményei, hanem Magyarország jól megfontolt akaratának, Magyarország helyesen értett gazdasági érdekeinek következményei. (213–214)

Régen királyainknak megvolt rá az anyagi eszközük, megvolt tehát a lehetőség, hogy az érdekeinkkel ellentétes eszményöket megvalósítsák. (226)

Ma a császárnak alávetett többi nép nem hatalmasabb nálunk. Ezen kívül épp oly szabad alkotmányuk van, mint nekünk. (226–227)

Az országban magában meg, mint láttuk, a kormányzás tényleges vitele régente a király joga lévén, e joggal tendentiosusan élt és szabad alkotmányunk sánczai közé be tudta hozni az ellenfelet. (227)

Ma ettől az eszköztől is elesett. A parlamentarismus a magyar állam jogainak intézményi biztosítója, az osztrák és a magyar fenségsjogok egybeolvasztásának legyőzhetetlen akadályja.

Régen az egybeolvasztásnak az absolutizmus aegise alatt követett politikája nemcsak lehet, hanem természetes is volt.

A Habsburg-dynastia világbirodalmi érdekei és Magyarország szűkebb érdekei között nagy volt az eltérés. (227)

A kiegyezéssel létrejött jogi állapot nagy fölénye azon kísérletek fölött, a melyek a harmóniát csak ideig óráig tudták fentartani, azon tölem már kiemelt eredményében tükröződik vissza, hogy összes jogaink most először hajtattak tényleg végre. (229)⁵⁸

Ha átolvassuk e néhány dokumentáló oldalt, benne megtaláljuk a szekfüi munka gondolati láncának több elemét: azt, hogy a magyarságnak mindig Nyugat és Kelet között kellett választania, s természetes, hogy mindig a Nyugatot választotta, s ennek a nyugati orientációnak szerves folytatása a 19. században a kiegyezés. A magyarság rá van utalva e szövetségre. Ugyanakkor – mint az a másik kiemelt fejezet megjelölt soraiból kitetszik – Andrássy a kiegyezés legnagyobb eredményének épp a magyar állami függetlenség visszanyerését tartja.

Az alapelvek ilyen hasonlósága az Andrássy- és a Szekfü-könyv között már magyarázza a szöveg szerinti hasonlóságokat, illetve az 1896-os Andrássy-tézisek bizonyos áthasonítását az 1916–1917-es helyzetre.

„Már Szent István választott a Nyugat és Kelet között” – olvashatjuk Andrássynál a Szekfü-könyv egyik történeti alaptételét. „A mohácsi vész óta soha sem voltunk oly fokú élvezetében írott jogainknak, mint vagyunk a kiegyezés óta” – írja Andrássy, ami Szekfünél, szinte csak stilisztikai változtatással, ugyancsak megtalálható: „a kiegyezés Magyarországnak is nagy történeti sikere volt, mert állami önállóságát és a közös ügyekre való befolyását az új berendezés hasonlíthatatlanul tökéletesebben biztosítja, mint a rendi alkotmány 1526-tól kezdve bármikor”.⁵⁹ De folytatható lenne a hasonlóságok felsorolása olyan részletekbe menően is, hogy például Szekfü egyes kategóriákat az 1910-es évek fogalomhasználatától

⁵⁸ Andrássy Gyula, gr.: Az 1867-iki kiegyezésről. Bp. 1896. (továbbiakban: Andrássy,)

⁵⁹ Életrajz, 220. p.

diametrálisan eltérve kimondottan abban az értelemben használ, mint Andrassy e munkájában, vagy szép számmal emelhetjük ki azokat a gondolatokat is, amelyek Andrassy és Szekfű más-más tapasztalati anyagból levont következtetések találkozásait jelzik. Ilyennek kell tartanunk a *Nyugat és Kelet közötti választásban a nemzetiségi kérdés nagy szerepét*. Amikor Andrassy sorait olvasta Szekfű arról, hogy nekünk a nemzetiségek miatt is a Nyugat felé kell fordulnunk, bizonyos támasztékot találhatott fentebb már ismertetett véleményéhez a nemzetiségi mozgódások éveiben.

Szekfű szövegálhúzásai természetesen arra is felhívják a figyelmünket, hogy bármennyire is megtalálja a történetíró 1916-ban az 1896-os szövegben a számára megfelelő tételeket, az „átvétel” folyamán az eredeti szöveghez történő ragaszkodás attól függ, mennyire felelnek meg azok a saját (világháborús) kora kérdésselvetéseinek és megoldásainak. S a fő szempont mindig is ez lesz. Például, igaz, hogy épp a nemzetiségi kérdés jelentkezése a maguk korában mindkettőjükben – az 1890-es és az 1910-es években Andrassyban, illetve Szekfűben – erősíti a magyarság szükségszerű nyugati politikai orientációjának gondolatát. De míg Andrassy a maga korának véleményei, irányzatai között még arról beszél: elképzelhető, hogy „kis szomszédaink tőlünk várják érdekeik képviselőjét és előmozdítását Európa előtt s létük védelmét”, addig Szekfűnek – noha Andrassy e sorait aláhúzza – eszébe sem juthatott ilyen gondolatmenetet iktatni munkájába, hiszen a világháborúban Magyarország épp e kis szomszédokkal állt harcban. A maga korában is aktuálisnak találhatta viszont Andrassy fejtegetéseit a nemzetiségek és a külső hatalmak viszonyáról: a „kívülről” izgatásról, arról, hogy közöttük két irányzat küzd: a „Chauvinista”, mely „nagy-román, nagy-szerb politikát akar csinálni”, valamint a célokat „a reális erőkhöz, az elérhetőhöz” (kiemelés Szekfűtől az Andrassy-szövegben⁶⁰) mérő; vagyis – tehetjük mi hozzá – a Monarchia keretein belül maradni akarók.

De új értelmezést kellett nyernie az Andrassy által annyit emlegetett „pánszláv” veszélynek is. Andrassy akárhányszor beszél a nemzetiségekről, illetve a szomszédos kis önálló államokkal szemben folytatandó politikáról, mindannyiszor a nagy Oroszország jelentette veszély hangoztatásánál köt ki. A szomszédos kis államok és nemzetiségeink ránkutaltságát is azzal magyarázza, hogy azok különben a „pánszláv tengerben fulladnának meg”. Noha Szekfű a fentebbi sorokat aláhúzza, Andrassy Oroszországra vonatkozó végkövetkeztetését már nem.⁶¹ 1916-ban, a Balkán-háborúk után, amikor Oroszország a kis szláv államok megerősítéséhez jelentősen járult hozzá, természetesen e kis népek orosz fenyegetettségének érve nem jelenthetett közelítő erőt a magyarság és a nemzetiségek, Magyarország és kis szomszédai között.

60 A következőkben a betűritkítások a Szekfűtől származó jelölések az Andrassy-szövegben (49. p.).

61 Ezért nem találkozhatunk ezzel az itt idézett szövegrészekben. Viszont Andrassy könyvében lépten-nyomon megtalálható, gondolatmenetének szerves része (49–50. p.).

De mindezeknél az egybeeséseknél vagy a felhasználás korához igazított interpretációnál sokkal érdekesebb adalékot szolgáltatnak számunkra Andrassynak azok a Szekfű által megjelölt gondolatai, amelyek végül még változtatott formában sem kerültek Szekfű munkájába.

A történetírói értékelések forrásait kutatva ugyanis nemcsak azon következtetések vagy társadalomszemléleti elvek számbavétele lehet érdekes számunkra, amelyeket a Szekfű-szövegben – akár csak nyomokban is – felfedezhetünk. A történetírói értékítélet megalkotásában ugyanis gyakran olyan érvek, gondolatok játszanak döntő szerepet, amelyek majd a szövegben *nem is kapnak helyet*: vagy mert más természetűek, mint amilyeneket a történeti tanulmány, monográfia műfaja elbír, vagy mert a szerző más megfontolásokból mond le ezeknek az – egyébként saját koncepcióját igazoló – érveknek a felhasználásáról.

E rejtve maradó érvek többnyire akkor deríthetők fel, ha az olvasmányok olyan példányait tudjuk felkutatni, amelyekben szerzőnk megjegyzéseit, aláhúzásait megtalálhatjuk. Így talán útbaigazítást nyerhetünk az írás közben *figyelembe vett és az alapgondolatot formáló érvek összességéhez*.

A koncepció megalapozásánál, kialakításánál felhasznált, de a munkában meg nem fogalmazott érvek feltárásában lehet segítségünkre a Szekfű által forgatott Andrassy-könyv példánya. Nézzük, Szekfű milyen érveket jelölt meg Andrassy fejtegetéseiben a *Nyugathoz, Ausztriához tartozásunkkal*, illetve ezen belüli önállóságunkkal kapcsolatban.

Nyugathoz csatlakozás: Ausztriával együtt

A fentebb idézett szövegrészekben is felfigyelhetünk arra, hogy Andrassy a ki egyezés és a Nyugathoz csatlakozás szükségessége gondolati egységének alátámasztására – ami Szekfű munkájában végkövetkeztetésként ugyanígy megtalálható – rendkívül gazdag érvrendszert sorakoztat fel. Az aláhúzott részekben is szembeötlő: Szekfű figyelmét következetesen ragadták meg azok a mondatok, amelyek Ausztriára utaltságunkat a kis népek gyengeségével és a nagy népességű államok erejével igyekeztek indokolni. A Szekfű által aláhúzott mondatok logikus gondolatsort alkotnak: a 15 millió magyar nem elég erős ahhoz, hogy „nagyhatalom” lehessünk, ezért a két állam (Ausztria és Magyarország) erejét összegezni kell. „Erősek pedig – húzza alá Szekfű Andrassy fejtegetéseinek utolsó mondatait – magyar jellegünk megővésével, csak az Ausztriával való szövetségünk által lehetünk” (53. p.) (kiemelés Szekfűtől Andrassy szövegében). Majd ugyanez korábbi oldalakon megjelölve: „...ma egy kis állam rosszabb helyzetben van, mint volt a régi időkben” (5. p.). „Ma a tömegek döntenek. Amely állam nem bír nagy tömegekkel síkra szállani, az önálló politikát nem folytathat, annak a többiekhez kell simulnia” (19. p.). Ezt bizonyítja Andrassy számára a szomszédos kis „független” államok (Szerbia, Románia) példája is. S Szekfű ismét aláhúzza Andrassy argumentumát:

„Igaz, hogy existálnak” mint független államok, de külső hatalmak játékainak jobban ki vannak téve, még belpolitikájukban is, mint Magyarország a Monarchián belül (21–24. p.). A magyarság tehát nem állhat meg a modern világban mint független állam, ha számottevő hatalom akar maradni. Ezt felismerte Kossuth is – írja –, csak hogy ő a Nyugattal szemben a Keletet javasolta szövetségként: nem Ausztriával lépni államközösségbe, hanem konföderáció keretében a kis szomszédokkal. Szekfű nagy bekezdéseket jelöl meg az Andrássy-kötetben azokból a részekből, amelyek a Kelet és Nyugat közötti választásunk ilyen történeti megalapozását nyújtják. „Utolsó megnyilatkozása a Kelettel való szövetség eszméjének Kossuth conföderationalis terve volt” (33. p.). Az önállóság szempontjából a konföderáció „nagyobb megkötöttséget teremtett volna, mint az 1867-iki kiegyezés” (35. p.). S a nemzetiségek világháború alatti törekvéseit látó Szekfű 67-es ragaszkodásával nagyon összeegyeztethetők Andrássy sorai, amikor azt bizonygatja: ha sikerült volna is Kossuthnak önállóságunkat a konföderáción belül megtartani, „a kiegyezésnek óriási fölénye az ő terve fölött az, hogy *ez országban legalább magyarok lehetünk*. Belpolitikánknek mi vagyunk urai. Semmiféle nemzetiségnek szerződésileg nem adtunk önálló *politikai existenciát*” (3. p.). Addigi történeti tanulmányaiból, „A száműzött Rákóczi”-vitából nyert „tanulságaihoz” is illeszkedhetett az aláhúzott Andrássy-mondat: „A kurucz gondolat e végső következményeinek modern kiadása [ti. a konföderáció gondolata – G. F.] még sokkal károsabb az eszme régi alakjánál” (39. p.).

Nem, az Életrajz szövegébe – melyhez Szekfű az Andrássy-könyvet elővette s melyből, mint láthattuk, gondolatilag, megformálásában is sokat merített – *nem épültek be ezek az érvelések*. Sem a nagy tömegek erősebb voltáról, sem a kis országok gyengeségéről, de még a Duna-konföderációnak mint az Ausztria-ellenes szövetségi terv „keleti” voltáról szólók sem. Egyrészt a politikai általánosság szintjén adott fejtegetések, érvelések a történeti szövegbe semmiképp sem voltak beilleszthetők. Másrészt az Életrajz és az Andrássy-könyv funkciója is teljesen eltérő volt a maga korában: míg Szekfű eredetileg a külföld számára írja munkáját, s így például a kiegyezés szükségszerűségét azért hangoztatja, hogy bizonyítsa: Ausztriának, illetve a keresztény-germán kultúrközösségnek ugyanúgy szüksége volt arra, mint a magyarságnak, addig Andrássy érvei a magyarországi vitapartnerek, főként a függetlenségek ellen, illetve azok meggyőzésére irányultak. (Vagyis ő ugyanannak a koncepciónak a másik oldalát igyekezett megvilágítani: mennyire van nekünk, magyaroknak szükségünk a szövetségre.) Míg Andrássy számára az egyik fő kérdés annak kimutatása, hogy a függetlenségek eszményképének, Kossuthnak a tervei nemzeti szempontból elhibáztak voltak, addig Szekfű ezzel az érveléssel munkájában nem sokra mehetett, hiszen a külföldi közönségnek nem sokat mondott volna. Ráadásul a háború idején Szekfű már valóban nem a magyar nemzeti koncepción belüli eltérések hangsúlyozását, hanem általában a nemzet fenyegetettségét látta a fő nemzeti kérdésnek. A gondolatkör ilyen oldalról történő kifejtését – mint az Andrássynál megtalálható – Szekfű

nem vehette be szövegébe, érvelését nem használhatta. A végső következtetéshez viszont, a 67-ességhöz és az évezredek múlta visszatekintő Nyugathoz tartozás összekapcsolásához egészében hozzájárult.

Magyar állami önállóság

Az aktuális helyzet követelményei döntötték el azt is, hogy a másik szekfűi alapelv megfogalmazásakor, a *magyar önállóság* történelmi alátámasztásában milyen érvek kapjanak helyet az Életrajz végső szövegében. (Noha itt is bőségesen találhatunk Szekfű álláspontját lényegében alátámasztó, az Andrássy-könyvben megjelölt, figyelembe vett érveket, amelyek közül válogathatott.)

Nem idézte, nem is idézhette a német közönség részére Szekfű azt az aláhúzással, sőt oldalt megjelöléssel is kiemelt Andrássy-féle megfogalmazást, amely a világháború alatt önállóságunkat hangsúlyozni kívánó Szekfű álláspontjával egyébként annyira egybeesett s amely a magyar közönség előtt akarta bizonyítani: a kiegyezés az egyetlen út a magyarság állami önállóságának megtartására. A kiegyezés egyik eredménye „a külbiztosság elérése azon az úton, hogy a magyar állam egy nagyhatalom részesévé válik; a másik, hogy e mellett Szent István koronája ezer éves souverenitását és magyar jellegét megőrizhesse.”⁶² Ha így nem vette is át Szekfű a gondolatot, az Életrajz fentebb ismertetett alapelveinek kialakításához érezhetően hozzájárult a 67-es ún. védhatalmi nacionalizmus e pregnáns mondatba sűrítése.

A konkrét történelmi körülmények, a világháború, az osztrák és a magyar csapatok együttműködése megmagyarázhatják, hogy a 67-es konstrukción belüli *magyar önállóság* egyik állandó *neuralgikus pontja*, a *hadsereg kérdése* is a kiemelt, bőven aláhúzott, ugyanakkor az Életrajzban nem idézett tézisek között található.⁶³ Szekfű következetesen aláhúzza azokat a részeket, amelyekben Andrássy a magyar állam alkotmányos jogainak érvényesítéséről ír, s ezek folytán kétségbe vonja, hogy „a *sereg* szelleme már teljesen megfelel azon kívánalmaknak”, amiket a kiegyezés biztosított Magyarországnak. Az Életrajz szövegéből viszont az egész problematika – tekintettel nyilván a közös háborús „érdek”-re – kimaradt.

De ugyanígy – azt is mondhatnánk, természetesen – nem olvashatunk az Életrajzban arról a kérdéskörrel sem, amelyben pedig talán a legszorosabb nézetazonosság mutatható ki Andrássy és Szekfű között: 1867 olyan felfogásáról, miszerint a kiegyezés kevésbé nyirbálta meg önállóságunkat, mint amennyire biztosította azt. Sőt: a kiegyezéshez ragaszkodni ugyanannyi, mint az önállóságunkhoz ragaszkodni, éppen az osztrák centralizálókkal szemben. „A kiegyezés fejlesztésének kísérlete inkább várható a Lajtán túlról, mint tőlünk s így a föntebbi elv minden valószínűség szerint hamarabb

⁶² Andrássy, 123. p.

⁶³ Andrássy, 209–210. p, Életrajz, 218. p.

fog minket védeni Ausztria ellen, mint Ausztriát ellenünk” – olvashatjuk a Szekfű által aláhúzott Andrassy-sorokat.⁶⁴

És nem kaphatott helyet az Életrajzban – Szekfű és Andrassy nézetazonossága ellenére sem – Andrassynak a magyarság felé „intésként” szánt következő mondata sem: „Nem volna ennél fogva meglepő ha rövid idő múlva újra találkozoznánk a kiegyezés visszafejlesztésének kísérletével”.⁶⁵ S Andrassy jóslása mellé a margóra odavései Szekfű a történetíró politikai következtetését (1916-ban): „Fer.Ferd. előrelátása”. A korábbi Szekfű-levelek, munkáinak oldalvágásai teljesen egybecsengnek Andrassy kiemelt mondataival, s mint fentebb a hadsereg esetében, Andrassy könyvének olvasása közben Szekfű ismét saját nézeteihez kap újabb érveket, s az előbbihez hasonlóan – ha nem írja is le a gondolatot sem a könyvében – erősíti benne az osztrák centralizálók elleni fellépés szükségességének érzését.⁶⁶

E meg nem fogalmazható, viszont felfogását befolyásoló, korábbi meggyőződését erősítő gondolatok azonban a magyarság önállóságának hangoztatásához igencsak hozzájárulhattak. Ez is magyarázza, hogy ahol a konkrét történelmi körülmények nem kötik Szekfű gondolatmenetét – vagy ahol Andrassy érvelése a német közönség felé is felhasználható –, ott már jóval több közvetlen gondolati átvétel található Andrassy könyve és az Életrajz között. A már említett hasonlóságok (Szent István szerepéről vagy Mohácsról) mellett az Életrajzban a kiegyezésről adott értékelés szinte minden lényeges megállapítása megtalálható a Szekfű által aláhúzott sorokban. Nemcsak a közös ügyek legfontosabbikáról, a „közös védelemről” mondtak⁶⁷ vezethetők vissza Andrassyra, hanem a kiegyezéssel államrendszer egész belső struktúrájának olyan felvázolása, mint amely „mindkét állam szuverenitását tökéletesen biztosítja”.⁶⁸ Andrassy fejtegetései arról, hogy „nincs osztrák–magyar fejedelmi törvényhozás, nincs osztrák–magyar államterület és állampolgár”, s hogy a kiegyezés „csodás jogi éllel és következetességgel fönttartotta a két állam teljes szuverenitását”⁶⁹; vagy a különállás és csak a delegációk biztosította összekötöttség gondolata,⁷⁰ ugyanígy a fejedelemnek mint azonos személynek, de jogilag külön magyar királynak⁷¹ mint az alkotmányos önállóság érveinek fel-

64 Andrassy, 345. p.

65 Andrassy, 421. p.

66 Életrajz, 219. p.

67 Andrassy, 123. p.; Életrajz, 218. p.

68 Életrajz, 218. p.

69 Andrassy, 156., 157.; Életrajz, 216. p.

70 Andrassy, 162; Életrajz, 219. p.

71 „A közös intézmények megalapítása, vezetése, ellenőrzése, megváltoztatása körül minden törvényhozói vagy kormányzati jog a magyar vagy az osztrák szuverenitásra vezethető vissza.” – „Nincs közös államfő, mert a magyar királynak külön felszentelése, külön és a császártól eltérő jogköre, egy bizonyos esetben az Ausztriától is eltérő örökrendje is lehetlenné teszi a jogi személy összeolvását...” (Andrassy, 165. p.) – A királlyal kapcsolatban Szekfű óvatosabban fogalmaz, mint Andrassy. Ismeretes királyhűsége nyilván vissza-

használása – mind azt mutatják, hogy Szekfű az 1916. évi körülményekhez illeszthető érveket szinte maradéktalanul átveszi Andrassy alkotmányos önállóságunkról alkotott konstrukciójából. A közjogias gondolkodástól, az alkotmányos érveléstől oly távol álló Szekfű a magyar önállóság kiegyezéssel való konstrukciójához tehát bőven merít az alkotmányos önállóság érvrendszerét összefoglaló és közjogilag kifejtő Andrassy Gyulától.

Tehát egy sajátos – vagy inkább általánosítható – eset bontakozik ki előttünk a történetíró állásfoglalásának kialakulásáról: a történetíró azért nyúl olvasmányához, mert abból remél érveket nyerni kiindulópontja kifejtéséhez, megalapozásához. A – mintegy másfél évtizeddel – korábban született „olvasmányból” azon mozzanatok ragadják meg, amelyek az őt saját korában érdeklő problémákhoz csatolhatók. *Olvasmányanyagából azonban nem egyszerűen „kivesz” neki tetsző részleteket, hanem az olvasmány formálja is a kérdésről már alapjaiban kialakított koncepcióját.* Mint láthattuk, egyrészt erősíti egyes alapelemeit – mégpedig olyan érvekkel is, amelyeket azután a megírás során már nem hasznosít –, másrészt szállítja részére a megfogalmazásokat, érveket. Sőt, mint azt Andrassy könyvének felhasználása bizonyítja Szekfű esetében: a megokolás felépítéséhez a felhasznált elemek a koncepcionális kérdésekre is kihatnak, s a magyar önállóság tézisének még hangsúlyosabbá teszik.

Láthattuk, hogy az Ausztriára támaszkodás Szekfű gondolkodásában közvetlen összefüggésben állott a magyarság veszélyeztetettségének érzékelésével. Láthattuk, ez mindenekelőtt abból a felismerésből származott, hogy a világháború idején Magyarország nem magyar népeinek önállósulási törekvései megélenkültek. Ugyanakkor azt is láthattuk – éppen az Andrassy-könyv interpretálásának példáján –, hogy Szekfű 67-ességében következetesen nagy hangsúlyt kapott a magyar nemzeti lét erősítése, illetve a Monarchia államszerkezetén belül a magyar állami önállóság. Ami számunkra új e konstrukcióban, az az, hogy Szekfű *mind a nemzetiségi mozgalmakkal, mind pedig az osztrák centralizáló törekvésekkel* az állam – mely nála a 67-es államszerkezetet jelentette – erejét szegezi szembe. *Az állam a magyar nemzet érdekeinek védelmezője lesz*, ehhez kiindulópont az állam magyar jellegének bizonygatása, magyar nemzet és államának összetartozása. Ez Szekfű munkájának első „alaptétele”. Már a megírás előtt Angyal Dávidnak címzett levelében Szekfű így körvonalazza munkájának egyik célját: a „füzetben arról lesz szó, hogyan fejlődött ki Magyarország területén a magyar állam”. „Hogy magyarok csinálták az államot, s magyar maradt.”⁷² Ezt fogalmazza meg a német bevezetésben is, miszerint „a magyar államegyéniség [...] egyetlenegy nemzet, a magyar nemzet produktuma volt”. Majd így folytatja: „ez a tény szolgáltatja kutatásom egyik nézőpontját, azt, amelyből az állam és nemzet, a magyarság állami és

tartotta, hogy a császárt már amúgy is magára haragító gróf fejtegetéseit e kérdésben szóról szóra magáévá tegye.

72 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, [1915.] nov. 30. MTAKK.

nemzeti volta, röviden államisága között való összefüggést vizsgálom”.⁷³ Az alapelv (az egész munkának a keresztény-germán kultúrközösséghez tartozásunk melletti másik alaptétele) két összefüggésen nyugszik: az egyik az államnak és nemzetnek egészen szoros *egységbe vonása*, a másik – ezzel szorosan összefüggő – pedig az állam „magyar jellegének” kiemelése.⁷⁴

Mielőtt az alapelv *funkcióját és aktuális jelentéstartalmát* vizsgálnánk, térjünk vissza Szekfű új állam- és nemzetkonstrukciójának forrásához, Meineckéhez!

Kultúrnemzet – államnemzet. Ismét Meinecke

Nézzük a már idézett Meinecke-féle Müller-interpretáció folytatását! Meinecke a liberális és romantikus konzervatív „eszmetörténeti” vonal szétválasztásának századikával igyekszik elhatárolni Fichtének a felvilágosodásból merített nemzetfogalmát a romantikus Müllerétől.⁷⁵ Miután Meinecke részletesen tárgyalta az állam individuális voltát (külön „ismertetőjegyeit”), azt bizonyítja, hogy már Müller felismerte: az állam tulajdonképpen „életelve” (Lebensprinzip) a „nemzetiség”, „Nemzetiség” (Nationalität), mégpedig politikai értelemben. Ez a politikai értelemben vett nemzetiség nem más, mint „göttliche Harmonie, Gegenseitigkeit und Wechselwirkung zwischen dem Privat- und öffentlichen Interesse”; „die Ausbildung, die Befestigung des bürgerlichen Gemeinwesens”. A „Sehnsucht nach Nationalität” ugyanaz, mint „Sehnsucht nach Verbindung und Wechselwirkung unter den Menschen”.⁷⁶ Ez a nemzetfogalom – írja Meinecke – alapvetően különbözik a felvilágosodásból táplálkozó fichtei nemzetértelmezéstől, amelyik csak a németek kulturális és nyelvi közösségét hangoztatva nem figyelt fel a politikai egységet adó állam hiányára, és az államról csak mint „Kulturstaat”-ról beszélt. Míg Fichte nemzetfogalma az „univerzális elemekkel” volt telítve, addig Müller-nél a nemzetfogalomban „a történeti-politikai sajátosság dominált”. Őnála – emeli ki Meinecke Müller meglátásának igazát – a nemzetfogalom „durch und durch politisch ist und die innige Verbindung und Durchdringung von Staat, Volk und Individuum... bedeutet”⁷⁷ (kiemelés tőlem – G. F.).

A 19. század elejének „nemzetfelfogásában” e *politikai jelleg kiemelése és szembefordítása* a „Kulturnation”, illetve a „Kulturstaat” megfogalmazóival a „nemzetről”, a „nemzetállamról” és a „világpolgárságról” adott általános fejtege-

73 A német eredetiben: „Zusammenhang zwischen Staat und Nation, zwischen Staatlichkeit und Nationalität des ungarischen Volkstums (Der Staat Ungarn, 7–8. p.; Életrajz, 17–18. p.).

74 A német szövegben úgy fogalmaz, hogy a nemzet és állam szoros egységben tárgyalása munkájában éppen abból a „tényből” származik, hogy az állam mindig is egyetlen nemzet, a magyar produktuma volt. Der Staat Ungarn, 7. p.

75 Megjegyezzük, hogy Szekfű ekkor még az állam és nemzet szétválasztás tényére nem helyez nagy hangsúlyt, annál inkább 1919 után. – Müllerről vö. a 44. jegyzetben írottakat.

76 Meinecke: Weltbürgertum, i. m. 152. p.

77 Uo. 153. p.

tései révén válik értelmezhetővé. Meinecke az európai „nagy” nemzetek fejlődésén végigtekintve ugyanis két alapvető csoportba osztja azokat: Kulturnationen és Staatsnationen. *Kultúrnemzetek* azok, amelyek „vorzugsweise auf einem irgendwelchen gemeinsam erlebten Kulturbesitz beruhen” (közös nyelv, irodalom és vallás „kultúrjawai”). Az *államnemzetek* viszont „auf der vereinigenden Kraft einer gemeinsamen politischen Geschichte und Verfassung beruhen”. Meinecke nem tesz fokozati különbséget a kettő között. Már csak azért sem teheti ezt, mert ha például – saját kategóriáival gondolkodva – az évszázadok óta államnemzetté, azaz államot képező nemzetekké szilárdult „államnemzeteket” a kultúrnemzet fölé emelné, akkor a francia, az angol nemzeti és állami fejlődést a hosszú évszázadokon keresztül (csak) kultúrnemzet szintjén álló németek elé kellene helyeznie. Az államnemzet kiemelése mellett szólt viszont Meinecke szemében az a tény, hogy a 20. század elejének német történetírója előtt mégiscsak az *egységes állam-má szerveződött nemzet* ideája állt. Ő a német nemzeti fejlődés csúcspontjának a bismarcki Németországot tartja, mely a sokállami széttagoltságból megteremtette a német nemzeti államot (Nationalstaat). Ez magyarázza, hogy Meinecke egész ideatörténetében a nemzeti fejlődés politikai mozzanatait emeli ki, azokat a nemzetkonceptiókat, amelyekben a politikailag szervezett nemzet igénye megfogalmazódik, s amelyek az állammá szerveződött német nemzet (szellemi) előtörténeteként vehetők számba. S ez – a német történelemben állam és nemzet egységének hiánya, illetve késői megvalósulása és az erőltetett szellemi ös keresése – magyarázza, hogy munkájában olyan szorosan *egybekapcsolja az „államot” és a „nemzetet”*.

Az ideák történetét önmagukban, szellemtörténész módjára vizsgálva – elszakítva a társadalmi-gazdasági tényezőktől – úgy találja, hogy az államba szervezett államnemzetet a kultúrnemzettől csak az „*akarat*” különbözteti meg, az erősebb *tudatosság* (Bewußtsein).⁷⁸ Az egyének nagyobb aktivitása eredményezi a nemzet nagyobb aktivitását, és „a modern nemzeti gondolat legaktívabb formája a modern nemzetállam-gondolat” lesz.⁷⁹

Állam és nemzet ilyen belső (szellemi) fejlődése között egység áll fenn. Nemcsak a nemzet törekszik megteremteni a maga „politikai lényegét”, az államot, hanem az állam is a maga „csendes” munkájával hozzájárul az őt alkotó nemzet (államnemzet) megszilárdulásához (azzal ugyanis, hogy az egyének politikai együttélését biztosítja⁸⁰). A nemzetállam születésének pillanatát – mondja Meinecke – nem lehet pontosan megadni, csak magát az összefüggést lehet megállapítani: „ha a hatásos politikai együttérzés megvan, egy állam lakossága nemzetté és az állam nemzetállammá lett”.⁸¹ A nemzet adja meg azután az államnak a „sajá-

78 Meinecke: Weltbürgertum, i. m. 5. p.

79 Uo. 10. p.

80 Uo. 7. p.

81 Uo. 7. p.

tos”, más államegyéniségtől elütő voltát, és a nagy „Machtstaaten” ott nőnek erősekké, „autonóm egyéniségekké”, ahol mögöttük egy államnemzet áll.⁸²

Mit olvaszt be nemzet és állam kapcsolatára vonatkozóan a maga felfogásába Szekfű? „Seitdem sich am Ende des zehnten Jahrhunderts die nomadisierenden Volksstämme der Ungarn auf den heutigen Staatsboden niedergelassen haben, und es ihnen hier gelang”, „die Nationalität durch Politik zur wirklichen Nation zu verdichten [...] war und blieb die ungarische Nation ununterbrochen die Trägerin des ungarischen Staats” – írja munkája elején.⁸³ Vagyis Szekfű a német szellemtörténet által kialakított tételt „a magyarokra alkalmazva” (ahogy a magyar nyelvű szövegben mondja – Életrajz, 18. p.) felismeri annak jelentőségét a magyar nacionalizmus számára: a magyar államiság megléte a 10. században (tehát maga a ténytudatosság is) a történetiség elve alapján (melyet Meinecke is oly szívesen hangsúlyoz) kínálja a magyar *nemzeti*, illetve *állami* fejlődés egybeesését, azt, hogy a magyarok („a magyar nemzet”) megtelepedésüktől kezdve egy tudatos munka eredményeként államot alakítottak; vagyis a nemzeti lét magas szintjén állottak. Állam és nemzet ilyen felfogásában – hasonlóan a Meinecke által rajzolt, a Bismarckkal betetőződő német államnemzet elvéhez – a nemzet abban éri el legfelsőbb fokát szervezettségét, hogy megteremti államát, az állam a nemzet legfelsőbb szintű produktuma lesz.

S ha most ismét összehasonlítjuk Szekfű német és magyar nyelvű szövegét, akkor láthatjuk, mennyire összefonódtak felfogásában a magyar nemzet és a magyar állam fejlődésének vonalai. Azokban a részekben ugyanis, amelyekben a bécsi abszolutizmus centralizáló törekvéseit vázolja fel s ítéli el, ott a magyarság állami (és nemzeti) különállására Meineckétől átvett vagy annak szellemében konstruált fogalmak használata gyakoribbá lesz: „nationale Eigenstaatlichkeit”, „Eigenstaatlichkeit”⁸⁴ kifejezésekkel találkozunk lépten-nyomon; a magyar szövegben (Életrajz) viszont Szekfű az Eigenstaatlichkeit fogalmát a „nemzeti államiság”,⁸⁵ a nationale Eigenstaatlichkeitet pedig „nemzeti önállóság” kifejezésekkel fordítja.⁸⁶ S noha tudjuk, hogy Szekfűnek igen nehezére esett a német szellemi történet fogalomrendszerét magyarra áttültetni, a fordítás során az ilyen fogalom keresést, illetve szinte szinonimaként használatot nem tekinthetjük egyszerű fordítási nehézségnek. Mögötte meghúzódott az a *történetírói meggyőződés, amely a nemzeti önállóság megőrzésének zálogát az államban látta*, s a kettő szoros egységét nemzeti követelménynek tekintette. A nemzeti önállóság a politika szintjén végeredményben azonos az állam önállóságával.

82 Uo. 8. p.

83 *Julius Szekfű*: Der Staat Ungarn, i. m. 8. p. [A 10 század végén, „mióta a magyar nép még nomád törzsei a mai államterületet elfoglalták és politikai működésük által valóságos nemzeté egyesültek, azóta a mai napig, megszakítás nélkül a magyar nemzet adott tartalmat és formát a magyar államnak”. (Szekfű Gy. fordításában, az Életrajzból) – A szerk.]

84 Der Staat Ungarn, 105., 110., 115., 120. p.

85 Der Staat Ungarn, 115. p.; Életrajz, 138. p.

86 Der Staat Ungarn, 105. p.; Életrajz, 128. p.

Nézzük a Meinecke-interpretáció funkcióját Szekfű történeti koncepciójában. (Nemzet és állam egybeeséséről, az állam magyar jellegéről.)

Az állam magyar jellege

Szekfű felfogása 1916-ban bizonyos pontokon eltért a Meinecke adta fejlődés-vonaltól. Az *eltérések alapja a német és a magyar nemzeti fejlődés különbözőségében rejlik*.

Amíg ugyanis a német történelem fő problémája Meinecke számára a német szétagoltság, az, hogy – saját kategóriáit alkalmazva – a németeknél a kultúrnemzetből kellett 1871 után az államnemzetet létrehozni, a kis német fejedelemségekből az egységes német államot, addig Szekfűnek egy fordított magyar történeti úttal kellett számot vetni: először adva volt a magyar állam, mely a magyarok kívül több „kultúrnemzetet” foglalt magában. Szekfű ehhez a Kárpát-medencei helyzethez idomítja a német szellemtörténeti téziseket, élesen elválasztva az államalkotó nemzeteket a kultúrnemzetektől, s előnyben részesíti az előbbieket. Míg Meinecke csak különbséget tesz a kétféle fejlődés között s célként általában a politikai szervezettség fokát jelöli meg a nemzet számára, addig Szekfű, kiemelve Meinecke tételeiből azt, hogy az államszervezés a nemzeti fejlődés magasabb fokát jelenti, a *Magyarországon élő egyéb, nem magyar népekkel szembeni fölény döntő* történeti érveként használja. A konkrét történeti folyamatra alkalmazva ugyanis ez azt bizonyítja számára, hogy a magyarok – a többi itt élő néppel szemben – egyedül voltak képesek magukat államalkotó (fejlettebb fokon álló) „nemzetté szervezni”. Szekfű megfogalmazásai a középkori magyar állam létrejöttéről: „a magyar középkori nemzetállam [...] politikailag [...] a magyar nemzetnek produktuma volt”. A magyar mellett éltek ugyan szláv népelemek is az országban, de ők sem „a magyar uralom idején”, sem előtte nem hoztak létre „államszervezetet”. „Az állam felépítésének [...] egyedül a magyarok voltak munkásai.” A bizonyításhoz ismét Meineckéhez fordul: „A középkor története mutatja, hogy bizonyos időkben, bizonyos népek államfenntartó erővel rendelkeznek: ezen erők gyökei, bár nehezen láthatók, de bizonyára mélyen lenyúlnak az erkölcsi világba és ha most összefüggésüket kissé egyszerűsítve *politikai akaratra* nevezzük, akkor a valóságnak megfelelően kimondhatjuk, hogy itt a Duna–Tisza földjén a középkori állam megalapításának politikai akarata *egvedül a magyarságnak volt*.”⁸⁷ Politikai akarat, amit Meinecke is a döntő tényezőnek tartott (tegyük hozzá: Ranke hatására), s amivel Szekfű szerint a „dunai rónák” szláv népei nem rendelkeztek. Az állam magyar jellegének hangoztatása tehát egyrészt támaszkodik Meinecke államról, nemzetről alkotott szellemtörténeti felfogásának egyik alaptételére: állam és nemzet szoros egybefonódására, másrészt, a konkrét „alkalmazás” során módosítja, formálja is azt. S ez az átformálás ott, azon a ponton következik be,

87 Életrajz, 30–31. p.

ahol a történetíró saját korában gyökerező nemzeti-politikai célkitűzései (az állam magyar jellegének bizonyítása 1916-ban) megkívánják.

Államalkotó: a magyar nemzet

Az alapelv – az állam magyarsága – nemcsak a magyar kultúrfölény hangsúlyozására szolgál, hanem arra is, hogy történeti jogalapot adjon a külső, a bécsi nyomással szemben is. A magyar állam „formája” ugyanazokon a változásokon ment át Szent Istvántól Ferenc Józsefíg, mint az európai államrendszerek,⁸⁸ bizonygatja a magyarság keresztény-germán kultúrközösséghez tartozását és a magyar állam egyrangúságát. A rendi állam például „a némethez hasonló társadalmi tagozódáson épült fel, különleges eredete folytán mégis külön magyar jellege van”,⁸⁹ mely megkülönbözteti Európa más rendi államaitól. És nemcsak a magyar állam magyar (elütő) voltát emeli ki a nyugatiakkal szemben, hanem az egész munkában – mind a német, mind a magyar nyelvű szövegben – igen szubjektív hangon ír több alkalommal az állam magyar nemzeti jellegét veszélyeztető *bécsi abszolutista törekvésekről*. „A nemzet nem hagyta államát, szívósan kitartott mellette”, amikor az abszolutista kormány „Magyarországot kívülről, Bécsből” akarta „átalakítani és kormányozni”.⁹⁰ Ahogy Szekfi a korábbi években és most az Életrajz jegyzetében is élesen bírálja az osztrák centralizációs irodalmat, amely az egységes, a nemzeti szempontokat figyelembe nem vevő, nemzetek feletti összmonarchia kialakítása céljával támadta a magyar önállósulási törekvéseket, úgy a történelem folyamán következetesen elmarasztalja az ennek előzményeként tekinthető osztrák-német álláspontokat.⁹¹ A 18. század bécsi politikáját azért bírálja, mert nagyhatalmi

törekvései mögé szorította a „tisztá magyar szempontokat”, s akárhányszor megszakadt „Magyarországnak és a német Közép-Európának érdekközössége” (ti. a függetlenségi harcok idején – G. F.), annak is *mindig a bécsi abszolutisták voltak az okai*. Szekfi a bécsi abszolutista törekvések elítélésében odáig ment, hogy a 18. század beállításában a – történetírásunkban és politikai ideológiánkban később oly sok sikert megért – magyarság „gyarmati” elnyomása tételt fogalmazza meg.⁹²

De a magyar önállóság elvének érvényesítését legjobban talán a rendiség és a lipóti abszolutizmus viszonyának megítélése mutatja. Szekfi, aki korábban oly sokszor ostromozta a rendiséget, most felfedezi abban „a magyar nemzeti önállóság” („nationale Staatlichkeit”, „nationale Eigenstaatlichkeit”) védelmezőjét.⁹³ Az abszolutizmus azért sem járhatott olyan eredménnyel, mint nyugaton a franciáknál és a poroszoknál – mondja –, „mert minálunk az abszolút kormány elveket nem igazi nemzeti kormány képviselte”, s vele „szemben a *nemzeti önállóságot a rendek védelmezték*, ez adja meg a most következő másfélszáz év magyar történetének igazi tartalmát” (kiemelés tőlem – G. F.).⁹⁴ Mindez nem jelenti, hogy Szekfi vesztett volna rendiségellenességéből, csak annyi történik, hogy a nemzeti önállóság – illetve a németben: „a nemzeti államiság” (nationale Staatlichkeit) – megőrzését tartja a legfontosabb elvnek a történelemben. „Az a tény – írja –, hogy a fejlődés folyamán az *abszolutizmus* nem egyszer *idősebb* és modernebb

88 Uo. 18. p.

89 Uo. 20. p.

90 Uo. 20. p.

91 Szekfi az Életrajz jegyzeteiben – korábbi megnyilatkozásaival összhangban – erősen kritizálja az osztrák központosításpárti irodalmat. A magyar irodalomról adott historiográfiai áttekintésében élesen szétválasztja a Timon- és a Tagányi-Hajnik-felfogást (nem minden alap nélkül utalva a német történetírásban is meglevő ellentétre a „historische Rechtshule” és Below-Rachfall „moderne verfassungsgeschichtliche Richtung”-ja között). A *fő tüzet* azonban nem Timonra, hanem az őt megtámadó H. Steinackerre nyitja, aki az osztrák Mitteilunganban és a német Historische Zeitschriftben „nicht nur über dessen Methode [ugyanis Timoné – G. F.] sondern über die gesamte ungarische Rechtshistorik den Stab brechen zu müssen glaubte, so hat er damit bloß gezeigt, wie wenig ihn Wesen und Wert ihrer mit Hajnik und Tagányi einsetzenden Neuorientierung klar geworden sind.” (Der Staat Ungarn, 199. p.) – Ugyanilyen értelemben, de még durvábban támadja Tezner, aki noha több írásában foglalkozott a bécsi központi hatóságok kompetenciájának kérdésével, „doch sind seine Arbeiten nicht von historisch-wissenschaftlichem, sondern vorwiegend von politisch-publizistischem Interesse getragen. (Der Staat Ungarn, 204. p.) – Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a *német és a magyar közönség* előtt kifejtett álláspontja nem valami *taktikai-politikai* megfontolásból származik, hanem az Szekfi *legegyénibb véleménye*. Bizonyítják ezt levelei is. Külön említést érdemel még a német közönség számára írott munkája jegyzeteiben az,

hogy Szekfi elsősorban az osztrák irodalmat bírálja, s szinte engedményt tesz Timon-kritikájában (munkáját mint „Arbeitsleistung”-ot „gewiß anerkennenswert”-nek, bizonyos részeiben „lehrreich”-nek, sőt, „als Nachschlagwerk”-nek nevezve). *Leveleiben* ismét az *önbírálat* kerül első helyre: „Itt nem annyira németek, mint mi vagyunk bűnösök, hogy már akkor meg nem czáfolta könyvét illetékes magyar tudós, s hagyták a czáfolatot a Pester Lloydnak, politikusoknak és csekeyeknek [...] Csekeyék czáfolataira illik Károlyi úr proverbiuma: *sóti bor otthon jó*” (kiemelés tőlem – G. F.). Szekfi Gyula–Angyal Dávid, [1916.] okt. 10. MTAKK.

92 Életrajz, 128., 132., 162–163. p.

93 Der Staat Ungarn, 105–106.; Életrajz, 129. Szekfi rendiségkritikájára vö. Glatz Ferenc: Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfi Gyula bécsi éveinek történetéből. Történelmi Szemle, 1974/3:396–420. p. [E kötetben: 327–384. p.]

94 Életrajz, 129. p. – Nem véletlen, hogy a két világháború közötti magyar polgári történetírás másik kiemelkedő egyénisége, Domanovszky Sándor – aki a rendi hagyományoknak mint nemzeti hagyományoknak mindig is nagyobb teret engedett felfogásában – igen melegen méltatja, minden kritikai észrevétel nélkül a „Der Staat Ungarn”-t (Domanovszky Sándor: Julius Szekfi: Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie. Stuttgart, Berlin, 1918. Századok, 1918/3–4:168–172. p.). S az sem véletlen, hogy ismertetésében hosszan méltatja Szekfi állásfoglalását a rendiség szerepének megítéléséről: „Ferdinánd [...] idegen hatóságai ellen állami önrendelkezési jogunkért, a nemzet államiságáért [figyelemre méltó, hogy Domanovszky Szekfi német fogalmait: „nationale Eigenstaatlichkeit” stb. Szekfitől mennyire eltérően fordítja magyarra! – G. F.] folyt küzdelem természetesen a rendi jogokat védelmezte.” „Ők védelmezték a nemzeti önállóságot I. Lipót kormányrendszere ellen s a következő másfélszáz év folyamán is” (Uo. 170. p.). – Szekfi másik kritikusa, a politikus *Wlassics Gyula* szintén kiemeli Szekfi munkájából a bécsi udvar, „az abszolutizmus igája” ellen nyerhető tanulságokat (A magyar állam életrajza. Budapesti Szemle, 1918. 174. köt., 498. sz. 341. p.).

volt, mint az ősdi és *elmaradt rendiség*, nem változtat a dolgon; az egész harcnak jellegét a *nemzeti elv határozta* meg, mely a rendiségtől képviselve a nemzeti önállóságot védte az abszolutizmus ellenében”⁹⁵ (kiemelés tőlem – G. F.). A 18. század végén pedig már azért bírálja a rendiséget – mind a Bécsben élő főrendeket, mind a vármegyékbe visszahúzódnak köznemességet –, mert míg „egykoron az állam érdekeit befelé és kifelé erőteljesen és eredményesen képviselte” (165. p.) addig most „magas célok és állami ideálok” nem háborgatták. „Ha aztán a kormány a rendi kiváltságok dolgában még előzékenységet is tanúsított, szent volt a békesség, a rendek meglehetősen élvezték privilegizált jogállásukat és keveset törődtek a nemzeti államiség tényleges érvényesülésével” (160. p.). Különösen az iskolázatlan, műveletlen vidéki nemességet marasztalja el, amely „nagyon meg volt elégedve, ha földjét a jobbágy megmunkálta s az állam a jobbágyokat az úri szolgálattól túlságos adóköveteléssel és katonáskodással el nem vonta” (166. p.).

Tehát Szekfű konkrét történeti elemzéseiben a *nemzeti államiség biztosításának követelményét* helyezi központba mérceként, s a *rendeket csak addig dicséri*, amíg azok ennek védelmezői a bécsi abszolutista törekvésekkel szemben. Amikor viszont álláspontjukban a rendi szempontoknak a nemzeti érdekek elé kerülését látja, ismét felhangzik a már korábbi munkáiból ismert kritikai hang velük szemben. Ez azt is mutatja, hogy az állam fejlődésének mérceje mennyire szolgálta az a „nemzeti elvet”.

A „nemzeti önállóság” bázisa a nemzet és állam fejlődésének összekapcsolása. A kettő együttfejlődésének kiemelése vezet oda, hogy Szekfű az Életrajzban élete talán legpozitívabb Kossuth-képét rajzolja meg. A modern nemzet kialakulása – mondja – Kazinczy, majd főként Széchenyi működése folytán az 1840-es években befejeződött. Az állam azonban még ekkor rendi keretek között élt, „hátra volt még a nagy probléma, a rendi házat az új lakó [azaz a modern nemzet] számára lakályossá tenni” (197. p.). S ezt „a francia parlamentarizmus liberális-demokrata eszméit” átvevő „új vezetők”, mindenekelőtt Kossuth fogja elvégezni. Széchenyi, „az újtás atyja” útjában áll a továbbhaladásnak, „megtámadta az ő pártjából kiágazott liberális demokráciát” (197. p.). Szekfű, noha ideálisnak Széchenyi tervét tartja, de elismeri: Bécs értetlensége, a nemzeti eszme iránti érzéketlensége miatt lehetetlenné vált az általa kínált békés kibontakozás. Bécs magatartása szükségszerűen vezetett a nemzet „forradalmi” reagálásához, Kossuthék mozgalmához. Kossuth tehát nem áll szemben Széchenyivel, hanem annak munkáját folytatja. Szekfű elismerően szól róla mint „a demokrata mozgalom” publicistájáról,

95 Der Staat Ungarn, 106.; Életrajz, 129. [A munkára a továbbiakban a főszöveg közti lapszámokkal is hivatkozunk.] – Domanovszky így értékeli Szekfű tételét: „E téren tehát [ti. a rendiség szerepét illetően – G. F.] a mai kor szemüvegén át néző túlzókkal szemben Szekfű obiectivitása igazságot szolgáltat a sokat megvádolt rendiségnek (kiemelés tőlem – G. F.). (Domanovszky Sándor: Julius Szekfű: Der Staat Ungarn, i. m. 170. p.) – Wlassics pedig a rendiség „felmentését” olvassa ki Szekfű munkájának e részéből: a rendiség „túlzott merészsége” – írja – menthető így Béccsel szemben (Budapesti Szemle, 1918. 174. köt., 498. sz. 342. p.).

„az első nyugati minta szerint dolgozó lapszerkesztőről” – aki „olvasóközönségének szívét és akaratát egyaránt hatalmába tudja keríteni” –, „a magyar liberális korszaknak legnagyobb szónokáról” (194. p.). Méltatóan említi: ő volt „a liberális ellenzék legnagyobb tehetsége, kinek megadatott, hogy Magyarországot a nyugati alkotmányfejlődés utolsó fázisán is keresztülvezesse, melyben a *parlamentáris testületekké összpontosult nemzeti erők* feltartóztathatatlanul liquidálták a középkori rendiség és az újkori abszolutizmus hagyatékát” (198. – kiemelés tőlem, G. F.).

Mind a rendiség szerepének, mind Kossuth személye, politikája értékelésének ilyen pozitív magyarázatához kétségtelenül hozzátartozik az is, hogy a történeti személyiségek vagy társadalmi rétegek egészen más megvilágításba kerülnek egy részletelemzés, egy monografikus feldolgozás során, mint egy összefoglaló műben. Szekfűnek, amikor a magyar nemzet, a magyar állam történetéről írt meghatározott terjedelemben, a hangsúlyt a fő vonulatokra kellett helyeznie, s a magyar állam magyar nemzeti jellegének, a magyar nemzeti önállóságnak alaptétele mögött a hazai nemzeti koncepciók közötti különbségek szükségszerűen háttérbe szorultak. Továbbá: a könyvet Szekfű a külföld számára írta, s a német *szövetséges felé az évezredes magyar önállóság, a magyar állam belső erejét kívánta bizonyítani*. Az alapvető oka e pozitív Kossuth-beállításnak azonban mégiscsak az, hogy Szekfű Kossuth érdemének tudja be – mint idézett soraiból is láthattuk – az újkori magyar állam kifejlesztését. Nemzet és állam, a modern *nemzetiségünk* letéteményese: Széchenyi és a modern államiségünk kialakítója: Kossuth nem állhatnak szemben Szekfű felfogásában. 1916–1917-ben Szekfű a legfontosabbnak a magyar állam megvédését tekinti, mert az államban látja a nemzeti önállóság politikai megtestesülését, illetve az eszközt a nemzet, a társadalom előtt álló problémák megoldására.

„Beamtenstaat” (hivatalnokállam) és „Machtstaat” (hatalmi állam)

Lassan kirajzolódik tehát előttünk az összefüggés: a Meinecke-interpretáció, a szellemtörténet kínálta megoldás milyen funkciót tölt be Szekfűnek a magyar történelemről kialakított koncepciójában, illetve a koncepció elemeinek újrendezésében, s mindez miként fonódik össze a magyar történelem két „alapelvének” keretében: 1. mind a nemzeti voltunkat megtestesítő állam önállóságának hirdetésében; 2. mind ezen önálló államegyeniség szoros kötődésében a keresztény-germán kultúrközösséghez.

A következő kérdés, hogy miután a nemzeti állam (államiság) ilyen központi helyet kap a nemzeti történelmen belül, *milyennek látja Szekfű magát az államot?* Vajon mennyire és miben módosul a – néhány évvel korábban olyannyira méltatott – korábbi hivatalnokállam ideája?

Térjünk vissza ismét Meineckéhez, illetve a Meinecke adta „Staatpersönlichkeiten” rajzához. Meinecke ugyanis abból, hogy az állam az őt létrehozó nemzet sajátosságát, különös voltát (Besonderheit) felveszi, további „történetfilozófiai”

következtetéseket von le. Az állam „egyéniesség”-jellegéről adott fejtegetésének végén ez áll: „Aus dieser Beseelung- und -wahrhaften Persönifizierung des politischen Lebens” (kiemelés tőlem – G. F.), és abból, hogy ezek az államegyéniességek olyan individuumok, mint a „nagy emberek” – testük van, gondolkodnak, élnek, mozognak –, következik, hogy szükségszerűen összeütközésbe kerülnek egymással.⁹⁶ Meinecke szellemi atyjára, Rankéra utalva értelmezi a 19. század eleji német romantika konzervatív tanítását: „...der Staat als geschichtlich gewordene Individualität, die Konstanz und Kontinuität seines Wesens und Lebens über die Spanne des Einzeldaseins hinausreichend, die neue Würdigung der Macht- und Interessenkämpfe der Staaten untereinander als ihrer inneren Notwendigkeit geübten Lebensfunktionen kurz die tiefere Begründung und Bewertung der großen Politik”.⁹⁷

Vagyis Meinecke az állam „egyéniesség”-jellegének tanításából egyenesen következtetett az ezek közötti összeütközésekre, amelyek az államok közötti *hatalmi és érdekharok*. A nemzetek közötti ellentétek politikai-hatalmi szinten az államban, az államhatalomban koncentráltak. Az állam legfontosabb jellegzetessége annak *hatalmi funkciója* lesz.

Az ilyen és hasonló Meinecke-sorokat olvasva Szekfű azokat 1916-ban igen aktuálisnak érezhette. Már idézett levelei is tanúskodnak arról a viszolygásról, mellyel a háború pusztító voltát nézte. A háborúban a kultúra megsemmisítőjét látó Riedl Frigyes zaklatott sorait kézhez kapva, maga is kifakad: „ezért művelődtünk évszázadokon át [...] az emberi szellem ezért szült Montaigne-t, Luthert, Goethét, Kantot és Schopenhauert, bizony olyan gondolat, mely ha elfoglal egy agyat, könnyen örületbe kergetheti.”⁹⁸ A háborúban a kultúra felett a nyers *erőszak* fölényérvényesült, s az írásainak, olvasmányainak élő értelmiségiek figyelmét a *politikai erőre*, az egyes nemzetek hatalmi erő kifejtésének kérdésére fordítja. Szekfű úgy látja, hogy a háborúban az egymással szemben álló nemzetek között a hatalom erőssége a reális és döntő tényező.⁹⁹ Fenyegtettség-érzéséből eredően is a politikai erő, az állam hatalmi *funkciója* látszik előtte fontosnak. Így nem lehet véletlen, hogy amikor a megbízást megkapja, a magyar állam történelméről készülő könyvnek az „Entstehung der Ungarischen Macht” címet akarja adni. Az állam „*magyar jellege*” és „*hatalmi jellege*” felfogásában közvetlen összefüggésben áll. „A füzetben arról lesz szó – írja egyik levelében –, hogyan fejlődött ki Magyarország területén *magyar* állam, *magyar* erő és hatalom, ahogy az most Európában számbaveendő tényező.”¹⁰⁰

96 Meinecke J. Müller, „legfontosabb következtetésének” mondja: „Zunächst eine neue und tiefere Ansicht vom Verkehr und Kampf der Staaten untereinander.” (Weltbürgertum, 149.)

97 Meinecke: Weltbürgertum, i. m. 151. p.

98 Riedl Frigyes Szekfű Gyulához írott levelei EKK. Szekfű-idézet: Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1916. nov. 25. MTAKK.

99 Szekfű már Andrássy könyvének olvasása közben következetesen húzza alá azon részleteket, amelyekben Andrássy a magyar állam *erősségének* biztosítását kívánja. (Andrássy Gyula: Az 1867-iki kiegyezésről, i. m. 3., 13., 48., 50. p. stb.)

100 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1915. nov. 30. MTAKK.

S ha most már abból a szemszögből olvassuk az Életrajzot, hogy Szekfű milyen oldaláról mutatja be történelme során a magyar állam „épületét”, érdekes keveredést tapasztalhatunk. A *porosz közigazgatás-történeti* iskola (Schmoller, Hintze) tanítására – az intézményekben élő és a hivatalokon, intézményeken nyugvó állam ideájára – „rátelepedett” az időtlenített, *szellemtörténeti* „államegyéniesség” (Meinecke) konstrukciója. S mindaz, ami a háború idején Szekfű számára a nemzettel, társadalommal összefüggő új kérdésként merült fel, az úgy látszott, hogy feloldódhat a Meinecke rajzolta gondolati keretben. Az pedig, hogy Szekfű felfigyelt arra a jelenségre, hogy a háborúban *az államnak inkább a hatalmi, s kevésbé az igazgatási funkciója*, jobban, ma úgy mondanánk: a „külső elnyomó” szerepe, mintsem belső szervező funkciója domborodik ki, ez az aktuális megfigyelés a történetírótól afelé tolja, hogy az államról alkotott felfogásában e tényezőnek nagyobb teret adjon, elemzése során hangsúlyosabban figyeljen rájuk. Szinte kereste azokat a jegyeket az állam történelmében, amelyek a nemzetek közötti összeütközésekben a nemzet vélt vagy valós érdekeit a leghatározottabban képviselhetik. Az államról alkotott felfogásában így helyeződik a *hangsúly* az állam *hatalmi jellegére*, ezért kerül egy fogalomba első tervzetében a *nemzet* (magyar) és a *hatalom*. S ehhez a Meinecke által megfogalmazott államkonstrukció kínálta a gondolati anyagot.

Az írói-alkotói gondolkodás „rétegei”

Ismét fel kell azonban figyelnünk nemcsak az egybeesésekre, párhuzamosságokra Meinecke és Szekfű munkáiban, hanem az eltérésekre is. S ez az eltérés – a Machtstaat kérdésében is – a magyar és a német történelem fejlődési útjai közötti különbözőségekből ered. Meinecke ugyanis azért fordult – és kellett hogy forduljon – az ideák világába emelő nemzetállam formulához, mert – mint erről már szó esett – csak ott találta meg a német nemzetállam előtörténetének nyomait. Ezért azután például igen határozottan elutasítja azt a felfogást, amely az állam nemzeti voltát, illetve a nemzet államteremtő munkáját a nemzeti intézmények kiépítésében keresi, s azt gondolja, hogy egy állam attól lesz nemzetállam s egy nemzet állam-nemzet, hogy nemzeti – a külföldi befolyástól érintetlen – intézményeket alakít ki.¹⁰¹ Ezzel szemben Szekfű számára a magyar történelemben épp az a tény kínálkozott a nemzeti önállóság alapjául (mind a magyarság „belső” fölényét, mind pedig az Ausztriától való különállást tekintve), hogy a Kárpát-medencében a magyarság teremtett egyedül államot, építette ki *politikai intézményeinek épületét*. A magyar „államalkotó képesség” kiemelése a nemzetiségekkel szemben, ugyanígy a magyar államiság mindig magyar voltának hangoztatása a bécsi centralizációs törekvések ellenében lényegében a magyar állam (az állam szervezetei) törté-

101 Meinecke: Weltbürgertum, i. m. 1–22. p.

netiségének érvén nyugodott. Érthető tehát, hogy Szekfű államfelfogásában az intézményeknek több hely jut, mint Meinecke alapmunkájában.

Arról a szellemi hatások történetében többször is megismétlődő jelenségről van itt szó, hogy az *interpretáló csak a saját konstrukciójába beépíthető elemeket használja*. Mindez természetesen nem egy tudatos, az eredeti gondolkör és a saját addigi meggyőződése valamiféle összemérése során és a nem szükséges részek gondos kiszűrésével történik, hanem sokkal inkább – amint Szekfű egyszer be is szúrja fordítás közben a magyar szövegbe – „alkalmazásával”.¹⁰² (Nem szólva arról, hogy korábbi munkáiban az újkori állam történetére vonatkozóan leszűrte tanulságai, valamint konkrét történeti ismeretanyaga is az intézmények történetének kiemelése mellett szóltak.) Ez magyarázza, hogy a valóban szellemtörténeti ihletettségű munkában az államról szóló részekben végeredményben a legtöbbet az állam szerveinek kiépüléséről, az államszerkezet módosulásáról, a *belső szervező tevékenységről olvashatunk*. (Mégpedig máig hasznosítható kormányzattörténeti-közigazgatás-történeti leírásokat.) Így a Szekfű-munka belső felépítése sokkal bonyolultabb, mint Meineckéé, szükségszerűen sokkal több abban a konkrét politikai-történeti, sőt társadalomtörténeti elem. Ezért helyeződik az Életrajzban a *nemzeti problematika a konkrét államszervezeti kérdések közé*, s nem marad meg steril szellemtörténetnek, mint Meinecke Weltbürgertumjában. Ezért foglalkozik Szekfű oly sokszor az állam „berendezésével”, a kormánysszervekkel, a végrehajtó szervekkel, sőt igen gyakran az ezen intézményekben hivatalos viselőkkel. A magyar kormányhivatalok – a bécsi magyar tisztviselőkkel, a rendi állam alapját jelentő vármegyei köznemességgel – szépen beilleszkedtek a nemzeti államról, a magyarság államáról alkotott rajzba. Szekfű 1916–1917-ben a nemzeti problémák megoldásában az állam kínálta lehetőségeket tartja a legdöntőbbnek.

„Következtetések” a jelenre – az állam hiányosságai

A történetírói koncepciók elemzése során könnyen eshetünk abba a hibába, hogy a szerző gondolataiban még csak laza összefüggésbe hozott vagy éppen csak egymás mellé vont tényanyagból azonnal egy kristálytiszta koncepció tudatos határozottsággal kijelölt határait sejtjük, és mindjárt meg is rajzoljuk. S különösen könnyen eshetünk ebbe a hibába, ha a logikai konstrukciókat általában egyértelműen s világosan megfogalmazó szerző munkáit elemezzük. S kétségtelenül ilyen szerzőnek számít Szekfű Gyula. Az Életrajz utolsó oldalait olvasva azonban zavarba esik a Szekfű legapróbb szándékait, szubjektív reflexeit ismerő kutató is.

Szekfű ugyanis, azt a kérdést akarván megválaszolni, hogy mi okozta a „két állam”: az osztrák és a magyar közötti heves politikai összeütközéseket, arra a következtetésre jut, hogy annak okai semmiképpen sem a dualisztikus berendezke-

désben, hanem sokkal inkább mélyebb „alkotmány- és gazdaságtörténeti tényekben keresendők”.¹⁰³

Szekfű két kérdéscsoportot említ, ami a „mai alkotmányos állam” hiányosságait mutatja: a) a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldatlanságát, valamint b) a társadalmi változások feletti irányítószerep elvesztését.

a) Első hiányosság: elmarad a magyarság erősítése állami eszközökkel. Az elsőre a magyarázat még világos. Itt érthetjük meg azt, hogy Szekfű végeredményben miért, mitől hajta érezte annak szükségességét, hogy az állam kizárólagosan magyar jellegét bizonygassa.

Ahogy Meinecke is hangoztatta: az állam nemcsak terméke a nemzetnek, hanem segítője is az államnemzet összekovácsolásának, úgy most Szekfű a 20. század elejének *magyar államától az államalkotó nemzet, a magyarság fokozottabb védelmét kéri számon*. S következetesen etatista álláspontjában épp e ponton következik be az első törés: a magyar történelem folyamán a „nemzet” és „állam” között mindvégig harmonikusnak talált fejlődésben itt zavar keletkezik. Az, hogy az 1867-es magyar állam – mely különben ideálja Szekfűnek – nem tesz határozott intézkedéseket a magyarság erősítésére (birtok- és telepítőpolitikával), szerinte azt bizonyítja, hogy „az alkotmányos állam mai formájában mégsem képes a nemzeti élet minden terén döntően közreműködni”, ezért ki kell azt egészíteni „a nemzeti erőknél társadalmi és gazdasági szervezkedése által”.¹⁰⁴ (Hogy ez Szekfű első liberalizmus-, helyesebben a liberális államfelfogás kritikái közé tartozik, kimutatta már egy korábbi Szekfű-tanulmány.¹⁰⁵) De miben rejlik ennek oka?

Arra már az eddig elmondottak alapján is felfigyelhetett az olvasó, hogy Szekfű nemzetfelfogása az Életrajzban gyökeresen eltér a magyar liberalizmus hagyományos fogalomrendszerétől. Míg utóbbi állami szinten nem ismer mást – elvben! –, csak egyenlő, különböző nyelvű (magyarországi) állampolgárokat, s ilyen értelemben vallotta az egységes államnemzet dogmáját, addig Szekfű éles különbségtételt alkalmaz: ő már beszél azokról a „nemzetiségi kisebbségekről”, amelyek „politikai születésük és öntudatra jutásuk percétől fogva tagadó álláspontot foglalnak el azon állammal szemben, melyben élniök kellett”.¹⁰⁶ Szekfű tudomásul veszi a valós helyzetet: azt, hogy *Közép-Európában már senkit sem elégtett ki a magyar liberalizmus doktrínája*, maguk a nemzetiségek is, önállósuló politikai-kulturális-gazdasági szervezkedésükkel, messze túlléptek azon. Mindez azt a benyomást kelti Szekfűben, hogy az állam tehát nem az itt lakók összességének, hanem az itt élő *magyaroknak* az állama, hiszen a nem magyarok azzal semmi közösséget nem éreznek. Felfogása tehát eltér a magyar liberalizmusétól, amely az állam polgárainak azonos jogairól, egyenlőségéről beszél, míg Szekfűnél szétválnak két

¹⁰² Életrajz, 18. p.

¹⁰³ Uo. 222. p.

¹⁰⁴ Uo. 224. p.

¹⁰⁵ Pach Zsigmond Pál: i. m.

¹⁰⁶ Életrajz, 223. p.

csoportra nemzetiség szerint: az államalkotó magyarokra és az államot „tagadó” nem magyarokra.

Szekfű véleménye eltér ugyan a liberális állam-, illetve nemzetfelfogástól, de túlzás lenne azt állítani, hogy ez a liberális állam bírálatához vezet, s azt hozná fel kifogásul ellene, hogy túl engedékeny volt a nemzetiségekkel. Nem, Szekfű nem a túlzott engedmények miatt bírál, nem a román, szlovák kulturális, gazdasági szervezkedéseket akarja visszafogni, hanem – s ez igen lényeges – „a magyarságot erősítő” politikát kéri számon az államtól. A kor politika-, illetve társadalomtörténetéből ismertek azok az akciók, amelyekre a Szekfű-mondatok utalnak: gondoljunk csak e kötet korábbi tanulmányában tárgyalt Thallóczy felfogására, vagy az erdélyi telepítési akciók tervére vagy a Klebelsberg-féle Julián Egyesület működésére.¹⁰⁷ Vagyis igaz az a megállapítás, hogy Szekfű itt a magyar nacionalizmus hathatósabb képviselőjét kéri számon a „magyar államtól”, de jelentős a különbség az általa vallott *magyarságerősítő*, valamint a nemzetiségeket *magyarosítani* akaró álláspontok között. Nemzeterősítő nacionalizmus és kisebbségellenes sovinizmus különbsége.

b) Második hiányosság: elmarad a középosztály támogatása. A másik kérdéscsoport az állam és a századvégi társadalmi átalakulások pontosan nehezen értelmezhető exponálása.¹⁰⁸

Tartalmilag a mintegy két oldalt abban lehetne összefoglalni, hogy Magyarországon a „kapitalisztikus” korszak gyors betörése következtében a nemzeti fejlődésben addig kulcsszerepet játszó birtokos középosztály nem tudott „jómódú polgári osztállyá összesűrűsödni”. Így „a nemzeti kultúra ápolása gazdaságilag gyenge néposztályokra nehezedik”. Az állam, melynek fontos feladata az állam nemzeti jellegének megőrzése, az államot működtető társadalmi csoportok védelme érdekében azonban nem lépett közbe. Vagyis Szekfű két, az 1910-es években, a háború alatt mind sürgetőbb kérdésre utalt: a *hagyományos magyar középosztály* süllyedésére, *meggyengülésére* és az általa liberálisnak tartott monarchiabeli államelvek hiányosságára.

Ismert, de történeti irodalmunkban egyáltalán nem részletezett tény, hogy a világháború idején a *magyar középrétegek* jelentős részének süllyedése a korábbiakhoz képest is felgyorsult. A háború, a hadigazdálkodás, a fokozódó drágaság leginkább a bérből és fizetésből élőket sújtotta. A középrétegek közül különösen rossz helyzetbe jutottak az állami hivatalnokok. A hivatali ranglétrán lassú volt az előrelépés. A „drága világban” keserűen jegyzi meg Szekfű: „Már én csak el fogom tölteni a legközelebbi 4-5 esztendőt a VIII. osztályú proletárságban, s örülni fogok, ha majd bejutok a VII-be.” Úgy látja, hogy a háború összes terhét az állam

107 Klebelsberggről vö. *Glatz Ferenc*: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969/5–6:1176–1200. p. [E kötetben: 25–73. p.]

108 Nem véletlen, hogy az igen sokoldalú és a politikai publicisztika műfajában, kérdésfelvetésének módjaiban igen járatos Angyal Dávid sem értette, mire akar Szekfű itt utalni. Angyal Dávid–Szekfű Gyula, 1918. jún. 22. EKK.

„a szegény középosztályra” rója, s akadálytalanul folyik annak „államilag organizált kirablása [szó szerint!] és pörére vetköztetése”.¹⁰⁹ Míg szakmai meggyőződése alapján korábban a süllyedő köznemes, a dzsentri életfelfogásának elszánt bírálója, most társadalmi kérdésekről gondolkodva egymás mellett találja a kisnemesek és a paraszti családból az „intelligenciába felemelkedetteket”, valamint a „korábban német nyelvű” családok sarjait. S ha most ismét elővesszük az Életrajz német változatát, melyben a magyarban „német nyelvűnek” mondott polgárság egyszerűen „deutsche städtische Bevölkerung”-ként szerepel, akkor már világos, kiket gondolt Szekfű kihagyni a középosztály különböző elemei közül: a zsidó polgárságot.¹¹⁰ Azaz Szekfű *nem az egész* középosztály, *hanem a „hagyományos”, a „történeti”* középosztály gyengeségét, tönkremenését fájlalja.

Az együttérzés a középosztállyal, melynek gondoljai a világháború idején meg sokszorozódtak – természetes. Nem leegyszerűsítés, ha ezt összefüggésbe hozzuk Szekfű saját mindennapjaiból merített tapasztalataival. S az is „természetes”, hogy a hazai középosztály, a városi értelmiségi-hivatalnoki családból származó, társadalmilag is ehhez a réteghez tartozó – és ekként is gondolkodó – történetíró a középosztály süllyedésének okait a történelmi folyamatokban keresi. Tegyük hozzá: Szekfű nem érzékelte rosszul a birtokos középosztály hanyatlásának jeleit s részben okait: politikai visszaszorulása az abszolutizmus idején (1849–1867) valóban egyik oka annak, hogy kimaradt a későbbi gyors polgári fellendülésből. A jelenség is valós: nem tudott birtokos középosztályból polgári középosztállyá emelkedni. Ami viszont már többet elárul a társadalomtörténeti rajz ideológiai-politikai háttéréről az az, hogy Szekfű csak a *középosztály egyik részének* (a gyorsan tönkrementnek) képviselőjeként exponálja ezt a valós történeti folyamatot, s hogy a másik résziről – akiket kihagy a felsorolásból – nem szól. S a német változatot is figyelembe véve, nem lehet kétségünk: a zsidó polgárságról van szó. Arról a helyét kereső társadalmi elemről, amelyet Szekfű – mint korábbi leveléből emlékeztetünk – a magyar nemzet integráns részének tekint, de amelyet „új”, „idegen” volta miatt – ahogy a korábban részletesen idézett, Török Pálhoz írt levelében Hatvanyékról – „történeti érzék” nélkülieknek mond majd.¹¹¹ A társadalmi-szociális nehézségek sűrűsödése s az ezek nyomán támadó ellentétek nem segítettek elő, sőt visszafogták a magyar polgárságnak a század végén és a századfordulón megindult gyors asszimilációs folyamatát.¹¹² A belső ellentétek szembenálláshoz ugyan még nem vezettek, de elkülönüléshez már igen.

109 Itt Szekfű az állami hivatalok korabeli fizetési osztályaira (IX–I.) utal. Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1917. máj. 11. MTAKK.

110 Der Staat Ungarn, 196. p. (A német nyelvű városi lakosság kategóriájába e változatban még beletartozhat a zsidó polgárság is. Ezért is fontos a német szöveg figyelembevétele.)

111 Szekfű Gyula–Török Pál, [1918.] máj. 29. MTAKK Ms 1054/54. [Hasonlóan e kötetben: „Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével” c. tanulmányban.]

112 *Glatz Ferenc*: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században. (Eszmetörténet és társadalomtörténet.) Történelmi Szemle, 1974/1–2:248–260. p.

Nem, az itt adott megfogalmazások még nem tartalmaztak szembefordulást a középosztály azon elemeivel, amelyeket Szekfű itt nem sorol a nemzeti kultúra ápolói közé, s amelyeket nem tart számon a kapitalizmus gyors hazai kibontakozása következtében tönkrementek között. 1916–1917-ben Szekfű még csak a tényleges társadalmi feszültségeket konstatálja. Helyesebben, a feszültségek egyikét a forradalmak előtti magyar társadalomban. A társadalmi feszültségek sohasem elrendeltetésszerűen, előre meghatározottsággal oldódnak fel vagy alakulnak újabb pólusú belső feszültségekké. Az, hogy a magyar társadalom középrétegének Szekfű által érzékelt és exponált ellentmondásos belső fejlődése milyen irány veszt a következő években, évtizedekben, azt majd az ellentétek feloldásának nagy kísérletei határozzák meg: a forradalmak és a középosztály számára nagy nemzeti és egyben társadalmi megrázkódtatást hozó Trianon.

Ebből a társadalmi nézőpontból magyarázható a liberálisnak tartott állam kritikája is. Mint láthattuk, Szekfű az államot olyan politikai képződménynek tekintette, aminek egyik fontos feladata, hogy a nemzeten belül, a társadalomban jelentkező mindenféle szociális és politikai problémákat megoldjon. Úgy látta, hogy kora *polgári parlamentáris állama nem tudta sem a nemzeti-nemzetiségi konfliktusokat, sem a jelentkező társadalmi feszültségeket leküzdeni*. S önmagában ezt Szekfű ismét jól érzékelte. Hiszen mai történetírásunk is kimutatja, hogy a modern kapitalizmus talaján jelentkező nemzetiségi és ugyanígy társadalmi ellentétekre a polgári demokrácia 19. századi konstrukciójai sem kínálhatnak kiutat. A kérdés az, hogy milyen oldalról jön a kritika.

Szekfűnek az államot érintő bírálata – ugyanúgy, mint a társadalomfejlődés megítélésében – a konzervatív polgári hivatalnok középrétegek oldaláról hangzik el. Azért marasztalja el az államot, mert ha létezett volna „állami előrelátás”, akkor nem következhetett volna be a magyar hagyományos középosztály ilyen mérvű süllyedése. S ha kritikája a „liberális elveket” egészükben illeti, akkor csak azért, mert a „liberális elvek” szerint felépített államban az ilyen társadalmi folyamatokat akadályozó vagy irányító szerep nem képzelhető el. Szekfűnél a hangsúly még azon van, hogy a kapitalizmus gyors térhódítása következtében előállott „hiányokat” ki kell tölteni. De Szekfű a kiutat ekkor még korántsem jelölte, nem is jelölhette ki.

A HISTORIOGRÁFIAI ELEMZÉS „AKTUALITÁSÁIRÓL”

Hosszan lehetne fűzni a gondolatokat annak értékeléséről, vajon Szekfű Gyula azzal, hogy a világháborús Magyarország helyzetét elemezve eljut a nemzet és állam viszonyának központba helyezéséhez, mennyire valós folyamatot ismert fel a Monarchia bomlásának első éveiben. Vajon mindaz, amit ő, a konzervatív polgári történész a jelenéig futó fejlődésből kiszűrt saját korára vonatkozóan, végső soron nem meghatározó volt-e valóban a Monarchia nemzetállamokra bomlásának során? Vajon az, hogy az államról kialakított felfogásában ennyire „elhatalmasodtak” a Machtstaat vonásai, fölerősödtek az állam külső és belső elnyomó funkciói,

nem azoknak a jelenségeknek első rögzítődései, amelyek az 1910-es években a térség nemzeteinek önállósodási harcaiban még csak kezdetek, s néhány év múlva a tragikus egymással szembenállás véres valóságává erősödnek? Vajon az a *hatalmi apparátus, az állam, amelynek feladata az 1915-ös Szekfű-koncepcióban a magyar nemzet megerősítése, az állam magyar jellegének biztosítása*, nem lesz-e a Monarchia felbomlási folyamatában majd ugyanúgy adminisztratív erő. Csak éppen a magyarsággal szembeforduló szomszédos (cseh, szlovák, román, szerb, horvát) polgári nemzeti fejlődésekben, és a magyarsággal mint volt „uralkodó” nemzet ellenében? Nem élnek-e majd a fiatal szomszédos országok „uralkodó” nemzetei az államapparátus hatalmi eszközeivel saját nemzeti céljaik érdekében ugyanúgy, ahogy azt Szekfű sürgette volna 1915–1916-ban a „magyarok érdekében”? Vagy talán még erőteljesebben? És tághíthatnánk tovább a kérdésfeltevés körét: vajon a Monarchia majd’ évtizedekre nyúló bomlási folyamatában ezen erők csak az első világháborús Monarchia történelmében jelentkeztek-e?

A kultúrnemzet ma

„Állam” és „nemzet”, az állam hatalmi céljai és nacionalizmus (mint nemzeti ideológia) ilyen diagnosztizált összekapcsolódása a századelő magyar történeti-politikai gondolkodásában nem hordoz-e magában tanulságokat a későbbi évtizedek – akár máig húzódó és most már Közép-Kelet-Európára is kiterjeszthető – történelmére vonatkozóan? Anélkül, hogy a kérdéseket tovább pörgetnénk, visszafelé követve a szekfűi gondolati nyomokon: a „*kultúrnemzet*” és „*államnemzet*” *valós tartalmát végiggondolja-e* egyáltalán századunk politikai gondolkodása, s helyes-e, ha abban csak 19. századi ideológiai rekvizitumot lát? Kétségtelen: a történetírói témaválasztás a századelőn, melyet a historiográfiai kutatás előáshat *ma, jelenünk számára sem minden tanulság nélküli*, s magyar megfogalmazójának kritikája éppúgy időszerű lehet, mint a közép-kelet-európai hasonló – akár későbbi –, nem magyar felfogások kritikája.

Az, hogy Szekfű történetírásának tengelyében a későbbi évtizedekben is állandóan ott áll a nemzet és állam problematikája, a kettő összefüggésének, együttmozgásának, szembekerülésének vizsgálata, jórészt szintén azzal magyarázható, hogy a kérdésfeltevések 1919 után sem veszítették el aktualitásukat. Hol szembeállítja a kettőt (például az 1919-et követő évek munkáiban), hol ismét (s nem véletlenül a nemzeti-nemzetiségi kérdést újra előtérbe állító 1930-as években) szoros kapcsolatba vonja őket. A *tematika* (állam és nemzet) központba kerülése, majd évtizedeken át újra- és újrafogalmazása és központban maradása, valamint egyidejűleg a *történetíró társadalmi feladatvállalásainak* kialakulása az 1910-es években, majd alig változott normatíváinak továbbélése a következő évtizedekben, nem véletlenek. S ebből a módszertani szempontból is hordoznak magukban tanulságokat az Életrajz utolsó részei, illetve összehasonlításai a korábbi Szekfű-művekkel.

Korkérdések történeti megvilágítása

Szekfű történetírásában ugyanis a történettudomány és politikum, tágabban a történetíró jelenének és az ábrázolásnak a viszonya az 1910-es években fokozatosan fejlődik, s az Életrajzban nem az egész szekfűi életművet jellemző formához érkezik. Emlékezhetünk: a bécsi évek, a bécsi környezet, az őt ért első szellemi hatások, kezdeti kutatásai, első írásainak (1910–1912) elemzése még csak arra hívták fel a figyelmünket, hogy a történetírói gondolkodásban mennyire tetten érhetők a történeti jelenségek értékelésekor az egyidejű események megítélése közötti, ún. horizontális és a több korszakon áthúzódó fejlődési vonalakat összekötő, ún. vertikális szerkezeti elemek. „A száműzött Rákóczi” megírásakor (1913) ezek érvényesültek, s ha a végső szövegből ki is maradtak, a szerző gondolkodásán már felfedezhetők azok a vonások, amelyek összekötő rajzolatot adnak egyes múltbeli történelmi és a történetíró jelenének politikai eseményei között. A Rákóczi-könyvet követő vita (1914–1916) azután szükségszerűen rábresztette Szekfűt, adott történeti ítéletek mennyire aktuálpolitikai (pártpolitikai, napi eseményekhez igazodó) mozzanatot hordozhatnak magukban; sőt, mennyire létezik a magyar társadalmi közgondolkodásban egy kölcsönhatás, bizonyos „történeti vonulat” a magyar történelem adott kérdésláncolatának megítélése és a jelenről alkotott álláspont között. Itt, a vita folyamán erősödött meg benne a felismerés: a történetíró napjainak társadalmához szól(hat) történeti munkáival is. Ezt tanúsítja nem csak védekező irata, a „Mit vétettem én?”, hanem az a konstrukció is, amit a vita idején írott műben, „A magyar állam életrajza”-ban követ.

Az Életrajz utolsó fejezete ugyanis – mint láttuk – arról is tanúskodik: 1915–1916-ban Szekfű már tudatosan vállalja, hogy a történetírónak jelenéhez kell szólnia, s a történelemben úgy emelni ki témáit, hogy azok saját kora társadalmi vita kérdéseire is reagáljanak. Amikor Szekfű a jelen polgári államáról és a nemzeti fejlődésről mondja el kritikáját, egyúttal tudatosan vállal is egy, a korábbi munkáitól elütő történetírói magatartásformát: azt, hogy munkásságának középpontjában jelenkori probléma áll, melynek történeti megvilágítása a historikus feladata. Az Életrajzban még csak a gondolati keret és az utolsó fejezet árulkodik erről, de néhány év múlva ez a sajátosan felfogott történetírói hivatástudat vezeti őt a „Három nemzedék” (1920) és a történetpolitikai tanulmányok (1920–1922) megírásához, hogy azután egész későbbi munkásságában az legyen az uralkodó szempont: a Magyar Szemle esszéiben (1928–1938), a világháború idején a reformkori centralistákról írott tanulmányokban (1942–1944) és a „Forradalom után”-ban (1947) is.

Fejezet az 1975. novemberben megvédett kandidátusi disszertációból („Történettudomány és történetpolitikai koncepció. Fejezetek történetírás és politika kapcsolatából a magyar polgári történetírás 20. századi történetében”, 519 p.).

Megjelent: Történetíró, jelenkor, interpretáció (Történetpolitikai koncepció és „történetfilozófiai” irányzat Szekfű Gyula Der Staat Ungarn c. művében) Századok, 1976/2:183–222. p.

NEMZETI TÖRTÉNETÍRÓ
A FORRADALMAK UTÁN

A magyar középosztályok rehabilitációja?
(1983)

ÉRTÉKELES, MAGYARÁZAT, 1983 A tudománytörténet szempontjai • Történeti magatartásforma
EGY GENERÁCIÓ MEGRÁZKÓDtatásai Egyházi gimnázium – liberális elvek • Szakmai színvonal – európai tájékozódás • Hivatalnokszemlélet, polgári nemzeteszmény • Történetíró – nemzeti sorskérdések
NEMZETI TÖRTÉNETÍRÓ – KONZERVATÍV POLGÁR 1918–1919-ben • A második forradalom
POLGÁRI NEMZETESZMÉNY KONTRA „FORRADALMI” TÜRELMETLENség
DOKUMENTUM – 1947: Szekfű a magyarság esélyeiről

Sokáig bizonytalan volt, hogy egyáltalán nyilvánosan megemlékeznek-e Szekfű Gyula születésének századik évfordulójáról. Mint annyszor szellemi életünk történelme folyamán, „felülről” és az utolsó pillanatban jött a döntés: tömegkommunikációs fórumokon is legyen szó munkásságáról.¹ Ezután megindult az ideológiai gépezetünk: televízió, rádió, egyetem, napilapok, folyóiratok közöltek és közölnek megemlékezést, jobbra méltányolókat.² Szülővárosában lakóháza, hosszú huza-

1 [A jelen szöveg 1983. július 4-én, Szekfű Gyula születése 100. évfordulójára az MTA-n rendezett konferencia bevezető előadásának része. Mivel a Szekfű-évfordulót megelőző és követő vita után megjelenhetett Szekfű Gyula: Forradalom után (1947) című munkájának hasonmás kiadása a Történetírók Társaságának sorozatában, Glatz Ferenc, a kötet és a sorozat szerkesztője, a fentebbi szöveggel vezette be a Szekfű-művet. (A „Forradalom után” utolsó fejezetének részletét a jelen szöveg után dokumentumként közöljük.)

Az akadémiai Szekfű-konferencia bevezető előadását követte Kosáry Domokos (Szekfű Gyula, a professzor), Pamlényi Ervin (Szekfű Gyula publicisztikai tevékenysége), R. Várkonyi Ágnes (Szekfű képe a kora újkori magyar fejlődésről) és Pach Zsigmond Pál (Kontinuitás és diszkontinuitás Szekfű Gyula történetiszemléletében) előadása. Az eredetileg az MTA Folyóiratok bizottságában meghirdetett rendezvényt, a nagyszámú közönségre tekintettel, a Diszteremben tartották. – A szerk.]

2 Konferenciák, újságcikkek, tévéműsorok: 1983. április 21. ELTE BTK (ELTE, Eötvös Kollégium és az Eötvös Kollégium Baráti körének rendezvénye). Program: Glatz Ferenc: Nemzeti történetíró, konzervatív polgár; Pölöskei Ferenc: Tisza és Ady párhuzama Szekfű munkásságában; Gergely András: Szekfű Gyula és a fiatal irónemzedék; Pamlényi Ervin: A reformtól a forradalomig; 1983. április 27. Központi Sajtószolgálat: Glatz Ferenc: Szekfű Gyula pályája; 1983. május 14. Fejérmezei Hírlap: Glatz Ferenc: Szekfű Gyuláról; 1983. május 21. Magyar Nemzet: Pamlényi Ervin: Emlékezés Szekfű Gyulára, születésének századik évfordulóján; 1983. május 21. Magyar Hírlap: Gergely András: Szekfű Gyula és a fiatal

vona után, emléktáblát kapott³ – melyről, historiográfiai tényként rögzítve, az Akadémia, a helyi tanács mellől lemaradt a Magyar Történelmi Társulat neve –, s most, a meleg júliusban ülésszakot szentel Szekfű munkásságának az Akadémia kutatóintézete.

ÉRTÉKELÉS, MAGYARÁZAT, 1983

A nem történész újságolvasó, aki napilapjában a megemlékezéseket „100 éve született”, „50 éve halt meg” s hasonló felcímekkel ellátva kapja kézbe, egy-egy arcképpel díszítve, valószínűleg oda sem figyelt, egészséges olvasási kritikájától hajtván, mit írtunk mi, történészek egy másik, előttünk járt kollégáról. Természetesen veszi a magunk szakmájának a tiszteletadását. Nem figyel fel az értékelések különbségeire, a hangsúlyok eltéréseire, esetleg azt a cikket kezdi olvasni, amelyik „rehabilitációt”, illetve a rehabilitációval szembeni „ellenvéleményt” teszi fettecsített újságcímbe,⁴ s talán le is szűri a tanulságot: úgy látszik, a történészeknek immáron az is dolguk, hogy „rehabilitáljanak” valakit, tehát nyilván volt egy olyan periódus, amikor az volt a feladatuk, hogy „elítéljenek” egyeseket. A történész is elgondolkodik az újságokból kivágott, Szekfűről szóló cikkgyűjteménye felett. Különösen, ha a korábbi évtizedekből származókat is összegyűjtötte. Nem, nem a rehabilitációt veszi komolyan – ami kedves mérnökbarátjának szemet szűrt –, hiszen tudja, véletlenről, régi beidegződöttségről árulkodik csak a Szekfű-évforduló értékelésének címadása. Azon korszak beidegződöttségének jelenlétéről, amely korszak a történetírói tevékenységben összekeverte az értékelő és magyarázó mozzanatot, s amely ezek helyett az *elítél* és *felment* gondolatpárban vágott rendet a történelemben. Nem, a történész sokkal inkább arra figyel fel: miért érzi szük-

írónemzedék; 1983. május 21. Népszava: *Für Lajos*: Száz éve született Szekfű Gyula; 1983. május 24. Népszabadság: *Glatz Ferenc*: Egy polgári történetíró életútja. Száz éve született Szekfű Gyula; 1983. május 29. Szekfű Gyula életútja. Életrajzi film. MTV 1. csatorna. (Rendező: Szakály István, Vikol Katalin, forgatókönyvet írta: Glatz Ferenc. Közreműködtek: Benda Kálmán, Keresztury Dezső, Kosáry Domokos, Ember Győző, Pamlényi Ervin, összekötő szöveg és műsorvezető Glatz Ferenc.) 1983. június 18. Magyar Nemzet: *Hermann István*: Ellenvélemény a rehabilitációról.

- 3 1983. május 24. Székesfehérváron a Magyar Történelmi Társulat Kelet-dunántúli Csoportja, a Fejér megyei Múzeumok Igazgatósága és a Fejér megyei Levéltár szervezésében konferenciát rendeztek. (Jelen volt a megyei pártbizottság titkára, a megyei tanácselnök helyettese is.) Program: *Vass Henrik* (Magyar Történelmi Társulat alelnöke): Megnyitó; *Glatz Ferenc*: Szekfű Gyula helye a magyar történettudományban; *Kállay István*: Szekfű Székesfehérváron; *Somkuti Éva*: A Szekfű család; *Pamlényi Ervin*: Szekfű Gyula utolsó 20 éve. – Az emléktáblát Pach Zsigmond Pál, az MTA alelnöke avatta fel, a Szekfű életútját bemutató kiállítást a megyei múzeumban Fitz Jenő igazgató nyitotta meg. (A konferenciáról és az emléktábla leleplezéséről a Fejér megyei Hírlap vezércikkben számolt be 1983. május 25 én.)
- 4 *Hermann István*: Ellenvélemény a rehabilitációról. Magyar Nemzet, 1983. június 18. (L. még 1. jegyzet.)

ségét a magyar szellemi élet, hogy különböző szinteken – túl a szokásos évfordulós megemlékezéseken – számot vessen Szekfű Gyula történetírói, szellemi örökségével?

A tudománytörténet szempontjai

Ha pusztán *historiográfiai kérdést* érzékelne a szekfűi történetírásban a mai értelmiség, nyilvánvalóan jobban megmaradna a szaktörténész-fórumokon belül az évforduló. Elmondanánk, hogy Szekfű annak az európai történészgenerációnak volt a tagja, amelyiknek életére az európai történelem két nagy megrázkódtatása gyakorolt hatást: az egyik a 20. század nagy *társadalmi-szociális átrendeződései*, a másik az *európai nemzeti-állami alakulások* rögzülései. Fiatalkorában, a századelőn megismerte az európai történetírás különböző irányzatait, legnagyobb hatással a modern közigazgatás- és alkotmánytörténet európai mesterei – G. Schmoller és O. Hintze, majd a nemzetállam-történeti iskola német klasszikusai, L. von Ranke, illetve a kortársak közül Fr. Meinecke – voltak reá. Noha élete végéig lépést tartott a nyugat-európai történeti irodalommal, a modern társadalomtörténeti szempontú történetírás eredményeit éppúgy nem hasznosította történetírásában az 1930-as években, mint a kollektív társadalmi jelenségek magyarázatához a történésznek is fogódzókat kínáló szociológia fogalmi és gondolati eszköztárát. És nyomok nélkül haladt el mellette – szintén az 1930-as években, pedig még javakorabeli, ötvenéves ember – a gazdasági jelenségekhez a közgazdaságtani elemzést segítségül hívó modern gazdaságtörténet-írói módszer.⁵ (Míg a nála alig fiatalabbak, mindenekelőtt Mályusz Elemér, Hajnal István már éltek a történeti módszertan ezen megújulási lehetőségeivel.⁶) De vajon miért maradt meg a magyar polgári történetírás legfogékonyabb, problémaérzékenységgel leginkább megáldott gondolkodója az állami-nemzeti szempontú történetírás mellett? Miért mondja azt, még 1931-ben „A magyar történetírás új útjai”-ban is, hogy „emberhez méltó életet lehetetlenség a nemzeti közösségből kiszakítva élni”, ez az „éltető levegő, mely nélkül nem lélegezhetünk”, s a történetíró, ha fölemelkedett a reformkor, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Széchenyi István szintjére, „ki nacionalizmusát tőlük tanulta és mindenkor az övékével méri össze, elérte a történeti objektivitásnak egyáltalában elérhető mértékét”?⁷ És mindehhez hozzátehetnénk – az európai történetírás párhuzamos fejlődésére kitékintve –: ahogy az elmúlt

5 1926-ban jelenik meg a leningrádi professzor, Josif M. Kuliser műve, majd német fordításban a Below–Meinecke: Handbuch der mitteralterlichen und neueren Geschichte c. sorozat részeként. *Kulischer, Josef*: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Band I–II. München–Berlin, 1928–1929.

6 [Hajnal, Mályusz az új történetírás áramában e kötetben: „Hajnal István történetírása” c. tanulmányban.]

7 *Szekfű Gyula*: A politikai történetírás. In: A magyar történetírás új útjai. (Szerk. Hóman Bálint.) Bp., 1931. 442–443. p.

évtizedek német történetírása meghaladta a szekfüi kortársak, Meinecke, Ritter, Rothfels immáron konzervatív, állami-nemzeti központú történelemlátását, úgy szükségszerű volt, hogy ezt a felfogást a jóval szűkebb kihatású magyar történetírás is meghaladja.

Ha pusztán historiográfiai kérdésként taglalná a történész Szekfü Gyula munkásságát, megállapíthatná: ahhoz a történészgarnitúrához tartozott az *európai történetírásban*, amelyik már a századelőn érzékelte a 19. század második felének nagy hátrányát, a történeti jelenségeket együtthatásukban láttatni képtelenségét. Készségként elsajátítva az előző korszak nagy forráskritikai-szakmetodikai vívmányait, a szintetizálás programjával léptek fel. A kortársi nagy vállalkozások Meinecke és Below kézikönyvsorozata, a „Handbuch der mittelterlichen und neueren Geschichte”, amely a történettudomány egyes ágazataiban (alkotmánytörténet, gazdaságtörténet stb.) hirdetett *szintézistörekvést* az 1910-es évektől, vagy a korábban induló Meister „Grundrisse der Geschichtswissenschaft”-ja, amely az egyes segédtudományok enciklopedikus összefoglalását adta, ugyanazt célozták, amit Szekfü Gyula, Hóman Bálint, Eckhart Ferenc és tegyük hozzá: a művészettörténetben Gerevich Tibor, a nyelvészetben Gombocz Zoltán, az irodalomban Horváth János: a társadalom részjelenségeinek *egységes* bemutatását biztosítani a történeti munkában, mégpedig az addigi résztudományok komplex felhasználásával. Az „új irány”, ahogy a kortársak nevezték, végül a *szellem-történetbe* torkolt, ami ezt az együttlátást biztosító alapot a szellemi jelenségek szférájában, az emberi cselekvést az adott korban meghatározó, feltételezetten egységes gondolkodási mozgatókban vélte megtalálni. És a szakhistoriográfia ehhez hozzátenné: Szekfü sohasem tartozott a klasszikus értelemben vett szellem-történészek közé. Nemcsak azért, mert munkáiban a társadalomtörténetnek mindig nagy helyet szentelt, hanem azért is, mert gondolkodásában a gyakorló kutató történetíró mindig is erősebb volt, mint a teoretikus.

És végül, ha pusztán szakhistoriográfiai témaként kezelnénk Szekfü Gyula tevékenységét, elmondanánk: az új szintetizáló irányzat exponenseként, barátjával, Hóman Bálinttal az 1920-as évek végétől igen erős *tudománypolitikai pozíciókat* építettek ki: kezükben volt a Magyar Szemle Társaság, befolyásuk volt a pesti bölcsészkaron, az Egyetemi Nyomda a *Magyar Szemlével* (és a könyvkiadó vállalattal) nagy publicitást biztosított számukra. És Szekfü Gyula, háta mögött a miniszter Hómannal, valamint a *Magyar Szemlével*, tanítványait sorra a megfelelő tudományos helyekre tudta juttatni. A tanítványokat: Mérei Gyulát, Kosáry Domokost, Ember Győzöt, Csapodi Csabát, akik már 1945 előtt remek munkákkal jelentkeztek, s később is nagy befolyásuk volt a magyar történetírás alakulására.

Történeti magatartásforma

Mégis, a történész nem ezekért a szakhistoriográfiai értékelésekért, „helyretevésekért” figyeli a mostani, Szekfüvel foglalkozó irodalmat. Sokkal inkább azért, mert

tudja: a szekfüi életút bizonyos mértékig a *magyar értelmiségi középosztály 20. századi életútját* is példázza, és Szekfü mai megítélése egy kissé ezen réteg megítélésének kérdése is. És tudja: Szekfü Gyula történetírásának értékelése egy *történetírói magatartásformán* való elgondolkodást jelent. Elgondolkodást, vagy legalábbis elgondolkodási lehetőséget: történész és társadalma, *történetíró és társadalmi közösség* viszonyáról.

A mi korosztályunk az 1950-es évek végén került az egyetemre. Személyesen nem ismerhette már Szekfü Gyulát. Csak azt hallhatta róla, hogy „publicista volt, s nem történész”, hogy ma már minden középiskolai tanár a marxizmussal felfegyverkezve többet tud a magyar történelemről, mint annak idején Szekfü tudott. Azután a vizsga előtt kézbe fogtuk szövegeit, és minden összezavarodott bennünk. A tananyag nem mond igazat nekünk, vagy a marxizmus tényleg olyan felsőbbrendű és miben, hogy arról a hatalmas tudásanyagról, ami „A száműzött Rákóczi”, a „Három nemzedék” vagy a középiskolai könyvtár polcairól már ismerős és tekintélyt parancsoló sokkötetes „Magyar történet” olvasásakor zuhant ránk, csak így beszéljen? Vagy bennünk van a hiba, akik az Eötvös-kollégiumban naphosszat képesek voltunk elragadtatással olvasni XIV. Lajos, a Napkirály udvarának leírását, vagy éppen az 1947-ben írott „Forradalom után” – Szekfü utolsó nagyobb szabású vállalkozása – fejezeteit? A történész emlékeket elrakó ember. Céduláival, poros, sok évtizeddel ezelőtti fakó papírfecnikkel éli le életét. Most, előszedve az 1944-ről szóló szakdolgozatához huszonevvel ezelőtt készített fakult cédulák tömegét, az egyik elején, aláhúzásokkal – épp a „Forradalom után”-ból kiírva – csak ez áll: „Állam volt ez még? Magyar állam? És társadalom? Magyar társadalom? – így beszél a Szekfü-szöveg 1947-ben a felszabadulás előtti évről. – Egyik sem volt többé – mondja –, az állam szétesett, a társadalom szétrothadt. Egy vonalnak, hosszú történeti vonalnak vége szakadt, dicstelenül, szegénytelen, vagy ha jobban tetszik, groteszkül véres tragikomédiában. Egyetlen mentség maradt: a forradalom.”⁸

Vajon mi vezette ahhoz a polgári történetírót, az „ellenforradalmi rendszer kiszolgálóját” – ahogy mi tanultuk –, hogy a népi demokratikus forradalmat egyetlen járható útként jelölje meg Magyarország számára? Amíg 1920-ban a „Három nemzedék” című munkájában minden forradalom előrehajtó erejét tagadja, s a forradalmiságot a magyar nemzeti történelemtől idegennek mondja, miért igyekszik arról meggyőzni a magyar társadalom vezető rétegét 1947-ben, hogy a forradalom elkerülhetetlen? Valóban csak arról lenne szó, hogy Szekfü köpönyegforgató intellektuel volt – ahogy bírálói mondták és mondják ma is –, aki fiatalkorában megírta a szabadságharc-ellenes „A száműzött Rákóczi”-t, hogy „jó pontokat szerezzen” a Habsburg-udvarnál; az első világháború idején a keresztény-germán kultúrközösséghez tartozásunk történeti bizonygatásával, „A magyar állam életrajza”-val „megideologizálta” a Monarchia és Németország katonai szövetségét, majd az

⁸ Szekfü Gyula: Forradalom után. Bp., é. n. [1947] 75. p. Újrakiadva: Történetírók Tára sorozatban. (Sajtó alá rend., a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1983.

1918–1919-es forradalmak után megírta az ellenforradalmi kurzus egyik alapművét, a „Három nemzedék”-et? Azután, amikor látta, hogy „süllyed a hajó”, e műhöz 1934-ben hozzáfűzte a „Trianon óta” című részt, amiben már a szükséges társadalmi reformok szempontjából bírálja az 1920-as éveket. Végül, miután a szovjet Vörös Hadsereg elérte a Kárpát-medencét, ő lett az első moszkvai követ, s Moszkvában megírta az új rezsim szükségességét bizonyító, immáron utolsó könyvét, a „Forradalom után”-t?

Amikor a mába felnőtt generáció már kutatóként néz nagyapái korának történetére, így a polgári kultúra történetére is, és a korábbi történetírás termékeit higgadtan, a kritikával tanulás igényével veszi kézbe, a kérdést természetesen másként teszi fel magának. Mi vezette Szekfű Gyulát, hogy a magyar történelem jelenéhez vezető kérdéseit újra és újra, legutoljára 1947-ben, újabb és újabb nézőpontból, legutóbb az elkerülhetetlen forradalom álláspontjáról, végiggondolja?

Mit akart mondani az immáron beteg, Moszkvában – mint egyik tanítványának írta: az otthon történetektől teljesen elszigetelve – élő történetíró a magyar közönségnek e könyvvel? Miért érezte úgy, hogy noha nagy ellenzésre fog otthon találni e mű, azt mégis meg kell írnia? Milyen történetírói magatartás szülte ezt az önkritikus, a nemzeti sorskérdéseket belső szenvedéllyel végiggondoló történetírói hangot, amely e könyvet jellemzi?

A „Forradalom után” nem az egyedüli ilyen természetű könyve Szekfű Gyulának. Beletartozik nagy *nemzeti önvizsgálatra vállalkozó műveinek* sorába, amelyeket az 1918–1919-es forradalmak utáni „Három nemzedék”, az 1934-ben ennek kiegészítéseként íródott „Trianon óta” és végül a „Forradalom után” alkot. A fentebbi kérdések megválaszolására tehát a történetíróvá érlelődés, e történetírói magatartásformák kialakulásának állomásait, a körülményeket kell közelebbi vizsgálat alá vennünk.

EGY GENERÁCIÓ MEGRÁZKÓDtatásai

Szekfű Gyula 1883. május 23-án született Székesfehérváron. A helyi ciszterci gimnázium elvégzése után (1900) a pesti bölcsészettudományi kar hallgatója, az Eötvös-kollégium tagja. 1904-ben először a Nemzeti Múzeum Levéltára, majd az Országos Levéltár tisztviselője. Ebben a minőségében kerül 1907-ben Bécsbe, 1908-ban már a közös pénzügyminisztérium hatáskörébe tartozó és Thallóczy Lajos igazgatása alatt álló Hofkammerarchivba, majd 1910-ben II. osztályú fogalmazó minőségben az udvari levéltárhoz, a Haus-, Hof- und Staatsarchivhoz. 1913-ban jelenik meg „A száműzött Rákóczi”, 1917-ben németül és magyarul „A magyar állam életrajza” című könyve.

1919-ben, a Tanácsköztársaság idején kinevezik a pesti egyetemen a segédtudományi tanszék élére, amit nem foglal el; de elvállalja, hogy – többek között – Hóman Bálinttal megírja a történelmi materializmus alapelvei szerint készíttendő történeti kézikönyv egy részét. 1920-ban adják ki a „Három nemzedék” című

munkáját, amely gyors egymásutánban háromszor jelenik meg. 1925-ben kinevezik a budapesti egyetemre az újkori magyar történelem tanárának. Közben elkészíti az „Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez” (1926) című forráskiadványát.

1928-tól jelennek meg a Hóman Bálinttal közösen írott „Magyar történet” összefoglaló kötetei; Szekfű a 15. századtól, Mátyás korától írja a fejezeteket. 1925-től levelező, majd 1941-től rendes tagja az Akadémiának. 1930-ban Bartókkal és Kodállal együtt megkapja a Horthy-rendszer legmagasabb tudományos kitüntetését, a Corvin-koszorút. 1927-től a Bethlen István szerkesztőbizottsági elnöklétével induló *Magyar Szemle* című folyóirat szerkesztője. (1939-ben megválik a szerkesztéstől.) 1938-ban tanulmányt ír a türelmes nemzetiségpolitika fontosságáról a „Szent István Emlékkönyv”-be. Tanulmánykötetet szerkeszt „Mi a magyar?” címmel (1939), melybe többek között Babits Mihály, Kodály Zoltán, Eckhardt Sándor írnak. Cikksorozatot jelentet meg a *Magyar Nemzet* hasábjain 1944-ig.

1941-ben a *Népszava* híres karácsonyi számának szerzői között találjuk. A Szálasi-hatalomátvétel után bujkál. 1945-ben rektorhelyettes a budapesti egyetemen, majd 1946 januárjától 1948 szeptemberéig moszkvai magyar követ. 1947-ben írja a „Forradalom után” című, majd 1952-ben az öreg Kossuthról szóló művét. 1949 után félreállítják, félreáll. 1953-tól, Sztálin halála után, ismét „aktivizálják” – igaz, ekkor már mozogni alig képes, beteg ember –: országgyűlési képviselő, 1954-től az Elnöki Tanács tagja. Utolsó tanulmánya 1955-ben jelenik meg az értelmiség felszabadulás utáni „átállásáról”. 1955. június 29-én halt meg Budapesten.

Szekfű Gyula generációja a magyar történelem legtöbb nemzeti-társadalmi megrázkódtatását megélt korosztálya volt. Fiatalkorukban Magyarország az akkori világ öt nagyhatalmának volt egyik alkotóeleme, területileg a szűkebben vett Európa második legnagyobb országa. Felnőttkorukban még eltette őket a remény, hogy a területrevíziókkal visszanyerik mindazt az élet- és világbiztonságot, ami egy nagy, erős ország államfenntartó középosztályát korábban eltöltötte, majd öregkorukra, a második világháború után, tudomásul kellett venniük – Szekfű Gyula legalábbis tudomásul vette –, hogy Magyarország „csak egy szerény kis pontja [...] annak a varratnak, amely északról délre haladva összeköti egymással ezt a, szinte mondhatjuk, két világrészt”, azaz a Szovjetuniót és a nyugati polgári államok övezetét⁹ (kiemelés tőlem – G. F.). Ez a korosztály beleszületett a királyságba mint államformába, eltervezte a maga életpályáját az adminisztráció különböző lépcsőin, megtanulta a társadalmi érintkezés több évszázados etikettjét a Hofratok, az alkotmányosság világában, azután 1918–1919 hirtelen a köztársaságot, majd számukra a teljes felfordulást, a proletárdiktatúrát hozta. A rövid, reformokkal restaurált időszakot, az 1920-as éveket olyan kor váltotta fel, amelyben a fasiszta diktatúra szociális forradalmat, korporációkat, vezérelvet hangoztató frázisai, turulista diákok, fajelméleti téboly szabadult rájuk. Majd öregkorukra,

⁹ Szekfű Gyula: *Forradalom után*, i. m. 122. p.

egy újabb veszített világháború után belenyugvás a köztársaságba, s életük végére megélték a proletárdiktatúra olyan formáját, amely őket már fölöslegesnek tekintette, s amelyben már egyáltalán nem ismerték ki magukat.

Olyan generáció tagja volt Szekfi Gyula, amely *fiatal kora* nagy élményének a *polgári középosztály emelkedését* érezte. Magabiztosságot adott számukra, hogy a modern polgári állami és kulturális igazgatás, a gazdasági adminisztráció kiépülése megkívánta a *szakszerűen képzett hivatalnok-, értelmiségi, tisztviselőréteg* duzzadását, s hogy – okkal vagy alaptalanul – az állam, a társadalmi érintkezés formáinak keretét adó, azt biztosító intézmény fenntartójának érezték magukat. Természetes ellenfelüknek a monarchisztikus-feudális államszerkezet vezető rétegét, az arisztokráciát, de még inkább a hivatalokat megszálló dzsentrit látták. A polgári köztársaságot 1918-ban még elfogadták, hiszen a vezető pozíciókban azokat találták jórészt, akikkel Abbáziában, Lomnicon vagy Herkulesfürdőn együtt nyaraltak, akikkel fiatalukorukban együtt zsúroztak. De a proletárdiktatúrát már az új konkurens, a zsidó középosztály és a korábban figyelemre sem méltott munkásemberek egyoldalú diktatúrájának, a nemzet hagyományos energiái elpazarlásának tekintették. Meg kell élniük az állami adminisztráció összeomlását (1918) és a trianoni béke (1920) után a megkisebbedett országba hazaáramló polgári hivatalnok-értelmiségi réteg tönkremenetelét, majd az 1930-as években az új szociális programokat, mindenekelőtt a parasztság feltörekvését, 1945, illetve 1948 után pedig a régi, bennük élő keresztény középosztály drasztikus és végleges kiszorulását az állami életből.

Nehéz lenne egy alkotó-gondolkodó tudós, író neveltetésének, az őt ért szellemi hatásoknak nyomait életének későbbi évtizedeiben pontosan kimutatni. Még ha túl is emelkedünk a történetírásunkra igen károsan ható, a marxista filozófiatörténetet sokban rabságban tartó módszereken, amikor egy-egy könyv elolvasásából, amelyet netán a szóban forgó történész, író forgatott, vagy eszmei áramlatokból, amelyből magába szívott valamennyit, levezetjük szerzőnk koncepcionális megoldásait. Nem vezethet valós kép felfedezésére ez a módszer, mert az alkotó gondolkodásra – és Szekfi Gyula esetében mindenképp erről van szó – éppen az jellemző, hogy olvasmányait rendkívül szabadon kezeli, a benne levő történeti-gondolati anyagból azt emeli ki, ami a tárgyra vonatkozó, alakuló álláspontjához hasznosítható, abba beépíthető. De azért sem vezet e módszer eredményre, mert a legemelkedettebb gondolkodót is mindennél erősebben – és olvasmányanyaga használatában is – befolyásolja napi szellemi, társadalmi környezete. És a 20. században, amikor a kulturális intézményrendszerek, a tömeghírközlő apparátusok fejlődésével a rendszeres újságolvasás, rádióhallgatás az értelmiség mindennapos szükségletévé válik, ennek a mindennapos kulturális környezetnek gondolkodást formáló hatása minden korábbinál erősebb. *Olvasmányanyag* – legyen az Szekfi esetében a reformkor politikusai közül Széchenyi, Dessewffy vagy a centralisták, Eötvös, Csengery, Lukács Móric vagy éppen európai történetírók, Leopold von Ranke, Taine, Meinecke, Hintze –, *iskolázás*, napi *hivatali munka*, *baráti környezet* – mind egymással egybefonódó, egymást hol fölerősítő, hol gyengítő hatás-

együtttest képeznek.¹⁰ És ahogy változnak e hatáseggyüttesben a meghatározó mindennapos körülmények, s amint ezek nyomására a történész-író ember új összefüggésekbe helyezi a múltat, úgy mást és mást emel ki volt vagy többször kézbe vett olvasmányanyagából, mást tart meghatározónak a korábbi történelemben. De miért tartjuk szükségesnek a történeti gondolkodás ezen általános vonásait itt, éppen Szekfi neveltetésénél előrebocsátani? Azért, mert ha ezt nem vesszük figyelembe és merev ideológiatörténeti vonalakkal akarnánk Szekfi történeti koncepcióit megvilágítani, nem tudunk magyarázatot adni arra a történetírói magatartásra, amit fentebb a magyar történelem többszöri újraértelmezéséről, a látszólagos „átállások”-ról mondtunk. És nem tudjuk megtalálni azt az állandó tényezőt, annak kifejeződési körülményeit sem, ami viszont ténylegesen jelen volt egész életművében.

Egyházi gimnázium – liberális elvek

Szekfi Gyula a székesfehérvári ciszterci gimnázium tanulója volt. Vallásos légkör, rendszeres istentisztelet, a társadalomban, a társadalmi érintkezésben, emberi viszonylatokban a keresztényi magatartás követése – ezt jelentette a helybéli váltóügyvéd legidősebb fiának az itt eltöltött nyolc esztendő. A szentségek rendszeres magához vétele, a napi istentisztelet, a katolikus egyház gazdag ünnepségsorozatai – a szentek, a boldogok, és emellett a nemzeti történelem egyházas megünneplései –, a katolikus egyházi nevelésben nagy szerepet kapó magába mélyedés igénye, mindent a keresztényi erkölcsiségben mérlegre helyezés, a körülöttünk zajló dolgok mély átélésének vágya, mind-mind olyan környezeti elemek, amelyek 10-től 18 éves korig, a kamaszévekben rendkívül mélyre ivódnak egy fiatalember világlátásában.¹¹ Különösen akinél – mint Szekfi Gyulánál – mindez párosul az otthoni neveltetés hasonló szellemével és az egyéniséggel, a visszahúzódásra hajlamos félszegséggel is. Szekfi Gyula élete végéig hívő katolikus maradt, akinek gondolkodásában legnagyobb egyéni tragédiái idején – így „A száműzött Rákóczi” nyomán kelt botrányban, hasonlóan az 1919 utáni megrázkódtatást követő hóna-

10 A történetírói koncepcióalkotásban e tényezők szerepét vizsgálja kandidátusi disszertációm: *Történettudomány és történetpolitikai koncepció* (1975). Megjelent: *Történetíró és politika*. Szekfi. Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról. Bp., 1980. A disszertáció nagyobb része Szekfi Gyula életútját elemzi 1918-ig. A Szekfi fiatalkorát tárgyaló részekben e monográfia tényanyagára támaszkodtam.

11 A székesfehérvári ciszterci gimnázium nevelési elveire: Fejér megyei Levéltár (továbbiakban: FmL) VIII. 51.c. A Ciszterci Rend székesfehérvári kath. Főgymnáziumának iratai. Továbbá: A Ciszterci Rend székesfehérvári kath. Főgymnáziumának Értesítője. – Az 1896–1900 közötti évek értesítőiből rekonstruálható az „Istentisztelet és tanórák rendje”, valamint évente a „misével egybekötött” ünnepek sora. Továbbá: *Lakatos Dénes: A székesfehérvári ciszterci rend katolikus főgymnáziumának száz éves története*. Székesfehérvár, 1914. Vallás-erkölcsi nevelés c. fejezet 60–75. p. [E kötetben részletesen a „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfi Gyula eszmei indítatásairól” c. tanulmányban.]

pokban vagy öregkorában, második világháborús felelősségünk értékelésekor – a keresztényi elvek újra és újra föllevenednek. Még 1947-ben, a „Forradalom után” írása közben is kitör ez belőle – rövid, a szövegkörnyezetbe nem nagyon illeszkedő mondatban –: „Mert ha egyetlen egy igazi keresztény államhatalom volna szerencsétlen korunkban, akkor nem tört volna ki sem az első, sem a második világháború s nem kacérkodnának ma sem az emberek a harmadikkal, az atomháborúval.”¹²

A dunántúli „legkatolikusabb város”, Székesfehérvár és a ciszterci gimnázium nemcsak vallásosságot oltott fiatal diákjaiba, hanem szorgalmat és nemzeti eszményeket is. Sajnos társadalomtudományos gondolkodásunkat egyházzól, egyházi iskoláról túlságosan behatárolják azok az ideológiai panelek és sémák, amelyeket ateista-világnézeti harcaink során filozófiai „házelemgyárunk” kitermelt és termel máig. Nem látjuk az *egyháza(ka)t mint a kultúrát* a társadalmi-termelési viszonyok adott szintjén nemcsak konzerváló, de *megtartó erőt* is. A ciszterci gimnázium az egész napi rendszeres életrendjével a szorgalom, az iparkodás megbecsülésére nevelő polgári világgal összhangban a történelemlátásban is sok *polgári eszményt* állított diákjai elé. Ha csak Szekfi és társai dolgozatait lapozzuk, arról olvashatunk, hogy a keresztes háborúk legnagyobb világtörténelmi jelentősége az európai kereskedelem, a világutazások fellendítése volt, hogy – egy másik dolgozatból idézve – az emberiség életére kiható események, amelyek új korszakot hoznak: a földművelés, az ipar, a közlekedés új vívmányai.¹³ A tanárok iskolaünnepi beszédeit átjárják a reformkori haladó nemesi szárny – jelen esetben érezhetően Kölcsey és Széchenyi, a történetírásból a centralista Salamon Ferenc – eszményei. 1848 történelmi jelentősége abban áll, hogy Magyarországot demokratikus állammá tette, hogy megszüntette a jobbágyságot és az ember–ember közötti különbséget. A köznemesség politikai szereplése kimerült egy-egy megyei vagy országgyűlési latin beszéd megtanulásában nemesi jogainak védelmére. Az áncien régime, a feudális Magyarország tarthatatlan volt, a munkának nem volt becsülete, nincs hitel, nincs vállalkozás, utak elhanyagolva, nincs közlekedés és így tovább – olvashatjuk.¹⁴ A 18 éves Szekfi Gyula dolgozata témájaként a nemzet és emberiség kapcsolatát és e kapcsolódásban az irodalom szerepét választja. „Az irodalom összekötő kapocs nemzet és emberiség között. Az emberiség sorsa küzdelem és haladás. A nemzeté ugyanaz. *Aki valóban kozmopolita, az patrióta is [...]*”¹⁵ Gondolatok, mondatok, amelyek majd élete során, mint látjuk, visszatérnek különböző formákban, gondolatok, amelyek a *polgári és nemzeti eszményeket a vallásos keresztényi nevelés kereteibe* emelik.

12 Szekfi Gyula: Forradalom után, i. m. 157. p.

13 FmL VIII. 51.c. A Ciszterci Rend... Főgymnáziumának iratai. Önképzőkori dolgozatok. „Önk. dolg. több évből” c. füzet.

14 A tanárok iskolaünnepi beszédei megjelentek a gimnázium évente kiadott Értesítőiben.

15 Szekfi önképzőkori dolgozatát közreadja: Glatz Ferenc: Szekfi Gyula a ciszterciák székesfehérvári gimnáziumában. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 1976. 131–150. p.

Szakmai színvonal – európai tájékozódás

A századelő történetképzése Budapesten világszínvonalon állott. Nehéz lenne, különösen egy tanulmány néhány bekezdésének keretében, felfejteni ennek a fejlődésnek az alapjait. Kétségtelenül összefügg ez Magyarország akkori helyzetével, azzal, hogy a századvég fiatal, tehetséges történészei – így például a Szekfi fel-fogására meghatározó élményt adó Mika Sándor, az Eötvös-kollégium történelemtanára – egy gazdag állam kultuskormányzatának segítségével ösztöndíjakat kaptak Németországba, Franciaországba, hogy az ottani történetírás vezető képviselőinek szemináriumait látogassák. Összefügg azzal, hogy a magyarországi értelmiségi a századfordulóra – és tegyük most félre az immár meddővé váló jogász-logikájú elméleti vitákat a kiegyezésről – valóban Nyugat-Európa részének érezhette országát: ahogy a Monarchia olasz-, horvát-, szlovák-, románlakta ország-részeiben a századforduló budapesti kályharakója vagy csempeszerelő-burkoló mestere szabadon vállalt munkát, közlekedett négy nyelvű munkavállalói igazolványával, úgy a kor történészei, irodalomtörténészei, filozófiai – nézzünk csak meg egy-egy személyi levelezésanyagot Benedek Marcell, Hóman Bálint, Gerevich Tibor és mások kéziratanyagában –, a középosztálybeli fiatal értelmiség szinte természetességgel tett látogatásokat Bécsben, Berlinben, a művészek, irodalmárok Olaszországban, Párizsban.

És összefügg talán mindez azzal az említett társadalomtörténeti tényezővel is, hogy ezt a polgári értelmiséget rendkívül erős hivatásérzet feszítette: a kultúra, az állami-kulturális intézményekben folyó nevelés iránt, a kulturált főt kiképző tanár, író hivatásérzete. A mesterek: Fejérfataky László¹⁶ a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschungnak, a kor legszínvonalasabb filológiai, paleográfiai, diplomatikai módszereket adó intézményének volt diákja az 1880-as években, és Szekfi tanulmányai idején a segédtudományi tanszék professzora. Szekfi órarendje, de saját emlékezése szerint is az egyik leglátogatottabb mester Marczali Henrik, a zsenialitásáról és alaposságáról híres professzor. Egyedüli tájékozottság az európai történetírásban, az angol, francia és német történetírás módszertani eredményeinek ismerete (berlini, párizsi, londoni tanulóévek után), a könnyed készség mind a kora középkori, mind a legújabb kori források kezelésében és az újkori társadalom- és államtörténet úttörő művelése, az elképesztő írói alkotóerő – még ha ez néha a forráshelyek fejből idézésével és pontatlanságával párosult is –, ezt jelentette Szekfi korosztálya számára Marczali szemináriuma. Hóman Bálint, Eckhart Ferenc társaságában a Marczali-szeminaristák rendszeresen járnak fel az Országos Levéltárba Tagányi Károlyhoz, a századforduló legkiemelkedőbb levéltárosához, a szakszerű magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás megalapozójához, aki – agglegény lévén – egyetlen szórakozását a középkori levéltári anyag kicédulázásában, az európai (francia és német) folyóiratok folyamatos

16 [Fejérfatakyról e kötetben a „Hajnal István történetírása” c. tanulmányban.]

nyomon követésében, kollégáival történő megtárgyalásában – ahogy egyik kortársa mondotta, „magából kirázásában” – látta.¹⁷

A források mögött a forrástermelő intézmények történetének – legyen az oklevélkiadó intézmény vagy éppen miniszteriális szerv az újkori államban – pontos rekonstrukciója, a források értékelésének minuciózus kritikája, a proveniencia elvének szigorú követése: ez a 19. századvég európai történettudományának – az immáron forrásörző (levéltári és múzeumi) intézményekkel, tanszékekkel, szakkönyvtárakkal, kézikönyvanyaggal, a szakma módszertani összefoglalásaival rendelkező szaktudománynak – nagy eredménye. És mindezt magukba szívhatták Szekfi és társai a Tagányi Károlynál töltött hosszú levéltári délutánokon vagy Fejérfataky szemináriumokban.

Ha röviden is, de külön meg kell említeni az Eötvös-kollégium szerepét a századelő történései, így Szekfi Gyula, Mika Sándor kedvenc tanítványa, nézeteinek formálásában.¹⁸ Az egyetemes történelem volt Mika kutatási területe. Nem volt kiemelkedő alkotó, de rendkívül olvasott történész, és egész életével történetpedagógus volt korának. Ma, amikor az oktatást – a külön kifejlesztett oktatáspedagógiai intézményekkel, módszertani kabinetekkel, mázsamennyiségű reformokkal – akarjuk, úgymond, „korszerűsíteni”, igazán nem hiábavaló a tanár-egyénség meghatározó szerepét emlegetni. (Mi, akik az 1950-es években nevelkedtünk, s átkozottul primitív történelemtankönyveket hurcoltunk táskáinkban, még tudjuk becsülni a tanáregyénséget, a képzett, olvasó és olvastató, diákjaival együttműködő tanárt.)

Nos, Mika Sándor végigolvastatta diákjaival kötetszámra az európai történetírás mestereit, Leopold von Rankét (élete végéig Szekfi nagy történész példaképe), Mommsent, Niebuhrt. Tehát ókor-, középkor- és újkorkutatókat egyaránt. A francia felvilágosodás nagy alakja, Voltaire, Rousseau, Montesquieu írásai, a francia forradalomból „Az emberi jogok deklarációja”, a magyar történelemből az 1790: XXVI. tc. a szabad vallásgyakorlatról, majd a jobbjágykérdés kiemelése a reformkorból – ezek a hangsúlyos elemei azoknak a gimnáziumok számára összeállított olvasókönyveknek, amelyeket Mika Sándor vezetésével tanítványai: Szekfi Gyula, Eckhart Ferenc, Szentpétery Imre, Madzsar Imre készítenek. Történelemlátásban európai látószög, magabiztos tájékozottság a könyvanyagban, a szakirodalomban – ezt adta pluszként az egyetemi módszertani képzéshez az Eötvös-kollégium. És ezt említi majd többletként a forráskritikai művészetben, a részkérdésekben elmerülő nyugat-európai történészképzéshez képest Szekfi is, amikor később a kortársi, külföldi történészképzést összehasonlítja a magukéval. És itt kell említeni egy kevésbé szaktudományos körülményt is: az Eötvös-kollé-

gium nyitott, polgári szabadgondolkodó szellemét. A tanárok és diákok kialakította azon sajátos „kollégiumi magatartásformát”, amely az egymás iránti tiszteletadás mellett megőrizte az élcelődés, az ironia szabadságát is, ami a nyugodt polgári szemlélethez tartozó életélvezet része e korban. *Tiszteletét a másik egyéniségének, nemzetiségének, vallási hovatartozásának*; tartózkodást attól, hogy egyéniségében valakit is megbántsanak. Polgári individuumtiszteltet, *polgári tolerancia*. A századforduló európai kultúrájának annyiszor visszakívánt magatartásformája a világháborúkkal, üldözésekkel, erőszakosságokba torkolló, a társadalmat megváltani akarással teletűzdelt 20. század végén...

Hivatalnokszemlélet, polgári nemzeteszmény

Bécs, a császárváros, Szekfi Gyula következő állomása. Mint életrajzi adatainak sorolásából kitűnt, Szekfi 17 esztendő (1907/08–1925) töltött itt. A diákevek után ez a történetészé, pontosabban történetíróvá érlelődés közege. Szűkebben az a kör, amelyet Bécsben a közösgyi minisztériumok tisztviselői kara képezett. És az a tanya, a „büzerek tanyája”, Thallóczy Lajos Traungasse 1. sz. alatti háza, ahol sokáig Szekfi is lakott.

Thallóczy Lajos sajátos figurája volt az Osztrák–Magyar Monarchiának. A gazdaságtörténettel foglalkozó, rendkívüli nyelvismerettel – különösen a szláv nyelvek terén – rendelkező fiatal történetészt Kállay Béni közös pénzügyminiszter viszi magával Bécsbe. (A századfordulóra Magyarország összmonarchiai súlyának növekedésével együtt járt az a természetes törekvés, hogy a birodalom két felének közös ügyeiben a magyarok mind nagyobb helyet kapjanak.) Thallóczy Lajos a századelőn már befolyásos tisztviselő. Igaz, „csak” a Hofkammerarchiv igazgatója, de közeli barátja Kállayt kívül Burián közös külügyminiszternek is. (És ne feledjük, ebben a korban a levéltár sem Európában, sem Magyarországon nem a kultuszügy része, hanem a szakminisztériumok vagy a belügyminisztérium egyik osztályát képezi, tehát állami, politikai adminisztrációbeli funkciója van.) Thallóczy emellett bejáratos az udvarba, a császár egyik kedvenceként emlegetik, sőt a kortársak tudni vélik, hogy Ferenc József bizalmasa, akit a császár személyes jellegű diplomáciai feladatokkal bíz meg. Thallóczy legközvetlenebb barátja Károlyi Árpád, aki – protestáns és magyar léte – 1909–1912 között a legkatolikusabb uralkodócsalád családi és udvari levéltárának élén állott, és akit Szekfi Gyula a legnagyobb magyar történetírónak tartott, és akire, Tagányi mellett, egész életében a legnagyobb szakmai tisztelettel nézett. A Thallóczy-ház lakói között jobbára történészek, levéltárosok, néhány külügyminiszteri tisztviselő. (Csak zárójelben: rendkívül tanulságos volna egyszer a közös külügyminisztérium tisztviselői karát több évszázadban átnézni, s megmutatni, hogyan növekszik a századelőn fokozatosan a magyar nevek előfordulása a listákon.) Ehhez a körhöz kötődik egy nagyon markáns, Szekfinak a nemzetről, államról gondolkodását élete végéig befolyásoló koncepció kialakítása.

17 A Marczali szeminaristákról, Tagányi-tanítványokról vö. *Glatz Ferenc*: Történetíró és politika, i. m. 108–109. p. [E kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfi Gyula eszmei indíttatásairól” c. tanulmány.]

18 Az Eötvös-kollégiumi történészképzésről általában: *Glatz Ferenc*: A polgári elitképzés műhelye. Századok, 1970/3:799–805. p. [E kötetben részletesen: „Műhelyhatások a történetírásban...” c. tanulmányban.]

Thallóczy és körének felfogása szerint Magyarország és az örökös tartományok vitájában, a Monarchia két felének harcában nem a közjogi és nem is a közös uralkodóhoz mint közjogi személyhez kötődő közös hadsereg vitás kérdéseit kell központba helyezni.¹⁹ Ez csak arra jó – mondják ők –, hogy a „függetlenségi urak” ott lenn, a budapesti parlamentben, nagy, öblös mellükből visszhangzó beszédekkel mondanak. A közös állami adminisztrációban kell a magyaroknak előretörni, és ott döntő súlyra szert tenni. Az uralkodó nemcsak osztrák császár, de egyben Szent István koronájának viselője, Magyarország alkotmányos királya. A Monarchián belül kell *Magyarország alkotmányos önállóságát* mind határozottabban biztosítani. És ennek az alkotmányos önállóságnak *letéteményese az állami adminisztráció a maga hivatalaival és tisztviselőivel*. Ezek révén kell Magyarország súlyát növelni. A közjogi kérdések elterelik a figyelmet a legfontosabb nemzeti problémákról: Magyarország nagyhatalmi helyének biztosításáról.

Thallóczy és a „bécsi magyarok” elfordulnak a Függetlenségi Párt, majd az 1906–1910-es koalíció erőszakos magyarosító programjától, és élénk érdeklődéssel tekintenek a nemzetiségek felé. Thallóczy maga is sorozatot indít „Magyarország melléktartományainak oklevéltára” címmel, hangsúlyozva, hogy a nemzeti kisebbségek a történelem során mindig is megbecsülést kaptak Magyarországon. A Blagayak, Frangepánok, Zrínyiek a magyar történelem nagy alakjai voltak. (A Thallóczy-körhöz tartoznak egyébként a Monarchia nem magyar népeinek olyan kiemelkedő későbbi képviselői, mint a horvát Sufflay Milán, a cseh Kamil Krofta, a román Jan Lupas, az erdélyi szász Roderich Gooß.) Az 1912-es Balkán-háborúk, az új államok kialakulása, erősödése még inkább arra hívják fel figyelmüket, hogy az államában kisebbségben lévő magyarságnak létkérdése az ország szláv népeivel való békés együttélés kialakítása. A magyar állam önállóságának biztosítása az állami adminisztrációban a szolid polgári hivatalnokmunka révén, a nemzetiségekkel a türelmes együttélés kialakítása, az örökös tartományokkal a hátunk mögött Magyarország nagyhatalmi helyzetének kiépítése – ebben foglalható össze a bécsi magyarok nemzeti koncepciója.²⁰ Szakmai kérdések tárgyalása – Szekfű Gyula témáit Károlyi és Thallóczy adják az első hat-hét évben, ők hivatali főnökei is –, a traungassei ház Bécs-szerte híres tivornyázásai, borozásai (Szekfű Gyula híres fiatalkori vörösborivó-kapacitását, ami súlyos betegségéhez is vezetett, állítólag itt alapozta meg), Löwy Árpád (alias Réthy László, a neves numizmata) itt felolvasott kedves és kedélyes pornográf versei „oláh”-okról, „tótok”-ról, zsidókról, a sok nemes számár méltóságosról, a chlopyi hadparancs lekakálásáról – mind-mind ezt a nemzet- és államfelfogást erősíti Szekfű gondolkodásában, és nyomai megtalálhatóak majd az első munkáiban éppúgy, mint a „Három nemzedék”-nek a nemzetiségekről szóló fejezeteiben, vagy a „Magyar

történet” felfogásában, sőt az 1930-as évek vitáiról a kis-magyar, nagy-magyar út dolgában, és végeredményben a „Forradalom után” alapkoncepciójában is az értelmiségiek, középosztálybeliek nemzeti hivatásáról.

A szerviensekről és familiárisokról szóló első nagyobb munkájában azt feszegeti, hogy miért nem illeszkedhetett Magyarország a nyugati hivatalnokállamok sorába. Azért, adja a választ Szekfű, mert Werbőczy és a köznemesség felfogása érvényesült a 16. századtól Magyarországon, amelyik az egy és osztatlan nemesség fikciójának fenntartásával nem engedi a familiárisokat mint hivatalnokokat érvényesülni, csak mint nemeseket, tehát rendi-társadalmi elemként. A tanulmány a maga korában a köznemesi társadalomfelfogás szerény, de annál következetesebb szaktudományos kritikája.²¹ (Ne feledjük, a századelő jogászképzésében Werbőczy tisztelete és a köznemesi-rendi jogszemlélet uralkodó volt.)

Következő írása („Az osztrák központi kormányzatszervek történetének irodalma”) újkori államfejlődésünk egyik historiográfiai vitakérdését boncolgatja, kimutatva az osztrák közjogászok érveinek tarthatatlanságát. Azon alaptételüket, hogy Magyarország abban a pillanatban, amikor a király mint önálló személyiség megszűnt s az a Habsburg-uralkodó lett, elvesztette közjogi önállóságát. A központi kormányzatszervek története éppen azt mutatja – állítja Szekfű –, hogy az osztrák történészeknek mennyire nincs igazuk. Magyarország mindig is önállósággal bírt. Ferdinánd és Miksa korának tanulmányozása mutatja: Magyarországon már a 16. századtól kezdett központosítási rendeletek is mennyire másként valósultak meg, mint az örökös tartományokban. Az osztrák történészek és közjogászok igyekeznek ezt letagadni. A magyar történetírásnak tehát nagyobb figyelemmel kellene fordulnia a központi kormányzatszervek, a Habsburg-kormányzatszervek története felé. Vitatni az osztrákok álláspontját, de egyben arra is rámutatni, hogy milyen nagy szerepe volt annak a magyar származású, a központi kormányzatszervekben dolgozó hivatalnokrétegnek, amelyik a 16. századtól folyamatosan – birodalmi szinten – a magyar érdekek érvényesítését biztosította. Ehelyett a magyar történészek Werbőczyről, a köznemesi jogalkotás atyjáról írnak dicshimnuszokat, és átengedik a külföldi irodalmat a magyarellenéseknek. Így azok kisajátítják a magyar történet gerincét, a központi kormányzat történetét.²² Az állami hivatal ilyen szerepének méltatása egy okosabb, magyar határokon túltekintő álláspont kialakítása, már ekkor együtt jár a köznemesi-rendi társadalomfelfogás bírálatával. És a középkori, illetve 16. századi történelmi témákból már itt szólnak mondatok *saját jelenéhez*, annak történetírásához, politikájához.

21 Szekfű Gyula: Servienek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közgazdástörténet köréből. Bp. 1912. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. k. 3. sz.)

22 Szekfű Gyula: Az osztrák központi kormányzatszervek történetének irodalma. Történeti Szemle, 1912/2:185–219. p.

19 Glatz Ferenc: Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből. Történelmi Szemle, 1974/3:396–420. p. [E kötetben: 327–384. p.]

20 Uo.

Történetíró – nemzeti sorskérdések

A múlttal a jelennek mondani akarás mint történetírói program azután igazából az 1913-ban írott mű, „A száműzött Rákóczi” vitája nyomán alakul ki Szekfű történelemhez közelítésében. A könyv – a magyar történeti irodalom máig egyik legszebb alkotása – Rákóczi száműzetésének éveit tárgyalja. Rákóczit, a bujdosók fejedelmét, az imádkozó és káromkodó, lassan magára maradó nagyurat mutatja be, rendkívüli lélektani jellemző erővel.²³ A függetlenségi és néppárti koalíció bukása (1910) után a politikai ellenzék a könyvben Rákóczi emlékének gyalázását (hamvait alig korábban hozták haza Törökországból) és a Függetlenségi Párt elleni bécsi támadást látta. S ha ebben nem volt is igazuk, azt helyesen és jól érzékelték, hogy a fiatal levéltáros bármily rokonszenvvel és meleg hangon ír is Rákócziról, az egész koncepció mögött ott rejlett az általános tanulság: az emigráció nem képes a nemzettel a szerves kapcsolatot tartani, nem képes reális politikai programot adni. Vagyis: a műben, 1913-ban, a Kossuth-emigráció kritikája is lappangott.

Arról, hogy milyen hatalmas vihart kavart a könyv, s hogy a függetlenségi kultusz jegyében milyen hírlapi, parlamenti támadásoknak, napi politikai kombinációknak lett kitéve, történeti irodalmunk már kimerítően írt.²⁴ És arról is, hogy az éveken át húzódó vita – Szekfű külön vitairatban reagált a támadásokra – milyen lelki megrázkódtatást okozott a fiatal történésznek.²⁵ Itt csak két – témánk szempontjából fontosnak látszó – körülményre utalnánk.

Az egyik az, hogy Szekfűt a vita, annak napi politikai hatásai rávezetik arra, hogy *a magyar történelem idézése* mennyire összefügg a jelen kérdéseivel. Összefügg, mert a történelem során megoldatlan problémák továbbélése magát a nemzeti történelmet teszi aktuálisan is gyúanyaggá. A történelmi kérdések feszegetése tehát a jelen problémáinak feszegetése is. „Ezek az emberek – írja támadóiról – ahelyett, hogy meglapulnának, arcátlanul járkálnak a mai világban is, mintha nem ők volnának a *mai bajok okai* [...] Betyárok, akiket le kell lőni, mint a kutyát.”²⁶ Ezek azok a Rákóczit védő politikusok „kik most [az első világháború kirobbanásának hónapjaiban vagyunk – G. F.] hadsegélyező hivatalok élére állnak, mikor még két hónappal ezelőtt [azaz a Rákóczi-vitában – G. F.] még a németet szidták, a muszkát dicsérték [...] *Belzavarok állandó okozói*...” (Kiemelés tőlem – G. F.) Ha most egy hirtelen előretekintéssel sorra vesszük Szekfű minden ezután keletkezett történeti munkáját, „A magyar állam életrajza”-t (1916–1917), a „Három nemze-

dék”-et (1920), a *Fontes* forráskiadvány-kötetét, az „Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848” (1926) és végül a „Forradalom után”-t (1947), mindegyikben érezni: a szerző a jelenben aktuális társadalmi-politikai konfliktust kíván tárgyalni valójában, azok mintegy *előtörténetét* adja. „A magyar állam életrajza” lényegében annak megvilágítása, hogy az első világháborúban a német szövetségben harcoló Magyarország hogyan vált, Szent István államszervező munkájának eredményeként, a keresztény-germán kultúrközösség tagjává; a „Három nemzedék” azt vizsgálja, hogy milyen társadalmi-kulturális fejlődés vezetett a magyar összeomláshoz, a forradalmakhoz; az „Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez”, a „Három nemzedék” gondolatmenetének folytatásaként, a formai kérdésekbe vesző liberalizmus kritikája, a „Forradalom után” pedig, immáron bevallottan, arra keres választ: mi vezetett a polgári Magyarország 1945. évi összeomlásához.

A másik fontos mozzanat: a *nemzeti hagyomány és függetlenségi harcok* viszonyának megfogalmazása, illetve a történetíró *nemzeti hivatásának felismerése*. „Ez a felfogás – csattan fel Szekfű a függetlenségi kurucszemlélete ellen – a nemzeti ideálok megmentésének ürügye alatt a *nemzet szellemi kincseinek egész tömegét szórja ki* felelőtlen pazarlással, mindazon javakat, amelyek az ő mai világba áthelyezett kuructörekvéseinek nem szolgáltak támasztékul.”²⁷ Nem veszik tudomásul, hogy „Rákóczi eszménye, a kurucok ideálja csak egy része a nemzeti eszmének, és hogy rajta kívül nemzeti érzések, kívánságok és események egész sora létezhetik, melyek tőle sok tekintetben különbözhetnek”.²⁸ Ő szereti azokat a magyarokat is – írja válaszában támadóinak –, akik letették a fegyvert, és a felkelés után itthon maradva békés építőmunkába kezdtek. Ezek az ő számára *ugyanolyan jó magyarok, mint a bujdosók*.²⁹ Vagyis: a függetlenségi hagyomány nem azonos a nemzeti hagyománnyal. Kétségtelen, a magyar nemzettudat egész 19–20. századi nagy tehertételének oldódása, az idegen állammal perszonalunióban élésből származó egyoldalú, a nemzeti eszmekört szűkkeblűen kezelő függetlenségi nemzetszemléletnek kiegészítésére tett törekvés. (Azt azután már csak az 1945 utáni történelmet is tanulmányozó mai történész teszi hozzá mindehhez: arra talán Szekfű sem figyelte eléggé, hogy a társadalmi közgondolkodásban a történelmi témák aktuális beállítását a jelen politikai helyzet határozza meg. A köznap ember nem a történészre figyel, ha függetlenségről, önállóságról gondolkodik, hanem mindennapi jelen-élményeire...)

De térjünk vissza „A száműzött Rákóczi” keltette, a történetíróban lejátszódó és életére kiható sokkhatásra. Szekfűt nemcsak elkeserítik, hanem meg is „edzik” ezek az évek. A vita során visszatekint a magyar történetíráshoz: a 18. századi Tsétsi, Katona, a 19. századi Horváth Mihály, Szalay László műveiben kíséri nyomon a

23 Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Bp., 1913. 418 p.

24 Rákóczi hamvainak hazahozataláról, a Rákóczi-kultuszról a századelőn: Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961. 278–305. p. Továbbá: Glatz Ferenc: Történeti kultusz és történetírás. Történelmi Szemle, 1976/1–2:64–101. p. [E kötetben: 385–432. p.]

25 „A száműzött Rákóczi” körüli vitára vö. Várkonyi Ágnes: i. m., 309–327. p.; Glatz Ferenc: Történeti kultusz és történetírás, i. m.; Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulójáról. Bp., 1976.

26 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1914. okt. 12., MTAKK Ms 804/300 – Ugyanebben a levélben ír Szekfű a „belzavarok állandó okozói”-ról.

27 Szekfű Gyula: Újabb válasz bírálóimnak. Történelmi Szemle, 1914/3:470–471. p.

28 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1915. máj. 14., MTAKK Ms 804/322.

29 Szekfű Gyula: Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit? Bp., é. n. [1916] 75. p.

történetíró és a mindenkori nemzeti eszmények viszonyát,³⁰ és a vita – mint mentorának, Angyal Dávidnak írta – meg is erősítette abban, hogy helyes úton jár, és hogy képes nemzetének aktuálisan fontosat mondani. Ekkor válik meggyőződésévé – mint Bécsből írott levelei tanúsítják, hosszú hónapok éjszakáin, magányos borozások közben –, hogy *a történetíró fő hivatása a nemzeti sorskérdések kutatása és megválaszolása*. De ez a jelenben élés nem egyik vagy másik párt parlamentáris politikájában való feloldódást jelent, nem politizálást, nem kormányprogramokhoz kapcsolódást, hanem szuverén, mintegy látnoki tisztet. Ha most eszmetörténeti kirándulásokra vállalkozhatnánk, kimutathatnánk, hogy a 19. század alkotmányos polgári államában, illetve a tisztviselő-értelmiségben miként alakult ki az a klasszikusan már Tocqueville-nál megfogalmazott felfogás, amely a parlamenti váltógazdálkodásban pártok és nemzet, pártok és állam viszonyát úgy fogalmazta meg: a nemzet politikai erejének kiteljesítője az állam. Ezt szolgálni akár tisztviselőként, akár értelmiségként, nem jelent politizálást. Politikát a politikusok, a pártvezérek, a képviselők csinálnak. Ők, az *állami alkalmazottak*, a nemzeti ügyet képviselik: *biztosítják az államszervezet működését*. Kormányok, pártok jönnek-mennek, de az állam maga és a nemzet marad – foglalhatnánk össze az ekkor kifejeződő, a történetírói működését élete végéig átható szekfi ars historicát.

Állam és nemzet, e két történelmi képződmény áll a *szekfi történetírói hitvallás tengelyében*. Ahogy Szekfi Gyula jogtalanak érezte a vádak 1914-ben, hogy ő Rákóczi-könyvével politizálni akart volna a Függetlenségi Párt politikáján, úgy utasította vissza 1943-ban is – amikor pedig már a *Magyar Nemzet*-ben, sőt a *Népszavában* is jelentek meg cikkei – a politizálás vádját. Fiatalkori barátjának, Hóman Bálintnak írja, majd négy évtizedes barátság utáni szakításuk alkalmával: amíg Hóman belépett a politikába, miniszter lett, ő soha nem vállalt pártszervezetekben előadásokat, beszédeket.³¹ És amikor 1945 áprilisban a pedagógusok szakszervezetében híres előadását tartja³² – amikor szakállasan, tarisznyával a kezében, volt tanítványainak, olvasóinak arról beszélt, hogy minden összeomlott, fel kell adnunk régi eszményeinket Szent István Magyarországaról, a

30 A 18–19. századi történetírók hagyományához kapcsolódásról vö. *Szekfi Gyula*: Mit vétetem én? i. m. 141–143. p.

31 A történetíró politizálásáról: az 1943. évi akadémiai nagydíjat *Szekfi Gyula*: Állam és nemzet c. publicisztikai írásaiért ítélték oda, szemben Hóman Bálinttal. A Hóman elleni mozgalom a bukott németbarát miniszternek szól, a sztálingrádi vereség után. A két jó barát levélváltásban vész össze: melyikük is politizál? Szekfi Gyula–Hóman Bálint, 1943. május 25. OSZKK Fond 15/1474. Közli: *Glatz Ferenc*: Párhuzamos életrajzok. (Megjelenés alatt a Századokban.) [A tanulmányt a folyóirat végül nem közölte. – A szerk.]

32 A középiskolai történelemtanárok átképzésére szervezett előadás-sorozaton 1945. április 13-án Szekfi tartotta a nyitó előadást, s válaszolt a „konzultációs kérdésekre”. Beszélt arról, hogy „a középosztály elvesztette a csatát, s most szélesebb rétegek nyomulnak fel a helyére: az ipari munkásság és a parasztság”. Szabad Szó, 1945. ápr. 15.; Népszava, 1945. ápr. 15.; Szabad Nép, 1945. ápr. 19.

magyarság vezető szerepéről a Kárpát-medencében³³ –, ismét *nem* érezte, hogy politizál. Ő úgy gondolta: nemzetének sorskérdéseiről szól, s nemzetének ad tanácsot. Ez pedig történetírói kötelessége. És még valami, ami szintén a Rákóczi-könyv vitája nyomán jelenik meg először Szekfi gondolkodásában, azután már tudatos elemmé válik: az önkritika, a *nemzeti önkritika*. Szekfi-ben – és itt feltehetően joggal utalhatunk vallásos nevelésére, a gyóntatószék, az állandó önvizsgálat gondolkodást formáló szerepére – fokozottan benne él a törekvés: a történész feladata az, hogy *rámutasson a nemzeti hibákra*, és így *jobbítsa* a nemzetet alkotó társadalmat.

S ha most ismét előreugrunk a következő nagy művekre, amelyek az ún. „átállásokat” mutatják Szekfi történetírói pályáján, azt láthatjuk, hogy a „Három nemzedék” nem más, mint kíméletlen nemzeti önkritika a nemzeti élet vezető osztálya, a liberális nemesség felett, szemére vetve, hogy nem figyelt oda – a most már történetietlenül szintén látnokká emelt – Széchenyire, amikor az a nemzet ősi hibáit, a restséget, szalmatűz-lelkesedést bírálta. Az 1934-ben írott „Trianon óta” a Trianon utáni nemzeti társadalom önkritikája, a „Forradalom után” pedig a magyar nemzeti középosztály, melynek mindig is tagja maradt, legkeserűbb önbírálat. Korábban, 1920-ban, 1934-ben, 1943–1944-ben még lendülettel, magabiztossággal vállalta ezt a szerepet, később már, 1947-ben, inkább csak a korábbi meggyőződés kérgesedett kényszerével. „Ma is tisztában vagyok – írja 1947-ben, amikor a Szovjetunióval való sorsközösségünket igyekszik bizonygatni olvasóinak – és előre látom azon szélsőséges reakciót, melyet Szovjet-Oroszország viszonyainak fenti leírása kelthet azon honfitársaimnál, akikről sajnos eleve nem tudom feltételezni, hogy megértik, miért kellett erről a dologról is őszintén és nyíltan, hátsó gondolatok nélkül megmondanom véleményemet.” Majd az öreg, megfáradt ember immáron óvatos bölcselkedésével bírálja az illuzionizmust, a csodavárást a magyar középosztály gondolkodásában, mondván: „nem akarom megsérteni népet, melynek évtizedeken át elég sok hibáját és hiányát tártam fel.”³⁴

NEMZETI TÖRTÉNETÍRÓ – KONZERVATÍV POLGÁR

Csábítónak ígérkezne most belebocsátkozni abba, hogy Szekfi Gyula, a kész történetíró a nemzeti történelem egyes szakaszairól milyen koncepciókat, milyen értékítélet-rendszereket alakított ki. S hogy ezek az értékítélet-rendszerek az első világháborút követő forradalmi és nemzeti megrázkódtatások, a történeti Magyarország szétesésének hatására miként módosulnak. De e rövid áttekintésben erről le kell mondanunk. Egyetlen kérdéssel azonban – ami viszont szorosan hozzátartozik kiindulópontunkhoz – mégis szükséges foglalkoznunk: Szekfi Gyula történetírói programjának *társadalomtörténeti jellegével*. Hogyan válik a liberális polgári

33 *Glatz Ferenc*: Szekfi a Szent István-i Magyarország összeomlásáról 1945-ben. (Kézirat.)

34 *Szekfi Gyula*: Forradalom után, i. m. 157., 169. p.

eszményeket, a világra egyetemes történeti látással, a francia forradalom felvilágosodáseszményeivel, a magyar történelemre a rendi történetfelfogás kritikájával tekintő történetíróból 1919 után a *konzervatív reform*, az ellenforradalom forradalomellenességének egyik megfogalmazója? És miért így reagál Szekfű Gyula a 20. századi magyar társadalom másik forradalmi átalakulására, az 1945-ös felszabadulás utánira, ahogyan azt a következőkben majd olvashatjuk?

1918–1919-ben

1918 előtti munkáiban a polgári hivatalnok témakeresései – mint láthattuk – minduntalan együtt járnak a köznemesség bírálatával. Kedvenc olvasmányai a centralisták: Eötvös József, Trefort Ágoston, Szalay László munkái; csodálja európai látókörüket, a magyarság sorsának összekapcsolását az uralkodó európai áramlatokkal, csodálja a korukban modern polgári műveltségüket, a társadalmi kérdések iránti fogékonyságukat.³⁵ „A magyar állam életrajza”-ban³⁶ Széchenyi Istvánt olyan alaknak állítja be, mint aki Kossuth mozgalmának előkészítője volt, akinek legnagyobb erényei közé tartozik, hogy a Lánchídon a nemesekkel éppúgy megfizettette a hídpénzt, mint a nem nemesekkel. Még 1918-ban, a világháború befejezése előtt is arról ír, hogy a dzsentrí uralmát meg kell dönteni, és hogy a magyarságot polgári tulajdonságokkal, rendszeretettel és tisztességgel kell beoltani.³⁷ Mint tudjuk, a forradalmat 1918 őszén sem utasítja el. Részt vesz a Staatsarchiv szociáldemokrata vezetésű levéltári bizottságában.³⁸ A bizottság vezetőjének első számú támogatója abban a törekvésben, hogy a feudális monarchia rendszerét a levéltárügyben felszámolják, a kormánysszervek, sőt a családi levéltár anyagait egészen a jelenkorig a kutatás számára felszabadítsák. Tudjuk, hogy fiatalkori barátjával, Hóman Bálinttal együtt – aki egyébként 1919 februárjában dicsérő hangnemben önálló brosrában írja meg a Károlyi-forradalom történetét³⁹ – elvállalja a történelmi materialista szempontból készíthető történeti kézikönyv egyes fejezeteinek megírását.⁴⁰ 1919 tavaszán tanszéket kap Budapesten.⁴¹ Ha ezt

35 Centralistákról vö. Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza. Bp., 1917.

36 A mű részletes elemzése: Glatz Ferenc: Történetíró, jelenkor, interpretáció. (Történetpolitikai koncepció és „történetfilozófiai” irányzat Szekfű Gyula Der Staat Ungarn c. művében. Századok, 1976/2:183–222. p. [E kötetben: 433–482. p.]

37 Szekfű Gyula–Török Pál. [1918.] máj. 20.. MTAKK.

38 Wien, Staatsarchiv, Direktionsakten.

39 [Név nélkül:] Néhány nap a magyar történelemből. Bp., Athenaeum, 16 p. [E kötetben: „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmány.]

40 Hóman, Szekfű és a történelmi materializmus szellemében írandó történeti vezérkönyv: OL Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. IX-2-82363. Vö. erre: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek. (Sajtó alá rend. Petrák Katalin és Milei György.) Bp., 1959. 306. p.

41 Szekfű a budapesti egyetemen a segédtudományi tanszéket kapja, de nem foglalja el, bécsi elfoglaltságára hivatkozva.

nem foglalja is el, és semmi jel nem mutat arra, hogy a magyarországi Tanácsköztársasághoz közelebb került volna, mint a hozzá hasonló polgári értelmiségiek, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Hóman Bálint és a többiek,⁴² az állam átalakulását a nemzet szempontjából szükségesnek érzi, és igenli azt.

A forradalom azonban elbukik, Szekfűt, mivel a Tanácsköztársaság idején professzúrárt kapott, egzisztenciájának elvesztése fenyegeti. Késérő hangú levelek, önvizsgálat, életének újvizsgálása jellemzi ezeket a hónapokat.⁴³ Az összeomlás, a román megszállás hatására az „Újtestamentum”-ot olvassa, és a „Krisztus világa” című angol kiadvány hatására nemzeti breviárium összeállításán dolgozik – Széchenyi igéiből.⁴⁴ Ekkor sarjad ki a már korábban elkészített újkori magyar társadalomtörténet vázlatából – megtoldva a zsidókérdéssel – a liberalizmuskritikával és a Széchenyi-fejessel, a „Három nemzedék”.⁴⁵ E munkában Széchenyi immáron nem az európai eszmeáramlatok képviselője, hanem éppen fordítva, olyan nemzeti hős, aki az európai és idegen társadalmakban keletkezett *liberalizmussal* – mint a forradalomhoz vezető eszmeáramlattal – *szemben a nemzeti erény megtestesítője*. Az európai polgári áramlatok átvételét Szekfű immáron ostromozza, úgy látja, hogy az kimerült a liberalizmus – mint írja – formalisztikus másolásában, a nyugat-európai eszmények, mindenekelőtt az állam erejébe vetett hit kopírozásában. Ennek tudható be, hogy a magyar dzsentrí csak az állami adminisztrációban kívánt elhelyezkedni, nem tekintette feladatának a társadalmi programok végiggondolását, nem figyelt fel a modern kapitalizmus társadalmat alakító hatására, és míg az állam erőszakkal igyekezett nagy hangon magyarosítani a nem magyar népeket, a modern társadalom gazdasági és kulturális pozícióit átengedte a Magyarországra a kapitalizmus következtében bevándorló új elemeknek, a nemzeti gondolattól idegen, részben nem magyar származású munkásságnak és zsidóságnak. Így állhatott elő, hogy az államban mind erősebbé váltak a nemzeti gondolattól idegen társadalmi rétegek, és ennek következtében a magyar állam az 1918. évi átalakulások után nem tudta betölteni nemzeti hivatását. Az állam szétesett, és nemzeti katasztrófába jutottunk. Forradalom helyett, idegen országokból átplántált eszmék megvalósítása helyett *konzervatív*, azaz a *nemzeti hagyományokban gyökerező reformra*, szerves fejlődésre van szükségünk...

És így folytathatnánk az 1920-as évekbeli történeti fejtegetéseket a felvilágosodás állameszményének negatív kihatásáról a magyar reformkori gondolkodásra, arról, hogy a forradalmak a társadalmak életében csak zavart okoznak, és nem mások, mint a társadalmi fejlődés beteges, kóros tünetei.

42 Erre vö. Bartók Béla családi levelei. (Szerk. ifj. Bartók Béla.) Bp., 1981. – Hóman Bálint szerepe a szakszervezetekben 1919 tavaszán. OSZKK.

43 Az egyetemen vizsgálat indul a Tanácsköztársaság idején szerepet játszott professzorok ellen, Szekfű ellen is. Levelei erről Angyal Dávidhoz 1919 őszén. MTAKK.

44 Erről levelei Angyal Dávidhoz, Klebelsberg Kunóhoz. Ezen ösztönzésre születik a „Széchenyi igéi” (összeállította és előszóval ellátta: Szekfű Gyula. Bp., 1921. 254 p.) c. mű.

45 A „Három nemzedék” születésének előtörténetére és a mű indítékaira Glatz Ferenc: Szekfű Gyula és a konzervatív reform. (Kézirat.)

És most ugorjunk időben ismét előre, a másik forradalomhoz és annak hatásához.

A második forradalom

Szekfű Gyula 1943 végén, 1944 elején cikksorozatot publikál a *Magyar Nemzet*-ben, amelyet 1947-ben a „Forradalom után” című könyvében „Valahol utat vettünk” címmel a könyv első fejezetétől illeszt. A cikksorozatban ismét visszatér fiatalkori ideáljaihoz, a centralistákhoz, és most már – az 1930-as évek társadalmi reformtörekvéseinek, valamint a világháború, a fasiszmus hatására – gondolkodásukban a *radikális elemeket* hangsúlyozza. A községi önkormányzatról értekezik, amelyben a parasztság új, demokratikus igazgatási formákat találhatna, külön cikket szentel Lukács Móricnak, aki úttörő módon felismerte a *munkásság* szerepét, és hosszan értekezik a *politikai demokrácia* kérdéseiről.

1945-ben, mint említettük, szembefordul saját korábbi eszményeivel, vezető szerepet tölt be a hazai tudományos élet újjászervezésében. 1946-ban előadást tart Leninről,⁴⁶ majd még ebben az évben elvállalja a moszkvai magyar követség vezetését. Emlékezhetünk a keserű idézetre, amellyel bevezetőnkben jeleztük az ekkor íródott „Forradalom után” című munka hangulatát az állam összeomlásáról 1944–1945-ben. „Amint a büszke házsorok romhalmazzá váltak, úgy esett össze porrá és hamuvá az, ami még megmaradt a magyar államból.”⁴⁷ Sok hasonló – a nemzeti önvizsgálat szükségéből fakadó – keserű mondat a magyar nemzet és Magyarország új helyzetéről. A forradalom, mint egyetlen mentség, számára ismét nemzeti ügy. Az önkritika: a magyar középosztályok még ma sem veszik tudomásul, hogy a háborút elvesztettük, hogy megszállt ország vagyunk. Még mindig a régi ideáikat kergetik, bíznak abban, hogy az angolszász hatalmak és a Szovjetunió között háború robbanhat ki, s így mi a polgári demokrácia rendszeréhez vezető útra léphetünk. A középosztály ma éppoly vak és nem látja a nemzet helyzetét az összeurópai politikában – mondja Szekfű –, mint amilyen vak volt a második világháború idején, amikor még a nyilvánvaló hitleri vereség hónapjaiban sem volt képes nemzeti funkcióját betölteni, és az országot az európai reálpolitikai változások felé igazítani, és ezzel a nemzetet megmenteni. Szekfű nem titkolja: ő nem marxista, sőt, a forradalmat, a keleti demokrácia kialakítását és megőrzését is csak azért tartja szükségesnek, mert ezt a *nemzet továbbélése* egyetlen lehetőségének látja.

Ahogy azonban halad előre a könyv fejezeteivel – a könyv első részét 1947 nyarán, az utolsó fejezetet már az 1947. évi választások után, tehát októberben írja –, mindinkább veszít optimizmusából: az új formák, azaz az új társadalmi berendezkedési formák keresésében – az utolsó fejezetben – már teljesen

46. Szekfű Gyula: Lenin. Bp., 1946. 8 p. [Előadás 1946. január 21-én, a Lenin halála 22. évfordulója alkalmából rendezett operaházi ünnepségen.]

47. Szekfű Gyula: Forradalom után, i. m. 73. p.

elbizonytalanodik. Egy év múlva pedig, 1948 végén, amikor itthon már mellőzött ember, magára hagyva, betegen, öreg emberként él, ha egy-egy tanítványa meglátogatja, csak lemondóan mormogja: ami itt történik, ahhoz nekünk semmi közünk. A halála előtti utolsó hetekben, 1955 májusában – mint egyik fiatal szeminaristája emlékezik rá – motyogó hangján kifakadt: cigány nemzet vagyunk!⁴⁸

POLGÁRI NEMZETESZMÉNY KONTRA „FORRADALMI” TÜRELMETLENSÉG

Mi tehát az oka annak, hogy a századelő e liberális polgári programja megbicsaklott 1918–1919 forradalmainak és állami átrendeződéseinek során? És mi az oka annak, hogy az 1943 után a forradalmat igenlő, immáron a munkáspártokkal szövetséget kereső polgári középosztálybeli történész visszaretten a proletárdiktatúrától, attól a forradalomtól, amelyet még egy-két évvel azelőtt egyetlen kiútként látott a nemzet számára? Az, adhatnánk meg az első választ, hogy a proletárdiktatúrát, annak politikai erőszakszervezeteit a polgári gondolkodás eleve idegenkedéssel fogadja. Ma azonban, amikor forradalmaink tanulságaival teljességében számot kíván vetni a történetírás, azt is meg kell válaszolnunk: *mennyire volt szükségszerű e réteg szembefordulása a forradalmakkal, és kiszorítása az új politikai rendszerből?*

A mai fiatal nemzedék nehezen tudja már maga elé képzelni, hogy milyen idegenkedést váltott ki 1919 áprilisában Fejérpataky Lászlóból, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójából, a szolidaritás, a tisztelet szellemében felnevelődött polgárból az, amikor Lukács György, a kulturális népbiztos néhány soros, s. k. aláírású levélben értesítette arról, hogy főigazgatóságáról leváltják,⁴⁹ és tudott volt, hogy mindezt Kenczler Hugó segédmúzeumőr „szervezte”. Ahogy Bartók Béla nehezen értette meg mindazokat a személyi és gyors eredményre törő változtatásokat, amelyeket a Tanácsköztársaság idején tettek házakról, tulajdonról,⁵⁰ úgy a polgári köztársaságban még helyüket megtaláló fiatal humán értelmiségiek is idegenkedve fordultak el attól a hagyománymegtagadástól, amit a forradalom államszervezési és mindennapos társadalomépítési gyakorlatában folytatott. A forradalom bukása után pedig mind Szekfű, mind a társadalomtudományokban járatos társai számára az az egyetlen következtetés adódhatott: a forradalmak nem tudták biztosítani a számukra legfontosabbat, az országot, az állam integritásának megőrzését, és nem segítettek azokon a társadalmi bajokon sem, amelyek öszerintük a válságokat előidézték. Azt a türelmetlenséget, amelyet e fiatal, államépítési-politikai gyakorlattal kevésbé rendelkező forradalmárreteg velük szemben tanúsított, a forradalom sajátjának fogadták el.

48. Vörös Károly visszaemlékezése, 1982.

49. Lukács György levelét l. *Gerelyes Ede*: A magyar múzeumügy a két forradalom időszakában, 1918–1919. Tanulmány és dokumentumkötet. Bp., 1967. 208–209. p.

50. Bartók Béla családi levelei, i. m. 294–298. p.

Ma, amikor a történetírás megértéssel beszél a Tanácsköztársaságnak a „szövetségi politikában” elkövetett hibáiról, megmagyarázván azt – és jogosan –, hogy a forradalmi gyakorlatot nem lehet elvben, előre „megtanulni”, úgy nem szabad arról sem elfeledkezni a történésznek: meg kell azt is magyaráznia, hogy ezen polgári, a nemzeti átalakulásban esetleg szívesen részt vevő rétegeknek sem volt még „tapasztalatuk” abban, hogy a „tapasztalatlan forradalmárok” szűkkeblűségét elviseljék. Magyarázó és értékelő mozzanat a történetírásban. Történetírásunk egyik legnagyobb hibája e kettő összekeverése. De vajon nem ez az összekeverés tart vissza bennünket attól ma is, hogy Szekfű és a régi középosztály tagjainak 1948–1949 utáni eltávolodását, elidegenedését a forradalomtól megértjük? 1948–1949-ben egészen más történelmi körülmények között, és más – elsősorban a személyi kultusztól kapott – indíttatásra, ezt a hagyományos polgári középosztályt ugyanaz idegenítette el a proletárforradalomtól, mint 1919-ben...

Szekfű Gyula – mint mondtuk és bizonyítani igyekeztünk – nemzeti keretekben gondolkodott, a polgári középosztály történésének vallotta magát, és a polgári középosztályt azért illette 1947-ben szigorú kritikával, mert megítélése szerint nemzeti vezető szerepét nem töltötte be megfelelően. Vajon nem kell-e a mai magyar történetírásnak a szekfűi életműből azt a következtetést is levonnia: a saját maga társadalmi céljainak követése közben keletkezett hibákra a figyelmet felhívni, azok kijavítására ösztönözni – a történetíró első számú feladata.

És vajon ma, 1983-ban, amikor már nem látjuk zavartalanul biztosítottnak – régi intézményeinkkel – a modern társadalom üzemeltetését, amikor már válságok sorozata figyelmeztet bennünket minderre, vajon nem kell-e napjaink történésének ugyanolyan szigorú kritikával szólni a nemzeti, a társadalmi élet működésében levő zavarokról, mint ahogy Szekfű Gyula igyekezett egész életében a saját társadalmára, a polgári társadalom zavaraira a figyelmet felhívni? Ha szemléletében, ugyanígy világnézetében a régi és a mai történetírás egymástól szét is válik, a történetírói feladatok és feladatvállalások sokban hagyományozódnak...

Megjelent: Történetíró, nemzet, társadalom. In: Szekfű Gyula: Forradalom után. Hasonmás kiadás. (Sajtó alá rend., a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1983. I–XXXI. p., valamint Uő: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet, 1867–1987. Bp., 1988. 275–303. p.

DOKUMENTUM

1947. SZEKFÜ A MAGYARSÁG ESÉLYEIRŐL

[...] A magyar nép sok mindenben átment ezer esztendő alatt, de ez a „minden” nem egészen ugyanaz, amin más európai népek átmentek. A nyugatiak életéből hiányzik a magyar történetnek, s egyúttal a tőle délre eső népek, szerbek, albánok, bolgárok, görögök és

románok történetének nagy és súlyos következményekkel járó negatívuma, a török uralom századai. Viszont a nyugati életnek sok jelensége hiányzik történetünkől, mégpedig többnyire pozitív jelenségek, melyek nyugaton a haladást, az anyagi és szellemi művelődést vitték előre. Mindjárt letelepedésünk mai hazánkban, mely összefügg a keresztény hitre téréssel és a földművelés általánossá válásával, olyan területen történt, hol a nyugati haladásnak kezdeti körülményei is hiányoztak. Lombardia, Franciaország, Nyugati Németország valamikor a római birodalom földje volt, minek következtében az ott megszállott új népek életük számára többé-kevésbé kész városi kereteket kaptak. A városok pedig pusztá létezésükkel megtörték, vagy megakadályozták a fejedelmek és feudális urak hatalmát. Észak-Itáliában már a 12. században komoly erőt képviselnek a polgárok lakta városok, a fejedelmekhez képest demokratikus erőt. Nálunk becsületes kutatók fáradoztak annak bebizonyításán, hogy a honfoglaló magyarok is legalább a Dunántúlon, a római városok maradványaiban szálltak meg. A bizonyítás nem sikerült, és tudjuk, hogy király, egyházi és világi nagyurak birtoklását hosszú századokon át nem zavarták a városi polgárság demokratikus törekvései. Azután jött Nyugaton a feudális korszak, melynek során a nagy földbirtokos családok hatalma széttöredezett, felaprózódott, új, egymás alá és fölé rendelések jöttek létre, melyek speciális kötöttségeikkel már sokhelyütt a szabadság egy nemét jelentették. Az a vastag jégkéreg, mely nálunk kezdetleges feudalizmusunk mellett továbbra is elborította és a nagybirtokosok politikai, gazdasági és társadalmi uralma alá szorította az egész nemzetet, nyugaton már rég széttöredezett, éppen a feudalizmus és vassalitás végleges kifejlődése során, s az országrészekben uralkodó várkastélyok uralmát felfegyverzett polgárok, szabaddá vált szerződéses volt jobbágyok, sőt parasztlázadások is nyugtalanították, végül is erélyesen korlátozták. Ugyanezt az irányt segítette elő a humanizmus és renaissance, szintén szembeállítva a nagybirtokos állam- és gazdasági szervezettel az önállóan gondolkodó értelmiségi embert és a folyvást gyarapodó polgárságot.

A mi közép-kelet-európai égtájunkon egyes népek korán kiestek a fejlődés szabad vonalából, így a Balkán-félsziget népei, – velünk csak a lengyelek haladtak párhuzamosan. A cseh nemzetenél a nagy német bevándorlás sok bányász és polgári elemeivel külön formákat alakított ki, melyekben a cseh főurak hatalma is korábban és alaposabban meggyöngyült, mint a magyaroké és lengyeleké. A vassalitás korszaka elmúlt, s a magyar nagybirtokosok tovább is osztatlanul birtokolták vármegyék földjeit, különböző jogi és gazdasági természetű jogosítványait biztosan kezükben tartották s bár a földművelő népesség helyzete a 14. és 15. században átmenetileg javult is, Mátyás után, a nagy parasztlázadás sikertelen kísérletével az ország megint csak földesurakból és szolgaságra született jobbágyokból állott. A renaissance is csak a legfelsőbb rétegeket és az egyházat érte, s elmondhatjuk, hogy az eddigi fejlődésből a vassalitás által, a polgárság korai kifejlődésével és az intellektuális megújulástól létrehozott erők Magyarországon hiányoztak, kiestek.

Hasonlóképpen többé-kevésbé érintetlen maradt újkori fejlődésünk a nyugatnak differenciáló és végső fokon a felszabadulást szolgáló nagy áramlataitól. A legelső volt az abszolút királyság, mely – a minta itt Franciaország volt – évszázados makacssággal végül is összetörte a feudális erőket, a helyi kényurakat, megalkotta az új államot, mely egységes és így racionálisan szabályozható gazdasági terület, melyben nagy horizontok nyíltak meg az egységes nemzeti kultúra, de egyúttal a korai kapitalizmustól megindított polgári kultúra

számára is. Ez a polgári kultúra pedig, épp úgy mint az abszolutisztikus, udvari és a felvilágosodás színét veszi fel s előkészíti a francia forradalom szabadságeszméit. Nálunk ez a fokozat is kiesett, hiszen az abszolút uralom számunkra Bécsben székelt s nemcsak hogy gyarmati helyzetben tartott – nyersanyagot kellett szolgáltatnunk az ausztriai tartományok korai kapitalizmusa számára –, de ezentúl nemzeti önállóságunkat és nemzetiségünket is veszélyeztette. Azok a magyar nagyurak tehát, akik a nyugati világtól elmaradt hatalmi és gazdasági eszközökkel uralkodtak jobbágyok százezerein, az abszolút uralom magyarellenességre törekvéseivel szemben még nemzetvédő érdemeket is szerezhettek és szereztek is. Helyzetünk nehezebb volt a csehekénél, ahol a bécsi abszolutizmusnak sikerült ugyan a nemzeti érzésű nagyurakat letörni és germanizálni, de kapitalista politikájával, melyet tőlünk megvont, megvetette alapjait a cseh polgárságnak és munkásosztálynak, a cseh demokrácia későbbi igazi hordozóinak.

A francia forradalom a latifundiumoknak és a jobbágymillióknak ugyanazt az országot találta nálunk, mint ami századok óta állott, s eleinte a forradalommal és ideáival szemben is sziklaszilárd maradt. Közben jött a kapitalizmus korszaka, felszámolva nyugaton az utolsó feudális maradványokat, gazdaságilag ugyan új szolgálatot nyújtva meg, de mindenütt elterjesztve a saját éltető levegőjeként a polgári szabadságot. Nálunk Széchenyi hatása alatt, elkésve és egyszerre kellett propagálni a jobbágyok személyes szabadságát, a szabad földbirtokot s a kapitalisztikus pénzgazdaság létjogát. A harc eszméin két évtizeden át tartott, s akkor 48 tiszavirágéletű forradalma kellett volna, hogy megvalósítsa a haladás mindazon elemeit, melyek történetünkben két-háromszáz esztendőn át kimaradtak. Ez természetesen nem sikerült, s ugyanakkor, amikor Párizsban a negyedik rend forradalma elbukott, nálunk még csak a polgári forradalmat érte ugyanez a sors, vele együtt még a magyar állam, sőt a magyar nemzetiség is majdnem megsemmisült. Utána idegentől jött a polgári jogegyenlőség megvalósítása, a kapitalizmus kezdetei, hogy 1867 után megint a politikai, nemzeti harc foglalja le az országot, mely mögött áldemokrácia, álliberálisizmus, a nyugatinál is önzőbb, kezdetlegesebb kapitalizmus húzódott meg, avagy dicsekedett és tetszelgett önmagának.

A hitlerizmus alól felszabadító orosz seregek tehát sorban ugyanazt a latifundiumos országot találták itt, mint egykor Napoleon és a korábbi századok.

A kérdés most az, lehet-e pótolni a történelmünkben kimaradt korszakokat. Ez bizonyára lehetetlen vállalkozás volna: azokon a fázisokon, melyek kimaradtak, soha többé nem mehetünk keresztül. Amint sohasem lehetett a középkori polgársághoz és a renaissancehoz századok múltával visszatérni, ugyanígy lehetetlenség száz esztendő múltával Széchenyi magángazdasági rendszerét, Szalay–Eötvösök demokráciáját elővarázsolni. Mindkét gondolati rendszer kitűnő volt a maga korában és megvalósítása nemzetünket gyorsan előre vitte volna. Aminthogy, ha a 17. században magyar szellemű király Budából olyan magyar központot csinál, minő Párizs lett ugyanakkor, ez is alaposan megváltoztatja volna életünket. De ilyen király nem akadt és múlt századbeli nagy embereinknek sem adatott meg, hogy az országot terveik szerint átalakítsák.

Azt hiszem, ezek a kiesett korszakok a „balsors”, melyről költőink panaszkodnak. Jobb sors esetén száz év előtt, 1848-ban átalakul Magyarország polgári demokratikus állammá, melynek társadalma később a saját természetes belső fejlődése során alakíthatja

ki a szocializmus azon formáit, melyek belső és külső helyzetünknek megfelelőek. Azaz, ha nem esnek ki lényeges európai korszakok történetünkéből, mi is a reform nyugodtabb útján haladhattunk volna.

De, mint e könyv elején kimutattam, a reform híján jött a forradalom, melynek sodrában élünk és amelynek hatása alatt kell kialakítanunk életünk új formáit. A forradalom eredményének és erőinek szemléletéből megtanulhattuk, hogy ezek az új formák erősen el fognak térni a nyugatiaktól és inkább azokhoz fognak hasonlítani, melyek szomszédainknál valószínűleg meg a nagy szomszéd, a Szovjetunió közelségében. A földosztás, a nagyüzemek államosítása, a társadalomnak az egyenlőség felé haladása már eddig is mutatják az új formákat. Gazdasági, politikai befolyás és nevelés régi rendszerű korlátozottságáról nem lehet szó többé, maga a politikai szabadság s a parlament egész mechanizmusa sem oly lényeges kérdés, mint az, hogy a társadalmi igazságosságnak megfelelően felemelkedjék azok életszínvonala, akik alul voltak és mindig alul maradtak. A forradalom közben, ahol most vagyunk, nem kívánhatjuk előrelátni a fejlődés végpontját, de itt vannak a még megoldatlan kérdések és nem csukhatjuk be előttük szemünket. Szabadság és egyenlőség elvei közül ma az utóbbinak van primátusa, mert tömegével kell elmaradottságot és sérelmek emlékeit megszüntetni. Az ország egész lakosságának életszínvonalát emelve, az egyéni szabadság korlátozásai bizonyára nem kerülhetők el, de nem is lényegesek, amint ugyanezt látjuk, más fokán a fejlődésnek, nyugati országokban is. Nem is az a lényeges, hogy jobb és hatalmában korlátlanabb parlamentre tegyünk szert, mint amilyenhez száz esztendőn keresztül hozzászoktunk, hanem hogy senki se zavarja felelőtlen módon az országnak szociálisabb szellemű rekonstrukcióját, mint amilyen szellemű ezelőtt volt. Távolból nézve a dolgokat, azt hiszem, hogy erre a felépítésre az ország népe összehozható lenne, persze a már előbb felsorolt taníthatatlanok kivételével, ha e néphez nemcsak mindig a pártok beszélnek. Magyarország a forradalom mai, munkás és parasztvezetésű formájában a függő kérdések elintézése után, gazdagabb és boldogabb ország lehet, mint bármikor előbb. Elintézendő a munkásosztály zavartalan egysége a szakszervezetek és üzemi bizottságok feladatkörének pontosabb körülírásával, vagy, ha jól tudom, az üzemi alkotmány kérdése, a parasztosztály erősebb politikai tudatosítása az új feladatok felé, az alsóbb fokú, helyi közigazgatás rendezése, a gazdasági élet méltányosság szerinti átrendezése, ami a kötött gazdálkodás felé való további haladást és a tervezgazdálkodás komoly felépítését jelenti. A kultúrában ugyancsak az egyenlőség az alsóbb fokokon, fent a tehetségeseknek a származásra tekintet nélküli kiválasztása. Mindez ma még nem jelenti a tényleges valóságban a forradalom céljait helyeslő értelmiség lényegesebb anyagi felemelését, aminek azonban – a szovjetorosz példára – előbb-utóbb meg kell történnie. Az így helyreállított ország már földrajzi helyzeténél, gazdagságánál fogva, tanult iparosaival és mezőgazdáival, jelentős és becsült helyet fog elfoglalni a környező demokratikus államok között, melyekkel élénk gazdasági kapcsolat és barátság fogja összekötni. Egyetlen kívánságunk velük szemben a náluk lakó magyarok állampolgári jogainak tisztességes megadása és emberies bánásmód velük. És mindezek fölött a Szovjetunióval való minél szorosabb és őszintébb kapcsolatok, a békeszerződéstől megparancsoltakon túl is, hiszen ez a nagy szomszéd gazdasági életünknek amúgy is természetes kiegészítője. A Szovjetunió békerendszerétől védve és abba beilleszkedve érhetjük el benn és kívül annyi időn át nélkülözött

egyensúlyunkat és azt a harmóniát, mely egyszer létre fog jönni ember és ember, nép és nép, kis és nagy országok között.

*

Mindehhez azonban nemcsak az szükséges, hogy politikai és gazdasági akaratunk a fent leírt irányokba lendüljön. Hiszen arról van szó, hogy Magyarország legyen boldog, ehhez pedig az kell, hogy az új viszonyok közt is magyarok maradjunk. Nem mintha ezt bárki is el akarná venni, inkább arról lehet szó, hogy magunktól megfélelkezünk azon tulajdonainkról, melyek mindenkor biztosították magyarságunkat. Az egyik vallásunk, a másik történelmünk, hagyományos műveltségünk. [...]

Magyarországnak nemcsak az ősi hit a jellemzője, mellette az a magyar szellemiség is, mely egyrészt a napi hagyományokban, másrészt a magyar irodalom és művészet évszázados termékeiben él és hat. Ma még a forradalom közben nem érvényesül egészében ez a kultúra, melynek összetevői a népi hagyomány és a történelmi, irodalmi hagyaték. [...] Mivel az új nemzedék is magyar lesz, meg kell majd ismernie mindazt az értéket, amit a magyarság szellemben, művészetben termelt, s aminek egy részéről az entellektüelek, akik a mának élnek és azt szolgálják, a nemzeti összefüggéseket nem látva, ma még említést sem mernek vagy akarnak tenni.

Hiszem, hogy mindez megváltozik az új társadalmi és gazdasági formák közt néhány ezer vagy tízezer helyett milliónyi igazi magyarok fognak élni, mint hosszú, százados múltunk öntudatos örökösei.

Megjelent: Szekfű Gyula: Forradalom után. Bp., [1947] 197–207. p. „Új formák felé” fejezet.

A TÖRTÉNESZ ÉS OLVASÓKÖZÖNSÉGE – TEGNAP ÉS MA

Összeomlás előtt
(1988)*

MODERN ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM Új polgári középosztály • Közkulturális emelkedés

GONDOK, 1916 Az állami tisztviselő keserve • A nemzeti kisebbségek
AZ ÁLLAM ÉS A NEMZET TEGNAP ÉS MA Állam: A nemzetfejlődés eszköze • Az államnemzet, 1918–1920 • Az államnemzeti szempontok nyomorúsága ma, 1988-ban

DOKUMENTUM – 1923: Szekfű a magyarság sorskérdéseiről a világháború után

Nagyapáinknak, dédapáinknak íródott ez a könyv. 1916-ban. Annak a generációnak, amelyik e térségben beleszületett a „békevilág”-ba, háborúról csak az újságokban olvasott (az 1898. amerikai–spanyol vagy az 1912–1913. évi Balkán-háborúkról), vagy apjától, nagyapjától hallott az 1848/49. évi magyar szabadságharcról. Már azt a háborút is, ami 1866-ban a poroszok és osztrákok között folyt, s a Habsburgok königgrätzi vereségével, a német birodalomból való kiszorulásával zárult – történelemként fogta fel.

MODERN ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM

Annak a generációnak íródott e könyv, amelyik a térség igen gyors *technikai-kulturális haladását* érte meg: a századforduló után egyik évtizedről a másikra megjelent környezetében a *rendezett városok* egész sora (a világváros Budapest mellett az ország peremvidékeinek szép, szecessziós városközpontjával Arad, Temesvár, Kolozsvár, Kassa, Pozsony stb.), csodálta a tömegközlekedés gyorsulását (a városok villamosvasutai mellett ekkor épült ki a Kárpát-medence impozáns *szárnyvasútrendszere*, behálózva az ország egészét). Ha vidéken élt, az út-vasútrendszer építkezései mellett egy családon belül – akár a *Pesti Hírlap* kalendáriuma, akár a *Kincses Kalendárium* erre fenntartott oldalaira bejegyezve – lemérhette a *mezőgazdasági népesség eszköztárának gyarapodását*: a permetezőszerek, a német-földről beszármazott modern ekék, egyszóval a technikai környezet modernizálódását, az állatorvosi rendszer megyei szintű kiépülését.

* Glatz Ferenc utószava *Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza. Történeti tanulmány.* (Bp., é. n. [1917.]) c. könyvének hasonmás kiadásához, 1988-ban.

Történezeink ma azt mondják: mióta megtelepedett társadalom él a Kárpát-medencében, a századforduló évtizedei a leggyorsabb *technikai-életmódbeli gyarapodást* hozták; az ipari forradalom *tömegcikkgyártásának*, eszköz- és életmód-kultúrájának szabad beáramlását. Nyugat-Európából, mindenekelőtt a világ technikai élvonalában álló német és osztrák területről. A korabeli generációk erős optimizmussal tekintettek a világ fejlődésére, természetes életkeretnek fogták fel a *társadalmat együtt tartó intézményeket*. Az államot, a helyi igazgatási autonómiákat, a polgári parlamentet, a politikai pártokat, azok választási harcait éppúgy, mint az új technikai-termelési rend magával hozta társadalmi feszültségeket: a városi szegénység, a munkanélküliség megjelenését, a szervezett munkásság politikai tömegtüntetéseit (a politizálás merőben új formáját). Mint ahogy azt is tudomásul vette: az államon belül a *nem magyar népek* mind több kollektív jogot követelnek maguknak (mindenekelőtt a magyar nyelvű iskoláztatás kiterjesztése ellen tiltakozva), míg a magyar politikai vezetés a „magyarság érdekeit” igyekszik ezekkel szemben „érvényre juttatni”. Az összecsapások, politikai háborgások ugyanúgy, mint a szociális elégedetlenség a világ szükséges tartozékát jelentették. (Minden korabeli kormányzat – újságjaiból, kalendáriumaiból értesülhetett róla – ilyen jellegű nehézségekkel birkózott.) S legrosszabb esetben megbuktatják a kormányt, jön egy újabb miniszteregyesítés, egy más többségű parlament. De az „emberemlékezet” óta tartó „békevilág rendje” sokat nem változhat.

Új polgári középosztály

Azoknak íródott ez a könyv, akik a polgári társadalom politikai-kulturális és termelési-kereskedelmi fellendülésének irányítói, szervezői voltak. Annak az *új polgári középosztálynak*, amelyik az 1870-es évektől a mind kifinomultabb államigazgatást, megyei, városi hivatalokat, a vasúttrendszert, közlekedést, kifejlődő egészségügyi hálózatot üzemeltette; s ehhez szakszerű képzettségénél fogva értett is. A magyarországi kötelező népiskolai (1868), majd a modern középiskolai (1883) oktatás megteremtése, a fejlődő egyetemi képzéssel biztosította is a szakszerű irányítás közép- és felső rétegének, az új polgári középosztálynak a kialakulását. A századelő helyi városi-megyei *társasági életében* ők viszik már a vezető szerepet: életvitelükhöz, sőt szakmájukhoz tartozik, hogy tudják, mi történik a világban, a politikában, a gazdasági életben, ezzel foglalkoznak mindennapi hivatali vagy magánkapcsolataikban, ezért olvassák az országos és helyi lapokat.

Közkulturális emelkedés

A kor nagy *kulturális-politikai információrobbanásának* letéteményese és szervezője a *modern tömegsajtó*. A polgár megrendeli a maga napilapját, sőt az induló tömegkönyvkiadás szépen kötött sorozatait, amelyben a legnépszerűbb magyar

költőkön, írókon (Jókai, Petőfi, Arany) kívül ott találhatók a világirodalom remekei, sőt természettudományos ismeretterjesztő darabjai is, díszhelyen a századforduló legnagyobb közművelődési „termékével”, a „Pallas Nagylexikon”-nal. És nem utolsó helyen áll – a bútoripar új típusú lakberendezési darabjaiban, a polcos-íves könyvszekrényekben – a történeti irodalom egy-egy összegző sorozata (legismertebb a Szilágyi Sándor szerkesztette „A magyar nemzet története” tíz kötete¹), vagy a kisebb lélegzetű nemzeti történeti összefoglalók valamelyike, netán a középiskolából még megtartott tankönyvek, vagy az 1848/49-es szabadságharc díszes feldolgozása: a „Gracza”.² Ez a *képzettségéből élő*, az állami vagy a magán-gazdaságban, kulturális (oktatási) szférában dolgozó új tisztviselő értelmiségi középréteg *kitermelte az új polgári tömegkultúrát*, és mint vásárló, *el is tartotta azt*. Közönsége volt a kor bontakozó zenei, színházi kultúrájának éppen úgy, mint az irodalomnak. No és természetesen a politikának.

Ez a középréteg a kor legnagyobb *politikai találmányának az államot* tartotta. (Mind az *állami alkalmazott*, mind a *magántisztviselő*.) Az állam a maga apparátusával megszervezi a modern élet kereteit: az egyén ügyeinek szakszerű intézését a közigazgatás biztosítja; az igazságszolgáltatás felvigyáz a társas érintkezésekre, a gazdasági élet, a vasút, a kereskedelem biztonságára; sőt gondoskodik az olyan „apróságok” működéséről, mint köztisztaság, közvilágítás. A viszonyítás alapja a néhány évtizeddel korábbi feudális Magyarország (ne felejtsük: a századfordulón 1867 nem volt távolabb, mint a ma emberének 1945, a világháború vége) és az ország határán túl élő, elsősorban szláv környezet. Természetesnek gondolta, hogy a *polgári államrendszer az emberiség közösségszerveződésében a fejlődés csúcspontja* – ezt közvetítették számára nyugat-európai információi is. És magát ezen közösségszerveződés letéteményesének tartotta. A politikát, a pártpolitikát, ha részt vett is benne, másodlagosnak tekintette. A kormányok, politikai pártok jönnek-mennek, de az állami-gazdasági életet működtető *tisztviselő-polgári réteg* marad – így foglalhatnánk össze felfogását társadalomról, államról, politikáról.

De természetesen vette azt is, hogy a térségben a magyar államszerveződés jelenti és hozta az itt lakó népeknek mindazt az áldást, amit addig az európai kultúra kitermelt. Ezért is tekintett büszkén a „*magyar állam*”-ra, mint amelyik a nyugati típusú alkotmányos polgári államszerveződés keleti végvárának tűnt, s amelyik biztosította a köznapi kultúrában a *nyugati termelési és eszköz-kultúra, életformák* helyi kibontakozását. Természetesen vette, hogy a modern polgári államot, a termelési-közlekedési rendszert csak egy nyelven lehet működtetni

1 A magyar honfoglalás ezeréves jubileuma, a millennium alkalmából született a századforduló reprezentatív alkotása, a pozitívista szemléletmódot tükröző 10 kötetes „A magyar nemzet története” c. sorozat (főszerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1894–1898.). Szilágyi még 1893-ban elkezdte a szervezőmunkát, a szerzők kiválasztását. Az egyes részek megírását Acsády Ignác, Angyal Dávid, Ballagi Géza, Beksics Gusztáv, Dézsi Lajos, Fraknói Vilmos, Fröhlich Róbert, Kuzsinszky Bálint, Marczali Henrik, Márki Sándor, Nagy Géza, Pór Antal, Schönherr Gyula vállalták el, a bevezetést Vasváry Kolos, az utószót Jókai Mór írták.

2 *Gracza* György: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története. 1–5. köt. Bp., 1894–1898.

(ezért nem is tartotta „értelmesnek” a horvátok nyelvi törekvéseit a vasutak kérdésében); az állam „magyar jellegű” – és a hozzá kapcsolódó jelszavak, történelmi kulisszák – a szakszerű üzemeltetés egyik feltétele is volt számára. Tapasztalta a nem magyar népek ellenérzését a magyar nyelvű kultúra megkövetelésével szemben (különösen az iskoláztatással kapcsolatban), de mindezt csak a magyar állam kultúrájához való asszimilálódás egyik zavaró melléktermékének fogta fel. (Mint ahogy e társadalmi réteg maga is nagyrészt németből, szlovákból, horvátból, illetve a zsidóságból *asszimilálódott* elemekből állott.) Állam- és nemzetfelfogása – ugyanúgy, mint a nyugat-európai korabeli polgári gondolkodásban – is eszerint alakult: az államot *egy államnemzet*, a magyar alkotja, ennek tagja lehet mindenki, aki polgára a magyar államnak, emellett *egyéni* mindenki ahhoz a „nemzetiség”-hez (a mi kategóriánk szerint nemzeti kisebbséghez) *tartozónak* vallhatja magát, amelyikhez óhajtja; a *hivatalban*, vasúton természetesen a magyar nyelvet használja, de *magánemberként*, társadalmi-egyesületi életében anyanyelvén beszélhet.

Nagyapáink, dédapáink közül nem a *mester- vagy parasztembereknek* íródott e könyv. Nem azoknak, akik például – mint a mi családunk esetében – a városi építkezések csemperakó mesterei, az első óriásüzemek szakmunkásai voltak. Nemcsak azért, mert ők már felfigyeltek a modern polgári állam „hiányosságaira” – és az első helyi építőmunkás szakszervezetekben vagy a nagy politikai tényezőket jelentő vasasoknál alapító, szervező, vagy dalárdista tagok voltak –, tehát társadalomszemléletük is szemben állott e polgári középosztályéval. De azért sem íródhatott nekik e könyv, mert a korabeli társadalmi kulturáltság e rétegekre a történelmi monográfiák szintjén még nem terjedt ki. A munkásság e jól szervezett része olvasta a *Népszavát*, azonkívül egy-egy városi újság kalendáriumát, esetleg részletre vásárolt egy-egy könyvsorozatot (például történelemből a legelterjedtebbet, Endrei Zalán világtörténetét, vagy Marczali „Nagy képes világtörténet”-ének egy-egy kötetét³). Ugyancsak emiatt nem íródhatott e könyv a paraszttársadalomnak sem, amely a korabeli világítási és lakásviszonyok, no és az otthoni napi élet- és munkarend miatt sem érhetett fel a történelmi monográfiák megkívánta olvasási szintre. Szekfi Gyula könyvét hozzávetőlegesen 400-500 példányban nyomhatták ki Magyarországon (pontos adataink nincsenek). Ma – a harmadára zsugorodott államterületen – az ilyen terjedelmű történelmi összefoglalók az 50 ezer körüli példányszámot is elérik. (A *História* c. folyóirat például 55 ezer példányban jelenik meg.) Vagyis „A magyar állam életrajza” az akkori *művelt középosztály* olvasmánya volt.

3 A világ történelme. A nagyközönség számára. 1–6. köt. (Szerk. Endrei Zalán.) Bp., 1905–1908. – Nagy képes világtörténet. 1–12. köt. (Szerk. Marczali Henrik.) Bp., 1899–1905.

GONDOK, 1916

Ez a könyv 1916 folyamán íródott (Szekfi a német kiadótól a megrendelést 1915. november végén kapta).⁴ *Mindaz, ami a középosztály számára biztosnak látszott* – politikában, gazdaságban, társadalmi mindennapokban –, *megrendült*. Az első világháború harmadik esztendejében már elmúlt a kezdeti optimizmus, látszott, hogy a háborús győzelem nagyon is kétes, látszott, hogy ez a háború minden addiginál – ha egyáltalán volt emlékü egy korábbi korszak küzdelmeiről – nagyobb gazdasági és társadalmi erőfeszítéseket kíván. Felszínre törtek az állami-politikai életet szétziláló erők, növekedett a szociális elégedetlenség. (Figyeljünk csak: Szekfi az utolsó oldalakon – anélkül, hogy külön fejezetet kezdene – hirtelen feltárja „a mai alkotmányos állam”-ra, „a 19. század polgári-liberális megtestesülésé”-re vonatkozó kritikai szempontjait, mint írja: „történeti távlatból világosabban láthatjuk előnyeit, de egyúttal hiányait is”.⁵)

A *háborús gazdaság terhei* – ismételjük, 1916-ban vagyunk – természetesen az egész társadalom vállát nyomták. De a budapesti vicclapok ekkor már karikatúrákon is megrajzolták, hogy a háborúval egyedül a hadiszállítók járnak jól. A képes hetilapok fényképeket, riportokat közöltek a hadirokkantak társadalmi beilleszkedésének nehézségeiről, a napilapok szóltak az áruhiányról, amit minden bevásárlásnál is érezkelhetett az olvasó.

Az állami tisztviselő keserve

A középosztályon belül elsősorban az állami tisztviselő réteg *feltette egzisztenciáját*. A magánszféra – akár a magánügyvédről, magánorvosról, akár a magánvállalatról volt is szó – mozgékonyan követhette az árváltozásokat, a drágulást. De az állami alkalmazott fizetésbesorolása kötött, s ha a költségvetési deficit nő, a következmények elsősorban az állami alkalmazottat fenyegetik. Ez a tisztviselő réteg most kezdi megfogalmazni a háború végére majd harsogóan ismételt alaptézisét: bár ő biztosítja az állam működését, az állam nem avatkozik bele a gazdasági életbe az ő érdekében, tehát éppen arról a rétegről *nem gondoskodik*, amelyik azonosítja magát – mert azonosítania kell – a hatalom célkitűzéseivel. (Figyeljünk fel az „Életrajz” utolsó fejezetében az állam hiányosságairól szóló mondatokra: a „gazdaságilag gyenge néposztály” a középosztály, amelyik „nem is tudott jómódú polgári osztállyá összesűrűsödni”.⁶ Nincs „állami szociális előrelátás” stb. Az is figyelemre méltó, hogy e „gyenge néposztály” tagjaiként Szekfi felsorolja a korábbi nemesi középréteg gyermekeit, a fölemelkedett parasztivadékokat, a német

4 [E kötetben: „Történetíró, jelenkor, interpretáció. Szekfi Gyula »A magyar állam életrajza« című munkájáról” c. tanulmány.]

5 Szekfi Gyula: A magyar állam életrajza, i. m. 222. p.

6 Uo. 225. p.

városi polgárság szülötteit, de kihagyja a legdinamikusabban erősödő polgári elemet: az elsősorban a magánszférában tevékeny zsidóságot. Egy mondattal beveszi ugyan a parasztságot – mint „a nemzeti államnak tulajdonképpeni hordozóját” –, de hallgat a szociálisan leginkább háborgó osztályról, a korban „nemzetietlennek” tartott munkásságról.)

A nemzeti kisebbségek

De ezt az állami tisztviselő réteget elsősorban az nyugtalanította, hogy felrémlt magának az annyira biztosnak látszó magyar államnak az esetleges szétesése. 1916 februárjában a Monarchia nem magyar népei már az ellenségtől, az antant hatalmaktól kaptak biztatást az önállósodásra. (És erről a lapok is beszámoltak.) A Magyarországgal határos Románia már a magyarországi (erdélyi) román mozgalom támogatója, a háború kirombantásakor a „főellenség”-nek kikiáltott Szerbiában pedig a délszlávizmus mozgalma a magyarországi szerbek és minden délszláv állami-területi egyesülését hirdeti. Terjeszteni kezdik a cseh nemzeti mozgalom propagandatérképeit, amelyeken egy cseh-szlovák állam határait nemcsak a magyar Felvidékre, hanem dunántúli területekre is „kitolják”. (Ismét emlékeztetünk: Szekfű kora alkotmányos államát mint politikai szervezetet éppen azért bírálja, mert az nem képes a nemzeti ellentétet politikailag feloldani. Az alkotmányos rendszer politikai pártjai részben a nemzeti kérdésre hivatkozva függetlenítik magukat az „államcéloktól”, részben maga az államrendszer nem képes a soknemzetiségű társadalmat egybetartani. Feladata volna pedig „olyan nemzeti kisebbségeket kielégíteni, melyek politikai születésük és öntudatra jutásuk percétől fogva tagadó álláspontot foglaltak el azon állammal szemben, melyben élniök kellett. Békés kiegyenlítés csak ezen tagadó álláspont feladása árán remélhető.”)

A történeti Magyarország területének nemzetiségi megoszlását ekkor még nem ábrázolta térkép, így még a művelt középosztálybeliek szemei előtt sem jelenhetett meg a magyar állam lakosságának nemzetiségi tarkasága, vagy éppen az, hogy a magyarság az államban a népesség felét sem teszi ki, ráadásul úgy, hogy a németiség egy része és a zsidóság teljesen magát magyarnak vallotta. De az 1900. évi statisztikai felmérés eredményei már ismertek voltak, s ezek az adatsorok először adtak az ország területének nemzetiségi-vallási megoszlásáról minden tekintetben (még foglalkozás, vallás, etnikum viszonylatában is) teljes képet. Így nem kellett sok elemzőkészség ahhoz, hogy a magyar állam területének etnikai megoszlásán gondolkodó értelmiségiek (majd politikusok is) felmérjék: az állami-gazdasági-kulturális adminisztráció kiépülése 1867 után együtt járt az állam peremterületein a magyar középosztály kialakulásával, éppen mert az egész állam „hivatalos” nyelve és kultúrája a magyar volt. Most, 1916-ban egy esetleges területi összeomlás, vagy a Monarchia többnemzeti központú átalakítása tehát nem-

csak nemzeti érzésében, hanem társadalmilag is sújthatta ezt a réteget. (Szekfű kritikája az állam nemzetiségi politikájáról így folytatódik: a nemzetiségek közül a szerbek és románok – a liberális állami elvnek megfelelően – egyházi különállást élveztek, s az egyház itt komoly birtokokkal rendelkezhetett. Ez a körülmény azonban nemcsak egyházi, hanem nemzeti különállást is jelentett: az egyház volt az alapja a magyartól elütő kultúra, a saját nép- és középiskola, a tanítóképezdek támogatásának. Ugyanígy a gazdasági liberalizmus tette lehetővé a románok benyomulását a pénzügyi életbe, miközben a magyar állam – a „magyarok állama” – nem tesz „ellenintézkedéseket”. Ám Szekfű nem a nemzetiségek emelkedésének letörését kívánja az államtól, hanem a „magyarságot erősítő határozott birtok- és telepítőpolitikát”. Amilyet – tegyük mi hozzá – az 1910-es években éppen a fiatal Bethlen István sürgetett, Klebelsberg Kuno pedig szervezni is próbált a peremterületekre települt vagy telepített magyar parasztbirtokos és hivatalnok középrétegek megsegítésére.) Ahogy a későbbi évek történetéből tudjuk: valóban a legnagyobb sokkhatást e társadalmi elemekben váltotta ki Trianon, hiszen tisztviselői-értelmiségi létének, kultúrájának alapja, a magyar államszervezet omlott össze az állam területi szétesésével.

Nem, szó sincs arról, hogy 1916-ban – az „Életrajz” írásakor – a magyar középosztály komolyan számolt volna a történeti Magyarország szétesésével, vagy akár egy államrendszert összetörő szociális forradalommal. Legérzékenyebb gondolkodói – és mint e könyv is tanúsítja, a fiatal Szekfű Gyula ezek közé tartozott – azonban már felfigyeltek ezekre az eshetőségekre.

Vagyis: ez a könyv a magyar középosztálynak íródott, és egyben azoktól az aggodalmaktól is kapta indíttatását, amelyeket a világháború hozta gondok súlyosbodása a polgári Magyarország tisztviselőiben, értelmiségeiben előidézett.

AZ ÁLLAM ÉS A NEMZET TEGNAP ÉS MA

A könyvet Szekfű német megrendelésre készítette, mint azt a magyar olvasóhoz szóló előszavában írja is. Célja: bemutatni a németeknek a világháborúban szövetséges magyarság történetét. Joggal merül fel a mai olvasóban: vajon a szerző a magyarság történetének tengelyébe miért az államot helyezte? Miért államtörténetet ír 1916-ban? A választ adó magyarázat több okot is felsorakoztathat.

Állam: a nemzetfejlődés eszköze

Először: magyarázható e megközelítés korának uralkodó történetírói felfogásával, amely szerint az állam intézményrendszere biztosítja egy nemzet kifejlődésének lehetőségeit. A nemzet akkor erős, ha mind kül-, mind belpolitikailag hatékony államszervezetet képes kiépíteni. (Mint láthattuk, ezen uralkodó történetírói felfogás teljesen megfelelt a századfordulóra kifejlődött polgári tisztviselő-értelmi-

ségi réteg általános társadalomlátásának, amely réteghez Szekfű magát is oda-sorolta.) És kérdezheti természetesen olvasónk: ma nem így van?

Másodszor: kézenfekvő lehet Szekfű összefoglalásának államközpontúsága azért is, mivel ténykérdés: a Kárpát-medencében valóban *a magyarság volt az államszervező etnikum* – megtelepedése óta. A közép-európai térség más keresztény államszerveződéssel egy időben alapított államot, uralkodó és társadalomszervező ereje (a nemesség) korán kialakult, s így a középkorban a németiség és a szlávok lakta területek között egy erős keresztény államot hozott létre.

Harmadszor: magyarázza az államtörténeti megközelítést az, hogy a munka német megrendelésre készült. Szekfűnek igazodnia kellett a német közönség történeti olvasmányaihoz, ugyanakkor figyelnie kellett a *német nyelvű* (jórészt ausztriai) *közönség magyarellenes beidegződöttségeire* is.

E magyarellenes beidegződöttségekről talán érdemes részletesebben is szólni. Szekfű ekkor már nyolc éve él Bécsben, pontosan látja – és bécsi magyar kollégáitól naponta hallja –, miként igyekeznek az osztrák vezető körök visszاسzorítani az erősödő magyar államterület önálló gazdasági és politikai törekvéseit.⁸ S pontosan ismeri a vitákban használt történeti érveket: a magyar állam a 16. századtól „csak” mint az egyik Habsburg-ország volt képes magát megtartani, államiségének önállóságát többször is „eljátszotta”, mindenekelőtt a (Habsburg-) királyellenes felkelések miatt. Ezt az önállóságát csak 1867-ben az új államalakulat, az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttének jóvoltából nyerte vissza. Szekfű most azt igyekszik könyvével – és annak államtörténeti szempontjaival – bizonyítani: a magyar nemzet joga az állami önállóságra éppen abban rejlik, hogy a Kárpát-medencében a 10. századtól folyamatosan fennállott az önálló magyar állam, és a terület államalakulatának ezen „magyar jellege” megmaradt akkor is, amikor a trónra Habsburg uralkodót hívtak a rendek. Ezzel is magyarázható, hogy Szekfű *három államegyéniségről* beszél a térségben: a Német Birodalomról, Ausztriáról és Magyarországról. 1916-ban mindez persze a magyar önállóság valótlán *felnagyítását* is jelentette, hiszen a Német Birodalom az Osztrák–Magyar Monarchiával, mint egyetlen közös államalakulattal, kötött háborús szövetséget. De ugyanilyen túlzás a magyar állami önállóság történelmi folyamatossága is, hiszen – mint ismeretes – 1541–1699 között az ország területe szervezetileg három részre szakadt, nem szólva arról, hogy az 1544-től önálló Erdélyi Fejedelemség területe csak 1848-ban, illetve 1867-ben tért vissza az államtesthez.

A német olvasóközönséghez való igazodást mutatja az is, hogy Szekfű miként fogja fel az államot a történelemben. Nem egyszerűen államról, hanem „*államegyéniség*”-ről ír. A német történetírásban e fogalomhasználat – az államról mint önálló személyiségről beszélni – azt jelenti: az államiség tudata benne él a nemzet történelmében, s különböző formában, területi szerveződésben jelenik meg. Azokban az időkben, amikor nem létezett a német állami egység, hanem a németiség

területi széttagoltságban élt (1871 előtt), akkor is megvolt a németiségben az „*egyállamiságra*” törekvés gondolata. Vagyis az: „*államegyéniség*” folyamatosan jelen van a német történelemben. (Betetőzése, hogy 1871 után létrejön a nemzetállam, a Német Birodalom.) Az „*államegyéniség*” tehát a konkrét területi tagságtól és a szervezeti-intézményi keretektől független, elvonatkoztatott fogalom. (Mai értelmezésben jelenthet „*államiság*”-ot, „*államiság gondolatát*”-t, amit egy adott korszakban egy-egy politikus vagy politikai irányzat is képviselhet. A lényeg a folyamatosan élő eszme.)

Szekfű Gyula éppen a magyarság folyamatos állami önállóságának alátámasztásához használja, sőt felhasználja ezt a fogalmat. A magyar és a német nép egyaránt átélte olyan időszakot, amikor állama területileg szétesett. A területi széttagolástól függetlenül azonban az államszervezet gondolata folyamatosan tovább élt, és betetőzést nyert 1867-ben, az önálló magyar államegyéniség újraszületésével. (Erdély a királyi Magyarország mellett „*önálló államegyéniséggé*” nőtt – így Szekfű –, de a „*magyar fejlődésnek integráns része*”, azaz magyar maradt mindig.⁹)

Sok idézhető részlet bizonyíthatja: a magyarság történetének ilyen fogalmi keretek közötti bemutatása elsősorban arra szolgál Szekfű munkájában, hogy a magyar államot és a magyarságot a németekkel *azonos állású* partnernek mutassa be. Gondosan vigyáz a szerző, hogy már az államalapítás elemzésekor hangsúlyozza: noha az államszervezésnél német földről származó intézményeket vett át Szent István (hűbériség, területi szervezet stb.), mindezt „*öntudatos kölcsönzési szándékkal*” tette, ezért sem a császártól kért koronát – emeli ki –, hanem az ösz-szes keresztény uralkodó felett álló pápától. (Vagyis mint a császárral egyenrangú „*nemzeti uralkodó*”.¹⁰) A bécsi udvar minden olyan törekvését elítéli, amely abszolutista, központosító módon ezt a magyar államegyéniséget nem akarta figyelembe venni. És a magyar nemességről, a rendiségről addig és annyiban szól pozitívan, amennyiben és amíg a rendi alkotmány védte az abszolutista uralkodói törekvésekkel szemben az állami önállóságot 1526–1867 között. És végül: a kiegyezés – mondja Szekfű – azért pozitív a magyarság számára, mert ugyanolyan szinten biztosítja az állami önállóságot, mint a Mohács (1526) előtti királyság, s csak a közös uralkodó „*ténye*” az, amivel különbözik a Mohács előtti állapotoktól. Ausztriának viszont a kiegyezés azt is jelentette, hogy véglegesen le kellett mondania a magyarság beolvasztásáról az *összbirodalomba*.¹¹ (Vagyis kimondatlanul is kritizálja azokat, akik a kiegyezésben a magyar állami függetlenség eljátszását látták.)

Szeretnénk az olvasó figyelmét arra is felhívni: milyen következetesen szétvált Szekfű fogalomhasználatában az „*állami önállóság*” és a „*függetlenség*”. Koncepcionális a különbségtétel. Szekfű az Ausztriától való (a Monarchián belül)

8 [Erről részletesen e kötetben: „Szekfű Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmányban.]

9 Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza, i. m. 95., 97. p.

10 Uo. 35. p.

11 Uo. 220–221. p.

és a németekkel szembeni önállóságunkat mind a múltban, mind a jelenben hangsúlyozza, de nem tartja reálisnak a Habsburg Birodalomtól való függetlenséget célzó politikát. A 19–20. századi magyar külpolitikai gondolkodás egyik alapvető fogalmazódik meg: a külpolitikai függetlenség követelését mellőzve – tehát az adott államszövetségi-nagyhatalmi helyzethez igazodva – elsősorban a *belpolitikai önállóságunkra* összpontosítsunk. Ez a gondolat 1918-ig természetesen külpolitikai támaszkeresést is jelentett a történeti államterületen élő nem magyar népek feletti állami fennhatósághoz. 1918 (hozzátehetjük: majd 1945) után már csak azt jelenthette: tudomásul kell venni, hogy az erősebb hatalmak árnyékában a kicsinyre zsugorodott Magyarország erejéből legfeljebb ennyire telik...

Az államnemzet, 1918–1920

1918–1920 folyamán a történeti Magyarország területe szétesett. Az évezredes magyar állam nem volt képes a nemzetet és területét – ahol élt – egybetartani. Szekfű 1919 őszén kezdi felülvizsgálni: mi vezetett a magyar állam bukásához, milyen társadalmi bajok idézték azt elő? Ebből a felülvizsgálatból születik egyik legismertebb műve, a sok kiadást megért „Három nemzedék”. És amikor néhány év múlva Hóman Bálinttal a magyar történelem összefoglalásához látnak, már nem az állam a vezérszempontja a történeti szintézisnek, hanem a nemzet. Már nem is elsősorban azért, mert az állam nem tudta a területi szétesést megakadályozni, hanem azért, mert a nemzet történelme 1920 után nem lehet azonos az állam történetével: a magyar nemzet, a magyarság egyharmada a megmaradt államterületen kívülre került. Mint ahogy az államnemzet fogalmával sem operálhatott tovább a történetírás, hiszen a trianoni béke „államalkotókká” emelte azokat a népeket is, amelyeket történetírásunk az 1918 előtti időkben nem tartott azoknak. A képlet fordítottjára változott: most az utódállamok virulens nacionalizmusai igyekeztek történelmi érveket, „jogokat” kovácsolni az 1920 után uralt országrészekre. Ők természetesen nem az államalkotás ősi voltával érveltek, hanem a magyaroknál korábbi megtelepedéssel (szlovákok, románok), esetleg az uralkodótól kapott nemzeti önállóságra vonatkozó kiváltságokkal (szerbek). Az aktuális „nemzeti” állami uralom mindig talál magának történeti érveket...

Szekfű Gyula később csak elvétve emlegette e kis könyvét. Olykor persze utalt rá, hogy ő már 1916-ban felhívta a társadalom figyelmét, milyen végzetes, ha az állam nem törődik a nemzetfenntartó társadalmi osztályokkal (a középosztállyal és a parasztsággal), vagy ha nem tudja feloldani a nemzetiségi konfliktusokat, s ha az alkotmányos állam ilyen hiányosságát a nemzeti erők társadalmi és gazdasági szervezkedésével kell pótolni. És néhányszor utalt arra, hogy ő volt az a magyar történész, aki a legegyszerűbben próbálta bizonyítani a magyarság Nyugathoz tartozását. De valójában ő is annak tekintette ezt a könyvet, ami: az 1918–1920-ban elbukott történeti Magyarország szellemi elitje közgondolkodásának, azaz egy történetiszemlélet összegzésének dokumentuma.

Az államnemzeti szempontok nyomorúsága ma, 1988-ban

A mai olvasónak talán régimódi a szekfűi fogalomhasználat, ugyanúgy, mint nagyapáink fogalmi rendszere, életszemlélete. Megmosolyogja talán a szerzőt, amikor a „nép belső ereje”-ről vagy arról ír, hogy az itt élő népek közül a magyarságnak volt „politikai akarata”. Részben a századelő magyar nacionalizmusát, részben a szellemtörténeti irányzat gondolkodásmódját mutathatja itt ki a *mai szakmai kritika*. De sokkal erősebb lehet az ellenérzés a tartalmi kérdésekkel: a népek, nemzetek történetének tisztán államközpontú megközelítésével szemben. A mi generációnk kiábrándult ebből. Ha másért nem, hát épp azért, mert látjuk: az állam intézményei egy adott térségben nemcsak az egyik nemzet fölemelésének, de más nemzetek elnyomásának is lehetnek eszközei. A magyar történetírás figyelmezteti erre: saját nemzeti történelmünkben önkritikusan idézzük és mutassuk be a magyar nacionalizmusnak azt az ágát, amely állami eszközökkel akarta elnemzetleníteni az állam területén élt nem magyar népeket. (Tegyük hozzá, ez a szélsőséges és mindig élő nacionalizmus nem tudott uralkodóvá lenni a magyar államon belül.)

De elfordítja az állam mindenható szerepéről vallott történészállásponttól a mai nemzedékeket a nap mint nap hozzánk érkező hírözön: a határainkon kívül miként veszik el – állami erőszakkal – a kisebbségben élő magyaroktól nemcsak nemzeti történelmüket – helynév- és névváltoztatásokkal –, de nemzeti életkereküket is. S vajon mi történne, ha mi is – mint Szekfű és kortársai – azonosítanánk a többségi nemzettel annak államát, állami politikáját? S ha ezen szomszéd nemzetekre – tisztességesen dolgozó, hozzánk hasonló gondokkal küzdő közösségekre – hárulna mindaz a jogos felindulás és harag, mellyel csupán államrendszerüket illetjük?...

Egy könyv aktualitását, újraolvasásának értelmét nemcsak az adja, ha abból kimásolhatunk mondatokat napi beszélgetéseinkhez, hanem ha *elgondolkoztat* régi hibáinkról is, melyeket ma lépten-nyomon mások követnek el.

Megjelent: Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. [Hasonmás kiadás] Utószó. Bp., 1988. 243–263. p.

(A tanulmányt rövidítve adjuk közre. – A szerk.)

DOKUMENTUM

1923. SZEKFÜ A MAGYARSÁG SORSKÉRDÉSEIRŐL A VILÁGHÁBORÚ UTÁN*

[...] *A világháború sokféle nyomorúságában [...] a társadalmi bajok mind érezhetőbbé váltak és a nemzeti társadalom cohéziójának gyengültével az egyes osztályok mind*

* Szekfű Gyula jellemzése az 1920–1922 közötti korszakról, amit – saját vallomása szerint 1921–1922 telén – írt 1917-es műve, „A magyar állam életrajza”-nak tervezett új kiadásához.

öntudatosabban fordultak egymás ellen. Az uralmon levő szabadelvű irányzat képtelen volt e forrongást lecsillapítani, az osztályok egyikét vagy másikat koncessziók által megnyugtatta, forradalmi lépésektől visszatartani. A [...] világháború végén meginduló forradalmi fejlődésnek egyik sajátossága az volt, hogy vad iramával a benne szerepet játszó tényezőket a legrövidebb idő alatt megörölte, világossá tévén tökéletes politikai tehetlenségüket. Legelőbb kiderült ez az uralkodó polgári-liberális, mérsékelt irányzatról, mely az utolsó pillanatig sem tudta felismerni, hogy az általános védkötelezettség olymértű kihasználásakor, aminő a háborúban történt, lehetetlenség a néptől a politikai jogok, elsősorban a választói jog általánosságát megtagadni. A polgári liberalizmus [azaz a szabadelvű Tisza-párt] ezen merev állásfoglalása, melyet sem a földművelőtömegek, sem az ipari munkások, tehát sem a keresztény demokrácia, sem a marxi szocializmus szempontjából nem lehet menteni, kétségtelenül hozzájárult a forradalmi fejlődés erősítéséhez, bár itt a felelősség megállapításánál, óvatosan kell eljárunk, mivel a vezérek, elsősorban Tisza István, bizonyos fokig történeti kényszer hatása alatt cselekedtek, amidőn nem voltak hajlandók az ország magyar kormányzását az általános választói jog által kockára tenni, s megyéket, központi szerveket, parlamentet a nemzetiségi marakodásnak kiszolgáltatni. Tisza István az általános választói jognál ugyanazon örök probléma előtt töprengett, mint Szent Istvántól kezdve Széchenyiig minden felelősségteljes magyar államférfi: az európai fejlődésnek egy immár pozitív, halaszthatatlan követelését miként valósítsa meg magyar földön, az európai újat miként illessze bele a specifikus magyar sorozatba anélkül, hogy magyarságunkat veszedelemnek tenné ki. Tisza István nem találta meg az európai és a magyar összeegyeztetésének módját, magyar lelke nem akarta és nem tudta felhasználni az európai, melyet tehát kérlelhetetlen logikával elejtett és behozatalának ellenszegült. Az ő oppozíciója történeti mértékű, nemesen magyar és tragikus volt, méltó a korszak legelső, legjobb magyarjához, ellentétben a többi liberálisnak, Vázsonyitól Wekerléig, kisserű taktikázásával, melynek természetesen eredménye nem lehetett egyéb, mint a forradalmi hangulat folytonos növekedése.

A polgári liberalizmus ezen politikai hibájához vegyük hozzá a szociális előrelátás hiányát, mellyel mindennemű földreformgondolatot el mellőzött és elutasított és ezzel elmulasztotta, hogy a szélsőséges európai ideákat magyartalanul képviselő ipari szocializmussal szemben a magyar földművelő osztályból minden eshetőségre kész, öntudatos tömeget szervezzen. Így aztán, mikor az összeomlás pillanatában király és parlament, hadsereg és eddig vezető osztályok földön hevertek, nem akadt a társadalomban tényező, mely a vezetést kezébe véve, azt magyar szellemben, a magyar összefüggések tekintetbevételével, gyakorolta volna. [...]

[...] A polgári liberalizmus példátlan csődjével, az uralkodó főúri és gentry osztály félrevonulásával, a liberalizmustól elhanyagolt parasztosztály érdeklődéshiánya mellett szinte természetesnek találták a szocialista vezetők, hogy az ország az ő diktátumuknak alávetessék. Az egyetlen polgári párt, mely az októberi napokban és utána fegyvertársuk volt, a polgári radikálisok, nemcsak hogy semmit nem tettek ez egyoldalú szocialista irány ellenében a polgárság védelmére, de kimondottan helyeselték a szocialista hatalmi törekvéseket és maguk sürgették a szocialista egyeduralmat. Vezérek egy része kimondottan, más része – mint Jászi Oszkár – némi elvi fenntartással szocialista volt. A szociáldemok-

rata párt túlhatalma előtt a „diadalmas” forradalom egyik győztese, a radikális párt nagy sietséggel beszüntette saját létét – körülbelül úgy, mint a legszínjesebb szappanbuborék is szétfoszlik bizonyos idő múlva – és átengedte a teret a szociáldemokráciának. [...]

Mindenképpen különös jelenség, hogy éppen az aránylag gyöngye, magyarországi ipari munkásság az egyetlen Európában, mely hatalmi mámorában nem tudott ellenállni a bolsevizmus csábításának és úgy az otthoni, mint a külpolitikai helyzet tökéletes félreismerésével hozzá mert fogni az egész társadalmi, gazdasági és kulturális életnek agyrémteóriák szerint való véres átalakításához. Hogy ennek éppen Magyarországon kellett megtörténnie és hogy a proletárdiktatúra hónapokon át fennmaradhatott Magyarországon, hogy szinte akadálytalanul megérkezhetett azon fejlődési fokához, amelyen Oroszországban gépfegyverekkel lőtt össze elveiért egész falvakat és hogy végül is nem az ország valamely osztályából kiinduló szervezett reakció, hanem vesztett külháború és külső ellenség miatt ment tönkre: ennek megértéséhez a távolabbi okok közt elsősorban ismét arra kell hivatkoznunk, hogy a hosszú liberális polgári uralom teljesen el mellőzte a földhöz ragaszkodó társadalmi tényezőnek, a Magyarországon számbelileg leghatalmasabb parasztosztálynak nevelését és megszervezését, mely ennél fogva az országos rend, az alkotmányos parlamentáris állam forradalmi szétesésekor siralmas passzívításban maradt és sem az októberi radikális polgári és szocialista kisebbséggel, sem a szocialista-bolsevista még törpebb minoritással szemben nem volt képes tényleges hatalmának megfelelően fellépni. Az októberi uralom jött, mert sem a parasztságnak, sem a polgárságnak nem volt az ellenálláshoz szükséges politikai öntudata, akarata és szervezettsége. És amint az októberi pártok is tehetetlennek bizonyultak, ezen általános politikai és szervezési impotenciából szinte természetesen következett, hogy a hatalom azon néhány ember kezébe kerüljön, kikben megvolt a lelkiismeretlen tudatlanság bátorsága. A társadalmi osztályok fokozottan bekövetkező csődje teljessé vált a bolsevizmus kitörésével; ebből a szempontból a magyarországi bolsevizmus a magyar társadalom régi betegségének bizonyítéka és ennél fogva mindnyájunknak egyformán szügyene.

[...] A Csonka-Magyarországból künnszakadt magyarságnak minden irredentisztikus hangulat mellett is a saját lábán kell megállania, saját gazdasági, társadalmi és szellemi kultúrát kell alkotnia, külön középpontokkal, melyeknek a leszakadt magyar talajból kell kinőniük, Prágától és Bukaresttől, de egyúttal Budapeستől is függetlenül, földszagú, autochton kultúra módjára. Amint az erdélyi lélek is csak úgy tudta megőrizni magyarságát a kétszázéves török uralom alatt, a többi magyartól elszakadtan, hogy a régi magyartól differenciálódott és saját földjéből új hajtásokat bocsátott ki: hasonlóképpen új magyar életnek, tartalomnak és formának a régittől különbözőnek, de gyökeresen magyarnak kell cseh, oláh, szerb földön kihajtania. Romániának másfélmilliónál több magyarsága, Csehország egymilliója és Jugoszláviának félmilliója csak úgy őrizheti meg nemzetiségét addig a változásig, melynek előbb-utóbb be kell következnie, mert hisz a békeszerződések nem örökéletűek; a künnszakadt magyar csak úgy maradhat magyar, ha hosszú, évtizedes, tán nemzedékeken át tartó idegen uralomra rendezkedik be és nem adja át magát a gyors változás, a hirtelen hazakerülés reményében az ősi illúzióknak és üres kesergésnek. És ugyan csak az ő feladata lesz a régi Magyarországról leszakadt idegen nemzetiségekkel, elsősorban a tóttal a kontaktust fenntartani, avagy újra helyreállítani, mert a békekényszer

lazulása idején ettől, az elszakadt magyarok és az illető nemzetiségek közti viszony minéműségétől fog sokban függni a régi állam helyreállítása. [...]

A konszolidáció menetét zavarja még a zsidóság problémája is. Aktuálissá ezt a legfiatalabb zsidónemzedéknek az utolsó évtizedben történt előtérbe nyomulása tette: a fiatal zsidóság egy része már a háború előtt, még inkább alatta, nagy tömegekben foglalta el a politikai hírlapírás helyeit, ahonnan aztán az októberi forradalom az ország kormányára lendítette őket. Egy zsidó gondolkodó nem ok nélkül állapította meg legutóbb, hogy a múlt század közepén, az egyenjogúsítás korában felnövekvő, józan zsidó nemzedékkel szemben a legfiatalabbak határozottan dekadenciát, a faj bizonyos kimerülését tüntetik fel. Annyi bizonyos, hogy ez a fiatal zsidó értelmiség előbb Jászi, majd Kunfi vezetésével a magyar föld hagyományai és szükségletei iránt rendkívül csekély érdeket tanúsított és mint ilyen, súlyos felelősséget visel nemzetünk katasztrófáiban. A szocialista, majd a bolsevista terrornak vezetői és organizálói is nagy részben zsidó eredetűek voltak, ezek, valamint a bolsevista gonosztevénytípusok összes bűneikkel a hazai zsidóság számláját terhelték meg, és egyik igen hatalmas indító-okát szolgáltatták a bolsevizmus után fellépő antiszemitizmusnak. Ezen inkább politikai és ideologikus vonatkozás mellett a zsidóprobléma elsősorban gazdasági: a XIX. században folytonos bevándorlással gyarapodó zsidó lakosság, nagyobb vagyonszerző akarata és tehetsége révén, sokkal nagyobb mértékben foglalta el a jobb megélhetést biztosító pozíciókat, semhogy ez reakciót ne váltott volna ki a magyarságból, főként mióta a magyarságot eddig eltartó állam az 1918. évi katasztrófa folytán koldusszegénnyé lőn és ennél fogva azok, kik korábban az államhivatalokban helyezkedtek volna el, most kénytelenek szabad pályákra törekedni, melyeket részben a zsidóságtól kell visszafoglalniok. A probléma megoldásának nyugodt útjait folyton zavarja egyrészt a bolsevizmusnak véres emléke, másrészt a külföldre menekült zsidóságnak magatartása, valamint azon körülmény, hogy a probléma rajtunk kívül is mindazon országokban kiéleződött, hol a liberális korszakbeli nagy zsidóbevándorlás segélyével anyagi és szellemi téren nagyobb mérvű zsidó produkció folyik. [...]

Mindez lehetővé vált, minden valóban ránk nehezedik, mert évszázadokon át állami létünknek egyetlen külső támasza, a közép-európai, német szövetség – halott. Az európai világ pedig, a Népszövetség megalakítása és mindenféle lefegyverzési és kibékítési akciók mellett is, még távolról sem változott meg annyira, hogy az elnyomottak védelmet tudna nyújtani. A világháború után megalakult a Népszövetség, de nem úgy, hogy a háború alatt egymással szemben álló két fegyveres koalíció lefegyverződött és a béke tekintélyének alávetett volna. Nem, csak a legyőzöttek szövetsége szűnt meg, s ők védtelen bárányokként vétetnek fel egyenkint a karmos és fogvicsorgató farkasok új, pacifista szövetségebe. Hatékony védelmet tehát egyelőre sehonnan sem várhatunk és még örülhetünk, ha Népszövetség és nagy államok formális tekintetekből néha visszatartják a reánk rohanó éhes szomszédokat. Ilyen viszonyok között az elmúlt német szövetség megújítása, még ha lehető volna is, semmi gyakorlati haszonnal nem járna és csak árthatna úgy nekünk, mint a szintén földön heverő németiségnek. De hogy mai szorongatásunkból valaha csakis a régi módon, a német Közép-Európával kart öltve menekedhetünk, ez a mi történetünknek egyik legvilágosabb tanítása. [...]

Megjelent: Szekfű Gyula: Az utolsó fejezet. Napkelet, 1923/4:299–311. p.

HÁROM NEMZEDÉK TÖRTÉNETE A HETEDIK NEMZEDÉK SZEMÉVEL

Hanyatlásunk okai tegnap és ma
(1989 tavasza)

AZ ELŐZŐ NEMZEDÉKEK BÍRÁLATA Szekfű Gyula, a negyedik nemzedék SZEKFŰ GYULA A FORRADALMAK-ELLENFORRADALOM IDEJÉN (A „Három nemzedék” születése, 1918–1920) A liberális állam szociális reformja, 1918 ősze • A proletárforradalom oldalvizein, 1919 tavasza • Közhangulat a forradalmak bukása után • A forradalmi „bűnök” kritikája, megbánása, 1919 ősze

KONSZOLIDÁCIÓBAN ÉS AZ ŐRSÉGVÁLTÁS IDEJÉN (A „Trianon óta” születése, 1934) A fasizmus, nemzetiszocializmus megjelenése, 1933 • A konszolidáció ideológusa, 1920-as évek • Út a „csúcsra”, 1925–1928 • Konzervatív reform, szemben a jobboldali radikalizmussal, 1934 • Gazdasági világválság után

KÉRDŐJELEINK SZEKFŰ GYULA TÉZISEIRŐL (A hetedik nemzedék kérdései, 1989) Hanyatlás, de mikor – 1867, 1920, 1988? • Liberalizmuskritika: piac és állam • Asszimilációról, zsidóságról • „Kollektív felelősség”, a kisebbségi kérdés szőnyeg alá söprése • Trianonról, revízióról, kisebbségi jogokról • Nemzetállam kontra munkaszervezet igénye • Hanyatlás: kisállamiság, sztálini rendszer

DOKUMENTUMOK – 1920: Szekfű a „nemzeti alaphibák”-ról • 1934: Szekfű a társadalmi feszültségekről

A Bécsből Pestre vezető országúton nyugodt a tempó. Szombat délelőtt az osztrákok lefutottak Sopronig, Győrig, netán Budapestig. Lehet a volán mellől újra és újra körülnézni. A szembeforgalom viszont folyamatos. Magyar autók ezrei. A kocsik java rozzant, tömegével technikai matuzsálemek, kétüteműek. Az útszéli, még levél nélküli bokrokból gyakran kandikál ki mezítelen ülep, közöttük magukat már nem is szégyenlő nőké. (Bécsben nehéz illemhelyet találni, az áruházban tudni kellene a nyelvet, no és netán fizetni.) Néhány óra múlva ellepik a Maria-hilferstrassét. különösen a mellékutca „Magyarul beszélünk” feliratú kereskedéseit. Leromlott autókban üldögélve fogyasztják az otthonról hozott hideg rántott húst, s gyermekeiket – kik a „nyugati kultúra” ránk bocsátott bővli „receptjei” szerint toprongyosan öltözöttek, agyonviselt sportcipőben, ápolatlan hajjal – szégyenkezve rendezgetik.

A „magyar” kultúra – elmúlt négy évtizedünk – a mindennapok szintjén találkozik az „osztrákkal”. A Nyugatot sokat járt értelmiségi szülő nyugtatja gyermekét: nem, ne vonjon le következtetést e kép alapján a magyarság „nemzeti tulajdonságairól”. Amit az apa csodálatosnak hisz, a fejlődés mutatójának, mondván:

valahogy végre el kell kezdődnie az elzárttság feloldásának, azt a 18 éves fiú szégyennek, „történelmi hanyatlásunk” mutatójának látja. Nem tudja értékelni, mit jelent a „nénikéknek”, „bácsikáknak” az idegen világ megbámulhatása, s hogy eltűnik lassan talán a szocialista országok egyik legvisszataszítóbb embertípusa: a zoknik, alsónadrágok között turkáló vámtisztviselő...

„Hanyatlás?” „Nemzeti tulajdonságok”?

Szekfű Gyula könyvéhez, a „Három nemzedék”-hez kellene előszót írni. A dualizmus kori, az 1918 előtti – hogy Szekfűt idézzük – „hanyatlás”, a „magyar nemzeti tulajdonságok” régi kézikönyvéhez.

E sorok szerzője sokáig elhárította megírását. Nem kívánt részes lenni még csak véletlenül sem abban, hogy elfogultságokat, előítéleteket kelthető szövegek kerüljenek a mai fiatalság széles köreinek kezébe. A bécsi útszakasz viszont meggyőzte: szembe kell nézni azzal, mikor s mennyiben volt hanyatlás az újkori magyar történelem. Milyenek is mai „nemzeti tulajdonságaink”?

És hazajöve elvállalta az előszó írását, barátai rábeszélésére. Mert szembe kell nézni azzal is: a „Három nemzedék” és hasonló szövegek nélkül is jelen vannak a nemzeti, etnikai előítéletek társadalmunkban. Most, a „demokratizálódás”-sal, a vélemény szabad kinyilvánításával szükségszerűen törnek elő a nem óhajtott reflexek is a társadalomból. És táplálja ezt egyik-másik környező állammal lappangó ellenségeskedésünk felizzása is, amelynek pernyéje visszahull – érdemtelenül – a szomszédos népekre is. Jogos nemzeti megbántottságunk kiélésének visszazorítása a szomszédok „érzékenysége” hivatkozva, nemzeti hagyományaink értékrendjének torzulásai görcsös idegességet, értelmetlen idegenellenes indulatokat is kiváltottak a társadalomból. Mintegy visszacsapásként. Egy út van csak az elfogultságok maradványainak magunkból való kiszorítására: szembenézni a mégannyira tévesnek tartott nézetekkel is. Új korszak köszönt ránk, amikor a *meggyőzést* fel kell hogy váltsa a *meggyőződés*. Jóról, rosszról egyaránt. Az értelmiséginek nem propagandistának kell lennie, hanem segítenie kell abban, hogy az egyének maguk alakíthassák ki meggyőződésüket. Nem könnyű feladat – Szekfű-kategóriát használva – a „hetedik nemzedék” számára. Számunkra.

AZ ELŐZŐ NEMZEDÉKEK BÍRÁLATA

„Három nemzedék és ami utána következik” cím alatt két könyvet kap kézbe az olvasó. Az egyik végére 1920-ban, a másik végére 1934-ben tett pontot szerzőjük, Szekfű Gyula. A kettő együtt száz esztendő magyar történelmét fogja át: az 1830-as évektől az 1930-as évekig. A polgári Európa kibontakozásától, benne a magyar reformmozgalommal, a nemzeti kibontakozás korától az európai fasizmus uralomra jutásának és magyarországi veszélyének koráig.

Egy konzervatív magyar polgár, a két háború közötti korszak legnagyobb hatású magyar történetírója műve e két könyv. Az elsőt 1920-ban, a történelmi

államterület harmadára zsugorodásának hisztérikus, nemzethalált vizionáló tömeghangulatában és a bukott forradalom ún. „bűneinek” harsogása idején, a keresztény középosztály jobboldali lapjaiban és magán-összejövetelein idézték és üdvözltek lelkesen. Kiolvasni vélték belőle a maguk forradalomellenességének és a rivális zsidó középosztály „idegen” voltának történelmi igazolását. (Más kérdés, hogy akiknek netán meg kellett volna sértődniük – a magyar dzsentrinek –, azok meg sem szólaltak.) A második könyvet 1934-ben már a liberális, a nyugati polgári demokráciára tekintő, fasizmusellenes fiatal értelmiségiek vagy a fasizmus előretörésétől országukat és egyéni létüket is féltő régi liberális középosztálybeliek üdvözltek, s idézték gondolatmenetét.

Két egymástól elütő könyv: az egyik a fejlődésben mélypontjára zuhant keresztény magyar polgárság hangulatát megfogalmazó szöveg (1920). Szerzője is egyéni pályájának mélypontján áll. A másik könyv a konzervatív magyar polgárság első kiállása a fasizmus ellen, s szerzőjének első lépése a keresztény alapon szerveződő polgári antifasizmus irányába (1934). Szekfű kategóriáit használva: az első könyv a „negyedik nemzedék” pesszimista történeti kritikája elődeiről, a második: kortörténeti elemzés saját koráról. Valamelyes optimizmussal.

Szekfű Gyula, a negyedik nemzedék

Szekfű Gyula 1883. május 23-án született Székesfehérvárott.¹ A helyi ciszterci gimnázium elvégzése után (1900) a pesti bölcsészettudományi kar hallgatója, az Eötvös-kollégium tagja. 1904-ben először a Magyar Nemzeti Múzeum levéltára, majd az Országos Levéltár tisztviselője; ebben a minőségében kerül 1907-ben Bécsbe, a közös pénzügyminisztérium hatáskörébe tartozó és Thallóczy Lajos igazgatása alatt álló *Hofkammerarchiv*-ba, majd 1910-ben II. osztályú fogalmazó minőségben az udvari levéltárhoz, a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*-hoz. 1913-ban jelenik meg „A száműzött Rákóczi”, 1917-ben németül és magyarul „A magyar állam életrajza” című könyve.

1919-ben, a Tanácsköztársaság idején kinevezik a pesti egyetemen a segédtudományi tanszék élére, amit nem foglal el. 1920-ban adják ki a „Három nemzedék” című munkáját, ami gyors egymásutánban háromszor jelenik meg. 1925-ben kinevezik a budapesti egyetemre az újkori magyar történelem tanárának. Közben elkészíti az „Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez” (1926) című forráskiadványt. 1928-tól jelennek meg a Hóman Bálinttal megosztva írott „Magyar történet” összefoglaló kötetei (Szekfű a 15. századtól, Mátyás korától írja a

¹ Szekfű Gyula pályájának ismertetését átvesszem az 1983. július 4-én az MTA-n a Szekfű Gyula születésének 100. évfordulójára rendezett akadémiai ülésen tartott előadásomból. Megjelent: Történetíró, nemzet, társadalom. In: *Szekfű Gyula: Forradalom után*. Hasonmás kiadás. (Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1988. I–XXXI. p. [E kötetben: „Nemzeti történetíró a forradalmak után. A magyar középosztályok rehabilitációja?” c. tanulmány.]

fejezeteket). 1925-től levelező, majd 1941-től rendes tagja az Akadémiának. (1930-ban Bartókkal és Kodállal együtt megkapja a Horthy-rendszer legmagasabb tudományos kitüntetését, a Corvin-koszorút.) 1927-től a Bethlen István szerkesztőbizottsági elnökletével induló *Magyar Szemle* című folyóirat szerkesztője (1939-ben megválnak a szerkesztéstől). 1938-ban a „Szent István-émlékkönyv”-be tanulmányt ír a türelmes nemzetiségpolitika fontosságáról. Tanulmánykötetet szerkeszt „Mi a magyar?” címmel (1939), melybe többek között Babits Mihály, Kodály Zoltán, Eckhardt Sándor írnak. Cikksorozatokat jelentet meg a *Magyar Nemzet* hasábjain 1944-ig.

1941-ben a *Népszava* híres karácsonyi számának szerzői között találjuk. Szálasi hatalomátvétele után bujkál. 1945-ben rektorhelyettes a budapesti egyetemen, majd 1946 januárjától 1948 szeptemberéig moszkvai magyar követ. 1947-ben írja a „Forradalom után” című, majd 1952-ben az öreg Kossuthról szóló művét. Utolsó tanulmánya 1955-ben jelenik meg az értelmiség „átállításáról”.

1953-tól – ekkor már mozogni alig képes, beteg ember – országgyűlési képviselő, 1954-től az Elnöki Tanács tagja. 1955. június 29-én halt meg Budapesten.

Szekfű Gyula generációja a magyar történelem legtöbb nemzeti-társadalmi megrázkódtatását megélt korosztálya volt. Fiatalkorukban Magyarország az akkori világ öt nagyhatalma egyikének volt alkotóeleme, területileg a szűkebben vett Európa második legnagyobb országa. Felnőttkorukban még élte őket a remény, hogy a területrevíziókkal visszanyerik mindazt az élet- és világbiztonságot, ami egy nagy, erős államot működtető középosztályát korábban eltöltötte, majd öregkorukra, a második világháború után, tudomásul kellett venniük – Szekfű legalábbis tudomásul vette –, hogy Magyarország „csak egy szerény kis pontja [...] annak a varratnak, amely északról délre haladva összeköti egymással ezt a, szinte mondhatjuk, két világrészt”, azaz a Szovjetuniót és a nyugati polgári államok övezetét.² (Kiemelés tőlem – G. F.) Ez a korosztály beleszületett a királyságba mint államformába, eltervezte a maga életpályáját az adminisztráció különböző lépcsőin, megtanulta a társadalmi érintkezés több évszázados etikettjét a Hofratok, az alkotmányosság világában, azután 1918–1919 hirtelen a köztársaságot, majd számukra a teljes felfordulást, a proletárdiktatúrát hozta. A rövid, reformokkal konszolidált időszakot – az 1920-as éveket – olyan kor váltotta fel (1933 után Európában), amelyben a fasiszta diktatúra szociális forradalmat, korporációkat, vezérelvet hangoztató frázisai, (Magyarországon) turulista diákok, fajelméleti jelzavak szabadultak rájuk. Majd öregkorukra, egy újabb vesztett világháború után (1945), belenyugvás a köztársaságba, s életük végére megélték a proletárdiktatúra olyan formáját (1949), amely őket már fölöslegesnek tekintette, s amelyben már egyáltalán nem ismerték ki magukat.

Olyan generáció tagja volt Szekfű Gyula, amely fiatalok nagy élményének a polgári középosztály emelkedését érezte. Magabiztosságot adott számukra, hogy a modern polgári állami és kulturális igazgatás, a gazdasági adminisztráció kiépü-

2 Szekfű Gyula: Forradalom után, i. m. 122. p.

lése megkívánta a szakszerűen képzett hivatalnok-értelmiségi, tisztviselő réteg duzzadását, s hogy – joggal vagy anélkül – az állam, a társadalmi érintkezés formáinak keretét adó, azt biztosító intézmény fenntartójának érezte magát. Természetes ellenfelének a monarchisztikus feudális államszerkezet vezető rétegét, az arisztokráciát, de még inkább a hivatalokat megszálló dzsentrit látta. A polgári köztársaságot 1918-ban még elfogadta, hiszen a vezető pozíciókban azokat találta jórészt, akikkel Abbáziában, Lomnicon vagy Herkulesfürdőn együtt nyaralt, akikkel fiatalkorukban együtt zsúroztak. De a proletárdiktatúrát már az új konkurens, a zsidó középosztály és a korábban figyelemre sem méltatott munkásberek egyoldalú diktatúrájának, a nemzet hagyományos energiái elpazarlásának tekintették. Meg kell élniük az állami adminisztráció összeomlása (1918) és a trianoni béke (1920) után a megkisebbedett országba hazaáramló polgári hivatalnok-értelmiségi réteg tönkremenetelét, majd az 1930-as években az új szociális programokat, mindenekelőtt a parasztság feltörekvését, 1945, illetve 1948 után pedig a régi keresztény középosztály végleges és drasztikus kiszorítását az állami életből.

SZEKFŰ GYULA A FORRADALMAK-ELLENFORRADALOM IDEJÉN (A „Három nemzedék” születése, 1918–1920)

A liberális állam szociális reformja, 1918 ősze

Szekfű Gyula 1918 novemberében, az osztrák és a magyar köztársaság kikiáltásának napjaiban Bécsben élt.³ A levéltárakat az új fejlemények foglalkoztatják. Részenben, mint közös intézményt, a volt Monarchia területén létrejövő vagy abból részesező államok (Magyarország, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, sőt Olaszország is) követelik likvidációját, azaz felosztását. Évekig tartó huzavona indul meg az osztozkodó államok között. Ugyanakkor – s ez a másik új fejlemény – szűk körű bizottság alakul a levéltárban, melynek egyik feladata: az archívumot megnyitni, a baloldali forradalmi szellemnek megfelelően, a tudományos kutatás számára 1894-ig. Vezetője a radikális szociáldemokrata, L. Hartmann,⁴ egyik első számú munkatársa Szekfű Gyula. Ekkor kelt

3 Szekfű 1907-ben kerül Bécsbe, először a közös pénzügyminisztérium hatókörébe tartozó Hofkammerarchivhoz, majd a Haus-, Hof- und Staatsarchivhoz, a Monarchia felbomlása után (1919) pedig a magyar külügyminisztérium tisztviselőjeként 1925-ig él Bécsben. Vö. erre Glatz Ferenc: Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció. (A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből.) Történelmi Szemle, 1974/3:396–420. p. [E kötetben: 327–384. p.]

4 Hartmann, Ludwig (Ludo) Moritz (1865–1924) osztrák történész, diplomata, szociáldemokrata politikus.

levelei is arról tanúskodnak, hogy a fiatal tisztviselő beilleszkedik a császárság-királyság fölbomlását követő, a fiataloknak új utakat kínáló politikai helyzetbe.⁵

A budapesti őszi forradalom, a polgári szabadságjogok meghirdetése, a királysághoz kötődő feudális nemesi kiváltságokkal való végleges szakítás összekapcsolódik a Habsburgok nélkül kedvezően megköthető béke reményével. 1918 őszén, Bécsből nézve, *a történeti állam szétesése még nem tűnik eldöntöttnek*. Igaz, az antanthatalmak már 1916-tól támogatták – ma már legalább tudjuk – a történeti Magyarország területén élő népek elszakadási törekvéseit és így egy németellenes államalakulat-hálózat kiépítését a németiség hátában. De lent Pesten a köztársaság kormányzata, személy szerint Jászi Oszkár még egyezkedni próbál a nemzetiségekkel. Erdély, a dél-magyarországi területek, valamint a Felvidék teljes elszakításának terve még csak cseh, román manipulációnak tűnik. Az év végére majd beteljesült valóság.

Lent Pesten Szekfi korosztálybarátai is a forradalom áramával úsznak ebben a hetekben. Egyébként is jók a kapcsolatai a Pesten a forradalom hajtóerejének tekintett, elsősorban zsidó származású liberális értelmiségi körökkel. Igaz, úgy látszik, ahogy fiatalkori barátjának írja, hogy „Hatvany Lajos és sógora, Jászi Oszkár a forradalom révén kívánnak hatalomra jutni”,⁶ de szívesen elvállalja, hogy Hatvany *Pesti Napló*-jának egyik munkatársa legyen.⁷ Amikor még néhány hónappal korábban, a suttogó beszélgetésekben kikezdték ezt a kört, mondván, hogy azok „nem jó” magyarok, hanem zsidók, meg is jegyezte fiatalkori barátjának írott levelében: „azok ugyanolyan jó magyarok, mint mi”. Igaz, hozzát teszi: talán egy hiányzik csak belőlük, a „történeti érzék”, vagyis – tehetjük mi hozzá – a történeti magyar középosztályokhoz kapcsolódó nemzeti hagyomány.⁸ Szekfi így ír Hatvany Lajoshoz – aki a forradalom győzelme után Szekfit dicsérő cikket jelentet meg 1918 novemberében⁹ –: „szívesen rendelkezésükre állok Önöknek az utolsó mentési akcióban: megmenteni e tönkrement országot a balkáni kultúrától”.¹⁰ Az őszi forradalomtól – mint minden új mozgalomtól – a benne részt vevők más és más vágyak beteljesülését várták. És ahogy a forradalomban sokféle cél, elvárás találkozott, úgy a régi, válságba jutott államot is különböző oldalról kritizálták tegnapi polgárai. Szekfi szempontjairól árulkodni ígérkezik ekkor készülő munkája, az újkori magyar társadalomfejlődés rajza.

5 Ludwig Bittner: Die zwischenstaatlichen Verhandlungen über das Schicksal der österreichischen Archive nach dem Zusammenbruch Österreich–Ungarns. Archiv für Politik und Geschichte, Heft 1, 1925. – Szekfi Gyula levelei Angyal Dávidhoz, 1918. október–1919. szeptember között. MTAKK.

6 Szekfi Gyula–Török Pál, [1918.] máj. 29. MTAKK Ms 1054/54

7 Szekfi Gyula–Hatvany Lajos, 1919. febr. 3. MTAKK Ms 391/j. Megjegyzése: fura lesz napilap részére dolgoznia.

8 Szekfi Gyula–Török Pál, [1918.] máj. 29. MTAKK Ms 1054/54

9 Hatvany Lajos: Bajok és gondok. Pesti Napló, 1918. nov. 26. 3. p.

10 Szekfi Gyula–Hatvany Lajos, 1918. nov. 28. MTAKK Ms 391/j.

Már az 1916-ban írott könyv, „A magyar állam életrajza” utolsó fejezetében azután már röviden összesűriti kifogásait a legújabb kori magyar államfejlődéssel szemben. Elismeri, hogy a modern állam, mivel a liberális elvek alapján fejlődött ki, biztosította az egyéneknek az emberi szabadságjogokat, de amikor szabadjára engedi az egyéni vállalkozó kedvet, gazdagodást, ugyanakkor nem törődik a modern államot fenntartó polgári tisztviselői réteg érdekvédelmével.¹¹ Márpedig a háború idején az inflációval, az árak elszabadulásával az állami szolgálatban állók fizetése nem tarthatott lépést, hiszen a háborús kiadások magát az államháztartást is megviselték.¹² Mindezzel a tendenciával párhuzamosan – amit már Szekfi könyvében nem ír le – a liberális, a tőkét, a vállalkozást nem korlátozó állam előnyeit élvezik az államtól független, annak politikájával közösséget nem vállaló, szabadfoglalkozású középosztálybeliek. És a háborús gazdaságon vagyonosodó nagytőke csak fokozza a szociális különbségeket. A liberális állam hiányossága – mondja Szekfi –: megalkotói azt hitték, hogy az egyéni szabadságjogok megadása mindent megold. De nem gondoltak a szociálpolitikára, a kapitalisztikus fejlődéssel együtt járó szegény rétegek megsegítésére és általában a „kollektívumok” politikai védelmére. (Azért bírálja például a liberális államot, mert nem volt tervszerű nemzetiségi politikája, mivel azt hitte: az egyéni szabadságjogok biztosítása automatikusan megoldja a nemzetiségek problémáját is.)¹³

Szekfi látja a polgárosultságban előttünk járó Ausztriát, ahol a polgári tisztviselőréteg már évtizedekkel korábban elfoglalta a társadalomban az őt megillető helyet. A tisztviselőcsaládok százezerei, a több száz éves múltra visszatekintő központosító Habsburg-adminisztráció kormány-, gazdasági és igazgatási hivatalnokai már a többedik generációt képviselik. Ők már követelik – nem utolsósorban a bécsi politikai mozgalmakban – az állam szociális törődésének kiterjesztését részben a kapitalista fejlődéssel együtt járó városi szegény rétegek védelmére, részben pedig saját osztályukéra. Szekfi első bécsi kutatási témái: a 16. században kiépülő, majd abszolutista elvek alapján működő Habsburg-adminisztráció története.¹⁴ Vagyis annak a szakszerű bürokráciának az előtörténete, amely Európában majd a 19. század első felétől, a polgári államban éli meg kibontakozását. Mint munkái, levelei vallanak erről, a hallgatag, visszavonuló fiatalember már ekkor az újkori európai és magyar fejlődésben a hivatalok, a tisztviselőréteg mindenkori állam-

11 Szekfi Gyula: A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány. Bp., 1917. 171–226. p.

12 Glutz Ferenc: Történetirő, jelenkor, interpretáció. (Történetpolitikai koncepció és „történet-filozófiai” irányzat Szekfi Gyula Der Staat Ungarn c. művében.) Századok, 1976/2:83–222. p. [E kötetben: 433–482. p.]; Uő: A régi magyar állam története. Utószó. In: Szekfi Gyula: A magyar állam életrajza. Bp., 1988. 243–263. p. [E kötetben: 511–521. p.]

13 Szekfi Gyula: A magyar állam életrajza, i. m.

14 Szekfi Gyula: Serviensek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. Bp. 1912. 122 p. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. k. 3. sz.); Uő: Az osztrák központi kormányzat történetének irodalma. Történeti Szemle, 1912/2:185–219 p. [E kötetben: „Szekfi Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmányban.]

fenntartó szerepéről gondolkodik.¹⁵ Magyarországon mindez a 19. század második felétől, a polgári államrendszer kiépülése idején kezdődik. És a 20. század elején Szekfi generációja az első, amelyik e hivatalnokréteg önálló érdekvédelmének és – ha csendben is – *társadalmi vezető szerepének megfogalmazására* törekszik.¹⁶

A könyv („A magyar állam életrajza”) magyar kiadójának, Dick Manónak felkeltik figyelmét Szekfi fejtegetései a liberális magyar állam hiányosságairól. Megbízást ad a szerzőnek: dolgozza ki részletesebben a témát, az 1867 utáni újkori magyar fejlődést elemezve. (A munkát Szekfi azért is szívesen végzi, mert kilátásban van számára a pozsonyi jogakadémia történeti tanszéke, ahol újkori állam- és társadalomtörténetet adna elő. Tanszékhez jutni – minden korabeli társadalomtudós legfőbb vágya volt.¹⁷) Ez az anyaggyűjtés – és ez a kiindulópont – képezi a későbbi szintézis, a „Három nemzedék” gondolati alaptöltését.

A proletárforradalom oldalvizein, 1919 tavasza

1919 tavaszán Bécs – nem utolsósorban a tisztviselői kar – mind határozottabban kezdi érezni a maga bőréen is a Monarchia felbomlásának hatásait. Az új cseh politikai vezetés – a dualista állam felbontásának legradikálisabb előrehajtója – a közös javak szétosztásához, a számára kedvező részesedéshez köti a szénszállítmányokat. Bizonytalan a hivatalban a fűtés, az energiaellátás. Gyorsul az infláció, akadozik az ellátás.

Szekfi Gyula is koplal, levéltáros kollégáihoz és a bécsi köztisztviselői kar egészéhez hasonlóan. Leveleiben – átérezve és átélve a közalkalmazottak szűkölködését – állandó panasz az élelemhiány, az infláció, a „liter bor” drágasága.¹⁸ Ő egyénileg enyhít valamit sorsán – mint volt kollégái mesélik. Még 1916-ban, amikor „A magyar állam életrajza”-t írta (németül), egy kocsmai vörösborozás (a Wiklitzkynél) után józanító kávéra tértek be a bécsi magyar kolónia tagjai a Museumstrassén. Szekfi ismét többet ivott, kéziratát elvesztette. Amikor másnap a kávéházban izgatottan kereste szövegét, kiderült, hogy a kávézó fiatal tulajdonosnője éjszaka érdeklődéssel olvasgatta az otffejtett kéziratot.¹⁹ Az ismerkedés-

15 Glatz Ferenc: Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció, i. m. [E kötetben: 327–384. p.]

16 Vö. erre Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969/5–6:1176–1200. p. [E kötetben: 25–73. p.]

17 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, Bécs, 1918. szept. 17. MTAKK Ms 805/1.

18 A korabeli levéltáros mindennapi nehézségeiről Szekfi Gyula Angyalhoz írott leveleiből (MTAKK) és Paulinyi Oszkár visszaemlékezéseiből tudunk. Szekfi Gyula–Angyal Dávid, Bécs, 1920. jan. 14. MTAKK Ms 805/16.

19 Mályusz Elemér, Komjáthy Miklós, Paulinyi Oszkár ugyanígy mesélték el a történetet, tehát „egyezményes történet” volt ez a bécsi magyarok száján. A Wiklitzkyt 1970 decemberében már nem találtam, annál szebb formában az 1873-ban megnyitott Landtmann, Bécs elegáns kávézóját. Gyakran megfordult itt többek között Sigmund Freud, Gustav Mahler is.

ből tartós kapcsolat lett. A korán özvegyiségre jutott, kétgyermekes asszony mind gyakrabban látta vendégül a már egyetemi tanárságra pályázó, harmincon túli, az aggregénykor küszöbén álló „doktor urat”. Az asszony (és elhalt férje is) zsidó származású volt. Míg a bécsi magyarok elárvult kolóniája, Károlyi Árpád, Eckhart Ferenc és a többiek, pokrócba burkolódzva ülnek az estéken és a napi betevő falatot is (néha száraz kenyérről panaszkodnak) be kell hogy osszák, Szekfi bécsi tartózkodását a következő szűkös években is gondoskodással veszi körül az erős karakterű, a piacról élő, napi üzleti ügyességével magát fenntartó üzletasszony.²⁰ (Aki azután, immáron feleségként, Budapestre is vele jön 1925-ben.)

Pesten sem alakulnak – a körülményekhez képest – Szekfi ellenére a dolgok. A Tanácsköztársaság kikiáltása után az őszi forradalom radikálisai a szociáldemokratákkal szövetségben a kormánypozíciókat is elfoglalták. Hajsolt ütemű változtatásaik tervében szerepel a történet szemlélet átalakítása. Célul tűzik ki egy történeti kézikönyv elkészítését a „történelmi materializmus szellemében”. A szerzők közé az idősebbek közül a liberális történészek, a fiatal generációból Hóman Bálint és Szekfi Gyula kerülnek. (Az előbbi a középkori, Szekfi az újkori fejezetek szerzője.)²¹ A radikálisok amúgy is harcostársuknak érzik a bécsi levéltáros-történészt. Emlékeznek még arra, hogy 1913–1916 között az ország egészét foglalkoztató történeti vita kíséri Szekfi „A száműzött Rákóczi” c. könyvét.²²

Szekfi könyve annak idején, 1913-ban, az emigráns Rákóczi és környezete kiszolgáltatottságát állította középpontba. Az emigránsok elszakadását a hazai, magyar viszonyoktól. A parlamentben a függetlenségi ellenzék a Rákóczi-könyvben Bécsből irányított „labanc” támadást szimatolt. A politikailag felpiszkált sajtó Szekfi-t úgy állította be, mint a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok emlékének, a magyar nemzet függetlenségi hagyományainak sárba tipróját. Sőt már a korabeli kritika is áthallásokat fedezett fel a műben Rákóczi és a függetlenségi mozgalmak nemrég (1902) elhunyt alakja: Kossuth emigrációs politikája között. A függetlenségi párti politika mellett mozgósult Szekfi-vel szemben a protestáns függetlenségi kuruckultusz is. A országszerte megindult hajszában mindenekelőtt a vidéki dzsentripolitika fészkei jártak az élen. Volt, ahol nyilvánosan elégették a könyvet.

20 Így jellemezték, jellemzik egyöntetűen a Szekfi-tanítványok, a bécsi magyarok (Paulinyi és Komjáthy), valamint a következő nemzedékből a tanítványok (Benda, Kosáry, Vörös Károly, V. Windisch Éva).

21 Hóman. Szekfi és a történelmi materializmus szellemében írandó történeti vezérkönyv: OL Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. IX-2-82363. (Közli: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek. Sajtó alá rend. Petrák Katalin és Milei György. Bp., 1959. 306. p.), valamint Szekfi Gyula–Angyal Dávid, [1919.] szept. 15. MTAKK Ms 805/14.

22 Szekfi Gyula: A száműzött Rákóczi. Bp., 1913. A Rákóczi-vitára vö. R. Várkonyi Ágnes, Glatz Ferenc, Dénes Iván Zoltán munkáit. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961.; Glatz Ferenc: Történeti kultusz és történetírás. Reflexiók Szekfi „A száműzött Rákóczi”-jához. Történelmi Szemle, 1976/1–2:64–101. p. [E kötetben: 385–432. p.]; Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfi Gyula pályafordulója. Bp., 1976.

Egyes helyeken még a kutyákat is „szegfű”-ről nevezték el.²³ Emlékezhettünk: Akadémiai barátain és volt professzorain kívül a politikai életben egyetlen erő állt annak idején mellé: a polgári radikálisok. Ők a Rákóczi-könyv szerzőjét társnak érezték a magyar feudalizmus maradványai és mindenekelőtt a vármegyei dzsentri elleni harcukban. (Arra már kevésbé figyelve, hogy Szekfi Gyula a vita során miként hátrál be egy konzervatív védőállásba, elhatárolván magát a radikálisoktól, és unos-untalan Széchenyi István emelkedett nemzeti gondolkodása örökösének mondva magát.)

Az éveken át tartó vitát és meghurcoltatást a fiatal történész óriási lelki megárázkódásokkal élte át. A történetírást művelni a századelőn nemzeti hivatás. Nemzeti hagyományok megtiprójának besorolódni – a hivatástudat elvesztésével ér fel. Egyéniségére, lelkialkatára egy életre meghatározó volt ez – magyarázza az emberek iránti bizalmatlanságát, hajlamát a vallásossághoz menekülésre megárázkódások esetén, túlérzékenységet, és nem utolsósorban a magányos borzásokat. Egyéniségjegyekké rögzülések.

Most, 1919 tavaszán a Tanácsköztársaság funkcionáriusai Szekfit egyetemi tanszékre nevezik ki.²⁴ Szekfi elfogadja a kinevezést. Felmerül neve egy levéltárnokképző intézet tanáraként is. A készülő könyvet, az újkori magyar fejlődés történetét ekkor már „az újkori kapitalizmus története”-ként kívánja megírni, úgy, „hogyan az szükség esetén egyetemi előadás is lehessen” (1919. július).²⁵ Igazodás a koráramhoz. De ekkor már jönnek a hírek Pestről, hogy az új forradalmi kormányzat értelmiségi politikája, Fogarasi Bélával és Lukács Györggyel az élen, milyen türelmetlenül bánik a régi intelligenciával, s arról, hogy a diktatúra felfüggesztette az egyetemi autonómiát. A liberális demokrata zsidó polgárság olyan kiváló alakjai, mint Hatvany Lajos, sőt az emberi tisztaságáról és politikai emelkedettségéről nevezetes polgári radikális Jászi Oszkár már háttérbe fordít az 1918 őszen még szövetséges forradalmártársaknak.²⁶ De ugyanígy értetlenül és idegenkedve áll az új kultúrpolitikai vezetés törekvései előtt a régi Habsburg-államalakulatot polgárosítani, modernizálni akaró fiatal keresztény polgári tisztviselőréteg is, Hóman Bálinttól Bartók Béláig. Szekfi, noha a bolsevizmust nem fogadja el, mégis él a kínálkozó lehetőséggel. A kinevezést elfogadja, az egyetemi katedrát azonban nem foglalja el. Arra hivatkozik, hogy a bécsi levéltár anyagának megosztásánál nagy szükség van rá.²⁷

23 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, Bécs, 1915. jún. 25. MTAKK Ms 804/324.: *Szekfi Gyula: Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit? Bp.*, [1916.]

24 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, Bécs, 1919. szept. 4. MTAKK

25 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, [1919.] júl. 7. MTAKK Ms 805/11.

26 *Litván György: Egy barátság dokumentumai. Károlyi Mihály és Jászi Oszkár levelezéséből. Történelmi Szemle, 1975/2–3:175–210. p.*

27 Szekfi Gyula–Angyal Dávid, Bécs, 1919. szept. 4. MTAKK – Szekfi egy 1918. októberi levelében már így ír: „az állam lestüllyed a Balkán-államok közé. De állam és nemzet életében epizód az, amit mi emberöltők nyomorának nevezünk. – A fő most a bolsevizmus kikerülése. De akik így tönkre tudták tenni a monarchiát, azok a szociális rendet is tönkre

Közhangulat a forradalmak bukása után

1919 őszen azután ismét nagyot fordul a világ. A Tanácsköztársaság végső politikai elgyengülésben és a nemzetközi katonai támadások keresztüzében augusztusban elbukik. És most már az is látszik, hogy visszavonhatatlanul *elbukik a történeti magyar állam*: a románok, csehek megszállta peremterületekről megkezdődik a volt tisztviselői kar hazaáramlása.

Az ország peremterületén az 1867 után kiépülő gazdasági és igazgatási apparátus létszáma fokozatosan duzzadt fel. Az új bürokrácia az ország közepéből a peremvidékre húzódó magyar, illetve a peremvidék nem magyar származású, de a magyarsághoz asszimilálódó, feltörekvő elemeiből került ki. Egzisztenciájuk alapja az államot működtető magyar nyelv és kapcsolódásuk a magyar nyelvi kultúrához. 1919-ben a leszakított peremvidégeket magukhoz ragadó új államok első intézkedései közé tartozott a régi tisztviselői garnitúra feleskettetése az új államra és az új államnyelv, a román, illetve a cseh és délszláv elfogadtatása.²⁸ A történeti Magyarország összeomlásával a volt magyar állami adminisztráció létalapja látszott összeomlani. (A tisztviselői kar nagy része nem is beszélte a most megkívánt szinten a nemzetiségek nyelvét. Legalábbis az általunk levelezései és visszaemlékezései révén megismert több tucat értelmiségi.) A magyarországi középosztálybeli családok szinte mindegyikének voltak az elszakított területekről menekült rokonai. A társadalomban magát éppen emancipálni akaró réteg kapott halálos csapást. E társadalmi réteg műveltséganyagában erősen él a felfogás: az állam feladata a nemzet céljainak kiteljesítése. Ők nemzeti szerepet töltenek be azzal, hogy az államapparátus működését biztosítják, nem függvényei egyik vagy másik pártnak, hanem pártok feletti nemzeti erőt képeznek. Az őszirózsás forradalomtól természetesen azt várták, hogy az új – immár önálló – állam, a köztársaság képes lesz a nemzeti, és ezek között elsősorban a területi érdekeket megvédeni. Az államrendszer minősítésének mércéje ezen érdekvédelem teljesítése. A forradalmak állama – rekonstruálhatjuk felfogásukat – nem volt képes megóvni az ország területi egységét. A Tanácsköztársaság, ami szerintük szétzilálta a „hagyományos nemzeti erőket”, végül is hozzájárult ahhoz, hogy az állam területileg összeomlott. Milyen út vezetett ide? Ki a felelős a területi szétesésért, a belső összeomlásért? 1919 őszen a konzervatív pesti sajtó ezekkel a kérdésekkel van tele...²⁹

tudják tenni. Csak akkor lesz igazán vége mindennek!!!!” [Kiemelés az eredetiben – G. F.] Szekfi Gyula–Angyal Dávid, [Bécs], 1918. okt. 29. MTAKK Ms 805/6.

28 Vö. erre: Magyarok a Kárpát-medencében. (Összeáll., szerk. és a fejezetek bevezetőit írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1988. V., „Független” Magyarország, „független” kisállamok c. fejezet, 235–324. p.

29 *Szabó Dézső: Az elsodort falu. Bp., 1919.; A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története. (Szerk. Huszár Károly.) Bp., 1920. 219 p.; A bolsevizmus Magyarországon. (Andrássy Gyula [et al.] közreműködésével szerk. Gratz Gusztáv.) Bp., 1921. XXII, 861 p.; Tormay Cécile: Bujdosó könyv. Feljegyzések 1918–1919-ből. 1–2. köt. Bp., 1920–1922. 417 p., 295 p.*

Nem kísérhetjük nyomon a pesti utca hangulatát 1919 augusztusa és decembere között. Nincs terünk idézni a politikai brosúrák, programok leghangosabbjait, a keresztény alapon szerveződni akaró polgári pártok célkitűzéseit, amelyek 1918 őszén a köztársaságban még megtalálták helyüket, de a proletárdiktatúrában már csak az „internacionális munkásság” és főként a „zsidóság terrorját” látták. Akiknek programbrosúrái „a régi kiváltságosok világát” nem akarták vissza, de „a nem keresztények igáját” is elvetni hirdették. A „keresztény többség” vezető szerepét követelték, szociális gondoskodást, népbiztosítást, a népegészségügy, a lakásügy felkarolását és földosztást.³⁰ A történeti államterület szétesése, az állam összeomlása mérhetetlenül felfokozta a tisztviselő középosztály politikai aktivitását és nem utolsósorban elkeseredését a középosztály másik szárnya, a magánszektorból élők ellen. (Ahol viszont a zsidóság volt hatalmas túlsúlyban.) Arról sincs terünk értekezni: mennyire nem tudta sorait az első időben rendezni a szétvert, sőt belső harcokban felőrldött, részben emigrációba kényszerült politikai baloldal sem. S hogy a zsidóságnak az a része, amelynek a forradalomhoz netán semmi köze sem volt, hogyan reszketett félelmében a forradalmak „bűneire” hivatkozó antiszemita hecckampányok idején, vagy igyekezett kétségbeesetten bizonygatni, mennyi nemzeti, hazafias érdeme van a zsidóságnak, s hogy méltánytalan őket a forradalmak miatt bűnbaknak állítani. A munkásság, a baloldali liberális polgárság és ugyanakkor a zsidó etnikum beépülése a nemzeti kultúrába, mely a századelőn felgyorsult, most, 1919 őszén megtorpant, a kortársak előtt véglegesen elakadni látszott...

A forradalmi „bűnök” kritikája, megbánása, 1919 ősze

1919 szeptemberében a budapesti egyetemen megindulnak az igazolások: a Tanácsköztársaság idején professzúrákat kapottakat eltávolítják az egyetemről. Szekfű Gyulát sem akarják igazolni. Neki ráadásul nemcsak a forradalmak elfogadása miatt kellett tartania, hanem 1918 előtti „kurucos” ellenfelei bosszújától is. Terjedelmes iratot készít 1919-es „bűneit” magyarázva: a történelmi materializmus

30 Néhány programot említve: 1919. augusztus 14. A Keresztény Szocialista Párt szervező bizottságának programja (röplap); 1919. augusztus. Az Egyesült Keresztény Gazdasági Párt programja (röplap); 1919. szeptember 21. A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt programnyilatkozata (In: *Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon. 1903–1923.* Bp., 1977. 317–318., 319–320., 325–326. p.), továbbá 1919. szeptember 24. A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja; 1919. szeptember–október A Keresztény Nemzeti Párt programja; 1919. október 12. Az Országos Kisgazda és Földműves Párt programja. (Budapesti Újság, 1919. október 21. október 24., Az Újság, 1919. november 30.); 1919. december 21. A Földmunkások és Kisbirtokosok Pártjának általános elvi nyilatkozata. (Szántó-Vető, 1920. január 11., január 25., február 1., február 8.) Vö. erre: Magyarországi pártprogramok, 1919–1944. (Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. A bev. tanulmányt írta Glatz Ferenc, a dokumentumok bevezetői: Gergely Jenő, Glatz Ferenc.) Megjelenés alatt. [A kötet 1991-ben jelent meg. – A szerk.]

kézikönyvet – állítja – úgysem írta volna meg történeti materialista szellemben. Az egyetemi katedrát, igaz, elfogadta, de nem foglalta el. Egyébként is arról, hogy milyen „hazafias küldetést” teljesített ő Bécsben a levéltári források szétválasztásakor a magyar érdekek védelmében, Bethlen István gróftól kapott igazoló papírt. Megbánást helyettesítő önigazolások.³¹ A kétségbeesést fokozza az utolsó év egzisztenciális megrázkódtatássorozata: először (1918 novemberében) a közösztügyi tisztviselők maradtak állás nélkül, majd átveszi őket a külügy; közben meghíúsul a pozsonyi professzori állás, az új, immáron független magyar külügyminisztérium pedig csak addig tartja a levéltárosokat Bécsben, amíg a szétválasztás megtörténik (azaz néhány hónapig). Kétségbeesett levél haza: ha elveszti az egyetemi magántanárságot, s ha most „besoroznak Kun Béla cinkosai közé [...] levéltári állásomat sem tarthatom meg”. Ha ezt megteszik vele – mondja –, nem ír többé magyarul, s vándorbotot vesz a kezébe.³² Hisztérikus kifakadások. A világháború utáni válsághangulat egyik vallásosságba menekítő angol termékét olvassa: a „Krisztus világá”-t. Ilyen kis breviáriumba lenne szükség nemzeti hibáinkról – írja. Azután Széchenyit olvas: az ő elveiből, mondásaiból kell egy új nemzeti erkölcs bibliáját összeállítani. Lélektani tanulmány tárgyául kínálkozó eset: az író ember lelki megrázkódtatásai irákényszeret gerjesztenek. (A kis könyvecske: „Széchenyi igéi” nemzeti imádságoskönyvnek szánva jelenik majd meg 1921-ben.³³) Ugyanakkor a kétségbeesés napjaiban fogant a gondolat: „fogalomtisztázó füzetet” írni arról, „hogyan kerültünk be a bajba, és mi tulajdonképpen a bajunk”.³⁴ Ez már a „Három nemzedék” kérdésfeltevése.

1919 októberében végül igazolják. Barátai, akik a forradalom idején ugyanúgy hivatalban maradtak, mint ő, segítenek. Óriási megkönnyebbülés. De néhány nap múlva leszavazzák az akadémiai tagválasztáson, pedig több korosztálytársra ugyanekkor bejut a „halhatatlanok” közé.³⁵ – Megújult energiával veszi kézbe az

31 Az egyetemen vizsgálat indul a Tanácsköztársaság idején szerepet játszott professzorok, köztük Szekfű ellen is. Erről vallanak levelei. Szekfű Gyula–Angyal Dávid, Bécs, 1919. szept. 4. MTAKK; Szekfű Gyula–Angyal Dávid, [1919.] szept. 16. MTAKK Ms 805/14.

32 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, [1919.] szept. 16. MTAKK Ms 805/14.

33 Széchenyi igéi. Szekfű Gyula előszavával. Bp., 1921. 254 p.

34 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, [1919.] szept. 16. MTAKK Ms 805/14.

35 Generációjából elsőként Szekfű Gyulát akarta jelöltetni akadémiai tagként Angyal Dávid, már 1917–1918-ban. Szekfű akkor elzárkózott a jelöléstől, talán érezve is, hogy „A száműzött Rákóczi” szerzőjét a „tisztántúliak” nem választanák meg. „...sem testem, sem lelkem nem kívánja, hogy akadémikus legyek. [...] szinte testi fájdalmat okoz annak tudata, hogy Csánki és Berzeviczyék jóakarátának szolgáltatnak ki – mert az ajánlás ennyit jelent! [...] Igen örülnék, ha helyettem Hómant ajánlanák.” Szekfű Gyula–Angyal Dávid, 1918. febr. 15. MTAKK Ms 804/372. (Tegyük hozzá, érdekes, Szekfüre jellemző megjegyzés: Hóman – láthatóan tudottan – a legbiztosabb befutónak számított az akadémiai választáson.) Egy évvel később, 1919-ben Angyal mégis javaslatba hozta. A szavazás 1919. október 21-én zajlott, amikor Szekfű igazolása folyt. A II. Osztály 15:14 arányban szavazza csak meg, s nem javasolta megválasztásra. Régi Akadémiai Levéltár (továbbiakban: RAL) MTA II. Oszt. nagygyűlési zárt ülései. 1912–1928. K. 1536 – „Semmi körülmények közt nem szán-

újkori magyar társadalomtörténethez készített anyaggyűjtését. Kiegészíti a friss olvasmányanyaggal, Széchenyivel. Decemberben hozzáfog a mű megírásához. Munkacíme: *Nemzeti hanyatlásunk, történelmi tanulmány*.³⁶

„Ez a könyv személyes élményem” – írja Szekfű 1920 júliusában a „Három nemzedék” első kiadásának Előszavában. Majd a magyarázat: „Abban a súlyos ínségben, melybe az 1918. októberi katasztrófa döntött bennünket, melynek nyomorát éppen mi, a magyar értelmiség érezzük legsúlyosabban: testünkön és lelkünkön [...] úgy éreztem másfél év óta, és úgy érzem ma is, hogy munkaerőmet és munkakedvemet fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén ilyen katasztrófát kellett megélnünk, míg szemébe nem nézek azon erőknél, amelyek az egészséges fejlődés sorából kivetették nemzetemet.”³⁷ Arról Szekfű természetesen a nagyközönség előtt nem beszélt, hogy a „személyes élmény” valójában az 1918–1919. évek történéseivel való együtt menetelést jelentette. A forradalmak előtti konzervatív reformer, aki szociális intézkedéseket követel a liberális államtól 1917-ben („A magyar állam életrajza”-ban), 1918 őszén már együtt halad a köztársasági mozgalommal. S noha a bolsevizmust mint világnézetet s mint államrendszert nem érzi magáénak, mégis – egzisztenciális okból – elfogadja a Tanácsköztársaságot. Eddig eljutni egy konzervatív polgárnak a századelőn – még ha diákkorában Anatole France volt is kedvenc olvasmánya³⁸ – nagy lelki dilemmákkal járhatott együtt. S azután az összeomlás, mint láthattuk, nemcsak a „nemzeti”, az „állami” összeomlást jelentette, de egyúttal személyi tragédiasorozatot is.

Így érthető, hogy a „Három nemzedék” mai olvasói a könyv első fejezeteiben, a Széchenyiről szóló részekben, egy lelki békétlenségben élő író tükörképét fedezhetik fel. S magát Széchenyi személyét – melyre már a Szekfűt megelőző korosztály mint a józan polgárosulás hirdetőjére tekintett – a könyv első fejezetei transzcendentális régiókba emelik.³⁹ De ez a személyes megrázkódtatássorozat

dékozik az ajánlottak közt lenni.” Szekfű Gyula–Angyal Dávid, [1919.] dec. 20. MTAKK Ms 804/380.

36 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, Bécs, 1920. jan. 14. MTAKK Ms 805/16.

37 Szekfű Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp., 1920. 6. p.

38 Szekfű Gyula: Anatole France. Budapesti Szemle, 1910. 143. köt. 405. sz. 366–367. p. [E kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfű Gyula eszméi indíttatásairól” c. tanulmányban.]

39 Megjegyezzük érdeklődő olvasóink és diákjaink kedvéért: Angyal Dávid – az írás éveiben Szekfű atyai mentora, heti levelezőtársa – 1907-ben tart egy, a maga korában nagy visszhangot kiváltó Széchenyi-előadást, amely kismonográfia terjedelemben jelenik meg (először a Budapesti Szemleben három részben). Ezen Angyal-tanulmány emeli a figyelem középpontjába Széchenyi Istvánt (*Angyal Dávid: Gróf Széchenyi István történeti eszméi*. Bp., 1907. 74 p.). Mindez az 1906-ban hatalomra jutott nemzeti koalíció idején, amikor a hazai társadalom egyik fele a függetlenségi kultusz mámorában él, a Kossuth-tisztelet a tetőfokán áll, közmegebecsüléssel hozzák haza Rákóczi hamvait. A Széchenyi-kultusz teremtésének ekkor aktuálpolitikai éle van. Szekfű „természetesen” munkájában Angyal Dávidra csak mellékesen utal, más, bíralt Széchenyi-tanulmányíró árnyékában...

magyarázza, hogy az 1917 óta készülő társadalomtörténeti műből egy „nemzet-erkölcsi” kézikönyv lesz, melynek alaptézise: a magyarság az „erkölcsi”, „lelki” dolog, azt nem lehet külsőségekkel (öltözködés, magyar nyelvhasználat) mérni. Bizonygatása is a maga nemzeti érzelmeinek, a forradalmak, államfelbomlás zűrzavarai idején megélt magyarságának. Így szorul ki az erkölcsi alapokon nyugvó nemzeti szellemből a forradalmak hatására az internacionalista, a nemzeti-állami törekvésekkel magukat állítólag azonosítani nem tudó, nem asszimilálódott zsidóság és részben a szintén „lelkileg azonosulni nem tudó” svábság. (Feledve önmaga meggyőződését egy évvel korábban.) És marad ki – kezdettől, 1917-től fogva – a nemzeti keretből teljes mértékben a munkásság. Az eredeti tervből, a liberális állam megreformálásának tervéből a *liberális társadalmi erők és a forradalmakhoz vezető út kritikája* lesz. És a forradalomtól mintegy személyi elhatárolódásként lesz így a – Tanácsköztársaság idején még az újkori kapitalizmus bírálataként megírni szándékozott – könyvből a *magyar hanyatlás újkori története*. És lesz a „hanyatlás” a „nemzeti erkölcs” hanyatlásának története. Igaz, megmarad Szekfű régi vesszőparipája – a mű egyik alaptéziseként –, a köznemesi társadalom, a dzsentri bírálata. A dzsentrié, aki „nem kapaszkodott bele a kapitalizmus szekerébe”, átengedte azt az idegeneknek, mindenekelőtt a zsidóságnak. És így lesznek végül is a vidéki magyar *köznemes hibái* – amelyeket már a reformkor kiemelkedő személyiségei Széchenyitől Petőfiig oly élesen támadtak – a bíralt *nemzeti alaphibák*: *hiúság, szalmatűz-lelkesedés, közretség, irigység*.

KONSZOLIDÁCIÓBAN ÉS AZ ŐRSÉGVÁLTÁS IDEJÉN (A „Trianon óta” születése, 1934)

A fasizmus, nemzetiszocializmus megjelenése, 1933

1933-ban, amikor Szekfű Gyula elhatározza a „Három nemzedék” folytatásának, az 1920-as évek történetének megírását, a magyar társadalomban a másfél évtizeddel korábbi, forradalom előtti hangulat látszik eluralkodni. Az 1932 októberében kormányra jutott Gömbös Gyula nemcsak azzal dicsekszik, hogy kabinetje korszakválasztó lesz a magyar történelemben, mivel először nincs arisztokrata a miniszterek között, és minden addigi hazai parlamentáris hagyománnyal szemben 95 pontba szedett programot hirdet. S e program pontjai kiterjeszkednek a társas élet valamennyi szférájára: gazdálkodás, kultúra, közműveltség, szociális kérdések, családi élet etc.⁴⁰ Kormányzati politikai intézkedésekkel – tehát gazdaságon

40 A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve. Bp., 1932. 32 p. Újraközölve jegyzetekkel: 1932. október 24. [A Nemzeti Egység Pártjának programja – a Nemzeti Munkaterv]. In: Magyarországi pártprogramok, i. m. 48. sz. dokumentum. – A Gömbös-kormányra vő. Kónya Sándor: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp., 1968.;

kívüli kényszer alkalmazásával – kíván a társadalom privát életzugaiba belenyúlni. Amelyik erőszakkal – törvényekkel, rendeletekkel – beavatkozik a gazdaságba a munkásság, a parasztság érdekében, megfékezi a tőkét, átalakítja a törvényhozás és végrehajtás viszonyát, rendezi egy erős kormányzópart helyét az állam irányításában. Szekfűnek feltételezően tudomása van arról is, hogy egykori legjobb barátja, Hóman Bálint néhányadmagával megbízást kapott a miniszterelnöktől egy tervezet kidolgozására: miként lehetne a magyar államrendszert „korszerű”, azaz korporatív alapon szervezett intézményrendszerre átalakítani.⁴¹ Mint ahogy arra is felfigyel Szekfű, hirtelen milyen nagy tábora támadt Gömbösnek, a hajdani fajvédő vezérnek, különösen azon fiatalok körében, akik a politikában, társadalmi életben most reméltek végre teret nyerni.⁴²

A kormány radikális szociális ígéretei különösen agrárkörökben találtak táptalajra. A magyar parasztság első „saját értelmisége” most, az 1920–1930-as évek fordulóján szerveződik. A pesti irodalmi társaságokban közszájon forog, hogy a népi írók „fölesküdnék” Gömbösre, s hogy első találkozásjukon Illyés Gyula lelkesen mondta a miniszterelnöknek: ugyanazon cél vezeti mindkettőjüket, a francia forradalom jelszavával élve, az első fára fel kell húzni az arisztokratákat a püspökök beleire.⁴³ Gyűlnek a táborba azok a fiatal értelmiségiek is, akik csalódtak az 1920-ban ígért szociális reformokban, így az igen mérsékelt földreformban, ami alig érintette a nagybirtok hatalmát.⁴⁴ Aktivizálódnak azok, akik az új független

A Gömbös-féle reformprogram körüli vitákról: *Glatz Ferenc–Stier Miklós*: Megyei küzdelmek a gömbösi reformprogram körül. Történelmi Szemle, 1971/1–2:157–187. p.

41 Gömbös Gyula 1933. február 11-i és 1933. február 13-i, „szigorúan bizalmas” feljegyzései Hóman Bálinthoz, amelyekben – Keresztes-Fischer belügyminiszter és Lázár Andor igazságügy-miniszter mellett – Hóman véleményét kéri egyebek mellett a kormánystruktúra átalakításáról szóló javaslatról, a kormányzói jogkör kiterjesztéséről, a 33-as bizottság reformjáról. OSZKK Fond 15/607.

42 Szekfű Gyula, mint a *Magyar Szemle* szerkesztője, már 1928-ban, a folyóirat második évfolyamában vitát indít az ifjúságról (I. még a 67. jegyzetet) s arról, hogy azok körében az olasz fasizmusnak milyen nagy a visszhangja. Antal István, Gömbös későbbi államtitkára, támadja a bethlenista konzervatív politikát, Szekfű és Hajnal között éles vita alakul levélben (Hajnal István–Szekfű Gyula, 1928. jún. 21. EKK G 628). – És ismét Szekfű gondolkodásának sajátossága: mindazokat a szemrehányásokat, amelyekkel Antal illeti a bethlenista politikát (Bethlen István a *Magyar Szemle* szerkesztőbizottságának elnöke), a „Három nemzedék” folytatásában – a jelen könyvben – mint saját szempontjait adja elő: parasztkérdés, fiatalok stb. (Vö. a tanulmány végén közölt 2. dokumentumot.)

43 Illyés Gyula szíves visszaemlékezése. – Az írók egy csoportja (ún. népi írók) körében a Gömbös-féle reformígéretet visszhangra találtak. Zilahy Lajos kezdeményezésére 1935. április 16-án a miniszterelnökkel egy informális személyes találkozón (Féja Géza, Illyés Gyula, Móricz Zsigmond, Németh László, Szabó Lőrinc, Tamási Áron) a legégetőbb szociális bajokat és reformelképzeléseiket hozták szóba. Bár a találkozóznak folytatása nem lett, a magyar írók körében tovább mélyült az ún. népi–urbánus ellentét. Vö. *Lackó Miklós*: Az Új-Szellemi Front történetéhez. Századok, 1972/4–5:919–985. p.

44 Maga Szekfű tűzi napirendre a témát: *Szekfű Gyula*: A magyar nagybirtok történeti szerepéről. Magyar Szemle, 1928. II. köt. 4. sz. 305–314. p.

államberendezés első éveiben szerettek volna pozíciókhoz jutni, de akik előtt az érvényesülést elvágtá az 1922 utáni konszolidáció, melyben a vezetést átvették az 1918 előtti, újraéledő nagybirtokos-pénzarisztokrácia vezető szárnyai. Gyűlöletük célpontjai. Ráadásul az elmaradt érvényesülés után az 1929-ben kitört gazdasági válságban leginkább ők szenvedtek az értelmiségi-munkanélküliségtől.⁴⁵ Különösen a vidéki középosztály 30–40 évesei mozgolódnak, akik naponta érzékelik mind az agrárszegénység problémáját, mind pedig azt, hogy a jobbára arisztokrata vezetésű megyék (a főispánok) visszaszorítják a szociális forradalmat hirdető mozgolódásaikat. A miniszterelnököt a „fiatalok” radikális leszámolásra ösztönzik a régi világ embereivel a kormányzóparton belül is. Hangadójuk Antal István államtitkár, a sajtóügyek irányítója, aki már az 1920-as évek végén a „negyedik nemzedék”-en belül a világháborút járt és szenvedett korosztály szervezkedéseinek ideológusaként lép fel.⁴⁶ Magukat mind gyakrabban „reformnemzedék”-nek nevezik, de valójában szociális forradalmat kívánnak felülről, a kézbe veendő államhatalom segítségével a „klerikális-földbirtokos és nagytőkés uralkodó osztály” ellen. Mint a európai politika nagy szociális forradalmát meghirdető Olaszország, Mussolini fasiszta állama, majd Németország, ahol 1933. január 30-án a nemzetiszocialisták vezére, Hitler jutott a kancellári székbe, s az év folyamán már látszik, hogy Németországban nemcsak egyszerű kormányzati, de államrendszerbeli váltás is végbemegy. (Betiltják a parlamentben erős kommunista, majd a szociáldemokrata, végül a polgári pártokat, felosztatják a szakszervezeteket.)⁴⁷ Gömbös és hívei nem is tagadják, hogy a „barna pogányság”, illetve az olasz fasismus képezik európai tájékozódási pontjaikat. Szekfű félelemmel látja a politikai radikalizálódást...

45 Csak utalások jegyzeteinkből: A parlamentben az ellenzék az 1933/34. évi költségvetés vitájában fogalmazza meg, miszerint „lehetetlen állapot [...], hogy diplomákat gyártunk, ezrével termeljük az állástalan diplomásoknak amúgy is sovány kenyerét és ugyanakkor nem tudunk még csak mindennapi kenyeret sem adni nekik.” Képviselőházi Napló, 1933. május 31. Az 1931–36. országgyűlés XVI. k. 442. p. Dinnyés Lajos felszólalása. Ugyanitt 418. p. – Adatszerűen: A szellemi munkások összeírása, 1928. Bp., 1930. Magyar Statisztikai Közlemények, 79. köt. – A témáról: *Hajdu Tibor*: Az értelmiségi „túltermelés” és társadalmi hatásai. In: A két világháború közötti Magyarországról. (Szerk. Lackó Miklós.) Bp., 1984. 47–98. p.

46 Antal István (1896–1975) politikus, országgyűlési képviselő. Gömbös Gyula egyik legbizalmasabb munkatársa, a miniszterelnök sajtófőnöke, a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője, majd több kormányban igazságügyi államtitkár. 1942-ben a Kállay-kormányban tárca nélküli nemzetvédelmi propagandaminiszter. A háború után a népbírósg kötél általi halálra ítélte, de az ítéletet életfogytiglanra módosították. Börtönéből 1960-ban szabadult, visszavonultan élt s emlékiratain dolgozott, amit az MTA TTI – a jelen írás szerzője közreműködésével – megvásárolt. A Horthy-korszakot kutató két generáció csiszolódott e remek íráson. – Antal működéséről: *Glatz Ferenc*: A Gömbös-kormány vidéki sajtópolitikájáról. In: Sajtótudományi Közlemények. (Szerk. Siklósi Norbert.) Bp., 1971. 81–100. p. (A magyar sajtó kiskönyvtára 8.)

47 Tokody Gyula–Niederhauser Emil: Németország története. Bp., 1972. 308–313. p.

A konszolidáció ideológusa, 1920-as évek

1933-ban Szekfű már nagyon szorosan kötődik ahhoz a politikai és szellemi táborhoz Magyarországon, amelyiket a jobboldali szociális reformerek támadtak: az 1920-as évek konzervatívjaihoz, Bethlen István grófhhoz, az 1931-ben megbukott miniszterelnökhöz, Magyarország első számú politikusához.⁴⁸ Gömbös és a reformnemzedék fő ellenlábásához. De szemben áll nemzedékén belül a nála fiatalabb értelmiségi korosztály eszményeivel is...

A „Három nemzedék” több kiadása után Szekfű Gyula az 1920-as évek elején a középosztály legtöbbet olvasott írói közé tartozik Magyarországon. A történelmi Magyarország szétesése, a magyar állam kiszakadása a Monarchiából nagy történelmi átértékelést igényel a középosztály gondolkodásában. A kiegyezési Monarchia történelmi ideáljai pillanatok alatt történettudományos „érdektelen szakkérdésekké” süppedtek a közönség előtt.⁴⁹ Így a Habsburg-ellenes *függetlenségi harcok kultusza*, az alkotmányos önállóság központi intézménye, az *országgyűlés* és az azt működtető feudális *rendek* története, amelyek aktuális indítékait a Monarchia két felének meg-megújuló ellentéteiből nyerte. De ugyanígy értelmét veszítette a századelő közönségérdeklődésre számot tartó másik tematikája, a „*történelmi jog*”, vagyis az, hogy a történelmi Magyarországon élő népek közül ki mikor települt be az országba, kinek van az ország adott részéhez az „első foglalás” jogából eredően több birtoklási alapja.⁵⁰ A Habsburgok eltűntek, velük eltűntek a közjogi ellentétek, és leszakadtak az ország peremterületei is. Az új nemzeti ideológiának, mint azt megfogalmazója, gr. Klebelsberg Kuno kultuszminiszter többször kifejtette: alkalmazkodni kell az új helyzethez.

Az 1920-as évek történelmi ideológiájában az átrendeződések kimutatása monográfiák, tanulmányok tárgyául kínálkozik. E helyet csak utalás történhet az új tematikákra. Kísérlet az összefoglalásra: a régi Magyarország bukásából levonható következtetés, hogy a politikai konszolidáció nem lehet restauráció. Nem forradalomra, de reformra, mégpedig *történelmi alapokon nyugvó, ún. konzervatív reformra* van szükség Magyarországon. Be kell emelni a parlamentarizmus politikájába az 1918 előtt kívül rekedt parasztságot és a munkásságot is, elkerülendő az egyszer már átélt szociális forradalmat. A nemzeti történelem tengelyéből ki kell dobni a függetlenségi harcok kultuszát, és a Habsburg-ellenes küzdelmek hőseinek helyére az „építő magyarokat”, a reformkor hőseit, mindenekelőtt Széchenyit emelni. Az új Magyarország minden erejét a belső megerősödésre kell fordítani, hogy a „feltámadás” – *a trianoni béke korrigálása* – esetén Magyarország ismét elég erős legyen visszaszerezni területeit, s hogy az itteni népek között vezető

48 Szekfű Gyula: Kritika és terror. I., II. Magyar Kultúra, 1929. 251–256. p., 300–305. p.

49 Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány, i: m. [E kötetben 25–73. p.]

50 Glatz Ferenc: Trianon és a magyar történettudomány. Történelmi Szemle, 1978/2:411–421. p. [E kötetben: 104–117. p.]

szerepet tölthessen be. A *nemzetiségi kérdésben* elsősorban vizsgálandó: mi vezetett ahhoz, hogy a nem magyar népek 1918–1920-ban ismét szembefordultak a magyarsággal. Vajon igaz-e az az állítás, amit a nemzetiségek értelmiségi vezetői harsogtak, hogy ugyanis a magyarság rosszul bánt a vezetése alatt, vele egy országban élő nem magyar népekkel?⁵¹ Az új Magyarországnak mindenekelőtt a *középosztályát kell erősítenie*. A nemesi előjogokat védő Monarchiát a forradalom az egyoldalú munkáspolitikával váltotta fel, de az államot fenntartó, az adminisztrációban működő, a „közértelmességet” biztosító értelmiségi középosztály védtelen maradt. Az új politikának az ő érdekeit kell elsősorban képviselnie. Az új politikai eszmék kifejtése a közgondolkodásban *történelmi átértékelést* is kíván.

A kultuszminiszter, gróf Klebelsberg meggyőződése: az új politika szemléleti alapelveit a történettudomány segítségével s nem utolsósorban ütőképes, a közönség elé lépni tudó történészgarnitúra toborzásával lehet csak kimunkáltatni. Nagy pénzeket teremt elő – a legnagyobb infláció közepette – történettudományos forráskiadványok, monográfiasorozatok kiadására, személyesen fog hozzá a történettudomány átszervezéséhez.⁵² Ekkor kerülnek a „negyvenévesek” – ahogy magukat nevezik – néhány év alatt kultúr- és tudománypolitikai pozíciókba: a művészet-történészek közül Hekler Antal, Gerevich Tibor, a germanista Gragger Róbert, az irodalomtörténész Horváth János; s ez a fellendülés hoz közönséget, elismerést a zenében Bartóknak, Kodálynak, s a „kulcstudomány”, a történettudomány képviselői között ekkor kerülnek a szakma (tanszékek, gyűjtemények, sorozatok) élére Domanovszky Sándor, Hóman Bálint és végül Szekfű Gyula. (*Végül Szekfű*, mert 1919-es és 1919 utáni szereplése sokáig bizalmatlansággal tölti el irányában a minisztert.)

Szekfű mint bécsi levéltáros a gróf miniszter belső körének, a bécsi magyaroknak a tagja. Egyik szervezője és éltetője a „Magyarország újabbkori történetének forrásai” (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris) című sorozatnak, amely kilókat nyomó kötetekben adja a 18–19. század történetét.⁵³ Témái szorosan illeszkednek a konzervatív reform ideológiájának alaptéziseihez. A sorozaton belül hatalmas kötetekben kerülnek kritikai kiadásra Széchenyi István művei. Külön „osztályt” kap a nemzeti-nemzetiségi kérdés. Közöttük a horvát, a szerb, részben a felvidéki mozgalmak története az 1840–1849 közötti időszakból, a magyarság

51 Annak kimutatására, miként jelennek meg az aktuális nemzetiségpolitikai érvrendszerek a történelmi munkákba visszavetítve, kísérletet tettem a Fontes-sorozat három kötetének (a szlovák-, a szerb- és a horvátkérdés) elemzésével: Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról. Bp., 1980. 15–86. p. [E kötetben: 103–176. p.]

52 [E kötetben: „Klebelsberg és a magyar történettudomány, 1917–1931” c. tanulmány.]

53 Glatz Ferenc: Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban: (Kéziratban, megjelenés alatt.) A József nádort bemutató Fontes-kötet bevezető tanulmányaként. *Uő*: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. Századok, 1978/2:211–234. p. [E kötetben: „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése”, valamint „Domanovszky életpályája. Történetíró, kutatósszervező, szerkesztő, tanár” c. tanulmányok.]

és a nemzetiségek nagy összeütközésének korából. A kötetek végkicsengése: a magyarok igenis jól bántak a nem magyar népekkel, az ellentétek akkor kezdődtek, amikor Bécs kijátszotta egymás ellen az itt élő népeket.

Szekfű önálló kötetben dolgozza fel a magyar államnyelv történetét, kimutatva, hogy a magyar reformkor vezetői türelmes nemzetiségpolitikát vittek, s a magyar nemességben csak a liberalizmus hatására ütötte fel fejét a sovén hangulat.⁵⁴

Az újkori magyar államszervezet történetét a sorozat ún. kormányzattörténeti osztálya dolgozza fel, igaz, az alapgondolat, a magyar hivatalnokszervezet és -osztály története háttérbe szorul, s helyette a Habsburg-kérdés mintegy átértékeléseként a magyar Habsburgok, a nádorok tevékenységének története kerekedik ki a kötetekből (Sándor Lipót, József nádor iratai).⁵⁵ Mindehhez kapcsolódnak az 1849-es emigráció⁵⁶ és a politikailag kevesebb jelentéshordozású török kori munkák. (Ez utóbbiak koncepcionális tervét a bécsi magyarok dolgozzák ki 1917-ben és Szekfű fogalmazza meg Klebelsberg számára, mint ahogy a Fontes-kötetekhez Bécsbe érkező fiatal magyar kutatók szakmai-levéltári összefoglalója⁵⁷ – Károlyi Árpád irányítása mellett –, s Eckhart Ferenczel ők viszik a frissen létrehívott Bécsi Magyar Történeti Intézet adminisztrációját.)

Mégis Klebelsberg, a „Gróf” előtt – akinek liberális kapcsolatai közismertek, s akit a fajvédők, a szélsőjobb állandóan támad – nem tünteti fel jó színben a rendkívül sikeres bécsi levéltárost, Szekfűt az, hogy neve politikai akciók során újból és újból felmerül. A külügyminisztérium vizsgálatot indít, s azzal gyanúsítja, hogy az októberista emigrációval netán kapcsolatban áll, s tőle szivároghattak ki hírek hozzájuk a titokban tartott nemzetiségtörténeti kutatásokról.⁵⁸ Kitudódik, hogy szerződést kötött az 1918–1919-es emigráció történetének megírására (társszerzőként Mályusz Elemérrel),⁵⁹ ami hirtelen nehezíteni látszik a konszolidációs kor-

54 Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848. Bp., 1926. 664 p.

55 Sándor Lipót főherceg nádor iratai, 1790–1795. (Kiad., a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta Mályusz Elemér.) Bp., 1926. 939 p. – József nádor élete és iratai. (Kiad. Dománovszky Sándor.) I. köt. József nádor élete. 1. rész. Bp., 1944. 466 p.; 2. rész Bp., 1944. 558 p.; II. köt. József nádor iratai, 1792–1804. Bp., 1925. 769 p.; III. köt. József nádor iratai, 1805–1807. Bp., 1929. 888 p.; IV. köt. József nádor iratai, 1807–1809. Bp., 1935. 959 p.

56 A Kossuth-emigráció Törökországban. (Szerk., bev. Hajnal István.) 1. köt. Bp., 1927. 929 p.; A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. (Bev. tanulmányt írta és az okiratokat összeáll. Jánossy Dénes.) I. köt. Bp., 1944. 895 p.; II. köt. 1. rész. Bp., 1944. 548 p.; 2. rész Bp., 1948.

57 [Vö. e kötetben: „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése” c. tanulmányt.]

58 Szekfű Gyula: A házi, udvari és állami levéltár Bécsben. Levéltári Közlemények, 1924. 18–54. p.

59 Amit végül – Szekfű visszalépése után – egyedül Mályusz Elemér ír meg. „A vörös emigráció” c., 12 részes cikksorozata a *Napkelet* 1931. évfolyamában jelent meg (1931/1:2–21., 1931/2:97–110., 1931/3:243–250., 1931/4:329–339., 1931/5:425–445., 1931/6:515–539., 1931/7:623–650., 1931/8:714–753., 1931/9:825–837., 1931/10:901–904., 1931/11:965–

mánypolitika tárgyalásait az emigráció mérsékelt szárnyának hazaengedéséről. De zavarhatta a grófot – erről csak feltételezéseink vannak, forrásaink nem szólnak –, hogy a „Három nemzedék”-et a magyar társadalom egy része nem olyan olvasmányként kezelte, amilyennek a szerző szánta. Míg Szekfű szándéka szerint e mű *nemzeterkölcsei önkritikaként, a hagyományos magyar uralkodó osztályok kritikájaként* íródott, addig az új radikális elemek megtalálták benne azokat az oldalakat, fejezeteket, amelyeket a *rivalis zsidó középosztály ellen* fordíthattak. Azokat a részeket, ahol Szekfű – igaz, alapjában a magyar polgárosulatlan dzsentrit bírálva – arról ír, hogy a zsidóság (és az idegenek) milyen nagy szerepet játszottak a hazai kapitalizmus kialakulásában, s hogy az asszimilálatlan zsidóság csak külsőségekben megnyilvánuló magyarsága készítette elő a nemzetietlen (internacionális) forradalmat. Márpedig gr. Klebelsberg amellet, hogy egyénileg is távol állott az antiszemitizmustól, politikus volt, s mint kultúrpolitikusnak a költségvetésen kívüli tudományos-kulturális vállalkozásokhoz a pesti zsidó nagytőke adta a pénzt. És azt is pontosan tudhatta – mint a bethleni garnitúra tagjai általában –, hogy az antiszemita hecckampányok Magyarország külföldi megítélését rontják, s hogy a zsidó polgárság (nem csak a nagytőke) nélkül gazdasági és politikai konszolidáció lehetetlen.

Az idő azonban nagy elrendező ez esetben is: az „öregek” – ekkor a 60–70 év már nagyon idős kornak számított – lassan használhatatlanná válnak egy „dinamikus” politika számára. Az átértékelő történetírást tőlük már nem lehet várni, és az új tudománypolitikai intézményrendszerben is legjobb esetben „elnökökként” szerepeltethetők. Így kerülhetett a budapesti tervezgetésekkor – nem utolsósorban a fiatalkori hűséges barát, Hóman Bálint tevékeny közreműködésével – Szekfű neve mindinkább előtérbe.

És elrendező az idő más tekintetben is: az 1920-as évek közepén a közönség – természetesen nem a pesti zsidóság – már nem a „Három nemzedék” zsidóellenes oldalai alapján ítéli meg Szekfűt, hanem kiteljesedő történeti publicisztikája alapján. Szekfű ugyanis a középosztály folyóirataiban éleslátással és makacs szorgalommal veszi sorra 1922–1926 között a társadalmat foglalkoztató kérdéseket: a Habsburg-tehertől megszabadult 1848–1849-es hagyományanyagot, Görgey szerepét; a trianoni bukáshoz vezető út politikai alakjait (Andrássyt, Tiszát); a trianoni összeomláshoz hasonlítható Mohács szerepét a magyar történelemben; Károlyi Mihály önéletírása kapcsán ismét a forradalmak tanulságait; immáron a „Három nemzedék”-nél sokkal nagyobb megértéssel a zsidókérdést, elmarasztalva a hecckampányokat; a Trianon utáni helyzetben új megvilágításba kerülő erdélyi történelem és a 16–17. századi török–magyar kapcsolat kérdéseit. És figyeli természetesen, erős következetességgel, a „nemzetfenntartó” magyar keresztény közép-

969., 1931/12:1032–1036. p.) Erről Mályusz Elemér szíves visszaemlékezése, akinek ezúton is köszönöm, hogy iratgyűjteményében kutathattam, másolatokat készíthettem.

osztály – mindenekelőtt az állami tisztviselő – sorsát. Akiket az állam összeomlása maga alá temetett.⁶⁰

Út a „csúcsra”, 1925–1928

Ilyen előzmények után 1925-ben Szekfűt ismét jelölik az akadémikusi választásokon,⁶¹ s az egyetemen az újkori magyar történelem katedrájára. Az Akadémián Hóman, az egyetemen Klebelsberg a nagy támogató.⁶² A siker teljes.

A következő évek Szekfű életének alakulását mutató dátumok.

1926. Hozzákezdnek Hóman Bálinttal a „Magyar történet” megírásához, melynek bevallott célja a dualizmus kori történetírás alapelveinek átértékelése, valamint vezérkönyvet adni a magyar középosztály számára.

1927. Megalakul a Magyar Szemle Társaság, és megindítja „nemzetpolitikai folyóiratát”, a *Magyar Szemlét*. A társaság elnöke (és működtetője) Hóman Bálint, a folyóirat felelős szerkesztője Szekfű Gyula, a szerkesztőbizottság elnöke gr. Bethlen István. A néhány évvel azelőtt még poros levéltári fasciculusok között napjait töltő Szekfű most a miniszterelnök nevével nyomtatott levélpapíron levelez, a legbefolyásosabb folyóirat nagy hatalmú szerkesztője, egyetemi tanár. A társaság vezetésében a magyar zsidó nagytőke – tegyük hozzá: Szekfű szemében asszimilált – vezéralakjai: Kornfeld, Chorin és a nagy hatalmú bankigazgató,

60 Az 1923–1926 közötti Szekfű-publicisztika néhány, címében is jellemző írásaiból: *Szekfű Gyula: A török korszak történetpolitikai értékelése*. Keresztény Politika, 1923. 597–604. p.; *Uő: Az utolsó fejezet [A magyar állam életrajzához]*. Napkelet, 1923/4:299–311. p.; *Uő: Andrassy. Uo. 1923/5:418–422. p.; Uő: Egy nagyúri önéletírás. [Károlyi Mihály] Uo. 1924/2:187–191. p.; Uő: Negyvennyolcas történetünk mai állása. Uo. 1924/8:243–253. p.; Uő: Az erdélyi probléma. Uo. 1925/5:453–466. p.; Uő: Tomori. Uo. 1926/7:585–594. p.; Uő: Mohácsi emlékkönyv 1526. Uo. 1926/8:762–764. p.; Uő: Tisza István levelei. Uo. 1926/9:862–864. p. [Minderről: *Glatz Ferenc: Szekfű Gyula történetpolitikai cikkei, 1922–1945*. (Kézirat.) 1983-ra, Szekfű Gyula 100. születésnapjára előkészített dokumentumkötet. Glatz-iratgyűjtemény.]*

61 1925 májusában került sor az akadémikusválasztásokra. Hóman írja alá elsőnek Szekfű ajánlasi ívét. (Hóman Bálint–Angyal Dávid, 1925. febr. 25. MTAKK) Az 1925. február 16-án megtartott osztályülésen, ahol a jelölésekről tárgyaltak, teljesen szokatlan módon, megjelent gr. Klebelsberg mint „tisztelési tag”. feltételezhetően súlyt kívánt adni Szekfű jelölésének. (Régi Akadémiai Levéltár MTA II. Oszt. zárt ülései. 1923–1928. K. 1534.) Szekfű a legjobb szavazatarányt érte el a választások során: az osztály zárt ülésén 38:3, a nagygyűlésen 34:6. (RAL A II. Osztály nagygyűlési zárt ülések jegyzőkönyvei, illetve RAL/Ad. 100/1925.)

62 „Nagyon jól tudom, hogy ezt a kinevezést [ti. a professzúrát – G. F.] más miniszter nem tette volna meg, és úgy tudom és érzem, hogy az én tanári kinevezésem a Te személyes műved, mely a Te hatalmas magyar kulturális konstrukciódban egy követ, egy kis lépést, egy pillanatnyi haladást és megállapodást jelent.” Szekfű Gyula–Klebelsberg Kuno, 1925. júl. 9. OSZKK Levelestár.

Baranyai Lipót. A *Magyar Szemle*⁶³ új képződmény a hazai szellemi életben, és jobban biztosítja a társadalomtudomány jelenlétét a politikában, mint az Akadémia, az egyetem vagy akár a tudományos társulatok. (Utóbbiak szervező erőik és főként pénz híján maradtak.) A Magyar Szemle Társaság dinamikus gazdaság-politikával saját könyvsorozatot indít, hogy Hóman és Szekfű (no meg gr. Bethlen) nevével megnyerje magának a vásárlóképes középosztályt.⁶⁴

1928. Megjelennek a „Magyar történet” első kötetei, nagy közönségsikerrel és nagy vitákat váltva ki. Hóman és Szekfű új terve: Kerényi Károlyt bevonva, a társaságot maguk mögött tudva világtörténeti sorozatot indítani, melynek egyes részeit már tanítványaik írják. (A sorozat az 1930-as évek elején el is készül.)⁶⁵

Az évtized végére a negyedik generáció – az akkori negyvenesek –, a klebelsbergi garnitúra a konzervatív reform szellemében teljesen átveszi a hazai kultúrpolitika és szellemi élet irányítását. Szinte betetőzi *kultúrpolitikai áttörésüket* az 1931-ben elméleti összeggé kiadott „A magyar történetírás új útjai” című kötet (szerkesztő: Hóman Bálint). Benne a nemzedék szinte valamennyi társadalomtudósa, zászlójukra a szellemtörténet jelszavát írva.⁶⁶ A szellemtörténetét, amely az ő interpretálásukban nem más, mint a döntő emberi szubsztancia, az emberi szellem, értelem mindenkori történelemformáló erejének megmutatása. A történe-

63 A *Magyar Szemle* (1927. szeptember–1944. március) c. kulturális világnézeti folyóiratot a Bethlen István elnökölte Magyar Szemle Társaság indította. Rendszeres rovatai: Kisebbségi Magyar Sors / Szomszédaink, Külpolitikai Szemle, Tallózás a politika mezején, Belpolitikai Szemle, Gazdasági Szemle. – Szekfű és a folyóirat viszonyáról vö. *Szöke Domonkos: Adalékok a Magyar Szemle indulásának történetéhez*. Acta Univ. Debreceniensis... Magyar Történeti Tanulmányok XV. 1982. 55–67. p.; továbbá: Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. (A bev. tanulmányt írta Vargha Kálmán, vál., a folyóirat-ismertetéseket és a jegyzeteket készítette: Kókay György, Oltványi Ambrus, Vargha Kálmán.) Bp., 1978. 516–521. p.

64 A Magyar Szemle Társaság tudományos („Magyar Szemle könyvei”, 1929–1939), ismeretterjesztő („Magyar Szemle kincsestára”, 1929–1944) és irodalmi („Magyar Szemle klasszikusai”, 1937–1942) könyvsorozatot adott közre.

65 A hazai történettudomány máig legnagyobb egyetemes történeti szintetizáló vállalkozása, az „Egyetemes történet” I–IV. (Bp., 1935–1937.), mely bevallottan kötődött a „Magyar történet”-hez. „Hiányzik az utóbbi években új szintetikus egységbe foglalt magyar történelem háttérkép képe” – írja Hóman az összefoglaló létrehozásának indoklásakor. A sorozat szerkesztője Hóman Bálint, Szekfű Gyula és Kerényi Károly. Az ókori összefoglalás részben külföldi művek fordítása. A középkor szerzője Váczy Péter, az újkoré Hajnal István, a legújabb koré Iványi-Grünwald Béla. (Az elfoglalt Hóman mellett a „segédszerkesztői” feladatokat Deér József látja el.)

66 A magyar történetírás új útjai. (Szerk. Hóman Bálint.) Bp., 1931. 464 p. A szerzők között: Hóman Bálint (A történelem útja), Thienemann Tivadar (irodalomtörténet), Gerevich Tibor (művészettörténet), Révész Imre (egyház-történelem), Dékány István (gazdaság- és társadalomtörténet), Mályusz Elemér (népiségtörténet), Eckhart Ferenc (jog- és alkotmánytörténet), Szentpétery Imre (történelmi segédtudományok), Tompa Ferenc (régészet), Németh Gyula (nyelvtudományok és a történetírás), Szekfű Gyula (politikai történetírás). – Korabeli visszhangja: *Domanovszky Sándor: A magyar történetírás új útjai*. Századok, 1931/7–8:273–279. p.

lem folyamán változó formában megjelenő mindenkori szellemiség az emberiség történelmének egyetlen igazi szintetizáló szempontja...

Konzervatív reform, szemben a jobboldali radikalizmussal, 1934

Alig bontakozott ki a szellemi életben az átértékelő ideológiai irányzat, amely az 1919 utáni Magyarország új eszményeinek megalapozását végzi el, alig melegszenek meg a szerkesztői, igazgatói, professzori székekben, megjelenik mögöttük – részben új hangokkal, programokkal, részben hatalomigénnyel – a „nemzedék fiatalabb korosztálya” (ahogy Szekfű nevezi őket). Szekfű maga indít vitát a fiatal-ságról a *Magyar Szemle*-ben, ezzel felszínre hozva az ellentéteket.⁶⁷ A vita egyik kiindulópontja: a Szekfűnél néhány évvel fiatalabbak, a „lövészárók-korosztály” megítélése. Ezek panasza: egyenesen az egyetemi padokból mentek a harctérre, lemaradtak a külföldi ösztöndíjakról, kiszorultak az állásosztzkodásból. Szekfű szemrehányása: műveltségük „szakadozott”, türelmetlenek, forradalmi hangokat ütnek meg, az erő kultuszának hódolnak, elfordulnak a keresztény erkölcs normáitól, s idegen mintáknak, a fasiszta Olaszországnak hódolnak... Szekfű vita-ellenfele egy fiatal ügyvéd-újságró, a már említett Antal István.

Nincs terünk e helyütt elmélyedni abban: a nemzedéken belüli összeütközés miként hatott Szekfű gondolkodására. Hogy még jó barátai közül is egyesek (mint Hajnal István) ellene fordulnak, s Antal mellé állnak.⁶⁸ S hogyan kezd szerveződni, éppen a *Magyar Szemle* ezen vitáikéi nyomán, egy szembenállás a fiatal, első-sorban protestáns-népies fiatal értelmiségiek köré a „nagybirtokos-plutokrata kormányzat”-hoz közel álló folyóirattal és szerkesztőjével szemben. S miként lesz ez a tábor – a kezdő író Németh Lászlótól a már fiatal professzor Hajnal Istvánig bezáróan – egy új, radikális szociális programot hirdető, sokirányú szellemi ellen-zék alapja, amely ellenzékiek egyike Szekfűüket a nagybirtokos zsidó uralkodó osztály kiszolgálóinak mondja, akik a hatalomra jutás kedvéért lemondtak a radikális reformokról. Akik beépülve a konszolidációba, megfedkeznek a magyar társadalmat feszítő agrárszegénységről, s nem figyelnek oda, miként pusztul a nemzet „tartaléka”, az etnikailag „magyar” parasztság. Mások szembefordulnak Szekfűekkel túlzott katolicizmusuk miatt. Nem felekezeti kifogásokat emelnek első-sorban – noha ezek száma is jelentős –, hanem a korábban általuk is támadott

67 A Magyar Szemle-cikksorozat darabjainak felsorolásával a további kutatást is ösztönözni kívánjuk. *Weis István*: A mai ifjúság. Magyar Szemle, 1928. II. köt. 4. sz. 328–335. p.; *iffi Jambrekovich László*: Levél a mai ifjúságról. Uo. 1928. III. köt. 1. sz. 62–69. p.; *Antal István*: A mai ifjúság problémája. Hol az ifjúság? Uo. 1928. III. köt. 2. sz. 132–135. p.; *Szekfű Gyula*: A mai ifjúság korosztályai. Uo. 136–139. p.; *Szekfű Gyula*: Az ifjúság társadalom-szemlélete. Uo. 1930. VIII. köt. 3. sz. 207–214. p.

68 Hajnal István–Szekfű Gyula, 1928. VI. 21. (EKK G 628). Hajnal szembefordulása Szekfű-vel: Hajnal István–Domanovszky Sándor, 1929. IV. 19. MTAKK. [E kötetben: „Hajnal István történetírása” c. tanulmány.]

arisztokrácia (mely a katolicizmus történelmi támasza volt) védelméért morogják meg őket. Szemükre vetik, hogy a „magyar” történelem korábbi Habsburg-ellenes hagyományait kiszorítva műveltségünk-ből, egyöntetűen a katolicizmus hagyományaihoz, a Regnum Marianum eszméjéhez kötik újkori fejlődésünket, márpedig a Nyugat hálátlanul fizetett 1920-ban azért, hogy mi évszázadokon át „védőbástyái voltunk”. A Nyugattól elfordulás legradikálisabb követői felhánytorgatják: elhanyagolták népünkben a keleti (turáni) vonások kimutatását. De megfogalmazódik a szembeszegülés tudományelméleti alapon is: Szekfűék társadalomlátásának rendező elvét, a szellemtörténetet túl légiesnek mondják, és az új kritikusok (jobb- és baloldalon egyaránt) a német radikális szociológiát tartják a megfelelő új tudománynak, amely a 20. század nagy problémájának feloldását, az alsóbb néprétegek fölemelkedését segítheti.

Szekfű eleinte rezignáltan fogadja a támadásokat, dolgozik Bethlen Gáborról szóló monográfiáján, ami egy újabb csapás az 1918 előtti protestáns-kuruc eszményeket követő történetírássra (1929).⁶⁹ De ez a mű egyben az utolsó darabja is az 1920-as évek átértékelő történetírásának. Az új idők a magyar szellemi élet új jegecesedési pontjaira irányítják Szekfű figyelmét.

Gazdasági világválság után

Jön a gazdasági világválság (1929–1932), s Szekfű maga is kénytelen belátni, hogy a konszolidáció nem oldotta meg a középosztály gondjait; egymás után írja a protekciós leveleket nagy hatalmú barátjának, Hóman Bálintnak állástalan tanítványai érdekében.⁷⁰ Kénytelen belátni, hogy a parasztság, melynek ő már 1917-ben („A magyar állam életrajza”) és 1920-ban („Három nemzedék”) is védelmet kívánt, gazdaságilag és emberanyagát tekintve is romlik, s hogy a parasztradikálisok, még ha őellene is szólnak, igazságot mondanak. Ugyanakkor látja, hogy a megoldatlan szociális feszítőerők miként hajtják a vizet a fenyegető szociális forradalom malmára. (Hozzátehetjük: csak most nem balra, mint 1919-ben, hanem jobbra szorítva a tömegeket.) Félelmét a radikalizmustól növeli Hitler győzelme, Gömbös hatalomra kerülése, a fasiszmus előretörése Ausztriában. Noha barátja, Hóman a Gömbös-kormány tagja, de látja a reformnemzedék s az őt korábban is támadó Antal István és társai megerősödését a kormánypártban, látja Bethlen István belső ellenzékbe szorulását.⁷¹ Szekfű szerint a forradalom megelőzése érde-

69 *Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor. Bp., 1929. (Újabb kiadása 1983-ban. A kötethez ekkor a bevezető tanulmányt és a Bethlen-irodalom kiegészítő fejezetét a Szekfű-tanítvány, Pamlényi Ervin írta.)

70 Szekfű a miniszter Hómanhoz frott leveleiben mind gyakrabban kér tanítványainak (Ember Győző, Csapodi Csaba, Ortutay Gyula) protekciót. Szekfű Gyula–Hóman Bálint, 1934. II. 15. OSZKK Fond 15/1474.

71 A témáról vö. Bethlen István titkos iratai. (Sajtó alá rend., bev. és magy. Szinai Miklós, Szűcs László.) Bp., 1972.; *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra meg-

kében reformra, mégpedig nemzeti alapon nyugvó, konzervatív reformra van szükség. Ez lesz az alapgondolata a trianoni Magyarországról szóló könyvnek. A második könyvnek.

Ez magyarázza, hogy Szekfű elfordul az 1920-as évek politikai eszményeitől, az annak idején éppen az ő cikkeiben, tanulmányaiban kifejeződő „neobarokk” eszményeitől. A szociális forradalom elkerülése érdekében reformokat sürget: megakadályozandó az agrárforradalmat, a földbirtokszerkezet gyökeres átalakítását, paraszti érdekvédelmet; gátat vetni a katolicizmust durván támadó hitleri fasizmusnak, segíteni egy polgárosult reformmegyház, korszerű vallásosság elmélyítését. Megakadályozni, hogy a proletarizálódott értelmiség és állástalanságra jutó keresztény középosztálybeli fiatalok a hitleri antiszemitizmus hatása alá kerüljenek. Homályosan körvonalazott antikapitalista politikát javasol, amelynek révén a zsidóság nem szövődné össze egyértelműen a kapitalizmussal; megakadályozná az újabb bevándorlásokat, s „tehermentesítené” a magyar műveltségű zsidóság és a magyarság közti viszonyt egy keresztény államban. És – váratlanul – felveti az akkoriban Európában sokat emlegetett eszmét: a zsidóságot kitelepíteni Európából. S miközben a zsidóság szemére veti, hogy még inkább, mint a háború előtt, összeforrt az „idegen szellemű” kapitalizmussal, már határozottan fellép azok ellen, akik a német fajbiológia elvei alapján állnak. Az ötödik nemzedék, a huszonévesek gondolkodásának irányítói között kívánja bátorítani, a „kiművelteket”, akik elfordulnak a parasztromantikától, a modern irányzatok felé tájékozódnak s nem turáni-szláv, hanem európai kultúrát akarnak Magyarországon és tervszerűen ápolni a kapcsolatokat a trianoni határokon kívül rekedt, de szomszédságunkban élő magyarsággal. És végül „önelvű magyar fejlődést” ajánl, „reform-konzervativizmust”, amely a reform gondolata mellett soha sem szakad el a nemzeti hagyományoktól.⁷²

KÉRDŐJELEINK SZEKFŰ GYULA TÉZISEIRŐL (A hetedik nemzedék kérdései, 1989)

Miután az olvasó átlapozta a „Három nemzedék” és a „Trianon óta” keletkezési körülményeit vázoló oldalakat, s netán elfogadja *magyarázatunkat* Szekfű e két művének indítékairól, joggal kérdezheti: hogyan értékeli a mai (1989. február) történetkutató a Szekfű-művekben tárgyalt kérdésköröket. És az is jogos kíváncsiság volna, ha az iránt érdeklődne: vajon az ötödik és hatodik nemzedék hogyan minősítette az elmúlt évtizedekben Szekfű rajzát az újkori magyar fejlődésről, azaz a negyedik nemzedék kritikáját az első három generációról, s végül a maga önkriti-

teremtésére, i. m.; *Romsics Ignác*: Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve. Bp., 1982.

72 *Szekfű Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1934.

káját. Akik a mai történészek álláspontjára kíváncsiak az 1867–1930 közötti fejlődésünkről, azok fellapozhatják a „Magyarország története” c. sorozatunk immáron a százezres példányszámhoz közelítő kötetét.⁷³ Mégsem tudunk ellenállni a kísértésnek, hogy a Szekfű-könyvek újraolvasása közben kelt jegyzeteinkből, főként kérdőjeles mondatainkból ne illesszünk néhányat ide, a könyv újrakiadásának Előszavába. (Megjegyzések s kérdések ezek önmagunkhoz is a készülő, rövid, újkori történeti szintézishez, Magyarország 1867–1988 közötti történetéhez.)

Hanyatlás, de mikor – 1867, 1920, 1988?

Első megjegyzés: a „hanyatlás”-ról. A magyar történetírás, immáron alapos gazdaság- és társadalomtörténeti rész kutatások alapján bizonyította: Magyarország 1867–1918 közötti időszaka egyértelműen az *emelkedés korszaka* volt. Különösen a Szekfű által legélesebb hangon bírált harmadik nemzedék kora. Kevesen vitatják ma már történészeink közül, hogy Magyarország a 15. század óta ekkor került a legközelebb a fejlett nyugat-európai társadalmakhoz: akár az ország ipari, technikai, akár a mezőgazdaság, az út-, vasúthálózat, akár a közművelődés, a magas kultúra területeit nézzük. És ezt az emelkedést látjuk a mindennapi életben is – a munkás és paraszt szerszámkultúráján, a családi élet, az öltözködés, a viselkedéskultúra színvonal-emelkedésén.⁷⁴

Hanyatlani – szerintünk – a *hagyományos magyar középosztály hanyatlott*, és Szekfű kritikája róluk máig találó. De Szekfű felfogásában a hagyományos nemzeti középosztály hanyatlása azonosult a nemzeti hanyatlással. Mint ahogy hanyatlott – pontosabban, nem tartott lépést a korrall – az *államrendszer*, de – véleményünk szerint – nem azért, mert a Szekfű szerint idegennek tekintett kapitalista erkölcsöket engedte terjedni, hanem éppen azért, mert *nem modernizálta-demokratizálta a politikai rendszert az új társadalmi igényeknek megfelelően*. S ezért

73 A magyar társadalmi fejlődésre az 1867–1918 közötti időszakban vö. Magyarország története, VI. köt. 1848–1890. (Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László.) Bp., 1979. – VII. köt. 1890–1918, (Főszerk. Hanák Péter, szerk. Mucsi Ferenc.) Bp., 1978. különösen Hanák Péter, Katus László, Vörös Károly által írott fejezetek. – A Horthy-korszak átfogó leírására vö. Magyarország története, VIII. köt. 1918–1919, 1919–1945. (Főszerk. Ránki György, szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt.) Bp., 1976.

74 Magyarország története, VII. köt. 1890–1918, i. m.; *Hanák Péter*: Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. Bp., 1975. 467 p.; *Péter Hanák*: Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates. Bp., 1984. De így látja a Monarchia és benne Magyarország és népeinek történelmét az 1960–1985 között kivirágzott nemzetközi Monarchia-kutatás is, így a „Die Habsburgermonarchie 1848–1918” c. sorozat kötetei 1973-tól (Hrsg. Adam Wandruszka–Peter Urbanitsch. Wien); továbbá: *Ferenc Glatz*: Die Habsburgermonarchie und die Geschichtsschreibung. Ein historiographischer Ausblick. In: Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburger Monarchie 1830–1918. (Hrsg. Ferenc Glatz–Ralph Melville.) Budapest–Wiesbaden, 1987. 373–378. p.)

következett be a forradalom. (Legalábbis így látjuk mi, a hetedik nemzedék – a mostani 40-esek – szemével, 1989-ben.)

A hanyatlásról szólva ma már a kérdést úgy is fogalmazhatja az olvasó: vajon az 1920 utáni Magyarország évei, a negyedik, ötödik, hatodik generáció műve elérte-e az 1918 előtti Magyarország szintjét? Vajon a mindenkori középosztályunk, köztük azok, akik a történeti műveket is írják, felteszik-e a kérdést: emelkedett vagy süllyedt 1910-hez képest a ma, 1989. februárban Bécsbe tartó egyszerű paraszt, munkás vagy kistisztviselő életvitele? Mikor álltunk közelebb a világszínvonalhoz: 1910-ben, 1948-ban, 1988-ban? Vajon nem egy fokozatos – hol lassúbb, hol gyorsabb ütemű – hanyatlásról, növekedő különbségről kell-e beszélnünk?

A negyedik nemzedék – Szekfű nemzedéke, az akkori 40-esek – még azt hitte: a történeti Magyarország területének visszanyerése és egy szociális reformpolitika emelkedést hozhat. De mi, a hetedik generáció tagjai úgy látjuk: a második világháború szétfoszlatta e reményeket.

S 1945 után? Az ötödik és hatodik nemzedék műveltebb, világhoz igazodó Magyarországot akaró csoportjával szemben az a messianisztikus, világot forgató réteg került fölénybe, amelyik őszintén szép, megálmodott elveivel egy sztálinista államrendszer kereteibe szorult, és így akarva-akaratlanul végrehajtója lett az államot, társadalmat a világtól elvágó politikának. És e keretek szétbontása nélkül mindazok az emelkedésre tett erőfeszítések, amelyek az 1960–1980 közötti periódusban születtek, s amelyek – a beépített téglát, az elfogyasztott kolbászt és bort tekintve – az *egyén* rendkívüli gazdagodását hozták, nem hozhatták magukkal az *állam* gazdagodását. (Legalábbis így látjuk ezt mi, a hetedik nemzedék szemével ma, 1989-ben.) S az állam szegénysége magával hozta a közműveltségi szint, a szakértelem, az emberi-biológiai környezet, az egészségügyi-technikai infrastruktúra stagnálását, hanyatlást a fejlett világhoz képest. Hol, miben s mekkora az elmaradás? Vajon az 1948–1980 között feljött középosztályt sújtotta-e jobban a provincializálódásunk, vagy pedig a – Szekfű által nem sok figyelemre méltatott – munkásosztály magasan kvalifikált rétegeinek (ún. munkásarisztokrácia) a szétverése? És jól gondoljuk-e vajon: a fejlett világtól elzárásunk mellett általában *a szakzszerűség lebecsülése volt a legfőbb előidézője mai válságunknak.*

Liberalizmuskritika: piac és állam

Második megjegyzés: a liberalizmusról. Szekfű a liberalizmust társadalmilag a köznemességgel azonosítja, illetve annak hanyatló politikájával. Mi viszont a liberalizmus kiterjedésében – és a magyar vezető réteg „liberális politikájában” – az egyetlen alternatíva követését látjuk 1867 után a modern Magyarország megteremtéséhez. Ha nincs annak idején az egyéni szabadságjogokat érvényesítő liberalizmus például az etnikai-vallási téren, nincs a szabad bevándorlás a Monarchia különböző vidékeiről, elképzelhetetlen lett volna, hogy az 1867 után gyorsan növekvő kapitalista munkaerőpiac igényeit ki lehessen elégíteni. Sőt elképzelhetetlen lett

volna a történeti Magyarországon belüli gyors *munkaerő-vándorlás* és így az ipari centrumok kialakulása.⁷⁵

Mi úgy látjuk: ha a magyar köznemesei, hagyományos vezető rétegnek volt értéke a politizálásban, s ha valamivel segítette a modern Magyarország megteremtését, akkor az éppen a liberális asszimiláció segítése volt. S ha volt igazán negatívuma a 20. század elején, akkor az a maga „tösgyökeres” (mert elfelejtette, hogy maga is nagyrészt „csak” asszimiláns) előjogaira hivatkozás volt.

A liberalizmus igazi haszna – s maguk az új liberális elemek a magyar gazdaságban, társadalomban – kívül maradt Szekfű vizsgálatán. Mi már úgy tesszük fel a kérdést: kik lettek volna itt a vasút, az iparigazgatás, a technikai, majd az egészségügyi, kereskedelmi, pénzügyi infrastruktúra egy generáció alatt sokszorozódó igényeinek kielégítői, ha a Kárpát-medencébe nem áramlanak be a morva, cseh, az osztrák-német vasutasok, a zsidó és német kereskedők, sörfőzők etc.?

Szekfű liberalizmuskritikáját már saját nemzedéke is erősen bírálta. Az utóbbi negyven esztendőben pedig „közmondásos tévedése”-ként emlegetik e felfogását, sőt mivel Szekfű a forradalom kritikáját összeköti a liberalizmuskritikával, egyenesen ezért nevezik őt „reakciós”-nak.⁷⁶ (A magyarországi liberalizmus természetéről persze még hosszú ideig fognak vitatkozni történészeink...)

Arra azonban sajnos nem figyel fel túlságosan is ideológiákat kereső és követő történetírásunk, de politikai gondolkodásunk sem, hogy Szekfű liberalizmuskritikája a 20. századi államrendszerek egy nagyon is aktuálisnak maradt kérdésért fogalmazza meg: vajon megteheti-e azt az állam, hogy a tőkének és a vállalkozásnak szabad utat engedve lemondjon az állami eszközökkel kiépítendő, megfelelő *szociál- és kultúrpolitikáról*. Védve a közösség azon elemeit, amelyek a társadalom fenntartásához és működéséhez szükséges, de közvetlen profitot nem hozó szférákban tevékenykednek. Mindenekelőtt azokat, akik a képzésben, utódnevelésben, egészségügyi ellátásban, helyi és központi igazgatásban dolgoznak. Nem is szólva most a társadalom perifériájára szoruló öregekről, elhagyottokról, vagy arról a társadalmi osztályról, amelyről Szekfű minduntalan megfélemlített: a nagyüzemi vagy a mezőgazdasági munkásságról. A negyedik nemzedék radikális tagjai vagy szélsőjobbra (fasizmus), vagy szélbalra (kommunisták) soroltak be. A konzervatív reform – melynek Szekfű is képviselője – nem jutott döntő szerepre. (Noha történetírásunk nem tárta még fel az 1930-as évek politikájának szociális és környezetvédelmi reformtörekvéseit, eredményeit.)

⁷⁵ Glatz Ferenc: Vitás kérdések a dualizmuskorabeli magyar nacionalizmus történetében. Theológiai Szemle, 1973/9–10:269–276. p. [1973-ban előadás a délkelet-európai kutatók konferenciáján.]; Uő: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században. (Eszmetörténet és társadalomtörténet.) Történelmi Szemle, 1974/1–2:248–260.; Magyarok a Kárpát-medencében, i. m. IV. Az Osztrák–Magyar Monarchiában c. fejezetben Niederhauser Emil, Katus László, Szász Zoltán, Glatz Ferenc, Deák István, Kende János, Puskás Julianna, Ádám Magda, Hajdu Tibor, L. Nagy Zsuzsa tanulmányai, 167–232. p.

⁷⁶ Mérei Gyula: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához. Századok, 1960/1–3:180–256. p.

1948 után az állami beavatkozásra esküvő politika drasztikusan érvényesült a sztálini modellben: az államnak egyformán polgára mindenki, az állam gondoskodik lakásról, munkáról, a létminimumról, megszűnik a szegénység, a javak elosztásában egyenlőség uralkodik majd. A sztálinista államrendszer keretei közé szorult eszmékben az indíték javítani akaró őszinteségét ma csak azok vitatják, akik a végre szabadjára engedett kritikát a mindenkit és mindent kisöpréssel szeretik felcserélni. Egy évszázad múlva – ha még lesz történeti érdeklődés – lehet, hogy az emberiség kommunisztikus jövőjének megálmodóit fogják bennük tisztelni. Végül is a történelem nem előre lejátszott mérkőzés... De az, hogy térségünkben ez a messianizmus a valóságban mit eredményezett az egyéni szabadságjogok korlátozása terén, nem válik dicséretére e kornak.

Az 1960–1980 közötti időszak sem tudta feloldani az egyéni vállalkozás szabadsága és az állami beavatkozás évszázados ellentmondásait. Megtartotta a sztálinista államrendszer kereteit, melyben külön kiépített szociálpolitika nem létezett, mivel – úgymond – az állam egésze az elosztás igazságossága felett őrködött. Viszont, ha adminisztratív korlátok között is, de engedte a kisvállalkozást, hogy a köznapi életet elviselhetővé tegye. Nem figyelt fel arra, hogy mindez néhány év alatt egy korábban nem ismert mértékű szegényedést hívott létre a kis fix fizetésűek, a nagycsaládosok és a nyugdíjasok körében. Amit a megváltásnak remélt inflációs politika még csak fokozott. Ugyanígy nem figyelt arra, hogy míg a magánszektorban, ha provinciálisan is, holt tőkébe fektetve nyereségét, de meggazdagodott egy réteg, amelynek az államrenddel nem kell azonosulnia, addig az állami alkalmazottak (és az állami üzemek munkásai) között egy relatív elszegényedés indult meg. És az utóbbi évek „főkönyvelői” pénzpolitikája is csak a gazdagok elszegényítésére talált eszközöket.⁷⁷

A mai, az immár hetedik nemzedéket már csak egy-két évtized választja el a nyugdíjtól (ha ugyan egyáltalán megéri azt). Lassan el kell tartania szüleit, idősebb rokonait, kiegészítve azok létminimumra szorult nyugdíját, s közben gyermekeit is neki kell elindítani az életben. Az állami politikában a szociális gondoskodás elve sem az alkalmazotti osztályok, sem az idősebbek, sem a fiatalok irányában nem érvényesül. A legfiatalabbak máris szemrehányják, milyen jövőt kínálunk mi az ő számukra, a nyugdíj előtt állók kiábrándultan aggódnak a következő évek miatt; a már nyugdíjas ötödik generáció pedig hol röstelkedve, hol lemondóan dohogva emlegeti *vesztett illúzióit*, 1948 után *vesztett* valamikori szép elveit.

⁷⁷ Glatz Ferenc: Történetírásunk és az utóbbi negyven esztendő. (Azonosság-tudat történelemhez, nemzethez, társadalomhoz.) Valóság, 1986/4:1–14. p. [Előadás 1985 októberében a Hazafias Népfőnt konferenciáján az MTA-n.]

Asszimilációról, zsidóságról

Harmadik megjegyzés: az asszimilációról, zsidóságról. Szekfű a nemzethez tartozás kritériumának az „erkölcsi” és lelki azonosulást tekintti, s megkérdőjelezi az új, a polgári munkaerőpiacra bevándorló idegen etnikum gyors magyarosodásának „őszinteségét”. Mi pozitív jelenséget látunk abban, hogy ezek a bevándorló etnikumok igyekeztek az itteni munkaszervezethez hozzáigazodni nyelvben, szokásokban. Mint ahogy a magyarországi zsidóság történetének legszebb lapjai közé tartozik a dualizmus kori pénzforgalomban, polgári kultúrában játszott szerepe, sőt amiről a legújabb kutatások árulkodnak: részesedése a szolgáltatóiparban, a mozgékonyt követelő divatszakmában (divatcipész, üveges, szabó stb.). Ugyanígy értékeljük az osztrák-német, morva-cseh iparosság magyarországi szerepét.⁷⁸ A Szekfű által leírt jelenség valós, igaz: a századelő nemzedéke, ha magyarul beszélt is, szokásrendszerében, életvitelében sokat megtartott évszázados német, szláv vagy éppen zsidó „sajátosságai” (Hiszen mik, szerintünk, a „nemzeti sajátosságok”, ha nem az évszázados együttélés során rögzült szokásrendek?)⁷⁹ Csakhogy amit Szekfű negatívnak tart, azt mi pozitívnak, a modern Magyarország kialakulásával járó folyamatnak. Mint ahogy szerintünk valóban tudományos kérdés, vajon a forradalmakban, mindenekelőtt a Tanácsköztársaságban, de a magyarországi munkásmozgalom egészében milyen szerepet játszott az, hogy a hazai ipari munkásság jelentős része frissen asszimilálódott (vagy éppen asszimilálatlan) etnikai elemekből állt össze, s hogy sokáig kizárólag a német-osztrák mozgalom szolgált mintájául?

De egyáltalán: lehet-e az asszimilációt, mint azt Szekfű teszi, de teszi a hazai és nemzetközi történeti irodalom is, egyirányú folyamatnak tekinteni: a kisebbségek hozzáidomulásaként a többségi etnikumhoz? Jelen esetben a magyarsághoz. Nem sokkal inkább arról van szó – legalábbis szerintünk –, hogy az asszimiláció: kölcsönösség? Amikor a találkozó etnikumok egymásnak kölcsönöznek „erkölcsi csöket”. Amikor a magyarság legalább annyi „zsidós”, „svábos”, „szerbes” etc. szokást olvaszt magába, mint a kisebbségek magyarosakat. Az asszimilációban mindkét fél alakul és alakít. S ebből formálódnak szerintünk az immáron új „nemzeti jellemvonások”.⁸⁰

⁷⁸ Glatz Ferenc: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században, i. m.; *Uő*: Vitás kérdések a dualizmuskorabeli magyar nacionalizmus történetében, i. m.; *Uő*: Etnikum, szakértelem, asszimiláció. A magyarországi németiség az ipari fejlődés korában. In: 300 éves együttélés – A magyarországi németek történetéből. Budapesti Nemzetközi Történeteszkonferencia (1987. március 5–6.) Bp., 1988. 87–97. p.

⁷⁹ Felfogásomat összefoglalom „Etnikum, nemzet, nemzeti kisebbség” c. írásomban. In: Magyarok a Kárpát-medencében, i. m. 6–8. p.

⁸⁰ Az elmúlt évben (1988) megjelent „Magyarok a Kárpát-medencében” c. kötetben így fogalmaztunk: „Asszimilációról beszélve a történeti irodalom és politikai gondolkodás egyaránt az államon belüli többségi nemzethez való igazodásra, mindenekelőtt a kisebbségi nyelv feladására gondol. Ebből a szempontból ítéli »pozitívnak« vagy »negatívnak« az

Külön kutatásra váró téma a *magyarországi zsidóság* története. És figyelembe kell venni azt, hogy mennyire mást jelentett e témáról írni, azzal foglalkozni „Auschwitz előtt” és „Auschwitz után”. Szekfű, akinek a felesége zsidó volt, és a fasizmus idején többször is hitet tett a hazai zsidóság mellett, 1920-ban még a *keresztény középosztály antiszemitizmusának* megfogalmazója. Ez a középosztály a zsidóverésektől, az üldözésektől távol áll, sőt elítéli azt, ugyanakkor *zsidóellenes állami intézkedéseket* követel. Szekfű még 1934-ben is azt gondolja, hogy leginkább a zsidóságon múlik az antiszemitizmus elkerülése. Ebben alapvetően tévedett, erről ma már minden kézikönyvből meggyőződhet az olvasó.⁸¹ A középosztálybeli antiszemitizmus, ha alapvetően különbözött is a fasizmus antiszemitizmusától, és ha ez a réteg undorodva fordult is el a nemzetiszocialistáktól, vagy éppen szembehelyezkedett velük, gondolatmenetével előkészítette a talajt a fasizmus idején tomboló, népiertásba torkolló antiszemitizmusnak.

A „Három nemzedék”, mint történelmi termék, az 1920., illetve 1934. év Magyarországa szellemi életének egyik ránc maradt darabja. Mint ilyen, élesen exponálja a kutatásra váró kérdést: vajon a forradalmak bukása, a történelmi Magyarország szétesése miért akasztotta meg az asszimilációs folyamatot a Kárpát-medencében? Hogyan keltette fel az állam összeomlása, az állami tisztviselő elszegényedése, teljes létbizonytalansága az ellenérzést, az irigységet a magánszféra középosztálya ellen? Az ellen a magánszféra – a boltos, a kisárutermelő, a kisiparos, az orvos – ellen, amelyet a legnagyobb államrendszerváltás-

asszimilációt. Az új szempontú történelmi vizsgálat azonban az asszimilációban két vagy több nemzet együttélésének *társadalmi-szokásrendi kölcsönhatásait* keresi. A magyarok az évszázadok során legalább annyi »svábos«, »zsidós«, »tótos«, »rácos« stb. tulajdonságot szívtak magukba, mint ezek »magyar«-okat. (Viselkedési, gondolkodásmódbeli, magukkal hozott mihez-értés, étkezési, lakás- stb. szokások.) – Az asszimiláció így nem politikai-ideológiai, hanem társadalmi folyamat. *Nem a »gyengébb« idomul a másikhoz*, hanem kölcsönösen törődnek egymáshoz. [...] Egymással szembeni kölcsönös kihívások. Vajon nem ez a keveredés adja a Kárpát-medence annyit emlegetett »szellemi génbank«-jának erejét? *A kisállamiságok természetesen mindezt elvágják*: nyomorúságos határokkal szabdalják szét a *munkaerő-áramlás* természetes gazdasági érdeket követő útját; a többségi nemzethez igazodásra kényszerítik a kisebbségeket.” In: Magyarok a Kárpát-medencében, i. m. 327. p.

81 A magyarországi zsidóság legújabb kori történetéről néhány munkát ajánlunk. Alapszövegként: A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. Bp., 1917. 164 p.; Zsidókérdés. asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. (Sajtó alá rendezte: Hanák Péter.) Bp., 1984. – Az MTA TTI-ben 1986-ban Ránki György vezetésével létrejött zsidóságtudós csoport első tanulmányai most készülnek: Bence György, Kovács M. Mária, Schmidt Mária, Zeke Gyula első dolgozataik: *Mester Miklós–Schmidt Mária–Majszai Tamás*: Komoly Ottó naplója. In: Az 1944. év története. (Szerk. Glatz Ferenc.) Bp., 1984. 114–117. p. – Ugyanitt: *Puskás Julianna*: Kivándorlás – a zsidó kérdés megoldása? 18–20. p.; *Ránki György*: A németek szerepe a magyar zsidók elpusztításában. 64–68. p.; *Uő*: A magyarországi zsidóság társadalomszerkezete a két világháború között. Történelmi Szemle, 1987–88/3:256–266. p. – És idesoroljuk egyik saját első dolgozatunkat: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században, i. m.

gok idején is „megfizet”, eltart a társadalom. És hogyan lett forrása az *állami tisztviselői*, „hagyományosan” keresztény középosztály társadalmi ellenérzése a *szabadfoglalkozású középosztály* ellen kirobbanó *zsidóellenességnek*, a két világháború közötti magyar középosztály antiszemitizmusának?

„Kollektív felelősség”, a kisebbségi kérdés szőnyeg alá söprése

Negyedik megjegyzés: a kisebbségi kérdésről. És kutatásra váró kérdés: mi lett a hozama a második világháború utáni fejlődésnek? Az őszinte szembenézés a fasizmus fajmítoszával megkezdődött. Kikényszerítette ezt a térségben nemcsak a hitleri Németország katonai, politikai veresége, de a felébredt felelősségtudat is a zsidóság elleni embertelen megkülönböztetés és a minden képzeletet felülmúló irtása miatt. De már az 1945 utáni kezdetek is telítve voltak torzulással, éppen a térség különböző etnikumainak együttélését zavarva: a *kollektív felelősség* irracionális elve alapján elsősorban a „bűnös”-nek ítélt németiséget és – a szomszédos országokban – a magyarságot telepítették ki évszázados lakóhelyéről.⁸² Sőt, mint ismeretes, egyes szomszédainknál kezdetben a „bűnös etnikumúakat” – így Csehszlovákiában, Lengyelországban kollektíve a németeket, magyarokat – állampolgári jogaiktól is megfosztották. Nem szólva arról, hogy a fasizmus exponálta cigánykérdéssel sem tudott mit kezdeni a háború utáni időszak.⁸³

82 Balogh Sándor: Jelenkori népvándorlás. Kitelepítés és lakosságcsere Magyarországon a felszabadulás után. História, 1981/3. sz.; Gyarmati György: Modern népvándorlás, nemzeti kérdés. In: Magyarok a Kárpát-medencében, i. m. (1988) 316–318. p.; A kollektív felelősségről, a német kitelepítésekről: Glatz Ferenc: Etnikum, szakértelem, asszimiláció, i. m. A kitelepítések hatásáról a közép-kelet-európai társadalmakban felfogásom összefoglalva: Kérdések etnikumról, nemzetéről a 20. század végén. História, 1982/4–5:34–36. p. Részlet: „A történetírás – noha az aktuális állami-diplomáciai érzékenységeket messze figyelembe véve, igen szégyenlősen – már kezd szólni arról: ezek a telepítési akciók mennyire nem oldották meg a kisebbségi kérdést, sőt mennyi újabb nemzeti sérelmet keltettek. De arról sajnos még csak nem is teszünk említést, hogy mennyire károsodott egy-egy állami közösség a termelés, a munkaszervezet szintjén az etnikai elv érvényesítésének ilyesfajta »kipróbálásával«. Nemcsak a Magyarországról, Lengyelországból kitelepített svábok, vagy Csehszlovákiából kitelepített Jugoszláviából áttelepült magyarok nyomán keletkezett hiátus az ottani mezőgazdasági-ipari munkaszervezetben. törés egy-egy közösség (több) évszázados termelési kultúrájában, de a »hazatelepítettek« is csak nagy megrázkódtatással tudtak hozzáilleszkedni azonos »nacionáléjuk«, anyanyelvük ellenére az új közösségi környezetükhöz. Lévéen mint szociális-társadalmi egyének egészen más közösségi kultúrának részesei, hordozói. (Csak zárójelben jegyezzük meg: arra sincsenek például megalapozott vizsgálataink, hogy a zsidóság kiirtására irányuló máig megemészthetetlen fasiszta kísérletek milyen károsodást és kiesést hoztak a közép-európai társadalmak, gazdasági rendszerek működésében.)”

83 Kemény István: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. Bp., 1976.

Az 1948 utáni fejlődés e téren is mindent messianisztikusan és állami eszközökkel kívánt megoldani. Hitt abban, hogy ha egy napon kijelentjük: mindenki magyar s mindenki egyaránt polgára a „szocialista Magyarországnak”, s hogy a szocializmus nem ismer etnikai, vallási alapon megkülönböztetést, akkor másnapra feledésbe merülnek az évszázados, vagy épp a tegnapi etnikai ellentétek. Az államhatalom erőszakkal lefojtotta az előítéleteket, de erőszakkal meg is akadályozta, hogy a valódi felelősségről beszéljenek a meggyalázottak, vagy akár a felelősségre ébredt tegnapi megbántók. Az állam racionálisnak látszó, szocialista eszmeiségű állampolgári tudattal kívánta helyettesíteni a kisközösségi – vallási, etnikai – tudatot. A valóságban elvette az egyénektől a társadalmi környezethez, a közösséghez kötő személyes élmény- és hagyományanyagot is.

Vajon mennyi kárt okozott a *problémák szőnyeg alá söprésével* ez a politika? Az előttünk járó nemzedékek nem értették, amikor témakereséseinkben, több mint másfél évtizeddel ezelőtt, a zsidóság, németiség és magyarság etnikai viszonyait idéző statisztikákkal álltunk elő. „Zsidózásnak”, „svábozás”-nak tűnt a szemükben a polgári Magyarországra a bevándoroltak érdemeinek elemzése is.⁸⁴ E kérdések agyonhallgatásának fő oka szerintem: a rossz emlékektől való szabadulás és a megkülönböztetés nélküli világ megteremtésének tiszta szándéka. (Hogy azután a magánélet szféráiban mennyire másként beszéltek és viselkedtek az ezen elvet meghirdetők, az ismét a következő évtizedek kutatásának témája.) Mint ahogy sokan közülük azt sem értették, hogy miért beszélünk mi a magyar nemesség pozitívumairól is, például közösséget szervező erejéről, közösséget megtartó képességéről. De – hogy a kérdéseket tovább sorjazzuk – miért ne lehetne valaki jó magyarként büszke a maga felmenőire, ha azok becsületes mindennapi munkájukkal alkotói voltak a térség kultúrájának, akár vezető osztálybeli nemeseikként, akár mint parasztok, munkások, középosztálybeliek? S miért ne lehetnének büszkék felmenőik *etnikumára*, legyen az magyar, szláv, román, zsidó vagy német? Hiszen a térségben a *modern életkereteket egy ilyen soketnikumú társadalom izzadta ki magából*.⁸⁵

84 Így járt e sorok szerzője is 1973-ban, amikor megtalálta Körösy József statisztikáit a dualizmus kori nemzeti-vallási csoportokról, s ezt külföldön ismertette, itthon a főnöki-baráti figyelmeztetés fogadta: „Ne te kezdj Magyarországon »zsidózni«, »svábozni!«” A tanulmány így később jelenthetett meg.

85 Glatz Ferenc: Nemzet, államnemzet, kultúrnemzet. In: Magyarok a Kárpát-medencében, i. m. 326–327. p. Itt a következőképpen fogalmazunk: „A *kitelepítést* ma már (világnézettől függetlenül) negatívan értékeli minden korszerű történetíró. Ennek az elvnek elfogadása a politikai gyakorlatban nem volt más, mint az államnemzeti elv legdurvább kifejezésre juttatása. A németeket telepítjük »haza« államukba, Németországba, a magyarokat »haza« Magyarországra, a szlovákokat »haza« Csehszlovákiába stb. (Szubjektív megjegyzés: már egyetemi hallgató korunkban feltettük tanárunknak a kérdést: miért feledkezünk el arról, hogy az akkor testvéri Romániából kitelepítés nem történt. – A mai történész nosztalgiája a mindig vágyott jó román–magyar viszony iránt.) Később derült ki: a felvidéki magyaroknak a mai Szlovákia a »haza«, a magyarországi németeknek pedig Magyarország. Ennek kritikája – szerintünk – ismét nem nemzeti »elvek« miatt, hanem gyakorlati okokból szükséges:

Most, 1989 februárjában, amikor alapjaiban recseg a sztálini államépítkezés, felszakadnak az erőszakkal visszaszorított, de őszintén soha nem elemzett közgondolkodásbéli reflexek. Nemcsak az előremutatók, de a visszahúzó is. Az egyéneknek maguknak kell tisztázniuk helyzetüket a közösségben, etnikai-nemzeti hovatartozás tekintetében is. A hetedik nemzedék néha úgy érzi, valahol az 1948 előtti állapotoknál tartunk. Sokban talán igaza van. De hátralévő aktív éveiben a legnagyobb hibát követné el, ha a sztálini államrendszer működésképtelenségét, gyenge hozamát látva az etnikai-nemzeti ellentétek feloldásában az előtte járt nemzedékek tiszta elveit is megtagadná.

Trianonról, revízióról, kisebbségi jogokról

Ötödik megjegyzés: Trianonról. Szekfü második, 1934-ben írott könyve jól mutatja a negyedik nemzedék felfogását: a hitet, hogy a történeti Magyarország valamilyen formában hamarosan visszaáll. Trianon „igazságtalansága” mind a „jobb”, mind a „bal” politikában elfogadott volt. A terület-visszacsatolások 1938–1941 között – amikor a két nagyhatalom, Németország és a Szovjetunió – területrevízióihoz a kis Magyarország is felzárkózott, nem hoztak megoldást. Nem mértük fel elég pontosan: vajon mit kínált volna a visszakapott területeken egy Horthy-Magyarország? A háború és a rövid néhány év nem engedte a próbát: vajon a királyi Románia és Jugoszlávia kisebbségi politikájánál türelmesebb lett volna-e a magyarországi? Elérte volna-e azt a „nemzetiségi létminimumot”, amit az első

Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország legjobb termelőerejű parasztjait, iparosait dobta ki »svábok« néven. Mint ahogy a térség zsidóságának pusztításában is elfeledkezik történetírásunk és közgondolkodásunk is megmutatni a fasizmus, az antiszemitizmus primitív közösségellenességét: milyen *visszaesést* jelentett hosszú távon, máig érezhetően ezen országok *termelőszervezetében* a zsidóság képviselte kereskedelmi-értelmiségi-ipari erő kiesése. (Szubjektív megjegyzés: ezt a történelmi tény, aktualitásként, minden újraledő antiszemitizmus és nacionalizmus figyelmébe is ajánljuk.)

A *kollektív felelősség* eszméjének keletkezéstörténete az őstársadalmak korába vész. Továbbélésének története a szokásjogban feltáratlan. Azonos etnikumú vagy felekezeti csoportokat (kollektívumokat) tesznek felelőssé politikai-gazdasági bajokért. Kiteljesedése a 20. század, amikor a kollektív felelősséget az állami-nemzetközi élet alapelvei közé engedik. Mind a fasizmus, mind az antifasizmus alkalmazta ezt politikájában. Végül is a zsidóság elleni fasiszta állami fellépés ugyanúgy ezen a gondolkodási reflexen alapszik, mint ahogy a világháború után a németek, magyarok kollektív felelősségének megállapítása. Itt, nálunk és a szomszédos országokban. [...] Történetírásunk és politikai gondolkodásunk számára általában elgondolkodtató az *egyéni és a kollektív felelősség* viszonya: ha zsákutca az etnikai vagy vallási-felekezeti csoportokra alkalmazott *kollektív felelősség* elve, miért fogadjuk el azt *társadalmi osztályokra*, rétegekre? Hiszen az egyén mindennapi életét az osztályhoz tartozás intézményei, összetartó erői még kevésbé szövik át, mint a nemzeti (nyelvi, szokásrendi stb.), vallási (felekezeti, egyházi) kapcsolatok. S mégis nem egyéni cselekedetei szerint, hanem kollektív minősítés (osztályhoz, réteghez tartozás) alapján vonjuk (vontuk) felelősségre emberek csoportjait.”

köztársaság Csehszlovákiájában a magyarság megkapott? (S amelynek mai megletéről szomszédainknál csak kivételképpen beszélhetünk?) E történeti alternatíva kutatói szakkérdés.⁸⁶ Kevésbé szakkérdés viszont, hogy a háborúban a győztes oldalon állók 1945-ben érvényesítették a maguk területrevíziós szempontjaikat. S hogy a térségben az 1948 utáni, Moszkvából egységesre vezényelt politikai rendszerek lényegében a trianoni állapotokat rögzítették.

Az 1948 utáni politikai rendszer, ugyanúgy, ahogy minden etnikai-vallási előítéletet, visszaszorított minden ellenségeskedést az államok között is. Ugyanakkor azzal, hogy az etnikai közösségek nem kaptak helyet e politika „forradalmi jövőképében”, ki is szolgáltatta a „nemzeti államok”-nak a kisebbségeket. Úgy gondolta, hogy azok az intézmények fölszívesek a térségben, amelyek 1920–1938 között a kisebbségek kollektív jogait védtek.⁸⁷ Az államok vezetői Moszkvában tanult módon ölelgették, csókolgatták egymást, mint szocialista testvéreket, tették a dörgedelmes nyilatkozatokat „szocialista internacionalizmus”-ról – közben azonban magyarok, németek, szlovákok, románok, szerbek a szomszéd államban rekedt kisebbségi kultúrája mállott szét.⁸⁸

A politikai rendszer tarthatatlansága az 1970-es években lett mind nyilvánvalóbb. Noha történeti összefoglalókban Trianont ekkor is még alig tárgyalják, és a szintézisek gondolat- és fogalomanyagát továbbra is az elvont „internationalizmus” határozza meg, de egyesek már figyelmeztetnek arra, hogy a szomszédos országokban erősödik a magyarellenesség. Mind többen követeljük, hogy az állam vezetői figyeljenek arra: az 1970-es években a szomszédos államokban a kisebbségek sorsa rosszabb, mint volt a trianoni időszakban. Egyáltalán, nehéz volt az 1948 után vezető pozícióba került politikusi garnitúra gondolkodásával elfogadtatni: a nemzeti kérdés nem azonos a nacionalizmus elleni harccal, ez utóbbi csak

86 Vö. erre *Tilkovszky Loránt*: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941. Bp., 1967.; *Uő*: Hét évtized a magyarországi németek történetéből, 1919–1989. (Kézirat.); *Uő*: A szlovákok történetéhez Magyarországon, 1919–1945. Kormánybiztosi és más jelentések nemzetiségpolitikai céllal látogatott szlovák lakosságú településekről. (Kézirat.); *Csatári Dániel*: Forgószélben. Magyar–román viszony, 1940–1945. Bp., 1968.; *Uő*: A kelet-európai nemzetiségi kérdés történetének hazai kutatásáról. Párttörténeti Közlemények, 1974/2:144–155. p.; *Bellér Béla*: Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp., 1975.; *A. Sajti Enikő*: Útkeresés. A Jugoszláv Kommunista Párt nemzetiségpolitikai koncepciójának formálódása az 1920-as években. Századok, 1979/3:375–420. p.

87 *Fűr Lajos*: A kisebbségi jogvédelem történetéből. In: Magyarok a Kárpát-medencében, i. m. 320–321., 324. p.; *Bellér Béla*: Az európai nemzetiségi kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében, 1925–1929. Századok, 1981/5:995–1040. p.

88 Talán egyszer felfigyel közvéleményünk a magyar történetírás azon erőfeszítéseire, amelyek a határokon túli és a diaszpórában élő magyarság történelmi-nemzeti önazonosságának szilárdítását kívánja. 1986. augusztus 29-én e céllal alakult meg a *História* és az MTA TTI szervezésében a Magyar Történészek Világszövetsége. Előkészítője Hanák Péter (ő tartotta a célokat megfogalmazó előadást is), valamint Szarka László (később a Szövetség titkára), a szakmai bevezetőt Glatz Ferenc, a *História* szerkesztője, az intézet igazgatóhelyettese tartotta. A világszövetség elnöke Benda Kálmán.

részkérdése az előzőnek; s hogy a térségben nemcsak a magyar nacionalizmus volt és van jelen, hanem *nacionalizmusokról* kell beszélünk; a politikai és szakmai vezetőknek az egymással csókolózás mellett a kisebbségi kérdésről is tárgyalniuk kell, s netán tenni is valamit...⁸⁹

A történész meg van győződve, hogy a térség népességének az etnikai elvek érvényesülését hazudó államkeretekbe tömörítése, az 1920–1988 közötti állapot ugyanúgy nem megfelelő, mint ahogy nem bizonyult annak a történeti Magyarország államkerete sem. Szomorúan látja, mint szántanak föl mind több, évszázados kis közlekedőutat a népek között az állami ellentétek. A történészi gondolkodás sem mentes a jelenhatásoktól. Nem hisz a hetedik generáció tagja már abban, amit Szekfű Gyula és lényegében az elmúlt évek politikusai is reméltek: bánjon a magyar állam türelmesen a hazai kisebbségekkel, akkor majd a szomszédok is jól bánnak az ottani magyarokkal. Nekünk, szomszédainktól függetlenül is, éppen saját hibáinkon okulva, emelkedett nemzeti, kisebbségi politikát kell folytatnunk. Mint ahogy nem hiszünk abban sem – az előző nemzedékek nagy illúziója –, hogy a *nagyhatalmak* (Moszkva vagy Washington) képesek hosszú távon feloldani az ellentéteket. Még ha időlegesen segíteni is látszanak hol az egyik, hol a másik szemben álló félnek. *Tegnap szomszédainknak, ma talán nekünk*. És a történelem mércéjén illúzióknak látszik a régi elvárás: bármiféle változás a nagyhatalmi konstellációban területcsatolásokat tenne lehetővé. S ha lehetővé is válna, vajon ismét nem tévutas politika volna-e a 20. század végén?

Nemzetállam kontra munkaszervezet igénye

Az eddigi rossz megoldásoknak egy közös ismérve látszik: mindegyiknek kitalálói a *nemzetállam bővületében éltek*. Akár magyar, akár 1918 után román, cseh-szlo-

89 Trianonról mi így gondolkodunk: „A történésznek el kell mondania: nem volt egyetlen olyan nép sem a világtörténelemben, még a nemzeti-állami szerveződések kora előtt sem, amelyik lakossága, területe kétharmadának elvesztését rövid két generációnyi távlatból megnyugvással szemlélte volna. Sokáig értetlenség uralkodott történetírásunkban, szellemi életünkben a Trianon kiváltotta nemzeti sokkhatás miatt. Azon hangok mögött is a nacionalizmus veszélyét féltük, amelyek csak jelezni kívánták a probléma élő voltát. Ma már történetírásunk, visszatérve az 1920 óta eltelt több mint hat évtizedre, szinte semmi rendkívül nem talál abban, hogy a nagy területi átrendezések (1920 a történeti Magyarország felbomlása, 1938–1942 a területi revíziók, 1945 után a visszacsatolások), az állami keretek felbontása, újrendezése, egész vidékek lakosságának evakuálása a térség történetírásait az aktuális »jogok«, kölcsönösen egymás ellen elkövetett bűnök, vitaérvék vonzásában tartották.” *Glatz Ferenc*: Kérdések etnikumról, nemzetről a 20. század végén. *História*, 1982/4–5:34. p. – Ezen, a szovjet zónában megkövetelt alapelven üttött nagyot az 1986-ban megjelent háromkötetes „Erdély története” (főszerk. Köpeczi Béla.). 1. köt.: Erdély története a kezdetektől 1606-ig. (Szerk. Makkai László, Mócsy András.) 611 p.; 2. köt.: Erdély története 1606-tól 1830-ig. (Szerk. Makkai László, Szász Zoltán.) 618–1185. p.; 3. köt.: Erdély története 1830-tól napjainkig. (Szerk. Szász Zoltán.) 1194–1945. p.

vák, délszláv nemzeti államban. S az 1948 utáni sztálini út még inkább erősítette ezt a felfogást. De ha elszakadunk a történetírásban a nemzeti elv primátusától, azonnal feltárulkozik előttünk a térség társadalmának másik arcúlat: az *etnikai keveredés*, a vándorlás, az együttélés mögött a különböző, történelmileg kialakult „szakértelmek” mozgása. A mindennapi élet – egészen a nemzeti államok 1920-ban ránk köszöntő koráig – a *munkaszervezet igényei* szerint vonzotta, csoportosította az itt élő népeket. Önmaguk, családjuk megélhetése, az önmagukat szakértelmükkel hasznosítani akarás vonzotta a németeket, zsidókat vagy korábban a szerbeket, románokat a térségbe. És azután a térségen belüli vándorlásait – mind a magyarokét, szlávokét, románokét, németekét, zsidókat – is ilyen célok mozgatták. A történetírás – a maga nemzeti szempontjaival – hajlik ezekben csak az etnikai mozgásokat látni, s megfeleledkezni a kor embereit elsősorban hajtó önfenntartási, biológiai (antropológiai) szempontokról. A történetírás, ahogy beépült intézményeivel – mint tantárgy, mint a nemzeti közösség olvasmányait készítő szakma – a nemzeti államokba, hajlik arra, hogy a népek történetére is a maga létjogosultságát adó nemzeti értelmiségi szempontjait vetítse újra és újra vissza. A Kárpát-medence történetéből – s különösen legújabb kori történetéből – mi inkább azt a következtetést vonjuk le: a *kisállamiság* nemcsak azért jelent csődöt mint államszerkezet, mert egy ilyen kevert etnikumú vidék nem megfelelő kerete a különböző nemzeti hagyományú népek együttélésének, hanem azért is, mert *szétvágtá* és egymástól természetellenesen távol tartja az *egymásra utalt szakértelmeket, munkaerőcsoportokat*.⁹⁰ Az 1948 utáni elképzelés, miszerint a németiség szakértelmét a földművelésben, iparban, a zsidóságot a szolgáltató szférában, a szlávokét, románokét állattartásban, házi- és építőiparban, és ugyanígy a magyar etnikumúakat a leszakadt államrészekben bármelyik ágazatban, akárcsak az igazgatásban, egyik évtizedről a másikra pótolni lehet – naivitásnak bizonyult. A térségben az 1920-ban szétszabdalt szabad munkaerőpiac 1948 után végletesen „csonka” *munkaszervezetekké* vált. A *nemzetiségi nyomorúságot*, amelyet a térség 19–20. századi történetének ismérveként emlegetnek szomszédaink s mi egyaránt, *betetőzte 1920 után a szociális nyomorúság*...⁹¹

S tovább nem is folytatjuk Szekfű kérdésállításainak taglalását. Nem folytatjuk a Szekfűt annyiszor rövidlátással vádoló ötödik és hatodik nemzedék eredményeinek sorolását vagy megkérdőjelezését. Szekfűt és az őt utólag – alappal, alaptalanul – bírálók könnyen ugyanazon illúzió rabjai lehettek s lehetnek: azt hiszik, hogy a történelem azon pontján, ahol ők állnak, a történelem lezárul. Hogy e végpontról büszkén tekinthet vissza az utólag mindig többet tudó szakember, a történész. S magabiztosan bírálhatja elődeit, a jelen bajait az előtte járó nemzedékek hibáiból vezetve le...

90 Kifejtése: Glatz Ferenc: Etnikum, nemzet, nemzeti kisebbség. In: Magyarok a Kárpát-medencében, i. m. 6–10. p.; *Uő*: A „nemzetállam” zsákutcaja. Kísérő sorok a második kiadáshoz. In: Magyarok a Kárpát-medencében, i. m. 2. kiadás, Bp., 1989. I–IV. p.

91 Glatz Ferenc: Történetírásunk és az utóbbi negyven esztendő, i. m.

Hanyatlás: kisállamiság, sztálini rendszer

Hanyatlás? Szekfű hanyatlásnak látta az 1918 előtti fejlődést. Az 1948 utáni nemzedékek viszont hanyatlásnak mutatták be a negyedik, Szekfű nemzedékének művét, a két világháború közötti Magyarországot. Gyermekeink már úgy kérdeznak bennünket: vajon nem 1948 után következett be a hanyatlás Magyarország történetében? Vajon „elkanyarodásunk” a világ fejlődési ütemétől nem éppen 1948 után következett be? S a bécsi országúton látottak, a rozzant autók fagyasztóládát cipelő, szemtelő magyarság „nemzeti tulajdonságai” nem ennek a hanyatlásnak a megmutatkozása? Járműveik és viselkedésük vajon nem látványos és hangos kritikája-e az elmúlt negyven vagy hetven évnek? Inkább, mint megannyi kritikus tanulmány, vers, regény, film?

S gyermekeinket az sem nyugtatja meg, hogy kérdéseiken elgondolkodva elmormogjuk: ha egyszer megnyílna az út Csehszlovákiából, Lengyelországból, Romániából, netán még keletebből, ugyanilyen szomorú képet alkotnának maguknak szomszédaink saját „nemzeti tulajdonságaik”-ról. Legújabb kori fejlődésünk két akadályozója, a kisállamiság és a sztálini politikai rendszer, őket ugyanúgy sújtotta, sújtja...

Megjelent: Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., 1989. Előszó az 1989-es kiadáshoz. I–XXXVIII. p.

DOKUMENTUMOK

1. 1920. SZEKFÜ A „NEMZETI ALAPHIBÁK”-RÓL

[...] A közértelmesség hiányát okozó ez ősi bűnök teszik az országot egy nagy parlaggá, kiirtásuk nélkül valódi haladás elképzelhetetlen. Így válik a nemzeti hibák felkutatása rendszerének alapvető feladatává.

Nemzeti bűneinket, e századokon át buján burjánzókat négy bokorajban mutatja be Széchenyi. Az elsőhöz, a hiúság és rokonai: önhittség, önáltatás, öncsalás tartoznak, a másodikba lelkesedés és szalmatűz, harmadikba közrestergység, negyedikbe végül irigység és szülöttei, pártviszály és uralomvágy. Széchenyi mindegyiknek részletes természetrajzát adja, melyből itt csak néhány részlettel szolgálunk:

„Nagy hiúság azon fatális nyavalya, melyben mi magyarok igen nagyon szenvedünk.”

„Századokon keresztül a magyar hízelkedéshez szokott, amiből honosink nagyrésztnek önmaga túlbecsülése, gögje s hiúsága támad; az igaz, egyenes szótul pedig elszokott, amiből megint soknak azon teljes meggyőződése vevé eredetét, hogy Hunniát, mint dicsőségtől ragyogót, s lakosait, mint magas helyen állókat a világ bámulja és irigyl.

„Mondjuk ki egyenesen, hány van, ki nem bízza el magát az egész magyar földön?”

„Inkább kívánom, süllyedjen vérünk rövid vonaglás után semmiségbe, hogysem utóbb is, mint eddig, s mint ma, egy magamagát emésztő, hiúságtól szétboncolt, feregrágt,

magán segíteni és se halni, se élni nem tudó nyomorék vázként undokítsa el a közemberiség nagy családját.”

„Adót kell vetni mindazon ábrándra, ámitásra, elfacsart ideára, misztifikációra, szemfényvesztésre és efféle tulajdonra, mellyel oly nagy száma a régi álmából felébredt magyarnak megnevelőleg csalja magát és csal mászt.”

„Mert nincs tagadás, hogy valahol több képzeleti tehetség, de egyszersmind több nyavalygó képzelet is létezzék, mint magát szünetnélküli álmokban hintázni szerető Hunniában.”

A mi sokszor emlegetett színpompás keleti fantáziánkat tehát Széchenyi politikai dolgokban egyszerűen az ősi nemzeti vétek, a hiúság derivatúmanak tartja: hiúságunk kényszerít öncsalásra, arra, hogy a rideg való, az önszeretetünket megsemmisítéssel fenyegető reális világ elől az álmok langymeleg atmoszférájába meneküljünk. A magyar álmok így erkölcsileg éppen nem közömbös jelenségnek bizonyulnak, mert szüleményei a hiúságnak, e súlyos beszámítás alá eső erkölcsi defektusnak. Ezért nincs Széchenyi szívében egy szikrányi elnézés, még kevésbé szimpátia a magyar álmok iránt.

Másik vétkünk a közismert szalmatűz, a hirtelen fellobbanó lelkesedés, mely bizonyos erényekkel párosulhat ugyan, de hatása mégis káros lesz. Ez összefüggést Széchenyi, világosan felismerte:

„Hazafiság, lelkesedés, hű pajtáság, legfeljebb lovagiság, személyi bátorsággal párosulva, ime itt vannak tökéletes láncolatban mindazon tulajdonok, melyekből általán véve össze van rakva nálunk nemcsak a jurista és juratus, de a magyar kéményseprőtől felfelé legtöbb mesterember s most született művész, fabrikáns, kereskedő, sőt legtöbb so-disant magyar statusember és tudós is; honnét aztán, ha a vitészséggel kezdett, bátorsággal folytatott, lelkesedéssel tözsérlett és pajtásági lángésszel vezérelt intézvény előbb hal meg, mint csak jóformán még születve volna is, az nem egyéb, mint okszerinti eredmény, melyen senki se bámulhat.”

„A magyarnak általán véve azt vetik szemére, hogy egyedül szalmatűzként lobban fel, cserfaként azonban sohasem ég. S nyúlunk kebleinkbe, nem úgy van-e? Bizony nem tagadhatjuk. Ámde mi oka ennek? Sokan, sőt tudtommal mindnyájan, kik erről ítélnék, azt hiszik, egyedül keleti gyorsabb vérünk, egyedül természetünkbe szőtt nyughatatlanságunk okozza ezt. Én azonban másutt keresem e tulajdonnak kútfejét, abban tudniillik – és itt kérem figyelmezzünk –, hogy eddigelé a magyarnak vezetői jobbára, sőt kirekesztőleg mindig a nemzet enthusiasmusára appelláltak, számitási tehetségét azonban soha nem iparkodtak kellőleg ébreszteni, rektifikálni és azt tervük alapjául használni, honnét aztán természet szerint többen több láng és füst s ebből támadó hamu vevé eredetét, de annál kevesebb életmeleg fejledezett, mely igazi és tartós egészségre emelhetne volna nemzeti testünket.”

A harmadik vétek a közrestség, a negyedik az irigység, mindkettő túlnyomóan politikai jelentőségű tényező, mely társadalmi és állami életünkre századok folyamán döntő befolyást gyakorolt.

„A közrestség nem engedi, hogy a nagyobb rész oly tárgyak körül felvilágosítaná magát, amihez egy-két hónap, egy-két értekezés nem elég, hanem esztendei szorgalmas előmunkálás kell; a nemtelen emberben mélyenfekvő hiúság pedig gátolja, hogy az igazságtalanok sokadalma ott keresse a számtalan hibák gyökerét, ahol azok valódi fészke van,

tudniillik saját szánakozásraméltó tudatlanságában s a legvilágosb okoknak sem engedő gögijében.”

„Mi magyarok tengünk hosszú századok óta, egy magában irigykedő, agyarkodó, már-már pusztulásra fajult méhraj.”

„Alig van köztünk ember, ki a másik megaláztatásán ne örülne.”

„Agyarkodunk egymás ellen, mint tehetetlen sajtőférgek.”

„Az emberi nemben lappang, sőt a magyarban éppen nem lappang, de vajmi ocsmányul kitűnik az irigység és a sültgalambra való étvágy.”

Az irigységből politikai és társadalmi téren pártviszály és uralomvágy, valamint más oldalról rakoncátlanság származik:

„A magyar magát senkinek alávetni nem engedi; mindenki vezér, úr akar lenni s ha éppen jó órában van, maga alatt felrúgja a port és azt mondja: ez a világ közepe, hol én állok!”

E kutya-macska-féle agyarkodó szokásunkból fejlődik ki „azon különös szesz, vagy minek is nevezzük, mely szerint mindegyik kolompos, vezér vagy egyedül saját erejére támaszkodó pártkalandor akar lenni, s ehhez képest nincs is a világnak tán oly legkisebb féket, rendszert nem tűrő, s eképp oly kevésbé egy soron álló, összetartó s ennél fogva természetesen aránylag ahhoz, mi lehetne, oly gyenge, oly magán segíteni nem tudó népe, mint a magyar.”

És így, az erkölcsi bajok keserű felismerése útján, nem pedig egyéni pesszimizmusból, ideges félelemből és aggályoskodásból érkezik el Széchenyi a nemzeti halál gondolatához:

„Várjuk be nem a nagyszerű halált, hol ember millióinak szemében gyászkonny ül, hanem minden dísz, szánakozás és hálaérzet nélküli kitörültetésünket nemcsak a nagytermészet virányából, de még legközelebb szomszédink tüsténti emlékezetéből is, minél többet és jobb sorsot önkénytől, irigységtől, egymás elleni agyarkodástul szétboncolt és jobbadán önzőkből álló népvégület nem is érdemel.”

Hiúság, fellobbanó szalmatűz, önáltatás, irigység és uralomvágy mind olyan bűnök, melyek az emberek társas-együttlétét zavarják, a társadalmi érintkezés nyugalma és biztonságát megmérgezik. A magyar közélet ezek hatása alatt Széchenyinek végtelen szomorú látvány, a kölcsönös gyűlölet visszataszító színjátéka:

„Valóban szomorú az eset, s vérünket tekintve, annál szomorúbb, mert gyűlölségi hajlama nem egy magyarnak koránt sincs kimerítve azon antipátia által, mellyel az arisztokrácia iránt viseltetik, de midőn con amore gyűlöli ezt, nem kevésbé gyűlöli a kormányt, gyűlöli az egyházi rendet, gyűlöli a katonát, gyűlöli a németet, gyűlöli a horvátot, gyűlöli a tót, gyűlöli a görögöt, gyűlöli a városi polgárt, gyűlöli a kereskedőt, gyűlöli egyik a másikat stb., szóval gyűlöl mindent, mert hiszen hasonmájával sem él békében, paraszthoz vonzó szerelme pedig bizony nem óriási s mégis biztos öbölben véli magát, mert hiszen mégis szeret valamit, s pedig legőszintebben s mindenekfölött, tudniillik a hazát, vagy tulajdonkép – mert ugyan mi a pusztá haza a benne lakó egyesek nélkül – a hazával mindig egybekevert saját drágálatos magát!” [...]

Megjelent: Szekfü Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1934. 18–22. p.

2. 1934. SZEKFŰ A TÁRSADALMI FESZÜLTSEGEKRŐL

Trianon óta a Nemzeti Egység az, melynek szükségességéről talán legtöbbet és legőszintebben szokás beszélni. Őszintén, – mert bizonyos, hogy a nemzeti gondolkodás egységére nagy szükség van, amikor az új nacionalizmus mindenütt nyájként egybetereli a nemzettagokat s belőlük erőszakkal is egységes nemzettestet ver össze. Szomszédságunkban mindenütt egységes nemzeti akaratok emelkednek fel előttünk fenyegetőleg, – lehetetlenség tehát továbbra is egység nélkül maradnunk, ez lassankint közvéleménnyé válik, mellyel szemben különvélemény tényleg helytelen és okatlan dolog volna.

A Nemzeti Egység azonban csak akkor valósulhat meg, ha eloszlanak azon antinómiák, melyek jelenleg ember és ember közt érzelmi, anyagi, akaratbeli különbségeket tartanak fenn. A Nemzeti Egység megvalósításának feladata túlmegy bármily széleskörű politikai akción, s nem kevesebbet foglal magában, mint szellemi, gazdasági és társadalmi életünknek sok tekintetben gyökeres reformját.

Mert csakis ily reform segítségével lehet megszüntetni a következő ellentétpárokat: nagybirtokos – mezőgazdasági munkás; katolikus – protestáns; zsidóság – magyarság; öregek – állástalan fiatalok; trianoni magyarság – leszakadt magyarság.

Ez öt antinómiának mindegyike sürgősen követeli a megoldást akkor, ha nemzetünk számára nem forradalmi katasztrófákat, hanem nyugodt evolúciót és Nemzeti Egységet óhajtunk.

1. A föld kérdése

Mikor 1920. augusztus 18-án Nagyatádi Szabó István, a gróf Teleki Pál-kormány kisközgazdálkodási minisztere beterjesztette törvényjavaslatát „a földbirtok helyes megosztásáról”, akkor már a forradalmak hatása alatt maguk a nagybirtokosok is meg voltak győződve arról, hogy a föld nálunk tényleg helytelen, egészségtelen módon van megosztva. A történelmi Magyarország 49 millió katasztrális holdnyi területéből (Horvát-Szlavonországot nem számítva) 22,47 millió hold volt 100 holdon aluli kisbirtok és 26,58 millió ennél nagyobb közép- és nagybirtok. Ez a 45,8%-nyi kisbirtokosság és 54,2%-nyi közép- és nagybirtokosság arányszáma Trianon következtében még inkább megromlott: a csonkaország 16,15 millió holdnyi földjéből csak 7,14 millió, 44,02% esett a kisbirtokra, a nagyobbakra pedig 9,01 millió hold, az egésznek 55,8%-a. Hogy ez így nem maradhat tovább, azt mindenki elismerte, látva a bolsevizmus alatt a magyar falusi nép imponáló magatartását, mely egyedül akadályozta meg, hogy a bolsevista forradalom a magyar földet is meghódítsa. Az ellenforradalmi publicisztikának gyorsan elhangzott kiáltása: Vissza a magyar röghöz, általánossá tette a kívánságot a magyar paraszt életviszonyainak emelésére, s a földreformot kívánó mozgalom élére már 1919. november havában a Somogy vármegyei nagybirtokosság állott, mely gróf Somssich László elnöklete alatt ki-mondotta, hogy az idő szelleméhez híven szükségesnek látja a föld arányosabb szétosztását célzó földbirtokreformot.¹

¹ Bodrogyó Zoltán: A magyar agrármozgalmak története. 1929. 259–271. 1.

Tudjuk, hogy a nemzetgyűlés mind a földbirtokreformra, mind a házhelyekre és kis bérletekre vonatkozó javaslatokat törvényerőre emelte, hasonlóképpen a Horthy Miklós kormányzótól megfogalmazott Vitézi Szék gondolatát, mely végrehajtásában eddig mintegy 60 000 holdat adott 90%-ban legénységi állományú vitézeknek, még pedig kötött kisbirtok, majorátus gyanánt, ezzel legelőször valósítván meg Széchenyi Istvánnak száz esztendőn át semmibe vett kezdeményét. Annyi bizonyos, hogy a földreform megvalósításán állami hatóságok és magánosok nagy jóakarata működött közre éveken át – a földreform pénzügyi biztosítására Bethlen István grófnak sikerült 1928-ban a gyufa-monopóliumra hosszú-lejáratú kölcsönt felvenni s ha az eredmény ma, tíz esztendő és egy eddig példátlan agrárkrízis távlatán át mégsem kielégítő, ezért sem személyek, sem pártok nem vonhatók felelősségre. Legfőleg az a neobarokk-közszellem, mely a parasztvédelmet sikerrel frázissá formalizálta, s mely a dolgoknak gyökeréig hatolni ezen a téren sem volt képes. Ne feledjük el, hogy politikusok és államférfiak egyformán függvényei egy-egy adott szociológiai helyzetnek, s ez a szociológiai helyzet, az első évek fellángolása után, semmiképp sem kedvezett annak, hogy Nagyatádi Szabó javaslata csak kezdete, nem pedig egyúttal befejezője is legyen a földbirtok helyesebb megosztásának.

Az 1930. évi statisztikai adatgyűjtés szerint az 1925–30 közt lefolyt földreform tényleg nagyban megszorította a kisbirtokosok számát és földterületüket. Egy holdig terjedő gazdaság volt 1925-ben 281 499, 1930-ban már 551 714, a kétholdasok száma megnőtt 184 605-ről 277 391-re, a háromholdasoké 117 702-ről 148 601-re. Az új rendezés következtében egy holdon aluli birtokos kezében már nem 163 000 hold, hanem 286 000 hold föld van, az összes területnek nem 1,1, hanem 1,8%-a. A változás főként az alacsony kategóriákban szemlélhető: a kétholdas gazdaságok területe az összterület 2,1%-áról 2,7%-ra, a háromholdasoké 2,1-ről 2,4%-ra, az ötholdasoké (164 000 gazdaság) 3,8-ről 4,1%-ra, a tízholdasoké (200 000 gazdaság) 9,1-ről 9,2%-ra emelkedett, viszont a magasabb kategóriájú kisközségek száma és birtoka lényegesen alig változott, az 1971 kézben levő 500–1000 holdas birtokos az összterület 8,7%-áról csak 8,6%-ra s az 1644 birtokos kezében levő ezerholdon felüli nagybirtok az egész földterület 25,4%-ról csak 23,7%-ra esett le s egyidejűleg, a hivatalos statisztika szerint 3 718 517 holdról lényegtelenül, de mégis emelkedett 3 778 567 holdra. Nagyobb eredményt mutat a statisztika a szántóföldeket illetően, ahol a nagybirtok részesedése 17,5-ről 14,8-ra hullott le; az ország 9 700 000 holdnyi szántójából 1 434 000 hold van az ezerholdasnál nagyobb birtokosok kezén.

Ha mindehhez az adatok hivatalos feldolgozója azt a tanulságot fűzi, hogy „hazánkban a gazdaságok nagyságmegoszlása nyugodtan mondható egészségesnek és az eltelt öt év adataiból bátran következtethetjük, hogy a további fejlődés bírói beavatkozás nélkül is hasonló egészséges mederben fog lefolyni”,² ehhez a felfogáshoz aligha csatlakozhatik az, aki a neobarokk nézetektől elszakadva a magyar földbirtok megosztásának problémáját a magyar faj jövője szempontjából tekinti.

A továbbiakra is hozhatnánk statisztikákat, de a szemünk előtt álló valóság bizonyára erősebben tud hatni, mint ide vagy oda tologatható számoszlopok. A földreform dicséretre-

² Sajóhelyi István: Gazdaságaink nagyságmegoszlása 1930-ban. Magyar Statisztikai Szemle, 1931. II. 668–670. 1.

méltoán iparkodott a „nincstelenekeket” (Prohászka Ottokár gyakori kifejezése) házhelyhez, kis udvarhoz juttatni, valamint részben 1-2 hold terjedelmű földszalaghoz. Kérdés, hogy ez a juttatás elég lett volna-e a családok fenntartására akkor, ha nem következik be az agrártermékek világszerte végbement nagy áresése, melyért sem a földreform kezdeményezőjét, Nagyatádi Szabót, sem a végrehajtó kormányokat józan ésszel nem lehet felelőssé tenni. Hogy ez a ház, udvar, földszalag megélhetést nyújtson, ahhoz legalább is oly nagymértékű intenziválása lett volna szükséges a törpebirtoki termelésnek, amely az új kisbirtokosok hosszadalmas kioktatása, fegyelmezése, emellett árupiacok biztosítása nélkül lehetetlen volt. Holott a földreform végrehajtásával párhuzamosan folyt le Európa autarchikus örökléte következtében mezőgazdasági piacaink elveszése, s egyúttal az elszegényedéssel kapcsolatban belső fogyasztásunk visszafejlődése. Tehát a viszonyok a földreform megalkotóitól függetlenül is úgy alakultak, hogy a reform hozadéka a juttatottaknak a kicsiny, gyakran egészségtelenül épült ház mellé sok gondot adott, biztos megélhetést nem.

De a lefolyt földreform különben sem érinti az egész magyar parasztságot. 1920-ban volt 1 544 353 mezőgazdasági munkás, az össznépeség 19,3, az őstermelő lakosság 34,7%-a. Ezekből ugyan körülbelül 200 000 a földreform folytán 1-2 holdas parcellához jutott, de a mai – és még sokáig tartó – mezőgazdasági válságban alig van biztosítottabb helyzetben, mint a többi agrármunkás. Pártpolitikai agitáció három, négy, sőt öt millióra is teszi azok számát, akiknek a magyar faluban nincs biztos megélhetésük, de a demagógiát elutasítva is, lehetetlen az agrárproletáriusnak megnövekedett nagy tömegei előtt fel nem vetni a magyar faj létének vagy nemlétének problémáját.³

Annyi bizonyos, hogy a három holdon aluli törpebirtokosok – majdnem egy millió ember –, az 1 300 000-et kitevő szorosan vett agrármunkás, az évek óta munkanélküli kubikosok, a földreform és a krízis következtében elbocsátott mezőgazdasági családság két és fél millió embert legalább is kitesz s ez a sok-sok ember, országunk lakosságának majdnem egyharmada biztos munka és jövedelem nélkül, alkalmi jótékonyági akcióknak kitéve tengeti éhezõ és fázó, tápláló élelmet, meleget és minden kultúr-szükségletet nélkülözõ életét. Életnívóját pontosan ismerjük és ha statisztikai felvételek alapján készült adatokat olvasunk táplálkozásáról, ruházatáról, gyermekei neveléséről, akkor kifordul az ember szájából a falat és meleg szobában is végigborzong hátán a hideg. Széchenyi István száz év előtt kilenc millió jobbágy sorsán háborgott és állapította meg, az „ember méltósága” nevében is, hogy ez a kilenc millió szegény ember „minden terhek türelmes viselője s egyúttal a magyarság utolsó záloga, reménye, fenntartója”. Az „ember méltósága” ma is végveszélyben van, mint száz év előtt.

Ha mai helyzetünkben tekintetbe vesszük, hogy nem magyar kisebbségeink nagyrészt városi lakosokból vagy tehetősebb gazdákból, nem pedig nincstelenekekből állnak, tehát a majdnem három millió földmunkás szinte egészében a magyar faj leszármazottja, dunántúli és tiszai magyar,

³ Ezek és a következő adatok Kerék Mihály kutatásainak eredményei: Adatok a magyar mezőgazdasági munkáscsaládok megélhetési viszonyaihoz, Magyar Gazdák Szemléje 1933 és A magyar mezőgazdasági munkás táplálkozása, egészségügye, anyagi helyzete, Magyar Szemle, 19. és 20. kötet.

ha tekintetbe vesszük, hogy a földmunkásokkal szemben középosztályunk az utolsó száz esztendőben, arisztokráciánk legalább kétszáz év óta erős idegen vérkeverésen ment keresztül, s végül

ha hisszük, hogy e dunai-tiszai térségeken továbbra is egy különszínű, magyarszerű életnek és kultúrának kell virulnia, legalább is addig, míg egész Európa önásta sírjába nem süllyed:

akkor el kell ismernünk, hogy a mezőgazdasági munkásosztály megmentése, emberi méltóságába visszaemlése nemcsak nagy, de talán egyetlen nagy nemzeti feladatunk.

Mellette nyugodtan félre lehetne állítani minden más feladatot, mert ha ez az egy sikerül, akkor mindent elértünk és újra életerős, egészséges, bátor és önálló nemzetté lehetünk, melynek anyagi és lelki fegyverzete, kultúrája egyaránt magától fog jönni, ha egyszer ez a széles, alsó réteg támaszává lesz a nemzeti életnek.

Nem lehet feladatunk bárminemű javaslatokat tenni e viszonyok megváltoztatására. Mint a nemzeti élet összefüggéseinek vizsgálója, legtermészetesebb útnak találhatnám az agrármunkában feleslegessé vált lakosságnak az ipari termelésbe való átvitelét. Ez ment végbe a kiegyezés korában, amikor pl. a 90-es évek veszélyes agrármozgalmi, néhány évi lángolás után, lassankint elcsöndesedtek, mert az akkor meginduló iparosodási akció, a kivándorlással egyesülve, elvándoroltatta és munkához juttatta az agrárnépeség feleslegét. A földművelés, a falun vagy tanyán lakás a magyarságnak épp úgy nem ősi foglalkozása, mint az ipar és a városban lakás sem, s ehhez képest a nemzetre nem jelentene nehézséget az agrárlakosság iparosodása, ellentétben oly romantikus elképzelésekkel, melyek a falut látják egyetlen méltó lakóhelynek, elfordulva a városi élettől. Jól tudjuk azonban, hogy a mai világhelyzetben további nagymérvű iparosodásunk céltalan és lehetetlen, minél fogva éhezõ agrármunkásságunkat és törpebirtokosainkat ott kell ellátni, ahol ma vannak. Ez az ellátás lehet eleinte ideiglenes és alkalmi, ami hozzáértő szakemberek szerint csak olyképpen történhetné, hogy ők is bevonandók a kötelező szociális biztosításba. [...] Amíg három millió magyarnak, fajunk igazi fenntartójának élete nincs biztosítva, amíg gyermekhalandóság és tuberkulózis bántatlanul pusztít benne – tuberkulózishalandóság tekintetében népünk ma is utolsó Európában, szinte még egyszer nagyobb halandósággal, mint az előtte járók, Szerbia, Spanyolország⁴ –, amíg népi erőnk, ez ősi rezervoár meg nem erősítettetik: addig szükség törvényt bont és az előrelátó államkormányzásnak minden más szempontot félre kell tennie, csak hogy az agrárlakosság életét ismét emberi színvonalra emelhesse. Elégge szegénytelen, hogy bár agrárországnak tartjuk magunkat, a szociális biztosítást épp a mezőgazdasági munkások számára nem alkottuk meg [...].

Hasonlóképpen minden más érveket megelőző nemzethiológiai és legmagasabb humanisztikus szempont kívánja az átmeneti segítségen kívül, a mezőgazdasági szegénység végleges védelmét és elhelyezését is. Társadalmi biztosítás, állam- és közkölségen végzendő közmunkák csak ideiglenes, sürgős mentési akciók lehetnek, a kérdés teljes megoldásában nem nyugodhatik meg a nemzet addig, amíg e ma is sokban földéhes osztály földhöz nem

⁴ Szél Tivadar: A tuberkulózis halandóság országos statisztikájának legújabb eredményei. Magyar Statisztikai Szemle, 1931/8. 761. l.

jut, legalább is az a része, mely az agrár bémunkában tartósan feleslegessé vált s más pályákra, ipari életbe sem ültethető át többé.

Tudjuk, hogy a földreform kérdése nem aludt el, hanem ott parázslék a hamu alatt, melyet a neobarokk békeszeretet borított rája. [...]

Útmutatást e téren a neobarokk gondolkodás alól felszabadult fiataloktól remélhetünk. A földreformellenes tábor egyik főérve az, hogy a nagybirtok sokkal többet és jobb minőségűt termel, tehát részleges megbolygatása is termelési krízist, benn fogyasztási nehézségeket, künn kivitelünk elhanyaglását jelentené, továbbá hogy a nagybirtok kézimunkaszükségletével agrárreléség nagy számát s ezenkívül alkalmi bémunkások tömegét is ellátja. Lehet, hogy ez korábban így volt, az erre vonatkozó, érdek szerint színezett irodalomból nehéz valami biztosat kihozni; Trianon óta azonban a helyzet ellenkezőre fordult s épp a kisbirtok az, melynek javára kell írunk a fentieket. Bizonyos, hogy a nagybirtok termeléstehnikája ma is tökéletesebb a kisbirtokénál [...] azonban mindezek ellenére mezőgazdasági termésünk nagyobb részét ma már mégis csak a kisbirtok állítja elő. [...] az a magyar föld, mely kisbirtokos kezelésben van, ötven százalékkal több nemzeti jövedelmet hajt a kisgazdának mai elmaradt ismeretei mellett is, mint az a föld, mely a nagybirtok kezén magasabb termelőtechnikának tárgya. [...] Minden hold tehát, mely a nagybirtok kezeléséből kisbirtokéba menne át, több mint háromszor annyi munkaalkalmat adna az agrárlakosság számára.⁵ [...]

[...] a nemzet összessége szempontjából parancsolólag merül fel az a kötelesség, hogy a munkátlanoknak munkaalkalom adassék, ami az eddigiek szerint másként nem, mint nagyszámú kisbirtok, tehát nem egyholdas parcella, hanem magát eltartani képes gazdaság alakításával lesz tehető. [...]

Ha valahol, úgy nálunk beállott az az eset, mikor az államnak kötelessége a közjó érdekében ezt az aktív birtokpolitikát megkezdeni.

Telepítés, örökbérlet, kisbirtokok kivágása a nagybirtoktestekből, teljes vagy nem teljes, azonnali, vagy az utódokat terhelő kártalanítással, ezek szakkérdések, – nemzetpolitikai szempontból csak annyi bizonyos, hogy Nemzeti Egységről nem beszélhetünk komolyan, amíg fel nem oldjuk ezt az antinómiát, mely a mélyben gyökerezve bármely napon életet adhat rég nem látott sötét hatalmaknak.

2. A felekezeti kérdés

[...]

3. Zsidóság és kapitalizmus

A forradalmak katasztrófája és a bolsevizmus zsidó vezetőinek hatása alatt egy pillanatra antiszemita hullám borította el a világháború után is megmaradt liberális magaslatokat, s bár az ellenforradalomnak a törvény és jogrend határain túlcsapó mozgalmait a kormányhatalomnak sikerült legyőzni és elhallgattatni, a hazai zsidóság problematikájában mégis új, a harmadik nemzedék korszakától különböző jelenségek merültek fel.

5 Mindezen adatok Matolcsy Máttyás: A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon (A Magy. Gazdaságkutató Intézet 6. sz. kiadványa), 1933. munkájából.

Itt kettőt kell közelebből megtekintenünk, a budapesti kultúrát és az anyagi kérdéssel kapcsolatban a kapitalizmust.

A harmadik nemzedék vizsgálatánál meg kellett állapítanunk, hogy az a budapesti kultúra, mely alapján véve homogén volt más közép-európai városokban kifejlődött zsidó kultúrákkal, megindult az egész ország meghódítására.

Kétségtelen, hogy most az ellenforradalmi hangulatban, ez elinduló lépések elakadtak.

Kísérletek történtek azon szellemi tereknek keresztény magyar szellemmel megtöltésére, melyek már előzőleg végképp elveszetteknek látszottak: hírlapirodalom, színház, variété, az ekkor fejlődő rádió, szépirodalom terén új alakulások történtek, új jelenségek, melyek a gyökeres magyarságot hangsúlyozva, a közönség ízlését elvezetni próbálták a rég megszokott budapesti kultúráról.

Az új törekvések politikai hátteret kaptak a különböző keresztény pártokban és publicisztikájukban, holott ugyanakkor a régebbi nagyvárosi-zsidó irány elvesztette politikai és publicisztikai támaszát: a szocialistapárt, októbrista és bolsevista szereplésének súlya alatt végkép kiesett az intelligencia köréből, s visszahullott eredeti szakszervezeti alapjára, a Jászi Oszkár követő radikális demokrácia pedig teljesen megsemmisülve, feltámadását bármely formában önmaga tette lehetetlenné azon gonosz hadjáratával, melyet a magyarság ellen kényszerű emigrációjában folytatott, s amennyire tönkrement hírnévvel és összeroskadt energiáival teheti, még ma is folytat.⁶ Az a „progresszív” irány, mely a harmadik nemzedék soraiban Európát akarta képviselni a hátramaradt, barbár magyarok között, itthon maradt képviselőiben nagyvárosi hóbortjából kijózanodva, iparkodott olyan színeket ölteni magára, melyekkel az új légkörben egyáltalában megjelenhetett. [...]

A főnehézséget ez egész fejlődésben az okozta, hogy az új alakulatokat általában a korábbi, harmadik nemzedék tagjai hívták életre, akik a korábbi liberális világnézetéről antithetikusan áthelyezkedtek az antiliberalisra, de gondolkodásukat, módszereiket, önmagukat természetesen nem tudták átalakítani. Ezért tulajdonképpen azt csinálták, amit azok, kiket feleslegessé akartak tenni, csak más irányban, de hasonló eszközökkel. Benne gyökerezvén a harmadik nemzedékben, gyökeres változtatásoktól irtóztak, akár gazdasági téren – Prohászka Ottokár programját lassankint feledésbe engedték merülni – akár szellemi téren, ahol egyszerűen átvették a harmadik nemzedék hivatalos szemléletét és lemondtak a magyar népiesség segélyével alakítandó új kultúráról. [...]

Divatos új ruhába öltözött kivénhedt irányok próbáltak most a keresztény, részben antiszemita jelszavak hangoztatásával új, magyarabb szellemiséget létrehozni. Nincs mit csodálnunk, hogy ez nem sikerült. Hírlapirodalomban, színházban továbbra is a régi budapesti kultúra érvényesült, s a Trianon utáni antiliberalis korszakban mehetett végbe, hogy a progresszivitás és októbrizmus vezető hírlaptulajdonosa megsokszorozhatta tevékenységét, s csakhamar nagy napilapok egész koncernjét tarthatta kezében. Persze a közhangulat nyomása alatt hangja lényegesen megváltozott, beleilleszkedett a neobarokk illedelmes suttozásába, résztvett az új nagyságok gyakran émelyítő tömjénezésében, sőt ezt is jobban, hatásosabban és émelyítőbben csinálta, mint a neobarokk autochton szócsövei. A zsurnalizmus történetének egyik legtanulságosabb, s amellet mulatságos fejezetét képezhetné

6 Vö. erre Mályusz Elemér: Sturm auf Ungarn (magyarul folytatásokban a Napkeletben).

az összehasonlítás e lapoknak forradalmi és Trianon utáni hazafias frazeológiáját illetőleg: amit korábban, mint alacsony kultúrájú, bugaci „hazaffyaskodást” lenéztek és szidalmaztak, azt most maguk csinálták, mely lélekzetvétellel, büszke kebelből, kitűnően. A tömegek csekély nemzeti érzékére jellemző, hogy mindezt igaznak és jónak találták, minek következtében e háború előtti üzemek, némi stílusváltoztatás keresztülvitelével, jobban működtek és nagyobb hasznot hajtottak, mint bármikor előbb. Ezt a jól sikerült mimikrit különben az is elősegítette, hogy az új irány hivatalos tekintélyeitől elüldözött tehetségek továbbra is megmaradtak e tipikusan budapesti lapoknál, melyekkel korábról, a radikális progresszivitás idejéből megvoltak összeköttetések. Babits Mihály, Móricz Zsigmond ezen most már egyszerűen baloldalinak nevezett kultúrkörnyezetben maradtak, ugyancsak itt talált egy időre menedéket Szabó Dezső, minek az a következménye lett, hogy a legújabb nemzedék, mely első sorban az ő munkáiból, nem pedig a neobarokktól nyerte nemzeti elindítását, bizonyos fokig, bár leplezve, ismét a baloldalhoz fordult.

Ugyanez történt a folyóiratok terén, ahol a Színházi Élet maradt nemcsak a budapesti zsidó, de a vidéki magyar publikumnak is legtöbbet olvasott kedvence, ugyanez a színházban, a varietében, a moziban, a szórakoztató, nagyvárosi, éjjeli élet minden zugában. A háború előtti Budapest éjjeli életétől alig különböző mostaniban a fiatal arisztokráciának tagjain kívül a keresztény középosztálynak történelmi és nem történelmi, ifjabb és idősebb generációi egyképpen résztvesznek, bár napközben természetesen keresztény elvek emlegetői. A változott viszonyokhoz híven az üzemek fenntartói és hasznosítói közt keresztények is vannak, akik azonban irányváltást vagy színvonalkülönbséget nem jelentenek.

Igen egyszerű dolog bizonyosodott be: új tartalom nélküli, tisztán jelszavakkal hosszabb időre nem lehetséges az embereket távol tartani olyanféletől, amibe beleszoktak, szinte amiben születtek. A trianoni neobarokk édesgyermek, egyenes leszármazója lévén a harmadik nemzedék szellemének, nem érezhetett magában erőt, hogy komolyan pótolja az elődjével közeli viszonyban volt nagyvárosi zsidókultúrát, mely ily módon, némi átfestés és áthangolás árán, továbbra is hatalma teljében maradt.

Az anyagiak dolgában meg kell állapítanunk, hogy a hazai zsidóság még erősebben összenőtt a kapitalizmussal, mint korábban. Míg a háború előtt a kapitalisztikus pályák túlsúlyossága miatt előbb a szabad pályákat: orvosit, ügyvédi szállotta meg a zsidóság, s ezek megtételével haladt tovább a függő és gyenge fizetést nyújtó állami hivatalok felé: most fordított a mozgalom, mint mikor az apály mindinkább szabadon hagyja a part sárait. A numerus clausus-törvény, a hazai antiszemita hullám egyetlen intézményes maradéka, nemcsak az állami hivatalokban éreztette hatását, hanem az orvos- és jogász-, ügyvéd-produkció terén szüntette meg a korábbi állapotokat, melyekben egy-egy fakultáson a zsidó hallgatók száma megközelítette, vagy majd felülmúlta a keresztényekét. A régi nehézségek helyébe újak léptek: az egyetemről kikerült fiatal orvosok, jogászok, tanárok százan-ként, ezrenként nem tudtak elhelyezkedni jövedelmet nyújtó helyeken, a végzett mérnökök előtt zárva voltak a gyárak, melyek bizonyos szakmákban előszeretettel alkalmaztak külföldi, német szakmérnököket, s emellett alkalmazottaikat az egyetemről kiszorult zsidóság köréből vették.

Csakugyan, a fiatal zsidó intelligencia nagy tömegei előtt bezárulván a szorosan vett intellektuális pályák, mind kizárólagosabban fordult a kapitalizmus nyújtotta lehetőségek

felé. A hazai zsidóság nem vette igénybe azt az amúgyis csak gyöngén és gyakran nagy megszakításokkal működő ventilt, melyet a cionizmus jelent egyrészt a Palesztinába vándorlással, másrészt ennek előkészítése gyanánt a fiatal lelkes chaluz-oknak földművelésre való kitanításával. A magasabb intelligencia pályáinak erős korlátozódásával az emelkedő fiatalság a kereskedelem lehetőségeit, ipar, gyáripár, banküzlet, biztosítóüzlet alkalmazotti állásait szállotta meg s bár az egész országra nézve nincsenek megbízható adataink, valószínű, hogy nagy sikerrel.

Budapest lakosságában, melyre nézve pontos adataink vannak, a katolikusok száma az országos átlag, a kétharmad alatt van, 58,7%-kal (a 15 éven felüli népességet számítva), ugyanakkor a zsidóság arányszáma 23,6-ot tesz ki, a reformátusoké 10,9, az ágostai evangélikusoké 4,9%-ot. Köztisztviselők között a vallási megoszlás (beleszámítva a kistisztviselőket, nőalkalmazottakat, altiszteket stb.): 70% katolikus, 14% református, 7,9% evangélikus, 5,2% zsidó, ami az országos átlagnak felel meg, de jóval alatta marad a budapestinek. A fizikai munkások dolgában hasonló a helyzet: 72% katolikus, 14% református, 5,7% evangélikus, 5,8% zsidó. Emelkedik a zsidóság arányszáma a következő kereseti ágakban: önálló iparos van zsidó 32%, katolikus 51%, református 9,6%, evangélikus 4,8%, – önálló kereskedő van: zsidó 61,7%, katolikus csak 28%, református 5,6%, evangélikus 2,5%; gyártulajdonos van: zsidó 55%, katolikus 28,5%, református 6,4%, evangélikus 7,7%; kereskedelmi alkalmazott van: zsidó 60,9%, katolikus 29,5%, református 6%, evangélikus 2,6% és végül magántisztviselő van: zsidó 44,8%, katolikus 40,3%, református 7,3%, evangélikus 6,5%.

A kapitalizmus vezető állásaiban, tudjuk, szinte egy évszázad fejlődése következtében bírja a zsidóság nálunk a vezető szerepet, úgy a bankoknál, mint az ipari vállalatoknál. Úgy látszik, a kispolgári, de többé-kevésbé biztosított életszínvonalat jelentő kapitalisztikus magánalkalmazottak soraiban is erősen tért foglalt: az ipari magánalkalmazottak közt 42,2%, a hitelügyiek közt (bankokban, takarékpénztárakban) 41,2%, a kereskedelmiek közt 68,3%, a biztosítási szakmabeli magánalkalmazottak közt 61,3% a zsidó férfi, a nőalkalmazottaknál ez a szám alacsonyabb, mivel itt a katolikusok száma növekszik (de nem éri el az egész arányszámot): a katolikusok mint speciálisan szegény néposztály, iparkodnak leányaiknak és asszonyaiknak is mellékfoglalkozást szerezni.⁷

A statisztikai adatokat háttérnek véve tekintsük meg most a gazdasági viszonyokat.

A Trianon óta lefolyt fejlődés jóformán immunizálta az államhivatalokat a zsidósággal szemben, bennük és a katonaságnál, általában az államtól függő fixfizeteses pályákon szinte teljesen a keresztények helyezkedtek el, akik a Bethlen-kormány első éveiben, a világkonjunktúra idején lassankint kiheverték a forradalmak alatt, az infláció, megszállott területről való menekülés következtében szenvedett anyagi károkat. Kezdek újra berendezkedni, modern bútorokat, szőnyeget venni, újra felruházkodni, különböző akciókkal, protekció útján nyaralni, sőt külföldre utazni, színházat látogatni. Ezen valósággal is konszolidációs években, a neobarokk közönség nem indult fel többé a nagyvárosi zsidókultúra produkcióin, az antiszemita hullám elült. [...]

7 Mindezen adatokra I. Hoffmann Dezső: A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten (Budapest székesfőv. statiszt. közlemények 63. kötet 4.) (1934).

A gazdasági világkrízis, melynek elmúlását józanul alig lehet remélni, mivel a kapitalizmus átalakulását, igen hosszadalmas folyamatot nyit meg, a keresztény magyar társadalmat visszaszorította emelkedésében, melyet épp megkezdett. Az állam fixfizetéses javadalmazsai súlyos és kegyetlen fizetésleszállításokat kénytelenek magukra venni, [...] A leszállítások következtében a tisztviselők előtt újra megnyílik a proletárellet mélysége, borzadva ismerik fel, hogy megint annak szélén állnak, egy újabb deklasszifikálódás előtt, amilyent alig 10-15 éve álltak ki. [...]

Igaz, hogy az ipari termelés is nagy nehézségekkel küzd a világkrízis hatása alatt. 1929 óta 650 gyáripari vállalat szűnt meg, az azóta elbocsátott munkások száma 50 000-et meghaladta s az ipari termelés összes értéke 1929–32 során 2867 millió pengőről 1800 millióra csökkent.⁸ Kétségtelen, hogy az ipari, kereskedelmi és kapitalista eredetű jövedelmek is leszálltak, tulajdonosaik is leszállították életszínvonalukat, de – nem oly gyors ütemben és nem oly mértékben, mint a köztisztviselők és a mezőgazdaság emberei.

Szinte azt lehet mondani, hogy az agrárollóban rejlő differencia fejezi ki a kapitalizmusból élő zsidóság, valamint a fixfizetéses és agrár rétegek közti viszonyt, melyben a proletarizálás újabb veszedelmében forgó középosztály immár nem oly nyugodtan nézi a „még mindig jobb” helyzetben lévő zsidó rétegek életét, mint még imént az általános emelkedés éveiben.

Vegyük ehhez a falusi rétegek immanens nyomorát, melyről a mezőgazdasági munkássággal kapcsolatban beszéltünk, az állástalan diplomások vérlázító helyzetét, továbbá azt, hogy a kapitalizmus, mint idegen eredetű réteg nem élvezi a közvélemény azon kíméletét, mellyel az arisztokrata pazarlások ma is találkoznak:

akkor megértjük, hogy még azok is, akik különben a Színházi Élet szellemi színvonalának feltétlen hívei, meghallgatják a fajvédő szónokok és tudósok antiszemita előadásait, s az állástalanok él- és rohamcsapatokban látják jövőjüket, hiszen a Harmadik Birodalomban is a zsidók kiűzésével a rohamcsapatok tagjai nyertek új állásokat s minél régebbiek voltak, annál nagyobbakat.

A hitleri mozgalomnak jóformán egyetlen, de igen hatalmas motora az új antiszemita hullám, mely mögött a kapitalizmus bomlásából származó gazdasági jelenségek állanak.

De ettől a pillanatnyi gazdasági helyzettől eltekintve, nem lehet behunyni szemünkét azon jelenség előtt, hogy az ország és magyar nép egész ipari és kereskedelmi fegyverzete bevándorolt elemek vagy azok leszármazóinak kezében van.

Amint az előtt sem lehet behunyni szemünket, hogy a magyar földnek szinte 40%-a nem a magyar nép, hanem alig 2000 ember kezében van, s amint ezzel szemben is elérkezettnek kell tartanunk az időt, hogy a magyar nép érdekei megóvassanak, ugyanezt kell mondanunk a kapitalizmus esetében is.

Akárcsak a latifundiumok, a kapitalista termelés és eszközei is, azon nagyfontosságú javak közé tartoznak, melyek bizonyos esetben magánkézen túlságosan nagy, a közjót esetleg veszélyeztető hatalmat képviselnek. [...]

de addig is a zsidóságnak is érdeke, hogy a magyarság nagyobb részt nyerjen a kapitalisztikus termelési rendben, ennek minden egyes fokozatán.

⁸ Iff. Simontsits Elemér: Gazdasági Szemle. Magyar Szemle, 1934. január.

Ez az a pont, hol mindkét fél magasabb, lelki érdeke érintkezik.

Elmúltak azok az idők, mikor a liberális gondolkodású népek valósággal behívták a Galiciában és Oroszországban embertelen viszonyok közt élő zsidóságot és szinte kínálták neki az áthasonulást. A liberális magyar is örült, ha a tegnap bevándorolt zsidó ma már magyarnak nevezte magát. Ma Közép-Európában német hatás alatt asszimiláció helyett disszimilációról beszélnek s egy egész nagy tudományág virágzik amiatt, mert az asszimiláció ellen praktikusán felhasználható.

Tudjuk, hogy az asszimiláció kérdése a régi kitűnő magyar fejekben nem valami germán fajelmélettel, hanem a bevándorlással függött össze. Széchenyi, Kossuth, Deák egyformán ellene voltak a nyílt, szabad galíciai határnak, humanizmusuk azonban nem akadályozta a bennlévők természetes asszimilálódását.

De liberalizmus és hazai zsidóság egyakarattal nyitva tartotta a határokat s az ellenforradalom után újra nyitva maradtak: 1922-ben 350, 1923-ban 1090, 1924-ben 1060 zsidó vallású letelepülő jött csak Budapestre.⁹

Kétségtelen, hogy ezek a legújabb keleti menekültek már nem fognak megmagyarosodni.

Nem annyira a magyarság megváltozott nézetei miatt, hanem azért, mert a háború óta ők is, a keleti zsidóság menekülő népe, megtalálta a saját nemzeti érzését, mely felmenti immár az alól, hogy a nyugati „galuth”-ban asszimilált, a zsidóságra elveszett tömegek feltöltője, alimentálója legyen az ő saját örökölt egyéniségének feláldozásával. A cionizmus pioneerjei ma mindenünnen tódulnak a zsidó államba, melynek már van nyelve, ősi nyelve, tudománya, egyeteme, könyvtárai, gazdasága, emberi életlehetőségei. A tegnap és ma bevándorolt keleti zsidóság már nem hajlandó ősei útját elhagyni, mely visszavezet Jeruzsálembe, s ehhez képest a hazai zsidóságban, mint másutt is, adva vannak a lehetőségei a cionizmusnak, s amíg ennek céljai az áttelepüléssel megvalósíthatók, addig a kisebbségi alapon történt szervezkedésnek. [sic!]

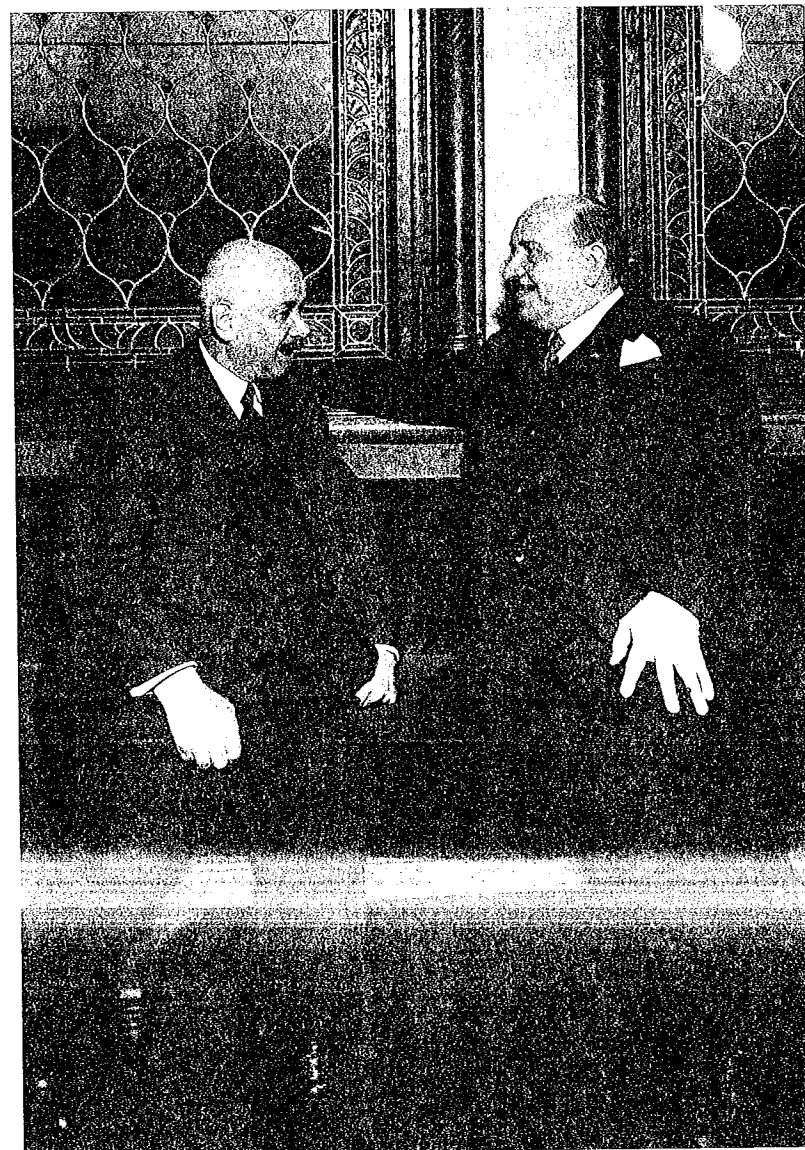
A nagyvárosi zsidó kultúra jelentősége mindjárt kisebb lenne, ha annak utóbb bevándorolt tömegei ezt a logikus álláspontot foglalnák el, amivel csak azt fejeznék ki, ami úgy is szívükben van: a zsidó nemzeti szolidaritást.

És ezzel a már őszintén megmagyarosodott, magyar műveltségű zsidóság és a magyarság közti viszony is tehermentesülne és közelebb juthatna a keresztény államban elvárható végleges megnyugváshoz.

Megjelent: Szekfü Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1934. 416–444. p.

⁹ Acsay Tihamér: Ki- vagy bevándorlás? Magyar Szemle, 1. 338. 1. A fajelméletet illető nézeteimet l. Történetpolitikai tanulmányok c. füzetemben, Napkelet Könyvtár 3, 1924. Vö. Emmerich Czernak (az osztrák keresztényszocialista párt elnöke) és Oskar Karbach (cionista publicista) közös könyvét: Ordnung in der Judenfrage, Wien–Leipzig (1933). A hitleri fajfelfogással ellentétes keresztény álláspont legújabb körvonalozását l. Béla Bangha: Katholizismus und Judentum, a Klärung in der Judenfrage c. kötetben, 1934.

HÓMAN BÁLINT
- TÖRTÉNETÍRÓ A POLITIKÁBAN

HÓMAN BÁLINT ÉS A NEMZETISZOCIALISTÁK ÖSSZEÜTKÖZÉSE

Cseppben a tenger

(1970)

1944. MÁRCIUS 19.	581
Megszállás előtt és után • Közfelfogás a vidéki napilapban	
AZ ÚJ FŐISPÁN	587
Őrségváltás kormányban, megyei tisztviselői karban • Toldy és pártfogói	
• Az „Isten küldötte vezér” • A „csendőrök” és a megyei-városi vezetés •	
Sajtópolitika az őrségváltás érdekében • A zsidórendeletek	
TOLDY KONTRA HÓMAN	598
Hóman fellépése • A régi kormánypárt és a nemzetiszocialisták ellentéte	
• A német megszállás megítélése • Toldy és a nemzetiszocialisták bukása	
DOKUMENTUM	604
1944: Hóman levele E. Veessenmayerhez	

NÉMETBARÁTSÁG, TÖRTÉNELMI ALAPOKON

Hóman Bálint a német megszállásról

(1984)

NÉMETBARÁTSÁGBÓL – MEGSZÁLLÁSELLENESSÉG	610
Tudományos-tisztviselői, majd politikai karrier • Hatalmi egyensúlytól	
a német szövetségig, 1930–1938 • Külpolitikai kollaboráció, belpolitikai	
önállóság, 1938–1944 • A megszállás után	
HÓMAN BÁLINT MAGYARORSZÁG MEGSZÁLLÁSÁRÓL	617
AZ ÉRTELMISÉGI KARRIERIZMUS CSÓDJE	627
DOKUMENTUM	629
1931: Hóman a külpolitikai irányokról a magyar történelemben	

ERDÉLY, 1940–1941

„A két nemzet: magyar és román megértette volna egymást”

(1987)

ROMÁN ÉS MAGYAR BARÁTSÁGA, 1903–1920	633
LEVÉLVÁLTÁS, 1940–1941	635

HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFŰ GYULA

Párhuzamos életrajzok

(1990)

ÁTÉRTÉKELES BOLSEVIK SZELLEMBEN	642
Politikai indítékok, 1949 • Az előző korszak „bűnei”	
ÁTÉRTÉKELES KONZERVATÍV POLGÁRI SZELLEMBEN, 1928	646
A pályakezdő Hóman Bálint és Szekfű Gyula • Szakmai újraértékelés	
a századelőn • A történeti Magyarország felbomlása és a történetírás	

• Kérdések ma, mint hetven évvel ezelőtt • A szemléleti újraértékelés 1919 után • Politikai konszolidáció, a szintetizálás kora	
A „MAGYAR TÖRTÉNET” – MAI SZEMMEL	666
A szellemtörténetről – ahogy mi látjuk • A magyar történelem egyes korszakairól	
HÓMAN ÉS SZEKFŰ ÉLETPÁLYÁINAK ELVÁLÁSA, 1932–1945	672
ÁTÉRTÉKELÉS A POZITÍV KRITIKA SZELLEMÉBEN, 1976–1990	675
Szakmai meghaladás helyett politikai őrségváltás, 1949 • A kádári konszolidáció két arca • Értékmentés a történetírásban, 1976–1990 • Válasz-utak 1956, 1968, 1989	
DOKUMENTUMOK	680
1920: A magyar történettudomány kézikönyve • 1928: Előszó a „Magyar történet”-hez • 1937: Hóman emlékbeszéde Gömbös Gyuláról • 1946: Szekfű Gyula levele a népbírósághoz	

A TUDOMÁNYBÓL A POLITIKÁBA
Hóman Bálint koporsója előtt
 (2001)

A HALOTTNAK IS VANNAK EMBERI JOGAI	689
ÉLETÚT: EMELKEDÉS, ELBUKÁS	691
Hányatott sorsú generáció • Egyetemi tanár, kutató • Miniszterség, köz-élet • A rab • A közkeletű Hóman-kép	
MEGBÁNÁS, MEGBOCSÁTÁS	699

HÓMAN BÁLINT ÉS A NEMZETISZOCIALISTÁK ÖSSZEÜTKÖZÉSE

Cseppben a tenger
 (1970)

1944. MÁRCIUS 19. Megszállás előtt és után • Közfelfogás a vidéki napi-lapban
 AZ ÚJ FŐISPÁN Őrségváltás kormányban, megyei tisztviselői karban • Toldy és pártfogói • Az „Isten küldötte vezér” • A „csendőrök” és a megyei-városi vezetés • Sajtópolitika az őrségváltás érdekében • A zsidórendeletek
 TOLDY KONTRA HÓMAN Hóman fellépése • A régi kormánypárt és a nemzetiszocialisták ellentéte • A német megszállás megítélése • Toldy és a nemzetiszocialisták bukása
 DOKUMENTUM – 1944: Hóman levele E. Veessenmayerhez

A németek 1944. március 19-én megszállták Magyarországot. Sztójay Döme vezetésével új kormány jött létre, melyben az addigi kormánypárti (Magyar Élet Pártja, MÉP) jobboldalon kívül a korábban jobboldali ellenzéki Magyar Megújulás Pártja (MMP) és a Magyar Nemzeti Szocialista Párt (MNSZP) kapott helyet. Napokon belül megkezdődött az addigi legdurvább jobboldali politika: a munkásszervezetek feloszlata, a diktatórikus módszerek általánossá tétele. A kormány célkitűzései között ott szerepelt a „zsidókérdés radikális megoldása” is.¹

1944. MÁRCIUS 19.

Az 1944. március 19-ét, a német megszállást követő hetekben Székesfehérváron sem a városi, sem a megyei vezetésben nem következett be nagyobb politikai irányváltás, vagy akár csak személyi csoportok közötti hatalomeltolódás sem. A fontosabb tisztségviselők a helyükön maradtak, a politikai élet bizonyos megtorpanásokkal haladt a régi mederben. Ez a viszonylagos „nyugalmi” helyzet nemcsak azért maradhatott meg, mert a német megszállás és az ezzel előállt új politikai konstelláció az első hetekben még elsősorban országos szinten idézett elő nagyobb politikai változást s a vidéki politikában lassabban lehetett csak hatását érzékelni, hanem azért is, mert Székesfehérváron s az 1940-es évekre Fejér megyében is a politikai egyensúly igen biztos alapokon állt. A város két meghatározó politikai

¹ Magyarország német megszállásának s a megszállást követő politikai fejlődésnek részletes rajzát lásd Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Bp., 1968. 231 p.

ereje, a *katolikus egyház* (és a hozzá kapcsolódó politikai áramlatok: legitimizmus, bizonyos keresztényszocializmus stb.) és a kormánypártot alkotó, ún. *Hóman-párt* vagy magukba olvasztották a többi kisebb politikai csoportosulást, vagy teljesen visszaszorították azokat. Amíg a városi és megyei vezetés az 1920-as években a legitimista ellenzék egyik központja volt, addig az 1930-as években igen biztos kormánytámogató bázissá alakult Székesfehérvár. Kezdődött ez Károlyi Gyula miniszterelnök 1931. évi képviselővé választásával, s folytatódott azzal, hogy 1932 őszén a város képviselője – a helyi kisgazdapárti, legitimista, szociáldemokrata blokk jelöltjével szemben – a Gömbös-kormány egyik „kulcsembere”, a miniszterelnök személyes híve, Hóman Bálint lett.

Hóman, aki igen sokat adott arra, hogy képviselőségének helyi bázisát kiépítse, az 1930-as évek belpolitikai életében jól taktikázó megyei, illetve városi főispánok segítségével (Széchényi Viktor, Csitáry G. Emil, Jankovich Miklós) a kormánypártot feltétlenül támogató igen erős helyi pártot alakított. Gondos ügyességgel jó személyi kapcsolatokat épített ki a legtekintélyesebb helyi vezetőkkel (a főispánokon kívül például Csitáry G. Emil polgármesterrel, Kepes Jánossal, a városi vezetés egyik törzstagjával, Kaltenecker Viktorral, az ügyvédi kamara elnökével, felsőházi taggal stb.). Tökéletesen beilleszkedett – amennyire ez szükséges volt – a megyei s vidéki városi élet tipikus személyi (családi, társasági, gazdasági) összefonódottságába, s mint érdemdús akadémikus és mint befolyásos miniszter, a városi vezetés, sőt a városi kisebb vállalatok érdekében is nemegyszer közbenjárt, elintézte a legszemélyesebbnek számító ügyeket is. Helyi politikai súlyát csak növelte, hogy közismert katolikusága révén a városi és megyei vezetés, valamint a rendkívül befolyásos helyi püspökség közötti állandó politikai s egyéb ellentéteket ügyesen mérsékelte.² A Hóman-párt – ahogy a Magyar Élet Pártja helyi szervezetét Székesfehérváron nevezték – egyeduralgó városi politikai erővé vált. Hóman s vezető székesfehérvári hívei büszkén írták beadványukban 1944-ben, hogy a kis taglétszámú helyi szociáldemokrata szervezeten kívül a baloldali pártok „elsorvadtak, s működésüket beszüntették”, a Nyilaskeresztes Párt és az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártja helyi szervezetei is csekély taglétszámúak voltak, és jóindulatú semlegességet tanúsítottak a választásokon.³ De, hogy lássuk, milyen áramlathoz csatlakozik a székesfehérvári politikai vezetés a

2 Glatz Ferenc: Hóman Bálint politikai pályafutása. (Kézirat.) [Glatz Ferenc iratgyűjteményében Hóman Bálint iratai és naplója.]

3 „Helyzetjelentés Székesfehérvárról. 1944. július 6.” Hóman irataira és Toldy Árpáddal folytatott levelezésére ezentúl kéziratban lévő forráspublikációnk alapján hivatkozunk, melyet az Országos Levéltár (Belügyminisztérium, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Népbíróságok Országos Tanácsának iratai, Hóman Bálint magánlevelezése, a Darányi és Hóman család iratai), a Belügyminisztérium Irattára, valamint az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában és az MTA Könyvtára Kézirattárában lévő töredékes magánlevelezéséből állítottunk össze. [Glatz Ferenc iratgyűjteményében a forráskiadvány kéziratban, a Kossuth Kiadóval 1968-ban kötött szerződéssel együtt. – A szerk.]

képviselőjéhez igen szorosan fűződő szálakon az 1930–1940-es években, vessünk egy pillantást Hóman politikai állásfoglalására a német megszállás előtt és után.

Megszállás előtt és után

Hóman Bálint erősen jobboldali és németbarát politikus volt. Az 1930-as évek politikai életének egyik bennfentese, Gömbös Gyula közeli híve, Darányi Kálmán unokatestvére és bizalmasa, Teleki Pál távoli rokona, Bárdossy László, a későbbi miniszterelnök jó barátja. 1932–1942 között alig egy év megszakítással miniszterséget visel, és műveltsége, professzori habitusa az 1930-as évek jobboldali politikusi garnitúrájában nagy tekintélyt s nagy befolyást biztosított neki. Az 1940-es években határozott híve a németek melletti kitartásnak. Meggyőződése – mint azt szerinte a magyar történelem is bizonyítja –, hogy Magyarország nem építhet az angolszászokra. Aránylag korán úgy vélte, hogy a világháborúban Magyarország vagy a németek, vagy a szovjetek oldalára állhat. A kettő közül természetesen a németek mellett foglalt állást. Ezt „reálpolitikai” szempontból tartotta helyesnek – vallotta később perében a népbíróságon –, mert ezt a németek úgyis megkövetelik Magyarországtól földrajzi helyzete miatt.⁴ Ezért támadja a Kállay-kormányt, követel bizonyos mértékig engedményeket a németeknek a magyar belpolitikában, a háborús erőfeszítésekben, a „zsidókérdés határozottabb megoldása”-ban. Egyik vezéralakja a kormánypárt (MÉP) jobbszárnyának, amelyik 1944 februárjában (Lukács Béla, Tasnádi Nagy, Reményi-Schneller stb.) néma vacsorán tiltakozik Kállay miniszterelnöknek az angolszász irányban is utat kereső politikája ellen. Egyik készítője annak a memorandumnak, amely a németek melletti határozottabb kiállást, tengelybarát politikát, s a zsidókérdésben erélyességet követel.⁵ A német megszállás s a nyomában kibontakozó politikai fejlődés azonban bizonyos mértékig változást eredményezett Hóman politikai elképzeléseiben, a párton belüli helyzetében. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a teljesen új politikai pólusok között a magyar belpolitika kérdései is másként vetődtek fel. Nem bocsátkozhatunk most

4 Belügyminisztérium Irattára (a továbbiakban: BMI) Hóman Bálint népbíróági pere. Nb. 864/46. V–98692. [A Hóman-per teljes anyagát 1964–1965-ben kutathattam. A per anyagát – a többi népbíróági perekhez hasonlóan – 1989 végén visszaszolgáltatták az illetékes bíróságokhoz, így a Hóman-per anyagát a Fővárosi Bírósághoz, ahonnan áthelyezték azt Budapest Főváros Levéltárába. Ott 2013-ban, majd ismételtén e kötet szerkesztőjével együtt 2016. januárban vettem kézbe, s minden, az 1965-ben kutatott és Hóman-tanulmányaimban idézett részletet megtaláltunk. Az 1989 utáni levéltári átpaginázás után az eredeti oldalszámok is megmaradtak, így az itteni hivatkozások alapján követhetők. Érdekes levéltártörténeti téma lenne az 1960-as évektől 1989-ig nyomon kísérni a per anyagainak útjait. A per iratanyagának történetére Sarusi Kiss Béla főlevéltárostól kaptam eligazítást. Köszönet érte. Új jelzet: Fond XXV 1a Nb 864/1946 R III. Dr. Hóman Bálint – G. F.] [E kötetben: „Németbarátság történelmi alapokon. Hóman Bálint a német megszállásról” c. tanulmány.]

5 Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Filmtár. Szálasi-per. IX. 137–148. „Németek megszállása Magyarországon. 1944. III. 19.” [E kötetben: Uo.]

részletes fejtegetésekbe a magyar uralkodó osztályok egyes csoportjainak 1944. tavaszi rendkívül gyors és előjelét gyakran változtató mozgásáról, átrendeződési törekvéseiről, inkább csak jelezni szeretnénk: Hóman példája is bizonyítja rész-kutatások szükségességét a Horthy-korszakbeli politikai pályák mérlegre tevéséhez e rendkívül fontos politikatörténeti szakaszban.

A németbarátságáról ismert Hóman ugyanis a *megszállás után* nyíltan kiállt a megszállás ellen. Terjedelmes beadványt írt Veessenmayerhez, a magyarországi teljhatalmú birodalmi megbízotthoz, amelyben a szövetséges hatalmak egymás közti viszonyában tűrhetetlennek mondja a megszállást.⁶ Amikor miniszteri tárcát kínálnak neki, visszautasítja azt. S amíg a belpolitikai életben mind Telekitől, mind Kállaytól határozottabb jobboldali politikát és a zsidókérdés radikálisabb megoldását követelte, addig most, a megszállás után, több ismert tudósnek, művészeknek intézi el a mentesítését. Feleleveníti korábbi kapcsolatait az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) vezetőivel,⁷ beadványt készít a túlkapásokról Sztójaynak és a kabinetiroda vezetőjének; fölelevenednek kapcsolatai Horthyval, aki többször is kikéri véleményét éppen a kormányzattal szemben teendő lépésekben.⁸ Helyzete döntően megváltozott a kormánypárton belül is. Noha néhány hét eseményei alapján (1944. március–június) nehéz politikai vonalakat megállapítani egy párton belül, az mégis világosan látszik, hogy a MÉP korábbi jobboldala leolvadt, s olyan személyiségek, mint Tasnádi Nagy, Lukács Béla nem sorolhatók többé oda (Reményi-Schnellerhez, Jurcsékhoz stb.). Ezekről még inkább a mérsékelt oldalra csúszott Hóman Bálint. Az országos politikában egyébként is helyet kapott, sőt mind nagyobb súlyra tett szert az addigi kormányok jobboldali ellenzéke, a németek első helyen kormányra javasolt politikai exponense, az Imrédy vezette Magyar Megújulás Pártja és a Pálffy Fidél, Baky László vezette Magyar Nemzeti Szocialista Párt.⁹ A német megszállást követően átalakuló hómani álláspont eltávolodott az uralmon lévő kormánypolitika jobbszárnyától, a március 19. után kormányképesé lett szélsőjobb politikai koncepcióitól. Sőt – mint azt az események igazolni is fogják –, szemben áll velük.

Azok az erők tehát, amelyek Székesfehérváron a régi politikai helyzet fenntartására törekedtek, a város képviselőjében, Hóman Bálintban megfelelő támaszra találtak. A Hóman-párt – amelyben természetesen különböző személyi árnyalatokat kell megkülönböztetnünk s ezek az árnyalatok a helyi politikai mozgalmakban

6 Hóman Bálint német nyelvű levele Edmund Veessenmayerhez 1944. III. 27-én. s Veessenmayer válasza 1944. V. 23. Hóman eredeti német nyelvű levél fénymásolata: EKK Litt. Ep. Orig. 1404; fotokópiája: OL P 955 [A levelet teljes terjedelemben a tanulmány végén közöljük. – A szerk.]

7 BMI Hóman-per. 56–62. p. Bacher Bodrog Pál és Wertheimer Adolf vallomása.

8 BMI Hóman-per.

9 Sipos Péter: Imrédy Béla miniszterelnöksége és a Magyar Megújulás Pártja létrejötte. Kandidátusi disszertáció. (Kézirat, 1968.) [1970-ben Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja címmel, az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent. – A szerk.]; Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944. Bp., 1966. 313–324. p.

mindig sokkal élesebben látszanak, mint az országos politikában – továbbra is arra törekedett, hogy a városi és megyei vezető pozíciók a kezében maradjanak. Megkönnyítette ezt, hogy amíg az országos politikában az addigi jobboldali ellenzéki pártok bizonyos „örösváltást” követeltek az állami közigazgatásban és a gazdasági életben, a vidéki vezetésben ez – épp ezen pártok (MMP, MNSZP) gyenge vidéki kiépültsége miatt – az első hetekben nem jelentkezett erősen. S úgy látszott, Székesfehérváron erre – elsősorban a már korábban vázolt politikai egyeduralom miatt – nem is kerül majd sor.

Közfelfogás a vidéki napilapban

Igen jól mutatja a fehérvári 1944. március–áprilisi helyzetet a *Fejérmegyei Napló*. A napilap a fehérvári jobboldal orgánuma volt, az 1930-as évektől a kormány által szubvencionált kormánylap, amely – különösen az 1930-as évek végétől – természetesen a Hóman-párthoz állott legközelebb. Az 1944. márciusi német megszállást követően, az egymást érő sajtóbetiltások után a vidéki életben – ahol a cenzúra az országos lapoknál összehasonlíthatatlanul kisebb volt – megnőtt a sajtó politikai szervező és fórumjellege. A Napló egyébként is a *Székesfehérvári Friss Újság* betiltása óta szinte egyértelműen a székesfehérvári s megyei hivatalos politikát képviselte. Március 19. utáni számainak hangvétele is jellemző a fehérvári vezetés álláspontjára. Hasábjain bőven olvashatunk cikket, a háborús propaganda szellemében, a szovjetek és az angolszászok „barbarizmusáról”; átveszi a kormánylapok módszerét, s az angolszász „terrortámadások” következtében elpusztult értékesebb épületekről közöl írásokat – azonban hiányzik ezekből az az erős, a végső győzelemért mindent áldozni akaró hang, ami az országos sajtóban minduntalan hallható. A Sztójay-kormány új programjához is sajátosan viszonyul. Amíg a kormány egyes tagjai, valamint a kormánysajtó azt igyekezett hangsúlyozni, hogy az új kormány március 19. után „teljesen új politikai és világnézeti irányt kíván kezdeményezni, folytatni és megvalósítani”,¹⁰ addig a *Fejérmegyei Napló* ettől eltérően nemcsak hogy távol marad a lelkes helyesléstől, de következetesen a „magyar hagyományos”, tradicionális politikáról ír. E vonatkozásban talán legjellemzőbb a korabeli magyar politikai „közszelemről” írott „Feltámadunk” c. cikk.¹¹ A közszelemet – olvashatjuk – nem a pillanatnyi politikai hangulat, hanem a századok során kialakuló „benső közérzet” szabja meg. A „jelen érzet” a múltban gyökerezik: „Annak a népnek pedig, amelyet a sors valamikor alávetett, ez az érzület adja meg a feltámadás hitét, s e hittel a föltámadás erejét. A múltunk adta

10 Sztójay miniszterelnök bemutatkozó beszéde a Képviselőház 1944. V. 24-én tartott ülésén. Képviselőházi Napló (1939–1944) XIX. kötet, 254. p. Ugyanilyen szellemben a beszéd minisztertanácsi vitáján: OL Mt. jkv. 1944. V. 22; valamint a kormány beköszöntése a sajtóban: „Sztójay Döme elnökletével új kormány alakult.” Függetlenség, 1944. III. 23. 1–2. p.

11 Fejérmegyei Napló (továbbiakban: FmN) 1944. IV. 8.

hit a magyarság jövőjének, feltámadásának alapja...” De a majdani „feltámadás-nál” tovább is megy a cikkíró, napjai politikai közvéleményéhez szólva: „S bármikor vessen le bennünket a sors – *most sem vagyunk éppen a sors kegyeltje!* –, csak a hitünket ne veszítsük el – föltámadunk!” S a húsvéti ünnepek, melyek alapját adják az írásnak, alkalomként szolgálnak a szerzőnek, hogy a magyar nép kegyeleti tulajdonságait, a más népekkel való békés együttélésre való hajlandóságát a „húsvéti alleluja hit” alapjaként mondja ki, amely hit a jelen „borzalmak poklából” való kitörés útját is jelentheti.

Ez a vidéki lapban határozottan minősíthető szembehelyezkedés, ha visszafogottabban, de lemérhető a Napló antiszemitizmusában is. Mint ismeretes, 1944. március 29-én Horthy szabad kezét adott Sztójaynak a zsidórendeletek kérdésében, s nem sokkal ezt követően meg is kezdődik az egyedülállóan gyors és súlyos rendeletssorozat kibocsátása.¹² A március 19. után engedélyezett sajtótermékek mindegyikének állást kellett foglalnia valamilyen módon e kérdésben. A *Fejérmegyei Napló* is foglalkozott a zsidórendeletekkel s általában a zsidókérdéssel. A lap áprilisi száma lapozgatva azonban először az tűnik fel, hogy az antiszemita ízü írások hangvétele messze elmarad az országos lapok durvaságaitól. A virágvásárnapi megemlékezés¹³ például kihasználja Jézus történetét, hogy a „fejére halált kiáltó nép”-ről is szót ejtsen, de ez a „célzás”, mint módszer ekkor, 1944. április elején, messze „túlhaladott” volt a hazai sajtóban. A zsidórendeleteket is kommentár nélkül, nem feltűnő helyen, röviden közli, beékelve igen gyakran a „keresztény hit”, a „kegyelet”-ről írottak közé.¹⁴ De folytathatnánk a példákat a Napló alapításának 50. évfordulójára megjelentetett szám cikkeinek idézésével, a „nehéz jövőről”, a „tisztá embereszményről” írottak felsorakoztatásával.¹⁵ Később a szélsőjobb ezt a „békülékeny” irányvonalat azzal akarta magyarázni, hogy a lap vezetésében nagy szerepet kapó pénzügyi tanácsos (Cseh Istvánra gondolnak, akiről szintén tudjuk, hogy Hóman az 1930-as években gyakran támaszkodott rá) felesége zsidó volt.¹⁶ Valójában, szerintünk, sokkal inkább arról van szó ebben az esetben – mint azt a későbbi események mutatják is –, hogy a régi fehérvári vezetés a megyei és városi pozíciókat kézben tartva, *elkülönülését* is igyekezett kifejezni *az új rezsimmel szemben*. Április végéig a városi és megyei élet vezető

12 Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. (Szerk. Beneschofsky Ilona és Karsai Elek.) Bp., I. köt. 1958; II. köt. 1960.

13 FmN 1944. IV. 1.

14 FmN 1944. IV. 5. 2. p. Illetékes magyarázat a sárga csillag viseléséről; IV. 6. 1. p. Kormányrendelet a zsidók utazásának korlátozásáról; IV. 8. 5. p. Zsidó rádióengedélyek újabb adatszolgáltatása; IV. 17. 2. p. Zár alá vették a zsidók vagyonát; IV. 21. 1. p. A kormány elrendelte a zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukészletek és üzleti berendezések zár alá vételét; IV. 24. 2. p. Csökkentették a zsidók cukor, zsiradék, hús és tejadagját. Megszüntették a vaj, tojás, paprika, rizs és mákellátásukat; IV. 25. 1. p. Zsidó nem lehet semmiféle értelmiségi alkalmazott; IV. 28. 2. p. Rendeletek a zsidó lakások és kényszerlakohelyek, könyvkiadói engedélyek és a zsidók löfegyverei ügyében.

15 FmN 1944. IV. 15.

16 Toldy Árpád–Hóman Bálint, 1944. VII. 15. OSZKK Fond 15/1567

posztjain mindössze egy változás következik be: Kepes János közjegyző zsidó származása miatt lemondani kényszerül törvényhatósági bizottsági tagságáról s más egyéb tisztségéről,¹⁷ de Hóman hamarosan elintézi, hogy régi hívét mentesítsék a zsidórendeletek alól.¹⁸

AZ ÚJ FŐISPÁN

Ilyen körülmények között került sor *Toldy Árpád* csendőr ezredes főispáni kinevezésére Székesfehérváron. Mielőtt azonban itteni működésének bemutatásához kezdenénk, szükségesnek látszik magát a főispánváltást beilleszteni az 1944. április végi országos helyzetbe, s néhány szót szólni azokról az erőkről, amelyek ekkor országos méretekben előretörték, illetve amelyek előtérbe tolták a város és a megye újonnan kinevezett első tisztviselőjét.

Őrségváltás kormányban, megyei tisztviselői karban

A német megszállási rendszer célja Magyarországon az ország német igényeknek megfelelő politikai átállítása volt. A német megszállás politikai „stabilitása” a hazai kormányképes szélsőjobb segítsége nélkül elképzelhetetlen lett volna. További cél: a háború korlátlan mértékben való kiszolgálása, a magyarországi tartalékok totális felhasználása.¹⁹ Ennek szellemében mennek végbe a vezető pozíciókban a személyi cserék. Április első napjaiban sor kerül a legtöbb államtitkár kicserélésére. (Hogy csak néhány ismert nevet említsünk, a sajtóügyek és a Rádió élére ekkor kerül Kolozsváry-Borcsa Mihály, a miniszterelnökségre Huszovszky Lajos, s ekkor lesz a „zsidókérdés technikai megoldására” belügyi államtitkár a hírhedt Endre László.²⁰) A következő lépcső április 26-án, május 6-án a főispáni kar majdnem teljes lecserélése.²¹ A negyvenegy főispán közül huszonkilenc leváltására, illetve új kinevezésére kerül sor e napokban.²² A harmadik lépést ez irányban a június végén–július elején az egyes minisztériumokban bekövetkező nagy tiszt-

17 Székesfehérvár törvényhatósági bizottságának 1944. IV. 25-én tartott ülése. FmN 1944. IV. 26.

18 BMI Toldy Árpád népbírói perének előkészítése. (A perre végül nem került sor, mivel Toldy nyugati tartózkodási helyét nem ismerték.) V. – 121 103 – Bp. Nb. 3470/946. (a továbbiakban: Toldy-per) Kepes Gitta vallomása. [A Toldy-per anyagait én még a Belügy-minisztérium Irattárában tanulmányozhattam 1965-ben, ma az ÁBTL-ben található A-742 jelzet alatt. – G. F.]

19 Ránki György: i. m. 70–71. p.

20 Budapesti Közlöny 1944. IV. 1., IV. 8.

21 Uo. 1944. IV. 27., V. 7.

22 Mint Ránki tanulmánya bizonyítja, ezt legerősebben a németek sürgetik.

viselőcsere jelenti,²³ miközben már március végétől megindul egyes helyeken az alsóbb vidéki hivatalnokok lassú lecserélése. Nincs terünk kitérni az országos hivatalnokcsere értékelésére, tény, hogy elsősorban imrédysta, kisebb részben nemzetiszocialista vagy szélsőjobb eszméikről ismert pártonkívüli politikusok kerülnek a tisztségekbe. (Az újonnan kinevezett főispáni kar névsorában első pillanatra a sok nyugdíjas, magas rangú katonatiszt tűnik fel.²⁴) Az ország vezetését szélsőjobb irányban elmozdítani szándékozó hivatalnokcsere során nevezték ki április 26-án Toldy Árpádot is, a magas rangú csendőrtisztet Székesfehérvár s Fejér megye főispánjává.

Toldy és pártfogói

Toldy Árpád a csendőrség egyik legmagasabb rangú vezetője volt. A kiskőrösi születésű (1898), jogi végzettségű Toldy az 1920–1930-as években először vidéken szolgált (Hajdúszoboszló, Debrecen), majd a Belügyminisztérium XX. csendőrosztályára került, melynek hamarosan helyettes vezetője lesz.²⁵ Főispáni kinevezését elsősorban Baký Lászlóhoz, a csendőrség parancsnokához fűződő jó személyi kapcsolatainak köszönhetette. Korábbi tevékenységéről, a csendőrség kötelékén belül, igen keveset tudunk. Az előkerült iratok valószínűleg azért is vallanak róla keveset, mert szerepe a hazai politikai életben főispáni kinevezésével kezdődött. A városi és a megyei életben is alig tudtak róla, bemutatásakor a Napló inkább személyi tulajdonságait jellemzi, hangsúlyozva katonás, energikus voltát, s alig szól valamit pályafutásáról.²⁶ Jobban ismerjük viszont korábbi környezetét és támogatóit.

Mint említettük, Toldy pártfogója Baký László, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt alvezére, a németek egyik legbiztosabb magyarországi híve volt. A németek magyarországi politikájában határozottan érzékelhető két, elsősorban módszereikben eltérő politikai vonala közül – Veessenmayer a külügyminisztérium képviselője, Winkelmann, illetve Höttl az SS-é – a szélsőségesekhez vezetnek személyi összeköttetései. Míg Imrédyeket Veessenmayerék, Bakýkat, a nemzetiszocialistákat az SS támogatta. A március 19-i eseményekben nagy szerepük van. A párt elnöke, Pálffy Fidél, a hol nyilas, hol nemzetiszocialista dunántúli gróf állította össze a letartóztatandó magyar politikai vezetők névsorát a németek részére,²⁷ Baký pedig a letartóztatottak „elhelyezéséről” gondoskodott.²⁸ Baký a németek első számú belügyminiszter-jelöltje, s ő vesz részt a megszállás utáni napokban

23 Budapesti Közlöny, 1944. VII. 1.–VII. 7. számai.

24 Országos Levéltár (továbbiakban: OL) Mt. jkv. 1944. június és július hónapokban tartott ülések jegyzőkönyvei; továbbá vö. a Budapesti Közlöny névsoraival: 1944. IV. 27., V. 7.

25 BMI Toldy-per. [Vö. még 18. jegyzet.]

26 FmN 1944. IV. 27.

27 Imrédy Béla népbíróági pere. Bp., 1945. 101. p.

28 A tízhónapos tragédia. Bp., 1945. II. köt. 53. p.

pártja részéről a kormányalakítási tárgyalásokon.²⁹ Elsőnek nevezik ki a belügyminisztériumba az új államtitkárok közül (március 24.), nem véletlen, hogy az angol sajtó a Sztójay-kormányról adott kommentárjaiban Baký államtitkárságát a legjelentősebb kinevezésnek mondotta.³⁰ Baký kezében – azzal, hogy a csendőrség létszámát még 1943 őszén felemelték, s hogy államtitkárként parancsnoksága alá tartozott a militarizált rendőrség is – jelentős erő összpontosult. Mindezt tetézte, hogy tudták róla: a megszálló erők egyik legbizalmasabb kollaboránsa, s hogy a belügyminisztérium – különösen Endre László kinevezése után – szinte különálló erőt képvisel a kormányon belül.³¹ Bakýnak és a csendőrségnek volt talán a legnagyobb szerepe a zsidórendelkezések végrehajtásában, s pártja állandóan követelte az újabb és újabb jogszabályok meghozatalát.

Az „Isten küldötte vezér”

Toldy nem volt a Magyar Nemzeti Szocialista Párt tagja, de már megyei és városi bemutatkozásakor szinte pártprogrambeszédet tartott. „Hirdetem itt az öncélú nemzeti és szociális államot, mely az egyesek és nemzedékek felett az egyetemes nemzeti eszmét szolgálja” – kezdődik a megyei törvényhatósági bizottság május 11-i díszközgyűlésén az újdonsült főispán beszédének politikai gondolatvezetése.³² A beszéd egyik fő eleme a március 19-ével kezdődő új rezsim határozott szembeállítás a korábbi fejlődéssel. Annak hangsúlyozása, hogy olyan időszak következett el a magyarság történetében, amikor „élet és halál kérdése forog kockán”. Ezért kell mindent a háborúért áldozni. „Az idő parancsa most a harc! Győzelmesen kell befejeznünk ezt a háborút: ez most a cél mindenekelőtt, és a nemzeti erőforrás, erőgyűjtés és erőfeszítés minden eszköze most csak ennek a célnak szolgálatában állhat.” Elítéli azokat, „akik felültek az ellenséges ámtás szírhangjainak”, s azt hitték, ahhoz, „hogy sült galambként repülne egyenesen a szánkba Mátyás fényes királysága”, más nem is kell, mint „cserbenhagyni – mondjuk meg nyíltan, elárulni – biztos támaszunkat és erős szövetségünket: a nagy német népet”. Az árulás és becstelenség nem tartozik e „nemes nép” tulajdonságai közé, s az „ügyeskedőket” figyelmezteti: „ezen a földön még nem írtak történelmet más, mint vérrel, hűséggel és becsülettel”. Az ellenséges „porhintést” természetesen „a millió zsidó aknamunkájának” tulajdonítja, s a „szakadék szélére sodort nemzet” csak úgy tud újabb erőket felsorakoztatni, ha „megteremti a magyar társadalom egységes, nemzetiszocialista szellemű közösségét”. A háború győzelmes befejezéséhez – amikor „a német gigászi küzdelme egy és azonos az Európáért vívott

29 OL Népbíróóságok Országos Tanácsa. Baký László – Endre László – Jaross Andor népbíróági pereiről készült gyorsírói jegyzőkönyv II. köt. 13 sk. p.

30 OL Me. külföldi sajtótermékeket ellenőrző hivatal iratai. IX–12/b–2. 6–7. p.

31 Nagybacsoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendő, 1938–1945. [Bp.], [1947.] 198. p.

32 Fejér megyei Állami Levéltár (a továbbiakban: FÁL) Fejér vármegye törvényhatósági bizottsága 1944. V. 11-én tartott díszközgyűlésnek jegyzőkönyve. Toldy Árpád székfoglalója.

harccal” – „a minden eszközzel küzdő és fogcsikorgatva is győzni akaró magyar” szükséges. A külső és belső fronton folytatandó harc „leglényegesebb alapfeltétele a zsidóság teljes elkülönítése és távoltartása a magyarságtól”. S Toldy „a zsidó áfium pusztításai” címen, Székesfehérváron talán addig soha nem hallott szélsőséges és durva antiszemita kirohanást intéz. „A magyar nemzettestbe beférkőzött idegen szellemiségű élődsi fajta” aláasta „a nemzet öntudatát”, „mindenből gúnyt űzött, mindent bemocskolt”, s harcot hirdetett a magyarság sajátos erényei, szellemisége, szokásai és jellemvonásai ellen. „S jellemző e faj határt nem ismerő hatalmi szertelenségeire, hogy még azt is megkísérelte, hogy a zsidó marxista terror rémuralmával megölje ezt a nemzetet” – kel ki Toldy a Tanácsköztársaság ellen –, amikor „rátörve a békés lakosságra, zsidó pribékek kéjelegve dobtak hurkot a legjobb magyarok nyakára”.³³ Toldy szerint a zsidók készítették a világra és idézték elő a háborút, s a második világháború nála már – a nemzetiszocialista szélsőséges propagandaszólamokat ismételve – a zsidók és a nemzetiszocialisták apokaliptikus méretű háborújává válik. „Ez a háború a zsidó politikai, gazdasági és szellemi erők rohamra a nemzetiszocializmus keresztény erkölcsön tisztult világrendje ellen!”

Ezek a hazai szélsőjobboldali jelszavakból merített mondatok folytatódnak a társadalmi kérdések – feltűnően rövid – taglalásakor is, amikor néhány ismert demagóg fordulattal ígéri: „az igazságtalanságokat, hiányokat és jogos panaszokat orvosolni fogjuk, az erősebbek visszaéléseit megszüntetjük”. A társadalom „alapját”, a gazda- és földműves-társadalmat, az iparosságot és az ipari munkásságot akarják megnyerni, mert mint mondja, ez a „talaj és gyökér, melyből új élet fakad, s amely táplálja az életet, de a törzs is egyúttal, mely állja a vihart”. A semmitmondó frázisok konkrét tartalommal csak egyszer telítődnek: amikor a vásárlási pánikról, az áru- és értékhalmozásról, árurejtegetésről, vagyonfélétekről s ezek megszüntetéséről beszél, visszakanyarodva a korábbi évtizedek nagytőkeellenes jobboldali középértelmezésének programjához: a zsidó nagytőke eddigi gazdasági erőforrásai majd nem „saját faji és hatalmi érdekeinek táplálására” lesz fordítva mondja, hanem „csak a magyar életet, csak a magyar vállalkozást fogják éltetni, megerősíteni és gazdagítani!”. S a belpolitikai kérdések közül talán leginkább szembevetendő az utolsó kérdéscsoport: a német mintájú diktatórikus államhatalom követelésének a korabeli publicisztikai megfogalmazásoknál sokkal világosabb formába öntése. „A munka, a kötelességteljesítés és a szociális követelmények” mellett az egész népközösséget átható fegyelem szükséges. Ez azt jelenti, mondja, „hogy fenntartás nélkül, mindenkinek alá kell vetnie magát az államhatalom akaratának, feladatát pontosan el kell végeznie és engedelmeskednie kell annak, aki a vezetésre hivatott”. A fasiszta diktatúra szellemében, s a jogász-csendőr pattogásával fogalmazza meg „a határozott akarat, céltudatosság és tervszerűség” érvényesülésének szükségességét a nemzeti közösségben. A „példás fegyelem” megteremtéséhez, mondja, „természetes, hogy a hatalom legkeményebb eszközeit

33 Székfoglalójában Toldy itt hivatkozik az általa később is terjesztett, de ma már ellenőrizhetetlen hírre: családja „legközelebbi tagját” állítólag felakasztották akkor.

is igénybe vesszük, ha kell”. S ugyanezen gondolatokból, csak eltérő megfogalmazásban áll össze néhány órával később, a városi beiktatáson elmondott beszéde: az angolszászok felé is politizáló Kállay-kormány elleni kirohanás, a Sztójay-kormány magasztalása („még nem volt magyar kormány, amely ily rövid időn belül a mélyreható intézkedések ilyen nagy sorát valószínűtlen volt meg”), az „Isten küldötte vezér”, Hitler iránti hála nyilvánítása stb.³⁴

A „csendőrök” és a megyei-városi vezetés

De nemcsak a beszédek, hanem a megjelent vendégek névsora sem hagyhatott kétséget a fehérvári közönségben az iránt, hogy az új főispán milyen politikai irányzat exponenseként került hozzájuk. A kormány részéről a régi kormánypárt szélsőjobboldali minisztere, a német külügy Imrédy mellett leginkább támogatott alakja, Jurcsek Béla mond beszédet a megyei díszközgyűlésen, a városi beiktatáson pedig Baky László ajánlja a város bizalmába „rég csendőrbajtársát”. Ugyanilyen jellemző a „Hét vezér” étteremben tartott szűk körű díszbéd résztvevőinek névsora: Jurcsek, Hóman, Baky, az alispán, a polgármester, a katolikus egyháztól Streit nagyprepost, egy evangélikus és egy református lelkész, a körzeti katonai parancsnok, két csendőr ezredes, egy csendőr alezredes és őrnagy (!), a fehérvári ipartestület elnöke, egy kisgazda, egy városi kereskedő és a Nemzeti Szocialista Párt egyik hírhedt vezetője: Hubay Kálmán.³⁵ Azaz: a „legsúlyosabb” városi képviselőn kívül csendőrök, ismert szélsőjobboldali politikusok.

Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy Székesfehérváron a vezetés, a beszédek is hallgatva, nem fogadta örömmel a jobboldali radikalizmust ilyen nyíltan és katonás durvasággal képviselő új főispánt. Tükröződött ez a „kezdeti hűvösség” abban is, hogy a *Fejérmegyei Napló* Jankovich Miklós főispán távozásáról sokkal többet írt, mint az új főispánról, s hogy csak néhány sorban számolt be a főispán május elsejei Fehérvárra érkezéséről, a belső oldalakon. Mindez nem változott május első napjaiban sem, amikor a főispán látogatást tett a volt alispánnál, a volt polgármesternél (május 2.).³⁶ Hogy mennyire érzékelték a városban a várható politikai irányváltást, mutatja Thaisz Andor alispánnak – a városi és megyei politika egyik legjobb ismerőjének és tradicionális képviselőjének – az új főispánt üdvözlő beszéde is. A szokásos kormánypárti frázisok után az alispán igen meleg hangon búcsúztatja a lelépő Jankovich Miklóst, majd azt kéri „Fejér vármegye tradícióktól megszentelt közgyűlési termében” az új főispántól, „hogy becsülje meg ősi tradícióinkat, autonómiánkat, a törvényhatósági bizottságnak saját fel-

34 FmN 1944. V. 13.

35 Uo.

36 FmN 1944. IV. 27., V. 2., V. 3.

adatkörébe vágó ügyeiben függetlenségét”.³⁷ Thaisz ekkor már ismerhette Toldy radikális politikai nézeteit, s érezhette is a bekövetkező változások előszelét. S még egy mozzanatot tartunk szükségesnek kiemelni: az alispáni üdvözlés is többször megfogalmazza: a kormányzó és a belügyminiszter „személye és rendelkezéseinek helyessége iránti őszinte nagyrabecsülésből, valamint a m. kir. csendőrtisztikar irányában érzett őszinte tiszteletből” fakad az új főispán iránti „bizalmuk”. Ennek többszöri hangsúlyozása annak kifejezésre juttatását is jelentette, ami később lépten-nyomon elhangzik majd, hogy a főispánt – aki egyáltalán nem ismerte a városi és megyei viszonyokat – kissé idegenként kezelik. Ugyanakkor Toldy és támogatói nem is igen törekedtek a városi és megyei apparátushoz oly módon közel kerülni, hogy keresnék esetleg az érintkezési felületeket a közös munka stb. hangoztatásával. Toldy például már beköszöntő beszédében sem úgy szól, mint főispán a jövőendő beosztottjaihoz, hanem mintegy kívülállóként mondja beszédének végén: „Mindazzal, amit elmondottam, tájékoztatni kívántam a tek. Közgylést a m. kir. kormány alapvető elvi törekvéseiről és célkitűzéseiről.”³⁸ Hasonló hangnemben beszél az új főispán érdekében Bakó is a városi ülésen,³⁹ s talán még Jurcsek az egyedüli a felszólalók közül, aki az új főispán s az „új politika”, valamint a fehérvári tradíciók között bizonyos kapcsolatot igyekszik teremteni.⁴⁰

Már a Toldy Árpád hivatalba lépését követő napokban látszott, hogy a főispán a kialakult megyei politikai vezetést teljesen meg akarja változtatni. Nem feladatunk itt a megyei életben 1944 májusától bekövetkező változásokat tárgyalni, csak azokra a tényekre igyekszünk rámutatni, amelyeken messzemenően felismerhetőek a főispán személyes politikájának nyomai.

Toldy láthatóan tisztában volt azzal, hogy a Hóman-párti fehérvári vezetéssel nem tudja azokat a célokat megvalósítani, amelyek elváratai és saját programjában állottak. Városba érkezését követően – mint erre utaltunk – tárgyal Thaisz Andor alispánnal és a város polgármesterével, Farkas Sándorral. (Farkas Sándor – előbb polgármester-helyettes, majd 1941-től polgármester – olyan városi politikus volt, aki korábban mind a Hóman-pártnak, mind a liberálisoknak és a katolikus egyháznak is megfelelt. Jellemző, hogy azért került a magas városi hivatalba, mert így készítették visszalépésre a jelölésből öccsét, Farkas Istvánt, akit lépten-nyomon azért támadtak jobboldalról, mert a fehérvári gazdag zsidó polgárság állítólag őt támogatta, a katolikus egyházzal együtt, a városi politikában, a jobboldali Kerekes Lajossal szemben.) Nem szólnak a források a Farkas–Toldy beszélgetésről, de a polgármester már másnap beadja nyugdíjaztatási kérelmét.⁴¹ Thaisz alispán az első napoktól szemben állott Toldyval,⁴² de elmozdítására nem gondolhatott, mivel az

37 FÁL Fejér vármegye... 1944. V. 11-én ... jkv-e. Thaisz Andor üdvözlő beszéde. (Vö. 32. sz. jegyzet.)

38 Uo. Toldy Árpád székfoglaló beszéde.

39 FmN 1944. V. 13.

40 FÁL Fejér megye ... 1944. V. 11-én ... jkv-e. Jurcsek Béla beszéde.

41 FmN 1944. V. 2.

42 BMI Toldy-per. Kerekes Lajos vallomása.

alispán választott személy volt, s mint a megyei bürokrácia kitűnő ismerőjére, egyébként is szükség volt rá. A Hóman-párt vezetői közül Csitáry G. Emil – a volt városi főispán (korábban polgármester), a párt tényleges vezetője – visszahúzódott a városi politikai életről, de Toldyék ezt nem tartották elégségesnek, hanem még a városi iskolaszék tagjai sorából is kibuktatták az igen nagy befolyású Csitáryt. Kepes János szintén Hóman benső hívei közé tartozott, az 1930-as években a kormánypárt helyi elnöke volt. Hóman 1932-es országgyűlési képviselővé választásakor ő előlegezett több ezer pengőt a választási kiadásokhoz, s mind a Károlyi Gyula, mind a Hóman-választásokon az ő kezében volt a „választási kassza”. A zsidó származású volt közjegyzőt hiába mentesítik Hóman közbenjárására, ennek ellenére – mint nevelt leánya, Kepes Gitta Toldy népbírósági perének előkészítésekor vallotta – Toldy júniusban deportáltatja.⁴³ Kepes helyére pedig a Hóman-párt jelöltjével szemben olyan hívként rakja, aki még a törvényesen előírt négyéves ügyvédi gyakorlattal sem rendelkezett. Toldy gyorsan és radikálisan szeretett volna a régi városi és megyei vezetéssel leszámolni. A városi törvényhatósági bizottság kisgyűlésén, amikor az iskolaszék újjáalakítására került sor, a szavazás előtt felállt, s a jelölőbizottsággal szembehelyezkedve új listát állíttatott össze, kihagyva minden olyan személyt, aki korábban a városi pártéletben helyet kapott.⁴⁴

Leváltanak, illetve áthelyeznek a megyei vezetésből is néhány vezető tisztviselőt. A megye négy főszolgabírája közül kettőt más beosztásba helyeznek, a megyei árszékéi ülnököt Sopronba, a közkórházi előadót szintén más megyébe rakják.⁴⁵ A törvényhatósági bizottság tagjai közül sokan láthatóan nem értettek egyet a főispánnal, s felszólalnak a távozó tisztviselők mellett, hangoztatva érdekeiket. Toldy a burkolt ellenvéleményekre azonnal magyarázatot is ad: „A rendszerváltozás tette szükségessé, hogy azok a tisztviselők, akik helyükön a rendszer érdekében nem maradhatnak meg, kicseréltsenek.”⁴⁶ Sajnos, a város és a megye egykori történetére vonatkozó iratanyag annyira hiányos, hogy a mozaikszerűen összeilleszthető képen gyakran nem látszik, mennyire voltak ezen hivatali eltávolításoknak tényleges politikai okaik, vagy csupán a frissen felülkerekedtek személyes érvényesülésének álltak útjában a leváltottak.⁴⁷ Az azonban mégis látszik, hogy a városi és megyei politikát gyorsan és radikálisan változtatni akaró Toldy a korábbi vezető testület félreállítását igen siettetette.

Kevesebbet tudunk arról, hogy kiket hozott és kiket támogatott Toldy általában a vezetésben. Egy-egy esetben világosan körvonalazódnak az ügyek, más esetekben csak homályos utalásokkal rendelkezünk. Az például ismeretes, hogy Kerekes Lajos azon tisztviselők közé tartozott, akiket megtartott, sőt, mint később

43 BMI Toldy-per. Kepes Gitta vallomása.

44 „Helyzetjelentés Székesfehérvárról...”

45 FÁL Fejér vármegye 1944. VI. 5-én tartott közgyűlésének jegyzőkönyve; valamint FmN 1944. VI. 9.

46 Uo.

47 Vö. Vozáry Aladár: Így történt. Bp., 1945.

mondotta, meg is védett a nemzetiszocialista támadásoktól.⁴⁸ Kerekes polgármesterre választása érdekében Hóman személyesen beszélt Toldyval. Az *Összetartás* c. lap ekkor, mint a fehérvári „bűnös klikk” tagja ellen, támadást intézett ellene.⁴⁹ Úgy látszik azonban, hogy Toldy a Kerekessel folytatott beszélgetésen – melyről kérkedve úgy beszélt, mint ahol meggyőződött Kerekes e helyre való alkalmazásáról⁵⁰ – több kérdésben is igen egyetérthetett, mert nemcsak hogy javasolta a belügyminisztériumban polgármesteri kinevezését, de fellépése következtében az *Összetartás* is néhány nap múlva már elismerően írt az új polgármesterről.⁵¹ Kerekes – amint erről a *Fejérmegyei Napló* tanúskodik – az első hetekben gyakran szerepel együtt Toldyval, nyilatkozatában a főispán politikája mellé áll.

Toldy híveiről általánosságban több utalást találhatunk. Tudjuk, hogy csendőrtisztekkel vette körül magát, és gyakran foglalkozott közvetlenül a csendőrség ügyeivel,⁵² s hogy azoknak kedvezett, akik korábban hiába sürgölődtek a városi, megyei politikában, pozícióhoz nem jutottak, s most beáramlottak a Nemzeti Szocialista Pártba. Mindenesetre 1944 májusában–júniusában úgy látszott, hogy a főispán beváltja bemutatkozó beszédében vázolt tervét: a nemzetiszocialista politika érvényesülésének minden előfeltételét megteremti, „elhárít az útból minden személyi és dologi akadályt”.⁵³

A személyi kérdésekben való határozott állásfoglalásokon kívül azonban Toldy igen kevés vezetői képességet csillogtatott. Már fentebb is utaltunk arra, hogy képtelen volt a városi és megyei vezetéssel való kapcsolatteremtésre. Ha csak a törvényhatósági bizottságok néhány megtartott ülésén mondott felszólalásait nézzük, szinte csodálkoznunk kell azokon a *politikai-taktikai éretlenségeken*, amelyek érezhető ellenszenvet váltottak ki a tagokból. Amikor például a közigazgatási bizottság ülésén a jövő együttműködéséről mondott szokásos frázisokkal üdvözölték a főispánt, Toldy megköszönte „a kedves őszinte magyar szavakat és az azokban foglalt felajánlkozást”. De az ilyen megnyilatkozásnál még erősebben mutatkozik különállása akkor, amikor Toldy arra kéri a bizottságot, hogy „legyen támogatónk”.⁵⁴ Felszólalásai egyébként sem többek, mint munkára, jövőbe vetett hitre buzdító, ösztönző rövid szónoklatok, szinte egy alkalommal *sem volt képes* a városi és megyei közélet valamely területén *szakszerűen* állást foglalni.⁵⁵

48 Toldy Árpád–Hóman Bálint. 1944. VII. 15. OSZKK Fond 15/1567.

49 Összetartás, 1944. V. 9. „Csitáry G. Emil uralmi klikkje”.

50 FmN 1944. VI. 1.

51 Összetartás, 1944. V. 12. Erről FmN 1944. V. 12.

52 BMI Toldy-per. Jegyzőkönyv dr. Ámos István aljegyző, Toldy főispán titkárának vallomásától.

53 FÁL Fejér vármegye ... 1944. V. 11. ... jkv-e. Toldy Árpád székfoglaló beszéde.

54 Székesfehérvár Törvényhatósági Bizottsága közigazgatási bizottságának 1944. V. 21-i ülése. FmN 1944. V. 23.

55 FmN 1944. V. 23., VI. 9.

Sajtópolitika az őrsgváltás érdekében

Az új főispán hivatalba lépése azonnal érezte hatását a *Fejérmegyei Napló* cikkeiben is. Ha a hangvétel messze elmaradt is Toldy beköszöntő beszédének s az országos nemzetiszocialista, nyilas lapok hangvételeitől, mégis igen határozott az *igazodás* az „új” városi és megyei politikai erőhöz. Ez elsősorban abban mutatkozott meg, hogy a szerkesztő gondos részletességgel foglalkozott minden nemzetiszocialista vezető s a nemzetiszocialistákkal pártszövetségben lévő megújulás párti vezeték beszédeivel. Az imrédysta belügyminiszter, Jaross Andor vidéki antiszemita beszédeit kiemelve közli a lap,⁵⁶ bőven ismerteti a „Megújuláspárt” nagyválasztmányi ülésén a Rátz Jenő által kifejtett programot a hivatásrendi és egykamarás országgyűlésről, az ország politikai mechanizmusának nyílt fasizálásáról.⁵⁷ Melegen köszönti Imrédyt⁵⁸ – még az MMP és az MNSZP pártszövetség felbomlása utáni napokban is.

Toldy azonban már kevésnek találta ezt az igazodást. Tervei között első helyen a *Magyar Nemzeti Szocialista Párt székesfehérvári szervezetének megalakítása* állott, s a *Fejérmegyei Naplót* e párt orgánumának szánta. Május végén mondvacsinált ürüggyel betiltotta a lapot, mivel abban megjelent egy apróhirdetés: „Három úrilány, nem árja, szőke, barna, fekete jeligére férjet keres.”⁵⁹ A betiltás napján azonban, nyilván előre megbeszért terv szerint, ugyanezzel a címmel, ugyanazzal a betűtípussal megadták az engedélyt lap indítására Füry Lajosnak, akit az *Új Magyarországtól* hoztak Székesfehérvárra Toldyék, s akiről sajtóköri körben köztudott volt, hogy igen jó viszonyban van Baky Lászlóval.⁶⁰

Így indul meg június 3-án az új *Fejérmegyei Napló*, Toldy közvetlen irányításával, más szerkesztő- és frógárdával. Az olvasó ugyanazt a kiadású lapot vehette kézbe, de egészen más politikai álláspontból íródott cikkekkel. Példaként érdemes az első számot áttekinteni. Toldy Árpád – egyébként később is vezércikkhezett a lapban – „Újjászületés” címmel ír vezércikket, szokásos dagályos, mindent jelzőkkel egy mondatban jellemezni akaró stílusában. „A magyar népi közösség széles rétegeinek őserdeje” számára kér utat „a magyar nemzetiszocializmus keresztényi erkölcsű tisztult világában”. Az új világ születésének alapja a magyar ifjúság, ő a magyar jövő záloga, amelynek útján az új lap is megindul. A dörgedelmes, nehezen érthető vezércikk után terjedelmes írások következnek a zsidóvagyonnal tömött zsinagógáról és a volt Eppinger malomról, majd általában a zsidóvagyon rejtegetéséről Székesfehérváron. Ezután hosszú riport számol be Ereky Károly volt miniszterről, hogy miért lépett be a Nemzeti Szocialista Pártba. (Az újság szerint azért, mert 1944. március 19-ig érezte, hogy a magyarok csak másodosztályú

56 FmN 1944. VI. 18., VI. 19.

57 FmN 1944. V. 20.

58 FmN 1944. V. 24., V. 30.

59 Hogy mennyire csak ürügy volt az „apróhirdetés”, azt az is mutatja, hogy még a hónap elején jelent meg, s a lapot csak május 31-én tiltották be.

60 BMI Toldy-per, dr. Ámos István vallomása.

állampolgárok, s most, hogy első osztályúakká léphetünk elő, ideje volt politikai meggyőződésének nyíltan kifejezést adni.) Rövid cikk követi ezt a brit „kegyetlenkedésekről”, majd Marschalkó Raffael fejtegeti, a hitleri Németország példájára hivatkozva, „hogya ma nincs idő a táncolásra”, a szórakozásról mindenkinek le kell mondania. A kisebb írások szélsőséges szovjetellenes kirohanásokat, angol, amerikai katonák szökéséről szóló híreket tartalmaznak, s a zsidó bőrkereskedők készleteinek szétosztási „problémáiról” szólnak.⁶¹ A következő számok hangvétele semmivel sem mérsékeltebb! Sőt, még a Magyar Nemzeti Szocialista Párt fehérvári megalakítása előtt, mind gyakoribbak lesznek a „pártközlemények”. Beszámol a lap a nemzetiszocialisták minden megmozdulásáról, Baky vidéki útjairól, a párt kistanácsüléséről, Hubay Kálmán felszólalásáról a mandátumaiktól megfosztott MNSZP-képviselők érdekében stb.⁶² A Napló „*pártlap*” jellege június közepén azután mindenki előtt nyilvánvaló lett, amikor a június 17-i számban az egész első oldalt „Zászlóbontás” címmel a Magyar Nemzeti Szocialista Párt Fejér megyei s fehérvári megalakulásának szentelték. A kormányzó 76. születésnapját köszöntő cikk mellett dr. Sulyok László megyevezető kíséri nyomon a Pálffy-Baky-párt történetét, és a lap alján nagy kövér betűkkel szedett nemzetiszocialista jelszóval fejezi be cikkét: „BÁTORSÁG, KITARTÁS! GYŐZÜNK!”⁶³

Ugyanakkor mind gyakrabban jelennek meg „elvi” jellegű cikkek is. Több-ször foglalkoznak például a „nemzeti egység” ekkor oly sokat propagált programjával. Az egységtörekvések, melyek az országos politikában a különböző pártok eltérő érdekein sorra hajótörést szenvednek,⁶⁴ Fejér megyében s Székesfehérváron csak e néhány újságcikk erejéig jelentkeztek. Itt viszont világosan leszögezték: „*Modern kor nemzeti egysége*” a „nemzeti-szocialista egység”.⁶⁵ Ez a harcias szemlélet sugárzik a nemzetiszocializmus és a vallás kapcsolatáról, a nemzetiszocializmus általános elveiről, a kommunizmustól való eltéréséről írott cikkekben.⁶⁶

A lapban a főszerkesztő, Fűrj Lajos mellett új, *addig nem ismert nevek* jelennek meg, akik érezhetően minden belső végiggondolás nélkül írták durva, uszító cikkeiket.

Toldy azonban nemcsak a nemzetiszocialista pártot szervezte meg s indított számukra lapot Székesfehérváron, hanem más területen is igen következetesen képviselte ezt a politikát. Csak néhányat említve. A nemzetiszocialisták hatalomra törése nyilvánul meg akkor, amikor a Borsod megyei közgyűlés megküldi a megyékhez *tervezetét az egypártrendszerrel*, s Toldy azonnal indítványozza a Fejér megyei közgyűlésen: „írjanak fel” a kormányhoz az egypártrendszer bevezetése

61 FmN 1944. VI. 3. I. évfolyam 1. sz.

62 FmN 1944. VI. 10., VI. 12., VI. 15.

63 FmN 1944. VI. 17. – A Magyar Nemzeti Szocialista Párt helyi szervezetének megalakításáról, s ebben Toldy szerepéről: BMI Toldy-per, dr. Ámos István vallomása.

64 Ránki György: i. m.; Sipos Péter: i. m.

65 Pálffy Fidél: Nemzeti egység. FmN 1944. VI. 10. 1. p.

66 FmN 1944. VI. 17., VI. 30., VII. 1.

érdekében.⁶⁷ Szintén a kormányhoz írat fel a megye nevében, azt sürgetve, hogy az addig önkéntes levente-leány mozgalmat tegyék kötelezővé, hogy így a „magyar faj boldogulásához” mindenki hozzájárulhasson.⁶⁸ Mégis Toldy nemzetiszocialista „csendőrmódszerei” leginkább a zsidókérdés kezelésében mutatkoztak meg.

A zsidórendeletek

Az egymást követő zsidórendeletek végrehajtása a csendőrség feladata volt. Toldy, mint később titkára vallotta, minden zsidóintézkedést maga ellenőrzött, hozzá futottak be a jelentések, maga is részt vett a szervezésben. Méltó volt bajtársához és politikai barátjához, Bakyhoz, gondoskodott a legkegyetlenebb módon való végrehajtásról.⁶⁹ Sőt, „*túl is teljesítette*” az országos rendelkezéseket. A hivatalba lépése utáni napokban rendeletet adat ki, amiben eltiltja a zsidókat – itt nyilván Endre László hasonló Pest megyei rendelkezése lebegett szeme előtt⁷⁰ – a fehérvári *fürdők használatától*. A *piac*on zsidó csak délelőtt 10 óra után vásárolhatott.⁷¹ A május 17-én megjelent rendelet értelmében a megyében este 8 órától hajnali 5-ig az utcán zsidó csak fősolgabírói engedéllyel tartózkodhatott, s a piacra vonatkozóan a székesfehérvárihoz hasonlóan rendelkezett.⁷² Ugyanakkor közlik – s a Napló vezércikkben hozza –, hogy nyolc községbe tömörítik a megyei zsidóságot. Ezt követi Székesfehérváron a zsidó származásúak gettóba zárása,⁷³ melyet június elejére végrehajtanak.⁷⁴ A zsidórendeletek e sietős végrehajtásán túl jellemző Toldy túlbuzgóságára, hogy határozatot fogadtat el a megye törvényhatósági bizottságával: készítsenek javaslatot a belügyminiszternek arra, hogy a zsidók által tett *alapítványokat vonják össze* másokkal, s ezzel kerüljék el, hogy zsidó hangzású neveket kelljen emlegetni a különböző magyar hivatalokban.⁷⁵ E vezetés szellemében kegyetlenkedtek Versényi Károly csendőregényei a zsidókkal a városban, vontak meg jogos kedvezményeket egyes családoktól.⁷⁶

67 FmN 1944. VI. 9.

68 FÁL Fejér vármegye 1944. VI. 5-i közgyűlésének jegyzőkönyve.

69 BMI Toldy-per, dr. Ámos István vallomása.

70 Magyarország, 1944. IV. 12.; Vádirat a nácizmus ellen, i. m. I. köt. 169. p.

71 FmN 1944. V. 16.

72 FmN 1944. V. 17.

73 FmN 1944. V. 19., V. 23.

74 Most már a Napló is durvább antiszemita hangon ír, mint korábban. Munkatársai új irányultságára jellemző például az a cikk, amelyben követelik: bontsák le a zsidó templom tornyát, hogy az „idegen építmény beleilleszkedjék a környezet történelmi lelkületébe”. (FmN 1944. V. 13.)

75 FÁL Fejér vármegye 1944. VI. 5-i közgyűlésének jegyzőkönyve. A jegyzőkönyv természetesen nem szól arról, hogy a javaslat feletti vitában összeütközésre kerül sor Hagyó Kovács Gyula (felsőházi tag) és Haám Artúr között. (FmN 1944. VI. 9.)

76 BMI Toldy-per; továbbá Farkas Gábor: Politikai küzdelmek Fejér megyében a II. világháború idején. (Kézirat.)

Sorolhatnánk tovább az adatokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy Toldy Árpád Székesfehérváron 1944 májusától a Magyar Nemzeti Szocialista Párt politikáját igyekezett hatalomra juttatni. Azét a pártét, amely a német megszállókkal a legmesszebbmennyig együttműködött, amely az ország mind totálisabb fasizálását, radikális jobboldali reformokat, a zsidókérdés radikális megoldását követelte, valamint hívei hatalomra juttatására törekedett, s arra, hogy félreállítsa még a magyar uralkodó osztályok jobboldali politikai garnitúrájából azokat, akik a nemzetiszocialista politikát nem igenelték. Ez az irányzat, amely az országos politikában 1944. március 19. után csak az államélet néhány területén juthatott érvényre, Székesfehérváron és Fejér megyében Toldy Árpád révén hatalomra került, s megpróbált érvényt szerezni a párt politikájának.

TOLDY KONTRA HÓMAN

Az elmondottakból is világosan kiderül, hogy Toldy Árpád tudatosan törekedett arra, hogy a régi kormánypárt embereit kibuktassa a vezető pozíciókból, s helyettük a számára megbízhatókat juttassa hivatalhoz. Ez a tudatosság azt is feltételezi, hogy számolt a Hóman-párt részéről esetleg jelentkező ellenakció lehetőségével, elsősorban a városi politikában. Valószínűleg ez késztette arra is, hogy most a szélsőjobb részéről támadott Kerekessel mint Hóman hívével tárgyaljon, vagyis – az ő szemében – a városi vezetés kérdésében „engedményt” tegyen. A forrásokból azonban az is kiderül, hogy tényleges visszalépésről szó sincs ez esetben sem, mert Kerekes – legalábbis polgármestersége első heteiben – tökéletesen beilleszkedett a Toldy-féle vezetés irányvonalába. Hogy Toldy, hivatalba lépése előtt tudott a Hóman-párt erős voltáról, azt mutatja az is, hogy beiktatása után hosszú politikai eszmecserét folytatott Hómannal, ahol mindketten a vélemények közös érintkezési pontjait keresték. Hóman azért, hogy az új főispán alatt is megőrizze pártjának s híveinek a régi pozíciókat (rég hívei kérésére utazott le Fehérvárra, s tartott ott viszonylag mérsékelt, rövid beszédet⁷⁷), Toldy pedig éppen a jelentős politikai erők miatt igyekezett egyetértésben maradni Hómannal. A beszélgetésre, amit későbbi levélváltásukban föllevenítenek, egyébként is jellemző Hóman részéről a saját s pártja jobboldaliságának hangsúlyozása (mert tudta, hogy Baky emberének ezt lehet mondani). Toldy azonban nem figyelte fel Hóman azon – a körülmények között jelentős – kijelentésére (a német megszállás nem helyeslésére, a régi kormánypárt, a MÉP-álláspont fenntartására), amelyekkel az elárulta taktikáját.⁷⁸ Toldy csak arra figyel, hogy Hóman is szemben állt a Kállay-kormányval, s a politikai érzékkel nem rendelkezők tipikus módszerével ezt azonnal a saját politikai sémarendszerébe illesztve úgy látja, hogy Hómannal egyetértének a lényeges kérdésekben! Nem mérve fel pontosan helyzetét – a kezdő politikus áll szemben a

77 BMI Hóman-per 12. p. A beszéd: FmN 1944. V. 13.

78 Toldy Árpád–Hóman Bálint, 1944. VII. 15. OSZKK Fond 15/1567.

tapasztalt, nagy tekintélyű volt miniszterrel –, még fel is szólítja Hómant: lépjen fel a kormány mellett, a nemzetiszocialista politika megvalósításáért.

Hóman fellépése

Hóman 1944. március 19. utáni politikai álláspontjáról már korábban szó esett, s ezek alapján érthető, hogy amikor az első hírek érkeztek hozzá székesfehérvári híveinek mellőzéséről, fellépésre határozta el magát. A legnagyobb lökést a *Fejérmegyei Napló* kisajátítása és a Magyar Nemzeti Szocialista Párt helyi szervezetének megalakítása adta. Ez bebizonyíthatta számára, hogy a főispán nem csupán néhány új tisztviselőt hoz a fehérvári vezetésbe s természetesen néhányat ezért a régiek közül mellőz, hanem az új pártot akarja a MÉP-pel szemben pozíciókhoz juttatni. Az ellentét július elején robban. Toldyék ekkor a város egyik legtekintélyesebb vezetőjét, Kaltenecker Viktort, az Ügyvédi Kamara elnökét, a felsőház tagját akarják elmozdítani pozíciójából. Nyíltan nem mernek fellépni Kalteneckerrel szemben, de megüzenik neki, hogy ha el akarja kerülni az internálást, mondjon le a kamara elnökségéről. A Hóman-párt vezetői azonnal Hómanhoz futnak, s a képviselő elérkezettnek látja az időt a Toldy elleni fellépésre. Magához kéri Kalteneckert, elmegy régi minisztertársához, Antal Istvánhoz, a jelenlegi igazságügy-miniszterhez, akihez az Ügyvédi Kamara elnökének kinevezése tartozott. Itt tudta meg, hogy Toldy már korábban is beszélt Antallal a székesfehérvári kamarát illetően. Azonnal levelet ír Toldynak, s feljegyzést kér híveitől a pártjukat Székesfehérváron ért sérelmekről.

Jellemző, hogy Hóman akciójáról Toldy azonnal értesül Bakytól, s még meg sem kapja Hóman levelét, máris magát tisztázó levelet ír. Ebben tagadja, hogy Kalteneckert megfenyegette volna („Kalteneckerrel nem is beszéltem installációm óta”), s bár elismeri, hogy az igazságügy-miniszterrel váltott néhány szót ez ügyben, mégis úgy igyekszik feltüntetni az esetet, mintha őt vádolnák hamisan. Kéri Hómant, közölje Kaltenecker kijelentését teljes egészében „és felhatalmazni engem arra, hogy az Általad közlendők alapján eljárhaszak [...] és drasztikusan lesújthassak a perfid denunciókra”.⁷⁹ Az átlátszó ravaszkodás, mellyel azt akarta Toldy elérni, hogy Hóman adja ki a neki panaszkodók neveit, s esetleg ez alapján „lesújthasson”, semmi eredményre nem vezetett. Hóman igen udvarias levélben válaszolva elmondja, hogy Kaltenecker nem panaszkodott neki. Toldy értesülései rosszak („Baky államtitkár úrral sem erről, sem más ügyről szót nem válthattam, vele fehérvári találkozásunk óta egyáltalán nem is beszéltem” – vág egyet Toldy bevallott pletykaforrásán). Sőt, írja, Kalteneckerrel Toldy levelének vétele után beszélt, s a kamarai elnök azt mondta: nem is tud ilyesmit (ti. fenyegetést) a főispánról feltételezni. A leszerelő sorok után azonban azt is megírja Hóman, hogy a fenyegetésről másoktól kapott hírek teljesen „harmonizálnak” az új *Fejérmegyei*

79 Toldy Árpád–Hóman Bálint, 1944. VII. 3. OSZKK Fond 15/1567.

Napló egyik-másik kijelentésével, s azt is elmondja a főispánnak, hogy Antal minisztertől megkérdezte: vajon ő kívánja-e Kaltenecker leváltását?⁸⁰

Arról azonban Hóman már nem szól, hogy még ugyanezen a napon (július 6.) fehérvári híveivel egy közös beadványt készített a kormány részére („Helyzetjelentés Székesfehérvárról”), s ebben nemcsak személyi, hanem kimondottan a kormányzati politikát érintő kérdésekben tesz panaszt Toldy főispáni működésére. A beadvány sorsát nem ismerjük, valószínű, hogy nem jutott el a kormányhoz.⁸¹ Jelentősége sokkal inkább abban van, hogy ez és Toldy egy válaszelevele alapján⁸² rekonstruálni tudjuk azt az újabb levelet, melyben Hóman most már nyíltan pártjának visszaszorításával, egyoldalú Nemzeti Szocialista Párt-szemponatok érvényre juttatásával, jogtalan laporzással vádolja a főispánt.

A régi kormánypárt és a nemzetiszocialisták ellentéte

Érdemes röviden áttekinteni s néhány pontot kiemelni Hóman gondolatmenetéből. Az egész levél – s később az egész levélváltás – lényege: a *regi kormánypárt szembe fordul a Magyar Nemzeti Szocialista Párt törekvéseivel*. Talán azt is mondhatnánk, hogy e levelekben összeütköznek – a városi, illetve megyei politika keretében – a régi MÉP jobboldali szárnya és a hatalomra törő MNSZP nézetei.

Az egyik fő „elvi kérdés” a *jobbboldaliság* megítélése. Mind Hóman, mind Toldy a maga irányzatát tartja a hazai jobboldali politika letéteményesének. Hóman fő vádja Toldy politikájával szemben éppen az, hogy nincsenek tekintettel arra, kinek az érdeme a hazai politikai életben az 1930-as évektől a jobbratolódás. Hivatkozik arra, hogy Székesfehérváron a Hóman-párt létrejötte óta van következetes jobboldali kormánytámogatás, ennek köszönhető, hogy az ellenzéki pártok visszaszorultak. Az „érdem” e bizonygatása arra megy ki, hogy hangsúlyozza: a jobboldal Székesfehérváron csak a Hóman-párt kereteiben létezhet. A Magyar Nemzeti Szocialista Párt helyi szervezetének létrehívása csak az új főispán műve, s azzal vádolja Toldyt, hogy így elsorvasztja a székesfehérvári hagyományos jobboldalt. Ugyanakkor minden kalandor csatlakozik a nemzetiszocialistákhoz, hogy ennek révén a hivatalokban előnyt élvezhessenek. Ezzel – folytatódik a korabeli problémákhoz ügyesen igazított érvelés – Toldy meggátolja a jobboldali nemzeti egység kialakulását, „a nemzeti összefogás gondolatával össze nem egyeztethető egyoldalú pártpolitikai szempontok érvényesülnek és társadalombomlasztó törek-

80 Hóman Bálint–Toldy Árpád, 1944. VII. 6.

81 A „Helyzetjelentés Székesfehérvárról” elküldését – mint a ránk maradt szöveg utolsó bekezdése mondja – attól tették függővé, hogy az ennek alapján íródott Hóman-levele a főispán mit válaszol majd.

82 Toldy Árpád–Hóman Bálint, 1944. VII. 15. OSZKK Fond 15/1567. Toldy e válaszából (egyes részek szó szerint idézése, az egész Hóman-levél pontról pontra történő megválaszolása) kiderül, hogy a Hóman-levél és a „Helyzetjelentés...” szinte teljesen azonos volt. Itt a szövegben a „Helyzetjelentés...” szövegére támaszkodunk az idézésnél.

vések is szóhoz jutnak”. Ebben a keretbe ágyazza bele Hóman a pártját személyi kérdésekben ért sérelmeket: Csitáry mellőzését („akit tudvalevőleg Kállay belügy-minisztere mentett fel, mint Hóman hívét, így nyilvánvalóan »politikailag megbízhatatlan« személyt”), Kaltenecker megfenyegetését stb. Ezért tartja „laporzás”-nak a *Napló* kisajátítását, ami a székesfehérvári jobboldal orgánuma volt addig. A Hóman-párt kívánsága az, hogy adják vissza nekik a *Naplót*, a Nemzeti Szocialista Párt indítson saját újságot, de amennyiben ez a korábbi támadó hangot ütné meg a régi vezetéssel szemben, úgy kérni fogják a cenzúra védelmét.

Toldy csak néhány nap múlva válaszol Hóman levelére.⁸³ Láthatóan valóban „megdöbbenette” – ahogy írja is – Hóman határozott fellépése. Megérezte: itt nemcsak kisebb-nagyobb személyi kérdésekről, hanem *politikája egészével kapcsolatos ellentétekről* van szó. Terjedelmes levelében minduntalan több szempont váltogatja egymást: a sértettség, az elvei mellett való kiállás, valamint az a taktikai megfontolás, hogy Hóman nemcsak a városban képvisel nagy erőt, hanem régi ismeretsége folytán kormány szinten is, ezért nem biztos, hogy hasznos a vele való teljes szakítás.

A Hóman által felvetett gondolatmenetet Toldy cáfolni törekszik: a jobboldali politika két irányzatának nyílt szembeállítását úgy akarja visszaautasítani, hogy tagadja, miszerint erről neki a jelen pillanatig tudomása lett volna. Hivatkozik korábbi – már említett – beszélgetésekre, melyből ő azt a következtetést vonta le, hogy mindenben egyezik felfogásuk Hómannal. A pártegységet ő kezdettől „nemzetiszocialista szellemű pártpolitikai egység”-ként fogta fel, s mint írja, ezt világosan megfogalmazta székfoglalójában is. „Nem érhet az a vád – írja –, hogy nem öntöttem tiszta bort a pohárba: nem jöttem hátsó gondolatokkal, hanem az erkölcsi emelkedettség minden harcot vállaló, nyílt szembenézésével.” Toldy tehát világosan vallotta álláspontját, és – állítja – mindig hitte, hogy Hóman egyetért vele... E taktikai fogás szellemében íródik a levél nagyobb része, a Hóman által felhozott aggályok megválaszolása. Tagadja, hogy Hóman híveinek tervszerű visszaszorítása folyik Székesfehérváron. Hogy nem érintkezik velük, az annak tulajdonítható, hogy „közérdekű ügyeket csak a hivatalos városvezetőkkel” beszél meg. A Hóman-hívek mellőzéséről mondtak már azért sem igazak, mondja, mert Kerekest épp a képviselő javaslatára nevezték ki polgármesternek. A *Fejérmegyei Naplót* pedig azért a bizonyos apróhirdetésért tiltatta be, s nem érti Hómant, miként pártolhat egy, a *regi rendszer* által pénzelt lapot. Mint mondja, megdöbbenéssel hallja. „most először a Te leveledből Kegyelmes Uram, hogy azt a lapot Magadénak, pártod lapjának tekintetted”. A Magyar Nemzeti Szocialista Pártot nem ő alapította, „de viszont azt se méltóztass feltételezni rólam, hogy egy Nemzeti Szocialista Pártszervezet megalakításának útját álltam volna!”

Toldy tehát igyekszik tagadni azt, hogy főispánként beleavatkozik a pártok politikájába; ugyanakkor minden sora azt bizonyítja, mennyire a nemzetiszocialista célok megvalósításáért tevékenykedik. Ezt természetesen úgy igyekszik feltűn-

83 Toldy Árpád–Hóman Bálint, 1944. VII. 15. OSZKK Fond 15/1567.

tetni – s ez is mutatja Toldy politikai rövidlátását, ti. hogy nem ismerte fel a tényleges erőviszonyokat –, mint az egyedüli átfogó, nemzeti álláspontot! Mintha a legtermészetesebb lenne, hogy az a bizonyos „nemzeti egység”, amiről annyit beszéltek a korabeli politikában, nemzetiszocialista alapon jöjjön létre. Mivel az ő felfogása szerint március 19-ével teljesen *új világ kezdődött Magyarországon*, s ez a rendszer a régivel szemben jött létre, annak bűnösségét kellett – szerinte – igazítani. Mindenki, aki kifogást emel „az új politikával” szemben, a régi rendszer hívének minősül. Toldy szemében ez volt az a bélyeg, amellyel ellenségeit lehetetlenné teheti. Ezért olvashatjuk levelében minden alkalommal, amikor mentegetni akarja magát Hóman vádjával szemben, hogy ő mind a *Fejérmegyei Naplót*, mind a személyi ügyeket azért intézte vagy engedte így intézni, mert ott a „régis rendszer” híveit fedezte fel. S jön ezután a jogász-csendőr ravaszkodása: „tudom és látom, hogy itt is mindenki tudja, hogy Te sem voltál annak a bizonyos »régis rendszernek« a híve.” (Kiemelés az eredetiben – G. F.)

A német megszállás megítélése

S ez, a régi rendszerhez való viszonyulás az a másik pont, ami noha közös érintkezési felületeket is képezett, de amiben mégis ellentétek keletkeztek a Magyar Élet Pártja ismert jobboldali politikusa és a nemzetiszocialista főispán között. Két vonatkozásban is. Mert igaz, hogy Hóman s a MÉP német megszállás előtti jobbszárnya ellenezte Kállay politikáját, mint ahogy az imrédysták, a nemzetiszocialisták is állandóan felléptek ellene. De amíg *Hóman* a változtatást külső erők segítségével nem tartotta helyesnek, s a német megszállás ellen foglalt állást, addig Toldy és a nemzetiszocialisták minden eszközzel, minden körülmények között *igenelték a német politikát*. A látszólag „közös” állásponton belül a másik lényeges különbség, hogy Hóman szembehelyezkedett ugyan bizonyos alapvető kérdésekben a Kállay-kormány politikájával, de mégis az uralkodó kormánypárt hasonló érdekelttségű, habitusú szárnyához tartozott. A székesfehérvári példa mutatja, hogy a radikális hatalomátcsoportosításra törekvő nemzetiszocialisták egyes esetekben épp a volt uralkodó párttal találták magukat szembe.

S itt már alapvető érdek-, illetve hatalmi ellentétek adódtak. Ezért fejeződik be Toldy levele – a hétoldalmi kibúvókeresés után – egy rá jellemző „kemény hangú”, váratlan fordulattal: „Szíves leveled egész tartalmát és megírásának indítékait összefogva áttekintvén, vitathatatlanul azt kell éreznem, hogy úgy állítottad be Kegyelmes Uram a velem közlendőket, mintha itteni párthíveid képviselnék kormányunkat [...] Én pedig – a főispán – kormányellenes működést fejtenék ki.” A leghatározottabban tiltakozni kell – írja – az ilyen kérdéskezelés miatt. „Itt a Kormány, a végrehajtó hatalom akarátát csakis én és senki más nem képviseli.” Mint „kötelességtudó katona” teljesíteni fogja, amivel megbízták. S hiába akart udvariaskodni levele végén – „Kedves Bálint Bátyám! engedd, hogy így mondjam” megszólítással –, a mondat másik feléből szinte fenyegetés érződik ki: „tény,

ami tény: szinte a törvényhozói szabadság határait döngeti nyíltságod.” (Kiemelés tőlem – G. F.)⁸⁴

Az ellentétek természetesen egy mérsékelt s egy radikális jobboldali politikus levélváltásában csak részben jöhetnek napvilágra. Elég azonban a már ismertett március 19. utáni politikai álláspontokra utalni, hogy lássuk az ellentétek mélyebb gyökereit. Mind a Hóman-párt álláspontja, mind a Toldy-féle vezetés március 19. utáni működése megmutatta, milyen – a levelezésben jelentkezőnél sokkal szélesebb – szakadék tátongott Székesfehérváron a régi és az új politikai vezetés között. A régi jobboldali vezetésben sajátosan összefonódtak a magyar vidéki uralkodó rétegek: a vezető városi hivatalnok, a megyei főszolgabíró, a klérus vezető emberei s a gazdag polgárság együttesen ül a hatalomban. 1944. március 19. után azonban az új politikai fordulat a felszínre dob egy olyan, addig társadalmilag, politikailag visszaszorított radikális jobboldali elemet, amely a maga érdekeit akarja képviselve látni a politikai vezetésben. Az ellentétek tehát Hóman Bálint Toldy elleni fellépésében már csak tetőződnek; levélváltásukban csak részben, a jobboldali politikán belüli kérdésekben kerültek megfogalmazásra. Ezek 1944 nyarán azt jelzik: a megszállás óta folytatott politika odavezetett, hogy már e pontokon is érdekellentétek, s ennek következtében világosan kirajzolódó politikai ellentétek vannak az uralkodó osztályok e csoportjai között.

Noha feladatunknak csak azt tekintettük, hogy megpróbáljunk rámutatni: milyen új politikai erők jelentek meg 1944. március 19. után Székesfehérváron, s miként kerülnek ezek szembe a város régi jobboldali vezetésével, mégis szólni kell röviden a kiérett vita lezárásáról is.

Toldy és a nemzetiszocialisták bukása

Hóman válaszol Toldy levelére, sőt találkozik is a főispánnal, de nem kerülnek közelebb az álláspontok. Ezt jól mutatja, hogy augusztus 1-jén írott levelében már rendkívül nyersen megírja Toldynak: az „a dolgok idefejlődésének egyedüli oka”, hogy nem hajlandó „egyetlen egy mai politikai pártot sem különben és vezetésre jogosultabbnak elismerni a saját pártomnál”, s ezért nem tud egyetérteni „a városban eddig semmi talajjal sem bíró pártnak megszervezésével”.⁸⁵

Nem tudjuk, hogy Toldy hol s miként keresett támaszt. Az látszik, hogy bizonyos mértékig a *Fejérmegyei Napló* hangvétele, különösen a régi vezetőségáda burkolt támadása terén, enyhült, de nemzetiszocialista pártlapjellege semmit sem változott. S nem változott a főispán politikája más kérdésekben sem.⁸⁶ Azt viszont tudjuk, hogy Hóman mindent elkövetett a főispán megbuktatására. Beadványt készített a Miniszterelnökségnek, melyben kifogásolja olyan főispánok kineve-

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Hóman Bálint–Toldy Árpád, 1944. VIII. 1.

⁸⁶ Farkas Gábor: i. m.

zését, akiknek semmi helyi ismeretei nincsenek, s akik támogatják azon erőket, amelyek „mondvacsinált politikai okokból” *távolítanak el tisztviselőket*. Az ezzel együtt beadott másik „emlékeztető” a hazai „maradandót alkotó zsidóság” megkülönböztető bánásmódja érdekében szintén kitért a megyei viszonyokra, elítélve a „túlkapásokat”, a csendőrség brutalitását stb. S amint 1944. augusztus 8-án leváltják Jarost a belügyminiszteri posztról, Hóman megjelenik Bonczos Miklósnál, az új belügyminiszternél, s kéri tőle Toldy Árpád menesztését.⁸⁷

Hóman azt vallotta népbíróági perében, hogy az ő – az egykori nagy hatalmú, jobboldali miniszter, akiben március 19. talán pillanatnyi „sokkot” is előidézett, s aki nem volt hajlandó a náci barát MNSZP-vel még csak tárgyalni sem – fellépésére váltották le Toldyt 1944. szeptember 16-án a főispánságról.⁸⁸ Nem lehet vitatni, kétségtelenül nagy szerepe volt ebben, de a nemzetiszocialista körökben bennfentes főispán eltávolítására elsősorban azért volt szükség, hogy a Lakatos-kormány idején a kormánypolitika bizonyos mértékig eltávolodjék a nemzetiszocialistáktól, s hogy szeptember 8-án (egy hónapi huzavona után) Horthy aláírja Baky László menesztését a belügyi államtitkári posztról.

Toldy Árpád 1944 novemberében bukkan fel ismét a politikai életben: ő lesz a Zsidó Vagyonok Kormánybiztosságának vezetője, majd az összerabolt kincsekkel megrakott hírhedt „Aranyvonat” parancsnokaként Nyugatra szökik a szovjet csapatok elől.⁸⁹ Pályafutása egyenes folytatása annak a politikának, amit Székesfehérváron 1944 májusában megkezdett.

Megjelent: Fejér megyei történeti évkönyv 4. Székesfehérvár, 1970. 181–212. p.

DOKUMENTUM

1944. HÓMAN LEVELE E. VEESENMYERHEZ

Követ Úr!

Nemrégiben alkalman volt Önnel, Követ Úr, megbeszélést folytatni, amelyben megkíséréltem jellemezni a magyar nép lelki beállítottságait. Ez a megbeszélés sajnos meg lett akasztva, s ezért engedem meg magamnak, hogy a következő fejtegetéseket Ön elé terjesszem. Kérem, tekintse ezeket a fejtegetéseket mint folytatását beszélgetésünknek.

⁸⁷ BMI Hóman-per.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Amikor az amerikai csapatok körül fogják az Aranyvonatot, Toldy álarcban s bőröndnyi kincsel megszökik Svájc felé. 1946-ban Innsbruckban felismeri egy ott-tartózkodó magyar tisztviselő, s jelenti itthon a Belügyminisztériumnak, de mire a kiadatási kérelem elkészül, Toldy – a dél-amerikai *Szabad Szó* jelentése szerint – belép a francia idegenlégióba. BMI Toldy-per. A népbíróság 1946. IX. 2-i indítványa dr. Toldy Árpád cs. ezredes kiadatása iránt.

Előadásomban, melyet 1940. december 13-án, [a] német–magyar társaságban, Berlinben tartottam, fejtegetéseim eredményeit a következő mondatokban fogalmaztam meg:

A német–magyar barátság történelmi szükségszerűség, egy századok óta tartó folyamat, egy szembeeszkő tény. Időlegesen félreértés, bosszantó külső beavatkozások, mesterségesen táplált és tapintatlanul elővonszolt ellentétek által megzavarható, fonala azonban el nem vágható, mert a baráti együttműködés mindkét nép magas érdeke. A Német Birodalom Magyarország természetes hátvédje, az erős és egységes Magyarország viszont a németiség előőrse és védősánca Kelet felé. Németek és magyarok, bármi különbözőek is e népek számszerűség és hatalom szempontjából, természetes társak a nyugati kultúrközösségben – barátságukat ápolni és fejleszteni, elmélyíteni a kapcsolatokat, elősegíteni a kölcsönös megértést, s épp ezért minden zavaró behatolást távol tartani, minden tudatos német és minden jó magyar számára, mindkét nép társas viszonyára és államvezetésére nézve egyike a legelőkelőbb kötelességeinek.

És az én nemzetpolitikai meggyőződése, amely történelmi tanulmányaimból és a kormányzati ügyekben való tapasztalataimból fakadt, s amelyet mindig vallottam, kötelességemmé teszi, hogy az Ön figyelmét, Követ Úr, néhány szempontra, amely a német–magyar viszony jövőbeli kialakulását illetik, különösen ráirányítsam.

Fejtegetéseimben talán túlnyomóak a történelmi megfontolások, ezt azonban hivatásom indokolja és az a körülmény, hogy a magyarok érzelmi beállítása a németekkel szemben a történelmi tényein, egy hosszas fejlődési folyamat eseményein és jelenségein nyugszanak.

A magyarság mind a múltban, mind a jelenben Kelet és Nyugat határvonalán él. Már a honfoglalás idején az elé a nagy kérdés elé állították: Kelet vagy Nyugat? És Nyugatot választotta. 1000-ben Kr. u. Szt. István megkoronáztatása által a magyar nemzet európai sorsa végérvényesen eldöntetett.

Mióta [sic!] a német–magyar kapcsolatok a politikai sorsközösség, a kultúra és gazdaság kölcsönösségének jegyében fejlődtek ki. A legnagyobb német és magyar államférfiak III. Ottótól Bismarck hercegig, Szent Istvántól gr. Andrássy Gyuláig egyaránt meg voltak győződve ennek a barátságosan szomszédi viszonynak a természet adottságaiból s a történelmi sorsközösségből folyó belső szükségszerűsége felől. S attól is egyaránt át voltak hatva, hogy legyen bármi különböző is e két nemzet számszerű erőre, erőviszony-hatásaikra s politikai-hatalmi eszközeinek tömegeire nézve, tartós és termékeny hatású természetes szövetség csupán a két nép szabad és önkéntes elhatározásából jöhet létre.

Ezt az alapvető tény a múltban nem mindig vették tekintetbe, és a német–magyar barátság, amely sorsközösségen alapul, ismételten súlyos megterheltetéseknek lett kitéve, az egyik vagy másik fél időleges magatartása vagy egyesek tévedései vagy hűfogsai következtében. Ezúttal csupán egyetlen körülményre akarok rámutatni: arra az ellentétre és véleménykülönbségre, amely a német hatalmi kör és magyar önrendelkezési jog közötti súrlódás következtében előállt.

Már a középkorban a szász császárok és a Hohenstaufok leigázási törekvései a magyar lélekben nagy visszahatást eredményeztek, az ellentétek még sokszorosra kiéleződtek, azonban a Habsburgok és osztrák–német környezetük háromszáz éves uralma alatt mint-hogy a kormányzati szervek a nép önértetét és érzékenységét – tudatosan vagy tudattalanul

– rendszerint a magyar lélek nem ismerete által félrevezetve, ismételten súlyosan megsértették.

Az udvar a magyarok mindenkor bevált hűsége helyett feltétlen alávetést követelt, kétségbe vonta a nemzet önrendelkezési jogát és olyan intézkedéseket tett, amelyek a nép állagának fennmaradását veszélyeztették. Mindez szükségszerűen ellenhatásra kellett hogy vezessen. A magyarok állami függetlenségüket és nemzeti mivoltukat passzív ellenállással védelmezték meg, s ha kellett, fegyverrel is a kézben.

Ez a harc nem a német és a magyar nép között folyt, hanem a dinasztikus rendszer harca volt – hasonlóan, mint a német és olasz népi mozgalmak ellen – a magyarok ébredő nemzeti önrzetével szemben. Azonban táplálékot nyert mindkét nép eltérő népi jellegéből is, amelyek ilyenképpen érintkezésbe jutottak egymással.

Az északi fajta, amely a német népiség alaptömegét teszi ki, a fajbiológia eredményei szerint fejlett önrzete, kitarító harckészsége, fegyvelmezettsége és alapossága folytán nagyszabású teremtő és szervező tevékenységre hivatott – azonban jellemzi egy olyan jellemvonás is, amely már sokszor megakadályozta tervei hiánytalan megvalósításában. Éppen mert feltétlenül meg van győződve szándékai szükségességéről, gyakran nehezen vagy egyáltalán nem volt képes magát más népek helyzetébe beleélni, mások képzeletvilágát helyesen értékelni, és mert ezeket a saját életfelfogása és saját életstílusa szerint akarja boldogítani, gyakran hívta ki a népek elégedetlenségét és ellenállását, akiket anyagi tekintetben talán boldogított, de lelki egyensúlyukban érzékenyen befolyásolt (megkárosított).

A német hatalomnak az engedményekre hajlamosabb szláv népekkel rendszerint kevesebb nehézsége volt, mint a magyarokkal. A szláv népek látszólag ellenállás nélkül vetik magukat alá – azonban, mint ahogy az a legutóbb is a cseheknél kiderült – föld alatt készítenek elő szívós kitartással és lassú előnyomulással felszabadulásuk és függetlenségük útját. A magyar nép ezzel szemben magát a német néppel egyenrangú úri népnek tartja, leereszkedő vagy lekicsinylő bánásmóddal szemben azonnal szélsőséges tartózkodás viselkedésével felel, és a passzív és aktív ellenállás eszközeihez nyúl.

A szabadság, a függetlenség, az állami szuverenitás és az alkotmányosság eszményei mélyen benne gyökereznek népünkben, hogy kiiríthatatlan alkatrészei a népléleknek, mint ahogyan a nép lelki jellegének első, a IX. századból származó leírása is már a nagyszabadságszeretetet emeli ki különlegesen jellemző jellemvonása gyanánt.

Ezen eszmények védelme érdekében küzdött a magyarság a „német” udvar ellen, ebből adódtak az ellentétek. E soká húzódo viszálykodások nem váltak a német–magyar viszonyok előnyére. A „német zsarnok”-ról és a „magyar lázadó”-ról való elképzelések ezen belső torzalkodás közepette keletkeztek. Hosszú ideig elhomályosítják a sorsszerű kapcsoltság érzését a német–oszlávoknál és a magyaroknál, és sőtét létüket maig is folytatják terjesztett irodalmi ábrázolásokban és mindkét nép közvéleményének széles rétegeiben, s ezzel mind emitt, mind amott befolyásolják a német–magyar kapcsolatokról való elképzeléseket.

Ezt az ellentétet azonban mindenkor le lehetett győzni a magyaroknak a birodalmi németiség iránti vonzalma következtében, mely a mind jobban szláv irányban fejlődő Habsburg-monarchia határain túl élt s ez iránt ellenségesen volt hangolva.

Magyarország gyakran keresett Németországban megértést és barátságot az Udvar

politikája ellen. Ez történt II. József idején. Később az 1848–49. évi szabadságharc politikai keretek és találtak kapcsolatokat Németországgal és Olaszországgal. Ebben a harcban német légiók is részt vettek. 1866-ban ismét az elnyomott magyar nemzet fiai küzdöttek a porosz–olasz szövetséges oldalán.

Midőn Poroszország győzött, a magyar nemzet keresztül tudta vinni ennek a győzelemnek a nyomása alatt a már most dualisztikus alapon újjáépített monarchiában nemzeti önkormányzatának elérését. Nem véletlen, hogy a monarchia akkor, az új alkotmányi forma után, a német és a magyar elemre alapozta magát, mert ezzel Bismarck herceg tanácsát követte, s ugyanígy, a monarchia hagyományos poroszellenes politikáját egy magyar államférfi, Andrássy Gyula gróf tette félre, midőn a nagy kancellár a hármasszövetséget életre keltette.

Ez a történetileg jól megalapozott német–magyar kötöttség még csak mélyült az 1914–1918-as világháború és a békeparancsok éveiben, amidőn a fegyverbarátság, majd a közös kemény sors széles néprétegekben felélesztette a sorsközösség tudatát. 1932 óta a magyar kormányzat politikája ezen a vonalon mozog és a baráti jó viszonyban csak a legeslegutolsó időkben állt be bizonyos elkéldvetlenedés.

Min múlt ez az elkéldvetlenedés és elidegenedés, mik ennek az okai, melyek a hibák, amelyek[et] az egyik vagy a másik oldalon elkövettek, minő káros befolyások kerültek érvényre? – erre a kérdésre nem akarok kitérni. Tény azonban, hogy a német hadsereg 1944. március 19-én itt bevonult, és – éppen a német nép legjobb magyar barátainak a legmélyebb fájdalmas meglepetésére – ha csak időlegesen tervezetten is, de a legrégibb szövetséges országát megszállta, és ott német kormányzati és közigazgatási működést vezetett be és folytatott.

Ez az áldatlan állapot – teljesen eltekintve, hogy kinek hibájából, minő okokból, mely szándékkal és milyen időtartamra is állt ez be – igen könnyen a német–magyar viszonylat állandósuló elridegedésére vezethet, ha a Magyarországon tevékenykedő birodalmi hatóságok a magyar nemzeti jelleg adottságaival nem számolnának. A német hatóságoknak, ugyanígy, mint az új magyar kormányzatnak, minden igyekezettel azon kell lennie, már mindkét nép közös sorsdöntő harcának győzelmes befejezése érdekében, valamint a jövőbeni békés együttélés biztosítására is, hogy ez a fatális fordulat, amely a német–magyar viszonyoknak egy állandó elmérgesedését jelenti, sohase állhasson be.

Mélyen megütközve azon a megaláztatáson, amelyet a magyar nemzetnek – mégpedig a legszélesebb néprétegeiben érdemtelenül – tapasztalnia kellett, és aggódva hazám és honfitársaim sorsa felett, engedem meg magamnak, hogy rámutassak néhány körülményre, amelyet a szövetséges és baráti birodalom felelős vezére és hatóságai, az én jól megalapozott véleményem szerint, soha sem volna szabad, hogy figyelmen kívül hagyjanak.

Az a tény, hogy a német hadsereg ide bevonult, a magyarságot a lelke mélyéig megrendítette. Ugyanilyen mélyen érintette a magyarokat az a tény is, hogy a német hatóságok, a magyar jog és alkotmány értelmében: jogtalanul, hoztak konkrét intézkedéseket. A magyar népesség nagy része, sőt a nemzet többsége azon a véleményen van, és feltételezi, hogy a német kormányzat ezekre a rendszabályokra csak életfontosságú háborús szükségsszerűségek következtében volt kényszerítve. Szükséges azonban, hogy az a feltevés és hit meggyőződéssé szilárduljon meg.

Mind német, mind magyar részről törekedni kell, hogy Magyarország mielőbb megváltást nyerjen ebből a megalázott helyzetéből: hogy a megszálló hadsereg az ország területének belsejéből eltávolíttassék, helyét a magyar hadseregnek átadja, s ugyanúgy, hogy a többi német hatóság is beszüntesse hivatali ténykedését és funkcióit a magyar hatóságoknak átadja. Aki bűnös, az állíttassék magyar polgári és katonai bíróság elé, illetve, ha törvényeink úgy rendelkeznek, a parlament elé.

A nemzeti önrendelkezés formális helyreállítása, az állami szuverenitás és a hatóságok rendelkezési szabadsága egymagában nem elegendő. A nemzetnek meg kell szereznie azt a meggyőződést, hogy ez ténylegesen így is van. Mindaddig azonban, míg mindez beállhat, a magyar népet és magyar hatóságokat a legnagyobb tapintattal kell kezelni, nehogy a megalázottság érzése gyökerezzék meg a magyar lélekben. Önérzetes magyarok számára a lebecsültség és még inkább a leigáztatás érzése – ha a német nép magas szellemi képességeit és katonai erőit mégannyira is nagyra becsüli – egyenesen elviselhetetlen, és ezeknek az érzéseknek a kicsírázása egyenlővé válhat a Magyarország és Németország közötti baráti érzések halálos megsértésével.

Miután az új kormány összeállítása után a katonai okokból szükséges rendelkezések és eljárások legnagyobb részére már úgy látszik, nincs többé szükség, rendkívül fontos és szükséges, hogy a birodalmi hatóságok a magyar hatóságokkal, de magánszemélyekkel is kerüljék az érintkezést, és minden szükséges tárgyalást a kormánnyal és annak erre hivatott szerveivel folytassanak le. Ezt azért kell hangsúlyoznom, mert a múltban olyan jelenségek mutatkoztak, amelyek minden alkalommal a legmélyebb nemtetszést keltették fel.

Ezzel a megjegyzéssel kapcsolatban arra kell rámutatnom, hogy [az] utóbbi években a magyarországi német Volksbund hatóságai részéről hasonló lépések ismételtén tettek, és így állhatott elő, hogy néha igazságos és jogos kívánalmaink fellépésük tapintatlansága következtében kedvetlenül lettek kezelve. A mai helyzet könnyen oda vezethet, hogy a magyarországi németek hasonló fellépése a két nemzet közti barátságot is veszélyeztetheti.

Ha a hangulat nálunk az utóbbi években Németországgal szemben előnytelené vált, akkor az a zsidóságon és más németellenes elemeken kívül a Volksbund egyes tagjain múlt. A Volksbund vezéreinek a mi véleményünk szerint más magatartást kellett volna tanúsítani azokban az országokban, mint pl. Csehszlovákia, ahol a német érdek az államiság feloszlását követelte, mint egy szövetséges országban, ahol nem a szervezet széthomlasztása, nem annak erőinek szétforgácsolása a cél, hanem egy középponti akarat átható erejét, s mindazon erők egyesítését követeli az állam és az azzal szövetséges hatalom eminens érdeke.

Abban a reményben, egy magyar történethutató ezen őszinte szavai nemzetem előnyére és a német-magyar barátságnak is szolgálatára lesznek, – biztosítom Önt, Követ Úr, nagyrabecsüléséről.

Budapest, 1944. március 27.

Hóman s. k.
(Hóman Bálint professzor,
m. kir. titkos tanácsos,
ny. miniszter)

Forrás: Hóman-per, BFL Fond XXV 1/a 251–254 p.

NÉMETBARÁTSÁG, TÖRTÉNELMI ALAPOKON

Hóman Bálint a német megszállásról
(1984)*

NÉMETBARÁTSÁGBÓL – MEGSZÁLLÁSELLENESSÉG Tudományos-tisztviselői, majd politikai karrier • Hatalmi egyensúlytól a német szövetségig, 1930–1938 • Külpolitikai kollaboráció, belpolitikai önállóság, 1938–1944

• A megszállás után

HÓMAN BÁLINT MAGYARORSZÁG MEGSZÁLLÁSÁRÓL

AZ ÉRTELMIKÉGI KARRIERIZMUS CSŐDJE

DOKUMENTUM – 1931: Hóman a külpolitikai irányokról a magyar történelemben

Március 19. fordulópont az 1944. év magyarországi történetében. Horthy Miklós kormányzó már befejezte Hitlerrel tett látogatását, tudomásul vette Magyarország német megszállását és hazaindult, amikor március 18-án éjszaka Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter az első jelentéseket megkapja a német katonavonatok megélénkült mozgásáról. Éjfél után Kállay Miklós miniszterelnök vezérkari tisztekkel tárgyal a Sándor-palotában a katonai ellenállás lehetőségeiről. Hajnali 2 óra körül érkezik meg a tanácskozássra Bajnóczy József vezérezredes, a vezérkari főnök helyettese, s bemutatja felettese, Szombathelyi Ferenc – a kormányzó különvonatról küldött – sürgönyét: német csapatok érkeznek Magyarországra, melyekkel minden összetűzést kerülni kell. Rövid vita után – Náday István vezérezredes kivételével – a katonai vezetők elvetik a szervezett katonai ellenállás lehetőségét. 3 óra körül a tanácskozáson felmerül a népi ellenállás gondolata. A lakosság felfegyverzését Bajnóczy azzal hárítja el, hogy éjnek idején nem lehet érintkezést találni a civil lakossággal. Döntés születik, hogy megvárják a további fejleményeket és a kormányzó hazatérését. 6 óra körül a német páncélos egységek bevonulnak Budapestre, s megszállják a főváros stratégiai fontosságú pontjait. A reggeli órákban a Gestapo megkezdte – a már korábban, magyar segédlettel összeállított névjegyzék alapján – a letartóztatásokat. A kormányzó különvonat – a Turul – csak 10 óra körül érkezik Kelenföldre. A játszma időközben eldőlt. Magyarország szuverenitása megszűnt, immár nemcsak külpolitikájában, de belügyeiben is kiszolgáltatottá vált.

* [Jelen tanulmány 1984-ben jelent meg először, „Az 1944. év története” c. kötetben (szerk. Glatz Ferenc), az itt vastag betűvel közölt kopffal, kiemelve: a német megszállással „Magyarország szuverenitása megszűnt”. – A szerk.]

NÉMETBARÁTSÁGBÓL – MEGSZÁLLÁSELLENESSÉG

Hóman Bálint 1885-ben Budapesten született. Nagyapja gazdatiszt. Atyja, Hóman Ottó, a klasszika-filológia egyetemi tanára. Hóman Bálint már egyetemista korában kitűnik képességeivel. Az Egyetemi Könyvtár tiszviselője lesz. A középkori gazdaságtörténet specialistája. Az Árpád-kori városokról (1908), majd a középkori magyar pénztörténetről (1916) írott nagyobb és sok kisebb dolgozata fiatalon tekintélyt biztosít számára a tudományos világban. A pesti fiatal értelmiségi társaság közkedvelt alakja: éppúgy megfordul a baloldali polgári gondolkodású családok (Czóbel, Pogány), a későbbi forradalmárok zsúrjain, mint a vidéki középosztályból, elszegényedett dzsentrí sorból kikerülő konzervatív fiatal kollégák többnapos falusi eszem-iszomjain. Legjobb barátja az irodalomtörténész Benedek Marcell és a Bécsben élő történész, Szekfű Gyula.

Tudományos-tisztviselői, majd politikai karrier¹

Politizálni ő is, mint megannyi kortársa, a forradalmak idején kezd: részt vesz a könyvtári politikai szervezkedésekben; ír is egy kis brosrát az 1918. októberi forradalom történetéről; vállalja, hogy barátjával, Szekfű Gyulával részt vesz a történelmi materializmus szellemében megírandó történelmi szintézisben.² A forradalmak bukása után gyorsan ível felfelé adminisztratív karrierje: 1922-ben az Egyetemi Könyvtár, 1923-ban az Országos Széchényi Könyvtár, majd a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója. 1925-ben nyilvános rendes egyetemi tanár. 1927-ben a megalakuló Magyar Szemle Társaság elnökségi, és Szekfűvel együtt legaktívabb tagja. (A Társaság – és folyóirata, a *Magyar Szemle*, majd könyvsorozata – a konzervatív irányú reformpolitika ideológiaszervező intézménye, elnöke gr. Bethlen István miniszterelnök.) Ő és Szekfű írják meg a máig legélvezetesebb formában elkészített magyar történelmi szintézist, a „Magyar történet”-et (I–VII. kötet, 1928–1933). A politikai élethez részben a kulturális adminisztrációban elért gyors sikerei, részben baráti társasága révén jut közel. Anyja a századelőn nagy hatalmú

1 Hóman Bálint életrajzi adatainak dokumentációját a „Párhuzamos életrajzok. Hóman Bálint és Szekfű Gyula levélváltása” c. kismonográfia (1983) tartalmazza. (Kézirat.) [Glatz Ferenc 1983-ban regesztákkal, jegyzetekkel ellátva összeállította Hóman és Szekfű levélváltását és a *Századok* szerkesztőséghez leadta azt. A munka végül kéziratban – harmadik példány – maradt, Glatz iratgyűjteményében ma is fellelhető. – A szerk.]
2 A Köznevelési Minisztérium 1919. április 10-i értekezletén foglalkozott a tantervek számára készítendő kétkötetes történelmi vezérkönyvvvel (kötetenként 20–25 ív terjedelemben). A középkori részben a 13. századtól a reformációig Hóman Bálintot, az újkorban 1540-től 1740-ig Szekfű Gyulát jelölték meg szerzőként. (OL KN 1919. IX-2-82363.) Közli: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek. (Sajtó alá rend. Petrák Katalin és Milei György.) Bp., 1959. 306. p.

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter húga.³ A kiterjedt és a pesti politikai életben mindenütt bejáratos Darányi család révén ismert a fiatal középosztálybeli társaságokban, amelyek az 1920-as évek végén a Monarchia politizálási formáival történő teljes leszámolástól, az arisztokratákkal teletűzdelt kormány bukásától remélik politikai karrierjük kibontakozását. Hóman megnyerő kedvességével, rendkívüli műveltségével, alkalmazkodóképességével e társaság egyik legnépszerűbb alakja.

1932 októberében Gömbös Gyula kap miniszterelnöki megbízást. Az unokatestvér – Darányi Kálmán – szervezte tarokkpartik tagjai közül hárman is szerepelnek a kabinet listáján: Lázár Andor igazságügy-miniszter, Hóman Bálint kultusz-miniszter és Darányi Kálmán mint miniszterelnökségi államtitkár. Ugyanakkor az új kormányt nemcsak ők, hanem – mint ezt történetírásunk hangsúlyozza – a rendszer jobboldali reformpolitikát hirdető erői is várják. Gömbös nemcsak kormánya – az első arisztokrata nélküli magyar kormány – legtekintélyesebb tagjának tartja a professzor-minisztert, hanem mintegy összekötő kapocsnak is a liberális-konzervatív pesti intelligencia felé. Hóman a miniszterelnök bizalmasa, egyben a kormányon belüli konzervatív-liberális ellensúly Gömbös volt politikai táborával, a szélsőjobb irányú átalakításokat követelő, ún. reformnemzedékkel szemben.⁴ Ezt a befolyásos szerepet Gömbös halála (1936) után is megtartja a kormányban. Annál is inkább, mert az új miniszterelnök unokatestvére, Darányi Kálmán (1936–1938). Noha a következő miniszterelnök, Imrédy Béla személyi ellentétek miatt visszaszorítja, az 1939–1941 között kormányra kerülő gr. Teleki Pál mellett ismét Hóman a kormány „erős embere”. (Egyébként Teleki fia, Teleki Géza, szintén Darányi lányt vesz feleségül.) Hóman azonban ekkor már nem volt liberális kapcsolatokkal rendelkező történész-miniszter, hanem mindinkább a fasiszta Németországgal sorsközösséget hangoztató politikus. S most már „erejét” a belpolitikában is ez adja. *A konzervatív középosztálybeli karriervágya elnyomta benne a tudóst, és a karriert kínáló jobboldali kurzus a konzervatív liberális reformert.*

3 Darányi Ignác húga, Borbála, Hóman Ottó (1843–1903) klasszika-filológus egyetemi tanár felesége; fiuk, Bálint az agrárminiszter unokaöccse, a másik politikus unokaöcs Darányi Kálmán (1886–1939) miniszterelnök. – Hóman Bálint vázlatos feljegyzései a Darányi család történetéről (1940 k.), benne ceruzás leszármazási táblákkal, s egy nyomtatott oldalon: Darányi Ignác családja. OSZKK Fond 15/18. [E kötetben: „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmány.]
4 A Gömbös-kormány és a reformnemzedék törekvéseiről: *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp., 1968.; *Glatz Ferenc–Stier Miklós*: Megyei küzdelmek a gömbösi reformprogram körül. Történelmi Szemle, 1971/1–2: 157–187. p.; *Glatz Ferenc*: Kultúrpolitika, kurzusideológia, Rádió (1927–1937). A magyarországi tömegkultúra alapelemei a két háború között. In: Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925–1945. (Szerk. Ránki György–Frank Tibor.) Bp., 1975. 49–101. p., valamint *Uő*: Sajtópolitika, hivatalos ideológia (1932–1936). A Gömbös-kormány sajtópolitikájáról. Sajtótudományi Közlemények, 1971. 81–100. p.

Hatalmi egyensúlytól a német szövetségig, 1930–1938

Hóman annak a magyar értelmiségi generációnak volt a tagja, amelyik számára a tudományos-szellemi keret fiatal korokban az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve a német tudományos-kulturális élet jelentette. A generáció irodalmár-művész tagjai már Párizsra, Rómára vetik szemüket, de a történészek, filológusok általában megmaradnak a hagyományos tájékozódás mellett. A történettudomány az 1930-as évekig Európában „német szakma” volt. Német kézikönyvek, német szemináriumokban elsajátítható módszerek, német nyelvismeret: a századelőn fel-növő történészgeneráció nélkülözhetetlen ismeretanyagai. Hóman sohasem tanult meg kifogástalanul németül, noha gazdatiszt nagyapja még németesen, „Hochmann”-nak írta nevét. Munkáiban sem érhető tetten a középkori magyar történelem valamiféle germanofil beállítása. Sokkal inkább *a magyar önállóság, a középkori magyar nagyhatalom erősségének hagyományos hangsúlyozása.*

1931-ben összefoglaló előadást közöl a *Budapesti Szemlé*ben „Külpolitikai irányok a magyar történetben” címmel.⁵ A magyar állam ezeréves történelméből vonja le a következtetést: a magyar történelem mindig is része volt a keresztény Európa, illetve Nyugat-Európa történelmének. *A történelemből nyert tanulság összhangban áll a rendszer ideológiai célkitűzéseivel. A Kelettől való elhatárolódás, a Nyugathoz tartozás* 1919 után már szembenállást jelent részben a történeti Magyarország szétbontásában nagy szerepet kapó „keleti” (a románok mellett szláv) népek önállósodási törekvéseivel, részben az 1849-es, majd első világháborús ellenség, a cári Oroszország helyén létrejött első szovjet állammal. Hóman szerint Magyarország *beilleszkedésének az európai szövetségi rendszerbe két, történelmileg megalapozott módja van: vagy az erős Német Birodalomra támaszkodva aktív külpolitikát folytatni a Kelettel szemben, vagy – nyugati irányban – a túl erős Német Birodalommal szemben egyensúlyra törekvő olasz–horvát–magyar–lengyel szövetségi rendszerre támaszkodni.* (A napi külpolitika nyelvére lefordítva 1930-ban ez utóbbinak az olasz–magyar–lengyel külpolitikai vonalvezetés felelt meg.) Ez a kettősség lesz az alapja – mint az 1930-as évek első felében a magyar külpolitikai vonalvezetésének is – Hóman politikai gondolkodásának.

1938–1940 között azonban, Közép-Európa térképének újbóli átrajzolása következtében, a külpolitikai koncepcióban egyoldalú *eltolódás* jön létre a *hitleri Harmadik Birodalom irányába.* Ausztria és Lengyelország felbomlása 1938, illetve 1939-ben új helyzetet teremt a „*történetpolitikai gondolkodás*” számára Közép-Európában. 1938 márciusában, Ausztria „csatlakozásával” a fasiszta Németország megjelenik Magyarország határán, ezt követi az első bécsi döntés (1938. novem-

5 Hóman Bálint: Külpolitikai irányok a magyar történetben. Budapesti Szemle, 1931. 221. köt. 641. sz. 31–56. p. [Hóman előadásából részleteket Glatz kijelölt a kézírathoz, közlésére annak idején nem került sor; most e tanulmány végén dokumentumként közöljük. – A szerk.] – A két háború közötti külpolitikai koncepciók értékelésére: Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 1919–1945. Bp., 1975. (Második, átdolgozott kiadás.)

ber) – amikor Magyarország visszakapta a Felvidék magyarlakta részét –, majd Magyarország északi határain a fasiszta bábállam, Tiso „önálló” Szlovákiájának létrejötté. Ezt követi 1939. augusztus: a szovjet–német meg nem támadási szerződés megkötése, majd 1939 őszén Lengyelország német lerohanása, felosztása. Végül: 1940 augusztusában az 1918-ban Oroszországtól elragadott és Romániához kapcsolt Besszarábia visszacsatolása a Szovjetunióhoz, és ugyanebben a hónapban az 1918-ban elszakított Erdély északi részének visszacsatolása Magyarországhoz... Tények, amelyek arról győzik meg Hómant, hogy *a térségben csak két reális nagyhatalom lehetséges: Németország és a Szovjetunió.* És úgy látja: ennek a konstellációnak eredményeként kapta vissza Magyarország 1940 augusztusában Erdély északi részét. 1940. november 20-án – amikor Magyarország csatlakozik a német–olasz–japán háromhatalmi egyezményhez – Hóman ezt írja naplójába: „A két bécsi döntés és a kárpátaljai bevonuláshoz való hozzájárulás nyilvánvalóvá tette a magyarok 1932. októbertől [...] következetesen folytatott külpolitikájának helyességét. Magyarország a maga revíziós igényeinek [...] csak a tengelyhatalmak oldalán szerezhetett érvényt. Az is nyilvánvaló lett, hogy a német hatalom a kontinensen legyőzhető nem lesz, s ilyképpen a vérmes angolbarátoknak az a feltevése, hogy a háború végén az 1918. évi eseményekhez hasonló végkifejlés következhetik be, semmi valószínűséggel nem bír. Németország teljes legyöngyülése esetén is azzal kellene inkább számolnunk, mint ezt Csáky [külgyminiszter] és én is sokszor hangsúlyoztuk a Minisztertanács alkalmával, hogy a szovjet vagy a helyébe lépő orosz nacionalizmus lesz döntő tényezővé. Épp ezért már régebben szükségesnek ítéltük a tengelyhatalmakhoz való még szorosabb csatlakozást [...]”⁶ A történész megfogalmazása (1946 tavaszán, népbíróági perében): „Én a Nyugattal, nevezetesen az angolokkal való szövetséget teljesen szegény gondolatnak tartottam, mert ezek a hatalmak messze vannak tőlünk. Itt csak két hatalom jöhetett számításba, a német és az orosz [...] különben úgy járunk, mint annak idején Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos, akik a franciákkal, angolokkal és hollandokkal próbáltak szövetkezni, és az eredmény az volt, hogy cserbenhagyták őket [...], mert [ezek] Európa keleti felében érdektelenek. Ha tehát a német és orosz között kellett választanunk *s mi a Nyugatot választjuk, úgy részünkről a szövetséges csak a német lehet.*”⁷ (Kiemelés tőlem – G. F.)

6 Hóman naplójának részletei: Glatz Ferenc: Hóman Bálint politikai iratai. (Kézirat.)

7 Hóman vallomása népbíróági perében. BMI Hóman-per iratanyaga. [A Hóman-per teljes anyagát 1964–1965-ben kutathattam. A per anyagát – a többi népbíróági perekhez hasonlóan – 1989 végén visszaszolgáltatták az illetékes bíróságokhoz, így a Hóman-per anyagát a Fővárosi Bírósághoz, ahonnan áthelyezték azt Budapest Főváros Levéltárába. Ott 2013-ban, majd ismételten e kötet szerkesztőjével együtt 2016. januárban vettem kézbe, s minden, az 1965-ben kutatott és Hóman-tanulmányaimban idézett részletet megtaláltunk. Az 1989 utáni levéltári átpaginázás után az eredeti oldalszámok is megmaradtak, így az itteni hivatkozások alapján követhetők. Új jelzete: XXV 1a Nb 864/1946 R III (Dr. Hóman Bálint) – G. F.]

Külpolitikai kollaboráció, belpolitikai önállóság, 1938–1944

Neveltetés, szakmai indíttatás, majd *a magyar területi revíziók egyetlen politikai célként* követése sulykolja meggyőződéssé a történetpolitikai következtetést: Magyarországnak az új Európában Németország mellett a helye. Háttérbe szorulnak a magyar történelemből ellenkező irányba levonható következtetések – amelyek éppen a Hómannal egy társadalompolitikai alapon állókat (így például fiatalkori barátját, Szekfű Gyulát) szembefordították ekkor a hitleri Németországgal. Azokat a következtetéseket, amelyeket így foglalhatnánk össze: a német hatalom túlsúlya jelenti a valóban nagy veszélyt a magyar nemzeti önállóságra, vagy: éppen az első világháború utáni helyzetben vált világossá, hogy a térség állami-etnikai átrendezéseibe nem csak a németek szólhatnak bele. Hómant, a történész-minisztert végzetes történetpolitikai tévedéseiből nem jőzanítyják ki a gyakorlati politikában jelentkező intő jelek: a hitleri Németország a külpolitikai kollaborációért belpolitikai téren is benyújtja a számlát. Hóman, mint a magyar politikai élet legnagyobb része, lelkesen fogadja a területrevíziókat. Arra biztatja Telekit, hogy a feltétlen német külpolitikai jóindulat elnyeréséért tegyen belpolitikai engedményeket. Éppen 1940 nyarán, a területrevíziók ügyében Bécsbe utazó Teleki Pálnak fejt ki, hogyan lehetne a Szent István-i, immáron megnagyobbodott Magyarország „Hitler és Mussolini faji gondolatán épülő, de a történeti jog és birodalmi gondolat síkjára áttelepedett elgondolásába szervesen beilleszthető”. Noha kiindulópontként *elzárkózik a fasiszta államrendszertől*, hangsúlyozza „állami és társadalmi berendezkedésünk másneműségét”, *elutasítja* a magyar nemzeti érdekeket sértő magyarországi *német nemzetiségi önállósodást*, majd *határozott fellépést kíván a nyilasokkal szemben*, de egyéb belpolitikai kérdésekben *engedményekre* ösztönzi a miniszterelnököt.⁸ Ő, akitől egyéni és tudományszervezői munkásságában bizonyíthatóan távol állott az antiszemitizmus, aki az őrségváltást követelőkkel szemben intézkedéseket sürgetett Gömböstől 1934–1935-ben, most, 1940-ben, külpolitikai megfontolásokból javasolja Telekinek: menjen bele a radikálisabb zsidótörvénybe, amely a zsidókat nem engedné közigazgatási-gazdasági téren vezető pozíciókba. Amikor az egykori legjobb barát, Szekfű Gyula már a szociáldemokratákkal, sőt a kommunistákkal való együttműködés útját járja, ő elfogadhatónak tartja a szociáldemokrata szervezetek feloszlását. *A volt konzervatív-liberális kultuszminiszterből* 1940-re a hazai politikai nyilvánosság előtt a fasiszta Németországgal való *szoros politikai szövetség* szószólója válik.

Bárdossy László miniszterelnöksége (1941–1942) idején Hóman „történetpolitikai meggyőződése” kormánypolitikává válik, ha nem is Hóman, de az ugyan-

8 Hóman feljegyzése Teleki Pálhoz. BMI Hóman-per. Ugyanitt a németek beavatkozási törekvései ellen, vallomások Hóman egyéni humanizmusáról. – Hóman nyilasokkal szembeni fellépésére vö. *Glatz Ferenc*: Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben. In: Fejér megyei történeti évkönyv 4. Székesfehérvár, 1970. 181–202. p. [E kötetben: 581–604. p.]

ezen elveket – csak taktikai és nem történelmi kiindulással – valló Bárdossy révén. A németek offenzívában vannak a szovjetellenes háborúban, a szomszédos országokban – a magyarnál kétségtelenül kevesebb fenntartással élő – németbarát kormányok vannak uralmon, melyeknek ráadásul minden törekvése az 1940 után tőlük elcsatolt területek újramegszerzésére irányul. Bárdossy és a vele immáron azonosan gondolkodó Hóman a térségben a magyar állami szuverenitás, a belpolitikai önállóság megtartását csak úgy látja lehetségesnek, ha feltétlen külpolitikai szövetségi hűséget mutatnak a németek iránt. Azok a tények, hogy Magyarország hadseregének jelentős részét megőrizhette, hogy a fő ellenségnek tartott Románia hadseregénél összehasonlíthatatlanul kisebb létszámú hadsereget küldött csak a frontra, hogy Magyarországon a szélsőjobbaldalt a kormányzat alsó és felső szintjeitől egyaránt sikerült távol tartani, s az, hogy Magyarországon Európa akkori legszámasabb zsidónak minősített népessége élhetett – a hitleri Németország érdekszférájának kellős közepén –, kétségbevonhatatlan eredménynek látszott a külpolitikai megfontolásból németbarát vonalat követő tábor, így Hóman előtt is. *Feltétlen külpolitikai kollaboráció a vélt belpolitikai önállóság érdekében* – nem ismeretlen koncepció a magyar történelemben. S amikor a kormányzó éppen túl egyértelmű németbarátsága miatt meneszti Bárdossyt, a Kállay Miklós vezette kormányban (1942–1944) Hóman néhány hónapig még miniszter, majd részben kormányzati kérdésekben támadt ellentétek, részben betegség miatt kiválik. De a kormánypárt (Magyar Élet Pártja, MÉP) egyik legtekintélyesebb személyisége lévén, minden lehetséges alkalommal fellép a Kállay-féle hintapolitika angolszász irányú „kilengései” ellen, mert az szerinte Magyarország német megszállásához fog vezetni.

A megszállás után

1944. március 20–27. A német megszállás másnapján Jurcsek Béla, a németbarátságáról és fasiszta beállítottságáról ismert volt földművelésügyi miniszter felkérésére Hóman Bálintot s tájékoztatja: Edmund Veessenmayer, az új német követ, Hitler teljhatalmú megbízottja „kéretni fogja” őt a követségre. Veessenmayer telefonál, Hóman válasza: nem megy, de szívesen látja a követet magánál. A teljhatalmú megbízott azonnal küldi Köhlerrel, a követség tanácsosával névjegyét, üzenvén: tekintse azt látogatása jelének, s adja vissza Hóman a vizitet. Köhler közli Hómannal: az új kormányban a németek helyet szánnak neki. Hóman elmegy a követségre, közli Veessenmayerrel, hogy egészségi állapotára és „Magyarország megszállására való tekintettel nem hajlandó vállalni” a tárcát. A beszélgetés félbeszakad, a balkáni hadsereg parancsnoka keresi a teljhatalmú megbízottat. Hóman távozik.⁹

9 E. Veessenmayer vallomása Hóman Bálint népbíróági perében. BMI Hóman-iratok. [Vö. erről e kötetben: „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmányt.]

Veesenmayer, aki Hóman németbarátságát lenézően „absztraktnak” tartotta, politikai terveiben eredetileg nem számolt a volt kultuszminiszterrel. Nem is hívta meg azon harminc, németbarátságáról és jobboldaliságáról ismert és kormányképesnek tartott politikus közé, akikkel az új kormányalakításról először tárgyalt. Csak a budapesti német követség tanácsára vette őt számításba.

Hóman a félbeszakadt beszélgetés után Horthyhoz siet. A kormányzó, aki másfél éve még nagyon hidegen fogadta búcsúzó audiencián volt miniszterét, most rá akarja beszélni Hómant a tárca vállalására. Ugyanakkor a saját lemondási szándékát adja elő, melyről állítólag Kállay és környezete lebeszélte. Hóman a dán király esetére figyelmezteti. Hóman hazatérve hosszú, kilencoldalas levélben foglalja össze a félbeszakadt beszélgetés gondolatmenetét és elküldi azt Veesenmayernek. Részletek a március 27-én elküldött levélből: „Követ Úr! [...] a német hadsereg 1944. március 19-én bevonult, és – éppen a német nép legjobb magyar barátainak a legmélyebb fájdalmas meglepetésére – ha csak időlegesen tervezet is, de a legrégebb szövetséges országát megszállta, és ott német kormányzati és közigazgatási működést vezetett be [...] Mélyen megütközve azon a megaláztatáson, amelyet a magyar nemzetnek – mégpedig a legszélesebb néprétegeiben érdemtelenül – tapasztalnia kellett, és aggódva hazám és honfitársaim sorsa felett” teszi meg észrevételeit. A történelem azt bizonyítja, hogy „tartós és termékeny hatású természetes szövetség csupán a két nép szabad és önkéntes elhatározásából jöhet létre”. „Az a tény, hogy a német hadsereg ide bevonult, a magyarságot a lelke mélyéig megrendítette. Ugyanilyen mélyen érintette a magyarokat az a tény is, hogy a német hatóságok, a magyar jog és alkotmány értelmében: jogtalanul, hoztak konkrét intézkedéseket [...] Mind német, mind magyar részről törekedni kell, hogy [...] a megszálló hadsereg az ország területének belsejéből eltávolíttassék, helyét a magyar hadseregnek átadja, s ugyanúgy, hogy a többi német hatóság is beszüntesse hivatali ténykedését és funkcióit [...]”¹⁰

1946 tavaszán – népbíróági perében – Hóman Bálint ezt vallotta a levél megírásának okáról: „lássa Veesenmayer, nemcsak a baloldal tartja ezt [ti. a megszállást – G. F.] helytelennek”. Ugyanitt Veesenmayer vallomása: „Én Hóman levelét komolyan vettem, mert politikai körökből ez volt az egyetlen megnyilvánulás, amely a német megszállással szemben ellenkezést fejtett ki.” (Veesenmayer a levélre csak hetek múltán ad rövid, udvarias választ.)

1944. március 30.–április 15. Hóman ismét több alkalommal jár Horthynál.¹¹ A német megszállás ellen tiltakozó, de múltjában németbarátságáról ismert jobboldali politikus március 19. után a kormányzó bizalmas környezetébe került. Horthy nemcsak a klessheimi tárgyalást meséli el volt kultuszminiszterének, de átadja véleményezésre azt a tervezetet is, amelyet Imrédy Béla készített számára a megszállás utáni politikai élet megindítására. Imrédy az egypártrendszer beveze-

tését javasolja. Eszerint – miután a baloldali pártokat betiltották – a volt kormánypárt (MÉP) még számba vehető jobboldalából és a tőlük jobbra elhelyezkedő, Imrédy vezette Magyar Megújulás Pártból (MMP), valamint a nyilasokból alakítsanak egyetlen pártot.¹² Horthy ezzel a megoldással nyilvánvalóan azt akarta megelőzni, hogy a szélsőjobb pártok, a megszállóktól támogatva, teljesen eluralják a belpolitikai életet. Hóman a kormánypárt nevében visszautasítja az alkotmány átalakítását, az egypártrendszer helyett pártszövetséget javasol, és legkategorikusabban ellenzi a nyilasjelvény bármilyen használatát, mivel „ez nem gyökerezik a magyar múltban”.

1944. június 20–25. Horthy ismét kísérletet tesz egy egységes, az ő kezében levő politikai intézmény létrehozására. Ezúttal a megbénult parlament képviselőiből. Kiáltványt kíván intézni a lakossághoz. Átadja Hómannak véleményezésre „A magyar néphez!” c. kiáltvány tervezetét és azokat a kísérőleveleket, amelyekkel azt Sztójay Döme miniszterelnökhöz, Tasnádi Nagy Andráshoz, a képviselőház és Perényi Zsigmondhoz, a felsőház elnökéhez kívánja eljuttatni. (Részlet a tervezetből: „S minden belső erőnk egyesítésével, harccal, munkával és szervezéssel, önzetlen és áldozatos szolgálattal kell bebizonyítanunk, hogy ezen a földön még ma is mi vagyunk a hivatottak az irányításra és államvezetésre...”)

Hómannak még kultuszminiszter korában kialakult szokása volt, hogy a kormányzóval folytatott megbeszélésekről feljegyzést készített magának. Most is így történhetett. Vagy március végi–április eleji, vagy a június közepi beszélgetések után vetette papírra *Magyarország megszállásának történetét*. Úgy, ahogy a részleteket a kormányzótól és a feljegyzésben is megnevezett személyektől hallotta; és úgy, ahogy ő, a németbarát politikus *e megszállás okait* 1944 tavaszán vagy nyarán látta.

HÓMAN BÁLINT MAGYARORSZÁG MEGSZÁLLÁSÁRÓL

1944. március 19. Vasárnap reggel 2 órakor 11 német hadosztály nyugat, észak, kelet és dél felől benyomult az országba, s egy-két jelentéktelen helyi összecsapásról nem szólva, amelyek a két hadsereg közt támadt félreértés miatt keletkeztek, komoly összeütközés nélkül 12 óra alatt Magyarország minden városát és községét megszállták. Az egy időben magyar területre érkezett Gestapo-kötélékek Budapesten a rendőrségen helyezkedve el s a telefon- és távíróközpontot és hivatalokat megszállván, több száz, sőt több ezer politikai személyiséget őrizetbe vettek, akik – hír szerint – az ellenséggel, angolokkal, amerikaiakkal, oroszokkal álltak összeköttetésben. A letartóztatások során elfoglalták a Szociáldemokrata Párt és a Népszava Conti utcai helyiségeit. Elszállították az ott talált titkos rádióleadókészüléket s a párt egész irat- és levéltárát, melyben – hír szerint – igen sok kompromittáló adatot találtak a szocdemek s a velük együttműködő Kisgazdapárt,

10 BMI Hóman-iratok; fotómásolata OL P. Darányi család iratai. [E kötetben: 604–608. p.]

11 Glatz Ferenc: Hóman Bálint politikai iratai. (Kézirat.) [Glatz Ferenc iratgyűjteményében. – A szerk.]

12 Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Bp., 1970.

Parasztszövetség és legitimista alakulat vezetőinek külföldi összeköttetéseire vonatkozólag. Az egyéneket és hivatali helyiségeket – az állami hivatalok közül tudomásom szerint csak a KEOK [Külföldieket Ellenőrző Országos Központ] helyiségeit és iratait – foglalták le a postatávíró és vasúti állomási hivatalokon kívül. Itt találták meg a Belügyminisztérium által Magyarországon megtűrt s innét semleges külföldre menekült angol, amerikai, francia, lengyel és más külföldiek névsorát, akiknek – hír szerint – hamis magyar útleveleinek másolatát is kézre kerítették. E nyomon továbbhaladva találták meg s vették őrizetbe a Magyarországon s főleg Budapesten tartózkodó ellenséges ügynököket, s találták meg az ezeknek és zsidóknak birtokában működött rádió- és távbeszélő-állomásokat. Budapesten és a falvakon egyaránt számos embert fogtak le, akikről előzetes jelentések vagy a most kézbe vett iratok alapján kétségtelenül megállapították, hogy Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter jóindulatát élvező szociáldemokrata szervezetek fedőszerve alatt kiépített földalatti kommunista szervezkedés helyi vezetői voltak. Ezután kezdetét vette a jelentősebb zsidó egyéniségek letartóztatása, kikkel együtt az őrizetbe vettek számát mintegy 3000–4000 személyre teszik. Ez eseményekkel kapcsolatban, mivel sem a rádió, sem a sajtó a történetekről semmi közleményt nem adott ki négy napig, holott köztudomásúvá lett, hogy a kormány tagjai már nem járnak hivatalukba, s a minisztériumok vezetését legtöbbször az adminisztratív államtitkárok vették át – csupán a honvédelmi, igazságügyi, kereskedelmi és közoktatásügyi miniszterek vitték tovább hivatalukat mint lemondott miniszterek –, a legkülönbözőbb igaz és fantasztikus híresztelések kaptak lábra.

A közvélemény általában a legnagyobb megdöbbenéssel, fájdalommal s egy része felháborodással, más része szégyenkezéssel értesült a „szövetséges” haderő bevonulásáról, a megszállás tényéről s a német közegek önhatalmú intézkedéseiről. A német–magyar barátság és együttműködés hívei, akik történetpolitikai meggyőződésük szerint hirdették ennek szükségességét, az eseményekben szükségszerű következményét látták a másfél év óta folytatott kétértelmű kormánypolitikának s a közben előállt nehéz stratégiai helyzetnek. A másik fél a német náci kormányzat előre elhatározott gonosz szándékának teljesedését vélte felismerni ezekben a tényekben, amihez a kormány és egyes magyar személyiségek magatartása csupán ürügyként használtatott fel. Tény, hogy az első napokban a hangulat általában németellenes volt, s ezt főleg a Kormányzó Úr személyéről elterjedt hírek okozták. Sokan fogságba vételéről s németországi őrizetben tartásáról véltek tudni. S nagyban hozzájárult e hangulat kialakulásához a még hivatalban lévő kormány néhány tagjának letartóztatásáról elterjedt hírek tömege, s az egyes felelőtlen német katonák és SS-legények szórványosan előforduló kihágásai.¹³

13 Mint ismeretes, a németek letartóztatják az ellenzéki politikusokat (így a szociáldemokrata vezetőket: Peyer Károlyt, Buchinger Manót, Mónus Illést, a kisgazdapárti Bajcsy-Zsilinszky Endrét, Nagy Ferencet, a liberálisok közül Rassay Károlyt stb.) és a belügyminisztert, Keresztes-Fischer Ferencet. A miniszterelnök, Kállay Miklós, a török követségen kapott menedéket. (Vö. Ránki György: 1944. március 19. Bp., 1978.; Magyarország története

Német katonai kötelékeknek hazánk területére való bevonulása s a Kárpát-vonalon és a déli határon való elhelyezkedése a jelen stratégiai helyzet bekövetkeztével, amikor az előnyomuló déli orosz hadsereg északról Bukovináig, keletről Moldváig hatolt, s így a Kárpát-vonal közelébe került. – nézetük szerint –, katonai okokból teljességgel elkerülhetetlenné vált.¹⁴ A kérdés csak az volt, hogy ilyen esetben milyen formák között és a magyar kormányzat s hadsereg minő részvételével fog a bevonulás megtörténni, helyesebben a belterületen való átvonulás végrehajtani. Avval mindenki tisztában volt, hogy az egész ország vagy akár csak a határszéli területek német megszállása, ha a német hadsereg bizalmatlanul lép magyar földre, súlyos terhet fog jelenteni népünkre és országunkra nézve, s azt is mindenkinek tudnia kellett, hogy amennyiben komoly ellenállás lesz, a szövetséges csapatokból könnyen ellenséges megszálló csapatok válhatnak. Mindennek tudatában az 1920, de különösen 1932 óta következetesen folytatott tengelybarát politika hívei, akik meg voltak győződve arról, hogy Magyarország jövőjét csak ez a politika biztosíthatja az északkeleti határokon túl élő orosz-szovjet hatalommal szemben, épp ezért már hónapokkal előbb felhívták a felelős és felelőtlen kormányzati vezetők figyelmét erre a veszedelemre, ennek következményeire, s arra, hogy a kormány kétértelmű politikája feltétlenül a megszálláshoz fog vezetni. Ezt maguk az ellenkező oldalon álló politikusok is tudták, sőt el is ismerték, különösen akkor, amikor az olaszok puccsa és kilépése alkalmával vezetőik – tudomásom szerint Bethlen István, Kánya Kálmán, Baranyai Lipót és mások – a Kormányzót felkeresve még 1943 augusztusában a háborúból való kilépésre, feltétel nélküli fegyverletételre s az ellenséges indulatú német megszállás vállalására igyekeztek rábírni.¹⁵ Egyik vezetőjük, Zsilinszky Endre nyíltan hirdette, hogy csapatainkat felszerelve a déli határ felé kell irányítanunk, s Dél-Erdélyt – az ott egyébként nagy erővel a magyar határon összpontosított oláh hadsereget hátba támadva – el kell foglalni s a délszláv kommunista partizánokkal egyesíteni. Ez esetben – úgy vélték – Magyarország el fog ugyan pusztulni, népét súlyos károsodások érik, de majd ha az angol–amerikai hadsereg megérkezik a Balkánra, eljön a feltámadás ideje, s a nemzet jövője meg lesz mentve. E körök politikájának egy fő princípiuma az a

1918–1945. (Főszerk. Ránki György, szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt.) Bp., 1976. 1151–1152. p.)

14 Hóman itt a szovjet hadsereg 1943. decemberi nagyszabású előretörésére utal, ami részben Kállay angolszász megszállásba vetett reményeinek vetett véget, részben Hitler is ösztönözte, hogy csapatainak közvetlen háttérét biztosítsa a „megbízhatatlan” magyarokkal szemben.

15 Az utólag napfényre került források bizonyítják, hogy Hóman értesülései pontosak voltak. Kállay miniszterelnök 1943. augusztus elejétől – Mussolini letartóztatása, majd az olasz fasiszta párt feloszlata után – többször is tárgyalt ellenzéki vezető politikusokkal. A megbeszélések során azzal igyekezett a németekkel való szakítást sürgető tárgyalópartnereit meggyőzni, hogy ez Magyarország német megszállását és egy Quisling-kormány kinevezését hozná magával. (Vö. Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp., 1969. 317. p.)

feltevés volt, hogy a szovjet mit sem kíván Magyarországtól, s a nyugati hatalmak úgysem engedik azt nálunk érvényesülni.¹⁶

A Kisgazdapárt ismeretes memoranduma,¹⁷ mely az utolsó tíz esztendő politikájának teljes feltámadását [valószínűleg géphiba: „feladás” helyett – G. F.] kívánta mind német, mind zsidó vonalon, az ún. népfront s egyes személyek sürű megnyilatkozásai, a napisajtó egy részének s köztük kormánylapoknak is többé-kevésbé burkolt izgatásai, a németellenes hangulat mesterséges szítása és terjesztése, s igen változatos hamis és rémhírek terjesztése nyilvánvalóvá tette, hogy az anglofil politika igen széles körben, de főképpen csak értelmiségi körökben terjed. E politika ügynökeinek és jóhiszemű hirdetőinek sikerült megnyerniük a legitimista köröket is, akik az angolszász győzelemtől, amit egyébként már 1943 januárjában, majd az olasz kilépés után 1943 őszére vártak, a törvényes király restaurálását várták.

Nagyobb baj volt, hogy mikor az orosz hadsereg váratlanul gyors és nagyvonalú előnyomulása s a német hadsereg következetes visszavonulása miatt a szovjet hadsereg egyre közelebb jött a magyar határhoz, ezek mellett az angolszász elgondolások mellett egyre erőteljesebben lépett fel az oroszbarátság gondolata, különösen a kommunizmus felé hajló s annak ügynökei által izgatott munkás-, sőt paraszti rétegekben is. E politika föld alatt működő ügynökeinek a szovjet-paradicsomról hirdetett elméletei eljutottak az értelmiség körébe is. Az utóbbi hónapokban sokan voltak, akik naiv szánakozással mosolyogtak már mindenkin, aki egyfelől a szovjet uralom, másfelől a pánszláv hatalom érvényesülése miatt való aggodalmainak kifejezést adott. Előkelő nagybirtokosoktól, egyházi személyektől, ún. tájékozott politikusoktól hallottuk, hogy a szovjet nem az, ami volt, sőt ellenkezőleg, egy igen akceptábilis demokrata hatalom, amelynek sorkatonasága magyar földre érkezve semmiféle excesszusokra nem lesz hajlandó. De – úgy mondták – ettől a lehetőségtől nem is kell tartanunk, mert az oroszoknak semmi keresnivalójuk sem lévén Magyarországon, egyfelől északon fognak Berlin ellen masírozni, másfelől pedig a Kárpátoktól keletre vonulnak le a Balkánra, s az oda időközben megérkező angolszász haderővel együtt csinálnak majd rendet a Balkánon.¹⁸ E gyermekes elgondolás szerint tehát Magyarország, ha hűtlenségre vállalkozik addigi szövetségesével szemben, mint egy boldog sziget fog kiemelkedni a körülötte tomboló hullámok közepéből. Csodálatosképpen ez a felfogásuk akkor sem nagyon enyhült, amikor 1943 végén nyilvánvalóvá lett, hogy az orosz a Balkán

16 Bajcsy-Zsilinszky memoranduma valóban felvetette annak lehetőségét, hogy Magyarország vállalja a megszállás kockázatát is.

17 A kisgazdapárt memorandumát 1943. július 31-én nyújtotta át Tildy Zoltán és Bajcsy-Zsilinszky Endre a miniszterelnöknek. Közölve: A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt emlékirata Magyarország külpolitikai és belpolitikai kibontakozásáról Kállay Miklós miniszterelnökhöz (1943. július 31.). Századok, 1965/1–2:172–198. p.

18 Kállay Miklós, felismerve, hogy Magyarország angolszász megszállása irreális, arra gondolt, hogy a magyar csapatokat a Kárpátokban, a határon összevonják, a Vörös Hadsereg pedig délről és északról fogja megkerülni a Kárpát-medencét.

felé törekedve Tito kommunista partizánjaival fogja az összeköttetést keresni, és azon pedig máris megtalálta az együttműködés alapját Benešnek egész Felső-Magyarországra igényt tartó csehszlovák emigráns kormányával, majd az Észak-Erdélyre igényt tartó román emigránsokkal is, ejtőernyős partizánjai pedig Kárpátalján is megjelentek.¹⁹

Ezek a körülmények készítették már [1943.] decemberben a Magyar Megújulás Pártjának vezetőit, hogy terjedelmes memorandumban s a Képviselőház külügyi bizottságában elhangzott felszólalásaikban hívják fel Kállay miniszterelnök figyelmét az ún. demokratikus pártok és egyes személyek háború idején hűtlenség- és árulásszámba menő, kétes működésére, s a kormány egyes, különösen külügyi közegeinek a folyton hirdetett hivatalos politikájá[val] ellentétes magatartására és nyílt állásfoglalására. Ugyanez idő tájt a kormánypárt (MÉP) képviselőinek többsége, mintegy 120 képviselő egy vacsorával összekötött néma összejövetel keretében adott életjelt magáról, megcáfolandó egy kisebb képviselőcsoportnak – Laky Dezső, Bencs, Magasházy, gróf Pálffy, gróf Zichy és másoknak – magatartása és nyilatkozatai nyomán a párt anglofil beállításáról elterjedt híreket. Ugyane jobboldali csoport 20 tagja Tasnádi Nagy András képviselőházi elnök, Lukács Béla pártelnök és a magam részvételével egy memorandumot juttatott Kállay Miklós kezéhez, s előtte előszóval is kifejtettük aggodalmunkat a kormány külpolitikájával szemben, s főleg a belügyminiszter által szóltanul túrt belső propaganda elhatalmasodása miatt.

Fellépésünk nem vezetett eredményre. Én magam 1943 karácsonya előtt – hosszabb vidéki tartózkodásra készülve – felkerestem Kállay Miklóst és teljes komolysággal fejtettem ki előtte azt a meggyőződésemet, hogy a kétértelmű politika ideje lejárt, s neki vagy jobbra vagy balra hajolva véglegesen és nyíltan állást kell foglalnia, annál is inkább, mert – tőle vett tudomásunk szerint – a német kormány immár egy esztendeje nem hajlandó sem magát Kállayt, sem pedig azóta kinevezett külügyminiszterét, Ghyczy Jenőt fogadni, akinek így még bemutatkozó látogatása is elmaradt a szövetséges hatalom külügyminiszterénél. Felhívtam figyelmét arra, hogy a hadi helyzet változásával ez a politika, s a különböző üzelmek megtűrése minden körülmények között német megszálláshoz fog vezetni, amittől – ismerve a németek szervezetségét és alaposságát – az Isten óvjon meg minden népet és országot. Ő erre ávval válaszolt, hogy bármely percben hajlandó a kormányt bármelyikünknek átengedni. Persze bölcsen elhallgatta, hogy ezt a kormányt az eddig elmaradt angolszász bombázók egyszeri megjelenése Budapest felett az akkori hangulatban azonnal lehetetlenné tenné az ország népe előtt, amelynek többé-kevésbé burkoltan mindennap tudára adták, hogy Budapestet Kállay bölcs poli-

19 Hóman korabeli értesítéseit itt az utólag előkerült források ismét alátámasztják: Beneš 1943 decemberében Moszkvában (Sztálinnal, Molotovval) tárgyalt és előterjesztett követeléseiben, túl a csehek és szlovákok Felvidékre támasztott igényeinek teljesítésén, kérte a szovjet vezetőket az erdélyi román igények támogatására és a magyarok háború utáni kitelepítésére. (Vö. Juhász Gyula: i. m. 337–338. p.) December 12-én meg is kötik a szovjet–csehszlovák barátsági, segélynyújtási szerződést.

tikája miatt, s másfelől az itt lakó sok zsidó oltalma érdekében nem bombázzák.²⁰ Azt is elhallgatta, hogy ilyen kormány kinevezésére, a jobboldali politika maradéktalan érvényesítésére voltaképpen nincs is lehetőség, mert – sajnós – idők folyamán az Államfő mellett egy háttérben működő kiskabinet vagy kamarilla vagy mimás alakult ki, melynek tagjai a jóhiszemű gróf Károlyi Gyulán és gróf Esterházy Móricon kívül éppen az anglofil és baloldali politika legexponáltabb hívei: gróf Bethlen István, Keresztes-Fischer Ferenc, s mellettük a bábként kezelt Kállay és néha a külügyminiszter voltak tagjai. Mivel a legutóbbi kormányváltozások alkalmával sem volt módjában a komoly jobboldali politikusoknak – Bárdossynak, Imrédynek stb. – a Kormányzó Úr előtt álláspontjukat kifejteni, s erre éppen Kállay nem tett javaslatot, megjegyzése csupán blöffnek tekinthető. Ugyane nyomon továbbhaladva egy ízben elutazásom előtt a pártvacsorán is szóvá tettük e dolgokat, s akkor – Incze Péter jelenlétében, aki épp most figyelmeztetett – arra a cinikus megjegyzésre vetemedett, hogy „ha a németek megszállnák az országot, a Ti kötelességetek megmenteni az országot, akikről tudják, hogy németbarát politikusok vagytok”. Kérdésemre Bárdossy, Imrédy, Tasnádi Nagy, Reményi-Schneller és az én nevemre utalt.²¹ Válaszul annyit mondtam, hogy német megszállás esetén én magam semminő miniszteri megbízatást nem vagyok hajlandó vállalni, és túlságosan szép elgondolásnak tartom az ő egyéni szempontjából azt, ha politikájával kihívja a német megszállást, s utána mint becsületes nagy hazafi félrevonul, s átengedi helyét és szerepét a magamhoz hasonló „gyanús németbarátoknak”. Megjegyeztem azonban azt is, hogy téved, ha azt hiszi, hogy én s velem az említett urak németbarát politikát folytatnának, mert a mi politikánk – néhai id. gr. Andrássy Gyula, Tisza István vagy akár Széchenyi István s más effajta „németbérenc hazaárulók” politikájához hasonlóan – nem németbarát politika, hanem a földrajzi és történeti adottságokból következő, s erős meggyőződésünk szerint egyedül lehetséges magyar nemzetpolitika, természetes védekezés a köztünk és körülöttünk élő immenzis szláv tömegek terjeszkedésével, s a magyarságot teljes elsöpréssel és felszívással fenyegető törekvéseivel szemben. A beszélgetést könnyed modorban avval zárta le, hogy ezt nekem, mint „Magyarország legnagyobb történetírójának nála bizonyára jobban kell tudnom”. Tenni azonban nem tett semmit.

Ily előzmények után [1944] februárban pártunk említett tagjai Lukács Béla elnök útján terjedelmes memorandumban fejtették ki aggodalmaikat a külügyi

szervek működésével s a belügyminiszter türelmi politikájával szemben, s ezt a memorandumot az államfőhöz s a miniszterelnökhöz juttattuk. A válasz a meg szállásig nem érkezett meg.

A Magyar Élet Pártjának jobboldali csoportja, a Magyar Megújulás Pártja, a pártokon kívül álló tényezők közül sokan, közöttük Bárdossy László, meg voltunk s ma is meg vagyunk győződve arról, hogy ha a magyar kormány önként vállalt kötelezettségeinknek megfelelően híven kitart szövetségese mellett, s nem tűri a németellenes suttogó és nyílt propagandát, „a demokratikus” irányú mozgolódásokat s az angolszászok felé való nyílt orientálódást kormányközegek, hivatalos és magánszemélyek részéről, s ezeknek egész naiv módon felelőtlen angolszász vagy annak vélt német urakkal külföldön folytatott tárgyalásait, s nem osztogatja a német hatalomnak egymás után a pofonokat egyes személyek – így Ullein-Reviczky stockholmi, Bakach-Bessenyei berni, Ambró madridi, Wodianer lisszaboni – követi kiküldetésével s Baranyai, Laky és mások külföldi tárgyalásainak támogatásával, sőt irányításával, a megszállásnak mostani lealázó formáját teljesen el lehetett volna kerülni. A német hadsereg kétségkívül bevonult volna az országba, hogy honvédségünkkel együtt védelmezze határainkat, de nem történt volna meg a magyar polgári hatóságoknak kikapcsolása, ha még oly rövid időre is, az ország rendészeti igazgatásából, s ami a fő, nem történt volna meg Kormányzónk tagadhatatlan megaláztatása, akit rossz tanácsadói juttattak odáig, hogy ezt a megszállást tűrni volt kénytelen.

Felfogásunkban megerősít az a tény, hogy 1943 novemberében Budapesten járt Veessenmayer professzor, aki a közgazdaságtudomány magántanára s a történelemben is jól képzett osztrák tudós és diplomata, s itt több jobboldali politikus előtt, de az őt fogadó gróf Bethlen István előtt is világosan megmondta, hogy ez a politika csak megszálláshoz vezethet, pedig – mint mondotta – a német hadseregnek ez semmiképpen sem volna inyére, s maga a Führer is csak utolsó lehetőségként tárgyalna arról épp annál a tiszteletnél fogva, amit Horthy Kormányzó iránt érez. Sajnos, Bethlen ezt arra magyarázta, hogy a németek immár annyira gyengék, hogy hasonló ijesztgetésekhez kell folyamodniuk. Lebagatellizálta ezt a jóindulatú figyelmeztetést. Azokat a pártunkbeli jobboldali politikusokat pedig – így Mocsáryt, Huszovszkyt s másokat –, akik Veessenmayerrel tárgyaltak s erről az említett összejövetelünkön Kállaynak jelentést tettek, a miniszterelnök intette le avval, hogy „kémeikkel nem kell tárgyalni; ha V[eesenmayer] úr még egyszer Budapestre jön, ki fogom utasítani, s ezt már Jagow követel is közölni”.

Megjegyzendő, hogy Jagow állása ez időben már – mint most utólag megtudtuk – megrendült s ugyanígy megrendült a mi megítélésünk szerint rossz modorú, de magyarbarát, a Keresztes-Fischerék szerint ádáz magyarfaló, Werkmeister követségi tanácsos állása is, mert áthágva a Kállayval szemben fennálló bojkottot, őt és feleségét ebédre meghívták.

Az előzmények sorában különös fontossággal bír az a körülmény, hogy miután kombattáns hadosztályainkat a nyári nagy csapások után már végleg kivontuk a harc vonalból, s csupán a biztosító hadosztályok, mintegy 30-40 ezer ember maradt

20 Ismeretes volt az akkori politikusok között is, hogy Magyarországon a korabeli Európa legnagyobb számú zsidónak minősített lakossága élt, közvetlenül a hitleri Harmadik Birodalom szomszédságában.

21 A németek valóban készítették tervezetet arról, hogy egy esetleges megszállás alkalmával kik lehetnek számukra a kormányképes személyek. S noha a kormánypárt jobbszárnyára számítottak, mégis a tőlük jobbra álló erőkre kívánták a súlyt helyezni. A Kállay által említettek közül valójában csak Imrédy szerepelt listájukon. (Magyarország és a második világháború. (Összeáll: Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos.) Bp., 1961. 447. p.) Hóman a németek nem tekintették „komoly” politikusnak, inkább csak történelemprofesszornak, amint azt Veessenmayer vallotta a Hóman-perben.

kin az orosz hadtápterületen, s mikor legerősebbé vált az orosz nyomás a Dnyepertől nyugatra, a honvédelmi miniszter és a vezérkari főnök avval a megbízással utaztak ki a főhadiszállásra, hogy a németek bocsássák vissza ezeket a csapatokat is hazai földre, hogy azután a magyar hadsereg teljes erővel állhasson ki a netán a Kárpát-vonalra megérkező oroszokkal szemben.²² Ezt a kívánságot, melyet sikerült a Kormányzó személyes szavával erősíteni, a németek – ismerve az idebent folyton erősödő anglofil és ruszofil hangulatot és törekvéseket – természetesen gyanakvással fogadták s attól féltek, hogy Magyarországnak azért van szüksége fiaira idehaza, hogy annál könnyebben követhesse Badoglio példáját. A kérést udvariasan elutasították, illetőleg a Kormányzóval leendő személyes megbeszélés tárgyának mondták. A vezérkari főnököt arra a kérdésre, hogy miként fog a Kárpátok védelme történni, avval fizették ki, hogy ne gondoljon a Kárpátok védelmére, mert nem fogják az oroszokat odáig engedni. E válasz után az egyetlen felelet – katonai szempontból nézve – a hadsereg egy részének mozgósítása lehetett volna, a németek bizalmának egyidejű megnyerésével. Új kormánynak kellett volna alakulni, s ennek az együttműködésre megállapodni a németekkel. Laikus is tisztában lehet avval, hogy az afféle kijelentést, mint a németeké, száz százalékgig nem lehet komolyan venni, mert minden harcoló hadsereg kell, hogy a maga sikerében bizzék s azt hirdesse, holott az ellenkezőre van is elkészülve. Nem közölhették azonban szándékaikat, mert nem bíztak a magyar kormányban. Ehelyett Kállay kiállt a placcra és több beszédben hangos mellédöngetéssel kiáltotta világgá, hogy (miután a németek úgysem engedik a Kárpátokhoz az orosz) „országunk határait bármely égtáj felől, keletről, északról, délről jövő ellenségekkel szemben meg fogjuk védeni”. E nagyhangú kijelentésekkel, melyek – bár a nyugatot nem említette – a németekben méltán gyanút kelthettek, hiszen északról és délről is német csapatok vonulhattak volna fel az ország ellen, egy időben semmi sem történt honvédségünk harcra előkészítésére, sőt a cenzúra egyenesen letiltott minden célzást arra, hogy a keleti határokon összeütközésre kerülhet a sor. Egyedül a magyar határon felvonultatott román hadsereg miatt engedtek itt-ott egy-egy homályos célzást a románokkal elkövetkezendő leszámolásra.

Időközben a magyar társadalom széles rétegeiben igyekeztek felelős és felelőtlen közegek azt a biztos hitet mérlegelni, hogy csak hónapok kérdése a teljesen megvert és elgyengült német hatalom összeomlása, s így a mi utunk csak a minket minden körülmények közt megvédelmező angolszászok felé vezethet. Különös erőre kapott ez a propaganda a finn–szovjet béketárgyalások idején, amikor minden jól értesült pesti zsidó tudta, hogy a fegyverszünetet akkor-amikor, de mindenesetre „holnap vagy holnapután” megkötik a szovjet által kínált átlátszóan hamis fel-

22. Utalás arra, hogy 1944. január 24-én Szombathelyi vezérkari főnök Hitlernél járva igyekezett őt a magyar csapatok visszavonásának célszerűségéről meggyőzni, majd Horthy február 12-én ugyanezen ügyben levelet írt a Führernek. (Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rend., magy. és jegyz.: Szinai Miklós, Szűcs László. Bp., 1962. 408–410. p.)

tételek alapján.²³ Nyilván ez lett volna a jel az új politika híveinek első nagyobb szabású megnyilatkozására. Eddig még nincsenek pontos és összegyűjtött hiteles értesüléseim arról, mit és hogyan terveztek, de számos tünet, aminő pl. a sátoraljai partizánok több kísérlete stb. valószínűvé teszi, hogy Kossuth Lajos halálának március 19-i és a magyarországi proletárdiktatúra kitörésének március 21-i évfordulóján terveztek valami megmozdulást.²⁴ A tervezett szabotázs nyomaira több gyárban rájöttek. A német csapatok eszerint – s német felfogás szerint – az utolsó percben, mint mondják, a 13. órában akadályozták meg azokat a súlyosabb eseményeket, melyek nyomán a magyar föld mindenestre vérbe borult volna, mert ez esetben nem lehetett volna kedves oláh, horvát, tót szomszédainkat visszatartani attól, hogy a német katonákkal együtt lépjenek magyar földre. Nekik egyébként is részük volt a németek bizalmatlanságának felszításában.

Ezek után az előzmények után kapott Horthy Miklós Kormányzó meghívást Hitlerhez [1944.] március 17-én, pénteken reggel avval, hogy mivel a régebben már tervezett találkozás csak most történhet meg, még aznap este szálljon vonatra s az egyik Salzburg melletti kastélyban keresse fel a Führert.

Az eseményekről az abban résztvevők elbeszélése között némely részletekben ellentétet látok. De az események valódi képét mégis megalkothatom a Kormányzó személyes elbeszéléséből, akivel március 30-án volt alkalmam ötnegyed órán át e kérdésről részletesen beszélni. Előadását kiegészítik Reményi-Schneller Lajostól vett értesüléseim, a katonai tényezőktől Rátz Jenő útján kapott felvilágosítások. Egyéb mendemondákat figyelmen kívül hagyok.²⁵

A meghívásról Kállay saját kormányát nem tájékoztatta, s így a kormány nagy többségének tudta nélkül történt a Kormányzó elhatározása. A felelőtlen tanácsadók a meghívás elfogadása, de a látogatás elodázása mellett szóltak. A tanácskozásra összehívott Kállay miniszterelnök, Ghyczy külügyminiszter, Csatay honvédelmi miniszter és Szombathelyi vezérkari főnök közül Kállay és Csatay ugyanily

23. Jellemző Hóman politikai és egyéni kettősségére: Hóman, aki egyénileg nem volt antiszemita, amikor a politikai felfogásához és a jobboldali kormányzati körökből származó információihoz nem illeszkedő híreket hallja, elfogadja a „zsidó propaganda” korabeli szlogenjét.

24. A Minisztertanács 1944. január 25-én valóban tervezetet fogadott el a márciusi Kossuth-ünnepségek lebonyolításáról. Vezető gondolatai lettek volna: a függetlenség és a szabadság gondolata; a magyar ellenállás gondolata; az alkotmányosság, a jogegyenlőség és a népi politika gondolata. Ezen túlmenően a honvédségről, nemzetiségpolitikáról és a „pánszláv veszélyről” kívántak beszélni. Hóman itteni beállítása mutatja, hogy a kortársak ezt a megmozdulástervet nemhogy szovjetellenesnek – mint mai irodalmunkban előfordul –, hanem németellenesnek tekintették. Az ünnepségek a német megszállás miatt nem kerültek megrendezésre. (OL Mt. jkv. 1944. január 25. Közli: Magyarország és a második világháború, i. m. 438–439. p.)

25. Reményi-Schneller Lajos közismerten németbarát, később a Szálasi-kormányban is tárcát vállalt miniszter; Rátz Jenő az Imrédy-kormányban honvédelmi, a Sztójay-kormányban miniszterelnök-helyettes.

értelemben igyekeztek a Kormányzót befolyásolni, Ghyczy és Szombathelyi utalva az amúgy is elhidegült viszonyra, feltétlenül szükségesnek mondták a meghívás elfogadását. A Kormányzó – saját szavai szerint – hosszabb ideig habozott, de végül is, főleg Szombathelyi érveinek engedve, a Kárpát-vonal védelméről és az általános politikai helyzetről lévén szó, az elutazásra határozta el magát.²⁶

A fogadás Salzburg és Berchtesgaden közt egy kastélyban a szokott formák közt folyt le, de Hitleren kezdettől fogva rezerváltság volt észrevehető. A reggelizés után a Kormányzó kérdésére a Führer kijelentette, hogy négyszemközt óhajt vele beszélni. Ennek ellenére Schmidt követ mint jegyzőkönyvvezető ott maradt, mire a Kormányzó Ghyczyt kívánta behívni, s erre Hitler eltávolította a követet. A beszélgetés során H[itle]r abból indult ki, hogy a hadi helyzet megváltozásának és mindmáig észlelhető nehézségeinek oka Olaszország árulása volt. A mai helyzetben – mondotta –, amikor az orosz a Kárpátokig hatolt, egy második árulást nem engedhet meg a hadviselés érdekeinek sérelme nélkül. Fél attól, hogy a nálunk folyó üzemekkel, melyek jórészt a kormány egyes tagjainak s a Külügyminisztériumnak tudomása mellett folynak, ez Magyarországon is bekövetkezik. A Kormányzó visszautasította ezt az inszinuációt s kijelentette, hogy miként azt számtalanszor megmondotta, ő híven kitart a szövetség mellett és soha árulásra nem volna hajlandó. Erre a válasz az volt, hogy nem a Kormányzó Úr személyéről van szó, akiről fel sem tételeznék, hanem arról, hogy háta mögött a kormány elnézésével vagy támogatásával történhetnek megmozdulások, s ez kormányváltásra vezethetne. Ezek után feltárt több körülményt a K[ormányzó] előtt, amelyekből nyilvánvalónak véli, hogy egyes urak, mégpedig jelentős politikai és társadalmi pozíciót betöltő urak az ellenséggel folytatott tárgyalásokat; idehaza pedig széles körű kommunista szervezkedés folyik a Belügyminisztérium tudomásaival. A K[ormányzó] Úr ezt kétségbe vonta, mert neki erről tudomásának kellene lenni, mire H[itle]r kijelentette, hogy neki mégis rendszabályokat kell foganatosítania, s ezért kéri azokhoz a hozzájárulást. Ezt a K[ormányzó] megtagadta, mire a tárgyalás eléggé hideg és ingerült hangulatban véget ért.²⁷

A K[ormányzó] lakosztályában nemsokára megjelent Ribbentrop külügyminiszter s megkérdezte, hogy ott kíván-e ebédelni, vagy részt vesz a tiszteletére

26 A következőkben megörökített klessheimi találkozót hasonlóan mondja el a március 19-i koronatanácsi jegyzőkönyv (Horthy Miklós titkos iratai, i. m. 422–431. p.) és a találkozóban részt vevő Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök (uo. 432–440. p.).

27 A Horthy és Hitler közötti kétórás négyszemközti beszélgetésről csak Horthy különböző alkalmakkor tett elbeszéléseiből tudunk. Ezek: Horthy tájékoztatója – még Klessheimben – a vele együtt utazó vezérkari főnököt, Szombathelyi Ferencet, aki ezt a klessheimi tárgyalásokról készült Feljegyzésében leírja; ezután elmeséli Horthy ezt a koronatanács március 19-i ülésén. (Mindkettőt közli: Horthy Miklós titkos iratai, i. m. 419–440. p.) Ezekhez és Horthy később írott visszaemlékezéseihez képest (Emlékirataim. Buenos Aires, 1951.) a Hómannak elmesélt változatban Horthy jobban hangsúlyozza a környező kis népektől való félelmet és a Kállay-kormány „felelősségét” a megszállás előidézésében és elfogadásának indoklásában. Vagy a kormányzó hangsúlyozta ezt valóban erősebben, vagy Hóman vetíti bele utólagosan a beszélgetésbe a valóságosnál fokozottabban saját álláspontját.

rendezett huszonnégy személyes ebéden. A K[ormányzó] választát attól tette függővé, hogy a F[ührer] hajlandó-e a történetek után a tárgyalás újrafelvételére. Mikor az igenlő válasz megérkezett, részt vett kíséretével együtt a rossz hangulatban lefolyt ebéden.

Ebéd után a tárgyalás még feszültebb hangulatban folyt, mert H[itle]r azt kívánta, hogy a tárgyalásról rövid jegyzőkönyvet vegyenek fel, s a K[ormányzó] adja beleegyezését a német csapatok átvonulásához és bizonyos német közegeknek a magyar rendészeti közegekkel leendő együttműködéséhez. A K[ormányzó] ezt megtagadta és kijelentette, hogy az elhatározást tudomásul veszi, de tiltakozik ellene és tiszte gyakorlásától vissza fog vonulni. H[itle]r ezt végzetes lépésnek minősítette, mert ez esetben – ellenállásnak a lehetősége is felmerülve – nem tudná visszatartani a magyar belső helyzet miatt már amúgy is hónapok óta ugrásra készen álló románokat, horvátokat és tótokat attól, hogy a német csapatokkal együtt betörjenek az országba. Ez a körülmény késztette arra a K[ormányzó]-t, hogy hozzájárulását továbbra is megtagadva, a német elhatározást mégis tudomásul vegye.

Mivel a vonat nem állt elő az előre meghatározott időben, feltette a kérdést a külügyminiszternek, hogy vajon szabadon mozoghat-e vagy fogolynak tekintse-e magát? A kérdésre leghatározottabban tiltakoztak ily feltevés ellen, hiszen – így mondták – a K[ormányzó] Úr személye iránt mindennek ellenére a legnagyobb tisztelettel és bizalommal viseltetnek; a késedelem oka kizárólag a légítámadás miatt szükségessé vált védelem. Este nyolc óra tájban végre elindult a vonat, de útközben légoltalom címén Linzben és Bécsben hosszabb ideig feltartóztatták úgy, hogy mikor a K[ormányzó] Úr 10 óra után Budapestre érkezett, a Vár és Budapest fontosabb középületei már meg voltak szállva.

Útközben a kíséretében levő Jagow követ jelentkezett és bejelentette, hogy magyarországi megbízatása alól fel van mentve s megkérte a K[ormányzó] Urat, hogy a vele jött új követet és teljhatalmú birodalmi megbízottat, Edmund Veessenmayer urat bemutathassa. Ez meg is történt, de a K[ormányzó] vele tárgyalásba nem bocsátkozott, mert kormányának tagjaival – a vele utazó külügy- és honvédelmi miniszterekkel s a vezérkari főnökön kívül – még nem beszélhetett. A palotába érkezve a díszőrséget ellátó német szakaszt azonnal elrendelte onnét s a szolgálat teljesítésére Ludovikás növendékeket rendelt ki.

AZ ÉRTELMISÉGI KARRIERIZMUS CSÖDJE

Miután elhagyta az olvasó Hóman feljegyzésének sorait, korábbi ismereteit összeveti az itt megtudottakkal, könnyen levonhatja következtetéseit. Hóman egy több évszázados gondolkör rabságába került, amikor a magyarság nyugathoz tartozásának történelmi tényéből a Németországhoz tartozás szükségességét látta következni. Történészként mélyebben ismerte fel korának fő erőviszonyait, mint sok, akár polgári demokrata politikustársa, akik az angolszász megszállásban hittek. Igaza volt abban, hogy a térség fejlődését alapjaiban határozta meg 1938 után az

egész századra a német–szovjet viszony alakulása. Az azonban, hogy ebből a felismerésből csak egyoldalú következtetéseket vont le a magyarság európai helyének kijelölésekor, az már a rendszer jobboldali politikájával és mindenekelőtt *szovjetellenességével* való teljes *azonosulásából* következett.

A politika éppúgy, mint a történetírás, nemcsak a bölcs felismerés, hanem a bölcs cselekvés, illetve az okos értékelés tudománya is. És Hóman Bálint – mint ezt az utólagos értékelés, a történetírás róla joggal állapítja meg – alapvetően tévedett a jól felismert helyzet értékelésében mint történész, és tevékenyen közreműködött mint politikus abban, hogy Magyarország tévútra kerüljön. A hómani koncepció nem is 1945 tavaszán, a rendszer összeomlásával, de már 1944. március 19-én, a németek bevonulásával csődöt mondott. Mint perében mondotta: nem hitte, hogy a németek képesek Magyarország megszállására. Az a politika, amely *külpolitikai kollaborációt követ a viszonylagos belpolitikai szuverenitás megőrzése érdekében* – megszállás esetén feleslegessé válik. A kollaborációnak két útja marad: vagy beáll a quislingek, a belpolitikai kollaboránsok sorába, vagy felismerve tévedését, szembefordul a megszállóval. Magyarországon az utóbbi utat Kállay Miklós miniszterelnök és több száz politikus választotta, az előbbi Imrédy és a szélsőjobb nem kis tábora. Hóman egyik útra sem lépett. Mint ahogy a németbarát bábkormány belpolitikája messze meg is haladja majd azokat a határokat, ameddig Hóman a külpolitikai németbarátság érdekében bármikor hajlandó lett volna elmenni.

A bukott politikusnak egyéni politikai akciók maradnak. A kormányzó személyes támogatását is maga mögött érezve fellép – beadvánnyal – a miniszterelnöknél a közigazgatási szakapparátus kicserélése ellen, ugyancsak beadványt készít a miniszterelnökség számára a magyar kultúrában fontos szerepet betöltő zsidó értelmiségiek mentesítése ügyében. Saját választókerületében, Székesfehérváron fellép a német megszállás után kinevezett, pogrompolitikusként ismert főispánnal szemben, el is éri leváltását. Egyéni környezetében igyekszik tisztességesen eljárni: barátainak, tanítványainak mentesítést szerez, a sárga csillag viselését több alkalommal a magyar nép szégyenének nevezi.²⁸ De amikor eljuttatják hozzá – ismerve régi zsidószimpátiáját, melyről zsidónak minősített tanítványai és izraelita egyházi funkcionáriusok vallottak 1946-ban, a népbíróság előtt – az auschwitz és birkenau táborkból menekült két szlovák férfi feljegyzését az ottani kegyetlenkedésekről, nem hiszi azt, s ráírja a szöveg hátuljára: „Nyilván a háború utáni propaganda számára készült.” Ahogy nem hitte, hogy a németek képesek Magyarország megszállására, úgy azt sem hitte, hogy képesek a világtörténelem legnagyobb szörnyűségeinek elkövetésére.

Tudván, hogy szovjet győzelem esetén – mint háborús bűnösre – népbírósági ítélet vár rá, 1944 novemberében Budapestről Balatonfüredre, majd Pannónhalmá-

28 · Erről iratok csatolva a Hóman-perhez. BMI Hóman-per iratai. – Továbbá: Glatz Ferenc: Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben, i. m. [E kötetben: 581–604. p.]

ra, végül a soproni bencés rendházba megy. Itt tartózkodik 1944. november 24. és 1945. március 27. között. Ekkor átlépi a határt a nagy múzeumi fekete autón, és Badausseeben várja be az amerikai csapatokat. 1945. július 2-án letartóztatják az amerikaiak, november 20-án hazahozzák, népbíróság elé állítják. Mint a háborúba lépést kimondó kormány tagját, a jobboldali, fasizálódó Magyarország egyik vezető politikusát, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélik. A perben nem védekezik, inkább magyarázza az eléje tárt bizonyítékokat. Magyarország európai elhelyezkedéséről vallott nézeteinek ismertetésekor vallomásához hozzáfűzi: „*ma már egészen másként látom.*” 1950 márciusáig a fővárosi gyűjtőfogházban raboskodik, mesterséget tanul, majd Vácra kerül. Elhatalmasodik rajta cukorbaja. A 130 kilós, hatalmas termetű „Kultusz” – ahogy rabtársai is nevezték a velük tegeződő Kegyelmes Urat – 60 kilósra fogy. Fizikailag is tönkremenve 1951. május 15-én halt meg.

Megjelent: Az 1944. év históriája. (Szerk. Glatz Ferenc.) Bp., 1984. 30–38. p.

DOKUMENTUM

1931. HÓMAN A KÜLPOLITIKAI IRÁNYOKRÓL A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

A világháború eredményeit a magyar szempontból mérlegelve, passzívaink hosszú sorozatával szemben egyedüli aktív tételként az államszövetség szétbomlásával visszanyert függetlenségünket, külpolitikai souverainitásunkat könyvelhetjük el. E függetlenség és souverainitás értéke a szétvagdalt régi köteléket a nemzet testébe mélyedő súlyos láncokkal helyettesítő trianoni rendelkezések tükrében ma még nagyon is problematikusnak tetszik; mégis kétségtelen, hogy nemzetünk a mohácsi vész óta most jutott először önrendelkezési jogának birtokába, most nyílt először alkalma és módja önálló külpolitikai cselekvésre. Külpolitikánk irányítása így saját kezünkbe kerülve, birtokába jutottunk a passzív mérleg miatt nemzeti életünket fenyegető csőd elhárítására alkalmas politikai eszközöknek, de mikor a sor cselekvésre került, kiderült, hogy ezekkel az eszközökkel élni nem igen tudunk.

[...] A magyar nemzet három világ, három egymással ellentétes, sőt ellenséges kultúrkörzet ütközőpontján telepedett meg s helyzete később sem változott. [...] A magyar nemzet múltban és jelenben egvaránt a nyugati és keleti világot elválasztó határzónán élve, külpolitikájában ezer év óta ugyanazzal a nagy problémával, a keleti és nyugati erők egyensúlyozásának, a köztük való biztonságos elhelyezkedésnek nehéz kérdésével áll szemben. Külpolitikai történetének minden jelensége e sorsdöntő probléma függvénye.

*

[...] A magyar nemzet vezérei – Etelközön vett nyugati orientációjukhoz híven – a honfoglalás után tudatosan helyezkedtek kelet és dél felé, vagyis a besenyő és bolgár hatalmakkal szemben defenzív állásba és az új hazába telepedő barbárok rendes szokása

szerint tudatosan léptek offenzívába nyugati szomszédaik ellen, így akarván megelőzni az imént megszállt terület régi urainak várható támadását. [...] Ezek [ti. a „kalandozások”] sikere biztosította a Mura-völgyig, az Enns-folyóig és Csehország keleti határáig terjedő új haza nyugati határzónájának zavartalan birtoklását. S ezek a hadjáratok szerezték meg a magyaroknak szövetségesekül Arnulf bajor herceget és I. Berengár lombardiai királyt és mindkettejük utódait.

Ez a bajor–lombard–magyar szövetség – a német–olasz–magyar szövetség gondolatának első embrionális formája – az érdekközösség kölcsönös felismerésén alapuló, állandó jellegű külpolitikai kapcsolattá lett. [...]

A keleti veszedelem a X. század derekára a besenyők és bolgárok hatalmának elhanyagolásával elmúlt, de ugyanakkor teljes komolyságában bontakozott ki a magyar nemzet történeti életének másik nagy problémája: az egykori Pannóniára s a vele szomszédos osztrák és morva tartományokra Nagy Károly és utódai jogán igényt tartó német–római császárság agresszív hódító politikájában gyökerező német veszedelem. [...]

Mint száz év előtt az Etelközön, a nemzet újra a lét vagy nemlét kérdése elé került. Nyugaton a világuralomra törő német–római császárság növekvő hatalma állt fenyegetően és harcra készen a Duna vonaláig magának igényelt magyar föld határán. Délkelet felől pedig ugyanekkor a Makedón-ház uralma alatt új életre kelt bizánci császárság közeledett a végőráit élő Bulgária testén átgázolva a határok felé. A magyarságra két nagy és fejlődő hatalom közt, elszigetelt helyzetében a frank és bolgár hatalmak elleni küzdelemben elbukott avarok sorsa várt, mikor Géza fejedelem politikai éleslátása és a császári ház kebelében kitört testvérharc új helyzetet teremtettek.

[...] A császári hatalommal szemben való védekezés szempontjai ismerhetők fel a bajor szövetség mellett a lengyel fejedelmi házzal kötött rokoni szövetségnek, Géza leányának Boleszláv herceggel kötött házasságának hátterében is, míg a másik leánynak Gábor Radomir bolgár fejedelemmel kötött házasságát a makedón császárok növekvő hatalma indokolta. [...]

Szent István kora a magyar külpolitikának egészen magában álló korszaka. Kulturális téren ekkor értek be az immár egyszázados nyugati orientáció gyümölcsei. A királyság megalapításával és a magyar katolikus egyház megszervezésével a faji sajátosságait továbbra is híven őrző nemzet ekkor lett szerves és elválaszthatatlan tagjává a nyugati latin-germán kultúrközösségnek. [...]

E nyugati koncepció mellett a testvérharcok zavarai közepette fel-felbukkant a Kelet-hez való visszatérés – ma úgy mondanák: turáni – gondolata is. [...] A Nyugattól való elszakadás eszméje azonban nem tudott meggyökeresedni, az uralkodók realpolitikai érzelme mindenkor útját vágta a keleti orientáció tartós érvényesülésének. [...]

[...] A tatárok megjelenése [...] nyomán a maga teljességében bontakozott ki nemzetünk történeti életének sorsdöntő problémája: a X. század óta szinte már elfeledett keleti veszedelem. Árpád óta senki a magyarok közül nem láthatta oly világosan, mint IV. Béla, hogy a magyarság helye nyugaton van, hogy a Keleti-Kárpátokig hatoló, illetőleg a magyarországi hadjárat után e vonal mögé visszavonuló s ott véglegesen megtelepedett ázsiai hatalommal szemben csak a honfoglaláskori német–olasz koncepció nyújthat védelmet. [...]

A XIV. század elejére a keleti veszedelem réme lassanként elvonult az ország fölül. A Tatár birodalom szétesett. [...]

A nyugati és déli határokon egyedül számbajövő cseh, osztrák és szerb hatalmakkal szemben Károly Róbert és Nagy Lajos az Árpád-házi királyok koncepciójához folyamodtak s a lengyel–magyar–horvát–bosnyák–olasz (nápolyi) szövetséget elevenítették fel, háttérben a francia barátság és a német elégedetlennel való szövetkezés gondolatával. Külpolitikájukban ez utóbbi elemet az erőviszonyok aktuális változásai szerint hol a Habsburgokkal, hol a Luxemburgokkal való időleges szövetkezés képviselte. [...]

A török hódoltság korában a királyság – alig egynéhány vármegye – külpolitikai tekintetben a Habsburg-birodalom alkotórésze volt. Erdély fejedelmeinek kezét pedig az ország siralmas helyzete, a felette hűbérurasságot igénylő, sőt gyakorló török hatalomhoz való viszony sajátos természete kötötte meg. Mindazonáltal az erdélyi külpolitikában is felismerhető a két történeti koncepció csendes küzdelme. [...]

A királyi Magyarországnak a Habsburg-világbirodalom keretében nem volt és nem is lehetett önálló külpolitikája. Mikor azonban a Habsburg-ház a XVIII. század elején elvesztette Spanyolországot, majd a porosz hatalom gyors emelkedése következtében Németországban is fokozatosan elvesztette talaját, lassanként Ausztriába s a török kiűzése után újra egyesült Magyarországra szorult vissza, szükségképpen fel kellett elevenítenie a régi magyar koncepciókat. A Habsburg-monarchia, Kelet és Nyugat közt ugyanaz lévén helyezte és szerepe, mint a középkorban a magyar királyságé, a külpolitikában a magyar történet talajára telepedett át s az Árpádok és Anjouk régi koncepcióit sajátította ki.

A XVIII. században, a keleti veszedelem szűnőben lévén, a régi nagyhatalmi koncepció, a déli és keleti expanzió politikája éledt fel. [...] A monarchia törzse Magyarország volt s külpolitikai problémái is magyar problémák voltak, de – sajnos – ezt a tényt a hatalom birtokosai nem ismerték fel s ezért a monarchia politikája hamis vágányra siklott.

Melléktételek, vélt dinasztikus érdekek, közjogi szempontok, idejüket múlt egységesítő törekvések miatt uralkodóink uralmuk bázisának nem a történeti egységet alkotó Magyarországot, hanem az egységgé soha össze nem forrasztható, heterogén elemekből mesterségesen összekovácsolt osztrák államszövetséget tekintették. A császári kormányfőriak a magyarságban – az összbirodalmi gondolat szemszögéből – rebellis és megbízhatatlan elemet látva, a monarchia valódi érdekének megfelelő erősítése helyett inkább gyengítésére törekedtek, s ezt elérendő, a helyes külpolitika eminens szempontjainak mellőzésével a magyarság s vele a monarchia belső és külső ellenségeivel való szövetkezéstől sem riadtak vissza. A magyarországi szerbek, oláhok s a pánszláv gondolat kihasználásával orosz orientációra csábított csehek favorizálása, a lengyelek, törökök, sőt később a magyarok ellen is igénybevett orosz hatalommal kötött szövetség, Lengyelországnak vele egyetértően végrehajtott felosztása s a törökökkel szemben Oroszország balkáni exponenseinek támogatása végzetes csalódásban gyökerező tévedések voltak. [...]

A magyar külpolitika ezeréves történetén végigtekintve, négy ily történeti koncepciót láttunk egymással váltakozva fel-felbukkanni.

[...] az orosz hatalommal vagy annak bármely exponensével kötött szövetség, a történet tanúsága szerint természetellenes és történetietlen, s legfeljebb mint valamely akut kritikus helyzetből kivezető ideiglenes expediens jöhet számba. Ez út tartós követése

Kelethez való csatlakozásunkkal volna egyértelmű, megtagadását jelentené a nemzet történeti múltjának s méltó büntetésképpen szükségszerűen vonná maga után népünknek felszívódását a környező szláv és oláh tengerbe, melynek áradatát az orosz hatalom reorganizációja után csonka hazánk határainál feltartóztatni egész Európa támogatásával sem lesz lehetséges.

A „turáni” orientációnak viszont a mai elhelyezkedési és erőviszonyok mellett kevesebb reálpolitikai értéke van, mint bármikor történetünk folyamán. Bármily szépen hangzó érzelmi húrokat pendítsen is meg szívünkben a Nyugat trianoni árulása után nagy erővel éledő turáni orientáció poétikus gondolata, bármily értékes kulturális, sőt gazdasági kapcsolatokkal kecsegtessen is a török, finn-ugor és mongol rokonokkal, s az újabban Japántól a Balkánig mindenütt felismerni vélt többi „rokonokkal” való szorosabb érintkezés, e szimpátiákra politikát építeni nem lehet. [...]

Az epizódyszerűen feltűnő s mindig irreálisnak, a kétségbeesés politikájának bizonyult keleti orientációval szemben történetünk két [ugyanis a harmadik és a negyedik „konceptió”] reálpolitikai értékű, nyugati irányú koncepciót termelt ki:

– a nyugati kultúrközösség keleti határzónáján élő népeket egyesítő lengyel–magyar–horvát–olasz szövetségnek történetünk folyamán a német hatalommal szemben defenzív s kelet felé expanzív értelemben alkalmazott koncepcióját, háttérben a francia szövetséggel (amit a mai világpolitikai konstelláció szerint az angolszász hatalom támogatása helyettesíthet), vagyis a széles front stratégiáját;

– s a német–római birodalommal – mai nyelven: a német és olasz hatalommal – kötött szövetségnek keleti veszedelem esetén időszerű s keleti irányban defenzív természetű koncepcióját, mit katonai fogalomképzéssel a mély front stratégiájának nevezhetünk, s amelynek keretében időnként a mai bolgár és török hatalommal egyenértékű Bizánc-cal való szövetség is helyet talált.

Mai helyzetünkben melyik a helyesebb e két koncepció közül, melyik biztat reális eredményekkel, a gyakorlati politikusok hivatottak eldönteni. A történész kénytelen annak megállapításával megelégedni, hogy az első koncepció, a nyugati háttérrel bíró lengyel–horvát–olasz szövetség a német hatalmi aspirációkkal s a közvetlenül szomszédos kisebb hatalmakkal – csehekkel, osztrákokkal, szerbekkel – szemben járt sikerrel, viszont a német–olasz orientáció nagy keleti veszedelem esetén bizonyult egyedül célravezető politikának.

Megjelent: Külpolitikai irányok a magyar történetben. Budapesti Szemle, 1931. 221. köt. 641. sz. 31–56. p.

ERDÉLY, 1940–1941

„A két nemzet: magyar és román megértette volna egymást” (1987)

ROMÁN ÉS MAGYAR BARÁTSÁGA, 1903–1920
LEVÉLVÁLTÁS, 1940–1941

A királyi Románia 1940-ben elvesztette az 1918–1919-ben szerzett területeinek jelentős részét. Besszarábia a Szovjetunióval egyesült, Dél-Dobrudzsát visszakapta Bulgária, legnagyobb területgyarapításának, Erdélynek északi felét pedig visszajuttatta Magyarországnak a német és olasz külügyminiszeri vezetés alatt hozott bécsi döntőbíróági ítélet. Az 1940. augusztus 30-i döntést követően szeptember 5–13. között a magyar hadsereg bevonul Észak-Erdélybe és a Székelyföldre. A visszacsatolt területen katonai közigazgatást vezetnek be, ami november 26-ig áll fenn.

Ennyi a kézikönyvekből is ismert eseménytörténeti háttére az alább közölt levélváltásnak. De hogy ezek az „események” milyen indulatokat, érzelmi viharokat váltottak ki az átélőkből, arról maguk a levelek vallanak. Szerzőik polgári, konzervatív értelmiségiek, majd politikusok. Valamikori jó barátok, akik 1918 óta nem találkoztak, nem is érintkeztek egymással.

ROMÁN ÉS MAGYAR BARÁTSÁGA, 1903–1920

Barbul Jenő ekkor már öreg, beteg ember, 67 esztendő, nyugdíjas. 1873-ban született az erdélyi Szamoslippón (Románia), magyarosodott román középosztálybéli családból. 1897-ben a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem hallgatói között találjuk, majd közvetlenül végzés után, 1900-tól az Egyetemi Könyvtár gyakornokai sorában. Doktori disszertációját 1900-ban „Az avasvidéki nyelvjárás” címmel védi meg. A kis dolgozat néprajzi indíttatású táj- és népleírása arról tanúskodik, hogy szerzője alaposan ismeri és szereti Szatmár két nemzetiség: román- és magyarlakta vidékét. Ahol a hegyi patakok – mint írja – sok zúgót alkotnak, s ahová, a tiszta román falvakba is, feljárnak a magyar gubások gyapjút mosni, s le is telepednek. A román nyelv származásának kérdésében megkerüli a Daciából vagy a Balkánról származtatás kérdését, de felfogásához mégis a valamikori, 10. század előtti Daciából eredeztetés áll közelebb. Mindez nem vezet valamiféle kontinuitás kereséséhez. Az avasi románok őseinek azokat a katonáskodó románokat tekinti, akiket Kun László a 13. század végén hívott be, s telepített le Máramarosban. (Higgadt, tudományos felfogás a politikailag kiéleződött román–magyar vita előtti időkből.)

Az Egyetemi Könyvtárban ismerkedik meg 1903-ban a még egyetemistaként „kisegítő tiszt”-nek odakerült, nálánál 12 évvel fiatalabb Hóman Bálinttal. A ranglétrán együtt emelkednek – Barbul mindig egy-egy fizetési osztállyal Hóman előtt. Barbul 1904-ben könyvtártisztte lép elő (Hóman itt 1908-ban követi). 1914-ben Barbul már „egyetemi könyvtárőr”, ami az igazgatói cím utáni legmagasabb könyvtárnoki beosztás. (Hóman 1915-ben kapja meg ezt a kinevezést.) Ferenczi Zoltán igazgató, a neves irodalomtörténész keze alatt rendkívül színvonalas, és részben a későbbi években is barátságban maradt garnitúra tevékenykedik itt: a későbbi neves művészettörténész, Hóman jó barátja Pasteiner Iván, a neves történész, később az Eötvös-kollégium tanára, Lukcsics Pál, az irodalomtörténész Dézsi Lajos. A fiatal Hóman közülük a legtehetségesebb: már huszonevésen több kisebb dolgozatot publikál tudományos folyóiratokban, társaságok választmányi tagságát tölti be, környezete által is a jövő emberének tekintett történész és tudományos hivatalnok; aki ugyanakkor nagy társasági életet is él. S ez utóbbiban láthatóan jó társa Barbul Jenő, aki ekkor már használja neve előtt a „gaurai és sómezei” nemesi előnevet. Egyik belső híve a századelő pesti társasági élete vezéralakjának, Szemere Miklósnak, Krúdy barátjának és regényhősének. (Mint ismeretes, „A vörös postakocsi” főhősét Krúdy Szemeréről mintázta.) Mellette szerkesztősködik folyóiratánál, *A Cél*-nél és a *Szent-Lőrinczi Céllövészeti Lapok*-nál. (Feltehetően az ő révén jelenik meg Hóman dolgozata is a folyóiratban.¹) A két jó barát könyvtárnok még egy utcában is lakik: a könyvtártól nem messze eső, ekkor kiépülő Baross utcában.

Miután Erdély Romániához kerül a világháború után, Barbul hazamegy, s kinevezik a nagy múltú kolozsvári egyetemi könyvtár igazgatójának. Politikai szerepet is vállal a királyi Romániában: szülőföldje, Szatmár megye mandátumával két cikluson át parlamenti képviselő. 1935-ben megy nyugdíjba.

Hóman Bálint a háború után – mint az olvasó lexikonjainkból megtudhatja – gyors és dicséretes tudományos, s legalább ilyen gyors, de rossz kimenetelű politikai karriert fut be. Könyvtár-, majd múzeumigazgató az 1920-as években, s megírja barátja, Szekfű Gyula társaságában a korszak reprezentatív történeti összefoglaló művét, a „Magyar történet”-et. 1932-ben Gömbös Gyula kormányában vallás- és közoktatásügyi miniszter, s egy évtől eltekintve 1942-ig tagja minden kormánynak. Így ő áll a VKM élén 1940-ben, Teleki Pál kormányában is, a második bécsi döntés. Észak-Erdély visszacsatolása idején. A bevonulást követően természetesen azonnal Erdélybe látogat.

Talán azt is mondhatnánk, politikai pályafutása mintegy reprezentálja a két háború közötti politikai vezetés útkeresését, majd lépésről lépésre bekövetkező útvesztését. Történészként meggyőződése, hogy a magyar politika fő kérdése az

elszakított területek, a történelmi Magyarország visszaszerzése. S miután 1938-ban Németország bekebelezi Ausztriát, majd Cseh- és Morvaországot, és a területi sikerek mellett diplomáciai téren is biztosítja hatalmát Közép-Európában, Hóman-nak meggyőződésévé válik, hogy Magyarország csakis Hitler mellett érheti el revíziós céljait. Ezen célok érdekében tartja szükségesnek a németeknek teendő belpolitikai engedményeket is. A néhány évvel korábban a liberálisok és a jobboldali reformnemzedék közvetítőjéből, a nagy tekintélyű tudósból a jobboldalnak a kormányon belüli egyik miniszter-exponense lesz.²

Ugyanakkor Hóman, ahol az általa szükségesnek gondolt külpolitikai kényszer nem kívánja, megőrzi liberális elveinek maradványát. Így a nemzetiségpolitika területén is. Fő támasza gróf Teleki Pálnak, aki a magyar érdekekre hivatkozva igyekszik türelmes kisebbségpolitikát megvalósítani a visszacsatolt területeken. Levonván a következtetést a magyar kormányok 1918 előtti nemzetiségpolitikájának hibáiból, vallja: ha azt akarjuk, hogy a visszakertült szlovák, román etnikumú lakosság kötődjék a magyar államalakulathoz, akkor biztosítani kell számukra a nemzeti lét intézményes alapjait is.³ Ez a megfontolás áll azon türelmes nemzetiségpolitikai intézkedések mögött, amelyet a „Kultusz” – ahogy a hatalmas termetű és díszmagyarban feszítő Hómant kortársai nevezték – levelében is említ fiatalkori barátjának, s amelyekből a valóságban – nem utolsósorban a magyar politikai élet állandó rákfenéje, a helyi igazgatási szervek „jóvoltából” – oly kevés valósult meg. És a mindennapok embere ezt a valóságot érezte, látta...

Végül egy személyes emlék. 1972-ben egy évet töltöttem külföldi intézetben, Mainzban, korombéli fiatal román kollégával. Hosszú, éjszakákba nyúló viták oldották csak fel ellenérzését. Néki ismertettem először – nyári itthoni szabadságomról visszatérve – a Hóman hagyatékában rejlő levélváltást, mint a *kiútaltanságba vesző viták* dokumentumát. Azóta vagyunk barátok. Most, 12 esztendő után, amikor újra és újra lángra lobban az „évezredes” érvelés történészek, publicisták között, talán nem érdektelen egy letűnt kor mába is visszamaradt rögzüléseire figyelni.

LEVÉLVÁLTÁS, 1940–1941

(1) [1940. december eleje]
Nagyméltóságú
Dr. Hóman Bálint úrnak
vallás- és közoktatásügyi miniszter
Budapest

¹ Hóman két ismertetése is megjelenik a Barbul szerkesztette *A Cél* c. folyóiratban: Margalits Ede: Isten a világ közmondásaiban. *A Cél*, 1911. 153. p.; Történeti Szemle. *A Cél*, 1912. 187–188. p.

² [E kötetben vö. erre: „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmányt.]

³ *Tilkovszky Loránt*: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941. Bp., 1967.

Kegyelmes Uram,
Kedves Barátom,

Közlöték velem, hogy legutóbbi kolozsvári hivatalos látogatásod alkalmával fölkerested az Egyetemi Könyvtárt és az ott talált példás rend és tisztaság feletti teljes meglegedésedet fejezted ki. Hallom, különösen megörvendeztetett az a körülmény, hogy a tisztelgő tisztviselők között ott találtad azt a régi magyar gárdát, melyet 1919-ben a román kormány átvett és mindvégig megtartott magas állásaikban. Ott találtad Valéntiny Antal főkönyvtárnokot, Kelemen Lajos főlevéltárost, Monoki, Balogh, Andrásovszky könyvtárnokokat, Balogh Margit gépirónőt, Nagy József, Erdei Farkas, Máthé, Kovács stb. laboránsokat..., hiányoztak a régiekből csupán azok, akik elhaltak, vagy a korhatár miatt nyugdíjba mentek, mint jómagam is.

Jól tudod, a könyvtárnak 1920-tól 1935 szeptemberéig, tehát 15 éven át, én voltam a vezérigazgatója és magyar–román munkatársaim közreműködésével igyekeztem azt európai színvonalra emelni.

Kormányaim intencióinak megfelelőleg a régi magyar személyzetből kivétel nélkül megtartottam azokat, akik letették a kötelező hűségessküit és soha sem tettem különbséget magyar és román munkatársaim között az előbbieket rovására. Amint hallom, ezt Előtted egyhangúlag elismerték a magyar tisztviselők és hangoztatták, hogy szigorú, de jó akaratú, igazságos főnökök voltam.

Kedves Bálint, mi régi jó barátok vagyunk. Közel 20 esztendő telt el együtt mint könyvtárnokok a budapesti Egyetemi Könyvtárban, mint egymást megbecsülő, szerető kollégák. Mindig tiszteltem, becsültem Benned a munkás, nagy tehetségű férfit, és az igazi magyar, nemes gondolkodású, feddhetetlen jellemű urat, és hosszú évekre terjedő barátságunk igazolja, hogy Te is hasonló érzelmeket tápláltál velem szemben.

Ez a barátság jogosít fel engem, hogy jelen soraimmal felkeresselek és megkérdezzem Tőled, hogy kolozsvári tapasztalataid után, mit szólna ahhoz a kegyetlen bánásmódhoz, melyben részesül az Erdély átengedett részén lakó szerencsétlen román lakosság?

Hiszem, fájó szívvel értesültél, mint gyilkolják az ártatlan, fegyvertelen aggodalmakat, asszonyokat, gyermekeket. Hogy üldözték ki vagyonukból, mily megalázó módon vagonozták be a román intellektüeleket vasúti kocsikba. Püspököket, papokat, úrinőket, gyermekeket együtt, negyvenet egy-egy kocsiba és étlen-szomjan tologatták őket 2-3 napon át a síneken, míg végre áttették, aléltan, sok esetben a szenvedésektől, kinoktól örvengő állapotban a határon.⁴

Kedves Bálint, Magyarország kultuszminiszterétől és az igazi magyar úrtól kérdezem, megengedhető-e ez az eljárás a 20-ik században? Megfelel vajjon ez a

4 Az atrocitásokat a miniszterelnökségre jelenteni kellett. A bevonulás után a szenvedélyek elszabadulásáról, a helyi hatóságok korlátozott magatartásáról vö. Tilkovszky Loránt: i. m. 286–287. p. A tisztviselőkérdésről uo. 296–297. p.

bánásmód az eviani döntőbírói ítélet szellemének?..., mely állítólag békét és barátságot óhajtott teremteni a népek között Kelet-Európában!

Mi Bálint, ifjú korunkban egy magyar–román barátságról álmodoztunk. Úgy gondoltuk, hogy ez közös életérdekeink. Itt a szláv tenger közepén él két nem szláv nemzet: magyar és román, körös-körül veszik az oroszok, bolgárok, szerbek, bosnyákok, horvátok, ruthének, tótok. Egy igazi szláv óceán és ennek közepén a kis magyar–román sziget kitéve a teljes nemzeti megsemmisülésnek egy erős vihar esetén. És egyformán mindketten. Ilyen körülmények között, megindokolható, megengedhető-e ez a gyűlölködő, bosszúból fakadó eljárás? Hová vezet ez? A visszacsatolt Erdély területén él közel 1 400 000 román egy tömegben, kiirtható, kiűldözhető-e ez a hatalmas tömeg?⁵ Hová jutnánk, ha a román kormány szintén bosszúból a „szemet-szemért”, a „fogat-fogért” politikai elvre helyezkedve hasonló bánásmódban részesítené a Romániában élő magyarokat?⁶ Isten óvjon bennünket! Gyűlölködő politikával mérsárolhatjuk egymást kegyetlenül, de román–magyar barátságot nem teremthetünk sohasem!

Téged a régi barátsággal üdvözöl
régi, igaz híved:
Dr. Barbul Jenő

(2) 41. január 29.
Méltóságos
dr. Barbul Jenő
ny. könyvtári főigazgató úrnak
Bukuresti

Kedves Jenő!

Rendkívül nagy elfoglaltságom és hivatalos utazásaim miatt csak most jutottam abba a helyzetbe, hogy múlt hó első napjaiban vett szíves soraidra részletesen válaszolhassak. A késedelemért elnézésedet kérem.

Magam is örömet emlékezem vissza a budapesti Egyetemi Könyvtár hivatali szobáiban együtt töltött másfél évtizedre s mindig szíves és barátságos érintkezésünkre. Én is emlékezem a magyar és román népek egymásrautaltságáról s a megértés szükségességéről folytatott beszélgetéseinkre. Sajnos, az akkor remélt közeledés helyett nem sokkal utóbb teljes eltávolodás következett be, nem ugyan a népek, hanem a történelmi múlttal és a tényleges viszonyokkal szemben egyaránt érzéketlen államférfiak jóvoltából. Az erdélyi magyarságnak húsz év alatt igen nagy megaláztatást és kegyetlen sérelmeket kellett elszenvednie. Ha akadtak is oly megértő és humánus állami főtisztviselők, aminő a magyar tisztviselők tanúsága szerint Te is voltál, az új urak túlnyomó része minden eszközt felhasznált ősi földjén élő magyar népünk életének megkeserítésére, gazdasági és kulturális törekvé-

5 Ténylegesen visszakérült 2 185 546 lakos, melynek 51,4%-a magyar, 42,1%-a román.

6 Csátori Dániel: Forgószeiben. Magyar–román viszony, 1940–1945. Bp., 1968.

seinek elgáncsolására. Jóvoltukból mély, szinte már áthidalhatatlan szakadék támadt az erdélyi magyar és román nép között, amikor a múlt nyáron bekövetkezett a nagy fordulat.

Az ezeréves magyar államterület jókora erdélyi részének visszakerülése alkalmával a magyar kormány mégsem élt megtorlással, sőt minden eszközzel elő kívánta és kívánja ma is mozdítani a bizalom és megértés szellemének kialakulását. A Miniszterelnök Úr tüstént a bevonulás után érintkezésbe lépett a románság egyházi és világi vezetőivel. Meghallgatta panaszait és kívánságait és propozíciót kért tőlük azon román nemzetiségű személyekre vonatkozólag is, akik a magyar képviselőházba behívhatók volnának. Hogy ez a behívás mindeddig nem történt meg, az kizárólag a román kormánynak a megegyezés kérdésében tanúsított magatartására és a Dél-Erdélyben maradt magyarok ezreinek kiűzésére vezethető vissza, mely események igen rossz hangulatot teremtettek a magyar közvéleményben s a Miniszterelnök Úr nem kívánta a román képviselőket esetleges tüntetések központjába állítani.⁷ Minálunk minden hivatalos személy és Erdély magyar lakossága is a megértést kívánta és munkálta. Sokat szenvedett erdélyi magyarok hangoztatták előttiünk ennek szükségességét. Mi pedig, a kormány tagjai, a hatósági közegekkel együtt igyekeztünk ezt a megértő szellemet munkálni. Magam állami eszközökkel gondoskodtam az önként távozott román tanítóknak román nyelven beszélő tanítókkal való pótlásáról, nehogy a nép fiai nélkülözzék az anyanyelven való oktatást. A tényleges szükséglethez képest gondoskodtam román tannyelvű középfokú iskolák, illetőleg osztályok fenntartásáról és felállításáról. Az ősi székhelyén új életnek induló kolozsvári magyar egyetemre minden korlátozás nélkül felvételtem a jelentkező román hallgatókat. A román papokat a többiekkel azonos elbánásban részesítem, nekik a folyamatban lévő adatfelvételek befejezéséig kifejezetten kongruára előleget adtam s ezt épp a közeli jövőben kívánom kiegészíteni. Az állásukban maradt román tanítókat, éppúgy, mint többi minisztériáim a tisztviselőket, nagy számban erősítettem meg hivatalukban. Ezekkel az intézkedéseimmel csak jellemezni kívánom, mily szellemben foglalkozunk a magyarországi román nemzetiség ügyeivel.⁸ A béke és megértés szelleme vezetnek, mert célunk az ittlévő sokfajta nép együttélésének megkönnyítése, gazdasági és művelődési fejlődésüknek előmozdítása magyar hazánk javára. A magyarországi románok helyzete sokkalta biztonságosabb, életük sokkal nyugodtabb, mint a magyaroké volt Erdélyben húsz év alatt s aminő ma is román impérium alatt maradt magyar véreinké.

Nálunk nem fordultak elő fegyveres összeütközések a lakosság különböző csoportjai között. Ha a bevonulás alatt, vagy az azt közvetlenül követő időben szükség is volt erőyes katonai intézkedésekre és kemény ítéletekre, ilyesmire minden esetben csak megtorlásképpen került sor, ha lelketlen izgatás hatása alatt egyesek vagy kisebb csoportok fegyverrel támadtak a magyar honvédekre, merényleteket követtek el, avagy tettleg ellene szegültek a hivatalos rendelkezéseknek. Ha

történt is néhány száz kiutasítás – szemben ezer meg ezer magyar kiűldözésével – s ennek során némelyeket érdemtelenül ér személyükben sérelem, ez csupán válasz volt arra, hogy a déli részéről ezrével menekültek hozzánk magyarok, akiknek életét zaklatásokkal elviselhetetlenné tették s akiket ha nem is hivatalos papírral, de nyomatékos figyelmeztetéssel távozásra hívtak fel. A kormány és a hadsereg főparancsnoksága minden egyes ilyen esetet szabályos vizsgálat tárgyává tett s ezek eredménye alapján tiszta lelkiismerettel állíthatom, hogy nálunk a román üldözésekről beszélni nem lehet.

„Ártatlan gyermekek, gyenge asszonyok és fegyvertelen aggok gyilkolásáról, a román intellektüeleknek vagyonukból való kiűldözéséről” meg – amiről leveledben írsz – éppen semmit nem tudunk, legfeljebb a romániai sajtó és rádió hangulatkeltő gonosz közleményeiből.⁹ Engedd meg, Kedves Barátom, hogy őszinte csodálkozásomnak adjak kifejezést afölött, hogy ilyen híreszteléseknek Hozzád hasonló műveltségű urak is hitelt adtak, különösen Te, aki oly jól ismersz bennünket magyarokat és ismered történelmünket is. Ezek a hírverések sajnos nagyon elrontották nálunk a hangulatot és csupán arra voltak alkalmasak, hogy az elmúlt húsz esztendőre visszaemlékező magyarokból újra az elkeseredés érzéseit váltsa ki és szemrehányásokat a hatóságokkal szemben, melyek még most sem hajlandók a szeget-szeggel elve alapján kemény büntetéssel sújtani a mindezekben ártatlan hazai román tömegeket.

De ha már így van, hogy hitelt adatok ezeknek a híreszteléseknek, megértem, ha fáj Neked, mikor arról értesültél, hogy néhány száz kiutasított román intellektuel vasúti teherkocsikban szenvedett két-három napig. Nagyon is megértem, mert felelevenedik lelkemben a húsz év előtti események emléke, mikor fővárosunk és nagyobb vidéki városaink pályaudvarain hónapokig ezerszámra álltak vasúti teherkocsiban a román üldözés elől menekülő és Erdélyből tömegesen kiutasított magyar tisztviselők, iparosok, kereskedők és más értelmiségiek. Mi nem voltunk berendezkedve akkor kétszázezer kiutasított és kiűldözött magyar méltó elhelyezésére; kénytelenek voltunk hónapokon át meghagyni őket a román kormány által elszállításukra rendelt „marhaszállító kocsikban”; kénytelenek voltunk tehetetlenül nézni, hogy sok jó magyar ily körülmények között halt meg és született, közöttük nem egy személyes ismerősöm is.¹⁰

De ismétlem, amit levelem elején mondtam, mi feledni igyekeztünk ezeket az emlékeket, semmiféle megtorlás szándéka nem forog eszünkben, mert tudjuk, hogy együtt és egymás mellett élő népeknek kölcsönösen megértésre és bizalomra van szükségük, nem perlekedés és acsarkodás, hanem békés munka a hivatásuk. Sajnos, eddig nem tapasztaljuk, mintha ezt a felfogásunkat a másik fél is osztaná, s épp ezért örülök, hogy leveled nyomán mindezeket elmondhattam Neked. Remélem, hogy ha a tényeket és álláspontunkat ilyképpen megismerve, arról a Magad ismerőseit s netalán hivatalos személyeket is tájékoztatni tudsz, igen nagy mérték-

7 Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941. Bp., 1964.

8 Barcs Sándor: Budapest–Nagyvárad. Találkozások Teleki Pállal. História, 1984/2:27–29. p.

9 Ezekről az esetekről vö. Tilkovszky Loránt: i. m., i. h.

10 Szabolcs Ottó: Tisztviselők az I. világháború után. História, 1982/1:32–34. p.

ben mozdíthatjuk elő a gonosz hirkeverők és ravasz zavartkeltők munkája nyomán támadt légkör tisztulását.

Az én felfogásom és gondolkodásom történeti tanulmányaimban gyökerezik, semmiben sem változott azóta, amióta együtt dolgoztunk a könyvtárban. Oszlja ezt velem a magyar kormány minden tagja és minden számottevő magyar tényező, s ennek a felfogásnak kívánunk hivatalos minőségben és a társadalmi életben is mindenkor érvényt szerezni. A loyaltással szemben azonban loyaltást, az őszinteségért őszinteséget kell kívánnunk, mert különben a kölcsönös bizalom és megértés kialakítására irányuló minden igyekecsünk kárba menne. Igazad van abban, hogy „gyűlölködő politikával sohasem teremthetünk román–magyar barátságot” – de hozzá kell tennem –, mi sohasem folytatunk s jövőben sem kívánunk ily gyűlölködő politikát folytatni.

A régi barátsággal üdvözöl
igaz híved
[Hóman Bálint]

(3)

Kedves Bálint,

Csak a napokban kaptam meg f. évi január 29-ikén kelt szíves leveledet és mindenekelőtt kérek, fogadd köszönetemet, hogy nagy elfoglaltságod dacára szakítottál annyi időt, hogy részletesen válaszolj egy régi, Téged igazán tisztelő híved bizalmas soraira.

Végtelenül sajnálom azonban, hogy leveled elolvasása után arra a meggyőződésre jutottam, hogy az az eszme, melynek érdekében felkerestelek és amelynek én egy emberöltőn híve voltam, utópia. Most már hiszem, hogy egy esetleges magyar–román megegyezésről, testvériségről álmodozni, kárba veszett dolog. Ha mi ketten sem tudjuk megérteni egymást, mit várhatunk olyan emberektől, akik egyrészt nem ismerik olyan jól a lefolyt eseményeket, mint mi ketten és talán a tárgyilagosság és elfogulatlanság sincs meg bennük olyan mértékben, mint mi bennünk.

Te, Kedves Bálint, még fiatal ember vagy, hiszem, megéred még azt az időt, mikor mindenki belátja majd, hogy mennyire üdvös lett volna, ha az a két nemzet: magyar és román, mely évszázadok óta él egymás mellett az óriási szláv tenger közepén, megértette volna egymást és gyűlölködés helyett örök barátságot, véd- és dacsövetséget kötött volna, tisztelve egymás hitét, nyelvét, függetlenségét, szabadságát...

Fogadd kedves Bálint szívélyes üdvözetemet mellyel maradtam
igaz híved:
Barbul Jenő
Herkules-fürdő 1941. május 16.

• Lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fond 15/251.

Megjelent: Magyarok a Kárpát-medencében. (Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc.) Bp., 1988. 288–291. p.

HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFÜ GYULA

Párhuzamos életrajzok

(1990)

ÁTÉRTÉKELÉS BOLSEVIK SZELLEMBEN Politikai indítékok, 1949 • Az előző korszak „bűnei”

ÁTÉRTÉKELÉS KONZERVATÍV POLGÁRI SZELLEMBEN, 1928 A pályakezdő Hóman Bálint és Szekfű Gyula • Szakmai újraértékelés a századelőn • A történeti Magyarország felbomlása és a történetírás • Kérdések ma, mint hetven évvel ezelőtt • A szemléleti újraértékelés 1919 után • Politikai konszolidáció, a szintetizálás kora

A „MAGYAR TÖRTÉNET” – MAI SZEMMEL A szellemtörténetről – ahogy mi látjuk • A magyar történelem egyes korszakairól

HÓMAN ÉS SZEKFÜ ÉLETPÁLYÁINAK ELVÁLÁSA, 1932–1945

ÁTÉRTÉKELÉS A POZITÍV KRITIKA SZELLEMÉBEN, 1976–1990 • Szakmai meghaladás helyett politikai őrségváltás, 1949 • A kádári konszolidáció két arca • Értékmentés a történetírásban, 1976–1990 • Válaszutak 1956, 1968, 1989

DOKUMENTUMOK – 1920: A magyar történettudomány kézikönyve • 1928: Előszó a „Magyar történet”-hez • 1937: Hóman emlékbeszéde Gömbös Gyuláról • 1946: Szekfű Gyula levele a népbírószághoz

A könyvesasztalokra – talán még az utcán a bestsellerek közé is – hamarosan kirakják Hóman Bálint és Szekfű Gyula sorozatát, a „Magyar történet”-et. A sorozat a Horthy névvel fémjelzett két háború közötti Magyarország szellemi életének egyik reprezentálója. Gondolatiságában, szakmai színvonalában egyaránt. Az utóbbi negyven esztendőben elhallgatott mű. Mindenekelőtt azért, mert az 1948 utáni rendszerváltást követő átértékelés egyik alaptézise volt a Horthy-kor történetírásának durva bírálata, elmarasztalása...

Rendszerváltás, a régi eszmények átértékelése. Most, 1990 nyárutóján Magyarország és az egész közép-európai régió is rendszerváltást él meg. A szovjet típusú (sztálini) politikai rendszer összeomlását. Az 1948 után bevezetett politikai rendszer lebontása és az e politikai rendszert követő, marxistának mondott elmélet átértékelése folyik.

Rendszerváltás, átértékelés. Hóman Bálintot és Szekfű Gyulát 1920 után, a történeti Magyarország összeomlása után, őszinte hevület hajtotta: az 1918 előtti történetírás alaptéziseit és szakmai módszereit kívánták átértékelni a magyar történelem összefoglalásával. 1948-ban azután a hajdani átértékelőket „értékelik át”. Igaz, egészen más szakmai és politikai szándékkal, egészen más eszközökkel. Történészek körében feltehetően mindenkinek van véleménye a „Magyar történet”-ről, netán emlékei fűződnek hozzá. (Még 1971-ben is vezető akadémikusok rótták meg a fiatal kollégát, aki néhány dicsérő-méltató mondatot merészelt leírni a szintézis-

ről.) Az 1980-as években azután már kiadásáról tárgyaltak többször. Újrakiadása ma, 1990 őszén, másfél évvel a cenzúra eltörlése után, már nem politikai tett...

Átértékelés a rendszerváltás után. Rendszerváltásról beszélünk a történeti Magyarország összeomlása után, az „új”, trianoni Magyarország berendezkedése idején, majd 1948, a proletárdiktatúrának nevezett szovjet rendszer bevezetését követően is. És rendszerváltást mondunk ma mi, immár másfél esztendeje, 1989–1990-ben. De mikor kezdődött a rendszerváltás, mikor az átértékelés? 1956-ban, 1968-ban, 1989-ben, netán valóban csak 1990-ben? Az értelmiségnek nem merülhet ki életcélja abban, hogy szellemi termékek előállításával koronázzon politikai rendszereket. Hinnie kell abban, hogy *politikai rendszerek* jönnek-mennek, ám *az alattuk megbúvó társadalom* és a társadalmát üzemben tartó értelem, az értelmiség marad. Az értelmességet, a szakértelmet kell őriznie, megtartania a közösség számára. A *közösség egésze* és nem valamelyik politikai pártja számára. Ma, 1990-ben is.

„Rendszerváltás”, „átértékelés”. Értelmük e fogalmaknak csak akkor van a társadalom számára, ha kiegészítjük e két különböző, korszakok jelszavaivá emelkedett fogalmat az „értékmentés” kategóriájával. Ma, 1990-ben is.

A „Hóman–Szekfü” megjelentetése ma *értékmentés*. Függetlenül fogantatásától, az 1920-as évek ideológiájától, és függetlenül politikai-ideológiai üldöztetésétől 1948 után.

ÁTÉRTÉKELÉS BOLSEVIK SZELLEMBEN

1949. március 27-én a *Magyar Történelmi Társulat* közgyűlést tartott. A Társulat a hazai történészek társadalmi fóruma, egyben fóruma a mindenkor politikai vezetésnek is. Megalakulásától, 1867-től itt fogalmazódott meg a politikai hatalom elvárása a történetírással szemben. Hagyományosan az 1867-es kormányzat éppúgy „használta” e fórumot, mint az 1920-ban berendezkedő Horthy-rendszer. 1949-ben tehát, első pillanatra, semmi rendkívüli nem látszott abban, hogy a Társulat tagjai is új programot hallgatnak. A politika részéről. A „rendkívülit” inkább az engedte sejteni, ami a politikai fordulat (1948. június) utáni első hónapokban, hetekben már megkezdődött: *a szakma vezető egyéniségeinek politikai hecckampányokkal kísért eltávolítása*. Idősebbek, majd fiatalok közül egyaránt. A kortársak közül is sokan csak akkor kezdték érteni, mit élnek meg: Magyarországon a szovjet típusú, proletárdiktatúrának nevezett államrendszer építi intézményeit. A szellemi életben, a történettudományban is.

Politikai indítékok, 1949

A „fordulat” nem csak az ipari-mezőgazdasági tulajdonváltásban, az iparos-paraszti társadalom mindennapjaiban, tulajdonlásában hoz rendszerváltást, és nem

csak az ország külpolitikai elhelyezkedésében. (1948. december 18-án jelenik meg a rendelet a termelőszövetkezetek szervezéséről, 1949 januárjában megalakul a *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa*, februárban lényegében befejeződik a többpártrendszer felszámolása a Népfront „segítségével”, február 19-én megindul a szocialista munkaverseny stb.) A „fordulat” éve jelenti egyben a harc megindítását a fejek birtokbavételért, jelenti az *ideológiai harcot* is. A feszültség a háborúban győztes hatalmak között a háborús hisztériáig fokozódik. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti viszony megromlására majd a NATO megalakulása (április 4.) teszi fel a pontot. A „belső ellenség”, a „nemzetközi imperializmus” lehetséges „szövetségei” – a későbbi „árulók” – elleni küzdelem megindul a propagandában.

1948 végén, 1949 tavaszán a fő tüzet az ideológia terén a legerősebbeknek tűnő, a háborúban koherens egységüket még el nem veszített *egyházakra*, főként a katolikus egyházra irányítják. (Kezdődik a politikai fordulat alapkövét lerakó párt-egyesülési konferenciát követő napokban az egyházi iskolák államosítását kimondó törvénnyel – 1948. június 16.) Köztudott, hogy a lakosság több mint 60%-a katolikus. A lelkekre jelentős befolyással bíró egyház a nyugati kereszténységhez tartozás hagyományának erős őrzője, ugyanakkor politikailag a nyugati polgári társadalmakat ajánlja követendő mintának. („Természetes” ellensége az új, szovjet, azaz „keleti orientáció”-nak a politikai gondolkodásban.) Együttal az egyház maga is nagybirtokos, társadalomlátásában a többnyire katolikus nagybirtokos arisztokrácia hagyományának éltetője, ezáltal „természetes” belpolitikai ellensége a kollektivizálni akaró és együttal antiklerikális, „racionális” gondolkodást hirdető proletárdiktatúrának. Mindennek – egyház, hívők, amerikai imperializmus beavatkozása elleni harc – része a Mindszenty-ügy (1948. dec. 26.–1949. febr.). A körötte támasztott „demokratikus” mozgalmak propagandája épp ekkor éri el tetőpontját. A rendszerváltás, az ideológiai nagytakarítás jegyében.

Megindul a magyar *tudományos élet radikális átszervezése* is. 1949. február 25-én létrehívják a Tudományos Tanácsot, amely azonnal megkezdí az Akadémia „megtisztítását”: rövid néhány hónapon belül a két háború között nemzetközi hírnévre szert tett tudós nemzedékek jelentős részét vagy megfosztják címétől, vagy a perifériára szorítják, sokukat eltávolítják az egyetemi tanszékeikről. (Pedig ők már túlestek a háború utáni igazolásokon, tehát a demokratikus államrendben legjobb tudásuk szerint dolgoztak 1946–1949 között.)

A történelemről, elődökről beszélni, írni jelenti egyben a közösségi, egyéni hovatartozásról való beszédet is. A történelemről gondolkodni: gondolkodni azonosulásunkról. A modern tudatipar akkori kézbentartói vagy kézbevevői is tisztában voltak ezzel az alapigazsággal. A szovjet típusú sztálini államberendezkedést Magyarországon kiterjesztő politikusok különösen érzékenyen figyeltek a történelmi hagyományokat a társadalomban éltető történészi, irodalmár rétegre. És jól vették észre azt is, hogy a magyar társadalom erősen történelemérzékeny. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a szovjet típusú (értsd: sztálini) rendszer szellemi berendezkedésében legfontosabb a *történelmi hagyományanyag átértékelése*.

Ennek eszköze: kézbe kell venni a tanszékeket, kutatóintézeteket, folyóirat-szerkesztőségeket, és őstörténetünkig visszamenően új értelmezést kell adni történelmünk tényanyagának. Már a moszkvai emigrációban – amikor a magyar kommunisták még nem tudhatták, hogy valamelyik sztálini lágerben vagy egy újabb (1919 utáni második) otthoni proletárdiktatúrában élnek majd életük hátra lévő részét (valószínűbb az első variáció tűnt) –, nos, már a moszkvai emigrációban hevesen bírálták a hazai történetírást. Sok helytálló kritika mellett ezek a szövegek azonban elsősorban napi politikai indíttatásúak voltak. (Mindenekelőtt a tehetséggel megáldott, ezért igen sok kárt okozni képes Révai József írásairól mondható ez el.)

1949 márciusában a Történelmi Társulat elnöki székéből a moszkvai magyar emigráció egyik legtapasztaltabb tagja, Andics Erzsébet tartotta elnöki székfoglalóját. A fiatalon a forradalmi ifjúsági mozgalomba került, majd az 1919 utáni illegális kommunista tevékenysége miatt a Szovjetunióba emigrált Andics igen alaposan ismerte a sztálini államrendszerben a történetírás és intézményeinek elhelyezkedését; tudta, miként kell berendezkednie egy napi politikai érzékenységre állított szakmának; tudta, milyen pozíciókat kell kézbe venni, hogyan kell az új és a régi kádereket kezelni. És – igaz, Révait meg sem közelítő intellektussal – képes volt kiválogatni (vagy inkább volt bátorsága a diktatúrák felszínre dobta káderek sajátosságaként válogatni) a nemzeti történelem témái közül: melyek milyen aktuális cél érdekében mozgósíthatóak...

A harsány *forradalmi propaganda* mindenkor sajátossága, hogy az őt megelőző korszakot *anti-korszaknak* tekinti. Ma is. Minden, ami rossz a jelenben, az előző korszak vezetőinek rosszindulata, korlátai, netán bűnös felelőtlensége miatt van így. (Ahogyan azután nőnek a jelen nehézségei, úgy minősülnek a Tegnap nyakába varrott bűnök még súlyosabbaknak. Egy példát hozva: 1949-ben az ekkor még szövetségesként szereplő szociáldemokraták nem sejtették, hogy a „retorikai forradalom” előrehaladtával és a nehézségek növekedésével hamarosan rájuk is sor kerül, mint a régi rendszer szerves alkotórészeire.) A „retorikai forradalom”-ban mindig az előző korszak – most, 1949 tavaszán éppen a Horthy-rendszer – a természetes „ellenkép”. Osztályszerkezetével, külpolitikájával, kultúrájával, tudományosságával egyetemben.

Az előző korszak „bűnei”

„Tudjuk – szólt 1949. március 27-én a társulati elnöki székfoglaló –, hogy a hivatalos történetírás mindig és mindenütt az uralmon lévő osztály féltve őrzött monopóliuma.” Magyarországon 1945 előtt – folytatta Andics Erzsébet –, „ahol a történelmi fejlődés következtében nagymértékben anakronisztikussá vált kiváltságos réteg játszotta ezt a szerepet, az általa diktált történelemírás különösen ferde színben kellett hogy feltüntesse a múltat”. A „hivatalos magyar történelemtudomány – különösen az elmúlt negyedszázados korszak folyamán – egészen durván és

leplezetlenül [...] kiszolgálta a fejlődéssel egyre nyíltabban szembehelyezkedő, a magyar nemzet széles tömegeivel lassan minden kapcsolatát elvesztő magyar uralkodó osztályokat, amely körülmény nem maradhatott a legsúlyosabb következmények nélkül ennek a történetírásnak a szavahihetőségére és szellemi színvonalára.”¹

Az elnöki székfoglaló szerint ez a történetírás kiszolgálta a nagybirtokos arisztokráciát, és azt a „nemzet vezetésére hivatott rétegnek igyekezett feltüntetni”. Azt az erőt, „amely századok óta újra és újra külső ellenséggel szövetkezett a magyar nép ellen, és nem véletlen, hogy mai népi demokratikus rendünkkel szemben is idegen fegyverek segítségére számít”. (Utalás az 1949 tavaszán tomboló hidegháborús propaganda-hadjáratra – a NATO megalakulása [1949. április 4.] előtti hetekben vagyunk, Rákosi híres március 5-i beszéde a nemzetközi imperializmus vereségéről –, valamint a belpolitikai hatalomváltásra.)

„A magyar történelemtudomány erősen feudális és klerikális jellegéből következett – állítja Andics –, hogy rendkívül elhanyagolta az újkor, különösen a legújabb kor történetének feltárását”, figyelmét a középkorra fordította; ennek a feudális-kerikális jellegnek a mutatója, hogy egy országban sem foglalnak el a történelmi irodalmon belül olyan „óriási helyet” az egyháztörténelmi, különösen a katolikus egyháztörténelmi munkák, mint nálunk. (Utalás az éppen aktuális Mindszenty-perre és az egyház elleni hajszára.) Amellett, hogy ez a történetírás mellőzte „az antifeudális és népi mozgalmak történelmének feltárását” (Hóman és Szekfű jelen összefoglalójára utal példaként Andics), hiányzik az 1848–1849-es szabadságharc „hű története” is, ugyanakkor ez a történetírás dicsőítette Werbőczit (a nevezetes Hármaskönyv megalkotóját). Ez a történetírás „nem akarta meglátni a *belső osztályerőknek a szerepét* az ország sorsának alakulásában”. „Igyekezett homályban hagyni azt a tényt, hogy a Habsburgok terjeszkedése” előtt a nagyurak nyitották meg az ország kapuit, hogy ők voltak a támaszai „a Bécsből kiinduló gyarmatosító politikának”. „Eltitkolta a magyar nép előtt” ez a történetírás – állítja Andics –, hogy az arisztokrácia „túlnyomó részben nyílt hazaárulással, a magyar nemzet érdekeinek áruba bocsátásával” alapozta meg anyagi és politikai hatalmát.

1949: a *hatalomváltás bolsevik módja*. A korábbi rendszert minél maradibbnak, minél avíttabbnak mutatja be, hogy a maga radikális forradalmiságát igazolhassa. (Az 1945 előtti Magyarországtól – és történetírásától – így tagadja meg a polgári jelleget is, a volt és hatalmuktól most megfosztott vezető réteget árulással, sőt egyéni haszonszerzéssel vádolva.) Az értelmiséget pedig, amelynek pozícióit, tanszékeit, intézetét, folyóirat-szerkesztőségeit át akarta venni, a retrográd, az országot tönkretéve politikai-társadalmi erők tudatos kiszolgálójaként állította be.

A most „leváltásra” kerülő történetírás – a társulati elnök szerint – az „ellenforradalom győzelme után” (azaz 1919 után) „érte el a mélypontot”. (Vagyis a

¹ Andics Erzsébet: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. Századok, 1948/1–4:1–18. p. [megjelent: 1949] idézetek: 2., 3., 5., 6., 8. p.

Horthy-korszak az 1918 előtti történetíráshoz képest visszaesést hozott.) Sorjának a vádak tovább: idealizálta ez a történetírás a középkort, mintha az „magasabb rendű” lett volna a polgári kornál, magasztalta a feudális intézményeket, a feudális nagybirtokos osztályt, valamint „támogatóját és szövetségesét”, a Habsburg-abszolutizmust”. Sőt, az elnök szerint ez a történetírás az abszolutizmust hozó I. Lipótot, valamint Metternichet a magyar nemzet „jóakarói”-ként állította be. A „kuruc szellem” elleni harcban a „labancok” oldalára állt és „rehabilitálta” „a magyar nemzet árulóit”: Pálffy Jánost, Károlyi Sándort meg Görgey Artúrt, akik a Rákóczi- és az 1848–1849-es szabadságharc leverése után megkötötték a békét a külső hatalommal, a győztes Habsburgokkal. Történetíróink – folytatódik a beszéd – a német külpolitikai orientációt „tüntették fel egyetlen lehetséges útként”, elhanyagolták az 1918–1919-es forradalmak, valamint a munkásság történelmének kutatását, és nem figyeltek fel, hogy a szomszédban „új, hatalmas állam alakult: a szovjet állam”. A végső vád: „Ennek a magyar népet megtévesztő történelemírásnak nagy része volt abban, hogy az országot lelkiismeretlen vezetői katasztrófába tudták vinni: a *történelmi felelősséget* ezért nemcsak az uralkodó osztályoknak, de ennek a *történelemírásnak* is viselnie kell.” [Kiemelés tőlem – G. F.]

Nem folytatjuk az idézetsorozatot. Igaz, talán nem volna haszontalan ezeket a Horthy-korszak szellemi életét vádoló-kárhóztató szövegeket ma, 1990 késő nyarán újfent megjelentetni. A múlt ismerője *hivatott óvni társadalmát* a már egyszer elkövetett tévutakra lépéstől. *Félti az újat* a bukácsolástól, az értelmetlen bukástól. (A margóra írjuk a mára gondolva: talán néhány, a retorikai forradalmiságon és vérmérsékleten uralkodni nehezen képes „korunk hőse” is kézbe vehetné e korán sárgult szövegeket, s talán elgondolkozhatna a székekért, pozíciókért folyó harcon. Ami gyakran meghúzódik a nagyhangú rendszerváltó indulatok mögött.) Az elmúlt rendszer reakciós volta, a visszaélések, a német (külső) elnyomók kritikátlan kiszolgálása, a szellemi életnek olyan feltüntetése, mintha az írók, történészek a hatalomszolgálat aljas szándékával ültek volna íróasztalhoz, hogy tanulmányokat írjanak a Habsburgokról, nagybirtokosokról, Görgeyről – mind-mind a politikai hatalomváltás sztálini útjának szlogenjei.

ÁTÉRTÉKELÉS KONZERVATÍV POLGÁRI SZELLEMBEN, 1928

1928 decemberében a hazai könyvpiac újdonsága Hóman Bálint és Szekfű Gyula 7 kötetre tervezett „Magyar történet”-éből az I. és IV. kötet megjelenése. (Mindkét szerző a maga első darabját, Hóman a 12. század végéig tárgyaló, Szekfű a 16. századdal foglalkozó kötetét készítette el.) 1930-ban követte ezeket a II. és V. kötet, majd a sorozat 1933-ra fejeződött be. De már az első kötetek megjelenését óriási szakmai, sőt a napi sajtót is elérő publicisztikai vita követte. A sorozat Bevezetője bátor kihívás: az új történelemszemlélet, a szellemtörténet látószögéből kívánja újraértékelni a magyar történelmet. Majd alig egy év múltával, 1930. február 11-én Hóman Bálint a Nemzeti Kaszinóban tartott előadásában, „Történeti átértékelés”

címmel programszerűen hirdeti meg az 1918 előtti történetírás téziseinek szükség-szerű újragondolását.² A két, a szakmában fiatalnak számító egyetemi tanár ekkorra már a hazai középosztály körében a legismertebb társadalomtudósok közé tartozik. Hóman Bálint 1885-ben, Szekfű Gyula 1883-ban született.

A pályakezdő Hóman Bálint és Szekfű Gyula

A „társaság kedvence”, az eminens. Hóman Bálintról tudta a pesti középosztálybeli társaság, hogy feltörekvő, félig német eredetű tisztviselő-értelmiségi családból származik. Nagyapja ügyes gazdatiszt, édesapja, Ottó jó nevű klasszika-filológus, aki beházasodott az egyik legbefolyásosabb agrárvezér famíliába, a Darányi családba.³ Sőt köztudott, hogy „Bálintka” a századelő kiemelkedő konzervatív reformer agrárvezérének, a földművelésügyi miniszter nagybácsinak, Darányi Ignácnak kedvenc unokaöccse. Kitűnő tanuló, társaságban mindenütt jól forog, nagy természetű, jó étvágyú, jó humorú fiatalember. Amikor a pesti ifjúság már keresztény-zsidó alapon vagy az éppen divatos világnézeti színekben polarizálódik, Hóman jól érzi magát mind a dzsentri-birtokos rokonság baráti körének fröccsözéseiben, mind a pesti liberális zsidó-baloldali értelmiségi körökben. Kitartóan éjszakai az alföldi ivászatokon az elsősorban a jogi karról kikerülő kortársakkal, az unokatestvér Darányi Kálmánnal, a barátokkal, Karafiáth Jenővel, Lázár Andorral, a hozzájuk szegődött Mészöly Gidával (ez utóbbi „csak” egyetemi tanár, a többi miniszter az 1930-as években). És ugyanígy jól érzi magát a pesti Czóbel testvérekkel, udvarol a Pogány lányoknak (a később rettegett 1919-es népbiztos lánytestvéreinek). A liberális, jó kedélyű pesti leánytársaság (Bartók és Kodály első közönsége!) állítólagos kedves rigmusa így hangzott hógolyózás közben: „Télen, mikor hó van, zsúrozik a Hóman.”⁴ És az is tudott az eminens tanulóról, hogy legjobb barátja Benedek Marcell – a legendás erdélyi nemesi liberális értelmiségi, Benedek Elek fia –, akiről számon tartották, hogy édesanyja zsidó, apja pedig szabadkőműves. Az Erdélyben, a Benedek-házban nyaranként eltöltött hetek a két barát fiatalkorát meghatározó élménysorozat.⁵ Hóman tekintélyét fokozta, hogy – köztudott protekcióval – egyetlen hallgató, akit a nagy híró Ferenczi Zoltán az

2 *Hóman Bálint*: Történeti átértékelés. In: Hóman Bálint Munkái II. Történetírás és forráskritika. Bp., 1938. 442–445. p.

3 Darányi Ignác húga, Borbála, Hóman Ottó (1843–1903) klasszika-filológus egyetemi tanár felesége; fiuk, Bálint az agrárminiszter unokaöccse, a másik politikus unokaöcs Darányi Kálmán (1886–1939) miniszterelnök. – Hóman Bálint vázlatos feljegyzései a Darányi család történetéről (1940 k.), benne ceruzás leszármazási táblákkal, s egy nyomtatott oldalon: Darányi Ignác családja. OSZKK Fond 15/18.

4 Karafiáth Jenő rigmusa Hóman Bálinthoz, „Tass Gyöngy”-hez címzett levelezőlapján, 1907. júl. 25. OSZKK Fond 15/804.

5 Benedek Marcell Hómanhoz intézett levelei: OSZKK Fond 15/287., továbbá: *Benedek Marcell*: Naplómát olvasom. Bp., 1965.

Egyetemi Könyvtárban fizetés nélküli (díjtalan) gyakornokként egyetemista létére alkalmazott, s hogy ugyanakkor a bölcsészkaron a legszínvonalasabb professzorok, Marczali Henrik és Fejérpataky László kedves diákja, s a rigorozitásáról és szakmai tekintélyéről ismert (egyébként erősen katolikus) levéltáros, Tagányi Károly kedvence.⁶ Azt már kevesen tudták, hogy itt kezdődött – a Marczali-szemináriumon, a Tagányi-látogatásokon – a barátság egy teljesen más egyéniségű kollégával, Szekfű Gyulával. És itt kezdődik a két keresztény középosztálybéli értelmiségi párhuzamos életpályája.

A visszahúzóó vidéki diák. Szekfű Gyula Fejér megyei tisztviselő-értelmiségi család gyermeke. Későbbi támadói gyakran idézték, hogy anyja német származású (amikor ugyanis a függetlenségi történetfelfogást bírálta), de azt már csak suttogni merték, hogy felesége zsidó. (Amikor a fasizmus ellen szólalt fel. Ez utóbbi igaz is volt.) Vidéki, erősen katolikus szellemben nevelkedik, a fehérvári ciszterci gimnázium kiváló tanulója, s a középiskola után a budai Eötvös József Kollégiumba kerül, a kor elitkollégiumába. A kollégiumi társak nem sokat tudnak róla. Visszahúzóó, magányosságra hajló alkat. A kollégium – ma már sokan írják méltatóan Kodály Zoltán, Horváth János, Gombocz Zoltán otthonáról – megkívánta a rendszeres munkát, a kiváló előmenetelt. (Ma már inkább csak vidám diáktanyaként szeretik népszerűsíteni egyesek, ami természetesen a mai korszellemhez igazodás.) A század első fele elitértelmiségének egy része nőtt itt fel szigorú, *fegyelmezett munkában, az ész, az értelem és a tanárok feltétlen tiszteletében.*⁷ Szekfű kedvenc diákja Mika Sándor Eötvös-kollégiumi történelemtanárnak, ragad rá oktatójának franciás szabadgondolkodó szelleme, ami ismertté válik kortársai előtt is, mindenekelőtt a középiskolai történelmi olvasókönyv újkori szövegválogatása révén. Ismert Anatole France-tisztelete is. Mindemellett a Mika-szemináriumban a diákok a német és a francia történelmi irodalom klasszikusait eredetiben olvassák kötettségükre. Szekfű buzgó katolikus, szűkszavú fiatalember. (Öccse a Szent Imre Kollégium tagja lesz.) A Fejérpataky–Marczali-szemináriumok után az Országos Levéltárban Tagányiánál az alkotmány- és igazgatástörténetet „tanulja”.

A századelő történetírásában a nagy újítás az *intézmények és a tömegek történeti szerepének* kutatása, a „*hosszan tartó*” *tényezők* kihatásának megmutatása. Az intézményrendszer mögött azonban mindig az intézmény igényeinek megfelelően iskolázott társadalmi réteg („osztály”) áll, melynek képzettsége egyben azonos szellemet, gondolkodási rezont is jelent. Az iskolázás, a gondolkodás azonos mércei meghatározzák egy kor gondolkodásának egészét. A középkori források kriti-

6 OSZKK Oct.Hung. 821. Tagányi Károly hagyatéka. Tagányi és a fiatalok – Hóman, Szekfű, Eckhart – kapcsolatára vö. *Glatz Ferenc*: A fiatal Szekfű Gyula eszmei indíttatásáról. In: *Történettudomány és történetpolitikai koncepció*. (Fejezetek történetírás és politika kapcsolatából a magyar polgári történetírás 20. századi történetében.) Kandidátusi disszertáció, 1975. 152–220. p. (Megjelent: *Uő*: Történetíró és politika. Bp., 1980.) [E kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfű Gyula eszmei indíttatásairól” c. tanulmány.]

7 *Glatz Ferenc*: Gondolatok az Eötvös-kollégiumi történetírásképzésről. Századok, 1970/3:799–805. p. [E kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban...” c. tanulmányban.]

kájának magasiskolája a századelőn felnövekvő generáció szemében: rekonstruálni azokat az évszázadokon át „közös szellemi mozgatókat”, amelyek meghatározták az egyházi és világi értelmiség (az írott források kitermelőinek) gondolkodását. A középkori írott forrásanyag két irányba vezeti a kutatót: az igazgatástörténet, az intézmények története irányába, ami segít rekonstruálni a társadalmat működtető apparátusok és az „alkotmány” történelmét. A másik irány középkori forrásaink tartalmi kérdéseire vezet: miről szólnak azok. Elsősorban birtokadományozásokról, társadalmi kiváltságok rögzüléséről, gazdasági ügyletekről. Vagyis arról, amit „érdemes” volt írásba foglalni. A Tagányi-látogatások és a Marczali-szeminárium ezen tanulsága alapján indul el *Szekfű a közgazgatás-történet* (és ezzel a tisztviselő-értelmiségtörténet), s vele párhuzamosan *Hóman Bálint a gazdaságtörténet* (adók, regálék) irányába.⁸ (Hóman mellett ugyanezen a nyomon halad a „kis Eckhart”, azaz Eckhart Ferenc, aki történetünkben később még szerepet játszik.)

Az életpályák 1908-ban, az egyetem utáni első években távolodni látszanak.

Szakmai újraértékelés a századelőn

Fiatalon akadémikus. Hóman az Egyetemi Könyvtár tisztviselői karában kap állást. Első dolgozatainak annak a vitának a nyomai érezhetők, amely a századelőn Tagányi Károly és Erdélyi László között folyik a középkori magyar társadalom részkérdéseiről.⁹ Hóman és Szekfű mestere, Tagányi a modern, európai társadalom- és államtörténeti irodalom, valamint a hagyományos kritikai-filológiai módszer teljes vértetében, de régimódi, személyeskedő vitastílussal lép fel. A fiatalok – feltehetően Tagányi elbeszéléseinek, vagy más szakmai vezetőik (például Marczali, Fejérpataky) segítségével is – felismerik, hogy a vita mögött már egy elkerülhetetlen *történet szemléleti váltás* húzódik meg. Hóman harcias hangú dolgotat ír.¹⁰ Fő tézise: a „régí” – azaz uralkodó – történetírói felfogással ellentétben szerinte a kora középkori magyar állam szervezetében a vármegyéknek és így a rendi-nemesi szervezetnek sokkal kisebb a politikai szerepe. A „fő” elv a perszonalis, azaz a hűbéri függés az uralkodótól. Ennek egyik mutatója az első állami egyenes adó. (A másik Tagányi-tanítvány, Eckhart Ferenc hasonlóan támadja a régi történetírást, más oldalról.¹¹) Ezt a dolgotat és a következő évek irodalmi termékeit is a korabeli *európai történetírás legmodernebb* áramlatainak szempontjai

8 *Hóman Bálint*: Nekrológ Tagányi Károly felett. Akadémiai Értesítő, 1924. [E kötetben vö. „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfű Gyula eszmei indíttatásairól” c. tanulmányban.]

9 *Rottler Ferenc*: Erdélyi László történetírása. Bölcsészdoktori disszertáció. Bp. 1965. (Kézirat.); *Uő*: Erdélyi László társadalomtörténeti „új rendszere” (Az Erdélyi–Tagányi-vita.) In: *Összehasonlító jogtörténet*. Bolgár Elek-émlékkönyv. (Szerk. Horváth Pál–Révész T. Mihály.) Bp., 1983. 235–250. p.

10 *Hóman Bálint*: Az állami egyenes adó. (Adalék az európai adótörténethez.) *Történeti Szemle*, 1912/2:161–184. p.

11 *Eckhart Ferenc*: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad, 1908. 106 p.

jellemzik: a termény- és pénzbevételek összehasonlítása az európai államokéival, ugyanakkor a régi filológiai iskola módszerének tökéletes elsajátítása. Mindehhez rendkívül világos gondolatvezetés, jó íráskészség társul. (Ez utóbbi Európa-szerte nagy hiánya a résztanulmányokban elvesző 19. század végi történeti irodalomnak.) Hóman kis esettanulmányaiban szinte minden alkalommal megfogalmazott elv: a részek mögött keresni kell az „egészet”, az általánosíthatót.¹²

A 19. század második fele ugyanis az európai és a magyar történetírásban is a résztudományok, az úgynevezett *segédtudományok* kifejlődésének kora.¹³ Kialakul az oklevéltan, a pecséttan, a paleográfia, genealógia, a numizmatika stb., amelyek a céhbeli történészek (tanárok, levéltárosok, múzeumi tisztviselők, papok) specializálódási területei.¹⁴ A korszak nagy professzoregyéniségei a századelőn már felismerik a szintetizáló szempontok hiányát. A fent már említett idősebb generáció tagjainak azonban vagy nincs erejük az újrakezdéshez, vagy nem tekintik azt szakmai programjuknak. Tanítványaik emelik majd a *szintetizáló látásmódot* programszintre és írják meg a magyar történetírás koncepciózus, nagy léptékű összefoglalóit az 1930-as években. (Hómanon és Szekfűn kívül az alkotmány- és gazdaságtörténész Eckhart Ferenc, a náluk fiatalabb, a társadalom-, technika- és művelődéstörténet művelője, Hajnal István, Mályusz Elemér. Az irodalom- és művészettörténetben Horváth János és Gerevich Tibor neve kívánczik ide,¹⁵ és természetesen a nem programszerűen fogalmazó és a szintetizáláshoz más okokból el nem jutó, de szintén új utakon járó Domanovszky Sándoré.)

A résztudományok eredményeinek szintetizálása jellemzi Hóman következő két könyvét: az 1916-ban megjelenő „Magyar pénztörténet”-et¹⁶ és az 1921-ben megjelenő, de már anyagában most együtt álló Anjou-kori pénztörténetet.¹⁷ Egyöntetűen elismerő kritikák méltatják a pénztörténet erényeit: az éremtan, az állami hivatalszervezet, a középkori pénz- és mértékegységek pontos definiálása (minu-

ciózus pénzmérések a mellékletekben), a pénzügyi adminisztráció, a jövedelmezőség kérdéseinek rekonstruálása. Arra azonban már kevésbé figyelt fel a szakmai közvélemény (a politikával foglalkozók pedig nem olvastak szakmai dolgozatokat): mennyi *közvetett társadalmi és politikai-ideológiai kritika* húzódik meg Hóman írásai mögött. A századforduló belpolitikájában a függetlenségi ellenzék egyik gondolkodási sarokpontja volt a köznemesi-rendi hagyományok és biztos politikai fészkek, a vármegye szerepének történelmietlen abszolutizálása. Hóman – és majd Szekfű is – ezt a *parlagias*, a nemzeti programot a közjogi Bécs-ellenességben kimerítő *politizálást szurkálja a maga tudományos eszközével*. S hogy az Anjou-korról írva szintén vezették ilyen ideológiai átértékelő szempontok is, azt majd maga fogalmazza meg 1930-ban: a régi történetírás az állandóan háborúzó, a szlogen szerint „a három tenger mosta Magyarországot” teremtő Nagy Lajost (1342–1382) emeli piedesztálra. Hóman viszont a 14–15. századi erős magyar nagyhatalom megalapozóját az apában, Károly Róbertben (1308–1342) látja, aki a rendi anarchiával, a partikularitásra törekvéssel szemben erélyesen fellépett. (Ezért azután a köznemesi hagyományban nem is tartozott a kedvelt uralkodók közé!) No és mellékesen Károly pénzügyi és kereskedelmi politikája – ahogyan arra Hóman mutatott rá – mai történetírásunk szerint is európai mércével mérve modern volt, s amit a harcias lovagkirály, Lajos elhárborúzott, annak pénzügyi alapját az atya vetette meg.

Hóman minden tudományos és társadalmi elismerést megszerez. 1916-ban egyetemi tanárrá habilitálják a pesti egyetemen, majd generációjából először, 33 évesen, 1918-ban akadémiai levelező taggá választják. (1919–1925 között e generáció többi tagja követi őt: Eckhart Ferenc, Lukinich Imre, Gerevich Tibor stb.) Az akadémiai tagságra Hómannal egy időben a jó barát, Szekfű Gyula is szóba jött, de Szekfű elzárkózik a jelöléstől.

Az olvasótól elnézést kell kérnünk, hogy a történetírás-történet mellékútjaira vezettük. De Szekfű esetében is meg kell majd ezt tennünk. Érzékeltetni kívánjuk ugyanis: egy ilyen könyvsorozat gondolati és ismeretanyagának kikristályosodásában benne rejlik az egész szakma módszerbéli, szemléleti gyarapodása. A „Hóman–Szekfű” mögött is ott rejlik a magát mindinkább Európával mérő magyar *értelmi-ségi középosztály professzionalizálódása*. És ott rejlik e teljesítmény mögött az egyén: a tehetség, a helyzetfelismerő készség és a szorgalom. S talán megbocsátja az olvasó e szakmai kirándulásokat azért is, mert feltehetően ugyanolyan kíváncsi az „*átértékelő*”, „*rendszer-váltó*” idők *működési mechanizmusára*, mint amilyenek mi magunk is voltunk kutatásaink kezdetén... De térjünk vissza a két szerzőhöz, Hóman Bálinthoz és Szekfű Gyulához, párhuzamos életrajzukhoz.

Nemzeti viták tüzeiben. Szekfű Gyula 1907-ben az Országos Levéltár fogalmazójaként Bécsbe kerül, magyar levéltári kiküldöttek.¹⁸ Feladata az úgyneve-

18 Glatz Ferenc: Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből. Történelmi Szemle, 1974/3:396–420. p. [E kötetben: 327–384. p.]

12 Hóman Bálint: Östörténetünk keleti forrásai. Századok, 1908. 865–883. p. *Uő*: A zágrábi püspökség alapítási éve. Klny. a Turulból. Bp., 1910. 48 p.; *Uő*: A társadalmi osztályok Szent István államában. Klny. a Békefi Remig Emlékkönyvből. Bp., 1912. 20 p.; *Uő*: Adó vagy földbér? Századok, 1913/3:189–202. p.; *Uő*: A XIV. századi aranyválság. Klny. a Fejérpataky László Emlékkönyvből. Bp., 1917. 31 p.; *Uő*: Szent István görög oklevele. Klny. a Századokból. Bp., 1917. 51 p.

13 Gárdonyi Albert: A történelmi segédtudományok története. Bp., 1926. 36 p.

14 Hóman Bálint: Fejérpataky László ravatalánál. Magyar Könyvszemle, 1923. – Hóman Bálint és Szekfű Gyula Marczali és Fejérpataky szemináriumaiban: Glatz Ferenc: Történetíró és politika, i. m. [E kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban...” c. tanulmányban.]

15 Csak néhány összefoglalót említve: Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig. Bp., 1931. 311 p.; A magyar történetírás új útjai. (Szerk. Hóman Bálint.) Bp., 1931. 464 p.; Genthon István: Az új magyar festőművészet története 1800-tól napjainkig. Bp., 1935. 294 p.; Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Bp., 1938. 842 p.

16 Hóman Bálint: Magyar pénztörténet, 1000–1325. Bp., 1916. 711 p.

17 Hóman Bálint: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp., 1921. 306 p.

zett közös (azaz osztrák és magyar illetőségű) levéltári anyag tervezett szétválasztásának előkészítése. Az akták a volt Habsburg-országok újkori, főként 18. századi történelmére vonatkoznak. Közben készíti már otthon megkezdett dolgozatát a középkori társadalomtörténet köréből: a középkori familiárisokról, a nagybirtokosoktól függésben élő lesüllyedt nemesi rétegről.¹⁹ Kiindulópontja – ugyanúgy, mint Hómannál, Tagányi javaslatára –: a magyar történetírás, mindenekelőtt a jogtörténetírás történetietlenül idealizálja a köznemességet. Werbőczy Hármaskönyvében, a köznemesség 16. századra visszanyúló „bibliájában” azért nincs szó – így Szekfű – a familiárisokról, mert akkor fel kellett volna adni az „egységes nemesség” fikcióját, be kellett volna ismerni a főnemesi réteg kiválását, a szolgálatukban álló lesüllyedt és majdhogynem modern értelemben vett hivatali funkciót betöltő kisnemesség kialakulását. A köznemesi rend mindent elkövetett, hogy politikai-társadalmi fellegráranak, a nemesi vármegyének szolgálatából ezt a familiáris réteget kiszorítsa és általában a nagybirtok és a főnemesség szerepét tagadhassa. A tanulmány végén azután – az egyébként félszeg, visszahúzódo fiatalember viselkedésére nem jellemző szenvedélyességgel – ráront a kortárs idősebb jogtörténész nemzedékre: azok Werbőczy-dicsőítéseket írnak, a középkori magyar állam parlamentáris jellegéről áradoznak a „köznemesi párt” érdekében (melynek „egész ereje a köznemességnek politikailag iskolázatlan és könnyen vezethető tömegén nyugodott”). A következtetés: *a köznemesi történetfelfogás, a szakszerűtlenség, a vármegye politikai túlsúlyának bírálata* és a másik oldalon a nagybirtok társadalomszervező voltának hangsúlyozása. A bírálat máig korszerű. A téma bravúros filológiai és társadalomtörténeti megvilágítása, s egyben napi politikai aktualitásának sarkított kimondása e dolgozat.

A feltárt 14–16. századi *részfolyamatok áttekintő elhelyezése a nemzeti és európai történelem egészében* – ez lesz Szekfű történetírásának egyik alapéleme. S párosul mindez a célkitűzéssel: már a témához közelítésben, a szerkezeti felépítés eszközével bevallottan a jelenhez szólni. Ez mutatkozik meg következő, a 16. századi Habsburg-kormánysszervek történetéről frott dolgozatában is.²⁰ Egyértelműen állást foglal (máig korszerű egyetemes történeti alapokon) abban, hogy a 16–17. századi Európa modern államszervezési elve a központi hivatalnokállam kiépítésére, az államterület hivatali átfogására való törekvés volt. Ezzel szemben állott a magyar köznemesség területi széttagoltságot (így a megyét) erősíteni akaró érdeke. A következtetésben aktualitás is él: a magát is a modern hivatalnok-középosztályhoz soroló fiatal levéltáros általában kötődik a modern állam újkori adminisztrációjához, érthetően idegenkedik kora, a századelő parlagias megyei dzsentrijétől. Ahogyan a köznemesség bírálatában a „másik oldal”, a nagybirtokos arisztokrácia, most is a kritizált rendiség ellenfele, a Habsburg-centralizáció kap elismerést.

19 Szekfű Gyula: Servienek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. Bp., 1912. 122 p.

20 Szekfű Gyula: Az osztrák központi kormánysszervek történetének irodalma. Történeti Szemle, 1912/2:185–219. p.

1913-ban Szekfű könyvet ír *Rákóczi száműzetéséről*.²¹ Alaptézise: az emigráció elveszti kapcsolatát a nemzeti történelemmel, a nemzet számára hasznot nem hozó idegen hatalmak mellé szegődve kalandokba bocsátkozik. És ő – amit majd a könyv ürügyén felizzó vitában fogalmaz meg sarkítottan – a felkelés bukásakor a fegyvert lerakó és itthon maradt, az ekéhez, barmaihoz visszatért kurucokat ugyanolyan jó magyaroknak tartja, mint Rákóczi száműzötteit. A könyv első fogalmazványában még helyet kapó aktuális utalást, a párhuzamot a Rákóczi- és a Kossuth-emigráció között Szekfű ugyan kihúzza, de mindenki érthette, hogy a fiatal történész a megbékélt kurucok és a „labanc” magyarok „rehabilitálását” kívánja a történeti közgondolkodásban. A magyar társadalom az 1910-es években ugyanúgy terhelt volt lelki skizofréniától, mint ahogyan terhelt maradt máig. Az akkori díszkurucok, akik elég jól éltek a nemzet és a Habsburgok közötti kiegyezés rendszerében, ugyanúgy szerettek volna szilárd hitű szabadságharcosoknak feltűnni, mint később is annyiszor megteszik.

A függetlenségi párti és kormánypárti erők közötti aktuális összeütközések Szekfűt és könyvét a magyar történetírás legádázabb vitájába sodorják. Kapja a híreket: van, ahol a könyvet nyilvánosan elégetik, Erdély egyes vidékein a kutyákat „Szegfű”-re keresztelik,²² még azt is kiássák ellene, hogy félig német származású, híresztelik, hogy pénzeket vett fel a bécsi udvartól a könyv megírásáért. (Ilyen iratokat még az 1920-as években is kerestek a bécsi udvar aktái között a lelkes kuruc lelkiületű kutatók!) A Szekfű könyve körül kirobbant többéves ádáz harc történetét a szakirodalom már feldolgozta, az olvasót, aki többet kíván tudni a részletekről, nyugodtan irányíthatjuk e munkákhoz.²³ De a részletek ismerete nélkül is könnyű elképzelni: mennyire megrázó volt a nemzeti hivatásnak számító történetírásban valakit ily kíméletlenül meghurcolni, nemzetellenes vádakkal illetni. A szakma egy része Szekfű mellé áll, de a protestáns-kuruc hagyományokat féltő csoportok nyíltan ellene nyilatkoznak, vagy „taktikusan” hallgatnak. (A könyv ugyanis – egyoldalúságai ellenére is – máig a magyar történeti irodalom egyik legjobb, rendkívüli tájékozottsággal, invencióval és megejtően szépen megírt darabja.) Az 1917-ig elhúzódo vita egyik következménye, hogy Szekfű 1918-ban nem vállalja az akadémiai jelölést, feltehetően fél, hogy a támadások kiújulnának ellene.

De az író embert az újabb és újabb alkotói kihívások éltetik: Szekfű német kiadótól kap megbízást egy *rövid magyar államtörténet elkészítésére* (1915). A háborús szövetségesről. Magyarországról a német közönség szinte semmit nem tud, vagy csak ellenfelei tollából. (Máig élő rövidlátósága hazai szellemi életünknek, hogy keveset foglalkozik a rólunk külföldön alakuló kép befolyáso-

21 Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi. Bp., 1913. 418 p.

22 Szekfű Gyula–Angyal Dávid, Bécs, 1915. jún. 25. MTAKK Ms 804/324

23 A vitáról vö. Glatz Ferenc: Történeti kultusz és történetírás. Reflexiók Szekfű Száműzött Rákóczi-jához. Történelmi Szemle, 1976/1–2:64–102. p. [E kötetben: 385–432. p.] Továbbá: Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. A fiatal Szekfű Gyula pályafordulója. Bp., 1976.

lásával.) Szekfű vállalkozik a „nemzeti feladat”-ra. A korabeli nyugat-európai modern hivatal- és igazgatástörténeti munkákkal nyugodtan egy sorba illeszthető kis könyv, „A magyar állam életrajza” – amit németül ír 1916-ban – németül és magyarul is megjelenik (1917).²⁴ A közönség természetesen a háborús hírekre figyel, de a szakmai közvélemény (és néhány jó érzékű kiadó) észreveszi, hogy először történik kísérlet egységes szempontok vezette államtörténeti szintézis megfogalmazására, s hogy először vállalkozik történész a legújabb korszak megírására. Szekfű ugyanis saját koráig vezeti a tárgyalás menetét, sőt nem zárkózik el kora államszervezetének kritikájától sem. Mondván: a liberális államfelfogás nagy hibája, hogy nem tud úrrá lenni a modern kapitalizmus magával hozta társadalmi gondokon, egyes társadalmi rétegek mérhetetlen elszegényedésén. (Máig fel nem oldott konfliktus a modern államszervezési gyakorlatban.)²⁵

Szekfű Gyulát ekkortól már kortársai is az új- és legújabb kori magyar történelem első igazi értőjének tekintették. Budapesten 1917 februárjában a *Magyar Történelmi Társulat* elnöki székébe gróf Klebelsberg Kuno kerül, s a császárvárosba látogat a bécsi levéltárak hasznosításáról, egy nagyszabású *újkori magyar történeti forráskiadvány-sorozat* megindításáról tárgyalni.²⁶ Nem véletlen, hogy az új vállalkozás tervét Szekfű Gyula és a közben szintén Bécsbe került fiatalkori barát, Eckhart Ferenc készíti el. Szekfű az újkor tanárának készül 1917–1918-ban a pozsonyi jogakadémiára, s meg is kezdi az újkori magyar társadalomtörténet írását. A tervet megghiúsítja a világháború kimenetele, a Felvidék és Pozsony leszállítása Magyarországról, de az anyaggyűjtésből megszületik az 1820–1914 közötti évtizedeket tárgyaló újabb szintézis, a „Három nemzedék”.²⁷ De ez már a háború és a forradalmak utáni krónika tárgya.

A történeti Magyarország felbomlása és a történetírás

Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életpályájának nyomon követését olvasva, nyilván nem csodálkozik az olvasó, hogy az 1920-as években a magyar történet szintetizáló vállalkozásaiban két hősünk szinte mindig szerepet játszik.

24 Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány, Bp., é. n. [1917.] 240 p. (Hasonmás újrakiadása 1988-ban. Utószót írta: Glatz Ferenc: A régi magyar állam története. 243–263. p.) Julius Szekfű: Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie. Stuttgart. Berlin. 1917. [1918.] 224 p.

25 Szekfű művének elemzése: Glatz Ferenc: Történetíró, jelenkor, interpretáció. Történetpolitikai koncepció és „történetfilozófiai” irányzat Szekfű Gyula Der Staat Ungarn c. művében. Századok, 1976/2:183–224. p. [E kötetben: 433–482. p.]

26 Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969/5–6:1176–1200. p. [E kötetben: 25–73. p.]

27 Erről Glatz Ferenc: Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével. Előszó az 1989-es kiadáshoz. In: Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1989. I–XXXVIII. p. [E kötetben: 525–563. p.]

Ezekben a vállalkozásokban Hóman a középkor, Szekfű az újkor „hivatott” szakértője. (És természetesen a kiterjedt szakmai ismerettséggel rendelkező, jó szervező-készséggel megáldott Hóman a szerkesztő-szervező.) Mint ahogyan azon sem csodálkozhatunk, hogy Szekfű Gyula lesz az a történetíró, aki a háború után a legérzékenyebben fogja fel az új Magyarország aktuális politikai-társadalmi megrázkódtatásait és formázza meg azokról véleményét könyvekben, történeti-politikai tanulmányaiban.

Immáron történelemórán is hallhatják gyermekeink, hogy Magyarország történetében a *történeti államterület szétesése* milyen megrázkódtatásokat okozott. A vesztes világháború réme miként rajzolta fel az ezeréves állam szétesésének képét a középosztály előtt, hogyan terjesztették a nemzeti kisebbségek körében – és Nyugat-Európában – azokat a térképeket, amelyek szerint Magyarországból a románok a Tiszáig, a cseh-szlovákok a Mátraig és a Dunántúlra húzódó vonalig részesülnének. S a széles közönséghez is eljutó kézikönyvek arról is szólnak, hogy mindennek bekövetkezése 1920-ban mit jelentett gazdaságilag az ország életében: a gyáripár jelentős (egy-egy ágazatban százszázalékos) károsodását, a Kárpát-medence mezőgazdasági és ipari övezetének, nyersanyag- és feldolgozó központjainak szétválasztását, az egész kereskedelmi, út-vasúthálózat szétvagdosását. Jelentette egyben: az ezek nyomában fokozódó szociális nyomorúságot. A peremterületekről hatalmas karavánokban megindulnak az ott élő hivatalnok-középosztály sok tízezres tömegei. Akiknek munkája, megélhetése össze volt kötve a régi magyar adminisztrációval.

Közben jönnek a *forradalmak*. Először a változtathatatlanul hitt királyság intézményeinek összeomlása, a köztársaság kikiáltása, azután pedig a diktatúra 1919 tavaszán. A magyar társadalomnak nem volt olyan rétege, amely ne érzékelte volna: az összeomlás több, mint egyszerű kormányzati váltás, itt a magyarság, a magyar társadalom egészének sorsáról van szó. A „trianoni sokk” – ahogyan szeretjük nevezni a Trianonban aláírt békeszerződés kiváltotta hatást – különösen érződött az értelmiség, nem utolsósorban a történelemmel foglalkozók gondolkodásán. A magyar történelem – amiről írtak, amit tanítottak – évezredes színhelyei tűntek el a nemzeti térképről, s kerültek az új szomszédokhoz: a törökellenes harcok déli véghelyei; az évszázadokig nemzetmegtartó erdélyi fejedelemség területe, a „legmagyarabbnak” tartott Székelyföld; az észak-magyarországi bányavidék, a kora újkori polgárosodás egyik motorja. A középosztály ismert zártsága nyomán előálló összeházasodása révén majd mindenkinél van a román, a szerb, a „tót” uralom elől menekülő rokonsága. Akadozik a szénszállítás, tombol az infláció. A politikus, mint a történész is, keresi mindennek kiváltóját, „az” okot, és keresi az új helyzethez illeszkedő gondolkodási keretet.

Az *összeomlás okai* között első számú vádlottként áll a *forradalom* és mindekelőtt a proletárdiktatúra. Az érvelés: ha a forradalom és az azt megelőző osztályharc nem ássa alá az államhatalmat, akkor a világháború végén védeni tudtuk volna, úgymond, a határokat. További okok: a *nemzetiségek* hálátlansága, akik elnyomással vádolták a nekik hazát adó magyar államot; a Nyugat hálátlansága,

mivel nem méltányolta, hogy Magyarország évszázadokon át a keletről Európára zúduló csapások felfogója és így a Nyugat védőbástyája volt.²⁸

Az okok kutatása nem más, mint magyarázat keresése. A konstruktív gondolkodók az okokra csak azért kíváncsiak, hogy a társadalom adott csődhelyzetéből kivezető úthoz nyerjenek indulópontokat.

1920 után a gondolkodó politikusok és a legjobb értelmiségi elmék előtt világossá vált, hogy az egész nemzeti történelmet és főként a magyar társadalom előtt álló lehetőségeket kell új szempontok szerint végiggondolni. Bárhogyan is okoljanak népeket, világnézeti irányzatokat, társadalmi osztályokat – az összeomlás ténykérdés. És az is ténykérdés: a régi korszak politikusi és értelmiségi tisztviselői nem figyeltek fel a bomláson munkáló, az összeomláshoz vezető erők jelenlétére, különben „kezelték” volna azokat. Az 1920–1922. év sajtója zűrzavaros sajtó. (Nem utoljára a magyar történelemben.) A politikai vádaskodások az utca embere és a parlamenti képviselők körében mindennaposak. A *politikai perc-emberek* nap mint nap újabb felelősök keresésével állnak elő. (A munkásság, a zsidóság, a nemzeti kisebbségek, szociáldemokraták, polgári radikálisok, volt függetlenségiek és Habsburg-pártiak – mind-mind célkeresztbe kerülnek.) A komoly tényezők, igaz, akkor ezekre nem figyelnek. Az első hónapok zűrzavara után kialakulnak a politikai váltásról és a történelmünk egészéről gondolkodás keretei. (Fő elemeit gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter és gróf Bethlen István miniszterelnök beszédeiben és éppen egyik szerzőnk, Szekfű Gyula publicisztikai cikkeiben fogalmazza meg.²⁹)

Az „új gondolatmenet”: az 1918 előtti Magyarország politikai szemléletében a legnagyobb *hiba a közjogi gondolkodás* volt. Most látszik, mekkora hiba volt, hogy a magyarság gondolkodását Ausztria és Magyarország közjogi ellentéte, a történelemben a Habsburgok és Magyarország viszonyához kapcsolódó *függetlenségi problematika* uralta. Ehelyett figyelniünk kellett volna a nemzetiségek mozgódására, megegyezést kellett volna keresni (így a türelmesebb felfogás), vagy határozottabban fellépni velük szemben (így a türelmetlenek). De bírálatot kap a „liberális állam” is. (Emlékezhet a kedves olvasó, Szekfű már 1917. évi munkájában, „A magyar állam életrajza”-ban elmarasztalta azt, mivel nem fordít gondot

28 Glatz Ferenc: Trianon és a magyar történettudomány. Történelmi Szemle, 1978/2:411–421. p. [E kötetben: 104–117. p.]

29 Gróf Bethlen István beszédei I–II. Bp., Genius, 1933. – Bethlenről: Romsics Ignác: Gróf Bethlen István politikai pályája, 1901–1921. Bp., 1987. – Klebelsberggről: Domanovszky Sándor: Gróf Klebelsberg Kuno. Századok, 1932/7–8:257–260. p.; Huszti József: Gróf Klebelsberg Kuno életműve. Bp., 1942.; Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932). (Vál., az előszót és a jegyzeteket írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1990. (Benne: Glatz Ferenc: Konzervatív reform – kultúrpolitika. Gróf Klebelsberg konzervatív reformeszméi. 5–26. p.); Uő: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány, i. m. [E kötetben: 177–194., valamint 25–73. p.] – Szekfű Gyula: Történetpolitikai tanulmányok. Bp., 1924. – Szekfűről: Glatz Ferenc: Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével, i. m. [E kötetben: 525–563. p.]

állami eszközökkel a szociális problémák megoldására.) Mindenekelőtt elmarasztalja azért, mert az állam eszközeit nem használta fel a középosztály, a városi és falusi osztályok feszültségének enyhítésére...³⁰

Kérdések ma, mint hetven évvel ezelőtt

Mi is volt a Kárpát-medence nemzeti konfliktusainak kiváltója? Mitől is lesz egy állam belső építményét tekintve erős? – így sorjáztak 1920 után a kimondott, kimondatlan kérdések. Egyáltalán: az ezeréves történeti fejlődésünkben jól emeltük-e ki a fontos tényezőket? Hiába igyekeztünk meggyőzni mindenkit, hogy „államalkotó képességünk” a térségben egyedül nekünk, magyaroknak volt, „érveink” keveseknek bizonyultak a történeti állam megtartására. Hiába adtuk ki a magyar államiság gerincének gondolt országgyűlések 16. századi iratait folyóméterszámmra, az államhoz ragaszkodás mégsem volt elég erős. Hiába foglalkoztunk Erdély történetével minduntalan, ettől még nem nőttek akadályok az „ősi” terület elszakítói elé. Egyáltalán: nemzetről gondolkodásunkban a 19. században állam (a „magyarok állama”) és nemzet („magyar nemzet”) egybeesett, s nem figyeltünk, hogy ez az itt élő népek gondolkodásában már régen különvált. És most már a magyarság szempontjából kell rájönni, hogy a Kárpát-medencében az „állam” és „nemzet” külön él; hiszen míg 1918 előtt a magyar állam határain belül laktak olyan népek, amelyek, úgy látszik, nem azonosították magukat az állammal, most, 1920 után magyar nemzeti kisebbségek szorultak a szomszédos államok határai közé. S immáron a magyar nemzeti érdek kívánja, hogy ne azonosuljanak, mint a magyar nemzet része, az ottani idegen többségű állammal...

A történész alkotóeleme társadalmának. Nem csak „kitermelője”, „kigondolója” az új eszméknek. De napi életében rá is hatnak az újságokból, beszédekből, beszélgetésekből zúduló refrénszerű mondatok, gondolatok.³¹ Egy nemzet történetírása sem élhet légüres, a jelen kihívásoktól elzárt közegben. Így volt ez 1920, a történeti Magyarország összeomlása után is. A fent felsorolt témakörök újra és újra felbukkannak különböző formákban a kor majd’ minden jelentősebb történészi munkájában. Természetesnek kell tartanunk, hogy egy 1928-ban készült szintézisben, a „Magyar történet”-ben is lépten-nyomon belébotlik az olvasó...

Átértékelés? – vethetik most már fel joggal a kérdést. Mit is jelent akkor a nemzeti történelem átértékelése? Miért következik az be?

Láthattuk, a századelőn a fiatal Hóman Bálint és Szekfű Gyula először az új szakmai szempontok miatt kezdi kritika alá venni a korábbi nemzedék nézeteit. A modern államtörténet, társadalom- és gazdaságtörténet-írás, s velük a kor szelle-

30 Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza, i. m. (Újrakiadva: 1988. Utószót írta: Glatz Ferenc.) [E kötetben: 511–521. p.]

31 Glatz Ferenc: A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. Társadalmi Szemle, 1980/1:47–61. p.

miségét egészében megragadni kívánó *szintetizáló látásmód* indítja az átértékelést. Párosul ez *aktuális társadalompolitikai töltéssel*, amikor felismerik, hogy egy-egy téma hangsúlyozása vagy az értékelésben történő állásfoglalás mennyire összefügg a jelen társadalmi erőivel (így vármegye, köznemesség, központi hatalom, Habsburg-kérdés). Az átértékelést azonban végül is a közösség egészét megrázó változás váltja ki: a történeti Magyarország összeomlása maga alá temeti a régi történeti kérdésfeltevések jelentős részét. *S az új helyzetben az új témák, új hangsúlyok* előtérbe kerülése a nemzeti történelem addigi anyagának új értelmezését kívánja.

A szemléleti újraértékelés 1919 után

Történetírásunk az 1918–1920 közötti változásokat erős ellenpontozással mutatja be: forradalmak, ellenforradalom, államformaváltás...³² A romantikus, forradalom-centrikus történelemlátás (közötte a marxista történetírás is) előszeretettel tárgyalja napok, hetek történéseit hatalmas terjedelemben, véletlen perc-szereplőkből hősöket formálnak (amiből jól meg lehet élni azután). A zűrzavaros időkben elhangzott (rendszeretlenül ránk maradt emléanyagból megfogható) megszólalásokból „irányzatokat” gyúrnak össze, s ezek a megírt történelmi munkákban fejezeteket képeznek. A történelemkönyvben leírt „hatalmas” változások többnyire a felszínen, egy maroknyi, úgynevezett politikai elit csoportharcában nyilvánulnak meg néhány tucatnyi (modernebb időben néhány száz) másik száműzetése, kivégzése kíséretében. Aközben, a valóságban, a tízmilliók feje felett – akik napi munkájukkal működtetnek egy társadalmat, fenntartják azt – elvonul „a” történelem. Az 1918–1920. évek történelmében a főhősöknek tartott vezető politikusok arcképcsarnoka valóban sokat változott, de a közép- és alsó szinten az ellenpontozás már korántsem olyan kontrasztos. Ugyanazok csinálták, éltek meg a történelmet „közép-” és „alsó” szinten többnyire az egyik és a másik oldalon is.

Mértéktartó kritika és szintézis. Hóman Bálint az 1918. októberi forradalmat elfogadja. A királyság bukásáról, a forradalom győzelméről kis, méltató brosúrát ír. (Névtelenül jelenik meg.)³³ A könyvtári szakszervezeti mozgalomban a vezetők között találjuk 1919 áprilisáig. Sőt a proletárdiktatúra idején készülő történelmi materialista szellemű Történeti Kézikönyvben őt kéri fel a magyar középkor összefoglalására.³⁴ A hosszú távra berendezkedő proletárdiktatúra már

első napjaiban ki akart terjeszkedni a köznapi történelemfelfogásra. A proletárdiktatúra menetrendje szerint megkezdődik a „tavaszi nagytakarítás” az értelmiségi vezető posztokon. (A szakértelem nem szempont, csak a párthoz, a mozgalomhoz tartozás. A „nagytakarítás” szükségszerűen járt együtt a statiszták lázadásával. Akik végre felléphetnek mint bonvivánok. A szép célokból gyakran ez lesz a megvalósulás szintjén.) Eszközök sajátosak, ők „forradalminak” nevezik azokat. Hóman és a polgári középosztály, az értelmiségiek nagy része ezeket az akciókat már nem követik. Lukács György, a népbiztosi hivatalból gépelt, „s. k.”-zott, néhány soros levélkében váratlanul értesíti a nagy hírű professzort, Fejérpataky Lászlót, hogy a Nemzeti Múzeum főigazgatóságából nyugdíjba küldték.³⁵ S tudott volt, hogy az átszervezést Kenczler Hugó segédmúzeumőr végezte. Hóman ekkor viszhúzódik, Károly Róbert gazdaságpolitikájáról szóló munkája sajtó alá rendezésén dolgozik.³⁶

Azután jön az ellenforradalom. Hómant ekkor a másik oldalon találjuk: a proletárdiktatúra idején megjelent kiadványok megsemmisítéséről döntő bizottságban. Nagy tanulmányt ír tudományosságunk jövőjéről (1920),³⁷ megfogalmazva az összezsugorodott Magyarország több, később érvényesülő tudománypolitikai célkitűzését. 1922-ben az Egyetemi Könyvtár, 1923-ban az Országos Széchényi Könyvtár, majd a Nemzeti Múzeum főigazgatója. (Mindenütt a nyugdíjba menő volt professzorai nyomában jár.) Közben 1922-ben az Országos Magyar Gyűjteményegyetem elnökhelyettese, gyakorlatilag ő vezeti a könyvtárakat, levéltárakat, múzeumokat tömörítő országos csúciszervet.³⁸ A gyűjtemények feladatairól megfogalmazott szintetizáló programja, a trianoni Magyarország társadalmi és kultu-

»Történeti Kézikönyv« és a »Természet Könyve« c. kézikönyvek kiadásáról és megrendelésének módjáról”. Mindkettőt közli: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek. (Sajtó alá rend. Petrák Katalin és Milei György.) Bp., 1959. 66., 306. p.

35 1919. június 18. OL VKM 1920–76041. Közli: *Geregyes Ede*: A magyar múzeumügy a két forradalom időszakában, 1918–1919. Tanulmány- és dokumentumkötet. Bp., 1967. 208–209. p.

36 *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában, i. m.

37 *Hóman Bálint*: A magyar tudományosság jövője. Budapesti Szemle, 1920. 181. köt., 517–518. sz. 127–161. p. Újraközölve: *Uő*: Művelődéspolitikai. Bp., 1938. 69–100. p.

38 Jól mutatja áttekintését a közgyűjteményekről a fentebb idézett Budapesti Szemle-beli tanulmányon kívül a kor tudománypolitikai kézikönyvébe írott összefoglalója. *Hóman Bálint*: Múzeumok, könyvtárak, levéltárak. In: A magyar tudománypolitika alapvetése. (Szerk. Magyary Zoltán.) Bp., 1926. (Könyv-ként 50 p.) – Az Országos Magyar Gyűjteményegyetemet az Országos Levéltár, a Magyar Nemzeti Múzeum, a Szépművészeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Pázmány Péter Tudományegyetem Könyvtára összevonásával hozta létre az 1922:XIX. törvénycikk. Idővel más tudományos és kulturális intézménnyel bővült. Az autonóm szervezetet a kultuszminiszter fennhatósága alá tartozó tanács igazgatta, mely az intézmények képviselőiből és a miniszter által kinevezett megbízottakból állt. A tanács vezetője Hóman Bálint volt.

32 Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. (Főszerk. Ránki György, szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt.) Bp., 1976.

33 *[Név nélkül:]* Néhány nap a magyar történelemből. Bp., Athenaeum, 16 p.

34 A Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. április 10-i értekezletén foglalkozott a tanerők számára készítendő kétkötetes történelmi vezérkönyvvel (kötetenként 20–25 fv terjedelemben). A középkori részben a 13. századtól a reformációig Hóman Bálintot, az újkorban 1540-től 1740-ig Szekfi Gyulát jelölték meg szerzőként. (OL KN 1919. IX-2-82363.) 1919. július 15-én megjelent a Közoktatásügyi Népbiztosság rendelete „az új ABC-és olvasókönyvek, a

rális lehetőségeihez illesztése máig mértékadó. (Mindez természetesen az előző korszak – igaz, illedelmes – kritikájával.)

A szakmai átértékelésben is a konzervatív polgárhoz illően mérsékelt és szakszerű. 1921 januárjában beterjeszti a Történelmi Társulat igazgatóválasztmányára elé a „Magyar történettudomány kézikönyve” című sorozat tervét.³⁹ A kézikönyvsorozatot két „osztály”-ra tagolódik. Első: Bevezetés a magyar történettudományba, ezen belül külön sorozat a történelem segédtudományairól, a „történeti részstudiumok”-ról, a történettudomány módszertanáról és a magyar történelem forrásairól. (Minden kortárs felismerhette a századelőn Németországban indult nagy kézikönyvsorozatok hazai követését.⁴⁰) Cél: a rendszerezés, a magyarországi történettudomány modern szempontú áttekintése. (Megjegyzendő: a nyelvtudományban ugyanez a kézikönyvszerű rendszerezés indul meg.⁴¹) A szerzők között az idősebb és a fiatal nemzedék tagjai. A sorozat nagy elégedettséget vált ki a szakmabeliek között. (1923–1934 között több, máig kézikönyveink közé tartozó kötet lát napvilágot.⁴²)

A sorozat második „osztályát” egy összefoglaló „Magyar történet” kötetei képeznék. Erről azonban még néhány évig hallgat a szerkesztő. Ehelyett megjelenti a már korábbi anyaggyűjtésen alapuló monográfiáját Károly Róbert pénzügyeiről (1921). Folytatja a gazdaság- és társadalomtörténet művelését, rendszerező kísérlet a társadalomtörténeti alapfogalmakról,⁴³ a kézikönyvsorozat számára megírja a hazai forráskiadás történetét,⁴⁴ külön kismonográfia szintjén kidolgozza

39 Magyar Történelmi Társulat 1921. jan. 13-i igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve. Századok, 1921/1–5:141. p. [Vö. a tanulmány végén közölt 1. dokumentumot.]

40 Grundriss der Geschichtswissenschaft zur Einführung in das Studium der Deutschen Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit. (Hrsg. von Aloys Meister.) Leipzig, 1906–1908.; Bruno Gebhardt: Handbuch der deutschen Geschichte in 24 Bänden. Stuttgart, 1891–1892; Handbuch der Mittelalterlichen und Neueren Geschichte. (Hrsg. von G. v. Below und F. Meinecke.) München und Berlin, 1907-től.

41 Hóman két kötetecskét is ír „A magyar nyelvtudomány kézikönyve”, ill. „A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai” sorozatba (A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Bp., 1923. 50 p.; A székelyek eredete. Bp., 1920. 20 p.).

42 A Magyar Történelmi Társulat kiadásában A magyar történettudomány kézikönyve (szerk. Hóman Bálint) sorozatban 13 munka jelent meg: Áldásy Antal: Címertan (Bp., 1923. 64 p.); Szentpétery Imre: Chronologia (Bp., 1923. 42 p.); Kornis Gyula: Történetfilozófia (Bp., 1924. 224 p.); Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika története (Bp., 1925. 42 p.); Dékány István: A történettudomány módszertana (Bp., 1925. 74 p.); Révész Imre: A magyarországi protestantizmus története (Bp., 1926. 75 p.); Fejérváthy László–Áldásy Antal: Pápai oklevelek (Bp., 1926. 76 p.); Gárdonyi Albert: A történelmi segédtudományok (Bp., 1926. 36 p.); Dézsi Lajos: A magyar történeti tárgyú szépirodalom (Bp., 1927. 162 p.); Áldásy Antal: A XV. század nyugati elbeszélő forrásai (Bp., 1928. 31 p.); Bartoniek Emma: A magyar történeti forráskiadványok (Bp., 1929. 203 p.); Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan (Bp., 1930. 269 p.); Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai (Bp., 1934. 256 p.).

43 Hóman Bálint: Társadalomtörténeti terminológia. Társadalomtudomány, 1921. 531–543. p.

44 Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika története, i. m.

a 18. századi történetkutatás és forrásfeltárás történetét.⁴⁵ (A magyar középkori történelemre vonatkozó anyag nagy része megfordul a korszak forráskutatóinak kezén. Az ő munkásságukkal foglalkozva Hóman rákényszerül a középkori elsődleges forrásanyag rendszerező áttekintésére.)

A történeti Magyarország szétesése kiváltotta nemzeti sokkhatás természetesen a középkorkutatót sem hagyja érintetlenül. Erdély elszakításával a székelyek eredetéről folyó évszázados vita aktuálpolitikai értelmezést nyer. (Betelepülésük, etnikai hovatartozásuk.) Hóman mértéktartó, elutasítja a magyar „nemzeti szempontból” kihasználható romantikus felfogást.⁴⁶ A nemzeti romantika másik gyakori témája a hun–magyar rokonság. Hóman, a székelykérdéshez hasonlóan, szigorúan szakmai érvekkel él, elutasítja mind a rokonság közvetlen bizonyíthatóságát, mind azt a hiperkritikát, amely lehetetlennek tartotta, hogy a honfoglaló magyarok között élhetett a rokonság tudata.⁴⁷ (Ez vezeti a magyar ősgesztát, a magyarok származását, eredetét elbeszélő mű kutatásához. Így születik kismonográfiája az ősgesztáról, illetve a Szent László kori „Gesta Ungarorum”-ról.⁴⁸) A „Magyar történet” összefoglaló „előtanulmányaként” is tekinthető az 1923-ban a „Nyelvtudomány kézikönyve” sorozat számára készített áttekintés a magyarok honfoglalásáról.⁴⁹ Hasonló jellegű az őstörténetünkre vonatkozó század eleji növényföldrajzi, nyelvészeti, néprajzi kutatások eredményeinek összefoglalása.⁵⁰

Szakszerű filológia, forráskritika, az 1918 előtti történetírás eredményeinek szolid számbavétele, a részletkutatásokba merülő korábbi történetkutatás szintetizálására törekvés. Ez jellemzi Hóman tudományos működését az adminisztratív karrier mellett.

Szélsőségek között hanyódva. Szekfü Gyula bécsi köztisztviselőként éli meg a Monarchia és a történeti Magyarország összeomlását. Sorsát, a közös ügyes bécsi magyar kolónia bizonytalanságérzetét a történeti irodalom már megvilágította. (Épp a „Három nemzedék” újrakiadásához írott előtanulmányban szólhattunk erről részletezően másfél esztendővel ezelőtt.⁵¹) Szerzőnk életéből az olvasónak most csak azokat az elemeket emeljük ki, amelyek a „Magyar történet” születéséhez és a könyvsorozat felfogásának magyarázatához szorosan hozzátartoznak.

A forradalom, a császárság–királyság összeomlása Szekfü is magával ragadja. Részt vesz annak a bizottságnak a munkájában, amelyik a levéltár megnyitását 1894-ig tervezi. A levéltár közös javait felszámoló bizottságban magyar képviselő.

45 Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. [Bp.] 1920. Újrakiadva: Történetírás és forráskritika. Bp., 1938. 353–380. p.

46 Hóman Bálint: A székelyek eredete, i. m.

47 Hóman Bálint: A magyar hun-hagyomány és hun-monda. Bp., 1925. 107 p.

48 Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és a XII–XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány. Bp., 1925. 108 p.

49 Hóman Bálint: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése, i. m.

50 Hóman Bálint: Újabb őstörténeti kutatások. Századok, 1923/7–10:335–356. p.

51 Glatz Ferenc: Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével, i. m. [E kötetben: 525–563. p.]

Majd otthon, a Tanácsköztársaság kikiáltása után, a kommün alatt vezető szerepet kapó egykori polgári radikálisok egyetemi katedrához juttatják. (Emlékezve „A száműzött Rákóczi”-vitában harcára a dzsentrifelfogással.) A tanszéket azonban – bécsi elfoglaltságára hivatkozva – nem foglalja el, de nem is utasítja vissza. A történelmi materializmus szellemében írandó Történeti Kézikönyvben őt kéri fel az újkori magyar történelem megírására. (Emlékezhünk, Hóman a középkor szerzője.) Újkori társadalomtörténetét – várva a pozsonyi professzori kinevezésére – immáron a kapitalizmus hazai történeteként kívánja megírni.

A diktatúra azonban elbukik, és Szekfűt a Tanácsköztársaság iránti lojális magatartása miatt nem akarják igazolni. De segít a szakma, a barátok. A lelki meg-
rázkódttatás kihívás: az író embert asztalához, tollhoz, papírhoz kényszeríti. Szekfűt is erre ösztönzi: *szembenézésre a forradalmakkal és az 1918 előtti társadalom-felfogással*. Eredmény: menekülés Széchenyihez. Széchenyi a konzervatív reform megtestesítője a hazai politikai gondolkodásban. A forradalommal szemben. Ő nem a Habsburgokkal való huzavonára, közjogi vitára, hanem a nemzet belső „lelki” és gazdasági megerősítésére törekedett. A nemzet ott hibázott, hogy nem követte Széchenyi eszméit, ezért következett a bukás. De mi a követendő a jövőben? Szekfű számára kézenfekvő a következtetés: 1919 után nem lehet ott kezdeni, ahol 1918-ban abbamaradt, *belső reformra* van szükség. Ennek szellemében íródik 1920-ban befejezett műve, a „Három nemzedék”.

A „Három nemzedék” az 1820-as évektől a világháborúig tekinti át a magyar történelmet. A forradalmakért egyrészt a korszerűsödni nem akaró magyar dzsentrifközéposztályt okolja, amelynek harsány magyarkodása csak arra volt jó, hogy felbőszítse a nemzetiségeket, restsége pedig az idegeneknek (sváboknak, de elsősorban a zsidóknak) engedte át a modern gazdasági-társadalmi szférával kapcsolatos pozíciókat. De felelős a forradalomért a nem asszimilálódott zsidóság is, amely – szerinte – idegenül nézte a magyar nemzeteszmét. A „Három nemzedék” óriási vihart kavart. A közönség nagy részében nem tudatosul a dzsentrifbírálata, nem veszik észre a máig helytálló társadalomtörténeti megfigyeléseket, hanem a *zsidó-ellenesség és forradalomellenesség* bibliájaként vásárolják a több kiadásban megjelenő könyvet. Szekfű Gyula élete későbbi szakaszán korrigálja e műve állításait. De a bukás okait, a nemzeti fejlődésünk fő kérdéseit illetően megmarad eredeti álláspontja mellett. (A „Három nemzedék” máig vitatott, és sajnos nem a valóban maradandóan értékes részeiért olvasott mű.⁵²)

Ezután következnek az úgynevezett *történetpolitikai tanulmányok*: 19–20. századi történelmünk kulcskérdései és vezető politikusaink újraértékelései.⁵³ Mindegyikben az 1918 előtti politika és történetírás nyílt bírálata. A berendezkedő

új kurzus éveiben Szekfű a legolvasottabb történész lesz. Támadja a régi politikai gondolkodást egyoldalú Habsburg-ellenessége miatt, támadja a régi történetírást egyoldalú protestáns-kuruc függetlenségi szemléletéért. Ha arra gondol a kedves olvasó, amit a trianoni Magyarország új gondolkodási alaptéziseiről mondottunk néhány oldallal előbb, akkor megérti: miért bizonyult Szekfű történeti koncepciója annyira „korszerűnek” 1920 után. Ugyanezek az eszmék 1918 előtt, az osztrák-magyar viaskodások idején, eretnekségnek számítottak volna, most pedig úgy látszott: a történelem a fiatal levéltárost igazolta.

Közben a megalakuló *Bécsi Magyar Történeti Intézet* (1920) egyik vezetője, és irányítója a bécsi levéltárakban megkezdett magyar újkortörténeti kutatásoknak.⁵⁴ A „Fontes” (Magyarország újabkori történetének forrásai) című forráskiadvány-sorozat a kiegyezésig kívánta bizonyos tematikai csoportosításban követni a magyar történelmet (gróf Széchenyi István művei, a nemzeti-nemzetiségi kérdés dokumentumai, közigazgatás-történeti iratok).⁵⁵ Szekfű Gyula az „Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez” (1926) című kötetet rendezi sajtó alá, monográfia-terjedelmű bevezetővel. (Az 1790–1848 közötti fél évszázad kormányzattörténetének, a magyar nemesi vezető réteg nemzeti nyelvről gondolkodásának impozáns feldolgozása.)⁵⁶ Szekfű ekkor már elmondhatta: másfél évtized szívós munkájával a 16–19. századi magyar történelem minden korszakáról írt kisebb-nagyobb tanulmányt. Az, hogy több mint tíz esztendeje, bécsi levéltárosként naponta vette kézbe a 16–19. század központi kormánysszerveinek iratait, a magyar történelemre vonatkozó kormányzattörténeti forrásanyag legjobb ismerőjévé tette. (Ugyanakkor egyedülállóan tájékozott volt a nyugat-európai kormányzattörténeti irodalomban is.) Írásai szinte minden alkalommal a régi történeti gondolkodás valamelyik alapvonulatát kezdik ki, nemegyszer néven nevezhető tekintélyek tudományos hitelét rombolják össze. Ezért szerez lelkes híveket, vagy nemzeti gondolkodásukban sértett támadókat.

Politikai konszolidáció, a szintetizálás kora

Történetírásunk 1922-től, gróf Bethlen István kormányra kerülésétől datálja az úgynevezett Horthy-rendszer konszolidációját. E konszolidáció szerves része volt a kultúrpolitika, amelynek élén gróf Klebelsberg Kuno állott. (Vele 1917-ben találkoztunk, mint a Történelmi Társulat elnökével, az újkori forráskiadványok meg-

54 Vö. erre *Glatz Ferenc*: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány, i. m. [E kötetben: 25–73. p.]

55 Az újkori forráskiadványról vö. *Glatz Ferenc*: Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban. Domanovszky Sándor: József nádor iratai c. kéziratok művének kiadása 1988-ban c. tanulmány Újkorkutatás és forráskiadás alfejezetét. In: *Uő*: Történetírás korszakváltásban. Bp., 1990. 231–245. p. [E kötetben: 79–97. és a 261–277. p.]

56 *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848.* (Szerk. és bev. Szekfű Gyula.) Bp., 1926. 664 p.

52 *Szekfű Gyula*: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp., 1920. 332 p. 2. kiad. 1922. 530 p. (Újrakiadvány: *Uő*: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1989. Az előszót írta: Glatz Ferenc.)

53 *Szekfű Gyula*: Történetpolitikai tanulmányok. Bp., 1924. 139 p. Témái: állam- és nemzetfenntartás; a liberális pártalakulás társadalmi alapjai; a faji kérdés és a magyarság; fajbiológiai vagy történeti egység; Petőfi-centenárium; Andrassy Gyula; Bismarck.

indítójával.)⁵⁷ A miniszter a magyar kultúradminisztráció modernizálója, egyben a trianoni határok közé szorult magyar állam politikai-ideológiai problémáinak megfogalmazója kormány szinten.⁵⁸ Mint az „antivilág” erőskező, sokat vitatott miniszterelnökének, Tisza Istvánnak volt államtitkára, személyileg kötődik az értelmiség „öreg liberális” garnitúrájához. De gondolkodásában az őket bíráló, vagy legalábbis új eszményeket követő fiatalokhoz áll közel. Így például személy szerint bizalmatlan az első években a minduntalan politikai örvények közepébe hajózó Szekfű Gyulával szemben, de elismeri, hogy Szekfű a legjelentősebb gondolkodó a történetírók között. Klebelsberg tudománypolitikai akcióiban mindenütt ott találjuk az 1918 előtt már tekintélyt szerzett öreg korosztály tagjait (csak jelzőszerű nevek: Csánki Dezső a Gyűjteményegyetem elnöke, Károlyi Árpád a bécsi történeti intézet igazgatója, akit majd a másik öreg, Angyal Dávid vált fel). De a kiépülő külföldi tudományos intézetek vezetésére, az új sorozatok, folyóiratok élére már a „negyvenesek”-ből, Hóman és Szekfű korosztálytársaiból válogat.

A *kultúrpolitikai konszolidáció* 1925–1928 között teljeseedik ki. A társadalomtudományokban is ezek az évek a „váltás” évei. A századelő műhelyeiben felnőtt generáció most kerül pozícióba, és élve a politika és kultúrpolitika adta lehetőségekkel, programszerűen új kezdeményezéseket indít. Ennek eredményeként az 1930-as évekre a magyarországi társadalomtudományok minden korábbit meghaladó szakmai szintre emelkednek. (A pesti bölcsészszakra a történészek: Domonvöszky Sándor, Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Szentpétery Imre, Hajnal István, Mályusz Elemér, mellettük a nyelvész Melich János, Gombocz Zoltán, az irodalomtörténész Horváth János, az ókortudató Kerényi Károly, s mögöttük tanítványaik, szintén európai színvonalon. Csak a történészek közül néhány: Deér József, Váczy Péter, Wellmann Imre, Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Makkai László, Györffy György, a levéltáros Ember Győző, Mérei Gyula, Balázs Éva, Csapodi Csaba, Fügedi Erik és mások.) És ennek a váltásnak köszönhetően megszületnek az 1930-as években a nagy terjedelmű (egyes esetekben nagyszabású) szintézisek: magyar történet, egyetemes történet, összefoglaló a világ szellemi körképéről.⁵⁹

57 Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. i. m. [E kötetben: 25–73. p.]

58 Vö. erre Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932), i. m. [E kötetben: Konzervatív reform – kultúrpolitika. Gróf Klebelsberg konzervatív reformeszméi” c. tanulmány.]

59 Egyetemes történet (Szerk. Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Kerényi Károly.) I–IV. köt. 1. köt. Az ókor története. (Szerk. Kerényi Károly. Szerzők: Dávid Antal et al.) Bp., 1935. 704 p.; 2. köt. A középkor története (írta Váczy Péter.) Bp., 1936. 720 p.; 3. köt. Az újkor története (írta Hajnal István.) Bp., 1936. 676 p.; 4. köt. A legújabb kor története (írta Iványi-Grünwald Béla.) Bp., 1937. 660 p. [A sorozatról e kötetben: „Hajnal István történetírása” c. tanulmányban.] – Magyar történet. Bp., 1928–1934. I–VIII. köt. 1. Östörténet – törzsi szervezet – keresztény királyság / Hóman Bálint. 1928. 442 p.; 2. A rendiség kialakulásának kora / Hóman Bálint. 1928. 368 p.; 3. A magyar nagyhatalom / Hóman Bálint. A magyar renaissance – Mohács / Szekfű Gyula. 1934. 483 p.; 4. A tizenhatodik század / Szekfű Gyula. 1928. 437 p.; 5. A tizenhetedik század / Szekfű Gyula. 1929. 427 p.; 6. A tizenkilencedik század /

A „Magyar történet” ennek a szellemi átértékelő és szintetizáló vállalkozássorozatnak első darabja.

1925 májusában – hétévi huzavona után – Szekfű Gyula akadémiai levelező tag lesz. Az öregek ajánlása szűkkeblű ugyan, de Szekfű már a legismertebb történész Magyarországon, és Hóman Bálint is mindenkit megmozgat barátja érdekében. (Évek óta ő menedzseli a Bécsben élő Szekfű pesti ügyeit.) A kortársak – mint korábban erre utaltunk – már bekerültek az Akadémiára. Egyébként az osztály ülésén – váratlanul, a tiszteleti tag jogán – megjelenik a miniszter, Klebelsberg. Szakmai körökben már mindenki tudja, hogy „a Gróf” a nyáron haza akarja hozni Szekfűt a pesti bölcsészkar újkori történeti tanszékére. (1925 júliusában Szekfű nyilvános rendes egyetemi tanár.)

1927-ben már az új, „nemzetpolitikai”-nak mondott társaság, a *Magyar Szemle Társaság* szerveződik, elnöke majd Hóman Bálint, és folyóiratának szerkesztője Szekfű Gyula lesz. (A szerkesztőbizottság elnöke a miniszterelnök, gróf Bethlen István.) A Szemle Társaságnak és folyóiratának „hatalmát” igazából az adta, hogy a miniszterelnök mellett a magyar nagytőke legerősebbjei is jelen voltak: a kultúraápolásáról híres Kornfeld Móric, Chorin Ferenc (a GYOSZ elnöke) mellett Baranyai Lipót (az MNB elnöke). A közéleti és tudományos személyiségek közül pedig a befolyásos Gratz Gusztáv, a filozófus és kultúrpolitikus Kornis Gyula, a szociológus Weis István, a nyelvész Gombocz Zoltán, Eckhardt Sándor és mások. Az ideológiai váltás egyben intézményváltás is. A korábbi évtizedek szellemi örökségét felülvizsgáló cikkek, a társadalompolitika, sőt a gazdaság kérdéseiről már a *Magyar Szemle*ben jelennek meg, és ennek szolgálatában áll a Társaság önálló könyvsorozata is. (Mögötte a technikai infrastruktúra: a szintén Klebelsberg segítette és Hóman közreműködésével létrejött Egyetemi Nyomda, a történeti és társadalomtudományos kiadványok nyomdája. Itt jelenik meg a „Magyar történet” is, minden kiadói-szerkesztői apparátus nélkül.)

A „Magyar történet” terve – ezzel a címmel, mint láttuk – 1921 januárjában már szerepel Hóman történelmi társulati beadványában.⁶⁰ Négy, egyenként 40 íves kötet elképzelését vázolja akkor, de szerzők megjelölése nélkül. Feltételezhető, hogy Hóman kezdettől kettőjükre gondolt, de Szekfű ellenségei oly erősek voltak a református és függetlenségi szemléletű Történelmi Társulatban, s még annyira friss volt az 1919-es „múlt” miatt Szekfű igazolási ügye, hogy Hóman feltehetően ezért tekintett el a nevek megjelölésétől. (Azt is láthattuk: az új történeti szintézis szerepelt már a proletárdiktatúra terveiben is. S a szerzők – igaz. akkor még több szerző – között Hóman Bálint és Szekfű Gyula nevét is ott találjuk.)

1926 őszéről van először írásos nyoma, hogy Hóman ismét szóba hozza a szintézist Szekfűnek. Nincs szerkesztőbizottság, nincs érdekegyeztetéses osztózkodás a fejezeteken, az azzal járó sértődések, nincs az alkotószellemet béklyóba

Szekfű Gyula. 1931. 495 p.; 7. A tizenkilencedik és a huszadik század / Szekfű Gyula. 1933. 451 p.; 8. Tartalom, név és tárgymutató. 1934. 155, 47 p.

60 Lásd a 38. jegyzetet. [Vö. a tanulmány végén közölt 1. dokumentumot.]

kötő „egyrészt–másrészt” igazságtevés „valaki” részéről. Egyetlen olyan hosszabb beszélgetésről tudunk, amit kimondottan az összefoglalónak szentelt a két barát. 1927 augusztusában már a próbanyomatról huzakodnak a nyomdával.⁶¹ 1928 augusztusában már olvassák egymás kéziratait, decemberben pedig megjelenik a középkor és az újkor első-első kötete. (Az 1928. évi első kiadás 7 kötetre tagolódott, tehát kötetbeosztása nem egyezett meg az 1935. évi 5 kötetessel.)

A „MAGYAR TÖRTÉNET” – MAI SZEMMEL

Nem kívánjuk a sorozatot sem egészében, sem részleteiben „szemléleti sorvezetővel” ellátni. Történetírásunkat évek óta a „hivatalos”, az „egyetlen mértékadó” állásponttól való eltávolodás jellemzi. Ma már talán személyek sem kívánják maguknak „kisajátítani” az egyetlen igazságot akár a honfoglalás, akár Mátyás 15. századi birodalomépítő kísérlete, akár a Habsburg–magyar viszony, sőt akár a 19. századi nemzetiségpolitika megítélésében. (Nem szükséges talán hangsúlyozni, hogy történetírásunkat mennyire a diametrálisan eltérő megítélések jellemzik olyan egyéniségek tevékenységének megítélését illetően, mint Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc, Kossuth, illetve Széchenyi. A legjobb szakértők egészséges véleménykülönbsége ez.)

A „Hóman–Szekfű” megjelenése nagy történészvitát váltott ki az 1930-as évek elején. (Több bíráló kritikát, mint méltánylást kapott a mű, főként a Szekfű Gyula által írott kötetek.⁶²) A köznemességgel szembeni túlzott szigorúság volt a „protestáns tábor”, „a tiszántúliak” vádja Szekfűvel szemben. De – tehetjük fel a kérdést – vajon nem húzódik meg ma, 1990-ben is történetírásunkban értékelési különbség a magyar köznemesség kora újkori szerepét illetően? Vagy: nem bújik meg értékeléseinkben óriási különbség a száműzött Rákóczi vagy a száműzött Kossuth politikájának súlyát, általában az emigrációk nemzeti szerepét illetően? Kétségtelen. Vagy nem botlik-e lépten-nyomon nézetkülönbségbe a reformkor előrehajtó társadalmi erőinek, a polgárosodás jellegének értékelésében az, aki forgatja írásainkat az utóbbi évtizedekben? Kétségtelen. Még azt is megkérdezhetnénk: vajon van-e „egységes álláspont” történetírásunkban a Hóman és Szekfű által művelt szellemtörténeti irányzat értékeiről, buktatóiról? Nincs. Mint ahogyan kérdés az is, az európai történetírás miért hallgat jobbra ezen irányzatról, ha netán a „kiöregedett Geistesgeschichte” módszertani kelléktárából használ fel

61 Szekfű Gyula–Hóman Bálint, 1926. nov. 7. OSZKK Fond 15/1474; Hóman Bálint–Szekfű Gyula, 1927. aug. 6. EKK G 628.

62 Domanovszky kritikái a „Magyar történet”-ről: *Domanovszky Sándor*: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. I. kötet: Hóman Bálint: Östörténet, törzsszervezet, keresztény királyság. [Ism.] Századok, 1929/9–10:423–429. p.; *Domanovszky Sándor*: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet IV. kötet: Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. Századok, 1930/9–10:881–903. p. [E kötetben: „Domanovszky életpályája. Történetíró, kutatásszervező, szerkesztő, tanár” c. tanulmány.]

eszközöket, nem hivatkozik gondolati forrására. Mivel az *Előszó* szerzője – jelen sorok írója – maga is kutató, de egyben olvasó is, engedtessek meg néhány megjegyzés, inkább csak az újraolvasás szokásos ceruzás margójegyzeteiként.

A szellemtörténetről – ahogy mi látjuk

Talán nem kell különösebben magyarázni, hogy a „magyar lélek” történetére felülni egy ezeréves történelmet – ahogyan azt az *Előszó* ígéri – lehetetlen vállalkozás. A könyvből sem tudjuk meg, mi/ki is az a „magyar lélek”, mi is az a szubsztancia, nemzeti „sajátosságegyüttes”, amelynek egy nemzet történelme nem más, mint megnyilatkozás-sorozata, különböző formákban. Úgy gondolhatnánk, a kitétel inkább csak elszabadult és szerkesztetlen lendület az *Előszó* írótól. Olvasva a szöveget és azt, hogy Szekfű kötetében még fejezetcímekben is szerepel „áhitatosság”, „lélek” (például a 16–17. századi részeknél), láthatjuk, hogy a szerző e fogalmakkal bizonyos általánosan érvényesülő magatartásformák leírására kíván vállalkozni.

Szakmai kérdés tehát, mit jelent a *szellemtörténeti felfogás a kutatásban*, a *források* és a történeti eseményanyag *feldolgozása* terén. A megítélést nehezíti talán az is, hogy a századelőn, amikor a szellemtörténeti módszerek újnak, divatosaknak számítottak, mindenki mást értett a szellemtörténet művelésén. (Hóman például nemegyszer a művelődéstörténetet és a szellemtörténetet egymás szinonimájaként használja. Másrészt: az így felfogott szellemtörténetet az élet egészét áttekintő komplex, szintetizáló megközelítésként kezeli.)

Szerintünk a szellemtörténetről. Ha eltekintünk a szaktudományokat gyakran „leigázó” filozófiai okoskodásoktól s a filozófiai szintre emelt „szellemtörténet”-től, akkor a szellemtörténeti irányzat megjelenésében *szakmánk egyik fontos fejlődési szakaszát* kell látnunk. A forráskritika legkifinomultabb szintjére jut el a századfordulón, amikor felfedezi, hogy az azonos típusú és azonos korban keletkezett írott és tárgyi emlékek mögött a hagyományozás (gondolkodás, írás, formába öntés stb.) hasonlósága mutatható ki. A ránk maradt emléktanyag mögött keresi a *forrástermelőt*, s találja meg az embert, illetve a hasonló vagy azonos normatívák alapján *gondolkodó alkotót*. A történelemlátásban ez a – hangsúlyozzuk: nem filozófiai, hanem szaktudományos ihletésű – szellemtörténet-írás eljut az adott korban élő *magatartás- és szokásnormák rekonstruálásához*. (Amit majd megfogalmazni a szellemtörténet legerősebb kritikusa, a történeti szociológia fog az 1930-as években.)

A szellemtörténeti munkák ugyanakkor az európai történetírásban egyben kísérletek a *szintetizáló látásmód* megtalálására, és a szintetizálás középpontjába állítható „*végző mozgó*” megelégsére. (Hóman az *Előszó*ban maga is azt mondja: a régi történelemkönyvek egymástól elszakítva tárgyalták gazdaság, kultúra, politika stb. fejlődését, ők most a szellemtörténeti módszerekkel kívánják a „komplex” megközelítést.) S jöllehet Hóman, a gazdaságtörténész tudja és mondja is, hogy a

gazdasági viszonyoknak milyen erős a kihatásuk az élet egészére, mégis a döntő tényezőnek a „lelki”-eket tartja. (Feltehetően eszébe ötlük az olvasónak, hogy a dogmatikus marxizmus miként kívánta a történelmi mozgás minden részecskéjét visszavezetni a gazdasági tényezőkre, s az emberben, mint tudatos lényben, elsősorban anyagi – és társadalmi – érdekek megfogalmazóját láttatni. Azaz: úgy véljük, egy ellenkező előjelű, de szintén *egytényezős történelemlátás* ígézetébe, hibájába esett.) Vajon nem azt kell-e látni elsősorban a *szellemtörténetben*, mint *forráskritikai módszerben*, mint a *történelmi szintetizálás egyik útjában*, hogy az *ember gondolkodó*, alkotó *mivoltát* felfedezte, *hangsúlyozta*? A századvég történetírása – amelytől Hóman és Szekfű eltávolodni akart – a ránk maradt (véletlenül ránk maradt) emléktanyaghoz (forrásainkhoz) ragaszkodásnak olyan szintjére jutott el, hogy a megjelenítés, az írás során már-már kiszorultak azok a tényezők könyveinek lapjairól, amelyekről nem maradt ránk emléktanyag. A nagyszerűen cizellálódott 19. századi forrástudományok negatív hozadéka ez. (A szellemtörténet – tegnap és ma – ettől a „röghöz kötöttségtől” akart, akar megszabadulni. Így is értelmezhetjük a „szellemtörténet”-nek nevezett történetfelfogás törekvéseit.)

Hóman és Szekfű generációjának értelmezésében a szellemtörténelmi módszer a *megjelenítés*, a *történelemszifantázia megbecsülésének helyreállítása* is a történelmi tevékenységben. A történelmi megjelenítésben pedig az *intuíció megbecsülése* a tökéletességre vitt történetkutatási technikák (úgynevezett segédtudományok) mellett. Hóman és Szekfű (különösen ez utóbbi) „korszakelméletre” irányuló rekonstrukciói *túlhajtottak*, Szekfű korszakolása stílusfogalmak szerint – egy egész társadalom élettevékenységére kivetítve – *aligha helytálló*. (Noha ne feledjük: a művészettörténet-írás, az irodalomtörténet-írás joggal gondolkodik e kategóriák alapján.) Mégis: ez a történelmi megközelítés messze meghaladta elődeit és irányította a figyelmet – és figyelmünket – az emberi mozzanatok, az *emberi gondolkodás fontosságára a történelemben*, és élvezetes, olvasmányos írói teljesítményt eredményezett.

A magyar történelem egyes korszakairól

Hóman Bálint és Szekfű Gyula eddig követett életpályarajzában igyekeztünk érzékelteni, hogyan alakult szerzőink felfogása a magyar történelem különböző korszakaiban kalandozva, a konkrét témák megítélésében. *Mennyiben léptek előre a forrásfeltárás, a feldolgozások terén* a korábbi tudományosság álláspontjához képest. A szerzők – igazat mondanak az Előszóban – saját kiterjedt kutatásaiakon kívül a századelő gazdag részletkutatásainak eredményeit is belegyűrték könyvük anyagába. Arra azonban nyilvánvalóan ők sem gondoltak, hogy az „idő ily sokáig” nem fogja meghaladni művüket. És a mai olvasó figyelmét erre is fel kell hívunk.

Magyar történelem – világtörténelem. Való igaz, hogy a „Magyar történet” igen következetesen igyekszik a magyar történelem nyugat-európai kötődéseit fel-

mutatni. Felfigyel majd erre az olvasó a honfoglalás, az államalapítás, a korai egyháztörténet, a családi kapcsolatok, de ugyanígy az újkori évszázadok bemutatásánál is. A török korszakban a királyi Magyarország, majd az újkori eszmei áramlatok, a nemzetállam születésének nyugat-európai kötődései, sőt a kiegyezés utáni politika nyugat-európai összehasonlításai bizonyítják mindezt. (Tegyük hozzá: az is igaz, hogy e történettudományos következtetés 1920 után egybeesett a Nyugathoz tartozásunk politikai szándékú hangoztatásával.) Tény, hogy a szerzők a Nyugathoz tartozásunk bizonyításában többnyire valós nyomokat tárnak fel. Tudjuk: Magyarország a nyugati kereszténység egyik utolsó, keleti állomáshelye volt.

A mai olvasó jogos hiányérzete akkor támadhat inkább, amikor keresi a *magyar és a szomszédos népek* sorsának együtt láttatását. A magyarázat elsősorban abban keresendő, hogy a szerzők korában a szomszédos kis népek történetírása csak felnövekvőben volt: az 1918 után létrejött új csehszlovák, jugoszláv, a meg-növekedett román állam ezután erősíti meg tanszékeivel, kutatóhelyeivel nemzeti tudományát, a történettudományt. Ez a politikai felhajtóerő szomszédainknál sok avított, romantikus nacionalizmust is eredményezett (szinte kísérteties hasonlósággal a 19. századi magyar romantikus nacionalizmushoz). Ugyanakkor a magyarok szomszédosságában, vagy velük korábban egy államban élt népek történetéről ezek a történetírások igen sokat elmondtak az utóbbi – a Trianon utáni – hét évtizedben. Ennek is köszönhető, hogy ma már sokkal szervezettebben illeszthetjük a magyar államalapítást az akkori nyugati kereszténység peremterületén létrejött állami és egyházi szerveződések sorába. És ha egyesek sok délibábos vagy túl merész elméletet termelnek is ki nemzeti igyekezetből a térség kis népeinek őstörténetéről, mégis, különösen a *régészeti feltárások*, sokkal szervezettebb együttélésről tanúskodnak az itt lakók között, mint az Hóman és Szekfű korában látszott. De éppen a szomszédos országok történettudományának felnövevése révén – sok, szélsőségekhez is eljutó viták közepette – erősebben rajzolódik ki előttünk a velünk szomszédosságban élő kis népek önálló nemzeti fejlődése. Szekfű például a maga korában remekül elemzi a reformkori, majd a dualizmus kori magyar nemzetiségpolitikát, e politika nyugati eszményeit, de arról még igen keveset tudhatott, hogy a szomszédos népek értelmiségi rétege miként nevelte nemzeti különállásra nemzetét. Egy mondattal: *történetírásunk ma* – legalábbis mi, sokan – már sokkal erősebb *közép-európai kötődéssel* látja a magyar nemzet történetét, mint az látszott hat évtizeddel ezelőtt.

Állam és társadalom. A mű címe: „Magyar történet”. (A „magyar nemzet” története címet ugyanis lefoglalta már az éppen meghaladni kívánt úgynevezett millenniumi 10 kötetes összefoglaló.⁶³) Magyarország történetéről beszélni pedig

⁶³ A magyar honfoglalás ezeréves évfordulója, a millennium alkalmából született a századforduló reprezentatív alkotása, a pozitívista szemléletmódot tükröző 10 kötetes „A magyar nemzet története” c. sorozat (főszerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1894–1898.). Az egyes részek megírását Acsády Ignác, Angyal Dávid, Ballagi Géza, Beksics Gusztáv, Dézsi Lajos, Fraknói Vilmos, Fröhlich Róbert, Kuzsinszky Bálint, Marczali Henrik, Márki Sándor, Nagy

az átmenetinek tekintett trianoni határok között lemondást jelentett volna a történeti Magyarország elszakított területeiről. A nehezen értelmezhető „magyar történet” azonban mégis *elsősorban a magyar állam történelmének elbeszélése*. A Hóman által írott részekben – fiatalkori tanulmányaihoz hasonlóan – az állam gazdasági-kereskedelmi, sőt társadalomszervező szerepét hangsúlyozza, a középkori magyar társadalom kézikönyvszerű leírására törekszik. Ezzel magyarázható, hogy a magyarság középkori történelmében a hagyományos történetírás hadjáratokra, uralkodókra, kormányzó családokra összpontosítása helyett igen nagy teret kapnak *a társadalmi kiváltságok, a monopóliumok körüli harcok* (figyeljünk csak például II. Endre és az egyház közötti küzdelemre), a megyei és a családszerveződések. (Ez utóbbiak – különösen az Anjou-kornál és Zsigmond korában – az előmunkálatok hiánya miatt ugyan sok pontatlanságot tartalmaznak. Mint ahogyan a megyeszervezetet – és általában a területi szerveződést is – mai történetírásunk kevésbé látja állandónak, mint ahogyan azt Hóman bemutatja.)

Szekffü a központi Habsburg-kormányzervek iratanyagainak kiváló ismerője. A magyar állam fejlődését szükségszerűen az akkori (16–18. század) világbirodalom horizontjáról is szemléli. Ezért leírásában a *magyar államiság folytonosságának megőrzésében* nagy hangsúlyt kap a török időkben a királyi (Habsburg-) országrész, szemben a korábbi történetírás egyoldalú Erdély-központúságával. Szekffünél természetesen halványabbak a Habsburg-ellenes rendi küzdelmek színei, mint elődei munkáiban. Élénkek viszont a leírás színei, amikor azt mutatja be, mit jelentett a nemzet erősödése szempontjából a *18. századi konszolidáció*, a török háborúk másfél századában elvadult *magyar táj újratelepülése*, emberi birtokbavétele. A 18. század bemutatásánál, mintegy ellenpontoszva is a korábbi protestáns szemléletű kollégák szűkkeblűségét a *Habsburgok uralkodása*, a gazdasági konszolidáció megítélésében, egyoldalúan a „katolikus állameszmét” (*Regnum Marianum*) helyezi a központba. És ez már nem csak a protestánsok jogos bírálatát váltotta ki. Az újkori állam Szekffü által írt történetében a középkorinál sokkal kisebb helyet kapnak a gazdasági elemzések, de a kor mércéjével mérve igen gazdagok a *társadalomtörténeti fejtegetések*. (Ebből a szempontból messze kiállja a korabeli nyugat-európai szintetizáló munkákkal az összehasonlítást.) De amíg jók az értelmiségre, a *középosztályra tett észrevételei*, elmarad a parasztság, az iparoság beható rajza. Nem túlzás azt mondani: ezen a területen – *állam, gazdaság, társadalom összefüggései* – haladta meg legerőteljesebben az utókor – néha bármilyen primitív ideológiától is hajtva – Hóman és Szekffü munkáját. (Amely terület pedig, elődeikhez képest, sőt európai mércével mérve is, *szerzőink erőssége* volt a maguk korában.) Hóman például már rámutat az *Árpád-kori magyar társadalom differenciálódására, a szabadok süllyedésére, a nemesség rétegződésére*, meghaladva például elődei, Szilágyi Sándorék tízkötetes díszművét, de épp arról az utóbbi évtizedek történetírása (részben az ő és kortársai nyomaiban haladva Szűcs

Géza, Pór Antal, Schönherr Gyula vállalták el, a bevezetést Vaszary Kolos, az utószót Jókai Mór készítette.

Jenő, Bolla Ilona) már sokkal pontosabb képet nyújt.⁶⁴ Hóman és Szekffü szintézisét követően erősödik meg a 14–15. század kutatása is, mindenekelőtt a *világi és egyházi* társadalomra, a nemesség szerepére, a *települési viszonyokra* vonatkozóan (Mályusz Elemér kutatásai⁶⁵). Ugyanígy a „Hóman–Szekffü”-ben is élvezhető olvasmányos újkori „társadalomrajzok” helyét a mai modern összefoglalókban már felváltotta az egzaktabb, a piackörzeteket feltérképező, a *birtokszerkezet-változást*, a *termelés eszköz kultúráját* számba vevő, a korabeli gazdálkodási elméletet és gyakorlatot ismerő történetábrázolás.⁶⁶ (Ami nem jelenti azt, hogy Szekffü ezen módszerek nélkül is ne jutna gyakran máig helytálló következtetésekre, például a nagybirtok esetében.) De az összefoglaló megírása után, az 1930-as években indulnak meg a 16–18. századi nagybirtok gazdálkodását remekül rekonstruáló birtoktörténeti kismonográfiák (Domanovszky Sándor szerkesztésében), az egész paraszti gazdálkodás beható vizsgálata, és ekkor kerül majd a 16–19. századi magyar gazdaság európai, illetve világpiaci horizontba.⁶⁷

Sorolhatjuk a Hóman és Szekffü munkája megírása óta tett előrelépéseket a *bányásztörténelem*, a nyugat-európaival összehasonlító életmódkutatások, az európai felvilágosodás kihatása, általában a művelődéstörténelem terén. (Nem is beszélünk itt most a politika- és igazgatástörténet újabb fellendüléséről, nemegyszer szintén Hóman, Szekffü – és tegyük hozzá, a kortárs Domanovszky, Mályusz – tanítványainak munkásságában.) A Szekffü korában pedig még slágernek számító *dualizmus kor rajzánál* ma már sokkal szélesebb látószögű és nagyobb forrásbázison alapuló képet adnak történeti összefoglalóink. (Tegyük hozzá: az újkorral foglalkozó történetírásunkban módszertanilag is a legsokoldalúbban tárgyalt korszak a dualizmus kora, mind az európai összefüggések, az osztrák–magyar gazdasági viszony, mind a más Habsburg-területekkel való összehasonlítás terén.)⁶⁸

Rokontudományok és a szintézis. Hóman nyugodtan írhatta, hogy mindkettőjüket nagy tényanyaghoz juttatta a résztudományok őket megelőző három év-

64 Szűcs Jenő: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. I–II. Századok, 1981/1:3–65. p., 2:263–316. p.; Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp., 1983.

65 Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971.; Uő: Zsigmond király uralma Magyarországon, 1387–1437. Bp., 1984.; Uő: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. Bp., 1988.

66 Bácskai Vera, Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp., 1984.

67 Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban (Vál. és a bev. tanulmányt írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1979. (Történetírók Tára) – A mezőgazdaság-történeti tanulmányok sorozatról általában: Wellmann Imre: Mezőgazdasági-történetünk új útjai. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp., 1937. 664–714. p. [E kötetben minderre: „Domanovszky életpályája. Történetíró, kutatósszervező, szerkesztő, tanár” c. tanulmányban.]

68 Magyarország története [tíz kötetben] VI. köt. 1848–1890. (Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László.) Bp., 1987.; VII. köt. 1890–1918. (Főszerk. Hanák Péter, szerk. Mucsi Ferenc.) Bp., 1978.

tizedes fejlődése. De ha csak fellapozzuk a „Magyarország története I–X.” eddig (1976–1989) megjelent köteteinek irodalomjegyzékét, s összehasonlítjuk a „Hóman–Szekfű” bibliográfiájával, feltárulkozik az óriási előrelépés. Hóman például joggal volt büszke a népvándorlás kor és a honfoglalás szintetizáló leírására. De Hóman óta a *népvándorlás kor* kutatása, majd a *bizantinológia* külön „szakmává” emelkedett (nem utolsósorban az angol, amerikai, szovjet történeti munkák tanúskodnak erről, de hazai professzoraink neveit is sorolhatnánk). A legnagyobb fejlődést mégis a *régészet* eredményezte: a Szovjetunió területén végzett ásatások még mindig csak a népvándorlás kor kutatásának kezdeti szakaszát jelzik, a honfoglalás kori és kora Árpád-kori régészet, a Győrffy György nevéhez kötődő korai történeti topográfia pedig Hóman idején még csak gyermekcipőben járt. De ugyanígy sorolhatjuk a 14–15. századi genealógia, topográfia, a középkori hivatal- és intézménytörténet felnövekedését. Az újkori segédtudományok messze lemaradnak egyelőre Magyarországon – Európában is – a klasszikus középkori stúdiumok mögött, de a történeti statisztika, a közgazdaság-tudomány módszereinek alkalmazása – hogy csak a társadalom- és gazdaságtörténetről ejtsünk szót – sokkal megbízhatóbb forrásbázist kínál az újkor szintetizálójának, mint kínált évtizedekkel ezelőtt Szekfű Gyulának.

Nem folytatjuk a sorozat „kritikai” taglalását. A szakember, a kutató vagy tanárkolléga leemeli polcáról az említett „Magyarország története” kötetét, és az irodalomjegyzékben megtalálhatja a legújabb irodalom értékelését, s elolvasva a vonatkozó fejezetet, láthatja, mi a mai szakemberek véleménye egy-egy rész-kérdésről.

A Hóman Bálint és Szekfű Gyula írta összefoglalóhoz nem azért nyúlunk ma elsősorban, mert adatbázisából kívánunk meríteni, hanem azért, mert *máig meg nem haladott irodalmi formában előadott történeti szintézis*. Vérbeli, a közönségnek íródott *történelemkönyv*.

A mai kutató csiszolhatja szempontjait, kerekíti adatsorait az újabb szintézishez, formálja mondatait egy-egy hősnének bemutatásához, amikor leteszi kezéből Hóman és Szekfű kötetét. Majd az utolsó kötet végén saját korábbi ceruzajegyzetén mélézik hosszan: bárcsak a mi munkánkban is annyi használhatót, olvashatót találjon majd az utókor, mint amennyit mi találunk elődeink elbeszélésében.

HÓMAN ÉS SZEKFŰ ÉLETPÁLYÁJÁNAK ELVÁLÁSA, 1932–1945

Hóman Bálint és Szekfű Gyula könyve kétségtelenül a Horthy-korszak történetírásának reprezentálója. Szerzőik is a korszak történetírásának első számú reprezentánsai maradtak. (Akkor is, ha az 1930-as években sok új területet nyitnak meg a szakmában mindenekelőtt a történet-szociológiai, technikátörténeti, településtörténeti kutatások.) Életük, igaz 1932 után, már ritkán haladt párhuzamosan, sőt egyes pontokon diametrálisan eltért egymástól.

Miniszter a fegyházban. Hóman Bálint a Gömbös-kormány minisztere lesz, és 1932–1943 között kis megszakítással a kultusztárca élén áll. Kitűnő szakminiszter. Megmarad közben a Történelmi Társulat, majd az első, általa alapított történeti kutatóintézet, a Teleki Pál Intézet (1941) elnökének. Szaktudományához, céduláihoz csak a miniszterség után, 1943–1944-ben tér vissza. A magyar őstörténet összefoglaló feldolgozását készíti. Mint miniszter, sokat használ a szakmának. Tanítványait (és a barát Szekfűt, Domanovszkyt is) állásokhoz segíti. Ő az, aki az elmégesedett személyi és felfogásbeli ellentéteket kiegyensúlyozza, a szemben álló feleket képes egy asztalhoz ültetni. Politikusként kevésbé sikeres. A németbarát külpolitikai vonal követőjeként ismert. Németbarátságának – a „fasizmus nélküli” németbarátságának – lényege: Magyarország számára a német erő a realitás, az angolszászok túl messze vannak. Szerencsétlenségére ő is ott fesheng azon a kormányülésen, amikor Bárdossy miniszterelnök a Szovjetunió elleni hadüzenetet elfogadtatja.⁶⁹ Jó miniszter, az egységes középiskolai rendszer, tanfelügyelőhálózat és a 8 osztályos népiskola tervének kidolgozása fűződik elsősorban a nevéhez. Személyes politikájában megőrzi régi, a századelő liberális, polgári mentalitásából örökölt vonásait. Németbarát politikai álláspontja – és német neve – miatt a liberális sajtó gyakori céltáblája. 1944-ben Horthy egyik bizalmasa a kiugrási előkészületek idején. De már terjed Budapesten: a Magyarországra érkező Vörös Hadsereg magyar nyelvű lapjában⁷⁰ Andics Erzsébet állítólag úgy beszél róla, mint a „reakciós magyar értelmiség” megtestesítőjéről, akit először kell a vádlottak padjára ültetni.⁷¹ Ezt megtudva, Hóman Nyugat felé veszi útját, a Szálasi idején is tovább működő „parlamentben” egyszer-egyszer részt vesz. Népbíróági perében először halálra akarják ítélni, de mivel a háborúba lépés mellett döntő minisztertanácsi részvételen túl másban nem találják háborús bűnösnek, sőt többen felszólalnak mellette a perben, „csak” életfogytiglani fegyházra ítélik.⁷² 1949-ig a pesti gyűjtőben tartották, állítólag a raboktól ellesett tolvajnyelvből

69 Glatz Ferenc: Németbarátság, kollaboráció, megszállás. Hóman Bálint 1944. március 19-ről. In: Az 1944. év története. (Összeállította: Glatz Ferenc.) Bp., 1985: 30–38. p. [E kötetben: 609–629. p.]

70 1944. szeptember végén Lembergben indult a Vörös Hadsereg magyar nyelvű lapja *Magyar Újság* címmel, Illés Béla, a VH vezérkarának őrnagy főszerkesztésében. A lapot a szovjet repülő és felderítő „terjesztették” a Kárpátokban harcoló magyar hadsereg területein, illetve hazaengedett magyar hadifoglyok hozták magukkal. A Vörös Hadsereg kötelékébe tartozó szerkesztőség előbb Ungváron, Munkácsra, majd Debrecenben és Budapesten működött. A lap 1945. február elejétől *Új Szó* címmel jelent meg. Vö. Szemző Piroksa: A Magyar Újság és az Új Szó. Magyar Könyvszemle, 1946. 90–94. p.

71 Kosáry Domokos – és tőle függetlenül Mályusz Elemér, Vörös Károly – szóbeli közlése. Kutatásaink során a hivatkozott cikket – a fellelhető magyarországi példányokban – nem találtuk. Moszkvában is eredménytelenek voltunk. De a „hír” létezésének helyét adunk.

72 BMI Hóman-per. [A Hóman-per teljes anyagát 1964–1965-ben kutathattam. A per anyagát – a többi népbíróági perekhez hasonlóan – 1989 végén visszaszolgáltatták az illetékes bíróságokhoz, így a Hóman-per anyagát a Fővárosi Bírósághoz, ahonnan áthelyezték azt Budapest Főváros Levéltárába. Ott 2013-ban, majd ismételtelen e kötet szerkesztőjével együtt

szótárt is készített, mesterséget tanult. 1949-ben – a kommunista rendszerváltás, a proletárdiktatúra bevezetésének idején – Vácra viszik. Gyakran megverik, hideg vízzel locsolják. A 130 kilóról 60-ra lefogyott cukorbeteg ember 1951. május 15-én meghal. (Halálát csak a Rákosi-rendszer első megingása után, 1953-ban hozzák nyilvánosságra, akkori dátummal. Ezért több helyen 1953 áll halálozási időpont-jaként.)

Félve és megfélemlítve. Szekfű Gyula 1932 után vált politikai irányvonalán. A német fasizmus előretörését szemmel követve, politikai ítéleteinek mércéje a fasizmus veszélye lesz. Gróf Bethlen István konzervatív antifasizmusához és a katolikus egyház antifasiszta szárnyához áll közel, majd a liberális polgári napilapba, az induló *Magyar Nemzet*be írja cikksorozatát.⁷³ Nyíltan állást foglal a németbarát politikával szemben. (Ennek ellenére 1942-ig megőrzi barátságát Hómannal.) Közben a szociáldemokratákkal, sőt a kommunistákkal is érintkezésbe kerül. 1944-ben bujkál a nyilasok elől. Többek között Hóman is segít neki. 1945 után Magyarország első moszkvai (nagy)követe.⁷⁴ (Itt ismét erőt vesz rajta fiatalkori alkoholizmusa.) Hóman perében megidézik, nem megy el, levelet ír: 1932 után „igen keveset érintkezett” Hómannal. Nem mondott igazat...⁷⁵ Megírja a saját és a magyar keresztény középosztály felfogásának kemény kritikáját. Nem vették, úgy mond, észre, hogy a szomszédban milyen hatalmas állam, a Szövetségi Unió fejlődött ki az elmúlt években („Forradalom után”, 1947).⁷⁶ Egy-egy remek tanulmány (az öreg Kossuthról, az értelmiségi középosztályról) mellett néhány vergődéses újság-cikket ír (Lenint,⁷⁷ sőt Rákosit méltatja). Kirakatember, akit tanszéki szobájában is ellenőriznek, s akit másodosztályú újdondások szakmailag agyonbírálnak, de akit nagybetegen is – Rákosi távozása, Sztálin halála után – reaktíválnak és a semmi hatalmat nem jelentő Elnöki Tanács tagjának tesznek meg. 1955-ben, mindenkitől magára hagyva, hosszú betegség után hal meg.

2016. januárban vettem kézbe, s minden, az 1965-ben kutatott és Hóman-tanulmányaimban idézett részletet megtaláltunk. Az 1989 utáni levéltári átpaginázás után az eredeti oldal-számok is megmaradtak, így az itteni hivatkozások alapján követhetők. A Hóman-per új jelzete: BFL Fond XXV 1a Nb 864/1946 R III (Dr. Hóman Bálint) – G. F.]

73 Szekfű Gyula 1939–1944 között vezető publicistája volt a németellenes, ellenzéki Magyar Nemzetnek. Itt 1943–1944-ben jelent meg a „Valahol utat vesztettünk” c. 6 részes cikksorozata (1943. november 7., november 21., december 5., december 19., 1944. január 15., 16.), amit a „Forradalom után” c. kötete első fejezeteként újraközölt 1947-ben. A cikksorozathoz VII. részként kapcsolódik a Magyar Nemzet 1944. február 27-i számában megjelent írása.

74 A koalíciós pártok megállapodása alapján Szekfűt 1945. október 15-én rendkívüli követté és meghatalmazott miniszteri rangban moszkvai követté (1948. május–szeptember 10. nagykövet) nevezték ki. Betegsége miatt 1946. márciusban foglalta el állomáshelyét.

75 [A tanulmány eredeti kiadásakor csatolt, de akkor nem közölt Szekfű-levelet most a tanulmány után a dokumentumok között adjuk közre. – A szerk.]

76 *Szekfű Gyula*: Forradalom után. Bp., [1947.] 207 p. (Újrakiadva: 1983. Sajtó alá rend., a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta Glatz Ferenc.)

77 *Szekfű Gyula*: Lenin. Bp., 1946. 8 p. [Előadás 1946. január 21-én, a Lenin halála 22. évfordulója alkalmából a rendezett operaházi ünnepségen.]

ÁTÉRTÉKELÉS A POZITÍV KRITIKA SZELLEMÉBEN, 1976–1990

Reméljük, volt türelme a kedves olvasónak, hogy kövesse Hóman Bálint és Szekfű Gyula könyve születésének és szerzőik szomorú sorsának történetét. Az írói alkotás önálló életet él, ugyanúgy elválik alkotójától, mint iparostól a megmunkált munkadarab. S hogy mire használja a „terméket” a fogyasztó, a társadalom, azt kevés esetben kérdezik meg az előállítótól. A „Hóman–Szekfű” generációknak – legalább két generációnak – irányította gondolkodását a magyar történelemről. Azután generációknak – legalább két generációnak – esett ki az olvasmányanyagából. Hogy miért lehetett „a” magyar történeti összefoglaló a háború előtt felnevelődött értelmiségi középosztály könyvespolcain, azt talán sikerült elmondani. Hogy miért esett ki az utóbbi negyven esztendő olvasmányanyagából (függetlenül attól, hogy egyes megállapításain túllépett-e a kutatás vagy sem) – annak megítéléséhez még hátra van történetünkben a befejező rész.

Szakmai meghaladás helyett politikai őrségváltás, 1949

Az 1949. évi társulati elnöki székéből elhangzott programbeszéd hamis képet festett a két háború közötti történetírásról. Láthattuk elbeszélésünk eddigi adataiból is. Amíg az elnök, *Andics Erzsébet vádjá* szerint ez a történetírás egyoldalúan középkorcentrikus volt, addig a tények arról szólnak, hogy a szakszerű újkorkutatás éppen ebben a korszakban bontakozik ki, a két háború között megjelent újkori forráskiadványokat maga Andics Erzsébet is forgatta.⁷⁸ És milyen nehezen vállalkozik még ma, 1990-ben is komoly történész arra, hogy a közvetlen megelőző évtizedig vezesse feldolgozását, amire Szekfű vállalkozott 1930-ban, hogy 1914-ig írjon a magyar történelemről. Amíg Andics – emlékeztetünk tanulmányunk elején idézett beszédére – vádjá szerint ez a történetírás egyedülállóan egyházcentrikus volt, addig a *valóságban* mind a közép-, mind a kora újkor történetében előretör a gazdaság- és társadalom-történetírás, a művelődéstörténet, majd a településtörténet.

78 A Fontes-sorozat különböző osztályaiban több mint negyven kötet jelent meg 1921–1944 között: Gr. Széchenyi István összes munkái (13 kötet); A Nemzeti Színház százéves története (2 kötet); Levelezések (1 kötet); Hivatalos iratok és levelek (5 kötet); Emlékiratok (3 kötet); Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez (8 kötet); Iratok a magyar társadalom- és gazdaságtörténethez (1 kötet); Naplók, emlékiratok, történeti művek (2 kötet); Kormányzat- és közigazgatás-történeti iratok (5 kötet); Iratok az 1848–49-i emigráció történetéhez (3 kötet). – Az újkorkutatás magyarországi fejlődéséről vö. *Glatz Ferenc*: Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban. (Domanovszky Sándor: József nádor iratai c. kézirat művének kiadása 1988-ban). In: *Uő*: Történetírás korszakváltásban. Bp., 1990. 226–260. p. [E kötetben: „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése” c. tanulmány.]

És az e szellemben született munkák nagyszerű forrástani és metodikai színvonalon állnak.⁷⁹

Való igaz, lehetett volna megalapozottabb az akkori szakmai kritika Szekfű és nemzedéke, valamint tanítványaik munkásságáról. De az átértékelés célja 1949-ben nem az elődök szakmai meghaladása volt, hanem a *helycsinálás* a proletárdiktatúrához szabott sztálinizált marxizmusnak és az ezt kiteljesíteni hivatott új kádergarnitúrának. Oly korban történt az átértékelés, amikor az átértékelők részéről sokan őszintén hitték, hogy egy-egy frappánsnak tetsző, a „klasszikusoktól” (Marx–Engels–Lenin–Sztálin) származó gondolatmenet elsajátításával már meg is haladták mindazt, amit az előző évtizedek „polgári” történészei „összehordtak”. (Még az 1961–1962. tanévben is komoly, a polgári világból műveltségét vett professzor hirdette a katedráról, hogy ma egy új műveltségű középiskolai tanár többet tud a magyar történelem lényegi folyamatairól, mint annak idején Szekfű Gyula tudott.) Olyanokat sodort magával, vagy dobott az első sorokba a forradalmi hevület, akik sorscsapásoktól, fasiszta rendszertől sújtva, magukban maradva a háború után, fanatikusan hinni akartak valami világmegváltó eszmében és harcban. És oly korban történt ez az átértékelés, amikor a politikai rendszerváltás ígézetében minden szempont, cselekvés alárendelődött a hatalomváltás céljainak.

1948–1949-ben, rövid egy esztendő leforgásán belül „kigolyózzák” (korabeli kifejezés) az egyetemről a nyugdíjkorhatárt elért Domanovszkyt (öntudatos politikus egyetemisták jelennek meg a dékánál, hogy a régi rendszer embere, Domanovszky ne tartsa meg előadását, mert szabotálni fogják; huszoneves forradalmárok hirdetik, hogy tárgyat, a művelődéstörténetet mint burzsoá tudományt kiűzik az egyetemről).⁸⁰ Hóman börtönben, Mályusz 1944. évi jobboldali politikai cikkei miatt fennakadt az igazolások rostáján, Szekfű Moszkvában nagykövetként, majd nyugdíjban. A kivételes képességű Hajnal Istvánt (1945–1946-ban még dékán), mint a „középkor piedesztálra emelőjét”, eltávolítják állásából, noha a marxizmus-hoz igen közel álló felfogása technikáról, társadalomról közismert volt. Eckhart Ferenc – 1948-ig a Történelmi Társulat elnöke – eltávolítva az elnöki székből, csendben meghúzódik a jogi karon. A fiatalok között erős igazán a „tisztogatás”. A volt Teleki Intézet Történettudományi Intézetét átveszi a marxista ideológus, Molnár Erik, helyettesei addig a szakmában teljesen ismeretlenek. Kosáry Domokos levéltárba üzetik, bibliográfiáján dolgozhat; Benda Kálmán állás nélküli, zugkönyvkereskedésből él, majd egyháza ad neki munkát; Makkai László szintén egyházi összeköttetéssel helyet kap a dokumentációs, majd a tudományos részlegben; Wellmann Imre, megfosztva akadémiusságától, múzeumba szorul. A többiek (neveiket az 1930-as évek fiatalságánál soroltuk) is a szakma periferiáján igyekeznek boldogulni. Ember Győző megmarad a levéltárban, hamarosan főigazgató lesz,

vállalja a maga módján a régi eszményeket, néhány tanítvány pedig az élni akarástól vagy az őszinte „továbbfejlődés” szellemében bízva beáll az új rendbe.

Az új rendbe, amelynek élharcosai gyakran a minimális történészképzettség-gel sem rendelkeznek, néhánynak történelem szakos diplomája sincs. A rendszerváltásban ők a vezetők (Andics Erzsébet, Nemes Dezső, Czóbel Ernő), mögöttük a fiatal forradalmárok találhatók, természetesen eltérő vérmérséklettel: egyikük vérszomjasan, másikuk tartózkodással. És eltérő tehetséggel. A Horthy-korszak történetírása és általában a „burzsoá történetírás” cáfolatából kiindulni a legtermészetesebb követelménynek számít. Most „kiderül”, egyesek csak a régi rendszer politikája, az üldöztetés miatt nem jutottak magasabbra. Az ideológiai kritikát azután a meghurcoltatás, az íróasztal-feltörés, a feljelentések is követik. Mindez a megélni gondolt forradalom nevében.⁸¹

A kádári konszolidáció két arca

1956 tisztító viharai megtépázzák a sztálini rendszert a történettudományban is. És vízvázastót jelent a szakmabéliek közt is. A hirtelen pozicionáltak egyik része ki-hull a rostán, a mérsékelték konzerválják magukat az 1958 utáni konszolidációra. (1956 nyara egyébként is új oldalról hoz polarizálódásokat.) Mások őszintén felülbírálják a maguk korábbi tetteit, netán visszahúzódnak a politikától. Belátva, hogy a messianisztikus hit az őrsgérváltás fontosságában nemcsak egy nemzetet tett működésképtelenné, de őket magukat is tönkretette erkölcsileg-fizikailag.

A kádári konszolidáció kétfrontos harcot hirdetett, de inkább két frontot engedett élni. Egyik oldalon tovább él az 1949-esek szelleme, s ők maguk is a pozíciókban. (Andics a szakmában haláláig, 1986-ig aktív.) A másik oldalon erősödik a liberálisok tábora. Különösen szakmailag: nyitás a nyugat-európai történetírás felé, fiatalok ösztöndíjas kutatóutakra küldése, nyitottnak lenni Keletre, Nyugatra egyaránt. (Ennek az iránynak legfőbb szervezője a korán elhunyt Ránki György.) Az 1960-as évek politikájában, ha egyértelműen győzni nem tud is a reform, de visszavonhatatlanul kiépíti hadállásait a Kádár-rendszeren belül.

Megindul a sztálini tudománypolitikai rendszer és a történeti ideológiai alap-tézisek felülvizsgálata elméletileg is. Leginkább politikus téma természetesen az 1949 előtti történetírás újravizsgálata. Egyidejűleg parázs viták Magyarország középkori, de mindenekelőtt újkori történelméről (itt a felülvizsgálók olyan bélyegeket kapnak, mint például az „angolszász birodalmi imperializmus” képviselői: a revizionizmus, ökonomizmus vádjára már oda sem figyeltek a reformgondolko-

⁸¹ Ennek a folyamatnak részletes megvilágítására vállalkoztam a Hajnal István műveihez készített Olvasónaplóban, amely 1920–1949 között Hajnal egyes írásaihoz kötődve tekinti át a magyar történetírás történelmét. Glatz Ferenc: Hajnal István életútja és válogatott művei. (Kézirat, 1989. Történetírók Tára sorozat részére) [A kötet 1993-ban jelent meg. – A szerk.]

⁷⁹ Gondolunk Domanovszky, Hajnal, Mályusz Elemér, Szabó István munkásságára.

⁸⁰ [Az egyetemi tisztogatásokról vö. e kötetben a Domanovszky Sándor és Hajnal István élet-pályájáról írottakat.]

dásúak). Egyidejűleg megindul az 1949 előtti történetírás historiográfiai felülvizsgálata.

Értékmentés a történetírásban, 1976–1990

Először historiográfiai csoport alakul az MTA Történettudományi Intézetében (jobbára a 19. századi polgári értékek mentését tartva szem előtt, Pamlényi Ervin vezetésével), majd 1976-ban historiográfiai osztály, amely az egész történetírással foglalkozott 1949. évi pecsét feltörésére vállalkozik. Megindul a *Történetírók Tára* sorozatban (a Gondolat Kiadó jó szemű kiadói segítségével) a 19. és 20. századi magyar történészek munkáinak méltató újrakiadása.⁸² Nem a politikai „rehabilitálás” egyszerű szándékával, hanem az elődöknek kijáró tisztelet és a pozitív kritika szellemében. Megemlékezés az Akadémián Domanovszky Sándorról (1977), majd Szekfű Gyuláról (1983), már minden „burzsoá”-zás nélkül, szakmai kérdésnek tekintve működésük értékelését.⁸³ (Az Akadémia illetékes osztályán még ekkor is elhangzik az új elgondolás támadásaként: a 19. századi konzervatív katolicizmus újraéledése a „Szekfű-rehabilitáció”. Mások a marxizmussal való behatódott foglalkozást kérik számon.⁸⁴) 1987-ben emlékülés Hajnal Istvánról.⁸⁵ Ez az átértékelés nem kívánja a volt dogmatikusok állásait, pozícióit, nem akarja eltávolítani őket: „tiszteltetűd” (Pamlényi Ervin kifejezése, aki ezért sem jósolt sikeres jövőt ezen akcióknak Kelet-Európában). És a „rehabilitáció” befejező pontjának is tekinthető, hogy 1990. március 15-én az újonnan alapított Széchenyi-díjat elsőként Hajnal István kapta posztumusz elismerésként.

82 A Gondolat Kiadó Történetírók Tára (1978–1986, sorozatszerk. Glatz Ferenc) sorozatában megjelent kötetek: Domanovszky Sándor. Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok. (Vál., sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1979. 370 p.; Szabó Ervin történeti írásai. (Vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Litván György.) Bp., 1979. 713 p.; Egyház, műveltség, történetírás. Römer Flóris, Ipolyi Arnold, Fraknói Vilmos. (Vál., sajtó alá rend. és a bevezetőket írta: Rottler Ferenc.) [Bp.], 1981. 389 p.; A Huszadik Század körének történetfelfogása. (Vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Pók Attila.) [Bp.], 1982. 433 p.; Marczali Henrik. Világtörténelem – magyar történelem. (Vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Gunst Péter.) [Bp.], 1982. 561 p.; Szekfű Gyula: Forradalom után (Sajtó alá rend., a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta: Glatz Ferenc.) Hasonmás kiad. [Bp.], 1983. XXX. 243 p.; Bél Mátyás. Magyarország népének élete 1730 táján. (Vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Wellmann Imre. ford. Wellmann Imre, Püspöki Nagy Péter.) Bp., 1984. 517 p.; Horváth Mihály. Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc. Válogatott írások. (Vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Pál Lajos.) Bp., 1986. 510 p.

83 1977. november 18. MTA II. Osztályának felolvasóülése, Domanovszky Sándor születésének centenáriuma alkalmából. – 1983. július 4. Szekfű Gyula születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak, MTA Felolvasóterem. Mindkét konferencián a bevezető előadást Glatz Ferenc tartotta.

84 Hermann István: Ellenvélemény a rehabilitációról. Magyar Nemzet, 1983. június 18.

85 1987. március 2. A Magyar Történelmi Társulat ülésszaka.

A tudományos felülvizsgálatnak előbb-utóbb személyes konzekvenciái is voltak. Igaz, nem a tudomány, hanem a „nagypolitika” érlelte meg a döntéseket: 1956 után fokozatosan jönnek vissza a régiak a szakma élvonalába. A kétfelé tekintő konszolidációnak megfelelően: nem az egyetemre, mert az politikailag „exponált” hely 1949 óta, hanem a kutatóintézetekbe, gyűjteményekbe. (Ez adja az 1970–1980-as évek kutatóintézeti szakmai bázisának egyik alapkövét.) Mályusz már Sztálin halála után, 1954-ben az MTA Történettudományi Intézetében. Bendát 1956-ban visszahívják, amíg a forradalmi lendület tart (igazgatóhelyettes, később munkatárs, azután már a nyugdíjaskor határán, az 1980-as években osztályvezető is). Majd jönnek az 1970-es években rendes és külső munkatársaknak a többiek; végül Kosáry is akadémikusságot kap, a még aktív sztálinista csoport ellenkezésével szemben. (Nekik is van természetesen jelöltjük.) A visszatértek a liberális szárny legközvetlenebb munkatársai.

Az 1980-as évek második felére már felbomlott a szakma sztálinista-szovjet hierarchiája. Voltak, akik a „klasszikusokhoz” való visszatérést, Lenin tanulmányozását javasolták, de ezek az őszinte meggyőződésűek és nem a sztálinisták. A biológiai törvények is erősebbek a politikaiaknál: Andics Erzsébet, Nemes Dezső meghaltak, mások visszahúzódtak, megint mások őszintén feladták korábbi felfogásukat. *A magyar történettudomány az 1980-as évek első felére ismét a már az 1930-as években elért csúcson áll.* A szakma évek óta új pólusok szerint rendeződik. Semmivel sem rosszabb szempontok alapján, mint a világ bármely országának történettudománya. A hanyatlás veszélyei egészen más oldalról fenyegetnek. De ez már, kedves olvasó, egy szakma belső gondja...

Válaszutak 1956, 1968, 1989

Rendszerváltás, átértékelés. Vajon mikor kezdődött a rendszerváltás, az átértékelés? – tehetjük fel ismét a kérdést. 1956-ban, 1968-ban, 1985-ben, netán 1989-ben? Vagy valóban a kormányváltással 1990-ben? Ma még érdemeket szerezni akarók, karriervágyók aktuális vitája. Szakmáknak, ipari, mezőgazdasági ágazatoknak kellene felülvizsgálniuk utóbbi harminc esztendejüket. És nem átengedni a szót a közösségemésztő álforradalmi retorikának. Vagy talán mégsem az a végső számadás kérdése: mindebből mi a jó a közösségnek, a nemzetnek?

Rendszerváltás, átértékelés. Amióta gyermekek gondolkoznak atyáik tetteinek értelmén, történetbúvárok előző korszakok mérlegre helyezésén, végül is két lehetőségük van az irányválasztásnál. Az egyik: az elődök tévútjainak kikeresése, „meg nem alkuvó” kritizálása mai szemmel. A másik: *azt keresni, mi hasznosítható a ma számára, az elődök munkáiból.* Legyen szó történelemkönyvről, politikáról – ezek között a lehetőségek között választhat ma is egy társadalom.

Megjelent: Rendszerváltás – Átértékelés – Szintézis. Előszó a „Hóman–Szekfűhöz”. Bp., 1990. 52 p.

DOKUMENTUMOK

1. 1920. A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE

*A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmányához
Budapesten*

Tekintetes Választmány!

A magyar történettudomány történetének utolsó félszázada a speciális részletkutató-sok és monografikus feldolgozások korszaka volt. A XVIII. század tudományos kutatásainak eredményeit publikáló és feldolgozó korszak – Fejér, Engel, Fessler, Szalay és Horváth Mihály kora – után, Társulatunk megalapításával egy időben a magyar történettudomány a speciális kutatás felé terelődött. A hetvenes évek fiatal historikusai a majdan őket követő generációk is – Ipolyi Arnold, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Salamon Ferenc példáján és buzdításain indulva – a történeti részletkutatás apostolai lettek. Egyes korszakok és intézmények történetének monografikus feldolgozása, forrásainak felkutatása, egyes források és forráscsoportok kritikai vizsgálata, a segédtudományok részletkérdéseinek felderítése terén a legutóbbi hatvan esztendő tudósai alapvető munkát végeztek. Az összefoglaló feldolgozás terén azonban ma is a kiegészítést megelőző korszak termékeire vagyunk utalva. Tágabb irodalmunkból – néhány sikerültnek nem éppen mondható kísérlet kivételével – hiányzik a magyar történetnek egységes történetsszemlélettel, egységes nézőpontból készült kiegészítő feldolgozása és kézikönyve; hiányzik a magyar jogtörténet, társadalmi és gazdaságtörténet, tartománytörténet, diplomatika, geneológia stb. kézikönyve. Kétségtelen, hogy mindezek tökéletes feldolgozásának előfeltételeként még nagyon sok és fontos feladat áll előttünk a részletkutatás terén s a legközelebbi jövő egyik legfontosabb teendője a speciális kutatás és monografikus feldolgozás terén mutatkozó hiányok betöltése lesz. S mégis – teljesen átérzve a speciális kutatás fokozásának nagy jelentőségét – már most gondolkodni kell a meglévő ismeretek összefoglaló rendszerezésére.

Ha nem akarjuk tudományunkat a szintetikus törekvésektől teljesen elvonatkozó részletismeretek rendszertelen halmazává süllyeszteni, gondoskodnunk kell az utolsó hatvan év tudományos eredményeinek összefoglalásáról, módot kell adnunk a fiatalabb történetíró generációnak, illetőleg az abból kiemelkedő szintetikus tehetségeknek a magyar történet új, egységes, s az összes részleteredmények felhasználásával készülő feldolgozására, ki kell jelölnünk a tervszerű speciális kutatás irányait. A magyar történettudomány jövő fejlődésének, a speciális kutatás eredményességének és az összefoglaló feldolgozás lehetőségének elengedhetetlen előfeltétele a magyar történettudomány eddigi eredményeinek Grundriss-szerű kézikönyvben való feldolgozása.

Felesleges volna a tisztelt Választmány előtt bővebben részleteznem vagy magyaráznom ily kézikönyv jelentőségét, sőt nélkülözhetetlen voltát. Mint egyetemi hallgatók, tanárok és kutatók mindnyájan fájdalmasan éreztük tanulmányaink és kutatásaink közben annak hiányát s mindnyájan irigységgel elelve forgattuk más nemzetek tudósainak hasonló természetű kézikönyveit. Ezért minden további indokolást mellőzve, áttérek indítványomra.

Tisztelettel javaslom: mondja ki a Tekintetes választmány, hogy I) a Magyar Történelmi Társulat – amennyiben e vállalat anyagi oldala biztosítva lesz – megírja és kiadja „A magyar történettudomány kézikönyvét”. A munka két fő részből áll: I. Bevezetés a magyar történettudományba, három 35–40 éves kötetben. Az első kötet címe: A történettudomány módszere, története és forrásai; tartalmazza a történet módszertanát, történet-filozófiát, a magyar történetírás történetét és a magyar történet összes forráscsoportjainak rövid kritikai ismertetését. A második kötet tartalmazza a történet segédtudományait rövid feldolgozásban, különös tekintettel a módszerre és az egyes segédtudományok feladatára az általános történet szempontjából. A harmadik kötet tartalmazza a történeti részletstúdiumok áttekinthető feldolgozását, ún. a magyar jog-, alkotmány- és közigazgatási, társadalom- és gazdaság-, egyház-, irodalom-, tudomány- és művészettörténet. II. része: Magyar történet, négy 40 éves kötetben, beleértve a mellékartományok történetét. Mindkét rész tárgyalása rövid, Grundriss-szerű, alapos bibliográfiával s a jövő kutatás irányának megjelölésével. (ld. a részletes tervezetet)

Egyelőre a munka első főrésze (három kötet) vétetik munkába, a második főrész kidolgozása csak ennek kinyomtatása után válik időszerűvé.

A munka végleges tervének előkészítésére, a munkatársak kijelölésére és az anyagi eszközök megszerzésére a Társulat háromtagú szerkesztőbizottságot küld ki, mely működéséről a végleges megbízás megadása előtt a választmánynak beszámol és a tervet bemutatja jóváhagyás végett.

Midőn ez indítványom elfogadását kérem, tisztelettel vagyok bátor bejelenteni, hogy ez ügyben előzetesen tájékozódni kötelességemnek tartottam s illetékes helyen a három első kötet írói tiszteletdíjainak részbeni fedezésére 24–25 000 K. államsegélyt helyeztek kilátásba, amennyiben azt a Magyar Történelmi Társulat kérelmezi. Tisztelettel kérem ezért, méltóztassék a mélyen t. elnökséget felhatalmazni, hogy a vallás- és közoktatásügyi m. k. miniszter ilyirányú kérést beadjon.

Kiváló tisztelettel

Hóman Bálint

vál. tag.

Budapest, 1920. szeptember 1.

2. 1928. ELŐSZÓ A „MAGYAR TÖRTÉNET”-HEZ

[...] A mi nemzedékünk annyi mindenben ment keresztül, hogy a múlt iránti érdeklődését a bár csak harminc év előtti, mégis régenmúlt korszak történetírói már ki nem elégíthetik.

A múlt század utolsó évtizedeinek túlnyomóan politikai és jogtörténeti érdeklődése helyett ma társadalmi, gazdasági és szellemi történeti problémák felé irányul mindenki figyelmé s a politikai és alkotmányjogi kérdéseket is más vonatkozásokban látjuk, mint elődeink. Egész problémaköreink vannak, melyek a régi történeti művekben nincsenek, de nem is lehetnek tárgyalva. Mások – mai nemzeti és társadalmi életünk legégetőbb kérdései – csak mellékesen érintetnek ott.

A millenáris Magyarországot – hogy csak egy-két kérdést említsünk – alig érdekelte az ország lakosságának nemzetiségi összetétele, történetírói a húszmillió magyar romantikus elméletén nevelkedve, kevés érzékkel bírtak a nemzetiségi kérdés értékeléséhez. Ma, a nemzetiségi elv ürügye alatt végrehajtott országcsonkítás korában nincs égetőbb problémánk, mint a magyar fajnak a többi nemzetiséggel való együttélése a magyar állam keretében. Trianon nyomorában megedzett szemünkkel ma semmit sem keresünk annyira, mint a nemzetiségi kérdés történeti előzményeit. Hiszen a magyar nép politikai és kulturális szupremáciájának mértékét sem tudjuk azon viszonylatok ismerete nélkül megállapítani, melyekben a hazai nemzetiségek – tótok, németek, oláhok, szerbek, horvátok, rutének – voltak a magyarsággal szemben. Itt van továbbá a magyar etnosz kialakulásának a hun-rokonság problémájával kapcsolatos nagy kérdése, mely kezdődik a két alapfajta, a finn-ugor és török nép összeolvadásával, folytatódik különböző törökfajta népek egészben való beolvadásával és egyéb nemzetiségek egyedeivel való keveredéssel, mely folyamat ma is tart az ország területén. A magyar történeti fejlődésre nem volt közömbös, hogy bizonyos időben, bizonyos társadalmi osztályok keretében a magyarság délszlávval, némettel, vagy kunnal keveredett-e nagyobb mértékben. Ily probléma még a magyarság elhelyezkedése a mindenkori nemzetközi viszonylatokban, aminek tárgyilagos értékelésére Ausztriával való politikai összeköttetésünk korában alig lehettünk képesek. Ilyen a középkori társadalmi mozgalmak és forradalmi jelenségek kérdése, amit a jelenkor társadalmi és gazdasági evolúciójának tanulságai alapján egészen más mértékkel tudunk mérni, mint korábban lehetséges volt.

De a mai nemzedék nemcsak új problémákat lát, hanem a régieket is másként fogja fel, s új felfogásának szükségessége még a politikai történet látszólag kevés változásnak kitett területén is megnyilvánul. A történetünket négyszáz év óta domináló osztrák kérdésnek a legújabb időkig megvolt a maga politikai aktualitása, ami szinte lehetetlenné tette tárgyilagos történeti kezelését. Történeti ítékezés helyett rendszerint publicisztikai mérlegelés jött létre és sokszor pártállásuk szerint ítékeztek történetíróink, a kiegészítés vagy a 48-as elv szemszögéből nézve történetünk Mohács óta lefolyt szakaszát. Ma e kérdésben felszabadult történetírásunk a napi politika nyomása alól. Ítéletét nem zavarják többé mellékes publicisztikai szempontok; világosan megláthatja, mi volt az osztrák-magyar viszonyban a magyar nemzet kárára vagy hasznára.

Nemzedékünk az új események és új törekvések hatása alatt a magyarság kialakulását és annak lényeges politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változásait akarja megismerni, s oly adatokra nem reflektál, melyekből lényeges változás, a magyarságra fontos alakulás nem következik.

A történetírónak ma a régi anyag egy részét, a mai felfogásunk szerint lényegtelen adatokat el kell hagynia és az új problémák megoldására új anyagot, a korábbi történészek által használhatatlannak vélt adatokat kell a kútforrásokból előhozva értékesítenie. Az új anyag kiválasztásánál a közönség érdeklődésén kívül, ami nem egyéb, mint az utóbbi húsz esztendő élményeinek függvénye, útmutatást nyújt maga a történettudomány, mely éppen az utóbbi évtizedekben szinte teljesen megújodott.

A történetírónak ma sokkal tökéletesebb eszközök állnak rendelkezésére a kútforrások használhatóságára, hitelességének megítélésére, mint még egy emberöltővel ezelőtt. A tör-

ténettudomány segédtudományai szinte exakt stúdiumokká fejlődtek s rajtuk kívül más tudományágak eredményeit is felhasználhatjuk a történeti adatok vizsgálatánál, így különösen a nyelvtudomány, a nemzetgazdaságtan, a művészettörténet és pszichológia eredményeit. [...]

A legnagyobb változást a modern történettudomány új célkitűzései hozták. Míg a régi történetkönyvek egymástól elszakítva tárgyalták a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési, irodalmi fejlődést s a fejezetek tartalma közt alig volt élő kapcsolat, a mai történetírás a szó igazi értelmében vett művelődéstörténeti, ma szellemtörténetinek is nevezett módszer előnyeit kihasználva, a nemzeti történetet nem osztja többé ily mezőkre, nem állít korlátokat az egyes részletfejlődési folyamatok közé, hanem az egész történetet mint egyetlen szerves folyamatot fogja fel. A gazdasági viszonyoknak megvan a hatásuk az irodalmiakra s a nagy világnézeti áramlatok szinte szuverén erővel gyűrjék és alakítják át a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat. Amint egy ember sem állhat meg egyedül, úgy az emberi történet hatóerői sem működnek elszigetelten; mindnyájan együtt és egyszerre hatnak s közöttük a megfoghatatlanok, a lelkiek azok, melyek primér voltukban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét.

Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány. És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története, azoknak a formáknak leírása, melyekben a magyar lélek évezred óta jelentkezik, azoknak a hatásoknak leírása, melyeket a magyarság aktivitása hozott létre s ezzel az emberiség történetében minden mástól különböző, új szint, új formát képvisel. A magyarság életét a történeti tárgyalás természetéből következően továbbra is korszakokra kell osztanunk, de lelkét nem darabolhatjuk szét részletekre. Minden korszakban az egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek megrajzolására kell törekednünk.

A magyar történet harminc év részletkutatásának eredményeit összefoglaló ez új feldolgozásával a művelt olvasóközönség szélesebb rétegeinek érdeklődését és igényeit óhajtjuk kielégíteni. Ezért tartózkodnunk kellett felfogásunk, szempontjaink, ténybeli állításaink részletes és szakszerű megokolásától, a folyékony olvasást gátló hosszadalmas kritikai jegyzetektől. Szükségesnek véltük azonban, hogy kötetenként és fejezetenként utaljunk a legfontosabb forrásokra, az állandóan használt kézikönyvekre és irodalmi összefoglalásokra s a részletkérdéseket megvilágító, felfogásunk helyességét igazoló tanulmányokra és monográfiákra. [...]

Megjelent: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. 1. köt. Bp., [1928.] 5–8. p.

3. 1937. HÓMAN EMLÉKBESZÉDE GÖMBÖS GYULÁRÓL

[...] Egy nemzedékhez tartozó kortársak másoknál tökéletesebben érzik át és világosabban értik meg a kortársuk lelkében élő eszményeket, eszméket, törekvéseket s a munkatársak bárkinél közvetlenebbül tudják – saját tapasztalataik alapján – értékelni azok működését és egyéni képességeit; a barátok szíve és értelme másoknál nagyobb biztonsággal tud eligazodni barátjuk lelki világában, erényeik és hibáik útvesztőjében.

A történetírónak erre a felismerésére támaszkodva, igyekszem ma itt, barátai körében a kortárs megértésével, a munkatárs tapasztalatainak felhasználásával, a jó barát szívével, de egyszersmind – nem tagadhatom meg, mi lényegem – a történetíró higgadt mérlegelésével és tárgyilagos kritikájával Gömbös Gyula képét megrajzolni. [...]

Századunk második évtizedének végén a végeszakadatlan háború és a nyomában járó békekötések nyers kéméletlensége nálunk is – mint világszerte mindenütt – elemi erővel robbantotta ki az évtizedek óta lappangó politikai és társadalmi, gazdasági és kulturális, értelmi és érzelmi válságot. A régi állami szervezetek, kipróbált közjogi kapcsolatok, megdönthetetlennek vélt politikai, társadalmi, gazdasági rendszerek bomlását és újaknak kialakulását, a XIX. század uralkodó eszméinek elhanyagolását és újszerű eszmédrámatok érvényesülését előidéző válság nehéz próba elé állította a világháború keserves élményei után ellentétes áramlatok küzdelmének sodrába került s addig ismeretlen vagy elhanyagolt problémákkal szemben állásfoglalásra kényszerült magyar társadalmat. [...] Az öregebbeket a múlt nyugalomra való emlékezésük s az új törekvések iránt érzett ellenszenvük részben visszavonulásra készítette, részben a régi állapot, a régi berendezkedés, a régi intézmények és régi módszerek harcos védelmére, a régi rendszer helyreállításának megkísérlésére ösztönözte. E két véglet – a születő kor vajúdása közepette helyes tájékozódásra még meg nem érett ifjak és a kellő rugalmasság híján arra már képtelen idősebbek – között mint átmeneti nemzedék tűnik fel az a háborús nemzedék, mely már érett férfiüsszel, elvszerűen megalapozott tudással és kialakult érzésvilággal, de még minden új benyomás befogadására alkalmas ifjú lélekkel került szembe a nagy világégés nyomán teljes komolyságukban kibontakozó sorsdöntő problémákkal.

A mi nemzedékünk [...] ráeszmélt, hogy az [...] új korszak küszöbén sem a régi élet-eszmények és életformák mechanikus helyreállítása, sem az állami és társadalmi rendszer teljes szétrombolásával végrehajtott újjászervezés nem lehet helyes. Ez a nemzedék megértette, hogy a háború előtti korszak kifakult eszményei, elkorhadó szervezetei, bomladozó rendszerei, mechanikussá vált életformái immár idejüket múlták s a kitaposott és elkopott régi utakon többé nincs továbbhaladás, hogy a múlt és a hagyományok tisztaságának őrzése alatt a régiek feltámasztására és változatlan fenntartására törekvő álkonzervativizmus csak a teljes romláshoz vezethet, mert minden alkotókedvet és minden újszerű törekvést bénító szelleme ellentétben áll a történeti fejlődés törvényeivel. De azt is felismerte, hogy a radikális liberalizmus forradalmi eszmevilágának és a materializmus világszemléletének a kora is lejárt, s a forradalmak romboló célkitűzése a társadalom széteséséhez, egyes rétegeinek teljes megsemmisüléséhez s végeredményben a nemzet elgyengüléséhez és pusztulásához kell hogy vezessen. Tudatára ébredt, hogy a nemzetnek a hagyományokkal számoló és a múltból minden időálló értéket átmentő, de mégis újszerű eszményekre, törekvésekre, célkitűzésekre, az új világba zökkenő nélkül átvetető új utakra s mindennek előfeltételeként a lélek betegségeit orvosló, egészséges világnézetre, hitre, bizalomra, akaratereire van szüksége.

Ez az ösztönösen jelentkező, de később elvi erővel tudatosult felismerés hajtotta új utak keresése felé nemzedékünket a tudományban, az irodalomban, a művészetben, a kulturális és gazdasági élet minden ágazatában, és ez készítette a politikában is új utak keresésére. De a politikai életben ez a törekvés nagyobb akadályokba ütközött, [...] mert a

politika új célkitűzései a köztudatban mély gyökeret vert elméleteket és formákat érintettek és sok személyi és gazdasági érdeket sértettek. Másfelől pedig az új politikai célkitűzések hirdetőinek nagy része sokkal kedvezőtlenebb előfeltételek mellett, hiányosabb készséggel indult küzdelembe, mint a művelődési irányzatok úttörői. A tudomány, irodalom, művészet korszerű, új szemléletét megalapozó és új módszereit kialakító tudósok, írók, művészek a régi nyomokon járó idősebb nemzedékkel anyagi tudás, módszeres előképzettség, szakismeret és átfogó szempontok tekintetében versenyképesen indultak munkába. A politikai életbe ennek a nemzedéknek tagjai, kevés kivétellel, minden politikai iskolázottság nélkül léptek be. [...]

Ennek az új utakat kereső, nagy eszmények és célkitűzések után sóvárgó politikus-nemzedéknek volt egyik legtehetségesebb és legmarkánsabb alakja, egyéniségének hatóerejénél fogva kétségkívül legkimagaslóbb tagja, átmeneti korunk politikai stílusának tán legjellegzetesebb képviselője a régi hadsereg vezérkari kapitányából az ellenforradalom egyik szervezőjévé, majd igen rövid idő alatt parlamenti vezérpolitikussá és végül a magyar állam vezető államférfijává nőtt Gömbös Gyula. [...]

Gömbös Gyula a nemzeti öncélúság gondolatát vallotta irányelvének politikai hitvallásában. A nemzeti társadalom minden rétegét egybefogó nemzeti egység megteremtését s ezáltal a nemzeti erő fokozását és koncentrációját jelölte meg politikája végcéljául. Ez az egyetemes nemzeti célkitűzés hatotta át az európai béke, a nemzetek közötti egyenjóságunk és barátainkhoz való hűséges ragaszkodásunk alap gondolataira felépített külpolitikáját, a belső fejlődés racionális előmozdítására törekvő honvédelmi, pénzügyi, gazdasági, szociális és művelődési politikáját.

Ez a célkitűzés lebegett szeme előtt, mikor az átfogó reformok szükségességét hirdetve és megvalósulásukat előkészítve, új történeti korszak eljövételéről, új magyar életről, új magyar típusról – „a pozitív magyarokról” – beszélt.

Hadat üzent a nemzeti társadalmat ellenséges osztályokra bontó és ez osztályokat egymással harcra állító materializmusnak. Szembehelyezkedett az egyéni érdeket a nemzeti közösség érdekeinek rovására istápoló szélsőséges individualizmussal. S a békés munka előfeltételeinek biztosítása céljából harcra szállt a központi akarát erejét bénító és a központi hatalom tekintélyét csorbító, bomlasztó törekvésekkel és passzív ellentállással. De korántsem gondolt más államokból ismert rendszerek kritikátlan átültetésére, az egyéni szabadságot a magyar léleknek nehezen elviselhető merev korlátok közé szorító s az egyént a közösség, az állam pusztaság eszközeként tekintő államszocializmus meghonosítására. És nem gondolt, nem törekedett – amivel annyiszor vádolták – diktatúrára.

Az alkotmányos renddel szembehelyezkedő, tilzó törekvéseket és kalandos kísérletezéseket határozottan elítélte. „A szélsőségek ellen” – így szóló első miniszterelnöki nyilatkozatában – „harcot hirdetek és minden körülmények közt fenntartom a jogrendet, amely nélkül nincs békés munka és nincs nemzeti megerősödés.” Tudta, hogy ez a nemzet mai helyzetén nem bírhat ki egy második forradalmat és nem bírhatja ki a hazai talajban gyökértelen rendszerekkel való könnyelmű kísérletezést. Az olasz és német rendszerről számталanszor megállapította, hogy nem exportcikk s azt is sokszor és nyomatékosan kijelentette, hogy minden nemzetnek saját lelkülete és történeti hagyományai alapján kell a maga életének formáit szabályoznia. „Nem akarok diktátor lenni” [...] „mert sértés volna fel-

tételezni erről a nemzetről, hogy alkotmányos jogait ne tudná nagyszabású, konstruktív nemzeti célok érdekében érvényesíteni". Szükségesnek mondotta az erős központi akaratot s hatalma gyakorlásában ezt az akaratot érvényesíteni is kívánta, de nem egyszer világosan kijelentette, hogy „olyan hatalom neki sohasem kellene, amely nem a lelkeken nyugszik”. [...]

[...] az ő nacionalizmusa nem idegen elméletekből, hanem magyar történeti forrásokból táplálkozott s a nemzeti öncélúságot is magyar hagyományok szerint értelmezte. Gyakorlati megfogalmazásban a nemzet egyetemes érdekeinek elsőrendűségét, minden más érdek fölött való érvényesülését értette alatta. Saját szavai szerint „a nemzeti öncélúság azt jelenti, hogy minden a nemzetért van: hadsereg, gazdaság, hitel, kereskedelem, hogy mélysegesen el kell merülni a magyar problémákba, kutatni kell a magyar tehetségek kimeríthetetlen kútjában, kikeresni és fokozni kell mindazt, ami magyar erő és a közérdeket minden körülmények között fölé helyezni a magánérdekeknek”.

A nemzeti egységet sem valami erőszakos rendelkezés vagy mechanikus fegyelmezés útján, hanem a lelkek koncentrációjával vélte elérhetőnek, s ezt a koncentrációt nemzetneveléssel, az egységes nemzeti világnézet kialakításával, az osztályok, felekezetek, hivatások közt fennálló mesterséges ellentétek rendszeres és módszeres kiküszöbölésével, a nemzeti sorsközösséghez tartozó összes társadalmi osztályok gazdasági jólétének fokozásával, a nép felemelésével óhajtotta megvalósítani. [...]

A nemzeti egységnek ebben az elgondolásában természetesen nagy szerephez jutott a népi gondolat. Az a szeretet, sőt rajongás, mellyel a magyar faj iránt viseltetett s a magyar nép lelkében rejlő nagy erkölcsi értékekről és magas szellemi képességekről beszélt, szükségképpen vont maga után a mezőgazdasági népesség, a kisiparosság és az ipari munkásság, a legszélesebb értelemben vett nép szociális, gazdasági, szellemi jólétének céltudatos elismerésére irányuló törekvését. A magyar parasztságban, a súlyos gondoktól felszabadítandó kisgazdáknak és a jobb viszonyok közé segítő földművesmunkásságban látta a legerősebb és legmegbízhatóbb nemzetfenntartó réteget, az ipari munkásságban a nemzet egyetemére káros kinövésének lenyесése után a nemzeti közösség szolgálatára fenntartandónak ítélte kapitalista termelési rend főpillérét. [...] E meggyőződésnek megfelelően vette tervbe az önálló mezőgazdasági kisegyszisztenciák tervszerű szaporítását és a meglévőknek gazdasági megerősítését, a mezőgazdasági és ipari munkanélküliség leküzdését és a munkások szolgálati viszonyainak szabályozását. Ebben a gondolkörben születtek meg a gazdavédelmi rendelkezések, a telepítési törvény, a hitbizományi reform, a tekintélyes keretben újra megindított beruházások és közmunkák s az ipari munkaidő és munkabér szabályozását érintő rendelkezések. [...]

A nagy nemzeti és népi problémák nézőpontjából kiindulva, vette programjába az egységes és szilárd nemzeti világnézet kialakításához vezető céltudatos nemzetnevelés rendszerének teljes kiépítését, az összes iskolatípusok korszerű reformját és különös súllyal emelte ki mindig a gyakorlati irányú tömegnevelés és a gazdasági irányú szakképzés előtte mindennél fontosabbnak tetsző szempontjait.

A politikában a realitást kereste, közigazgatásban a szakszerűség szempontjainak igyekezett érvényt szerezni. [...] „Kormányai összeállításánál is arra volt – saját vallomása szerint – figyelemmel, hogy realisan gondolkozó, szakképzett munkatársak vegyék körül.”

Munkatársait ezért a közvéleményt első pillanatban meglepő gesztussal nem a politikai világból szólította a miniszteri székbe, hanem az egyes kormányzati ágazatokban és a nemzeti életben működő szakférfiak közül választotta.

Gömbös Gyula [...] megértette kora eszméit és nemzedéke törekvéseit; felismerte azt az irányt, amely felé a nemzetnek haladnia kell. Egyéni képességein és személyi tulajdonságain kívül ennek köszönhetette, hogy kormányra léptekor sokan, lelkesen szegődtek táborába és hittel, bizalommal mentük utána. [...]

Határozott irányban haladjunk a keresztény nemzeti gondolat és a magyar népi gondolat jegyében kitűzött célunk felé. Támasszuk alá az ehhez nélkülözhetetlen erős központi hatalmat. Erősítsük a központi akaratot és gyarapítsuk az erőforrásokat is a népi gondolat következetes érvényesítésével és céltudatos nemzetneveléssel. [...]

Megjelent: Beszéd vitéz Gömbös Gyula arcképének ünnepélyes leleplezése alkalmával a Nemzeti Egység Pártjában 1937. április 7-én. Bp., 1937.

Újraközölve: Hóman Bálint: Művelődéspolitikai. Bp., 1938. 7–18. p.

4. 1946. SZEKFÜ GYULA LEVELE A NÉPBÍRÓSÁGHOZ

A Budapesti Magyar Népbíróságnak
Budapest

Tisztelettel alulírott, több mint 1 ½ hónapja ágyban fekvő beteg vagyok és a jövő héten, amint helyre állok, el fogok utazni moszkvai állomáshelyemre. Így csak írásban közlöm a Népbírósággal mindazt, amit a háborús bűnösséggel vádolt Hóman Bálint dolgában lelkiismereti kötelességnek tartok elmondani.

Hóman Bálint nekem egyetemi iskolatársam volt és így 40 év óta jó ismerősöm és barátom. Ezelőtt 20 évvel én szólítottam fel őt, hogy velem együtt írja a M. T. középkori kötetit (az újkoriakat én írtam meg), mint munkatársa tanúskodhatom tehát, hogy ő ezen és egyéb tudományos munkásságában semmi nemű tudomány-ellenes szempontokat nem alkalmazott: sem németbarát, sem hitlerista, sem antiszociális, sem antiszemita szempontokat. Hóman Bálint irodalmi munkássága tudományos szempontból a magyar szellemi élet nagy nyeresége volt. Nem számítom irodalmi munkásságnak természetesen a minisztersége alatt tartott különböző beszédeit és értekezéseit, melyekben már gyakran politika érvényesült. De még ebben az időben is politikától sugalmazott történeti áttekintéseiben nem német szellem érvényesült, hanem egyre az olasz és a lengyel szellemiséggel való kapcsolatainkat rajzolta és próbálta a jelenre is alkalmazni.

Én velem minisztersége alatt igen keveset érintkezett, bizonyára azért, mert tudatában volt politikai nézeteink eltérésének és a vitát kerülni akarta. Voltak évek minisztersége alatt, amikor egyszer sem beszéltem vele. De 1944. márc. 19.-e után találkoztam vele s akkor ő előadta nekem, hogy Veessenmayer felszólításának, hogy miniszterséget vállaljon, nem tett eleget, mert nem helyesli Magyarország német megszállását és ezt katasztrófális-

nak mondotta. Ugyanekkor a zsidóság sorsáról is részvéttel beszélt és közölte velem, hogy lépéseket próbál meg annak érvényesítésére. Azóta többet nem is láttam.

Ezeket szükség esetén eskü alatt is vallhatom a Népbíróság esetleges kívánságára.

Tisztelettel

Szekfü Gyula

egyetemi tanár

moszkvai magyar követ

[Dátum nélkül; 1946. március 16. előtt]

Forrás: BMI Hóman-per. 146. p. [Új jelzet: BFL Fond XXV 1a – Nb 864/1946. 243. p.]

A TUDOMÁNYBÓL A POLITIKÁBA

Hóman Bálint koporsója előtt
(2001)*

A HALOTTNAK IS VANNAK EMBERI JOGAI

ÉLETÚT: EMELKEDÉS, ELBUKÁS Hányatott sorsú generáció • Egyetemi tanár, kutató • Miniszterség, közélet • A rab • A közkeletű Hóman-kép
MEGBÁNÁS, MEGBOCSÁTÁS

A halotti beszéd, halottunk búcsúztatása – a műfaj több évszázados szabályai szerint – felsorolja embertársunk érdemeit. Felidézi a családot, a barátokat, a földi élet különböző közösségeiben – munkahelyeken, a szakmában, a közéletben – viselt dolgai. Hóman Bálintról ma már sokkal többet tudunk, mint tudtak kortársai 1945-ben, amikor ítélkeztek róla, és többet tudunk, mint tudtak volna halála idején, ha akkor hangzik el fölötté halotti beszéd. A történetkutató ma már sokkal többet lát életművéből, mint láttak bírái 1945–1946-ban, vagy láttak a kortárs újságírók, koruk önmaguk kinevezte erkölcsi bírái.

A HALOTTNAK IS VANNAK EMBERI JOGAI

Tisztelt gyászoló gyülekezet, kedves gyászoló családtagok, Önök kevesen, akik még itt maradtak, s még élnek! Kik most összejöttünk, hogy jelképesen búcsút vegyünk a fél százada halott Hóman Bálinttól, és utolsó útjára kísérjük őt.

* [2000. május 29-én megkezdődött a váci rabtemetőben az 1949–1962-ben eltemetett halottak agnoszkálása. Az eltemetettek még élő hozzátartozóit is értesítették, így a Kanadában élő ifj. Hóman Bálintot is. Ifj. Hóman Bálint – aki 1994 óta többször járt Magyarországon – felkereste az Akadémia akkori elnökét, Kosáry Domokost, Hóman egykori tanítványát, majd legkövetlenebb munkatársát a Hóman elnökölte Teleki Intézetben, és felkereste Glatz Ferencet, Hóman életművének kutatóját. Ugyanakkor perújrafelvételt indított édesapja ügyében, amelyet a bíróság különböző szinten – elutasított. 2000-ben a család képviselője kérése csak az volt, hogy Hóman földi maradványait a családi sírhelyen, egyházi és a tudósoknak kijáró tisztelettel helyezték örök nyugalomra, s a beszédet Glatz Ferenc, mint Hóman életének kutatója, tartson. Az MTA-n a Magyar Történelmi Társulat rendezett tudományos ülésszakot (2001. április 11.) a két háború közötti történetírásról, részletesen Hóman Bálint történet-tudományos munkásságáról. Elnökölt Kosáry Domokos, a Társulat elnöke, a bevezető előadást Glatz Ferenc tartotta, Hóman középkor-történeti munkásságát a kérdés legjobb szakértői, köztük több akadémiai tag, elemezték. Az elnök szerint megtörtént Hóman Bálint szak-tudományos hagyatékának integrációja a magyar tudományos életbe. – A fentebb közölt beszéd Hóman Bálint temetésén, 2001. október 13-án a tassi temetőben, a családi (Darányi-Hóman) kriptá előtti ravatalnál hangzott el.

Külön szólítanálak meg Téged, kedves Bálint, fiát tisztelt halottunknak, de hát Te távol, betegen, más kontinensen élsz. Nem lehetsz közöttünk, de tudom, léleken velünk töltöd ezen órákat, mert szeretett édesapád – ki leveleiben mindig oly gyengédséggel beszélt Rólad – végre méltó nyugovóra térhet. És végső tisztességet kap. Ahogy legutóbb Veled erről beszéltünk, még egészséges napjaid egyikén: mindenkinek, ki közülünk való, vagy érte, érettünk és a közért tett, kijár a tisztesség. „Apám lehet, hogy tévedett – mondtad –, de miért nem hagyták meghalni csendesen? Apámnak lehet, hogy nem volt igaza, de miért nem hagyták, hogy eltemessük rendesen?” Már nem az igazságosságon-igazságtalanságon, méltányosságon-méltánytalanságon forgattuk gondolatainkat, hanem a végtisztesség hiányán. Együtt keseregtünk – Te a sok nehézséget, világvándorlást, megaláztatást apád miatt elszenvető, szerető gyermek s én a sok évtizeddel fiatalabb kutató. Már nem is az fájt egyikünknek sem, hogy apád munkásságát, tudományos-közéleti érdemeit nem méltatják, s hogy csak a valós vagy vélt politikai hibái miatt ítélik meg tetteit, s ítélték életfogytiglani börtönre, élete teljében, 60 éves korában! Már nem ez fájt. Sokkal inkább az, hogy a haragosok – a valós vagy vélt okok és sérelmek miatt, melyekben apád is részes volt, vagy azt hitték, hogy részes volt –, e haragosok oly kegyetlenül bántak vele. Hogy nem hagyták békében meghalni, s hogy hívő ember létére valószínűen nem gyónhatott utoljára, hogy a fizikai bántalmazással is súlyosbított testi romlás után talán már megkönnyebbülésnek érezte a halál közelségét. Vajon mire gondolhatott, amikor a cukorbetegségtől végleg meggyötörve, a felére fogyott testén lötyögő rabrongyokon végigtekintett? Csakis a halálra, az örök békére. Ő, aki annyira szerette az életet, aki a társaság központja volt, aki étel-ital, szeretet és szerelem hódolója volt, most már a halált kívánta – tetted hozzá Te. Azután elkapták, s tudod, Bálint, „Bálintka” – hadd szólítsalak úgy, ahogy apád írja leveleiben, még serdült korodban is –, ez borzasztó. Hol van itt a bocsánat, hol az emberség? Ami legalább a halálban kijárna mindenkinek. Sőt haláláról értesítést sem adtak senkinek. Rákosi menesztésének kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy nyilvánosságra kerüljön halálának ténye, ezért is sokáig azt hitték Ti is, családtagok, s még a kézikönyvekben is sokáig az állt, hogy 1953-ban halt meg. Csak miután mint kutató, a perhez csatolt halotti jelentést kézbe vehettem, derült ki a halál igazi dátuma, 1951.

Hát most eltemetjük apádat, s én, mint ígértem Neked, búcsút veszek tőle. Nem is elsősorban mint az Akadémia elnöke, nem is volt miniszterutóda, nem is csak mint szakmai társ, hanem mint ember. Aki sok-sok hónapot töltött apád hagyatékának rendezésével, aki felkutatta az 1960–1970-es években a még élő ismerősöket, aki 1969-től tanulmányok sorában vizsgálta Hóman Bálint cselekedeteinek rugóit, történeti tanulmányainak módszereit, s aki hosszú-hosszú éjsza-

A temetésen a kormány több tagja is jelen volt. (Dávid Ibolya igazságügy-, Rockenbauer Zoltán kulturális, Pálkás József oktatási miniszterek.) És jelen volt Kosáry Domokos, az MTA volt elnöke, Hóman egyik hajdani legközvetlenebb munkatársa. A ravatálnál Takács Nándor székesfehérvári megyéspüspök búcsúzott Hóman Bálinttól, s Glatz Ferenc méltatta az egykori miniszter, tudós életútját. – A szerk.]

kákon idézte párbeszédre, faggatta a volt professzort, a minisztert, azután a rabot. Megidézte a barátokat, Szekfü Gyulát, Domanovszky Sándort, Hajnal Istvánt, az ő tanárait, Marczali Henriket, Fejérfataky Lászlót, Tagányi Károlyt.

ÉLETÚT: EMELKEDÉS, ELBUKÁS

Búcsúzom először egy *hányatott sorsú generáció* – nagyapám generációja – *tagjától*. Hóman Bálint 1885-ben született középosztálybeli értelmiségi családba, olyan nemzedék tagjaként, amely élvezte a magyar polgári társadalom minden áldását. Szabadon utazott Európában, háta mögött Magyarország gazdasági-társadalmi dinamizmusával. Közülük a legjobbak – és Hóman Bálint mindig eminens volt, a középiskolában éppúgy, mint az egyetemen vagy fiatal, kezdő könyvtár-tisztviselőként – a legkorszerűbb európai humán, illetve természettudományos szakkönyveken nevelkedtek, s számukra biztosnak látszott életük végéig az anyagi jólét és a szellemi élvezet.

Hányatott sorsú generáció

De ennek a korosztálynak már fiatalon, harmincévesen szembesülnie kellett a modern ipari társadalom nagy ellentmondásaival is: a tömegcikk-termelési rendszerek és piacaik világméretű terjeszkedési igényeivel és az azokat korlátozó nemzetállami határok ellentmondásaival. Ugyanakkor ezen termelési rendszerek új munkaadói és munkavállalói ellentéteket, nagy gazdagságokat és mély szegénységeket hívtak létre. És ahogy terjedt a tömeges iskoláztatás, nőtt a kultúrafogyasztás – újságolvasás, majd a rádió révén –, újabb és újabb emberazonosságok törtek utat maguknak: a nemzeti azonosság, a szociális azonosságérzés – azaz a nemzeti és a szociális érzés – mind erősebb lett a tömegekben. Először a világháborúhoz vezettek a gazdasági és hatalmi érdekellentétek, majd az európai államok rendjét feszítették szét a nemzeti ellentétek, amit súlyosbítottak a szociális forradalmak.

Hóman Bálint generációjának – így halottunknak is – fényes, gondtalan fiatalkor után páratlanul sok szociális és nemzeti megrázkódtatást kellett átélnie. Először a világháborút, szembesülve az ezeréves magyar állam szétesésével, megtapasztalva a középosztály állásvesztését, közben a szociális forradalmakat: mind a nemzetközi, mind a nemzeti alapon álló szociális forradalmakat. Azután az 1918–1919-et követő rövid konszolidáció után újabb szociális világválság (1929–1932), majd a kommunista Oroszország az egyik, a fasiszta Németország a másik oldalon. És alig negyedszázad múlva újabb világháború. Visszaszerezni, ha lehet, az „ezeréves területeket”, ennek érdekében szövetkezni az egyetlen reálisnak gondolt nagyhatalmi tömbevel, a fasiszta Olaszországgal és Németországgal; szociális reformokat vezetni be, amivel mérsékelni lehet a szélsőségek – a kommunisták és

a nemzetiszocialisták – előretörését. Ilyen programot követett a magyar hagyományos középosztály uralkodó szárnya, amelyben halottunk, Hóman Bálint közéleti és politikai szerepet játszott. És amely program összeomlott, csődbe jutott először 1944. március 19-én, amikor a németek megszállták Magyarországot, majd amikor a háborút is elvesztették, és amely program összeomlott, amikor az új külhatalom, a szovjetek által is segítve lezajlott a szociális forradalom. Hóman már a börtönben érte meg az újabb, a szovjet megszállás alatt helyét kereső nemzet megrázkódtatásait. De – mint azt hátramaradt vallomásai, feljegyzései mutatják – a börtönben is mélyen átélte ezen kataklizmákat, csalódottsággal és keresztényi önkritikával. Önkritikával, amelyre a keresztény kultúrában élőket az újszövetségi bűnbánat és bűnbocsánat neveli.

Újabb és újabb társadalmi erők, újabb és újabb külpolitikai erők jelentek meg, amelyeknek természetét megérteni 50 évesen, tehát az 1930-as években, már alig lehetett. A francia forradalom, azaz 150 év óta nem élt meg generáció annyi átértékelést és megrázkódtatást, mint Hómané. Európában 1914–1945 között felgyorsult a történelem, és többen estek áldozatul az újabb és újabb kihívásoknak, mint korábban vagy később az európai történelemben bármikor.

Egyetemi tanár, kutató

Búcsúzom Hóman Bálinttól, a kiváló történésztől, egyetemi tanártól, a kutatásszervezőtől. Halottunk, Hóman Bálint, minden ragyogását és minden árnyoldalát megélte e kornak. Jó családba született, az egyetemi tanár apa és a nagy tehetségű és nagy hatalmú nagybácsi, Darányi Ignác – kiknek sírboltjában most végső nyugalomra helyezték őt – mindent megtettek a ritka eszes és szorgalmas gyermek taníttatásáért. Ráadásul különleges jó kedéllyel és emberi kedvességgel áldotta meg az Isten: kisgyermek korától mindenki kedvence, diáktársaknak, tanároknak egyaránt. Elcsodálkozunk, amikor lapozgatjuk a kiterjedt baráti levelezést, hogy a fiatal Hóman Bálint milyen könnyedén mozog a századelő már forrongó, származási, vallási és szociális alapon csoportosulni kezdő társadalmában. Legjobb barátja Benedek Marcell. Milyen megejtő és sűrű a levelezés az erdélyi Benedek Elek családjával, Elek bácsival éppúgy, mint Marcell-lal, aki később ismert szabadkőműves, baloldali liberális gondolkodó, mindezt egy zsidó édesanyával! De ugyanilyen könnyedén mozog a jó lelkéről és eszességéről ismert fiatalember a polgári radikálisok – a Czóbel, a Pogány család – körében, és természetesen ott-honosan mozog a későbbi politikai konzervatív tábor vezéralakjai – Karafiáthék, Lázár Andorék, Darányi Kálmánék (az unokatestvér) – alföldi fröccsözésein.

Gyors szakmai karrier előtt áll: az Egyetemi Könyvtár tisztviselőjeként első középkori tárgyú dolgozataival nagy feltűnést kelt (az első állami egyenes adóról), azután jönnek a középkori pénztörténeti, majd krónikatanulmányok. Korosztálytársai közül elsőként választják akadémikusnak (1918-ban), tehát 31 éves korában úgy tűnik, már megírta élete nagy történeti munkáját: a „Középkori magyar pénz-

történet”-et (1000–1325), sőt a világháború befejezése előtt elkészül ennek folytatása, az Anjou-kori pénztörténet. A kritikák – a mai történészeké is – példászerű munkáknak tartják e monográfiákat: a középkori gazdasági, állami hivatalszervezet működésének pontos rajzai, a korabeli pénz- és mértékegységek minuciózus rekonstrukciói. Mindemellett a modern európai történetszemlélet követője is: a nemzeti romantikába merülő, a „három tenger mosta” Magyarországról ábrándozó korabeli tanulmányokkal szemben a történelemben a gazdasági és társadalmi erők dinamikáját ragadja meg.

A forradalmakat is cselekvő módon éli meg. Mint annyi középosztálybeli korosztálytársát, megéri a politizálás: az 1918. októberi forradalom után aktívan részt vesz a könyvtári szakszervezeti mozgalomban, és megírja – pozitív hangvétellel s igen gyorsan – az októberi forradalom történetét.¹ Sőt 1919. március–áprilisban vállalja, hogy részt vesz az új történelmi materializmus tankönyv elkészítésében,² s hogy többedmagával – mindenekelőtt a Bécsben élő új baráttal, Szekfű Gyulával – majd megírja az új szemléletű magyar történetet.

Azután újabb megrázkódtatás: 1919 áprilisában kiábrándul a Tanácsköztársaság, a proletárdiktatúra értelmiségpolitikájából. Amikor a fiatal, radikális baloldali örségváltók politikai okokra hivatkozva bocsátják el a régi szakembereket. Visszahúzódik, ismét gazdaságtörténeti tanulmányokat ír. De a közéleti aktivitás újból magával ragadja: 1922-ben az Egyetemi Könyvtár, egy év múlva az Országos Széchényi Könyvtár, majd a Nemzeti Múzeum igazgatója, közben az egyesített magyarországi közgyűjtemények – múzeumok, könyvtárak, levéltárak – elnökhelyettese, majd elnöke. A tudományos szakigazgatás kiváló művelője: jó a szervezőképessége, tud bánni az emberekkel. Remekül osztja be idejét: az igazgatás mellett kiváló filológiai tanulmányokat ír, amelyeknek szinte mindegyike – a gazdaságtörténethez hasonlóan – időtálló. Ezeket a remek kisebb filológiai dolgozatokat követi az életmű koronája, a Szekfű Gyulával közösen írott, 1928–1933 között megjelent „Magyar történet”, amely máig, újra- és újrakiadva, a magyar történelem kiváló és élvezetes összefoglalása.³ Most, amikor magunk az összefoglaló Európa-történeten dolgozunk, elégedettséggel tekintünk halottunk munkásságára: az általa írott középkori magyar történelem és a Szekfű készítette újkori részek szemléletben és az írás kimunkáltságában felette állnak a korabeli külföldi nemzeti történeti összefoglalásoknak.

1 [Név nélkül:] Néhány nap a magyar történelemből. Bp., Athenaeum, 16 p.

2 A Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. április 10-i értekezletén foglalkozott a tanerők számára készítendő kétkötetes történelmi vezérkönyv kérdésével (kötetenként 20-25 ív terjedelemben). A középkori részben a 13. századtól a reformációig Hóman Bálintot, az újkorban 1540-től 1740-ig Szekfű Gyulát jelölték meg szerzőként. (OL KN 1919. IX-2-82363.) Közli: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek. (Sajtó alá rend. Petrák Katalin és Milei György.) Bp., 1959. 306. p.

3 [Erről e kötetben vö. a „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmányban.]

Tisztelt Gyászoló Gyülekezet!

Itt meg kell szakítanom az életrajzot, megszakítanom a tudománytörténeti tények felsorakoztatását. Hiszen egy halotti beszéd – bármennyire kívánja is az érdekek sorolását – mégsem lehet tudományos nekrológ. De talán ennyi is elég volt annak bemutatására: Hóman Bálintot a mai történettudomány *szakmánk egyik legkiválóbb művelőjének* tartja. A szakmai társak, a történészek köszönettel gondolnak a kitűnő módszertani alapozottsággal megírt középkori tanulmányokra, hiszen egy szakma úgy nőhet erőssé, ha a professzorok előadásai, a dolgozatok a világ élvonalát hozzák be a nemzeti történetírásba. De a művelt középosztály is köszönettel gondolhat halottunkra, ha felüti a hét kiadást megért „Magyar történet” bármelyik kötetét, és engedi hatni magára a nemzeti történelem okadatolt és szépen felépített előadásának szellemiségét. Hiszen mindnyájan, akik a széles közönséghez szólunk, érezzük: egy nemzet szellemi mínességének vagyunk a formálói; felelősek is vagyunk azért. Hóman Bálintnak, a kutatónak, az író történésznek sokat köszönhet nemcsak a magyar történészársadalom, hanem a magyar nemzet is: *igényességre, mínességre nevelt több generációt könyveivel.*

Miniszterség, közélet

Búcsúzom a közéleti embertől, a minisztertől és a politikustól. Halottunk 1932-ben elhagyja az egyetemi katedrát, a múzeumigazgatói dolgozósobát, tagja lesz a Gömbös-kormánynak. A politikával első találkozása 1918–1919-ben balul ütött ki, mint láthattuk, csalódott az októberi forradalom vívmányaiban, mivel az a proletárdiktatúrába torkollott. De közel került a politikához szakigazgatási vezetőként is, az 1920-as években, amikor Klebelsberg kultúrpolitikai programjának első számú kibontója a múzeum-, a könyvtárügy területén. Már 1928–1929-től mint Klebelsberg lehetséges utódját emlegetik. Annál is inkább, mivel családi és baráti kötődései: a volt fiataalkori barátok – legalábbis erről szól a legendárium –, Lázár Andor, Karafiáth Jenő, Zsitvay Tibor, no meg az unokatestvér, Darányi Kálmán a rendszeres kártyacsatákon készítik elő a kormányprogramot. A tudós professzor politikai presztízsértéke az első grófok nélküli magyar kormányban igen magas.

Először úgy gondolja, szakminiszter maradhat, nem kell részt vennie a pártpolitikában. Szakminiszterként valóban kitűnő. (Ma már ezt történetírásunk – de lehet, hogy csak én, más nevében nem beszélek – egyértelműen így értékeli.) Megértette a *szociális kérdés jelentőségét*. A gazdasági válság kiélezte szociális ellentétek a kultúrpolitikában is reformokat sürgettek. Azért, hogy a társadalom ne szakadjon véglegesen, kulturálisan, szellemileg is szét. A gömbösi reformprogramba illeszkedően alakítja ki az egységes nyolcosztályos népiskola programját, amely majd 1941-től kerül bevezetésre, de amelynek hatása csak a világháború után, éppen az én generációm sorsában mutatkozik meg először, és alapja lesz lényegében 1990-ig a magyar iskolarendszernek. Hányan, hány százezren köszönhetjük emelkedésünket egy olyan iskolarendszernek, amely felfelé igyekezett

nivellálni, a kötelező oktatást időben kiterjeszteni, szinte kényszerítve ezzel – első sorban – a szegény embereket, hogy gyermekeik tanulásáért minden áldozatot meghozzanak!

A klebelsbergi *középosztály-központú iskolarendszer helyett egy szociális központú iskolarendszert* alakít ki. Megszünteti a korábbi iskolarendszer szociális csapdáit, és egyféle megoldást javasol a kisnemzeti kultúrának: hogyan oldhatja meg az *elit- és tömegképzést ugyanazon rendszerben*. A nyolcosztályos népiskolára épül azután a *gimnáziumi rendszer egységesítése*: a humán és reálgimnáziumok egységesítése a szintetizáló szempontú új tantervekkel. Ezzel vezetve a nyolcosztályos népiskola kiváló gyermekeit az egyetem felé. Nevéhez fűződik a szakoktatás modernizálása, a modern *középfokú szakközépiskola megteremtése* is. Vagyis: a modern termelés igényelte középszintű vezetők (művezetők, üzletvezetők, könyvelők, irodavezetők) állami középszintű képzése. (Évtizedekig ez volt a későbbi szakközépiskolák és technikumok alapintézménye.) Az egyszerű ember számára is átlátható iskolarendszert szakmailag függetlenítette a lokális pártpolitikai és szakszerűtlen beavatkozásoktól. Kialakítja az országos *tanfelügyeleti rendszert*, amelynek eredményeként sem az állam, sem az önkormányzat nem szólhat közvetlenül bele az oktatásba, s az állam, illetve az önkormányzat csak a tanfelügyelőkön keresztül számoltathatja el az iskolát. Korszerű, a korszellemnek nagyon is megfelelő iskolareform, s a miniszter – elődjéhez, Klebelsberghez hasonlóan – részt vesz a törvény-előkészítés, a szakmai viták minden fázisában.

Kevésbé sikeres és máig vitatott a működése a *pártpolitika* terén. Kormánytagként, az első évek „csak” szakminiszterkedése után, nem tudott ellenállni a pártpolitika, a hatalomtechnika gyakorlásának, csábításának. Egy olyan korban, amikor a politizálás százéves gyakorlata alakult át, és lett a *klubpolitizálásból tömegpolitika*, amely tömegpolitikát demagógia, pillanatnyi hangulatok alkotják, és amely politikában oly könnyen bukik el a gondolkodó-tépelődő ember. Mert Hóman – vitatjuk évtizedek óta, most is, és valószínűleg a későbbiekben is, történészek, napi politikai lépéseit – gondolkodó ember maradt, és őszintén használni akart. (Hogy aztán használt vagy ártott – no hát ezen vitatkozunk szakmai berkekben.)

Felidézzük e vitákban *felfogását a magyar állam és a magyar nemzet elhelyezkedéséről*. Generációjának alapeszméjét vallotta ő is: az állam ereje és az állam önállósága a nemzet megmaradásának alapja. S ezért a legfőbb nemzeti cél az első világháborús békerendszer revíziója. Jól ismerte fel – mondjuk mi, elgondolásait mérlegelve –, hogy a térségben két reális erő van: Németország és a Szovjetunió. Láta, hogy a területrevíziók csak Németország támogatásával valósíthatók meg, ugyanakkor őszinte ellenszenvvel viseltetett az Oroszországban kialakult politikai rendszerrel szemben, mert azt az 1919-es magyar proletárdiktatúra megfelelőjének és a diktatúra országának látta. Németország irányába nem a társadalmi rendszer, nem a fasiszmus vonzotta, hanem Németországra utaltságunk. A „szélfelfogás” programját javasolja: állami önállóságunk és közép-európai hatalmi pozíciónk megtartása érdekében engedni kell a külpolitikai nagyhatalomnak, a németeknek.

Ez vezeti oda, hogy szembefordul korosztálytársai közül az angolszász irányultság híveivel, mondván, hogy az előbb-utóbb Magyarország német megszállásához vezet.

Amikor azonban a németek valóban megszállják Magyarországot 1944. március 19-én, a volt kormánypárti politikusok közül egyedül Hóman Bálint az, aki írásban tiltakozik Veessenmayernél a megszállás ellen.⁴ *A szélkifogás programja összeomlott.* Hátramaradt irataiból tudjuk, hogy részt vesz a kormányzó esetleges kiugrást előkészítő megbeszélésein, visszavonul az általa alapított Teleki Pál Társadalomtudományi Intézetbe, majd Balatonfüredre. Átérzi és átéli a világösszeomlást, ami akkor lett számára világossá, amikor az orosz csapatok Magyarország területére léptek. Felidézzük és vitatjuk – értjük is, meg nem is –, miért marad hű szertefoszlott álmaihoz a rendkívül eszes és neves professzor; amíg Szekfű Gyula, az egykori jó barát már korábban elfordul a német kultúrától – amelyhez egyébként erősebben kötődött, mint Hóman –, és alárendeli világpolitikai felfogását a nemzeti érdekeknek, addig Hóman erre már képtelen. Amíg Horthy Miklós 1944. október 15-én végül kiugrára szánja el magát, addig halottunk, Hóman Bálint Balatonfüredről, a múzeumigazgatói autón nyugatra, német területre menekül.

Ugyanígy nem értjük, csak magyarázzuk a *belpolitikai kérdésekben* való állásfoglalását. Két alapeszméjét már világosan látjuk: egyformán elfogadhatatlannak tartotta a nemzet számára mind a baloldali radikalizmust, mind a nemzeti radikalizmust. Mind a kommunistákat, mind a nyilasokat a nemzeti hagyományoktól idegen irányzatként kezelte. Amellett, hogy látta a szociális kérdés jelentőségét, mégsem tudta elképzelni a baloldali szocialista erővel, a szociáldemokráciával való együttműködést. (Szekfű már a világháború elején, Horthy pedig a világháború végén eljutott ehhez az állásponthoz.)

Következésképpen fellép a nemzeti radikalizmus ellen. A színvonaltalanság, a politikai anarchia képviselőjét látja azokban, akik átveszik a nemzettől idegen fasiszta eszméket. 1943-ban, a Történelmi Társulat elnökeként nagy hatású beszédet tart a fajelmélet és azok hazai szálláscsinálói ellen.⁵ Mondván, az emberiség egységes faj, és azon belül biológiai alapon semmiféle megkülönböztetést nem lehet tenni. 1944-ben választóköri körzetében fellép a nemzeti radikális főispán ellen,

4 Hóman Bálint–Edmund Veessenmayer, Budapest, 1944. márc. 27. BMI Hóman-perhez csatolt iratok 118–119. p.; Hóman eredeti német nyelvű levél fotokópiája: OL P. Darányi család iratai. [E kötetben: 604–608. p.] [A Hóman-per teljes anyagát 1964–1965-ben kutathattam. A per anyagát – a többi népbíróági perekhez hasonlóan – 1989 végén visszaszolgáltatták az illetékes bíróságokhoz, így a Hóman-per anyagát a Fővárosi Bírósághoz, ahonnan áthelyezték azt Budapest Főváros Levéltárába. Ott 2013-ban, majd ismételtelen e kötet szerkesztőjével együtt 2016. januárban vettem kézbe, s minden, az 1965-ben kutatott és Hóman-tanulmányaimban idézett részletet megtaláltunk. Az 1989 utáni levéltári átpaginázás után az eredeti oldalszámok is megmaradtak, így az itteni hivatkozások alapján is követhetők. A per iratanyagának történetére Sarusi Kiss Béla főlevéltárostól kaptam eligazítást. Köszönet érte. Új jelzete: BFL Fond XXV 1a Nb 864/1946 R III (Dr. Hóman Bálint) 251–254. p. – G. F.]

5 A Magyar Történelmi Társulat 1943. évi június hó 10-én tartott közgyűlésén elmondotta Hóman Bálint elnök. Századok, 1943/4–6:137–153. p.

sőt eléri annak leváltását is. (Istenem, milyen ribilliót idézett elő ennek a ténynek bizonyítása 1969-ben, amivel gyakorlatilag a népbíróági per egyik fő vádja – a nyilasokkal való együttműködés – semmisült meg!⁶)

1942-ben, majd még inkább 1944-ben ismeri csak fel azt, milyen katasztrófát idézett elő a szélkifogás taktikájának másik alapja, a *zsidótörvények elfogadása*. A nemzet szégyenének nevezi azt, hogy a zsidókat sárga csillaggal megkülönböztetik. Rendszeres kapcsolatba lép a budapesti izraelita hitközséggel, segíti a zsidómentéseket. Vajon gondolt-e arra, hogy a zsidótörvények – amelyekért őt is felelősség terhelte – készítették elő a talajt ahhoz, hogy az ország társadalma – és részben maga a zsidóság is – bénultan fogadja és szenvedje el a holokausztot? Amit egyébként Hóman nem hitt el. A háború befejezéséig nem hitte el, hogy a németek e rémségekre képesek lesznek, még akkor is csak propaganda fogásról beszélt, amikor a vele bizalmas viszonyban lévő zsidók eljuttatták hozzá a megsemmisítő táborokról szóló első beszámolókat. És mégis, mindezek után nemcsak nyugat felé veszi útját 1944 őszén, hanem *részt vesz a nyilasok uralta maradék parlamentben*, a Törvényhozók Nemzeti Szövetségében is! Nem értjük, és sokan mások sem értik. Tudjuk, hogy félt. Zsidó származású tanítványai, akiket mentett s akikkel végig bizalmas viszonyban maradt, beszámoltak arról, hogy a háború után halálra fognak ítélni mindenkit, akinek része volt a szövetségesek elleni hadüzenetben. Jó, rendben van, mondjuk a vitában, a félelem nagy úr, még a halál előtt is nagy úr. De miért kellett részt vennie az általa megvetett *nemzeti radikálisok uralomgyakorlásában*? Mert ha formálisan is, de részt vett benne. *Kétlelkűség, alkalmatlanság* a napi politika gyakorlására, *döntésképtelenség!* Lehet, hogy igaza van annak, aki azt mondja: ha nem marad egyedül – hiszen minden barátja elhagyta már –, vagy ha még erős, mint fiatal korában volt, akkor itthon marad, és demonstrál a maga önvizsgáló kereszténysége mellett.

A rab

Búcsúzom a rabtól, aki 60 éves korában, élete teljében el kellett hogy búcsúzzon a világtól. Meglepve tapasztalhatta a népbíróági perben, hogy mennyi düh, szenvedély halmozódott föl ellene, esetleg elkövetett vagy neki tulajdonított politikai hibáiért – amelyekről egyébként a perben oly nyíltan és őszintén beszélt. Meglepve láthatta, hogy – ezt én szoktam mondani, egy másik politikát viselt ember – a hála nem történelmi kategória, hisz érett férfikorának legjobb barátja, Szekfű Gyula azt írta a népbíróságnak: nem jelenhet meg a tárgyaláson, mert hamarosan

6 Glatz Ferenc: Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben. In: Fejér megyei történeti évkönyv 4. Székesfehérvár, 1970. 181–212. p. [E kötetben 581–604. p.]

Moszkvába kell utaznia, s hogy Hóman Bálinttal 1932-től kapcsolata megszakadt.⁷ Pedig ő ugyanúgy emlékezhetett a meleg hangú levélváltásokra 1932–1942 között, s a sorozatos segítségeket köszönő Szekfű-levelekre, mint én, a Hóman-hagyatékot is rendező késői kutató. Nyilván enyhe vigaszt jelentett az, hogy az izraelita hitközség elnöke, Bacher Bodrog Pál megjelenik mentőtanúként, mondván: a vészkorszak beköszönte óta nem akar keresztény ember mellett tanúskodni, de Hóman Bálint védelmében meg kell jelennie.⁸ Mint ahogy annak is örülhetett, hogy a zsidó származású Waldapfel Eszter vagy a régi középosztályok fiatal liberális képviselője, Kosáry Domokos megjelent tárgyalásain, és mellette tanúskodtak. Az utolsó szó jogán csak azt mondta – beszélve németbarátságról, nemzeti célokról –: „ma már természetesen mindent másként látok”.

Azután a pesti gyűjtőfogház következett. Ahogy a volt rabtársak mesélték, a Kegyelmes Úr népszerű volt mind a rabok, mind a börtönőrök körében. Mindenki-vel tegeződött, sőt állítólag a köztörvényesekkel összebarátkozva, a börtönigazgatóság részére tolvajnyelvész-tárgyalt készített. Azután jött a proletárdiktatúra, 1949, s ennek sok értelmetlensége és kegyetlensége egyikeként Hóman Bálintot Vácra szállítják, fizikailag bántalmazzák, és a halálba üldözik.

A közkeletű Hóman-kép

Végezetül szeretném elbácsúztatni az 1945 után kialakult Hóman-képet, amely – sajnos – máig él társadalmunk gondolkodásában. A szomorú vég, majd a népbíró-sági per rávetül az életmű egészére. 1945–1946-ban a háború borzalmaitól éppen-hogy felszabadult országban Hóman pályafutásából csak egyetlen mozzanat látszott fontosnak: Hóman Bálint pártpolitikusként vitatható lépései és a háború végén a maga által is felismert és beismert hibák.

Ma már, a kutatások fényében jobban látszanak az életmű maradandó értékei: a tudományos művek, melyeken generációk nevelkedtek, a kutatásszervezés, amely modern intézményeket eredményezett, és a jó szakminiszteri tevékenység, amely a társadalmi mobilitás érdekében állította a magyar iskolarendszert. És emellett, természetesen, látjuk a vajúdo pártpolitikust, a hibázó embert.

Ő maga is felismerte, hogy amikor sorsáról döntöttek, egyoldalúan csak a pártpolitikusról szóltak. S nyilván végigsuhantak szeme előtt életének korábbi állomásai: az egyetemi tanszék, a szakmai sikerek, a könyvek, az írással átvirrasztott, munkás éjszakák, a kifogástalanul működtetett könyvtár, múzeum. Arra gondolhatott, hogy ebből akkor, 1945-ben senki nem lát semmit, ezért is mondhatta az utolsó szó jogán: „Tévedtem, amikor a tudományt elhagytam a politika kedvéért.”

⁷ Szekfű Gyula már moszkvai követi állomáshelyéről dr. Huszti József egyetemi tanár útján juttatta el Hóman Bálint ügyvédjéhez a Budapesti Magyar Népbíróshoz intézett nyilatkozatát. BMI Hóman-per, 146. p. [E kötetben: 687–688. p.]

⁸ BMI Hóman-per, 56–62. p. Bacher Bodrog Pál és Wertheimer Adolf vallomása.

MEGBÁNÁS, MEGBOCSÁTÁS

Tisztelt Gyászoló Gyülekezet!

A halotti beszéd idézze fel az elhunyt tetteit. Lássuk még a földi maradvány eltemetése előtt: mennyi jót tett kedves halottunk. S tanuljunk emberi botlásaiból, tévedéseiből. De a halotti beszédnek másról is szólni kell: a földi létről, emberi mivoltunkról, és helyünkéről a világban, a földön. Ahogy a 800 évvel ezelőtti csodás magyar „Halotti beszéd és könyörgés” mondja: „Látjátok, feleim, szemetekkel, mik vagyunk: íme, por és hamu vagyunk. Mennyi malasztban [kegyelemben] teremte kezdetben [az Úr] mi ősrünket, Ádámot.”

Hóman Bálintnak nem adatott meg a Kegyelem. Nem bánhatta meg bűneit. És nem érhetette meg, hogy életművének egészéről szóljon az utókor – ahogy meg tesszük ma.

De legyen kegyelem a temetés órája! Lássuk magunk előtt az alkotó, teremtet embert! A szerető családapát, a gondoskodó családfőt, a kiváló, tanítványaihoz hűséges tanárt, a közösségét, nemzetét szerető íróembert, aki számunkra világszinten adta elő nemzetünk történelmét. Hagyjuk a szakemberekre – a bírakra, jogtudósokra – perének újragondolását. Mi kegyelmet kérünk! Hagyjuk a szakemberekre, a történészek vitájára pártpolitikai tetteinek értékelését. Ne kívánja senki a magunkba zárt fájdalmak, beheggedt sebek újra-felszakításával politikai szavazatnyeréskedések céljára használni Hóman Bálint életművét, emlékét!

Tisztelt Professzor Úr, kedves akadémikus társam, Isten Veled! Nyugodj békében, hogy ez a nemzet is végre megbékéljen. Megbékéljen önmagával, egymással, és megbékéljen Veled, szeresse emléked, méltassa Benned azt, ami csodálatos, mindnyájunknak hasznos volt, és bocsássák meg haragosaid, ha ellenük vétkeztél, mint ahogy Te bizonyára megbocsátottál azoknak, akik ellened vétkeztek.

Megjelent: Glatz Ferenc: Magyar millennium Európában. Beszéddek, cikkek, jegyzetek 2000–2002. Bp., 2004. 464–472. p.

HAJNAL ISTVÁN
– A NAGY MEGÚJÍTÓ

ELTŰNT MAGATARTÁSFORMÁK

A kutató vonzalmái

(1983–1993)

„KÉPZELETBEN TÁRSALOGNI”	706
„A MUNKÁSBAN AZ ALKOTÓT”	708

HAJNAL ISTVÁN TÖRTÉNETÍRÁSA

Az úttörés szenvedélye

(1987)

ÉLETÚT	709
Család: értelmiségi, középosztálybeli • Frontélmények, forradalmak, létbizonytalanság • Hercegi levéltáros – átértékelő történetírás, 1922–1930 • Fordulat a „reformnemzedék” irányába, 1928–1931 • Egyetemi tanár, a Századok szerkesztője, 1931–1942 • Közeledés a politikai baloldalhoz, marxizmushoz, 1945–1947 • Őrségváltás a forradalom nevében, 1948–1949 • Segély, kárpótlás, agyvérzés, 1949–1956	
ÍRÁSTÖRTÉNET – ÉRTELMISÉGTÖRTÉNET	722
Az írásbeliség – a „rögeszme” • Az európai oklevéltan fejlődése: belső, külső kritika, hivataltörténet • Fejérpataky László – írás-összehasonlítás • Írásoktatás a középkori Európában • Írás, iskolázás, írásbeliség • Nemzeti történetírás és európai történelmi folyamatok • A történeti módszertan megújulásának lehetősége: tegnap és ma	
VILÁGTÖRTÉNET – KORTÖRTÉNET-KRITIKA	732
Állam a „szocialitás szolgálatában”: történetfilozófiai útkeresés, 1930–1934 • Romantikus antikapitalizmus: társadalmi rétegek szerves egymásra épülése • Középkori szokásszerűség: igazi növényyszerű-képlet	
SZOCIOLÓGIA – A SZOCIALITÁS ESZMÉNYE	738
Szociológiai történet szemlélet: szervesség, szakszerűség, mindennapos-ság • Az európai történetírás két vonulata: a nemzeti-állami és a szociális tényező • A magyarországi történeti szociológia alapozója: Tagányi Károly • A lipcsei egyetem szerepe • Szellem-történet és a szociológia politikai elkötelezettsége • Hans Freyer tanai	
HAJNAL GONDOLATAINAK NYITOTTSÁGA	746

FEJEZETEK A TÖRTÉNETTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉBŐL, 1920–1949

Olvasónapló. Négy szemközt Hajnal Istvánnal

(1983–1990)

1920 – ELŐADÁS AZ ÁRPÁD-KORI OKLEVÉLÍRÁSOKRÓL	749
Bécs, Budapest, Bécs, Eisenstadt • Következtetés: „Magyarország mindig a keresztény Európa szerves része volt”	

1932 – EURÓPAI KULTÚRTÖRTÉNET – ÍRÁSTÖRTÉNET	753
Amerikai javaslat: Európa Intézet, Európa-kutatás • Teleki Pál akciója: felkérés a történészekhez • Kárpát-medence: zóna Kelet és Nyugat között	
1933 – SZOCIOLÓGIA ÉS ÍRÁSTÖRTÉNET	757
A világtörténelem mozgatóerőinek keresése • A német szociológia iskolái: M. Weber és A. Vierkandt	
1935 – HAJNAL ÚJKORTÖRTÉNETÉRŐL	760
Egyetemes történeti szemlélet Európában a háború után • A Magyar Szemle Egyetemes története I–IV. • Egyetemes tényezők keresése a világtörténelemben • Vitában Hajnal Istvánnal • Műhelytanulmányok, szövegvariációk • Szintézis a szemléletben • A rendi társadalom: a parasztság • Hollandiáról • XIV. Lajos Franciaországa • Anglia: az imperializmus és az ipusztuális forradalom	
1937 – A JELEN MAGYARÁZATA: A TECHNIKA TÖRTÉNETE	772
A „fejlődésmagyarázat”, avagy: ki politizál? • A technika: társadalomszervező tényező	
1939 – A SZÁZADOK A TÖRTÉNETTUDOMÁNY MEGÚJÍTÁSÁÉRT, 1931–1941	776
Ember és környezete kölcsönviszonyban • A „triász”: Domanovszky, Hajnal, Mályusz • Új társadalomtörténet-írás Nyugat-Európában • A legfiatalabbak lázadása, zászló: Hajnal István neve • Történettudomány: a társadalomfejlődés kutatása	
1941 – ANTIKAPITALIZMUS ÉS VÁROSTÖRTÉNET	784
Mályusz Elemér településtörténete, Berr, Lefebvre • A népi irodalom és a történettudomány • A fasizmus liberalizmuskritikája 1938 után	
1942 – A TÖRTÉNETTUDOMÁNY NEMZETKÖZI KAPCSOLATRENDSZERE	788
A történészek világsszervezete és a magyar történettudomány • A nemzeti történettudományok nemzetközi betagozódása, 1926–1990 • A régiók Európája, 1942 • A történeiszt eltartó társadalom tegnap és ma	
1944 – NAPI POLITIKA, TÖRTÉNETTUDOMÁNY, 1941–1944	795
Erőgép vagy munkagép – az üzlet vagy a termelés szempontjai • A hadba lépés kihatása • Nemzetiszocializmus, Baráth Tibor, „zsidókérdés”	
1946 – ÚJJÁÉPÍTÉS ÉS POLGÁRI DEMOKRÁCIA	801
A bekövetkezett jelen előttörténete • Értelmiségi életsors, 1945–1949 • Nemzetiszocializmus és marxizmus • Az értelmiség felelőssége, őrségváltás, pozícióéhség	
1946–1947 – NÉPMŰVELÉS, ÉRTELMISÉGI ELKÖTELEZETTSÉG	808
Technikatörténet, 1937–1947 • Az állam piacsabályozó szerepéről • Gép, parasztság, munkásosztály • Közélet és pártélet • Értelmiségi elhivatottság és csetlés-botlás, 1946–1947	
1947 – A DEMOKRÁCIA TUDOMÁNYPOLITIKÁJA, MARXIZMUS	813
Igazolások az egyetemen • Szakszerűség, autonómia kontra politika, 1945–1948 • Marx, Lenin, szociológia, 1945–1948	

1948 – ŐRSÉGVÁLTÁS INDUL	820
Kapitalizmus kontra kommunizmus, kapitalizmus kontra hűbériség, 1948	
1948 – ÉVFORDULÓ A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN	827
1949 – HAJNAL MEGBÉLYEGZÉSE ÉS VÁLASZA	830
Őrségváltás a tudományban • Politika a tudományban, 1949. február • Akik komolyan vették és veszik Marxot • Hajnal tiltakozása, 1949	

ELTŰNT MAGATARTÁSFORMÁK

A kutató vonzalmái

(1983–1993)*

„KÉPZELETBEN TÁRSALOGNI”

„A MUNKÁSBAN AZ ALKOTÓT”

Magas, hajlott hátú, szemüveges férfi néz ránk Hajnal István képéről. A fiú, Hajnal Gáspár ajándékozta nekem. Az Akadémiai Kézirattár munkatársa volt, s látta, hogy a fiatal kutató milyen kitartóan olvassa újra és újra édesapja kézirathagyatékát. Jogász ember, aki őrizte, ápolta apja emlékét.

„KÉPZELETBEN TÁRSALOGNI”

Igazi „filosz” néz a képről. Kortársai vegyesen ítélték meg. A hű, fiatal barát, Wellmann Imre a legeredetibb magyar történetírónak nevezte és nevezi. Mályusz Elemér, a hozzá legközelebb álló harcostárs és jó barát sokra tartotta őt, de soha nem titkolta kétségeit: Hajnal következtetéseinek számára követhetlenségét. Mások – elsősorban a politikatörténet, a legújabb kor művelői – megértően, visszafogottan bólogatnak ma is nevének emlegetésekor. Amolyan csodabogárnak tekintették, aki minden szakmában előfordul. Szemináriumai igen szűk körűek voltak – többen állítják ma már magukról, hogy a méltatlanul mellőzött Hajnal István professzor tanítványai voltak, mint ahány szeminaristája annak idején akadt. A szövöszék, a malmok működési elveiről beszélni órákon át a század közepén Budapesten, a technikával kezdeni mit sem tudó bölcsészeknek – nem volt népszerű szándék. Nem is szólva a körülményes, gyakran valóban megfejthetetlen mondatokban fogalmazó előadóról.

E sorok szerzője – egyéb szakmai kirándulásai közben – évekig foglalkozott Hajnal István munkásságával. Lenyűgözőnek találtuk sokoldalúságát: oklevéltan, írástörténet a középkor történetéről; technika az ókorban, majd a középkorban és az ipari forradalom korában; középkori társadalomtörténet, középpontjában a parasztsággal; azután a 17. század magyar politikai története, a nagy Habsburg-párti nádor, Esterházy Miklós tevékenysége, majd a Kossuth-emigráció, végül a Batthyány-kormány külpolitikájának története. A tematikai sokszínűséget tetőzi a módszertani sokoldalúság: oklevélkritika, filológiai aprómunka, éveken át a 11–

* [A fenti szöveg Glatz Ferenc Előszava az 1993-ban kiadott Hajnal-könyvhöz (Technika, művelődés. Tanulmányok). A szöveg megvilágítja nemcsak a két következő fejezet keletkezéstörténetét, hanem egyben a szerző Hajnal-kutatásainak indítékait is. Úgy gondoltuk, noha valójában utoljára, 1993-ban keletkezett – ahogy minden előszót utoljára írnak –, mégis a Hajnal-fejezetek elé kívánczozik. – A szerk.]

13. századi oklevélíráskor összehasonlítása. Majd hirtelen az „aktakorszak”, az újkor történetéből impozáns forráskiadvány. Ezután pedig a nemzetközi szakirodalom feldolgozásán alapuló nagy ívű elméletek az európai közép- és újkori fejlődésről. Végül pedig a kihalt technikai eljárások rekonstruálása, kortársi szövési-fonási technikák megtanulása annak kedvéért, hogy megértse a kétszáz évvel azelőtti gépek születésének indítórugóit. Ugyanígy fáradságos munkával a gépi munka ritmusának föllevenítése. Olyan ember részéről, aki valójában egy órát sem töltött életében gyárban, üzemben.

Hajnal munkásságában ez volt az igazán megragadó, s ez ma is. A régi korok történészeinek könyveit, kézirathagyatékait búvárolni azért érdemes, hogy eltanulja a mai kutató a korábbi indítékokat. Ellesni: mit miért tanultak meg, fogásaikat, gondolatvezetésüket. Keresni, mi szakadt meg s maradt folytatás nélkül. Estéken, éjszakákon át képzeletben társalogni velük, faggatni őket indítékaikról. S belső örömmel nyugtázni netán, ha náluk jobb megoldást találhatunk! Mennyi szakmai fogás, gondolat megy kárba, mivel az újabb és újabb generációk eleve lebírálva elődeiket, elmulasztanak szembenézni a szakmai örökséggel. Tudományban, politikában, iparos-gazdász műveltségben egyaránt. Az európai klasszikus történetírás utolsó nemzedéke volt ez. Annak a száz esztendőnek szülöttei, amely száz esztendő az európai kultúrában a történetiséget a társadalomról gondolkodás középpontjába és ennek kutatását, a történettudományt a nemzeti tudományok rangjára emelte.

Eredeti szándékunk szerint monográfiát kívántunk írni Hajnal Istvánról. Nem biográfiát, életrajzot, hanem amolyan nocturne-öket. Fejezetet a segédtudományokról, az egyetemes történetírásról, a történeti módszertanról, a szociológia és a néprajz önállósulásáról, majd ezek szempontjainak benyomulásáról a történettudományba, a technika történetéről. El is készült a paleográfia és az európai, magyarországi segédtudományok rajza, majd egy rész a lipcsei kultúrtörténeti intézet történetéről, amelynek, szerintünk, döntő szerepe volt a modern társadalomtörténet-írás kialakításában. Külön fejezet készült a német szociológia irányzatairól, a Max Weber árnyékában visszaszorított Leopold Wiese, Alfred Vierkandt és tanítványai munkásságáról, a hajnali segédtudomány-felfogás adaptációs lehetőségéről az újkorkutatásban, és esettanulmányok az 1930-as évek ún. neopozitivista vitájáról, a magyar történetírás átértékelő vitájáról a világháború idején. A sok adminisztrációs teendő 1988-ban azonban nem engedte a könyvet befejezni. Maradt a Hajnal-tanulmányok összegyűjtése és sajtó alá rendezése, jegyzetelése – közöttük több kézirat formában fennmaradt szövege és a tanulmányok keletkezési körülményeit megvilágító kis összekötő szövegek írása.

Hónapokat töltöttünk most a folyóméternyi kéziratmásolatok, kópiák újraolvasásával, a középkori írásformák, a vascipó-készítés, az első gépek hajnali értelmezésének föllevenítésével.

1993 tavasza van, a társadalom hangos a civódástól, a történészekről látványos újraértékeléseket követel. Nem szakmai elmélyedést, belső írói indítékaink felszínre engedését kívánják, hanem napi használatra alkalmas mutatós teljesítmé-

nyeket. Hál' Istennek, nem a kormányzati vagy a pártpolitikai erők, inkább a társadalompolitikai nehézségeket vagy az új konjunkturális lehetőségeket kihasználó társadalmi mozgalmak várják ezt el.

Elzárkózni, visszautasítani, autonómiánkat megőrizni! A kutatás, a sokszor talán csapongó gondolkodásmód, a szakszerűség autonómiáját. Hajnal István minden sorából ez süt ki, s ad a mai történésznek biztató melegséget.

„A MUNKÁSBAN AZ ALKOTÓT”

1993 tavaszán más is hajtja a kutatót Hajnal munkái felé. Egy néhány éve elhunyt – akkor már beteg – öregember emléke. Apámé. Mellette nőtem fel. Gyermekként figyeltem ütemes kézmozdulatát, amikor kézbe vette a szerszámot, beindította gépét, mozdulatai felvették a gép ütemét, testét elfordította a befogott munkadarab irányába, fejmozdulataival követte a padon a darab útját. Ember és gép összefonódtak egymással, szinte kölcsönös kapcsolatba léptek. Sistergett a fémről leváló spén, egy fél pillantása arra is jutott. Nyugtázó tekintet az esztergakések közül friss fényességgel előcsúszó munkadarabra. Azután oldotta a szorítópofákat, majd elégedetten simogatta ujjja hegyeivel az esztergált vonalakat. Ujjja hegyeivel, amelyekben iparos őseinek minden munkaszeretete és anyagszeretete benne bizsergett... Gyermekkorai emlék a hármass üzemről... Amikor néhány évvel ezelőtt először meséltem neki Hajnal Istvánról, már beteg ember volt. Távol már az életét gyermekkorától betöltő üzemtől. „Volt egy történész – így én –, aki a fizikai munkában is az alkotást, a munkásban az alkotót látta. Arra intett, ne az osztályharcos, politikai lázban égő agitátort lássuk a munkásban, a parasztemberben, ne is a választásokon szavazatra bírható polgárt, hanem az alkotótársat; s szerette volna elérni, hogy a szakszerűség, az aprómunka becsülete uralja a társadalmat...” „Igen, a bütyköstengely – vágott közbe csendesen –, hány évig forgattam a kezemben naponta, azután itthon rajzolgattam magamnak esténként a hokedlin, míg rájöttem...” S békés megnyugvással mosolygott magában...

1993 tavasza. Kiveszett magatartásformák? Iparban, tudományban egyaránt. Vagy talán mégsem?

Megjelent: Hajnal István: Technika, művelődés. Tanulmányok. (Szerk., vál., sajtó alá rend., a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és az összekötő szöveget írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1993. VII–IX. p.

HAJNAL ISTVÁN TÖRTÉNETÍRÁSA

Az úttörés szenvedélye

(1987)*

ÉLETÚT Család: értelmiségi, középosztálybeli • Frontélmények, forradalmak, létbizonytalanság • Hercegi levéltáros – átértékelő történetírás, 1922–1930 • Fordulat a „reformnemzedék” irányába, 1928–1931 • Egyetemi tanár, a Századok szerkesztője, 1931–1942 • Közeledés a politikai baloldalhoz, marxizmushoz, 1945–1947 • Őrségváltás a forradalom nevében, 1948–1949 • Segély, kárpótlás, agyvérzés, 1949–1956

ÍRÁSTÖRTÉNET – ÉRTELMIÉGTÖRTÉNET Az írásbeliség – a „rögeszme” • Az európai oklevéltan fejlődése: belső, külső kritika, hivataltörténet • Fejérpataky László – írás-összehasonlítás • Írásoktatás a középkori Európában • Írás, iskolázás, írásbeliség • Nemzeti történetírás és európai történelmi folyamatok • A történeti módszertan megújulásának lehetősége: tegnap és ma

VILÁGTÖRTÉNET – KORTÖRTÉNET-KRITIKA Állam a „szocialitás szolgálatában”: történetfilozófiai útkeresés, 1930–1934 • Romantikus antikapitalizmus: társadalmi rétegek szerves egymásra épülése • Középkori szokás-szerűség: igazi növényyszerű képlet

SZOCIOLOGIA – A SZOCIALITÁS ESZMÉNYE Szociológiai történetiszemlélet: szervezés, szakszerűség, mindennaposság • Az európai történetírás két vonulata: a nemzeti-állami és a szociális tényező • A magyarországi történeti szociológia alapozója: Tagányi Károly • A lipcsei egyetem szerepe • Szellemtörténet és a szociológia politikai elkötelezettsége • Hans Freyer tanai

HAJNAL GONDOLATAINAK NYITOTTSÁGA

ÉLETÚT

Család: értelmiségi, középosztálybeli

1892. július 3-án született Nagyikindán, a mai Jugoszlávia területén. A felmenők (a nagyapa magyarosít Henleiről Hajnalra) tehetséges és tehetséges bánati iparosok, az apa Kaposvárra települt orvos, a testvérek közül a legidősebb hitelbanki tisztviselő lett, a húgok közül az egyik állami tisztviselő, a másik tanítónő.¹ Hivatalnok

* Előadásként elhangzott 1987. március 2-án, az MTA Dísztermében, a Magyar Történelmi Társulat felolvasóülésén.

¹ A család történetére, eredetére a papa kutatásai: MTA Könyvtára Kézirattára (továbbiakban: MTAKK) Ms 5383. [A képzettségéből élő tisztviselői értelmiségi rétegről a századfordulón vö. e kötetben a „Klebensberg és a magyar történettudomány, 1917–1931”, valamint a „Kon-

család vagyunk – írja később Hajnal István egyik levelében.² Egész életpályáján elkíséri a Monarchia hivatalnok polgári középosztályába emelkedett társadalmi réteg jellemző tulajdonsága, az, hogy minden eredményért keményen meg kell dolgoznia; az a tudat, hogy a hivatalnoki értelmiségi pályára kerülni elhivatottságot jelent, hiszen ez a réteg az államrendet tartja fenn, az ő munkájától függ az – akkor még erős – magyar államgépezet működése.

A Kaposvárra települt orvos apa tehetséges, önképzőkori pályázatokon eredményes fiát³ felhossa Pestre, és mint jó katolikus, a Szent Imre Kollégiumba viszi. (Eltérően a hazai szellemi életben tájékozottabb vidéki középosztálybeli szülőktől, akik hasonló képességű fiaikat az Eötvös-kollégiumba, a kor elitképző intézetébe felvételiztették.) 1910–1914 között a budapesti egyetem hallgatója. Fejérpataky László tanítványa, aki disszertációs témát saját szakterületéről, az oklevéltanból ad tanítványának, IV. Béla kancelláriájának történetét.⁴ 1913 tavaszán egy szemesztert a lipcsei egyetemen tanul, 1914 júliusában alapvizsgát tesz.

1914. november 1-jén alkalmazást nyer Bécsben mint a Theresianum, a Monarchia jövődö politikusait, diplomatáit képző intézmény prefektusa.⁵ Látogatója a korabeli levéltáros posztgraduális képzés és mindenekelőtt az oklevéltan európai fellegvárának, az Institut für Österreichische Geschichtsforschungnak. (Mestere, Fejérpataky László is a bécsi intézet neveltje volt.) Tagja a Monarchia közösgyiv hivatalnok kara magyar körének, Thallóczy Lajos társaságának.⁶

Frontélmények, forradalmak, létbizonytalanság

1915 júniusában bevonul, 1918 októberéig a keleti front különböző szakaszain katona. Nem különösebben jó fizikummal, rövidlátó szemüveggel három és fél év a Kárpátok különböző, ember alig járta szakaszain. A frontról jön haza tanárvisz-

zervatív reform – kultúrpolitika. Gróf Klebelsberg konzervatív reformeszméi” c. tanulmányokat.]

2 Hajnal István–Hóman Bálint, 1927. VI. 9. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (továbbiakban: OSZKK) Fond 15/631. Hajnal támogatást kér húga elhelyezkedéséhez.

3 A kaposvári gimnázium önképzőkori dolgozatainak eredménye. Somogy Megyei Levéltár.

4 Fejérpatakyról, a Fejérpataky-iskoláról e fejezetben később részletesen!

5 Személyi iratai, MTAKK Ms 5383/4. – [Az 1749-ben Bécsben felállított Collegium Theresianumban száz évig kizárólag a nemesifjak szerezhettek magasabb műveltséget, s a legkiválóbbak a soknemzetiségű birodalom közzolgálatában is helyet kaptak. 1849 szeptemberétől a polgári származásúak előtt is megnyílt. A birodalmi összetartozás tudatát magukba szívó növendékek a Monarchia főtisztviselői utánpótlását képezték. Az intézmény tanulói között számos magyar is volt. Az 1910-es reformot követően az intézet magyarországi diákjai saját, külön tanrend és érettségi szabályzat szerint tanultak, amit a prefektus felügyelt és irányított.]

6 A Thallóczy Lajos és Károlyi Árpád köré szerveződő, Bécsben a közös minisztériumok hivatalnokaként, levéltárosként működő magyar történészekről részletesen vö. *Glatz Ferenc*: Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből. Történelmi Szemle, 1974/3:396–420. p. [E kötetben: 327–384. p.]

gát tenni 1917-ben. 1918 őszén leszerel. Az alsóbb osztályú kitüntetések mind magáénak mondhatja: ezüst, bronz vitézségi érem, sebesülési érem, Károly csapatkereszt.⁷ (A fronton töltött évek meghatározók lesznek *társadalmi-politikai nézeteinek alakulásában*. De erről később.)

A forradalmakat Bécsben éli át. A szakma előtte járó generációjának tagjai valamiként megmártóznak a Monarchia felbomlását kísérő szellemi-politikai hullámverésben: a Bécsben megismert idősebb barát, Szekfű Gyula például a Staatsarchiv forradalmi bizottságának tagja, a magyar Tanácsköztársaság idején Hóman Bálinttal a történelmi materialista szellemű magyar történelem elfogadott szerzője, tanszéki várományos. Hajnal korosztálytársai is megtalálhatóak a politika színpadán: a Vörös Hadsereg román-, csehellenes harcaiban, majd a Tanácsköztársaság bukása után az egyáltalán nem forradalmi egyetemi zászlóaljokban. Hajnal távol marad a politikai küzdelmekről, és egyévi szakadatlan munkával középkori írástörténeti dolgozata fölött ül.

A felbomló Monarchia közösgyiv hivatalaiban *létbizonytalanság* uralkodik, Hajnal sem tudja, mi lesz a sorsa. 1919 decemberében az Országos Levéltár alkalmazottja lesz.⁸ Alig költözik haza 1920 elején, amikor ismét Bécsbe rendelik. Mint kortársai közül annyinak (Károlyi Árpádnak, Domanovszky Sándornak, Szekfű Gyulának, Mályusz Elemérnek), neki is fel kell cserélnie a középkori stúdiumokat az újkorkutatással. (A Történelmi Társulat új politikus-elnöke, gróf Klebelsberg Kuno úgy biztosít megélhetést a szakmának, hogy a kutatás középpontjába a politikailag hasznosítható, a jelenre közvetlen mondanivalót tartalmazó újkori nemzeti küzdelmeinket helyezi.)⁹ A program szervezői a bécsi levéltári anyagot jól ismerő bécsi magyar levéltárosok (Károlyi, Szekfű, Eckhart Ferenc), akik a frontra Bécsből bevonult fiatal barátjukat, Hajnal Istvánt legtermészetesebben veszik maguk mellé. Témája a Fontes-sorozatban a Kossuth-emigráció története. Állása azonban továbbra is bizonytalan: a bécsi alkalmazás másfél évig tart (közben a Nemzeti Múzeum státusában áll), 1922 januárjában úgy látszik, véglegesen Budapestre kerül az Országos Levéltárba. De a kultúrpolitika szeszélye ismét továbblendíti.

1922 szeptemberétől Esterházy Pál herceg¹⁰ levéltárosa lesz az időközben (1921) középkori írástörténetből habilitált egyetemi magántanár. Klebelsberg sze-

7 Első világháborús esztendeiről: személyi iratai, MTAKK Ms 5383/11.

8 OL Levéltári Levéltár 367/1925. [A frontélmények életre meghatározó szerepéről, együttérzéséről az 1930-as években a reformnemzedék iránt e fejezetben később.]

9 Klebelsberg programjáról részletesen: *Glatz Ferenc*: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969/5–6:1176–1200. p. [E kötetben: 25–73. p.]

10 *Esterházy Pál herceg* (1901–1989) apja lovasbalesete után, 19 évesen lett a családi hitbizomány örököse. A budapesti egyetemen állam-, majd jogtudományi oklevelet szerzett. Hatalmas kiterjedésű birtokán gazdálkodik. Sopron város örökös főispánja. Az MTA igazgatósági tagja (1940–1945). Művészet- és tudománypártoló tevékenysége jelentős: 250 000 korona adományt nyújtott az Akadémiának (1921), rendszeresen támogatta más tudományos

mélyes kívánsága ez. A herceg ugyanis fontos donátora, támogatója Klebelsberg tudományos vállalkozásainak. Cserébe az újkori forráskiadvány-sorozat tervébe Klebelsberg felveszi a herceg ösének, gr. Esterházy Miklósnak, a 17. században töretlen Habsburg-pártiságáról ismert nádornak a történetét. A kötet elkészítése Hajnal István feladata lesz. 1922. szeptember–1930. október között – nyolc éven át – hercegi levéltáros Kismartonban. A hercegi udvartartás belső intrikáinak kiszolgáltatva él.¹¹ 1922–1926 között ugyan még a Kossuth-emigrációs kötetén dolgozik, ezért csak évi szerződéseket kap a hercegtől. Majd véglegessítik: 1926–1929-ben készíti az Esterházy Miklósról szóló iratkötetet, a monografikus bevezetővel. Közben utaztatások a három részre (Kismarton, Fraknó, Eszterháza) tagolt hercegi levéltárak között, versenyfutás az idővel, hogy néha valós ambíciójának is áldozhasson: a 13. századi írástörténettel, oklevéltannal is foglalkozhasson.

Hercegi levéltáros – átértékelő történetírás, 1922–1930

Kossuth-könyve 1927-ben, majd 1930-ban megjelent Esterházy-könyve – ugyanúgy levelezése¹² – azt mutatja, hogy Hajnal István az 1920-as években az új, átértékelő történetírás gondolati vonalán halad.

Az átértékelés 1922–1928 között megy végbe a magyar történetírásban, meszsze kisugározva a szellemi élet egészére.¹³ Ideológiai alaptézise: az 1918 előtti Magyarország nemzeti problematikája, a közjogias Habsburg-ellenesség idejétmúlt. Szakítani kell a protestáns függetlenségi hagyományokon alapuló történet-szemlélettel, s meg kell mutatni a Habsburgok oldalán politizáló katolikus vezető réteg nemzeti szerepét is. A módszertani átértékelés: szakítani kell a pusztán adatfeltárással összefüggő történetírással, a nagy összefüggéseket és az azokat formáló kollektívumokat, mindenekelőtt a „korszellemet” kell megjeleníteni. Az átértékelés személyi programja: míg a Történelmi Társulat, az Országos Levéltár vezetésében, a *Századok* szerkesztőségében még 1918 előtről a „tiszántúliak”, a

társaságok tevékenységét is, s 300 000 pengős alapítványt tett az orvosi kutatás előmozdítására (1938). Művészeti díjak adományozásával, évenkénti műtárgyvásárlásaival a magyar képzőművészet patrónusa. Saját költségén adatta ki Esterházy Miklós nádor iratait (1930). 1948-ban a Mindszenty-per negyedrendű vádlottjaként 15 év fegyházra ítélték. 1956. novemberi szabadulása után Svájcban telepedett le.

11 Hajnal István hercegi levéltárosi kinevezése már szakítás volt az addigi jogász-közigazgatási szemlélettel. Hajnal sokat tett a birtoktestek (Kismarton, Fraknó, Eszterháza, Kőszeg) szétszakított levéltári anyagának egyesítéséért és a proveniencia-elv mentén a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé tételéért. – Hajnal István panaszai a hercegi levéltárra: levelei Domanovszky Sándorhoz (MTAKK), Hóman Bálinthoz (OSZKK Fond 15/631).

12 Hajnal István–Hóman Bálint, 1926. V. 18. OSZKK Fond 15/631.

13 Az átértékelő történetírást a Szekfü Gyulát és Hóman Bálintot bemutató fejezetben részletezzük, politikai-ideológiai alapjait a Klebelsberg-fejezetben tárgyaljuk. [E kötetben: „Hóman Bálint és Szekfü Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmány.]

protestánsok ülnek, most az életük delén lévő 40 éveseknek új fórumokat kell teremteni. Szekfü Gyula, Hóman Bálint az átértékelő történetírás két vezéralakja. Hóman már 1925-re a miniszter után az első helyen áll a tudományos adminisztrációban (mint a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója és majd a Klebelsbergi tudományszervezeti csúcshintézmény, az Országos Magyar Gyűjteményegyetem elnöke). Barátja, Szekfü Gyula a miniszterelnök (Bethlen István) és a nagytőke (a katolizált Chorin, Kornfeld) védnöksége alatt indítja a *Magyar Szemlét*; szervezik a Szemle könyvsorozatát és a Magyar Szemle Társaságot. Az új pozíciókban, tanszékeken, intézetigazgatóságokban is korosztálytársaik, jobbára korábbi Eötvös-kollégisták: Gerevich Tibor, Horváth János, Eckhardt Sándor, Eckhart Ferenc, Hekler Antal.¹⁴

Hajnal könyvei, cikkei követik a „vonalat”.¹⁵ Rövid vallomások Kossuth-könyvéről és Esterházyról. „Könyvem – írja Szekfünek – egyenesen propaganda Széchenyi mellett” – mert az, aki elolvasta a Kossuth-könyvet, ilyen vezért nem kíván magának. „Bemutatja – mondja – azt a következetes könnyelműséget, mivel Kossuth dolgozott mindig.” Szekfü nyomdokain kíván járni: ahogy Szekfü „A száműzött Rákóczi”-ban a lelki elemzést helyezte előtérbe, úgy ő is – a rá jellemző rendkívüli következetességgel, elméleti igényvel – lélektani szakkönyveket (mint segédtudományi műveket) olvas az emigráns Kossuth lelki indulatainak magyarázatához.¹⁶ De ugyanígy a Hóman és Szekfü vezette átértékelés vonalán halad Esterházy-könyve is, amikor a 17. századi ellentéteket mutatja be a Habsburgok és a magyar rendek között.¹⁷ (Ekkor, 1929 elején zajlik a vita Szekfü „Bethlen Gábor” c. könyvéről, amelyben szerzője a protestáns történetírás-idealizált Bethlen-képét veszi revízió alá.¹⁸ Vita a 17. századi Habsburg-ellenes rendi függetlenségi harc egyik legérzékenyebb pontjáról, Bethlen Gábor erdélyi állama és a Habsburgok viszonyáról.) Hajnal – amellet, hogy dicsérő kritikát ír Szekfü-ről, amiért a protestáns sajtó meg is támadja – a Habsburg-hű katolikus Esterházy Miklóst odahelyezi az erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor mellé, annak pandanjaként, mondván: a *Habsburg oldalon állók is jó magyarok voltak*, s felekezeti elfogultsággal csak azért vádolhatták történészeink Esterházy nádort, mert történeti

14 Glatz Ferenc: Gondolatok az Eötvös-kollégiumi történészképzésről. *Századok*, 1970/3:799–805. p. [E kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfü Gyula eszméi indíttatásairól” c. tanulmányban.]

15 Hajnal István levelei Szekfü Gyulához (különösen az 1922. IV. 7-én. 1925. II. 1-jén. 1928. IV. 28-án írottak: Egyetemi Könyvtár Kézirattára [továbbiakban: EKK] G 628). Hóman Bálinthoz (OSZKK Fond 15/631).

16 Hajnal István–Szekfü Gyula, 1928. VI. 21. EKK G 628. – A Kossuth-emigráció Törökországban. (Szerk. és a történelmi tanulmányt írta Hajnal István.) Bp., 1927. 929 p. Bevezetőjében: „Szekfü Gyula egyetemi tanár úr ismertetett meg bennünket a legújabb kor történetírásának módszereivel, kísért állandóan tanácsaival...”

17 Esterházy Miklós nádor iratai. Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka. (Szerk. Hajnal István.) Bp., 1930. XCVII., 460 p.

18 Szekfü Gyula: Bethlen Gábor. Bp., 1929. 314 p. (Újrakiadva 1983-ban. A bevezető tanulmányt és a Bethlen-irodalom kiegészítő fejezetét Pamlényi Ervin írta.)

irodalmunkat a múltban főként az erdélyi protestáns fejedelemség története érdekelte.¹⁹

Cikkei is a Szekfű Gyula, Hóman Bálint nevével fémjelzett konzervatív reform ideológiai fórumain, a *Napkelet* és a *Magyar Szemle* folyóirat hasábjain jelennek meg. A Kossuth-könyv alapján akadémikusnak jelölik. Megvásztják. 1929 áprilisában, a Bethlen Gáborról dúló sajtóvita idején olvassa fel székfoglalóját Esterházy Miklósról, a „dunántúli magyarról” (ahogy ő nevezi).²⁰

A szakmai közönség szemében, amely most kezd felfigyelni rá, Hajnal István az átértékelő történetírás vezéralakjainak, Szekfű Gyulának fegyvertársa. De az akadémiai felolvasás után egy évvel, 1930-ban már az átértékelők ellentáborá, Domanovszky „embereként” kapja meg az egyetemi katedrát, és lesz a Szekfűék elleni tábor szervezőjének, a *Századoknak* a szerkesztője. És az újabb fordulat újabb témákat, újabb történetírói szemléletváltást hoz magával.

Fordulat a „reformnemzedék” irányába, 1928–1931

A magyar szellemi életben 1928–1931 között teljeseedik ki a társadalom újságolvasó része előtt a *konzervatív reform* gondolköre. 1928-ban adja közre Klebelsberg kötet formájában, „Neonacionalizmus” címmel a dualizmus kori nemzeti eszményektől elforduló politikai-ideológiai programját, az átértékelő Hóman–Szekfű „Magyar történet” kötetei is ez évtől jelennek meg sok kiadásban, az értelmiség figyelmétől kísérve. 1931-ben jelenik meg a szakmai átértékelés kézikönyve, „A magyar történetírás új útjai”. Szakmai átértékelés a szellemtörténet jegyében.²¹

De az áttörés másnapján kiderül: a magyar középosztályokban *több generációs érdekcsoportosulás* csúszott egymásra. Az álig hatalomra jutott, a még a Monarchiában felnőtt, a nemzeti-állami keretek gondolati iskolázottságát követő negyvenesek mögött megjelennek a fiatalok, a harmincasok, az ún. *reformnemzedék*.²² Ők az iskolapadokból kerültek a harctérre. Hazajöve azonban az egy-

19 Hajnal István: Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. [Ism.] *Napkelet*, 1929/4. február 15. 299–301. p.; *H-i*: Bethlen Gábor. Kálvinista Szemle, 1929. március 2. 71. p.

20 A székfoglaló – amelyen ott ül természetesen a „kenyéradó”, Esterházy Pál herceg – „Esterházy Miklós nádor lemondása” címmel hangzik el. 1929. IV. 15. Erről tudósít: Magyarország, 1929. IV. 16.

21 Klebelsberg Kuno: Neonacionalizmus. Bp., [1928] 316 p.; Hóman Bálint. Szekfű Gyula: Magyar történet. I–VIII. Bp., (1928–1934); A magyar történetírás új útjai (Szerk. Hóman Bálint.) Bp., 1931. 464 p. [Klebelsberg konzervatív reformjára e kötetben: „Konzervatív reform – kultúrpolitika. Gróf Klebelsberg konzervatív reformeszméi”, valamint a szellem-történeti átértékelés programjára: „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmányokban.]

22 A reformnemzedékről politikatörténetileg vö. Glatz Ferenc–Stier Miklós: Megyei küzdelmek a gömbösi reformprogram körül. Történelmi Szemle, 1971/1–2:157–187. p.; továbbá: Magyarország története, 1918–1919, 1919–1945. (Főszerk. Ránki György, szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt.) Bp., 1976. 674–727. p.

harmadra zsugorodott ország kulturális-igazgatási-gazdasági apparátusa nem kívánt számukra állást, így az államtól már nem pusztán a nemzeti célok követését várják, hanem a *szociális bajok* orvoslását is. Szekfű érzékeli a konfliktust, a *Magyar Szemle*ben fórumot nyújt a fiataloknak, s közli Antal István, a reformnemzedék vezető újságírójának cikkét. (Aki a későbbi európai, új radikális áramlathoz, a nemzetiszocializmushoz igazodó Gömbös-kormány államtitkára, propaganda-minisztere lesz.) De Antal István cikkéből kiindulva a *Magyar Szemle* (Szekfű Gyula) ki is oktatja a fiatalokat: kritizálva a szenvedélyüket a hatalomért, a „szakadozott műveltségüket”, azt, hogy az olasz fasizmusra tekintenek, s hogy az „erő kultuszától” – értsd: a szociális kérdések hatalommal, állami erőszakkal való megoldásától – várják a jövőt.²³ Arra azonban nem figyel eléggé Szekfű – s tegyük hozzá: történeti irodalmunk sem –, hogy e generáció gondolkodásában a *szocialitás*, a társadalmi kérdések iránti érdeklődés és a társadalmi szervezkedésekben a *szociális ellentétek feloldása* (középrétegeken túlmenően parasztság, agrárszegénység stb.) sokkal erősebben élt, mint az előző nemzedékében. Hajnal – noha akadémiai tagsága folyamatban van, pályázik a professzorságra – meglepően indulatos levelet ír az őt minden fórumon addig támogató idősebb barátának, Szekfű Gyulának. Néhány idézet a levélből: „a mi korosztályunkat kissé félreérted, nem méltányolod azt, amit Antal igenis méltányol: a mi élettapasztalatainkat. Ezek a realitás felé visznek bennünket. A háború szürete a nagy élmény. Háborút járt embereket minden időben megbecsültek, önkéntelen elismerésével rendkívüli tapasztalataival; most csak szánakozni tudnak, undorodnak tőlük, ha [azok] valamit akarnak. Szinte kedvem lett volna cikkedre válaszolni...”²⁴ Hajnal végigtekint saját sorsán, lakásgondján, egzisztenciális nehézségein, keservein. (A Trianon utáni Magyarország társadalmi-gazdasági válságban, bizonytalan létfeltételek között élő generációjának keservei.) Természetes közösségérzés mindazokkal a szociális gondokkal, amelyek korosztálytársait eltöltötték, és sodorták őket vagy *jobbra* (a Gömbös Gyula köré gyülekező ún. reformnemzedék sorába), vagy – kisebb mértékben – *balra*.

A szakmában a *katolikus* ihletésű és a szellemtörténet jelszavával folyó átértékelés természetesen mozdulásra bírja a régi történetíráshoz és az ún. pozitivizmus hagyományaihoz ragaszkodó tábor, amely – az 1918 előtti szakmai-pozicionális megoszláshoz híven – alapvetően *protestáns* színezetű. Domanovszky Sándor két

23 A vita Antal István és Szekfű között a Magyar Szemle hasábjain: Szekfű Gyula: A mai ifjúság korosztályai. Magyar Szemle, III. köt. 1928/5–8:136–139. p. Figyelemre méltó: Szekfű – feltehetően tanulva is e vitából, Hajnal erős hangú „felszólalásából” – majd a „Három nemzedék” „folytatásában” („Ami utána következik”, 1934) már az Antal és Hajnal emlegette szociális gondokat részletesen tárgyalja, kritizálva is a trianoni Magyarországot. Szekfűre jellemző fordulat: átveszi vitapartnerei szempontjait, anélkül, hogy ott hivatkozna azokra. [E kötetben: „Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével”] c. tanulmány.]

24 Hajnal István–Szekfű Gyula, 1928. VI. 21. (EKK G 628). Hajnal szembefordulása Szekfűvel: Hajnal István–Domanovszky Sándor, 1929. IV. 19. MTAKK.

terjedelmes kritikában (Századok, 1929/9–10., 1930/9) vitázik az átértékelő történetírással, mindenekelőtt Hóman Bálint és Szekfű Gyula „Magyar történet”-ével, a Szekfű által írott 16–17. századi kötet téziseivel. Szerinte ebben a szerző csak a Habsburgok építő munkáját dicséri, ám lebecsüli a magyar nemesség, általában a rendiség szerepét, s a nemzeti fejlődésben minden baj ódiáját rájuk, illetve a keleti országrészek politikájára hárítja. Miközben Szekfű az 1918 előtti történetírást szidja, egyúttal „műterem megvilágítás”-ba helyezi hőseit, ahol a fényt tetzés szerint irányítja.²⁵

A nyílt konfrontációt „táborgyűjtés” is követi. Az átértékelő történetírás kritikájának szakmai szervezője a Századok szerkesztősége, Domanovszky mellett immáron két új fiatal kolléga: Hajnal István és Mályusz Elemér. A kritika szakmaiszemléleti kiteljesítője Mályusz Elemér, aki a rövid újkortörténeti kirándulása mellett a középkori társadalom- és településtörténet specialistája.²⁶ Mályusz éles hangon száll szembe már 1923-ban Szekfűvel, védve a „Három nemzedék”-ben pellengérre állított magyar köznemességet,²⁷ hű maradvány mentorához, a köznemesség szerepét olyannyira méltányló Domanovszky Sándorhoz. Hajnal 1920 óta szoros barátsággal kötődik Mályuszhhoz, élete végéig legjobb barátjának tekinti.²⁸ Most, 1928–1929-ben ők ketten lesznek Domanovszky első számú támaszai. 1931-től mindketten a Századok szerkesztői, s a folyóirat az 1930-as években a szellemi történet (és tegyük hozzá: a Szekfű-csoport) legkövetkezetesebb (és azt is tegyük hozzá: modern társadalom-, gazdaságtörténeti szempontú) kritikusa lesz.

Egyetemi tanár, a Századok szerkesztője, 1931–1942

Hajnal 1930 októberében megkapja az újkori egyetemes történeti tanszéket, ami azt jelentette: az egyszemélyes tanszékek korában ő lett az újkori egyetemes történelem kutatásának „letéteményese” Magyarországon. 1931–1943 között a Századok egyik szerkesztője, az egyetemen a „Kar”-ban a Domanovszky-csoport szilárd

25 Domanovszky Sándor: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet IV. köt. Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. [Ism.] Századok, 1930/9–10:881–903. p. [E kötetben: „Domanovszky életpályája. Történetíró, kutatósszervező, szerkesztő, tanár” c. tanulmány.]

26 Glatz Ferenc: Hagyomány és megújulás a kultúrában. Előadás az MTA-n, 1983. május 2. Megjelent: Műhely [Győr]. 1985/3:3–15. p.; Uez Uő: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet. Bp., 1988. 13–35. p.

27 Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. Századok, 1923/1–6:17–75. p.

28 Mályusz Elemér (1898–1989) a magyar középkorkutatás meghatározó alakja, a hazai népi-ségtörténeti kutatások megindítója. Domanovszky Sándor és Hajnal István mellett a Századok szerkesztője (1931–1935). – Hajnal Mályuszhhoz fűződő barátságáról: levelei Domanovszky Sándorhoz (MTAKK), Hóman Bálinthoz (OSZKK Fond 15/631), illetve Szekfű Gyulához (EKK G 628). [A Századok folyóirat elhelyezkedéséről, Mályusz Elemérről az 1930-as évek hazai szellemi életében, a protestáns–katolikus ellentétéről, érlelődő antiszemizmusról vö. e kötetben: „Fejezetek a történettudomány történetéből, 1920–1949. Olvasónapló. Négyeszműközt Hajnal Istvánnal” c. tanulmányban. A továbbiakban: Olvasónapló.]

embere. (Mályusz 1934-ben kerül a középkori magyar történeti tanszékre.) De hogy e változás mögött egy „ellencsoport” körvonalazódik, mégpedig szakmai és aktuális társadalompolitikai alapokon, érzi a másik tábor is. (Szekfű és Hajnal megőrzi jó viszonyukat, annak ellenére, hogy az 1930-as évek elejétől Hajnal cikkeiben mindegyre éles támadásokat intéz a szellemi történet „légiessége” és ezzel a Hóman és Szekfű nevével jelzett „átértékelő” történetírás ellen.)

Hajnal témáiban is teljesen elfordul az 1920-as évek, az „átértékelő történetírás” eszményeitől. A nagy tanulmányok – egy-egy monográfia-úttörések –, cikkeinek címei is árulkodnak erről: „Írásbeliség, intellektuális réteg” – visszatérés az írástémákhoz (az 1920 előtti művelődéstörténeti témákhoz), de most már társadalomtörténeti, szociológiai következtetésekkel az írás társadalomszervező erejéről, arról, hogy az írás mennyire a társadalmi viszonyokat működtető erő. Az újkori egyetemes történetében Hajnal végső következtetése: az újkori társadalom szülője a parasztság, mivel ez a társadalmi réteg marad mindvégig közvetlen kapcsolatban a társadalmi munkaszervezetben a munka tárgyával („rátapad a földre”), és az állami intézményektől függetlenül őrzi a szokásszerűségben az ideális társadalom követelményét: a munkavégzés folyamán a termék és készítője nem szakad el egymástól. És az egyetemes történet írása közben jut el a következtetéshez: a modern kor szülője az ipar, a 18. századi Anglia, és ennek mindent mozgó alapeleme a gép, a technika. (A négykötetes egyetemes történeti sorozat szerkesztői egyébként Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Kerényi Károly.²⁹) Ezután témaválasztásban Hajnal visszamegy időben az ókorba, a technika történetéhez (több mint százoldalas, kéziratban maradt mű az antik gépek és az antik társadalom viszonyáról). S mindemögött az új nagy élmény: a szociológia, ami a társadalom szerveződésével foglalkozik. Figyelme a viszonzyszociológia, A. Vierkant művei felé fordul, aki az emberi aprómunkát és az emberi termelési közösségi formákat, szerveződések tartja a világtörténelem végső mozgatóinak.

Szakmai karrierje felfelé ível: amellet, hogy egyetemi tanár, a központi történet-sz-folyóirat szerkesztője, az 1933. évi történet-sz-világkongresszuson előadást tart. (Domanovszky a nemzetközi büro befolyásos tagja,³⁰ tanítványa, Baráth Tibor annak főtítkára.) 1939-ben a Kis Nemzetek Történetírása Munkaközösségének tagja, annak egyik szervezője lesz. 1943-ban a bölcsészkar dékánja. 1943-ban Domanovszkyval együtt lemond a Századok szerkesztéséről. Az ok: a lap, úgy mond, „objektív” hangon ismerteti Baráth Tibor kis könyvecskéjét, amelyben szerzője a modern történetírás követendő eszmevilágát a fasizmusban jelöli meg. Az ekkor már – Sztálingrád után vagyunk – megelégnült liberális polgári értelmiség (Szek-

29 A magyar történelem „szintetikus egységbe foglalt” háttéréként készült az „Egyetemes történet” I–IV. (Szerk. Hóman Bálint, Szekfű Gyula és Kerényi Károly. Bp., 1935–1937.). Az ókori összefoglalás részben külföldi művek fordítása. A középkor szerzője Váczy Péter, az újkoré Hajnal István, a legújabb koré Iványi-Grünwald Béla volt. [E kötetben még: „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmány.]

30 Szerepére a történet-sz-világszervezetben: Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. Századok, 1978/2:211–231. p. [E kötetben: 221–253. p.]

fűék barátai) felzúdul.³¹ Noha Hajnal elhatárolja magát Baráth könyvétől, a szerkesztőséget nyíltan is minden politikától, világnézetileg a fajelmélettől – mégis távoznuk kell.³²

Közeledés a politikai baloldalhoz, marxizmushoz, 1945–1947

Hajnal életében 1945 tavasza, az ország német megszállás alóli felszabadulása először csak politikai fordulatot látszott hozni. Az igazolások során, 1945 nyarán őt is kikezdi, s antiszemitizmussal, fasizmus-szimpatiával vádolják.³³ De annyira ismertek baloldali politikai kapcsolatai, hogy a vádaskodások végül is elülnek.³⁴ (Tudott például, hogy tanítványa, Majláth Jolán az új belügyminiszter, Erdei Ferenc felesége, s hogy Erdeit 1940-től tanítványi kapcsolat fűzi Hajnalhoz, s hogy Erdei már 1942-ben terjedelmes cikkben méltatja Hajnal munkásságát.³⁵ Azt már természetesen csak a szűkebb szakmai környezet tudja róla, hogy Hajnal 1943-ban, a gyűjtőfogházban ülő Erdeinek a „Bölcsészkar dékánja” felzetű levélpapíron baráti levelet ír, s hogy a német megszállás idején tüntetően kiáll a zsidó származású professzorok mellett.³⁶) 1945–1946-ban Hajnal dékánként intézi, a pártközi megegyezéshez híven, a rektorhelyettes Szekfűvel egyetértésben, a kommunista professzorok behozatalát a bölcsészkarra.³⁷

Nézetei a parasztság meghatározó szerepéről, a kisipar, a paraszti ipar fontosságáról, barátsága Erdeivel a Nemzeti Parasztpárthoz közel állónak mutatják. Valójában minden pártpolitikától függetlenül magát. Kénytelen szembesülni természetesen az új helyzettel, mindenekelőtt az addig nem ismert politikai erővel, a Magyar Kommunista Párttal (MKP). 1945 tavaszán a kisgazdapárti Polgári Kiáltványhoz fűzött megjegyzése: „nem szabadna elvetnünk a történelmi realizmus módszereit, tanulva egyet-mást a marxizmustól, s nem követvén azt egyoldalú materialista elképzeléseiben”, „nem kellene mindenképpen a marxista idea, az

31 A szellemi élet váltásáról: *Juhász Gyula*: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944. Bp., 1984. 222–323. p. [A történetírásban az 1943. évi váltásról részletesen vö. e kötetben: „Olvasónapló” c. tanulmányban.]

32 *Hajnal István*: Baráth Tibor: Az új Magyarország történetírása. [Ism.] Századok, 1942/9–10:453–459. p.

33 Vö. a Kis Újság. 1945. ápr. 26.. 27.. máj. 5. cikkei. valamint Erdei Ferencsel folytatott levélváltását.

34 Majláth Jolán szóbeli visszaemlékezése, amelyért ezúton mondok köszönetet. Itt szeretném megköszönni az Erdei-hagyatékából felhasználásra engedett Hajnal–Erdeti levélváltást, valamint Erdei feljegyzéseit Hajnal társadalomszemléletéről. Köszönettel használhattam Márkus István visszaemlékezését és Hanák Gábor Hajnalra vonatkozó anyaggyűjtését. Ugyanerre Huszár Tibor–Hanák Gábor portréfilmje Erdei Ferencről.

35 *Erdeti Ferenc*: Történelem és szociológia. Egy szociológus történész. Társadalomtudomány, 1942/4–5:463–496. p.

36 Hajnal kéziratoss feljegyzései hagyatékában, különösen 1945. X. 4. Ms 5383/200.

37 [Vö. e kötetben: „Olvasónapló” c. tanulmányt.]

osztály nélküli társadalom végső ideája ellen fordulunk. Csak az odavezető utat kell másként elképzelnünk, főként pedig tagadnunk az anyagelvűséget.”³⁸ A maga számára tisztázó tanulmányt készít a marxizmusról: zavarja őt az egytényezős történetiszemlélet, hogy ugyanis a marxizmus egyoldalúan mindent az anyagi érdekeltségre vezet vissza. Elfogadja viszont – amire kora marxizmusa kevésbé ügyelt, máig – a *munka történelemformáló szerepéről* vallott marxi elveket.³⁹

Napi politikai elvekről nem nyilatkozik, csak 1945-ben, vallomásszerűen, a Pedagógus Szakszervezetbe való felvételekor. Talán ő az egyedüli, aki leírja belépésének okait Telegdi Zsigmondnak, az elnöknek: a német népben bízott, hogy a diktatúrát megfordítja; csaldott a technikában, mert éppen a technika segítségével nyomták el „szerves többségek belső hajlamát”, azaz a nem náci német társadalmat; nem tartja „termékenynek” sem a diktatúrát, sem a „szavazatszámokon alapuló demokráciát”, az ideák csak elvonatkoztatás szüleményei, hasonló a szerepük, mint a primitív népeknél a fétisnek, a babonának, a totemnek. Megoldás: a szakszerűség kiépítése a társadalomban. Igen, „kielégíti annyiban a marxizmus igényét”, hogy „a társadalomképző objektív formát anyagi formának” tartja. „Viszont én – írja – marxista sosem tudnék lenni, ugyancsak túl elvonatkoztatott, egyoldalú tanításnak tartom [azt], bár az egyedüli társadalomelméletnek, amely tanait a valóságba öltöztetni tudta.” A szakszervezettől „nem politikát vagy elvont ideológiát” vár. A jövő: „kicsiny változó csoportok életközeli egymásba illeszkedése, kicsiny helyi környezetből fölfelé szerveződve a parasztság alapjaiból...”⁴⁰ Amellett, hogy őszintén gondolja: régi szociológiai tanai alapján autonóm szövetségese lehet a kommunistáknak, ideológiában a marxizmusnak, rendkívül szívósan igyekszik volt barátait, tanártársait, azok értékeit átmenteni az új társadalomba. Domanovszky igazolása ügyében, Mályusz kitelepítésének megakadályozása végett mindent megmozgat.⁴¹ Úgy gondolja, hogy ő, aki a parasztságról, a munkaszervezetről írt tanulmányokat, a szellemtörténettel szemben a társadalmi viszonyokban kereste a történelem mozgatóit, magától értetődően lehet a *marxistákkal együttműködő* történész. Ahogy az 1940-es évek elejétől tanítványai révén kapcsolata van a népies szociográfiához, úgy most a munkásakadémián vállal előadásokat, célul tűzve ki a művelt munkás típusának kialakítását. Szembeállítva a kapitalista nagy-

38 „Hajnal István bírálata a Polgári kiáltványról.” MTAKK Ms 5388/16. [Hajnalnak a továbbiakban idézett tanulmányai közé: *Hajnal István*: Technika, művelődés. Tanulmányok. (Vál. sajtó alá rend. a jegyzeteket és az összekötő szövegeket írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1993. 472 p. – A szerk.]

39 Hajnal kéziratshagyatékában: Materializmus I–II. MTAKK Ms 5389/10. [E kötetben: „Olvasónapló” c. tanulmányban.]

40 Kéziratoss fogalmazvány noteszében, 1945. április. MTAKK Ms 5383/213.

41 Az igazolásokon tovább folyt a Szekfű- és a Domanovszky-csoport harca. A Szekfűhöz közel álló Ortutay Gyula vezette bizottság nem igazolta Domanovszkyt épp a Baráth Tibor-ismertetés miatt (32. jegyzet). – Hajnal levelei Mályusz ügyében Erdei Ferenchez, 1945. máj. 7. Mályusz internálása ellen: „Kérlek mindenre, ami Téged a tudományhoz fűz, akadályozd meg ezt a szörnyűséget!” Majláth Jolán hagyatékából

ipar a munkást szellemileg elnyomó voltával. Technikatörténeti előadásokat tart a rádióban is, amelyekben az aktuális cél: valósuljon meg az ember és a gép harmonikus egymáshoz simulása.⁴²

Az Akadémián a II. Társadalomtudományi és filozófiai Osztály titkára, jelentéseket, hároméves tervet készít, jár kollégiumokba előadásokat tartani, újra neki lát írástörténeti munkájának. Úgy látszik, megtalálta helyét az új rendben.⁴³ 1948. január 12-én felolvasást tart az Akadémián a *kézművesség és írásbeliség* együttes jelentkezéséről a középkorban. Mondanivalója aktuális: az írásbeliség 13. századi terjedése és a kézművesség terjedése – az ő fogalmai szerint az újkor születése – mögött ugyanaz az ideális társadalmi állapot húzódott meg: a szokásszerűségben élő középkori társadalom, ahol még nem az üzletszerű ügyeskedés a mozgató, hanem a szakértelem.⁴⁴ (A mai társadalomtudomány azt mondaná: romantikus anti-kapitalizmus a történetiszemléletben.) Hajnal akadémiai előadását azonban nagy hallgatás követte.

Örségváltás a forradalom nevében, 1948–1949

A napi politika azonban felgyorsult. A történettudományban minden más tudománynál határozottabban érvényesült 1948–1949-től az, amit köztörténetírásunk a személyi kultusz türelmetlen politikájáról elmond vagy elmondhat. (Ma már monográfia-fejezet témaként kihalozik annak bemutatása: mennyiben volt e káderpolitika szerves része az „aki hozzánk közelebb, az a veszélyesebb” elv érvényre juttatása. S a régi történetírás bírálatának módszerei is feltárára várnak.)

1948 őszén kezdődtek az egyetemi tanszékeken a tisztogatások. A történet-szeknél Domanovszky volt az első, 1948 őszén. 1949 márciusában a Történelmi Társulat alakul újjá, a régi vezetést, Eckharttal, a volt elnökkel az élen, menesztik. Az új elnök: Andics Erzsébet (igaz, a fiatalok közül a régi garnitúrához tartozik az alelnök, Kosáry Domokos). Andics „székfoglalójá”-nak egyik alaptézise: a Horthy-korszak történetírása süllyedés a dualizmus korához képest, mindenekelőtt azért, mert a két háború közötti történetírás a fejlődés visszafordítása mellett értelt, „a középkort állította piedesztálra”.⁴⁵ A „kölcsonös méltányosság”, a „kölcsonös hűség” jobbagyparaszt és úr közötti elv kimondása bizonyítja ezt. (Az el-

marasztalt felfogásról Andics az idézetet Hajnal egyik tanulmányából vette, a szerző nevének feltüntetésével.)

Az életrajzi kronológia következő dátuma: 1949. szeptember. A *Válasz* c. folyóiratban – Illyés Gyula, Németh László nevével fémjelzett, már-már csak tengődő lap – megjelenik Hajnal tanulmánya: *Az első gépek*. Tanulmány a 18. századi technikáról, de valójában arról szól, hogy most, az államosítások után, „a tőkés vállalkozó kikapcsolásával” hogyan lehet a gyár egyszerre termelő és a munkást képző intézménnyé.⁴⁶ Egyfajta ideális elképzelés az üzemi közösségekről, ember és gép viszonyáról. 1949. szeptember 25.: cikk a *Szabad Népben*, fiatal, elhivatottságtól eltelt forradalmár tollából, ami szerint a *Válasz* lejtőn van, „a dolgozó nép ellenségének gátlás nélkül engedi át hasábjait”. Hajnal vezércikke – a Hajnalt következőtösen y-nal írva – eszerint most, az ötéves terv idején a magyar nehézipar lerombolását, a termelés csökkentését kívánja. „Mondanunk sem kell – folytatja –, hogy tudósunk (idézőjelbe rakva) elméleteit a legközönségesebb történelemhamisításokkal és szemtelen hazugságokkal támasztja alá.” (Csak zárójelben a korabeli szélsőséges – a mindenkor forradalmár-örségváltókra jellemző – stílus érzékeltetésére: „Weöres Sándor szégyenletes fecsegése”-ről szól még a kritika, meg arról, hogy a *Válasz* „az imperialista dekadencia, miszticizmus, pornográfia táborába tartozik, amelyik a népet elbátortalanítja, elcsüggeszti, a burzsoázia tehetetlen martalékává zülleszt, elkábítja, öntudatlan állattá alacsonyítja”).⁴⁷

A még a Monarchiában felnőtt, politikától független köztisztviselőségre esküt adó Hajnal – aki irtózott a nemzetiszocializmus harsányságától, s aki természeténél fogva, ahogy mondták, szelíd, kedves ember volt – *megrendült*. Levelet ír először a dékánnak, felpanaszolva: „Egész professzori működésem lényege az volt, immár közel két évtizede, hogy a parasztság és a munkásság alapvető alkotó jelentőségét az európai fejlődésben kimutassam.” „...a kézimunka jogát szemben a kapitalizmus kíméletlen érdekszervezetével.” Majd két hét múlva, amikor kiderül, „kigolyózásáról”, nem csak kritikájáról van szó, levelet ír Molnár Eriknek, az átszervezett akadémiai Történettudományi Intézet új igazgatójának, kérve, hogy egész idejét a kutatásnak szentelhesse.⁴⁸ Nem ez történik, hanem kényszernyugdíjazza.

46 *Hajnal István: Az első gépek. Válasz*, 1949. 357–371. p. [A szöveghez fűzött megjegyzések e kötetben: „Olvasónapló” c. tanulmányban.] – [A *Nyugat* c. folyóiratot ellensúlyozandó, 1934 májusában Németh László, Gulyás Pál és Fülep Lajos új orgánust indított. *Válasz* címmel, mely elsősorban a népi írók és a szociográfiai irodalom fóruma volt (főszerkesztője 1935-től Sárközi György); 1938. júniusban betiltották. 1946-ban újraindult, Illyés Gyula és Sárközi Márta szerkesztésében (1946. október–1949. június), ám hamar bírálatok kereszt-tüzébe került (Nagy László, Valóság, 1947/június; Aczél Tamás, Társadalmi Szemle, 1949/március). Vö. Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. Bp., 1978. 598–609. p.]

47 *Szabad Nép*. 1949. szeptember 25. A „Válasz” a lejtőn. (A szerző természetesen a fiatal örségváltó történészcsapat lelkes tagja.)

48 Levelei a dékának (Zsirai Miklósnak) és Molnár Eriknek: 1949. IX. 26., X. 7. MTAKK Ms 5384/263; 264; Ms 5385/64.

42 Rádióban 1946–1947-ben több előadás (vö. a rádióműsor-sorozataival), ezekből néhány hagyatékában: MTAKK Ms 5388/55; 56; 58. [E kötetben: „Olvasónapló” c. tanulmányban.]

43 Tudományszervezői tevékenységére 1945–1947-ben: a hagyatékában lévő feljegyzések, MTAKK Ms 5383; 5384; 5388.

44 Előadásának kézirat szövege hagyatékában: MTAKK Ms 5389/14-17. [E kötetben: „Olvasónapló” c. tanulmányban.]

45 *Andics Erzsébet*: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. Századok, 1948/1–4:5. p. [megjelent: 1949.] [E kötetben: „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmány.]

Segély, kárpótlás, agyvérzés, 1949–1956

Ugyanekkor folyik az Akadémia átszervezése, a 260 tagból 102 régi tagot vesznek át. Hajnal nincs közöttük... Kutatási segélyt kap 1951-ig technikátörténeti anyaggyűjtésre – majd azt is megvonják tőle. A társadalomtudományi osztály minden folyamodványát elutasítja. (Pedig ezekben szinte megalázkodva írja: elismeri a mostani szigorú fegyelem időszakának fontosságát, ő a kommunistákkal mindig együtt akart dolgozni.) Vadász Elemér, a technikai műszaki osztálytól szerez számára megbízást technikátörténeti adatgyűjtésre.⁴⁹

1952 nyarán azután, amikor az első tudományok doktora fokozatokat osztják, Hajnal István is megkapja a megtisztelő címet. (És az azzal járó kutatási pótlékot.) Helyzete nagyot javul: lehetőséget kap írástörténeti kutatásainak folytatására, emellett az Országos Levéltártól havi illetményt húz. 1953-ban, Sztálin halála után ismét szót kaphat: meghívják a *Századok* új programadásra készülő szerkesztőbizottsági ülésére, ismét az egyetemes történet fontosságáról, az összehasonlító írástörténeti kutatások szükségességéről beszél.⁵⁰ 1954-ben megjelenik franciául középkori írástörténete.⁵¹ Közben kisebb oklevéltani tanulmányokat folytat, melyek kéziratban maradnak. A következő, fiával kapcsolatos politikai hajszát azonban nem bírja elviselni. Agyvérzést kap. 1956. június 16-án meghal.

ÍRÁSTÖRTÉNET – ÉRTELMISÉGTÖRTÉNET

Az írásbeliség – a „rögeszme”

Hajnal István legelső megjelent dolgozatát – ha a középiskolás diák *Somogyi Hírlap*ban közölt, a kuruc korról szóló kis cikkét nem tekintjük – az oklevéltan köréből publikálta („IV. Béla király kancelláriája”, 1914). Élete utolsó hónapjaiban is a salutációs oklevéllel, illetve Kálmán király korának ún. dalmát okleveleivel, majd az oklevelezési gyakorlatban az ünneppel való datálással foglalkozik. És élete más szakaszain is makacsul vissza-visszatér az oklevéltanhoz, szűkebben az

49 Mellőzöttségéről, anyagi gondjairól 1950–1952 között hagyatékában levélmásolatai: MTAKK Ms 5385.

50 A Századok kibővített szerkesztőbizottságának vitája 1953. november 21-én. (Bevezető referátum: *Elekes Lajos*: A magyar történettudomány helyzetének és feladatainak kérdéséhez a Kongresszus tanulságai nyomán. *Századok*, 1953/4:621–647. p.; A Századok szerkesztőbizottságának vitaülése. Uo. 648–671. p. Ember Győző, Tóth Zoltán, Kosáry Domokos, Arató Endre, Lukács Lajos, N. I. Mickun, Bónis György, Benda Kálmán, Réti László, Makkai László, Zsigmond László, Nemes Dezső hozzászólásának összefoglalója. – 1953. decemberben a vita folytatódott: A Századok szerkesztőbizottsági vita befejező része. *Századok*, 1954/1:148–188. p.) Hajnal írásos referátuma hagyatékában MTAKK Ms 5388/25.

51 *István Hajnal*: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Bp., 1954. 187 p. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 7.)

írástörténethez. Amikor hercegi levéltárosként a 19. századi Kossuth-emigráció történetén, majd a 17. századi Esterházy nádor-könyvön dolgozva – mint írja: a nappal kelt fel íróasztalától –, szabad óráiban akkor is a paleográfia legújabb irodalmát bújja, szerez be újabb oklevélmásolatokat. S lehangoltan tudósítja Hómant: sajnos, amit szeretne megírni – a „Magyar történettudomány kézikönyve” sorozatba⁵² a paleográfiáról szóló kötetet –, arról ismét le kell mondania. Amikor, évtized múlva, 1933-ban az újkori egyetemes történelemre megkapja a megbízást, s keres egy, a nemzeti történeteken felülálló mozgató tényezőt az európai történelemben, amely vezérelve lehet a fejlődéstörténetnek, akkor is először az írás történetéhez fordul. Kézirathagyatéka tanúskodik arról: több fejezetet ír meg a 13–18. századi európai történelemből, kiindulva a kor írásgyakorlatából.⁵³ És amikor eljut – mint a század első négy évtizedének számos történésze – az európai régiók kérdéséhez, az Okcident egységét, illetve azon belül a lengyel–cseh–magyar s részben a német területek különállóságának középkori alapjait az oklevelezési gyakorlatból, az írástörténetből kívánja konkrétan bemutatni. „En azt hiszem, hogy az írástörténeti dolgozat [...] életem legnagyobb horderejű munkája volt” – írja 1920-ban Domanovszkynak.⁵⁴ A baráti visszaemlékezésből tudjuk: szinte megszállottként meg volt győződve felfedezésének nemzetközi jelentőségéről. (Mályusz Elemér szerint azt Nobel-díjra érdemesnek tartotta.) Mi volt tehát az a felfedezés-öröm, ami ezt a sokirányú érdeklődésű, szellemileg is hajlékony alkut, a legkülönbözőbb foglalatosságokban örömet megtaláló történetírót egész életében hajtotta?

Az európai oklevéltan fejlődése: belső, külső kritika, hivatali történet

Mai fiatalabb történésznemzedékünk s még kevésbé diákjaink számára nehezen érthető meg, hogy a professzionális történetírás első fél évszázadának szakmai alpműveltség-anyaga az *oklevéltan* volt. Amikor mi magunk a modern történettudomány módszertani kibontakozását ebből vezetjük le, csak a szemeszter végén válik világossá a hallgatók előtt, hogy az oklevelezési gyakorlat rekonstruálása a 19. századi történelem-szemináriumokban, miként vezetett az egész modern történettudományos alpműveltség kialakulásához. (És tegyük hozzá, amiről azután a második félévben beszélünk: hogyan rögzült máig, intézményeivel – a képzési rendszerben is – konzervatívva.) A talán leegyszerűsítő vázlatunk előadásunk során: a polgári nemzetállamok Európájában a történetírás témája az európai államterületek rögzüléseinek kezdete, a középkor; és a középkor első számú forrásanyagának a kor írásbeliségének terméke, az oklevél tűnik. Így az oklevél szakszerű kritikája az alapfeltétel ahhoz, hogy az oklevél megőrizte információk igaz volta

52 [A „Magyar történettudomány kézikönyve” sorozatról e kötetben: „Hóman Bálint és Szekfü Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmányban.]

53 Hajnal 1932-ben kelt fogalmazványa. MTAKK. Ms. 5389/5.

54 Hajnal István–Domanovszky Sándor, 1920. IX. 27. MTAKK.

eldöntessék. Először a „*belső kritika*”, majd az 1880-as évekből az oklevél „*külső kritikájának*” rendkívül gyors fejlődése a segédtudományok egész rendszerét, a pecséttant, kortant, genealógiát, heraldikát, a paleográfiát hozza mozgásba. Majd, mint a forráskritikai szemlélet csúcspontját, kialakítja a hivatal-, illetve intézménytörténetet, rekonstruálva azt az intézményrendszert (mindenekelőtt a császári-királyi, illetve pápai-egyházi kancelláriát), ahol az oklevelet írták. S ahogy a 19. század végére rögzülnek az európai nemzeti történetírások *szakmai normatívái*, kifejlődik intézményrendszere (tanszékek, folyóiratok, múzeumok, levéltárak), úgy tárulkozik fel az európai országok történetében a különböző *kancelláriák*, majd a helyi oklevelezési gyakorlat kutatása során a *hiteleshelyek* tevékenysége. Az eredetelv (proveniencia), a forrás keletkezésének és ránk maradásának pontos rekonstruálása a történeti gondolkodás alapjává válik, s azután az 1910-es évektől az egész forrásörző (levéltári, kéziratári) intézményrendszerünk rendező elvévé lesz.

Fejérpataky László – írás-összehasonlítás

Fejérpataky László, Hajnal atyai mentora és professzora, az európai oklevéltan két, levéltárost képző központjában: a párizsi *École*-ban és a bécsi *Institut für Österreichische Geschichtsforschung*-ban,⁵⁵ valamint a Ranke-tanítvány Waitz berlini szemináriumában tanulta a paleográfiát.⁵⁶ E helyütt csak vázlatzavak jutnak Fejérpataky tevékenységére: rekonstruálja az Árpád-kori magyar királyi kancellária történetét, szemináriumain Domanovszky Sándor, Szekfű Gyula, Hóman Bálint, Eckhart Ferenc, Szentpétery Imre és nem utolsósorban Hajnal

55 A bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung – a párizsi École des Chartes mintája nyomán – 1855-ben nyílt meg. Igazgatója előbb Albert Jäger, majd Theodor Sickel (1869–1891). Az egyéves előkészítő és a kétéves rendes tanfolyamon a történeti segédtudományokban (diplomatika, genealógia, kronológia, „kútfőtan”, paleográfia stb.) és a szakszerű forráskritikában szereztek jártasságot a hallgatók. Az intézet 1880-tól folyóiratot is kiadott (*Mitteilungen des Instituts für die österreichische Geschichtsforschung*, MÖG), ami az osztrák és az európai történelemről közölt cikkeket, forrásokat, a külföldi – elsősorban az oklevelezés, az alakuló oklevéltan segédtudományáról szóló – történeti irodalmat szemlélte. Az intézet tagjai utaztatásával lehetővé tette, hogy a monarchiabeli és a külföldi levél- és könyvtári anyagról is áttekintést szerezzenek. (L. még a 67. jegyzetet.) [Az IfÖG-ről e kötetben részletesen: „Szekfű Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmányban.]

56 Waitz, Georg (1813–1886) német jogtörténész, középkorász. Jogtudományt, történelmet, filozófiát és evangélikus teológiát tanul; pályaválasztására nagy hatással volt Leopold von Ranke. Az 1840-es évek elejétől a német középkori forrásgyűjtemény („Monumenta Germaniae Historica”) munkatársa, majd a szerkesztőbizottság vezetője (1875–1886). E mellett folytatja a Dahlinann névvel fémjelzett német történeti forrásgyűjteményt („Quellenkunde der deutschen Geschichte”). Közreműködik a *Historische Zeitschrift* (1859-től) és az „Allgemeine Deutsche Biographie” (1875-től) kiadásánál. Főműve a középkori intézményeket megalakulásuktól a 12. század közepéig tárgyaló nyolckötetes „Deutsche Verfassungsgeschichte, 1844–1878”. Az MTA kültagja (1879).

István, majd Mályusz Elemér nevelkedik.⁵⁷ (A század első felében Németország és Franciaország mellett Európa legszínvonalasabb középkorkutató garnitúrája lesz a magyarországi.)

A századvégen azonban *fordulat* indul meg a *diplomatikában*. A tömeges, jó minőségű fotózás lehetővé teszi jelentős mennyiségű oklevélmásolat kiadását. (Először a francia Delisle,⁵⁸ a Bibliothèque nationale főigazgatója, majd a British Museum adja ki középkori anyagát 1870–1900 között.) Így az oklevéltani szemináriumi gyakorlatokon lehetségessé válik az írásformák összehasonlítása.⁵⁹ Nyugat-Európában – úgy látszik – az oklevéltan kimozdul a hivataltörténetből, a kancelláriatörténetből. A müncheni Ludwig Traube azután 1909–1920 között megjelent tanulmányaiban már az írásformák, a betűk formájának, rövidítésének vizsgálatát műveli önálló tudományként.⁶⁰ Hajnal István generációja már fotómásolatokon gyakorol oklevélolvasást, és így válik számukra lehetővé, külföldi tanulmányutak nélkül is, az európai oklevelezési gyakorlatok összehasonlítása.⁶¹

Fejérpataky is érzi az új irányt: mint előadásairól, gyakorlatairól fennmaradt jegyzetek mutatják,⁶² óráin a kancelláriatörténet helyett kezd már az *írás társadalmi szerepéről* beszélni, indítva az ókori népekkel. A kereskedés, a joggyakorlat szilárdulása miatt hozta magával az írásbeliség 13. századi fellendülését Európában? Hogyan alakultak az írásformák? Sőt, éppen Hajnal hagyatékában maradt jegyzettöredéke szerint Fejérpataky azt is pontosan tudta, hogy a 9. században kialakult minuszkula – a mai kisbetűs írásunk alapja – a 13. században átformálódik, s lesz mind általánosabb a „kurzív, a szabályosabb, folyékonyabb írás”.

57 Fejérpataky súlyát, tekintélyét a korabeli történettudományban mutatja a halála után róla megjelent számos nekrológ. (Csánki Dezső: Fejérpataky László (Századok, 1923); Hóman Bálint–Gulyás Pál: Fejérpataky László (Bp., 1923); Gulyás Pál: Fejérpataky László 1857–1923 (Bp., 1923); Holub József: Fejérpataky László (Levéltári Közlemények, 1923); Áldásy Antal: Fejérpataky László r. t. osztálytitkár emlékezete (Bp., 1924); Szentpétery Imre: Fejérpataky László emlékezete (Turul, 1924–25))

58 Delisle, Léopold Victor (1826–1910) francia történész, könyvtáros, a modern paleográfiai szemlélet megalapozója. Az École des Chartes neveltje; 1852-től a Bibliothèque nationale de France középkori kódexgyűjteményének kezelőjeként, majd a könyvtár főigazgatójaként (1874–1905) négy kötetben kiadja a könyvtár kéziratárának katalógusát (Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque impériale. Paris, 1868–1881). A középkori írásközpontok, a kódexek, kéziratgyűjtemények tanulmányozása a paleográfia művelődéstörténeti felhasználási lehetőségére irányította figyelmét.

59 Karl Brandt: Geschichte der Geschichtswissenschaft. Bonn. 1952.

60 Traube, Ludwig (1861–1907) német filológus, a müncheni középlelatin filológiai-paleográfiai iskola megalapozója. A francia Delisle művelődéstörténeti felfogásának hatására a paleográfiát nem pusztán „írásismereti” segédtudományként, hanem az írásbeliség fejlődéstörténetét vizsgáló diszciplínaként értelmezte. Alapvető eredményeket ért el a paleográfia keltezési és lokalizálási módszereinek finomításában.

61 Glatz Ferenc: Fejérpataky és az oklevéltan fejlődéséről, 1867–1910. (Kézirat.)

62 Fejérpataky kézíratos szövegtöredéke a franciaországi írásbeliség felújulásáról Hajnal hagyatékában: MTAKK Ms 5401/126. Előadásairól fennmaradt jegyzetek Fejérpataky hagyatékában: OSZKK Oct. H. 772.; Fond 32/479.

Fejérpataky beszél a gótikus betűtörésekről, azt is észreveszi, hogy mindez „legelőször Észak-Franciaországban lép fel, s onnan terjed a 12–13. században kelet felé”. (Figyeljünk csak oda: Hajnal egyik „nagy ötlete” éppen az lesz: az írásbeliség nem, vagy nem csak különböző központokban alakult ki, hanem Franciaországból, pontosabban Párizsból terjedt el Európában kelet felé.) De, mondja Fejérpataky, „az oklevelek tömege lehetetlenné teszi, hogy az írás fejlődését, átmeneteit korok, országok vagy vidékek szerint figyelemmel kísérjük”. Talán felismerése vezeti a gondolathoz: az új út a középkori segédtudományokban – és tegyük hozzá: a művelődéstörténet-írásban – az *írás-összehasonlítás*. Legkedvesebb tanítványainak – Szentpétery Imrének, Hajnal Istvánnak –, az ő életművének folytatásaként, még kancelláriatörténetet ad témaként (Szentpéterynek V. István ifjabb király, Hajnalnak IV. Béla kancelláriájának történetét). De szemináriumain, jegyzetei szerint, már erről az írás-összehasonlításról beszél, és az írás formáinak összevetésében rejlő módszertani lehetőségek felismerése lesz az alapja, hogy tanítványai az 1910-es években az írás-összehasonlítás irányába fordulnak. (A kapott kancellária-, azaz hivataltörténeti témákat követően.) Szentpétery 1916-ban, a borsmonostori oklevélről írott dolgozatában már úgy fogalmaz, hogy „hazai diplomatikánk továbbfejlődését részben éppen az írás-összehasonlítás módszerének alkalmazásától kell várnunk”.⁶³ De kockáztassuk meg a feltételezést: ő talán azért maradt mégis a hagyományos diplomatika területén, mert a Fejérpataky tanszék megöröklésével, azzal, hogy a hazai segédtudományok „letéteményese” lett, elsősorban tanszéki-képzési feladatra, a korszerű segédtudományi kézikönyvrendszer kiépítésére fordította figyelmét, és nem mozdult tovább az írás-összehasonlítás gyakorlata felé, ami a művelődéstörténet felé vihetné volna, ahogy vitte Hajnalt. Így lett szerintünk Szentpétery a magyar történetírás történetében a rendszerezés, az intézményépítés „nagy professzora” – ahogy előadásaimban őt nevezem.

Írásoktatás a középkori Európában

Hajnal útja azonban másfelé vezet a Fejérpataky-szemináriumából. 1913-ban, IV. Béla kancelláriájáról írva mesterének, Fejérpatakynak a kancelláriatörténetben kialakított módszerét követi: tisztázza a kancelláriában működők névsorát, megállapítja, hogy míg korábban a királyi okleveleket különböző képzettségű írástudó udvari emberek készítették, 1260 körül állandósul egy csoport a kancelláriában, akik most már csak oklevélírással foglalkoznak. Hajnal már ezen íróréteg társadalmi elhelyezkedését kutatja: a kancellisták milyen társadalmi rétegből kerültek ide, s a magyarországi jogélet fejlődése mennyire kívánta meg ennek az írni tudásból élő csoportnak a kiválását, s hogy ennek a folyamatnak a feltárása miért kívánja

63 Szentpétery Imre: A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei. Bp., 1916. 5. p.

meg a kutatótól az összehasonlító történeti vizsgálatot.⁶⁴ A program, az írásból élők mint új társadalmi réteg kutatása, átvezet majd a középkori kultúrtörténethez. Hajnal felfogásának kialakulásában ezen években döntően hozzájárulhatott a lipcsei kultúrtörténeti intézetben eltöltött egy év, majd ismét a bécsi összehasonlító kutatások. (1913-ban egy szemesztert tölt ugyanis Lipcsében, ahol Wundtnál, a modern tömeglélektan megalapítójánál kollektív lélektant hallgat. Ugyanakkor Lamprechtnél középkori kultúrtörténetet tanul, emellett diplomatikai gyakorlatokat folytat császári okleveleket elemezve.⁶⁵ Csak emlékeztetünk: K. Lamprechtre már kora történettudománya mint a Rankéhoz kötődő szellemtörténetírás nagy kritikusára és a kollektív jelenségek történelmi szerepének hangsúlyozójára, a történettudomány megújítójára tekint, joggal.⁶⁶) Utána Bécs (1914–1922) hét éven át (közben három és fél év a fronton). A terv: összehasonlítani a 13. században államhatárokkal jól elválasztott Magyarország és Ausztria oklevelezési gyakorlatát. Az eredmény meglepő: *teljes azonosság az írásformákban, betűrajzolásban*. A bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung oklevél-fotótára rendkívül gazdag, könyvtárában a francia, olasz, angol, német hasonmás oklevélkiadások éppúgy megtalálhatók, mint a német-osztrák történetírásnak a helyi oklevelezési gyakorlatait rekonstruáló kis dolgozatai.⁶⁷ Az európai irodalom most már fotóanyagon is dokumentálja: az egyes királyi – mindenekelőtt a német-római birodalmi –, illetve egyházi-pápai kancelláriák a 13. századi írásbeli megújulás kiindulópontjai, s a helyi-tartományi írásgyakorlatok a kancelláriait követik. S érvényesnek látszik az a tétel is (még Wattenbachtól, az európai diplomatika akkor már régen halott klasszikus mesterétől származik), hogy *nyugatról kelet felé késéssel* terjed az oklevelezés. (A szakirodalom először száz-, majd ötvenéves késésről beszél.)

64 Hajnal István: IV. Béla király kancelláriájáról. Turul, 1914/1:1–19. p.

65 Hajnal István bizonyítványa hagyatékában a lipcsei egyetemen hallgatott stúdiumokról: MTAKK Ms 5383. Hajnal gondolkodására ez a lipcsei tanulmányút, mint arról a későbbiekben még szólunk, igen nagy hatású lesz. [E kötetben még vö. a „Szekfü Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmányban.]

66 A századelőn a Századok hasábjain több tanulmány foglalkozott Karl Lamprecht történetírásával: Szentpétery Imre: Individuális és collectív történetírás. Századok, 1908:193–216. p.; Madzsar Imre: Lamprecht Károly történetiszemlélete. Századok, 1908:481–539 p.; Uő: Egyének és tömegek a történelemben. I–II. Századok, 1909/1:1–15., 1909/2:97–114. p.; Aldásy Antal: A Lamprecht-féle történetkutatási módszer és a lipcsei új egyetemes kultúrtörténeti intézet. Századok, 1909/9:758–766. p.; Dékány István: A művelődéstörténelem problémájához. I–II. Századok, 1913/2:81–93. p., 3:161–176. p.; Uő: Történelmi realizmus és fejlődésszemlélet. Századok, 1915/10:577–614. p.; Uő: Lamprecht tanítása a historizmusról. Jegyzet a modern történetírás jellemzéséhez. Századok, 1917/4–5:260–265. p.

67 Az Institut für Österreichische Geschichtsforschung (55. jegyzet) korabeli képzési rendje, a korabeli tananyag jól rekonstruálható az intézmény levéltára alapján: Wien, Universitätsarchiv, AIÖG; az órák anyagáról különösen H. Zeissberg és A. Přibram jelentései. – Az intézet fejlődéséről, fotógyűjteményéről: Alphons Lhotsky: Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1854–1954. Graz–Köln, 1954. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung; Ergänzungsband 17.)

Hajnalnak először az tűnik fel, hogy az *osztrák és a magyar oklevélíráások formái szinte azonosak*. Eltér ugyan az itáliaiaktól, de megegyezik a birodalom belső nyugati területeiről származó írásokkal. Ezután a *francia írásformákkal* veti össze a német-osztrák–magyar anyagot, s úgy találja, az egyezés tökéletes. Az első következtetése: nincs késés, hanem ellenkezőleg, *egyidejűség van az írásformák és így az oklevelezés között*.⁶⁸ Az viszont, hogy ilyen nagy területi különbségek ellenére azonosság él, a terjedés elméletét kell hogy cáfolja, hiszen az írásterjedés valójában – ahogy korábban gondolták – generációkat vett volna igénybe. Azt feltételezi: kellett hogy legyen valami *egységes képzés a 13. századtól* Európában, mégpedig Franciaországban (melynek központi helyét – emlékezhünk a fentebb írottakra – Fejérpataky is megállapította).

De *milyen intézményből* indulhatott ez az írásoktatás? Kancelláriai iskolázásnak semmi nyoma, a kolostorok, szerzetesrendek írástanító gyakorlatára vannak ugyan adatok, de az egységességet ez éppen nem biztosíthatta. Hajnal feltételezése: az egyetemek, mindenekelőtt a *párizsi egyetem* lehetett a fészke az azonos íráskultúrának. Csakhogy a korabeli ismeretek szerint a középkori egyetemen a hét művészet oktatása folyt, és a csillagászat, matematika magas tudományai közben az írás oktatására gondolni sem lehet. Hajnal erre tanulmányozni kezdi az egyetemi oktatást. Noha Franciaországba, Olaszországba élete végéig nem jutott el, de a szakirodalom alapján már 1920-ban írt munkájában kimutatja: megalapozott a feltevés, hogy hamis képünk van a *középkori értelmiségképzésről*, mert ezek az *egyetemek* a 12. század végén, a 13. század elején, mint mondja, „*óriási diáktelepekké*” váltak. Azok azután „*ontani*” kezdték a magistereket, a most már hivatásszerűen írni tudásból, betűvetésből élőket, akik az írás és az oklevelezési formák egységes ismeretével rendelkeztek, s akik az egyetemet elvégezve szét-szóródtak Európa országaiban.⁶⁹ Vagyis Hajnal következtetése szemben áll az egész német-osztrák diplomatikai szakirodalommal. Nincs száz vagy fél évszázados késés az írásformák, íráskultúra terjedésében, és nem a királyi (birodalom) vagy pápai kancellária az írástanítás és írásfejlesztés műhelye.

Írás, iskolázás, írásbeliség

De nemcsak az egyetemi képzésről kialakított ismereteinket kell revízió alá venni, hanem a *középkori papi réteg társadalmi helyzetéről* vallott felfogásunkat is. Ezeknek a papoknak jelentős része a 13. században már nem a liturgikus gyakorlatokat

68 Erre a tényre Hajnal gyakran hivatkozik. W. Wattenbach klasszikus és mértékadó munkája e téren: *Das Schriftwesen im Mittelalter*. Leipzig. 3. kiadása: 1896. – Ugyanezt állítja egyébként a korabeli, Hajnal által szintén gyakran idézett francia kézikönyv: *Arthur Giry: Manuel de diplomatique*. Paris, 1894.

69 *Hajnal István: Az Árpád-kori oklevélíráások és a francia egyetemek*. Előadás a MTA II. Osztálya 1920. november 2-án tartott ülésén. Kézirat, MTAKK Ms 5389/1. [E kötetben: „Olvasónapló” c. tanulmányban.]

végzi, hanem nagyon is világi funkciókat tölt be: uruk szolgálatában a kancelláriákban *oklevél-kiállítók, diplomaták, államférfiak* egy személyben. Hajnal kutatási logikája a következőképp rekonstruálható.

Dolgozatában a 13. századi oklevélíráások bravúros filológiai vizsgálatát végzi el: a 13. századi írásmegújulás korában az „S” betű írásában a merev betűderék meghajlítása mögött hogyan kell keresnünk a kéz lendületét, az író kéz mozgásirányának változását az alsó görbület elkanyarításában, hogyan engedi a betűkötések megváltozása a gyorsabb, fürgébb írást és így tovább. De mindez a filológiai részelemzés csak azt a célt szolgálja, hogy az írás tömegessé válása és az íráshajlékonyság, valamint az *iskolázás* közötti összefüggést kimutassa. S miután végighaladt az íráscsoportosításokon, az Előszóban – az előszavakat mindig a munka végén írjuk – elmondja: „mi nem az írásokat fogjuk osztályozni, nem formájukat akarjuk megismerni, hanem a toll kezeléséből, a betűk átalakulásából, a vonások minden kis hajlásából arra igyekszünk következtetni, hogy *mi volt az író szemében az írás művelete*”, az „*mennyiben lett közönségesebb mesterség*” [kiemelés tőlem – G. F.].⁷⁰ „Azt a világtörténelmi folyamatot, amellyel az írás előlépett tudós zárkózottságából, s a mindennapi életbe belesodródott, szeretnénk egy-két vonásában újra megjeleníteni.” És a dolgozat – helyesebben könyvecske – második részének, a betűminták elemzésének első mondatai már *kritikai* is a korabeli oklevéltani és paleográfai gyakorlatnak: „a paleográfia mai napság nem csak arra tanít, hogy régi írásokat el tudjunk olvasni, hanem lassanként mind bővebb forrásává válik a *művelődés, különösen pedig az oktatástörténetnek*...” (Kiemelés tőlem – G. F.) Ő nem egyszerűen hagyományos paleográfiát, írástörténetet készített – gondolja –, hanem az íráshoz kötve a *középkor művelődéstörténelmét* tudta megragadni. (A filológiai mikrokutatásokból eljutni a társadalom- és kultúrtörténeti összefüggésekhez, a lokálisan is egyedi vizsgálatától összehasonlítással eljutni az egyetemes keretekhez – az ezzel a programmal dolgozó mai kutatói törekvés keresi és találja meg ezen elvet Hajnal írástörténeti munkáiban.) Nehezményezi – írja Domanovszkynak –, hogy Fejérpataky a habilitációval csak „paleográfiát” jelölt meg, pedig ő paleográfiát és *művelődéstörténelmet* szeretett volna habilitációs iratán látni.⁷¹ Kétségtelen: Hajnal ezzel szakmánk hagyományos módszertani bázisát, az ún. *segédtudományokat* kívánja új típusú stúdiummá tenni.

A két felfedezés tehát: az első, a középkori oklevelezési gyakorlat megújulásához a kulcsot az írásformák, az *egyetemi oktatás*, az íráshasználók társadalmi helyzetének vizsgálata adja, nem pedig a kancelláriák. A másik: a *szakmai alapműveltségnek* teljesen új alapokon kell – tegyük hozzá: kellene – építkeznie. Hajnal mindkét alaptézise szemben állott kora történettudományának alapjaival.

70 *Hajnal István: Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Bp., 1921. 6. p.

71 *Hajnal István–Domanovszky Sándor*, 1921. VI. 14. MTAKK. Paleográfia, mint a művelődéstörténet forrása: *Hajnal: Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*, i. m. 102. p.

Nemzeti történetírás és európai történelmi folyamatok

Nincs arra terünk, hogy Hajnal írástörténeti téziseinek hat évtizedes historikumát nyomon kövessük, s nem is érezzük magunkat illetékesnek, hogy a kancelláriák, írásterjedés stb. kérdésének máig tartó vitáját eldöntsük. Historiográfiai tény azonban, hogy Hajnalnak 1920–1925 között sikerült bebizonyítania: a középkori egyetemeken igenis folyt írásoktatás, s hogy a Franciaországtól Magyarország keleti határáig nyúló terület műveltségében döntőek az azonosságok. (Noha tudjuk, hogy Hajnal ebből túlzó következtetéseket vont le az írást befogadó közép-kelet-európai társadalom egészének a Nyugattal azonos szintjére.) És bizonyította Hajnal az író klerikus réteg gyakorlati politikai-kulturális funkcióját a 13. századtól. Későbbi dolgozataiban a folyóírás 13. századi kialakulása és az egyetemek közötti összefüggéseket mutatta ki, s még a halála előtti években is újravizsgálta a kiadott magyar okleveles anyagot, hogy az írásterjedéssel szemben az írásiskolázás tényét bizonyíthassa. Az is historiográfiai tény, maga a paleográfia utóbbi évtizedekbeli legnagyobb alakja, B. Bischoff ismerte el legutóbbi összegező munkájában: nagy újdonságnak számított Európa szemináriumában, hogy az 1920-as években kezdtek a betűképek, betűkötések és kézmozdulatok összefüggését vizsgálni.⁷² (Arról természetesen Bischoff nem tud, hogy Hajnal már 1920-ban mindezt elvégezte.) Mint ahogy, szerintünk, az is historiográfiai tény: a nemzeti történetírások kora – azaz századunk – nem akarta és akarja feladni évszázadok rögzülését, hogy saját középkori, ún. nemzeti kultúrája, autonómiája helyett esetleg elfogadja egyes összeurópai jelenségek meghatározó szerepét. A német, olasz, osztrák oklevéltanászok továbbra is saját királyi (birodalmi), illetve a pápai kancelláriájukból vezetik le országuk területén az írásbeliséget. Noha épp – még Hajnal életében – az 1955. évi történész-világkongresszus, majd maga Bischoff és a diplomatika másik nagy, világháború utáni klasszikusa, Fichtenau ismerték el az egyetemi írásoktatás tényét. Hajnal középkori egységes írásbeliségről vallott felfogását is „nemzeti” alapon minősítik: a németek a birodalmi, az olaszok vatikáni kancelláriájuk lebecsülését, a franciák pedig – mivelhogy a kiindulópont Hajnalnál a párizsi egyetem – saját „nemzeti érdemeik” túlbecsülését látták a magyar történész felfogásában.⁷³

Nemzeti beidegződöttségek, nemzeti történelemhez kötött tanszék-, intézményrendszer; vagyis gondolkodásunkat észrevétlenül átjáró, megélhetésünket biztosító érdekhatások? – ki merne következtetéseket levonni minderre a nemzeti történetírások virágkorában, ma? Majd talán a következő nemzedék, amelyik már megszabadul e nemzetállami görcsöktől és a maga lokális kultúráját is jobban tudja becsülni, figyelve az összeurópai jelenségekre.

72 Bernhard Bischoff: Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters. Berlin, 1979. 16. p.

73 Hajnal István feljegyzései az 1955. évi történész-világkongresszus írástörténeti dolgozatairól, MTAKK Ms 5388/18; 20; 22.

A történeti módszertan megújulásának lehetősége: tegnap és ma

Élesebb kritikával vág az egész segédtudomány-rendszer elevenébe, és így egész szakmai képzésünkbe és műveltségrendszerünkbe az, amit Hajnal a diplomatikáról, s így közvetve segédtudományi-módszertani képzésünkről mond, s aminek végiggondolása ma akár a történeti forrástan megújításához is vezethet bennünket. (Fogalmazhatjuk a mondatot ma is aktuális élel.) Ezek csak utólag rekonstruálható gondolatföredékek voltak, és csak szétszórt megjegyzések formájában maradtak ránk. (Hajnal István dolgozatait többször átfogalmazó író volt, így hagyatékában jelentős mennyiségű fogalmazvány- és feljegyzéstöredék maradt ránk.) Hajnal nem jutott el az összefüggések felismeréséből adódó tudományelméleti megfogalmazásig talán azért sem, mert a fiatalkori barát, Szentpétery Imre ült a segédtudományi tanszéken, talán azért, mert maga sem jutott el kérdésfelvetésének összefüggő végiggondolásáig, vagy: talán maga is még túlságosan a korábbi történészműveltség gyermeke volt.

Már 1920-ban, befejezve az írástörténetet, írja „vallomásában” Domanovszkynak: „nem hiszem, hogy akadna téma, amely ilyen, szerintem meglepő eredményeket hozna. Az első pillanattól kezdve, amikor a dolog lényege világos lett előttem, meg voltam győződve, hogy az elvek, amiket levezettem belőlük, valamikor át fogják alakítani a diplomatika egész rendszerét, és a művelődéstörténet és jogtörténet terén egészen új szempontokat nyújtanak majd.”⁷⁴ Nem maradhat a diplomatika a forráshitelesség megállapításának tudománya, „át kell alakítani az egész írásbeliség minden körülményeinek, összefüggésének vizsgálatává; az írásemlék önmagában érdekeljen bennünket, keletkezésének összes körülményei: az írás, az írásgyakorlat, az író, s mindannyinak szerepe a társadalmi élet vonatkozásaiban” – írja egy 1932-ben készült tervtanulmányában, amelyben Közép-Európa és Nyugat-Európa közös művelődésbeli fejlődésmozzanatait egy Budapesten létrehozandó kutatóközpontból kívánja vizsgálni.⁷⁵ Majd 1938-ban, a történettudomány és szociológia viszonyáról írott elméleti tanulmányában újabb megjegyzések: a „segédtudományok” és a „művelődéstörténet” termékeny továbbfejlődésének alapfeltétele a „szociológiai szemlélet teljes érvényesítése”. Minden formát „záródarabnak kell tekinteni a kultúrképződés állandó körforgásaiban [...] minden anyagi forma mögött, legyen az a földművelő ekejárása, a kézműves szerszáma, az öregek meséjének hagyományos szövege, a hivatalnok vagy a költő írása: társadalomképletet kell keresnünk, generációkon át egymáshoz igazodott egyének együtteseit, mint az élet nagy eszközeinek kitermelő, kezelő és továbbalakító üzemeit.”⁷⁶ (Kiemelés tőlem – G. F.) Vagyis – értelmezhetjük ma Hajnal gondolatföredékeit,

74 Hajnal István–Domanovszky Sándor, 1921. VI. 14. MTAKK.

75 Hajnal Teleki Pálhoz – illetve Shotwell amerikai politikus számára – írott kéziratot tervtanulmánya kéziratanyagában. MTAKK Ms 5389/5. [E kötetben: „Olvasónapló” c. tanulmányban.]

76 Hajnal István: Történelem és szociológia, I–II. Századok, 1939/1–3:1–32., 1939/3–4:137–166. p. [Az előadáshoz fűzött megjegyzések e kötetben: „Olvasónapló” c. tanulmányban.]

amikor éppen azon dolgozunk, kísérletezünk, hogy most már nem a középkor, de a publicisztikai szemléleten nevelkedett újkorkutatás forrástani alapjait, kereteit gyúrjuk ki – örömmel fedezzük fel Hajnal e mondatait, s levonjuk a magunk következtetéseit: a ránk maradt emléktanyag igazi forrásértékét – legyen az tárgyi, szóbeli vagy írásos emlék – akkor tudjuk megállapítani, ha tisztában vagyunk az emléket ránk hagyományozó korszak termeléstörténetével (amely az emléket fizikai valóságában előállította), a korabeli társadalom és a művelődés történelmével (amelyben az alkotó azt formába öntötte – írta vagy formázta –, és amely társadalom azt igényelte, használta). Így lehetnek, szerintünk, *a segédtudományok komplex művelődés- és társadalomtörténeti stúdiummá* – pusztá oklevél- vagy iratolvasások, intézmények, hivatalok történetén túlemelkedő –, modern értelmű forrástanná.⁷⁷ S emelkedhet – szerintünk – forráskritikai készségünk, képességünk a 19. századi klasszikusok, L. von Ranke és tanítványai korát meghaladó szintre.

VILÁGTÖRTÉNET – KORTÖRTÉNET-KRITIKA

Hajnal István másik szűkebb szakterülete az újkori egyetemes történelem volt. Mint életpályájából láthatjuk, 1930 októberében az újkori egyetemes történeti tanszékre nevezik ki, mivel a Kossuth-emigráció történetéről szóló könyvében nagy nemzetközi diplomáciatörténeti háttérrel vázolt fel, s mivel – tegyük hozzá, mert ilyen a véletlen – ez a tanszék üresedett meg, s mivel Hajnalt most már első számú mentora, Domanovszky Sándor így tudta magához közel segíteni. Így amikor a Hóman–Szekfü-féle „Magyar történet” sikere után elkészül az egyetemes történelem terve is (1933), természetes, hogy az újkor megírására Hajnalt kéri fel.⁷⁸

Nincs itt terünk arra, hogy bemutassuk: az első világháború után *Európa-szerte* mennyire megnőtt az érdeklődés a kontinens államainak összehasonlító történelme iránt. S hogy a hatalmi konfliktusok világháborúvá szélesedésének ténye, annak felismerése, hogy az egyes államok hatalmi és gazdasági helyzete mennyire függ a nemzetközi diplomáciai-politikai viszonyoktól, mindez mennyire hat ki a történetírói gondolkodásra: részben újra erősíti az érdeklődést a „hatalmi állam” tematikája iránt – háttérbe tolva a századelő gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti kezdeményeit –, részben viszont kiterjeszti a történetírás szemhatárát, a szűkebb nemzetállami határokon való túlemelkedésre ösztönöz.⁷⁹

77 A segédtudományok ilyen funkciójára vö. *Glatz Ferenc*: Modern kori történeti források és kiadásuk. (Új történetírói műfajok lehetősége.) Valóság, 1986/12:46–54. p.; *Uő*: Az újkori muzeológia mint történeti forrástan és kultúrtörténet. Századok, 1978/1:134–153. p.

78 Egyetemes történet. Négy kötetben. (Szerk. Hóman Bálint, Szekfü Gyula, Kerényi Károly.) Harmadik kötet. Újkor. Az újkor története. (Írta Hajnal István.) Bp., 1935–1937. 676 p.

79 [Az első világháború után az angol, francia, olasz történetírásban az újkori és a nemzetközi témák iránti érdeklődés előretörésére vö. e kötetben: „Az újkorkutatás története. A Fontes. Egy forráskiadvány-sorozat születése” c. tanulmányban.]

Ha rekonstruálni akarjuk jegyzeteiből, fogalmazványaiából, levelezéséből, megjelent írásaiából Hajnal egyetemes történelmi koncepciójának kialakulását, akkor a következő két mozzanat látszik döntőnek: 1. találkozás a *szociológia* új tudományával és a német szociológiai irodalom klasszikusaival, továbbá 2. az 1929–1933. évi világgazdasági válság *társadalmi kihatásainak* végiggondolása.

A *szociológiai irodalom* új szempontrendszer ad Hajnal elemzéseire, s leírásokban új fogalomkeretet („Történelem és szociológia” c. tanulmánya). (Zárójelben jegyezzük meg: a két világháború között a nemzetközi történettudományos szakfolyóiratokban – a *Századok* Hajnal-tanulmányán kívül – egyedül a *Revue Historique*-ban található szociológia és történettudomány viszonyát tárgyaló, hasonló tematikájú cikk 1938-ból.⁸⁰)

A másik, felfogását alakító tényező a jelen *világválságának végiggondolása*. Ez terjedelmes, kéziratban maradt előtanulmány-sorozatot eredményez az egyetemes történeti szintézishez.

Állam a „szocialitás szolgálatában”: történetfilozófiai útkeresés, 1930–1934

Nézzük előbb ez utóbbit! Idézetek az 1933-ban keletkezett, az újkor máig ható folyamatairól készült előtanulmányokból. „Hibás [...] ha a »laissez faire« jelszót eredetétől kezdve destruktívnak tekintjük; csak hatásaiban vált idővel rombolóvá. *Napjainkban a kapitalizmus csődjét* és az új, társadalmasodást hirdető gazdaságpolitikai elméletek ezen a ponton tévednek nagyot. Szerintük adva van egy nemzettársadalom; [szerintük] minden teljesítmény csak annyiban értékes, amennyiben a nemzetest számára értéket jelent. *A szabad verseny helyett tehát az állam szabályozza a munka céljait* s ellenértékeit is. (Kiemelés tőlem – G. F.) Merev elgondolás ez, s inkább a késő antik császárkorra hasonlít, mint az európai fejlődésre: testületek alakítása, kötött gazdálkodás a módszere. Végeredményképpen az *egyéni teljesítmény háttérbe szorítását* jelentené, külsőleges, felülről való elgondolások alapján: ez az igazi *nyers racionalizmus*, amely nem meri rábízni a természetes fejlődésre, az egyének érvényesülés-ösztönére a fejlődést. Mesterséges munkaszervezetek alakulnának, amelyekből lassan kihalna az egyéni ambíció...” – írja a szabad versenyről, illetve annak az 1930-as évek elején megjelenő – nyilvánvalóan a fasiszta és kommunista – kritikájáról.⁸¹ Ezzel szemben – írja – „A középkori szokásszerűségnek, a hűbériségnek éppen abban rejlik fejlődésképesége, hogy a *személyes teljesítmény versenyére* alapozódik.” „Ebből indul ki az új, európai társadalmasodás.” „A személyi érvényesülés, az életteljes szemé-

80 *Jean Meuvret*: Histoire et sociologie. Revue Historique, 1938. (183) 193–206. p.

81 *Hajnal István*: Szabadversény c. fogalmazványa Az újkor történetéhez. Hagyatékában: MTA KK Ms 5386/12. Hajnal István dolgozatait többször átfogalmazó író volt, aki – mint arra fentebb is utaltunk – nem eléggé kimunkálnak érzett tanulmányait nem adta ki kezéből. Ennek következtében hagyatékában jelentős mennyiségű fogalmazvány- és feljegyzéstörök maradt ránk.

lyies verseny szabadsága tehát nem lehet soha ellentétes a társadalom érdekeivel. Nem a *szabad verseny érvényesülésében* [...] van tehát a hiba. Ellenkezőleg: a *társadalom végső veszélye, ha ezt korlátozni akarjuk*, a társadalom érdekeire hivatkozva.” (Kiemelés tőlem – G. F.)

„Minden társadalomelméletnek ebből kellene hát kiindulnia: [...] tudatossá tegye a *mai rendszernek alapvető hibáit*. A közösség érdekeiből kiindulva csak új, nagy torzulások következhetnek. A nemzetgazdaság érdeke a többtermelés: [de] vajon ez a nagyiparos s nagybirtokos feltétlen támogatását, fantasztikus hasznának védelmét követeli? A társadalom érdeke a nagy kivitel: a marhakereskedő korlátlanul vásárolja fel tehát, az árak leszorításával, az állatokat?” Nem, a társadalom érdeke „*a megbízható, tisztességes átlagmunká*”-t kívánja, „mert erre van a társadalom egész *munkaszervezete, rendje, kiszámíthatósága alapozva*”. (Kiemelés tőlem – G. F.) A legveszélyesebb – folytatja sajátos, részben antikapitalista, részben etatizmusellenes nézeteit –, „ha a társadalom egészéből indulunk ki, a benne elhelyezkedő egyénekre tekintet nélkül: akkor pár kizsákmányoló tőkés vállalkozás hozza a nemzetgazdaságra a legnagyobb hasznat, óriási tömeggyártásával, a világpiacra való uralmával [...] a fejlődés a legjobb úton van arra, hogy ez bekövetkezzék; s ezzel a társadalmasodás megbénulása is.”

A láthatóan *nagytőkekorlátozást és szociálpolitikát* kívánó nézet történelmi alapvetése: „Mihelyt az áru versenye válik a jutalmazás alapjává [...] kialakul a piac, az áru és tőke küzdőtere, függetlenül a mögötte álló társadalmak életigényeitől.” „E forradalmat az angol társadalom vezeti be Európában, a XVIII. század derekától; nagyobb s végzetesebb forradalom mindennél, amit a történelem felmutathat. Dicsőségesen viszi az emberi fejlődést addig soha el nem ért, álomszerű eredményekre, s egyúttal a társadalmat a teljes mechanizálódás [...] felé.” Majd következik a kereskedőtőke ismételt elmarasztalása: a társadalom ezzel „a kézművesszerű munka személyes érvényesülésének momentumát, mint tehetőt kidobta haladásából és az intellektualizmus szabad munkáját” ismerte csak el: „*az áru elhelyezésére irányuló*” munkát méltányolja csak, s mindent ennek függvényévé tesz. „Végeredményben *a spekulatív ügyesség uralma a munkaszervezetek fölött*.” Mindez hová vezetett? „Elsősorban *a nagy-tőke külsőleges, termelő erő nélküli uralmára a világpiacokon*.”⁸² (Kiemelés tőlem – G. F.)

A következő tanulmányban, a merkantilizmusról írva azután a szakmunka kiirtását veti szemére a legújabb fejlődésnek, amikor „a szakkézművesség bér munkássá változott, az intellektuális szakképzettség alkalmazás után szaladgáló egzisztenciává”. Szinte az 1918 utáni, majd az 1929–1933. évi gazdasági válság értelmiségi és általános munkanélküliséget hozó megrázkódtatásainak újraélése sűt ki e sorokból – jegyezhetjük Hajnal szövegének margójára.⁸³ – A társadalomtudományok feladata – folytatja Hajnal – megjelölni az utat, amit bejárva „az egyszerű spekulatív ügyeskedés, *szervezés ellenében* ismét oly *szakrétegek kelet-*

kezhetnének, amelyekre mindenki rászorulna”. „*Újra kell tehát kezdeni ismét, a legalsó alapokon*, a mai eredményeket megtartva, de a szocialitás szolgálatába állítva. Ez azonban nem lehetséges a *társadalmak alapvető megrendülése nélkül*.”⁸⁴ (Kiemelés tőlem – G. F.)

Az alapokhoz, a *középkor társadalomszerveződéseihez* kell Hajnal szerint *visszanyúlnunk*. Az újraépítés lehetséges társadalmi ereje a *parasztság*. „A parasztság – írja – a legkevésbé részesedik a racionális folyamatban. Míg a korai középkorban inkább csak a nemesi csoportok néznek rá megvetéssel, most (azaz az újkor hajnalán) nagyarányú hivatásrétegek különülnek el tőle s kezdik őt szinte más, alacsonyabbrendű emberfajtának tekinteni.”

Romantikus antikapitalizmus: társadalmi rétegek szerves egymásra épülése

És itt szakítsuk meg az idézetek sorát, amely szaporítható volna az ideálisnak tartott németalföldi parasztságról szólókkal, mert – mint Hajnal írja – Németalföldön nem a földesúr extenzív nagyüzeme következett, rabszolga vagy bér munkássággal, „nem ez helyettesítette az intenzitást”, ellenkezőleg, ott „az újkori szakszerű földművelés, a szervezettebb paraszttársadalom kezdődött”. És folytathatnánk Amerika bírálatával, mivel ott, szerinte, „elvetették a hivatalnokság és a tanítóság [...] régi intézményszerűségét, s szabadabb vállalkozásszerűséget engednek érvényesülni”, „antik módra demokratikusan választások és magániskolák rendszerével. A szokásszerűség társadalmának utolsó érvényesítő rétegei is meg vannak támadva” és így tovább...⁸⁵

Azt hiszem, ma, a 20. század utolsó évtizedeiben, Nyugaton és Keleten egyaránt immáron gazdasági teóriákon felnőtt nemzedékeknek nem nehéz Hajnal 1930-as évek elején megfogalmazott, jelenéből kiinduló történeti ideáit minősíteni. A kor egyik jellegzetes – ma szeretjük azt mondani: romantikus antikapitalista – felfogása, amely látva a modern monopol-tőke uralmát s látva a gazdasági válságot, a tömeges munkanélküliséget, egy *olyan kizsákmányolásmentes* társadalomról álmodott, amelyben a munkafolyamat mentes a haszonra törekvéstől. Azt is könnyű megállapítani, hogy e felfogás mögül – kora történetírására általában jellemzően – hiányoztak a közgazdasági alapismeretek, nem látta az újkori fejlődésben a tőke fontos mozgató erejét. De felismerte, természetesen kritizálta is, hogy a modern kapitalizmusban a gazdasági érdekek elkerülhetetlenül maguk alá gyűrnek, érdekeikhez eszközként használják az államot.

Hajnal, mint hivatalnok értelmiségi, az 1930-as évek elején, a tömeges *dipomás munkanélküliség* idején érezte, hogy a gazdasági válság éveiben az állam az állami szolgáltatások növekvő költségeit nem háríthatja át a fogyasztóra, ezért alkalmazottainak bérét sem emelheti, nem igazíthatja azt a piaci árakhoz, míg a

82 Uo.

83 [Vö. vitáját Szekfü Gyulával 1928-ban a reformnemzedékről 23. jegyzet.]

84 Hajnal István: Merkantilizmus c. fogalmazványa. MTA KK Ms 5386/16.

85 Az újkor története, 72. p. [E kötetben: „Olvasónapló” c. tanulmányban.]

magánszféra ezt megteszi: az inflációt áthárítja a fogyasztóra, s alkalmazottait a piaci árak emelkedésével jobban fizeti. Az állam az állami hivatalnokokról nem gondoskodik mint munkáltató. És ebből levonta a következtetést: az egész újkori nemzeti-állami mechanizmus valahol rossz fejlődési útra lépett. Hajnal szeme előtt a *hatalmi orientáltságú állammal szemben egy olyan közösségi szervezet állama lebegett*, amelyben *szervesen épülnek egymásra a különböző paraszti-munkás-hivatalnoki-értelmiségi hivatások*. Ma már tudja történeti irodalmunk: ez az anti-kapitalizmus éppen Hajnal idején épült be az ösztönös kommunisztikus mozgalmakba éppen úgy, mint a fasiszmusba. A kommunista mozgalmakba mindenekelőtt tökeellenessége, a fasiszmusba pedig általában üzletiesség-ellenessége révén, s lehetett akarva, nem akarva Közép-Európában akár az állandó „ügyeskedéssel”, „üzleteléssel” vádolt zsidóság elleni hecckampányok ún. elméleti alátámasztója. Az is ismeretes történeti irodalmunkban, hogy az 1930-as évek magyar népies mozgalmának antikapitalizmusa és a megújulást a paraszti társadalomban kereső felfogása (Nyugat- és Kelet-Európában a fasiszmusok agrárfelfogása is) hasonló következtetésekhez jut el. (Telve a Hajnal fejtegetéseihez hasonló ellentmondásokkal, tisztázatlan érvelésekkel.) Tudta és látta ezt maga Hajnal is. Talán erre is vezethető vissza, hogy szükségét látta megjelent tanulmányaiban vissza-visszatérően a „biológiai elméletet”, a „fajelméletet” nyíltan bírálni. Mint ahogy azt sem tarthatjuk véletlennek, hogy Hajnal eszméi, talán máig, legmélyebbre az ún. népies politikai gondolkodásba és az agrártörténetbe eresztettek gyökeret. Nézeteinek kibontása, alkalmazása egyértelműen mutatható ki a fiatal Erdei Ferenc, a történész Wellmann Imre (a fiatal kolléga és barát), a szociográfus Majláth Jolán, Márkus István munkásságában, akik a magyar agrártársadalom múltjának, illetve jelenének legkiválóbb értői voltak korukban.⁸⁶

De mutatják a fentebb idézett Hajnal-fogalmazványok azt is, hogy Hajnal, újkori tanszékére kerülve, nagyon is végiggondolta a világtörténelemben a jelenéig ható tényezőket. S noha az újkori történelem kötetében csak a 18. századig megy el és megáll a francia forradalom előtt, történetfilozófiai koncepciója nagyon is jelenorientáltságú volt.

Középkori szokásszerűség: igazi növényyszerű képlet

Ez a jelen kívánta újraépítés, az egész modern európai fejlődés kritikai újravizsgálása eredményezi, hogy Hajnal az újkor tárgyalásakor visszanyúl a középkorba, külön fejezetet ír – kronológiailag látszólag megtörve a tárgyalást, a 16. századi felfedezések után – az európai középkorról. De nem a középkor, hanem a középkori *társadalomszerveződés* érdekli. Szemben a modern és szemben az antik társadalommal, amit a vagyon és a politika mozgatott, a középkorban „valósággal munkaszervezetté alakult [...] a társadalomosztályok együttese, éppen azért, mert

86 [Erdi és Hajnal kapcsolatára e kötetben: „Olvasónapló” c. tanulmányban.]

a hivatás szerint való tagozódás ellen tudott állani a nyers anyagi-politikai erők szabad érvényesülésének”. „...az idegen munkatömegekkel való dolgoztatást is megakadályozza a parasztnak ránövése a földre” – olvashatjuk immáron az újkori történelem kinyomott lapjain.⁸⁷ A rendiségben „egyik rend kialakulása sem tudatos szerveződés eredménye, hanem szinte növényyszerűen nő fel a legalsó talajból elsősorban a nemesség, de a papság is főként földesúri és adminisztratív szerepénél fogva válik rendd”. És: „a parasztságnak óriási módon túlnyomó tömege az egész szociális mozgás alapterülete” – olvashatjuk. „*Igazi növényyszerű képlet*, aminek szervezetét csak a személyies viszonyok teljes uralma magyarázhatja meg.”⁸⁸

De a történetíró kiábrándulása a maga jelenében a nemzeti államokból eredményezi azt, hogy az egyetemes történeti összefoglalásban a *nemzeti-állami* fejlődéssel alig törődik, vagy ha kitér rá, akkor arról mintegy tévútról szól. Amikor például a 17. századi Franciaországot tárgyalja, így tör ki a fejezet végén. „Ez az európai kultúrkörnek igazi tragédiája. Amikor XIV. Lajos állama a francia határsávok eltüntetésén, éles országhatárok megvonásán dolgozik, ez jelzi azt, hogy az európai társadalmak régi adminisztratív közössége utolsó nyomaiban is eltűnik.” „Átmenő határok helyett az erődök hatalmas vonala, európai adminisztráció helyett legfeljebb diplomáciai konferenciák.”⁸⁹ A nemzeti ideológiák szinte már méltánytalanul egyoldalú, szinte szubjektív bírálata csattan a különben kiegyensúlyozott gördülékenységgel fogalmazott Hajnal-szövegből az Anglia-fejezetnél: „A patriotizmus bízik abban – írja a 18. századról –, hogy ez a szervezet [vagyis a tengeri hatalomért versengő angol állam] valóban nemzeti társadalomszervezet marad, minden polgár szabad érvényesülésének társadalma. Nemzeti imperializmus.”⁹⁰ A felvilágosodott abszolutizmus és a francia forradalom után az ilyen állam, az ilyen társadalom minden nemzet ideálja – amíg nem mutatkozik annak tragikus következménye, hogy az *egzisztenciákat biztosítás nélkül hagyták*, s hogy a *hódító célok nem az egész társadalmat szolgálták*. Mint ahogy Hajnal utolsó oldalai is a *nemzeti szerveződésű kapitalista hatalmi állam* éles bírálata – összekapcsolva immáron az újkor másik szervező ereje, a nagyipari technika bírálataival: „*A sebesség* [azaz a gépek kapitalista tökéletesítése] *öncél* már; még úgy látszik, a kultúrát szolgálja [...] De mind aránytalanabban kell az állam *expanzív erejének* [...], fegyverbe állításának *céljaira is fordítani a nemzetek nagy versenyében*.”⁹¹ (Kiemelések tőlem – G. F.)

És ahogy az 1933–1935-ben írott újkori kötet tudatosan nyúlt vissza a középkorba – hogy az ideális társadalomszerveződés útvesztésének kiindulópontját ragadja meg –, úgy az is aktuális indíttatás: ekkor, 1936-ban indulnak immáron a technikát, az újkor társadalomszerveződésének alapját vizsgáló komoly *technika-*

87 Az újkor története, 72. p.

88 Uo. 75. p.

89 Uo. 444. p.

90 Uo. 590. p.

91 Uo. 602. p.

történeti tanulmányai. S lesz majd a technikátörténeti tanulmányok inspirálója szintén az *embertől elidegenedett gépkorszak bírálata*, s az idea: visszahozni a *kézműves korszak* „gép és ember” egységének eszméjét. De az, hogy az újkori Európa egyik sajátosságát, a nemzeti-állami területekre, egymással ellentétes érdekű államszervezetekre darabolódását tévútnak tekinti, s hogy egy aktuális újraépítkezés lehetőségét keresi a jelenben, eredményezi azt is, hogy Hajnalnál az egyetemes történelem *nem egyes országok párhuzamosan tárgyalt története*, hanem *valóban egyetemes történetté* válik. (Legalábbis azon erők keresésére, amelyek a modern euroatlanti térség társadalmának történelmét meghatározzák.) Mint szintén a nagy összefoglaló, az újkori egyetemes történelem előtanulmányában mondja: szintézisében azt a változást kívánja bemutatni, ami az ember és ember közötti viszonyokban – ún. szociológiai csereviszonyokban – az újkor során létrejött, melynek során „a legelemibb struktúra változott meg európai társadalmunk mind szélesebb rétegeiben”.⁹² A világtörténelem fejlődésének mint ember–ember közötti társadalmi viszony fejlődésének felfogása már átvezet ahhoz a másik mozzanathoz, amely Hajnal történelemről kialakított koncepcióját a jelentényezők mellett alapvetően meghatározta, a szociológiához.

SZOCIOLÓGIA – A SZOCIALITÁS ESZMÉNYE

Történeti irodalmunk amennyiben tárgyalta Hajnal munkásságát, éppen történetírásának viszonyát elemezte a szociológiához. Erdei Ferenc már említett 1942. évi és Irinyi Károly 1961-ben megjelent tanulmányára gondolok.⁹³ Ezek nagyon pontosan emelik ki, hogy Hajnal elsősorban a csoport- és viszonzyszociológia német mestereit interpretálja történelmi tanulmányaiban. A mi későbbi kutatásainkkal is egybevágóan, joggal emelik ki Hajnal szövegeiből különösen a vierkandi⁹⁴ elveket: a társadalom hosszú távú fejlődésében nem az állami-politikai történés a meghatározó, hanem az alattuk folyó *tömegélet*, a *társadalom napi aprómunkája*; az ember csak mint társas lény ember, legjellemzőbb sajátja a másikkal való viszony és a társadalommá szerveződése. Épp ezért minden változás, politikai-szellemi hatás csak akkor érvényesülhet a társadalomban, ha a társadalmi szerveződés szintje

92 „Újkori fejlődés”. Kézirat fogalmazvány Az újkor történetéhez. MTAKK Ms. 5386/5.

93 Erdei Ferenc: Történelem és szociológia. i. m. 463–496. p.; Irinyi Károly: Hajnal István szociológiai történetiszemléletéről. Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézet Évkönyve I. Debrecen, 1962. 167–183. p.; Lakatos László: Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme. Hajnal István 1933/34-es tanulmányai. Medvetánc, 1982/2–3:305–319. p.

94 Vierkandt, Alfred (1867–1953) német szociológus, néprajzkutató. A Lipcsei Egyetemen a geográfus Fr. Ratzel és a pszichológus-filozófus W. Wundt tanították. Összehasonlító néprajzból habilitált Berlinben (1900), de 1910-ben már a Deutsche Gesellschaft für Soziologie egyik alapítója, 1920-tól a Berlini Egyetem szociológiaprofesszora. Hitler hatalomra jutása után belső emigrációba vonul. Társadalomtani és az emberi tudat történeti struktúrájára irányuló munkássága mellett a természeti és kultúrnépekről írt könyvével vált híressé.

megfelel annak, képes azt befogadni. Ennek alapján a szerves fejlődést fedezi fel a történelemben, amely fejlődésnek a hajtóereje magában a társadalmi viszonyokban rejlik. Noha legdöntőbbnek a társadalomban éppen az ember–ember közti viszonyok szokásszerűségét tartja, mégsem ismer el egyetlen döntő, előrehajtó tényezőt, a gazdaságot vagy a szellemet, hanem mindezek *együttes érvényesülését* az emberi viszonylatokban.

Vegyük most szemügyre: hogyan tudta Hajnal *beépíteni a történeti elemzésbe a szociológiai tanokat*, hogyan dolgozta bele azokat *történetírói gyakorlatába*?

Szociológiai történetiszemlélet: szervesség, szakszerűség, mindennaposság

Néhány példa az írás és írástörténelem újfajta (szociológiai alapvetésű) felfogásáról.

Már 1932-ben, amikor az egyetemes történeti tanszék professzoraként írástörténet alapján javasol összehasonlító történetet kutatni, írja: „Ha valamely területen tíz ember helyett kétszáz év múlva már tízezer ember használja az írást, az nem jelent egyszerűen [...] annyit, hogy ezerszer több ember nevezhető most már iskolázottnak [...] Hanem annyit, hogy amíg a 10 ember, ha nem állt ugyan elszigetelten egymástól, csupán szórványos szükségsszerűségekre használta az írást, a tízezer ellenben, a lelki s a külső életviszonyok százféle oldalát hozván közös tudatosságra, úgy önmaga is átalakul, mint a vele élő népet is átszervezi, átalakítja.” „Az a fejlődésfolyamat, amit az írásbeliség beleszövődése tesz lehetővé, tehát nem egyszerűen összetevődő, mechanikai módon való szerveződés, inkább vegyi folyamathoz lehet hasonlítani.” „Épp az a jelentősége, hogy mind aprólékosabb kísérője lesz mind aprólékosabb emberi tényeknek, gondolatoknak.”⁹⁵ – Ugyanekkor készült másik tanulmányából: „A biológiai fajnak különleges szellemi képességekkel való összekapcsolása ellen tiltakozik [...] a legelemibb meggondolás”, Európa kiemelkedését nem ebből, hanem az íráshasználatból lehet levezetni; abból, hogy az európai kultúra tért át egyedül a *betűírásra*, és így a *társadalmi hagyományozódás legtükrözősebb eszközét termelte ki*. „Nem az írásról van szó, hanem az írásbeliségről, mint gondolkodás- és érintkezéstechnikáról.”⁹⁶ (Kiemelések tőlem – G. F.) Azaz: az írás most már nemcsak lecsapódása egy kultúrának, forrás a művelődés történetéhez – mint tíz évvel korábban, első írástörténeti munkájában –, hanem – a szociológia hatására – társadalmat működtető erő, ami a történeti képet mozgás- és életszerűvé teszi.

Nézzünk néhány példát arra is, hogy az ideális, a kényszer nélkül egymásra épülő társadalmi munkamegosztás kifejtéséhez mit ad a viszonzyszociológia gondolatkinccse: „A társadalmasodás alapja kinek-kinek nemzedékeken át megszokott

95 Hajnal fogalmazványa összehasonlító európai történet kutatására (1932. július) MTAKK Ms 5389/5. [Megjegyzésekkel e kötetben: „Olvasónapló” c. tanulmányban.]

96 Hajnal István: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In: Évkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának tünepére. Bp., 1933. 183–214. p.

helyzete a szűk helyi viszonyok között, senki azon túl, másnak rovására, nem terjeszkedhetik. De az állapothoz tartozik az apáról fiúra hagyományozott munkának, a gyakorlatnak elismerése [...] mindenki beleszületik elődeinek szokásszerűvé vált állapotába.”⁹⁷ A jobbágy-paraszt és a földesúr ellentétének alapja, ha az úr ezt a kölcsönösséget megbontja: „a föld népének *elkeseredését* az urak ellen *nem* annyira a *terhek nagysága* okozta, mint az, hogy mind kevesebb értelmet látott bennök, *ellenszolgáltatást nem tapasztalt értök*.” Az egyetemes történelem későbbi fejezetében, XIV. Lajos abszolutizmusának alapjául a modern bürokrácia működését tartja, s ezt így írja le: „Az újabb hivatalnokság [...] mind finomabb részleteken dolgozik, finomabb szakszerűséggel. De lényege ugyanaz: a társadalmias megalapozottság [...] Kötelező a tanulóidő az egyetemi képzettség után, minden hivatalnok testület valószínűs gyakorlati, szabályozott iskolaüzem. Benső együttes minden testület, szokásszerűen kialakult szabályokkal...”

S hogy példaválogatásainknál következtetések legyünk, nézzük a 18. századi Angliát. „Egy felső szervezet alakult ki tehát az angol gazdasági életben, a *dolgoztató szakszerűség*. A »gazdasági erőknék« roppant társadalomszerkezeten kell keresztülmenniök, hogy érvényesüljenek, s kénytelenek ily nagy szervezeteket fenntartani, hogy versenyképesen dolgozhassanak a modern világban. A XVIII. század második felének angol *indusztriális forradalma nem a gépekkel kezdődött, hanem a társadalomnak nagy, üzemi célokra beállított munkaszervezetekké alakításával*.”⁹⁸ (Kiemelések tőlem – G. F.)

Ez esetben is, az újkori egyetemes történelem rajzában (1933–1935) a szociológia hatására, éppúgy, mint korábban (1932), a történeti koncepció jelenközpontságára szaporíthatnánk az idézeteket: arról, hogy hiába él a társadalomban a gép eszméje, de ha a társadalom nem érett annak hasznosítására, akkor a gép nem terjed el, vagy meg sem épül; vagy arról, hogy az újkori technika nem a nagy találmányokból érhető meg, hiszen a társadalom mindennaposságában, az aprómunkában a találmányok alapelveit névtelen munkások fedezik fel, mozdulataik és a munkafolyamat összehangolása közben. A nagy találmányok nem egyebek, mint a lépésről lépésre kialakuló anyagmegmunkálás tökéletesítésének leírásai, megfogalmazásai. Olvashatunk a *társadalom üzemiességéről, a munkaszervezetben az egyesek tevékenységének egymáshoz simulásáról, az egyénről és a társadalomról, az „érintkezéshálózatról”, ahol „az Én hat a Te-re, ugyanakkor a Te az Én-re: ha szót sem szól, akkor is”, hogy „két ember már azzal is, hogy van, hogy valóban vagy képzeletben létezik egymás számára. már ezzel is kölcsönösen alakítja egymást”*.⁹⁹ – Bizonyítékok e mondatok: Hajnal – ha néha a fogalomkincs teremtésével, szóképekkel küszködve is – *beledolgozta a történeti gyakorlatba a szociológiai elméletet*.

⁹⁷ Az újkori története, 70. p. [E kötetben részletesen: „Olvasónapló” c. tanulmányban.]

⁹⁸ Idézetek a Franciaországot, Angliát tárgyaló fejezetekből. Az újkori története, i. m. 82., 419–420. p. [E kötetben: „Olvasónapló” c. tanulmányban.]

⁹⁹ Hajnal fogalmazványa: Írásbeliség és fejlődés. Újkori fejlődés. MTAKK Ms 5386/9.

A szakirodalom gondolatmenetének és Hajnal néhány megfogalmazásának felidézése után itt most csak néhány, a hajnali történelemlátás korabeli helyének kijelöléséhez segítő tényezőre szeretnék utalni. Vázlatmondatokba sűrítve. Továbbgondolásra ajánlva az olvasónak.

Az európai történetírás két vonulata: a nemzeti-állami és a szociális tényező

Mindenekelőtt szeretnénk ráirányítani a figyelmet a történettudomány és a szociológia egymáshoz közelítésének néhány – szerintünk kimutatható – társadalom- és köztörténeti okára.

A 19. századtól máig a modern történetírás két vonulata bontakozik ki: az egyik, amelyik a *nemzeti és állami tényezők*, a másik, amelyik a *szociális tényező* mozgató voltát emelte ki. Amíg a modern történettudomány egésze a 19. századtól intézményeivel, történészállásaival, egész célrendszerével a nemzeti államok kifejlődéséhez kötődik, annak köszönheti létét, addig a századforduló óta a tömegesség megjelenése a politikában (tömegpártok, választások), a kultúrában (sajtó), munkarendben (nagyipar, munkásság, piacra termelő parasztság) általában a szociális, a társadalmi tényező fontossága felé fordítja a történész figyelmét. Az első világháború nemzeti-állami összetűközései 1920 után megerősítik ugyan a nemzeti-állami felfogást az európai történeti gondolkodásban, és a társadalomban a döntőnek az erős állami-nemzeti központosítás eredményességét láttatják, ám amikor a gazdasági világviszonyok 1929-ben megrázó erővel dobja a felszínre a szocialitás eszméjét, akkor ettől a megerősödött, központosított államszervezettől már a szociális gondok oldását is várják. Mind a jobboldali (végső formában a fasiszta), mind a baloldali (végső formában a kommunista) *radikális társadalmi gondolkodás* az államról beszélve ettől a *szociális eszmétől van eltelev*.

De nem csak a politikai gondolkodás és az államról vallott felfogások telítődnek a szocialitás eszményével. A társadalomtudományok is. Az 1930-as évek „koreszméje” a történetírásban a *társadalomtörténelem*. Igen, csak hogy a professzionális történetírásban a társadalomtörténet-írás az alkotmány- és jogtörténet „fogságában” van: ezek az oklevelek által rögzített gazdasági és társadalmi jogviszonyokhoz tapadóan tárgyalták a társadalmi elemek jogállásait, szolgáltatásait. (Magyarországon a könyvünkben is tárgyalt Domanovszky Sándor, Tagányi Károly nevei kíváncsnak ide.¹⁰⁰) Az új társadalomtörténeti érdeklődés viszont most már a *települések, a szociális helyzet, az érdekviszonyok meghatározó szerepére* kíváncsi, s így talál rá a 19. század végén kialakult, a nem állami-nemzeti szférát vizsgáló társadalomtudományra, a *néprajzra és a szociológiára*. A szociológia általános társadalmi szerveződésekkel foglalkozó elméleti stúdiuma ugyanazt jelenti a *társadalomtörténeti kutatás számára*, mint – időben egyébként ugyan-

¹⁰⁰ Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. Századok, 1978/2:211–234. p. [E kötetben: 221–253. p.]

ekkor – a *közgazdaságtan a modern gazdaságtörténet számára*. Magyarországon a professzionista történetírásban a településtörténelemmel, helyi kisközösségek kutatásával foglalkozó Mályusz Elemér hasznosítja először a német szociológia tanait. Hajnal István – a lipcsei, 1913-as szemináriumok után – 1931–1932-ben veszi ismét elő Vierkandt műveit, Mályusztól kapja kézbe a korabeli szociológia kézikönyvét, a Vierkandt szerkesztette „Handwörterbuch der Soziologie”-t.¹⁰¹ Ha végigtekintünk az 1930-as évek európai történeti irodalmán, a német Hans Freyeren kívül senkit nem találunk, aki Hajnalhoz hasonlóan gondolta volna végig szociológia és történettudomány viszonyát.

A magyarországi történeti szociológia alapozója: Tagányi Károly

Tagányi Károly a századelő – szakmai körökben legendisztikusan nagy tudásúként értékelt – levéltárosa. Ahhoz a generációhoz tartozott (született: 1858), amelyik a történelem kutatásával még a maga kedvére foglalkozott. A kutatásban szerzett ismeretanyag *közlése* nekik többedrangú kérdés volt. E generáció számára – Európa-szerte – a szakmai tudás azonos a *kutatásmódszertani eljárások tökéletes elsajátításával*. A cél: eljutni a források – s itt mindenekelőtt az ókor és középkor emléktanyagáról van szó – *megszóltatásának művészi szintjére*. Az első „profi” történész-nemzedék, s a professzionizmust a forráskritika (ma azt mondanánk: a segédtudományi ismeretek) tökéletes elsajátítása adja. Ez a nemzedék alakítja ki az oklevéltani, paleográfiai, numizmatikai stb. résztudományok rendszerét.

Tagányi sajátos kutatói alkat. Levéltáros, akit egész életében a magyar középkori forrásanyag „teljes kataszterének” elkészítése izgat. Kézirathagyatéká telve a hazai – országos és vidéki – levéltárak középkori anyagának rendszerezett leltárával, sőt a külföldi levéltári áttekintéseket is személyesen jegyzeteli. Az európai történetírásban elsőként ő készíti középszintű levéltári leltárakat a proveniencia (eredetelv) alapján. Bizonyítható, hogy barátjának, Károlyi Árpádnak a bécsi Staatsarchivban végrehajtott korszerű levéltári reformjai a bécsi magyar levéltárosok népszerű mindentudójára, a hallgatag Tagányira vezethetők vissza.

Ugyanakkor Tagányi a szakmában amolyan „csodabogár”. Magányos legényember, egyedülálló szakmai olvasottsággal. Nemcsak a témáihoz közel eső külföldi szakirodalmat bújja, jegyzeteli – ezt is amúgy a maga kedvére –, hanem a különböző korszakokról születő jelentős történeti munkákat is. A történettudománynak mint szakmának a fejlődése is érdekelte, az új módszertani eljárások. Tagányi keresi és meg is találja az oklevelezési gyakorlat mögött felsejlő, a források által nem mindig rögzített, csodálatosan tarka *mindennapi életet*. S őt – eltérően levéltáros kortársaitól – ez kezdi érdekelni. A „szokások”, amelyek az oklevélszövegek mögötti valóságban az emberek életét mozgatták, s amelyek rögzítésére az okle-

velezési gyakorlat nem is terjed ki, amit inkább a mellékesen említett megjegyzésekből lehet kihámozni. Kötegszámra másolja ki az oklevelek ilyen részleteit magának. (Ma is lenyűgöző tárházai hagyatékában e gondosan összekötözött cédulacsomagocskák a középkori mindennapok színességének. Törvényen kívüli bíraskodási szokások, házasság, öröklés stb. – olyan területei az életnek, amelyeknek csak egy-egy részét szabályozták a törvények. Az egyik ilyen felfedezése éppen annak kimutatása, hogy mily hosszú évszázadokon élt tovább a *földközösség* szokásjogi alapon Magyarországon. (Noha ha valamit, akkor éppen a földtulajdonlást igyekeztek meghatározni a jogszabályok.) Olvassa a legújabb nyugat-európai szociológiai irodalmat, amely az emberek közötti általános viszonylatok, a társadalom életszerű megjelenítésének eszközeként kínálkozik a századfordulón. Tagányi az európai történettudomány és szociológia történetében az első *történeti szociológusok* közé tartozik.

A levéltártnak, a néprajz, a szociológia, a történettudomány egyaránt joggal tekinti „magáénak”. Neki sem, mint annyi valóban zseniális elmének, nem volt szerencséje: nem talált olyan kutatóra, aki követni tudta volna borzongatóan sokáig tevékenységét és tudását. A magyar történetírás „nagy generációjának” – Szekffü Gyula, Hóman Bálint, Eckhart Ferenc, az őket követő Mályusz Elemér, Hajnal István – munkássága azonban szervesen kötődik Tagányi történetkutatói tevékenységéhez.¹⁰²

Hajnal bécsi évei alatt szoros szakmai kapcsolatba kerül Tagányi Károllyal. Minden cikkének különnyomatát meleg ajánlással küldi meg, s Tagányi – a hagyatékában gondosan félretett nyomatok tanúsítják – azokat alaposan kijegyzeteli, egyes tételeihez megjegyzéseket, kiegészítéseket fűz. Elsősorban a nemzetközi történeti irodalom állításait és tévedéseit jegyzi fel. Hajnal munkáiban e megjegyzések nyomai kimutathatóak. (Hajnal első nyilvános szakmai fellépésén 1920-ban, akadémiai felolvasótülésén Tagányi elnököl, és méltatja a fiatal kolléga munkásságát.)

A lipcsei egyetem szerepe

Mivel korunk tudomány- és kultúrtörténete még mindig erős köldökzsinórral kötődik az irodalomtörténethez, filozófiához, vagy a marxisták az ideológiakritikához, nem figyelünk eléggé a különböző eszmék, gondolatrendszerek társadalom- és köztörténeti meghatározottságára. A szociológiatörténet beszél Vierkandtról – a *csoport- és viszonysszociológia* klasszikusáról –, a történetírás története Lamprecht-ről – a rankei nemzeti-állami szempontú történetírás kritikusáról, a *tömegjelenségek* meghatározó voltát hirdető történész teoretikusról –, a pszichológiatörténet

¹⁰¹ Handwörterbuch der Soziologie. (Hrsg. Alfred Vierkandt.) Stuttgart, 1931. 690 p. – Mályusz Elemér közlése.

¹⁰² Tagányiról részletesen Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Bp., 1980. 113–118. p. [E kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban. Szekffü Gyula eszméi indíttatásairól” c. tanulmányban.]

megemlékezik Wundtról, a *tömeglélektan* klasszikusáról.¹⁰³ Arra azonban senki nem figyelt fel, hogy itt *egyugyanazon kutatóműhelyről* van szó, a lipcsei egyetem kultúrtörténeti intézetéről, ahol egy időben dolgoznak mindhárman, s rajtuk kívül az emberi faj és *civilizációk történeti földrajzát* megalapozó Ratzel,¹⁰⁴ és a természeti népek legnagyobb néprajzkutatója, Leo Frobenius.¹⁰⁵ S az intézet egyik kutatási területe, éppen az 1880-as évektől gyarmatokat kereső német kormány pénzén, az afrikai kultúrák. Ahogy Frobenius Afrika-útjairól visszajöve lakásrend, házassági és ünnepi szokások szerint tudja leírni az állami-nemzeti szerveződések szintjére nem emelkedett népeket, úgy Vierkandt is a szokásrendek, a napi munkavégzés meghatározó erejét éppen az ún. természeti népekről ekkor született két könyvében fejt ki, amit Hajnal legtöbbször idéz.¹⁰⁶ Vagyis: a lipcsei kultúrintézet tudósai előtt feltáruhatott: nem a nemzeti-állami célok, hanem végső soron a napi munka- és társadalomszerveződések, a tömeges együttműködés apró formái mozgatták az emberiség történelmét. (Emlékezhetünk: Hajnal 1913-ban fél évet tölt Lipcsében, Lamprechtet, Wundtot bizonyítványa szerint is hallgatja.)

103 Wundt, Wilhelm Maximilien (1832–1920) német fiziológus, pszichológus. Orvosi végzettséggel a Lipcsei Egyetem filozófia tanszékén az első kísérleti pszichológiai laboratórium vezetője (1879–1917). Megkülönböztette az alacsonyabb és magasabb rendű mentális folyamatokat. Előbbiek (érzékelés, észlelés, asszociációk, figyelem, reakcióidő stb.) fiziológiai kísérletekkel, egzaktan lehet vizsgálni, utóbbiakat az emberi szellem „termékeiből” (nyelv, mítoszok, vallás, erkölcs, művészetek), a néplelektan módszerével. 1883-ban indítja el az első kísérleti pszichológiai folyóiratot (*Philosophische Studien*, 1905-től: *Psychologische Studien*)

104 Ratzel, Friedrich (1844–1904) német zoológus, geográfus; a politikai földrajz, az „emberföldrajz” (antropogeográfia) megteremtője, a Lebensraum kategória és az organikus államelmélet megfogalmazója. A lipcsei egyetem tanára (1886-tól). Munkásságát végigkíséri „az országok és határai”, a népek és államaik földrajzi elosztása, alakja, nagysága és a „cselekvése” közötti összefüggések, a migráció kérdésének vizsgálata. Hasonlóságot lát az élő organizmusok meg az állami képződmények növekedése és terjeszkedése között (organikus államelmélet). Ratzel szerint – Darwin evolúciós elméletének analógiájára – a történelem az élettérért vívott folyamatos küzdelem. Az 1870-es évek végétől részt vesz a külföldi németiség védelméért és a német gyarmatosítást elősegítő szervezetek létrehozásában. A szovjet zónában az 1980-as évekig Ratzel megítélése gyakran nem tudományos, inkább politikai kérdés volt.

105 Frobenius, Leo (1873–1938) német etnológus, régész, Afrika-kutató, az egyes civilizációkat organikus egységben szemlélő kulturális morfológia és a kultúrkör-elmélet megfogalmazója, a frankfurti etnológiai iskola (Frobenius-Institut) megteremtője. A fekete kontinens kutatóútjain alapuló kultúrkör-térképei egy-egy afrikai népszokás vagy tárgy elterjedését tüntetik fel.

106 Leggyakrabban: Alfred Vierkandt: Die Stetigkeit im Kulturwandel. Eine soziologische Studie. Leipzig, 1908. 209 p.

Szellemtörténet és a szociológia politikai elkötelezettsége

Azt csak feltételezhetjük, hogy Hajnal a Lipcsében már megismert, azután félretett tanokat ismerősként vehette elő 1931–1933-ban; mindenesetre első ilyen témájú dolgozataiban rendkívül alaposan megemésztve találjuk Vierkandt minden művét és általában a lipcseiek eszmévilágát. Az viszont teljes egyértelműséggel bizonyítható, hogy a szociológiai irodalomban a társadalomszerkezetek konkrét megragadását és leírását segítő tudományt keresett, s hogy ekkortól *vitázik* szinte minden megjelent írásában – jegyzeteiben, fogalmazványaiban még határozottabban – a *szellemtörténettel*. Legjobb barátja, Mályusz Elemér kedvenc olvasmányát, Max Weber műveit szinte minden lábjegyzetben támadja, mivel Weber eszmei tényezőkből, magatartásformákból, máskor zenei formákból vezet le társadalmi szerveződések. Legtöbbször természetesen azt kritizálja Hajnal, hogy a kapitalizmus születését – úgymond – a protestáns etikából, tehát szellemi tényezőből eredezteti. Hans Freyert viszont azért tartja sokra, mert éppen Weber ideatanával vitatkozva mutatja ki, hogy az emberek gondolati formái – jelzései, beszéde, szimbólumai – valójában ember és ember közötti konkrét társadalmi viszony objektíválódott formái.

És ne feledjük: Magyarországon ekkor, 1930–1933 között bontakozik ki a szellemtörténet jegyében meghirdetett átértékelő történetírás körüli vita.¹⁰⁷ Hajnal – de ugyanígy Domanovszky és Mályusz – Szekfű-ellenességében joggal kereshetünk *elméleti szembenállási alapot* is. És azt se feledjük: ahogy a hitleri Németországban, úgy Magyarországon is a társadalomtörténet, a szociológia a szocialitást hirdető jobboldali, fasiszta eszmékkel azonos tematikában mozgott, a jobboldali politikai eszmék „használták” megállapításait. De ettől a használattól függetlenül, illetve azzal együtt is a társadalmi törvényszerűségeket kereső, a *társadalmi formákat kutató szociológiai történetiszemlélet volt a szakmailag modern*. A szellemtörténet viszont, mint túl légies, konzervatív, kissé katolikus eszme kezdettől távol állott a fasiszmustól, sőt később nyílt „elméleti ellenzékbe” vonult a radikális szociális változásokat hirdető diktatúrával, a „barna pogányság”-gal szemben. Jellemző talán, hogy amikor Hajnal 1940-ben elküldi Szekfű Gyulának két újabb különnyomatát (egyik a „Történelem és szociológia”), Szekfű kis levélkét ír, keresve a régi barátság szálait, s megjegyzi: „azt hiszem, ha tudnád, kik lelkesednek eszméidért, nem örülnél – gondolok az Egyedül Vagyunk bandára” (vagyis Imrédy szélsőjobb folyóiratára).¹⁰⁸

107 Vö. e fejezetben korábban, a 714. oldalon. [E kötetben még: „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmány.]

108 Szekfű Gyula–Hajnal István, 1940. MTAKK.

Hans Freyer tanai

Szociológia, náciizmus kapcsolódásáról szóló nemzetközi vitáknak kerülgetett, de mégis központi témája Hans Freyer tevékenysége.¹⁰⁹ És Hajnalnak 1945 után gyakran felrött politikai tévedése Freyerhez való közeli viszonya. Az NSZK történeti irodalma csak az 1970–1980-as években kezdi elemezni a Weber melletti legnagyobb történetiszociológus tevékenységét. Freyer fiatalon vezetője a világ első önálló szociológia tanszékének (1925). Marx műveinek kiváló ismerője. Tanítványai között sok a marxista, sőt kommunista párttag. (Legismertebb tanítványa Paul Tillich, a baloldali filozófus, a század egyik meghatározó teológusa, aki kiállt a zsidók mellett, majd az USA-ba emigrált.) 1933-ban a német birodalmi Szociológiai Társaság elnökének választják. Elfogadja, de miután elkezdődik a hajsza a fajelméletet elvető szociológusok ellen (többek között a minden fajelméletet harciasan elutasító öreg Vierkantot is eltávolítják katedrájától), Freyer önkéntes száműzetésbe megy: 1936-ban a német–magyar kultúregyezmény keretében, Domonovszky meghívására Magyarországra jön, itt él 1942-ig, majd továbbmegy a másik „vonakodó Hitler-barát” országba, Törökországba. De a Harmadik Birodalommal soha nem szakítja meg – mint annyi más nem náci társadalomtudós – hivatalos kapcsolatait. Hajnallal személyesen is jó viszonyban van, jól ismerik egymás felfogását, munkáit. Témái Hajnalhoz hasonlóak: Magyarországon írja Európa-történeti, Törökországban technikátörténeti munkáit.¹¹⁰

HAJNAL GONDOLATAINAK NYITOTTSÁGA

Külön fejezet tárgya lehetne, hogyan alakult 1945 után a hajnali történetiszociológiai felfogás, és magának Hajnal Istvánnak a sorsa. Úgy gondoljuk, jól érzékelték még 1942-ben a rendkívül fogékony és éles elméjű fiatal Erdei Ferenc, Hajnal eszméit személyes beszélgetésekben is megismerve: „Azon dől el Hajnal elméletének

109 Freyer, Hans (1887–1969) német szociológus, a modern szociológia egyik fogalmi, elméleti megalapozója. A lipcsei egyetemen – ahol W. Wundt és K. Lamprecht is tanára volt – filozófiát, nemzetgazdaságtant, történelmet tanul. Szociológiát tanít Lipcsében (1925-től), majd az egyetem Kultúra- és Egyetemes Történeti Intézetének igazgatója (1933). Kezdetben a nemzetiszocialistáktól várja az új társadalmat létrehozó forradalmat („Revolution von Rechts”, 1931), de később belső emigrációba vonul. A budapesti egyetem vendégprofesszora, s átveszi az itteni német tudományos intézet vezetését is (1941). Jórészt itteni tartózkodása alatt írja „Weltgeschichte Europas” c. művét (1948). Az MTA tiszteleti tagja (1939). A technika társadalmi szerepéről vallott felfogása Hajnal Istvánra is hatott.

110 Hans Freyerről sokáig hallgatott a nemzetközi (német) szociológiai irodalom. 1951-ben, a Marburgban rendezett német történetiszkonferencián Freyer „Soziologie und Geschichtswissenschaft” című tanulmányához kapcsolódó vitában a pusztán államtörténeti kutatások és a historizmus individualizáló módszertana ellen, a szociológiában alkalmazott tipológizáló módszertan mellett érveltek. Vita munkásságáról: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 1952.

sorsa, hogy milyen társadalomelemek nyúlnak hozzá [...] Válhat konzervatív reakciós tanná, ha ilyenfajta társadalmi tényezők az elmélet középkor felé mutató elemeit emelték ki, s a szokásszerű társadalomképződés tényezőit emelik mindenek fölé. De lehet egy népi-paraszti irányzat elmélete is, ha az alsó társadalomformák elemzését és jelentőségét veszi alapul egy népi-paraszti értelmiség. Ha viszont a munkás-szocialista értelmiség nem riad vissza Hajnal elméletének középkori elemeitől, s képes felfogni páratlan realizmusának értékét, akkor kitűnő továbbfejlesztője lehet a szocializmus elméletének.”¹¹¹

Tudjuk, hogy Hajnal eszméi sajnos semmilyen irányban nem fejthették ki hatásukat. A diktatúra pártpolitika nem tűrte a gondolati újításokat...

Megjelent: Valóság, 1988/3:52–69. p., továbbá: In: Hajnal István: Technika, művelődés. Tanulmányok. (Vál., sajtó alá rend., a bev. tanulmányt, a jegyzeteket és az összekötő szövegeket írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1993: XI–XLII. p.

111 Hajnal és Erdei Ferenc viszonyára Huszár Tibor és Hanák Gábor kutatásai mértékadóak. Márkus István és Majláth Jolán személyes visszaemlékezéseit igen sok, egyébként a levelezésekből és a történeti visszaemlékezésekből nem rekonstruálható részletösszefüggések világítják meg, kutatásaik az 1940-es évek szociológiai ütközéseit és ezek között Erdei és Hajnal viszonyát. Az idézet a Hanák Gábortól kapott kéziratból való. Köszönet érte.

FEJEZETEK A TÖRTÉNETTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉBŐL, 1920–1949

Olvasónapló. Négszemközt Hajnal Istvánnal
(1983–1990)*

1920 – ELŐADÁS AZ ÁRPÁD-KORI OKLEVÉLÍRÁSOKRÓL Bécs, Budapest, Bécs, Eisenstadt • Következtetés: „Magyarország mindig a keresztény Európa szerves része volt”

1932 – EURÓPAI KULTÚRTÖRTÉNET – ÍRÁSTÖRTÉNET Amerikai javaslat: Európa Intézet, Európa-kutatás • Teleki Pál akciója: felkérés a történészekhez • Kárpát-medence: zóna Kelet és Nyugat között

1933 – SZOCIOLÓGIA ÉS ÍRÁSTÖRTÉNET A világtörténelem mozgatóerőinek keresése • A német szociológia iskolái: M. Weber és A. Vierkandt
1935 – HAJNAL ÚJKORTÖRTÉNETÉRŐL Egyetemes történeti szemlélet Európában a háború után • A Magyar Szemle Egyetemes története I–IV.

• Egyetemes tényezők keresése a világtörténelemben • Vitában Hajnal Istvánnal • Műhelytanulmányok, szövegvariációk • Szintézis a szemléletben • A rendi társadalom: a parasztság • Hollandiáról • XIV. Lajos Franciaországa • Anglia: az imperializmus és az ipusztuális forradalom

1937 – A JELEN MAGYARÁZATA: A TECHNIKA TÖRTÉNETE A „fejlődés-magyarázat”, avagy: ki politizál? • A technika: társadalomszervező tényező
1939 – A SZÁZADOK A TÖRTÉNETTUDOMÁNY MEGÚJÍTÁSÁÉRT, 1931–1941 Ember és környezete kölcsönviszonyban • A „triász”: Domanovszky, Hajnal, Mályusz • Új társadalomtörténet-írás Nyugat-Európában • A legfiatalabbak lázadása, zászló: Hajnal István neve • Történettudomány: a társadalomfejlődés kutatása

1941 – ANTIKAPITALIZMUS ÉS VÁROSTÖRTÉNET Mályusz Elemér települtörténete, Berr, Lefebvre • A népi irodalom és a történettudomány • A fasizmus liberalizmuskritikája 1938 után

1942 – A TÖRTÉNETTUDOMÁNY NEMZETKÖZI KAPCSOLATRENDSZERE A történészek világsservezete és a magyar történettudomány • A nemzeti történettudományok nemzetközi betagozódása, 1926–1990 • A régiók Európája, 1942 • A történészt eltartó társadalom tegnap és ma

1944 – NAPI POLITIKA, TÖRTÉNETTUDOMÁNY, 1941–1944 Erőgép vagy munkagép – az üzlet vagy a termelés szempontjai • A hadba lépés kihatása • Nemzetiszocializmus, Baráth Tibor, „zsidókérdés”

* [Az 1993-ban megjelent Hajnal-kötetben (Technika, művelődés. Tanulmányok) Glatz Ferenc 1987. évi előadása [e kötetben: „Hajnal István történetírása” c. tanulmány] és Hajnal 23 tanulmánya, illetve könyvrészlete, valamint Glatz olvasónaplójából az egyes tanulmányok keletkezési körülményeit megvilágító szövegek kaptak helyet. Ez utóbbiakból adunk közre e fejezetben. Kéréstinkre a szerző a Hajnal-szövegek egy-egy részletét is kijelölte, mintegy szemelvényként, az olvasónapló-fűzérhez. – A szerk.]

1946 – ÚJJÁÉPÍTÉS ÉS POLGÁRI DEMOKRÁCIA A bekövetkezett jelen előtörténete • Értelmiségi életsors, 1945–1949 • Nemzetiszocializmus és marxizmus • Az értelmiség felelőssége, őrségváltás, pozícióéhség

1946–1947 – NÉPMŰVELÉS, ÉRTELMISÉGI ELKÖTELEZETTSÉG Technikatörténet, 1937–1947 • Az állam piacsabályozó szerepéről • Gép, parasztság, munkásosztály • Közélet és pártélet • Értelmiségi elhivatottság és csetlés-botlás, 1946–1947

1947 – A DEMOKRÁCIA TUDOMÁNPOLITIKÁJA, MARXIZMUS Igazolás az egyetemen • Szakszerűség, autonómia kontra politika, 1945–1948 • Marx, Lenin, szociológia, 1945–1948

1948 – ŐRSÉGVÁLTÁS INDUL Kapitalizmus kontra kommunizmus, kapitalizmus kontra hűbériség, 1948

1948 – ÉVFORDULÓ A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

1949 – HAJNAL MEGBÉLYEGZÉSE ÉS VÁLASZA Őrségváltás a tudományban • Politika a tudományban, 1949. február • Akik komolyan vették és veszik Marxot • Hajnal tiltakozása, 1949

A történetírás fejlődése – sok apró kis ötlet, műveltségi elem egymásra épülése generációk szorgos munkája nyomán. Azután támadnak egyéniségek, akik nem is annyira az új anyagok feltárásával tűnnek ki, hanem elkezdik az építőelemeket „másként” összeilleszteni. Hajnal István ilyen egyéniség volt, nemcsak történész, hanem történetíró.

1920 – ELŐADÁS AZ ÁRPÁD-KORI OKLEVÉLÍRÁSOKRÓL

Bécs, Budapest, Bécs, Eisenstadt. Hajnal István 1919. december 31-ig volt alkalmazottja a bécsi Theresianumnak.¹ Mivel a volt közösgyi hivatalok tisztviselői kara teljes létbizonytalanságba került, hazaigyekszik. Volt kedves professzora, atyai mentora, Fejérpataky László siet segítségére: 1919 őszétől az igazgatása alatt álló Nemzeti Múzeumhoz nevezi ki „helyettes tanár”-nak. Beadja habilitációs munkának a Bécsben készített „Írástörténet az írásbeliség felújulása korában” c. monográfiáját. Domanovszkynál vagy Fejérpatakynál habilitálhatna magántanárként. Ekkor kapja a váratlan megbízást: 1920 augusztusától mint „volt bécsi, közösgyi” tisztviselőt a Történelmi Társulat bécsi „különítményéhez” nevezik ki, s a tudománpolitika új vállalkozásában, a „Magyarország újabbkori történetének forrásai” c. sorozatban kell elkészítenie a Kossuth-emigráció történetét.² Őt viszont elsősorban a paleográfia érdekli. Az álláslehetőség azonban, amelyet a most szer-

¹ [A Theresianumról vö. e kötetben a „Hajnal István történetírása” c. tanulmányban írottakat.]

² [A Történelmi Társulat bécsi „különítményéről”, a Bécsi Magyar Történeti Intézetéről, a Fontes-sorozatról vö. e kötetben: „Klebsberg és a magyar történettudomány, 1917–1931” c. tanulmányban.]

veződő tudománypolitika kínál, felülírja az egyéni érdeklődést. Disszertációjából – az Árpád-kori oklevélírásokból – kivonatot készít és ezt adja elő 1920. november 2-án az Akadémia II. (történeti) osztályának felolvasóülésén.

Az előadás szövege valójában munkabeszámoló a bécsi évek kutatásairól, és egy kérdésre összpontosít: a kelet- és nyugat-európai írásbeliség azonosságára. Bécsi tartózkodásának első hónapjában tervez is egy német nyelvű dolgozatot köz-zétenni (feltehetően a jelenlegi szöveggel azonos gondolatmenetben). „Célja lett volna az én új felfogásomat bizonyítani, hogy a nyugati s a keleti okleveles gyakorlat között nincs időbeli különbség, a kelet a nyugat tanítványa, s az írók Európa első egyetemet végzett intelligenciái voltak, akik Franciaországban tanultak.” Noha már a Kossuth-emigráció törökországi éveiből származó aktáival ismerkedik, mégis felolvasóülésének és habilitációjának témája tartja lázban. „Én azt hiszem, hogy az az írástörténeti dolgozat, amit írtam, életem legnagyobb horderejű munkája volt [...] nem hiszem, hogy akadna téma, mely ilyen, szerintem meglepő eredményeket hozna. Az első pillanattól kezdve, amikor a dolog lényege világos lett előttem, meg voltam győződve róla, hogy az elvek, amiket levezettem belőlük, valamikor át fogják alakítani a diplomatika egész rendszerét, és a művelődéstörténet és jogtörténet terén egészen új szempontokat nyújtanak majd.”³

A habilitáció megtörténik. Klebelsberg, aki tisztában van kedvenc történéseinek „áldozatvállalásával” – hogy ugyanis az álláshiány miatt kényszerülnek közép-kori kutatásaikat odahagyni –, megindít egy kismonográfia-sorozatot, jórészt Esterházy herceg és a tudománypártoló arisztokrácia és a nagytőke pénzére alapozódó Budavári Tudományos Társaság füzeteként. Első, 1920 őszén nyomdába kerülő kötete Hajnal egyetemi tanári habilitációs munkája, az „Írástörténet az írásbeliség felújulása korából” (Bp., 1921). A füzet sorozat szponzora lesz Esterházy Pál, Hajnal munkaadója, a füzet fedőlapján fiatal hölgy – állítólag a herceg hozzátartozójának – képe.⁴

Következtetés: „Magyarország mindig a keresztény Európa szerves része volt.” Az 1920. novemberi felolvasóülésen – ennek egyik részlete az itt közölt szöveg – Tagányi Károly elnököl. (Hajnal pályakezdése óta közel áll hozzá. Tagányi hagyatékában Hajnal minden dolgozata megtalálható, a dolgozatok margóin alapos megjegyzések, amelyeket feltehetően a szóbeli megbeszélések alkalmával készített az Országos Levéltár, a maga korában legendisztikusan nagy tudású gazdaság- és társadalomtörténeti kutatója.) Tagányi most, 1920 novemberében – a trianoni békeszerződés aláírása utáni hónapokban vagyunk – elnöki, bevezető beszédében az előadásból azt emeli ki, amely bizonyítja a jelenlegi helyzetünkben aktuális mondanivalót, miszerint Magyarország mindig is a keresztény Európa szerves része volt, s hogy fejlődése együtt mozgott a nyugati részekével...

3 Hajnal István–Dománovszky Sándor, 1920. IX. 27. MTA Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: MTAKK). [E kötetben „Hajnal István történetírása” c. tanulmány.]

4 Mályusz Elemér szíves közlése, 1987.

*

P. S. Hajnal e felolvasóülés után több mint egy évtizedig nem tud időt szakítani írástörténeti kutatásaira. Pályája is elsodorja a paleográfiától, a segédtudományoktól. Legközelebb már mint az újkori egyetemes történet tanára fordul e fiatalkori témaválasztáshoz (1932). Hajnal történetírói gondolkodásában élete végéig nyomon kísérhető Tagányi törekvése: a források által ránk hagyományozott jogviszonyok mögött a társadalom napi életét kell rekonstruálni. Az elméleteket, sőt a következtetéseket is csak az egyedi eseményeket ránk hagyományozó elsődleges forrásanyagból lehet levonni.⁵ Az európai összehasonlítás kedvéért megjegyezzük, hogy Hajnal ezen előadásával egyazon évben jelent meg Németországban a századforduló paleográfiai irodalmának klasszikusától, L. Traubétól egy összegző kézikönyv.⁶ Ez áttekinti a paleográfia egész újkori történetét, majd tárgyalja az európai írásgyakorlatokat – egyébként a Hajnal által itt bírált felfogásban.

ÁRPÁD-KORI OKLEVÉLÍRÁSOK ÉS A FRANCIA EGYETEMEK

Ma már a nyomtatott és írott betűk hordoznak minden szellemi értéket, amelyet az emberiség az idők folyamán felszínre hozott, és segítségükkel él és fejlődik tovább a művelt társadalmunk. Valamikor azonban, a könyvnyomtatás feltalálása előtt pár száz esztendővel volt egy korszak, amikor csak igen szerény szerepet játszott az írás Európában. Oly keveset írtak még, és annyira nehézkes és kezdetleges volt az írás, hogy az egyes emlékeken fennmaradt írások betűformái és a tollforgatás módjának váltakozásai sokat elárulnak írójuk naiv munkájáról, az írás sorsáról s arról, hogy milyen volt és mint változott rendeltetése akkoriban az emberek szemében. Ez a kor a paleográfia igazi kora, s az ilyen következtetésekből áll a paleográfia valódi feladata; amíg csupán a formáknak és az adatoknak egyszerű megállapításával elégszik meg, addig nem tudja megtörni az összegyűjtött hatalmas anyagnak némaságát.

E formáknak fejlődése és az írásbeliség terjedése a XII. és XIII. század folyamán Európa-szerte, tehát nálunk Magyarországon is, az előző középkori századok csendes mozdulatlanságához viszonyítva példátlan mozgékonyssággal és hatalmas arányokban indult meg. Kezdő lépései voltak ezek annak a világtörténelmi jelentőségű folyamatnak, amely a XIII. század végén iskolareformokat vont maga után, amely a XIV. században papiros használatát terjesztette el az addig használt bőrhártya helyett, s papiros malmokat létesített a legkeletibb Európában is, s amely végül a könyvnyomtatás feltalálására vezetett s általa az egész világ szellemi műveltségének átalakulásához.

A midőn a bécsi levéltárakban alkalmam volt e két évszázad osztrák írásainak hoszszabb ideig tartó beható vizsgálatára, az a föltevés vezetett, hogy a formáknak és a gyakor-

5 [Tagányiról e kötetben: „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfü Gyula eszmei indíttatásairól” és a „Hajnal István történetírása” c. tanulmányokban.]

6 Ludwig Traube: Vorlesungen und Abhandlungen. 1–3. Kleine Schriften. (Hrsg. von Samuel Brandt.) München, 1920.

latnak változásai a magyar írásokkal összevetve érdekes képet fognak majd arról adni, mint terjedt az írásnak ez a felújulása és mint terjednek a fejlődésnek egyes fokozatai a nyugatibb vidékről a keletibb Magyarországra, mely önálló állami létevel, műveltsége és nyelve idegen voltával oly élesen el volt választva a középkori Ausztriától. Egy bizonyos idő múlva kitűnt, hogy a fejlődés terjedésében a két ország határánál semmiféle zökkenőre sem lehet akadni. Messzibb területeket kellett tehát átfogni, s vizsgálat alá venni az írásnak ezt a fejlődő korát Német-, Francia- és Olaszországban, s összehasonlításuk révén keresni a mozgalom kiindulását és terjedésének módját. [...]

Az a kérdés tehát, kik voltak az oklevelek írói, és melyik volt a nagyszabású iskola, amely azokat ezen írásterület számára nevelte.

A diplomatika modern eszközei, különösen pedig az írás-összehasonlítások mind nagyobb számban hozzák napvilágra az oklevélírókat középkori rejtettségükből. Nem hivatalnokok voltak azok, akik ekkor az okleveleket írták, nem pedig közjegyzők, mint Olaszországban, akik az egyes városokban letelepedve a közönség rendelkezésére bocsájtották munkájukat. Ez a kor volt a lovagi költészetet kedvelő, francia formákra berendezkedett udvari életnek fénykora. Előkelő, finomult légkört igyekezett meghonosítani udvarában minden fejedelem és főúr, amely a ruhák divatjában, a mindennapi élet szokásaiban, ünnepeiben, mulatságaiban, költészetében teljesen francia hatás alatt állott. Ennek a művelt körnek, ahova törekedett akkor minden nemes úr és lovag, voltak jellemző alakjai az udvari papok, és ezek az udvari papok voltak az oklevelek írói. Vallásos célokra minden udvar külön szerzeteseket tartott; az udvari papok szerepe sokkal világiasabb volt. Részt vettek a fejedelem tanácsában, és a magyar urak egy ízben felháborodva tiltakoztak túlságos befolyásuk ellen, amelyre királyuknál szert tettek. Ők voltak a kor diplomatái. Követtségbe mentek Rómába, a császárhoz, a szomszéd uralkodóhoz és néha más messzi országokba is. Közülük kerültek ki a kor történetírói. Műveltségükkel szórakoztatták fényes környezetüket, és a francia király több udvari papjától maradtak fenn pajkos munkák, amelyeket ők később öreg püspök korukban szánva-bánva emlegettek. Ha nagy pártfogóik kegyét megnyerték, fényes egyházi pályafutásra lehetett reményük. [...]

A francia egyetemek, és legelsősorban Párizs voltak az igazi népszerű egyetemek nálunk. A vándordíjakok dalai francia idézetekkel vannak tele. A pápa szavai szerint Párizsból, mint a paradicsomból árad szét minden boldogsága a tudománynak, és a világ minden szögletébe elszélednek tanítványai. [...]

A párizsi egyetemnek eddig, mint a többinek is, jobbára csak tudományos jelentőséget tulajdonítottunk. Óriási diáktelep volt az; hallgatói klerikusok voltak, akiknek száma valószínűleg meghaladta a tízezret. E klerikusok kilenczted része a szabad művészetek fakultását hallgatta, amelynek három-négyszáz tanítómestere volt egyszerre, akik a város különböző házaiban bérelt helyiségekben gyűjtötték maguk köré tanítványaikat. Nem elméleti iskolázás folyt ezekben az iskolákban; az ifjak tanítását kemény fegyelemmel, melyből a botbüntetés sem hiányzott, az írás-olvasáson kezdték, és a végső cél a gyakorlati jogi képzettség elsajátítása volt, amelyet a grammatika befejezése után retorika néven tanítottak. Vitatkozásra tanították a hallgatókat, és, mint az egykorú trubadúr verse mondja, arra, hogy miként viselkedjenek és adjanak majd tanácsot a fejedelmek és bárók udvarában. Udvari papokat nevelt hát a szabad művészetek fakultása, s a klerikusokat nem a tudós hír-

név vonzotta Párizsba, hanem az érvényesülésnek és a szép jövőnek új, addig nem ismert lehetősége. A retorika egyik fő tárgya volt az oklevél szerkesztésének s az oklevél írásának tudománya. Ezekben az években tanulták tehát az udvari papok írásukat, amelyek oly finom újszerűséggel tűnnek fel a magyar királyok udvarában.

Évenként száz meg száz kész, fiatal mestert bocsájtott ki kebeléből ez a fakultás. A mesteri vizsga valósággal próbája volt annak, hogy az ifjú előkelő környezetben megállja-e helyét, s főurak, főpapok ilyen vizsgák alkalmával szemeltek ki maguknak udvari papokat. E papok azután ifjan, 21–22 éves korukban megszerezve a mesteri címet, elmentek hazájuk előkelőbb udvaraiba, ahonnan aztán később uruk pártfogásával egyes vidéki egyházak jobb javadalmaiban helyezkedtek el. Innen van az, hogy Magyarországon az új írások java része előbb a királyi udvarban szerepel, és onnan terjed széjjel pár év múlva a vidéki káptalanokhoz. A magister cím, amelyet rendszeresen csak a párizsi egyetemen adományoztak, ily módon ez egyetem kialakulásával s a cím rendszeresítésével egyenlő lépésben terjedt el Franciaországban is, Magyarországon is a papság körében.

Ez az egyetem, amelyen tízezreket tanítottak az írásra, ahol az előadásokat tollba mondták, ahol a világnak legnagyobb tankönyvírói ipara volt, s amely egyszerre nyolcvan-kilencven hites tankönyvkereskedőt foglalkoztatott, messze túlhaladta írásbeliségével Európa többi vidékeit, melyeknek legjobb íróhelyei, az ősrégi kolostorok is alig számláltak két-háromszáz kötetnél több könyvet könyvtárukban. Messze el kellett volna maradnia a magyar írások fejlődésének a franciák mögött, ha a magyar íróknak java része nem egyenesen Párizsból hozta volna tudományát. A francia-közép-európai írásterület tulajdonképpen a párizsi egyetem nevelő hatásának területét jelenti. Az angol és spanyol egyetemek ebben a korban szintén rányomták bélyegüket annak a területnek írásformáira, amelyen tanítványaik széteszlottak. A XII. és XIII. század nagy írás-föllendülésében tehát döntő szerepet kell tulajdonítanunk a párizsi egyetemnek. [...]

Kézíratos tisztazat. MTA KK Ms 5389/1.

Hajnal István előadása 1920. november 2-án az MTA II. (történeti) osztályán. A szöveg összefoglalja habilitációs munkájának eredményeit. Az előadás teljes terjedelemben olvasható: Hajnal István: Technika, művelődés. Tanulmányok. (Vál., sajtó alá rend., a bev. tanulmányt, a jegyzeteket és az összekötő szövegeket írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1993. 5–11. p. (Továbbiakban: Glatz 1993.)

1932 – EURÓPAI KULTÚRTÖRTÉNET – ÍRÁSTÖRTÉNET

Triani békeszerződés és írástörténet – ezt a címet is adhatnánk Hajnal kézíratos tanulmányának.

Amerikai javaslat: Európa Intézet, Európa-kutatás. A békeszerződések keltette első megrendülések elülte után a nemzetközi politikában a közép-európai térség konszolidációs problémáira irányult a figyelem. Ezek közé sorolható, ha nem is a nagyméretű akciók közé, James T. Shotwellnek, a New York-i Columbia Egyetem történelemprofesszorának és a Carnegie Alapítvány gazdasági osztálya

vezetőjének, az amerikai Társadalomtudományi Kutatási Tanács igazgatójának terve: egy Európa Intézet létrehozása, amely a szervezeten megindítandó Európa-kutatás szolgálatában állna.⁷ Európai körútja során Magyarországon is tárgyalt, mindenekelőtt Teleki Pállal (1932). Shotwellt, mint arról Teleki Pál beszámol, „legelsősorban egy nagy enciklopédikus mű gondolata foglalkoztatja, amely a *keleti–nyugati kultúrhatár-zóna szociális és kulturális történetét* volna hivatva teljesen objektív, szigorú forrástanulmányok alapján megvilágítani”.⁸ (Kiemelés tőlem – G. F.)

Teleki Pál akciója: felkérés a történészekhez. Teleki hosszú, hétoldalas levelet ír néhány tudósnak, akiket a munkába bekapcsolni kíván. Így többek között Hajnal Istvánnak is. (Akiknek hagyatékában, eddigi kutatásaink szerint, Teleki felszólításának nyoma van: Hóman Bálint, Domanovszky Sándor. És tárgyalt Mályusz Elemérrel is.⁹) Teleki e levélben felidézi az amerikai professzor nézeteit a térség, benne Magyarország problémáiról. Magyarország – mondja – azért is érdekli különösen, „mert nemcsak hogy tipikus átmeneti területet látott itt maga előtt, amelyen Kelet és Nyugat kulturális és politikai határai megmérkőznek egymással, s a kölcsönhatásban jelentősen egyedülálló és maradandó történeti egyéniséget teremtettek; hanem ezen felül a történeti Magyarország területe egészen kivételes országútja és gyűjtőmedencéje volt a különböző népelemeknek, amelyek itt hosszú időn át békés egységben megfértek egymással”. Az amerikaiakat a különböző kultúrhatások nyomai érdeklik, és az, hogy „melyek azok a tényezők, amelyek e sokféleséget egységgé formálták, és békés kölcsönhatásban együtt tartották ezen az évezreden végig?”. Kelet-Közép-Európát „kultúrhatár-zónának” tekintik; s ezt nem állami-politikai, hanem „szociális és kulturális” szempontok szerint kívánnák megvilágítani. Magyarország, mint e „kultúrhatár-zóna centrális területe” dolgozná ki azt a tervezetet, amely a zóna más államai tudósainak kutatásához is kiindulópont volna. A kis népek együttes kutatásához a magyar történetírásnak azon új irányzatai szolgálhatnak alapul, amelyek elfordultak a háború

7 Shotwell, James Thomson (1874–1965) kanadai származású amerikai történész, külügyi szakértő. Az USA hadba lépését követően (1917) a háborús propagandáért felelős testület vezetője, majd a Wilson elnök mellett működő, a háborút lezáró béketárgyalásokat politikai, gazdasági, jogi, történelmi szempontok alapján előkészítő bizottság (The Inquiry) tagja. Az első világháború után a Carnegie Alapítvány felkérésére közel tíz évig Európában tanulmányozza a háborúnak az egyes nemzetek gazdaságára és társadalmára gyakorolt hatását. Szerkesztésében jelenik meg a „Social and Economic History of the World War” (New York. 1921–1937) című 150 kötetes, 15 országot feldolgozó sorozat. 1927-től az USA adminisztrációjában a külügyi kapcsolatokért felelős testületek vezetője. 1937-től ismét a Columbia Egyetem professzora, nevéhez kapcsolódik a nemzetközi kapcsolatok mint új tudományterület megalapozása. Nevéhez kötődik az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezmény felvétele az ENSZ alapokmányába. Az ELTE díszdoktora (1935), a Magyar Érdemrend középkeresztje kitüntetés birtokosa (1940).

8 Teleki Pál–Hajnal István, 1932. június, MTA KK Ms 5389/5.

9 Vö. erre a nevezett tudósok hagyatékait (OSZKK, illetve MTA KK) és Mályusz Elemér szövege (1987) közlését.

előtti egyoldalú politikatörténet-írás szempontrendszerétől, és gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti utakon járnak. A társadalmi mozzanatok közül az amerikaiak kutattatni kívánják az uralkodó és a nép, a társadalom egyes rétegei, osztályai és a különböző etnikumhoz tartozó népcsoportok közötti kapcsolatokat. Különösen érdekes volna megvilágítani az erdélyi fejedelmek ismert gondoskodását román nyelvű alattvalóikról, magyar főurak, főpapok tevékenységét nem magyar ajkú jobbágyaik, híveik érdekében, a nemesség és a német nyelvű városi lakosság viszonyát, és a vegyes ajkú községek, területek népeinek társadalmi, kulturális együttélését; „a nyelvi kérdések áthidalása a községi igazgatásban, az iskolában, a templomban, a vásártéren stb.” – mondja állítólag Shotwell programja.

Teleki kéri a megkeresett történészeket – köztük Hajnal Istvánt is –: állítsák össze azon külföldi, szomszédos országokbeli tudósok névsorát, akik „e kollektív munkában elfogulatlan tudományos szellemben a mi tudósainkkal együttműköd-nének”, tehetnének javaslatot szerzőkre, művekre, folyóiratokra, amelyek egy ilyen témájú nemzetközi bibliográfiába majd felvehetők lesznek; s mindenekelőtt tegyenek javaslatokat, hogy milyen „relációkra” kellene kiterjeszkednie a kutatásoknak.

Kárpát-medence: zóna Kelet és Nyugat között. A Teleki-akció mutatja, hogy a korabeli politikai, tudománypolitikai felfogásban mennyire benne élt a gondolat: a térséget, mint szociális-kulturális zónát, önálló „átmeneti” területként kezeljék a Kelet és Nyugat között; a kutatásban szakadjanak el az állami-nemzeti szempontoktól, és társadalom-, művelődéstörténeti alapon történjék ennek vizsgálata; s hogy e kis népek társadalom-, illetve történettudósait nemzetközi intézményes formában (közös kiadványok, bibliográfiák, kölcsönösen elfogadott kutatási tematikák stb.) fogják össze. Olyan elemek ezek, amelyek a magyar történettudomány 1930-as évekbeli történetében mind a nyelvhatárvizsgálatok, az új szempontú nemzetiségtörténeti, népiségtörténeti kutatások esetében, mind Hajnal későbbi szaktudományos elképzeléseiben felbukkannak. (Például a kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről írott dolgozatában.¹⁰)

*

Teleki levele papírszeletek formájában maradt ránk Hajnal hagyatékában. (Hajnal ugyanis fogalmazványait – a régebbi levéltáros szokásokat örözve – gyakran korábbi kéziratok vagy kezébe akadó levelek hátuljára írta.) E papírszeletek hátoldalait összeillesztve állt össze Teleki fentebb ismertetett levele.¹¹

A Telekinek adott válasz két változatban maradt fenn. Az egyik, az első fogalmazvány hosszú fejtegetés az írástörténet szerepéről az egyetemes történeti összehasonlításban. Ezt a – gyakran csak vázlatos mondatokat tartalmazó – szöveget Hajnal áthúzta, tehát nem küldte el. (Azt nem tudjuk, hogy egyáltalán küldött-e választ.) Mi az első fogalmazványból adunk közre részletet, mivel ez a szöveg

10 [E tanulmányban később 788–794. p.]

11 Teleki Pál–Hajnal István, 1932. június, MTA KK Ms 5389/5.

röviden, de igen egyértelműen fogalmazza meg az írástörténeti és szociológiai szemlélet lehetséges összekapcsolását. Egyúttal a diplomatika tudományának szükséges átalakítását. Ugyanakkor megtalálható benne az egyetemes történelemkutatás, a segédtudományok újszerű felfogásáról kialakított tudományelméleti felfogása is. (És közöljük a szövegnek a kutatásszervezetre vonatkozó részletét is.)

A nehezen olvasható ceruzafogalmazvány rövidítéseit feloldottuk, a vázlatosságból következő szókiegészítéseket elvégeztük.

[FOGALMAZVÁNY AZ EURÓPA-KUTATÁSRÓL]

[...] Az európai írásbeliség fejlődésének vizsgálatát jelöljük tehát ki a kiindulás nagy, összefoglaló alapjául.

Szükséges, hogy mindenekelőtt kifejtsük, miként képzeljük el az írásbeliség szerepét mint a társadalmi struktúrát alapjában átalakító folyamatot; illetve mint oly szociális folyamatot, amely minden más szociális jelenség kezdeti feltétele; másodszor pedig szükséges pozitív módszereket megjelölnünk, amelyekkel az írásbeliséget és a hatásait, következményeit, a legmagasabb fokokig, eredményes vizsgálat tárgyává lehet tenni. [...]

E feladat általában a diplomatika név alatt összefoglalt stúdiumok közé tartozik; az írás fejlődésének története, az okleveles gyakorlat története. A diplomatikát általában történeti segédtudományként szokás felfogni, eredeti célja az írott emlékek külső-belső vizsgálata, hogy az emlékek hiteles vagy nem hiteles voltáról döntsön, tehát felhasználhatóságáról a történetírás számára. Ily módon idővel szempontjainak bővülnie kellett; különösen tartalmának jogi megítélhetése céljából, de a hitelesség kérdésére fontos a kiállító fórum gyakorlatának megismerése is, s így a diplomatika a középkori hivataltörténet kutatásának szerepét is magára vállalta.

Céljaink szempontjából azonban még így is korlátozott területen mozog; s így lesz ez, amíg a hitelesség kritikai célja marad a vezető szempontja. Át kell alakítani [a diplomatikát] az egész írásbeliség minden körülményeinek, összefüggésének vizsgálatává; az írásemlék önmagáért érdekeljen bennünket, keletkezésének összes körülményei: az írás, az írásgyakorlat, az író: s mindannyinak szerepe a társadalmi élet vonatkozásaiban. [...]

A második tervezeten Hajnal a következő módon fogalmazza a kutatásszervezetre vonatkozó javaslatát:

Szükséges lenne:

1. Minden nemzet diplomatikai szakirodalmának egyesítése itt. Azonkívül fontos okmánykiadványok teljes sorozataival való ellátása.
2. Nagyobb szabású oklevélfénykép gyűjteményének felállítása, minden nemzet jellegzetes okleveleiről.
3. Az összehasonlító munka végzésére, Szentpétery vezetése alatt, öt fiatal szakképzett alkalmazott, szerény díjazással.

4. Hajnal feladata lenne az írásbeliség általános szerepének vizsgálata a társadalmi élet összes területein; kapcsolatba hozása az oktatástörténettel. E célra két melléje osztott alkalmazottra lenne szüksége.

Az egész központ – felszerelése után – évi 15 000 pengő javadalmazást kívánna összesen, az alkalmazottakét beleértve. De a személyzetre csak a lényegesebb eredmények eléréséig lenne szükség; a döntő szempontok igazolása után a munka, nemzetközi irodalmi érintkezéssel, magától folya úgys tovább. Az alábbira vállalnák, hogy az ajánlott anyagi eszközök birtokában, öt éven belül a döntő eredményeket felmutathatnák.

– Ha az írásgyakorlat pár-pár évi változásainak egyöntetűségét a francia, angol, spanyol, német, skandináv, lengyel, cseh, olasz összehasonlító anyag alapján sikerülne megállapítani, úgy a központi írásbeliség... igazolódik.

– Azt hisszük, sikerült bizonyítanunk e kérdés alapvető voltát; s hogy módszerek vannak, amelyek pozitív eredményekre vezetnek. Oly általános alapot rakna le ez a munka, amelyen az európai kultúrfejlődés vizsgálata az eddiginél sokkal nagyobb rendszerességgel s céltudatossággal folyhatna tovább. Általános alap, amelynek megépítésében minden nemzet tudósai egyaránt részt vehetnek; a nemzetközi munkára minden más problémánál inkább kínálkozó; helyi és érzelmi kötöttségtől mentes alap. E munkát elkészülte nélkül soha, egyik más történeti szakterületből kiindulva sem lehet igazi, átfogó, végleges eredményeket elérni az európai kultúrfejlődést illetőleg.

Az amerikai modern tudományosság különös figyelemmel fordult s nagy irodalmat teremtett már eddig is a középkori európai szellemi, oktatásügyi s általános kultúrfejlődés felé; jelen tervezet támogatásával, meggyőződésünk szerint, hivatva lesz kezébe venni az ily irányú tudományos munka vezetését.

MTAKK Ms. 5389/5.

Közelve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 15–27. p.

1933 – SZOCIOLÓGIA ÉS ÍRÁSTÖRTÉNET

Hajnalt, mint 1914-től a bécsi kör „külső tag”-ját és 1920–1922 között a Bécsi Magyar Történeti Intézet munkatársát kérték fel tanulmány készítésére a Károlyi Árpád tiszteletére készülő emlékkönyvbe. Hajnal elméleti elképzeléseit rendszerbe szorítani igyekvő műhelytanulmányt küld.

A világtörténelem mozgatóerőinek keresése. E tanulmány jellegét döntő mértékben határozza meg az, hogy Hajnal ekkor már az újkori egyetemes történeti tanszék professzoraként keresi azokat az alapelveket, amelyekre felépíthető egy valóban egyetemes történeti szintézis. Ez magyarázhatja, hogy a tanulmányban már felvonultatja a feltehetően a tanszékre kerülése után újra (vagy először) kézbe vett szintetizáló történeti irodalmat, elsősorban a németeket. (A nemzetközi tekintélyű Otto Hintze közigazgatás- és intézménytörténeti műveit, Georg von Below alkotmány- és társadalomtörténetről írott könyveit éppúgy, mint a kisebb jelen-

tőségük – Rörig, Barth stb. – írásait.¹²⁾ Érdeklődését a társadalomtörténeti szempont és a világtörténelem átlátásának igénye hajtja. Igaz, elsősorban a német nyelvű irodalmat dolgozza fel még ekkor, de már figyel a francia társadalomtörténet-írára, mindenekelőtt az új francia társadalomtörténeti iskola atyamesterére, a belga H. Pirenne-re.¹³

Az egyetemes történeti szintetizálás alapszempontjainak keresése magyarázza azt is, hogy itt finomodik tovább az európai fejlődésről rajzolt, már az 1920-as évek elején, az írástörténet készülésekor kialakított tézise a középkori európai fejlődés szerkezeti sajátosságairól, a különböző területek eltérő fejlődésének magyarázatáról. Míg az elsősorban a paleográfia eszközeivel végzett írástörténeti összehasonlítás az Okcident Alpoktól északra fekvő területeinek egységére hívta fel a figyelmét, az írás, illetve az íráshordozó intellektuális réteg és az írást mint *eszközt használó társadalom* vizsgálata alapján már erősen elkülöníti az észak-olasz–németalföldi–angol polgárosodottabb és a bürokratikusabb francia típusú fejlődést. S ez utóbbin belül elválasztja a közép-kelet-európai (legyen–magyar) területet.

Feltűnő, hogy a német területeknek a középkori Európa intellektuális fejlődésében ekkor még milyen kis szerepet ad, s hogy majd az 1940-es években, a technikatörténeti tanulmányokban, mindenekelőtt „A gépkorszak kialakulása” című, 1944-ben kelt, kéziratban maradt, de itt az olvasónaplóban részleteiben ismertetett tanulmányában éppen fordított az értékítélete: ekkor már az észak-olasz–németalföldi (polgárosultabb, kapitalisztikus) fejlődést negatívan ítéli meg és inkább a germán területek fontosságát emeli ki. (Mint ahogy azt is látni fogjuk, hogy a germán területek fontosságának fölértékelésével párhuzamosan az 1940-es években a „hűbéres egymásrautaltság” is fölértékelődik, míg a tőkét, a kereskedő-közvetítő társadalmi rétegeket inkább elmarasztalja. Kérdésünk, de ezt vele kellene megbeszélni: vajon az 1940-es években erősödő romantikus antikapitalizmus táplálkozik az európai régiók újragondolásából, vagy pedig az ideológiai elem – a romantikus antikapitalizmus – szüli az új értékrendet. Olvasónaplóba ilyet is írhatunk...)

A német szociológia iskolái: M. Weber és A. Vierkandt. Az egyetemes történeti fogódzók keresése közben talál rá Hajnal – amint erre az életutat ismertető tanulmányban utalunk¹⁴ – a társadalom- és művelődéstörténetre, illetve a szintetizáló látásmódot nyújtó új tudományágra, a szociológiára. Ez magyarázza a tudományelméleti útkeresést: miként lehet a szociológiai módszereket felhasználni a történettudományos elemzésben. És ez magyarázza a szociológia két irányza-

12 [O. Hintzéről, G. von Below-ról e kötetben: „Szekfű Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció”, valamint a „Történetíró, jelenkor, interpretáció. Szekfű Gyula »A magyar állam életrajza« című munkájáról” c. tanulmányokban.]

13 Pirenne, Henri (1862–1935) belga történész. Úttörők a középkori városok kialakulásáról, a távolsági kereskedelem szerepéről, a középkori kereskedőréteg eredetéről, a kapitalizmus korai formáiról, a laikus műveltség kezdeteiről vallott nézetei. Az eseménytörténet mögött a hosszabb időtartam alatt kibontakozó gazdasági, vallási folyamatokat kereste, s az összehasonlító módszer fontosságát hangsúlyozta.

14 [E kötetben: „Hajnal István történetírása” c. tanulmány.]

tának: szerinte a társadalmi változásokat túlságosan az eszmékből levezető Max Weber és a társadalmi viszonyok „anyagából” kiinduló A. Vierkandt felfogásának szembeállítását. És ez magyarázza a törekvést, hogy tisztázza maga előtt is azok alaptéziseit. Ekkortól már, a szerzők neveinek feltüntetése nélkül, bedolgozza történeti tanulmányaiba mindazon alaptéziseket, amelyeket a viszonszociológia, s nem utolsósorban annak mestere, Vierkandt alakított ki. (Emlékeztetve az életút-tanulmányban írottakra: ekkor jelenik meg és kerül Hajnal kezébe – Mályusz Elemér jóvoltából – a viszonszociológia elméletét összefoglaló monumentális szintézis, a Vierkandt szerkesztette „Handwörterbuch der Soziologie”.¹⁵) A kultúrá-változások ugrásszerűségének tagadása, a szerves fejlődés érvényesülése; az „emberközi viszonyulás” mint a „szociológiai folyamatok alapeleme”, a mindennapi aprómunka mint a történelem valódi formálója stb. Hajnal igen harciasan állást foglal a szellemtörténetinek érzett M. Weber, W. Sombart koncepcióival szemben, és a számára materiálisabbnak tűnő A. Vierkandt mellett. (Itt is hangsúlyozni kell, hogy Hajnal kritikája nagyon is a magyarországi „szellemtörténetnek” szólt.)

Ezt a szociológiai szemléletet a nemzetközi írástörténeti szakirodalom sem korábban, sem ma nem értékelte és értékeli kellőképpen. Mindenesetre Hajnal ezen szövegrészlete még rövidségében is mutatja: a szociológiai irodalomból ki-nőtt társadalomtörténeti szemlélet hogyan ötvöződik a társadalom részjelenségeivel foglalkozó filológusi felkészültséggel, miként segít rendszerbe rakni a paleográfiai, intézménytörténeti, társadalomtörténeti ismeretanyagot. S hogyan vezet az írásformákból, betűtípusokból kiinduló írástörténet ilyen kiterjedt szempontú művelése a komplex kultúrtörténet igényének megfogalmazásához.

ÍRÁSBELISÉG, INTELLEKTUÁLIS RÉTEG ÉS EURÓPAI FEJLŐDÉS

[...] Az írást rendszeren a kultúra kísérőjelenségének tartják; ami kultúreredmény amúgy is készen van már, annak kifejezésére szolgál, magától értetődő eszközként. Írás volt mindig, amióta emberi kultúrák voltak, mégsem keletkezett modern fejlődés.

Azonban nem az írásról van szó, hanem az írásbeliségről, mint gondolkodás- és érintkezés-technikáról. Nem a külsőleges eszközről, hanem gondolatobjektíválásról, amelynek mai tökéletessége hosszú évezredek fejlődésének eredménye. Mély pszichológiai gyakorlat s beidegződés hozta meg az írás mai fogalmát, szerepét, fejlődése párhuzamba állítható a nyelv kialakulásával, szerepével. Az egyszerű, ösztönös hang és a rajzolt jel messze állott attól, hogy a kiképződött nyelv és írás gondolatfejlesztő szerepét játssza; hogy az objektívált kifejezés alakítólag hathasson vissza az emberre. Az írás az idegen, Európán kívüli kultúrákban sehol sem tudta még elérni azt a fokot, hogy a szónak, beszédnek közvetlen megörökítője legyen, nem vált tiszta betűírassá. [...]

15 Handwörterbuch der Soziologie. (Hrsg. Alfred Vierkandt.) Stuttgart, 1931. 690 p. [E kötetben: „Hajnal István történetírása” c. tanulmány.]

[...] Elevenebb, eredetibb kultúrfejlődést ott látunk, ahol az írás már régóta erősen gyakorlatias eszköz, s ahol egyúttal a magasabb szellemi élet központjaitól sincs távol, anélkül, hogy a hivatalos tudomány tekintélye magába szívna az írásbeli rétegeket. A gazdasági fejlődést, amelyet ma a társadalmi fejlődés legszélesebb alapjának tartunk, nem csupán az írás üzlettechnikai jelentősége hozza. Ilyen technikai eszköz a pénz is, és ezért sokan a pénzgazdaság kialakulásában keresik a modern gazdasági fejlődés okát. Azonban világos, hogy a pénzgazdaság elemi fokai sem képzelhetők el az írásbeliség bizonyos térhódítása nélkül. Újabban Fritz Rörig, Hansa-tanulmányaiban, a leghatározottabban állást foglal az írásbeliségnek, „e nagy újításnak”, egyenesen „forradalmi” jelentősége mellett a kereskedelmi életben: „Semmi más fordulat sem volt ily átható jelentőségű, és mégis úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagyják. Oly fontos, hogy itt kell a cezúrát felvennünk, ahová a modern kereskedelem kezdetei helyezendők; minden, ami azután jött, az arab számok átvétele, a kettős könyvvitel, sőt még a telegráf és az írógép is, mind csak további haladás azon az úton, amit ekkor megkezdtek: a kereskedelmi üzem racionalizálásának útján az írásbeliségnek mint új organizációs faktornak eszközeivel.” Rörig állásfoglalása értékes, mert a Hansa belső életének nagyszabású részletkutatása alapján, tehát nem elméletileg alakult ki; a kapitalizmus keletkezését csakugyan az írásbeliség technikai lehetőségei magyarázzák. [...]

Megjelent: Évkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp., 1933. 183–214. p.

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 39–64. p.

1935 – HAJNAL ÚJKORTÖRTÉNETÉRŐL

Egyetemes történeti szemlélet Európában a háború után. A történettudomány, miután a 19. század utolsó évtizedeiben kialakította a maga kézikönyvszisztemét, a 20. század első két évtizedében elkészítette nagy szakmai összegzéseit. Mindenekelőtt a német, kisebb mértékben a francia történetírás. A szakmai módszertani kézikönyvek (A. Meister, Below–Meinecke¹⁶) mellett megszületnek a nagy, többkötetes nemzeti történeti szintézisek. A történelem tudományos művelése elnyerte helyét az európai államok kulturális intézményrendszereiben, mindenekelőtt az oktatásban. A világ történelmét természetesen alárendelték az egyes nemzeti-állami szempontoknak: így kívánta a nemzetikultúra-központú oktatási rendszer és így kívánta a nemzeti érdeklődésű új polgári középosztály, amely a könyveket vásárolta. A szakmai kézikönyvek egyetemes volta és a történelem írásának nemzeti hangsúlyai között erős az ellentét. A nemzeti szempontú történetlátás ellen hat az ipari forradalom magával hozta világszemlélet-tágulás, az Európán kívüli kultúrák megismerése.

16 [Ezekről e kötetben: „Hóman Bálint és Szekfü Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmányban.]

A századelőn megjelennek azok a modern történettudományos vállalkozások, amelyek a világ történelmét immáron nem a nemzetek és államok szerinti tagolásban kívánják bemutatni. A francia H. Berr folyóirata (1901),¹⁷ majd 1920 után sorozata („L'Évolution de l'Humanité”) az emberi társadalmi szerkezeteket, a kulturális tömegjelenségeket igyekszik leírni, elszakadva az állami-nemzeti keretektől. Németországban az „Archiv für Kulturgeschichte” (1910, szerk. W. Goetz) hasonló programmal indul. Ugyanez a célkitűzés hajtja a Hajnal életút tanulmányunkban már említett lipcsei kultúrintézet fiatal történészprofesszorát, K. Lamprechtet is, aki éppen az egyetemes szintetizálás szempontjait keresve fedezi fel: szakítani kell a német történetírás hagyományos állami-nemzeti szempontjaival. (A körötte kialakult vita a nemzetközi történész-társadalom eddigi legnagyobb vitája. Erről Szekfü Gyula, illetve a kortársak kapcsán még az 1970-es évek elején írtam.¹⁸) A nagy kérdés természetesen: ha nem az állami-nemzeti keretek, akkor milyen szempontok alapján lehet a szintézist megírni? Egyszerű kérdésre egyszerűsített válaszok. A szellemtörténet-írás válasza: megragadni az emberek cselekvését mozgó szellemi rugókat, és megkeresni a társadalomban érvényesülő gondolkodási azonosságokat, a „korszellem”-et. A marxizmus válasza: a mindenkorai tulajdonviszonyok és az azokra épülő gazdasági-társadalmi (osztály-) tagolódás lehetnek a szintetizálás alapjai. Lamprecht és a Bertr követő francia Annales-iskola a kollektív társadalmi jelenségek központba helyezését javasolják.¹⁹

Az első világháború azonban az európai történetírásokban megerősíti az állami-nemzeti szempontokat, hiszen a legfontosabb tényezőnek az állami-katonai omnipotencia, az állam mint erőszakszervezet látszik a társadalom erő kifejtése

17 Berr, Henri (1863–1954) francia filozófus-történész; tudományszervezői munkássága jelentős. Berr a pozitivisták, adatfeltáró történetírással szemben az elméletileg, metodológiailag is megalapozott és totális „szintetikus történetírást” kívánta a vezető társadalomtudománnyá tenni, s beilleszteni – a természettudományok mellett – a „tudományok hierarchiájá”-ba. Az elméleti felkészültséghez tudománytörténeti tanszék felállítását sürgeti (1905-ben a Collège de France-ban létrejött), a tudomány „egyesítése” jégében pedig 1925-ben létrehozza a Centre international de synthèse intézményét, s ezt a célt szolgálták az évente megrendezett „Nemzetközi Szintézis Hetek” is. Berr 1900-ban útjára indítja a *Revue de Synthèse Historique* c. folyóiratot, 1920-ban pedig a „L'Évolution de l'humanité” c. könyvsorozatot. A *Revue* – bár a „nagy nevek”: Seignobos és Lavissem nem publikáltak benne – a történészek mellett filozófusok és szociológusok fórumává vált.

18 [E kötetben a német Historikertreiről: „Műhelyhatások a történetírásban. Szekfü Gyula eszméi indításairól” c. tanulmányban.]

19 Az új szellemű gazdaság- és társadalomtörténetnek kívánt fórumot adni az 1929. januárban induló, H. Berr, L. Febvre, H. Pirenne és M. Bloch alapította *Annales d'Histoire économique et sociale* című negyedéves folyóirat. Az eseménycentrikus történetírással szemben az emberrel foglalkozó tudományágak (földrajz, jog, közgazdaság-tudomány, nyelvészet, politológia, pszichológia, szociológia) interdiszciplináris szintézisét, a múlt- és az ún. jelen-tudományok módszereinek közelítését, s az európai és egyetemes kultúrák bemutatását vette programjába. A folyóirat körül kialakult kör már új területek (családtörténet, mentalitás-történet stb.) felé is fordul, és a levéltári-könyvtári anyag mellett új forráscsoportokkal (anyakönyvek, adójegyzékek, földmérések, térképek, művészeti alkotások) is dolgozik.

hatékony eszközének... A nemzetállami összefoglalók virágkora következik. (Magyarországi eredménye a kitűnő „Hóman–Szekfü”.²⁰) De minden, a történetírás értelméről gondolkodó szakmabélit valójában továbbra is izgatja a nem államokra tagolt szempontú szintetizálás lehetősége.

A Magyar Szemle Egyetemes története I–IV. Az 1935–1937 között megjelent „Egyetemes történet” kötetei ezen utóbbi, európai törekvések sorába illeszkednek. Korszerű, a korának színvonalán álló szintézis. Az ókort egy részben külföldi, részben magyarokból álló munkaközösség írja, az adatfeltáró történetírás összes előnyét felsorakoztatva (szerk. Kerényi Károly). A középkort Váczy Péter készíti az európai szellemtörténet-írás elveit követve, máig időtálló megállapításokkal, összefüggésekkel. Az újkor összefoglalása Hajnal feladata lesz. A IV. kötetet, a legújabb kor történetét Iványi-Grünwald Béla írta.²¹

Az „Egyetemes történet” a két háború közötti történettudomány nagy összefoglalói közé tartozik. A Magyar Szemle Társaság ez esetben is a sorozat gazdája. (A társaság alapítói és mozgatói Hóman Bálint, Szekfü Gyula, később Balogh József, támogatói a hazai nagytőke konzervatív-liberális vezéralakjai.) A történeti, néprajzi, földrajzi összefoglalók, a szellemi áramlatokról körképet adó könyvek kiadása mögött többnyire az Egyetemi Nyomda áll.

Így készül az első nagy összefoglaló is, a Hóman Bálint és Szekfü Gyula írta „Magyar történet” (1928–1933). A rövid időn belül újabb kiadásokat megért szintézis sikere indítja a szerzőket, hogy a hazai ókortudomány már akkor nemzetközi hírű professzorát, Kerényi Károlyt maguk mellé vegyék, és hozzákezdjenek az „Egyetemes történet” elkészítéséhez. Hóman kedves tanítványát, Váczy Pétert, Szekfü Gyula az akkor még barátnak számító fiatal Hajnal Istvánt, az újkori egyetemes történeti tanszék professzorát kéri fel szerzőnek.

Egyetemes tényezők keresése a világtörténelemben. Hajnal 1933–1935-ben írja „Az újkor története” szövegeit. Ezekben az években dolgozza ki egyetemi óráinak anyagát, s ezekben az években keresi az egyetemes történeti szintézis lehetőségét. Mint az újkortörténet jegyzetanyagában erre utal, s melyre a nyomokat kéziratanyagában is megtaláljuk: a német közigazgatástörténet-írás (O. Hintze), a gazdaság- és társadalomtörténet-írás (mindenekelőtt Brinkmann, Dopsch) és a francia új társadalomtörténet-írás (mindenekelőtt az 1920-as évek végén jelentkező H. Pirenne) munkáit hasznosítja. Gondolatmenete azonban egyik „forrásának” felfogását sem követi. Az emberiség történelmének menetéről kialakított értékelése sokkal inkább – mint azt az életútszövegben is vázoljuk – korának kultúrkritikájában, ma úgy mondanánk: romantikus antikapitalizmusában gyökerezik. E gondolatmenetet 1939-ben – egy magáról adott jellemzésben – így írja le: „Az újkort a világ egyéb kultúráinak távlatába állítja be; fejlődésképeségét a középkori társadalom mély tagozódásában, intézményes, szakszerű alakulásában

20 [A Hóman–Szekfü-féle „Magyar történet”-ről e kötetben: „Hóman Bálint és Szekfü Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmány.]

21 A sorozat reprint kiadásban megjelent (Bp., 1991.), így ismertetésétől eltekintünk.

látja. Ez alapokból szervesen bontakozik ki, s szervesen magyarázható az újkor nagyszerű fejlődése, úgy gazdasági, politikai, mint szellemi, művészeti téren is. A XVIII. század a régi izmos tagozódásoknak racionális, célszerű s sok tekintetben a mélyebb társadalomérdekekre már nem tekintő felhasználása, hirtelen kitágulás, az eleven szellem, a nemzetállam, a gazdasági hódítás, a technika nagyszerű eredményeivel; előre sejthető[ek] azonban a pár emberöltő múltán fenyegetővé váló alapvető szociális bajok.”²²

A szokásszerűség, a kölcsönösség a társadalom tagjai között, a szociális biztonságot adó aprómunka, a szakszerű (és nem üzleti szempontú) tagozódás – ezek az ideális társadalom alapelvei Hajnal szerint. Ő az ezektől való eltérés kezdetének időpontját keresi. Úgy látja, ez az „eltérés” a kapitalizmus korával kezdődött. Az elképzelt „ideális”, a *szervesen építkező társadalom képzetének* leginkább a *középkor felel meg*. Ezt állítja szembe az üzleties és a tömegmunkára alapozott antik Rómával és az európai fejlődés peremén (Észak-Itália, Anglia) a középkor végén megjelenő kapitalisztikus jelenségekkel.

Vitában Hajnal Istvánnal. Ha terünk és időnk volna, itt most hosszú vitamejegyzéseket fogalmaznánk évtizedes ötleteinkről a kapitalizmus születésének eddigi koncepcióiról (beleértve a marxi elképzelést is), s törekednénk megmagyarázni: miért nem tudta, szerintünk, Hajnal István a pénztőke valós, előrehajtó funkcióját megérteni. S hogy a szervesség követelményének abszolutizálása miként vezet felfogásában a termelésben a nyereség előrehajtó erejének tagadásához, sőt majd később a nagyüzemi sorozatgyártás, a modern ipari társadalom iránti értetlenséghez. Ugyanakkor hogyan vezet mindez egy sajátos népi-szocialisztikus (harmadik utasnak is nevezett) társadalomértelmezéshez. Mint azt is az egyetemes történet fejezeteinek olvasása közben érthetjük meg: miért állott e történeti értékrend központjában a parasztság, a „föld társadalma”, amely „szívélyesen ellenállott minden politikai és vagyonerőnek, amely szervezetét felforgatta volna”. (Ezért is válogatok „Az újkor történeté”-ből rövid olvasásra ebből a témakörből.) Nem kellett volna mindennek okvetlenül így következnie – teszi hozzá –, a rossz fejlődési irány kiváltója a pénz... És figyelhetünk munkásságában arra is, hogy a szervesség dogmája miként vezet nála egy szolid, de minduntalan meglévő értetlenséghez azon társadalmi elemek iránt, amelyek a közvetítő kereskedelemnek letéteményesei a legújabb korban, sőt hogyan vezet ez a felfogás a későbbiekben a parasztipar termelő erejének idealizálásához stb. (A témasorolás csak magamnak jelzi a továbbgondolásra érdemes problémaköröket...)

Műhelytanulmányok, szövegvariációk. Az egyetemes történelemhez Hajnal nem az egyes országok, sőt nem is egyes korszakok, hanem a több korszakon áthúzódó mozgatóerők jellemzésével kezd. Gondolkodására a szerves építkezés a legjellemzőbb – ahogy ezt szerette volna a társadalomfejlődéssel szemben is követelményként állítani. Mint az 1932–1933-ban írott tanulmányok, feljegyzések mutatják: komolyan gondolta, hogy az írás szervező szerepére felépítheti az újkori

22 Hajnal István–Domanovszky Sándor, 1939. febr. 25. MTAKK.

Európa történetének szintézisét. Elkészíti tisztázatlanban az „Írásbeliség és fejlődés”, valamint az „Írásbeliség a középkor végéig” c. fejezeteket,²³ azután a következő részeket: *Renessance, Forgalomgazdaság, Merkantilizmus, Szabadverseny*.²⁴ Ezek a szövegek rendkívül aktuális indíttatásúak, szinte minden egyes fejezet gondolatmenete Hajnal saját korához, az 1930-as évek problémáihoz kötődik. (Előkészítettük, jegyzetelve mindegyik darabot a közlésre, de azután terjedelmi gondok miatt lemondunk róluk. Indokolja az elhagyást, hogy a szövegek első sorban historiográfiai jelentőségűek, Hajnal nézeteinek alakulását tükrözik, így egy kisebb terjedelmű és szűkebb szakmai olvasókörztségnek készülő kiadványban adjuk majd közre. Ha lesz még érdeklődés a századelő történetírása iránt.²⁵ Hiszen most, hogy Domanovszky után Szekfűt, 1987-ben akadémiai előadáson Hajnalt is „rehabilitáljuk”, megszűnhet az érdeklődés az 1948 előtti szellemi értékek iránt is.²⁶ Nincs többé már politikai-kultúrpolitikai töltete. Persze szerintünk ekkor – a kultúrpolitikai befogadás után – következhet majd az „egyenlő mércével mérés” – ahogy egyetemi előadásaimon szoktam mondani. Amikor – függetlenül, hogy ki milyen ideológiákat követett, szellemtörténetet, pozitívizmust, marxizmust – azért érdeklődünk majd a korábbi szerzők munkái iránt, mert többet akarunk megtudni az általuk tárgyalt „megtörtént történelemről”, és ellesni kívánjuk szakmai-módszertani megoldásaikat, alkotói logikájukat. „Tartok attól”, mondanák Londonban, hogy egyelőre a kultúrpolitikai mellőzés vonzza csak az olvasókat és a szaktársakat is, amikor a régi mesterek munkáiról beszélek. Meglátjuk...)

Szintézis a szemléletben. Hajnal szövege nemcsak az emberiség fejlődéséről alkotott gondolatmenete miatt egyedülálló az európai történeti irodalomban, hanem szemlélete miatt is. (Ha nem magyarul írt volna... Hm, hányszor mondjuk, gondoljuk ezt.) Hajnal ugyanis nemcsak a szellemtörténetet utasítja el, hanem minden olyan értelmezést is, amely a történelemben egyetlen végső mozgatót feltételez. Ezért is találja a szociológiát az egyetemes történeti szintézis megfelelő módszerének, mert az az emberek közötti viszonyokkal foglalkozik. Viszonyokkal, és nem egyik vagy másik egyénnel vagy tényezővel. Ezért is utasítja el Max Weber, mert őt – ugyanúgy, mint W. Sombartot – szellemtörténésznek tartja, és az „egytényezős” történet szemlélet hívének. A viszonszociológia, Vierkandt iskolája ezért kínál adekvát módszert a történeti feldolgozás számára. (Megjegyezzük: engem is – a technika történetén kívül – ez a felfogás, a többtényezős elgondolás, sőt a „kölcsonviszonyok”, a viszonszociológia iránti érdeklődés fordított Hajnal

23 MTAKK Ms 5389/9., 10.

24 MTAKK Ms 5389. szám alatt folyamatosan.

25 [Megjelent 1993-ban: *Hajnal István: Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., sajtó alá rend., a bev. tanulmányt, a jegyzeteket és az összekötő szövegeket írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1993. 472 p.]

26 [Domanovszky Sándorról 1977-ben, Szekfű Gyuláról 1983-ban, Hajnal Istvánról 1987-ben tartott akadémiai felolvasóülés. [E kötetben: „Domanovszky életpályája. Történetíró, kutatósszervező, szerkesztő, tanár”, „Nemzeti történetíró a forradalmak után. A magyar középosztályok rehabilitációja?”, valamint „Hajnal István történetírása” c. tanulmányok.]

Istvánhoz még két évtizeddel ezelőtt. És megjegyezzük: Hajnallal egy időben Európában készül még egy szociológiai szempontú szintézis, éppen a Hajnallal szellemi rokonságot mutató, Magyarországon több esztendő eltöltött szociológus, Hans Freyer tollából: *Weltgeschichte Europas*. Írta: Budapest. 27) Jellemző, hogy amikor Hajnal 1939-ben a saját tevékenységéről fentebb már idézett jellemzést írja, akkor „Az újkor története”-nek bemutatását így kezdi: „Összefoglaló munkája az újkor fejlődéséről a francia forradalomig rendszeresen igyekszik érvényesíteni a szociológiai szemléletet a történeti fejlődés minden területén.”²⁸

Az „Egyetemes történet” újkortörténeti kötete tehát nemcsak kronológiai értelemben szintézis, hanem történet szemléletileg is. Négy – egymástól a feldolgozás módjában is eltérő – fejezetrészt ajánlunk olvasásra. Hajnal történetírásának sokszínűségét mutatják ezek: szociologizáló társadalomtörténet (a parasztságról), fordultatos politikátörténet (Hollandia), korszerű államtörténet (Franciaország), remek társadalomtörténeti háttérrel. Végül a 18. századi Anglia rajza.

*

A rendi társadalom: a parasztság. A parasztság, mint társadalmi osztály, kulcsszerepet kapott Hajnalnak az újkor történeleméről kialakított gondolatmenetében. A paraszti mentalitásban, a parasztság viszonyában a földhöz, eszközeihez, a paraszti társadalom szerveződésében korának szóloán is ideális társadalomképződményeket lát. (Vö. a paraszt rátapad az úr földjére, a paraszt és úr viszonya.) Itt hívjuk fel a történetírás története iránt érdeklődő olvasók figyelmét: azért is döntöttünk a fejezet kiemelése mellett, mert szerzőnk gondolkodásának sajátosságait jól mutatja, és részben magyarázatot is ad arra, miért a népies szociográfia és az agrártársadalom kutatói viseltettek oly nagy érdeklődéssel az 1940-es években a hajnali elgondolások iránt.

Maga Hajnal 1940-ben így jellemzi egy ránk maradt kéziratos feljegyzésben „Az újkor története”-t: „visszanyúl a középkorba, a parasztság szervezetéből mint alapszövedékből fejleszti ki a többi társadalmi réteget. Az európai társadalmasodás mély fészket a francia hűbériségben látja; ehhez hasonlítja össze a többi nemzet fejlődését.”²⁹

AZ ÚJKOR TÖRTÉNETE

A modern társadalom legfeljebb osztályokat ismer: nyílt, egymásba mosódó rétegeket, amikbe mindenki belejuthat, az erők szabad érvényesülésének alapján. Hasonlóan

27 Hans Freyer: *Weltgeschichte Europas*. 1–2 köt. Wiesbaden, 1948. [Freyerről részletesen e kötetben: „Hajnal István történetírása” c. tanulmányban.]

28 Hajnal István–Domanovszky Sándor, 1939. febr. 25. MTAKK.

29 MTAKK Ms 5401/136.

racionalis az antik társadalom is, merev rétegződés nélkül, az erők szabad játéka járja át. A középkor és az újkornak első századai ezzel szemben megrögzött rendi rétegekhez és alakulásokhoz kötötték az embert és a mozgást, az érvényesülést. A szabad mozgásért való küzdelem lett a legújabb kor jelszava, abban látta a haladás, a boldogulás alapfeltételét.

De a modern Európa az érvényesülés szabadságát már hatalmasan elmélyült szabályozódással igazgatja. És míg az antik társadalmat a vagyon és a politika mozgatta, az európai rétegződés nagymértékben a hivatáson, a képzettségen is alapszik. A vagyon és a politika az antik korszakokban önkényes rendelkezése alatt tartott minden hivatást, szilárd, önállóan érvényesülő réteggé nem engedte kifejlődni, még az intellektualizmust is nagymértékben rabszolgasorsban dolgoztatta; az európai rendiségből masszív, intézményes hivatásrétegek keletkeztek, minden feladatra sajátos képzettséggel, a társadalomélet minden teljesítményét bámulatos módon tökéletesítve. Valósággal munkaszervezetté alakult tehát a társadalomosztályok együttese, éppen azért, mert a hivatás szerint való tagozódás ellen tudott állani a nyers anyagi-politikai erők szabad érvényesülésének.

Mai szemmel nézve valóban irracionális a középkori társadalomszervezet: mindenki helyzetének, állapotának hagyományos megrögzöttsége. [...]

Azonban ennek a társadalomnak is megvan a maga belső mozgása, mint Indiában is; csak lassúságában, generációkon át húzódó szívósságában alig észrevehető. A társadalmasodás alapja kinek-kinek nemzedékeken át megszokott helyzete a szűk helyi viszonyok között, senki azon túl, másnak rovására, nem terjeszkedhetik. De az állapothoz tartozik az apáról-fiúra hagyományozott munkának, a gyakorlatnak elismerése, az igény a szokásos munka s a funkció elvégzésére, bármi más igénnyel szemben is, mint ahogyan feledésbe megy minden állapot, amit nem támogat az állandó gyakorlat. A tisztviselő, akit az uralkodó valamely vidék élére állított, földbirtokkal, hatóságjogokkal, valósággal tulajdonosa lesz tisztének, s elképzelhetetlen, hogy leszármazóit is megfosszák attól, mindenki belecsúszol az elődeinek szokásszerűvé vált állapotába. A hűbérúr alkalmazottja, a földesúr majorosa szintén mintegy öröklően kisajátítja magának a megbízást, a funkciót. A kézművesnemzedéknek szokásszerű igénye nő mesterségének űzésére és hasznára, a földművelőnek arra, hogy a bárkihez tartozó földön is végzett munka megélhetésének örök tartozéka legyen.

A korai középkor kezdetlegességbe süllyedt, minden racionalis szervezőmódot elfelejtett társadalmának módszere ez, kicsiny helyi együttesek szorongó összeállása. Nincs pénz, nincs írás, nincsenek tárgyas fogalmak: a családok szinte rázódnak a helyi élet nyújtotta lehetőségekre, a közeli, személyes életgyűjtésben. [...]

A hűbérrendiség tehát nem csupán rétegek kiváltsága, hanem egyúttal kötöttségük is hatalmi s vagyoni erejük szabad kifejtésében. Feltételeket szab, amelyeket az antik nem ismert, s amelyek a modern társadalomszabályozás alapjai lettek.

Az európai fejlődésnek úgy, mint a kínainak s indiainak is, egyik legfontosabb ténye az, hogy a vidék, a föld társadalma szívósan ellenállt minden politikai és vagyonerőnek, amely szervezetét felforgathatta volna. Az államok területállamok maradtak, nem lettek városállamokká, kiszolgáltatva a hatalmi és gazdasági szervezet fészkeinek előnyeit élvező polgárságnak. Csak a legújabb időkben fordult meg jelentős mértékben a város és a vidék

szerepe. Európa mindaddig lényegében a föld társadalma volt, a nemesi s egyházi rend alatt élő földművelő nép megbonthatatlan szervezete.

Nem valami romantikus-szентimentális értelemben vett népi erő érvényesülése volt ez, hanem reális, tényszerű folyamat. Meg kell értenünk, ha az újkori társadalomfejlődés lényegét meg akarjuk érteni. [...]

Igazi növényyszerű képlet, aminek szervezetét csak a személyes viszonyok teljes uralma magyarázhatja meg. Oly méltányosságszemponatokkal, amiket csak az egymás mellett élés tarthat ébren, máskülönben semmi finoman átgondolt elmélet, szabályozás sem. A paraszthely, a kondíció nem bontható ki a közösségből, nem értékelhető tárgyiasan, nem kerülhet üzleti forgalomba; ha előfordulna is parasztház vásárlása, a szomszédságnak beleszólása van a dologba. Az úr csak kötelességszegés, bűn esetén foszthatja meg helyétől parasztját, de akkor is más parasztot kell odateleptenie, nem kapcsolhatja a parasztföldet a magához, mert ezzel az egész együttes számos életösszefüggését vágná el. A nyers önkény, a hatalommal való visszaélés, a személyes és családi élet megaláztatása napirenden lehet, de semmi mód arra, hogy a föld s az emberi munka korlátlanul az úr hatalmába kerüljön. Végső eredményében arra vezet ez a szerveződés, hogy a föld használata annak a rétegnek a joga, amely valóban megmunkálja; a parasztság hivatásrétege alakul ki, nem a földtulajdon, hanem a munka alapján. [...]

Megjelent: Egyetemes történet III. Hajnal István: Az újkor története. 69–89. p.

Közölve: Glatz 1993. 69–83. p.

Hollandiáról.³⁰ „Tehát gazdasági, politikai, lelkiismereti szabad érvényesülés, de nem a csupán egyéni érdeké, ösztöné, hanem kifejezhetetlenül, meghatározatlanul is a társadalmat alkotó erőké, a szokásszerű, intézményes alapok elismerésével. Hollandia egy időre szinte kirobbanó lendülettel vette át a vezetéskét a déli racionalis társadalomtól.” Így fejezi be Hajnal a 16–17. század fordulójára érkezett Németalföld történetét.³¹

Hajnal kiindulópontja: a déli társadalmak az antik örökségre épültek, amely antik társadalom az üzletiességet, a pénzgazdaságot, a bér munkásságot „vagy a városba tódulva szavazatát áruló, ingyengabonáért kiabáló csöcselék”-et hozta. A latifundiumon a felvásárolt parasztság, a szabad polgár vagy béres dolgozott. Ezzel szemben az északi társadalmak a szolidabb életet, de a munkában a szervezettebb tevékenységet, föld és ember közötti összhangot s a társadalmi rétegek között „kölcsonös viszonyt” alakítanak ki. A déli reneszánszsal, a humanizmussal szemben Hollandia az új típusú társadalomszerveződés, a polgáriasság áttörését jelenti. Vagyis Hajnal felfogásában a társadalmi belső viszonyok szerveződésének módja

30 „Hollandia hatalmának tetőpontján” – ez az újkortörténet egyik alfejezetének címe. „A tizenhetedik század” című „Harmadik könyv” két részre tagolódik: I. A vallásháborúktól az állami abszolutizmusig és II. Az abszolutizmus kora. Az I. részen belül kap helyet Az északi és keleti államok. Hollandia hatalmának tetőpontján c. fejezet.

31 Az újkor története. 247. p.

(a kizsákmányolással szemben az egymásrautaltság, a tőke nyereszkesége helyett a „kölcsonosság”) az értékelés alapja.

Ugyanakkor a Hollandiáról szóló fejezet dokumentálja azt a hajnali gondolat-kört, amelyben az európai történelem régiókra oszlik. Az első régió, a fejlődés fészke Franciaország, amely mellé felsorakozik Anglia, később Németország. Ezek köré helyezkedik el mintegy félkör alakban a második régió, az északi és a keleti államok sora. Ez a régióelmélet azután majd tovább finomodik Hajnal gondolkodásában és teljeseedik ki „A kis nemzetek történetírásáról” című tanulmányában (1942).

[...] Hollandiában nincs központi uralmi szervezet; mintha valamely testnek belső szervei fedetlenül, védőburkolat nélkül végeznék funkciójukat, táplálnák hússal-vérrel közvetlenül a legmodernebb, legfelsőbb gazdasági-kulturális szervezeteket. [...] A szuverenitás a tartományokban volt, képviselőik, a Hágában ülésező Generaliteit, csak utasításait összeegyeztetjé. A vezetés tehát a legerősebbé, Holland tartományé, amelynek neve az „Egyesült Németalföld” mellett a közhasználatban az egész szövetségre vonatkoztatva kezdett általánossá válni. De a tartományokban is a legerősebbé a vezetés, egy-két nagyváros kormányzatáé, gyakran ellentétben a többi várossal és a vidékkel. Gazdaságilag is minden tartomány, vidék és város önállóan szabályozta a maga szervezetét, az egyiknek emelkedése gyakran hoz bukást a másikra; még a külföldi kereskedelemmel való viszonyukról is nagyjából önállóan határoztak. A kultúrfejlődés szintén a részekben rejlő erőktől függ, csaknem minden tartománynak megvan a maga egyeteme, főiskolája. A művészet is közvetlenül a részekből buzog elő, a festőműhelyek elszórtan vegyülnek a kézművesség műhelyeivel, csaknem minden vidéknek megvan a maga külön művészi iránya. Nem lehet tehát itt szó a nyugati fejlődésnek monumentális egységekre való törekvéséről, hivatalnokságra építő abszolút államról, gazdasági egésznek kialakításán dolgozó merkantilizmusról, sem a nehéz pompájú barokk művészetről, az emberi lélek vívódásainak hatalmas formákban való egyesítéséről. Hollandia mintegy szabadság-telepe az akkori Okcidentnek. [...]

Mindenkinek védett a helyzete, munkája, tehát a városgazdaság hirtelen megnyitotta kapuit az idegen munkás és kereskedő előtt, Hollandia valósággal gyűlöhelye lett a menekülteknek és a munkát, üzletet kereső idegeneknek. A legmélyebb kálvinizmus is bízott annyira a maga erejében, hogy megadja a legszélsőbb szektának is a menedékét. Az ellentétek türelmes kiegyenlítése minden vezetésnek lényegévé vált. Ezzel Hollandia nagy közvetítő üzemévé lett, az egész világra szólóan. Ami átment rajta, azt alkalmassá tette a világforgalomra, s e munkájával leartatta a termelésnek és kereskedelemnek legfőbb hasznát. A szabadság nem elvi, elméleti, hanem annak következménye, hogy minden apró munka, minden megalapozott meggyőződés biztos a maga hasznában, értékében a legszélesebb horizont alatt is. Nem egyéni szabadságról van szó, a teljesítmények szabadsága uralkodik. Amidőn az erősebbek, a képzettség és a pénz versenyében, patrícius-arisztokrata réteggé alakultak, ha nemesi birtokot s címét szereztek is, életmódra nézve polgárok maradtak. Ez az első íly fejlődés Európában: eddig mindenütt udvari, lovagi, katonai életformákat vett fel az állandósult, politikai vezetésre jutott nagypolgárság, fénnel, disszel, szertartásokkal. Itt a polgári fekete ruha maradt az ünneplő öltözék, a paloták helyett valamivel nagyobb polgár-

házak, vidéki kastélyok helyett kedves nyaralók keletkeztek. A modern urbanizmus zavartalan képe először Hollandia városaiban található. Arra mutat ez, hogy a vezető szerep mindvégig polgári igényeket szolgált. S ez a nagy különbség az észak-olasz virágzás korával szemben; ami ott csupán előkészület a tökéletes reneszánszra, a társadalmi talajból felnövő közeli, polgári munka, az itt a tökéletesség tetőpontja, amit nem vált fel az elvont eszményiség uralma. [...]

Megjelent: Egyetemes történet III. Hajnal István: Az újkor története, i. m. 347–357. p. Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 84–91. p.

XIV. Lajos Franciaországa. A modern államszervezet kialakulásának rajzát Hajnal a XIV. Lajos Franciaországról szóló fejezetben adja.³² Noha Hajnal használja a francia történetírás munkáit, részletes jegyzetei találhatók hagyatékában a nagy összefoglalókról, mindenekelőtt Lavisse munkájáról,³³ mégis Franciaország-rajzában a modern intézmény- és szociológiai történetírás nagy német klasszikusának, O. Hintzének hatása érződik. Míg a 19. század közepének klasszikus történetírása az államban a nemzet erő kifejtésének eszközét látta, hatalmi, elsősorban a nemzet védelmét a külföld felé biztosító eszközt, addig Hintze az állam belső szervező erejére helyezi a hangsúlyt: a hivatali tevékenységre, a társadalmi életet működtető bürokrácia fontosságára.³⁴

Ez utóbbi történeti látásmódnak az érvényesülését találjuk a XIV. Lajos kora-beli Franciaország rajzában. Talán nem leegyszerűsítés azt mondani – ismerve szerzőnk általánosító véleményét a modern nemzetállamok negatívumairól –: Hajnal a modern Franciaország kialakulásában a modern, határokkal, intézményes erőszakkal elkülönült nemzeti államok (negatív) példáját rajzolta meg.

Mazarin halála után, 1661-ben, az ifjú XIV. Lajos kinyilatkoztatta, hogy ezentúl maga fog uralkodni és kormányozni. Sokan mosolyogtak és senki sem gondolta volna, hogy a következő fél századra nemcsak Franciaország, hanem Európa történetére a király egyénisége fogja bélyegét rányomni. Vonzó egyéniség, kedves és tartózkodó, udvarias és meg-gondolt – s mégis, mintha abszolút magasságokból szállna alá. Oly varázs, amelynek sem francia, sem idegen nem tudott ellenállani. Nem nagy ember, de nagy király. Ami az embert illeti – spanyol feleségéhez, gyermekek, csodálkozó tekintetű asszonykához, gyengéd érzelmek költötték, még könnyezett is, amikor először kellett nélküle nagyobb útra mennie, de már egy éves házasság után megkezdődött a metreszek hosszú sora, s anyja szemrehányásaira ismét könnyezve vallotta be, hogy nem tud ellenállani a kísértéseknek. De szenvedé-lyei között is mindig király maradt. [...]

³² Az újkor története. Harmadik könyv. A tizenhetedik század. 409–453. p.

³³ Lavisse, Ernest: Vue générale de l'histoire politique de l'Europe. Paris, Colin, 1890. VII. + 243 p.; Lavisse Ernő: Európa politikai történetének átnézése. (Ford. Angyal Dávid.) Bp., 1891. 164 p.

³⁴ [Erről részletesebben e kötetben: „Szekfü Gyula Bécsben. Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció” c. tanulmányban.]

Ez az utolsó régi és az első modern király. Mintha mindenki érezné, hogy valami nagy fejlődés tetőződött be, érett meg nagyszerű, általános alapokat megragadó erőfeszítésre. A király miniszterei is mind nagyot akarnak, óriási munkabírással. Miniszter az, akit a király a legszűkebb tanácsba meghív, ő alattuk áll az egész államapparátus, mert ők a király akarátának végrehajtói. A miniszterek kiválasztását csak a szakszerűség szabja meg. Le Tellier a hadügynek, Lionne a külügynek vezetője magistrátus-családból való, Colbert vidéki kiskereskedő családból. A nagy központi tanácsokban, minisztériumokban még Mazarin idején is részesedést követelt a rendiség, számszerűen megállapítva, hogy a klérusból, nemességből, hivatalnoknemességből hány tag legyen kinevezendő. XIV. Lajos idején már szó sem lehetett erről, papot egyáltalán nem nevezett ki, s vezető helyre főnemest csak kettőt, uralkodása végén, s ezeket is külön érdemeik miatt. Ez a szakszerűség nem a király egyéni hajlama, hanem a társadalmiasan felépült állam mindenhatóságának követelménye. Modernebb vonás, mint a párterőket képviselő minisztérium. A király, fölségében is, a szakember tárgyias megbecsülésével kezeli munkatársait. Nem is keresett mindig új és új embereket, a pillanat eszközeiül, pedig a miniszterek, kivált uralkodása első felében, eléggé keményen érvényesítették az ő vágyaival szemben is szakszerű felfogásukat. Sőt szerette, ha a fiúk követhetik apjukat, mint pl. Le Telliert fia, Louvois, a két nagy hadügyminiszter.

Valami különös együttese a tradicionálisnak és a modernnek, amiből mindinkább ki-világlik, hogy az, ami igazán modern benne, a tradicionálisból keletkezett. [...]

Ha a rendi társadalmaknak ez a sokszzerű egymásba tagozódása általános maradt volna, Európában nem keletkezett volna modern, racionális államfogalom. Csak nagy, felsőbb adminisztrációk, minden kicsiny résznek bonyolult összefüggéseit képviselve egymás közt. Államhatárok helyett egymásba átmenő adminisztratív-kulturális vidékek. A nemzeti egység elsősorban kulturális-gazdasági egység maradt volna. Talán valami legfőbb európai adminisztráció is alakult volna, ami nem érdekképviselő, nem az erők egyensúlyozása, hanem szakszerű képződmény, minden európai adminisztrációból történetileg felnövekedve. A világbéke ez a képe természetesen már a fejlődés elejétől elérhetetlen ideál. A kultúrtechnika módszerei tökéletlenek arra, hogy a sokszűség kicsiny méltányosságait nagy összefüggésekben is teljesen érvényesítsék. És elejétől a társadalmak különfélesége, ez külsőleges, hatalmi versenyre készíti mindegyiket. Grotius elkésett koncepciójával, amely a világot az emberi társulás elemi, közös alapjain akarta volna újjászervezni.

S egyébként is, az adminisztratív hivatalnokság, a céhszerűség, a munka és minőség nem válhat a szerveződés általános alapjává, amikor a gazdaság technikai eszköze, a pénz, nem egyszerűen a társadalom méltányos igényeinek kifejezője, hanem saját természeténél fogva mindinkább egyesek hatalmának, a másokkal való dolgoztatásnak eszköze. Colbertnek is pénzben kellett gondolkoznia s ezzel a munkateljesítmény európai érvényesülését külsőleges versennyé tennie. A gazdasági szempont erős érvényesülése nagy haladása az európai nemzetközi életnek, de mégis hatalmi versennyé válik, háborúk okává. A legmélyebb merkantilizmus is egyetlen nagyvállalkozásnak fogja fel kifelé az államot, éles vámhatárokkal elkülönítve. [...]

Megjelent: Egyetemes történet III. Hajnal István: Az újkor története, i. m. 409–444. p. Közölve: Glatz 1993. 92–119. p.

Anglia: az imperializmus és az ipari forradalom. Amíg a XIV. Lajos korabeli Franciaország a modern államszerveződés mintegy mintaképe „Az újkor története”-ben, addig a 18. századi Anglia a modern kapitalista társadalom – ugyancsak általános kritikával megfestett – modellképe. Itt mondja el Hajnal legvilágosabban antikapitalista alapelveit a versenyről, a profitról. És ahogy a Franciaországról szóló rész a modern nemzetállami szerveződés kritikájával végződik, úgy az Anglia-fejezet utolsó bekezdései az egész modern kapitalista fejlődés kritikáját is tartalmazzák. Az olvasónaplóba nem is a publikált könyv szövegrészletét illesztjük szemelvényként, hanem a kézirat-variációk közül – láthatóan – az első fogalmazvány részletét.

A pamutiparban a munkagépek tényleg rohamosan felfalták a vidéki kézi munkát, a kézi munka Angliában az ágban a XIX. század elején csaknem egészen eltűnt. A gyapjúiparban csak 1815–20-tól alkalmazták az első gépeket. De más téren is mindinkább használatba veszik, 1840 táján már kb. 5000 gőzgép működik Angliában. A kontinensre való kivitt, mechanikus elszegődését szigorúan büntették, Franciaországban a forradalom előtt úgyszólván ismeretlen volt a legtöbb angol találmány, pedig a kormány pénzelte a csempészetet. A gépkorszak tulajdonképpen csak a XIX. század közepén lett egészen európaivá.

A munkagépnek, emberi s állaterővel, jó ideig sokkal nagyobb volt a jelentősége. A kontinens céhszerűsége ennek is ellenállt, hiába igyekeztek a kormányok mesterségesen átültetni. Angliában 1790-ben már mintegy 20 000 fonógép dolgozott, és 7800 vízierő-fonógép, Franciaországban mintegy 900 munkagép. A mechanikus szövőszék Angliában is csak az 1820-as évektől terjedt erősebben, de aztán rohamosan kiszorítja a régi szövőszékeket.

A XIX. század elejéig tehát inkább csak a pamutiparban semmisítették meg a találmányok a vállalkozástól szervezett [vállalkozó szervezte?] munkát. De már akkor is mutatkoztak a technika későbbi, társadalmat átforgató hatásának első körvonalai. Lancashire (Manchester vidéke) 1770-ben 22 000 lakót számlált; ez harminc év alatt több mint négyszeresen csökkent.

Ezzel az iparvállalkozás végleges ura lett a munkának, vidéki otthonából elmozdítva, teljesen az üzemtől tette függővé a munkást. Eleinte csak a selejtesebb rétegek szegődtek el a gyárakba; s a bándsmód ennek megfelelő is volt. A gyermekmunkát a gépeknél is, talán fokozottan is alkalmazták, mégpedig éjjeli szolgálatra is. A munkás helyzete épp a XVIII–XIX. század fordulóján volt a legrosszabb, napi 10–12 órai munkával, silány fizetéssel, tudatlan, nyomorult tömegeket nevelt fel ez a korszak. A társadalmasodás teljes „racionálizálódásnak” indult, és csak később nyúlt bele a kérdésbe szabályozóan a törvényhozás.

Ezenkívül a munkásélet védtelen függvényévé vált a piacviszonyoknak, amelyek éppen a racionizálás miatt kiszámíthatatlan, ismeretlen válságokat hoztak. A XVII. század végéig még inkább csak háború, rossz termés vagy spekuláció hozott kríziseket, a termelésre; most már mintegy törvényszerűvé lettek a periodikusan visszatérő válságok. Magas konjunktúrák, amik fokozott termelésre készítetnek, s aztán épp emiatt hirtelen, általános bukások.

S most már, az üzemnek teljesen kiszolgáltatva élven, óriási pusztítást, nyomort hoznak a válságok széles munkásrétegekre.

A racionális, csupán a pénzgazdaság törvényei szerint szerződő vállalkozásszerűség lassankint elvesztette a társadalomszervezeten alapuló strukturáltságát. Kiemelt helyéből széles rétegeket, anélkül, hogy létüket biztosította volna. A termelés nem az egyéni teljesítmény elismerésének, a kicsiny egységek biztosításának rendszeréből nőtt ki fölfelé, s a piacszerzés nem a várható lehetőségek előzetes, gondos szervezéséből, mintegy felelősséggel a termelőszervezetbe tömörült társadalom iránt; hanem egyszerű üzemkalkulációval, a többtermelésnek, vállalkozás-érdek szempontjából. [...]

A nagy racionális fordulat, amely a XVIII. század második felében az európai forgalomgazdaságot érte, elsősorban Angliából indult ki, a szabad versenynek liberális gondolatát is innen propagálták. De akkor még őszintén érezhették, hogy a szabad verseny a teljesítmények versenye, s még nem a csupasz töркеzőké. A XIX. század roppant lendülete mintegy a társadalom munkastrukturájának gyors kihasználása, e struktúra továbbépítése nélkül; s így idővel a tőke mechanikus uralmát hozza. [...]

MTAKK Ms 5386/17. Kézirat fogalmazvány.

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 135–138. p.

Az Anglia-fejezetből vett részlet olvasása már átvezet bennünket a modern európai társadalom újonnan felfedezett mozgatóeleméhez, a *technikához*. Hajnal 1937-től haláláig birkózott a technika történelmet meghatározó szerepével...

1937 – A JELEN MAGYARÁZATA: A TECHNIKA TÖRTÉNETE

A „fejlődésmagyarázat”, avagy: ki politizál? „A kérdés az, hogy a helyes értelemben felfogott történeti feldolgozás nem tehetné-e reálissá a törekvést, hogy a technika mai szerepét bensőbbben megérthessük, az aktualitásra való tájékozódásra is?” – írja Hajnal, első technikatörténeti dolgozatának kérdésfeltevéseit formázva. Már az újkori egyetemes történeti szintézis első fogalmazványainak (1933–1934) elkészítésekor feltűnő volt, mennyire izgatták őt saját korának szociális és rendszerszintű ellentmondásai. Az egész újkori fejlődés rajza egyfajta *válaszkeresés* arra, hogy az ideális társadalomképlet – a szerves, szociális feszültségek nélküli állapot – miért nem valósulhatott meg az újkori fejlődés során. (Hozzáteszem: sokunkat, kutatókat ez a kérdés izgat, mozgat.) „Fejlődésmagyarázat: nem bekapcsolódás az aktuális politikába. De mégis vonatkozás a mai problémákra. Én pl. a szabad verseny, az egyéniség s másrészt a közösségnek való teljes alárendelés, s totális ellentétének megoldását keresem, de persze nem elméleti úton, hanem a társadalomfejlődés módjainak történeti vizsgálatával” – írja vallomásszerűen célkitűzéseiről Domanovszky Sándornak. A vallomás 1940 novemberéből egy hosszú esti beszélgetés után kelt terjedelmes levélben Hajnal újabb történetírói elképzeléseiről. A „Társadalomfejlődés magyarázata” címmel füzetsorozatot kíván

kiadni, melynek darabjai „Európai város”, „Az írásbeliség az emberiség fejlődésében”, „A technika fejlődése”, „A történelem fejlődésének szociológiája”. „...min-dig valami konkrét történeti képződményt akarnék tárgyalni, vázolni, leírni szerepét a nagyobb korszakokon keresztül – de energikus, nagy vonásokkal értelmezni összefüggését az általános fejlődéssel. Nem tiszta elmélet, de szerves magyarázat. Bizonyos mértékben visszatérés a pozitívizmushoz, adatok, tények felsorolásával – de ezeknek strukturális összefüggésbe hozása.”³⁵

A szerény, visszahúzódo, a politikától magát távol tartó filológus egyéniségtől szenvedélyes jelen-értelmezés vágy. (De hát ismételjük: ki „politizál”? Ki szól a jelenhez és ki, mikor? Mi, történészek nem a jelennek, hanem a múlt hőseinek beszélünk „vissza”? Vagy az utólagos igazságszolgáltatás lenne a mi feladatunk, mi lennénk a történelmi bíróság? Több száz éve „igen”-nel válaszolt kérdés. Szerintem újragondolandó.) Kortársai közül Hóman azzal politizált, hogy pozíciót vállalt, miniszterséget az adminisztrációban. (Miniszter először Gömbös, majd Darányi, Imrédy, Bárdossy, sőt rövid időre Kállay kormányában 1932–1942 között.) Szekfü azzal politizált, hogy a jelen magyar politikai konfliktusok feloldásának lehetőségeit kereste történetpolitikai tanulmányaiban, Hajnal a nagy, korát feszítő világ-történelmi problémákat kívánja bemutatni. „Fejlődésmagyarázat”-nak nevezi a jelennek szóló történelmi tanulmányait. Célja: megmutatni, hogy a jelen-konfliktusokhoz milyen út vezetett. De a témák nem a napi pártpolitikai, nemzetpolitikai összeütközések, mint Szekfü Gyula esetében, hanem a társadalom mélyén feszülő, az emberiséget általánosan érintő konfliktusok (ember–technika; település–társadalom; közösségszerveződés–egyen között), a „strukturális összefüggések fel-derítése”.

Számomra bizonyított, hogy Hajnalt az újkori európai történeti fejlődés elemzése vezette az aktuális kérdésállításhoz, és a francia forradalomhoz érve – eddig írta meg „Az újkori történeté”-t – a szerző nem hagyott fel a „folytatással”. Folytatja – ahogy vázlattöredékei is mutatják – az 1790 utáni másfél évszázad taglalását: a következő esztendőkből nagy tanulmányokban elemzi a kortörténeti, világnézeti kérdéseket. 1937 és 1949 közötti nagyobb tanulmányai – technikáról, szociológiáról, településről, gépekről – telítve vannak aktuális politikai mondanivalóval. A német Leopold von Ranke nevével fémjelzett államtörténeti iskola kidolgozta a „történetpolitikai tanulmányok” műfaját, melynek formátumos hazai művelője a kortárs Szekfü Gyula volt. Hajnal most a „fejlődéstanulmányokat” hasonló értelemben kortörténeti *studiumként* alakítja ki. Más a témakör: nem az állami-nemzeti élet, hanem ember és technika, ember és közösség viszonyának általános válsága. Mások az eszközök is: szellemtörténeti-eszmetörténeti előzmény-történelem helyett strukturalista társadalom- és technikatörténeti, termeléstörténeti elemzések. Mindez a szociológia tudományának az évezredek összefüggéseket nagyvonalúan kezelő módszerével.

³⁵ Hajnal István–Domanovszky Sándor, 1940. nov. 10. MTAKK.

Hajnal technikatörténeti tanulmányának szinte mindegyike aktuális problematikát tárgyal. (Ma sem tagadható aktualitással! Ha – éppen politikai kicsengésű – megoldási kísérletei vagy javaslatok nem bizonyultak is helyesnek.)

A technika: társadalomszervező tényező. Hajnal gondolkodásában a technika – éppúgy, mint a korábbi években az írás a középkori társadalmakban – az új-kori társadalmat szervező tényezővé nő. Technikatörténeti írásaival kirándulásokat tesz az ókortól napjainkig, különböző korszakokba, különböző megközelítésekkel élve: hol a konkrét termelési technikai eljárásokat, hol a technológiai folyamatokat rekonstruálja, máskor az 1945 utáni újító mozgalomról ír, vagy az üzemszervezési alapelvekhez szól hozzá.

Röviden, utalásszerűen a technikatörténeti érdeklődés felkeltésének historiográfiai körülményeiről. Domanovszky Sándor a Hóman és Szekfű nevével fémjelzett ártértekelő történetírással szemben a régi, pozitivisták iskola védelmezője. (Erről volt alkalmam szólni a róla szóló akadémiai felolvasótúlésem 1977-ben.³⁶) Tanítványai körét a mezőgazdaság-történeti tanulmányok tették híressé, de kiadott disszertációtémáinak áttekintése mutatja: milyen erős volt a „Professzor Úr” gondolkodásában a termelési történeti, általános gazdaságtörténeti irány. (Éppen ezekben az években készíti kedves tanítványa, Paulinyi Oszkár a 16. századi bányászattörténeti munkáit, amelyeknek technikatörténeti vonatkozásait, Agricola-elemzését Hajnal is használja 1937. évi tanulmányában.) És ekkor, 1936–1937-ben van jelen a Domanovszky-összejöveteleken Hans Freyer, a többször említett német történész-szociológus, a házigazda jó barátja, akinek egyik „központi ideája” a technika története. Érdeklődését a technika és társadalom általános témája iránt a németországi világnézeti vitákból hozta magával. Összehasonlító Európa-története mellett ekkor dolgozik nagyszabású és később nagy sikert aratott technikatörténeti összefoglalásán. Szinte ugyanazokat a világnézeti kérdéseket állítva, mint Hajnal István.

A TECHNIKA FEJLŐDÉSE

[...] amíg a régi társadalomszervezet, a francia forradalom után, meg nem bomlott a kontinensen is, a tömeg- és a minőségtermelés erősen szociális értelmű eljárásmódok kialakítására kényszerült. Régóta megkísérelt probléma a kovácsolás helyett a folyékony vasnak formábaöntése; a bronz tiszta fémjével régóta sikerült ez, az öntöttvas-szerszám alig volt több a törekeny cserépnél. A processzusok beható ismerete által, részben kellőleg feljavított kovácsvasdarabok átolvasztásával, részben egyenesen a kohóból már a XV. századtól sikerült nem túlságos igényes használati tárgyak öntése, mint csövek, súlyok és

bájos figurákkal, többnyire a kohászatból vett képekkel díszített kályhalapoké. A piacra való tömeggyártás készítette ki a kőszén felhasználását is. A magaskohó, főként Angliában, óriási üzemigényével kiirtotta a faszenet termelő erdőket. A kőszén ismerete primitív időkre nyúlik vissza, de tisztátlan, igen vegyes összetétele alkalmatlanná tette a kohászat céljaira, megfertőzte az érzékeny folyamatot. Hosszas kísérletek után a XVIII. század elejétől kezdtek eredményes eljárások kialakulni, vegyi pótlékokkal, a káros alkatrészek szakértő ki-tűzelésével; a század hatvanas éveiben már általános a „koksolt” kőszén használata az angol kohászatban, bár még sokáig csak egyes vasminőségekre. Ugyancsak a század derekán oldották meg a vasöntés kérdését a jobb minőségre is. Egy angol órásmester laikus gondolata volt az acélöntés, a szakemberek elszörnyedtek rajta, a kellő hő előállítás, a megfelelő edény készítése lehetetlenség. Évek titkos-fantasztikus munkája sikerre vezetett. S most már valóságos öntésvas mánia tört ki, hatalmas gerendák, oszlopok, tengelyek készültek fa helyett vasból, az ágyúgyárak is rátértek a vasöntésre, a XVIII. század végén megépültek az első vashidak; de mindent, templomi szószéket, koporsót, sok tonnányi síremlékeket is öntésvasból gyártottak a nekibuzdult angol nagyiparosok. Még akadály a nyersvas „felírissítésének” szükségessége, amihez mégiscsak a tisztább faszen kell; az 1780-as években a „kavarás” („Puddeln”) eljárás megkerülte a problémát, a nyersvasat egy „kádban” olvasztják, a tüzelőanyaggal való érintkezés nélkül, a tisztító oxidációt a folyton kavart vasszűrőre roppant erővel fúvott levegő végzi el, a fűrdő lassú kihűlése után még sokféle gondos kezelés szükséges, hogy valóban tiszta ipari vas keletkezzék. A gondolat nem új, inkább csak tömegre alkalmazása; az ötletnél lényegesebb a feldolgozó-eszközök, tartályok anyagának kialakítása. Ez a módszer döntötte el végleg a vastermelő országok küzdelmét Anglia javára. Egy angol nagyiparos – boltosinasból lett „vaskirály” – szinte egyik évről a másikra 500 tonnáról 10 000-re emelte az eljárással évi kovácsvas-termelését. A kohászat ezután a vegyi folyamatoknak és a hőgazdaságnak tudományává lett, a kézművesség teljesen eltűnt belőle. A XIX. század derekán szobanagyság-űrtartalmú cilinderekkel dolgozott a fűjtatógép; a fűvott levegőt hevítve óriási hőfokokat értek el a kohóban, az eltávozó kohógázak hőjét visszavezették a kohó és a hámor üzemének hevítésére-hajtására, minden mechanikai erőt bonyolult készülékek használtak fel újra: lassankint eltűnt a láng, a füst, a zaj, az üzem félelmetesen csendes automataként végezte iszonyú feladatait toronymagasságra emelkedett kohóiban, épületeiben. Minden a megszakítatlan folytonosság jegyében történik, az ember csak kiszolgálja a processzust. Bessemer, Siemens, Thomas, Martin újításai óriási edények, eszközök, gépezetek laboratóriumává tették a minőségvasgyártó üzem, a kovácsvas korát teljesen a folyóvas korszaka váltotta le.

A tömeggyártás már mindenütt, a bányáktól kezdve a készáruig, gépekkel dolgozott. Watt évtizedekig dolgozott gőzgépén, amit az angol szénbányák víztelenítésére szánt, mint az előző, a XVII. század végétől kezdődő más próbálkozások is. A gőznek hasznos szerkezetbe készítése üres gondolat lett volna az anyagelbáns fejlődése, mégpedig társadalmias fejlődése nélkül: a vasnak előbb közkeletű, idomítható, anyagszerkezetében módosítható anyaggá kellett válnia. Watt elgondolása készen volt, s mégis csaknem csődöt mondott, kellő vasanyag és szakértő vasműves hiányában. Végül tulajdonképpen a minőségvas-öntés kialakulása tette lehetővé a matematikailag biztos kazánok, cilinderek tömeges gyár-

36 Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. Századok, 1978/2:211–234. p.; Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban. (Vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1979. 5–16. p. [E kötetben: 221–253. p.]

tását. A gőzvasútnak is a csöves kazánszerkezet és a vassín anyaga volt a központi problémája. Az óriási vastömegek feldolgozása hatalmas gépi erőt kívánt; a vasat ez erőszakolja át a hengerműveken is, amelyek kaliberformái közül készáruként bújik elő; géperő keni rá a modellekre a lágyított vasat, géperő fürja, vájja, gyalulja a legerősebb páncélcélt is. Primitív gondolatok, az eszköz és a gyártmány anyagának ismerete alapján brutálisan megvalósítva. Hihetetlenül finoman részletezett mérnöki tervek alapján pillanatok alatt kész alkatrészek teremnek elő a gyárüzemből, hogy talán órák alatt összeállítva óriásteljesítményű gépekként működjenek maguk is. [...]

A modern technika abszolút megoldásának tűnik fel előttünk. Csodája: a szerves természet kihasználása helyett a szervetlen anyagok kihasználása. De, hogy rohanó útját folytathassa, nem kell-e visszatérnie a legrosszabbra, az ember kihasználására?

Nem a gazdasági életnek, vagy a munkásosztálynak problémája ez, hanem az ember problémája.

De nem ily ma már megszokott bánatos melódiák fívása a történetírás célja. Bizonyos, hogy a múlt fejlődés igazi megismerése végül is kibontakoztathatja a modern technika valóságos körvonalait, abszolút érvényessége helyett egyénies korlátozottságát. A régi társadalomképletek ezreinek benső megértése, apró munkájuk, szabályaik; eredményeik élettelmes interpretálása, összehasonlító értékelése a haladás fogalmának új meghatározására vezethet; s ha van még ősi erő a modern korban, az ilyen tudatos tájékozódás ez erőnek újabb teremtő utakat nyithat meg.

A technikaellenes szellem épp a technika szakértő hivatásait érinti legfájdalmasabban, az ő irodalmuk küzd a leghevesebben ellene. A mérnöki hivatás azonban lassan bontakozott ki a múltban a mesterségek szakmunkájából, sajnos, már csak akkor, amikor a társadalmi-céhi kötöttség bomlóban volt; a hivatás önállóságát biztosító szabályozás kevésbé alakulhatott ki. A munka nyugalmát s áhítatát, az emberi sorsot megértő életközelségét nem őrzi-gondozza mély intézményesség a gazdaság és a hatalom céljaival szemben. A technikus-szakember közreműködése a múlt fejlődés valódi megismerésén magának a hivatásnak új megalapozását is elősegítheti.

Megjelent: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. május 27. 227–250. p.

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 141–155. p.

1939 – A SZÁZADOK A TÖRTÉNETTUDOMÁNY MEGÚJÍTÁSÁÉRT, 1931–1941

Ember és környezete kölcsönviszonyban. Hajnal egyetemi előadásához készített vázlatából idézek. A kéziratanyagból. „Beszéd: Történetivé s társadalmivá tesz eseményeket. Egyénben s társadalomban is... »Egyén«: csak absztrakció. Egyedül: Megőrül: a legtökéletesebb is: viszonyodás, legalább képzeletben. Két szótlan ember: végtelen bonyolult viszony, alakítás és alakulás. Embercsoport: végtelen, delejes teltség levegőben. S beszéd: Ebből a légkörből kiemel, mesterkélt módon kifejez. »Nyelv feltalálása.« Lényeg: Mozgás-szféra nem tűnő-múló, mint állatoknál. Ha-

nem megragadva, tudatosítva, társadalmivá téve. Beszéd = gondolkodás, fogalomalkotás. Társad. képződés alapfeltétele s motorja is”.³⁷

1935 őszén a „kis kollégium” néhány főnyi hallgatójának indított szemeszter első órájának kézirat vázlatában állnak e mondatok. Ekkor hirdet Hajnal István először „történelem és szociológia” tárgyú kollégiumot a budapesti egyetemen. A bevezető órákon – a kéziratanyagában fennmaradt vázlat tanúsága szerint – összegezi mindazt, amit a korábbi írástörténeti és az egyetemes történeti munkáiból hallgatói már ismertek: a racionális társadalomberendezkedésről, a szokás-szerű közösség-szerveződés előnyeiről, bírálja Max Weber – mivel az szellemi tényezőből, a „protestáns szellem”-ből vezeti le a kapitalizmus születését – és természetesen pozitívan emeli ki Vierkandt tanait (mindenekelőtt az 1908-ban megjelent művet, a „Stetigkeit im Kulturwandel”-t³⁸ és az 1928-ban kiadott szintetizáló „Gesellschaftslehre”-t³⁹). Azután a címszó – „Szociológia” kifejtése a következő módon:

„Tehát: társadalom: Nincs célja stb. Örök mozgás. Sok vita. Sok csalódás. Nem reális...

Filozófia: gondolat fejlődik? Tévedés! A gondolat örök emberi.

Pszichológia: szintén.

Biológia: Erőltetett; term. tudományos.

Gazdaságtan (létharc, materiális): Hamis

– Mindegyik külső lökéseket tételez fel. Holott: Mindig ugyanazon tényezők, de más-más szervezet, érvényesülés-lehetőség.

Nincs: a szubstanciális társadalom. Állam: szintén csak mozgás, történés. Kialakult mozgásrendszer.

Szociálisnak külön szférája.

Emberközi. Tehát: Nem intermentális. Hanem interperszonális.

Viszonyhálózat, substantia nélkül: Ebből minden kultúra.”⁴⁰

1935 őszén, „Az újkor története” szövegének befejezése után kezdi meg Hajnal „Történelem és szociológia” című kollégiumait, amelyek amolyan külön-cök óráinak számítottak. Noha Domanovszky (mezőgazdaság-, illetve iskolázástörténet) s 1934-től Mályusz (középkori népiségtörténet) rendszeresen adnak társadalom- és gazdaságtörténeti előadásokat, szemináriumokat, s noha ezekben az években jelennek meg a „bőgatyás hallgatók” Györffy István szakmailag remek néprajzelőadásain, mégis az ilyen szintű általánosításokra törekvő társadalomismeret idegen volt a hallgatóság legtöbbször. (A levelezés és visszaemlékezés szerint az ambiciózus Császár Edit – Mályusz Elemér felesége – toborozta Hajnal-

37 MTAKK Ms. 5390/18.

38 Alfred Vierkandt: Die Stetigkeit im Kulturwandel. Eine Soziologische Studie. Leipzig, 1908. 209 p.

39 Alfred Vierkandt: Gesellschaftslehre. Stuttgart, 1928. (2. átdolg. kiad.) 484 p.

40 MTAKK Ms. 5390/18.

nak az első hallgatókat.) Úgy gondolom: magyar egyetemen ilyen színvonalas társadalomtörténeti-gazdaságtörténeti kollégiumi lehetőségek nem voltak sem korábban, sem később.

A „triász”: Domanovszky, Hajnal, Mályusz. A három említett történész – Domanovszky, Hajnal, Mályusz – a *Századok* három szerkesztője. Domanovszky a vezéralak. A hazai gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténelem legismertebb művelője, a szakma első számú szervező egyénisége. (Csak emlékeztetek, ha valaki majd olvassa e sorokat. 1913-tól a központi folyóirat, a *Századok* szerkesztője, 1931-től Mályusz Elemér és Hajnal társaságában. 1920-tól a „Gróf”, Klebelsberg történelmi társulati elnök, majd miniszter legbelsőbb embere, az újkori forráskiadvány-sorozat, a „Fontes” életője.) Erősen protestáns (lutheránus) érzelmű, a régi, 1918 előtti történetírás és a pozitívizmus hagyományainak továbbvivője. Azt is említettük korábban: amikor Hóman Bálint és Szekfü Gyula meghirdették az „átértékelő” történetírás programját, Domanovszky szembeszáll velük. (Kétségtelen, Szekfü tűnik modernebbnek: a szellemtörténet *szintetizáló* voltának kiemelésével és az új szempontokat hozó szintetizáló történetírás követelményével. De... csak tűnik, a kortársaknak. Az utókor, ha olvasója a tényyszerűséget, a következtetések indoklását, megalapozottságát nézi, könnyen jut más következtetésre.) Domanovszky mellé felzárkóznak a fiatalok: Mályusz és Hajnal, s ők már a pozitívizmus hagyományaiból kívánnak egy új társadalomközpontú történet szemléletet felépíteni. Mályusz Elemér a német szociológia és általában a társadalomtudományok legkiválóbb ismerője. Közismert „16 órá” munkanapjában mindent elolvas, ami németül az új szociológiai irányzat terméséből megjelenik. Számára a szellemtörténet már meghaladott irányzat – mint ahogy szerintem az is volt az 1920-as években Európában –, Magyarországon viszont ekkor még újdonság. Hajnal és Mályusz – ismétlem: szerintem – már Szekfűhöz képest is „modernebbek”.

Amikor 1931-ben átvesszik a *Századok* szerkesztőségét, egyik fő célkitűzésük, hogy a legújabb külföldi elméleti szakirodalom ismertetésre kerüljön. Sikertől. Aki olvassa a folyóirat recenzióit, az tudja, mi történik a világ élenjáró történetírásaiban. S főként: milyen koncepcionális-szakmai problémák foglalkoztatják a nyugati kollégákat. Az ismertetés rovatot Hajnal István szerkeszti.

Új társadalomtörténet-írás Nyugat-Európában. És mi az új a kortársi nyugat-európai történetírásban? A társadalom- és gazdaságtörténet előretörése, a világtörténelmi szempontú szintézisek megjelenése. (Erre már utaltunk korábban, „Az újkor története” részleteihez írott megjegyzésekben.) Új ugyanakkor az ipari társadalom magával hozta gondok történeti tárgyalása, amelyet az új tudományág, a szociológia tár fel a leghatározottabban. A *Századok* rendszeresen ismertet minden ilyen kezdeményezést.

Hogyan is áll Nyugat-Európában ekkor a szociológia mint tudomány beépülése a társadalomtudományok hagyományos rendszerébe? Kezdetlegesen.

A 19. század második felében kialakuló szociológia „műhelye” Franciaország. (Itt természetesen csak vázlatos utalásokra korlátozhatjuk a tárgyalást. A magyar olvasó figyelmét Kulcsár Kálmánnak a maga korában úttörő szociológia-

történetére hívjuk fel.⁴¹ A mi szempontunk és „anyagunk” természetesen Kulcsár megközelítésétől sokban eltér.) 1920 után azonban a szociológia művelésének súlypontja Németországba helyeződik. A weimari köztársaság – a történeti irodalomban máig nem méltatott módon – kultúrpolitikájával támogatta a szociálliberális társadalomtudományos törekvéseket. Kultúrpolitikai vezéralakja a porosz liberális-konzervatív kultuszminiszter, C. H. Becker volt.⁴² (Klebelsberg németországi egyetemi tanulmányai idején ismeri meg, s ápolnak baráti kapcsolatokat kultuszminiszterekkel is az 1920-as években.) Az ő révén kapta meg a világ első önálló szociológiai tanszékét az egyetemen Hans Freyer, aki majd az 1930-as években, a nemzetiszocialista Németországban kiemelt helyet kapó szociológia első számú tisztségét nyeri el, s aki Magyarországra „menekül” saját karrierje elől. És lett Domanovszky belső barátjaként Hajnal beszélgető- és vitatársa.⁴³ Az 1920-as években jelenik meg az irodalomban L. Wiese neve, aki mint volt rendőrségi tisztviselő, a társadalom periferiájára került csoportok pontos leírásával kelt feltűnést.⁴⁴ És meg kell említenünk – e vonatkozásban is – a lipcsei intézetből kikerült A. Vierkandt nevét, akinek immáron egész tanítványi és munkatársi köre a csoport, kisközösségi formák leírására összpontosított. A szociológia a szociálliberális Németországban – az ún. weimari köztársaságban – „nevelkedett” és nőtt fel a komoly tudomány rangjára. És – német módra – az 1930-as évek elejére már alapozó és kézikönyvszerű összefoglalásokkal lépnek a világ tudományossága elé.

Az olvasó figyelmét – ha lesz ennek az olvasónaplónak egyszer közönsége – természetesen nem ragadhatjuk el tudománytörténeti fejtegetésekkel, csak londoni céduláink adataira utalhatunk: Angliában 1907–1929 között L. T. Hobhouse⁴⁵ ok-

41 *Kulcsár Kálmán*: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp., 1966. 607 p.; *Uő*: A társadalom és a szociológia. Bp., 1973. 218 p.; A szociológia ágazatai. (Összeáll. és szerk. Kulcsár Kálmán.) Bp., 1975. 331 p.

42 [Becker, Carl Heinrich (1876–1933) német kultúrpolitikus, orientalista (Goldziher Ignác tanítványa); 1921-ben, majd 1925–1930 között porosz kultuszminiszter, a Weimari Köztársaság felsőoktatási reformjának legjelentősebb alakja. Tudománypolitikai elméleti írásai, felfogása (kulturális propaganda), a külföld tanulmányozásának fontossága, külföldön folytatott „kulturális propaganda”) a korabeli magyar kultúrpolitikára (Klebelsberg Kuno) is nagy hatással volt. A szegedi egyetem díszdoktora (1931).]

43 Vö. fentebb Az újkor története kapcsán írottakat.

44 [Wiese, Leopold M. W. von (1876–1969) német szociológus, közgazdász. G. Schmoller tanítványa; Németországban ő kap először szociológiai tanszékét (Köln). 1921-ben *Kölner Vierteljahreshfte für Sozialwissenschaften* címmel folyóiratot indít. A szociológiában az emberi viszonyokat tanulmányozó stúdiumot (Beziehungslehre) keres, tíz ellentétpárra építve fel az emberi kapcsolatokat (hasonulás/konfliktus, közeledés/konkurencia stb.). Felfogása szerint a társadalmi alakulatokat (= szervezeteket) nem céljaik, hanem a működésük során előállt viszonyok alapján kell értékelné. Háromféle alakulatot különböztet meg: tömeg, csoport és az absztrakt, vagyis tőlünk távol állónak érzett kollektívumok (állam, egyház). Wiese munkatársaival és diákjaival a német falukutatásban is részt vett. 1946–1955 között a Német Szociológiai Társaság elnöke.]

45 *Hobhouse, Leonard Trelawny* (1864–1929) angol politikus, szociológus. A Londoni Egyetem szociológiatanáraként eleinte „erkölcsbölcselettel”, majd az emberi gondolat, a tudo-

tat szociológiát a London School of Economic tanáraként. Különcnek számít hazájában, éppúgy, mint a másik angol, Westermarck,⁴⁶ aki – az őt tárgyaló szakirodalom szerint – inkább összehasonlítható néprajzot művel. Az 1930-as években Angliában rövid időre intézményesül a szociológia, amolyan „folyosóvégi” tanszékként (Department of Social Biology). (Angliában tavaly meglepve tudtuk meg – és a szakirodalom is ezt tanúsította –, semmiféle tanrendben nem szerepel.) Franciaországban a 19. század legkiemelkedőbb szociológusának, Durkheimnek tanítványai a „konkrét” társadalomtudományok művelői lesznek: néprajzot, etnológiát, keleti társadalmak tanulmányozását választják témaként. (A szociológia mindig is vonzódott az Európán kívüli kultúrák iránt.)

De hagyjuk az olvasónaplóba nehezen illeszthető monografikus tárgyalást! Mondandónk: *Hajnal István úttörő volt Európában. Utat tört egy, a maga korában még gyermekcipőben tipegő tudományágnak* Európa keleti felén. Küszködött a fogalomkincs magyarra fordításával, értelmezésével, megkísérelte a hazai közönséghez közelebb hozni az európai tudományosságban élenjáró irányzatok egyikét. (Ezek a töprengései, fogalomtisztázó jegyzetei természetesen nem jelentek meg írásuk korában. Nincs is „publikációs” hozamuk, ha év végi beszámolókhöz kell teljesítménylistát produkálni. Mármint ma... Lehet, hogy ez lesz a társadalomtudományok halála: gondolkodásközpontú aktivitás helyett publikációközpontú aktivitás lesz. Elfogadott vélemény: a természet- és műszaki tudományok hozták ránk ezt a betegséget.)

Ha a szakma vezető körei értetlenséggel néztek is Hajnal szociológiai vállalkozásaira, a legfiatalabbak, a huszonévesek felfedezték benne az „új tan”-t.

A legfiatalabbak lázadása, zászló: Hajnal István neve. 1938. március: a *Protestáns Szemle*ben cikk jelenik meg a fiatal Istványi Géza tollából „Szellem-történet, neopozitivizmus, új történelmi realizmus” címmel. A Szemle a kor leg-színvonalasabb felekezeti periodikája, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság folyóirata. A választmányi tagok között – sok más mellett – Gratz Gusztáv, Karácsony Sándor, Mályusz Elemér, Melich János, Ravasz László, Révész Imre.⁴⁷ Feb-

mány, a társadalom fejlődése és a demokrácia kérdéseivel foglalkozik. A társadalom és a jog változásának négy típusát (növekedés, hatásosság, szabadság, kölcsönösség) különbözteti meg. Alapítója a *The Sociological Review* c. folyóiratnak (1907).

46 *Westermarck, Edvard Alexander* (1862–1939) finn származású filozófus, szociológus-antropológus. Fő kutatási területe a házasság, a családi kapcsolatok, valamint az erkölcs kialakulása. S. Freudtól eltérően következtet: a közös családi élettapasztalat kiöli a szexuális vágyat az együtt lévőkről (inceszt tabu).

47 [Gratz Gusztáv (1875–1946) politikus, országgyűlési képviselő, közgazdasági szakember, történetíró, publicista. A Társadalomtudományi Társaság (1901) és a *Huszedik Század* c. folyóirat egyik alapítója, szerkesztője (1900–1903); pénzügy- (1917) és külügyminiszter (1921); az 1920-as évektől számtalan bank és ipari vállalkozás igazgatósági tagja. – Karácsony Sándor (1891–1952) a 20. századi magyar pedagógia megújítója (társaslélektan), a hazai cserkészmozgalom egyik vezéralakja, a magyar szabadművelődés irányítója (1945–1948). – Melich János (1872–1963) nyelvész, az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója (1919–1922). A magyar nyelv szókincsét, jövevényszavait, hang- és alak-történetét, az

ruárig főszerkesztője Ravasz László (leánya, Boriska, Szekfü-tanítvány, veje a Szekfü-ellenes protestáns Bibó István), felelős szerkesztője Áprily Lajos, a költő. A márciusi számon már az új főszerkesztő, Makkai Sándor neve. A szellem-történet elleni harcok támadásában feltehetően része van annak, hogy a toleráns Ravasz távozik a szerkesztőségtől.

Istványi cikkéből néhány idézet: a ma 30–40, sőt az 50 évesek nemzedéke a szellem-történet híve, „a legfiatalabb, az egyetem padjaiból csak most kikerülő historikusok között azonban egyre többen hangoztatják, hogy túl vannak a szellem-történeten”. „Szeretik magukat neopozitivistáknak nevezni.” Az „elméleteken felépülő, filozófiai megoldásokkal kísérletező” túlzásokkal szemben Hajnal István „szociológiai megalapozottságú” „új szemléletmód”-ját követik a fiatalok – mondja. „A filozófia helyére ebben a történet-szemléletben a szociológia lépett.” Az ő szemükben Hajnal jelenti a nyílt szakítást a szellem-történettel. „Az általános társadalmi helyzet is a szellem-történet ellen szól. A konkrétumokat kerülő absztraháló, tehát bizonyos szempontból relativista történet-szemlélet ideje lejárt. A legújabbban felmerülő súlyos problémák idején biztos, reális eredményekre volt szüksége a társadalomnak.”⁴⁸ A vita elhúzódik, és áterjed más folyóiratokra (*Erdélyi Helikon*), illetve tudományágakra (irodalom).

A „jó öreg szellem-történet” nevében Joó Tibor válaszol.⁴⁹ Majd válasz a válaszra. Istványi újabb cikkében most már kijelenti: Hajnal „az új mozgalom úttörője”.⁵⁰ A júniusi számban kritika Halász Gábor és Cs. Szabó László esszéketéről. A két esszéista az 1930-as években felnőtt nemzedékhez tartozik, amelyik a háború után „az értelem uralma után sóhajtozott Európában”. A húszas és a mostani, harmincas évekbeli fiatalok között az alapvető különbség: míg „ők a város felől várták az elmaradt megújulást, a mai ifjúság pedig már a nép oldaláról látja”. Az ő „neohumanizmusukkal szemben az új nemzedék erős szociológiai vértézete különösen szembe-tűnő”. Istványt – Hajnal szellem-történet-ellenes megállapításait összegezve – idézik: „a fiatal történet-szemlélet egyik tagja fejezte ki szemléletünket. [...] A szellemet ez a szemlélet nem látja primérnek, hanem ellenkezőleg a társadalmi viszonyok következményének.”⁵¹ A következő számban Joó Tibor

oklevelek szövevényeiket vizsgálta. Személy- és helynévkutató munkásságával hozzájárult a magyar településtörténet-tudomány megalapozásához. – Ravasz László (1882–1975) teológiai tanár, református püspök (1921–1948), a felsőház tagja (1927–1944), az MTA másodelnöke (1937–1940). Nagy hatású prédikációi a rádióban is elhangzottak. A *Protestáns Szemle* főszerkesztője. – Révész Imre. *íff.* (1889–1967) református püspök, teológiai tanár, egyháztörténész. Főként a magyarországi reformáció kibontakozásával és az ellen-reformációval foglalkozott.]

48 Istványi Géza: Szellem-történet, neopozitivizmus, új történelmi realizmus. *Protestáns Szemle*, 1938/3:118–124. p.

49 Joó Tibor: Még mindig „szellem-történet”? *Protestáns Szemle*, 1938/4:196–200. p.

50 Istványi Géza: Az új magyar történet-szemlélet alakulásához. *Protestáns Szemle*, 1938/5:264–267. p.

51 Bikácsi László: Műfaj és nemzedék. Két esszé-író: Halász Gábor és Cs. Szabó László. *Protestáns Szemle*, 1938/6:318–322. p. idézetek: 321. p.

újabb viszonyválasza már nemcsak – név nélkül – Hajnal téziseit támadja a „szociológiai mozgás”-ról, technikáról, hanem nyíltan kimondja: őrsekváltás követeléséről van itt szó, s ők nem adják át az öröket.⁵²

1938-ban tehát Hajnal és *szociológiai szemlélete a hazai társadalomtudomány belső harcainak központjába kerül*. Az 1932 óta keletkezett írásaiban, 1935-től egyetemi óráin csiszolt, forgatott szociológiai fogalmait a legfiatalabbak egy szűk, néhány fős csoportja már helyesen értelmezte: *szakmai kihívásnak a hagyományos történettudomány ellen*.

Ekkor fog hozzá a hirtelen közismertségre szert tett, még fiatal, 46 éves Hajnal szociológia és történettudomány kapcsolatáról vallott felfogásának elméleti tisztázásához.

Történettudomány: a társadalomfejlődés kutatása. A „Történelem és szociológia” című terjedelmes tanulmány a *Századok* 1939/1. és 2. számában folytatásokban jelenik meg, „vezető cikk”-ként. Hans Freyer – a német filozófiai irodalomban elfogadott – írásmódszerét választja: a szakirodalomban kialakult álláspontokat veszi sorra és ezek bírálata-méltatása közé illeszti a maga felfogását. (Figyelmeztetjük az olvasót, ma sem könnyű szellemi kirándulásnak számító szöveg olvasásához kezd. Talán nem felesleges, ha megismertetjük a cikk eredeti szándékát világosabban megfogalmazó másik Hajnal-szövegrészlettel, amely ugyanilyen címmel, egy időben készült, külföldi felolvasásra szánt előadás, és hagyatékában maradt fenn. (Hajnal feltehetően az 1938. évi zürichi történetész-világkongresszusra szánta, készült 1938 tavaszán.)

„A történettudomány ma már egyre határozottabban a társadalomfejlődés [...] tudományává alakul. Mégsem tud módszeres közösséget teremteni a szociológia tudományával. A historikus bizonyos csalódással teszi le a szociológia különféle rendszerei alapján írt kézikönyveket. Alig talál bennök a társadalmasodás történeti konkrétumaira alkalmazható magyarázatokat. Sokszor egyenesen megzavarja, felzaklatja a társadalomtörténetet az idegen fogalomvilág, amellyel bennök találkozik, s amelybe végtelen fáradtsággal kell beledolgoznia magát; megzavarja a történetírói biztosságát az ugyanarról beszélésnek ez a merőben idegen módja. Ha mégis erőszakosan alkalmazni akarná a múlt valóságaira a szociológiák gondolatmenetét, félszeg, spekulatív társadalommagyarázatok születnek ebből.

Pedig történelem és a szociológia szorosan egymáshoz tartoznak. Nincs társadalomtan a fejlődés ismerete nélkül. [Azaz a mi értelmezésünk szerint: Hajnal arra gondol, nincs szociológia történettudomány nélkül.] A szociális fejlődés általános törvényszerűségeinek vizsgálatában egymáshoz kapcsolódó módszerekkel kellene dolgoznia a két tudománynak...”⁵³

De nézzünk egy részletet a kétféle Hajnal-tanulmányból!

52 Joó Tibor: Tudomány és nemzedék. Protestáns Szemle, 1938/7–8:369–377. p.

53 MTAKK Ms 5388/35.

TÖRTÉNELEM ÉS SZOCIOLÓGIA

[...] Meggyőződésünk az, hogy történelem és szociológia együtvé tartozik. A maga oldaláról már mindkettő óriási munkát végzett a társadalmak életének megismerése körül. De a remény, hogy egymás által a fejlődésnek valami új, magasabb fokú megértése következik, eddig nem vált valóra. S minthogy a jelen társadalmá is csak a múltból érthető meg, a szociológia nem juthatott arra a szerepre sem, amire eredetileg szánták: nem adhatja meg a tájékozottságot az élő társadalmak sorsának igazgatására. Pedig mindenki érzi, hogy a fejlődésnek minden jelensége szerves összefüggésben van a társadalom üzemével, hogy ez üzemiséggnek törvényszerű szerkezete van, valamiként mégiscsak megismerhető, s hogy a szerkezet behatódó ismerete sokkal pozitívabb módon s részletesebben megmagyarázhatja a kultúra és a gyakorlati élet minden területének jelenségeit, mint eddig azokat magyarázhattuk. De előbb át kell szakítanunk azt a hajszálfinom határvonalat, ami a társadalomtörténetet és a szociológiát elválasztja, s a kettőt minden közelségük mellett is egymással szervesen egybe nem szerkeszthető, idegen elemekkel dolgozó tudománnyá teszi. A történelemben meg kell találni azokat a módszereket, amelyek a szociológiai szisztematikának is módszerei lehetnek. Egyik tudománynak eredményeit sem szabad megcáfolnunk, elvetnünk, vagy erőszakkal beletörnünk a másikba, hanem oly módszerhez kell elérnünk, ami közösen fejezi ki mindazt, amit eddig mindegyik a maga nyelvén fejezett ki. A történelem azt kívánja, hogy ez a módszer konkrét társadalomfejlődések felkutatása legyen, a szociológia, hogy az emberi társulás örök törvényszerűségeit képviselje. Bizonyos, hogy az ily határozott – bármiként el-eltevédő – kezdeményezések idők múltán mindkét tudomány számára felújulást hoznak, biztosabb alapokon biztosabb s nagyobb teljesítő-képességet. [...]

Helyes az, hogy a társadalom az egyéni életből kiinduló erők szerkezete (mechanisztikus); de mi az a szerkezet? Helyes az is, hogy nem erőszerkezet, hanem a biológiaihoz hasonló, sőt talán egyenesen az ember testi struktúrájának fejlődésével is kapcsolatban álló organizmus, óriáskorszakok perspektívájából nézve (organicitikus). Hogy miként megy végbe ez a fejlődés, azt nem tudja a való tényekhez kapcsolni ez a felfogás sem. Bizonyos értelemben helyes lehet az is, hogy minden fejlődés alapja a létért való harc, s a szellem, a kultúra csak eszköze ennek a küzdelemnek (materialisztikus). Viszont helyes lehet az is, hogy az egyedüli alkotóerő a fejlődésben a szellem, az ember szellemisége (filozófiai). De mégis: az emberi szellem nem ura a fejlődésnek, minden társadalmasodás lényege az egyének egymáshoz való viszonyulásának módja, lelki közelsége-távolsága (formalisztikus). Mindez azonban alapjában véve a lélektan problémája, az egyéni pszichék magatartását vizsgálva egymással és a közösséggel szemben (pszichológiai). Végül pedig természetes, hogy a társadalmasodás történeti folyamat, a múltból az élőkön át a jövő generációk életét is valamiként meghatározva (történeti). De mi az, ami így, sok tekintetben kényszerítően, átfogja generációk életét?

Főléles hangsúlyoznunk, hogy mindegyik szisztémában imponáló teljesítmények rejlenek. A társadalomismeret kezdő s betetőző fejezetei alaposan kidolgozottak bennök. Az embert, mint a szocialitást szubjektíve megélt lényt, kitűnően ismerjük már általuk, s ismerjük a társadalomfejlődés általános tendenciáit is. Csak ami közben van, magát a

szociális történet nem ismerjük, azaz csak a történelem által ismerjük, s nem alapvető szociológiai módszerek által. A szociológia keletkezésének s kialakulásának idején még elválaszthatatlan volt a két tudomány. Ma gyakran egyenesen tiltakozik az ellen a szociológia, hogy a történettudománytól ne csak anyagot, hanem módszereket is vegyen át, saját szempontjaira átalakítva. A következmény az, hogy valósággal kerüli a történeti anyagot is. Feltűnő, hogy mily behatóan foglalkozik a primitív népekkel, társadalmak etnográfiai korszakaival, azoktól a modern társadalom vizsgálatára ugorva át. Az állítólag történetietlen ember szociális magatartását vizsgálja amott, s emitt, a jelenben, az elevenen megragadható szociális lelkületeket. [...]

Megjelent: Századok, 1939/1:1–32.; 2:137–166. p.

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 161–204. p.

1941 – ANTIKAPITALIZMUS ÉS VÁROSTÖRTÉNET

„Az újkor története” megírása után Hajnal már ismert és elismert történész. A kortörténeti tanulmányok (ahogy ő írja: „fejlődésmagyarázat”) készülnek. A terv: a jelen problémáit, társadalmi, „szerkezeti” feszültségeit történeti eredetükben világítani meg. Ahogy 1940 novemberében írja programszerűen: „bizonyos mértékben visszatérés a pozitívizmushoz, adatok, tények felsorolásával – de ezeknek strukturális összefüggésbe hozása”. Az aktuális füzetsorozat tervét forgatja fejében. (Már írtunk erről fentebb, „A technika fejlődése” [1937] c. dolgozat ürügyén.) A technika, írástörténet, szociológia után a sorozat utolsó darabja „Az európai város kialakulása” című tanulmány. Olvasása közben figyeljünk csak oda: mennyi az 1940–1941-ben íródott szövegben a korábban már részletesen kidolgozott gondolati elem: az antik kor üzletiességének elmarasztalása, a középkori szerves fejlődés méltatása. S feltűnőek az új elemek is: a falu–város ellentéteit áthidalni akaró szándék; a parasztság újkori szerepének értelmezése stb.

A gondolatok forrásai között – ha csak jelzésszerűen is – ismét Hajnal szellemi környezetére kell utalnunk.

Mályusz Elemér településtörténete, Berr, Lefebvre. Mályusz Elemér egyetemi előadásaiban, majd 1941-ben publikált formában is meghirdeti: a szellem-történettel és az egyoldalú politikátörténeti témákkal szemben népiségtörténetet kíván művelni.⁵⁴ Olyan témákat feldolgoztatni, mint: összehasonlító városalaprajz-gyűjtemények, falutérképek, kataszteri felmérések kiadása;anyakönyvek alapján a falvak népességének etnikai és szociális összetétele. „Néptalaj”, „kultúrtalaj” és

⁵⁴ Mályusz Elemér már a Hóman Bálint szerkesztette „A magyar történetírás új útjai” című tanulmánykötetben (1931) „A népiség története” c. írásában megfogalmazta alapelveit a népiségtörténeti kutatásról. A budapesti egyetemre visszakérülve, az 1936/37-es tanévben két félévre előadásokat hirdetett: „Bevezetés a magyar népiségtörténetbe”, „Magyar népiségtörténet (Őskor)” címmel.

hasonló fogalmak köré rendeződne szerinte a történetkutatás. Mályusz felfogása ismét a német viszonyaszociológia és történeti földrajz, német helytörténetírás útjait követi, amelyik előszeretettel ajánlotta a történeti megközelítés alapelveinek a településformák, az egyes településtípusok fejlődésének megvilágítását és a települések kisközösségeinek szerveződési formáit. Hajnal forrásai ezen túlmutatnak. Ő – mint volt tanítványai, valamint a fiatal barát, Wellmann Imre erről vallanak – olvastatja az éppen programját alakító francia Annales-iskola alapműveit, az említett H. Berr „L'Évolution”-ját és Lefebvre műveit. (Erről már írtunk fentebb, „Az újkor története” kapcsán.)

A népi irodalom és a történettudomány. A másik, Hajnal gondolkodását az 1940-es években majd alapvetően meghatározó élménye: találkozása a népi irodalommal és a népi írók szociografikus tevékenységével. A történeti irodalomban könyvtárnyi feldolgozás olvasható arról, miként jelent meg az 1930-as évek elején a magyar szellemi életben a paraszti közegekből származó fiatal értelmiségi generáció, és fogalmazta meg prózában is a trianoni Magyarország egyik legnagyobb társadalmi feszültségét: az életmódjában, sőt termelési kultúrájában is visszamaradt falu és a nyugat-európai szintre emelkedett Budapest városi életformáinak kiáltó szembenállását. Ismert, hogyan vélekedtek a magyar értelmiség nyitott gondolkodású egyéniségei az anakronisztikus földbirtokviszonyok, a társadalmi zártág tarthatatlanságáról. S azt is tudjuk: az ún. népies írók-szociográfusok a paraszt fölemelésének programjával nem utolsósorban az új, szociális forradalmat hirdető, ún. politikai jobboldal táborában találtak támogatókra. Az már azután kevésbé feltárt, hogy a fasiszmus – mind Németországban, mind Magyarországon – mennyire ígerte az alsó néprétegek fölemelését állami eszközökkel, és találkozott a népi gondolattal éppen arisztokráciaellenességében, üzletellenességében. (Ahogy a másik szociális diktatúra, a kommunizmus ilyen összetevőire is a szükségesnél kevesebb figyelmet fordítunk.) És arról sem beszélünk eleget, hogy a kelet-európai parasztság fölemelésének programja állami-adminisztratív eszközökkel, hogyan vezetett mindkét szociális diktatúrában tragédiához; a népies írók, szociográfusok személyes tragédiájához is. (Ahogy erről legérzékletesebben talán Illyés Gyula vallott az Erdei Ferencről készült dokumentumfilm bemutatóján nekünk: Gömbös Gyulával volt nekik valódi nézetközösségük – mondta Illyés. Amikor a híres kézfogásra sor került a miniszterelnök és a népi írók között, akkor ez a nézetközösség a francia forradalmi híres jelszavának magyarításában fogalmazódott meg: az arisztokraták beleire felakasztjuk a püspököket az útszéli fákra. – A filmet Csoóri Sándor, Hanák Gábor, Huszár Tibor, Sára Sándor készítették. A jelzett részlet a Gömbös-találkozóról ideológiai „óvatosságból” akkor kimaradt. A film mai emlékeim (1987) szerint is nagyszerű.⁵⁵)

⁵⁵ Erdei Ferenc. Fejezetek a két világháború közötti progresszív történetéből. (A Magyar Televízióban 1980 októberében sugárzott dokumentumfilm szövegét közli: Forrás, 1981/5:3–21. p.)

Hajnal antikapitalista nézetei, a parasztság társadalmának szerves, a paraszt és föld, a paraszti munkavégzés középkori állapotának „növényyszerű” egymásba fonódásáról írott fejezetei a népi szociográfusok egy csoportjánál nagy visszhangra találtak. A nézetek formálódása mögött ismét személyi és egyben világnézeti viszonyok. Domanovszky seminaristája ekkor Majláth Jolán, aki az 1930-as években már kapcsolatban áll a szociográfus-politikus Erdei Ferencel, később felesége is lesz. Majláth szerzőtársával, Márkus Istvánnal Hajnal szemináriumába is jár. (A Mályusz–Hajnal–Domanovszky tanítványok e professzor-triász mind-egyikét látogatták.) Majláth révén ismerkedik meg Hajnallal személyesen is Erdei Ferenc. Egész életre szóló barátság alakul ki kettőjük közt 1938 után. Erdei sziget-szentmiklósi parasztházába invitálja a professzort, és Hajnal társadalomszemléletét méltató kismonográfiát ír. „Teljesítményi értékük szerint kétségtelenül alapvetőbbek és jelentékenyebbek ezek a munkák [ti. Hajnalé], mint az utóbbi évtizedek egyéb magyar történeti és társadalmi tanulmányai, mégis semmiféle különösebb visszhangot nem keltettek. [...] a magyar történettudomány mostani állásában nem tudta földolgozni e radikálisan realista történetsszemléletet.”⁵⁶

Erdei nézeteinek alakulását Huszár Tibor több nagyobb tanulmányban dolgozta fel.⁵⁷ Erdei műveit – máig az 1930-as évek magyar paraszttársadalmának legjobb rajzai – kiadta Kulcsár Kálmán.⁵⁸ Ezeknek ismeretében nem nehéz az alább közölt, „Az európai város kialakulása” című tanulmányrészlet tételei és Erdei nézetei között a rokonságot, sőt azonosságot felfedezni. Erdei a paraszt-romantikába hajló népiesség helyett a paraszt fölemelését kívánta, a polgár-paraszt típusának megteremtését, aki városi háza mellett őrzi tanyasi – korszerűsített – gazdaságát. Erdei szimpátiával olvashatta Hajnalnál, hogy a „parasztság: nem valami »népi öserő« – hanem ellenkezőleg: öserő helyett sajátos kultúrszerkezet”, mint ahogy azt is: az ipari munkát ki kell vinni a vidékre, mert ott organikusabb közegben él. S főként azt, hogy a város „nem külön szerkezet, hanem betetőzője a népi társadalomszervezetnek”.

Ma már nehéz lenne, akár a levelezés és a fogalmazványtöredékek rekonstrukciója révén is, pontosan megmondani: ki kire hatott szellemileg e baráti viszonyban. (Ahogy a „hatások” – a percepció – megállapítását a modern pszichológia

56 Erdei Ferenc kéziratgyűjteményéből a fogalmazványt Hanák Gábor bocsátotta rendelkezésemre. Köszönöm.

57 Huszár Tibor: Erdei Ferenc, a politikus és a tudós. Forrás, 1977/2.: *Uő*: A fiatal Erdeiről. Szociológia, 1979/1:1–17. p.; *Uő*: Barátok. Erdei Ferenc levelesládájából [Erdei, Reitzer Béla és Bibó István levelei]. Tiszatáj, 1980/12:44–68. p.

58 Erdei Ferenc összegyűjtött művei sorozatban: *Parasztok* (Bp., 1973. 235 p. – Utószó: Kulcsár Kálmán); *Magyar falu* (Bp., 1974. 246 p. – Függelék: Kulcsár Kálmán: Falukutatás és falupolitika a „Magyar falu”-ban); *Magyar város* (Bp., 1974. 255 p. – Utószó: Kulcsár Kálmán); *Magyar tanyák* (Bp., 1976. 270 p. – Függelék: Kulcsár Kálmán: A Magyar tanya ma és holnap); *A magyar társadalomról* (Bp., 1980. 402 p. – Szerk. és utószó: Kulcsár Kálmán); *Történelem és társadalomkutatás* (Bp., 1984. 482 p. – Szerk. és utószó: Kulcsár Kálmán).

figyelmeztetése alapján is kellene kezelniük történészeknek, irodalom- és filozófiatörténészeknek, esztétáknak.) Mint ahogy azt is nehéz megmondani: Hajnal mely gondolati elemeire célzott Erdei, amikor mesterének tekintett barátjáról a mondatot leírta: Hajnal eszméi válhatnak „konzervatív-reakciós tan”-ná, lehet „népi-paraszti irányzat elmélete”, és lehet továbbfejlesztője „a szocializmus elméletének”.⁵⁹

Hogy miben álltak – Erdei szerint – a konzervatív elemek? A középkor eszményítésén túlmenően talán a „hivatásrendiség” fontosságának kiemelését tekintette ennek, vagy talán a politikai jobboldalon használható kitételekre, a zsidóság történelmi szerepére gondolt? Nehéz megmondani.

A fasizmus liberalizmuskritikája 1938 után. Az Anschluss (1938) után szomszédságunkba került német fasizmus liberalizmuskritikája és Hajnal liberalizmuskritikája közötti párhuzamok, ugyanígy a zsidóságról kelt sorok több kortársat elgondolkodtattak. (Az idilli középkorról szólva írja Hajnal: „A zsidóságnak semmi szerepe sem volt a nyugati város szakszerű szervezetének kialakításában. Félig-meddig önkéntes elzárkózása az orientális intellektualizmusnak következménye: nincs érzéke a dolgoknak mélyebb, társadalmiasabb kezelésére, sőt alacsonyrendűséget, szellemi tunyaságot lát a hasznos célszerűség ily nyugat-európai megbénításában.”⁶⁰) A szervesség idealizálása, a tőke szerepének meg nem értése, az üzletieség, az anyagi érdek fejlődést mozgató szerepének tagadása szinte „logikusan” vezet a zsidóság történelmi szerepének negligálásához. Figyeljünk: ekkor már két zsidótörvény után vagyunk. (Az első 1938 májusában, a másodikat 1939. május 5-én fogadták el. Előbb egyes foglalkozási ágazatokban a zsidóság számarányát adminisztratív eszközökkel korlátozták, majd kezdték egyénileg is a származás törvénybeni meghatározását. Igaz, a holokauszt előtt vagyunk, s elismerjük: a vészidőszak előtt tárgyalni a zsidóság történelmi szerepét „mást jelentett”, mint a holokauszt után. De: a zsidótörvények Magyarországon azután már senki sem írhatott e kérdéskörrel egyszerűen „tudományos vitakérdés”-ként.)

Hajnal, aki élete végén nem akart tudomást venni a politikai megítélésekről, rabja maradt saját elméletének. Pedig a kortörténeti dolgozatok ezen utolsó, aktuális darabjának írása közben maga is érezte, hogy e ponton kritikussá válhat következtetése. Nem kellene – írja Domanovszkynak – „e sorozatba politikát engedni, de a dolgokat lehet mégis a mai problémákon keresztül a közönséggel elevebben megértetni. Mindenesetre nálam [azaz az ekkor készülő és alább közreadott dolgozatban – G. F.] lehetetlen egy mellékes vágás nélkül a zsidóságra elintézni a város témát, és erősen kapitalisztikus-szabad verseny elmélet ellen foglalok állást.”⁶¹

Az ő esetében, mint annyi más gondolkodónál, a következményekkel való szembesülés lesz majd megrendítő 1944 után.

59 Glatz Ferenc: Hajnal István történetírása. Valóság, 1988/3. 52–69. p. [E kötetben: 709–747. p.]

60 Hajnal István: Az európai város kialakulása. Városi Szemle, 1941/6:835. p.

61 Hajnal István–Domanovszky Sándor, 1940. november 20. MTAKK.

AZ EURÓPAI VÁROS KIALAKULÁSA

[...] Ez az angol iparváros kezdete. A vidéki háziipar népe a modern gyári munkásság őse. Amikor az angol paraszt alatt lazul a talaj, nem adja fel ugyan vidéki együtteseit, de összeköltözik, a különböző fázisokra begyakorolja magát, rutinnal, eszközök, szerkezetek konstruálásával. A mérföldekre terjedő sivár település tulajdonképpen máris egyetlen óriásüzem, egymást kiegészítő munkafázisokkal. Közben pedig a munkás, a fonó-szövő, de a lakatos, ács s mások is, s még a lelkész is egyre a gyötrő problémával foglalkozik: miként lehetne a sok-sok egyforma, fegyelmezett, lélektelen mozdulatot, ami a rengeteg munka-telepen annyira szembeötlő, mechanikus szerkezetekkel helyettesíteni?

A munkagépek első feltalálói a vidéki nép e gyakorlati rétegeiből kerültek ki, s az első angol gyárosok is.⁶² Fabódék alá helyezték a szerkezeteket, amik egyre bonyolultabbak s tökéletesedtek. Minél tökéletesebbek, annál több munkás kell a többi fázisokra, hogy a munkagépeket táplálni lehessen. Az erőgép, a gőzgép feltalálása mindinkább meggyorsítja az iramot, a munkástömeg növekedését. Óriási befektetés már az üzem, a nyersanyag-beszerezés és a piac nagyarányú, tartós megszervezésével. A fabódék helyett hatalmas kő-épületek emelkednek fel, egy ideig lehetőleg a régi várak romantikus stílusában. Belőlük olajos-piszkos munkáshad tódul ki, a modern világ s a modern városlakosság új típusa.

A rabszolga tömegmunka helyett a gépet s a gyáripart tehát mégiscsak a társadalomban rejlő szokásszerű elemek kényszerítették ki a fejlődés számára. Csupán alkalmi, ügyeskedő vállalkozások vagy pártharcok vonzására sohasem tódult volna a városba az európai parasztság.

De a gyári tömegmunka, s a város hirtelen abnormális felduzzadása sem felel meg az európai fejlődés eredeti lényegének. Csodálatos technikai, szellemi felszerelkedés; s mégis versenycélok után rohan a világ gazdaságban, nem pedig az embernek, mindenkinek elmélyülő alkotókedvéből, életégsz foglalatosságából indul ki. Minél csodálatosabbak az eredmények, annál nagyobb arányú a lélektelen tömegmunkának szerepe. A modern város, az antikhoz hasonló, hódító szervezetté lett ismét.

Talán ott van a remény a megújulásra, elmélyülésre, ahol, mint szélsőbb Közép-Európában, nem emésztette még fel teljesen a város saját természetes alapjait, a vidék paraszttársadalmát?

Megjelent: Városi Szemle, 1941/6:801–841. p.

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 208–241. p.

1942 – A TÖRTÉNETTUDOMÁNY NEMZETKÖZI KAPCSOLATRENDSZERE

A történészek világszervezete és a magyar történettudomány. Tudatosítani kell a művelt közönségben: a 19. század végére Európa államaiban kialakultak az ön-

62 Az angliai fejlődés első elemzése 1935-ben „Az újkor története” Angliáról szóló fejezetében, majd a gépek kiemelkedéséről később, „Az első gépek” (1949) c. tanulmányában.

álló nemzeti intézményrendszerek keretében élő társadalmi szervezetek, közöttük a történettudomány szervezetei. (Ha érdekel még valakit: hogyan fejlődött a tudomány? Amely emberi aktivitás pedig a 20. század végére a meghatározó: nemcsak a technikai találmányok köznapi megjelenése – porszívó, televízió, autó, gyógyászat stb. –, hanem az emberbutításként megjelenő ideológia és propaganda alátámasztásában is. Sőt hivatkozni lehet a szakmánk által minősített, „hitelesített” emberekre, a „tudósok”-ra...) A történettudományos szakma nemzetközi normatívái elsősorban a német és a francia történettudományt követik. A századfordulón beiskolázott jövőendő történész-nemzedék Angliától Oroszorszáig, Stockholmtól Itáliáig ugyanazon segédtudományi-módszertani alapelveken, ugyanazon kézikönyv-anyagon nevelkedett. Természetes volt e generáció – a századfordulón születettek, világpolgári optimizmus szellemében nevelkedettek – számára, hogy a maguk szakmai teljesítményeit is szerették volna nemzetközi mércével mérni. Talán az angol történetírást kivéve – amely a szigetország sajátos bezárkózásának „boldog” nyugalmasában élt – a vezető nemzeti történészek törekszenek a nemzetközi fórumok megteremtésére. (A szakmai normák nemzetközileg azonosak, a történetírások, a kutatások pedig nemzetileg-államilag elkötelezettek – ez a nagy ellentmondás máig vitákat csíhol a szakma vezető egyéniségeinek gondolkodásában.)

Igy jön létre a Comité International des Sciences Historiques 1926-ban. (A történészek nemzetközi kongresszusa egyébként 1908 óta négyévenként összejön, ebből nő ki a nemzetközi szövetség.) Az 1930-as évektől fokozatosan tömörülnek bizonyos témakörök szakértői vagy egyes témák kidolgozására nemzetközi albizottságokba.

A Comitében 1933–1938 között jelentős szerepet játszott a két jó barát, a lengyel Bronisław Dembiński és a magyar Domanovszky Sándor. Dembiński a bíró megalakulásakor, 1926-ban tag, majd 1928-tól alelnök 1938-ig, a jó barát Domanovszky 1933–1938 között lesz bizottsági tag és tanítványa, „jó embere”, Baráth Tibor ugyanekkor az adminisztrációt vezető, a konferenciákat szervező főtitkár. Dembiński és Domanovszky befolyásának eredménye, hogy a Comité 1931-ben Budapesten tartja ülését, s hogy a világszervezet napirendre tűzi a kis nemzetek történetírásának problémáját. Azaz: hogyan lehetne a kis nyelveken író történészek munkáit bevonni a nemzetközi szakirodalom áramába. A javaslat: e „kis nemzetek” készítsenek világnyelveken bibliográfiai-áttekintéseket saját történeti témáikról. Domanovszky és a Comité a magyar anyag összefoglalását Hajnal Istvánra bizza. Hajnal nagy lendülettel kezd a szervezéshez: kis levelezőlapot nyomtat, amelyen felkéri az egyes korszakok szakértőit a hazai szakirodalom annotációjára. Az akció azonban csődöt mond. (Ezt világítja meg Hajnal nagyszerű elméleteket, de irreális tervekkel tartalmazó tanulmánya, „A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről”.) Hajnal a kudarcot a háború kitörésének tudja be, de az általa említett tényekből is érezhető: az európai történettudomány mindennapi életében, szervezeti felépítésében a nemzeti gondolat és a nemzeti-lokális tematikák rabja. Nincs jelen elegendő összeurópai érdek, mint felhajtóerő,

hogy áttörje ezt a – történésznek napi megélhetést nyújtó – nemzeti elkötelezettséget. (És a napi megélhetés fontosabb, mint arról beszélni illik...) ⁶³

A nemzeti történettudományok nemzetközi betagozódása, 1926–1990. Hajnalt egyébként fiatal kora óta izgatta, űzte, hajtotta a nemzetközi elismerés, eredményei nemzetközi megismertetésének a vágya. A hosszú bécsi tartózkodás (1913–1921) lehetővé tette, hogy folyamatosan kövesse a külföldi szakirodalmat. (Nagyszerű iskolázás.) A bécsi magyarok gyakorlatilag a világ akkor legintézményesedettebb német történeti szaktudomány részesei voltak, tagjai a német történelmi társulatnak, s mint „közösügyis”, osztrák–magyar hivatalnokok, ⁶⁴ állandóan kapcsolatban álltak a külföldi kollégákkal. Bécs ablak volt a világra. A nemzetközi összehasonlítás irányába hajtja Hajnalt témája is: az írástörténet. Nehéz volna pontosan rekonstruálni, vajon a paleográfia új fejlődési iránya, az, hogy a fotózás révén felcsillant a különböző európai írásformák összehasonlításának lehetősége, mennyire meghatározó mozzanat: eltávolodni a nemzeti-lokális kancelláriatörténettől és megindulni az egyetemes írástörténeti összehasonlítás irányába. A *témaválasztás egyetemessége* (írástörténet) és a napi *szakmai életkörülmények nemzetközisége* (Bécs) együttesen fordítják el Hajnalt életre szólóan a nemzeti keretekben gondolkodó történészi magatartásformától.

Az „életkörülmények”, az utólagosan magyarázható okok mellett természetesen igen erős az „egyéni hajlam” szerepe is. A tudományban még inkább, mint a politikában, az egyéniség, a választott „élethivatás” mindegyre áttör az életpálya célkitűzésein. Szekfü Gyula, Mályusz Elemér és mások számára ugyanúgy adódnak a lehetőségek, mint Hajnal számára. Mégis egész életükre a nemzeti témákat választják, noha hallatlan áttekintéssel bírnak a nemzetközi szakirodalomról. És szinte semmit sem törődnek a szakma nemzetközi intézményrendszerével: nem járnak konferenciákra, külföldi kollégákkal is csak esetlegesen érintkeznek. (Zárójelben jegyezzük meg: Domanovszky, mint az Ösztöndíjtanács elnöke is, rendkívül nagy figyelemmel irányítja az 1930-as években a legfiatalabb nemzedéket külföldi egyetemekre, intézetekbe. Nemzetközi szakmai kapcsolatrendszere igen széles körű. Maga, igaz, egész életében nemzeti történeti témákon dolgozott, de utolsó éveiben egy összehasonlító egyetemes művelődéstörténet megírása foglalkoztatta. ⁶⁵)

Máig nagy kérdése az európai történettudománynak: mekkora volt szakmai és módszertani hozadéka a történettudomány nemzetközi intézményrendszerében az 1930–1990 közötti nagy kibontakozásnak? Ma inkább a gyakori kudarcot látjuk.

63 A Történészek Nemzetközi Szövetségében Domanovszky szerepéről: *Glatz Ferenc*: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. *Századok*, 1978/2:211–234. p. [E kötetben: 221–253. p.]

64 A bécsi magyarokról: *Glatz Ferenc*: Szaktudományos kérdésfeltevés és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfü Gyula bécsi éveinek történetéből. *Történelmi Szemle*, 1974/3: 396–420. p. [E kötetben: 327–384. p.]

65 Az öreg Domanovszky Sándorról: *Glatz Ferenc*: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban, i. m. [E kötetben: 221–253. p.]

ezért hajlanak sokan ennek a szerepét lebecsülni, és inkább a „kutatni, kutatni”, vagy mások „a kutatni, olvasni”, a nemzetközi fórumokkal nem törődni elvét követni. Erre inti őket a nemzetközi szakirodalom követhetetlenül dagadó túltermelése, az időt rabló nemzetközi konferenciadömping. És ezt a pesszimista álláspontot erősíti az a tény is, hogy kialakul az elsősorban csak nyelveket tudó „általános történész” típusa, a pénzt, sikert learató, de életmű és kutatói szenvedély nélkül élő „konferencia-lovagok” csapata. A nemzetközi szereplés és a szakmai színvonal szétválása ma túlzottan a kiábrándultság irányába hajt...

Hajnalt programszerű szövegét és egész életét kitöltő erőfeszítéseit ilyen szemmel tekintve, az általa javasolt irányokban csak a zsákutcákat láthatjuk. Mi azonban hajlunk a hajnali életművet e szempontból éppen az ideális történészi magatartásnak látni. (Feltéve, hogy az utókor arra még felfigyel és előveszi a születésük korában nem méltányolt gondolatokat. Ahogy teszi ezt a művészet vagy a technika tudománya.)

A régiók Európája, 1942. A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről írott tanulmány fókuszba állítja a Hajnalt egész életében foglalkoztató kérdést: *miként bontható övezetekre, régiókra Európa történelme?* A századelőn az egyetemes szempontokat követő történettudományos műhelyekben mindenütt feltették a kérdést. S természetesen – ahogy arra már az „Árpád-kori oklevélírások...” című akadémiai előadásához fűzött megjegyzéseimben, majd az 1932. évi tervtanulmány esetében utaltam – a kérdésfeltevésben *szakmai* és *politikai* indítékok egyaránt feszültek. Itt most csak visszatekintve, e feszültség megértéséhez.

A századelő gazdaságtörténet-írása már felfigyel a kultúrájában egységesnek látszó nyugat-európai fejlődésben is a szétválasztó elemekre: birtokszerkezet, hűbéri függés jellege stb. Nyugat- és Kelet-Európa között mind többet beszélnek egy harmadik régió, Közép-Európa létéről. Ez irányba hat a politika is: az erős Németország a századelőn önálló nemzeti célokat keres, és ez a német fejlődés sajátos, a franciától, angoltól eltérő voltának hangsúlyozásához is vezet. (Szűcs Jenő eleveníti majd fel fél évszázad után az elgondolást, ⁶⁶ de a szovjet és a szövetségesek között kettészelt Európa korában, a szovjet megszállási övezetben beszélni ma a „harmadik Európáról” egészen más aktuális felhangja volt és van, mint a századelő német gazdaságtörténet-írásában és politikai publicisztikájában.) Azután mind a történetírás, mind a politikai gondolkodás közelebről megismerkedik a német birodalom és az Oroszország közötti térséggel. (Az I. világháború általában figyelmezteti a történészeket a Nyugat-Európán kívüli területek szerepének fontosságára.) Mind többet beszélnek a „köztes Európá”-ról, nagyjából a volt Habsburg Birodalom nemzeteinek szállásterületét értve ezalatt. De 1920 után nemcsak a Nyugattól elválasztó jegyek lesznek világossá a térség nemzeti történeti összefoglalóinak írása közben, de felfigyelnek a történészek az időközben nagyra nőtt Kelettől való eltérésekre is. A bizantinológia nemzetközi felfutása – erre

66 *Szűcs Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981/3:313–359. p.; *Uő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp., 1983. 136 p. (Gyorsuló idő)

sem figyelünk eléggé, pedig a magyar tudományban is erős pozíciókat (Moravcsik Gyula) foglalnak el, ma a korosztályunkból Makk Ferenc és utána a szegedi, pécsi fiatalok – a 20. század első évtizedeiben egy, a nyugati keresztény társadalmaktól szerkezetében, politikai intézményeiben, gondolatvilágában teljesen eltérő kultúrát hoz a közönség elé. Ez esetben is szakaszos a fejlődés: először a könnyen felismerhető kulturális-politikai különbségek tárulkoznak fel (bizánci kereszténység, centralizált-despotikus uralmi formák stb.), majd a gazdasági eltérések (birtok-szerkezet), s végül a társadalom szerveződése.

Hajnal a társadalmi szerveződésben kívánja megragadni az európai régiók eltéréseit és azonosságait. Emlékeztetőül: Hajnal pályájának elején, 1920-ban a nyugat-európai történelem egységét hangsúlyozta, ez irányba vitte az írásformák azonosságának felismerése. (Az 1920-as években egyébként a térség kis népei mind a Nyugathoz tartozásukról beszéltek...) A társadalomtörténeti tanulmányok (a szociológiai szempontok) az 1930-as évek elején azután az Okcidenten belüli különbségekre fordítják figyelmét: Franciaország a hűbériség fészke, a szokás-szerű társadalom itt fejlődik ki a legtökéletesebben, s a peremterületeket – az Ibériai-félszigetet, észak-itáliai területeket – már nem hatotta át a nyugati társadalomszerkezet fejlődése. És most már nem „köztes Európáról” – a harmadik régióról, mondanánk ma – beszél, hanem a központi és a peremterületekről. A központi terület Franciaország és részben a germán területek, a peremvidékek pedig Skandinávia, Lengyelország, Magyarország stb. (Ahogy az utóbbi évek történetírásában az újkor történetével kapcsolatban megfogalmazódott: centrum és periféria.) Hajnal élete végéig vallotta a nyugati kultúra egységének eszméjét, de ezen belül a közép-európai térség, illetve a peremvidék elkülönülését. És élete végéig kereste az összehasonlítás lehetőségét, a történeti gondolkodásban az összehasonlítás alapanyagát. Hol az írás, hol a technika társadalmasodása, hol a társadalomszerveződés („szokásszerűség”) lesz az elemzés szempontja. (Mindnyájunknak vannak rögeszméi, amelyek évtizedek múltán talán meghatározó eszmék is lesznek...)

A történeeszt eltartó társadalom tegnap és ma. Ma – 1990-et írunk – inkább fenntartással viseltetnek térségünk történetírásai a szakma nemzetközi intézmény-rendszereinek működőképességét illetően. És csalódás, amikor a nyugat-európai (amerikaiakról nem is beszélve) kollégák térségünkről szerzett ismereteiről beszélünk. Ma egy újabb befelé fordulás, a nemzeti történelem egyetemes szempontú értékelése helyett egy bezárkózó „önértékelés” látszik erősödni. A történeeszt eltartó társadalom is a nemzeti szempontok hangsúlyozását igényli. És térségünk nemzetközi történeleinek jelene szintén ez irányba fordítja a történészi gondolkodást.

Hajnal ars historicája más utat kínál. Szenvedélyesen kutatni az apró tényeket, középkori írásformákat, oklevelezési gyakorlatot, vagy rekonstruálni a szövést, a vascípó készítésének technológiai eljárásait, a pápa és a plébános kisközösséget szervező funkcióját a falvakban. És utána megkeresni – az irodalom olvasása révén – Európa (s a világ) különböző tájain a mindehhez hasonló köznapi történeteket, keresni bennük a különbségeket, az azonosságokat. Hogy azután újabb szempontokat nyerve visszaforduljunk az „anyag”-hoz...

A történész nem tehet mást – írjon akár a politika, akár a gondolkodás, akár egy szakma történetéről –, mint a lehetséges alternatívákra irányítja a figyelmet.

Nézzünk néhány részletet Hajnal nagy ívű elképzeléséről, miként lehetne intézményesíteni a történettudományban az európai kis nemzetek történelmének összehasonlító vizsgálatát. Ne feledjük, a terv 1941–1942-ben készült. S ne feledjük – dolgozva az összefoglaló „Magyarok a Kárpát-medencében” c. História-könyv alapelvein –, e sorok szerzőjének továbbra is aktuálisként jelenik meg Hajnal 1942. évi célkitűzése, ha szerzőnk konkrét programja irreális volt is a maga korában, és annak látszik ma is.

A KIS NEMZETEK TÖRTÉNETÍRÁSÁNAK MUNKAKÖZÖSSÉGÉRŐL

A most folyó háborút megelőző években az európai kis nemzetek egy közös kiadványsorozat indítottak meg, amelyben valamely világnyelven ismertették legújabb történeti irodalmukat. A cél az volt, hogy a kicsiny elterjedtségű nyelveken megjelent irodalom ne maradjon hozzáférhetetlen, felhasználatlan a nemzetközi tudomány számára. Az a kérdés merült fel tehát, hogy milyen új eredmények, adatok érdeklík elsősorban az általános európai fejlődést vizsgáló történettudományt? Milyen szempontokhoz igazodjunk a kis nemzetek történetírásának kivonatos ismertetéseiben? Milyen eredményeikre van leginkább szüksége az általános fejlődéskutatásnak? [...]

De éppen ezek a nagy különbségek az izgalmasak és tanulságosak: mert mégiscsak egyetlen nagy közös fejlődésszerkezet jelenségei. A nagy eltérésekben a közös vonásokat megtalálni: ez magának az általános fejlődésnek a lényegéhez való közeledés.

Ilyen szempontból a kis nemzetek története olyan eredményekkel szolgálhat, amelyeket a nagy központi kultúrtömbök történetéből nehezen lehet kibontakoztatni. Olyan módszertani lehetőségekről van itt szó, amelyeknek kidolgozása a kis nemzetek történetírásának sajátos feladata az európai tudományban. Ezzel a feladattal akarunk a következőkben foglalkozni. [...]

Megkísérjük közelebbről is részletezni az első kiadványok tervezetét, úgy, amint az előttünk egyelőre célszerűnek és keresztülvihetőnek látszik:

1. Számszerű áttekintés az egyes kis nemzeteknek a XII–XIII. századból fennmaradt okleveles emlékeiről. Lehetőleg évről évre való kimutatással, hogy a terjedés üteméről nemzetközileg összehasonlítható képet adjunk. [...] Ezt a statisztikát idővel ki lehetne terjeszteni a középkor későbbi századaira is.

2. Ugyancsak ilyen, egyelőre nyers statisztika részletezhetné az oklevelek számát az oklevelet kiadó fórumok és az oklevelet nyerő felek szerint. Ez az írás társadalmias szerepének összehasonlító megítélésére szolgálhatna kezdő alapul.

3. Más kiadványok az íráshasználattal külső formáiról adhatnának összehasonlító áttekintést. Kétségtelen a klerikusság írás- és oklevélformáinak nagymértű egyezése az Okcident egymástól legtávolabbi vidékein is. Az írásformák fegyelmezett vonásaiban aránylag csekély az egyéniségnek a szerepe. [...] Az oklevél-írási formák folytonos fejlődést mutatnak, szemben a kódexírás nagyobb állandóságával. A mesteri fegyelmezettség mellett

is évtizedről évtizedre folyamatosabb az írás technikája, új formákat képezve ki. [...] A magyar oklevélírás fejlődésének összehasonlítása a franciával kétségtelenül mutatja, hogy az új formák lényegükben azonosan és csaknem egyidejűleg jelentkeznek e távoli vidékeken. [...]

Kétségtelenül bizonyossá lenne a nagy nyugati iskolák eme közvetlen szerepe akkor, ha a XII–XIII. század skandináv, lengyel, magyar írásdivatjait fakszimilékben egymás mellé állíthatnánk. Azok az írásmutatványok, amelyek alapján a svéd és a lengyel írásokat a magyarokéval összehasonlíthatjuk, valószínűvé teszik, hogy a szélső nemzeteknél évtizedről évtizedre találhatni oly írásokat, amelyek egymás közt szinte azonosnak tűnhetnek fel. Kiválogatásuk és közlésük egy kisebb kiadványban ma már anyagilag sem lenne nehéz feladat. [...]

Futólagos tekintettel is kivehetők az írásformák alapján az Okcident egyes nagy vidékeinek összefüggései az egyes nagy nyugati iskola-vidékek működésével. A kontinens törzsen az íráshasználat francia típusa uralkodik, ebből származik az angol típus, az angol egyetemi élet kifejlődésével. Szembetűnően idegenebb terület a spanyol, valamint az olasz egyetemi-oktatás hatásterülete. Anélkül azonban, hogy az írás technikai fejlődésében ezáltal megbomlanék az Okcident egysége.

A fakszimile-kiadvány erre vonatkozólag is bemutatnák példákat. [...]

Tehát a szélső vidékek írásformái váratlan új betekintést adhatnak a nyugati intellektuális üzemiességbe is. [...]

4. Ugyanígy lehetne vizsgálni az oklevelek belső sajátosságait, a fogalmazás formáit is. Itt is mindenütt a sokféleség, s mégis [...] az ismétlődés jellemzi e századok gyakorlatát. [...] A szélső területeken fellépő gondolatok, formulák arra mutathatnak, hogy a francia gyakorlatból mi jegecesedett ki általános tananyaggá a klerikusképzés központjain. [...]

5. A program mindeddig valóban az írásemlékek anyagának összehasonlításánál maradt. De eztán sem hagyhatja el a konkrét formákat. A klerikus szilárd képzettségű és világlátott szakember, de nem mindent átalakító szellemi erőforrás. Az írásban fogalmazott gondolatok szelleménél is fontosabb a formák és szervezetek, amelyek közt a klerikus munka érvényesült. A szélső területeken vázolandók a klerikus hivatásnak eme formái: a kancelláriák szervezete, a klerikusok elhelyezkedésének módja, szakszerűségüknek szerepe a társadalom-erők játékában, a hivatalnokság és az intellektuális hivatások kialakulásának kezdő fázisai, szabályozódásai. [...]

6. A XIII. század végén már a szélső vidékeken is megkezdődik a klerikus hivatás élesebb határainak elmosódása. Az írásheliséget magához vonja a köznapi élet, miután a klerikus képzettség, megbízható szakszerűségével, szabályozott hivatásával, a társadalom-struktúrához való idomulásával, már valóban „társadalmiassá” tette az intellektualizmusnak eme módszerét. [...]

[...] Bonyolult képződmények, nagy átalakulások csak strukturális folyamatok eredményei lehetnek. A kis nemzetek történetírása csak úgy érvényesülhet a nemzetközi tudományban, ha e konkrét struktúra megismeréséhez szolgáltat sajátos szempontokat és módszereket.

Megjelent: Századok, 1942/1–3:1–42., 4–6:133–165. p.

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 246–298. p.

1944 – NAPI POLITIKA, TÖRTÉNETTUDOMÁNY, 1941–1944

Nem a megdolgozandó anyagra, hanem a készárura összpontosított az antik technika és ezért nem tudott az antik Róma továbbfejlődni – e mondattal foglalhatnánk össze az 1944-ben íródott és kéziratban maradt Hajnal-tanulmány („A gépkorszak kialakulása”⁶⁷) mondanivalóját. A készáru volt az egyedüli vezető szempont, mert a termelés célja az üzlet. Az üzlet mögött a tőke érdeke áll, a tőkének pedig mindegy, milyen termelési ágazatba áramlik. Számára csak a haszon a fontos. („A helyett, hogy az élelmezés iparát szervesen összekapcsolta volna a földművelés munkájával, kíméletlen haszonleséssel tönkretette a hazai paraszti rétegeket.”) A tőke oda megy, ahol üzletet lát, és meggondolás nélkül „cserben hagyja szállítóit”. A haszonra törekvés racionálisan, tőkéletesen rendezi be az üzemet, de ezzel ki is zárja a továbbfejlődés lehetőségét. („Tökéletes célszerű processzusról van szó, nem pedig próbálkozó alakítgatásokról!”) Eredményes lesz a termelés és a társadalom, de nem fejlődésképes...

Erőgép vagy munkagép – az üzlet vagy a termelés szempontjai. Hajnal tőkeellenes antikapitalista tanulmányai közül ez az 1944. évi szöveg szintetizálja a korábbiak állításait. Már az újkori egyetemes történet írása közben a szerves fejlődés ideájából kiindulva bírálja a 18. századi angliai ipari forradalomban, hogy az túlzottan az erőgépre és nem a munkagépre koncentrált a modern fejlődést. Ennek oka pedig a végtermékre való összpontosítás: akár nagyobb erőráfordítással, de minél nagyobb eredményeket kell elérni. Röviddel az újkortörténeti szintézis után kelt „A technika fejlődése” (1937) már megfogalmazza: nem biztos, hogy a fényes eredményeket felmutató társadalmak azok, amelyek fejlődőképesek. A fejlődőképesség – Hajnal szerint – csak a szervesség elvének érvényesülésével lehetséges. A technikában ez a munkás és az anyag „benső viszonya” révén alakulhat ki. Az alkotó tevékenység az anyag – kő, vas, gyapjú, agyag stb. – tanulmányozásával kezdődik. Folytatódik azzal, hogy a teremtő gondolkodás felfedezi az „anyagban rejlő termékformákat”. A technika akkor fejlődik helyesen, ha ezt az utat követi, nem pedig a végtermék, az áru, a haszonra termelés szempontjaiból indul ki.

Az 1937–1944 között keletkezett technikatörténeti tanulmányok, nem utolsósorban az ezen évek politikai viharai azután készre „kovácsolják” Hajnal antikapitalista technikaértelmezését. Ennek váza: a nagyipar tőkés érdekelttségű, tehát szükségszerűen haszoncentrikus. Azaz nem a termelési folyamat maga, a technika fejlődőképessége érdekli, hanem a készáru. A készáru-központúság a munkafolyamattól a mind gyorsabb és több termelést igényli, ami mechanikussá teszi a munkát. („Ha az ember mást nem csinál, mint nap nap után a taposómalomban szalad, úgy [ez] nem technika, hanem a technikai fejlődés megállítása.”) A technika ilyen

67 A kézirat szövegét Wellmann Imre őrizte meg. Ezúton is köszönetet mondok átadásáért. Hajnal maga írja, hogy ez „kísérlet és vázlat”. Valóban, az olvasó érzékelti fogja: gyakran fésületlen mondatokat tartalmaz a tanulmány.

használata jellemző volt az antik Rómára és jellemző a mai fejlett ipari társadalmakra.

Hajnal számára ezzel szemben az ideális társadalom – mint ezt az újkori egyetemes történet parasztságról írott fejezetében olvashattuk – a racionalitás termelékenységével szemben a szokásszerűség, az üzletiességgel szemben az anyagra (földre) összpontosított magatartás, a rabszolga (és bér munkás) állapot helyett a szerves kölcsönös társadalmi munkaszervezet. A hajnali történelemértelmezés kiteljesedik a technika történeti szerepének elemzésében is.

Az olvasót nem kívánjuk historiográfiai mellékutakon kirándulásokra kényszeríteni. Ezért csak utalunk arra, hogy a gépről, a modern kapitalizmus „hasznáról” folytak viták Magyarországon a szakirodalomban (nem utolsósorban Sombart nagy hatású, a kapitalizmus és a nyugati társadalomról írott munkájáról⁶⁸), technika és kapitalizmus összefüggéséről 1930–1931-ben. A német szociológia alapelveinek felidézésével sem kívánjuk terhelni az olvasót, amelyek interpretációi vezetik Hajnalt bizonyos alapelvek megfogalmazásához. (Így arról, hogy az intézmények, a gondolat /= felfedezés/ csak akkor életképes, ha a társadalom fölkészült annak használatára, befogadására. Vagy arról, hogy a technika történelmében nem a nagy felfedezések történetét kell látnunk, hanem a gondolat megvalósulásának folyamatát stb.) „A gép tehát régóta meglenne, talán az ősidőktől kezdve – de nincs hova beilleszteni” – olvassuk „A gépkorszak kialakulása” című, kéziratban maradt tanulmányában. Arról is hosszan értekezhetnénk: miért és hogyan alakult ki Hajnal korában az a felfogás, hogy a modern kapitalizmus már az ókorban is létezett. (A századelőtől, E. Meyer „Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums”⁶⁹ című, 1910-ben megjelent munkájától – remek olvasmány! – datáljuk ezt a magunk részéről. Mások viszont már a 19. század első felének klasszikus ókortörténeti irodalmában is felfedezik az antik idők és a modern kapitalizmus közötti párhuzamokat.) Így Hajnal írásaiban a – mai olvasó számára különös – párhuzam a kortársak szemében elfogadott volt.

Miért maradt kéziratban az 1944. évi szöveg? Semmi biztos utalásunk erre nincs. A szöveg kidolgozatlan, első fogalmazvány, fésületlen mondatokkal; Wellmann Imre örizte meg. Miért nem dolgozta ki Hajnal a benne rejlő összefüggéseket? Az ostrom, a dékáni teendők, vagy az új szakmai-politikai problémák elvonták figyelmét? Talán a német megszállás, a fasiszta diktatúra bevezetése Magyarországon? Vagy 1945 után már nem tartotta aktuálisnak az 1937–1944 közötti kérdésfeltevéseket? Nem tudhatjuk.

68 Werner Sombart: Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart. Bd. 1–2. Leipzig, 1924. 6. kiad.

69 Eduard Meyer: Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums. In: *Uö: Kleine Schriften. Zur Geschichtstheorie und zur wirtschaftlichen und politischen Geschichte des Altertums.* Halle, 1910. (Az előadás eredetileg 1895-ben jelent meg: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik.* Band 9. 696–750. p.)

Tény, hogy Hajnal 1944. március 19. után levelet ír Szekfű Gyulának, felveendő a megszakadt barátság fonalát, tisztázni azokat a politikai ellentéteket, amelyek közte és a harcos antifasizmusáról ismert Szekfű, valamint az angolszász orientáció hívei között keletkeztek 1940–1944 között. Talán eszébe jutott Szekfű már idézett, 1940. évi levele, amelyben figyelmeztette Hajnalt: történeti nézeteit a szélsőjobb Imrédy tábora, az „Egyedül Vagyunk banda” nézi nagy rokonszenvvel.⁷⁰ „A gépkorszak kialakulása” erősen liberalizmusellenes, tökeellenes kirohanásai a német megszállás, 1944. március 19. után feltehetően ráébresztették Hajnalt a *történeti koncepció és a jelen eszmei-politikai áramlatok közötti kapcsolódásra.* Az összefüggés megvilágításához és Hajnal 1945-béli megítélésének megértéséhez hozzátartozik az 1942–1943. év néhány eseményének felvillantása. Nézzük, mi történik közvetlen szakmai környezetében, tágabban a hazai szellemi életben a háború éveiben!

A hadba lépés kihatása. Magyarország hadba lépése 1941 nyarán felgyorsította az 1930-as évek szellemi életében kirajzolódott polarizálódást. 1941–1943 között e polarizálódás árnyékában él a történettudomány is.

1941 decemberében megalakul az első önálló magyar történettudományos kutatóintézet, a Teleki Pál Tudományos Intézet keretén belül.⁷¹ (Ma inkább csak, nagyságát tekintve, kutatócsoportnak neveznénk. Persze az „egyprofesszoros” tanszékek korában „intézet”-ről beszéltek.) A Teleki Intézet vezetése a Hóman és Szekfű fémjelezte tábor kezében van: alapító elnöke a miniszter Hóman, igazgatója Deér József, s a történeti intézet dinamizmusát adó fiatalok (Benda Kálmán, Kosáry Domokos) elsősorban Szekfű tanítványai. Mályusz Elemér megtámadja az intézetet vezérlő szakmai alapelveket. 1941. december–1942 júniusa között jelennek meg cikkei, végigpásztázva a magyar történettudomány állapotának szinte minden vitatható kérdésén: az Akadémián, tanszékeken, kutatási programokon, okolva a hiányosságokért Szekfűt, Hómant, s mindezt szembehelyezve a maga népiségtörténeti, társadalomtörténeti kutatási programjával. Támadja a Szekfű képviselte politikai nemzet fogalmát, a Szent István-i gondolat történeti kifejtését, szembehelyezve azzal az általa képviselt népiség fogalmát. Bírálja ismételten a szellemtörténetet, a nyugati tudományosságra való állandó hivatkozást, ami csak ürügy arra – így Mályusz –, hogy a pozíciókat megszerezzék. Deér és társai – azaz a Teleki Intézet – ellen a kifogása: úgy tesznek, mintha ősi nemzetfogalmunk azonos volna „a zsidóságot és minden jött-mentet a magyarság kárára dédelgető liberális politikai elv”-vel. A cikksorozat a szélsőjobb oldali őrségváltók folyóiratában, az imrédyista *Egyedül Vagyunk* hasábjain jelenik meg.⁷² (A folyóiratot azért

70 Szekfű Gyula–Hajnal István, 1940. MTAKK.

71 A 8646/1941. ME. sz. rendelet alapítja meg a Teleki Pál Tudományos Intézetet. Tagintézményei: Államtudományi Intézet, Erdélyi Tudományos Intézet és a Magyar Történettudományi Intézet.

72 Mályusz cikksorozata az *Egyedül Vagyunk* c. lapban jelent meg: Talán az utolsó órában. I. Miért félünk a korszerű nemzetfogalomtól? (1941/53:9–10. p.); II. Miért félünk a korszerű nemzetfogalomtól? (1942/1:9–10. p.); III. A szellemtörténet (1942/2:8–9. p.); IV. Megint a

hívták létre 1939-ben, hogy a nyíltan angolszász–polgári demokratikus beállított-ságú Szekfü-folyóirattal, a *Magyar Szemlével* szemben ellensúlyt képezzen.)

A tanulmányosorozatra Deér válaszol, ringbe száll a sértett miniszter, Hóman is.⁷³ Hajnal először Mályusz mellé áll, mondván: korszerű településtörténeti kutatásait nem támogatták, s ezért lett sértett ember. Szeretne közvetíteni. S ekkor érzékeli először, hogy itt nem személyes, hanem világnézetileg kicövekelt frontok állnak egymással szemben. (Feltehetően Mályusz sértett makacssága miatt megszakítja a két évtizedes barátságot, rövid levélben intézve el kettőjük kapcsolatát. 1942-t írunk.)

Nemzetiszocializmus, Baráth Tibor, „zsidókérdés”. Ekkor azonban újabb politikai bomba robban a *Századokban*: a szerkesztőség Komoróczy György ismertetését közli Baráth Tibor „Magyar történet” (Kolozsvár, 1941.) c. könyvéről.⁷⁴ Az ismertetés tárgyilagos, de időközben Baráthnak megjelent egy kis füzet „Az új Magyarország történetírása” címmel, amelyben a szerző a német fasizmus eszméinek bevezetését javasolja a történetírásban.⁷⁵ A füzet óriási feltűnést kelt liberális és konzervatív értelmiségi körökben, felháborodást, hiszen a hazai elit-értelmiség addig elzárkózott a „barna pogányságtól”, a nemzetiszocializmustól. Baráth – igaz, egy másik könyvének – ismertetését a szerző melletti kiállásnak tekinti az antifasiszta tábor, és alkalomnak arra, hogy a *Századok* „protestáns” és szemükben gyanús szociális törekvésű táborával leszámoljanak.

A *Századok* (1942. szeptember–októberi) megjelenése után robban a Magyar Történelmi Társulat is: Eckhardt Sándor, a francia irodalom és nyelv nagy szakmai és közéleti súllyal rendelkező, ismert liberális katolikus felfogású professzora (a Magyar Szemle Társaság elnöke) tüntetően kilép a társulattól. Szekfü is azt írja Hajnalnak: kettőjük közé a *Századok* magatartása áll. Izgatott hangú levélváltások, Hajnal kétségbeesett erőfeszítése: terjedelmes ismertetést ír most már ő a fasiszta szellemű Baráth-füzetről, és soron kívül megjelentetik a *Századok* 1942. novemberi számában. Harcias kirohanás „a német politikai ideológiából átvett vezető gondolat, a faj, a térség, a totalitás” fogalmai ellen. (Emlékezhetünk „A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről” [1942] c. tanulmány kapcsán írottakra: Baráth Tibor „Domanovszky jó embere” volt a nemzetközi történész irodában, ki-mondottan francia beállítottságú történész, aki most – barátai számára érthetetlenül – csapott fel a „lendületes” nemzetiszocializmus követőjének. De hát ismert

szellemtörténet (1942/3:8., 10. p.); Válasz [Deér József hozzászólására] (1942/4:7–8. p.); V. Népiségtörténet (1942/5:6., 8. p.); Az Akadémia (1942/6: 6., 8. p.); Az egyetem I. (1942/7:14. p.); Az egyetem II. (1942/8:12. p.); Az egyetem III. (1942/10:10., 12. p.); Kutatóintézetek I. (1942/11:8. p.); Kutatóintézetek II. (1942/12: 4. p.); Kutatóintézetek III. (1942/13:11. p.), majd könyvalakban is napvilágot látott: A magyar történettudomány. [Bp.], [1942.] 156 p.

⁷³ Az ügyről a Hóman-hagyatékban: OSZKK Fond 15/45.

⁷⁴ Baráth Tibor: Magyar történet. 2., bővített kiadás, Kolozsvár 1941. [Ism. Komoróczy György.] Századok, 1942/7–8:329–331. p.

⁷⁵ Baráth Tibor: Az új Magyarország történetírása. (Klny. az Új Európa társadalom- és gazdaságtudományi folyóirat I. évf. 1. számából.)

jelenség: a politikai őrségváltás megindítja az értelmiségiekben is az addig szunynyadó tettvágyat, karrierizmushoz vezető „alkotóvágyat”.) Hajnal tehát elhatárolja magát Baráth Tibortól és annak az Új Európa hitleri eszmevilága előtti hódolatától, de... De az ismertetésben folytatja korábbi tanulmányainak liberalizmuskritikáját: elutasítja a liberális individualizmust, amely „üzleti szervezkedés segítségével vagyonhoz és hatalomhoz juttat ezernyi munkásélet fölött”. Példa a zsidóság. Őket „egyéneiben a magunk részéről nem tartjuk fajbiológiailag determinált erkölcsi fogyatékoságú lényeknek, hanem teljes értékű embereknek” – írja. (És most már nyomtatásba adva felfogását a zsidóságról!) Közösségük azonban „szociális abnormitás”, versenyre kell tehát kényszeríteni a zsidóságot a munkásokkal, parasztokkal, megvonni tőlük „az egyoldalú, felületes racionális érvényesülés lehetőségét”.⁷⁶ (Atyaisten, tesszük hozzá, mindez már a harmadik zsidótörvény évében!)

1942 novemberében vagyunk, a jól értesült pesti értelmiségi körök már figyelnek a hírekre, hogy Sztálingrádnál nemcsak elakadt a német támadás, de a szovjet ellentámadásba kezdett, s megérkezett a hír a legendás Rommel Afrika-hadtestének vereségéről El-Alameinnél.

Hajnal magyarázkodó ismertetése semmi, nyomtatásban olvasható visszhangot nem kelt. Arról viszont, hogy mit váltott ki a polgári baloldal gondolkodóiban szöbeszéd szintjén a *Századok*-ismertetés, nem tudunk. Ragaszkodás a liberalizmuskritikához és a faji alapozottságú antiszemitizmus elítélése, de ugyanakkor annak elfogadása, hogy a zsidóság mint szociális közösség, feszültséget generál a magyar társadalomban. Hogy mindez mennyire súlyosbította Hajnal elszigeteltségét – csak feltevéseink lehetnek. Domanovszkyval együtt lemond a *Századok* szerkesztőségéről. (Mályusz Elemér már 1938-ban távozott.)

Hajnal visszavonul a szakmai-közéleti szerepléstől.

Tehát a kéziratban maradt 1944. évi tanulmányból keressünk ki jellemző részteket!

A GÉPKORSZAK KIALAKULÁSA

[...] Mert hiszen a gépnek az a feladata, hogy az embertől átvegye a műveleteket, amiknek elvégzésére nem szükségesek emberi kvalitások! Hiába mozgatja kerekeit-tagjait a gép, ha nincs munka, amit az embertől átvehessen! Az „erőgép” értelmetlen mozgás marad, ha nem köthető össze „munkagéppel”!

Tehát széjjel kell szedni a gyártó-processzust részműveletekre, minden egyes emberi tevékenységet apró, mechanikus mozgások sorozatára és egymásba dolgozására. Marad az embernek a gondolkodás és az irányítás, a gyártást a gép végzi. Ez lenne a modern gép ideálja.

⁷⁶ Hajnal István: Baráth Tibor: Az új Magyarország történetírása. [Ism.] Századok, 1942/9–10:453–459. p. idézet: 456. p.

Az antik technika valóban ez irányban szeretett volna haladni. S kitűnt, hogy ez az ideál csak úgy valósítható meg, ha a természetető helyett embergépet állítanak be az üzembe.

Úgy, amint a modern gyárüzemben is az ember lélektelen tömegmunkájára szorul a géppel való készáru gyártás.

Valami hibának kell lennie tehát ez okoskodásban, a gép keletkezésének ilyesféle magyarázatában. Nem ez az útja a gép felé való haladásnak. [...]

Az első gép: a vízimalom

A vízikerek

A vízimalmot ma már nem szokás a tulajdonképpeni gépek közé sorozni. Pedig igazi gép, az ember nélkül dolgozik, természetetőt készlet szabályozott munkára. Csakhogy nincs meg róla bennünk az önálló lények illúziója. Kötve van a vízfolyáshoz, az átalakítatlan természetenergiához.

A „nagy gondolat”, hogy a természet mozgásával valamit a magunk tetszésére mozgassunk, tulajdonképpen ősi emberi ösztön. A víz, a szél erejével mindig is próbálkoztak az emberek.

A vízikerekhez sem kellett különösebb okoskodás és haladás; elég volt hozzá a primitív embernek kedvtelése is. Munkabíró jó vízikerek építéséhez is untig elég felkészültségük lehetett már a legrégebb ismert kultúráknak is. Történeti művek gyakran hivatkoznak több ezer éves Krisztus előtti (asszír, khaldeus, egyiptomi) emlékekre, amelyek a víz hajtotta kerek alkalmazását bizonyítják, mégpedig főként vízmerésre, öntözőcsatornák táplálására. [...] Valószínű, hogy többnyire az ember vagy állat, s nem maga a víz forgatta a kereket, amelynek vödrei vizet merítettek a folyóból. Tény az is, hogy ügyes erőáttételben sem volt hiány, az állat vízszintes körben járása forgatta a függőleges merítő kereket. Csak azért említjük ezt, mert ez is bizonyítja, hogy a technikai készségen nem múltott a vízikerek „fel-találása”. Egyébként kínai, indiai kultúrák földművelő népeinél sokféle, ősi szokásokon alapuló kezdetleges és mégis ötletes víz-hajtotta szerkezetet találni, időnként visszatérő munkák elvégzésére, főként vízmerésre. Az antik írók Strabón (Kr. e. 63–19), Vitruvius (műve Kr. e. 25–23) már határozottan olyan vízikerekről szólnak, amelyeket a folyó vize forgat, s amelyek egyúttal a rajtuk függő vedrekkel vizet merítenek. A folyóvíz tehát önmagából merít vizet s önmaga erejével szállítja azt fel a partra, az öntözőcsatornába. Igazi automata munka, az ember nyugodtan alhat mellette.

És mégis csak igen kivételes maradt a vízerő hajtotta szerkezet, egészen az európai középkorig. [...]

A gép tehát régóta meglenne, talán az ősidőktől kezdve – de nincs hová beilleszteni. Azaz, hogy mesterséges szervezéssel mégiscsak munkába állítható, de akkor is kitűnik, hogy az érdekszempontról sokkal mélyebb összefüggések szükségesek fenntartásához. Csúsz a „gazdasági erő” még sosem csináltak gépet. A magas műveltség sem; ellenkezőleg, a vízimalom a legmélyebb középkori kultúrsüllyedés idején honosodott meg véglegesen; s nem a városias, hanem a paraszti kultúrában. Mondhatnánk azt is, hogy a társadalomnak valami sajátos lelkisége, szellemisége volt szükséges a gép befogadásához. [...]

Egyáltalán, már a gép őstörténete is azt bizonyítja, hogy nem él meg a gép ott, ahol a társadalom hozzá igazodik. A gépnek kell a társadalomból kinőnie, s nem megfordítva. S nem is a nagy haszon és a nagy teljesítmény alapozza meg a gép sorsát. Inkább a magán-élet intim foglalatosságából kell kiválasztódnia. A vízmerítés nagy erőteljesítménye helyett a gabonaörlés kicsiny mindennapi munkája indította el a fejlődés útján a vízerő-gépet. [...]

A gabonaörlő vízimalomnak az a jelentősége a vízmerő kerékkel szemben a gépi fejlődésben, hogy nem csupán a folyóvíz nyers erejének kihasználására szolgál, hanem valami anyagnak megmunkálására is, az anyagnak az emberi élethez szükséges átalakítására. Ez a gép már egy gyártásfolyamat része. Tulajdonképpen egy erőgépnek, a vízikereknek, és egy munkagépnek, a forgó malomköveknek az összekapcsolása. Persze, távolabbi értelemben mondhatni ezt a vízmerőgépről is, de mégis, a vízimalom közelebb áll a mai gyártógépek fogalmához. Nem hiábavaló, finomkodó elméleti megkülönböztetés ez. A nyers erőgép önmagában sohasem tudott volna beférkőzni az emberi életbe. A gép fejlődése attól függött, hogy saját szerkezetét milyen mélyen és sokszerűen tudja belebocsájtani az emberi alkotómunka részleteibe. Egyébként történetileg is kétségtelen, hogy a gabonaörlő vízimalom példájára képződtek ki és általánosultak a középkorban a többi sokfajta gyártásra munkára berendezett vízigépek.

Kézírtos fogalmazvány. Wellmann Imrétől.

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 303–355. p.

1946 – ÚJÁÉPÍTÉS ÉS POLGÁRI DEMOKRÁCIA

A bekövetkezett jelen előtörténete. Nagy hátránya a történelemnek, hogy azt hihe-ti: látja a fejlődés végpontját. Pedig ezt nagyon is munkáját könnyítő sajátosságnak szokás nevezni. Úgy rajzoljuk meg egy-egy korszak, egy-egy intézmény, sőt személység pályáját, hogy tudjuk: mi lesz az eredmény, hova vezetnek a történetek. Valójában hajlanak a történészek mindig „előtörténetet” írni.

Ez a sorsa Magyarország legújabb kori, elsősorban 1945 utáni történetének is. Tudjuk, hogy a német megszállás alóli felszabadítást a szövetségesek, pontosabban a szovjetek megszállása követte; tudjuk, hogy az 1945 utáni politikai harcokban már kimutathatóak azok az elemek, amelyek az 1948–1949. évi proletárdiktatúra fordulatához, a szovjet rendszer totális átvételéhez vezettek. Hajlunk tehát az 1945 utáni első időszak történeteinek értékelésében is minduntalan a „mi vezetett ide” (ti. a proletárdiktatúrához) kérdést feltenni. Tudjuk, hogy a szovjet rendszer milyen jelszavakkal s milyen valós (vagy taktikából hirdetett) célkitűzésekkel igyekezett a tömegeket megnyerni. Földreform, tulajdonreform, kizsákmányolás megszüntetése, demokratikus iskoláztatás, munkásság-parasztság fel-emelése és így tovább – mind olyan fogalmak, amelyek a mai nemzedéknek, a csalódás korszakában, üresen konganak. Felidézésükkel párhuzamosan megjelennek az 1949 utáni politikai eszköztár jelenségei: diktatúra, a többpárti demokrácia intézményeinek felszámolása, és emberek tízezreinek kollektív alapon („volt

uralkodó osztály”) megkülönböztetése és kiközösítése, az egyházak üldözése, a nemzeti hagyományok háttérbe szorítása a szovjet internacionalizmus kedvéért, és így tovább.

És hajlunk a korban cselekvő, dolgaikat végző egyéneket is értetlenül szemlélni, akik életüket a „nagy koreszmék”-hez igazították. Akik honnan is tudhatták volna, mi fog következni, amit természetesen a jelenből visszatekintő történész már tud, s hogy az akkori cselekvők számára „szent” társadalmi célok milyen nagyhatalmi-politikai érdekrendszerek kereteibe szorúlnak, és az állam és társadalom működőképességének szétzilálásához fognak vezetni. Megfeledezünk: a kor cselekvő „harcosa” viszont még látta, hogy a régi, 1945 előtti társadalomnak milyen visszasságai, feszültségei voltak. (Nem úgy, mint ma, 1987-ben, amikor csalogódva az elmúlt negyven év ígéreteiben, hajlunk – még mi, kutatók is – idealizálni a két háború közötti állapotokat. Természetesen?)

Mentesíteni kell gondolkodásunkat a „következmények” ismeretétől, amikor Hajnal István 1945 utáni írásait olvassuk. Ha ezt nem tesszük, akkor csalogódással fogjuk letenni a szövegeket. Nem fogjuk érteni a lelkesedést az ígéretek felett, amelyben hittek Hajnal és kortársai 1932-ben, 1939-ben, 1945-ben: a világháború utáni újjáépítésben, az új társadalmi energiák felszabadításában, a parasztság, a munkásság beemelésében a politikai rendszerbe, a tőke kizsákmányoló szerepének megszüntetésében. Hittek abban, hogy a termelés szervezhető oly módon, hogy az üzletközpontú termék-előállítás a tőkés kizsákmányolással együtt számolható fel, hogy a fizikai és szellemi munka egyenrangúvá tehető, a falusi elmaradottság felszámolható stb. stb.

Értelmiségi életsors, 1945–1949. Hajnal már a Budapest felszabadulása utáni napokban – emlékezhetünk életútja ismertetéséből – óvja az új demokratikus erőket (a kisgazdapártot), hogy a maguk programját elsősorban a marxizmussal szemben fogalmazzák meg. Sőt azt javasolja: tanuljunk „egyet-mást a marxizmustól, [...] nem követvén azt egyoldalú materialista elképzeléseiben. A materializmus bizonyos elismerése is elkerülhetetlen ma már a fejlődésmagyarázatban – írja. – Nem úgy, hogy az emberi létet meghatározza, hanem, hogy az ember az anyaggal kényszerül élni, de épp az teszi emberré, hogy örök a küzdelme az anyagiasságon való felülemelkedésért.” És hadd folytassuk a kéziratban maradt Hajnal-széljegyzeteket – itt, az olvasónapló mindent elbíró oldalán – a kisgazdapárt „Polgári kiáltványá”-hoz: „A társadalom azonban még más módokon is anyaghoz kötött: minden kultúrforma anyagiasság kifejeződés. Az élő embereket és a generációkat igen változatos fajtájú anyagiasság kultúrformák rendszerei kötik össze. Fenntartásuk nem csupán lelki, hanem anyagi erőket is kíván – akár például nevelésformákról (iskolákról), akár technikáról legyen szó. A kultúrszerkezet anyagiasság formaszervezet, a legelvonatbabb gondolat sem válhat társadalmi kinccsé anyagiasság formába öntés nélkül. Tehát a társadalom ilyen anyagiasság szervezethez kapcsolódik, él és fejlődik, kötöttebb, mint sem általában képzeljük.”⁷⁷ És ezután a Hajnal-tanulmá-

nyokból számunkra már ismerős érvrendszer következik: „a kultúra nem a zsenik alkotása, hanem a kicsi mindennapok aprómunkái”, minden igazi kultúrfejlődés csak alulról jöhet, „az ember szociális lény”, tehát „olyan társadalom kell, amelyben egész emberek élnek egymás mellett [...] mihelyt egyoldalúvá válunk, nincs teljes örömünk egymásban”.

Az új kihívás Hajnal számára, mint annyi nyitott gondolkodású kortársa számára, a háborúban győztes demokratikus hatalmak politikájának, szellemiségének megismerése, de mindenekelőtt az itt jelen lévő Szovjetunió, és ezzel a kommunista párt megjelenése, a szociáldemokrata párt, az agrárradikalizmus súlyának megnövekedése a magyar politikai és szellemi életben. És mint annyi korosztálytársa Nyugaton és itthon: kereste a magyarázatot az új, dinamikus keleti nagyhatalom sikereire, és kereste az új politikai tényezőkben azokat az erőket, amelyek segíthetnek az égető hazai társadalmi feszültségek feloldásában. Kereste, mint annyi kortárs – *jóindulattal*. Ezért írja a kisgazda kiáltványról: nem kellene mindenképpen a marxista tan, az osztály nélküli társadalom végső ideája ellen fordulni. Csak „az odavezető utat kell másként elképzelni, főként pedig tagadni az egyoldalú anyagelvűséget”.

Nemzetiszocializmus és marxizmus. Hajnal 1945 előtti antikapitalista meggyőződése tovább él és új töltést kap. A nemzetiszocializmus bukása őt nem az azt megelőző politikai-társadalmi formák iránti nosztalgiához vezeti vissza, mint sok korosztálytársát. Inkább a marxizmushoz közelít: szocialitás, alsóbb néprétegek boldogulása, emelkedése. A diktatúrából való kiábrándulás nem a diktatúrát megelőző rendszer újra-bevezetését kívánja. „Valóban a kultúrszerkezeten való építkezés hozza mindnyájunk emberi boldogulását. Nem valami elvont közösség szme diktátuma alapján – hanem tisztességes, mások életközeli vonzalmára vágyó emberi életvitelünk által. Személyes teljesítménnyel, nem mások dolgoztatásával. A tisztességes átlagember típusát kell segítenünk, a tömegbámulat hangyaembereinek korszakát lezárva.”

A „marxista kiáltvány”-t ilyen szempontból jobbnak tartja, mint a kisgazdákét. „Markolni kellene, bele az életbe. Mint a marxista kiáltvány tette főként konkrét társadalmi tények, társadalomszerkezetek, munkaszervezetek vázolásával és a belőlük vont következtetésekkel. A Kisgazdapárt kiáltványa azonban túlságosan szimbolikus, fejlődésjellemzésnél marad. A gyakorlati érzék kívánalmát nem elégték ki.”

Emlékezhetünk Hajnal tanulmányaira az 1930-as évek elejéről, azután a „Történelem és szociológia” (1939) rendszerező írására: milyen határozottan utasította el a szellemtörténetet, azokat az elméleti konstrukciókat, amelyek a „szellemből”, az „értelem erejéből” igyekeztek levezetni az emberiség fejlődését. Emlékezhetünk „Az újkor történeté”-nek fejezeteire, majd még inkább az európai városfejlődésről, a kisnemzetek történetírásáról írott tanulmányaira: a társadalom mindennapjaiban, a kisközösségi társadalomszerveződésekben kereste mind a világtörténelmi szintű mozgások, mind az egyes államok emelkedésének okait. A társadalom mélyén, sőt a társadalom alsó rétegeiben, mindenekelőtt a paraszt-

77 „Hajnal István bírálata a Polgári kiáltványról”. MTA KK Ms 5388/16.

ságban. És amikor az összehasonlítás alapjait kereste a történetírásban, akkor is a társadalomszerkezetekben érvényesülő köznapi mechanizmusokhoz jut el, s az összehasonlítás alapjául a „szokásszerűséget” ajánlja. S emlékezhetünk a technikátörténeti dolgozatok vissza-visszatérő következtetéseire: a technika előrehajtó ereje nem a „találmány”, hanem a mindennapi munkavégzés, a technika társadalmasodása, azon körülmények megteremtése, amelyek lehetővé teszik az anyagra irányuló munkavégzésben a gondolat megvalósulását. És emlékezhetünk az „anyag” meghatározó szerepére, arra, hogy a technikai fejlődés mozgatója: az anyagra irányuló munkavégzés. S a végső következtetés már 1944-ben: a fejlődés legnagyobb gátja, ha a munkafolyamatot az áru, a késztermék s a mögötte álló tőke határozza meg. Ez nem a munkafolyamatot kívánja fejleszteni, hanem a profitot növelni.

Mindezek felidézése után könnyen megérthetjük, hogy Hajnal 1945–1949 közötti írásaiban miért találkozunk a marxizmus iránti megértéssel. Könnyű volna felidézni azokat a marxi-engelsi gondolatokat, mondatokat, amelyek szinte teljes azonosságot mutatnak Hajnal szociológiai és antikapitalista tanulmányrészelteivel. Nem a korabeli „brosúramarxizmus”-t kellene ehhez természetesen elővennünk, mint ahogy vesszük elő gyakran ma is (1987) a könnyebb futású marxizmus-bírálatokban. Talán azokat a részleteket a „Grundrisse”-ből vagy a „Német ideológiá”-ból, amelyeket a 20. század első felének szociológiája is nagymértékben felhasznált és beépített rendszereibe. (Itt most idézünk 1972. évi, mainzi ösztöndíjas olvasmányunkból, amikor hetekig forgattuk a nem éppen könnyű nyelvvezetű „Grundrisse” eredeti szövegét. Nagy szellemi felfedezés, és vitaanyag volt! Micsoda színvonal! Ezt kell – gondoltuk – meghaladnunk.) Amikor Hajnal elővette e munkákat, megtalálhatta bennük szinte saját mondatait: „A társadalom nem egyénekből áll, hanem azoknak a kapcsolatoknak, viszonyoknak az összességét fejezik ki, amelyekben ezek az egyének egymással állnak” (Grundrisse). Vagy a „Német ideológiá”-ban: az ember lényege „a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége”.

De arra is emlékezhetünk a korábbi olvasónaplói bejegyzésekből, hogy Hajnal minden olyan tudományos elméletet elvetett, amely a fejlődést egy végső okra, egyetlen tényezőre vezette vissza. Így a szellemtörténeti megközelítést, és a szerinte minden mozgás okát az anyagi érdekre visszavezető marxizmust is. Hajnal korábbi tanulmányait olvasva, valamint a háború utáni új társadalmi-politikai erők ismeretében könnyű belátnunk, hogy a munka-, anyag- és társadalomközpontú történetiszemlélet 1945 után megérti az új kihívást. A munkáspártok, általában a munkásság politikai megerősödésének összeurópai jelenségét – és ez, vegyük végre komolyan, Európa történelmében valós tényező volt – Hajnal a fizikai munka szerepének újraértelmezésével magyarázza. A munkásság társadalmi integrációjának igénye új kérdésfeltevéshez vezet: a fizikai és szellemi munka viszonyához. S az anyag és szellem, a fizikai és szellemi munka történelmi viszonyának át gondolása viszi Hajnalt az értelmiség és a munkásság szerepének vissza-visszatérő boncolgatásához.

Az értelmiség felelőssége, őrsekváltás, pozícióéhség. Az első ilyen témájú tanulmánytöredék a „Materializmus” címet viseli. Feltehetően a *Válasz* című folyóirat számára kezdte cikké formálni, s kapcsolódik azokhoz az önkritikus értelmiségi megnyilatkozásokhoz, amelyeknek a sora már 1945 tavaszán megkezdődött a magyar szellemi életben.

A régi értelmiség szerepének és jelenlegi helyének értékelését Szekfű Gyula indítja. A még romos Budapesten a Pedagógus Szakszervezetben nagy hatású beszédet tart, amelyben a töle szokásos szenvedéllyel és egyéni átéléssel szól arról, hogy a régi középosztályok eszményeivel véglegesen szakítani kell. Mindaz, amit a Szent István-i Magyarországról a szellemi erők, s így a magyar intelligencia szerepéről addig vallottak – immáron használhatatlanok. Az új bel- és külpolitikai, valamint az új társadalmi erők szigorú önkritikára készítetnek.⁷⁸ Az előadást, amelyről a résztvevők utólagos elbeszélései szerint szomorú lehangoltsággal, várakozásaiban való csalódottsággal távozott a hallgatóság, a kommunisták értelmiségpolitikai offenzívája követi. Révai 1945. április 19-én terjedelmes cikket ír a *Szabad Népből* a régi értelmiség szükséges önkritikájáról.⁷⁹

Folynak az igazolások. És közben az új rendszerben bújnak elő a mohó őrsekváltók, a kapzsiságtól, az érvényesülés vágyától hajtva, bosszútól is tüzelt vádaskodások szinte mindenki ellen, aki szerepet játszott a régi rendszer szellemi-kulturális elitjében... (Mint említettük a Hajnal életútját bemutató tanulmányban, Hajnal ellen is.⁸⁰) Professzorok, tisztviselők néznek szembe az állásvesztés rémével, és néznek szembe önmagukkal, magányosan vagy baráti körben. Az e hónapokból visszamaradt baráti levelezések telve vannak az önkritika, az önvád, a védekezés mondataival. A publicisztikai vita 1945 nyaráig tart, a pártok különbözőképpen foglalnak állást. Ezek közül most talán a később meghatározó kommunista párt álláspontját (1945. május 20–21-i pártértekezlet) érdemes idézni: a baloldali szektaszellem ellen fel kell lépni, s a régi értelmiségnek megkönnyíteni „a demokrácia felé vezető utat”. („A magyar értelmiség jelentékeny része még mindig idegenkedve vagy zavarodottan áll a fiatal demokráciával szemben...”)⁸¹ Most, 1945 nyarán még nem győzött a „baloldali szektaszellem”.

78 A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének székházában a középiskolai történelem-tanárok átképzésére szervezett előadás-sorozaton 1945. április 13-án Szekfű Gyula tartotta a nyitó előadást s válaszolt a „konzultációs kérdésekre”. Beszélt nemzetről, kereszténységről és a Szent István-i gondolatról, s arról, hogy „a középosztály elvesztette a csatát, s most szélesebb rétegek nyomulnak fel a helyére: az ipari munkásság és a parasztság”. *Varga István*: Egykorú hírlapi tudósítások Szekfű Gyula 1945. áprilisi előadásáról. *Történelmi Szemle*, 1985/4:621–627. p.

79 Révai József: Szekfű Gyula útja. *Szabad Nép*, 1945. április 19. 3. p.

80 Glatz Ferenc: Hajnal István történetírása. *Valóság*, 1988/3. 52–69. p. [E kötetben: 709–747. p.]

81 A Magyar Kommunista Párt országos értekezletének határozata a politikai helyzetről és a párt feladatairól. In: *Harc az újjáépítésért* [...] Jegyzőkönyv. [Bp.], 1945. 160 p.

Hajnal két, azonos címmel írott ceruzafogalmazványa („Materializmus I.” és „Materializmus II.”) közül az egyik – amit itt az első részként közlünk – feltehetően 1946-ban, de a másodikként közölt részt talán még 1945 nyarán készítette. Hajnal szövege az értelmiség addigi felfogásával való szembenézés dokumentuma 1945–1946-ból.

MATERIALIZMUS I–II.

[I.]

Úgy látszik, politikai pártjaink is a materializmus-spiritualizmus két ősi ellentétes gondolata körül csoportosulnak. Két szélsőséges világnézet tűzi ki lobogóját. Nálunk a politika csak szélsőségekben tud gondolkodni. Erre a magyar szerencsétlenségre mutatott rá újabban Kovács Imre is a Válaszban megjelent tanulmányában.⁸² [...]

A kérdés az: szükséges-e előbb a társadalmat anyagi összefüggéseiben átalakítani, hogy aztán, mint valami jól megmunkált földből, a szellem, a lélek kivirágozhassék? Vagy pedig ápoljuk, hirdessük a szellem szabadságát, magas erkölcsiségét, s ettől reméljük materiális létünk igazságos elrendezését is?

A fizikai munkásságra vagy pedig az értelmiségire bízuk-e sorsunkat? Esetleg úgy, hogy a kettő egymással szemben állva kölcsönösen egyensúlyozza egymást?

[...] Az olyan nagy változások után, amilyenek most is átestünk, bizalmatlanok vagyunk minden írásművel szemben. Kérdezzük, nincs-e benne valami kis konjunkturális alkalmazkodás az újonnan keletkezett helyzethez. Ezért szokásos, ha rejtetten is, alibit igazolni, „én már akkor is így beszéltem”. Jobb tehát, ha nyíltan próbálom a magam alibijét igazolni, hivatkozom 1938-ban megjelent tanulmányomra. Ezzel a hivatkozással csak azt akarom, hogy jelen fejtegetéseim hitelét biztosítsam az olvasó előtt. Azt talán nem kell bizonyítanom, hogy akkor nem voltam marxista. De legyen szabad közölnöm azt is, hogy most sem vagyok az. Elgondolásom, materialista felépítése ellenére is, társadalmi következtetéseiben ellentétes a marxizmusával. Éppen az jogosít fel a felszólalásra, hogy a materializmust nem tartom egyetlen politikai elmélet gondolatának. Másrészt az is, hogy a materializmust, bizonyos értelemben, nem tartom az emberi lelket megkötő gondolatnak. Ellenkezőleg, az anyagi világ felhasználására való képességet az emberi szabadság legnagyobb biztosítékának, az emberi lét legnagyobb dicsőségének tartom. A szellem megvalósulásának az eszköze az anyag. Ezen alapult az európai fejlődés. Ez szabályozta az egyéni önzés szabadságát, ez akadályozta meg a kollektív célok parancsuralmát. Az európai fejlődés alapformája az az életforma volt, amit ma „kispolgárnak” szokás nevezni, ami azonban ma már ferde képzeleteket hordozó fogalom.

Magyarországon különös élességgel jelentkezik a materializmus-spiritualizmus ellentéte. Ez kétségtelenül a mi sajátos társadalomszerkezetünknek következménye, fejlődésünk ezeréves sajátos járuléka. Gyakorlatilag kifejezve: értelmiségi rétegződésünk „úri” rétegződés, csak a maga feltétlen felülről vezetésével tudja elképzelni a társadaloméletet.

82 Kovács Imre: A demokrácia útja Magyarországon. Válasz, 1946:97–106. p.

A „szellem uralmával”, az anyagi tömegélet felett. A nagy nyugati társadalmakban kevésbé éles ez az értelmiségi elkülönülés, a szellemnek-léleknek hirdetése nem egyes rétegek önzése, hanem az értelmiségi munkába vetett hit, meggyőződés. [...]

Ceruzafogalmazvány. MTAKK Ms 5388/9.

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 361–363. p.

[II.]

Szeretjük az emberben a szabad lelket-szellemet látni, kiábrándító, ha az élet sivár, anyagi kötöttségére gondolunk. És szeretnénk a társadalmat szellemi szerveződésnek tudni, ezért ragaszkodunk az értelmiségi vezetés gondolatához: attól tartunk, hogy a fizikai munkának egyenjogúsítása a szellemivel lealacsonyítja a fejlődést.

A marxizmus a mi szemünkben ide vezetne. A „termelés” a társadalom alapfunkciója, tehát a társadalomélet szerveződése alapján véve ökonómiai szerveződés. A valóság az, hogy a marxizmus a „termelés” fogalmát nem szorítja csupán az anyagi javak termelésére és a termelő munkát nem tartja csupán fizikai munkának. De azért mégis kétségtelen, hogy az ökonómiai termelést nagymértékben külön, és pedig alapvető társadalmi funkciónak tartja. Tiltakozik a nyers, a „vulgáris” materializmus ellen, s hiába, mégis különválasztja és első helyre helyezi az életfeltételek között az anyagi termelést.

A polgári, az „értelmiségi” felfogásnak épp ellenkező a hibája, a szellem önálló fel-sőségében való gyönyörűség, amely az anyagi javakat termelő munkát élesen elkülöníti magától és a szellem kiszolgálására rendeli. [...]

Pedig Marxnak elhatározó kezdeményezése volt ez irányban, azzal, hogy a munkát, a termelő funkciót tette a gazdasági-társadalmi fejlődés lényegévé. Történeti kutatásai a kapitalizmus kialakulásának idejéből e szempontból alapvetőek. Kimutatja, hogy a gazdasági szervezet szellemi elvonatkozásából következett kapitalizmus miként vonta el a fizikai munkától az alkotó jelleget, tette azt lélektelen, időben kiértékelhető bémunkává. A dialektikus megoldás: a fizikai munkának közösségi szellemre való nevelése, hogy sorsát maga irányíthassa, a vezetést átvegye, munkamódszerét a közösség céljai szerint alakítsa, a világtársadalmat a munkamódszer fejlesztésével, a munkanélküli haszon kiküszöbölésével anyagi javakkal bőségesen ellássa, s ezáltal utat nyisson egy magasabb rendű emberi fejlődés felé. [...]

[...] A fizikai munkás, az anyagi termelés napi munkáját végezvén, a szociális szellem magasabbrendűségével kívülről nézve s érezze nemesnek saját munkáját, amiben egyébként, magában a munkamódszerben, talán semmi szellemi sincsen? A szellem pedig lehetőleg szabaduljon meg az anyagtól, amelynek csak az a rendeltetése, hogy létfenntartást és kényelmet adván, magától az anyagtól független szabadsággal működhessek a szellem fensége?

Az emberiség nagy sorskérdése ez. Szükséges-e a haladásnak az, hogy az emberi nem két félre szakadjon, egy alacsonyabb rendű fizikai és egy magasabb rendű szellemi munkásságra? Sőt, tovább menve: egyáltalán elválasztható-e a fizikai és a szellemi munka a kultúra katasztrófája nélkül? Szabad-e egyáltalán oly munkamódszerekre utalni az emberiség egyik részét, ami csak tisztán fizikai munka, s a másik részét olyanokra, ami csakis szellemi munka? Lehetséges-e ez egyáltalán, s nem csupán önámítás? Emberről lévén szó,

a fizikai munkát nem rontja-e meg a szelleminek hiánya belőle – s a szellemi munkát a fizikai alkotásnak hiánya? Az anyagi javak nem szellemiek-e egyúttal, s szellemi javak sincsenek anyagi kifejeződés nélkül? A materializmus valóban jogosulatlan, alacsony szemlélet-e, vagy pedig oly szemlélet, amely szükséges a legidealisztikusabb világnézet reális érvényesüléséhez is? A polgári és a munkástársadalom munkamódszereinek egybe-forrasztásáról van tehát szó, fokozatos közeledéssel az „osztály nélküli társadalom” végső ideálja felé, ami az életnek végtelen változatos sokfélesége és a sokféleségnek méltó emberi gyakorisága. [...]

Ceruzafogalmazvány. MTAKK Ms 5388/8.

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 364–374. p.

1946–1947 – NÉPMŰVELÉS, ÉRTELMISÉGI ELKÖTELEZETTSÉG

Technikatörténet, 1937–1947. Foglaljuk csak össze a technika történetére vonatkozó nézetek alakulását Hajnalnál! Kronológiai rendben.

Emlékezhetünk technikatörténeti tanulmányainak kiindulópontjára, „Az újkor története” Anglia-fejezetére. A modern technika ellentmondásainak gyökerét már a 18. században felfedezni vélte, mégpedig abban, hogy a termelés túlságosan is csak a teljesítmény fokozását tartotta szem előtt. Így az erőgépre koncentrált. (Hozzáteszem: szerintem óriási ötlet! De nem igazolható!) A munkagép fejlesztését elhanyagolják, mondja Hajnal, pedig ez jelentené a munka személyi feltételeinek, alkotó oldalának kibontakozását, a munkás képzését. Arra is emlékezhetünk, hogyan fogalmazódik meg az első technikatörténeti tanulmányban, 1937-ben: a technika fejlődésének motorja az anyagra összpontosító szemlélet. 1937 után, a „kortörténeti” „fejlődéstanulmányok”-ban az újkori európai fejlődés kritikus taglalásának egyik eredménye: a parasztság, a falu szerepének hangsúlyozása. Majd ezen az alapon egy modern városellenes (pontosabban: urbánusellenes) kapitalizmuskritika. Az 1944. évi, kéziratban maradt terjedelmes tanulmányban, „A gépkorszak kialakulása”-ban már találkozunk ez az urbánusellenes, a népiességgel rokonságot talált *parasztszemlélet* és a romantikus antikapitalista indíttatású *technikabírálat*. És emlékezhetünk, ez utóbbi bírálat a tökélet, a kereskedelmi szférát, a termék-előállításban közvetlenül részt nem vevő társadalmi rétegek súlyát kívánta korlátozni. Úgy látta, hogy ezek eluralkodnak magán a termék-előállítást végző munkafolyamatokon.

Az állam piacsabályozó szerepéről. Hosszú és csak részben feltárt közgazdasági viták vezettek a II. világháború során annak a politikai szemléletnek a kialakulásához, amelynek eredményeként a vezető nyugat-európai országokban is mind erősebben *avatkozott be az állam* a termelés bizonyos, részben a nagy befektetéseket igénylő, részben a kommunális ellátást biztosító szféráiba. És máig nem tisztázott kérdés a történeti irodalomban: mekkora része volt a háború alatt erősödő politikai baloldálnak az állam növekvő gazdasági szerepvállalásában, és

abban a kísérletben, hogy a magántőke szerepét bizonyos területeken korlátozzák? Vagy az 1930-as évektől mind hangosabb szociális és antikapitalista közfelfogásnak? (Ami, ismert módon, a fasizmus is kihasználta.) Vagy mekkora szereppel bírt az állami beavatkozás politikájában magának a technika fejlesztésének a követelménye? (A technika igénye a nagy befektetések iránt, amire akkor Európában, kézenfekvő módon, az állam vállalkozott. A legnagyobb pénzforrás az adófizetők pénze, az államháztartás.) Nyugat-Európában a háború után filozófusok, az új tudomány képviselői: a szociológusok, de ugyanígy politikusok, közírók mozgalmakat, konferenciákat szerveznek a technika fejlődésének értelméről, utalva a modern tömegtermelés kiváltotta szociális ellentmondásokra, az ellenőrizhetetlen fegyverkezéshez vezető technikai fejlődésre. Hajnal István, mint hagyatéka is tanúsítja, figyelte és ismerte ezeket a vitákat.

Ahogy egész Nyugat-Európában, úgy Magyarországon is a fasizmus bukása után megerősödött a baloldal, mindenekelőtt a munkáspártok. (A munkásosztály beemelése a politikába ismert módon a századelőn kezdődik, a szociáldemokrácia izmosodásával. Most, az 1940-es években ez beteljesedett, nem utolsósorban a háború idején új erőre kapott iparosítás, a tömegtermelés kibontakozásával.) Az európai értelmiség előtt a valóban „modern” osztálynak a munkásság látszik, amelyet addig sem jelenében, sem történelmében nem tanulmányozott. Nem egyszerűen a magyarországi „korszellemhez” való igazodás Hajnal részéről, hogy 1945 utáni munkáiban hirtelen megjelenik a munkásság szerepének boncolgatása.

Gép, parasztság, munkásosztály. A technikatörténeti és parasztindíttatású antikapitalizmus most találkozik a kapitalizmusnak (és az imperializmusnak) mint társadalmi rendszernek „belső” bírálatával. Ez magyarázza az 1945–1949 között keletkezett technikatörténeti tanulmányok témaválasztásait és erősen politikai töltésű hangnemt.

Az 1946–1947-ben született rádió-előadásokban fogalmazza meg Hajnal az új téziseket: a gép ne az ember helyett termeljen, hanem az ember képességét segítse, fokozza! (Az emberközpontú technika követelménye 1946-ban pontosan visszavezethető az erőgépközpontú technikaszemlélet 1937-ben megfogalmazott bírálatához.) Továbbá: nemcsak a kapitalizmus politikai szervezetét kell módosítani, hanem a gépnek a társadalomba illesztését is meg kell változtatni. („A gép is társadalomalkatrész” gondolata már 1944-ben körvonalazódik.) Továbbá: „a technikai konstrukció az emberi alkotómunkához idomuljon, így válik a technika igazán fejlődésképesé”. „A munkaszervezet ne váljon a nyereszkes verseny és a fényűzés, hatalom kiszolgálójává”. (Ez a tézis benne rejlik az 1944. évi tanulmány minden következtetésében.)

Az 1945 előtti alapgondolatok tehát tovább élnek az 1945 utáni tanulmányokban is. Beilleszkednek az új elméleti konstrukciókba. Ami 1945 előtt hiányzott, és ami most teljesen új mozzanat: *a munkásság történeti szerepének hangsúlyozása*. A munkás a termelés „közfunkcionáriusa”, a munkás „örködik” azon, hogy ne következzon be a technika nyereszkesközpontú felhasználása. Amíg korábban, 1945 előtt a verseny- és készáruközpontú termelés ellenpéldája a középkori

szervesség és a paraszti társadalom, most, 1945 után a kapitalizmuskritika már a munkásosztály érdekében formálódik. Ez is magyarázza megítélésünk szerint – és nem csak a munkáspártok súlyának rendkívüli megerősödése –, hogy az 1945–1947 között keletkezett előadásokban, tanulmányokban a kapitalizmusnak mint „gazdasági rendszernek” és a „kapitalista imperialista verseny”-nek a maga korában is politikai, mégpedig baloldali politikai felhangú mondatai vissza-visszatérnek. És ez magyarázza, hogy a technikatörténeti tanulmányok 1949-ig nagyon is aktuális céllal íródnak: egy jövőkép kialakításának igényével. Nem egyszerűen történeti tanulmányok. Ez magyarázza, hogy a szövegekben minduntalan megtaláljuk a kiformalandó jövőbeli munkás képét: az alkotókedvét a munkahelyén kiélő dolgozóét, aki munkaidő után is ottmarad műhelyében, hogy kísérletezzon. (Hajnal István azon kevés régi értelmiségi közé tartozott, aki komolyan vette az újtómozgalmat, a munkástovábbképzést...)

Közélet és pártélet. A rádió-előadások keletkezési körülményeinek ismertetésekor röviden szólni kell arról, hogy az értelmiség egy része aktívan részt vett a munkásképzésben. Nem alaptalanul gondolták többen úgy, hogy a demokrácia egyik társadalmi alapja az addig alulra szorult társadalmi rétegek politikai-szellemi felszabadítása lehet. (Nem úgy, mint korunkban, amikor az új erők hajlanak a demokrácia kritériumait bizonyos intézmények kifejlesztésére – több párt, parlamentarizmus – szűkíteni, azaz a politikai demokrácia eszközrendszerére. S elfeledkeznek a társadalmi demokrácia fejlesztéséről, a szociális esélyegyenlőségről, a pártokráciákon túlnyúló civil társadalomról. S elfeledkeznek, hogy Nyugat-Európában a diktatúrák megdöntése után visszaépült a klasszikus polgári demokrácia egyik oszlopa, a többpártrendszeren nyugvó parlamentarizmus, de a *pártélet* mellett nem épült újjá a *közélet*. Félő, hogy Kelet-Európában is e veszély fenyeget, a diktatúrák lebontása közben... Nem is beszélve a társadalmi mobilitásról, a szellemi életben a nyilvánosságról, a szellemi javak hozzáférhetőségének biztosításáról... Ezekhez a szociális feltételek kialakulásáról-kialakításáról... A szellemi és anyagi javak szabad áramlásáról...) A magyar középosztályok mentalitásának rajzával, így szociális érzékenységének – gyengeségének, erősségének – feltárással adós még a történeti irodalom. Mennyire volt erős vagy gyenge a vidéki, ezen belül a keresztény középosztály gondolkodásában a parasztság iránti érdeklődés és megértés; a városi középosztály (így például a műszaki tisztviselő vagy éppen a zsidóság) gondolkodásában a munkásság iránt mutatott megértés már a háború előtt is? Mert volt. A középosztályok mely része volt csak a saját sérelmeivel elfoglalva, s melyik része értette meg a nyitottság szükségét a modern társadalomban? Hogy a modern ipari társadalom versenyképességének egyik feltétele a társadalom alulról építkező volta?

Hajnal a hagyományos keresztény középosztály azon tagjai közé tartozott, aki egész életében – történeti tanulmányaiban is, nem csak kijelentéseiben – megbecsülte a *kétkezi munkásokat*. Értelmiségkritikája – a „Materializmus I., II.” című fogalmazványokban – éppen a *fizikai munka iránti* nagyobb megértés érdekében íródott.

Olyan évek ezek a magyar értelmiség történetében, amikor egy részük társadalmi korparancsnak tekinti, hogy „elvigye a kultúrát az üzemekbe, falvakba”, hogy kimozduljon az íróasztal mellől. Manapság a szovjet rendszer jelszavaiból kiábrándult generációk feltehetően elnézően mosolyognak, a „mindig forradalmár” alkatúak pedig talán hangosan „lemarxistázzák”, „lekommunistázzák” azokat, akik 1946–1947-ben munkásakadémiákra, üzemekbe jártak előadni, vagy komolyan vették a programot: „Munkások a tudományért, tudósok a munkásokért.” Ma már tudjuk, milyen valóban mulatságos helyzeteket eredményeztek ezek a kampányok (éppen Hajnal rádió-előadásának idején, 1946-ban). S ma már tudjuk, nem vezetett valódi eredményre az olyan akció, ahol a munkások „40 000 ingyen munkaórát” adtak a kémiai intézetért, s viszonzásul: ingyen tanítanak bölcsész- és orvostanárokat a MÁVAG-ban.⁸³ Rossz szervezeti, rossz politikai, kultúrpolitikai formák, amelyek – nem csak 1946–1947-ben – a társadalom legjobb erőinek szándékát, indítékát is tönkreteszhetik. (A politikai szféra felelőssége korunkban e téren is óriási. És hibáit a modern politikai eszköztár megsokszorozhatja, legyen annak oka középosztálybeli életidegenség, ügyetlenség, akár doktrineresség.)

Értelmiségi elhivatottság és csetlés-botlás, 1946–1947. Hajnal komolyan veszi a történeti kutatásaiból is eredő tanulságokat. Aktív éveiben mindig vallotta: az ismereteknek akkor van értelme, ha azok hasznosulnak a társadalomban, ha eljutnak a legszélesebb közönség gondolkodásához. 1942-ben például – ha lenne terünk a monografikus tárgyaláshoz, részletesen ismertetnénk – szívesen vállalkozna már egy népszerű történelmi folyóirat szerkesztésére. Terjedelmes beadványt készít Hómannak, a miniszternek: nem díszfolyóiratot, hanem olyan lapot kellene szerkeszteni, amit az egyszerű emberek a vasútállomásokon megvásárolnak és kedvtelésből olvasnak.⁸⁴ Majd 1945 után szinte minden meghívást elvállal: kollégiumokban, munkásakadémiákban, szűkebb vagy nagyobb közönség előtt. Az újrakezdeni akarás általános kultúréhségének kora ez! „Elvont munkások? Öncélú tudomány? Mégis: mind nagyobb a nevelői szerepünk. Praktikus céloktól egyenesen magunk vágjuk el magunkat” – jegyzi fel egy cédulára „Előadásvázlat” címmel.⁸⁵ A rádiónak is egyik leggyakoribb előadója lesz.

A rádióban Ortutay Gyula elnöksége alatt a fiatal történész-újságíró Pamlényi Ervin tudományos ismeretterjesztő sorozatokat talál ki és indít. Igazodva is az új politikai elvárásokhoz, de sem előtte, sem később el nem ért színvonalú előadósereg felvonultatásával. Pamlényinek köszönhető, hogy a rádióban a tudományak

⁸³ Az erről szóló újságtudósítást Hajnal kivágja és elhelyezi kéziratái közé. MTAKK Ms 5383/325.

⁸⁴ OSZKK Hóman-hagyaték, Fond 15/631. A népszerű történeti folyóirat kiadása a Történelmi Társulatban Hóman Bálint eszméje volt, beszélt is erről az 1934. évi társulati elnöki megnyitójában, ami megjelent a *Századokban* (1934/9–10:389. p.). Hajnal, aki akkor a folyóirat szerkesztője volt, emlékeztetett az indítványra, feltehetően ezért is a néki írott levélben fejteti ki most ilyen tárgyú saját elképzelését e folyóirat jellegéről.

⁸⁵ MTAKK Ms 5384/63.

kiemelt hely jutott.⁸⁶ Hajnal előad a „Művelődéstörténelem, A demokrácia története” című sorozatokban, majd 1947 decemberében önálló műsort indít „A gép története” címmel. A műsorúság tanúsága szerint részt vesz rádióbeszélgetésekben is. A téma újra és újra: a *modern technika és az új társadalom berendezkedésének lehetőségei*.

Hajnal az új demokráciát komolyan vette, és gyúrta a maga egyéniségét a maga választotta értelmiségi szerephez.

GÉP ÉS AZ EMBER I–II. 1946

[I. ELŐADÁS]⁸⁷

[...] Bizonyos, hogy a gépnek évezredekén át annyiszor megálmodott csodája nem tette olyan boldoggá az emberiséget, amilyennek az álmok elképzelték.

Hatalmas társadalmi átalakulások lennének szükségesek ahhoz, hogy a géprendszerek visszakerüljenek az emberi élet bensőséges szolgálatába. Hogy a munkás ne legyen lélektelen kiszolgálója a gépszerkezetnek. Hogy a termelés ne a kapitalizmust táplálja, hanem mindnyájunk mindennapi életét.

A marxizmus az üzemek szocializálásában látja a megoldást és olyan új társadalomszervezetben, amelyben új lelkiületre nevelt munkásság és értelmiség veszi a közösség uralma alá a gépet. De ma már a nagy kapitalista társadalmak is világszervezetet, szabályozott gazdálkodást és munkát tartanak szükségesnek, hogy a gép és az ember természetes viszonyát biztosítsák.

Mindegyik elgondolás társadalomátalakulást akar tehát, s épségben hagyja magát a gépet, sőt fokozni akarja a mai technikát.

Pedig maga a gép is társadalomalkatrész, szerkezete, működése, a társadalom minden más szervének hozzáigazodását kívánja. Nem gondolunk arra, hogy a technikai konstrukción is lenne valami javítani való, átalakítani való? Sőt, talán legjobb is ezen kezdeni, az anyagias szerkezetet könnyebb alakítani, mint a társadalom eleven életét. [...]

Gépiratos tisztázat. MTAKK Ms 5388/56.

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 378–381. p.

[II. ELŐADÁS]

[...] A modern szocializmus köztulajdonná akarja tenni a nagyüzemeket, a munkás egyéni teljesítményének szabályozott érvényesítésével – de a gépi gyártástechnika minél erősebb fokozásával. Kétségtelen, hogy az igazi eredeti európai fejlődés sohasem engedte át rideg magántulajdonba az olyan intézményeket s az olyan ipari felszerelkedéseket sem,

86 Pamlényi Ervin szerkesztői életpályájára vö. Glatz Ferenc: Pamlényi Ervin halálára. Századok, 1985/3:599–607. p.

87 A leírt szövegen „1946. V. 30.” található, de a rádióműsor szerint az első előadás 1946. VI. 26-án hangzott el 17:00–17¹⁵ h között. A szabadegyetem sorozatcíme: Magyar művelődéstörténet. Szerk. Pamlényi Ervin. Vö. erre Szűcs Gábor: Kultúrpolitikai ismeretterjesztés a Rádióban 1945–48. Szakdolgozat, 1978. ELTE

amelyeket közösen használtak, s amelyekben munkások közösen dolgoztak. A nagyüzemek szabályozott szocializálása megfelel az emberi természet egyszerű kíváncságnak, s egyúttal előkészítheti a mai gépkonstrukció fokozatos átalakulását is.

Egyengetheti az útját ennek az a világszerte folyó kísérletezés is, amely a munkás pszichikai és testi igényeihez igazodva akarja a gépszerkezet működését módosítani.

De kezdik már általánosítani, rendszeresíteni a munkások kiképzését tapasztalataikról, a gépszerkezet működését illetően is. Köztudomású, hogy sok jó megfigyelés, ötlet, javítás származott már eddig is a tapasztalatokból, bármily apró részletekben is. De az eredmények, az újítások – mint a mérnöknek üzemi tapasztalatai is – a vállalkozó tulajdonává lettek.

Talán itt lehetne a dologhoz mindenekelőtt hozzányúlni, világszerte valami olyan jogszabályozást kidolgozni, ami legkisebb újítást, ötletes fogást is a munkás önálló alkotásaként kezeli. Ha így lenne, minden munkás igyekezne munkájának nagyobb összefüggésekben való kitapasztalására. A munkás-szaktanfolyamok megelevenednének. A munkás kilépne a társadalmi ismeretlenség homályaiból. Igénye támadna arra, hogy tapasztalataival rendszeresen próbálkozhasson. [...]

Az ilyen alkotó munkás a társadalom közfunkcionáriusa lesz, mert valóban a társadalom szükségleteinek dolgozna. A munkásokat a társadalommal való közvetlen érintkezése, hivatásbeli tisztessége és önállósága százszoros fékezete lenne minden kapitalista spekulációnak és hódító imperializmusnak. A kisműhely lenne a munka, amihez emberi figyelem és alkotás kell; a nagyüzem a gépies művelet és a kisműhelyek részletmunkáinak egymáshoz illesztése. Ez a termelés mód minden kapitalista gyártásmódnál mélyebben behatolna a mindennapi életbe, segítené a város és falu népét új és új technikai felszerelkedéssel.

Megszűnne az a mély szakadék, amely a modern társadalom magasabb értelmiségi rétegeit a kézi munkásságtól elválasztja. Már a folyamat megindulásakor nemcsak mérnökök, hanem jogászok, kereskedők, természettudósok és a művelt élet más szakemberei is járnának ki a nagyüzemekbe, segítenék a munkástapasztalatok kiérlelődését és érvényesülését. [...]

Gépiratos tisztázat. MTAKK Ms 5388/58.

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 382–384. p. (A kötet Hajnal további, ember és technika, technika és történelem témakörben elhangzott, gépiratos tisztázatban fennmaradt rádió-előadása szövegét is közli. 385–393. p.)

1947 – A DEMOKRÁCIA TUDOMÁNYPOLITIKÁJA, MARXIZMUS

Igazolások az egyetemen. Az ostrom, az újjáépítés és az igazolások az egyetemi világot is megrázzák. Hajnal István – mint kortársai annyian – természetesnek veszi, hogy a háborús vereség után a volt ellenség megszállása következik. A cél az intézmények működőképességének biztosítása. Hagyatékában megőrzött levelek, feljegyzések idézik fel a mai olvasó számára azokat az ügyköröket, amelyekkel neki, mint a bölcsészkar dékánjának, foglalkoznia kell: betört ablakok pótlása, a zavaros helyzetben az „altisztek önkényeskedése”, termék biztosítása az oktatás

megindításához, sőt segíteni a professzortársak napi ellátási gondjain (miközben saját lakása is az ostrom alatt megy tönkre).

Az igazalmakat természetesen az új politikai helyzethez való igazodás, illetve az igazolások váltják ki. Hajnalt is megtámadják az 1942–1943. évi szereplése miatt a társulati vitában, sőt azt a képtelenséget állítják róla a *Kis Újság*ban, hogy a „német szellemtörténet-írás képviselője” volt.⁸⁸ De könnyen kivédi a támadást: ismert róla, hogy 1944 őszén zsidó származású professzorokat – merthogy egyéni-leg elítélte a megkülönböztetést – segített, tudottak kapcsolatai Erdei Ferenchez, Majláth Jolánhoz.

A *pesti értelmiség kisserűsége* azonban határtalannak látszik. (Nem először, nem utoljára.) Az igazolások ürügyén ismét összezsap a szakma két nagy csoportosulása, a Szekfü- és a Domanovszky-csoport, eredetükben a katolikus és protestáns, az ún. labanc és az ún. kuruc társaság.⁸⁹ (Ahogy az 1942–1943. évi szemléleti vita mögött is meghúzódtak az évtizedes klikkéredek.) Szekfü az új rend emberének számít, de a jelek szerint maga nem vesz részt a kisserű harcokban, sőt segít Hajnal igazolásában. A hozzá közel álló fiatal Ortutay Gyula azonban annál harciasabb: keresztülviszi, hogy Domanovszkyt először nem igazolják, épp a *Századok* 1942. évi „botrányára” hivatkozva.⁹⁰ Az igazi összezsapást Mályusz esete hozza. Mályusz szereplése az *Egyedül Vagyunkban* nyílt politikai kiállásnak számított 1942–1943-ban. Így az, hogy nem igazolják, nem is vált ki nagyobb meglepetést. De ki is akarják telepíteni. Hajnalt Horváth Zoltán – az igazolások egyébként igazán „kemény kezű” szociáldemokrata kulcsembere – keresi fel: Mályusz érdekében forduljon Erdeihez. Hajnal levele Erdeihez: „Kérlek mindenre, ami téged a tudományhoz fűz, akadályozd meg ezt a szörnyűséget!”⁹¹

Tudomány és politika érdeke különböző, és eltérő a szempontrendszerük. Ma is aktuális kérdések támadnak a kutatóban, hősei – most történész elődei – értékelésében. Vagy csak a magyarázat megtalálása lenne a kutató célja, ám az értékelés nem? Vajon lehet-e kettős mércével mérni – kérdezzük (valójában mondogatjuk: nem), immár két évtizede előadásainkon is. A tudomány a maga értékrendje alakításában hagyja figyelmen kívül a tudós politikai szerepét? Lehetnek a tudományos állások – akár a fiataliságot nevelő professzorok, akár kutatói állást betöltők – tel-

88 Az egyetemi igazolások során a Független Kisgazdapárt hivatalos lapja, a *Kis Újság* a régi szellemi elit tagjai közül Domanovszky Sándort és Hajnal Istvánt illetve a legsúlyosabb vádakkal. A lap szerint Hajnal tíz éve náci szellemben adta elő a középkori egyetemes történelmet, Domanovszky pedig két nyilas történésznek: Baráth Tibornak és Mályusz Elemérnek volt a pártfogója. (*Kis Újság*, 1945. ápr. 25.) A nemzeti parasztpárti Erdei Ferenc a Hajnal és Domanovszky elleni sajtókampányban védelmébe vette tudományos munkásságukat. (*Szabad Szó*, 1945. ápr. 28.)

89 [Vö. erre e kötetben: „Hóman Bálint és Szekfü Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmány.]

90 Vö. erre Baráth Tibor könyveinek ismertetéséről e fejezetben korábban, valamint a 73–75. jegyzeteket!

91 Hajnal István–Erdi Ferenc, 1945. máj. 7. Majláth Jolán hagyatékából.

jesen védettek a politika szempontjaitól? Vagy a szó, az *írás hatalmával betöltött politikai szerep* ne essék politikai felelősségre vonás alá, csak a *szerepvállalás, a pozíció* az adminisztratív döntési folyamatban? Amikor a kutató-tudós mint aktív politikus lép fel? Mályuszt, a tudóst tiltsák el a közélettől, de maradjon a tudományban? Vagy telepítsék ki lakóhelyéről, amivel végképp elszakad a középkorkutatástól is? (Ahogy ő maga a korabeli kérdésfeltevésekről kollegiális őszinteséggel visszaemlékezett, amikor elé tártuk az ügy írásos emlékeit.⁹²) Az akkori tudománypolitikát, a mai tudománytörténetet izgató kérdések. Sőt az igazi „nagy ügyek” – a Hóman-ügy és a volt államtitkár, Kornis Gyula igazolása – csak ezután következnek. Hóman háborús bűnös, az ellene felhozott vádak egy része (antiszemitizmus, „nyilas Pufi” stb.) összeomlanak.⁹³ Kiderül, a mindig harsány – ez esetben a harsány liberális – sajtó fokozatosan termelte ki a németbarát miniszter-ről azt a „közfelfogást”, amelyet most bíróság előtti vádakba próbálnak önteni. Marad azonban az életfogytiglani büntetés kiszabásához elegendő vád: részt vett azon a minisztertanácsi ülésen, ahol elfogadták a háborúba lépést.⁹⁴ Félő suttogások, hangot nem kapott ellenvélemények – még napjaink (1990) Akadémiáján is.

Kornis esetében még nehezebb a döntés: a volt államtitkár az 1930-as években semmiféle politikai szerepet nem játszott, egyházi ember. A vád: a német szellemtörténet és kultúrfilozófia követője. Tudományos-szellemi áramlat hívét adminisztratív eszközökkel büntetni? Hajnal felháborodik a sürgölődő őrségváltók buzgalmán. „Hagyjuk meg a Kornissal folytatandó vitákat a szakszerűség területén – írja Erdeinek. – Úgy akarunk itt győzni, hogy már előre is eltakarítjuk aktuális politikával az ellenfeleket? Nem lenne ez meggyőző győzelem!”⁹⁵ Ma sem tanulság nélküli magatartásformák és kérdőjelek. A politikailag támogatott „új” szakmailag gyenge, s türelmetlenségében adminisztratív eszközökhöz nyúl.

Szakszerűség, autonómia kontra politika, 1945–1948. Hajnal gondolkodásában, mint feljegyzései mutatják, az igazolások felvetette kérdések hatására a „szakszerűség” követelménye normatívává erősödik. A szakszerűségé, ami a társadalom működőképességének feltétele. A másik mind gyakoribb fogalom, amely írásaiban, feljegyzéseiben előfordul, az „autonómia”. Tudománypolitikai szerepköreiben (dékan, az Akadémia II. Osztályának titkára) mindinkább a tudomány autonómiáját emlegeti. De ezen alpmércék felé sodorja a többpártrendszeri pártállam kialakulása is. A politikai pártok a többpártrendszeri demokrácia zászlaja alatt jobban beleszólnak a tudományba, mint 1944 előtt az annyiszor elmarasztalt diktatúra tette. 1944 előtt elképzelhetetlen lett volna, hogy valamelyik párt – akár

92 Személyes beszélgetésem Mályusz Elemérrel: „Feledhetetlen töprengése 40 év után. Nem egyszerűen védekezés.”

93 *Glatz Ferenc*: Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben. In: Fejér megyei történeti évkönyv 4. Székesfehérvár, 1970. 181–212. p. [E kötetben: 581–604. p.]

94 [Vö. erről e kötetben: „Hóman Bálint és Szekfü Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmányt.]

95 Hajnal István–Erdi Ferenc, 1945. okt. 8. Majláth Jolán hagyatékából.

a kormányzópárt is – tanszéket követelhetett volna magának a dékántól. Most, 1945 után lépten-nyomon megtörténik. A kommunisták két professzori állást kérnek, mégpedig 1945 nyaráig, mert akkor utazik Rákosi Moszkvába, s ott ezt – mondják – eredményként jelenteni szeretné. A szociáldemokrata párt szintén igen aktív. (Keresztury Dezső visszaemlékezése szerint a Budapesten vele, a miniszterrel megtörtént eset szájáról szájról jár: az orr-fül-gégészeti tanszéket az egyik koalíciós párt vezetője kérte kettéosztani – s az orránál egy vonalat húzott vízszintesen a levegőbe, illusztrálva elképzelését –, hogy így az ő párthívűknek is jusson egy tanszék.⁹⁶) Hajnal – ahogy ő jellemezte magát – „hajlékony egyéniség”. Elfogadja, hogy a politikai okok miatt korábban mellőzötteknek helyet kell adni – de mind többet beszél üléseken és készít feljegyzéseket az egyetem és az Akadémia autonómiájáról. Rádió-előadást is javasol erről a témáról. (A szerkesztőség inkább a gépekről kér előadás-sorozatot...)

Az Akadémia II. Osztályának titkára, a bölcsészkar dékánja. Szekfü a rektor-helyettes. Személyi kérdések, szakszervezet, pártok, reprezentációs megjelenések különböző ünnepélyeken. S közben észrevétlen feloldódás az új politikai „rezon”-ban, amit mind erősebben a baloldali pártok határoznak meg. Észrevétlen feloldódás; a kortárs feltehetően soha nem figyel fel arra, hogyan ivódnak bele napi gondolkodási reflexeibe, szokásrendszerébe a köznap gondolkodásba is beszívargó és a napi véleményformálást is átjáró, „elszínező” új ideológiai szlogenek. (Fel sem figyel arra, mint a túlélésre hangolt emberi ösztönünkből is ered, hogy a környezet-hez és a jelenhez igazodás valójában nap mint nap megkötött kis kompromisszumok sorozata. Téglákat rak az ember gondolatrendszerének építéskor, új téglát rak az előző darab peremére, s az még épp hogy a súlyponton túlra nyúlik ki. Azután arra ismét egyet rak, amelyik újfent egy kissé túlnyúlik a súlyponton. S amikor már elhiszi, hogy a boltív támaszték nélkül, a fizikai szabályok ellenére is felépíthető, akkor alapjaiban omlik össze építménye... Így építkezett Hajnal is a politikai baloldal felé 1945 után, mígnem 1949-ben számára minden összeomlott...)

Őszintén elgondolt szándék: lépést tartani az „újjal”. Vagy kompromisszum a győztesek hozta új elittel, új ideológiával? Nincs vallomás Hajnal megfontolásairól, irányváltatásainak indokairól. Sem a ránk maradt frott emlékekben, sem a visszaemlékezésekben. A tények: 1946. októberben titkári programjavaslat az akadémiai Igazgatótanács elé, „az új idők kívánalmaként” (ez Hajnal kifejezése az előterjesztésben). A javaslat: ankét a jog, a gazdaság, a tudomány, a technika szociológiájáról; négy-hat kötetben, az Akadémia gondozásában Lenin és Sztálin legfontosabb munkáinak közreadása; Bolgár Elek,⁹⁷ a Moszkvából hazajött törté-

96 Nekem mesélte 1989-ben, tanulságként, mire „számítsunk” a többpártrendszer hatásáról a kultúrában.

97 [Bolgár Elek (1883–1955) szociáldemokrata, majd kommunista jogász, történész. 1911–1916-ban a budapesti főpolgármesteri hivatal tisztviselője, 1916–1919 között a kereskedelmi akadémia tanára. A Tanácsköztársaság alatt bécsi követ, majd külügyi népbiztoshelyettes. A proletárdiktatúra bukása után emigrál (1922–1937: Bécs, Berlin, 1937–1944: Szovjet-

nész-filozófus tanulmányainak kiadása (Rendszer és módszer a szociológiában, Társadalomelmélet és társadalmi praxis stb.); magyar szociológiai írók műveinek megjelentetése. (Zalai Bélát, Jászi Oszkárt és Vámbéry Ármint sorolja ide.) Ezen, meglehetősen az aktuálpolitikához köthető ideológiai művek után következne csak – a javaslat szerint – az uradalom- és parasztságtörténeti tanulmányok publikálása (amely szintén ideológiailag kurrens módon, elsősorban a „jobbágyélet” bemutatásának fontosságát hangoztatja). Azután egy többszerzős mű kiadása áll a javaslatban: A magyar társadalom története európai szemmel és egy Kelet-Európa-történet a velünk szomszédos népek rokon vonásainak kiemelésével.⁹⁸ A középkori oklevelek hasonmás kiadása csak ezen művek után áll a sorban. – De az idomuláshoz példaként idézhetnénk a korábban már említett kompromisszumokat a kommunista professzorok ügyében (ezt Szekfü Gyulával együtt teszik meg). Töprengéseit tükrözi több előadásához készített jegyzete, tervezete. Így a marxista akadémián, a Györfly Kollégiumban tartott előadásához készített feljegyzései, amelyekből látni véljük: a marxizmust mint valós tudományos világszemléletet valóban komolyan veszi, hiszen sok, a maga szociológiai felfogásával egyezőt is talál abban. S ezt be is vallja. De türelmetlen már azokkal az esetekkel, amikor a marxizmus mint politikai ideológia jelenik meg.

Marx, Lenin, szociológia, 1945–1948. E jegyzetek – és az 1945–1948 közötti órávázlatok is – mutatják: Hajnal a szociológia révén talált részleges nézetazonosságot a marxizmussal. (Kötődése a szociológia nyugat-európai klasszikusaihoz továbbra is megmarad.) Előadásain, óráin a hangsúlyt természetesen az általános szociológiai tematikákra helyezi: ember és környezet, az anyag megmunkálása, ember és ember kisközösségi kapcsolatai. De 1945-től e jegyzetekben mind Marx, mind Lenin neve rendre előfordul. Jellemzőnek a következő kis idézetet találjuk:

„1. Az egyezést elfogadni [ti. a marxizmussal], ami egy lépéssel előreviszi a szellemtudományt.

2. Viszont nyíltan: ellentmondani. Nem vagyok filozófus: hátrányban. Nem ismerem a marxizmust.”

Ezután „Egyezés” címszó alatt felsorolja azokat, amivel egyetért: társadalom-szerkezetek tömegsorssal, anyagi valóságot elválaszthatatlan összefüggésben.

„»Egyezés«: nem szellemi felhőzetből fejlődés. Lenin: nem tudatból. Történeti realizmus, materializmus, dialektika.

Elismerjük: szociológiai alap, szellemtud. fejlődés; tehát tömegektől függő, s anyagtól függő.

Szellem.tud. hibája: valóságtól idegenség... Egyszóval: szellem uralma a valóságon, anyagon, »küzdelem az anyag ellen«. »Tehát filozófia vette birtokába

unió). 1944-ben a szovjet Vörös Hadsereg kötelékében tér vissza Magyarországra. Előbb külügyi államtitkár, a külügyminiszter állandó helyettese (1946–1947), prágai (1947–1949), majd londoni követ (1949–1951). 1951-től újból a budapesti egyetem tanára, a bölcsészkar dékánja (1951–1952), az állam- és jogtudományi karon tanszékvezető (1953–1955). Az MTA tiszteleti (1945), majd rendes (1949) tagja.]

98 MTAKK Ms 5384/297.

a fejlődésmagyarázatot. Nincs gerince, váza.» (A negatív példa Max Weber, G. Hartmann.)

»Ellentmondás« [ti. a marxizmussal]

Egyazon korhiba Marxnál is: filozófiánál megoldani végső kérdéseket.

Külön szereppel: matéria, azaz anyagi önzés.

Külön szereppel: szellem, kultúra. Csak kölcsönhatások köztük.

Dialektika: uralomé–elnyomásé.⁹⁹

A marxista akadémián tartott (1947. június 12.) előadásának vázlata példázza: Hajnal a maga szociológiai szemléletét alapelveiben rokonítja a marxizmussal. Ugyanúgy, mint a kortársak jelentős részére, a Marx által írt szövegek elővétele a korábban mellőzött és ismeretlen olvasmányok érdekességével hat. (Igen tanulságos több idevonatkozó visszaemlékezést összevetni: milyen érdeklődéssel vették kézbe a Domanovszky-tanítványok Marx gazdaságtani műveit. Eredetiben, és nem a válogatásban vagy a brosúraformában.) Törekvés a megismerésre, hiszen valóban korábban mellőzött irányzat volt a marxizmus, kívül esett ismeretkörükön, és őszinte törekvés is az összehasonlításra, a megmérésre.

Ilyen politikai, tudománytörténeti környezetben születik a tanártársadalom számára Hajnal történetiszemléleti összefoglalója, az „Új történetiszemlélet”. Többször nekirugaszkodik a szövegezésnek, többször, mint általában. A hangütést is keresi. A szokásosnál is több szövegvariáció készül. Mutatja a szintetizálás tartalmi és megfogalmazásbeli nehézségeit. Látszik: 1945 előtti „romantikus antikapitalizmusa”, amely akkor a politikai jobboldalhoz közelítette, most, 1947-ben hogyan épül be a baloldalhoz hajló történelemértelmezésbe.

Kiemelünk néhány bekezdést a cikk, az „Új történetiszemlélet” megjelent változatából.

ÚJ TÖRTÉNETISZEMLELET

[...] a történeti kutatásnak nem szabad az erők vizsgálatánál maradnia, hanem mindekelőtt vizsgálnia kell a kultúrszerkezet formáit s azoknak összefüggését, az egésznek működését. Mintegy maga elé kell fektetnie a kultúrának vázát s a kultúrák egymásutánjának az időtlen időkbe visszanyúló óriási ósvázát. Semmi részlet sem fölösleges, ha a szerkezeti összefüggésekbe be tudjuk állítani. Család, törzs, állam, képviselő, tisztség, hivatal, város, falu: nem gondolatok, érzelmek, érdekek alakításai, mert a gondolkodás, érzelem, érdek örök az emberben. Ha a társulásformákat meg akarjuk érteni, vizsgálni kell a foglalatosságokat, a munkamódszereket, s minden napnak és ünnepnek szokásait, a hagyományozás, a nevelés módjait is, azaz a formák teljességét. Az angol képviselői rendszerben például nem maga a képviselői elv volt termékeny, ami önmagában nyers-racionális is lehet, hanem az a ma már előttünk elmosódott struktúra, amely a társadalomból, a foglalatosságokból a képviselő személyéhez felvezetett. A régi francia hivatalnok nem valami

99 Hajnal előadásvázlata, 1947. június 12. MTAKK Ms 5388/62.

állameszme követésében lett az európai adminisztráció megalapozója, hanem lassú kiválasztódása által a nép szokásszerű életéből. A hivatal munkamódszere, beosztása, még az iratok elkészültének részletei is fontosabbak lehetnek, mint a jogi-elvi szempontok. A gazdasági fejlődésre a technika munkamódszerei döntőbbek, mint a kereskedelemnek állítólag hirtelen megnyílt útjai. Minden foglalatosságnak, hivatásnak, társulásformának az egész életet kell a formaszervezet által a maga munkamódszeréhez vezetnie. „Intézményessé” kell fejlődnie, az egész emberi létet érvényesítenie, az ösztönös aktuális erők sodrának ellenállva.

A fejlődés dinamikája tehát nem a kollektívum parancsszavában, sem az individuum kíméletlen érvényesülésében rejlik, hanem a tömegéletek apró termelőmunkájában. Kicsiny feladatokban is átérezni a nagyot, az egészet, az örök emberit: ez a haladás útja. Az ilyen kisember erősebb individuum minden „Übermenschnél”. Illeszkedése a társadalomba erősebb, mint bármi odaadás másoktól kitervelt kollektív célok iránt; de odaadás közélcélok iránt nem üres lelkesedés, ha a pillanat áldozatot kíván a közösségért.

A kisemberek tömegének apró munkáját kell felidéznie a fejlődésmagyarázatnak. A paraszti szervezetet, amely a természet és az ember viszonyát önti az életet szolgáló anyagi formákba; a parasztsággal való szerves összefüggést, ami a kiválasztódó kézművesség foglalatosságát teszi alkotóvá.¹⁰⁰

Kétségtelen, hogy munkamegosztás nélkül nincs fejlődés, az egészséges társadalom munkamódszerei szerint tagozódik. Ha azonban a módszer elveszti társadalmias összefüggéseit és érdektársulássá „ésszerűsödik”, a tagozódás uralmi rétegződéssé válik. A marxizmus „osztálytársadalomnak” nevezi az ilyen rétegződést.

A „szellemi” munka is a módszerek specializálódásának alapján válik el a „fizikaitól”. Veszélyes dolog, ha magát az uralomra való szövetkezést, gazdasági-politikai szerveződést is szellemi munkának kezeljük. Az európai fejlődésben az értelmiségi rétegződés sokkal mélyebben megmaradt a módszerek alapjain, mint bármely más kultúrfejlődésben. Még ma is sokkal szilárdabb a formaszervezete, semhogy tisztán uralmi rétegződésnek nevezhetnénk. Végzet felé halad annyiban az értelmiségi rétegződés, [amennyiben] felsőbb rendelkező jogosultságot érez, a fizikai munkától tehát elszívja alkotó jellegét: éppen azokat a munkamódszereket, amiket a szellemi módszereknek kellene tovább feldolgozniok.

100 A ceruzafogalmazványban: „Mennyivel emberibb az, hogy a tömegek aprómunkájában látjuk minden fejlődés alapját! Milyen jogon is akarnánk megvonni a kicsinyektől élményeik teremtő képességét? A »nagy egyéniség« tudvalevően azért nagy, mert át tudja élni és ki tudja fejteni a korszak életének egész értelmét. Nem kiokoskodni, hanem átélteni azt, ami a tömegek életében végbemegy. S mindenkor erős a veszély, hogy a nagy egyéniség hirtelen fölényes szellemmel alakít ki formákat, új államot vagy új gépet, amelyek sikeresen szolgálhatnak elgondolt célokat, de eltorzítják az emberi életet.

Ugyanez a veszély, ha egyes rétegek maguknak sajátítják ki a szellemi alkotás feladatait. Az antik társadalmak várostársadalmak voltak, az „értelmiség” földrészekben átnyúló szövetkezésével. Elszakították magukat a tömegélettől, a földművest és iparost az üzlet lélektelen munkásává tették, s nagymértékben rabszolgává. A formaszervezettől elszakadt intellektualizmus önmagában roskadt össze.” [...] Látszik: 1945 előtti „romantikus antikapitalizmus”-a, amely akkor a politikai jobboldalhoz közelíthette, most, 1947-ben hogyan épül be a baloldalhoz hajló történelemértelmezésbe.

Elfelejteti, hogy nemcsak betűkben, hanem az anyagok más formáiban is lehet „írni”, alkotó elményeket kifejezni.

Specializálódás nélkül nincs fejlődés, a tömegegyenlőség tehát ellentéte a fejlődésnek, amihez formagazdagság, az emberi foglalatosságok, életek változatossága és egymásba illeszkedése szükséges. A formagazdag egyenlőség nem csupán jogi-politikai egyenlősítéssel teremthető meg, hanem csak úgy, ha a munkamódszerek minden szakmában, hivatásban emberhez méltó alkotó módszerekké alakulnak. Ilyen értelemben kell figyelnie a fejlődésvizsgálatnak a „demokrácia” szerepét a történelemben. Ez az út az „osztály nélküli társadalom” felé, amely végső ideált el kell fogadnia minden európai s minden keresztény gondolkodásnak is, bármily vitás maradjon is a hozzá vezető átalakulások menete. A pusztá hatalmi átalakulásoknál lényegesebb és forradalmibb a tömegek munkamódszérének alkotóan emberivé való átalakítása. A fejlődésvizsgálat olyan boldog társadalmat képzelhet el végső értékű mértékű, amely társadalomban értelemben-munkában egyenlő emberek szabadon érintkeznek egymással, gazdagítva s összekötve, segítve egymást foglalatosságuk végtelenül változatos formáival.

A történelem realitás, anyagiassal szerkezettel nyúl fel hozzánk. A múlt ellen lehet lázadni, de ami fejlődésképeség rejlett formáiban, azt magunkkal kell vinnünk tovább, mert az nem múlt, hanem jelen s jövő, örök emberi. [...]

Megjelent: Továbbképzés és demokrácia. A nevelők továbbképzését irányító tanulmányok. (Szerk. Kemény Gábor.) Bp., 1947. 235–248. p.

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 399–410. p.

1948 – ŐRSÉGVÁLTÁS INDUL

„Sajnos, én 1930-tól csak kevésbé foglalkoztam speciális oklevéltani tanulmányokkal. Pályám másfelé, a szociális történet felé vezetett. Különösen a technikának társadalomtörténete felé” – idézzük Hajnal 1947 májusából kelt levélfogalmazványát a párizsi professzorhoz, Samaranhoz. Majd így folytatja kutatásainak újabb eredményeiről a beszámolót: „A két kultúrformának, írásnak és technikának azonban közös szociális értelme van – az írás az értelmiségi hivatások technikája. Megkísérlem most, hogy diplomatikai képzettségemet kiegészítsem, s hogy legalább egy lépéssel előrevigye a vizsgálatokat, amelyeket több mint 25 éve elkezdtem, és amit 1942-ben, éppen a német elnyomás tetőpontján az európai közönség szellemétől indítva újra felvettem.”¹⁰¹

Technika és írásbeliség e közös szociális eredetét kívánja megvilágítani Hajnal az 1948. január 12-én tartott akadémiai előadásában.

Kapitalizmus kontra kommunizmus, kapitalizmus kontra hűbériség, 1948. Az előadás „Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés” címmel hangzik el, és Hajnal nagy csalódására, visszhang nélkül marad. (Erről barátai visszaemlékezései szólnak.) Az első jele annak, hogy Hajnal felfogása a technikáról, társada-

101 MTAKK Ms 5385/94.

lomszerveződésről a – politikailag mind erősebben polarizálódó – szellemi élet mindkét oldalán elfogadhatatlan. Túlságosan materiális az ún. keresztény pártok számára, ugyanakkor túlságosan autonóm és „konzervatív” a politikai baloldal tudós híveinek.

Az írásban gondolkodás ugyanaz a folyamat az emberi tevékenységben, mint a kézművesi gondolkodás – mondja. Az írás ugyanúgy a gondolkodás testet öltése, mint az iparostevékenység. A középkor szokásszerű és „társadalmias munkaszervezete” tette lehetővé, hogy ember, gondolkodás és termék között ez a kölcsönös viszony kibontakozzék. „Ez a fejlődés volt az európai fejlődésnek megindulása, kézművességben és írásbeliségben egyaránt” – olvashatjuk. Röggvest ezt követően a szokásos kapitalizmusbírálat: „Egyikben sem a gyors haszonra beállított technika dolgozott.”

Csak hogy ez a kapitalizmusbírálat nagyon is ellentétes volt a politikai baloldal kapitalizmuskritikájával. Mindenekelőtt abban tért el, hogy míg a szociáldemokrata és kommunista párt köré tömörült tudósok a marxizmus politikai ideológiájának szellemében a kapitalizmust követő szocializmust állították a kapitalizmussal szembeni ellenpólusra, addig Hajnal a középkori intézményeket méltatja a kapitalizmussal szemben. („A kora középkor élete nyomorúságos volt, sok rettegéssel, az erőszaknak kiszolgáltatva. Az egyéni sorsra elég gyöngye menedék volt a szokásszerű kölcsönösségek menedéke. De öntudatlan szívóssággal épült tovább ez a szokásszerű szervezet, végtelen gazdag, az élet teljességét közvetítő formák kiképzésével. Végezetül mégiscsak győzedelmeskedett, magához hajlított, magához tört minden felső, racionálisnak tartott vezetést.”) És szemben állt ez a felfogás a marxizmus egy másik alaptézisével is: a társadalmi formációk tanával. Azzal, hogy a formációkat mindig egy fejlettebb társadalmi formáció követi. Rabszolgatartó–feudális–kapitalista formációk – mind fejlettebbek az előzőnél. És ezután jön sorrendiségben a végcél: a kommunizmus. Hajnal kapitalizmusbírálat, amely a hűbéri társadalmi viszonyokban találta meg a kapitalizmussal szemben a „szociológiailag fejlettebb formákat”, a marxizmus számára „retrográdnak” számított. Mint ahogy gyanúsán csengtek ekkor már – az osztályharcról, osztályellenségről szóló cikkek, beszédek hónapjaiban – Hajnal szociológiai tanai a kölcsönösségről, szervességről. (Hamarosan kegyvesztett lesz a szociológia tudománya maga is a proletárforradalomba rohanó, őrségváltó baloldal előtt.)

A közönség Hajnal 1948. januári szövegében már nem arra figyel, hogy a szerző milyen hevesen bírálja az osztrák H. Fichtenau¹⁰² szellemtörténeti meg-

102 Fichtenau, Heinrich (1912–) osztrák medievista, az oklevéltan meghatározó művelője. A Bécsi Egyetemen történelem–művészettörténet szakon végez, majd az IfÖG-ben (Institut für Österreichische Geschichtsforschung) kezdi pályáját. A háború után jelenik meg az írástörténetben az írók lelki mozzanatának szerepét kiemelő paleográfiai munkája (Mensch und Schrift im Mittelalter. Wien, 1946.), amelyet a „régí pozitivisták” paleográfia szellemtörténeti bírálatként emlegetnek. A Bécsi Egyetemen a középkori történelem, valamint a történeti segédtudományok rendkívüli (1950), majd rendes (1962–1983) tanára. Az IfÖG nagy tekintélyű igazgatója (1962–1983).

oldásait, hanem arra, hogy a hajnali tételek mennyire nem egyeztethetőek össze az új, magát forradalminak nevező osztályharcos politika tudományos propaganda-téziseivel. (Félő, nem is értették az őrségváltók, miről van szó. Mindig így szokott lenni. Ne feledjük, 1948 januárjában vagyunk, az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választások után. A kommunista párt nagy győzelmét hozó, botrányos „kék cédulás” választást követően a polgári pártok „leszalámizása” felgyorsul, és elmélyül a bomlás a kisgazda-, sőt a szociáldemokrata pártban is. Hajnal együtthaladása a „politikai bal”-al, annak politikai oldalvizein most már mind kilátástalanabbnak bizonyul.)

Az „új idők” szelének irányát mutatja az előadás kéziratának sorsa is. Az eredeti tervek szerint a *Valóság* folyóiratban jelent volna meg, ahol a szerkesztő, korábban Hajnalnak tisztelője, a már fiatalon neves szociológus, Márkus István volt.¹⁰³ Február 10-i dátummal Hajnal levelet kap a fiatal szerkesztőtől: „Természetesen van, aki a tanulmányban feldolgozott ismeretanyagból más következtetéseket vonna le [...] E tanulmánnyal egyidejűleg vagy az utána következő számban e véleményeknek is helyet adunk. Ezért arra gondoltam, felkérem Molnár Eriket, hogy fűzzön némi reflexiókat e tanulmányhoz.” Ha Molnár Erik¹⁰⁴ elfoglaltsága miatt erre nem tudna vállalkozni, „ugyanazt a feladatot Márkus István fogja elvégezni”. Kéri Hajnalt, értesítse őt, egyetért-e.¹⁰⁵

Hajnal megbántódik. Idejutott, hogy csak megjegyzésekkel közlik tanulmányát. A *Valóság*-beli publikálástól eláll. A *Századok* szerkesztőjének, Berlász Jenőnek panaszkodik a *Valóságra*. De most már fél – írja –, hogy vitát vált ki. Az előadáshoz készül még egy részt írni... Azután elakad az ügy. 1948 ősze van. A *Századok*, a Történelmi Társulat vezetésében – ugyanúgy az Akadémián, az egyetemen – megindul az újabb őrségváltás előkészítése. A régiiek ellen – kivéve, aki feltétel nélkül vállalja az idomulást – megindul a volt „illegálisok” és a fiatalok rohama. Előtérbe tolva a fiatalokat, akiket még nem lehet elmarasztalni, hogy valamiben is részt vettek volna 1945 előtt, hogy éltek az anti-korban, a Horthy-

103 Márkus István (1920–) szociográfus-szociológus, történész. Az 1940-es évek elején Erdei Ferenc és Majláth Jolán társaságában érik falut-tanyát járó (Nagykörös) társadalomkutatóvá, a magyar parasztság történetének vizsgálójává. 1946–1947-ben a Teleki Intézet munkatársa, a *Valóság* szerkesztője (1945–1947), majd a közgazdasági egyetemen tanít (1948–1951). Elbocsátása után fizikai munkásként dolgozik. 1956-ban játszott szerepéért bebörtönzik, 1961-ben kegyelemmel szabadul. Ekkortól fordítóként, kiadói lektorként dolgozik, s a parasztságot elemző szociográfiai munkáit írja.

104 Molnár Erik (1894–1966) politikus, történész. 1945–1956 között, kisebb megszakítással, különböző miniszteri posztokat visz (tájékoztatási, népjóléti, külügy-, igazságügy), 1948–1949-ben moszkvai nagykövet. A történettudomány főbb pozícióit is betölti: az MTA Történettudományi Intézete igazgatója (1949–1966), 1958-tól a Magyar Történelmi Társulat elnöke és az *Acta Historica* főszerkesztője; az ELTE-n a történelmi materializmus tanszék vezetője (1957–1966). Megállapításaival két „Molnár Erik-vitát” is generált. Ezen években nevéhez fűződik a Teleki Intézet kommunista indíttatású nyílt bírálata az intézetben készült új tankönyvek ürügyén.

105 Márkus István–Hajnal István, 1948. febr. 10. MTAKK Ms 5385/263.

korszakban... És mivel nem csinálhattak semmit... (A mi életünkben is ismert magatartás.)

Hajnal történelemlátása 1930 óta szervesen fejlődött. Magába olvasztotta mind a tudományos előrelépésben, mind a társadalmi közfelfogásban jelentkező újabb elemeket. Azután egyes darabokat el is hagyott. Az 1948. januári felolvasás jelzi azt a pontot, amíg szociológiai szemlélete s az ezen alapuló sajátos kortörténeti tanulmánysorozatában 1937–1948 között „eljuthatott”.

Még 1949-ben majd megkísérli egyszer szembesíteni technikátörténetről alkotott saját felfogását az új iparosítási politikával („Első gépek”¹⁰⁶), de a próbálkozás és a szembeszegülés a végleges kitaszításhoz vezet.

Nézzük az idézetet az 1948. januári és kiadástól elutasított előadásából, mely, szerintünk, mintegy összefoglalja Hajnal történetiszemléletét a végső állomáson, ahova halála előtt eljutott. Ezért is hosszabb idézet kiválogatása mellett döntünk.

KÉZMŰVESSÉG, ÍRÁSBELISÉG ÉS EURÓPAI FEJLŐDÉS

Amit én most a kézművesség és írásbeliség címén kívánnék Európa fejlődésében vizsgálni, azt általában a fizikai és az értelmiségi munka, az anyag és a szellem egymáshoz való viszonyának szokás kezelni. Kétségtelenül döntő probléma minden kultúra, minden társadalom életében.

Nem állok azonban egyedül a problémának ezzel a sajátos elnevezésével. Különösen az utolsó két évtizedben egy határozottan körvonalazható irányzat dolgozott a nyugati történetírásban, ilyen értelemben. A társadalomtörténet, a gazdaságtörténet kiválóságai a mozgató erők, anyagiak vagy szellemiek helyett mind élesebben irányították figyelmüket magának a fizikai munkának mindennapos módszereire, azaz a paraszti és a kézműves munkának technikájára. [...]

E módszer mélyén az a meggyőződés rejlik, hogy az emberi fejlődés nagy vonulatait nem az anyagi-szellemi erők ráhatása szabja meg, hanem a tömegek mindennapos foglalatossága, aprómunkája. Ez az iszonyú geológiai struktúra az, amely szinte észrevétlenül nyomul fel és magába szerkeszti vagy visszaveti a felülről s kívülről jövő erőket, deformálja vagy példátlan termékeny szerkezeté teszi az eszméket és érdekeket.

A technika és az írás: kézzelfogható anyagiasság kultúrformák, a társadaloméletből kiválasztódva, s abba szervesen beleszővődve. Fejlődésük termékenysége vagy sivársága az élettel való viszonyuktól függ. Konkrét formák, alkalmasak arra, hogy kiindulásul szolgáljanak a kultúrfejlődés vizsgálata számára.

A technika és az írás a XII. században kezdte meg páratlan európai fejlődését. Úgy látszik, egyáltalán minden magasabb kultúra ekkor kezdődött, a kora középkor nyomorúságos félezer éve után. [...]

A nemzetközi történettudománynak az utolsó évtizedekben alig volt nagyobb szenzációja, mint azon, jórészt francia eredmények, amelyek már a kora középkorban is technikai-

106 Vö. e tanulmányban: 830–837. p.

lag alapvető újításokra mutattak rá; újításokra, amelyeket az oly nagyszerű antik industrializálódás sohasem tudott elérni, s amelyek minden régi kultúrával szemben az egészen újat, a különlegesen európaiak jelentették. A történettudomány előtt részben ismert tényekről volt szó, amelyekre azonban nem figyelt fel a tudomány, elfogultan a technikatörténettel szemben; ez ismert adatokat azonban kiegészítették és rendszereztek a kutatás új eredményei.

Tudtuk, hogy a vízimalom, az első erőgép, már a kora középkorban általánosodott, valósággal népi intézménnyé lett. Ismerte az antik is, de inkább csak kuriózumként; nemcsak a vidéki élet, hanem a nagyvárosi péküzem is embererővel, ritkábban állaterővel hajtott sajátos formájú őrlőkövekkel dolgozott. De a kora középkor már nem is csupán csak gabonaőrlésre alkalmazta a vízi erőt, hanem az ipari munka sokféle műveletére, különösen a posztó kallózására, az érc zúzására. A vízimalom mellett már a XI. században is megjelenik és hirtelen elsokasodik a szélmalom is. [...]

Vegyük ide mindjárt a patkó használatát, ami nélkül ma a hátsólovas sem tudjuk elképzelni. [...]

Ugyanilyen haladást látunk a textiliparban is. Az antik fonás a kéziorsónál maradt. A középkorban, bár csak a XIII. századból van biztos leírásuk, már fonókerékkel, rokkával dolgoztak, amik gyorsan népi eszközökké váltak. [...]

Igen jól bele kell dolgoznunk magunkat mindezen említett technikai eljárások részleteibe, hogy a középkori technikai haladás mindennapos aprómunkáját megérthessük. Történész számára szokatlan és fáradságos feladat. Azt hiszem azonban, hogy a kérdés lényegére térünk, ha vizsgálat alá vesszük a kézművességeket, vizsgálat alá vesszük úgy, mint az első írásos emberöltőkben, a XII–XIII. században előttünk a homályból kiemelkednek. [...]

Az udvari tiszt tulajdonképpen az egész királyság egyik nagyméltósága volt; az egykori földesúri udvarban az ételmezés, a pince, a berendezkedés, építkezés, a kovácsmunka, a ruházkodás stb. felügyelője. Miként szerezte össze ez a specialista tisztviselő az úri udvar számára a szükséges jó minőségű munkákat? A francia központi vidékeken kétségtelenül úgy, hogy akár a építkezésre, akár a bútorkészítésre, a vasmunkára szívesen fogadta be a környék jobb kézműveseit, letelepítette őket, elvégeztette velük a speciális munkát, aminek megbízhatóságáért felelt az illető, s köteles volt a gyártmány karbantartásáról is állandóan gondoskodni. Ezzel szemben az úr telket, földet adott a kézművesnek, s védelmet, hogy szabadon dolgozhasson másoknak is; védelmet az avatatlan konkurencia ellenében is. Az úrnak érdeke volt, hogy minden részletmunkára a megfelelő specialistát telepítse le; például külön az épület tetőfedésére, külön az ácsmunkára, külön az ajtók-ablakok, külön a bútorkészítésmunkákra. Így kapta mindenütt a lehető legtökéletesebbet. A kézművesek, s fiaikat tanítva aztán generációkon át utódaik is, hivatásfeladatuk oldaláról az úrhoz voltak kötve, de nem tartoztak neki több s más munkával, csak aminek elvégzésére eredetileg ideletelepedtek, és ami generációk folyamán szokásosan megállapodott az úrhoz való viszonyukban. [...]

Nyilvánvaló, hogy ilyen közösség nem alakulhat ki a csupasz üzleti érdek kölcsönossége alapján. Az egész életvitelnek állandó megbízható kölcsönösségéről van itt szó, s a szakmabeli tudásról és tisztességről. Szerződéses szabályok nem elégségesek erre. Szoros, megszokott együttélés, egymásközt s az úrral vagy képviselőjével, az életmódnak és a

munkamódszernek állandó, s generációkon át megszokott személyes tapasztalata szükséges ehhez. Minden részletműveletben oly biztos szokások, módszerek, hogy mindenki más tudhassa, mihez kell illesztenie a maga szakmunkáját. Szokások, amelyeknek lényege a jó munka, az egymásba illeszkedő munka – amelyeket azonban nem sért meg, hanem ellenkezőleg, erősít az, ha valaki tökéletesíti munkamódszereit. A szokásnak igen nagymértékű a plaszticitása, nem érzi ellenségének az újítást, ha az magának a szokásnak értelmét erősíti. [...]

A szokás erejéről ma nem sok véleményünk van, legfeljebb kuriózumként emlegetjük, a mi okszerű emberi magatartásunkkal szemben. Kétségtelen, hogy egészen különleges társadalmi előzmények voltak szükségesek ahhoz, hogy a kora középkorban a szokás kifejezett, elismert intézménnyé legyen, az emberközi viszonyoknak is egyedüli szabályozója. Bizonyára a magas antik kultúrának évszázadokon át való hosszú önmagába roskadása, az ősi kelta lakosság szívós hagyományai, a germán barbárok betelepülésének sajátos módjai hozták mindinkább olyan helyzetbe az embereket, hogy csak a hosszú időn át személyesen tapasztalt kölcsönösségek szerint igazodtak egymáshoz. Semmiféle racionális szervezkedés, sem hatalmi, sem gazdasági, sem vérségi-törzsi sem tudott érvényesülni az alsó életszokásokban szívósan önálló, kicsiny együttélő csoportjaival szemben. Római jog, germán jog, állami, egyházi szervező kísérletek: mind hiábavalók voltak, az alulról felnyomuló szokásjog deformálta, racionális értelmükből kivetkezettette őket. A Karolingok kísérlete után végül meg is szűnt minden kísérletezés, megszűnt minden központi racionális legislatio; a törvényhozás után évszázadokig nem más, mint a szokásjogok érvényesítése. A X–XI. században a királyi udvar is végleg feladott minden régi szervezetet s intézményt, s a központi kormányzatot is a szokásjogok adminisztrálására rendezte be. Az alulról fel-növekvő népi társadalmasodás módszerei széjjelnyomták az utolsó, legfelsőbb racionális intézmények ellenállását is.

Ezen alapozódik, véleményem szerint, a mi egész európai kultúrfejlődésünk. [...]

A középkori írásfejlődésről Heinrich Fichtenaunak, a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung kiadásában 1946-ban megjelent kiváló könyve tájékoztat bennünket a modern eredmények feldolgozásával.¹⁰⁷ Sajnos, Fichtenau az írásfejlődést elsősorban az emberi psziché szempontjaiból magyarázza, s ezzel összefüggésben a korok szellemi magatartásából, elsősorban a művészet korjellemző irányjaiból – holott, nézetem szerint, az írás, mint minden anyagiasan technizált forma, elsősorban szociológiai probléma. [...]

800 körül valami általános és elég hirtelen változás megy végbe előttünk: a félúncialis formákból tudatosan alakítanak ki egy egyöntetű reformírást, a karoling minuszkulát, ami véglegesen és a mai időkre szólóan is megalapozza az olvasásra szánt európai írásnak a betűtípusait. A reform kétségtelenül tudatos volt, Nagy Károly uralkodói akarata segítette, kolostorok dolgoztak az egyöntetű formák kiválogatásán a sokféle betűtípusból. A mai kisbetűk, a régi majusculákkal szemben, az író kéz számára kétségtelen könnyebb-séggel, de még az olvasás számára is, mert a felső-alsó szárazakkal változatosan tagolt betűk könnyebbé teszik az egy tekintetre való felismerést. [...]

107 Heinrich Fichtenau: Mensch und Schrift im Mittelalter. Wien, 1946. 239 p.

Azonban a szokásszerű hűbériség fejlett korszakában vagyunk ekkor. A római egyháznak az antikből kinőtt racionális szervezete sehol erősebben nem törik bele ebbe a sajátos új társadalom-dinamikába, mint Franciaország mélyhűbéries vidékei. A plébániák túlnyomó része egyenesen a seigneur hűbéres szakmabeli alattvalójává lesz, szinte ugyanolyan állapottal, mint a földesúri malom és a molnár. Maga a püspök is ilyen hűbéres módra kezeli a földesuraságának plébánosait, s többi egyházi funkcionáriusait is. [...] Mindez a társadalomélettel való százszoros összefüggéseket jelez. [...] A püspöki udvar neveli ezeket liturgiára, de az egyházi ember szokásszerű társadalmi funkcióira is. Az írásra egyelőre igen kevés; de hogy a memorizálásra igen, azt bizonyítja az is, hogy a laskinkint gyéren újra jelentkező oklevelek fogalmazása tudatosan használja a ritmust, a memóriának a szóbeliség társadalmában mindig hatékony, érzékelhető-technikai segítségét. Mint a hűbéri-lovagi udvarban az apródok, úgy nevelkednek hosszú gyakorlati képzéssel a klerikusok is a püspöki udvarban, s mennek azután széjjel vidéki stallumokra. [...]

A püspöki székhely klerikusainak nevelése a káptalan egyik tagjának, a scolasticusnak vagy kancellárnak a szakmája; felelősséggel űzi, de hűbéres önállósággal is, jövedelmét is ebből húzván. Már a liturgia is arra kényszerít, hogy a latin nyelvet is tanítsák itt valamiképpen. A misekönyv, a biblia olvasása is szükséges, legalább e célra meg kell ismerkedni a betűkkel is. Kolostori tudós módra előveszik e célra az antik oktatásrendszert, a triviumot-quadriviumot; a triviumban benne van a latin grammatika is, majd a fogalmazás tudománya, a retorika is. De sokáig csak az olvasás tudományáig terjedt az egyházi ember műveltsége, az előírások is csak ezt kívánják tőle, s még a XIII. században is tudunk prépostokról, akik csak olvasni tudtak, írni nem. Nehéz is lett volna ez, hiszen tökéletes latintudást kívánt az írásfogalmazás. [...]

A káptalani iskola azonban, akár a kézműves korporáció, szigorú szabályozással működött. A skolasztikus ügyelt fel erre, egyébként pedig, akár a kézműves korporációban, az oktatást nem is lehetett másként elképzelni, mint személyies formaátadással, érzékelhető közvetlenséggel. Hiszen csak szabad előadással nem lehet a fiúkba belenevelni a társadalmi szokás megfogalmazhatlan változásait. Praktikus begyakorlásról van szó, nem pedig elméletről; ez áll magára a liturgiára is. A skolasztikus tehát engedélyt ad egyes végzett tanítványoknak, hogy mindegyik egy-két ifjú oktatását átvégye, akár a kézművesmester egy-két tanoncuk nevelését. Lehet az is, hogy az egyes ilyen licenciátus tanítók sajátos tananyagukban is elkülönültek egymástól, talán egyes vidékek szokásai szerint, vagy a lovagi udvar vagy a kézművestestület szokásai szerint.

De, mint a kézművességnél, kétségtelenül fegvelmezett, szabályozott technikai oktatás folyhatott ezekben a káptalani iskolákban is. Igen zavaró lehetett a kódexeknek, szertartáskönyveknek sokféle betűváltozata, s következetlen latinsága is. [...]

Ilyen fegyelem a képzésben, a klerikusnak ilyen beleilleszkedése a szokásszerű társadalomba állott a karolingi írásreform mögött. Ez a reform tette egységessé a betűt, mindmáig, a nyugat-európai kultúrkörben. Hasonlóan a kézművestechnikához, amelynek szabályai, módszerei testületről testületre terjedtek, a testületek valósággal iskolaszervezetként működtek. [...]

Kézírtas fogalmazvány az előadáshoz, 1948. január 12. MTA KK Ms 5389/14–17.

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 423–444. p.

1948 – ÉVFORDULÓ A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

1848, a forradalom és szabadságharc 100. évfordulójának megünneplését Hajnal István már 1946-ban javaslatba hozza az Akadémián, mint a II. Osztály titkára.¹⁰⁸ Ő természetesen tudományos művek kiadására gondol. 1947 márciusában a minisztériumban megalakul a centenárius megünneplésének programját kidolgozni hivatott bizottság. Benne az egyetemeket, tudományos intézeteket, múzeumokat, a Történelmi Társulatot és az Akadémiát képviselő tudósok. Az Akadémia részéről Hajnal a bizottság tagja. Ekkor még a régiek a „képviselők”, Eckhart Ferenc, Szabó István, Hajnal, Jánossy az idősebb, Kosáry, Sinkovics a fiatalabbak nevében.¹⁰⁹ A nagy ünnepségsorozat előkészítése azonban mindinkább az éleződő politikai harcok színtere lesz.

¹⁰⁸ MTA KK Ms 5384/297.

¹⁰⁹ MTA KK Ms 5384/77. – [Eckhart Ferenc (1885–1957) gazdaság- és jogtörténész. 1910–1918 között Bécsben a közös pénzügyminisztérium udvari kamarai levéltárában dolgozott, 1918–1929-ben a külügyminisztérium megbízásából a magyar vonatkozású levéltári anyagok felkutatása, hazahozataluk előkészítése volt a feladata. 1928–1929-ben a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója. 1929 nyarától a budapesti tudományegyetem jogi karának professzora, többször a kar dékánja (1936–37, 1946–1947, 1947–1948); a Magyar Történelmi Társulat elnöke (1946–1949). 1949-ben, az Akadémia átszervezésekor tanácskozó taggá minősítették vissza, 1989-ben tagságát helyreállították. – Szabó István (1898–1969) agrártörténész, levéltáros. Az Országos Levéltár munkatársa (1928–1943), a Levéltári Közlemények szerkesztője (1936–1941), a budapesti (1940–1943), majd a debreceni egyetem tanára (1943–1959). Az Akadémia átszervezésekor tanácskozó taggá minősítették vissza, 1989-ben rehabilitálták. Kutatási területe a magyar agrár- és településtörténet, a jobbágyság története, a történeti demográfia. 1990. március 15. alkalmával posztumusz Széchenyi-díjjal ismerték el munkásságát. – Jánossy Dénes (1891–1966) levéltáros, történész. Jog- és államtudományi végzettséggel az Országos Levéltárban indul pályája, majd 1930–1936-ban kormány megbízottként a bécsi levéltárakhoz kerül. 1941–1949 között, kényszernyugdíjazásáig, az Országos Levéltár (fő)igazgatója. Több levéltártani sorozatot indít útjára (Levéltári Leltárak, Forráskiadványok, Hatóság- és Hivataltörténet, Levéltár-tan és Forrástudományok), a Levéltári Közlemények főszerkesztője (1942–1946). A 19. századi politika- és diplomáciatörténet kutatója. (Kossuth-emigráció). Az Akadémia átszervezésekor tanácskozó taggá minősítették, 1989-ben tagságát helyreállították. – Sinkovics István (1910–1990) történész. Az egyetemen Szentpéter Imre és Domanovszky Sándor tanítványa. Az Országos Levéltár tisztviselője (1930–1956). párhuzamosan a budapesti tudományegyetemen a középkori magyar történeti tanszéken tanít (1947-től). 1956-tól a történelmi segédtudományok tanszék egyetemi tanára, 1969-től Lederer Emmától átveszi a tanszék vezetését. – Kosáry Domokos (1913–2007) történész. Az egyetemen tanárai: Domanovszky, Szentpétery, Hóman, Szekfű. Egyetem után a Eötvös-kollégium tanára, majd emellett a Hóman alapította Teleki Intézet igazgatóhelyettese (1941). 1948–1949-ben őt is kizorítják a szakmai közéletből: 1950–1957 között könyvtárosként dolgozik, s elkészíti a magyar történeti bibliográfia első köteteit. 1957-ben bebörtönzik, 1960-ban szabadul, 1967-ig a Pest Megyei Levéltárban dolgozik, majd visszatér a Történettudományi Intézetbe (1968) és a szakma nemzetközi fórumaira. 1990–1996-ban az Akadémia elnöke. – A szerk.]

Hajnal a bölcsészkar ünnepség szónoka. (Már túl van az 1948. január 12-i, visszhangtalan akadémiai előadáson. Efölötti csalódásáról szoltunk már az életút ismertetésekor.¹¹⁰) A beszédet – feltehetően a Hajnaltól megkapott szöveg alapján – közli a *Hazánk* c. napilap (1948. március 19.).¹¹¹ Ugyanakkor a hagyatékban fennmaradt egy másik fogalmazvány, amely kevésbé aktualizáló az elmondott beszédszövegnél, viszont jobban mutatja Hajnal történet szemléletének sajátosságait. Ebből látszik: Hajnal megmarad materialista álláspontján, a fizikai munka és szellemi munka ellentétében látja a modern társadalom fő ellentmondását, és nyíltan tagadja a hatalomközpontú osztályharc elsődlegességét.

Néhány jellemzőnek tartott részletet idézünk az előadás fogalmazványtöredékéből. Figyelemre méltónak tartjuk megemlíteni eltéréseit az 1848. március 15. jelentőségét méltató törvénycikktől: abban első helyen a külső elnyomás elleni harc áll, míg a jobbágyszabadítás csak ezután következik.¹¹² (Hozzátehetnénk

110 Glatz Ferenc: Hajnal István történetírása. Valóság, 1988/3:52–69. p. [E kötetben: 709–747. p.]

111 „A társadalomadminisztrációból a hatalmi érdek imperializmust csinált, a pénz közvetítő eszközéből az üzleti érdek kapitalizmust. De egyébként is át- és átszötte az életet a különféle érdekek munka-kollektivitása. Kicsiny és nagy érdekközösségek szinte mint öncélú élőlények versenyeztek egymással, kíméletlenül, akár véresen is. Az egyénből csak a közösségnek részecskéje lett, annál gyengébb, minél inkább a saját munkájára bízta magát. Nem ezt akarta 1848. Valóban szociális forradalmat akart. Sokhelyütt, Magyarországon, Itáliában idegen uralom elleni küzdelmet is [...]”

Magyarországon a forradalom legjelentősebb lényege mégiscsak a jobbágyszabadítás volt, tehát mély társadalmi átalakulás – igaz, hogy ezzel csak be akartuk hozni azt, ami nyugaton már előbb elvégeztetett...

Aki a korszaknak őszinte és általános lelkesedését ismeri, nem állíthatja, hogy tudatosan számító osztályérdekek vitték volna a forradalmakat. A történetkutató igen jól és közelről ismeri az emberi gyengeségeket és az érdekek erejét a nagy eseményekben is, a nagy jelzavak mögött is. [...]

Én nem is fűzném a polgárság osztályához a forradalmak érdemét és érdekeit. S Magyarországon is feltétlenül megadnám a nemességnek is az áldozatkész meggyőződés érdemét a jobbágyszabadítás kérdésében. Persze, a magyar társadalom különleges szerkezetét tekintve be kell itt számítanunk a magyar nemesúr meggyőződését is, hogy földesúri jogainak s hasznainak megszűnése után is megtartja előnyös helyzetét a társadalomban – amiben nem is nagyon csalódott a következő időkben.

Azonban akkoriban már a magyar nemes sem elsősorban nemesi mivoltában érezte magát jogosultnak a társadalomvezetésre. Hanem iskolázottsága, képzettsége, értelmiségi foglalkozása alapján. [...] Úgy látom, anyagi érdekeken alapuló osztálytagozódás helyett inkább ez az óriásira növekedett értelmiségi rétegződés vitte végbe Európa-szerte a 48-as forradalmakat. [...]

Ne csináljunk hamis ünnepet 1948-ban, sem pedig a gyűlölség ünnepét. Lelkesedjünk és dolgozzunk őszinte hittel, 1848 ifjúságának optimizmusával.” *Hazánk*, 1948. március 19.

112 „Száz évvel ezelőtt, 1848. március 15-én kitört a magyar forradalom. Harcba indult a magyar nép függetlensége és szabadsága kivívásáért, az idegen uralom igájának lerázásáért, a jobbágyszabadításért, a feudális bilincsek összetöréséért.” 1948: XXIII. törvénycikk az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc emlékének megőrkítéséről.

ma magyarázatként: a szovjet zóna megszilárdulásának, a hidegháború kibontakozásának hónapjai ezek. Hajnal viszont szinte említést sem tesz a külső elnyomás elleni harcról, s mind az alább közölt fogalmazványban, mind az újság által ismertett szövegben elsősorban szociális forradalomként mutatja be 1848 márciusát. De ott is tagadva a korban mértékadó „osztályforradalom” elvet.)

[KÉT 1848-ÉRTELMEZÉS EGY SZERZŐTŐL]

1848 a szabadság forradalma volt.

1948-ban az egyenlőség a forradalmak jelszava. Mert száz év alatt ráébredtek, hogy a szabadságból nem következik mindenképpen egyenlőség.

A XIX. század első felében hirtelen, világszerte felnőtt intellektuális középosztály 1848-at abban a boldog tudatban csinálta, hogy megoldja az emberiség nagy kérdéseit.

Ma a legmagasabb intellektualizmus sem tudja boldogan átadni magát az egyenlőség gondolatának. Nem is teheti ezt, amíg rombolástól, uniformizálástól kell tartania. Amíg úgy hiszi, hogy a haladásnak szüksége van oly munkamegosztásra, amely főként a szellemi és a fizikai munka hivatásait választja el egymástól.

Feltehető, hogy sikerül intézményesen biztosítani a „tehetségek” felemelkedését a szellemi hivatásokra. A világ nagyobb fele akkor is fizikai munkás marad, az alacsonyabb rendű munka elkerülhetetlen társadalmi szükségességgé válik.

S vajon az értelmiségi rétegek ily kiválasztódása megfelel-e az igazi haladás kívánalmainak? Akinek a betűben, írásban való gondolkodásra különös képességei vannak, mindenképpen s egyedül hivatott a társadalomvezetésre? A többi pedig csak alacsonyabb rendű, fizikai munkára való?

Európa csodálatos fejlődésének vizsgálata nem erre mutat. Az európai technika alapvető újításai még a középkor írástalan, iskolázatlan parasztságának és kézművességének munkájából keletkeztek.

Nemcsak betűkben lehet gondolkozni, hanem anyagban, s az anyag formáiban is. De csak akkor, ha az anyagformálás munkája valóban alkotó élmény maradhat, s a munka minden apróságában a társadalom funkcionáriusának érezheti magát a munkás. Például a vasérc sokféle, addig használhatlan fajtáinak feldolgozásában, a vasbádóg, vasdrót, vasszeg addig ismeretlen gyártásmódjainak kialakításában sok ezernyi apró kézművestapasztalat rejlik, számos generáción át egymásba szövődve. Minden parányi kis részlet kialakítása ünnepi élmény lehetett a munkás számára: s e parányi újítások beiktatása az egész gyártásfolyamatba éppen azért sikerült, mert a többi munkás is, szerény és kicsiny viszonyok közt is, megőrizte műhelyének alkotó önállóságát. [...]

Az úgynevezett értelmiségi rétegződés ma ténylegesen születésen, vagyonon alapuló. A paraszt- és munkásgyermek csak különös fáradsággal vagy közsegítséggel juthat az értelmiségi rétegbe. Ezen lehet enyhíteni, éppen a közsegítés fokozására, de a rétegek elkülönülése, a fizikai munkásság alsóbbrendűsége még ekkor is világrendszer marad. Még akkor is, ha a gyermeknevelést a bölcsőtől kezdve a közösség veszi át, az emberi természet erőszakot véve. [...]

Hinni kell egy ilyen egyenlőség megvalósíthatásában. Tudni kell azt, hogy a könyvképzettség is csak egyik technikája a művelődésnek; amit ma benne önállóságnak, alkotásnak látunk, az túlnyomóan meglehetősen sablonmunka. S a fizikai munka manapság nem azért alacsonyrendű, mert az anyaggal való foglalatosság eredetétől kezdve szellemi alkotás nélküli volt. Az anyagnak megdolgozása a legzseniálisabb gondolatokkal, egyéni élményekkel, társadalmi perspektívákkal járhat együtt; csak a kifejeződés, érvényesülés módszereit kell biztosítani számára. Például, ha a középkor paraszti kohászata az addig rossz minőségű vasércet hosszú, következetes próbálkozással, talán valami vegyi adagolás kitapasztalásával, hasznosítható anyaggá tette, kétségtelenül alkotóbb munkát végzett, mint ma például egy hivatalnokcsalád egymás után következő generációi.

Fogalmazvány-töredék MTAKK Ms 5387/2.

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 447–452. p.

1949 – HAJNAL MEGBÉLYEGZÉSE ÉS VÁLASZA

Örségváltás a tudományban. „Elszigetelten állok, mint régebben is, majdnem mindig” – panaszolja Hajnal 1948 júniusában a Nyugatra távozott volt barátának, Alföldi Andrásnak.¹¹³ A régiek jelentős része „ellenfelévé” lett még dékán korában. „Bármit kezdek tudományosan, szinte titokban kell csinálnom, mert akadályoznak, nemhogy segítenének.” A tervezett párizsi tanulmányúthoz,¹¹⁴ az írásösszehasonlítás folytatásához késik az Ortutay kultuszminiszter ígérte támogatás. Újabb kérvényezés 1948 júliusában. Választ sem kap rá. 1948 őszén azután – mint az életút tanulmányban erre utaltunk – megkezdődnek az újabb támadások a „régiek”, így Hajnal ellen is.

1948. augusztus 4-én törvényt fogad el az országgyűlés a Magyar Tudományos Tanács felállításáról, amelynek feladata „a tudományos élet tervszerű irányítása, valamint a gyakorlati élettel való kapcsolatának erősítése”.¹¹⁵ Sokak számára világos, hogy a Tanács feladata a hazai tudományosság „átszervezése”. A régiek közül mindenki bizonytalanságban él. Hajnal is visszahúzódik. A proletárdiktatúra intézményrendszerének kiépítése megkezdődik. (Megkezdődik mindaz, amit a politikai propaganda később büszkén a „fordulat éve”-nek nevez: a tételesítés meghirdetése, az új tulajdonviszonyok totális kiépítése, külpolitikailag a szovjet

¹¹³ MTAKK Ms 5385/1.

¹¹⁴ Hajnal István 1947-ben ismét előveszi régi témáját, a középkori írástörténetet, mivel a bécsi történész, H. Fichtenau legújabb könyvében (Mensch und Schrift im Mittelalter, 1946.) kritizálja Hajnal felfogását. Hajnal 1947 tavaszán párizsi ösztöndíjért folyamodik a minisztériumhoz. A párizsi egyetem nagy hírű professzorához, Samaranhoz is levelet ír: segítsen előkészíteni az ő és tanítványa, Szilágyi Loránd párizsi kutatóútját, hogy a párizsi oklevélmásolatokat megnézhessék, s a magyar, valamint a francia oklevelezési gyakorlatot összehasonlíthassák. MTAKK Ms 5384/266.

¹¹⁵ 1948: XXXVIII. törvény a Magyar Tudományos Tanács létesítése tárgyában.

megszállási övezet leválása az európai Okcidentsről stb.) Nincsenek dokumentumaink ebből az időből, amelyek Hajnal lelkiállapotát jellemeznék, rekonstruálni sem tudjuk, mi történt vele e hónapokban. (A történelemben gyakori: a kutatót legjobban érdeklő tényekről nem maradnak fenn emlékek. Sem írásos, sem szóbeli források. S lehet, hogy – függetlenül a kutatói érdeklődéstől – ezek voltak a valóban történelemformáló tényezők...)

Politika a tudományban, 1949. február. 1949. február 25-én összeül a Gerő Ernő vezette Magyar Tudományos Tanács. (A korszellemet itt csak utalásszerűen jellemezhetjük: február 8-án már ítéletet hirdetnek az 1948 karácsonyán letartóztatott Mindszenty József perében; a „nemzetközi osztályharc éleződik”) Az átszervezés, azaz az első *gleichschaltung* a történettudományt éri. 1949. március 27-én tartja Andics Erzsébet a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén az új történet-szemléletet meghirdető beszédét. Az 1945 előtti két évtized történetírása – e beszéd szerint – hanyatlás. Negatívumok gyűjteménye. A régi történetírás negatívumainak egyike: a középkor „piesesztálra emelése”, név szerint Hajnal István munkássága...¹¹⁶ A megbélyegzés után néhány hónapig nem történik semmi. De – mint arra korábban utaltunk – folyik az akadémiai tagok felülvizsgálata, s az akadémiai autonómia semmibevevélével a régi 260 tagból csak 102 főt vesznek át. (Emlékezhetünk: Hajnal Istvánt is visszaminősítik „tanácskozó taggá”. Ahogy patrónusát, Domanovszkyt, s a volt jó barátot, Mályusz Elemért is.) Példátlan tisztogatás a magyar tudomány vezető kutatói között.

Nem tudni, mindezek után honnan vette Hajnal a bátorságot 1949 nyarán, hogy a szakmán belül az egyetlen felszólalást tegye a fiatal, „forradalmár lelkületű” örségváltók ellen. „Az első gépek” címmel tanulmányt készít a *Válasz* részére, amely – mint arra utaltunk – ekkor már csak az önfeláldozó és a család javait a folyóiratra elköltő Sárközi Márta jóvoltából tengődik. A népiesek demokratikus szárnyának, Németh Lászlónak, Illyésnek, Kovács Imrének ad fórumot, közel áll hozzá Bibó István. (Mint láthattuk, Hajnal is a folyóiratnak szánta 1946-ban a „Materializmus” című kéziratát.)

A szöveg Hajnaltól szokatlanul erős, személyes kirohanással kezdődik: „találkozunk tehetséges ifjú történetíróknál azzal az elgondolással, hogy a proletariátus rohamos kialakulása a múlt század elején, már magában a szóban lévő társadalom »érettségi fokának« jele a kapitalizmus modern gazdasági formáira.” Gúnyos kirohanás korának vulgármarxizmusa – tegyük hozzá: az örségváltók tényleges vulgár-ideológiája – ellen. De – tegyük ezt is hozzá – nemcsak ütközés az örségváltók vulgármarxizmusával, hanem a marxi történetfelfogással is. (A „harc élezése” nem a nézetbeli azonosságokra, hanem a különbözőségekre irányítja a figyelmet. Hajnal például a bémunkások létrejöttét nem tekinti pozitívnak, míg a marxi fejlődés-

¹¹⁶ *Andics Erzsébet*: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. Századok, 1948[1]/1–4:1–18. p. Erről vö. *Glatz Ferenc*: Rendszerváltás – Átértékelés – Szintézis. Előszó a „Hóman–Szekfűhöz”. Bp., 1990. 52 p. [E kötetben: „Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Párhuzamos életrajzok” c. tanulmány.]

elmélet a kapitalizmus kialakulása feltételének tartja. S mint arra utaltunk korábban is: Hajnal nézetei szemben álltak a marxi formációelmélettel.) Rá nem jellemző bátorsággal vág vissza Andics idézett társulati elnöki előadásában elhangzó nyílt bírálatára: „Igaz, az a veszély is fenyegethet bennünket, hogy ha kiemeljük a régi társadalomrend érdemét a gép kialakulása körül, ismét gyanúba esünk, mint máskor, hogy »a középkort kívánjuk vissza«.” Marxra hivatkozik, aki méltányolta az „ősi munkaszervezetek” vonásait. (Tegyük hozzá ismét: arról nem szól, hogy Marx a géprombolásokat és az „ősi viszonyok fenntartására” irányuló mozgalmakat épp a technikai fejlődés szempontjából visszahúzóknak tekintette.)

Akik komolyan vették és veszik Marxot. Hajnal tisztában volt azzal, hogy a marxi (nemcsak a marxista) tanoktól eltér az ő felfogása. Éppen a termelés céljának meghatározását illetően. Tisztában volt azzal, hogy a marxisták az anyagi javak termelésének növelését jelölték a társadalmi emelkedés alapjául, míg ő az áruközpontú, késztermékközpontú termelést károsnak tartotta, s helyette a munkában való alkotó elmélyülést jelölte meg a munkaszervezet céljaként. (Védekező, nyílt érvelés – 1949 nyarán –, és gondolatokat tisztázó eszmefuttatás – 1945 őszén – természetesen különbözőek, de kiegészítik egymást...) Már 1945 őszén így ír előadásvázlatában:

„Szocializmus. Marxizmus. Leninizmus.

Felfokozni technikát, hihetetlen termelőképességre.

Napi 5 óra munka; többi művelődés, szórakozás.”

Hajnal véleménye: „Termelés szociális korlátozása. De annál intelligensebb tanulás. Nagy kérdés!

Élet átalakítása, átnevelés.”

S ezután vázlatpontok arról, hogy a „nagyüzem” a „munkást apró specialításokra” kényszeríti „lélektelenül”. „Lehet ezen változtatni?” – teszi fel a kérdést.

„Bizonyára. De valamiként újakezdeni, széjjelszedni technikát.”

Következtetés: „technika is társadalmi forma (eszköz). De nevelés és szabály (törvény) is.

Sőt: művészet, irodalom is. Mert e szerint is tagozódik élet.”¹¹⁷

„Egyetértés és vita” – ezzel jellemezhetjük viszonyát 1945–1948 között a marxizmushoz. (Az 1945–1946. évi kéziratában, a „Materializmus”-ban is így beszélt nézeteiről. Egyetértés és egyidejűleg vita.) Ez a magatartás megfelelt még a koalíciós időszak, a polgári demokratikus rendszer politikai, szellemi, közéleti normáinak. 1949 nyarán, a proletárdiktatúra kibontakozásának hónapjaiban az alkotómunka védelme a teljesítményre orientáltsággal szemben – az ötéves terv indulásának, a nagyüzemek munkaversenyének, többtermelési kampányainak meghirdetése korában – mindez már rendszerellenesen hangzott.

Az már természetesen a monografikus elemzés tárgya lehet, hogy a proletárdiktatúra éppen a kapitalizmus azon sajátosságáról mondott le, miszerint a termelési eredmények növelését a technika és a technológia fejlesztése révén érje el.

Ehelyett a termelés fokozását politikai agitációval, munkaverseny-akciókkal, a dolgozók „hangulatának” javításával gondolta elérhetőnek. Újabb kérdés, amit a mai kutatónak ugyancsak kedve lenne hősével, Hajnal Istvánnal megbeszélni: vajon csak azért, mert Európa ezen a felén a technikai és munkaerő-színvonal elmaradott volt, egyfajta kényszer volt-e az extenzív termelésfejlesztés? Mint ahogy az is részletes taglalás tárgya lehetne – ugyancsak szívesen tennénk fel a kérdést Hajnalnak, ha már oly sok tucat éjszakán képzelt társalgásban voltunk beszélgető-partnerek, jegyzeteit, fogalmazványait értelmezve –, mennyiben jelentett – vagy jelent ma is – valós alternatívát az ő javaslata? Kétségtelen: felfogása akkor, 1949-ben szemben állt mind a kapitalista, mind az összes létező szocialista-kommunista elképzeléssel is. És arról is tehetnénk tisztelettel vitázó megjegyzéseket ismét neki: vajon hogyan függ össze a hajnali antikapitalizmus két tétele egymással. Az első: a tőke alkotó és szükséges szerepének tagadásáról a modern társadalom kifejlődésében. A második: a modern nagyüzemről mint termelészervező egységről, amit Hajnal általában mint a „lélektelen” sorozattermelés üzemkeretét, elutasít.

És természetesen hosszan fejtegethetnénk saját véleményünket is, amely követi Hajnal gondolatmenetét annak megkérdőjelezésében: a munkaszervezés nagyüzemi formája feltétlenül az egyedüli korszerűnek számító üzemforma? Mint ahogy nincs ma (1990) már közgazdász, aki a terméktől és a munkafolyamattól függetlenül ítélné meg az üzemszervezetet, s azonosítaná a „nagyüzemet” a „korszerűvel”. (Ahogy ez a szovjet rendszer első éveiben – Magyarországon 1948 után – történt.)

De ma, az automata irányítású célgépek korában senki sem tekinti komoly alternatívának azt a hajnali elképzelést, amely alkotó tevékenységnek csakis a közvetlenül az anyagra irányuló munkavégzést, a kézműipart tartotta. Mint ahogy a történetírás sem tekinti komoly alternatívának azt a Hajnal nézeteire visszavezethető teóriát, amely a kapitalizmus születésében a vállalkozó tőkével szemben a paraszti kusztáripárt vélte a döntő tényezőnek.¹¹⁸ Anyagmegmunkálás-üzemszervezet; késztermék-értékesítés-áru-piacgazdálkodás viszonyáról az utóbbi négy évtizedben már a tankönyvek szintjén is meghaladta az emberiség az 1940–1950-es évek válaszait. De a kérdéseket – természetesen – újra és újra felteszik, feltesszük...

Hajnal kiállásának ma már elsősorban szakmai, módszertani és politikai jelentősége emelkedik ki. Nem az „ő igaza” és a „másik fél” (a Marx-értelmezők) igaza bizonyult a helyes vitapólusoknak. Sem a nagyüzem–kisüzem, kézművesség–gépipar, sem a hűberiségértékelés, sem a kapitalizmusbírálat kérdésállításai tekintetében. Hajnal – ma így érezzük – kiállása szakmai, módszertani jelentőségű:

¹¹⁸ Magyarországon az 1960-as években két évtizedes vita erről Tolnai György, Simon Péter, Berend T. Iván, Ránki György, Mérei Gyula között. Vö. Tolnai György: A parasztiipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon (1842–1849). Századok, 1956/4–6: 709–735. p.; Uő: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon, 1840–1849. Bp., 1964. 224 p.; Uő: A manufaktúraipar pusztulása és a függő tőkés fejlődés kezdetei Magyarországon 1850–1867. Bp., 1980. 183 p.

amennyiben ő valóban „szétszedte a technikát”, a munkafolyamatot. Különleges érzékenységgel bontotta elemeire azt. (Ha az újra-összerakásban dogmák, illetve ellendogmák vezették is.) Politikai jelentőségű is volt kiállása, mert a *szakszerű gondolkodás autonómiájáért*, annak védelméért szállt síkra. 1949-ben! (És aktuálisnak érezzük azt ma is...)

Hajnal tiltakozása, 1949. Honnan vette Hajnal a bátorságot arra, hogy fel-emelje szavát az új rendszer ellen? – tehetjük fel ismét a kérdést. Bízott abban, hogy őt, aki kortársaihoz képest a marxizmushoz a legközelebb állott, védi szemléletének materialista volta, az „eszmei rokonság”? Aligha. Vagy bízott személyes jó kapcsolatainak tartósságában? Abban, hogy Erdei Ferenchez és a „nagy szervező”-feleséghez, Majláth Jolánhoz fűződő barátsága töretlen maradt? S abban, hogy Révaihoz nemcsak az Erdei családnak – ismert módon Majláth Jolán révén –, hanem Hajnalnak is személyes kapcsolódása volt? S hogy a rendkívül intelligens Révairól közismert volt: azokat a szürke középkádereket, akiknek a párton belül egy-egy szakma átszervezését pártfeladatként kiadták, maga sem becsülte sokra.¹¹⁹

Az utókor történésze kezében tartja az egykor cselekvő egyén hagyatékából hőse gondolatvilágának lecsapódásait: egymás mellé rakott cikkeit, beszédeit, sőt feljegyzéseit. Amit azok, akik döntöttek a „hős” sorsáról – így Hajnalról 1949 őszén – nem láthattak. Látjuk ma, hogy Hajnal esetében nem egyszerűen a „korszellemhez” való igazodás volt a fizikai munka, az alsóbb társadalmi rétegek megbecsülése. Hanem a szociális gondolat mély átértésének következménye. Akik 1949-ben – „illegális” érdemű idősebbek és fiatal, magabiztos, „múlt nélküli” forradalmárok – végül is „kigolyózták”.¹²⁰ Ők, akik miatt elveszítette állását épp az itt olvasható cikk miatt, nem láthatták az akadémiai beadvány kéziratát a „munkás-újítók” megbecsüléséről, a fizikai munka alkotó szintre emeléséről, nem ismerték gyötrődéseit, amelyek során ez az íróasztal mellett életét leélő tanárember rekonstruálni igyekezett szerszámokat, mozdulatokat. Nem karrierizmus hajtotta e téma-választáshoz, mint a harsány újdondászok közül oly sokakat. (Tegyük hozzá: tegnap is, ma is...)

A cikk megjelenése után kényszernyugdíjazzák. (Előtte az MTA-n őt is vizsgáztatták „tanácskozó tag”-gá, azaz kizárják.) Feltehetően ismét az elkeseredés – mely korábban a tanulmány megírásához és hangneméhez a bátorságot is adta – eredményezhette, hogy nem védekezett. Idézett levele a dékánhoz inkább szomorú: „Egész professzori működésem lényege az volt. immár közel két évtizede,

¹¹⁹ Hanák Péter értékelése és személyes közlése.

¹²⁰ Ez a kifejezés egy, a Hajnalról papírszeletként feljegyzést író fiatal őrségváltó, később érdemes történész-kollégától származik: „Domanovszky után Hajnalt is kigolyóztuk.” A papírszeletről másolatot készített az egyetemi pártszervezet irattárából az 1960-as évek elején kedves volt tudományos diákköri vezetőm, később barátom, Pölöskei Ferenc. Akinek az 1949–1956 közötti őrségváltók visszaszorításában és az egyetemi élet konszolidálásában oly sok érdeme volt az 1960-as évek elején.

hogy a parasztság és a munkásság alapvető alkotó jelentőségét az európai fejlődésben kimutassam.”¹²¹

Nézzünk jellemző részletet „Az első gépek”-ből!

AZ ELSŐ GÉPEK

[...] Az európai kézművesség mélyen tagozódott üzem volt, egész együttesét tekintve. A textiliparban például már maga az előfonál is nagyszerű minőséggyártmány. A gyapjúszálak egyenlő hossza, egymásba kapaszkodása, az anyag előzetes mechanikai és vegyi kidolgozása: feltétele a végső finom sodrásnak. Kicsiny egyenlőtlenségek sokszorossá növekszenek a sodrás által. Ezért döntő fontosságúak az előfonalat megelőző műveletek, a kártolás vagy a fésülés. Hatalmas és önálló kézművesmesterségek voltak ezek, műszer-szerűen finom és változatos eszközökkel, pontosan kialakult eljárásokkal. Sőt, maguknak a kártoló eszközöknek gyártása is különálló mesterség volt, a fémművességgel szoros kapcsolatban. Ami anyag a kártoló vagy fésülő kezéből kikerült, abban már alig lehetett ráismerni az eredeti nyers gyapjúra: finom, lágy és mégis ruganyos, összetartó, nem foszladozó, egyenletes, fátyszerűen könnyű „bunda”, sokféle minőségi változatban. Ezt a bundát osztották fűrtökre, a fűrtöket illesztették egymáshoz, s készítették göngyöltéssel, lágy sodrással előfonallá. Azonban a kártolást is a műveletek hosszú és változatos sora előzte meg: a nyers gyapjút mosták, verték, tépték, tisztították, vegyi anyagokban fürdették – ugyancsak többé-kevésbé külön mesterségek. Ugyanilyen tagozódás látható a kész fonáltól felfelé, a szövés, kallózás, festés, végső kikészítés műveletsoraival, amíg a szövet készarúvá nem lesz.

Ha nem is minden művelet önálló mesterség, mégis önálló elmélyülést kívánó feladat. Úgy a textiliparban, mint minden más iparban is, mindegyik mesterség, de mindegyik művelet is: külön felelősség, nemcsak a vásárlóval, hanem minden más mesterséggel és művelettel szemben is, ami csak összefüggésbe kerülhet vele a gyártásfolyamatban. Ez a kölcsönös társadalmias felelősség követeli meg azt, hogy a mester alaposan kiképezze segédeit, tanoncait; – a műhely egyik leglényegesebb funkciója az alapos utódképzés. A tanulás elválaszthatatlan a munkától. Minden munkamódszer, minden művelet szinte önálló forgalmi értéket termel a társadalmias kölcsönösség következtében, még ha a termék nem is kerül önálló áruként forgalomba. De egyik műhely és egyik művelet sem válhat dolgoztatott részletévé senki vállalkozásának. Szabad kölcsönösségben áll bármely más művelettel és egyenesen a vásárló közönséggel is. Minden kézművesség önmagában megálló teljes mesterség és képzettség, de önállóságát éppen az biztosítja, hogy a munka minden fokokában szabályozott kölcsönösséget tart a rokon kézművességekkel. [...]

Függetlenül attól a kérdéstől, hogy a gépkorszaknak az a fejlődési iránya, mely tényleg bekövetkezett, milyen mértékben és milyen részében volt szükségszerű és mennyiben nem, a gép beilleszkedését a munkaszervezetbe többféleképpen lehet elképzelni:

¹²¹ Hajnal István–Zsirai Miklós, 1949. IX. 26. MTAKK Ms 5384/263.

1. A gép megmarad a kisműhely tulajdonában és használatában. Ez lenne az alaptermészete: csupán kiegészíti és segíti az értelmes munkát, mintegy pihenő változatossággént hajtják a gépet a mester vagy családjának tagjai. Ez azonban a gép fejlődésének megállítását jelentené.

2. A gép a tőkés vállalkozó tulajdonába kerül. Ez esetben hatalmas irammal fejlődik tovább, a tőke nyereségösztöne kihasználja a tömeggyártás minden előnyét, olcsóságával elnyomja a versenyben a kézműveseket, s oly módon tökéletesíti a gépet, hogy a munka még nem gépesített szakaszait függő és tanulatlan munkások is elvégezhessek, igyekszik a gyártás minden részletét az emberre való tekintet nélkül gépesíteni, majd az egészet egyetlen hajtóerő mozgatására berendezett automatává alakítani, ami mellett a munkás már csak kiszolgáló munkát végez. Körülbelül ez következett be a mi gyáripárunkban. Ma már fantasztikus jövőbe látások szólnak a gépszörnyetegekről, melyek az emberiséget táplálják, ruházzák, s amelyek automata módon önmaguk nemzik meg saját gép-utódjaikat is. Az emberek idegbeteg mozdulatokkal szolgálják ki őket, nélkülük nem élhetnek, minden önálló emberi munka rég felejtve már, ami géprendszer nélkül is, csak az emberi értelem és kéz által dolgozhatná ki a természetből az életre-szükségeset. [...]

3. A harmadik lehetőség, melyet a régi kézművestársadalom szervezetének ismeretében és a gépkorszak kezdetének bizonyos ingadozásai alapján lehetségesnek kell tartanunk, az, hogy a gép nem kerül kizárólag a vállalkozói nyereségnek és a termelés fokozásának szempontjai által uralt szervezet irányítása alá, hanem annak a szakszerű hivatásnak az irányítása alatt áll, mely feltalálja, tökéletesíti, szerkeszti, gyártja, szakértően alkalmazza és kezeli. [...] Nem tudni, miként lett volna; de ha már mások emberfölötti gépszörnyetegekről fantáziálnak, legyen szabad kissé nekünk is szabadjára engednünk képzeletünket. Ha a gép, társadalmiasan szabályozott és képzett hivatásoknak tulajdonában csak a mechanikai és vegyi hatásokat szolgáltatva volna az emberi munka számára, az ipari munkásságnak, mint képzett kézművességnek óriási és finom specializálódását indíthatta volna meg. Az anyagfeldolgozás részleteinek, a technikai fegyártmányoknak és a mesterségeknek végtelenül változatos, egymáshoz kapcsolódó összefüggése alakulhatott volna ki. Minden pontján gépi segítség is, de minden pontján az ember kezének munkája és próbálkozása is. Olyan munka, amely láttuk, átmehet egyenesen a tudományos munkába is. Milliói a képzett értelmes kezeknek – a tudományos laboratóriumok széles alapjául. S kérdés: maga a többtermelés is szenvedett volna-e ezáltal? [...]

A tőkés vállalkozó kikapcsolásával, a gyárnak és a gépnek közösségi ellenőrzés alá való kerülésével ugyanis teljesen új helyzet állott elő, amiben semmi sem írja elő azt, hogy a gépkorszak további fejlődési útján minden tekintetben a gépnek és a munkának azt a viszonyát kell fenntartani, amelyet a tőkés vállalkozó nyereségvágya hívott életre és növelt nagyra. Az elképzelhető lehetőségek között szabadon választhatjuk meg egy jövőendő társadalmi szabályozás szempontjait, s szabadon hozhatunk létre olyan szabályokat, melyek régi tapasztalatokat is felhasználnak. Olyan szabályokat, amelyek nem követnek el erőszakot senkin s nem rombolnak semmin, hanem ellenkezőleg, rövidesen az emberi élet természetes következményeinek érezheti mindenki őket, s ezért világmegegyezésre is számíthatnak. Olyan szabályozásokra lehetne talán gondolni, amelyek a munkaiüzemeket fokozatosan ismét egyúttal képzőüzemekké is fejlesztenék ki. Idővel ne lehessen munkást

felvenni még tanulatlan munkára se anélkül, hogy előzőleg is alkalmazás közben ki ne képeznék speciális továbbképzésre, egészen a tudományig. Ezzel a munkásegzisztenciát is a munkás elhelyezkedését is önállóvá tennék, az üzem is kényszerülne arra, hogy ragaszkodjék már kiképzett munkásaihoz, ne dolgozzék konjunktúrára, a munkáselbocsátások lehetőségeiben bízva. Tehát e szabályozásnak végeredményképpen termelési reguláló hatása is lenne. Az üzemtechnikát úgy rendezhetné be a szabályozás, hogy a munkásnak, beleértve a mérnököt is, saját próbálkozásokra, önmaga továbbképzésére is módja legyen: a gyártásprocesszus megfigyelésére műszereket a gépekre, a kísérletezésekre műhelyeket! A munkás is kevésbé idegenül állana a technikával szemben, érdeklődése, aktivitása idővel az üzemre hasznos lehetne. A munkásújtások szerzői jogát megfelelően lehetne biztosítani. A mérnöki hivatás mindezek által mélyebb, önállóbb, munkásképző és vezető hivatássá is válnék; jól képzett munkáscsoportjával egyéni tényezővé az üzemben. Idővel külön szabályozások választhatnák el a technikai üzem feladatait a termelés üzleti részétől s a piac és a fogyasztás megszervezésétől. Mindez magának a munkaszervezetnek, sőt magának a technikai üzemnek is újfajta belső tagozódására vezetne. Lehet, hogy a gyáripárnak a XIX. században kifejlődött formáira és belső szervezetére egykor úgy fognak utódaink visszatekinteni, mint valami egzotikus formára, mint a technika valami kezdeti eltévelyedésére, s legalább annyira vagy jobban megcsodálják, mint mi a középkori élet romantikus formáit.

Az embert fejlődésre és művelődésre képessé nem a kézi munkától élesen elválasztott tudományos, tervező- és szervezőmunka, vagy a munkán kívül adagolt „szellemi képzés” teszi, hanem magának az emberi munkának az értelmessége, értelmes továbbfejleszthetősége és ebből fakadó emberi méltósága. Nem lehet igaz az a szörnyű ítélet a kézi munka társadalmá fölött, hogy a tapasztalati munka és haladás kora már lejárt és valami egészen más korszak, a tudományé kezdődött meg a technikai haladás területén. Az emberi fejlődés az értelmes kéznek anyagot-természetet tapasztaló munkáját sohasem nélkülözheti. Az európai fejlődést főleg a képzett kézi munka emelte minden régi kultúra fölé, ebből a másutt megvetett munkából alakult ki a modern társadalomfejlődés gerinceként a polgárság és a munkásság egyaránt. Az anyag megtapasztalása magasrendű emberi funkció, élettelsebb az elvont gondolkodásnál. [...] „A munka az olaj a lámpában, a szellem meggyújtja és világít vele” – idézi Marx egy több száz éves angol könyvből. Minden ember szellem, mindenkinek olyan munka jusson, hogy világíthasson vele. Csak a méltó emberi munka általánossága valósíthatja meg a valóságos emberi-társadalmi egyenlőséget. Csak úgy valósíthatjuk meg, ha az egyéni munkának színes, változatos különbségeire alapítjuk, az ebből kiemelkedő munkatehetségek hierarchiájával. S hinnünk kell abban, hogy ez az egyenlősítés nemcsak társadalmi igazságszolgáltatás, hanem a termelésnek érdeke; hinnünk kell, hogy a változatosan egyenlők világa mindenkire öröm, anyagi-lelki gazdagodás, az egyén boldogabb aktivitása és a kultúrának az eddiginél még csodálatosabb fejlődése.

Megjelent: Válasz, 1949. 357–371. p. (Lenyomatként: Kecskemét, 1949.)

Közölve teljes terjedelemben: Glatz 1993. 457–472. p.

TÖRTÉNETUDOMÁNY
A MEGSZÁLLT ORSZÁGBAN,
1945–1990
Utószó helyett

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

A MEGSZÁLLT ORSZÁGBAN, 1945–1990

Kérdések a jövőről. Utószó helyett
(1991)*

A PROLETÁRDIKTATÚRA PROGRAMJA, 1949–1956 Író és kutató a politikai rendszerben • A történettudomány programja, 1949 • Őrségváltás kontra szakmaiság

A KÁDÁRI KONSZOLIDÁCIÓ Politika és történettudomány • Nyitás a világ felé, 1965–1990 • Szakszerű újkorkutatás, Oroszország-ismeret, gazdaságtörténet • Deficit: a szomszédos népek története • Marxizmus és kultúrpolitika • Falszifikációból szakszerű historiográfia • A „polgári pecsét” feltörése, a régiek visszavétele, 1976–1990 • A „három T” (támogatjuk, tűrjük, tiltjuk) és a történettudomány, 1966–1989 • A rendszer szétmállott vagy leváltották? • Újabb csúcs a történettudományban?

EGYETEMES ÉS NEMZETI KIHÍVÁSOK Konfliktusok az intézményrendszerben • Tematikai, műfaji preferenciák • Akadályok

A tudományos mű, a mögötte rejlő kutatói-írói tevékenység az egyén legbensőbb tudati és érzelmi világából fakad, annak terméke. Igaz ez akkor is, ha kollektív gyűjteményes munkák, kisebb vagy nagyobb terjedelmű monográfiák, vagy éppen bibliográfiák, szűk kör számára készült útmutatók alatt áll is a nevünk. A tudományos megismerés egyik szépsége éppen abban rejlik, hogy az egyén mind a reáható társadalmi-politikai környezetvilágot, mind az addig felhalmozott tudományos ismereteket, mind a kezébe jutó forrásanyagot nagyon is egyéniségtől függően dolgozza fel. A tudományos megismerés végtelen voltának egyik magyarázata éppen ebben rejlik. Éppen ezért balga kolléga, ki ne venné tudomásul, hogy minden, mi eredményt, művet kisajtolunk magunkból, ki van téve a mulandóságnak, s hogy büszkék lehetünk, *ha a bennünket meghaladásban a mi eredményeink is részesek*. De éppen ezért a tudományos megismerés megbénítója, ha akár tudományos hatalmi szerveződések, akár állami vagy párttényezőök a tudományban „hivatalosnak” megpecsételtnek hirdetnek egy-egy álláspontot vagy akár megközelítési módot. A 20. században, amikor a tudomány hatalmi tekintélyt biztosító „pecsétrakó” intézmény is lehet a társadalmi közgondolkodás előtt – az államhatalmak élnek is a tudomány e kétes hasznával. És sértik is a társadalmi – azaz a közösségi – érdekeket, mivel a közösség joggal várja el, hogy a tudomány minél okadatoltabb, minél több oldalról megvitatott álláspontokat tárjon eléje, az eredményeket használó társadalom elé.

* Elhangzott: 1991. április 13-án a Magyar Történelmi Társulat ünnepi ülésén, a Magyar Tudományos Akadémián.

S ha ma, 1991-ben Magyarországon vagy még inkább szomszédainknál, a volt szocialista országokban rendszerszinten feltesszük a kérdést: miért kellett ilyen robajszerűen összeomlania a sztálini típusú politikai és gazdasági modell egyes darabjainak, akkor fel kell tenni azt a kérdést is: vajon a *rendszer reformra képtelensége* nem függött-e azzal össze, hogy az egyéni alkotó gondolatszabadságot *nem volt képes* saját rendszerének érdekében üzemeltetni?

Közhelyszámba megy immáron, hogy amelyik közösségnek nincs múltképe, annak összetartó erejéből hiányzik valami. Legyen az nemzet, igazgatási egység vagy családközösség. Én úgy gondolom, hogy ha 1991-ben, amikor a térség államkereteibe szorult közösségeknek új típusú együttélési normatívákat kell kidolgozniuk az államok közötti kapcsolatok, a belpolitikai rendszerek, kisközösségi keretek, sőt egyes szakmák társadalmi elhelyezkedését illetően, akkor létfontosságú, hogy az itt élő társadalmaknak ne csak múltképük legyen, hanem jövőképük is. Sőt a közösségek vezetői *ne* elsősorban a *múlt többtucatszori átfestésére* áldozzák az időt és egymást maró energiáikat, hanem sokkal inkább az itt élő társadalmaknak, azok kis csoportjainak is megfelelő *jövőképeknek felrajzolására*, vitájára.

Mindezt azért tartom szükségesnek előrebocsátani, mert úgy gondolom: bármilyen eszmecsere kezdődjék is meg vagy folytatódjék Magyarország szellemi élete berendezkedésének egészségesebbé tételéről, meg kell kísérelnie mindig körvonalazni azt a jövőt, amelyikben napi munkavégzésünket elképzeljük. Ezt a jövőt én egy *tulajdonsemleges, a diktatúrát mint alternatívát kizáró államrendszerben képelem el*, ahol a mérce az egyén kibontakozásának intézményes biztosítása (a *jog terén*), ami jelenti a másik egyéniségének teljes tiszteletben tartását (a *erkölcsök terén*). Olyan államrendszerben, amely mind határozottabban kivonul a gazdaságirányításból, és az újraelosztás során biztosítja, hogy az egyének szabad versenyében lemaradtak alá *feszüljön a szociális és a kulturális javak hálója*. Mert ez garantálja a folytonos újakezdést. Ez az állam *mind aktívabb* legyen tehát a *szociális és a kultúrpolitikában*, a kultúrára eső költségvetés szétosztásában, minél szélesebb körűen vonja be magukat a kultúra munkásait. Olyan tudománypolitikát képelek el, amely *intézményeivel nem irányít*, nem törekszik hivatalos álláspontokra, de preferenciákat határoz meg: *támogat* egyrészt intézményt, másrészt egyéneket, csoportos vállalkozásokat (projekteket), és keményen *megköveteli* a teljesítményeket. Nem meghatározott nézetek követését, hanem színvonalas teljesítményeket. (És nem emeli fel újját intón, ha a teljesítményt, az eredményt mégannyian is képtelenségnek címkézik.)

A PROLETÁRDIKTATÚRA PROGRAMJA, 1949–1956

A térségünk államaiban 1948–1949-ben bevezetett sztálini politikai modell egészen másként képzelte el a tudományos, így a történettudományos kutatói és írói tevékenység társadalmi elhelyezkedését. A sztálini politikai rendszer modelljében

az egyén teljes mértékben alárendeli magát annak a közösségi érdeknek, amelyet a proletárdiktatúra állítólagos vezető ereje, a munkásosztály pártja, az egyetlen politikai erő képvisel és fogalmaz meg. A párt vezette állam – felszámolva a piac esetleges anarchiáját – finanszírozza a tudományos munkahelyeket (az egyetemi tanszékeket, levéltárakat, múzeumokat, sőt a létrehívott független kutatóintézetek rendszerét), központi akadémiai minősítést vezet be, és állami eszközökkel biztosítja a minősítettek, úgymond, életfeltételeit a nyugodt kutatómunkához, állami kézbe vett kiadói pedig megjelentetik a tudományos dolgozók munkáit.

Író és kutató a politikai rendszerben

Az így racionálisnak látszó *tudományos tervgazdaság* része természetesen a politikai rendszer hidegháborúban fogant szellemi intézményrendszerének. A teljes és biztonságos *állami eltartásért cserébe* a tudomány természetesen *igazodik* a proletárdiktatúra agitációs és propagandaelváráshoz: folyóiratait és cikkeit az állami vállalatok megjelentetik, de a cenzúra ellenőrzi is, hogy az írott és terjesztett nézetek megfelelnek-e a rendszer érdekeinek. S igazodik a szovjet régió pillanatnyi kül- és belpolitikai napi lépéseihez (az éppen soros ellenséges „imperialista” hatalom vagy szomszéd elleni kampányhoz, az éppen soros belpolitikai akcióhoz: békekölcsönjegyzés, kuláktalanítás, az ún. munkásarisztokraták vagy a régi rendszer vezetői elleni hajsza stb.). Vagy igazodik a sztálini politikai rendszer ideológiai építményéhez: a nemzet, illetve az emberiség *polgári értékeinek*, az *előző szisztéma* és a racionálisnak mondott új politikai rendszer, úgymond, természetes ellenségeinek, az *egyház értékeinek* megtagadásához, fogadják el azt a történeti sémát, amelyben az egypártrendszer és a *párt vezető szerepe biztosításának* rendelnek alá tény- és következtetésanyagot, a most egy táborba került államok esetleges érdekellentéteire vonatkozóan (múltban s jelenben egyaránt), a proletár internacionalizmus követelményének megfelelően. (Ahol is a Szovjetuniót különlegesen érzékeny védelem illette meg.) Mindezzel egy időben a szaktudományokat „ideológiai védnökség” alá helyezte azáltal, hogy a rendkívül vulgarizált és eltorzított marxi–engelsi nézetekből a világról egységes értelmezésű filozófiát teremtett, s ezeknek intézményrendszert: hallatlanul felfejlesztette így az ún. ideológiai tanszékeket, intézeteket (filozófia, tudományos szocializmus tanszékek, munkásmozgalmi intézetek stb.), amelyek feladata volt az emberiség múltja és jelene általános törvényszerűségeinek a feltárása, míg a szaktudományoknak elsősorban „csak” az így megállapított „alapigazságoknak” az értelmezése, magyarázata maradt.

Ez a konstrukció lényegében a Szovjetunióban alakult ki az 1930–1940-es években, és 1948 után szinte egy időben és egyöntetűen került bevezetésre a szovjet zóna országaiban. Így Magyarországon is. Így lett az Akadémiából nemcsak tudótestület, hanem egyben oktatástól független kutatóintézetek tudományos „nagyvállalata” is, így jött létre egész kiadói, minősítési rendszerünk, alakultak

intézeteink profiljai, munkatervei. Az egyéni kutatómunka szerves része lett a totális ideológiai rendszernek.

A történettudomány programja, 1949

A magyar történetírás új programját, a proletárdiktatúra szellemében, a Magyar Történelmi Társulat elnöki székéből hirdette meg Andics Erzsébet, a kommunista párt Moszkvából hazajött funkcionáriusa.¹ A magával hozott sztálini marxizmus szellemében marasztalta el az 1945 előtti magyar történetírást, mondván: „a hivatalos történetírás mindig és mindenütt az uralmon lévő osztály féltve őrzött monopóliuma” 1945 előtt Magyarországon, „ahol a történelmi fejlődés következtében nagymértékben anakronisztikussá vált kiváltságos réteg játszotta ezt a szerepet, az általa diktált történelemírás különösen ferde színben kellett, hogy feltüntesse a múltat”. A magyar történetírás – állítja Andics – „egészen durván és leplezetlenül [...] kiszolgálta [...] a magyar nemzet széles tömegeivel lassan minden kapcsolatát elvesztő magyar uralkodó osztályokat”. A napi politikai harcok addig Magyarországon soha nem hallott visszavetítése a történelembe, számonkérése a történetírás. Az egyházellenes hajsza kibontakozásának, az 1945 előtti vezető rétegek pozicionális kiszorításának és emberségükben való megalázásának kora ez, a szovjet és a nyugati zóna hidegháborús szembenállásának éve. A magyar történetírás elleni vádak: erősen feudális és klerikális jellegéből következett – így Andics –, hogy elhanyagolta az újkor, különösen a legújabb kor történetének feltárását. Az arisztokráciát tüntette fel a nemzet vezető erejeként (amely, úgy mond, most, 1949-ben is, „népi demokratikus rendszerünkkel szemben is idegen fegyverek segítségére szorul”), továbbá „magasztalták” a feudális intézményeket, túlhangsúlyozták az egyház s lebecsülték az antifeudális és a függetlenségi harcok és a munkásosztály szerepét, és nem figyeltek fel arra, hogy az első világháború után Keleten „új, hatalmas állam alakult: a szovjet állam”.²

A régiek kritikája, amely az 1945 előtti magyar történetírás valós gyengeségeit valótlannul felnagyította, a hozzáértés hiányából is következően viszont elhallgatta annak érdemeit – nos, ez a kritika valójában *vádirat* volt a *rendszer-váltók kezében a pozícióikból elmozdított régi garnitúra ellen*. Historiográfiai, kultúr-történeti tanulmány tárgya, miként történt meg a hatalomváltás a pesti és a vidéki egyetemeken, s hogyan ment végbe az őrségváltás a térség országaiban egyedülálló történeti kutatóintézetben, amely – 1941-től Deér József, majd Deér Nyugatra távozása után (1947) a fiatal Kosáry Domokos ügyvezető igazgatása alatt igen hatékonyan és *antifasiszta beállítottsággal* működött – most, 1949-ben betagozó-

1 Kifejtve: Glatz Ferenc: Rendszerváltás – Átértékelés – Szintézis. Előszó a „Hóman–Szekfű-höz”. Bp., 1990. 52 p. [E kötetben: 641–679. p.]

2 Andics Erzsébet: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. Századok, 1948/1–4:1–18. p. [megjelent: 1949.]

dik az akadémiai kutatóintézetek rendszerébe.³ Mint ahogyan az is a kultúrtörténeti elemzés tárgyául kívánczik, miként épült ki a fent említett szovjet mintára a tudományigazgatás, az állami kiadói szervezet, s mennyire volt ez eszköz ideológiai-politikai célok eléréséhez; hogyan jelentek meg az Akadémia történeti osztályán, miért egyazon szervezeti egységbe vonva a filozófusokkal, és hogyan kerültek túlfejlesztésre az ún. ideológiai tanszékek.

Ha mindezt át is engedjük a majdani tudományos feltáró munkának, két kérdést mégiscsak fel kell tennünk már ma is. Az egyik: hol és hogyan kapott helyet a kutató-író egyéniség a rendszerben; a másik: vajon igaz-e, hogy a rendszer 1949–1989 között változatlanul fennállt, vagy ha módosult, mennyiben? Mivel állunk ma, 1991-ben szemben?

Őrségváltás kontra szakmaiság

Az első kérdésről. A bolsevik rendszerváltásnak csak áldozatai voltak, nyertesei kevéssé. Vagy ha voltak nyertesei, azok csak ideig-óráig gondolhatták annak magukat. Azok a vádak, amelyeket a Társulat új elnöke, Andics Erzsébet felsorolt 1949 márciusában, természetesen hamisak voltak. Nemcsak azért, mert olyan uralkodó osztályt, politikai rendszert kiszolgálói szerepet, amelyet Andics feltételezett a Horthy-korszak történetírásáról, történész csak a német fasizmus és a sztálini proletárdiktatúra idején töltött be, és nem az 1944 előtti Magyarországon. Hamisak voltak a vádak azért is, mert az erős középkor-centrikusság az akkori európai történetírás általános sajátossága volt, és a szakszerű *újkor-kutatás* éppen Magyarországon, az 1920–1930-as években bontakozott ki.⁴ (Gondoljunk csak a 18–19. századi Fontes-sorozatra, Szekfű Gyula és tanítványai munkáira.)

A magyar történetírásban az Annales-iskolával párhuzamosan, igaz, egész más gyökerekből táplálkozva, Mályusz Elemér mellett igen magas színvonalú, komplex társadalom- és településtörténeti iskola bontakozik ki, Domanovszky Sándor⁵ mellett egy máig mintaszerű munkákat eredményező gazdaságtörténeti iskola, nem szólva most az egyéni utakon járó és a nyugat-európai történetírást évtizedekkel megelőző Hajnal István⁶ szociológia-technikátörténeti irányáról. A nagy egyéniségek körül – akik ekkor 50–70 közötti éveiket tapossák – tucatját találjuk az 1949-ben harmincas éveikben járó tehetséges fiataloknak. Fiataloknak,

3 Vö. 1. sz. jegyzettel!

4 Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969/5–6:1176–1200. p.; *Uő*: Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban. (Domanovszky Sándor: József nádor iratai c. kézirat művének kiadása 1988-ban.) In. *Uő*: Történetírás korszakváltásban. Bp., 1990. 226–261. p. [E kötetben: 25–73. és 261–277. p.]

5 Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. Századok, 1978/2:211–234. p. [E kötetben: 221–253. p.]

6 Glatz Ferenc: Hajnal István történetírása. Valóság, 1988/3:52–69. p. [E kötetben: 709–747. p.]

akik Hóman, Szekfű, Mályusz, Domanovszky, Hajnal, Eckhart, Szentpétery európai szintű szemináriumában nőttek fel, ugyanazon a kézikönyvanyagon iskoláztak, mint nyugat-európai korosztálytársaik, és Klebelsberg előrelátó kultúr-külpolitikájának, Domanovszky áldozatos ösztöndíjtanácsi működésének, Hóman politikai presztízsének, valamint professzoraik gondos irányításának, a nyugati ösztöndíjas hónapoknak-éveknek köszönhetően kollégái és ismerős versenytársai voltak nyugati kortársaiknak. Túl az első könyv megírásán, immár életútjaik emelkedett szakaszán, tanszéken, levéltárban, kutatóintézetben, szerkesztőségekben. (Neveiket sorolhatjuk: Wellmann, Makkai, Györffy, Kosáry, Benda, H. Balázs, Váczy, Barta István.) A magyar történetírás európai élvonalában, Horváth Mihály, Szalay László, Salamon Ferenc nemzedéke óta az addigi legmagasabb csúcson. *Százestendőszerves fejlődése* a szorgos-szakzerű forrásfeltáró tevékenységnek, szemináriumi foglalkozásoknak, az éjszakákat emésztő írói-szerkesztői műhelymunkának.

1949-ben, a rendszerváltás és őrsgé váltás jegyében, a forradalom nevében-hevében *széttörök mindezt*. Nem részletezem Domanovszky, Szekfű, Mályusz sorát, még a marxizmushoz oly közel álló Hajnal tragédiáját sem. Sem azt, hogy a fiatalabb generáció tagjainak többségét hogyan törte szakmailag-emberileg derékba a félreállítás (Kosáry például a kutatóintézet igazgatói székéből egy könyvtárosi, majd megyei levéltárosi szobában találta magát egyik napról a másikra), vagy, mint Bendát, az állásvesztés, másokat (Mályusz, Váczy, Wellmann) az akadémikusság vagy az egyetemi tanárság megvonása. (A forradalmárok, az őrsgéváltók felfogásának nem jellemzője a történelem emberi és szakmai látószöge.)

Az új rend élharcosai közül többnek – nevüket hadd ne soroljam – szegényes történettudományos műveltsége van, vagy inkább csak iskolázottsága a sztálini marxizmuson, a filozófiában, a tört.mat.-ban. Mögöttük sorakoztak a fiatal „forradalmárok”, természetesen eltérő vérmérséklettel: egyikük vérszomjasan, másikuk tartózkodással. És eltérő tehetséggel. A régi garnitúra félreállításának célja nem is szakmai, hanem hatalmi kérdés a berendezkedő proletárdiktatúrának, helycsinálás a proletárdiktatúrához szabott sztálini marxizmusnak és az ezt kiteljesíteni hivatott új kádernitúrának.

Olyan korban történt az átértékelés, amikor sokan az átértékelők közül őszintén hitték, hogy egy-egy frappánsnak tetsző, a „klasszikusoktól” (Marx, Engels, Lenin, Sztálin) származó gondolatmenet elsajátításával már meg is haladták mindazt, amit az előző évtizedek polgári történései mondtak. (Még az 1961–1962. tanévben is komoly, a polgári világból műveltségét vett professzor hirdette a katedréről, hogy ma egy új műveltségű középiskolai tanár többet tud a magyar történelem lényegi folyamatairól, mint annak idején Szekfű Gyula tudott.) Olyanokat sodort magával vagy dobott az első sorokba a forradalmi hevület, akik sorscsapásoktól, fasisztustól sújtva, magukban maradván a háború után, fanatikusan hinni akartak valami világmegváltó eszmében és harcban. És olyan korban történt mindez az átértékelés, amikor a politikai rendszerváltás ígézetében minden szempont, cselekvés alárendelődött a hatalomváltás céljainak. Az egyéni alkotómunka,

a kutatás témaválasztásai – néhány autonómiáját szerencsésen megőrzött kolléga kivételével – feloldódtak a totális ideológiai rendszerben.

A KÁDÁRI KONSZOLIDÁCIÓ

A második kérdés: vajon milyen, az utóbbi 40 esztendőből származó örökséggel kell szembenéznie a mai magyar történettársadalomnak, amikor egy új típusú politikai rendszerben alakítgatja szakmai programját? A szabad szellemű kutatásnak, publikálásnak, az új eszmények keresésének mennyiben akadályai szakmánkban a sztálinista gondolatmaradványok?

Politika és történettudomány

Az 1949-ben bevezetett modell politikai felülvizsgálata a történettudományban is 1954-ben, Sztálin halála után indult meg, s ez vezetett a Petőfi Kör történetészvitájához 1956-ban.⁷ 1956 tisztító viharai azután megtépázták a rendszert, mindekelőtt néhány „naprakész” marxista tézis megingatásában, és személyi állományában. És vízválástót vontak általában a szakmabeliek között. Az 1949 után hirtelen pozicionáltak egy része kihullott a rostán, a volt mérsékeltek konzerváltak magukat az 1958 utáni konszolidációra. Mások őszintén felülbírálták korábbi tetteiket, netán visszahúzódtak a politikától. (Belátván, hogy a messianisztikus hit az őrsgéváltás fontosságában nemcsak egy nemzetet tett működésképtelenné, hanem őket magukat is tönkretette erkölcsileg-fizikailag.)

A kádári konszolidáció kétarcú volt. Ahogy a magyar társadalom is. A rendszer kétfrontos harcot hirdetett, de valójában *két frontot engedélyezett élni*. Szigorúsága-engedékenysége a szellemi életben is követte a politikai vezetés ingajellegű balra-jobbra kilengéseit a nemzetközi politika függvényében. Az egyik oldalon tovább élt 1949 embereinek szelleme, s ők maguk is maradtak a pozíciókban. (Andics haláláig, az 1980-as évekig aktív a történetészközéletben; Nemes Dezső 1985-ig a pártban, a szakmában vezető pozícióban.⁸) A másik oldalon erősödött a liberálisok, illetve az antidogmatikusok tábor.

7 A Petőfi Kör vitái. Hiteles jegyzőkönyvek alapján. (Szerk., a dokumentumokat összeáll., a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András és Rainer M. János.) 3. Történetészvita. Bp., 1990. 203 p., továbbá: Szabó Miklós: A Petőfi Kör történetészvitája. Világosság, 1989/7:489–496. p.; Volt egyszer egy Petőfi-kör. Emlékezések és adalékok a Petőfi-kör történetéhez. (1956. május–június). In: Bagoly nappal. Válogatás a Bagoly című rádióműsor körkérdéseiből, interjúiból és dokumentum-összeállításából. Bp., 1988. 265–294. p.

8 Nemes Dezső (1908–1985) 1985-ig a Nemzetközi Történettudományi Bizottság magyar nemzeti bizottságának, valamint az MTA Történettudományi Bizottságának elnöke.

Nyitás a világ felé, 1965–1990

Az 1960-as évek elején, a nemzetközi helyzet enyhülésével, a Szovjetunió nyugati irányú politikai nyitását követően a magyar történettudomány is építi nyugat-európai, amerikai kapcsolatait. (Általában a tudomány és a kultúra, a sportkapcsolatokhoz hasonlóan.) Először Ausztriával (1963), Franciaországgal (1964), majd az NSZK-val (1967), Angliával és az egyesült államokbeli (1980) történészekkel szerveztek konferenciákat, sor került kölcsönös meghívásokra, sőt – elsősorban Franciaországgal, az NSZK-val, Ausztriával – ösztöndíj-megállapodásokra. (Az intézmények közötti céltudatos kapcsolatkeresés jelentősége felbecsülhetetlen értékű, akkor, amikor az egyéni utazásokat még alig engedélyezték. Az akciók legfőbb szervezője a fiatalon elhunyt Ránki György volt, aki 1963–1988 között magát is elemésztő fáradhatatlansággal járta a világot, több tucat nemzetközi konferenciát szervezve, intézmények, személyek közötti kapcsolatokat, ösztöndíj-lehetőségeket teremtve.) A kádári konszolidáció sajátos tartozéka lett az ország (a „szocialista Magyarország”) nemzetközi reprezentációja kulturális-tudományos téren. A történészszakma vezetői felismerték és kihasználták ezt a lehetőséget a szakma érdekében.

Kompromisszum a politikai rendszer és értelmisége között? Vagy még őszi hit abban, hogy a rendszer az értelmiség oldaláról reformálható, s ott kell azt fejleszteni, ahol lehetőség adódik? Vagy hit abban, a mi részünkről, hogy *politikai rendszer jöhet-mehet, de szakmánk, az írástudás, a kutatás és a társadalom történeti műveltségének megtartása* nemzeti érdek? S hogy minél európaibb szinten gondolkodik egy nemzeti közösség értelmisége, annál magasabb szintre képes emelni a közösség egészét? Hit abban, hogy az *adott nemzetközi politikai viszonyok között is működtetni kell*, s minél tisztességesebben, a *közösségmegtartó intézményeket*? Hogyan válaszol majd e kérdésekre az 1956–1990 közötti korszakot kutató jövő történésze – nem tudhatjuk. De ténykérdés, hogy a szakmai elitet, a mai java korában és legfiatalabb éveiben levő történész-nemzedéket is, ez a vezetői elgondolás juttatta be az európai tudományos életbe, szoktatta hozzá őket a nemzetközi szakmai megmérettetéshez. (Az ember mondta, amit elvártak, azután tett valami egészen mást. Aztán várt... A „vidám barakk” magatartáskultúrájának egyik alapelemét így fogalmaztuk, még tegnap...)

Szakszerű újkorkutatás, Oroszország-ismeret, gazdaságtörténet

Ugyanígy a politikai konszolidáció adta lehetőséggel kérdőjeleződött meg a *történettudomány* és a *napi politika* szoros kapcsolatrendszere. Először az egyes konkrét témákban, szakítva az 1950-es évek téziseivel, majd nyíltan feltéve a kérdést; mennyire lehet pártos a szó sztálinista-marxista értelmében a történettudomány? S melyik az a határ, amíg a történész engedhet a napi társadalompolitikai áramlatok befolyásának?

Az 1960-as évek elején bontakozik ki az újkorkutatás, az 1867 utáni, a *modern kori Magyarország történetének újszerű értelmezése*. Szakítva a Nyugat-ellenes politikai éllel melegen tartott egyoldalú függetlenségi hagyománnyal, a Habsburg Monarchiát már nem a népek börtönének mutatta be, hanem igyekezett az örökös tartományok oldaláról is nézni a magyar politikai és mindenekelőtt a gazdasági fejlődést.⁹ Ugyanakkor megindult az 1919–1945 közötti korszak, egy időben ezzel az 1945–1948 közötti időszak levéltári kutatása. A *Horthy-kor, a koalíciós időszak* (1945–1948) már nem egyszerűen „anti-korszak”, hanem *szakszerű kutatás tárgya*. Ami természetesen nem azt jelentette, hogy még 1976-ban is a „Magyarország története” VIII. kötete szerzőinek ne kellett volna a megjelenés előtt durva politikai támadást kiállniuk azért, mert a Horthy-rendszer jellegében a fasiszta vonásokat nem hangsúlyozták eléggé. S ami nem jelentette azt, hogy vezető politikus Horthy Miklóst ne elsősorban mint a böllérbicskások vezérét értékelte volna, elmarasztalva ezzel a történeti szakmai írásokat még az 1980-as években is. (Nem kendőzve el, hogy magukat a vezető kutatókat is még nemegyszer fogva tartották a túlságos közelségből származó, érthető emóciók, a felelősségkeresés a háború, a fasiszmus rémségeiért.) A sztálini modellben az *újkorkutatás kiemelt, propaganda-szempontról hasznosítható anyagot szállító* témalehetőség. Ezt a változatlan preferenciát most, a kutatási lehetőségek megnyílásával, a szakma a hazai újkorkutatás *előnyére* is változtatta. Ennek köszönhető, hogy az 1960-as évek elején fiatalon, témát keresve érkező kutatógárda a fasiszmus, a két háború közötti korszak feltárásában nemzetközileg vezető helyet foglalt és foglal el ma is. Legyen szó akár a kül-, akár a belpolitikáról, sőt a mezőgazdaság, az ipar történetéről. Megakadt a jelenkorkutatás az 1948-as évhatárnál, részben a levéltári kutatások politikai tiltása miatt, részben azért is, mert a kádári konszolidációba átvett régi garnitúra rendre megakadályozott minden törekvést, ami az 1950-es évek forrásszerű feltárására irányult. (Ezzel is az 1956 előtti és 1956 utáni folyamatosságot kívánta hangsúlyozni, és féltette az egypártrendszer kritikai elemzését, nem engedve a kutatás „közprédájának” az egyik érinthetetlen témát, a párt belső történetét.)

A *Szovjetunió kutatása* továbbra is preferenciát élvezett. De iránya, célja pozitív irányba változott. Az 1970-es évekre – éppen a brezsnyevi merevség idejére – megjelent egy fiatal, a russzisztikával szakszerűen foglalkozó csoport a magyar történetírásban, irodalomtörténet-írásban, amely nemcsak egyszerűen egy politikai rendszer történelmeként mutatta be a Szovjetunió históriáját, hanem egy nagy nép, sok nemzet és egy nagy állam a mi sorsunkat is meghatározó történeteként. Mindezt korszerűen, a szovjet-orosz és a nyugati irodalom ismeretében, és úgy, hogy egyben közvetítője is lett az 1980-as években a szovjet értelmiség

⁹ Magyarország története. Egyetemi tankönyv. IV. köt.: Az abszolutizmus és a dualizmus kora, 1849–1918. (Szerk. Hanák Péter, közreműk. Erényi Tibor, Szabad György.) Bp., 1972. 663 p., illetve a tízkötetes összefoglaló VI. (Magyarország története, 1848–1890. Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. Bp., 1979. 1760 p.) és VII. kötete (Magyarország története, 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter, szerk. Mucsi Ferenc. Bp., 1978. 1422 p.).

reformtörekvéseinek. Akkor, amikor a magyar legfelső politikai vezetés egyes csapatai még cenzúrázták nemcsak az értelmiségi reformereket, de Gorbacsovot is.

Hasonlóan az újkorkutatáshoz és a russzisztikához, a rossz értelmű kényszerből valódi szakmai értéket kovácsolt a hazai gazdaságtörténet új iskolája. A szovjet rendszerben megismert marxizmusnak egyik alapdogmája volt a történelemben a gazdasági meghatározottság bizonygatása lépten-nyomon. (Más kérdés, hogy a politikai gyakorlatban ugyanez a politika a gazdasági szempontokat minduntalan alárendelte a politikai-hatalmi szempontoknak. És más kérdés, hogy az ehhez a politikai gyakorlathoz simuló tudománypolitika az egyetemi tanárképzésben az egyoldalú államtörténetet erősítette, és a tanárképzésben az első gazdaságtörténeti tanszék csak 1990-ben jött létre. A közgazdászképzésben természetesen évtizedek, 1948 óta virágzott.) Tény, a „klasszikusok”, mindenekelőtt Marx tanulmányaiból indult ki mind Magyarországon, mind Lengyelországban, mind az NDK-ban az a gazdaságtörténeti iskola, amely első korszakában óriási tévedésekkel, később, az 1970–1980-as években, a modern gazdasági elemzések módszereinek érvényre juttatásával írta be nevét a historiográfiába. Elannyira, hogy az 1970-es évektől a magyar gazdaságtörténészek meghatározók voltak a világ történetírásában.

Deficit: a szomszédos népek története

Lassan, csak nagyon lassan repedezett a rendszer abroncsa a *magyarok és a szomszédos népek történeti témaegyüttese* körül. Az ismert napi politikai tézis a proletár internacionalizmusról, arról, hogy a szocializmusban a nemzeti ellentétek kiküszöbölődnek, deformálta egyrészt a magyarság nemzeti fejlődésének megítélését, és deformálta a magyarok és nem magyarok térségbeli együttélésének kutatását. Külön tanulmány tárgya lehet majd, hogy miként kényszerült „osztály–nemzet” viszonyának zsákutcájába az a vita, amelyet Molnár Erik kezdeményezett 1963-ban. Ez már a múlt. De ami sajnós máig – a mostani rendszerösszeomlásokig – kísért és kísértetni fog a következő években, az az *itt együtt élő népek történetének hamis beállítása*. Még 1987-ben is folyóiratszámot akartak egyes felelős politikai vezetők bezúratni, mondván, hogy az éppen az ellentéteket oldani kívánó cikkek karikatúrái bántják szomszédaink érzékenységét.¹⁰ A magyar nemzetiségi politika minden retrográd törekvésének, úgymond, önkritikus feltárása korán, 1945 után elkezdődött, de csak későn, az 1980-as években párosult a térségben a *magyar nemzeti sérelmek* kifejtésével és dokumentálásával. Annak megfogalmazásával, mint mondtuk: nem *egyetlen* „retrográd” nacionalizmus – a magyar – állott szemben a szomszéd népek pozitív nemzeti törekvéseivel, hanem igenis *ugyanazon töről fakadó nacionalizmusok ütközőtere* volt térségünk az utóbbi száz

esztendőben.¹¹ A szocialista tábor egységének ideológiai doktrínája azután azt eredményezte, hogy amikor az 1980-as évek végén a Szovjetunió ellenőrző szerepe mindinkább lazult, a nacionalizmusok a tiltott gyümölcs édességével csalták a térség értelmiségét, a széles közönséget a nagyhatalom-ellenesség hálójába, az antisztálinizmus progresszív báját kölcsönözve a civilizált Európától idegen, vad, nacionalista indulatoknak.

Marxizmus és kultúrpolitika

Sajátos és a kádári konszolidáció ideológiai többarcúságára jellemző pályát futott be a marxizmus az elmúlt 30 esztendőben. Az intézményrendszer, a kiterjedtebb filozófiai, majd tud.szoc. tanszékekkel, a hatalmas személyi állománnyal 1985 után kezdett átalakulni, de egészében 1989-ig szinte érintetlen maradt. Reprezentálva is kifelé – azaz a szocialista tábor és a propaganda irányába –, hogy a magyar „vidám barakk” is csak „szocialista barakk”. Belülről azonban – még sok későbbi tanulmány tárgyául kínálkozó – változások mentek végbe. Azt a ki nem mondott, de a klasszikus sztálini modellben mindegyre érvényesített alapelvet, hogy a marxizmusnak a teória lényegéből fakadó álláspontja van konkrét történeti kérdésekről, már az 1970-es évek történetírásában csak ritkán lelhetjük fel. Elhangzik még 1971-ben, a tízkötetes „Magyarország történeté”-nek vitájában, hogy az államalapítás esetében a fejedelmi kíséretnek államszervező szerepének megítélése a történetírás marxista–leninista voltának kérdése, ugyanígy a marxizmus kérdésévé tették egyesek egy adótörvény vagy éppen a világosi fegyverletétel, Görgey szerepének megítélését. Ezek az érvelések azonban az 1980-as évek második felére már kikoptak a szakmai fórumokról. Ugyanígy megritkultak a „marxizmus klasszikusai”-ra hivatkozások az 1970-es évek végére, amelyek nélkül a Szovjetunióban vagy a szomszédos szocialista országokban fontos elméleti vonatkozású tanulmányt elképzelni sem lehetett. Ezzel a történettudomány részéről megindult az emancipációs harc a marxista ideológia intézményrendszerén belül,¹² mondván: miért van az, hogy a történelem nagy, formáció szintű kérdéseivel a filozófia, az ún. tört.mat. foglalkozik, míg a konkrét tényanyaggal a szaktudomány. Ugyanígy állam–társadalom–politika–párt általános összefüggéseivel a tudományos szocializmus, de a pártharcokkal, parlamenti küzdelmekkel konkrétan, az egyetem másik folyosóján helyet kapó történész tanszék oktatói. Vajon milyen tudományág az olyan, ahol a megismerés elméleti és empirikus szakasza ennyire szétválak? Milyen tudományszervezeti hierarchia az, amelyben a rendszer számára politikailag fontos történeti alapkérdésekre külön tudományos intézményeket, tanszékeket hívnak életre, amelyek a végső tudás birtokában vannak, míg a történész, a kutató

¹¹ Erdély története. I–III. köt. (Főszerk. Köpeczi Béla.) Bp., 1986. 1185 p.

¹² Történetelméleti és módszertani tanulmányok. (Szerk., vál. Glatz Ferenc, Niederhauser Emil. Bevezető tanulmány: Glatz Ferenc.) Bp., 1977. 397 p.

¹⁰ História, 1987/1. szám (A másokról alkotott kép).

valahol a részkérdések között tapogat, netán illusztrációs anyagot szállítva az általánosításokhoz. Végül is a rendszer utolsó éveire ez az ellentét a rendszer egészére jellemző, egymásra kacsintó módon oldódott fel. A filozófusok fiatal nemzedéke felhagyott a tradicionális állásponttal, hogy magukat a szaktudományok feletti szintetizáló foglalkozásúaknak mutassák be, a legjobb filozófusok jelentős részét (marxistákat) a rövidlátó kultúrpolitika kiűzte a hazai szellemi életből,¹³ így az egész filozófia rendkívül meggyengült. (Tegyük hozzá: nagyon kár!) Az egyéb marxista szakosok pedig már az 1970-es évek második felében vagy munkásmozgalm-történésznek vagy egyszerűen történésznek, azután pedig politológusnak kezdték magukat nevezni. És már szakszerűen is foglalkoztak az egyébként nagyon is modern kutatási tematikákkal.¹⁴ A szakmáknak „marxistaságot” méregető és címkeragasztó szerepük a vezető szellemi műhelyekben kiveszett. Megmaradt viszont ott, ahol ennek megtartása a csoportok érdeke volt: a párt ideológiai apparátusában. A szakmában pedig újabb kompromisszum született: ha valaki úgy gondolta, hogy nagyon kényes kérdést feszeget, odatette netán a mondat elejére, „mi, marxisták”.¹⁵ A bélyegzés tehát, a marxizmusnak mint „államvallásnak” megkövetelése, a rendszer utolsó éveire kiveszett, de tegyük hozzá, kiveszett az az igény is, hogy a marxizmust mint a világ minden pontján komolyan vett eszmerendszer, a szaktudomány szintjén értelmezzük.

Falszifikációból szakszerű historiográfia

A polgári tudományosság elleni harc nemzetközi ideológiai programjának részeként fejlesztették 1953 után a Szovjetunióban és a szovjet zónában a történetírás története stúdiumot. Sajátos módon a polgári tudomány tudomásulvételének, a „párbeszéd”-nek programjaként. (Ennek része az is, hogy a Szovjetunió 1960 után aktivizálja magát és a tábor országait a történettudomány nemzetközi fórumain, mindeneke előtt a történész-világszervezetben. Amely aktivizálódást a lengyel és magyar történészek oly leleményesen kihasználnak 1965 után.) Az SZKP XX.

13 1973. márciusban az MSZMP Kultúrpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása „anti-marxista ideológiai-politikai” nézeteik miatt marasztalta el Hegedüs András szociológust, Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Vajda Mihály, Kis János és Bence György filozófusokat. 1973. május 8-án a párt Politikai Bizottsága határozatára mind a hét tudóst eltávolítottak a kutatóintézetekből, és publikálási/utazási korlátozásokkal sújtották őket. (Heller Ágnes és Fehér Ferenc 1977-ben Ausztráliába települtek, 1989-ben tértek haza.) A filozófusperről vö. *Vajda Mihály–Déder Miklós*: Filozófus-per 1973. Bp., 1989. 47 p. [A Világosság folyóirat különkiadása.]

14 Ilyennek tartottuk és tartjuk a Bihari Mihály vezette Politológiai Tanszéket az ELTE jogi karán, és szerintünk modern, nemzetközileg is elismert szempontok szerint is tárgyalta a munkásmozgalm történetét az 1980-as évek második felében a Párttörténeti Intézet.

15 A marxizmus kérdését a magyar történettudományban szerintünk mértékadóan tárgyalta már 1979-ben – és a fenti szellemben minősíti – a Münchenben élő Bogyay Tamás (Történetírás – történetkutatás. Új Látóhatár, 1979/3–4:193–194. p.).

kongresszusa szellemének visszaszorítása (1968) után ez a párbeszéd a „szovjet” program szerint a „falszifikáció”-ra összpontosít, vagyis a polgári tudósok „hamisításainak” leleplezésére, a valóságban azonban elsősorban a lengyel és a magyar történettudomány fellendüléséhez és a kortárs nyugati történetírói műhelyek, iskolák megismertetéséhez vezet. Így volt ez nálunk is. Az 1960-as évektől azonban ez az ideológiai indítékból előnyben részesített kutatási ágazat mindinkább felhagyott Magyarországon a polgári tudományosság „leleplezésével”, és a történetírás történetét kezdte önálló stúdiumként művelni. Először a három egyetemen (ELTE/Lederer Emma, Szeged/Mérei Gyula, Debrecen/Varga Zoltán, Irinyi Károly) alakultak kis műhelyek a historiográfia kötelező oktatásának keretében, majd historiográfiai csoport alakult a Történettudományi Intézetben Pamlényi Ervin vezetésével, jobbra a 19. századi történetírás értékeinek mentésére, majd 1976-ban létrejött a Historiográfiai Osztály, már bevallottan azzal a céllal, hogy a magyar történetírás történetére nyomott 1949. évi pecsétet feltörje.

A „polgári pecsét” feltörése, a régiek visszavétele, 1976–1990

A Történetírók Tára sorozatban megindul a 19–20. századi történetírók műveinek válogatott kiadása,¹⁶ 1977-ben megemlékezésre került sor az Akadémián Domanovszky Sándorról (igaz, hogy az akadémikusok közül a Szekfü-tanítvány Ember Győzőnek kellett vállalnia az elnöklést), 1983-ban emléküléseket tartottak Szekfü Gyuláról (amelyeket már csak két „leburzoázó” újságcikk kísért, bár igaz, hogy az Akadémia megfelelő osztályán még ekkor is elhangzott az új elgondolás támadásaként: az ún. Szekfü-rehabilitáció rokonítható a 19. századi katolikus reakció újraéledésével; mások ugyanakkor a marxizmussal való behatóbb foglalkozást kérik számon.) 1987-ben emlékülés Hajnal Istvánról. S talán nem véletlen, hogy a felnőtt hazai historiográfusok kis csoportja a történész-világszervezetben az utóbbi évben vezető szerephez jutott.

16 A Gondolat Kiadó Történetírók Tára (1978–1986, sorozatszerk. Glatz Ferenc) sorozatában megjelent kötetek: Domanovszky Sándor. Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok. (Vál., sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Glatz Ferenc.) Bp., 1979. 370 p.; Szabó Ervin történeti írásai. (Vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Litván György.) Bp., 1979. 713 p.; Egyház. műveltség. történetírás: Rómer Flóris. Ipolyi Arnold. Fraknoi Vilmos. (Vál., sajtó alá rend. és a bevezetőket írta: Rottler Ferenc.) [Bp.], 1981. 389 p.; A Huszadik Század körének történetfelfogása. (Vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Pók Attila.) [Bp.], 1982. 433 p.; Marczali Henrik. Világtörténelem – magyar történelem. (Vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Gunst Péter.) [Bp.], 1982. 561 p.; Szekfü Gyula: Forradalom után (Sajtó alá rend., a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta: Glatz Ferenc.) Hasonmás kiad. [Bp.], 1983. XXX. 243 p.; Bél Mátyás. Magyarország népének élete 1730 táján. (Vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Wellmann Imre, ford. Wellmann Imre, Püspöki Nagy Péter.) Bp., 1984. 517 p.; Horváth Mihály. Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc. Válogatott írások. (Vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Pál Lajos.) Bp., 1986. 510 p.

A politikai változások 1956 után fokozatosan lehetővé tették a régiak visszavételét a szakma élvonalába. A kétféle tekintő konszolidációnak megfelelően: nem az egyetemre, a politikailag úgymond exponált helyre, hanem a kutatóintézetekbe, gyűjteményekbe. (Hadd jegyezzük meg: ez adja az 1970–1980-as évek kutatóintézeti szakmai bázisának alapkövét.) Mályusz már 1954-ben, közvetlenül Sztálin halálát követően, az intézetben volt, Bendát 1956-ban hívják vissza, míg a forradalmi lendület tartott, igazgatóhelyettes, később főmunkatárs, majd a nyugdíjas korhatárnál, az 1980-as években osztályvezető lett. Az 1970-es években jönnek külső, illetve rendes munkatársaknak, 1968-ban a volt igazgató, Kosáry is. (Az utóbbi, igaz, a sztálinista csoport aktív ellenkezésével szemben, 1982-ben akadémikusságot is kap.) 1989-ben azután átszakad a gát: megindult a volt akadémikusok rehabilitálása, és közben az akadémikusi címbe beleöregedettek és az azt régen kiérdemelték soron kívüli felvétele a tagok sorába.

A „három T” (támogatjuk, tűrjük, tiltjuk) és a történettudomány, 1966–1989

S ha most az 1949. évi proletárdiktatúra adminisztratív oldalát vesszük vizsgálat alá, az előbbiekhöz hasonló fejlődést találunk. A rendszer ideológiai apparátusának elbizonytalanodása, másrészt a reformpolitika előretörése, erősödése az 1980-as években a kultúrpolitikában azt eredményezte, hogy az eredeti sztálini modell gyakran már csak féloldalasan működött. A szakma szempontjából szerencsés féloldalassággal. A kutatóintézetek, tanszékek munkatervei továbbra is tartalmazták a kötelező szocialista nemzetközi kapcsolatok megannyi formalitásait, eleget tettek a Központi Bizottság különböző osztályai megrendeléseinek – mondván, jobb, ha a tudományos műhelyek és nem más kötődésű apparátusemberek nyilatkoznak a szakma dolgáról, még ha egy-egy ügybuzgó tisztviselő nemtetszésének adott is hangot. Végül is az apparátus ideológiai számonkérő funkcióján lazított: emellett, hogy voltak, akik egy-egy kolléga minden irodalmi-szakmai megmozdulása mögött a „nemzetközi imperializmus” valamiféle összjátékát vélték felfedezni, mégis ez az apparátus *beengedte a kutatóintézetekbe* az 1956-ban vagy később ellenzéki tevékenységet folytatókat. Nem az egyetemekre, főiskolákra, hiszen az oktatás a politikai propagandával érintkező terület volt, de a kisebb agitprop jelentőséggel bíró kutatóintézetekbe igen. A hírhedtté vált „három T” (támogatjuk, tűrjük, tiltjuk) „liberálisnak” hirdetett kultúrpolitikája így működött. – Hasonlóan érvényesült e kultúrpolitikai „elv” a *könyv- és folyóirat-kiadásban*. A cenzúra megmaradt, különösen a folyóirat-engedélyezés és egy-egy ideológiailag, politikailag fontosnak tartott könyvtéma területén. A mű „marxista szellemiségét” és szakmai színvonalát az állami kiadó számára szavatoló lektori rendszer fellazult, ha valakiről kritikusan szólt a lektora, akkor a szerző jobb esetben politikai machinációt igyekezett az ellenvéleményben felfedezni, rosszabb esetben megsértődött. De e cenzúra gyakran tehetetlenül állott egy-egy folyóirattal szemben. Az a „révaista” politikai módszer, hogy valakit a szakmából felbízattak a marxizmustól esetleg

„elhajló nézeteket” valló kolléga nyílt bírálására, az 1980-as évekre már nem működött. A bevezetett marxizmus szaktudományos relativizálódása, a magyar kultúrpolitika elő-előtűnő liberális arca elbátortalanította a marxista politikai bunkó forгатására szívesen vállalkozókat. Nem hallgató el, hogy egyszer-e egyszer, épp a párt, a hadsereg vagy a Szovjetunió vélt érdekeinek védelmében még fel lehetett vonultatni néhány kollégát, de ez sem járt már a rendszer születése korának lényegéhez tartozó kiátkozással.

Az a paradox helyzet állott elő az 1980-as évek végére, hogy a régi modell tudománypolitikai, állami finanszírozásra épülő kutatói-kiadói rendszere épségben funkcionált, de a rendszer másik oldala, az ideológiai-politikai ellenőrző apparátus már csak gyengén: egy-egy elrettentésre volt képes vagy hajlandó.¹⁷

A rendszer szétmállott vagy leváltották?

Igaz, amit külföldi elemzők állítanak, hogy Magyarországon a politikai rendszerváltás sokkal korábbi időpontokhoz visszavezethető folyamat eredménye volt, mint a szomszédos szocialista országokban? Igaz, hogy Magyarországon a sztálini szovjet rendszert 1990-re az alapokig lebontották? Vagy inkább arról van szó, hogy a *rendszer épületének kötőanyaga szétmállott és már nem tartotta össze a falakat?* Amelyekben a kötőanyagot az elmúlt évtizedek reformereinek szívós „kapargálásai” és a rendszer kudarcai, majd az ellenzék csapatainak akciói porlasztottak? Kérdések, amelyekre ma még elsősorban a napi politikai érdekek adják meg a választ. Azt viszont talán mégis elfogadhatjuk, hogy a történettudományban a sztálini szovjet rendszer lebontása valóban elérkezett az utolsó fázisáig 1990-re. Mint valószínűleg azok a megállapítások sem túlzók, miszerint a *történettudomány* a maga itt maradt „rögös képződményeivel” együtt is *az új rendszer, a parlamentáris demokrácia egyik előkészítője volt*. S feltehetően azért is tudta betölteni ezt az erjesztő szerepet a szellemi életben, mert *mindenek elé helyezte a szakmai szempontok érvényesítését*. S hogy a szakma, a szokásos belső csoportosulások, érdekellentétek közepette is tiszteletben tartotta a vitapartnereket, egymást. (Kérdés természetesen, hogy a szakma vezetői elmentek-e azokig a szélső határokig, amelyeket a politikai-ideológiai rendszer engedett?) Mindenesetre tény, hogy nem jelentkeznek a rendszerváltás, 1990 után sem a politikai okok miatt korábban félreszorított vagy elnyomott nagy „tehetségek”.

¹⁷ Betiltják Borsányi könyvét az egykori első számú kommunista Kun Béláról (*Borsányi György: Kun Béla. Politikai életrajz. Bp., 1979. 425 p.*). Találgatások, hogy miért? Talán mert a sztálini belső terror áldozata lett? Azután zárt terjesztésre mégis engedélyezik. No és az ugyanakkor engedélyezett és indult (1979) História folyóirat elleni fellépést említhetjük, azután később a „Tisztái esetét” (1986-ban a folyóiratot fél évre betiltották *Nagy Gáspár: A fiú naplójából c. versének közlése miatt, szerkesztőit „közléspolitikai hibák” miatt leváltották*), s utolsó példaként az Írószövetség 1986–1988 közötti esetét.

Újabb csúcs a történettudományban?

Az is biztos, hogy ennek a szovjet rendszeren belüli liberális szerepnek nagy része volt abban, hogy *a magyar történetírás az 1980-as évekre újabb csúcsára érkezett*. Ez az az időszak, amikor az immáron hetvenes éveibe érkező, 1949-ben félreállított, majd fokozatosan visszahozott generáció ismét szerves része lett a szakmának, és már nem csak az ún. népfrempolitika „alanya”-ként. S ez az az időszak, amikor beértek az 1945 után indultak közül a nemzetközi színvonalra elerő csapatok. A felnövő fiatal nemzedék már az 1980-as évek elején leírta: az akkori „maiaknak” *kettős örökséggel* kell számolniuk: részben az 1945 előtti 1949 után kiszorítottjaival és azokkal, akik az újak közül a politikai hányattatás ellenére időtállóan bizonyultak.¹⁸

EGYETEMES ÉS NEMZETI KIHÍVÁSOK

Hazai történettudományunk műhelyeiben készülnek a *tervek* az 1990-es évekre. Kisebb-nagyobb közösségek formálják jövőképüket. A tervhez pedig hozzátartozik a *számadás*. A számadás, az eredmények számbavétele, leltára annak, mi volt a maga korában jó s használható az elmúlt évtizedekben, és mi használható ma, ha nem másra, mint figyelmeztetésként: „másként kell hozzáfogni”. És a számadás egyben kidobálása is mindannak, ami rossznak, visszahúzóan bizonyult, vagy bizonyul ma. Előbukkannak *majd a hiányok, a mulasztások, 40 év tehertereleit sok téren évekig fogjuk még magunkon cipelni*.

Konfliktusok az intézményrendszerben

Most, amikor már nem kényszerülnek a vezetők a régi típusú politikai kompromisszumokra, elkerülhetetlen lesz szembenézni a problémákkal.

Vajon nem kellene szembenézni – akár a Történelmi Társulat egy vitáján – *intézményrendszerünk ellentmondásaival*? Már csak azért is, hogy ne essünk a végletekbe, s a tudományszervezésben a döntési jogot gyakorlóknak számára érvanyagot adhassunk. Amikor az utóbbi esztendőben már sorra alakultak ki társaságok – és ezek még gyorsabban fognak most szaporodni –, mi legyen az országos és általános célkitűzésű *Történelmi Társulat* és a speciális vagy lokális, ágazati szerveződésekre vállalkozó kis társulatok viszonya (Károlyi Mihály Társaság, Hajnal István Kör, Közép-kelet-európai Munkaközösség, Magyar Történészek Világszövetsége, Középkorkutatók Társasága etc.). Válasszuk a nyugati modellt, ahol az országos társaság, társulat az évi egyszeri, többnapos történészkonferencia

megszervezője, s a gyakori konferenciasorozatok, összejövetelek maradnak a lokális és speciális szakmai egyletekre, sőt intézetekre, tanszékekre? Kétségtelen, az 1949-ben létrejött centrális intézményre így nincs szükség, de csacsiság volna mindezt lerombolni.

Mi legyen a *tanártársadalommal*? A nyugat-európai történelmi társaságok nagy hiánya, hogy a társulatok csak a kutatók szervezetévé váltak. Rossz dolognak tartanám, ha a Magyar Történelmi Társulattól a tanári társadalom elkülönülne, és csak a Tanárok Egyesülete maradna. A cél, hogy országos propagandaforum legyen (1949), helyesen változott abba az irányba, hogy a Társulat országos fórum legyen a kutatók és a tanárok, vagy a még szélesebb közönség között. Összehasonlítva más szakmákkal (akár az irodalom- és nyelvtudománnyal vagy éppen a természettudományokkal) vagy a külföldi történettudományokkal – az utóbbi évek hazai akciói példaértékűek. De komolyabb, átgondoltabb segítségre van szükség: *tanári kézikönyvanyag* (atlasz, új kronológia, kompendiumok stb.) kidolgozására. A tudomány és az oktatás közé beépülő szakdidaktikai apparátus sok hasznos közvetítő elemet hozott a tudomány és oktatás viszonyába, de a kézikönyvek (s részben a továbbképzés) dolgát nekünk, az egyetemeknek, kutatóintézeteknek kell kézbe vennünk.

Mi legyen a *posztgraduális képzéssel*? Az elmúlt évtized képtelen volt szembenézni azzal a ténnyel, hogy a tanári továbbképzés és a fiatal tudósképzés kettőségét feloldja. Maradjon-e helyi kézben (a módosított oktatási törvény értelmében, reméltem kialakuló lokális autonómiák, az egyetemek kezében) a továbbképzés, vagy pedig legyen az Akadémiának és az egyetemeknek valamiféle közös intézményes kerete?

De sorolhatnám a szőnyeg alá söpört szervezeti kérdéseket a kutatás területén is. Mekkora az *elmaradásunk a tudományos infrastruktúra területén*? Egyáltalán: a túlfeszített *kulturális* (tudományos, kiadói, szervezői) *bürokrácia*, amely a szocialista országok jellemzője volt, tartható-e változatlanul? Hogyan oldják meg a műhelyek vezetői a szakmailag szükséges cseréket? Ne feledjük, az *Európába betagozódás* jelenti az európai normákhoz igazodást. És nemcsak az esztergapadnál, de az íróasztalnál is. A „valamivel foglalkozó derék ember” kategóriája most szemet szűrő, „nem hasznos munkát végző” kategóriává változik. Növekedett már az elmúlt évtizedben is a kereslet olyan témák iránt, amelyekkel kutatóink, intézményeink jobban betagozódhatnak a világ tudományosságába.

Fel kell-e adnia a szakmának a *nemzeti szakmai reprezentációt*? Vagyis: magyar történészi szakmai képviselőre helyezzünk súlyt – mint eddig is: világkongresszusok, nemzetközi konferenciák –, vagy pedig hagyjuk – mint annyi kis nyugat-európai országban – a nemzetközi kapcsolatrendszert az egyének, az intézmények szintjén? Feladjuk-e azt az előnyt, amit – rossz politikai megfontolásból ugyan, de „mégiscsak” hasznosan – a központi költségvetési gazdálkodás jelentett a képviselők dolgában? (Megjegyzem: *a pluralista, többcsatornás* megoldás híve vagyok, ami azt is jelenti: kis anyanyelvi kultúráknak az egyik képviselői csatornája az állami támogatáson nyugvó, ún. nemzetállami reprezentáció lehet.)

¹⁸ Glácz Ferenc: Hagyomány és megújulás a kultúrában. Előadás az MTA-n, 1983. május 2. Megjelent: Műhely [Győr], 1984/4:3–15. p.; Uez: *Uő*: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet. Bp., 1988. 13–35. p.

Mi legyen a *kutatóintézeti hálózat és az egyetemek viszonya*? Valóban le kell bontani a *csak kutatói apparátust*, egyszerűen azért, mert ez Magyarországon az 1949. évi sztálini rendszer sajátja volt? (Hadd tegyem hozzá: a szovjetek a poroszoktól tanulták el ezt a tudománypolitikai rendszert.) De hiszen a világ fejlett vagy fejlődni akaró országaiban mind nagyobb költségvetési pénzt fektetnek az önálló kutatóintézetekbe. Igaz, sokkal nagyobb munkafegyelemmel és szigorúbb elszámoltatással. Aki adja a pénzt, az elszámoltat. (No, nem politikailag!) Legyen-e tematikai koncentráció és egyeztetés? És ki egyeztessen? Másfél évtizede megkerült probléma.

A *tudományos minősítés államvédjegyet (Akadémia) kapjon vagy sem?* Közeleltünk a válaszhoz ismét politikailag – hogy ugyanis „ezt a szovjetből hozták hozzánk” –, vagy *közelítsünk szakmailag?* Semmi kétség: olyan rendszerre van szükségünk, amely *kompatibilis* a világ más rendszereivel, de miért kell ezért kiengedni a tudománypártolásból a költségvetés hozzánk rendelt százmillióit? Vajon fel van-e készülve a magyar tudományos apparátus a decentralizált minősítésre a szakmában?

Mi történjék a cenzúra, az engedélyeztetés eltörlése után (1989) a *folyóirat- és könyvkiadással*? Mit támogasson a költségvetés, és mit bízhatunk a piacra, az üzleti ügyességre, a véletlenre? A tervgazdálkodásnak régen vége e téren is. Végig kell azonban gondolni: Európa fejlett történetírással rendelkező országaiban a költségvetés fenntart, illetve támogat ún. központi folyóiratokat. (Kivéve Angliát.) *Központi szakmai értesítőkre* szükség van, szükség van *műhelyfolyóiratokra*, és szükség volna *forrásközlő folyóiratokra*. Ámde ki olvassa – ki képes olvasni – ezt a mérhetetlen helyi kiadvány- és folyóirat-áradatot, amit a túlfejlesztett kultúr-bürokrácia termel magából és önt a közönség – dehogy a közönség, inkább a kolégák egymás – nyakába? És mennyi e között az, ami az új feltételek közepette, az *európai mércével* mérve érdemes a kinyomtatásra? De, hogy az egyén oldaláról közelítsük: vajon hogyan találkozik az egyén esetleg azzal a ténnyel, hogy feleslegesen fordít éveket életéből kutatásra, mert azon túl, hogy ő szereti, amit csinál, a társadalomnak nincs rá szüksége? S ha csinálja, csinálja saját költségére? Nincs szakmai kritika, megmérést. Évtizedek óta mondjuk, mondják sokan.

Mi legyen az *idegen nyelvi szakmai reprezentációval*? Az *Acta Historica* évtizedek óta úgy üzemel, ahogy. De hová jut el? – A számtalan egyetemi *Acta* igen jó publikációs fórum, de szétszórva és rossz terjesztéssel. Vajon nem kell-e most, az intézményes nyitottság korában jobban odafigyelni az idegen nyelvű magunkat-eladásra? Miért jelenhet meg ezen a mások számára elolvashatatlan magyar nyelven könyv anélkül, hogy komoly idegen nyelvű kivonat készüljön hozzá? Szűk látókörű spórolás. Vegyük tudomásul: minden könyvhöz 8-10 oldalas, minden folyóiratcikkhez 1-2 oldalas összefoglaló egyik pillanatról a másikra használhatóvá teszi amúgy értelmetlenül maradó munkaóráink ezreit.

Hallatlanul leromlott a *szakma általános műveltségi szintje*. Az olvasottság becsülete. A fejlett nyugati országokban igen sokat adnak egymás munkái megismerésére, szinte többet, mint a kutatásra. És messze többet a külföldi szerző

megismerésére is. Magyarországon – lehet azért, mert mindenki fut a megélhetést biztosító második, harmadik állás után – az olvasás, mint naponta többórai foglalatosság, kiiktatódott a történészek életéből...

Lemaradtunk az informatikai forradalomról. A szakma nem becsüli a bibliográfiai munkát – többre értékeli egy-egy gyenge monográfiát, mint az általános vagy szakbibliográfiát. (Az „agitpropos” műveltség vagy a helyébe lépő „intellektuális halandzsza” sokkal látványosabb.) Vissza kell állítani és meg kell követelni a műhelyekben az ilyen típusú műveltség becsületét. Az éves történeti bibliográfia és a szakbibliográfiák, sőt a felsőoktatáshoz készülő áttekintő bibliográfiák nélkülözhetetlenek a szakma megújításához.

Évek óta hangoztatjuk: nem kellene-e a szakmának komolyan foglalkozni a *közgyűjtemények állapotával*? A világ más országaiban is óriási kérdés a történészek számára. Differenciált a levéltári, múzeumi, könyvtári rendszer, de sok vonatkozásban öncélúvá vált. Kiváló szakemberek tömegei dolgoznak bennük, de a történettudomány nem állít kérdéseket irányukba, nem vonja be őket kutatási terveikbe. Vajon a *kutatási segédletek* állapotát miért nem mérjük fel? Az emléktanyag – és nemcsak az írott, de a tárgyi és szóbeli emléktanyag, forrásaink – hozzáférhetőségét? Számomra egy jó, ún. segédlet értékesebb tudományos teljesítmény, mint sok kierőlködött, izzadságszagú tudományos dolgozat. Az aprómunka, a szakma szerves fejlődését biztosító munkavégzés ismételt lebecsülése tapasztalható. No és egy nagyfokú önbürokratizáló ellustulás.

Tematikai, műfaji preferenciák

Amikor a számvetést készítjük, tegyük fel azt a kérdést is: levontuk-e a következtetést éppen az „agitpropos” korszak történetírásának kudarcából szakmai-módszertani kérdésekben? Vajon tudomásul vettük-e, hogy szakmai teljesítményünk legidőállóbb darabjai a *forráskiadványok*? A magyar történetírás egyik legszebb hagyománya a forrásközlések gazdagsága. De emögött egy egészen *más típusú történetírói tevékenység* áll, mint amit a szakmai közönség ma díjaz: míg a szakma a zajos, feltűnést keltő vitákat figyeli (ez világjelenség), addig a forráskiadói munka éveken át levéltárban, könyvtárban, otthoni íróasztalnál „matató” tevékenység. Természetesen egy szakma, amely túlspecializálódik (egy-egy párt néhány évével vagyunk képesek évtizedig foglalkozni), nem törekszik arra, hogy más korszakkal forrásszerűen megismerkedjék. Egyébként nincs – mondják – idő a hosszú, elmélyült olvasásra. A tanári társadalom agyonhajszoltsága megfosztja a forráskiadványokat remélt *olvasóközönségük* utolsó táborától is. De miért nem nézünk szembe ezzel az évtizedek óta ismert problémával? Miért fogadjuk el azt a balga nézetet, hogy a forráskiadás a levéltárosok dolga? És egyáltalán, mi érdemes a kiadásra? Nem, nem vagyok a központi szabályozás híve! Jelenjen meg minden, ami támogatást nyer. De azt azért mégiscsak elfogadhatatlannak tartom, hogy nincs szakmai vitában kialakított preferencia bizonyos források kiadásának költségvetési támo-

gatására. (Pedig erre az egyébként kitűnően működő TS-4 anyagi hátteret is biztosít.) Nos, azt hiszem, ebből talán egyértelmű, hogy én, mint az akadémiai kutató-műhely igazgatója, az 1949-es sztálini marxizmus kritikáját csak akkor tartom teljesnek, amennyiben szakmai műveltségünk, szakmai értékrendünk egészében tudunk változásokat eszközölni. A filológiai, bibliográfiai, forrásalapú, klasszikus értelemben vett történész-műveltség becsületének helyreállítása meghatározó, és ezt párosítani kell az elméleti felkészültséggel, a szakma nemzetközi áramlataiban való tájékozottsággal!

A jövőkép minden területen fontos. Ismételtem. A mulasztások, mulasztásaink, és a most nyíló lehetőségek együttes felmérése kinek-kinek a maga dolga. Nincs szükség országos programra, mint 1920-ban vagy 1949-ben. De szükség van országos szintű eszmecserékre és a műhelyek (egyetemek, intézetek) között kialakuló megegyezések munkamegosztására.

Bizonyára élesen exponálódik majd a következő években lemaradottságunk a középkorkutatás területén. Butaság volna elhinni, hogy a középkori magyar királyság európai politikai-gazdasági szerepének hangsúlyozása nacionalizmus, fellengzős nemzeti büszkeség. Nekünk preferálni kell azon korszakok és tematikák kutatását, amikor európai és világtörténelmi szerepet kaptunk. Vagy amikor az itt lejátszódó folyamatok az európai sokszínűség sajátos foltjai voltak. Ilyen kétségtelenül a középkori magyar állam és a Kárpát-medencei társadalmak történelme. (A középkori Magyarország kutatása lemaradt a latin filológiai műveltség lebecsülése miatt. Évtizedig fog tartani ennek behozása.)

A török–magyar együttélés lehet a következő kiemelt tematika, amely a világtörténelemben egy sajátos példája a különböző kultúrák együttélésének. Aktuális példája. Kiknek, ha nem a magyar kutatóknak kellene itt szervezett formában dolgozniuk? (Ráadásul egy-két professzor jóvoltából kitűnő utánpótlásanyag kínálkozik.)

A Habsburg Birodalom és Magyarország – 16–19. századi betagozódásunk Európába. Tetszik, nem tetszik, a Habsburg-házasság soha nem helyezte „német járomba” az országot, de igenis lehetővé tette a szállásterület és népességének gazdasági-kulturális közelítését a fejlett Nyugat-Európához. Mennyi agyonvitatott téma, többmázsnányi olvasatlan publikáció belső viszonyainkról a 16–18. században – s mily kevés, dekára mérhető, ami a birodalom és a Kárpát-medence államainak viszonyát taglalja.

Ugyanígy sorolhatnám a hazai egyháztörténelem témaköreit. Hol találunk még egy területet, ahol az újkorban a katolikus, mindkét protestáns, unitárius, muszlim, zsidó, pravoszláv felekezetek, közösségek egymásra épülve, egymás mellett éltek? Nem az – 1949-ben agyonnyomorított – egyházak feladata csak az egyháztörténet-írás művelése, mondjuk sok éve! Oda sem figyel senki. Nem a „klerikalizmust” kívánjuk feltámasztani, amikor a magyar történelemben az egyházak szerepét akarjuk feltárni, s lehetőséget keresünk, hogy az Európa-szerte rosszul álló egyháztörténet-írás modern tömegkultúra-történeti, társadalomtörténeti alapokon újuljon meg.

A szovjet zóna összeomlása teljesen új szempontból veti fel a közép-európai együttélés témáját is. Tudomásul kell venni, hogy a három állammodell, melyet a történelem kínált – a Monarchia, a kisállamiság, a sztálini szovjet modell – egyike sem alkalmas az intézményes együttélésre a 21. században. Melyek voltak az e modelleket megelőző együttélési normatívák, amelyek az agyonbíralt feudális korszakban egészen jól biztosították az etnikai autonómiákat az államkereteken belül? Egyáltalán, szabad-e annyira az állam és intézményei bővületében élnünk, amikor a kis népek 19–20. századi történetéről írunk? Tudomásul vettük valóban, mi és szomszédaink is, hogy új modus vivendi kell találnunk az együttélésre? Tudomásul vettük, hogy mi, magyarok is a régi, avított, kedvesen-szépen romantikus nemzetfogalom bővületében élünk, írjuk tanulmányainkat, nem véve tudomásul az államkeretektől függetlenül formálódó, kavargó etnikai folyamatokat?

No és a nagy kérdés: vajon a politikának kiszolgáltatottság 40 évéből vonjuk le a következtetést, hogy a szakma ne foglalkozzék a hozzánk legközelebb eső korok kutatásával? Ahogy ezt sokan javasolják? Azt hiszem, az ellenérvelésre kell figyelnünk. Ha átengedjük az 1949 utáni időszak történéseinek elmondását a zsurnalisztikának, akkor épp a legégetőbb társadalmi kíváncsiságnak nem megy elébe a szakma. Fel kell vállalni – szerintünk – a legújabb kor és minden társadalmi csoport történelmének forrásszerű feltárását és a forrásokon alapuló feldolgozását. A párt, a kormány, a gazdasági és társadalmi, kulturális irányító szervek anyagait szakszerű jegyzeteléssel kellene közreadni, s emellett megindítani a köznap élet, a társadalom mindennapjainak feltárását. (Nem utolsósorban a közgyűjtemények munkatársi gárdájára is támaszkodva.) Mit kezd a szakma a munkásságtörténettel, hiszen erre 1949 után külön intézményt hívtak létre, melyből – a kor sajátjaként – a munkásmozgalom, tehát az osztályharc történetének műhelye lett, majd épp a reformszelek hatására egy erősebben társadalomtörténeti irány kerekedett felül?

Pont. Pont. Pont. Kérdések, vitára talán érdemes felvetések.

Akadályok

Számvetés a múlttal, annak jó oldalaival, jövőkép kialakítása, a múlt tehertételeinek radikális kihajításával. Egy szabad mozgást, szabad gondolkodást biztosító társadalom kialakítása – szép egyéni és közösségi program. De ne feledjük: a szabadságnak, az egyén szabad kiteljesedésének, a történelemtől, jelenről, jövőről vallott nézeteknek nemcsak az állami és pártintézmények lehetnek az akadályai, hanem mi magunk is. Egy új történelmi gondolkodás, új szakmai normarendszer kutatásban, tanításban csak úgy jöhet létre, ha mi magunk is legyőzzük az 1949-es diktatúras programadás minden maradványát, és eljutunk a másik egyéniségének, véleményének feltétlen tiszteletéhez!

Megjelent: Történelmi Szemle, 2011/3:315–334. p.

Ajánló bibliográfia*

Klebelsberg Kunó

- A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kuno kora és munkássága. (Szerk. Miklós Péter.) Szeged, 2008. 255 p.
- „A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter”, gróf Klebelsberg Kuno. (Vál. és szerk. Ujváry Gábor.) Bp., 2013. 150 p. /Magyar örökség./
- Berta Annamária: Klebelsberg Kunó fiatal éveei Székesfehérváron. Neveléstörténet, 2007/1–2:203–212. p.
- Dorka Péter: Klebelsberg Kunó sportpolitikája. Új Pedagógiai Szemle, 2004/12:112–116. p.
- Glatz Ferenc: Klebelsberg Kunó, a kultúrpolitikus (1922–1932). Jel, 2006/6:171–175. p.
- Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete. (Szerk. Klebelsberg Éva.) Bp., 1994. 37 p. /Gróf Klebelsberg Kuno Alapítvány füzetek./
- Hencz Péter: A lelkileg is összetört nemzetnek kiutat mutatott gróf Klebelsberg Kunó, a harmadik évezred minisztere. 1–3. rész. Erdélyi örmény gyökerek, 2007/128:14–16. p.; 129:19–21. p.; 130:8–9. p.
- Hencz Péter: Gróf Klebelsberg Kunó betegsége, halála és temetése. Szellemének élesztése. Szeged, 2002. 68 p.
- Hencz Péter: Gróf Klebelsberg Kuno, a harmadik évezred minisztere. Szeged, 1999. 69 p. /Tisza hangja./
- Horváth László–Pornói Imre: Klebelsberg Kuno nagy iskolaépítési programja. Pedagógiai Műhely, 1993/6:50–54. p.
- Kékes Szabó Mihály: Klebelsberg Kuno egyetempolitikai törekvéseinek főbb jellemzői. Magyar Pedagógia, 1996/3:253–260. p.
- Kiss Tamás, T.: A kulturális intézmények állami rendszere Magyarországon az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kunó kultúrát szervező tevékenysége. Bp., 1997. 250 p., 24 t. /MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont munkafüzetek./
- Kiss Tamás, T.: Állami művelődéspolitika az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kunó kultúrát szervező munkássága. Bp.–Salgótarján, 1998. 224 p. /Tudás – kultúra – társadalom./
- Kiss Tamás, T.: Klebelsberg Kuno emberi és szakmapolitikusi pályájáról. Szín, 2009/2:55–77. p.
- Klebelsberg 120. [A szegedi ülészak kibővített anyaga, 1995. nov. 27]. Bp., 1995. 60 p. 4 t. /Gróf Klebelsberg Kuno Alapítvány füzetek./
- Klebelsberg Kunó. (Vál., sajtó alá rend., a bevezetést és a jegyzeteket írta T. Kiss Tamás.) Bp., 1999. 363 p. /Magyar panteon./
- Klebelsbergi örökségünk. [Megemlékezések, 2000–2002.] (Szerk. és összeáll. Erdősi Katalin.) Bp., 2002. 48 p.
- Kornya László: Adalékok a magyar–német szellemi kapcsolatok történetéhez. Gragger Róbert, Klebelsberg Kunó és C. H. Becker együttműködése a berlini hungarológia alakulásában. Hungarológia, 1993/4:235–248. p.

* A bibliográfia az 1990 után megjelent művekből válogatott.

- Kosáry Domokos*: Magyarország kultúrpolitikája az első világháború után. Klebelsberg Kuno jelentősége. Európai Utas, 1995/4:28–31. p.
- Ladányi Andor*: „Nemcsak a gazdasági életben van szükség racionalizálásra, hanem kultúrpolitikánk terén is.” Klebelsberg törekvései a felsőoktatás intézményhálózatának átalakítására. Bp., 1994. 37 p. /Kutatás közben./
- Ladányi Andor*: Klebelsberg felsőoktatási politikája. Bp., 2000. 179 p.
- Lakos, János*: Klebelsberg und die Ungarischen Archive. Bp., 1995. 14 p.
- Márki-Zay János*: Gróf Klebelsberg Kuno, aki talpra állította Magyarországot. Hódmezővásárhely, 2009. 40 p. /Magyar értékek./
- Molnár Gizella, T.*: Klebelsberg Kuno iskolareformjai a közoktatásban. Módszertani Közlemények, 2008/1:3–10. p.
- Palló Gábor*: Klebelsberg Kuno. Politikus kultuszminiszter. Magyar Tudomány, 2007/12:1619–1628. p.
- Prohászka László*: Klebelsberg-ábrázolások a szobrászatban és az éremművészetben. Bp., 1996. 38 p. 4 t. /Gróf Klebelsberg Kuno Alapítvány füzetek./
- Sanda István Dániel*: Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter munkássága népiszkola-építési programja tükrében. I–II. Neveléstörténet, 2009/1–2:14–26. p.; 3–4:50–62. p.
- Schneider Imre*: Gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter révén került Trianon után Pozsonyból Pécsre az Erzsébet Tudományegyetem. Pécsi Szemle, 2009/ősz 86–95. p.
- Sinkó István*: Klebelsberg Kuno és Sárospatak. In: A 800 éves város, Patak. (Szerk. Tamás Edit.) Sárospatak, 2004. 197–201. p. /A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek./
- Somogyi Dezső András*: Gróf Klebelsberg Kuno egykori vallás- és közoktatásügyi miniszter nemzetépítő érdemei a Sárospataki Református Főiskoláért. Sárospataki Füzetek, 2007/1:40–44. p.
- Somogyvári Lajos*: Emlékezés – nemzet – identitás. Klebelsberg Kuno történelem- és nemzetfelfogása. Iskolakultúra, 2009/7–8:113–119. p.
- Szabó Attila*: Klebelsberg Kuno kultúrgeográfiai stratégiája a területi revízió szolgálatában. Tér és Társadalom, 2011/2:223–236. p.
- Szathmári Tamás*: Gróf Klebelsberg Kuno nemzetnevelő felfogása. Bp., 2007. 18 p. /Karolina füzetek./
- Szerafinné Szabolcsi Ágnes*: Gróf Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint könyvtárpolitikája. Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve 15., 2006:155–164. p.
- Szerafinné Szabolcsi Ágnes*: Klebelsberg Kuno nemzetközi kultúrdiplomáciai tevékenysége. Pedagógiai Műhely, 1994/5:56–61. p.
- Tóth Béla, D.*: Gróf Klebelsberg Kuno két levele 1924-ben báró Korányi Frigyes pénzügyminiszterhez az állami színházak támogatásáról. Levéltári Szemle, 2001/1:41–52. p.
- Tóth-Barbalics Veronika*: Klebelsberg Kuno és a Napkelet tanulmány rovata. Mester és Tanítvány, 2007/13:94–104. p.
- Tökécski László*: A nemzeti elit megújítása. Klebelsberg Kuno, az építő. Rubicon, 2007/4–5:92–97. p.
- Tökécski László*: Az egyházak és az iskoláztatás Klebelsberg Kuno nézeteiben. Magyar pedagógia, 1985/1:69–78. p.
- Tudomány, kultúra, politika, Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai, 1917–1932. (Vál., az előszót és a jegyzeteket írta Glätz Ferenc.) Bp., 1990. 585 p.
- Ujvári Gábor*: „Egy európai formátumú államférfi.” Klebelsberg Kuno, 1875–1932. Pécs–Bp., 2014. 226 p. /Sziluett./
- Ujváry Gábor*: „Élt ötvenhét évet, dolgozott egy évszázadnyit.” Klebelsberg Kuno megítéléséről és időszerűségéről. Magyar Szemle, 2010/3–4:25–37. p.

- Ujváry Gábor*: A magyar kultúra aranykora. Bethlen István és Klebelsberg Kuno. Rubicon, 2013/12:60–67. p.
- Ujváry Gábor*: Baráti háromszög. (Carl Heinrich Becker, Klebelsberg Kuno, Gragger Róbert és a hungarológia megszületése.) Hungarológia, 2000/3:99–120. p.
- Ujváry Gábor*: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In: Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok. (Szerk. Vonyó József.) Bp.–Pécs, 2003. 87–104. p. /Pannonia könyvek./
- Ujváry Gábor*: Klebelsberg Kuno tudománypolitikája. Iskolakultúra, 1995/15–17:179–188. p.
- Ujváry Gábor*: Kultúrfölény és nemzetnevelés. Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. Rubicon, 2009/1–2:98–107. p.
- Ujváry Gábor*: Pozitív válaszok Trianonra. Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kulturális politikája. Korunk, 2012/11:66–75. p.
- Ujváry Gábor*: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Historia est magistra vitae? Tanultunk a történelemből? Győr, 1996. 260 p.
- Ujváry Gábor*: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a bécsi Magyar Történeti Intézet megalapítása. Levéltári Szemle, 1994/3:10–31. p.
- Vajda Barnabás*: A külföldi magyar kultúrintézetek ügye Klebelsberg Kuno levelezésében. Fórum. Társadalomtudományi szemle, 2004/4:3–12. p.
- Váralljai Csocsán Jenő*: Gróf Klebelsberg Kuno kultúrpolitikája. Acta Historica Hungarica Turiciensia, 2011/1:79–127. p.
- Vörös Géza*: Klebelsberg Kuno és az Országos Magyar Gyűjteményegyetem. Levéltári Szemle, 2010/3:21–46. p.

Domanovszky Sándor

- Albert B. Gábor*: „Különös súlyt helyezek.” (Domanovszky Sándor felterjesztése Klebelsberg Kunónak a magyar történeti tankönyvek szelleméről szerkesztendő memorandum tárgyában). Történelemtanítás, 2010/2.
- Albert B. Gábor*: Domanovszky Sándor és a hazai tankönyvrevíziós mozgalom intézményesítése. Történelemtanítás, 2011/1.
- Albert Gábor*: Domanovszky Sándor tankönyvírói munkássága. In: Tanulmányok a XIX–XX. századi történelemből. A 2001. május 21–22-én tartott történész doktorandusz konferencia előadásai. (Szerk. Zeidler Miklós.) Bp., 2001. 121–132. p.
- Palatin Josephs Schriften. 4. Band. 1809–1813. (Zusammengest. und kommentiert von Sándor Domanovszky. Hrsg. und eingel. von Ferenc Glätz.) Bp., 1991. 804 p.

Szekffü Gyula

- A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekffü Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. (Szerk. Ujváry Gábor.) Bp., 2011. 303 p. /Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai./
- Balogh Tamás*: „... a fojtó állapotból kedves levele mentett meg”. Schöpplin Aladár és Szekffü Gyula levelezése. Irodalomtörténet, 2002/3:361–381. p.
- Dénes Iván Zoltán*: A magyar politikai skizofrénia feloldási kísérletei. Ötven éve halt meg Szekffü Gyula. Magyar Tudomány, 2005/12:1561–1569. p.
- Dénes Iván Zoltán*: A történelmi Magyarország eszménye. Szekffü Gyula, a történetíró és ideológus. Pozsony, 2015. 542 p.
- Dénes Iván Zoltán*: Egy igazságtalanság két értelmezése. Szekffü Gyula és Bibó István a párizsi békeszerződésről. Magyar Tudomány, 2003/6:738–746. p.

- Dénes Iván Zoltán: Szekfű Gyula Bethlen Gábor-képe. *Történelmi Szemle*, 2015/1:97–120. p.
- Dénes Iván Zoltán: Szekfű Gyula Rákóczi-képe. *Rubicon*, 2004/1:56–63. p.
- Erős Vilmos: A Szekfű–Mályusz vita. Debrecen, 2000. 200 p. /Csokonai új história./
- Erős Vilmos: A Szent István-i államtól Kárpát-Európaig. (Szekfű Gyula történetpolitikai gondolkodása az 1940-es évek első felében.) *Limes*, 2010/2:15–30. p.
- Erős Vilmos: Sebestyén Gyula Szekfű Gyula elleni becsületsértési pere. *Néprajzi Látóhatár*, 2011/3:83–103. p.
- Erős Vilmos: Szekfű Gyula. Valóság, 2015/1:12–29. p.
- Glatz Ferenc: Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzai. Történetírás, forradalom, rendszerváltások. *Történelmi Szemle*, 2010/4:467–500. p.
- Gyurgyák János: Szekfű Gyula és a magyar közeposztály problémája. In: Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. (Szerk. K. Horváth Zsolt, Lugosi András, Sohajda Ferenc.) Bp., 2003. 54–64. p.
- Gyurgyák János: Szekfű Gyula nemzetszemlélete. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. (Szerk. Ormos Mária.) Bp., 2003. 286–310. p.
- Hatos Pál: Kultusz, kritika és nemzedéki lázadás. Szekfű Gyula és A száműzött Rákóczi. *Kortárs*, 2013/12:60–64. p.
- Hatos Pál: Szekfű Gyula és a „történelem terhe”. *Helikon*, 2009/1–2:241–262. p.
- Hermann Róbert: Szekfű Gyula és Gyalóka Jenő a Görgei-kérdésről. *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve*, 20. 1999:39–47. p.
- Jeszzenszky Géza: A nemzetnevelő történetíró. 125 éve született Szekfű Gyula. *Magyar Szemle*, 2008/9–10:3–8. p.
- Kubinyi András: Szekfű Gyula és a késő középkori Magyarország kutatása. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. (Szerk. Ormos Mária.) Bp., 2003. 61–69. p.
- Miskolczy Ambrus: Szellem és nemzet. Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról. Bp., 2001. 248 p. /Mythologica./
- Miskolczy Ambrus: Szellem, nemzet, metapolitika. Babits Mihály és Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról egykorú vallomások tükrében. *Világosság*, 2001/4–5:3–18. p.
- Monostori Imre: A liberalizmus arcai Szekfű Gyula gondolkodásában. *Magyar Szemle*, 2014/3–4:40–55. p.
- Monostori Imre: Kovács Imre, Szekfű Gyula és a Magyar Szemle. Forrás, 2013/9:110–119. p.
- Monostori Imre: Széchenyi István eszméi Szekfű Gyula munkásságában a Trianon utáni Magyarországon. *Hitel*, 2014/4:96–106. p.
- Monostori Imre: Szekfű Gyula sorsfordító évei, 1945–1948. I. rész. Morális és politikai csapdhelyzetben. *Kortárs*, 2015/9:53–63. p.
- Monostori Imre: Szekfű Gyula sorsfordító évei, 1945–1948. II. rész. Diplomáciai és pártszolgálatban. *Kortárs*, 2015/10:64–76. p.
- Monostori Imre: Szekfű Gyula sorsfordító évei, 1945–1948. III. rész. Bibó és kritikája. Szekfű Mindszentyék ellen. *Kortárs*, 2015/11:52–61. p.
- Standeisky Éva: „Morális nyugtalanság és féltő gond.” A demokrata Szekfű Gyula. *Múltunk*, 2008/4:73–109. p.
- Szakolczai György: Szekfű Gyula és Jánosi József 1945. áprilisi levelei a Magyar Katolikus Püspöki Karnak. *Múltunk*, 2008/4:110–133. p.
- Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban. (Szerk. Paksa Rudolf.) Bp., 2007. 196 p.
- Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései, 1946–1948. (Összeáll. Lázár György.) Bp., 1998. 210 p.

- Szekfű Gyula. (Vál., sajtó alá rend., a bevezetést írta Dénes Iván Zoltán.) Bp., 2001. 292 p. /Magyar panteon./
- Szekfű Gyula: Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok. (Vál., szerk. és a kieg. jegyzeteket írta Erős Vilmos.) Bp., 2002. 754 p. /Millenniumi Magyar Történet, Historikusok./
- Szekfű Gyula: Rövid magyar történet, 1606–1939. (Sajtó alá rend. és szerk. Soós István és Pótó János.) Bp., 2002. 561 p. /Millenniumi Magyar Történet, Historikusok./
- Szelke László: A „fekete-sárga Szekfű”. Szekfű Gyula és a Rákóczi-mozgalom. *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve*, 22. 2004:19–46. p.
- Szőke Domonkos: Megjegyzések Szekfű Gyula demokrácia-felfogásához 1945-ben. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. (Szerk. Angi János és Barta János.) Debrecen, 2000. 483–495. p.
- Hóman Bálint**
- Bakay Kornél: A magyar történettudomány és régészet nagyjai – Hóman Bálint. *Kapu*, 2007/2:36–39. p.
- Demeter Zsófia: Hóman Bálint és a székesfehérváriak. In: *Laudatio et salutatatio. Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára.* (Szerk. Csurgai Horváth József, Demeter Zsófia, Vizi László Tamás.) Székesfehérvár, 2004. 61–88. p.
- Dévényi Anna: A nemzetnevelés szerepe Gömbös Gyula és Hóman Bálint politikájában. *Képzés és gyakorlat = Training & Practice*, 2012/3–4:22–35. p.
- Erős Vilmos: Hóman Bálint és a historiográfia. *Korunk*, 2010/9:62–70. p.
- Erős Vilmos: Hóman Bálint és a historiográfia. *Magyar Szemle*, 2010/11–12:90–106. p.
- Gedai István: Hóman Bálint. *Acta Historica Hungarica Turiciensia*, 2011/1:23–26. p.
- Glatz Ferenc: Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzai. Történetírás, forradalom, rendszerváltások. *Történelmi Szemle*, 2010/4:467–500. p.
- Glatz Ferenc: Tudományból a politikába. Hóman Bálint koporsója előtt. In: *Uő: Magyar millennium Európában. Beszéd, cikkek, jegyzetek 2000–2002.* Bp., 2004. 464–472. p.
- Hóman Bálint a magyar–német kapcsolatokról. *Világosság*, 1994/2:58–71. p.
- Hóman Bálint, *íj.*: Emlékeim apám utolsó éveiről. *Sic itur ad astra*, 1993/2–4:230–234. p.
- Hóman Bálint: A történelem útja. Válogatott tanulmányok. (Vál., szerk. és az utószót írta Buza János.) Bp., 2002. 541 p. /Millenniumi Magyar Történet, Historikusok./
- Hóman Bálint: Művelődéspolitikai írások. (A tanulmányokat vál. és szerk. Turbucz Péter.) Máriabesnyő, 2015. 128 p.
- Horváth László Béla: Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951). *Sic itur ad astra*, 1993/2–4:120–229. p.
- Kiss Tamás, T.: Oktatáspolitikai a Horthy-rendszerben. Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint miniszteri tevékenységének tükrében. *Társadalmi Szemle*, 1986/8–9:81–93. p.
- Kosáry Domokos: Emlékeim Hóman Bálintról. Glatz Ferenc interjúja. *História*, 2003/1:25–28. p.
- Püski Levente: Szakemberből politikus. Hóman Bálint. *Történelmi Szemle*, 2011/2:215–233. p.
- Romsics Ignác: Hóman Bálint. Egy miniszter a „tévesztett úton”. *Élet és Tudomány*, 2000/31:966–970. p.
- Szécsényi András: Hóman Bálint és az egyetem. 70 éves a Pázmány Péter Tudományegyetem jubileumi törvénye. *Neveléstörténet*, 2005/3–4:252–259. p.
- Szerafinné Szabolcsi Ágnes: Gróf Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint könyvtárpolitikája. *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve*, 15., 2006:155–164. p.
- Szerafinné Szabolcsi Ágnes: Hóman Bálint és a könyvtárak. *Pedagógiai Műhely*, 2005/1:50–56. p.

Szikora Katalin: Az iskolai testnevelés Hóman Bálint kultuszminiszteri tevékenysége alatt (1932–1936). *Kalokagathia*, 2006/1–2:280–284. p.

Történeti áttértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus. (Szerk. Ujváry Gábor.) Bp., 2011. 319 p. /Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai./

Ujváry Gábor: A politikus Hóman Bálint. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. (Szerk. Ormos Mária.) Bp., 2003. 261–285. p.

Ujváry Gábor: Hóman Bálint és a magyar konzervatív hagyomány. *Polgári Szemle*, 2009/2. http://epa.oszk.hu/00800/00890/00039/EPA00890_Polgari_Szemle_322.html

Ujváry Gábor: Hóman Bálint népbírósági pere. *Rubicon*, 2011/7:52–59. p.

Ujváry Gábor: Hóman Bálint rehabilitálása. *Rubicon*, 2015/4:48–61. p.

Ujváry Gábor: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In: Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok. (Szerk. Vonyó József.) Bp.–Pécs, 2003. 87–104. p. /Pannonia könyvek./

Ujváry Gábor: Kultúrfölény és nemzetnevelés. Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint kultúrpolitikája. *Rubicon*, 2009/1–2:98–107. p.

Hajnal István

Baráth Katalin: Az írástudó magányossága. Megjegyzések Hajnal István írástörténeti munkáihoz. *Buksz*, 2008/2:119–124. p.

Glatz, Ferenc: István Hajnal und die Historiographie. In: Kultur und Politik in Österreich und Ungarn. (Hrsg. Péter Hanák et al.) Wien–Köln–Weimar, 1994. 129–152. p.

Hajnal István: Technika, művelődés. Tanulmányok. (Vál., sajtó alá rend., a bev. tanulmányt, a jegyzeteket és az összekötő szöveget írta Glatz Ferenc.) Bp., 1993. 472 p. /História könyvtár, Monográfiák./

Hajnal István. (Vál., sajtó alá rend., a bevezetést és a jegyzeteket írta Lakatos László.) Bp., 2001. 306 p. /Magyar panteon./

Hajnal István: Írásoktatás a középkori egyetemeken. (Bev. Z. Karvalics László.) Bp., 2008. 280 [16] p. /Az információ-történelem klasszikusai./

Huszár Tibor: Hajnal István és a magyar szociológia intézményesülése. *Valóság*, 1993/6:39–47. p.

Kerékgyártó Béla: Fejlődéstörténet és kordiagnózis. Hajnal István és a modernség problémái. *Századvég*, 1997/4:91–108. p.

Kerékgyártó Béla: Társadalomszervezet és technikai fejlődés. Hajnal István fejlődéstörténeti felfogásáról. In: Tudomány- és technikafilozófiai, tudomány- és technikatörténeti tanulmányok. (Szerk. Bruno Wöran et al.) Bp., 1998. 74–90. p.

Kovács Gábor: Hajnal István. *Phronesis*, 2008/1:51–68. p.

Kovács Gábor: Szokásszerű és okszerű társadalom. Történelemtipológia és kultúrkritika Hajnal István történelemfelfogásában. *Világosság*, 2000/2:3–21. p.

Lakatos László: Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája. Bp., 1996. 219 p. /Nagyítás./

Márkus István: Hajnal István igaza. *Valóság*, 1993/12:1–17. p.

„... ne deklaráljanak mesterségesen ellenfélnek...”. Hajnal István levelezéséből halála 50. évfordulója alkalmából. (Közread. Gyáni Gábor.) *Korall*, 2006/24–25:5–22. p.

Nyíri Kristóf: Hajnal István időszerűsége. *Világosság*, 1992/8–9:682–687. p.

Ress Imre: Hajnal István, a kismartoni hercegi levéltáros. *Korall*, 2004/15–16:284–315. p.

Tamáška Máté: Hajnal István történelemszociológiája és a középkori építészet. *Építés – Építészettudomány*, 2006/3–4:387–406. p.

Összeállította: Póto János

EGY GENERÁCIÓ
MEGRÁZKÓDÍTÁSAI
Képtár

Gr. Klebelsberg Kuno

Domanovszky Sándor

Szekfü Gyula

Hóman Bálint és Peyer Károly

Hajnal István

Bécs a századelőn

A bécsi magyar történészek köre, 1885–1948

Székesfehérvár – Klebelsberg és Szekfű iskolája

Eötvös-kollégium – az elit értelmiség képezdéje, francia mintára

Építkezések, avatások... Levéltár, egyetem

Tisztelet és kultusz – Rákóczi-hamvak, Rákóczi-könyv

1914–1918: elvesztett háború, elvesztett ország

Fegyverszünetről a békeszerződésig, 1918. november 13.–1920. június 4.

Kísérletek: forradalmak, honvédelem, 1918–1919

Trianon következménye

A trianoni magyar állam politikai konszolidációja, 1921–1931

A történettudomány és a közélet műhelyei, 1920-as évek

Gróf Klebelsberg Kuno, a miniszter, 1922–1931

Hóman Bálint, a miniszter, 1932–1942

Visszatérő peremterületek, 1938–1941

Területgyarapítók

Történetstársadalom, 1932–1949

Társasági élet országos és helyi szinten

A mindent eldöntő második világháború

Újabb háborús vereség után újabb „újat keresés”

Még polgári demokrácia, többpártrendszer

Proletárdiktatúra és tudomány

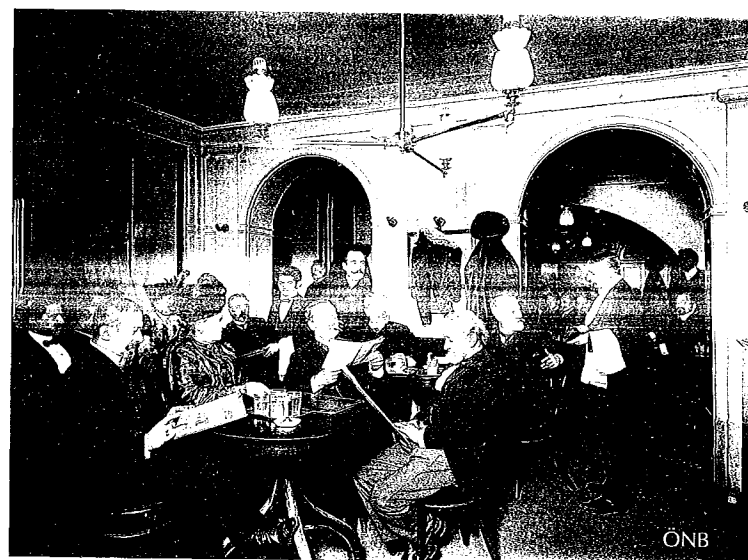
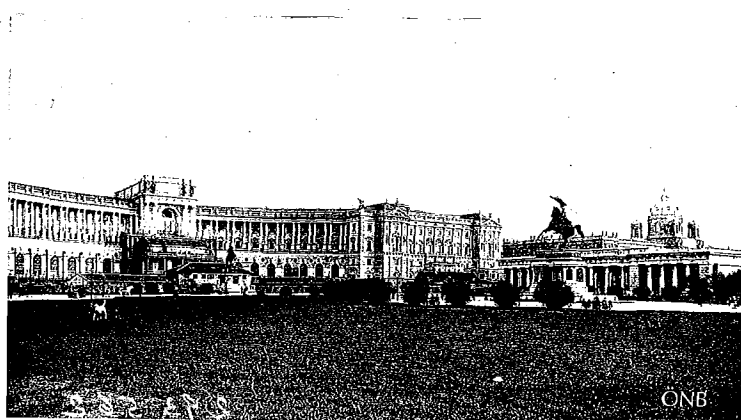
Késői elégtétel a tudománynak – rehabilitáció indul

A képtárat összeállította: Glatz Ferenc–Demeter Zsuzsanna, 2014

Épül a Ringstrasse,
1905

Épül a Hofburg
új szárnya,
1900–1913

Bécsi kávéház,
a Café Dobner,
1900 körül

A „büzértanya”. Thallóczy Lajos ungargassei háza, a bécsi magyarok „díjtalan kvártélyja”

Thallóczy Lajos és társasága (a „büzérek”) kártyáznak háza kertjében, 1897

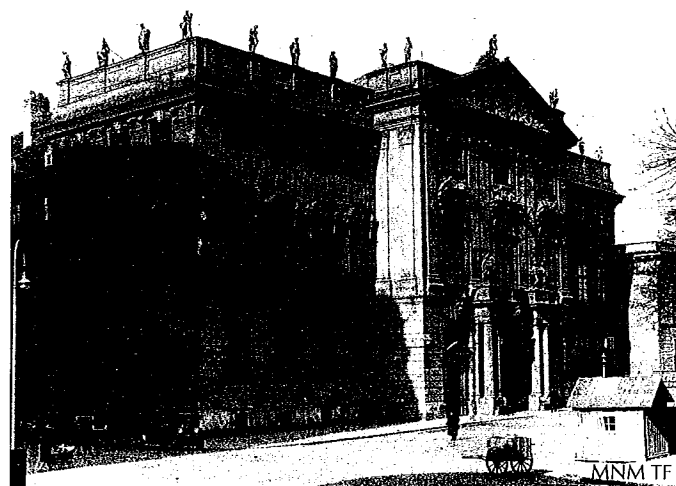
► Thallóczy Lajos,
a történész,
főhivatalnok, diplomata,
a „császár bizalmasa”
kelet-európai ügyekben

►► Károlyi Árpád,
a református magyar,
a katolikus császár udvari
levéltárának igazgatója

Az ún. Trautson-palota
(ép. 1710–1712) 1760-tól
a királyi magyar testőrség
palotája
(1760–1848; 1867–1918).
A Monarchia felbomlása
után a Bécsi Magyar
Történeti Intézet és
Collegium Hungaricum
otthona (1920–1949).
A barokk épület
homlokzata, 1920-as évek

Bethlen István
miniszterelnök látogatása
a Bécsi Magyar Történeti
Intézetben.
Károlyi Árpád és Angyal
Dávid társaságában.
Az asztalon
– feltehetően – a Fontes
kiadványsorozata

MKVM

Az alma mater. A ciszterci rend főgimnáziuma Székesfehérváron. Képeslap, 1916

*A Vörösmarty önképzőkör
50 éves évfordulója
a Szent István teremben.
Székesfehérvár, 1911*

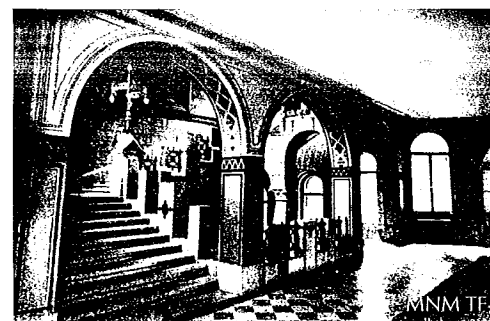

Eötvös-kollégiumi tanárok és diákok Visegrádon kirándulnak, 1900 körül

Az Eötvös-kollégium 1911-ben felavatott új épülete

Az Eötvös-kollégium impozáns lépcsőháza

*A kollégisták műhelye éjjel-nappal...
A kollégium máig híres könyvtára,
1920-as évek*

16. SZÁM. 1918. (66. ÉVFOLYAM) HÓSPY PÁL. BUDAPEST, ÁPRILIS HÓ 21.
 Készítette: H. J. Károlyi és társai. Kiadás: H. J. Károlyi és társai. Ár: 100.000. Előfizetés: 10.000.000. Hirdetés: 10.000.000. Hirdetés: 10.000.000.

AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁR ÚJ PÁRCELA. — J. J. Károlyi és társai.

A levéltár régi épületének raktárai, 1913

Épül az új levéltár.

Vasárnapi Ujság, 1918. április.

Felavatta Klebelsberg Kuno 1923-ban

Az 1912. évi nagy egyetemi program (1912:XXXVI. tc.) alapította a pozsonyi és a debreceni egyetemet. Az oktatás a református kollégium épületében indult 1914-ben, majd Debrecen városa a Nagyerdőn telket és hatalmas összeget ad új épület emelésére. Az első orvostudományi központi épületet IV. Károly király avatja 1918-ban. Az építkezések 1922 után folytatódnak, a klinika épületeit már Klebelsberg adja át (1923. szeptember, 1926. október).

Horthy Miklós kormányzó Klebelsberg Kuno kíséretében megtekinti az egyetem orvoskarának épületeit, 1926. október 17.

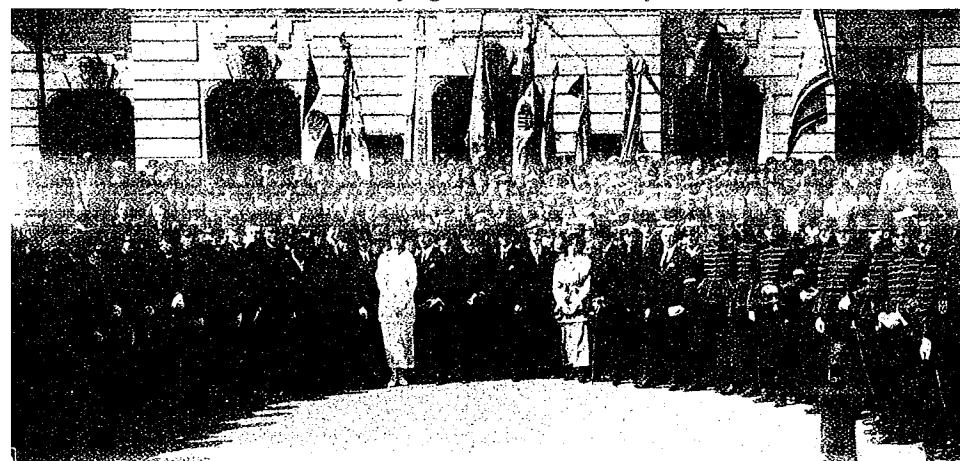
DEKK

MNM-TE / Jelfy Gyula

A II. Rákóczi Ferenc hamvait szállító kocsit kísérő menet Budapesten, 1906. október 28.
 Balról: Fraknói Vilmos, Thaly Kálmán, Török Aurél, egy rodostói pap, Thallóczy Lajos

„A Szeffő-féle Rákóczy-könyv eredménye az újjá éledt Rákóczy-kultusz lett.
 Legutóbb az ország főiskoláinak küldöttei Kassán tartottak nagyszabású Rákóczy-ünnepélyt,
 melyen gróf Apponyi Albert volt az ünnepi szónok.”
 Az Érdekes Ujság tudósítása, 1914. május 17.

MNM TF

Kormányülés után a Sándor-palota teraszán, 1916

Bal szélen Sándor János, mellette Tisza István miniszterelnök, Hazai Samu, áll Balogh Jenő, Perényi Zsigmond, Drasche-Lázár Alfréd, Burián István, szemben ül Németh Károly, jobboldalt Teleszky János, Klebelsberg Kuno és Tisza Istvánné

Klebelsberg Kuno a Szent Jobb-körmenetben, 1915

BTM KM / Müllner János

*Lövészárók
a hátszágban.
A harctéri élettel
ismerkednek a budapestiek
a pasaréti lövészárók-
kiállításon, 1915. ősz*

BTM KM / Müllner János

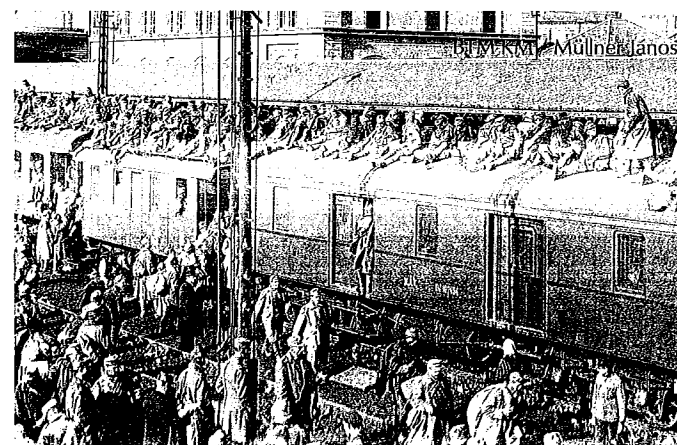

*„Háborút járt embereket minden időben megbecsültek...
most csak szánakozni tudnak, undorodnak tőlük, ha valamit
akarnak.” (Hajnal István Szekfű Gyulához, 1928. június 21.)
Hajnal István katonatársaival a fronton*

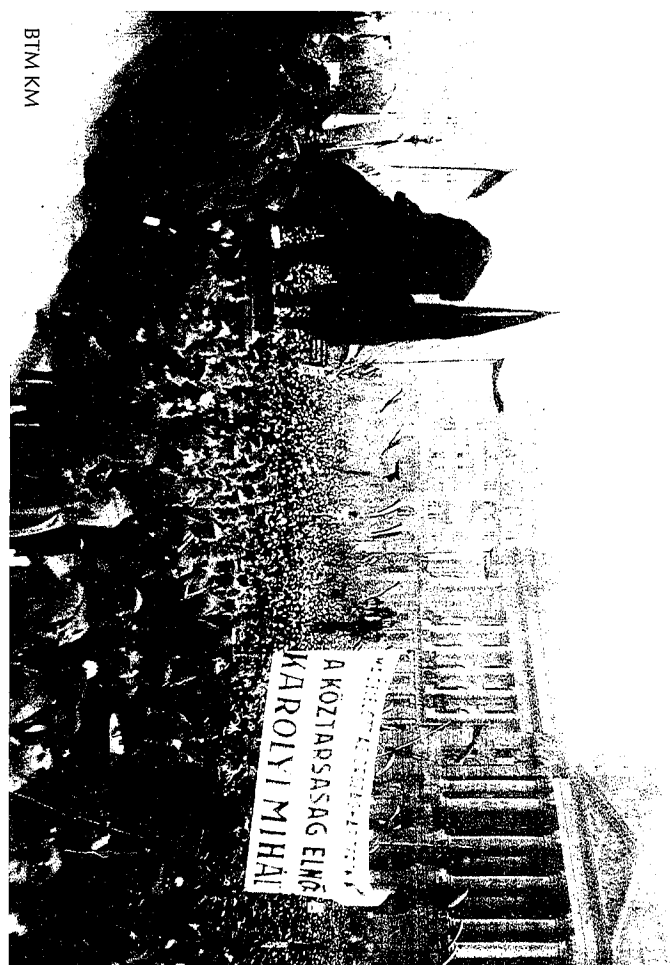
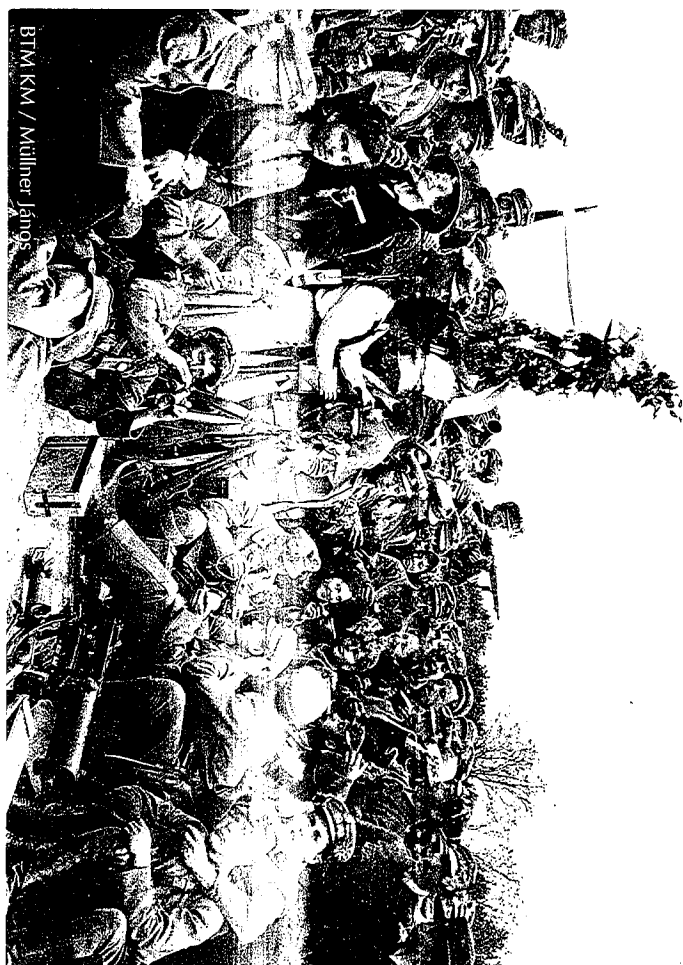
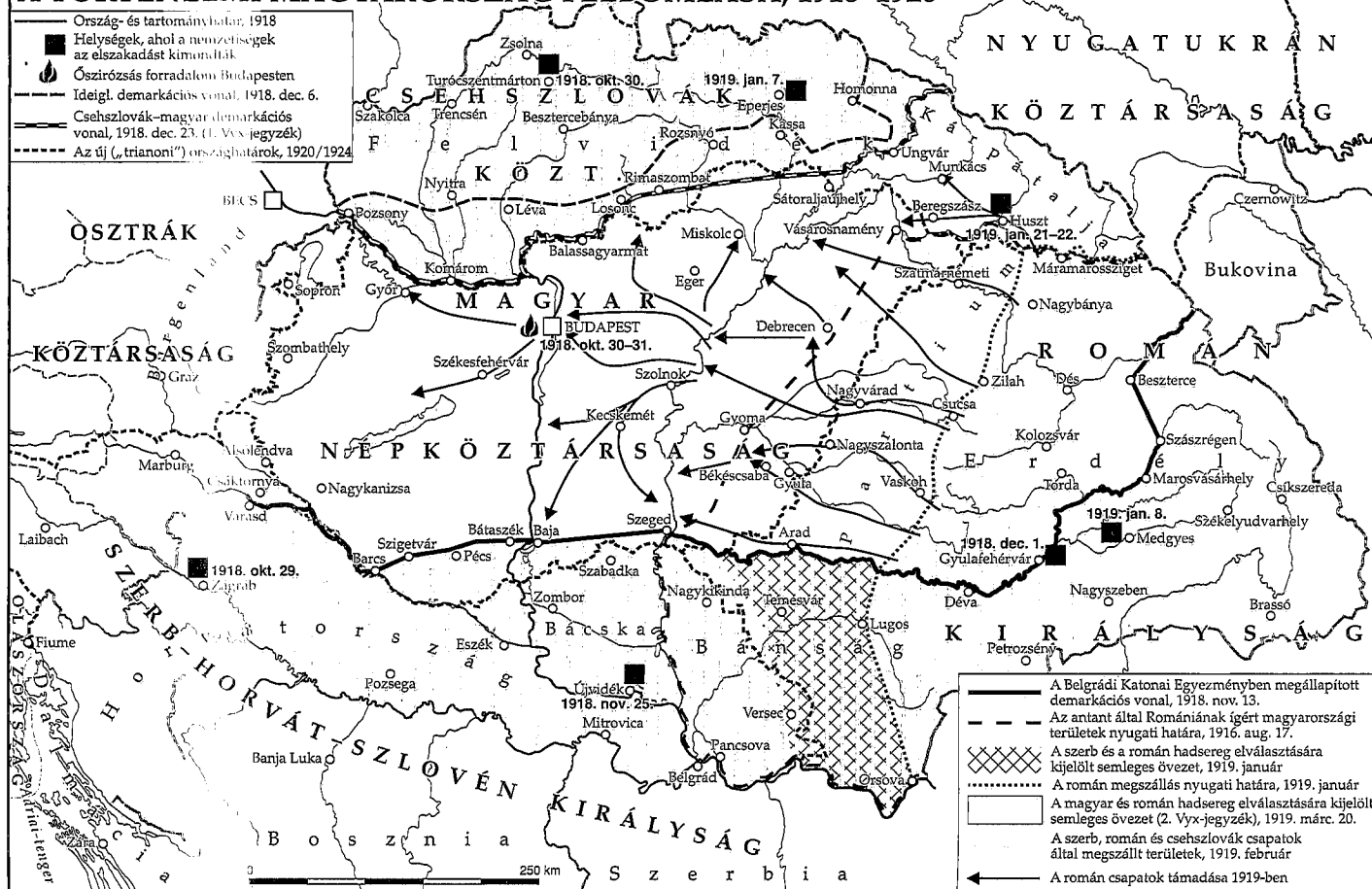
Művelődési Ház

*Három év a fronton:
ezüst, bronz vitézségi érem,
Károly-csapatkereszt.
Hajnal István és testvére*

Hazatérő katonák, 1918

A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG FELBOMLÁSA, 1918–1920

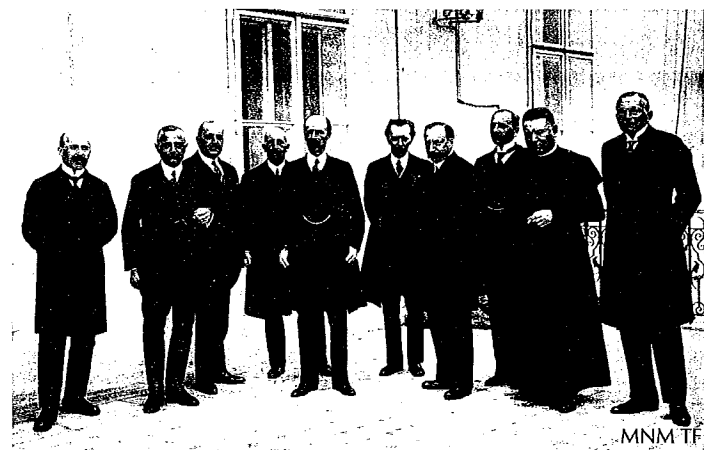
„Erdélyt pedig nem adjuk”. Diákok tiltakozójelvényt osztogatnak a béketárgyalások idején, 1920

Az elcsatolt területekről menekülők évekig vasúti vagonokban éltek.
Vagonlakó család egy pályaudvaron, 1920 körül

FSZEK BGY

Az „első”
Bethlen-kormány,
benne
a kiszagdák vezére,
Nagyatádi Szabó István,
1921. április 14.

MNM TF

Bethlen–Peyer-paktum,
1921. december 22.
Nyilvánosságra hozva
a Népszavában,
1924. december 31.

1924. december 31.

NÉPSZAVA

A „paktum”.

A pártvezetőség a pártválasztmány egyhangú hozzájárulásával nyilvánosságra hozta az ugyannevezett paktumot. — A pártvezetőség a velünk harcoló polgári ellenzékkel is megismer-
tette a jegyzék könyv szövegét. — Megsemmisült a politikai zsarolásnak ez a fegyvere.

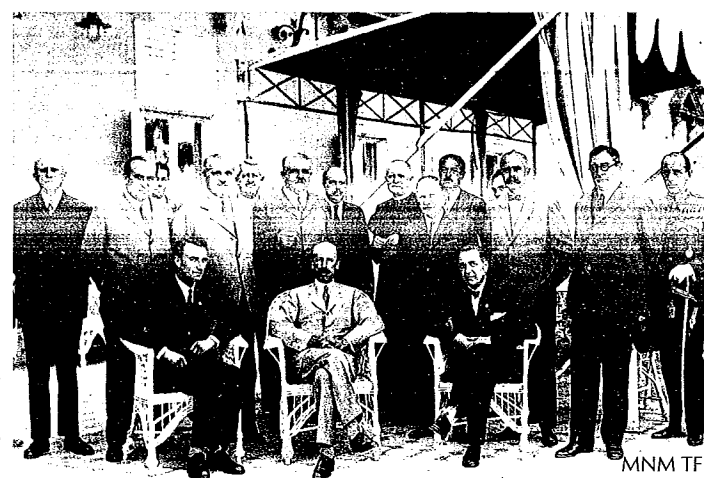
A pártvezetőség kedden délután összehívta az országos pártválasztmányt. A pártválasztmány összehívását az tette szükségessé, hogy Bethlen miniszterelnök és politikai albér-
lője, Rassay Károly az utóbbi hetekben egyre többször emlegeték föl azt a paktumnak neve-
zett jegyzék könyvet, amelyet a szociáldemo-
kraták párt 1921 telén az elbírhatatlan kén-
yszernek engedve, aláírt. A szociáldemokrata
párt vezetősége nem sürhetve el tovább a po-
litikai zsarolásnak ezeket az eseteit, úgy hatá-
rozott, hogy nyilvánosságra hozza a jegyzé-
könyv szövegeit, alát, hogy kiüsse a mi-
niszterelnök kezéből és politikai ügynökeinek
a kezéből is a politikai zsarolásnak ezt a revol-
verét. A szociáldemokrata párt vezetősége föl-
mentve éreztet magát minden politikai diszkre-
ció alól abban a pillanatban, amikor Bethlen
miniszterelnök a „Neue Freie Presse” kará-
csonyi számában fenyegetésként ki-
jelentette, hogy az ugynevezett paktumot nyilván-
osságra hozza.

A szociáldemokrata pártvezetőség ehhez az
elhátározásához kérte az országos pártválaszt-
mány hozzájárulását és a pártválasztmány eb-

ről tul nem lépnek. A miniszterelnök nyilat-
kozatait között azonban van egy, ez a „Neue
Freie Presse”-ben jelent meg, amely hennü-
ket közelebbről érdekelt.

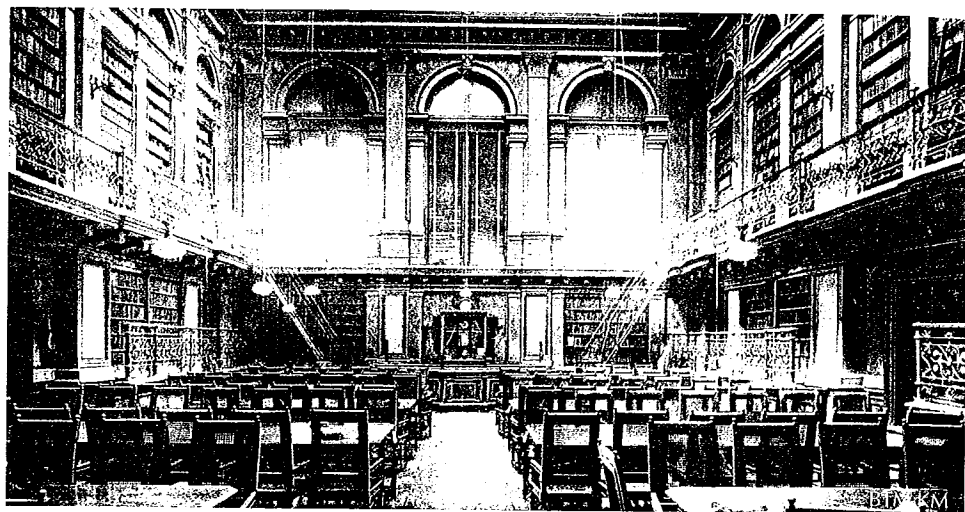
A miniszterelnök ebben a nyilatkozatában
újra mellünknek szegőzi a politikai zsaro-
lásnak paktum néven ismeretes fegyverét.

Szóról-szóra ezeket mondja: „Ha az ellenzék
tagjai mandátumaikról lemondanának, úgy
kénytelen leszek azt a paktumot, amelyet a
szociáldemokratákkal kötöttem, hogy lehelőseget
nyújtsak nekik a parlament életben való részt-
vételre, nyilvánosságra hozni. Ha nyilván-
osságra hozom ezt a paktumot, akkor nyilván-
valóvá lesz, hogy én azt betartottam.” A Né-
pszava már foglalkozott ezzel a nyilatkozattal
és megadta rá a választ. A pártvezetőség azon-
ban úgy látta, hogy miniszterelnök ez ideje annak,
hogy a zsarolásnak és a gyanúsításnak az az
esszenciája, hogy ezt a paktumot nevezték
jegyzék könyv nyilvánosságra hozása, annál is
inkább, mert amint a miniszterelnök idézett
nyilatkozatából kitűnik, Bethlen a szociál-
demokrata pártot gyanúsította igyekezett tenni
fegyvertárási, a polgári ellenzék és az egész
közvélemény szemében. A miniszterelnök nyi-
latkozata olyan színben tűntet föl a szociál-
demokrata pártot mintha az lényegesen több.

MNM TF

A „második”
Bethlen-kormány
(1921. december 3.–
1931. augusztus 19.)
tagjai a magyar
óceánrepülővel, 1931

*Az Egyetemi Könyvtár
olvasóterme*

MAGYARORSZÁG ÚJABBOKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

JÓZSEF NÁDOR
IRATAI

DOMANOVSKY SÁNDOR

*A „Magyarország újabbkori
történetének forrásai”
(Fontes) című sorozat
egyik kötetének címlapja*

*A Fontes-sorozat első terve. Károlyi Árpád,
Eckhart Ferenc és Szekfű Gyula javaslata
Klebelsberg részére, Bécs, 1918. február 12.
(Szekfű Gyula kézírása)*

Nasquella's *Shut Up!*

[illegible]

T. Á. Köz. sajtó politikai kényszerűségei az
országban ezeket a kíváncsiságot részben
prezerváció megvalósítandóknak:

[illegible]

Kaymüllhausen

Griff Klebelberg Kuno
val. b. kleiner Kautschuk oß. innak, mung
a. Waagen Griff. Farnbach Chokisch

Budapest

*A Fontes helys
cimlapjának
rejtélyes hölgve.
A legendák szerint
Klebelsberg
feleségéről, vagy
a nagy mecénás,
hg. Esterházy Pál
családtagjáról
készült*

*Az írástörténet-
kutatás nagy
előrelépése:
a tökéletes fotózás
terjedése lehetővé
teszi az írásformák
kontinentális
kiterjedésű
összehasonlítását.
Egy írásfotó
fakszimiléja
Hajnal István:
Írástörténet
az írásbeliség
felújulása korából
c. munkájából,
1921*

I. A. I. table

Quoniam enim tuum fecerunt tui amicum palam. et
digne te laudantur. Iste igitur uobis loquitur in boni
peruenit. partem que ad uobis pertinet etiam uobis n
nominis. Vnde aduocat uobis tenet. et sequi in uita sua h
la nomen Sophya in reliqui propitiis et misericordiu

[illegible]

^{2 A}
 sentis; quia transiit in peccatū. Si quod
 titula boni domi non te preceat. disce
 noni officium; quia ueracissimum profectū
 ob anime nre et peccatissimū nre me
^{2 B}
 c. v. in percipiente quatuordecimo lege c.
 autē penultimū hec hnt. Cū totū
 intelligat. esse multūque te incurabi
 litura hīc uerissimū pūlequi opor
 tūque obtinuit. quādo ipū pūlequi

1927

1. kötet

3. színt

MAGYAR SZEMLE

A szerkesztőbizottság elnöke
GRÓF BETHLEN ISTVÁN

NOVEMBER

1. Ádys vallásosságja
2. Az esküdtisék problémája
3. A katolikus egyházközségek
4. A magyar művészet jelentősége
5. Közéleti kérdések az egyetem szemszögéből
6. A falu és a falusi életelmélet
7. A keresztény értékek problémája

RAYATZ LÁSZLÓ
MUSKOLCZY ÁGOST
LEPOLD ANTAL
GEREVICH TIBOR

BALOGH JÓZSEF
KONCZ JÁNOS
ISMÉDY ÉLÉN

KISEBBSÉGI MAGYAR SORS
Kisebbségi jogfogyzatkozás Csehszlovákiában
Az erdélyi optások pere

SZIKLAY FERENC
MARKÓ JENŐ ÉS
MAGYAR GÉZA

FIGURE 10

Kossuth
Értelmi proletariátus
A Fouchet-levél
Külpolitikai szemle
Az ifjúság és a Szomorú-ügy
A magyar bűza becsülete
Herceg Ferenc életrajzából

SZEKÉLY GYULA
RADISICS ELEMÉR
*
ÓTTLIK GYÖRGY
ANTAL ISTVÁN
HIRIG KÁROLY
SIRÁNTI MIKLÓS

Szerkeszti
SZÉKÉD GYÜL.

BUDAPEST

Fewer than one in 10

A Magyar Szemle címlapja, 1927

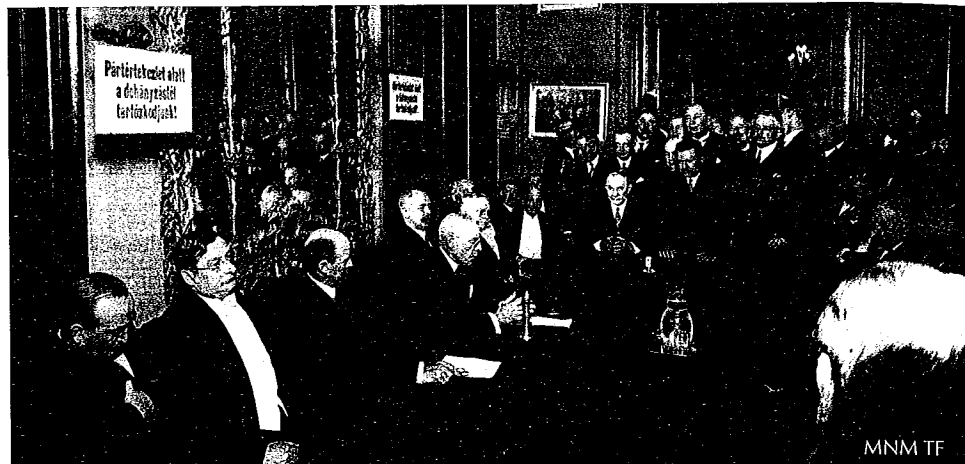
Az 1927-ben alakult Magyar Szemle Társaság (alapító: Bethlen István) az értelmiség – kiemelten a tudomány –, a politikai vezetők és a nagytőke találkozási fóruma.

A havi folyóirat (Magyar Szemle) a magyarországi elit kultúra reprezentációs fóruma volt, politikai vonalvezetését Bethlen határozta meg.

A társaság vacsoráján Ravasz László (áll), szemben Hóman Bálint és Bethlen István

OSZKKE

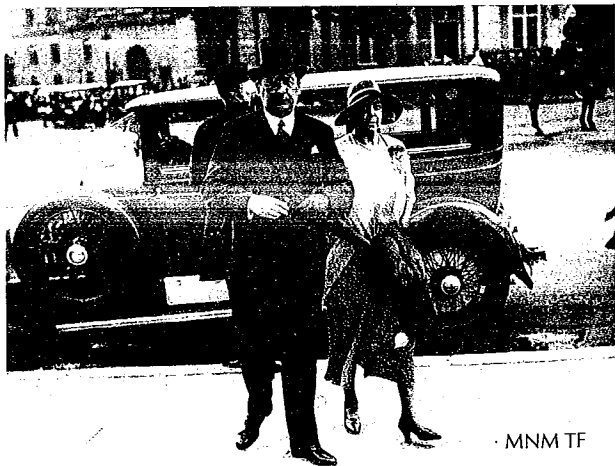

Még együtt a kormánypártban. Egységes párti értekezlet, 1931.
Balról: Gömbös Gyula, Klebelsberg Kuno, Bethlen István, Pesthy Pál, Zsitvay Tibor

Az Országos Gyűjteménygyűjtő tanácsulése, 1931. május.
Balról: Végh Gyula, Klebelsberg Kuno, Csánki Dezső és Hegedűs István.
Az OMGYE (1922. XIX. tc.) a hazai országos hatókörű közgyűjteményeket vonta szervezeti egységbe a miniszter által felügyelt és kinevezett tanács vezetése alatt. Nagy érdeme: garantálta az állami finanszírozás kiegyensúlyozottságát, a tisztviselői kar biztonságát

A szeged-alsótanyai gazdasági egyesület avatóünnepségén, 1929

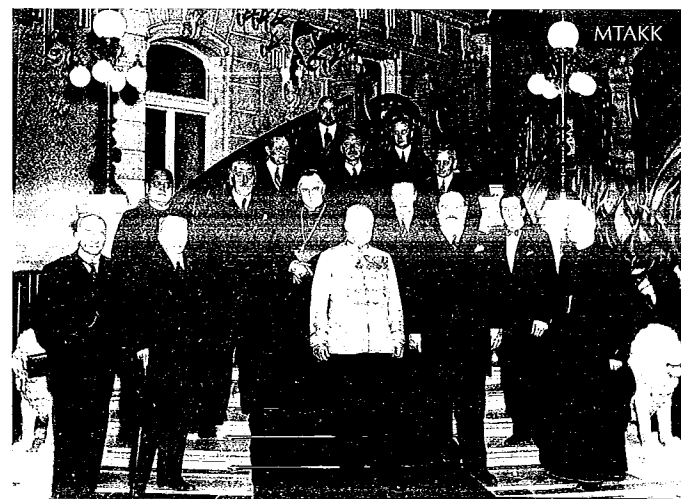
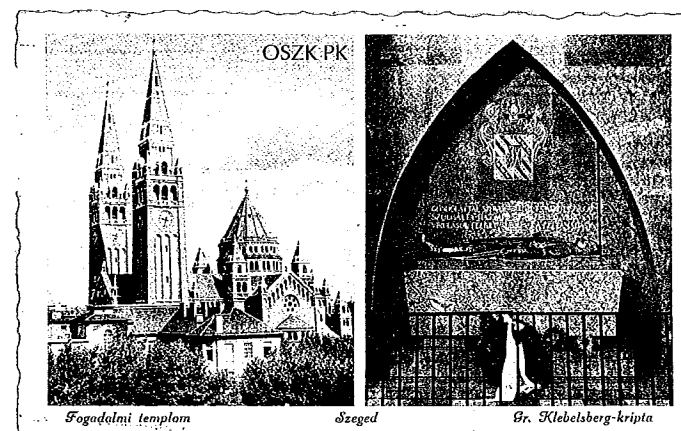

A „kultúra” kormányzati reprezentációja. Feleségével megérkezik a kormányzó garden partyjára, 1920-as évek

Könyvtárban, 1932

Sírhelye a szegedi Fogadalmi templomban.
(A kriptá újrainyítása: 1989. július 5.)

Klebelsberg halála után emlékbizottság alakul.
A tagok József főherceg palotájában, 1933

*Gömbös Gyula kormánya
az eskütelkor
a miniszterelnökségen, 1932*

*Díszelőadás az Operában
a kormányzó névnapján.
A páholyban Hóman Bálint
és családja,
1932. december 6.*

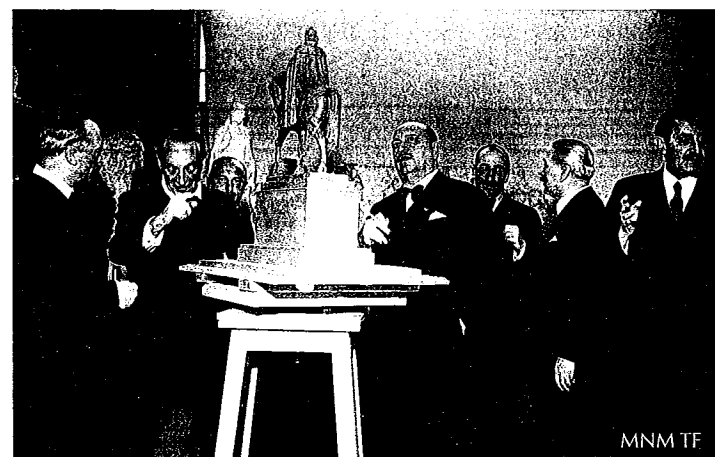
*Könyvnap, 1933.
Csathó Kálmán,
Herczeg Ferenc,
Hóman Bálint, Gulácsy Irén,
Gömbös Gyula*

*Az íróasztalnál...,
1937 körül*

MNM TF

*A miniszter megtekinti
a székesfehérvári
Szent István-szobor
makettjét, 1938*

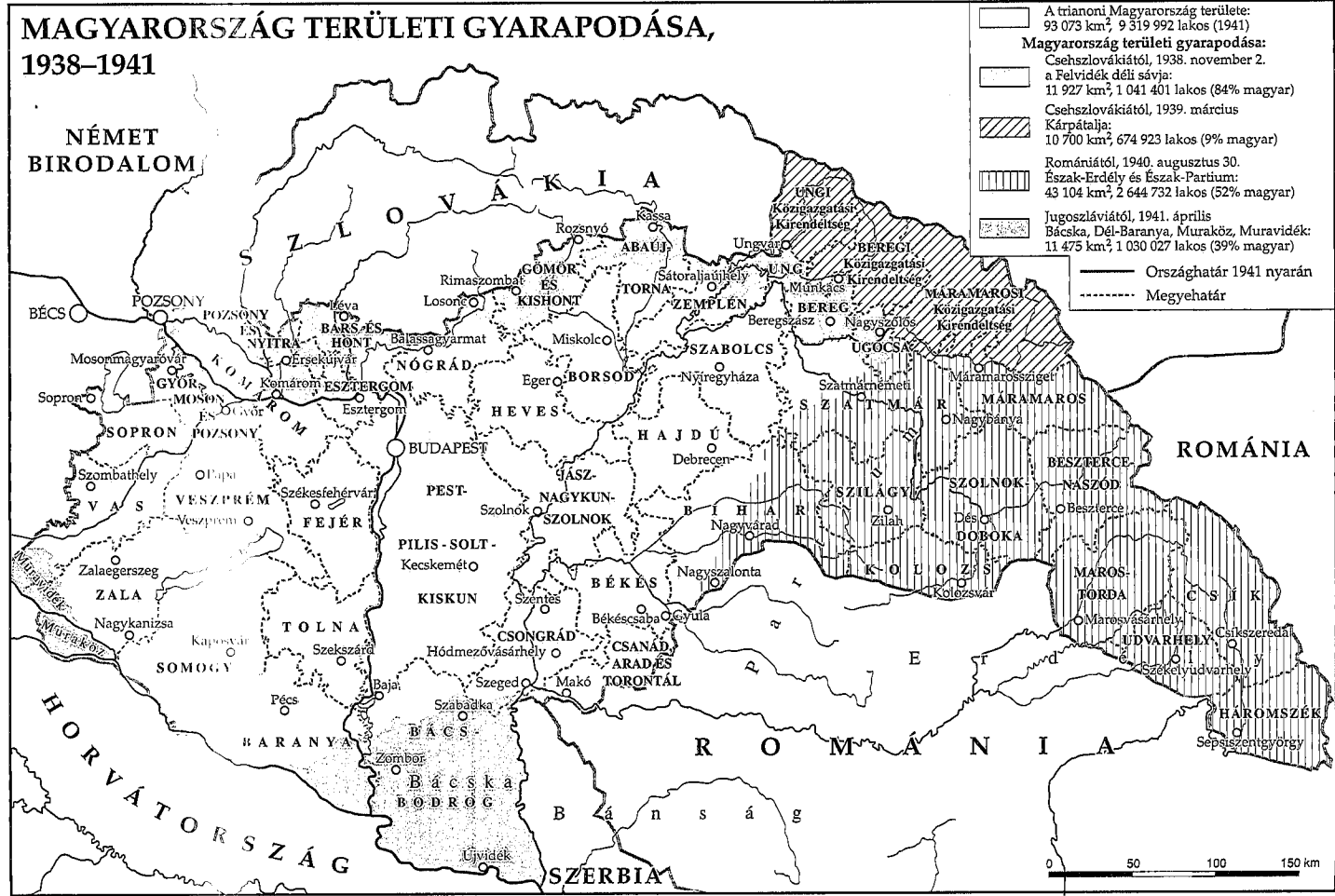

MNM TF

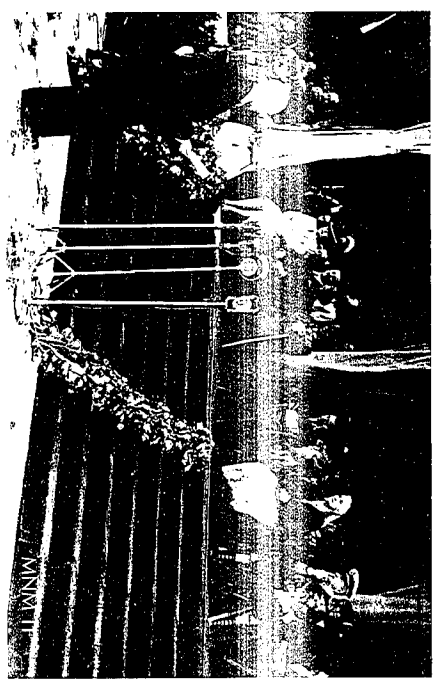
*Kolozsvár, 1940.
Hóman Bálint
és felesége,
a háttérben Teleki Pál
miniszterelnök*

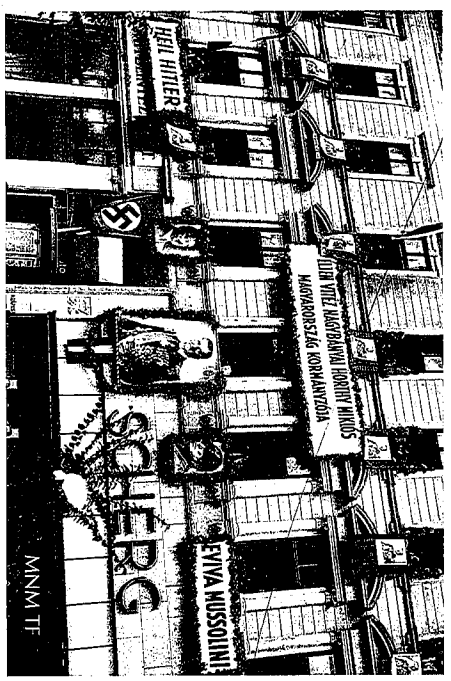
MNM TF

A „felszabadult Délvidék”.
Horthy kormányzó
Bárdossy László
miniszterelnök
beszédét hallgatja.
Szabadka, 1941. július 27.

A második bécsi döntés
(1940. augusztus 30.,
a német és olasz
kormányminiszter vezetésével
alatt működő döntőbíróóság
döntése) után.
Újmepe deklaráció
Kolozsváron, 1940

Az első bécsi döntés után.
Horthy Miklós kormányzó
a komáromi hídon,
1938. november 6.

Lengyel történészek Budapesten, 1933.

Jobboldalt a világszövetség Irodájának két tagja, Domanovszky Sándor és Bronislaw Dembiński

A Magyar Történelmi Társulat ülése.

Az elnöki asztalnál Hóman Bálint, Domanovszky Sándor, Lukinich Imre

Domanovszky Sándor 60. születésnapját tisztelői vacsorával ünneplik a Gundel étteremben, 1937. május 24.

Előadás közben...

Szekfü Gyula,
1940-es évek

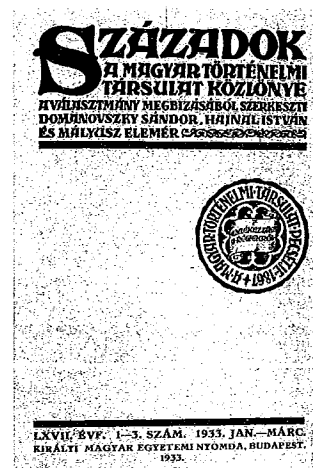

Előadás közben...

Domanovszky Sándor,
1940-es évek

Magántulajdon
Igazolványkép.
Hajnal István,
1942

A Századok, a központi történelemsz folyóirat,
a hazai történettudomány modernizálója.
Az új szerkesztői csapat: Domanovszky
és a két „fiatal”, Hajnal István, Mályusz Elemér.
A folyóirat fedőlapja, 1933

Hajnal István
szeminaristái között,
1930–1933

Magántulajdon

*Horthy Miklós
a Budapesti
Árúvásáron
Weiss Manfréd
nagyiparossal beszélget,
1922*

MNM TF

*Tisztek vacsorája
a Hungária szállóban,
1935. március*

MNM TF

*Iparosbál
Székesfehérváron,
1930-as évek.
Előtérben a város
országgyűlési képviselője,
Hóman Bálint*

MNM TF

*A német szövetség
„pecsétje”.
Megszálló német katonák
a Halászbástyán,
1944. március*

MNM TF / Buday Irén

*A községi gettó
lakóinak deportálása.
1944. június 18.*

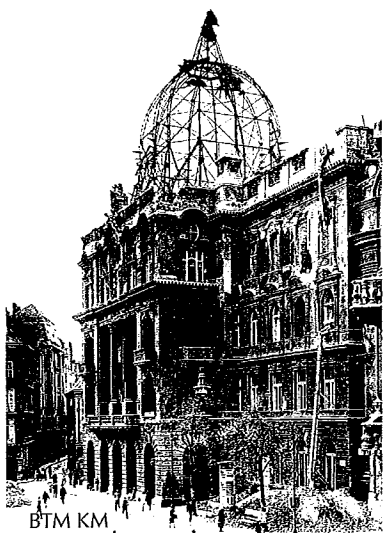

MNM TF / Babai János

*Németellenes érzelmű
közéleti szereplők
a szovjet csapatok elleni
harc beszüntetésére
felhívást írnak alá.
Budapest, 1945. január.
Balról: Zilahy Lajos,
Csorba János, Nagy
Ferenc, Kovács Imre,
Kodály Zoltán,
Szekfű Gyula,
Marcell Mihály, Major
Tamás, Darvas József,
Ravasz László,
Csók István*

MTI/MTVA

A háborút
megszenvedte
az ország.
A budapesti
tudomány-
egyetem romos
főépülete,
1945

„A magyar kultúrhóhéért
hazahozták.”
Hóman Bálint
a Képes Figyelő
címlapján,
1945. november 24.

Földosztás Újpesten.
Birtokománnyt kap
az új gazda,
1945. április

MTI/MTVA / Cserna György

Szovjet fogságból
hazatérő magyar
hadifoglyok Budapesten,
a Nyugati pályaudvaron,
1946

A köztársaság
kikiáltása,
1946. február 1.
Balról: Rónai Sándor,
Balogh István,
Ries István,
Molnár Erik,
Nagy Imre,
Gyöngyösi János

Rákosi Mátyás,
Nagy Ferenc,
V. P. Szviridov és
Tildy Zoltán
a fővárosi
Szabadság téren
a szovjet emlékműnél,
1946. április 4.

„Rákosi Mátyás utat
mutat.”
Szekfü Gyula
moszkvai követ
a budapesti
repülőtérén,
1947. december 1.

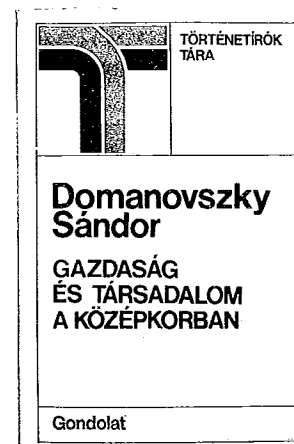
MTI/MTVA / Munk Tamás

Az MTA és a Magyar Történelmi Társulat ünnepi Kossuth-ülésszakának nyitónapja az ELTE aulájában, 1952. szeptember 15. Beszédet mond Andics Erzsébet Kossuth-díjas akadémikus, egyetemi tanár; a társulat elnöke, a Századok főszerkesztője, az MDP KV és az Elnöki Tanács tagja, az Országos Béketanács elnöke. Az asztalnál: Varga János tanársegéd, Ember Győző akadémikus, társulati elnökhelyettes, az Országos Levéltár főigazgatója és Erdély-Grúz Tibor oktatási miniszter

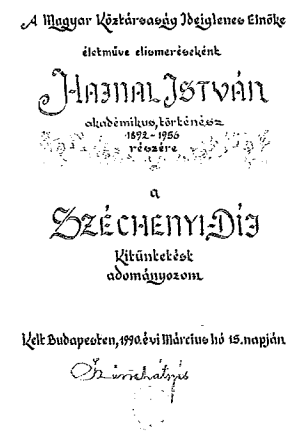
„A sztálini mű számunkra is messzire megvilágítja azt az utat, amelyen biztos léptekkel kell haladnunk a népünk felvirágoztatásáért és boldogulásáért vívott küzdelemben.”
Aktuális jelmondat az MTA nagygyűlésén. Rusznák István elnök beszél, 1953. május 25.
(Az MTA 1949. évi átszervezése után a 257 tag közül visszaminősítettek – gyakorlatilag kizártak – 122 régi tagot. A kizárt történészek között volt – Mályusz Elemér, Váczy Péter, Wellmann Imre, Szabó István mellett – Domanovszky Sándor, Hajnal István is)

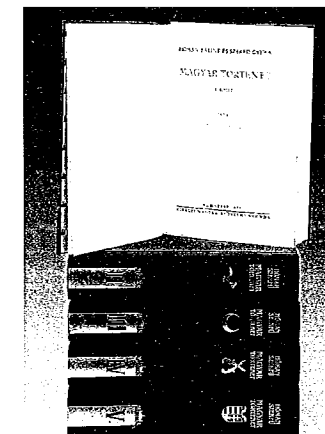
MTI/MTVA / Vadas Ernő

1977. november 18. Akadémiai előadás az 1949-ben a tagok sorából kizárt Domanovszky Sándorról. Előadó: Glatz Ferenc. Domanovszky válogatott tanulmányai, 1979

1990. március 15-én adták át először az ekkor alapított Széchenyi-díjat (1990. évi XII. törvény). Első, posztumusz kitüntetettje Hajnal István

1990. december. A „Hóman–Szekfü” reprint kiadása. A bevezető tanulmányt Hóman és Szekfü párhuzamos életrajzáról Glatz Ferenc írta

1983. május 24. Szekfü Gyula születésének 100. évfordulóján emléktábla-avatás és emlékkonferencia Székesfehérváron.

(Előadók: Pach Zsigmond Pál, az MTA alelnöke, Vass Henrik, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke, Farkas Gábor, Pamlényi Ervin és Glatz Ferenc)

/SZIKM

Rövidítések

1994. július 1. Szobor
a főiskola alapítójának.
(Ekkor még csak elégtétel,
nem kultusz...)
Klebsberg-büszti
a Testnevelési Főiskola parkjában

2001. október 13. „A halottnak is vannak emberi jogai.”

Hóman Bálint temetése. Ekkor még nem politikáról szólt a történelem.

A halotti beszédet mondta Glatz Ferenc, jelen voltak Kosáry Domokos, az MTA volt elnöke,
a kormány részéről Dávid Ibolya, Pálinkás József és Rockenbauer Zoltán miniszterek

MTI/MTVA /Koszticsák Szilárd

AIÖG
BFL
BM
BMI
BTMK
DEKK
DE ENK
EKI
EKK
ELTE EL
FmLvt
FSZEK BGY
HHSta

MKVM
MNM TF
MTAKK
MTI
OL
OL BMTI
OL Lvt
OSZKK
OSZK PK
ÖNB
RAL
SZIKM
TFL

Archiv des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
Budapest Főváros Levéltára
Balatoni Múzeum, Keszthely
Belügyminisztérium Irattára
Budapest Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum
Debreceni Egyetem Könyvtárának Kézirattára
Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára
Eötvös-kollégium Irattára
Egyetemi Könyvtár Kézirattára
Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltár
Fejér megyei Levéltár
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény
Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Wien
Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Finanzarchiv, Wien
Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum
Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára
Magyar Távirati Iroda
Országos Levéltár
Bécsi Magyar Történeti Intézet iratai
Levéltári Leltár
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár
Österreichische Nationalbibliothek
Régi Akadémiai Levéltár
Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár
Testnevelési Egyetem Levéltára

Névmutató

- Acsády Ignác 45, 311, 513, 669
 Acsay Tihamér 575
 Aczél Tamás 721
 Ádám Magda 17, 553, 622
 Adorno, Theodor W. 328
 Ady Endre 321, 385, 387–388, 427, 483
 Agricola, Georgius (Pawer, Georg) 774
 Albrecht, Habsburg főhg. 62
 Áldásy Antal 30, 71, 299, 420, 660, 725, 727
 Alföldi András 830
 Álmos hg. 150
 Althoff, Friedrich 225
 Ambró Ferenc 623
 Ámos István 594–596, 597
 Anderson, Pauline H. 362–363
 Andics Erzsébet 102, 269, 644–645, 673, 675, 677, 679, 720–721, 831–832, 844–845, 847, 898
 András, II. magyar király 670
 Andrásy Gyula gr., id. 90, 453, 546, 605, 607, 622, 662
 Andrásy Gyula gr., ifj. 46, 72, 123, 173, 283, 309, 351, 376, 420, 426, 433, 453–455, 459–465, 474, 535, 545
 Andrezel, Jean-Baptiste Louis Picon, vicomte d' 391
 Angyal Dávid 30, 54, 85, 100, 105, 143, 146, 154, 243, 282, 296, 305, 320–321, 327, 335, 338, 347–349, 353–354, 358–359, 368–373, 375–382, 385, 394, 408, 412, 413, 416–417, 419–424, 426–432, 435, 436, 438, 441, 452, 454, 465, 471, 474, 478–479, 498, 499, 500, 503, 513, 530, 532–535, 537–538, 546, 653, 664, 669, 769, 873
 Anjou-dinasztia 34, 153, 241, 631, 650, 651, 670, 693
 Anonymus 223, 231
 Antal István 540, 541, 548–549, 599, 600, 715
 Apponyi Albert gr. 124, 309, 376, 413, 437, 877
 Apponyi György gr. 170
 Áprily Lajos 781
 Arany János 337, 513
 Arató Endre 165, 722
 Arneth, Alfred von 337, 338, 340, 341
 Arnulf bajor hg. 630
 Árpád fejedelem 223, 630
 Árpád-ház 34, 45, 114, 221–222, 226, 231, 237, 241, 244, 253, 299, 311, 338, 342, 359, 420, 610, 631, 670, 672, 703, 724, 726, 728, 749–750, 791
 Asbóth János 373
 Asztalos Miklós 358
 Auer János Ferdinánd 101
 Aulard, Alphonse, François-Victor 321, 394
 Babits Mihály 437, 489, 528, 572
 Bach, Alexander von br. 152, 447
 Bacher Bodrog Pál 584, 698
 Bácskai Vera 671
 Badoglio, Pietro 624
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 618, 619–620
 Bajnóczy József 609
 Bajza József 123, 173, 358, 360
 Bakach-Bessenyei György 623
 Bakács István 239, 256
 Baky László 584, 588–589, 591–592, 595–599, 604
 Balanyi György 112, 153
 Balassa Ferenc gr. 160
 Balázs Éva, H. 17, 59, 64, 113, 664, 846
 Ballagi Aladár 345, 412–415, 423–424
 Ballagi Géza 513, 669
 Balogh István 897
 Balogh Jenő 878
 Balogh József 231, 762
 Balogh Sándor 33, 41, 53, 191, 557
 Bánffy Dezső br. 31, 187

Bánffy Miklós gr. XXVI, 54, 63
 Bangha Béla 575
 Barabás Samu 331
 Baranyai Béla 64
 Baranyai Lipót 547, 619, 623, 665
 Baráth Tibor 249, 704, 717–719, 748, 789, 798–799, 814
 Barbul Jenő 633–634, 637, 640
 Bárczi Géza 153
 Barcs Sándor 638
 Bárdossy László 583, 614–615, 622–623, 673, 773, 891
 Barta István 100, 269, 306, 846
 Barth, Paul 258, 758
 Bartók Béla 489, 503, 505, 528, 534, 543, 647
 Bartoniek Emma 54, 231, 660
 Bartoniek Géza 152–154, 285, 299, 300, 302, 304, 347, 357, 369–370, 436, 439
 Bastrakowa, M. S. 204
 Báthori Erzsébet 223
 Báthory család 403
 Bátty Zsigmond 105
 Batsányi János 450
 Batthyány család 403
 Batthyány Lajos gr. 101, 338, 706
 Baudelaire, Charles 373
 Bauer, Wilhelm 368
 Bechtold Fülöp gr. 139
 Becker, Carl Heinrich 46, 779
 Békefi Remig 222, 420, 422, 426, 650
 Beksics Gusztáv 376, 378, 513, 669
 Bél Mátyás 678, 853
 Béla, III. (Alexiosz) magyar király 109
 Béla, IV. magyar király 34, 630, 710, 722, 726–727
 Bélay Vilmos 113
 Belitzky János 239
 Bellér Béla 121–122, 126, 560
 Below, Georg von 366, 433–434, 447, 451, 470, 485–486, 660, 757–758, 760
 Bem József 389
 Bence György 556, 852
 Bencs Zoltán 621
 Benda Kálmán 8, 17, 102, 269, 455, 484, 533, 560, 664, 676, 679, 722, 797, 846, 854
 Benedek Elek 647, 692

Benedek Marcell 375, 493, 610, 647, 692
 Beneš, Eduard 621
 Beneschofsky Ilona 586
 Beniczky Lajos 94, 101, 118–119, 127–130, 171
 Beöthy Zsolt 374
 Bercsényi család 410
 Bercsényi Miklós gr. 398–399
 Berend T. Iván 17, 189, 833
 Berengár, I. itáliai király 630
 Bergmann Ágost 133
 Berlász Jenő 239, 822
 Bernát Gyula 188
 Berr, Henri 704, 748, 761, 784–785
 Berzeviczy Albert 537
 Bessemer, Henry, Sir 775
 Bethlen család 187
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 341, 398, 549, 666, 713–714
 Bethlen István gr. XXVI, 31–32, 54, 63, 119, 120, 122, 180, 194, 489, 517, 528, 537, 540, 542, 546–547, 549, 567, 573, 610, 619, 622–623, 656, 663, 665, 674, 713, 873, 883, 885–886
 bethleni 33, 41, 53, 71–72, 191, 453, 545
 Bibó István 781, 786, 831
 Biedermann, Hermann Ignaz 88, 351
 Bihari Mihály 852
 Bikácsi László 781
 Biliński, Leon von 334
 Bischoff, Bernhard 730
 Bismarck, Otto von hg. 301, 362, 468, 605, 607, 662
 bismarcki 449–450, 467
 Bittner, Ludwig 89, 316, 332, 336, 338–340, 344, 345, 359, 530
 Blagay család 313, 331, 335, 496
 Bleyer Jakab 381
 Bloch, Marc Leopold Benjamin 761
 Bocskai István erdélyi fejedelem 336, 341, 417, 420
 Bode, Wilhelm von 214
 Bodrogek Zoltán 566
 Bogyay Tamás 852
 Boleszláv, I. (Vitéz) lengyel uralkodó 630
 Bolgár Elek 649, 816
 Bolla Ilona 671
 Bóna István 17

Bonczos Miklós 604
 Bónis György 722
 Borovszky Samu 224
 Borsa Iván 17
 Borsányi György 62, 855
 Bottyán János, Vak 389
 Brandi, Karl 304, 725
 Brandt, Samuel 751
 Breysig, Kurt 258, 325
 Brinkmann, Carl 762
 Brocke, Bernhard vom 200–201
 Bruckner Győző 115
 Brunszvik Teréz gr. 101
 Buchinger Manó 618
 Buday Dezső 191
 Burckhardt, Jacob Christoph 45
 Burián István br. 334, 495, 878
 Caillaux, Joseph-Marie-Auguste 442
 Carlyle, Thomas 296
 Chalkondyles, Laonikos 153
 Chorin Ferenc 546, 665, 713
 Clemenceau, Georges 442
 Cochin, Augustin 321, 394
 Colbert, Jean-Baptiste 770
 Concha Győző 183
 Conze, Werner 184
 Corvin János hg. 336
 Curtius, Ernst 357
 Czako Elemér 55
 Czeke Marianne 101
 Czermak, Emmerich 575
 Czirbusz Géza 115
 Czóbel család 610, 647, 692
 Czóbel Ernő 677
 Cs. (Csikcsekefalvi) Szabó László 781
 Csajthay Ferenc 119
 Csáky István gr. 613
 Csánki Dezső 45, 56–57, 68, 71, 154, 314, 537, 664, 725, 886
 Csányi László 389
 Csapodi Csaba 239, 273, 486, 549, 664
 Császár Edit, M. 777
 Csatári Dániel 560, 637
 Csatay Lajos 625
 Csathó Kálmán 888
 Cseh István 586

Csekey István 471
 Csengery Antal 101, 370, 372, 490
 Csengery Loránt 101
 Csitáry G. Emil 582, 593–594, 601
 Csók István 895
 Csoóri Sándor 785
 Csorba János 895
 Csöndes Mária 210
 Dahlmann, Friedrich Christoph 224, 724
 Damjanich János 196
 Dante Alighieri 225
 Danton, Georges Jacques 290
 Darányi Borbála 611, 647
 Darányi család 582, 611, 616, 647, 696
 Darányi Ignác 185, 187–188, 611, 647, 692
 Darányi Kálmán 583, 611, 647, 692, 694, 773
 Darvas József 895
 Darwin, Charles Robert 744
 Dávid Antal 664
 Dávid Ibolya 690, 900
 Daxner, Štefan Marko (Daxner M. István) 123
 Deák Ferenc 264, 351–352, 376, 399, 430, 553, 575
 Deér József 150–151, 231, 358, 360, 547, 664, 797, 798, 844
 Degré Alajos 349
 Dékány István 547, 660, 727
 Delisle, Léopold Victor 725
 Dembiński, Bronisław 789, 892
 Dénes Iván Zoltán 391, 408, 498, 533, 653
 Dérer Miklós 852
 Dessewffy József gr. 490
 Dézsi Lajos 513, 634, 660, 669
 Dick Manó 532
 Dilthey, Wilhelm 447
 Dinnyés Lajos 541
 Diószegi István 17, 411
 Domanovszky Ákos 31, 222, 250, 268, 271, 272, 276
 Domanovszky Endre, id. 221
 Domanovszky Endre, ifj. 271
 Domanovszky György 271
 Domanovszky Sándor XIX–XX, XXIII–XXIV, 3–4, 7–8, 10–11, 14–17, 21, 25, 30–31, 52, 55–58, 60, 63, 65–66, 71, 93–97, 101, 105, 112–113, 116, 217,

221–242, 244–253, 255, 260–268,
270–277, 299–300, 303, 359, 380,
408–409, 413–414, 471–472, 543–544,
547–548, 650, 663–664, 666, 671, 673,
675–676, 678, 691, 704, 711–712, 714–
717, 719–720, 723–724, 729, 731–732,
741, 745–746, 748–750, 754, 763–764,
772–774, 776–779, 786–787, 789–790,
798–799, 814, 818, 827, 831, 834, 845–
846, 853, 892–893, 898–899

Dopsch, Alphons 236, 762

Dózsa György 388

Drasche-Lázár Alfréd 878

Dražković, Janko gr. 163

Dreyfus, Alfred 321–322

Droysen, Johann Gustav 326, 363–364, 447

Durkheim, Émile 780

Duschek Ferenc 389

Dvihally Anna Mária 239

Dvorcsák Győző 121

Éble Gábor 264

Eckhardt Sándor 153, 489, 528, 665, 713,
798

Eckhart Ferenc XXIII, 10, 30, 45, 51–52,
55–56, 71, 76, 90–91, 98–99, 154, 181,
226, 248, 299–301, 303–305, 312, 314,
316, 318, 320, 331, 335, 354, 380–381,
408, 435, 486, 493–494, 533, 544, 547,
648–651, 654, 676, 711, 713, 720, 724,
743, 827, 846, 884

Elekes Lajos 17, 722

Ember Győző 17, 59, 61, 484, 486, 549, 664,
676, 722, 853, 898

Endre László 587, 589, 597

Endrei Zsolt 514

Engel János Keresztély 680

Engelberg, Ernst 325, 361, 364

Engels, Friedrich 676, 846

Eötvös József br. 3, 6, 76, 177, 285, 372–373,
374, 378, 381, 490, 502, 508, 648

Eötvös Loránd br. 301

Erdei Ferenc 16, 192, 636, 718–719, 736,
738, 746–747, 785–787, 814–815, 822,
834

Erdey-Grúz Tibor 898

Erdélyi László 311–312, 380, 649

Ereky Károly 595

Erényi Tibor 849

Erkel Ferenc 196

Erzsébet, Wittelsbach, magyar királyné,
osztrák császárné 288

Esterházy Antal gr. 403, 406, 410

Esterházy család 62, 64, 93, 239

Esterházy Miklós gr., Galántai, nádor 96,
706, 712–714, 723

Esterházy Miklós hg. 64

Esterházy Mór gr. 64, 622

Esterházy Pál (1635–1713) gr., majd hg.,
nádor 64

Esterházy Pál (1901–1989) hg. 62, 64–65, 96,
711, 714, 750, 884

Evliya Cselebi 391

Falk Miksa 45, 100

Farkas Gábor 286, 597, 603, 899

Farkas István 592

Farkas Sándor 592

Febvre, Lucien 761

Fehér Ferenc 852

Fehrenbach, Elisabeth 449

Féja Géza 540

Fejér György 48, 680

Fejérpataky László 10, 12–13, 30, 51, 54, 71,
81, 222, 226–227, 233, 299, 303–304,
307, 311, 315, 357, 420, 493–494, 505,
648–650, 659–660, 691, 703, 709–710,
724–726, 728–729, 749

Fejérváry Géza br. 413

Fellner, Thomas 365

Fenyő Miksa 66, 72

Ferdinánd, I. magyar király, német-római
császár 335, 347, 349, 352, 471, 497

Ferdinánd, V. magyar király, I. F. osztrák
császár 144

Ferdinánd Károly József főhg., Habsburg–
Estei 262

Ferenc, Assisi, Szent 322

Ferenc, I. magyar király, osztrák császár 262,
263

Ferenc Ferdinánd főhg. 89, 244, 329, 351,
464

Ferenc József, I. magyar király, osztrák
császár 87, 89, 288, 329, 331, 337, 390,
470, 495

Ferenc Salvator főhg. 60

Ferenczi Zoltán 99, 112, 634, 647

Fessler Ignác Aurél 680

Fichte, Johann Gottlieb 450, 466

Fichtenau, Heinrich 730, 821, 825, 830

Fogarasi Béla 534

Fonblanc, Thomas de Grenier de 141

Forgách Simon gr. 403, 410

Fournier, August 423

Földes Ferenc 192

Fraknói Vilmos 44, 52, 74, 89, 345, 426, 428,
445, 513, 669, 678, 853, 877

France, Anatole (Thibault, Anatole François)
281, 285, 303, 320–325, 327, 370, 394,
423–424, 438–439, 538, 648

Frangepán család 335, 496

Frangepán Ferenc Kristóf 335

Frank, Josip 173

Frank Tibor 611

Fráter György, Martinuzzi 310

Freud, Sigmund 532, 780

Freyer, Hans 703, 709, 742, 745–746, 765,
774, 779, 782

Friedrich István 265

Frigyes, II. (Nagy) porosz király 301, 362,
365

Frigyes Vilmos, I. porosz király 362, 365

Frischeisen, Karl 128

Frobenius, Leo 744

Fröhlich Róbert 513, 669

Fustel de Coulanges, Numa Denis 324

Futó Mihály 186

Fügedi Erik 8, 113, 664

Fülepi Lajos 721

Für Lajos 484, 560

Für Lajos 595–596

Gagy Jenő 331, 413

Gaj, Ljudevit/Ludevit 153, 162–163

Gárdonyi Albert 113, 650, 660

Garibaldi, Giuseppe 389

Gávai Gál Jenő 101

Gavril Radomir, bolgár fejedelem 630

Gebhardt, Bruno 660

Gecsenyi Lajos 273

Geiss, Immanuel 449

Gelcich József 331

Genthon István 650

Gerelyes Ede 505, 659

Gerendás Ernő 239

Gerevich Tibor 10, 71, 299, 305, 316, 486,
493, 543, 547, 650, 651, 713

Gergely András 483

Gergely Jenő 536

Gerő Ernő 831

Géza, magyar (nagy)fejedelem 630

Ghyczy Jenő 621, 625–626

Gibbon, Edward 296

Giesswein Sándor 306

Giry, Arthur 728

Glatz Ferenc XXVII, 3, 9–10, 12–13, 17, 28,
69, 73, 75, 87–90, 92–97, 117, 131, 149,
151, 176–177, 179, 183–184, 191, 197–
199, 202–203, 208–209, 212, 226–227,
233, 241–243, 245, 247–250, 255, 261,
266, 269–270, 277, 298, 319, 326, 334,
386, 471, 478–479, 483–484, 487, 492,
494, 496, 498, 500–503, 506, 511, 527,
529, 531–533, 535–536, 540–543, 546,
551, 553–558, 560–562, 582, 609–611,
613–614, 628–629, 640, 648, 650–651,
653–654, 656–657, 661, 663–664, 671,
673–675, 678, 689–690, 697, 699, 706,
708, 710–711, 713–714, 716–717, 719,
725, 732, 741, 743, 747–748, 753, 764,
774, 787, 790, 805, 812, 815, 828, 831,
844–845, 851, 853, 856, 899–900

Goethe, Johann Wolfgang von 301, 435, 450,
474

Goetz, Walter 761

Goldziher Ignác 779

Gombocz Zoltán 10, 71, 305, 486, 648, 664,
665

Gombos F. Albin 224

Gooch, G. P. 82

Gooß, Roderich Karl 339, 342, 359–360, 496

Gorbacsov, Mihail Szergejevics 850

Gömbös Gyula 7, 70, 72, 539–542, 549, 580,
582–583, 611, 614, 634, 673, 683–685,
687, 694, 715, 773, 785, 886, 888

Görgey Artúr 118–119, 389, 403, 411, 545,
646, 851

Görög Imre 381

Gracza György 513

Gragger Róbert 160, 305, 381, 543

Grassalkovich család 239

Gratz Gusztáv 183, 535, 665, 780

Grau, Conrad 199, 203.
 Greguss Ágost 374
 Grémonville, Jacques (Chevalier de Brethel) 392–393
 Gross, Lothar 339
 Grossing (Großing), Franz Rudolf von 266
 Grote, George 357
 Grotius, Hugo (Groot, Huig de) 770
 Gulácsy Irén 888
 Gulyás Pál 721, 725
 Gunst Péter 188, 678, 853

Gyarmati György 557
 Gyöngyösi János 897
 Györfly György 150, 664, 672, 846
 Györfly István 777
 György Miklós 54
 Györy Árpád 331
 Györy Tibor 112
 Gyulai Pál 370–372, 374–375, 418, 432
 Gyulay Endre 177

Haáder István 286, 287
 Haám Artúr 597
 Habsburg-dinasztia 27, 62, 75, 84–86, 88–89, 91–92, 94–96, 98, 111, 113–114, 142, 144, 150, 219, 222, 232, 241, 243–248, 261–269, 273, 302, 328, 332, 335–336, 339–341, 346–347, 350, 352–353, 355, 366, 368, 375, 382–383, 386, 389, 393–395, 403, 410, 414, 433, 438–441, 459, 487, 497, 511, 518, 530–531, 533, 542–545, 549, 605, 631, 645–646, 652–653, 656, 658, 662–663, 666, 670, 675, 706, 712–713, 716, 860
 Habsburg Ottó 375
 Hagyó Kovács Gyula 597
 Hajdu Tibor 541, 551, 553, 658
 Hajnal Gáspár 706
 Hajnal István XIX–XX, XXIII–XXIV, 3–4, 7–8, 11, 14–17, 30, 56, 62, 64, 71, 95, 96, 102, 226, 244, 249, 269, 300, 380, 485, 493, 540, 544, 547–548, 650, 664, 676, 678, 691, 701, 703–751, 753–759, 761–765, 767–774, 776–782, 784–787, 789–793, 795–799, 802–806, 808–818, 820–823, 827–835, 845–846, 853, 879, 885, 893, 898–899

Hajnik Imre 470
 Halász Gábor 781
 Haller Ferenc gr. 166–167
 Hanák Gábor 718, 747, 785–786
 Hanák Péter 17, 181, 183, 189, 551, 556, 560, 671, 718, 747, 834, 849
 Harnack, Adolf von 46, 203, 214
 Hartmann, G. 818
 Hartmann, Ludwig (Ludo) Moritz 529
 Hartung, Fritz 363–364
 Hatvany Lajos br. 437–439, 442, 479, 530, 534
 Hauser, Arnold 38
 Haydn, Franz Joseph 64
 Haynau, Julius Jacob von br. 118–119
 Hazai Samu 878
 Heckenast Gusztáv 17
 Hegedüs András 852
 Hegedüs B. András 847
 Hegedüs István 886
 Hegedüs Lóránt 58, 66
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 133
 Heister, Siegbert gr. 431
 Hekler Antal 71, 543, 713
 Helfy Ignác 457
 Heller Ágnes 852
 Hengelmüller László gr. 346, 426
 Herczeg Ferenc 190, 888
 Herder, Johann Gottfried von 450
 Herman Ottó 141, 379
 Hermann István 484, 678
 Hermann Mihály 300
 Herzog József 413, 428
 Hettler, August 314
 Hevenesi Gábor 48
 Hintze, Otto 282, 327, 360–367, 369, 451, 475, 485, 490, 757–758, 762, 769
 Hitler, Adolf 541, 549, 591, 609, 614–615, 619, 624–627, 635, 738, 746
 hitleri XXIII, 504, 550, 557, 574, 575, 596, 612, 614–615, 622, 745, 799
 Hlinka, Andrej 124
 Hobhouse, Leonard Trelawny 779
 Hoher, Johann Paul br. 417
 Hodinka Antal 331, 342
 Hodža, Michal Miloslav 123
 Hoffmann Dezső 573
 Hoffman Tamás 188

Hohenstauf-dinasztia 605
 Hohenzollern-dinasztia 435
 Holub József 105, 301, 725
 Hóman Bálint XIX–XXI, XXVII, 3, 7–8, 15–17, 30, 35, 54, 57–58, 71, 105, 112, 209, 222, 226, 241, 242, 245–246, 250, 251, 259, 269, 271, 305, 311–312, 314, 316, 318, 320, 359, 374–375, 380–381, 446, 485–486, 488–489, 493, 500, 502, 503, 520, 527, 533–534, 537, 540, 543, 545–547, 549, 577, 579, 580–587, 591–594, 598–604, 608–617, 619, 621–622, 625–629, 634–636, 640–642, 645–652, 654, 655, 657–662, 664–676, 679, 681, 683, 687, 689–699, 710–714, 716–717, 720, 723–725, 732, 743, 745, 754, 760, 762, 773–774, 778, 784, 797–798, 811, 814–815, 827, 831, 844, 846, 885, 888–889, 892, 894, 896, 899–900
 Hóman Bálint, ifj. 689–690
 Hóman család 582
 Hóman Ottó 610–611, 647
 Horánszky Lajos 337
 Horthy Miklós 27, 61–63, 73, 96, 126, 189, 265, 559, 567, 584, 586, 604, 609, 616, 617, 623, 624, 625, 626, 641, 642, 644, 646, 663, 672, 673, 677, 696, 720, 822, 849, 876, 891, 894
 Horthy-rendszer/korszak XXVI, 4, 61–62, 73, 126, 189, 305, 489, 528, 541, 550, 551, 642, 644, 646, 663, 672, 677, 720, 849
 Horvát Antal 139
 Horvát Árpád 319
 Horvát István 151, 294, 392
 Horváth János 10, 316, 435, 486, 543, 648, 650, 664, 713
 Horváth János, ifj. 228
 Horváth Mihály 42, 133, 139, 264, 417–418, 421–422, 499, 678, 680, 846, 853
 Horváth Pál 649
 Horváth Zoltán 183, 814
 Hőke Lajos 141
 Hönel, Karl 339
 Höttil, Wilhelm 588
 Hrabovszky János br. 141
 Hubay Kálmán 591, 596
 Huber, Alfons 349, 350

Humboldt, Alexander von 450
 Hunfalvy Pál 135
 Hunyadi család 34
 Hunyadi János 152, 309–310, 336
 Hurban, Jozef Miloslav 123, 128, 131
 Huszár Károly 535
 Huszár Tibor 718, 747, 785–786
 Huszovszky Lajos 587, 623
 Huszti József 45–46, 53, 56, 698
 Huter, Franz 345

Iczkovits Emma 113
 Iggers, Georg G. 449
 Ihász Dániel 389
 Ila Bálint 113
 Illés Béla 673
 Illés József 349
 Illésházy család 227
 Illyés Gyula 540, 721, 785, 831
 Imre, Szent, magyar hg. 289
 Imrédy Béla 582, 584, 588, 591, 595, 611, 616, 617, 622, 625, 628, 745, 773, 797
 Inama-Sternegg, Karl Theodor von 232, 236
 Incze Miklós 17
 Incze Péter 622
 Ipolyi Arnold 315, 678, 680, 853
 Irinyi Károly 738, 853
 Istvánffy Miklós 223
 István főhg., nádor 64
 István, I. (Vajk) Szent, magyar király 77, 87, 109, 120, 161, 225, 254, 291, 295, 341, 344, 380, 443, 451, 457, 459, 463–464, 470, 489, 496, 499–501, 519, 522, 605, 614, 630, 650, 797, 805
 István, V. magyar király 726
 Istványi Géza 780, 781
 Iványi-Grünwald Béla, ifj. 99, 112, 547, 664, 717, 762
 Izdenczy József br. 266
 Izsépy Edit 232, 312

Jäger, Albert 724
 Jagow, Dietrich von 623, 627
 Jakó Zsigmond 113
 Jakubovich Emil 231
 Jambrekovich László, ifj. 548
 Jankovich Miklós 582, 591
 János főhg. 220, 261–262, 274

Jánossy Dénes 71, 95, 102, 544, 827
 Jármay Edith 239, 256
 Jaross Andor 589, 595
 Jászai Oszkár 37–39, 121, 437–439, 442, 522, 524, 530, 534, 571, 817
 Jeanne d'Arc 321, 324–325, 423
 Jelačić von Bužimski, Josip br. 119, 139
 Jenő főhg. 60
 Jókai Mór 373, 375, 513, 670
 Joó Tibor 781–782
 József, II. magyar király, német-római császár 43, 45, 87, 90, 113, 160, 262–263, 301, 308–309, 346, 607
 József főhg., nádor 61, 64, 96, 97, 101, 156, 196, 219, 222, 224, 241, 243–244, 246–249, 261–268, 270–276, 543–544, 663, 675, 845
 József Ágost főhg. 21, 25, 61–62, 64, 96, 243, 265, 268, 887
 József Ferenc főhg. 21, 25, 50–51, 62–63, 96
 Jуга Velimir 115
 Juhász Gyula 17, 612, 619, 621–622, 638, 718
 Juhász Lajos 228, 239
 Jurcsák Béla 584, 591–592, 615
 Juriga Nándor (Ferdić Juriga) 124
 Jurisics Miklós (Jurišić, Nikola) 310
 Kacziány Géza 411, 413, 437
 kádári 580, 641, 677, 841, 847–849, 851
 Kalász Elek 239
 Kállay Benjámin 87, 331, 333–334, 378, 495
 Kállay István 160, 484
 Kállay Miklós 63, 541, 583–584, 591, 598, 601–602, 609, 615–616, 618–626, 628, 773
 Kálmán, (Könyves) magyar király 150–151, 255, 722
 Kaltenecker Viktor 582, 599–601
 Kant, Immanuel 474
 Kánya Kálmán 619
 Kaprinai István 48
 Karácson Imre 52, 74, 391, 413, 426, 441
 Karácsonyi János 28, 115, 151
 Karácsony Sándor 780
 Karadjordjević-dinasztia 142
 Karadžić, Vuk 163
 Karafiáth Jenő 647, 692, 694

Karbach, Oskar 575
 Kardos József 303
 Karoling-dinasztia 825
 Károly, I. (Nagy) frank király, római császár 224, 630, 825
 Károly, I. (Károly Róbert) magyar király 335, 631, 650–651, 659–660
 Károly, III. magyar király, VI. K. német-római császár 34, 318
 Károly, IV. magyar király, I. K. osztrák császár 62, 92, 104, 265, 876
 Károly Ferenc József főhg. 60
 Károly Lajos főhg., Teschen hercege 262, 264
 Károlyi Árpád XXIII, 11, 14, 30, 45, 51–58, 61–62, 67, 71, 76, 88–89, 91, 93–95, 97, 99, 101, 112, 116, 118, 127, 131, 143, 152–158, 163, 172, 243–244, 247–248, 250, 275, 281, 304, 311, 314, 316, 327, 331, 334–343, 349–350, 352, 356–357, 360, 367, 392–393, 419–420, 422, 426, 450, 471, 495–496, 533, 544, 664, 710, 711, 739, 742, 757, 760, 873, 884
 Károlyi család 410
 Károlyi Gyula gr. 582, 593, 622
 Károlyi Lajosné gr. 61
 Károlyi Mihály gr. 36–37, 265, 411–412, 413, 437–439, 441–442, 502, 534, 545–546
 Károlyi Sándor (1669–1743) gr. 389, 399, 401, 403, 410, 414, 646
 Karsai Elek 586
 Kasack, W. 205
 Katona István 48, 417, 422, 499
 Katus László 17, 136, 181, 189, 551, 553, 671, 849
 Kazal Zsigmond 255
 Kazinczy Ferenc 472
 Kecskeméthy Aurél 100
 Kelemen Lajos 636
 Kemény István 557
 Kemény Zsigmond br. 296, 373, 378
 Kenczler Hugó 505, 659
 Kepes Gitta 587, 593
 Kepes János 582, 587, 593
 Keppler, Johannes 290
 Kerekes Lajos 592–594, 598, 601, 622
 Kerék Mihály 568

Kerényi Károly 547, 664, 717, 732, 762
 Keresztényi József 272
 Keresztes-Fischer Ferenc 540, 609, 618, 622, 623
 Keresztury Dezső 484, 816
 Kézai Simon 219, 221, 228–231
 Khuen-Héderváry Károly gr. 136–137, 172, 173, 187
 Király István 385, 388
 Király K. Béla 202
 Király Péter 379
 Kis János 852
 Kiss István, R. 105
 Kistelegi Károly 46
 Klamarik János 315
 Klebelsberg Kuno gr. XIX–XXI, XXIV, XXVI, 3, 6, 11–15, 19, 21, 23, 25, 28, 31–47, 49–69, 72, 75, 90, 92–97, 105, 110–111, 116, 122, 131, 151–152, 156, 158, 177–178, 180–181, 185, 190–192, 194, 197, 202–203, 207–208, 222, 242–244, 246–247, 249–250, 261, 265, 268–269, 271–272, 275, 294, 369, 375, 441, 478, 503, 517, 532, 542–546, 654, 656, 663–665, 694–695, 709–714, 749, 750, 778–779, 845–846, 874, 876, 878, 884, 886–887
 Kleopátra, VII. Egyiptom királynője 322
 Klobusiczky Ferenc 389
 Klopp, Onno 341, 393
 Knézy József 139
 Kničanin, Stevan Petrović 135
 Kocka, Jürgen 184, 213, 364–365
 Kodály Zoltán 10, 489, 503, 528, 543, 647–648, 895
 Kogutowicz Károly 105
 Kókay György 547
 Kollár, Ján 123
 Kollonich Lipót gr. 43, 91, 95, 98, 417
 Kolossa Tibor 188
 Kolowrat-Liebsteinsky, Franz Anton gr. 156, 158–159, 163, 167
 Kolozsváry-Borcsa Mihály 587
 Komáromy András 349
 Komjáthy Jenő 374
 Komjáthy Miklós 31, 118, 222, 237, 253, 374, 532–533
 Komkov, G. D. 200, 204

Komoly Ottó 556
 Komoróczy György 239, 798
 Kónya Sándor 70, 208, 539, 549
 Kopitar, Jan 163
 Korányi család 71
 Kornfeld család 71
 Kornfeld Mór br. 546, 665, 713
 Kornis Gyula 39, 58, 65, 660, 665, 815
 Kosáry Domokos 8, 17, 29, 403, 483–484, 486, 533, 664, 673, 676, 679, 689–690, 698, 720, 722, 797, 827, 844, 846, 854, 900
 Kossányi Béla 54, 71
 Kossuth Ferenc 309
 Kossuth Lajos 85, 94, 95, 99–100, 102, 112, 118–119, 125, 134, 140–141, 144, 158, 263–264, 269, 282, 294, 377–381, 385, 388–390, 399–402, 407, 411, 457, 462, 472–473, 489, 498, 502, 528, 533, 538, 544, 575, 613, 625, 653, 666, 674, 706, 711–714, 723, 732, 749–750, 827
 Kovachich Márton György 48
 Kovács Endre 17, 181, 551, 671, 849
 Kovács Imre 806, 831, 895
 Kovács Márton 113
 Kovács M. Mária 556
 Kovács Ferenc 311
 Kölcsey Ferenc 291, 485, 492
 Köpeczi Béla 17, 392, 405, 561, 851
 Körösy József 558
 Kövér György 186
 Krauze, Hans-Thomas 364
 Kresmárik János 391
 Kretschmer, Ernst 250
 Krofta, Kamil 108, 359–360, 496
 Krúdy Gyula 634
 Kulcsár Kálmán 192, 779, 786
 Kuliser, Josif M. 485
 Kun Béla 36–37, 537, 855
 Kunfi Zsigmond 524
 Kuzsinszky Bálint 513, 669
 Lachtin, G. A. 204
 Lackó Miklós 540–541, 584
 Laitko, Hubert 200
 Lajos, XIV. francia király 301, 392–393, 487, 704, 737, 740, 748, 769–771
 Lajos, XVIII. francia király 226

- Lajos, I. (Nagy) magyar király 109, 227, 631, 651
 Lakatos Dénes 288–289, 491
 Lakatos Géza 604
 Lakatos László 738
 Laky Dezső 191, 621, 623
 Lamprecht, Karl 325, 361, 447, 727, 743–744, 746, 761
 Lánchy Gyula 222, 307, 315, 418
 László, I. (Szent) magyar király 109, 150, 223, 225, 255, 661
 László, IV. magyar király 228–229, 633
 Lavissee, Ernest 296, 761, 769
 Lázár Andor 540, 611, 647, 692, 694
 Leconte de Lisle, Charles Marie René 320
 Lecuan Livius 46
 Lederer Emma 17, 83, 150, 157, 252, 305, 307, 312, 827, 853
 Lefebvre, Henri 704, 748, 784–785
 Lehmann, Max 365
 Lenin (Uljanov), Vlagyimir Iljics 177, 504, 674, 676, 679, 704, 749, 816–817, 846
 Lessing, Gotthold Ephraim 450
 Le Tellier, François-Michel, marquis de Louvois 770
 Le Tellier, Michel 770
 Levsin, B. V. 200, 204
 Lhotsky, Alphons 51, 304, 356, 359, 727
 Lionne, Hugues de 770
 Lipót, I. magyar király, I. L. német-római császár 140, 309, 393, 447, 471, 646
 Lipót, II. magyar király, II. L. német-római császár 45, 263–264
 Lipót, bajor királyi herceg 60
 Liszt Ferenc 76
 Litván György 534, 678, 853
 Locke, John 301
 Lonovics József 389
 Losonczy István 403, 452
 Lozek, Gerhard 449
 Lőrincz Lajos 210
 Lueger, Karl XXIII, 328–329
 Lukács Béla 583–584, 621–622
 Lukács György 505, 534, 659
 Lukács Lajos 722
 Lukács László 382, 411
 Lukács Móric 372, 490, 504
 Lukács Zsófia 240
 Lukcsics Pál 634
 Lukinich Imre 29–30, 55–57, 60–61, 65, 71, 100–101, 381, 651, 892
 Lupas, Jan 108, 359, 496
 Lustkandl, Wenzel 88, 351
 Luther, Martin 474
 Luxemburg-dinasztia 631
 Macaulay, Thomas Babington 295–296
 Mácsay Sándor 123
 Madách Imre 290
 Madzsar Imre 101, 301, 325, 494, 727
 Magasházy László 621
 Magyary Zoltán 52, 58–59, 203, 215, 659
 Mahler, Gustav 532
 Majlát(h) Jolán 240, 718, 736, 747, 786, 814, 815, 822, 834
 Major Tamás 895
 Majsai Tamás 556
 Makedón-dinasztia 630
 Makk Ferenc 792
 Makkai László 8, 17, 561, 664, 676, 722, 846
 Makkai Sándor 781
 Makoldy József 121
 Maksay Ferenc 113
 Malonyai János Alajos br. 159
 Malota, Josef 344
 Mályusz Elemér 10, 14, 16–17, 30–31, 54, 56, 97, 102, 112–113, 118, 222, 228, 243–244, 248, 485, 532, 544–545, 547, 571, 650, 664, 671, 676, 679, 704, 706, 711, 716–717, 719, 723, 725, 742–743, 745, 748, 750, 754, 759, 777–778, 780, 784–786, 790, 797–799, 814–815, 831, 845–846, 854, 893, 898
 Mann Miklós 86, 226, 319
 Marczali Henrik 10, 12–13, 44, 90, 105, 112, 157, 222, 226–227, 241–242, 264, 281, 285, 299, 303–311, 314–315, 357, 368, 413, 445, 493–494, 513–514, 648–650, 669, 678, 691, 853
 Marczel Mihály 895
 Margalits Éde 115, 133, 634
 Mária Terézia, magyar királynő 34, 43, 75, 90, 101, 240, 263
 Márki Sándor 54, 222, 224, 315, 385, 388–390, 395–396, 400, 412, 417, 513, 669
 Márkus György 852
 Márkus István 718, 736, 747, 786, 822
 Márkus Mária 852
 Marschalkó Raffael 596
 Martin, Pierre-Émile 775
 Martinovics Ignác 44, 269
 Marx György 204, 208
 Marx, Karl XXVI, 204, 208, 411, 676, 704–705, 746, 749, 807, 817–818, 832–833, 837, 846, 850
 Matolcsy Mátyás 570
 Mátrai László 271–272
 Mátyás, I. (Hunyadi) magyar király 227, 376, 386, 454, 507, 527, 589
 Mátyás, II. magyar király 341
 Mayer, Theodor 90
 Mayerhofer, Ferdinand von 141
 Mayntz, Renate 211
 Mayr, Josef 339
 Mazarin, Jules Raymond 769–770
 Meinecke, Friedrich 160, 283, 361, 433, 447–453, 466–469, 473–477, 485–486, 490, 660, 760
 Meister, Aloys 81–82, 486, 660, 760
 Melich János 71, 664, 780
 Melville, Ralph 551
 Mérei Gyula 17, 264, 344, 355, 408, 434, 486, 553, 664, 833, 853
 Meroving-dinasztia 224, 357
 Mester Miklós 556
 Mészöly Gedeon 647
 Metternich-Winneburg, Klemens Wenzel Lothar hg. 158, 166–167, 169, 175, 264, 276, 646
 Meuvret, Jean 733
 Meyer, Eduard 373, 796
 Michelet, Jules 224–225, 227, 302, 324, 326, 357
 Mickun, N. I. 722
 Mika Sándor 157, 222, 227, 281, 285, 295, 299–304, 307, 347, 368, 381, 391, 424, 493–494, 648
 Mikes Kelemen 389
 Mikó Imre 28, 29
 Miksa, I. magyar és cseh király, II. M. német-római császár 352, 497
 Miksa főhg. 262
 Milei György 502, 533, 610, 659, 693
 Mill, John Stuart 296
 Milotay István 412
 Mindszenty József 643, 645, 712, 831
 Miskolczy Gyula 12, 22, 94, 101, 103–104, 122, 142, 150, 152–176, 331, 380–381, 435, 452, 491, 543
 Miskolczy István 153
 Mitrofanov, Pavel Pavlovics / Paul von 90, 346
 Mocsáry Dániel 623
 Mócsy András 17, 561
 Mód Aladár 268
 Molnár Erik 312, 676, 721, 822, 850, 897
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 621
 Mommsen, Christian Matthias Theodor 224, 296, 357, 494
 Monod, Gabriel 326
 Montaigne, Michel de 423–424, 474
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 301–302, 450, 494
 Mónus Illés 618
 Moravcsik Gyula 153, 660, 792
 Móricz Zsigmond 540, 572
 Mucsi Ferenc 181, 189, 551, 671, 849
 Munkácsy Mihály 76, 192, 196
 Mussolini, Benito Amilcare Andrea 541, 614, 619
 Mügel, Heinrich von 228
 Müller, Johannes von 450, 466, 474
 Nádasdy Tamás 239, 403
 Náday István 609
 Nagy Elek 54
 Nagy Ferenc 618, 895, 897
 Nagy Gáspár 855
 Nagy Géza 513, 669
 Nagy Gyula 54
 Nagy Imre 897
 Nagy Kálozi Balázs 113
 Nagy Lajos 671
 Nagy László 721
 Nagy Zsuzsa, L. 553
 Nagyatádi Szabó István 566–568, 883
 Nagybaczoni Nagy Vilmos 589
 Napóleon, I. francia császár 226, 423, 436, 450, 508
 Nemes Dezső 677, 679, 722, 847
 Németh G. Béla 371, 374
 Németh Gyula 153, 547

NÉVMUTATÓ

- Németh Károly 878
 Németh Károly, ifj. 337
 Németh László 540, 548, 721, 831
 Neugeboren Emil 115
 Niebuhr, Barthold Georg 227, 302, 357, 494
 Niederhauser Emil 17, 541, 553, 851
 Nitsch Mátyás 115
 Noack, Karl-Heinz 361
 Obrenović-dinasztia 142
 Ocskay László 375
 Oestreich, Gerhard 361, 363
 Okolicsányi Kristóf 418
 Orczy család 263
 Ormos Mária 17
 Orosz István 181
 Ortutay Gyula 549, 719, 811, 814, 830
 Ottó, III. német-római császár 605
 Ourisson, Guy 197
 Pach Zsigmond Pál 17, 203, 268, 434, 452, 477, 483–484, 899
 Pais Dezső 231
 Pajkossy Gábor 100
 Pálffy család 410
 Pálffy Fidél gr. 584, 588, 596
 Pálffy János gr. 401, 431, 646
 Pálffy József gr. 621
 Pálkás József 690, 900
 Pál Lajos 678, 853
 Palmerston, Lord (Henry John Temple) 45
 Pamlényi Ervin 17, 189, 483–484, 549, 678, 713, 811–812, 853, 899
 Paskievics-Erivanskij, Ivan Fjodorovics hg. 118–119
 Pasteiner Iván 271, 634
 Pauler Gyula 10, 45, 314, 418
 Paulinyi Oszkár XXIII, 31, 154, 222, 237, 272–273, 304, 306, 313, 343, 450, 532–533, 774
 Paulus Diaconus (Warnefried, Paul) 223–225
 Pechány Adolf 115
 Pécsi Albert 105
 Pentinger, Conrad 435
 Perényi Zsigmond br. 617, 878
 Pesthy Pál 256, 886
 Pesty Frigyes 29
 Péter, I. (Nagy) orosz cár 346, 389
 Péter László 372, 375
 Péterfy Jenő 282, 301, 327, 370–374
 Petőfi Sándor 36, 192, 196, 222, 513, 662
 Petrák Katalin 502, 533, 610, 659, 693
 Peyer Károly XXVI, 618, 883
 Pikler Gyula 37
 Pirene, Henri 758, 761–762
 Pirkheimer, Willibald 435
 Platón 373
 Pleidell Ambrus 304
 Pogány család 610, 647, 692
 Poincaré, Raymond 442
 Pók Attila 678, 853
 Pók Lajos 328
 Polit Mihály 141
 Pollack Mihály 263
 Polónyi Géza 413
 Pór Antal 513, 670
 Pölöskei Ferenc 17, 96, 182, 411, 483, 536, 834
 Příbram, Alfred Francis 356, 727
 Prohászka Ottokár 424, 568, 571
 Pukánszky Béla 231
 Pukánszky Kádár Jolán 100
 Pulszky Ferenc 315
 Puskás Julianna 553, 556
 Püspöki Nagy Péter 678, 853
 Quisling, Vidkun Abraham Lauritz Jonnson 619
 Racine, Jean Baptiste 322
 Ráday Pál 389
 Radnai Farkas 424
 Rainer főhg. 262
 Rainer M. János 847
 Rajačić, Josip 139, 144–145
 Rákóczi család 256
 Rákóczi Ferenc, II. erdélyi fejedelem, Mo. vezérlo fejedelme 13, 15, 27, 44, 85–86, 125, 250, 282, 303, 308, 328, 331, 336, 343, 346, 374–375, 384–385, 387–433, 436, 438–443, 454, 462, 482, 487–488, 491, 498–501, 527, 533–534, 537–538, 613, 646, 653, 662, 666, 713, 877
 Rákóczi György, I. erdélyi fejedelem 300
 Rákóczi György, II. erdélyi fejedelem 45
 Rákosi Jenő 119

NÉVMUTATÓ

- Rákosi Mátyás 645, 674, 690, 816, 897
 Rakovszky Menyhért 418
 Ramhardt, Günther 352
 Ranke, Leopold von 45, 224, 226–227, 300, 302, 307–308, 325–326, 346, 355, 357, 361, 364, 373, 423, 449–450, 469, 474, 485, 490, 724, 727, 732, 773
 rankei 42, 743
 Ránki György 17, 69, 182, 189, 551, 556, 581, 587, 596, 611, 618, 658, 677, 833, 848
 Rassay Károly 618
 Ráth Károly 319
 Rátz Jenő 595, 625
 Ratzel, Friedrich 738, 744
 Ravasz Borbála 781
 Ravasz János 240
 Ravasz László 780–781, 885, 895
 Reitzer Béla 786
 Reményi-Schneller Lajos 583–584, 622, 625
 Renan, Ernest 302, 323–324, 423–424, 440
 Réthy László (Löwy Árpád) 337, 496
 Réti László 722
 Reuter, T. 199
 Révai József 268–269, 644, 805, 834
 Révai Miklós 294
 Révész Imre 547, 660, 780–781
 Révész T. Mihály 649
 Reviczky Gyula 374
 Ribbentrop, Joachim von 626
 Richelieu, Armand-Jean du Plessis de 300
 Riedl Frigyes 282, 301, 303, 327, 370–375, 385, 391, 397–398, 400–401, 408, 412, 413, 415, 418–421, 424–426, 428, 436, 474
 Ries István 897
 Ritter, Gerhard Georg Bernhard 486
 Rockenbauer Zoltán 690, 900
 Rómer Flóris 81, 315, 678, 853
 Rommel, Erwin 799
 Romsics Ignác 550, 656
 Rónai Sándor 897
 Rosmann, August 274
 Rothfels, Hans 486
 Rottler Ferenc 312, 649, 678, 853
 Rousseau, Jean-Jacques 301–302, 494
 Rörig, Fritz 758, 760
 Rubint Dezső 96
 Rudolf, I. magyar király, II. R. német-római császár 341, 417
 Rusznyák István 898
 Sáfárik, Pavel Jozef 123
 Sajóhelyi István 567
 Sajti Enikő, A. 560
 Salamon Ferenc 296–297, 319, 370, 397, 418–419, 492, 680, 846
 Samaran, Charles 820, 830
 Sándor, I. Obrenović, szerb király 132
 Sándor János 878
 Sándor Lipót főhg., nádor 64, 97, 102, 248, 262–264, 544
 Sándor Vilmos 186
 Santifaller, Leo 338
 Sára Sándor 785
 Sárközi György 721
 Sárközi Márta 721, 831
 Sarlós Béla 182
 Sarusi Kiss Béla 583, 696
 Savoyai Jenő (Eugen von Savoyen) hg. 406
 Schimank, Uwe 211
 Schlegel, August Wilhelm 450
 Schleier, Hans 361, 364, 449
 Schlitter, Hans 346
 Schmidt Mária 556
 Schmidt-Ott, Friedrich 214
 Schmitt Jenő 133
 Schmoller, Gustav 81, 93, 95, 281, 327, 360–364, 366–367, 369, 451, 475, 485, 779
 Schopenhauer, Arthur 474
 Schönherr Gyula 513, 670
 Schöpflin Aladár 408, 426, 437
 Seignobos, Charles 761
 Semjenov, L. K. 200, 204
 Semmelweis Ignác 196
 Shotwell, James Thomson 731, 753–755
 Sickel, Theodor 227, 304, 307, 338–340, 356, 357, 359–360, 368, 724
 Sickingen, Franz von 435
 Siemens, Carl Wilhelm, Sir 775
 Sigray Pál 66
 Siklósi Norbert 541
 Simontsits Elemér, ifj. 574
 Sinkovics István 17, 100, 239, 269, 827
 Sipos Péter 584, 596, 617
 Šišić Nándor/Ferdo 151

- Smičiklas, Tade 151
 Sokolowskij, G. 204
 Sombart, Werner 759, 764, 796
 Somkuti Éva 484
 Somogyi Euthym 378
 Soós István 276
 Spinoza, Benedictus (Baruch) 301
 Srobár, Vavro (Vavrinec Ján) 124
 Starčević, Ante (Starčevics Antal) 172–173
 Steier család 119
 Steier Izidor 119
 Steier Lajos 12, 22, 94, 101, 103–104, 118, 119–131, 142, 147–149, 171, 174, 491, 543
 Stein, Heinrich Friedrich Karl vom und zum 365
 Steinacker, Harold 354, 470
 Stern, Leo 364
 Stier Miklós 540
 Strabón 800
 Stratimirović György/Dorđe 140–141, 144
 Streisand, Joachim 361
 Streit Ferenc 591
 Štúr, Eudovit 123, 128, 131
 Subich család 335
 Sufflay Milán 123, 151, 342, 358–359, 496
 Sulyok László 596
 Šuplyikáč István (Šupljikac, Stevan) 139, 144
 Šurmin, Gyuro 143
 Šybel, Heinrich 81, 93, 95, 339, 367, 447
 Szabad György 17, 181, 849
 Szabó Dezső 101, 190, 301, 535, 572
 Szabó Ervin 27, 306, 410–411, 420, 423, 427, 678, 853
 Szabó István 17, 113, 188, 676, 827, 898
 Szabó István (más) 55
 Szabó Károly 680
 Szabó Lőrinc 540
 Szabó Miklós 847
 Szabó Miklós (1884–1960) 153, 301
 Szabó Oreszt 115
 Szabolcs Ottó 192, 639
 Szakály István 484
 Szálasi Ferenc 265, 489, 528, 583, 625, 673
 Szalay László 42, 115, 133, 372, 389, 397, 418, 422, 499, 502, 508, 680, 846
 Szamosközy István 342, 346, 440
 Szántó Lajos 210
 Szapáry Gyula gr. 413
 Szapolyai János erdélyi vajda, I. J. magyar király 403
 Szarka László 560
 Szász Károly 315
 Szász Zoltán 553, 561
 Szauder Józsefné 392
 Szebenyi Péter 388
 Széchényi család 93
 Széchenyi István gr. 45, 54, 61, 65, 94–95, 99, 109, 112, 115, 167, 169, 243, 263–264, 269, 282, 293–294, 327, 336, 338, 374–375, 377–379, 381–383, 385, 389, 421, 429–432, 443–444, 472–473, 485, 490, 492, 502–503, 508, 522, 534, 537, 538, 542–543, 563–565, 567–568, 575, 622, 662–663, 666, 675, 713
 Széchényi Pál 389
 Széchényi Viktor 582
 Szécsen Antal gr. 418, 419
 Székely Bertalan 63
 Székely György 17, 228
 Szekfü család 484
 Szekfü Gyula XIX–XX, XXIII–XXIV, XXVI, 3–4, 7–8, 10–12, 14–17, 27, 30, 35, 44, 46, 51–52, 54–56, 60, 71, 82, 85–87, 89–91, 95, 99, 101, 104–105, 112, 114, 122, 131, 143, 151–152, 154–156, 160, 173, 190–191, 209, 222, 226–227, 241–242, 245–248, 250–251, 259, 261, 266, 269, 279, 281–314, 316, 318–328, 331, 334, 336–339, 341–360, 365–371, 373–375, 377–378, 380–385, 388, 390–455, 459–466, 468–506, 511, 514–521, 524–540, 542–553, 555–556, 559, 561–563, 565, 575, 579–580, 610, 611, 614, 634–635, 641–642, 645–658, 661–676, 678–679, 683, 688, 691, 693, 696–698, 710–720, 723–724, 727, 732, 734, 743, 745, 751, 758, 760–762, 764, 769, 773–774, 778, 781, 790, 797–798, 805, 814–817, 827, 831, 844–846, 853, 874, 877, 879, 884, 893, 895, 897, 899
 Szekfü Ignác, id. 286–287
 Szekfü Ignác, ifj. 287
 Szekfü Jenő 287
 Szekfü Katalin 287
 Szél Tivadar 569
 Széll Kálmán 124, 136, 187
 Szemere Bertalan 129
 Szemere Miklós 634
 Szemere Samu 305
 Szemző Piroška 673
 Szent-Györgyi Albert 208
 Szentpétery Imre 17, 226, 231, 233, 301, 304, 325, 381, 494, 547, 660, 664, 724–727, 731, 756, 827, 846
 Szigeti József 434
 Szilágyi Jenő 281, 285, 292–293
 Szilágyi Loránd 17
 Szilágyi Sándor 13, 29, 225–226, 300, 301, 304, 306, 337–338, 357, 370, 397, 418, 513, 669, 670, 680
 Szilárd Leó 153
 Szinai Miklós 549, 624
 Szombathelyi Ferenc 609, 624–626
 Szöcs Gábor 812
 Szőke Domonkos 547
 Sztálin (Dzsugasvili), Joszif Visszarionovics 489, 621, 676, 679, 722, 816, 846–847, 854
 sztálini 8, 284, 525, 554, 559, 562–563, 842–846, 849, 851, 854–855, 858, 860–861, 898
 Sztójay Döme 581, 584–586, 589, 591, 617, 625
 Szűcs Jenő 17, 229, 670–671, 791
 Szűcs László 87, 332, 333, 549, 624
 Szviridov, Vlagyimir Petrovics 897
 Szviezsényi Zoltán 112
 Tagányi Károly XXVII, 10–11, 54, 99, 255, 281, 285, 303, 310–320, 331, 338–339, 342–343, 348, 357, 370, 380, 413, 417, 420, 422, 424, 426, 428, 470, 493–495, 648–649, 652, 691, 703, 709, 741–743, 750–751
 Taine, Hippolyte Adolphe 294–296, 302, 312, 321, 324, 326, 357, 373–374, 393–394, 423, 440, 490
 Takács Nándor 690
 Takáts Sándor 11, 54, 85, 311, 331, 342, 380, 419–422, 426, 435, 441
 Tamási Áron 540
 Tardieu, André 442
 Tasnádi Nagy András 583–584, 617, 621–622
 Telegdi Zsigmond 719
 Telekessy István 389
 Teleki család 61, 93, 187
 Teleki Géza gr. 611
 Teleki Pál gr. 7, 120, 222, 241–242, 566, 583–584, 611, 614, 634–635, 638, 704, 731, 748, 754–755, 889
 Teleki Tiborné gr. 61
 Teleszky János 878
 Temesi Alfréd 392
 Temperley, Harold William Vazeille 82
 Tezner, Friedrich 88, 351, 454, 470
 Thaisz Andor 591–592
 Thallóczy Lajos 11–13, 29, 32, 50, 52, 60, 81, 87, 89–90, 154, 281, 286, 304, 312–316, 319, 327, 329–339, 341–344, 349, 356, 358, 380, 391, 395, 402, 412–413, 441, 444–445, 478, 488, 495–496, 527, 710, 872–873, 877
 Thaly Kálmán 13, 44, 86, 311, 319, 336, 374–375, 385, 388, 390–391, 395–398, 400, 404, 408–409, 412–413, 417–422, 426, 498, 533, 877
 Thewrek István 264
 Thienemann Tivadar 547
 Thiers, Louis Adolphe 296
 Thim család 132
 Thim József 12, 22, 94, 101, 103–104, 132–149, 172–175, 379, 491, 543
 Tholt Judit 239
 Thomas, Sidney Gilchrist 775
 Thököly Imre 125, 341, 393
 Thurzó család 239
 Tildy Zoltán 620, 897
 Tilkovszky Loránt 551, 560, 635–636, 639, 658
 Tillich, Paul 746
 Timon Ákos 349, 354, 427, 470–471
 Tiso, Jozef 613
 Tisza család 187
 Tisza István gr. 31–32, 37–38, 54, 72, 115, 119–120, 122–123, 172–173, 180, 186, 191, 351, 381–382, 402, 411, 413, 430, 452, 483, 522, 545, 622, 664, 878
 Tisza Istvánné gr. 878
 Tito, Josip Broz 621

- Tocqueville, Alexis Charles-Henri Clérel de 500
 Tokaji Ferenc 410
 Tokody Gyula 541
 Toldy Árpád 579, 581–582, 586–590, 592–604
 Tolnai György 833
 Tolnai Vilmos 95, 99, 112
 Tompa Ferenc 547
 Tormay Cécile 190, 535
 Tóth Gábor 299
 Tóth Zoltán 722
 Toynbee, Arnold Joseph 82–83
 Tömöry Márta 333, 336
 Török Aurél 877
 Török Pál 331, 408, 419, 433, 435, 437, 442, 479, 502, 530
 Traeger Ernő 331, 337
 Traube, Ludwig 725, 751
 Trautsohn család 256
 Trefort Ágoston 3, 6, 133, 177, 372, 378, 502
 Treitschke, Heinrich von 364, 447
 Trpimirović-dinasztia 150
 Tschirschky-Bögendorff, von 60
 Tsétsi (Csécsi) János 417, 422, 499
 Turba, Gustav 88, 98, 351–352, 354, 454
- Ullein-Reviczky Antal 623
 Urbán Aladár 17
 Urbanitsch, Peter 551
 Ürményi József 247
- Váczy Péter 17, 547, 664, 717, 762, 846, 898
 Vadász Elemér 722
 Vajda János 374
 Vajda Mihály 852
 Vajda Ödön 289
 Valéntiny Antal 636
 Vámbéry Ármin 817
 Várdy, Stephen B. 83
 Varga Endre 304
 Varga István 805
 Varga János 17, 898
 Varga Zoltán 377–378, 853
 Vargha Kálmán 547
 Vargyai Gyula 96, 349, 354
 Varjú Elemér 119
 Várkonyi Ágnes, R. 15, 17, 44, 86, 319, 336,
- 349, 375, 388, 391–392, 394, 396, 405, 408–409, 412–413, 419–420, 483, 498, 533
 Vass Bertalan 281, 285, 292, 294–297
 Vass Henrik 484, 899
 Vas-Zoltán Péter 210
 Vaszary Kolos 513, 670
 Vázsonyi Vilmos 522
 Veessenmayer, Edmund 579, 581, 584, 588, 604, 615–616, 622–623, 627, 687, 696
 Végh Gyula 886
 Versényi Károly 597
 Veszprémy László 202
 Vetési László 389
 Vierhaus, Rudolf 201
 Vierkandt, Alfred 704, 707, 717, 738, 742–745, 748, 758–759, 764, 777, 779
 Vikol Katalin 484
 Vilmos, II. német császár, porosz király 60, 214
 Viszota Gyula 99, 112
 Vitruvius (Marcus Vitruvius Pollio) 800
 Vogler, Günter 364–365
 Voltaire, François-Marie d'Arouet 301–302, 423–424, 440, 450, 494
 Vozáry Aladár 593
 Vörös Antal 181, 189, 455
 Vörös Ignác, Farádi 101
 Vörös Károly 264, 392, 455, 505, 533, 551
 Vörösmarty Mihály 289, 432, 485
- Waitz, Georg 224, 227, 724
 Wandruszka, Adam 551
 Wattenbach, Wilhelm 224, 226–227, 300, 304, 319, 727–728
 Watt, James 775
 Weber, Max 704, 707, 745–746, 748, 758–759, 764, 777, 818
 Wehler, Hans-Ulrich 362, 364
 Weidenfeld, Werner 199
 Weingart, Peter 211
 Weis István 183, 191, 548, 665
 Weiss Manfréd 894
 Wekerle Sándor 124, 180, 187, 413, 522
 Wellmann Imre 8, 17, 237, 239–240, 664, 671, 676, 678, 706, 736, 785, 795–796, 846, 853, 898
 Wenzel Gusztáv 255–256

- Weöres Sándor 721
 Werbőczy/Werbőczy István 266, 303, 306, 319–320, 348–349, 354, 383, 403–404, 420, 427, 454, 497, 645, 652
 Werkmeister, Karl 623
 Wertheimer Adolf 584, 698
 Wertheimer Ede 90, 264
 Wesselényi Miklós br. 263
 Westermarck, Edvard Alexander 780
 Wheeler-Bennet, John W., Sir 83
 Wiese, Leopold M. W. von 707, 779
 Wilamowitz-Moellendorf, Ulrich von 214
 Wilson, Thomas Woodrow 754
 Windisch Éva, V. 533
 Winkelmann, Otto 588
 Wittman Tibor 17
 Wlassics Gyula br. 101, 351, 471, 472
 Wodianer Andor 623
 Wolf, Paul Theodor Gustav 82, 368–369, 380
 Wolff Károly 71
 Wundt, Wilhelm Maximilien 727, 738, 744, 746
- Zeke Gyula 556
 Zelovich Kornél 186
 Zichy család 61
 Zichy Károly gr. 247
 Zichy Nándor gr. 621
 Zilahy Lajos 540, 895
 Zimándi P. István 371
 Zola, Émile 321
 Zolnai Béla 153
 Zoltai Dénes 328
 Zrínyi család 196, 496
 Zrínyi Miklós (1508 k.–1566) 310, 335, 403
 Zrínyi Miklós (1620–1664) gr. 109, 336, 453
 Zrínyi Péter gr. 392–393
- Zsigmond, (Luxemburgi) magyar király, német-római császár 670, 671
 Zsigmond László XXVI, 17, 722
 Zsilinszky Mihály 115
 Zsinka Ferenc 56
 Zsirai Miklós 721, 835
 Zsitvay Tibor 694, 886

Zalai Béla 817
 Zeissberg, Heinrich 356, 727

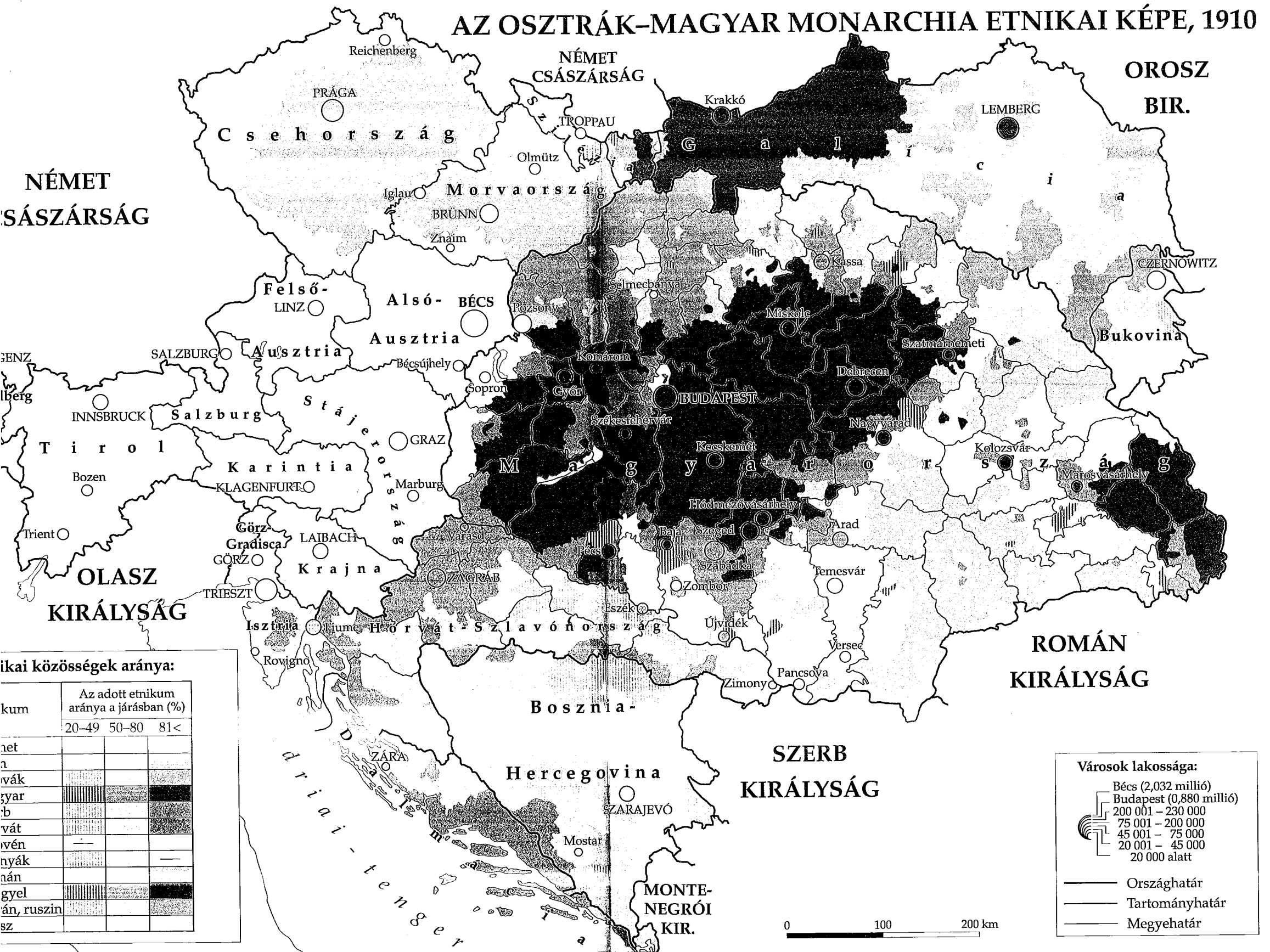
Készítette: Burucs Kornélia

X

268751

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ETNIKAI KÉPE, 1910

A SZEREPLŐKRŐL

„Nekik kellett egy vesztes világháború, a történelmi államterület szétszakítása után újraberendezni az országot, megkísérelni az új államokhoz jutott régi nemzetszomszédokkal újfajta viszonyt kiépíteni és új beszédkultúrát kialakítani a sok száz éves előregedett, megmerevedett társadalmi érintkezésrendszerben. Sok sikerrel és sok kudarccal. Sikerrel, mert beengedték végre a művelt parasztot és munkást a politikai életbe, s a nemzeti kultúrának európai politikai intézményrendszerét alapozták meg. Kudarccal, mert nem érezték: a szociális és vallási kasztosodás, a kiszorítás vezethet éppen az általuk megelőzni kívánt forradalmi mozgalmakhoz, és vezethet a megóvni kívánt emberi életek megsemmisítéséhez. Pedig magukat a konzervatív reform mestereinek képzelték. *Tragikus csapat*, ma már így látom, kudarcaik nemcsak közvetlen utódaikra, de ránk, az 1989-es rendszerváltás nemzedékére is kihatnak... Oldani és újrakötni a társadalmat összetartó hálót.”

Glatz Ferenc

A SZERZŐRŐL

Glatz Ferenc (1941) Herder-díjas történetíró, egyetemi tanár, akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója (1988–2011), a *História* folyóirat alapító felelős szerkesztője (1979-től 2012-es megszűnéséig), az MTA elnöke (1996–2002), művelődési miniszter (1989–1990), több hazai és nemzetközi tudományos bizottság tagja, tisztségviselője.

KOSSUTH KIADÓ

www.kossuth.hu / e-mail: kiado@kossuth.hu

4900 Ft

9 789630 985123

Glatz Ferenc Konzervatív reform

Klebelsberg • Domanovszky
Szekfű • Hóman • Hajnal

